

श्रीमदमरसिंहविरचितः
नामलिङ्गानुशासनं
नाम

अमरकोषः

‘सुधा’ (रामाश्रमी) व्याख्या सहितः

संस्कर्ता	संशोधकः
पं० शिवदत्तदाधिमथः	पं० वासुदेव ल० पणशीकरः

Dr. Amar Chetan

Dr.

॥श्रीः॥

ब्रजजीवन प्राच्यभारती ग्रन्थमाला

१

पण्डितवरश्रीमदमरसिंहविरचितः

नामलिङ्गानुशासनं

नाम

अमरकोषः

विद्वद्भरश्रीभानुजिदीक्षितकृतया 'सुधा'ख्यया
'रामाश्रमी'त्यपरनामधेयया व्याख्यया सहितः

संस्कर्त्ता:

महामहोपाध्यायः पण्डित शिवदत्तदाधिमथः

संशोधकः

पण्डित वासुदेव लक्ष्मणशास्त्री पणशीकरः

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
दिल्ली

अमरकोश 'रामाश्रमी'

प्रकाशक

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)

38 यू. ए. जवाहर नगर, बंगलो रोड

पो. बा. नं. 2113, दिल्ली - 110007

दूरभाष : (011) 23856391, 41530902

सर्वाधिकार सुरक्षित

पुनर्मुद्रित संस्करण 2017

पृष्ठ : IV+4+464+76

मूल्य : ₹ 375.00

अन्य प्राप्तिस्थान :

चौखम्बा विद्याभवन

चौक (बैंक ऑफ बड़ौदा भवन के पीछे)

पो. बा. नं. 1069

वाराणसी - 221001

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

के. 37/117 गोपाल मन्दिर लेन

पो. बा. नं. 1129

वाराणसी - 221001

चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस

4697/2, भू-तल (ग्राउण्ड फ्लोर)

गली नं. 21-ए, अंसारी रोड

दरियागंज, नई दिल्ली - 110002

ISBN : 978-81-7084-000-8

मुद्रक :

ए. के. लिथोग्राफर्स, दिल्ली

THE
VRAJAJIVAN PRACHYABHARATI GRANTHAMALA

1

NĀMALINGĀNUŚĀSANA
alias
AMARAKOṢA
OF
AMARASIMHA

With the Commentary
VYĀKHYĀSUDHĀ or RĀMĀŚRAMĪ
OF
BHĀNUJĪ DĪKṢĪTA

Edited with notes by
M. M. PANDIT SIVADATTA DĀDHIMATHA

Revised by
PT. VĀSUDEVA LAKṢMAṆA PANAŚĪKARA

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
DELHI

AMARAKOŚA

Publishers :

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN

38 U. A., Bungalow Road, Jawahar Nagar

Post Box No. 2113, Delhi 110007

Phone : (011) 23856391, 41530902

E-mail : cspdel.sales@gmail.com

Website : www.chaukhambabooks.in

© All Rights Reserved

Reprint : 2017

Pages : IV+4+464+76

Price : ₹ 375.00

Also can be had from :

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN

Chowk (Behind The Bank of Baroda Building)

Post Box No. 1069

Varanasi 221001

CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN

K. 37/117 Gopal Mandir Lane

Post Box No. 1129

Varanasi 221001

CHAUKHAMBA PUBLISHING HOUSE

4697/2, Ground Floor, Street No. 21-A

Ansari Road, Darya Ganj

New Delhi 110002

ISBN : 978-81-7084-000-8

Printed by :

A. K. Lithographers, Delhi

भूमिका

धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयनिष्पत्तिर्हि सर्वाभीप्सिता । सा च श्रुतिस्मृतिपुराणेनि-
हासादितत्तच्छास्त्रार्थज्ञानाधीना । तत्तदर्थज्ञानं च तत्तदवान्तरवाक्यार्थज्ञानाधीनम् ।
तत्तद्वाक्यार्थज्ञानं च तत्तत्पदार्थज्ञानाधीनम् । तत्तत्पदार्थज्ञानं च तत्तत्पदशक्तिग्रहाधीनम् ।
तत्तत्पदशक्तिग्रहे च—

‘शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्वयवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥’

इति शिष्टोक्तिर्दिशते शक्तिग्रहोपायेषु कोषस्यैव मुख्यकारणत्वम् । व्याकरणस्य यौगिकशब्द-
शक्तिग्राहकत्वेऽपि रूढ-योगरूढयोः शक्तिग्राहकत्वाभावात् । उपमानादीनां स्वतः शक्तिग्राहकत्वा-
भावात् । कोषेषु च केवलनामानुशासनभूतानां केवललिङ्गानुशासनभूतानां च लाघवेनोप-
कारकत्वाभावेन नामलिङ्गोभयानुशासनत्वेनामरसिंहविरचितस्यास्यैव कोषस्य सर्वोपकार-
कत्वम् । ‘अयममरसिंहः कदा किञ्चातीयः कुत्रत्यं महीमण्डलं मण्डयाञ्चकार’ इति न
निश्चितम् । परन्तु देवसामान्यनामान्युक्त्वा देवविशेषनामप्रारम्भे बुद्धनाम्नां लेखनेन बौद्धत्व-
मस्यावसीयते ।

केचित्तु—

‘धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥’

इति वैक्रमनवरत्नख्यापकश्लोकतो विक्रमसमकालकत्वममरसिंहस्य वदन्ति ।

परे तु—

‘इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः ॥’

इति पद्यानुरोधेन पाणिनिसमन्तभद्रयोरन्तरालभवत्वं ब्रुवते । अत्रेदं बोध्यम्—इदं न
क्रमबोधकम्, पाणिनिमहाभाष्यप्रवृत्तिसमकालनिष्पत्तिकचान्द्रव्याकरणकर्तृचन्द्राचार्यस्य पाणि-
नितः प्राग्लेखनात् ।

अस्य वैयाकरणत्वं तु—

‘अमरसिंहो हि पापीयान्सर्वं भाष्यमचूचुरत् ।’

इति पद्यात्सकलभाष्यतत्त्वज्ञत्वस्य प्रतीतेः प्रतीतमेव । इत्थं भङ्गयन्तरेणोक्तिस्तु बौद्धत्वेन
सकलवैदिकविरुद्धत्वात् । अस्य सर्वोपकारकत्वादेव बहुभिरस्य व्याख्याः कृताः । तामु
मददृष्टास्तु—

(१) अमरकोशोद्घाटनम् भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितम् ।

तत्र च श्रीभोज-राजशेखर-भट्टि-माघ-प्रभृतीनां नामानि सन्ति ।

(२) पदचन्द्रिका रायमुकुटेन १३५३ शकाब्दे निर्मिता ।

तत्रत्यग्रन्थादीनां नामानि डॉक्टर श्रीयुतभाण्डारकरैः प्रकाशितानि ।

(२)

(३) बुधमनोहरा स्वयंप्रकाशशिष्यवेदान्तिमहादेवविरचिता ।

तत्र मुकुटनाम वर्तते ।

(४) पीयूषव्याख्या रामकृष्णदीक्षितकृता ।

अत्रापि मुकुटनाम वर्तते ।

(५) अमरचन्द्रिका परमानन्दमैथिलकृता मुकुटसारभूता ।

(६) पदविवृतिः लिङ्गसूरिविरचिता ।

(७) व्याख्यासुधा भानुजिदीक्षितकृता ।

अत्रत्यग्रन्थादिनामानि पत्रान्तरे मुद्रितानि ।

(८) अमरविवेकः महेश्वरकृतः ।

आभ्यो व्याख्याभ्यो भिन्ना व्याख्या राधाकान्तबहादुरप्रकाशितास्तदीयशब्दकल्पद्रुमप्रस्ता-
वनातो ज्ञेयाः ।

अधुनैतद्देशे प्रचुरप्रचाराया व्याख्यासुधाया मुद्रणं वाराणस्यां जातम् । तथापि प्रायो
दुर्लभनामवेक्ष्य पुनर्मुद्रणं मुम्बईस्थनिर्णयसागराध्यक्षश्रीयुतजावजीदादाजीभिर्वाञ्छितम् । तैः
प्रेरितेन मया उक्तव्याख्यानां द्वित्रपुस्तकसम्पादनपूर्वकं व्याख्यासुधोपस्कारो यथाबुद्धिः
समस्कारि । यैर्महात्मभिरत्रावसरे पुस्तकं दत्तं तेषां नामान्यपि धन्यवादपूर्वकं प्रकाशयन्ते—

अमरकोपोद्घाटनस्य पुस्तकम् जयपुरराजगुरुपुरोहितश्रीबलदेवचन्द्रशर्मणाम् ।

”

वचूणग्रामवास्तव्यदाधीचकाशीनाथशर्मणाम् ।

पदचन्द्रिकापुस्तकम्

”

तैलिङ्गान्वयरामकृष्णशर्मणाम् ।

”

पण्डितवरसरयूप्रसादशर्मणाम् ।

”

दाधीचरामप्रतापशर्मणाम् ।

बुधमनोहरा

दाधीचव्यासबालावकसशर्मणाम् ।

पीयूषम्

जयपुरराजगुरुभट्टश्रीलक्ष्मीदत्तमुतश्रीदत्तशर्मणाम् ।

व्याख्यासुधा

”

काव्यमालानिष्पादकपण्डितवरदुर्गाप्रसादशर्मणाम् ।

”

पण्डितवरनारायणशास्त्रिणाम् ।

”

ज्योतिर्विद्वरबालचन्द्रशर्मणाम् ।

”

अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी (हैमनानार्थव्याख्या)

त्रिकाण्डशेषः

हारावली

जयपुरराजगुरुपर्वणीकरोपाह्व-
श्रीयुतनारायणभट्टानाम् ।

अभिधानचिन्तामणिः (सटीकहैमनाममाला)

प्रागुक्तश्रीदत्तशर्मणाम् ।

तत्र टीकाभागे प्रमापकनामानि तु—

अमरः १४ पृष्ठे ३४ पङ्क्तौ. अमरटीका १२।२०. अमरशेषः ९६।१७. अलङ्कारकृताम्
२७।३७. उत्पलः ८०।७. कात्यः १८।१३. कामन्दकिः ११४।१६. कालिदासः ८६।१२. कौटल्यः

(३)

१७३४. कौशिकः ३८१५. क्षीरस्वामी ७५१२. गौडः १०१२९. चाणक्यः ८३१३१. चान्द्रः ३६१३६. त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते (स्वकृते) ४१२९. दुर्गः १५१४. द्रमिलाः ३५१२. धनपालः १९१४. धनुर्वेदः ६६१३८. धन्वन्तरिः ५६११६. नारदः ७६१२६. निघण्टुः (स्वकृतः) १०११३४. नैरुक्ताः ४२१२. पालकाप्यः १०३१२९. पुराणम् १७३८. प्रमाणमोमांसा (स्वकृता) १५१२२. प्राच्याः ११५१४. बौद्धाः २५१४. भट्टनोतः ७१२८. भट्टिः १२२१३२. भरतः ३०११५. भागुरिः १७१२८. भोजः ३६१२५. मङ्गलः ६८१३०. मनुः १६११६. मनु (कोपः) ३९१११. महाभारते २०११५. माघः २३१५. माला १७१२२. मुनिः ५५११८. याज्ञवल्क्यः १०११२२. वाचस्पतिः ८१२५. वामनपुराणे १२१३५. विश्वदन्तः १३११७. विष्णुपुराणे १७१२८. वेदे १०११६. वैजयन्ती २७११५. वैद्याः ५५११०. व्याडिः १०१७. शाब्दिकाः ८११३८. शाश्वतः १६१२३. श्रीहर्षः २८१३८. श्रुतेः १५१२२. स्मृतिः १०११८. हलायुधः ३३१३८. इत्यमुपलभ्यते ।

विश्वकोषः } जयपुरराजवैद्यश्रीयुतश्रीकृष्णरामकविवर्याणाम् ।
हैमकोषः }

इत्थं कोशव्याख्यापुस्तकान्येकांकृत्य यथाबुद्धिविभवं विचार्य व्याख्यामुधायाः शोधनं टिप्पणीदानं चाकार्षम् । तदत्र शोधने कचिन्मम प्रमादो जातः स क्षन्तव्य एव । तथा चोक्तम्—

‘गच्छतस्स्खलनं कापि भवत्येव प्रमादतः ।
हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥’

इति विज्ञापयति

जयपुरसंस्कृतपाठशालाध्यापकः

शिवदत्तशर्मा

चतुर्थावृत्तिप्रस्तावना

नामलिङ्गानुशासनीयानेकव्याख्यास्वप्नेसरत्वेन वरीवर्ति रामाश्रम्यपरपर्यायेयं व्याख्या-
मुध्याम्या व्याख्या । अस्याः पूर्वसंस्करण विद्वल्ललामायमानैर्जयपुरसंस्कृतपाठशालामुख्या-
ध्यापकैर्दाधिमथकुलावतंमैः पण्डितवरशिवदत्तशर्मभिरसाधारणयासादनेकविद्वद्भ्योऽनेकविध-
टीकापुस्तकमम्पादनयोजनेनेतरविद्वत्कर्तृकपुनःसंस्करणनिरपेक्षं शोधनमकारीति निर्विचिकित्सं
पूर्वावृत्तिमुद्विनपुस्तकादवगम्यत एव । एतावतास्यान्येन पुनःसंस्करणकरणं पिष्टपेषणायितं स्या-
दिति न कल्पनीयं मंख्यावद्भिः । प्रतिमुद्रणावृत्ति पूर्वविशेषदोषापाकरणकं संस्करणमावश्यक-
मेव । नदापि प्राथमिकबोधकद्वारैवापेक्षितमिति निर्विवादम् । तथापि पुनःस्कनकालेऽनवसरतया
बोधकः य च दंष्ट्रत्वेन कालातिक्रमभिया चास्या द्वितीयावृत्तेः शोधनाय श्रीमद्भिः तुकाराम
जावजीश्वेष्ठिभिनियुक्तोऽस्मि । उररीकृत्य च सादरं तन्निदेशं केवलं पूर्वतनसंस्कारकालीनमानुष-
शेमुयोर्नैर्भगिकदृगाददोषकारणकानामुपरि निर्दिष्टपण्डितवरैः शोधनपत्रकेषूद्घाटितानामनुद्घा-
टितानां च मददृष्टिसरणिमापतितानां स्खलितानां यावदबुद्धिबलं मार्जनमकारि । विशेषतश्चा-
मरस्थस्य कस्यचिद्वस्तुनो यथासम्भवं नाम्नां नाम्नोर्नाम्नश्च व्याख्यावसरेऽमुकस्य वस्तुन इमा-
नि, इमे, इदं वा नामेति व्यवस्था व्याख्यामुधायां कुत्रचनासीद्बहुत्र च नासीत्सापि व्युत्पित्सूनाम-
नायासतोऽवगमाय तत्र तत्रेमानियन्त्यमुकस्य वस्तुनो नामानीति स्थूलाक्षरविन्यासेन कृता ।

अभ्यर्थये च नामनाममत्रापि स्खलितं क्षमध्वमिति करुणावरुणालयेभ्यो विद्वद्भ्योऽहं सविनयं

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मसूनुः

वासुदेवशर्मा

४६ पृष्ठव्याख्यामुधाटिप्पणीशेषपूर्तिः—

“सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली” इति मूलं ‘सा अमावास्या दृष्टेन्दुः चतुर्दशीयोगात् दृष्टचन्द्रा चेत्
सिनीवालीपदवाच्या भवति’ इत्येवं फलितार्थकत्वेन व्याख्यातुव्याख्यामुधाकारस्याशयस्तु—

‘तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूः स्मृता ।’

इति प्रचेतोवाक्यानुसारेण अमावास्याक्षयदिने सूर्योदयतः प्राक् चन्द्रोदयकाले अमावास्याया
असत्वाच्चतुर्दश्या एव सत्त्वेन तद्दिन एवागत्या अमावास्याकार्यस्यापि करणीयत्वेनामात्व-
व्यवहारश्चतुर्दशीदिन एवेत्येवं बोधनीयः । परं त्विदं न सार्वदिकम् । व्यर्कचन्द्रस्य (चन्द्र-
सूर्योभयान्तरस्य) द्वादशभ्योऽंशेभ्योऽनधिकत्वे चन्द्रादर्शनस्य अनल्पत्वे चन्द्रदर्शनस्य नियमनं
‘दस्तेन्दवः १२’ इति वाक्येन यद्यापि तिथ्याद्यानयनेऽनुपयुक्ततया शरसंस्काररहितस्यैव कृतमिति
प्रतीयते तथापि शृङ्गोन्नतिचन्द्रदर्शनशौक्यमानानयनप्रकरणे शरसंस्कारस्यापि दानात् चन्द्र-
दर्शने शरसंस्कारदानस्यात्यावश्यकत्वमिति व्यक्तीकृतम् । तथा चोपपञ्चाशकस्य चन्द्रशरस्यो-
त्तरदिक्कत्वे अमावास्याप्रथमतुर्याशेऽपि शुक्लप्रतिपच्चरमतुर्याशेऽपि चन्द्रदर्शनं भवत्येव । एवं
चन्द्रशरस्य दक्षिणदिक्कत्वे कृष्णचतुर्दशीचरमतुर्याशे शुक्लद्वितीयाप्रथमतुर्याशेऽपि चन्द्रदर्शनं
नैव भवति । दक्षिणोत्तरशरतारतम्यमेवात्र प्रधानं बीजमिति व्यञ्जयितुमेव ‘अमाक्षये
सिनीवाली’ इत्यनुक्त्वा ‘सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली’ इत्येवोक्तं सर्वविदा कोषकारेणेति निवेदयति
टिप्पणीकर्ता दाधिमथः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः ।

प्रथमं काण्डम् ।

बलवीवल्लभं नला गुरुं(गिरं) भट्टोजिदीक्षितम् ।

आ(अ)मरे विदधे व्याख्यां मुनित्रयमतानुगाम् ॥

प्रारिप्सितप्रत्यूहापनुत्तये कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमादौ
निबबन्ध—

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।

सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

यस्येति ॥ हे अनघाः, भवद्भिः स धीराः सेव्यताम् । न अघं पापं येषां तेऽनघा निष्पापाः । सुकृतिन इति यावत् । सुकृतिन एव तं सेवितुं प्रभवन्तीति त एव संबोध्यन्ते 'धर्मेण पापमपनुदति' इति श्रुतेः । धियं राति ददाति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) अस्मात् 'क्रिप् च' (३।२।७६) इति क्रिप् । धीरा ज्ञानप्रदो गुरुः । अनेन 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्' इति श्रुत्यर्थं उपदिष्टः । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति गुरुसेवायाः फलमाह—श्रिये चामृताय चेति । चद्वयमुभयोः प्राधान्यद्योतनाय । भुक्तिमुक्ति-प्राप्तिर्गुरुसेवातो भवति । 'क्रियार्थोपपदस्य—' (२।३।१४) इति चतुर्थी । तादर्थ्यं (वा० २।३।१३) वा । तदुक्तं भागवते—'योगद्धिमापुरुभर्यां यदुहैहयायाः' इति । ननु गुरोः श्रियोऽभावात्ततः कथं सा प्रार्थ्य(प्य)त इत्याशङ्क्याह—यस्येति । अस्य गुरोरी लक्ष्मीरस्ति, गुणाश्च सन्ति । तदुक्तं भागवते—'ऋते भवत्पादपरायणान्न मां विन्दन्त्यहं लब्ध्वा दया यतोऽजित' इति । 'सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः संतोष आर्जवम् । शमो दमस्तपः सामंयं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥ ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः । स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च' इत्यादयो गुणाः । कीदृशस्यास्य—ज्ञानदयासिन्धोः । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रम्, दया निष्कारणपरदुःखप्रहाणेच्छा । तयोः सिन्धोरिव । शास्त्रसंपन्नस्य, दयापूर्णस्य च । अनेन 'श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इति विशेषणयोर्मध्ये श्रोत्रियत्वमुक्तम् । स ज्ञानवानपि किमर्थं दास्यतीत्यतो

दयावत्त्वमुक्तम् । 'दयालोरसमर्थस्य दुःखायैव दयालुता' इत्यतो ज्ञानवत्त्वमुक्तम् । कीदृशस्य—अगाधस्य । न गाधस्त-लस्यर्शो यस्य गम्भीरस्य । विषयानाकृष्टस्येति यावत् । यद्वा अगं शैलं वृक्षं वा आप्नोति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३।२।१०१) इति आप्नोतेः (आप् व्याप्तौ । स्वा० प० अ०) ङः । टिलोपः (६।४।१४३) । सवर्णदीर्घः (६।१।१०१) तमगं दधाति मनसेलगाधः । तस्य । परमेश्वरभक्तस्येति यावत् । कीदृशो धीराः—अक्षयः । अः वासुदेवः, तस्मिन् क्षयो ज्ञानं निवासो वास्य सोऽक्षयः । अनेन ब्रह्मनिष्ठतारूपं द्वितीयं विशेषणमुक्तम् । यद्वा न क्षयो हिंसा यस्य । 'क्षीप हिंसायाम्' (क्र्या० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । पूर्वत्र तु 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । परपीडापहारकः । 'यस्मान्नोद्विजते लोकः' इति गीता । अथवा स धीरा मया सेव्यताम् । स कः । यस्य गुणा अनघाः । न अघं येभ्यस्तेऽनघाः । पापनिवर्तका इति यावत् । 'यशः कलिमलापहम्' इति भागवतात् । शेषं समानम् । 'आशिषि लिङ्लोटौ' (३।३।१७३) इति कर्मणि लोट् । इत्थं हि गुरुसेवापरान् प्रति कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते, स्वयं वा प्रार्थ्यते । गुरुसेवामाहात्म्यं च ब्रह्मवैवर्तादौ प्रसिद्धम् । भागवतेऽपि—'यथाऽहं ज्ञानदो गुरुः' इति, 'तुभ्येयं सर्वभूतात्मा गुरुश्रूषया यथा' इति च । एवं 'लक्ष्मीवान्, कल्याण (निर्मल)-गुणः, शास्त्रसंपन्नो, दयापूर्णो, विषयानाकृष्टो, विष्णुभक्तो, विष्णुसाक्षात्कारवान्, ज्ञानदो, गुरुः संपत्प्राप्त्यर्थं मोक्षप्राप्त्यर्थं च निष्पापैरधिकारिभिः, मया वा सेव्यताम्' इति परेभ्यो हितमुपदिशन्, स्वहितमाशंसमानो वा ग्रन्थकृदाशीर्वादलक्षणम् (इति) लक्ष्मीस्मरणलक्षणं च मङ्गलमाचचार । यत्तु मुकुटः—'स्वेष्टदेवतासंकीर्तनाद्विशिष्टादृष्टमुत्पिपादधिषुः' इत्यवोचत् । तन्न । देवतावाचकपदस्यात्रादर्शनात्, आशीर्लोढो दर्शनाच्च । स्वामी तु—'जिनमनुसृत्य' इति स्मरणलक्षणं मङ्गलमाह । तन्न । जिनवाचकपदस्यात्रादर्शनात्,

सामान्यशब्दानां जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य वैदिकानामनुचितत्वात्, अमरकृत्यैतन्त्वे प्रमाणाभावाच्च । प्राश्चस्तु—‘हे धीराः, स भगवान् सेव्यतामाराध्यताम् । धैर्यशालिन एव सेवितुं शक्नुवन्तीति तानेव संबोधयति । प्रकृतत्वाद्युष्माभिर्हितैच्छुभिः । स कः—यस्य गुणा मैत्रीमर्यादादयोऽणिमादयो वा अनघा निष्पापाः । रागाद्यसंवलित इति यावत् । यद्वा, हृद्याः । तथा च धरणिः—‘अनघोऽपापहृद्योः’ इति । किंभूतस्य—ज्ञानदयासिन्धोः । ज्ञानं समस्तविद्या(षया)वबोधः । दृष्टं स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहाणेच्छा दद्या । तयोरम्बुतुल्ययोः सिन्धोरिव सिन्धोर्विपुलाधारस्य, अगाधस्य अनवच्छिन्नमहिम्नः । अन्यैरनधिगतज्ञानपारत्वादपरिच्छेद्यगाम्भीर्य(यं गाम्भीर्यं य)स्य वा । स किंभूतः—परहितापादनेषु नास्ति क्षयो विरामो यस्य, मरणादिराहिल्याद्वा । फलाधीनैव प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरत आह—‘श्रिये चेत्यादि । श्रीरत्र त्रिवर्गसंपत्तिः, तां प्राप्तुम्, अमृताय मोक्षाय च । यद्वा—स सिन्धुः सेव्यताम् । स कः—यस्य अगाधस्यातलस्यर्शस्य, अक्षयस्य सदा परिपूर्णस्य, अस्य विष्णोः क्षयस्य निवासस्य वा गुणाः अनघा रत्नादिमत्त्वात्तैर्मल्यादयः, श्रिये लक्ष्म्यै, अमृताय च पीयूषाय च’ इत्याहुः । अत्र समुद्रपक्षस्तु न सम्यगिव । ज्ञानेत्यस्यानन्वयात् । ‘अक्षयः’ इत्यस्य प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तत्वेन व्याख्यानस्यानुचितत्वात् । ‘अभीष्टदेवतानमस्काराद्युपनीतमदृष्टं हि—’ इत्यादिस्वग्रन्थविरोधाच्च । आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशेष्वनन्तर्भावात् । ‘ज्ञानदययोः स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपत्वात्’ इति वा, ‘ज्ञानदये स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपेऽस्मिन्’ इति वा समाधेयम् । षष्ठ्यर्थोऽप्यार्थिकार्थत्वेन समाधातुं शक्यः । ‘स्यन्दतेः संप्रसारणं धश्च’ (उ० १।११) इत्युः । यत्तु मुकुटः—‘ताभ्यां सिन्धुरिवेति प्रकृत्यादित्वात् (२।३।१८ वा०) तृतीया । ‘तृतीया’ (२।१।३०) इति ‘योगविभागात्समासः’ इति सर्वधरादयः’ इति । तदपि न सम्यक् । अर्थासंगतेः । प्रातिपदिकार्थे हि सा, तस्य न भेदेनाभेदेन वात्रान्वयः संभवति । अमेदे हि तृतीया व्यर्था । प्रथमाया एवौचित्यात् ॥

अभिधेयप्रयोजने दर्शयति—

**समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।
संपूर्णमुच्यते वर्गेनामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥**

समेति ॥ मया, अन्येषां व्याख्यादीनां तन्त्राणि नामलिङ्गानुशासनानि, सिद्धान्तान्वा । समाहृत्यैकीकृत्य, संगृह्य वा । नामान्याख्याः, लिङ्गानि च स्त्रीपुंनपुंसकानि, अनुशिष्यन्ते विविच्य बोध्यन्तेऽस्मिन्नेन वेति नामलिङ्गानुशासनम्, ‘करणाधिकरणयोश्च’ (३।३।११०) इति ल्युट् । संपूर्णं न्यूनत्वदोषरहितम् । उच्यते । कीदृशम्—वर्गैः प्रकरणैर्युक्तम् । कीदृशैः—संक्षिप्तैः स्वल्पशब्दैः । पुनः कीदृशैः—प्रतिसंस्कृतैः

प्रत्येकं क्रमकथनेन कृतोत्कर्षैः । यद्वा । असारांशरहितैः शब्दरचनाविशेषवद्भिः । त्रिकाण्डोत्पलिन्यादीनि नाममात्रप्रतिपादकानि । वररुच्यादिकृतानि तु लिङ्गमात्रप्रतिपादकानि । अत्र तूभयार्थसंग्रहादिदमेव सर्वैः पाठ्यमिति भावः ॥

लिङ्गज्ञानोपायं परिभाषते—

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।
स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥
भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।
कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥
त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।
निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

प्रायश इति ॥ ‘बहुल्पायाच्छस्’ (५।४।४२) इति शस् प्रायशो बाहुल्येन, रूपभेदेन व्याचिष्यसर्गविन्दुरूपेण । स्त्रीपुंनपुंसकं बोध्यम् । यथा—‘पद्मालया पद्मा’ ‘पिनाकोऽजगवं धनुः’ । क्वचिद्विशेषणपदस्थेन सर्वनामपदस्थेनापि रूपभेदेन स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् । यथा—‘तत्परो हनुः’ । अत्र तत्पर इति विशेषणाद्वक्तव्यं पुंस्त्वम् । ‘(कृतः कृतेः स्नेहपात्रम्) सैवाल्पा कुतुपः पुमान्’ । (अत्र) ‘सा’ इत्युक्त्या कुलाः स्त्रीत्वम् । निश्चितलिङ्गेनानन्तर्यं साहचर्यम् । रूपभेदाभावेऽपि क्वचित्तेनापि लिङ्गं ज्ञेयम् । यथा—‘अश्वयुगश्विनी’ ‘भानुः करः’ ‘वियद्विष्णुपदम्’ । अत्राश्वयुग्भातुवियन्ति साहचर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकानि ज्ञेयानि । क्वचित् तस्य स्त्रीपुंनपुंसकस्य विशेषोपादानात्तज्ज्ञेयम् । यथा—‘भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्’ ‘रोचिः शोचिरुभे क्लीबे’ ॥३॥ अत्र

१—‘प्रत्येकं परिपाटीस्थापनादिना कृतोत्कर्षैः’ पाठान्तरम् ।

२—अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां प्रातिपद्येनानुक्तानां भेदमाख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः । परवलिङ्गं हि स्यात् । नावयवलिङ्गम् । यथा ‘कुलिशं भिदुरं पविः’, नतु ‘कुलिशभिदुरपवयः’ इति । तथा एकशेषो न कृतः । शिष्यमाणलिङ्गस्यैव हि प्रतीतिः स्यात् । यथा ‘नभः खं श्रावणो नभाः’, नतु ‘खश्रावणौ तु नभसी’ इति । तथा संकरो व्यामिश्रतापि न कृताः । साहचर्यात्तलिङ्गत्वं हि स्यात् । यथा ‘स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः’, नतु ‘स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः’ इति । एतच्च क्रमादृते यत्र संग्रहलोकादौ क्रममात्रं विवक्षितम्, तत्रानुक्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वादयः कृता एव । यथा ‘वर्गाः पृथ्वीपुरक्षमाश्विनौषधिमृगादिभिः । नृब्रह्मक्षत्रविदृश्रदैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः’ इत्यत्र द्वन्द्वसंकरौ । भ्रात्रादावेकशेषश्च कृतः । उपाध्यायश्च ‘क्रमादृते’ इत्यन्तर्गडुं मन्वानः ‘क्रमेणादृते परिपाठ्योपादेये ग्रन्थे’ इति व्यददत् । गौडोऽपीत्यमबुद्धा यथात्रायं संकरः क्रमादृते अनुक्रमं विना भिन्नलिङ्गानां न कृतः । अभिधानानुक्रमेणैवाभिधातुं तु कृत एव । यथा ‘कपर्दोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवं धनुः । प्रमथाः स्युः पारिषदाः’ इति । मालाकारो हि स्त्रीलिङ्गादीन्प्रकरणैर्निरदिक्षत् । श्रीभोजस्त्वन्यथा व्याख्यत् । ‘यथैते द्वन्द्वकशेषसंकराः, क्रमादृते पर्यायनिर्देशं विना भिन्नलिङ्गा यद्युक्ता न स्युः’ तदा न कृताः ।

कोशे, अनुक्तानां स्वपर्यायेष्वपठितानाम्, भिन्नं लिङ्गं येषां ते-
षाम्, लिङ्गभेदमाख्यातुम्, द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः । यथा—
'देवतादैवतामराः' इति न कृतम् । परबलिङ्गता स्यात् । यथा
वा—'खं नभः श्रावणो नभाः' इत्यत्र 'खश्रावणौ तु नभसी' इति
न कृतम् । शिष्यमाणलिङ्गत्वैव स्यात् । समानलिङ्गानां तु तौ
कृतावेव । यथा—'स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः' 'पादा रश्म्य-
ङ्गितुर्याशाः' । स्थानान्तरनिर्दिष्टानां तु भिन्नलिङ्गानामपि तौ
कृतावेव । यथा—'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः' 'माता-
पितरौ पितरौ' । एते स्वस्वपर्यायेषूक्ता एव । तथा तेषां क्र-
मादृते क्रमं विना संकरो न कृतः । स्त्रीपुंनपुंसकानि क्रमेण
पठितानि, तेषु क्रमेण पठ्यमानेषु नान्तरीयकस्तु संकरो न
दोष इति भावः । संकरो नाम भिन्नलिङ्गानां मिश्रतारूपः ।
यथा—'स्तवः' इति पुल्लिङ्गमुक्त्वा, 'स्तोत्रं' नपुंसकमुक्त्वा,

पर्यायनिर्देशं विना तूक्तानां कृता एव । यथा 'विद्याधराप्सरोयक्ष-
रक्षोगन्धर्वकिन्नराः' । तथा 'पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च' । तथा ना-
नार्थे 'संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताधैश्वर्यसूचना' इति ॥ ४ ॥ इति
क्षीरस्वाम्युल्लेखितमरकोशोद्धाटनम् ॥

द्वन्द्वैकशेषो रूपभेदकृतलिङ्गनिर्णयाभावाल्लिङ्गज्ञानोपायं संकर-
दोषपरिहारं चाह—**भेदेति** । अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां लिङ्ग-
भेदमाख्यातुं द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः । द्वन्द्वो यथा 'दैवतादेवता-
मराः' इति न कृतम् । एकशेषो यथा 'खं नभः श्रावणो नभाः'
इत्यत्र 'खश्रावणौ तु नभसी' इति न कृतम् । एकलिङ्गानां तु कृ-
तावेव । यथा—'स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः' 'अजाविष्णुहरच्छा-
गाः' इति । ननु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतौ । यथा—'अप्सरोय-
क्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः' इति, 'मातापितरौ पितरौ' इत्यत आह—
अनुक्तानामिति । स्थानान्तरेऽनिर्दिष्टानां न कृतौ, निर्दिष्टानां तु
कृतावेव । इह तु स्थानान्तरनिर्देशो यथा 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः',
'नैर्कतो यातुरक्षसी', 'जनयित्री प्रसर्माता' 'तातस्तु जनकः पिता'
इति । ननु रत्नकोपादिवत्स्त्रीपुंनपुंसककाण्डविधानेनैव कथनमुचि-
तम् । तथासति रूपभेदसाहचर्यादिप्रतिपत्तिगौरवमपि न स्यात् ।
तत्किमिति लिङ्गसंकरः क्रियते, इत्यत आह—क्रमादृते इति । क्रमं
विना संकरो न कृतः । क्रमानुरोधात् कृत इति तात्पर्यम् । संक-
रस्तु भिन्नलिङ्गानां मिश्रस्वरूपः । क्रमः प्रक्रमः । प्रस्ताव इति
यावत् । यथा स्वर्गप्रक्रमे बोदिवौ भिन्नलिङ्गे अप्यवश्यवाच्यत्वात्क-
थिते । विष्णुप्रस्तावे च लक्ष्मी नाम, इति । यद्वा क्रमं विना भि-
न्नलिङ्गानां संकरो व्यामिश्रभावो न कृतः । क्रमेण तु कृत एव ।
यथा 'सुरलोकः' इत्यन्तेन पुल्लिङ्गशब्दान्निरूप्य 'बोदिवौ' इति स्त्री-
लिङ्गशब्दावुक्त्वा स्त्रीवे 'त्रिविष्टपम्' उक्तम् । एवं 'जनुर्जननजन्मा-
नि' इति स्त्रीबलिङ्गान्निरूप्य 'जनिरुत्पत्तिः' इति स्त्रीलिङ्गावुक्त्वा उ-
द्भवशब्दः पुल्लिङ्ग उक्तः । इह तु क्षीरस्वामिकृतव्याख्याविशेषो ग्र-
न्थगौरवमात्रं लिखितः ॥ ४ ॥ इति रायमुकुटकृतपदचन्द्रिका ॥

भेदेति । अत्र ग्रन्थे भिन्नलिङ्गानां भेदमाख्यानाय लिङ्गभेद-
माख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः । यथा 'दैवतादैवतामराः' इति द्वन्द्वो

'नुतिः स्तुतिः' इति स्त्रीलिङ्गावुक्तौ । ननु 'स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो
नुतिः' इति कृतम् । एवं 'जनुर्जननजन्मानि' इति नपुंसकलि-
ङ्गान्निरूप्य, 'जनिरुत्पत्तिः' इति स्त्रीलिङ्गावुक्त्वा, उद्भवशब्दः
पुल्लिङ्ग उक्तः । यत्तु स्वामिनोक्तम्—'एतच्च क्रमादृते । यत्र
संग्रहश्लोकादौ क्रममात्रं विवक्षितम्, तत्र अनुक्तानां भिन्न-
लिङ्गानां द्वन्द्वादयः कृता एव । यथा 'वर्गाः पृथ्वीपुरक्षमाशु-
द्वनौषधिः' इत्यादौ द्वन्द्वसंकरौ, 'भ्रात्रादावेकशेषश्च कृतः'
इति । तत्र । इत्थं हि 'पृथ्वीपुरः' इत्यादिनिर्वाहेऽपि भ्रात्रा-
दावनिर्वाह एव । तत्र क्रममात्रस्याप्रतिपिपादयिषितत्वात् ।
अत एव 'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः' इत्यादावप्यनिर्वाहः ।
यदपि । 'उपाध्यायश्च 'क्रमादृते' इत्यन्तर्गडुं मन्वानः 'क्रमे-
णादृते परिपाद्योपादेये ग्रन्थे' इति व्याख्यत' इति स्वामी ।
तदपि न । अन्तर्गडुमानस्य निर्वाजत्वात् । अस्मदुक्तरीत्या

न कृतः । एवं कृते—'दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम्' इति लिङ्ग-
ज्ञानं न स्यात् । तथा 'खश्रावणौ तु नभसी' इत्येकशेषो न कृतः,
'खं नभः श्रावणो नभाः' इति पुंनपुंसकलिङ्गज्ञानाय । समानलि-
ङ्गानां तु तौ कृतावेव । यथा 'स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः' 'अजा
विष्णुहरच्छागाः' । किंभूतानां भिन्नलिङ्गानाम् । अनुक्तानाम् ।
रूपभेदसाहचर्यविशेषविधिभिरज्ञापितलिङ्गानाम् । ज्ञापितलिङ्गानां तु
द्वन्द्वैकशेषो कृतावेव । यथा 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः', 'यक्षैकपिङ्गल-
विलः' इति 'यातुरक्षसी' इति ज्ञापितलिङ्गानाम् 'अप्सरोयक्षरक्षोग-
न्धर्वकिन्नराः' इति द्वन्द्वः कृतः । यथा 'जनयित्री प्रसर्माता', 'ता-
तस्तु जनकः पिता' इति ज्ञापितलिङ्गानां 'मातापितरौ पितरौ' इत्ये-
कशेषः कृतः । तथा भिन्नलिङ्गानां क्रमादृते क्रमेण विना संकरोऽपि
न कृतः । क्रमः प्रस्तावः । संकरो मिश्रत्वम् । अत्र तु वज्रप्रस्तावे
'कुलिशं भिदुरं पविः' इति पुंनपुंसकयोः संकरो न कृतः । स्वर्ग-
प्रस्तावे 'सुरलोको बोदिवौ द्वे स्त्रियाम्' इति स्त्रीपुंसयोः । स्तुतिप्र-
स्तावे 'स्तवः स्तोत्रं नुतिः स्तुतिः' इति स्त्रीपुंनपुंसकानाम् ॥ ४ ॥
इति दीक्षितरामकृष्णविरचितपीयूषाख्यव्याख्या

अत्रेयं विचारणा—

एकशेषाभावोदाहरणं 'खं नभः श्रावणो नभाः' इत्यत्र 'खश्रावणौ
तु नभसी' इति व्याख्यासु व्यक्तम् । तत्र संगच्छते । 'नभोऽन्तरीक्षं
गगनम्' 'नभाः श्रावणिकश्च सः' इति स्वपर्याये लिङ्गभेदस्य ज्ञापि-
तत्वेन 'मातापितरौ पितरौ' इत्यतो वैलक्षण्याभावादिकशेषेऽपि दो-
षाभावात् । तस्माद् 'ओकः सञ्ज्ञाश्रयश्चोकाः' इत्युदाहर्तव्यम् । य-
च्चोक्तं—'समानलिङ्गानां तु कृतावेव' इति । तदपि न समञ्जसम् ।
'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यत्र समानलिङ्गत्वेऽप्येकशेषाकरणात् ।
तस्मादियं परिभाषा न सार्वत्रिकी । किंतु 'समानलिङ्गानामेव, स्व-
पर्यायेषूक्तानामेव वा कृतः' इति परिसंख्यारूपेण व्याख्योचिता ।
तथा च 'समे यजेत' इत्यत्र यागकरणाकरणयोरिवान्नाप्येकशेषादि-
करणाकरणयोश्चेच्छेव नियामिका—इति मम प्रतिभाति (समाधाना-
न्तरं चेत्सुधीभिर्लेख्यम् ॥ इति शिवदत्तः ॥

तस्य सामञ्जस्यात् ॥ ४ ॥ त्रयाणां लिङ्गानां समाहारखिलि-
ङ्गी, तत्र 'त्रिषु' इति पदं ज्ञेयम् । इति परिभाष्यते । यथा—
'त्रिषु स्फुलिङ्गोऽभिकणः' । न्यायसिद्धं चैतत् । त्रिलिङ्गतिरि-
क्तस्यार्थं [यान्तर] स्यासंभवात् । अयोगाच्च । स्त्रीपुंसौ मि-
थुनम्, तत्र 'द्वयोः' इति पदं ज्ञेयम् । यथा—'द्वयोज्ज्वली-
लौ' । 'द्वयोः' इति द्विशब्दप्रयोगोपलक्षणम् । तेन 'द्विहीनं
प्रसवे सर्वम्' 'द्वयहीने कुकुन्दरे' इत्याद्युपपद्यते । तथा नि-
षिद्धं लिङ्गं यस्य तन्निषिद्धलिङ्गं पदं, शेषार्थं शेषलिङ्गकं ज्ञेयम् ।
इदमपि न्यायसिद्धम् । विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानात् ।
यथा—'वज्रमस्त्री' इति । तुरन्ते यस्य तत्त्वन्तम्, अथ आ-
दिर्धस्य तदथादि, लन्तं च अथादि च नामपदं लिङ्गपदं सर्व-
नामपदं अव्ययपदं च पूर्वान्वयि न भवति । किं तूत्तरान्वयि ।
'नगरी लमरावती' 'जवोऽथ शीघ्रं लरितम्' इति च नाम-
पदम् । 'पुंसि लन्तर्धिः' 'शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये' इति लिङ्ग-
पदम् । 'तस्य तु प्रिया' इति सर्वनामपदम् । 'वा तु पुंसि'
इत्यव्ययपदम् । अथशब्दोऽथोशब्दस्याप्युपलक्षणम् । यथा—
'अनुक्रोशोऽप्यथो हसः' । न्यायसिद्धमिदम् । तुना पूर्वस्मा-
द्विशेषोद्योतनात् । अथशब्देन चार्थान्तरारम्भात् । भ्रमविषयं
चैतत् । 'उदपानं तु पुंसि वा' इत्यादौ तु न दोषः । उत्तर-
स्यानामत्वात् । लिङ्गवाचिनाऽन्वयेऽपि दोषाभावात् । वस्तु-
तस्तु अत्र पादपूरणाय चकाराद्येव पठितुं युक्तम् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्ग-नाक-त्रिदिव-त्रिदशालयाः ।

सुरलोको द्यो-दिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

स्वरिति ॥ यद्यपि 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' इति पक्षे
संज्ञाशब्देषु व्युत्पत्तिर्नावश्यकः, तथापि शाकटायनाद्यभि-
मतत्रयीपक्षे व्युत्पत्तिः प्रदर्श्यते ॥ ॥ स्वर्गं तस्यैतत् इति स्वः ।
'सृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्ते' (३।२।७५) इति विच् । बाहुलकात्कर्मणि गुणः
(७।३।८४) रपरत्नम् (१।१।५१) इत्याहुः । तत्र । नि-
र्वाजबाहुलकाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । 'स्वरति शब्दायते' इति
व्युत्पत्तिरप्ययुक्ता । [उ] क्तार्थस्य तत्रासंभवात् । स्वरत्न-
प्राप्त्या उपतापयति । 'नैनं कृताकृते तपते' इति श्रुतेः । स्वरा-
दि (१।१।३७) पाठादव्ययत्वम् । 'अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे
नाविष्णौ निर्व्यये त्रिषु' । स्वःशब्दस्य मङ्गलार्थमादौ प्रयोगः
('स्वः प्रेय व्योम्नि नाके च') ॥ (१) ॥ सुष्ठु अर्ज्यते स्वर्गः ।
'अर्जं अर्जने' (भ्वा० प० से०) कर्मणि (३।३।१९) घञ् ।
ऋज्यतेऽस्मिन्निति वा । 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' (भ्वा०
आ० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादि-
त्वात् (७।३।५३) कुलम् । यत्तु मुकुटः—'चजोः'—(७।३।५२)
इति कुलमाह । तत्र । 'निष्ठायामनिटः कुलम्' (७।३।५९)
इति वार्तिकात् ॥ (२) ॥ 'कं सुखं, तद्विरुद्धम् अकं दुःखम्,
नास्त्यकमत्र' इति नाकः । 'नभ्राणपातः'—(६।३।७५) इति
नलोपो न । को ब्रह्मा, तदभावो नात्रेति वा । 'नाकस्तु त्रि-

दिवेऽम्बरे' ॥ (३) ॥ तिसृष्वप्यवस्थासु त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा
वा दीव्यन्त्यत्रेति त्रिदिवः ।—'घञर्थे कविधानम्' (वा० ३।-
३।८) इति कः—इत्याहुः । तत्र । 'स्थाप्ताप्याधिहनिषुध्य-
र्थम्' (उक्तवार्तिकशेषे) इति परिगणनात् । उदाहरणत्वेन
व्याख्यानस्य निर्मूलत्वात् । यदपि—मूलविभुजादिवात् (वा०
३।२।५) कप्रत्ययः—इति । तदपि न । अधिकरणव्युत्पत्तिप्र-
दर्शनस्यासंगतत्वात् । तत्र 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति
वाक्यशेषात् । तस्मात्—'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ।
संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः—इति व्याख्येयम् । यद्वा—ब्राह्मवैष्ण-
वैरौद्रभेदेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वा त्रिविधो दीव्यति
व्यवहरति प्रकाशते वा ('दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तु-
तिमोदमदस्वप्रकान्तिगतितु' । (दि० प० से०) 'इगुपधत्वात्'
(३।१।१३५) कः । 'त्रिदिवं तु खे । स्वर्गे च त्रिदिवा
नद्याम्' इति मेदिनीदर्शनात् क्लीबेऽपि ॥ (४) ॥ त्रिदशा-
नामालयः ॥ (५) ॥ स्वर्गसुरादयः शब्दाः स्वरूपपराः । लक्ष-
णया त्वर्थपराः । अतः समानार्थत्वाभावादकेशेषो न ॥ ॥
सुराणां लोकः ॥ (६) सुरसद्मादीनामप्युपलक्षणमेतत् । एवं
यौगिकेषु सर्वत्रोभेयम् ॥ ॥ द्योतन्तेऽस्यां द्यौः गोवत् । बा-
हुलकात् (३।३।१) द्युतेः ('द्युतदीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) डोः ।
द्यौति 'द्यु अभिगमने' (आ० प० अ०) । विच् (३।२।७५)
वा । ('द्यौस्तु स्वर्गविहायसोः') ॥ (७) ॥ दीव्यन्त्यस्या-
मिति बाहुलकात् (३।३।१) दिवेः (दिवु क्रीडादिषु । दि० प०
से०) दिविः । द्यौः, दिवौ, दिवः, द्युभ्याम् । ('द्यौः स्वर्गन-
भसोः') ॥ (८) ॥ यत्तु—'दिवेर्ज्योः' इति ज्योप्रत्ययः—इत्या-
ह मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रस्यादर्शनात् । स्वामी तु—'द्यो-
शब्दोऽप्योकारान्तोऽस्ति । भाष्ये (६।१।९३) 'गोतो णित्'
(७।१।९०) इत्यत्र 'ओतो णित्' इति पाठान्तराभ्यानात् इ-
त्याह । तदपि न । स्मृत उर्येन स स्मृतौ रित्यत्र वृद्धिविधाने-
न पाठस्योपक्षीणत्वात् । यदपि—दिवेः क्तिप् (३।२।७६) इ-
त्युक्तम् । तदपि न । दिवौ दिव इत्यादौ 'च्छोः शङ्' (६।-
४।१९) इत्यूठः प्रसङ्गात् । सुभूतिस्तु—'द्यु अभिगमने' द्यू-
यते अभिगम्यते बाहुलकात्कर्मणि डोप्रत्ययः—इत्याह । 'द्यौः
स्त्री स्वर्गे च गगने दिवं क्लीबं तयोः स्मृतम्' । यत्तु—स्वा-
मिना 'दिवशब्दो वृत्तिविषयः' इत्युक्तम् । तदेतेन परास्तम् ।
उक्तमेदिन्यां वृत्तिविषयत्वानभिधानात् । 'मन्दरः सैरिभः
शक्रभव(सद) नं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषाच्च ॥ ॥
विशन्त्यस्मिन् सुकृतिन इति विष्टपम् । 'विष्टप-विष्टप-विशिपो-
लपाः' (उ० ३।१४५) इति विशेः ('विश प्रवेशने' तु० प०
अ०) कप्रत्ययः, तस्य च तुट् । 'ब्रश्च'—(८।२।३६) इति
षत्वम् । 'यत्र ब्रह्मस्य विष्टपम्' इति वैदिकः प्रयोगः । तृतीयं
विष्टपं त्रिविष्टपम् ॥ (९) ॥ पूरणप्रत्ययस्तु वृत्तौ गतार्थत्वात् प्र-

१—अयं पाठस्तु हेम उपलभ्यते ।

युज्यते । (रूपभेदेनैव क्लीबत्वे लब्धे रूपभेदलब्धलिङ्गविशेष-
स्यानिलयलङ्गापनार्थं क्लीब इत्युक्तम् । तस्य फलं 'कर्म क्रिया
तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्तराः' इत्यत्र नपुंसकत्व उक्तेऽपि
पुंलिङ्गत्वं सिद्धम् । अतः 'कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसक-
योर्मतम्' इति रुद्रकोशेन सह न विरोधः शङ्कनीयः) । केचि-
त्तु—'पिष्टप' इति सूत्रं पठित्वा विशतेरादेः पो निपात्यते-
इत्याहुः । अयं पुंस्यपि । तथा चामरमाला—'पिष्टपो विष्टपोऽ-
प्यस्त्री भुवनं च नपुंसकम्' इति । 'नभो विष्टपं वृषो गौर्ना पृ-
श्निश्चापि सुरालयः' इति रत्नमाला । एवं शक्रभवनफलोदया-
वरोहोर्ध्वलोकादयोऽप्यूहाः । नव 'स्वर्गस्य' ॥

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ।

सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥

आदितेया दिविषदो लेखा अदितिर्नन्दनाः ।

आदित्या क्रभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥

वर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।

वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥

अमरा इति ॥ न प्रियन्ते 'मृद् प्राणत्यागे' (तु० आ०
अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अमरस्त्रिदशेऽप्यैस्थिसंहारे
कुलिशद्रुमे । स्त्री गुह्यमरावत्योः स्थूणादूर्वाजरायुषु' ॥ (१)
॥*॥ जराया निष्क्रान्ताः । 'निर्जरः स्यात्पुमान्देवे जरात्य-
क्ते च वाच्यवत् । निर्जरा तु गुह्यां च तालपर्ण्यामपि
स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ दीव्यन्तीति देवाः । पचादिषु (३।१।-
१३४) पाठादच् । 'देवः सुरे घने राज्ञि देवमाख्यातमिन्द्रि-
ये । देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृकयोरपि' ॥ (३) ॥*॥
तृतीया यौवनाख्या दशा सदा येषाम् । त्रिशब्दस्य तृतीया-
र्थता त्रिभागवत् । त्रिर्दश वा । 'संख्ययाऽव्यया-' (२।२।२५)
इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये-' (५।४।७३) इति डच् ।
जन्मसत्ताविनाशाख्यास्तिस्रो दशा येषामिति वा । 'त्रीन् ता-
पान् दशन्ति 'दश दशने' (भ्वा० प० अ०) पचाद्यचि षष्ठो-
दरादित्वात् (६।३।१०९) न लोपः' इति राजदेवः । तत्र ।
उक्तविग्रहे कर्मण्यणः (३।२।१) प्रसङ्गेनाचोऽप्राप्तेः । मूलवि-
भुजादित्वादित्येके (३।२।५ वा०) वा समाधेयम् ॥ (४) ॥*॥
विशिष्टो बुधो येषाम् । त्रिकालज्ञजीव-शिष्यत्वात् । विशेषेण
बुध्यन्ते वा । 'बुध अवगमने' (भ्वा० प० से०, दि० आ०-
अं०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विबुधो ज्ञे
सुरे' ॥ (५) ॥*॥ सुरन्तीति सुराः । 'सुर प्रसवैश्वर्ययोः' (तु०-
प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा समुद्रो-

त्था सुरास्त्येषाम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा शोभनं
राजते । 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) 'अन्येभ्योऽपि-'
(३।२।१०१ वा०) इति डः । 'सुरा चपक्रमद्ययोः । पुंलिङ्ग-
स्त्रिदिवेशे स्यात्' ॥ (६) ॥*॥ सुष्ठु पर्व अमावास्यादिचरितम्,
अङ्गुल्यादिग्रन्थिः, उत्सवो वा येषां सुपर्वाणः । 'सुपर्वा ना
शरे वंशे पर्वधूमसुरेषु च' ॥ (७) ॥*॥ शोभनं मनो येषां ते
सुमनसः । 'सुमनाः पुष्पमालयोः स्त्रियां, ना धीरदेवयोः ॥
(८) ॥*॥ त्रिदिवस्येशाः ॥ (९) ॥*॥ दिवमोको येषां ते दि-
वौकसः । दिवशब्दोऽदन्तः । 'मन्दरः सैरिमः शक्रभव(सद)-
नं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषात् । द्यौरोको येषामिति
विग्रहे 'दिवोकसः' अपि । 'स्याद्विचौका दिवोकाश्च देवे
चापीह पक्षिणि' इति रन्तिदेवः । 'दिवोकाश्च दिवौकाश्च
पुंसि देवे च चातके' । शब्दपरविप्रतिषेधात्परस्य यणादेशः ।
स्थानिवत्त्वेन पूर्वस्य न यण् । 'सकृद्गतौ' (१।४।२ प०) इति
न्यायात् ॥ (१०) ॥*॥ 'नञो दाजो ङितिः' इति शाकटाय-
नः । यद्वा घति । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
'क्तिच् कौ च-' (३।३।१७४) इति क्तिच् । 'घतिस्यति-'
(७।४।४०) इति इत्वम् । दितिभिन्ना अदितिः । अदित्या अ-
पत्यानि । 'कृदिकारादकिनः' (४।१।४५ ग०) इति ङीष्न्तात्
'होभ्यो ङक्' (४।१।१२०) ॥ (११) ॥*॥ दिवि सीदन्ति
वर्तन्ते 'षट् विशरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा० प० अ०, तु०-
प० अ०) । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् । 'हृद्यु-
भ्यां च' (६।३।९ वा०) इति डेरलृक् । 'सुषामादिषु च' (८।-
३।९८) इति षत्वम् ॥*॥ 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६।३।१४)
इति डेरलृक् 'द्युसदः' अपि । 'मनःसु येन द्युसदां न्यधीयत'
इति माघः ॥ (१२) ॥*॥ चित्रादौ लिख्यन्ते । 'लिख अक्ष-
रविन्यासे' (तु० प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति
कर्मणि घञ् । ग्रीवाहस्तपादेषु तिस्रो लेखाः सन्त्येषामिति वा ।
'अर्श आद्यच्' (५।२।१२७) । 'लेखो लेख्ये सुरे लेखा लि-
पिराजिकयोर्मता' ॥ (१३) ॥*॥ अदितेर्नन्दनाः ॥ (१४) ॥*॥
अदितेरपत्यानि । 'दित्यदित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः ।
लिङ्गविशिष्ट (४।१।१) परिभाषाया अनिलयलान्धन्ताण्यो न ।
'आदित्यो भास्करे देवे' ॥ (१५) ॥*॥ ऋशब्दवाच्यः
स्वर्गः, अदितिर्वा । खरादि (१।१।३७) पाठादव्ययत्वम् ।
तत्र ततो वा भवन्ति । 'मितद्वादित्वात्' (वा० ३।२।१८०)
ङुः ॥*॥ क्तिपि (३।२।७६) 'ऋभुवः' अपि-इत्यन्ये ॥ (१६)
॥*॥ अविद्यमानः स्वप्नो येषाम् ॥ (१७) ॥*॥ प्रियन्तेऽ-
स्मिन्निति मर्तो भूलोकः । 'हसिमृग्निष्वादिमिल्लपूषुर्विभ्य-
स्तन्' (उ० ३।८६) । तत्र भवा अप्युपचारान्मर्ताः । ततश्च
'नवसूरमर्तयविष्टेभ्यो यत्' (वा० ५।४।३६) इति स्वार्थे यत् ।
तद्विन्नाः ॥ (१८) ॥*॥ अमृतमन्धोऽन्नं येषां ते ॥ (१९) ॥*॥

१—इदं च 'दिव उद' (६।१।३३) इति त्रकारस्योत्त्वे कृते
बोध्यम् ।

१—अयं पाठो बहुत्र नोपलब्धः । २—अस्थिसंहारे गङ्गादि-
प्रक्षेप्याणामस्थामेकत्र मीलने-इत्यनेकार्थैरैववाकरकौमुदी । ३—
दश दशद्वर्गाः । 'श्रियं विन्दति सौमित्रे पञ्चविंशति वर्षवत्' इति
रामायणवाक्येन सदा देवानां पञ्चविंशवर्षात्मकत्वेन तृतीये दशे-
त्येव वर्तमानत्वमिति भावः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

कं सुखं यस्येति वा । अनयोः पक्षयोः 'शंसिदुहिगुह्यो वा' (वा० ३।१।१०९) इति काशिकाकारवचनाद्बुधेः क्यप् । तत्र दुहिगुह्योर्ग्रहणं निर्मूलमिति भट्टोजीदीक्षिताः । तन्मते ण्यति संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः ॥ (८) ॥*॥ असेधीदिति सिद्धः । 'विधु हिंसासंराज्योः' (दि० प० से०) । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । सिद्धिरस्यास्तीति वा । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । ('सिद्धो व्यासादिके देवयोनौ निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे') ॥ (९) ॥*॥ भूतिरस्यास्ति । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । भूतः । ('भूतं क्षमादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीवं त्रिषूचिते । प्राप्ते वित्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरेषु ना' । भवति इष्टं प्राप्नोति । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०) । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः—इति मुकुटः । तत्र । प्राप्त्यर्थस्यागत्यर्थकर्मकत्वात् वर्तमानविग्रहायोगाच्च ॥ (१०) ॥*॥ अमी विद्याधरादयो दश देवा योनिरेषां ते देवयोनयः । देवांशका इत्यर्थः । यत्तु—'देवानामिव योनिरूपत्तिकारण-मविभाव्यमेषाम्' इति मुकुटो व्याख्यत । तत्र । व्यधिकरण-बहुव्रीहिसंज्ञात् । श्लोकोपक्रमस्थग्रन्थविरोधाच्च । दश 'देवयोनयः' ॥

असुरा दैत्यदैतेय-दनुजेन्द्रारि-दानवाः ।

शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः ॥ १२ ॥

असुरा इति ॥ अस्यन्ति क्षिपन्ति देवान् असुराः । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से) । 'असेहरन्' (उ० १।४२) इत्युत् । सुरविरुद्धत्वाद्वा । 'नञ्' (२।२।६) इति तत्पुरुषः । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'आसुराश्च' । असुषु रमन्ते वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति डः । ('असुरः सूर्यदैत्ययोः । असुरा रजनीर्वास्योः') ॥ (१) ॥*॥ दितेर-पत्यानि । 'दित्यदित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः । ('दैत्यो-ऽसुरे मुरायां तु दैत्या चण्डौषधावपि') ॥ (२) ॥*॥ ङीषन्तात् । 'ङीभ्यो ङक्' (४।१।१२०) ॥ (३) ॥*॥ दनोर्दनौ वा जाताः । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९७, ९८) ॥ (४) ॥*॥ इन्द्रस्यारयः ॥ (५) ॥*॥ दनोरपत्यानि ॥ (६) ॥*॥ शुक्रस्य शिष्याः ॥ (७) ॥*॥ दितेः सुताः ॥ (८) ॥*॥ पूर्वे च ते देवाश्च । 'पूर्वापरप्रथम-' (२।१।५८) इत्यादिना समासः । यद्वा पूर्व देवाः । अन्या-यादि देवत्वाद्भट्टाः । 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः । पूर्वं देवा येभ्यो वा । 'अनेकमन्यपदार्थे' (२।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (९) ॥*॥ सुरान् द्विषन्ति । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० अ०) 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (१०) ॥*॥ यद्यपि पातालवासित्वेन पातालवर्गे वक्तुं युक्ताः, तथापि देवविरोधित्वेन बुद्धयुपारोहादिहैवोक्ताः । दश नामानि 'असुराणाम्' ॥

१—वासी तक्षोपकरणम् ।

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जिनः ॥ १३ ॥

षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ।

मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः

सर्वज्ञ इत्यादि ॥ सर्वं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्या० प० अ०) । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) यद्वा सर्वे ज्ञा यस्य । स्वात्मनः सर्वस्यापरोक्षत्वात् । 'यैः साक्षाद-परोक्षात्' इति श्रुतेः । यद्वा सर्वे ज्ञा यस्मात् । 'यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुल्लिङ्गा व्युच्चरन्ति, एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति' इति श्रुतेः । यद्वा सर्वे ज्ञा येन । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः । ('सर्वज्ञस्तु जिनेन्द्रे स्यात्सुगते शंकरेऽपि च') ॥ (१) ॥*॥ शोभनं गतं ज्ञानमस्य ॥ (२) ॥*॥ प्रशस्ता बुद्धि-रस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा बुध्यते । 'मति-बुद्धि-' (३।२।१८८) इति क्तः ॥*॥ 'इयुपध-' (३।१।१३५) इति के 'बुधः' अपि । 'सर्वज्ञः सुगतो बुधः' इति व्याडिः ॥ (३) ॥*॥ धर्मेण राजते । पचाद्यच् (३।१।१३४) । धर्मस्य राजेति वा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (४।४।९९) । ('धर्मराजो यमे बुद्धे युधिष्ठिरनृपे पुमान्') ॥ (४) ॥*॥ तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य ॥ (५) ॥*॥ समन्तं भद्रमस्य सः । समन्ताद्भद्रमस्येति तु व्यधिकरणत्वादनुचितम् ॥ (६) ॥*॥ भगं माहात्म्यमस्यास्ति । मत्तुप् (५।२।९४) ॥ (७) ॥*॥ मारं कामं जयति । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (८) ॥*॥ लोकं जयति ॥ (९) ॥*॥ जयति जिनः । 'इण्षिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) 'जिनाति' इति खामिमुकुटौ । तत्र । 'अङ्गस्य' 'हलः' (६।४।१, २) इति दीर्घप्रसङ्गात् । ('जिनोऽर्हति च बुद्धे च पुंसि स्याज्जिह्वरे त्रिषु') ॥ (१०) ॥*॥ दिव्यं चक्षुः श्रोत्रम्, परचित्तज्ञानम्, पूर्वनिवासानुस्मृतिः, आत्मज्ञानम्, वियद्गमनम्, कायव्यूह-सिद्धिश्चेति षट् अभितो ज्ञायमानानि यस्य सः । षट्सु दान-शीलक्षान्तिवीर्यध्यानप्रज्ञासु अभिज्ञा आद्यं ज्ञानमस्येति वा ॥ (११) ॥*॥ दश बलान्यस्य । यदाहुः—'दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्यानप्रज्ञाबलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्ध-बलानि वै' इति ॥ (१२) ॥*॥ अद्वयमद्वैतं वदत्यवश्यम् । आवश्यके (३।३।१७०) णिनिः ॥ (१३) ॥*॥ विनयस्य-नुशास्ति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ('विनायकस्तु हेरम्बे तादृशे विघ्ने जिने गुरौ') ॥ (१४) ॥*॥ मुनिषु इन्द्रः ॥ (१५) ॥*॥ श्रिया घनः पूर्णः । क्षुभ्रादित्वात् (८।४।३९) न णत्वम् ॥ (१६)

१—बृहदारण्यकोपनिषत्सु 'यत्' इति श्रूयते व्याख्यायते च शंकरभगवत्पादैः—'यत् ब्रह्म साक्षादव्यवहितं केनचित्, द्रष्टृपरो-क्षादगौणम्' । इति ।

॥३॥ शास्तीति शास्ता । 'तृन्तृचौ शंसिददादिभ्यः सं-
ज्ञायां चानिटौ' (उ० २।१४) इति तृन् तृच्वा । पितृ-
वच्छास्तृशब्दः । नप्त्रादिग्रहणस्य (६।४।११) नियमार्थ-
त्वात् । चान्द्रे शासेः क्तिचि शिष्टिरित्यत्र 'शास्ता' इति
प्रत्युदाहरणेऽनौणादिकृत् एव रत्नमतिना दर्शितत्वाद्बुद्ध-
वाचिनोऽपि दीर्घः—इति सुभूतिः । तन्न । तृचस्तस्येद्वप्रस-
ङ्गात् । अनौणादिकृत् एवेत्यत्र प्रमाणाभावाच्च । ('शास्ता
रामन्तभद्रे ना शासके पुनरन्यत्') ॥ (१७) ॥३॥ मन्यते
मुनिः । 'मनेरुच्' (उ० ४।१२३) इतीन् । ('मुनिर्वाचंयमे-
ऽर्हति । प्रियालागस्तिपालाशे') ॥ (१८) ॥३॥ अष्टादश 'बु-
द्धस्य' ॥

शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ।

गौतमश्चार्कवन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

शाक्येत्यादि ॥ (यः) । शकोऽभिजनोऽस्य । 'शण्डिका-
दिभ्यो ञ्यः' (४।३।९२) । यद्वा शाकवृक्षप्रतिच्छन्नं वासं
यस्माच्च चक्रिरे । तस्मादिक्ष्वाकुर्वन्त्यास्ते शाक्या इति भुवि
स्मृताः' इत्यागमात् शाके भवाः शाक्याः । दिगादित्वाद्यत्
(४।३।५४) प्रत्ययः । तद्वंशावतीर्णौ मुनिः । शाक्यश्चासौ
मुनिश्चेति ॥ (१) ॥३॥ (सः) । शाक्यः सिंह इव । 'उप-
मितं व्याघ्रा-' (२।१।५६) इति समासः ॥३॥ भीमवत्
'शाक्यः' अपि ॥ (२) ॥३॥ सर्वार्थेषु सिद्धो निष्पन्नः ।
'सिद्धशुष्क-' (२।१।४१) इति समासः । सर्वोऽर्थः सिद्धोऽ-
स्येति वा ॥३॥ 'सिद्धार्थः' अपि । 'सिद्धार्थौ बुद्धसर्षपौ'
इति शाश्वतः ॥ (३) ॥३॥ शुद्ध ओदनोऽस्येति । शकन्वादिः
(वा० ६।१।९४) । शुद्धोदनस्यापत्यम् । 'अत इन्' (४।
१।९५) ॥ (४) ॥३॥ गौतमस्यायं शिष्यः । 'तस्येदम्'
(४।३।१२०) इत्यण् । 'तद्गोत्रावतारात्' इति स्वामी ।
('गौतमो गणमृद्धेदे शाक्यसिंहर्षिभेदयोः । गौतम्युमायां
रोचन्याम्') ॥ (५) ॥३॥ अर्कस्य बन्धुः । सूर्यवंशजत्वात् ॥
(६) ॥३॥ माया चासौ देवी च । तस्याः सुतः ॥ (७)
॥३॥ यद्यपि वेदविरुद्धार्थानुष्ठातृत्वाज्जिनशाक्यौ नरकवर्गे
वक्तुमुचितौ । तथापि देवविरोधित्वेन बुद्ध्युपायोहादत्रैवोक्तौ ।
सप्त 'शाक्यस्य' ॥

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।

हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥

धाताब्रह्मयोनिर्ब्रह्मिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।

रुद्रा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृष्टिधिः ॥ १७ ॥

ब्रह्मेत्यादि ॥ बृंहति वर्धयति प्रजा इति ब्रह्मा । 'बृहि

१—कचित्पुस्तके इत उत्तरम् 'सर्वज्ञो वीतरागोऽर्हन्केवली
वीर्यकृजिनः' । जिनदेवतानामाजि षट् । इत्यधिकम् ॥

वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितव्यर्थः । 'वृहेर्नोऽच्च'
(उ० ४।१।४६) इति मनिन् । धातोर्नस्यादादेशः । बृंहति
वर्धत इति वा । यत्तु—व्योमादित्व (उ० ४।१।५१) कल्प-
नस्य मुकुटेन कृतम् । तत्तूक्तसूत्रास्मरणमूलकम् । ('ब्रह्म
तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे
चाध्यात्मज्ञानयोस्तथा') ॥ (१) ॥३॥ आत्मनो विष्णोः
सकाशात्, आत्मना स्वयमेव वा भवति । 'भुवः संज्ञान्त-
रयोः' (३।२।१७९) इति क्तिप् । ('आत्मभूर्ना विधौ
कामे') ॥ (२) ॥३॥ सुरेषु ज्येष्ठः ॥ (३) ॥३॥ परमे व्यो-
मनि, चिदाकाशे, ब्रह्मपदे, वा तिष्ठति । 'परमे स्थः कित्'
(उ० ४।१०) इतीनिः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४)
इत्यलुक् 'स्थास्थिन्स्थूणाम्' (वा० ८।३।९७) इति षत्वम् ॥
(४) ॥३॥ लोकपितृणां मरीच्यादीनामर्थमादीनां वा पिता
पितामहः । 'पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति साधुः ।
('पितामहः पद्मयोनौ जनके जनकस्य च') ॥ (५) ॥३॥
हिरण्यं हिरण्यमण्डं तस्य गर्भ इव । 'तदण्डमभवद्गैमं सह-
स्रांशुसमप्रभम्' इति मनूक्तेः । तद्वा गर्भेऽस्य ॥ (६) ॥३॥
लोकानामीशः ॥ (७) ॥३॥ स्वयमेव भवति । 'भुवः-'
(३।२।१७९) इति क्तिप् ॥ (८) ॥३॥ चत्वार्यनानास्य ॥
(९) ॥३॥ दधाति । 'बुधाञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ०
अ०) । तृच् (३।१।१३३) । ('धाता वेधसि पालके')
॥ (१०) ॥३॥ अञ्जं योनिरस्य ॥ (११) ॥३॥ ब्रह्मति
दुष्टेभ्यः । 'ब्रह्म जिघांसायाम्' (दि० प० से०) ।—'ब्रह्मक्षि-
भ्यामिनन्' (उ० २।५०) इतीनन्—इति मुकुटः । तन्न ।
'ब्रह्मक्षिभ्याम्' इति तत्र पाठात् । 'द्रविणं दक्षिणा' इत्युदा-
हरणात् । अतः 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।४९) इतीनच् ।
बाहुलकाद्गुणाभावः ॥३॥ 'ब्रुघणः' अपि । 'ब्रह्मात्मभूः स्या-
द्ब्रुहिणो ब्रुघणश्च पितामहः' इति भागुरेः । 'करणेऽथोवि-
ब्रुषु' (३।३।८२) इति हन्तेः करणेऽप् घनादेशश्च । 'पूर्वपदा-
त्-' (८।४।३) इति णत्वम् । ब्रुः संसारवृक्षो हन्यतेऽनेने-
त्यर्थः । ('ब्रुघणो मुद्रेऽपि स्याद्ब्रुहिणे च परश्वधे') ॥ (१२)
॥३॥ विरचयतीति विरिञ्चिः । 'रच प्रतियत्ने' (जु० उ० से०) ।
स्वार्थप्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) अकारस्येत्वं नुमागमश्च । (कैचिदित्वाभावे
'विरिञ्चिः' अपि । 'चिरं विरिञ्चिनं चिरं विरिञ्चिः' इत्यादौ
प्रयोगैर्दर्शनात्) ॥३॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) 'विरिञ्चिः'
अपि । ('विरिञ्चो ब्रुहिणः शिञ्जो विरिञ्चिर्ब्रुघणो मतः' इति
शब्दार्णवात् । यत्तु—'रिच वियोजनसंयमनयोः' चुरादिः ।
'अच इः' (उ० ४।१।३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९)
उम्, कुञ्जरवदुपधाहस्वत्वं च—इति मुकुटः । तन्न । 'रिच

१—अयं पाठः सर्वत्र नोपलभ्यते ॥ २—उक्तप्रयोगे परसव-
र्णस्य (८।४।५३) नित्यत्वेन विलोमस्यासाधुत्वाच्च सर्वसमतत्त्वम् ॥

वियोजनसंपर्चनयोः' इति चुरादौ पाठदर्शनाद्भस्वविधानस्या-
नुपयोगात् । कुञ्जरवदिति दृष्टान्तोऽप्ययुक्तः । तत्र ह्रस्ववि-
धानाभावात् ॥ (१३) ॥*॥ कमलमासनं यस्य ॥ (१४) ॥*॥
सृजति । तुच् (३।१।१३३) । 'सृजिदृशोः-' (६।१।५८)
इत्यम् ॥ (१५) ॥*॥ प्रजानां पतिः । 'प्रजापतिर्ना द-
क्षादौ महीपाले विधातरि' । ('प्रजापतिर्ब्रह्मराज्ञोर्जामातरि
दिवाकरे । वह्नौ लघुरि दक्षादौ') ॥ (१६) ॥*॥ विदधाति ।
'विधाजो वेध च' (उ० ४।२२५) इति वेधादेशोऽसिप्रत्ययश्च ।
मुकुटस्तु—असुन्—इत्याह । तत्र । (६।१।१९७) आद्युदात्त-
त्वापत्तेः । 'सिधुनेऽसिः' (उ० ४।२२३) इत्युपक्रमाच्च । ('वेधाः
पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि') ॥ (१७) ॥*॥ विशेषेण
दधाति । विरन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः । ('विधाता द्रुहिणे काये')
॥ (१८) ॥*॥ विश्वं सृजति । 'किप्' (३।२।७६) 'किन्प्रत्य-
यस्य-' (८।२।६२) इति कुत्वं तु न । 'रजुसृङ्भ्याम्' इति
(७।२।११४) भाष्यप्रयोगात् । यद्वा सृजियज्योः पदान्ते
पलविधेः कुलापवादत्वात् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'किन्प्र-
त्यय' इति तद्गुणसंविज्ञानपक्षे किन्नन्तस्य कुत्वम्, न किव-
न्तस्य— इति । तत्र । प्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यात्, दृक् स्पृगित्याद्य-
सिद्धिप्रसङ्गाच्च, तत्पक्षस्यात्राग्रहणात् । यद्यपि—'अतद्गुणसं-
विज्ञानपक्षे तु किन उपलक्षणत्वात्तदभावे किवन्तस्यापि कु-
त्वम्' इत्युक्तम् । तदप्यस्मदुक्तप्रकारद्वयेन प्रत्युक्तम् ॥ (१९)
॥*॥ विधत्ते इति विधिः । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२)
बाहुलकात् (३।३।११३) कर्तरि । यद्वा 'विध विधाने' (तु०
प० से०) । इन् 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इति कित्वाच्च
गुणः । ('विधिर्ब्रह्मविधानयोः । विधिर्वाक्ये च दैवे च
प्रकारे कालकल्पयोः') ॥ (२०) ॥*॥ विंशतिः 'ब्रह्मणः' ॥

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्चवाः ।
दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः १८
दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।
पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गो विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥
उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।
पद्मनाभो मधुरिपूर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥
देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।
वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरघोक्षजः ॥ २१ ॥
विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।

विष्णुरित्यादि ॥ वेवेष्टि । 'विष्ट व्याप्तौ' (जु० उ०
अ०) । 'विषेः किच्च' (उ० ३।३९) इति नुः ॥ (१) ॥*॥
नराणां समूहो नारम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् ।
तदयनं यस्य । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ * ॥
नरा अयनं यस्येति विग्रहे 'नारायणः' अपि । 'पृषोदरादि-
त्वात्' (६।३।१०९) इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । 'अथ नारायणो
विष्णुरुध्वकर्म नारायणः' इति शब्दार्णवः । 'वासुर्न-

रायण-पुनर्वसु-विश्वरूपाः' इति त्रिकाण्डशेषश्च । नर-
स्यापत्यम् 'नडादिभ्यः फक्' (४।१।९९) इति वा । संज्ञापूर्व-
कत्वाद्बुद्ध्यभावो वा । नराज्जाताः नारा आपः तत्त्वानि वा
अयनं (यस्य) नारम् अयते जानाति वा, आययति प्रवर्तयति
वा 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) णिजन्तोऽपि । 'कृत्य-
ल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् । ('नारायणस्तु केशवे
नारायणी शतावयुमा श्रीः') ॥ (२) ॥*॥ कृष्णो वर्णोऽस्या-
स्तीति 'कृषेर्वर्णे' (उ० ३।४) इति नगन्तात् 'गुणवचनेभ्यो
मनुषो लुक्' (वा० ५।२।९४) इति लुक् । कर्षत्यरीनिति वा
बाहुलकाद्वर्णं विनापि कृषेः ('कृष विलेखने' । (भ्वा० प०
अ०) नक् । ('कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने ।
कृष्णा स्याद्रौपदी नीली पिप्पलीद्राक्षयोरपि । मेचके वाच्य-
लिङ्गः स्यात्क्रीवे मरिचलोहयोः')^३ ॥ (३) ॥*॥ विकुण्ठाया
अपत्यम् । शिवादित्वात् (४।१।११२) अण् । विगता कुण्ठा
नाशोऽस्य, विकुण्ठं ज्ञानं स्थानं वास्ति स्वरूपत्वेनाश्रयत्वेन
वास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । यद्वा वि-
कुण्ठानां जीवानामयं नियन्ता ज्ञानदो वा । 'तस्येदम्' (४।
३।१२०) इति, 'शेषे' (४।२।९२) इति वाण् । विगता कुण्ठा
यस्मात् । प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा । ('वैकुण्ठो वासवे
विष्णौ') ॥ ४ ॥*॥ विष्टरे श्रूयते । असुन् (उ० ४।१८९) ।
विष्टरो वृक्षः । 'पलाशी विष्टरः स्थिरः' इति त्रिकाण्ड-
शेषः । तरुश्चात्राश्वत्थोऽभिमतः । 'अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्'
इत्युक्तेः । विष्टरो दर्भमुष्टिरिव श्रवसी कर्णावस्थेति वा ॥
(५) ॥*॥ दाम उदरे यस्य । सप्तम्यन्तस्य वैयधिक-
रण्येऽपि समासः । 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' (२।२।३५)
इति लिङ्गात् । गमकत्वादिति मुकुटोक्तो हेतुस्त्वप्रयोजकः ॥
(६) ॥*॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः ॥ (७) ॥*॥
प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य । कश्च ईशश्च केशौ पुत्रपौत्रौ
स्तोऽस्य । 'केशाद्वः-' (५।२।१०९) इति वः । केशौ वाति
वा । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) । 'आतः-' (३।२।३) इति
कः । 'शंभोः पितामहो ब्रह्मपिता शक्राद्यधीश्वरः' इति
पाञ्चोक्तेः । (यत्तु)—हन्त्यथोद्वेधेः केशिनं हैतवान् । 'अ-
न्येभ्योऽपि ह्रयते' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरा-
दित्वात् (६।३।१०९) केशिशब्दस्येकारस्याकारे नलोपे च

१—'आपो वै नरसूतवः' इति मनुक्तेः, इति मुकुटः ॥ २—
'नराज्जातानि तत्त्वानि' इति मन्त्रवर्णादिति मुकुटः ॥ ३—मुकु-
टस्तु 'कृषिरुत्कृष्टवचनो नश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म
कृष्ण इत्यभिधीयते' इति त्रौपनिषदाः । उक्तृष्टा निर्वृतिरसादिति
व्युत्पत्तिरित्यप्याह ॥ ४—'यस्मात्त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जना-
र्दन । तस्मात्केशवनामा त्वं लोके ख्यातो भविष्यसि' इति हरिवं-
शोक्तेः, इति मुकुटः ॥

केशवः—इति मुकुटः । तत्र । वधधातोरभावात् । वध इत्या-
दौ वधादेशविधानात् । ('केशवोऽजे च पुनागे पुंसि केश-
वति त्रिषु') ॥ (८) ॥*॥ माया लक्ष्म्या धवः । यद्वा
मैधोरपत्यम् । तद्वश्यत्वात् (मधोर्हन्तेति वा ।) 'शेषे'
(४।२।९२) इत्यण् । मा नास्ति धवोऽस्य वा । ('माधवोऽजे
मधौ राधे माधवे ना स्त्रियां मिसौ । मधु शर्करावासन्तीकुटनीम-
दिरासु च') ॥ (९) ॥*॥ स्वतो भवति । 'भुवः—' (३।२।१७९)
इति क्तिप् । ('स्वभूर्ना ब्रह्मणि हरौ') ॥ (१०) ॥*॥
दैत्यानामरिः ('दैत्यारिः पुंसि सामान्यदेवे च गरुडध्वजे')
॥ (११) ॥*॥ पुण्डरीकमिवाक्षिणी यस्य । 'बहुव्रीहौ
सक्थ्यक्षणेः स्वाङ्गात्षच्' (५।४।७३) । पुण्डरीकेष्वक्षि यस्य
वा । एतच्च 'हरिस्ते साहस्रं कमलबलिमादाय' इत्यत्र व्यक्तम् ।
यद्वा पुण्डरीकं लोकात्मकम् अक्षति । 'अक्ष् व्यसौ' (भ्वा०
प० वे०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) तत् क्षायति वा । 'क्षै
क्षये' (भ्वा० प० अ०) 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति
कः । 'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घः । आङ्प्र-
श्तेषो वा । तत्र 'सुपि' (३।२।४) इति (योगविभा-
गात्) 'मूलविभुजादि' (वा० ३।२।५) इति कः ॥ (१२)
॥*॥ गां भुवं धेनुं स्वर्गं वेदं वा अविदत् (विन्दति) ।
'विदल् लभे' (तु० उ० प्र०) । 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्'
(वा० ३।१।१३८) इति शः । वराहरूपेणोद्धरणात् । काम-
धेनोरैश्वर्यप्राप्तेः । इन्द्रेण स्वर्गस्य निवेदनात् । मत्स्यादिरूपेण
वेदाहरणाद्वा । ('गोविन्दो वासुदेवे स्याद्गवाध्यक्षे बृहस्प-
तौ') ॥ (१३) ॥*॥ गरुडो ध्वजश्चिह्नमस्य ॥ (१४) ॥*॥
पीतमम्बरं यस्य । ('पीताम्बरस्तु शैल्येषे पुंसि कैटभसूदने')
॥ (१५) ॥*॥ नास्ति च्युतं स्वलनं स्वपदायस्य । नाच्योष्ट
इति वा । 'च्युद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गत्यर्था—'
(३।४।७२) इति क्तः । ('अच्युतस्तु हरौ पुंसि त्रिषु
स्थिरे') ॥ (१६) ॥*॥ शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गं धनुः ।
'अनुदात्तादेश—' (४।३।१४०) इत्यञ् । तदस्यास्ति । 'अत
इनिठौ' (५।२।११५) इति इनिः ॥ (१७) ॥*॥ विषु-
शब्दो नानार्थो निपातः । विषु नाना अञ्चति । 'ऋत्विग्—'
(३।२।५९) इति क्तिन् । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् ।
विषूची सेना यस्य । गकारपरत्वात् 'एति संज्ञायामगात्'
(८।३।९९) इति न षत्वम् । विष्वक्सेनः । 'विष्वग् विश्वक्
स्मृतो विज्ञैर्विषुवं विशुवं तथा' इति द्विरूपकोशात् तालव्यम-

ध्योऽपि । 'तालव्या मूर्धन्याश्चैते शब्दाः शटी च परिवेषः ।
विश्वक्सेनो भ्रेषः प्रतिष्कशः कोशविशदौ च' इत्यृष्मविवे-
काच्च । 'विष्वक्सेना फलिच्यां स्यात् विश्वक्सेनो जना-
र्दने' । मुकुटस्तु—'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' (८।४।३) इति
न णत्वम् । विष्वक्शब्दस्य गकारान्तत्वात् । गकारान्तत्वं च
णत्वे कर्तव्ये परस्य 'खरि च' (८।४।५५, भा० ६१) इति
चत्वस्यासिद्धत्वात्—इत्याह । तत्र । 'अट्कुप्वाङ्' (८।४।२)
इत्यधिकारात्सकारव्यवाये प्राप्तेरेवाभावात् ॥ (१८) ॥*॥
जननं जनः । भावे घञ् (३।३।१८) । 'जनिवध्योश्च'
(७।३।३५) इति न वृद्धिः । जनो जन्म । तमर्दयति जना-
र्दनः । 'अर्दं हिंसायाम्' (चु० उ० से०) नन्दादित्वात्
(३।१।१३४) ल्युः । जनाः समुद्रस्थदैत्यभेदाः, तेषामर्दन
इति वा [जनैरर्थत इति वा । 'अर्दं गतौ याचने च' । 'कृ-
त्यल्युटः—' (३।३।१३३) इति कर्मणि ल्युट् ॥] ॥ (१९)
॥*॥ इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वात् । उपेन्द्रः । 'कुगति—' (२।२।१८)
इति समासः । यत्तु—उपगत इन्द्रोऽस्य—इति । तत्र । 'कु-
गति—' (२।२।१८) इत्युपन्यासविरोधात् ॥ (२०) ॥*॥
इन्द्रस्यावरं जातः । 'अन्येष्वपि—' (३।२।१०१) इति ङः ।
[इन्द्रः अवरजोऽस्य वा ॥] (२१) ॥*॥ चक्रं पाणौ यस्य ।
'प्रहरणार्थेभ्यः—' (वा० २।२।३६) इति सप्तम्याः परत्वम् ॥
(२२) ॥*॥ चत्वारो भुजा यस्य । यद्वा 'भुङ्क्ते भुनक्ति' इति
भुजः । चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां भुजः ॥ (२३) ॥*॥
पद्मं नाभौ यस्य । (गङ्गादिखात् (वा० २।२।३५) सप्तम्याः
परनिपातः) । 'अच् प्रत्यन्वव—' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्'
इति योगविभागादच् ॥ (२४) ॥*॥ मधोरसुरस्य रिपुः ॥
(२५) ॥*॥ वसुदेवस्यापत्यम् । 'ऋष्यन्धक—' (४।१।११४)
इत्यण् यद्वा वसतीति वासुः । 'बाहुलकादुण्' । वासुश्चासौ
देवश्च । 'सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततोऽसौ
वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते' इति विष्णुपुराणात् । वसुदेवे
शुद्धान्तःकरणे प्रकाशते इति वा । 'शेषे' (४।२।९२)
इत्यण् ॥*॥ वासुरपि । 'वासुर्नारायणपुनर्वसुविश्वरूपाः' इति
त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२६) ॥*॥ त्रिषु लोकेषु गुणेषु वा, त्रयो
वा विक्रमाः पादविन्यासा यस्य ॥ (२७) ॥*॥ देवक्या
नन्दनः । देवकशब्दस्य तदपत्ये लक्षणया वृत्तौ 'पुंयोगात्—'
(४।१।४८) इति ङीप् । 'नहि तत्र दांपत्यलक्षण एव
पुंयोगः, किं तु जन्यत्वाद्यपि' इति हरदत्तादयः । अत एव
'प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभूत्' इति भट्टिः । एवं रेवतीर-
मणोऽपि ॥*॥ अणि तु दैवकी । 'दैवकी देवकी च'
इति द्विरूपकोषः ॥*॥ देवकानाच्छे इति णिजन्तात् 'अच
इः' (उ० ४।१।३९) । 'ततो ङीप्' (वा० ४।१।४५) इति,

१—इदं च—'वध हिंसायाम् । वधकः' इति कृदन्तसि-
द्धान्तकौमुदीविसरणमूलकम् । नहि तत्र वधादेशप्राप्तिरस्ति । किंच
वधादेशस्यादन्तत्वेन वृद्धेरप्राप्तौ 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति
सुत्रं व्यर्थमेव स्यात् । तस्मान्मुकुटोक्तिः सम्यगेव । 'हतवान्'
इत्युक्तिस्तु हरिवंशस्थोक्तिसानुकूला ॥ २—यदोर्ज्येष्ठः पुत्रो मधुः
तद्वंश्याः सर्वेऽपि माधवाः । अत एव 'प्रहितः प्रधानाय माधवान्'
इति माघः इति मुकुटः ॥ ३—चत्वस्यासिद्धत्वादिति मुकुटः ॥

१—मुकुटस्तु योगविभागस्य हि पूर्वाचार्येष्टमात्रसाधकत्वम् ।
नतु नाभ्यन्तस्य सर्वत्रैवाच् समासान्त इति नियमः । तेन 'प्रजा
इवाङ्गादरविन्दनाभेः' इति माघः—इत्यप्याह ॥

देवकस्यापत्यं वा । 'अत इन्' (४।१।९५) संज्ञापूर्वकलाङ्घ्र-
द्वयभावः । 'इतो मनुष्यजातेः' (४।१।९५) इति ङीष्-
इति च मुकुटः ॥ (२८) ॥*॥ शूरस्यापत्यम्, तद्वंशजत्वात् ।
वृष्णित्वेऽपि बाह्यादित्वात् (४।१।९६) इन् ॥*॥ 'सूरो
यादवे दन्त्यवान्' इति माधवी । 'सौरिः' अपि ॥ (२९)
॥*॥ श्रियः पतिः ('श्रीपतिर्विष्णुभूपयोः') ॥ (३०)
॥*॥ पुरुषेषूत्तमः, पुरुषाणां पुरुषेभ्यो वोत्तमः ॥ (३१)
॥*॥ 'आपादपद्मं या माला वनमालेति सा मता' इति
कलिङ्गः । सास्यास्ति । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ।
वनं मलितुं शीलमस्य इति वा । 'मल धारणे' (भा० आ०
से०) । 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः । ('वनमाली
तु गोविन्दे वाराह्यां वनमालिनी') ॥ (३२) ॥*॥ व-
लिमसुरं ध्वंसितुं शीलमस्य । ताच्छील्ये (३।२।७८) णिनिः ।
वलिना पूजादिना विद्यां ध्वंसितुं शीलमस्येति वा ॥ (३३)
॥*॥ कंसस्यारातिः ॥ (३४) ॥*॥ अथः कृतम् अक्षज-
मैन्द्रियकं ज्ञानं येन, अधोक्षाणां जितेन्द्रियाणां जायते प्रत्य-
क्षो भवति वा, अधः अक्षजं ज्ञानं यस्येति वा ॥ (३५)
॥*॥ विश्वं विभर्ति । 'संज्ञायां भृतृवृजि-' (३।२।४६) इति
खच् । 'अरुद्विषद्-' (६।३।६७) इति मुम् । 'विश्वंभरो-
च्युते शके पुंसि, विश्वंभरा भुवि' ॥ (३६) ॥*॥ कैटभ-
मजैषीत् । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (३७)
॥*॥ विध्यत्यसुरान् । 'पृषिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः' (उणा०
१।२३) इति क्तुः । ('विधुश्चन्द्रेऽच्युते') ॥ (३८) ॥*॥
वदति महत्त्वम् । 'वृ-तृ-वदि-वचि-वसि-हनि-कमि-कषिभ्यः
सः' (उ० ३।६२) वत्सः । श्रीयुक्तो वत्सः श्रीवत्सो मह-
त्त्वलक्षणं श्वेतरोमावर्तविशेषो लाञ्छनं यस्य ॥*॥ 'शौरिश्री-
वत्सदैत्यारिविष्वक्सेनजनार्दनाः' इति शब्दार्णवात् । 'श्रीव-
त्सः' अपि ॥ (३९) ॥*॥ ऊनचत्वारिंशत् 'विष्णोः' ॥
वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २२ ॥

वसुदेव इत्यादि ॥ वसुषु दीव्यति । 'दिवु क्रीडादौ'
(दि० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु—'वसु-
भिर्दीव्यति' इति विग्रहः पचाद्यच् (३।१।१३४)—इत्याह
मुकुटः । तत्र । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यपवादस्य सत्त्वा-
त् । 'दिवः कर्म च' (१।४।४३) इति कर्मकरणसंज्ञयोः स-
मावेशस्य सत्त्वात् । वसूनि दीव्यतीति विग्रहस्य वैयर्थ्याच्च
॥ (१) ॥*॥ आनकैर्दुन्दुभिमिश्रोपलक्षितः । वसुदेवजन्मनि

१—'शर्वः शिवे केशव एव शौरिः' इति शकारभेदात्तालव्या-
दिः, इत्यपि मुकुटः ॥ २—मुकुटस्तु—अथो न क्षीयते जातिवि ।
पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अधोक्षजः । तथा चोद्योगपर्वणि—
'अथो न क्षीयते जातु यसात्तस्मादधोक्षजः' इति । इत्यप्याह ॥
३—कुक्षस्य दुर्वाससः पदाघातरूपो रेखाविशेषः श्रीवत्स इति
पञ्जिका—इति मुकुटः ॥

दैवैरानकदुन्दुभिसिवादिनात् । हरौ जाते, कृष्णे जाते, इति
स्वामिमुकुटोक्तिस्तु भागवताद्यध्वनमूलिका । 'आनकदुन्दुभो
वसुदेवपिता' इत्यपि निर्मूलम् ॥ (२) ॥*॥ विष्णुनामसु,
कृष्णनामोपगमात्कृष्णस्यैव विष्णुत्वमभिप्रेति ग्रन्थकृत् । अ-
वतारान्तराणां तु तदंशत्वात्तन्नामानि नोक्तानि । 'अन्ये
त्वंशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्' इति वदतो व्यास-
स्यान्ययमाशयो लभ्यते अत एव कृष्णजनकस्यात्र नामोक्तम्,
न तु जमदग्निदशरथादेः । द्वे 'कृष्णपितुः' ॥

बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ।

रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥

नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।

संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥ २४ ॥

बलभद्र इत्यादि ॥ बलं भद्रं श्रेष्ठमस्य, बलेन भद्र इति
वा । 'बलभद्रा त्रायमाणान्कुरायाः, पुंसि सीरणि,' ('बल-
भद्रस्त्वनन्ते बलशालिनि') ॥ (१) ॥*॥ प्रलम्बं हतवान् ।
मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥*॥ बलेन
दीव्यति । ('बलदेवो बले वाते त्रायमाणौषधौ स्त्रियाम्')
॥ (३) ॥*॥ अच्युतस्याग्रजः ॥ (४) ॥*॥ रेवत्या रमणः ।
नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (५) ॥*॥ रमते ।
'ज्वलितिकसन्तेभ्यः-' (३।१।१४०) इति णः । रमन्तेऽसि-
न्योगिनः, इति वा । 'हलश्च' (३।१।२११) इति घञ् ।
यत्तु—रमयति मोदयति प्रजा रूपमस्य—इति मुकुटेनोक्तम् ।
तत्र । णिजन्तस्य ज्वलादित्वाभावात् । प्रत्ययान्तानां धात्व-
न्तरत्वात् । ('रामा योषा हिङ्गनद्योः क्लीबं वास्तुककुष्ठयोः ।
ना राघवे च वरुणे रैणुकेये हलायुधे । हये च पशुभेदे च
त्रिषु चारौ सितेऽसिते') ॥ (६) ॥*॥ कामान् पालयति ।
'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यत्तु—
'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । इत्युक्तं मुकुटेन ।
तच्चिन्त्यम् ॥ (७) ॥*॥ हलमायुधं यस्य ॥ (८) ॥*॥ नील-
म्बरं यस्य । ('नीलाम्बरो रौहिणेये कोणपे च शनैश्चरे')
॥ (९) ॥*॥ रौहिण्या अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३)
ढक् । ('रौहिणेयोऽन्यवद्वत्से ना बुधे च हलायुधे') ॥
(१०) ॥*॥ तालोऽङ्को ध्वजो यस्य । ('तालाङ्कः करपत्रे
स्याच्छाकभेदेऽच्युताग्रजे । महालक्षणसंपन्नपुरुषे पुस्तके हरे')
॥ (११) ॥*॥ 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । वृषादि-
त्वात् (उ० १।१०६) कलच् मुसलमस्त्यस्य ॥*॥ मूर्धन्य-
मध्येऽपीत्येके । तत्र 'मुष स्तेये' (त्र्या० प० से०) ॥
(१२) ॥*॥ हलमस्त्यस्य । ('हली कृषकसीरिणोः') ॥
(१३) ॥*॥ संकर्षति, सम्यक् कृष्यते वा । आद्ये नन्द्यादि-
त्वात् (३।१।१३४) ल्युः । द्वितीये कर्मणि (३।३।११३)
ल्युट् ॥ (१४) ॥*॥ सीरः पाणी यस्य । 'अजगरसर्पे शीर-
स्तालव्यादिः कविमिराख्यातः । लाङ्गलवचनो नित्यं दन्त्या-
दिर्दृश्यते शस्त्रे' इत्यूष्मविवेकः ॥ (१५) कालिन्या भेदनः ।

ल्युः (३।१।१३४) । (१६) ॥॥ बलमस्यास्ति । अर्शआद्यच्
(५।२।१२७) । ('बलं गन्धरसे रूपे स्थामदि स्थौल्यसै-
न्ययोः । पुमान्हालायुधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च') ॥ (१७)
॥॥ सप्तदश 'बलभद्रस्य' ॥

मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।

कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥ २५ ॥

संबरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ।

पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥

ब्रह्मसूर्विश्वकेतुः स्यात्

मदन इत्यादि ॥ मदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः'
(भ्वा० प० से०) घटादिः । ल्युः (३।१।१३४) ('मदनः
सिक्थके स्मरे । राढे वसन्ते धत्तूरे') ॥ (१) ॥॥ मननं
मत्=चेतना । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । 'गमा-
दीनां कौ' (वा० ६।४।४०) इति नलोपः । 'ह्रस्वस्य' (६।१।
७१) इति तुक् । मथतीति मथः । 'मथे विलोडने' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।२।१३४) । मतो मथः=मन्मथः ।
'मन्मथः कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे' । यत्तु—
'अनुदात्तोपदेशः' (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपः, इति स्वा-
मिसुकुटावचतुः । तन्न । क्तिपो झलादित्वाभावात् ॥ (२)
॥॥ म्रियन्तेऽनेन । करणे घञ् (३।३।१९) । मारयति वा ।
अच् (३।१।१३४) ('मारोऽनङ्गे मृतौ विघ्ने मारी चण्ड्यां
जनक्षये') ॥ (३) ॥॥ प्रकृष्टं द्युम्नं बलमस्य ॥ (४) ॥॥
मीनशब्दो जलचरोपलक्षणार्थः । मीनो मकरः केतनं ध्वजो
यस्य ॥ (५) ॥॥ 'कम्' इत्यव्यये कृत्सायाम् । कुत्सितो
दर्पोऽस्य कंदर्पः । यद्वा कं सुखम् तत्र तेन वा दृष्यति ।
'दृष हर्षमोहनयोः' (दि० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)
॥ (६) ॥॥ दर्पयति । ण्वुल् (५।१।१३३) ॥ (७) ॥॥
नास्त्यङ्गमस्य । न अङ्गं ज्ञानमस्मादिति वा । 'अनङ्गो
मदनेऽनङ्गमाकाशमनसोरपि' ॥ (८) ॥॥ काम्यतेऽ-
नेन । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः । ('कामः
स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्थान-
पुंसकम्') ॥ (९) ॥॥ पञ्च शरा अस्य । 'उन्मादनस्तापनश्च
शोषणः स्तम्भनस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः
प्रकीर्तिताः' ॥ (१०) ॥॥ स्मरयत्युत्कण्ठयति 'स्मृ आ-
ध्याने' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्मर्य-
तेऽनेनेति वा । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) घः ॥
(११) ॥॥ संबरस्यारिः । 'ह्रीं तु संबरं नीचौ बौद्धव्रत-
विशेषयोः । विशेषे पुंसि दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च' इति
दन्त्यादौ रभसः ॥॥ शंवरं सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः'
इति तालव्यादौ मेदिनीकारात् तालव्यादिरपि ॥ (१२) ॥॥

१—संबरणं संबरः, इति मुकुटः ॥ २—दैत्यानां शं कल्याणं
वृणोति । 'शमि धातोः' (३।३।१४) इत्यादिनाऽच् इत्यपि मुकुटः ॥

शृङ्गाररूपेण मनसि जायते स्म । 'सप्तम्यां जनेडः' (३।२।
९७) । 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४) इत्यङ्क् ॥॥ लुकि तु
'मनोजः' ॥ (१३) ॥॥ कुसुमानीषवो यस्य ॥ (१४)
॥॥ नास्त्यन्यद्यस्मादनन्यो विष्णुः । ततो जातः । मनसो-
ऽन्यस्मान्न जायते इति वा ॥ (१५) ॥॥ पुष्पं धनुरस्य ।
'वा संज्ञायाम्' (५।४।१३३) इत्यङ् ॥॥ तदभावे सान्तः
(पुष्पधनुः) अपि ॥ (१६) ॥॥ रतेः पतिः ॥ (१७)
॥॥ मकरो ध्वजोऽस्य ॥ (१८) ॥॥ आत्मना भवति ।
'भुवः' (३।२।१७९) इति क्तिप् ॥ (१९) ॥॥ ब्रह्म तपः,
ब्रह्माणं वा सुवति चालयति । 'बू प्रेरणे' (तु० प० से०) ।
'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७६) इति क्तिप् ॥ (२०) ॥॥ वि-
श्वस्मिन् केतुरस्य । 'पताकायां द्युतौ केतुर्ग्रहोत्पातादिलक्ष्मसु'
इति रभसः ॥॥ 'खड्गायुधोऽनिरुद्धः स्यात्तथा चैवदर्थकेतनः'
इति साम्बपुराणात् 'ऋश्यकेतुः' अपि । ऋश्यो मृगविशेषः ।
'एणः कुरङ्गमो रिश्यः स्यादृश्यश्चाखलोचनः' इति पुरु-
षोत्तमात् । (२१) ॥॥ 'आत्मभूर्ब्रह्मसूः कामः' इत्यमरमा-
लादर्शनादिदं द्वयं कामस्य । 'अनिरुद्धो विश्वकेतुर्ब्रह्मसूर्य्यु-
षापतिः' इति, 'ब्रह्मसूस्त्वनिरुद्धः स्यात्' इति च बृहदमर-
शब्दार्णवाभ्याम्, 'ब्रह्मसूर्विश्वकेतुश्च विश्वकसेनात्मजा-
त्मजः' इति भागुरेश्व ब्रह्मखादिचतुष्टयमनिरुद्धस्येत्यन्ये
॥॥ एकविंशतिः 'कामस्य' ॥

अनिरुद्ध उषापतिः ।

अनिरुद्ध इत्यादि ॥ न निरुद्धः ॥ (१) ॥॥ उषायाः
पतिः ॥॥ 'ऊषा वाणस्य पुत्री स्यादनिरुद्धगृहिण्युषा'
इत्यजयात् (ऊषापतिः) दीर्घादिरपि ॥ (२) ॥॥ द्वे
अनिरुद्धस्य ॥

लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरीप्रिया ॥ २७ ॥

लक्ष्मीरित्यादि ॥ लक्षयति पश्यति नीतिज्ञम् । 'लक्ष
दर्शनाङ्गनयोः' (जु० प० से०) । 'लक्षेर्मुट् च' (उणा० ३।
१६०) इति ईप्रत्ययः, तस्य च मुट् । 'लक्ष्मीः संपत्तिशो-
भयोः । ऋद्धौषधौ च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च' ॥ (१)
॥॥ पद्ममलयोऽस्याः ॥ (२) ॥॥ पद्ममस्त्यस्याः । अर्श-
आद्यच् (५।२।१२७) । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहे निधिसंख्या-
न्तरेऽम्बुजे । ना नागे स्त्री फज्जिकाश्रीचारटीपन्नगीषु च' ॥
(३) ॥॥ कमलैवम् । 'कमलं सलिले ताप्रे जलजे क्लो-
(व्यो)न्नि भूषणे । मृगभेदे तु कमलः, कमला श्रीवरलियोः'
॥ (४) ॥॥ श्रयति हरिम् । 'किञ्चि' (वा० ३।२।१७८)
इति किब्दीर्घौ । यत्तु मुकुटेन 'संप्रसारणनिषेधश्च' इत्यु-
क्तम् । तच्चिन्त्यम् । श्रयतेस्तदविधानात् । यत्तु—श्रीयते
सर्वैः—इति विग्रहीतम् । तन्न । क्तिपः कृत्वेन कर्तरि विधा-
नेन कर्मण्यसंभवात् । बाहुलकस्य त्वगतिकगतिखात् ।

१—त्रिकाण्डशेषात् ॥

‘लक्ष्मीसरस्वतीधात्रिवर्गसंपद्धिभूतिशोभासु । उपकरणवेशर-
चनाविधानेषु च श्रीरिति प्रथिता’ इति व्याडिः ॥ (५) ॥*॥
श्रीलक्ष्मीशब्दौ ‘कृदिकारात्-’ (ग० ४।१।४५) इति ङीष्-
न्ताविति मैत्रेयः । तत्र । कारग्रहणस्य तपरत्वार्थस्य वैयर्थ्य-
प्रसङ्गात् । अन्यथा ‘कृदिवर्णात्-’ ‘कृदेः’ इति वा वदेत् ।
‘कारग्रहणात्’ इति मनोरमाया उणादौ दीक्षिताः ॥*॥ हरेः
प्रिया ॥ (६) ॥*॥ षड् ‘लक्ष्म्याः’ ॥

शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यः

शङ्ख इति ॥ पञ्चजने दैत्यभेदे भवः । ‘पञ्चजनात्’
(वा० ४।३।५८) इति यञ् । यत्तु मुकुटः ‘वहिर्देवपञ्चज-
नेभ्यः’ इत्युपसंख्यानान्ज्यः—इति । तत्र । एतादृशवार्ति-
काभावौ । पञ्चजने पाताले भव इति स्वामी । (‘पाञ्च-
जन्यः पोटगले विष्णुशङ्खे हुताशने’) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
विष्णुशङ्खस्य ॥

चक्रं सुदर्शनः ।

चक्रमिति ॥ शोभनं दर्शनमस्य । सुखेन दृश्यत इति
वा । भाषायां शासियुधिदृशिसुषिभ्यो युच् (वा० ३।३।१३०) ।
‘सुदर्शनो हरेश्चक्रे मेरुजम्बुद्विमे पुमान् । न द्वयोः शकनगरे
आ (ग्रा) ज्ञौषधिभिदोः स्त्रियाम्’ । ‘सुदर्शनोऽस्त्रियां चक्रे’
इति नामनिधानात् क्लीबेऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘विष्णु-
चक्रस्य’ ॥

कौमोदकी गदा

कौमोदकीति ॥ पालकत्वात् कोः पृथिव्या मोदकः
कुमोदको विष्णुः । ‘विष्णुः कुमोदकः शौरिः’ इति दुर्गः ।
तस्येयम् ॥*॥ कूपोदकाज्जातत्वात् कौपोदकी इति तु
स्वामी ॥ (१) ॥*॥ गदति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘गदो
भ्रातरि विष्णोश्च आमये नायुधे गदा’ । एकम् ‘विष्णुग-
दायाः’

१—‘तां दृष्ट्वा श्रीमिवायतीम्’ इति प्रयोगः—इति मुकुटः ॥

२—कारग्रहणस्य तपरार्थत्वे ‘तथेकारोकारौ । ऋकारश्चिस्तः’
इति सिद्धान्तकौमुद्यामेव लिखितत्वात् मानम् । अत एव ‘नहि
कारग्रहणे केवलग्रहणम्’ इति मुनित्रयेण परिभाषितमिति रक्षि-
तग्रन्थानुवादो मनोरमोणादावेव कृतः ॥ ३—‘अन्तः पूर्वपदाद्-’
(४।३।६०) इति सूत्रे ‘बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्योऽथ गम्भीराज्य-
इष्यते’ इति वदता भाष्यकृता ध्वनितस्य ‘गम्भीराज्यः’ (४।३।
५८) इति सूत्रे ‘वहिर्देवपञ्चजनेभ्यः’ इति वार्तिकस्य काशिकायां
दृश्यमानत्वेन बाह्यदैव्ययोः ‘वहिर्षष्टिलोपो यञ्’ ‘देवाद्यञञौ’ इति
वार्तिकान्तरेण सिद्धौ पाञ्चजन्यस्य साधनाय केवलं ‘पञ्चजनाद्’
इत्यस्यैवावश्यकत्वमित्यभिमतवृद्धिक्षितेन कौमुद्यामलेखनेनैव वार्ति-
काभावादित्युक्तिश्चिन्त्यैवेति शम् ॥ ४—‘अमरावल्यां ङ्यन्तः ।
लिङ्गानुशासनकाराभिप्रायेण तु पुंसि । गौडमतेन तु क्लीबे’ इत्यने-
कार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

खड्गो नन्दकः

खड्ग इति ॥ नन्दयति देवान् ष्वल् (३।१।१३३) ।
‘नन्दको हरिखड्गे च हर्षके कुलपालके’ ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘विष्णोः खड्गस्य’ ॥

कौस्तुभो मणिः ॥ २८ ॥

कौस्तुभ इति ॥ कुं भुवं स्तुभानि व्याप्नोति कुस्तु-
भोऽन्विः । तत्र भवः । कुं स्तोभते कुस्तुभो विष्णुः । ‘बुभ
स्तम्भे’ (भ्वा० आ० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२-
५) कः । तस्यायमिति वा ॥ (१) ॥*॥ ‘लक्ष्मीपतेः’ इति
एतत्पर्यन्तं संबध्यते । एकम् ‘विष्णोर्मणेः’ ॥

गरुत्मान् गरुडस्ताक्ष्यौ वैनतेयः खगेश्वरः ।

नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ २९ ॥

गरुत्मानिति ॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य । मनुष्य (५।२।
९४) यवादित्वात् (८।२।९) ‘ज्ञयः’ (८।२।१०) इति वत्वं
न ॥ (१) ॥*॥ गरुडिर्द्वयते । ‘ङीङ् विहायसा गतौ’
(भ्वा० आ० से०) । ‘अन्येभ्योऽपि’ (वा० ३।२।१०१) इति
ङः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तलोपः ॥ (२) ॥*॥
ताक्ष्यस्य कश्यपस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे
ताक्ष्याः । तृक्षस्यापत्यम् गर्गादित्वात् (४।१।१०५) यञ्वा ।
बहुत्वे तृक्षाः इत्यन्ये । (‘ताक्ष्यस्तु स्यन्दने वाहे गरुडे गरु-
डाग्रजे । अश्वकर्णाह्वयतरौ स्यात्ताक्ष्यं तु रसाज्जने । अहौ
च’) ॥ (३) ॥*॥ विनताया अपत्यम् । ‘ब्रीभ्यो ढक्’
(४।१।१२०) । (‘वैनतेयस्तु गरुडे स्यात्प्रभाकरसारथौ’) ॥
(४) ॥*॥ खगानामीश्वरः ॥ (५) ॥*॥ नागानामन्तकः
॥ (६) ॥*॥ विष्णोः रथ इव । यद्वा ‘रथः पौरुषदेहयोः’
इति त्रिकाण्डशेषः । विष्णो रथः पौरुष देहो वा । ‘वैनतेयश्च
पक्षिणाम्’ इति गीता (७) ॥*॥ कनकमयत्वात्कनकवर्ण-
त्वाद्वा शोभने पर्णे पक्षावस्य । (‘सुपर्णः खर्गचूडे च गरुडे
कृतमालके । सुपर्णा कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातरि’) ॥
(८) ॥*॥ पन्नगानश्नाति । ‘अश भोजने’ (आ० प० से०) ।
ल्युः (३।१।१३४) । पन्नगा ‘अशनं यस्येति वा’ ॥ (९) ॥*॥
नव ‘गरुडस्य’ ॥

शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।

ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥

भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ।

मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३१ ॥

उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।

वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३२ ॥

कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्निललोहितः ।

हरः स्मरहरो भर्गस्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरोऽन्धरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ।

व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥ ३४ ॥

शंभुरित्यादि ॥ शं सुखं भवति । अन्तर्भावितव्यार्थात्

मितद्वादिवात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यत्तु 'शं भवत्यस्माद्' इति स्वामिमुक्तौ । तत्र । कर्तरि कृतो विधानादपादाने ड-प्रत्ययाभावात् । ('शंभुर्ब्रह्मार्हतोः शिवे') ॥ (१) ॥*॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । इगुपधत्वात् कः । (३।१।१३५) । ('ईशः स्वामिनि रुद्रे च स्याद्रीशा हलदण्डके') ॥ (२) ॥*॥ पशूनां जीवानां पतिः । 'तिर्यग्जातौ पशुः प्रोक्तः सर्वप्राणिषु पुंस्ययम्' । प्रमथानामिति वा । 'पशुर्मृगादौ छगले प्रमथे च पुमानयम्' इति तालव्यान्ते रभसात् । ('पशुपतिः पिनाकिनि हुताशने') ॥ (३) ॥*॥ शिवमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ शिवयतीति वा । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२०) इति ण्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('शिवो मोक्षे महादेवे कीलकग्रहयोगयोः । बालके गुग्गुलौ वेदे पुंडरीकड-मेऽपि च । सुखे क्षेमे जले क्लीवम्' ॥ (४) ॥*॥ शूलमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥*॥ महांश्चासावीश्वरश्च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः । ('महेश्वरो महादेवे कथितोऽधीश्वरेऽपि च') ॥ (६) ॥*॥ ईशितुं शीलमस्य । 'स्थेशमास-' (३।२।१७५) इति वरच् । ('ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाट्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्' ॥ (७) ॥*॥ शृणाति 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'कृष्ट-शृद्भ्यो वः' (उणा० १।१।५५) ॥*॥ 'षर्वं गतौ' (भ्वा० प० से०) । इत्यतः 'षर्वं हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । इत्यतो वा ववयोरभेदात् पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'सर्वः' अपि । 'सर्वस्तु शर्वो भगवान् शंभुः कालंजरः शिवः' इति नामनिधानात् । ('कालंजरो योगिकके मेलके भैरवे गिरौ') ॥ (८) ॥*॥ ईष्टे तच्छीलः । 'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश् । ('ईशानं ज्योतिषि क्लीवं पुलिङ्गः स्यान्निलोचने') ॥ (९) ॥*॥ शं करोति । 'शमि धातोः संज्ञायाम्' (३।२।१४) इत्यच् यत्तु 'कृनो हेतु-' (३।२।२०) इति टः-इति स्वामी । तत्र । अस्यैव टापवादत्वात् ॥ (१०) ॥*॥ चन्द्रः शेखरो यस्य ॥ (११) ॥*॥ भूतानामीशः ॥ (१२) ॥*॥ खण्डयतीति खण्डः परशुरस्य ॥ * ॥ 'खण्डपशुः' अपि । 'खण्डपशुः पशुरामे शंकरे चूर्णलेपिनि । (खण्डाम-लकभैषज्ये सिंहाकतनयेऽपि च)' इति विश्वात् ॥ (१३) ॥*॥ गिरेरीशः । ('गिरीशोऽद्रिपतौ वाचस्पतिशंकरयोः पुमान्') ॥ (१४) ॥*॥ गिरिराश्रयत्वेनास्यास्ति । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः । स्वामी तु 'गिरिं शयति उपभोगेन तनूकरोति, गिरौ शेते वा । गिरौ डश्छन्दसि (वा० ३।२।१५) । लोके तुं 'आशुशुक्षणिवत्' इत्याह ॥ (१५) मृडति । 'मृड सुखने' (तु० प० से०) इगुपधत्वात्कः (३।१।१३५) मृड्णाति वा । 'मृड च' चात्क्षोदे (क्या० प० से०) ॥ (१६) ॥*॥ मृत्युं ज-यति । 'संज्ञायां मृत्युवृजि' (३।२।४६) इति खच् । मुम्

१—तथा च स्कान्दे । 'शंकरोमि सदा ध्यानात्परमं यन्त्रिराम-यम् । भूतानामसकृद्यसात्तेनाहं शंकरः स्मृतः' इत्यपि मुकुटः ॥

(६।३।६७) ॥ (१७) ॥*॥ कृत्तिश्चर्म नासोऽस्य ॥ (१८) ॥*॥ पिनाकोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१९) ॥*॥ प्रमथानामधिपः ॥ (२०) ॥*॥ उच्यति कुधा संबध्यते-उग्रः । 'उच समवाये' (दि० प० से०) 'ऋज्र'-(२।२८ उ०) इत्या-दिना रन् गश्वान्तादेशः । ('उग्रः क्षत्रियतः शूद्रां सूनातु-त्कटरुद्रयोः । उग्रा वचाच्छिकिकयोः') ॥ (२१) ॥*॥ कप-दोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२२) ॥*॥ श्रीः शोभा कण्ठेऽस्य । ('श्रीकण्ठः कुरुजाङ्गले । शंकरे च') ॥ (२३) ॥*॥ शितिः कालः कण्ठोऽस्य ॥ (२४) ॥*॥ कपालं विभर्ति ॥ (२५) ॥*॥ वामयति दुष्टानां मदमिति वामः । 'दुवम् उद्विरणे' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) पचा-द्यच् (३।१।१३४) । वामश्चासौ देवश्च । लोकविपरीतत्वाद्वा वामः । ('वामं धने, हरे पुंसि कामदेवे पयोधरे') यत्तु घञि (३।३।१८, १९) 'नोदातोपदेश-' (७।३।३४) इत्या-दिना वृद्धिनिषेधे प्राप्ते 'अनाचमेः' (७।३।३४) इति 'कम्य-मिवमि'-इत्यादिना निषेधः, इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । कर्तरि घञोऽसंभवात् । भवादौ संभवेऽपि देवेन सामानाधिकरण्या-संभवात् । लोकाचारविपरीतत्वाद्वा मो देवः क्रीडा यस्येति वा समाधेयम् । वामेषु श्रेष्ठेषु देवो द्योतो यस्येति वा ॥ (२६) ॥*॥ महांश्चासौ देवश्च । महान् देवो नृत्यादिरूपा क्रीडा यस्येति वा ॥ (२७) ॥*॥ विविधानि रविचन्द्राशिरूपाण्यक्षी-प्यस्य । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच्' (५।४।११३) । विरूपेष्वपि अक्षि कृपादृष्टिर्यस्येति वा । विविधरूपाणि विवि-धरूपेषु वा अक्षाणीन्द्रियाण्यस्येति वा ॥ (२८) ॥*॥ त्रीणि लोचनानि यस्य । त्रिषु कालेषु लोकेषु गुणेषु वेदेषु लोचनं ज्ञानं यस्येति वा । त्रयो वेदा वर्णा अकारोकारमकारा वा लोचनानि यस्मिन् वा (२९) ॥*॥ कृशानौ रेतो यस्य कृ-शानुः सूतरूपो रेतोऽस्येति वा ॥ (३०) ॥*॥ सर्वं जानाति । 'आतोऽनुपसर्गे' (३।२।३) इति कः ॥ (३१) ॥*॥ धूर्मार-भूता जटिर्यस्य । 'जट, झट, संघाते' (भ्वा० प० से०) । 'स-र्वधातुभ्यः' (४।१।१८ उणा०) इतीन् । 'जटिर्जटा' इति द्विरूपकोशः । 'धूर्गङ्गा जटाखस्य' इति स्वामी । तत्र । जटि-ष्वस्यति वक्तुमुचितत्वात् ॥ (३२) ॥*॥ नीलंश्चासौ लोहितश्च कण्ठे जटासु च ॥ (३३) ॥*॥ हरति । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । ('हरो नाशकरुद्रयोः । वैश्वानरेऽपि

१—'धृतं कण्ठे विषं घोरं ततः श्रीकण्ठतामगात्' इति नीलक-ण्ठस्तवः इत्यपि मुकुटः ॥—२ 'पूज्यते यस्तुरैः सर्वैर्मांशैश्च प्रमा-णतः । धातुर्महेति पूजायां महादेवस्ततः स्मृतः' इति शिवपुराणे इति मुकुटः ॥ ३—पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आकारस्येकार इति स्वामी भ्रान्तः । उक्तरूपेण जटिसाधनात् इति मुकुटः ॥ ४—स्कान्दे 'नीलं येन ममाङ्गं तु रसाक्तं, लोहितं त्विषा । नील-लोहित इत्येव ततोऽहं परिकीर्तितः' इति वा—इत्यपि मुकुटः ॥

च') ॥ * ॥ 'हीरः' अपि । 'हीरः कपर्दी शमिरः' इति संसारावर्तात् । ('हीरो वज्रे हरे सर्पे हीरा पिपीलिका-धियोः' ॥ (३४) ॥ * ॥ स्मरं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९) ॥ (३५) ॥ * ॥ भर्जते । 'भृजी भर्जने' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । भृज्यन्ते कामादयोऽनेनेति वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ * ॥ 'भर्ग्यः' इति पाठे ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (३६) ॥ * ॥ त्रीण्यम्बकान्यस्य । त्रिण्यम्बकमस्येति वा । 'अम्बकं नयनं दृष्टिः' इति हला-युधः । त्रयाणां लोकानामम्बकः पिता इति वा । त्रीन्वेदा-नम्बते शब्दायते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्य' (३।२।१) । 'संज्ञायाम्' (५।३।८७) इति कः (न्) । त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बः शब्दो वेदलक्षणो यस्येति वा । त्रयः अकारोकारमकारा अम्बाः शब्दा वाचका यस्येति वा । तिलोऽम्बाः द्यौर्भूम्यापो यस्येति तु भारतम् ॥ (३७) ॥ * ॥ त्रयाणां धातूनां पुराणि, तेषामन्तकः । त्रय-यवं पुरं त्रिपुरम्, तस्यान्तक इति वा । त्रयाणां पुराणां समा-हारः । 'पात्रादिः' (वा० २।४।३०) इति प्राश्नः । तन्न । तथा सति 'पञ्चपात्री' इतिवत् 'त्रिपुरी' इति प्रयोगभावप्र-सङ्गात् ॥ (३८) ॥ * ॥ धरतीति धरः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गङ्गाया धरः ॥ (३९) ॥ * ॥ अन्धकस्य दैत्यस्य रिपुः ॥ (४०) ॥ * ॥ कर्तुं ध्वंसयति । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (४१) ॥ * ॥ वृषो ध्वजश्चिह्नमस्य ॥ (४२) ॥ * ॥ व्योम्नि केशा यस्य ॥ (४३) ॥ * ॥ भवति भवते वा सर्वम् । 'भू प्रातौ' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु भवत्यस्माद्विश्वम् । बाहुलकाद् (३।३।११३) अप् । विश्वमस्त्यस्मिन् इति वा । अस्त्यादेशाद्भवः (२।४।५२) अप् (३।३।५७) । 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इत्यत्र श्रिणीसाहचर्याद्भवो भौवादिकादेव घञ्-इति मुकुटः । तन्न । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् । अत्र चोत्तरीत्या गतिसंभवात् । अधिकरणे ल्युटो बाधकसत्त्वादपोऽसंभवात् । 'अजम्ब्यां स्त्रीखलनाः' (३।३।१२६) इति वार्तिकोक्तेः साहचर्याभ्युप-गमोऽप्यनुचितः । 'गातिस्था-' (२।४।७७) इत्यत्रापि पासाहचर्यादस्त्यादेशस्याग्रहणप्रसङ्गात् । ('भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः') ॥ (४४) ॥ * ॥ विमेल्यस्मात् । 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) । 'मियः षुक् वा' (उ० १।१४८) इति मक् । 'भीमोऽम्लवेतसे घोरे शंभौ मध्य-मपाण्डवे' ॥ (४५) ॥ * ॥ तिष्ठति । 'स्थाणुः' (उ० ३।३७) ('स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे') ॥ (४६) ॥ * ॥ रोदयति । 'रोदेर्णिङ्क् च' (उ० २।२२) इति रक् ॥ (४७) ॥ * ॥ उमायाः पतिः ॥ (४८) ॥ * ॥ अष्टचत्वारिंशत् 'शंभोः' ॥

१—युगोदरादित्वात् (६।३।१०९) ईकार इति मुकुटः ॥

कपर्दोऽस्य जटाजूटः

कपर्द इति ॥ 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । संपदादि-त्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे क्तिप् । 'राहोपः' (६।४।२१) केन सुखेन जलेन वा परं पूर्णं ददाति । 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागात् कः । कस्य जलस्य परा पूरणेन दायतीति वा । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । (कपर्दः पार्वतीभर्तुर्ज-टाजूटे वराटके' । अर्शआद्यजन्तः शिवेऽपि) ॥ (१) ॥ * ॥ जटानां जूटो बन्धः । एकम् 'जटाबन्धस्य' ॥

पिनाकोऽजगवं धनुः ।

पिनाक इति ॥ पाति । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति पातेराक इत्वं नुम् च । ('पिनाकः शिवक्रोदण्डे पांशु-वृष्टिनिश्लयोः') ॥ (१) ॥ * ॥ अजेन ब्रह्मणा गम्यते । इति 'अन्येष्वपि दृश्यते' (वा० ३।२।४८) इति डः । अजं छागं गच्छति यज्ञत्वेन प्रविशतीति वा । अजगो विष्णुरस्ति शरत्वे-नास्मिन्निति । 'गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्' (५।२।११०) इति वः ॥ * ॥ प्रज्ञादित्वात् (५।४।३८) अणि 'आजगवम्' अपि । 'आजगवमजस्य वा पिनाकं वा' इति वोपालितः । 'स्याणो-र्धनुराजगवम्' इत्यमरमाला च ॥ * ॥ अजो विष्णुः, को ब्रह्मा, ताववतीति 'अजकावम्' अपि 'धनुस्त्वजगवं यु-ग्यमजकावमजीजकम्' इति शब्दार्णवात् ॥ * ॥ अजकौ विष्णुब्रह्माणौ वातीति 'अजकवम्' अपि । 'सुपि' (३।२।४) इति (योगविभागात्) 'आतोऽनुपसर्गे-' (३।२।३) इति वा कः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शिवधनुषः' ॥

प्रमथाः स्युः पारिषदाः

प्रमथा इति ॥ दुष्टान्प्रमथन्ति । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । प्रमथ्यन्ते मन्त्रा-दिना । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा ॥ (१) ॥ * ॥ परिषदि साधवः । 'पर्वदो ण्यः' (४।४।१०९) इत्यत्र 'परिषदः' इति योगविभागात् 'णः' । 'अण्' इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'भक्ताणः' (४।४।१००) इत्यनुवृत्तेः ॥ * ॥ ण्येतु पारिषदाः । 'पर्वदो ण्यः' (४।४।१०९) इति पाठे पार्षद-पार्षद्या-वपि । 'भूताः शिवस्य पार्षद्या पार्षदाः' इति संसारावर्तात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शिवानुचराणाम्' ॥

ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥ ३५ ॥

ब्राह्मीति ॥ 'मान पूजायाम्' (भ्वा० प० से०, चु० उ० से०) । मान्यन्ते पूज्यन्ते लोकमातृत्वात् इति मातरः । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति सूत्रेण निपातितः । मान्ति शिवपरिवार-त्वेन समाविशन्तीति वा (१) ॥ * ॥ ब्रह्मण इयं ब्राह्मी । 'तत्स्येदम्' (४।३।१२०) इत्यणि 'ब्राह्मो जातौ' (६।४।१७१) इति टिलोपः । ('ब्राह्मी तु भारती । शाकभेदः पङ्कगण्डी

१—'स पार्षदैरम्बरमापुपूरे' इति जाम्बवत्यां पाणिनिः— इति मुकुटः ॥

हृजिका सोमवल्लरी । ब्रह्मशक्तिः' ॥३॥ 'ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारीत्यपि चामुण्डा चर्विकेल्यष्ट मातरः' । 'ब्राह्म्याद्या मातरः स्मृताः' इति भागुरिः । 'ब्रह्माण्याद्यास्तु' इति पाठे ब्रह्माणमणति कीर्तयति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) 'टिङ्हा-' (४।१।१५) इति ङीप् । ब्रह्माण्याद्याः स्मृताः सप्त देवता मातरो बुधैः' इति हलायुधः । स हि 'कौवेरीत्यपि कौमारी सप्तैव मातरः स्मृताः' इति पठति ॥ 'ब्रह्मादिशक्तिदेवतानाम्' एकैकम् ॥

विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।

विभूतिरित्यादि ॥ भवनं भूतिः । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) 'भूतिर्भस्मनि संपत्तौ हस्तिशृङ्गारयोः स्त्रियाम्' । मांसपाकंविशेषोत्पातयोरपि ॥ (२) ॥३॥ विभूतिरिति कथनमन्यप्रादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ (१) ॥३॥ ईश्वरस्य भावः । 'गुणवचन-' (५।१।१२४) इति घ्यञ् ॥ (३) ॥३॥ 'अणि-मा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशिता वशिता चैव तथा कामावसायिता' । तत्र, अणोर्भावः 'इमनिच्' (५।१।११२) ॥३॥ लघोर्भावः ॥३॥ प्राप्तिरङ्कु-त्यग्रेण चन्द्रादेः ॥३॥ प्रकामस्य भावः इच्छानभिघातः ॥३॥ महतो भावः । येन ब्रह्माण्डेऽपि न माति ॥३॥ ईशो-ऽस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । ईशिनो भावः । तल् (५।१।११९) । प्रभुत्वम् । येन स्थावरा अप्याज्ञाका-रिणः ॥३॥ वशोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) वशि-नो भावो वशिता । यया भूमावप्युन्मज्जननिमज्जने ॥३॥ का-मानवशेते । शीङः (अ० आ० से०) णिनिः (३।२।७८) । कामावसायिनो भावः । सत्यसंकल्पता । स्यतेः (दि० प० अ०) णिनिना (३।२।७८) दन्त्यमर्थं (कामावसायिता) कश्चि-न्मन्यते ॥३॥ नामत्रयम् (अणुताद्यष्टविधप्रभावस्य) ॥

उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरा ३६

शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।

अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकास्त्रिका ३७

उमेत्यादि ॥ ओर्महेशस्य मा लक्ष्मीः । 'उ मा' इति मात्रा तपसे निषिद्धत्वाद्वा । आकारान्तादपि टाप् (४।१।४) । 'टायाम्' (२।४।३२) इति भाष्यप्रयोगात् । अजादित्वात् (४।१।४) वा । ('उमा गौर्या हरिद्रायां कीर्तिकान्त्यतसीषु च') ॥ (१) ॥३॥ कतस्यापत्यम् । गर्गादित्वात् (४।१।१०५) यञ् । 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' (४।१।१८) इति षः । पितृवाङ्गीष् (४।१।४१) ('कात्यायनो वररुचौ कात्यायनी तु पार्वती । कषायवस्त्रविधवार्षवृद्धमहिलापि च') ॥ (२) ॥३॥ गौरो वर्णोऽस्त्यस्याः । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । ('गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्गुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति') ॥ (३) ॥३॥ एवं काली । 'जानपद-'

(४।१।४२) इत्यादिना ङीष् । ('काली गौर्या क्षीरकोटे कालिकामातृभेदयोः । नव्यमेघौघपरिवादयोः') ॥३॥ वर्ण-स्याविवक्षायां काला । 'उमा कात्यायनी दुर्गा काली हैम-वतीश्वरी । काला कालंजरी गौरा' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥३॥ हैमवतोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् । 'हैमवत्यभयार्णवक्षीर्योः श्वेतवचोमयोः' ॥ (५) ॥३॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'स्थेशभास-' (३।२।१७५) इति वरञ् । टाप् (४।१।४) ॥३॥ वनिपि (३।२।६५) 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीवौ । अत 'ई-श्वरी' अपि । यद्वा अश्रुते । 'अश्रुद् व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) 'अश्रोतेराश्रुर्मणि वरद ई चोपधायाः' (उ० ५।५७) । टित्वात् (४।१।१५) ङीप् । ईश्वरः शंकरेऽधीशे तत्पत्न्या-मीश्वरीश्वरा' इति वोपालितः ॥ (६) ॥३॥ शिवयति । शिवमस्त्यस्याः । शिवो वास्ति भर्तृत्वेन यस्या इति वा । 'शिवं भद्रं शिवः शंभुः शिवा गौरी शिवाभया' इति शाश्वतः ॥३॥ पुंयोगे तु शिवी ॥ (७) ॥३॥ भवस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति ङीषानुक्तौ ॥ (८) ॥३॥ एवं रुद्राण्यादयः ॥ (९) ॥ (११) ॥ (१५) ॥३॥ सर्वेभ्यः सर्वेषां वा मङ्गला । सर्वाणि मङ्गलान्यस्याः, इति वा ॥३॥ 'मङ्गला' इत्यपि । 'मङ्गलासितदूर्वायामुमायां पुंस्ति भूमिजे । नपुंसकं तु कल्याणे पुंस्ति सर्वार्थदक्षिणे' ॥ (१२) ॥३॥ न पर्णान्यस्याः । तपस्यन्त्या पर्णानामपि त्यागात् ॥ (१३) ॥३॥ पर्वतस्येयम् । पार्वती । 'तस्ये-दम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अपत्यार्थं त्वपवादत्वादिञ् (४।१।९५) स्यात् । 'इतो मनुष्य-' (४।१।६५) इति न ङीष् । मनुष्यजातिवाचित्वाभावात् । 'क्वचिदपवादविषये-ऽप्युत्सर्गोऽस्मिनिविशते' इति वा समाधेयम् ॥ (१४) ॥३॥ दुःखेन गम्यते ज्ञायतेऽस्याम् 'सुदुरोरधिकरणे' (वा० ३।२।४८) इति डः । दुःखेन दुष्टैर्वा गीयते स्तूयते । 'गैशब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'दुर्गे कोटे दुर्गमे स्यादुर्गा तु नीलिकोभयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१५) ॥३॥ चण्डते । 'चण्डि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥३॥ पचाद्यच् (वा० ३।१।१३४) 'ब्रह्मादिभ्यश्च' (४।१।४५) इति ङीषि 'चण्डी' इत्यपि । 'चण्डी कात्यायनी देव्यां हिंस्रकोपनयोषितोः' ॥ (१६) ॥३॥ अम्बैवाम्बिका । जगन्मातृत्वात् 'अम्बिका पार्वती-मात्रोर्ध्वतराष्ट्रस्य मातरि' ॥ (१७) ॥३॥ सप्तदश 'उमायाः' ॥ विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ।

अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥ ३८ ॥

विनायकेत्यादि ॥ विनयति । ण्वल् (३।१।१३३) । विशिष्टो नायक इति वा । विगतो नायको नियन्तास्य इति वा । 'विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्यं विघ्ने जिने गुरौ' ॥ (१) ॥३॥ विघ्नानां राजा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१) ॥

(२) ॥३॥ द्वयोर्मात्रोरपत्यम् । 'मातुस्तस्य संख्यासंभद्रपूर्वायाः' (४।१।११५) इत्यणि उत्वं रपरत्वं च । दुर्गाचामुण्डाभ्यां पालितत्वात् । गजमुखतया हस्तिन्या अपत्यत्वात् । गङ्गाया अपत्यत्वाद्वा । 'द्वैमातुरो जरासंधवारणाननयोः पुमान्' ॥ (३) ॥३॥ गणानां प्रमथानामधिपः ॥ (४) ॥३॥ एको दन्तोऽस्य । स्कन्देनोत्पाटितदन्तत्वात् ॥ (५) ॥३॥ हे रम्बते । 'हः शंकरे हरौ हंसे रणरोमाश्चवाजिषु' इति नाना-र्थरत्नमाला । 'अवि रवि शब्दे' पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यलुक् । हे उपसि रम्बते इति स्वामी । ('हेरम्बः शौर्यगर्विते । महिषे विघ्नराजे च') ॥ (६) ॥३॥ लम्बमुदरमस्य । ('लम्बोदरः स्यादुद्धमाने प्रमथानां च नायके') ॥ (७) ॥३॥ गज आननमस्य । 'समुदायशब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते' इति गजमुखपरो गज-शब्दः ॥ (८) ॥३॥ (नन्वत्र द्वन्द्वो न प्राप्नोति । विरूपाणा-मपि समानार्थानाम्) (वा० १।२।६४) इत्येकशेषविधानात् । मैवम् । स्वरूपपदार्थकानामेषां द्वन्द्वविधानात् । स्वरूपस्य च प्रतिशब्दं मित्रत्वेन समानार्थताया एवाभावात् । अर्थपरता तु लक्षणया ज्ञेया । तारतम्यशब्दवत् । सर्वत्रैव बोध्यम्) ॥ अष्टौ 'गणेशस्य' ॥

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ।
पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ॥ ३९ ॥
बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ।
षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥ ४० ॥

कार्तिकेय इत्यादि ॥ कृत्तिकानामपत्यम् । 'ब्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (१) ॥३॥ महती सेना यस्य । ('म-हासेनो महासैन्ये स्कन्देऽपि') ॥ (२) ॥३॥ शरेषु जन्मा-स्य ॥ (३) ॥३॥ षड् आननान्यस्य ॥ (४) ॥३॥ पार्वत्या नन्दनः (५) ॥३॥ स्कन्दति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (६) ॥३॥ सेनां नयति । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् । 'सेनानीः स्यात्पुमान्कार्तिकेये सेनापतौ पुमान्' ॥ (७) ॥३॥ अग्नेर्भवति । ('भुवः-' (३।२।१७९) इति क्तिप् ॥ (८) ॥३॥ गूहति रक्षति सेनाम् । 'गूह संवरणे' (भ्वा०उ०से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'गूहः षाण्मातुरे गुहा । सिंहपुच्छां च गतं च पर्वतादेश्च कंदरे' ॥ (९) ॥३॥ बहु-लाजां कृत्तिकानामपत्यम् । 'ब्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (१०) ॥३॥ तारकं जयति ॥ (११) ॥३॥ विशाखति । 'शाखृ श्लाखृ व्याप्तौ' (भ्वा०प०से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । विशाखायां जात इति वा । 'संधिवेलादि-' (४।३।१६) इ-त्यणः 'श्रविष्ठाफल्गुनी-' (४।३।३४) इत्यादिना लुकि 'लुक्-क्षितलुकि' (१।२।४९) । ('विशाखो याचके स्कन्दे वि-

शाखा मे कठिलके') ॥ (१२) ॥३॥ शिखी मयूरो वाहन-मस्य ॥ (१३) ॥३॥ षण्णां मातृणामपत्यम् । 'मातुस्तस्य सं-सं' (४।१।११५) । (१४) ॥३॥ शक्तिधरः ॥ (१५) ॥३॥ कुमारयति कीडति । 'कुमार कीडायाम्' (चु०उ०से०) । प-चाद्यच् (३।१।१३४) कृत्सितो मारोऽस्येति वा । 'कुः पापे-पदर्थयोः' । कौ मारयति दुष्टान् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु-प्रह्लाचारिणात्कुमारः-इति स्वामिनोक्तम् । तत्र । 'शत-क्रतो रूपवती देवसेनेति या सुता । सा महेन्द्रेण रत्यर्थं भा-र्यात्वेनोपपादिता ॥ उदीर्णसेनापतये महासेनाय सुव्रत' इति वायुपुराणात् । कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणद्वौ ना न द्वयोर्जात्यकाश्चने' ॥ (१६) ॥३॥ क्रुब्धः (भ्वा०प०से०) किन् (३।२।५९) । प्रज्ञायण (५।४।३८) । क्रौञ्चस्य पर्वतस्य दारणः । 'दृ विदारणे' (भ्वा०प०से०) ण्य-न्तात् (३।१।२६) ल्युः (३।१।१३४) ॥३॥ 'कैलासे धनदा-वासे कौञ्चः क्रौञ्चोऽमिधीयते' इति बृहद्भारवली । अतः 'कौञ्चदारणः' अपि ॥ (१७) ॥ * ॥ सप्तदश 'कार्ति-केयस्य' ॥

इन्द्रो मरुत्वान्मघवा विडौजाः पाकशासनः ।
वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरंदरः ॥ ४१ ॥
जिष्णुर्लैखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।
सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥
वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ।
जम्भमेदी हरिहयः स्वाराणमुचिसूदनः ॥ ४३ ॥
संक्रन्दनो दुश्चयवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ।
आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षाः

इन्द्र इत्यादि ॥ इन्दति । 'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा०प० से०) । 'ऋञ्जेन्द्र-' (उ० २।२८) इत्यादिना रन् । 'रग्' इति मुकुटः । तत्र । अन्तोदात्तलापत्तेः । 'इन्द्रः शक्रा-दिलभेदयोगभेदान्तरात्मसु' । 'इन्द्रः फणिज्जेऽस्त्री स्यात्' ॥ (१) ॥३॥ मरुतः सन्यस्य । मरुप् (५।२।९४) । 'झयः' (८।२।१०) इति वलम् । 'तसौ मलर्थे' (१।४।१९) इति भलाज्जश्लाभावः ॥ (२) ॥३॥ मद्यते पूज्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा०प०से०, चु०उ०से०) । 'श्वशुक्षन्-' (उ० १।१।५९) इत्यादिना 'मघवन' इति निपातितम् ॥३॥ 'म-घवा बहुलम्' (६।४।१२८) इति त्रादेशपक्षे तु 'मघवान्' इत्यपि बोध्यम् । यत्तु 'त्रादेशे दीर्घाभावात् मघवन' इति स्वामिनोक्तम् । तत्र । 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (६।४।८) । इति दीर्घसंभवात् । नच संयोगान्तलोपस्य (८।२।२३) असिद्धलम् । 'मघवा बहुलम्' (६।४।१२८) इति बहुलमह-णेन तद्वाधनात् । अत एव मरुता (५।२।९३) त्रन्तादेशप्र-त्याख्यानपरं वार्तिकं तद्वाध्यं च (६।४।१२८) संगच्छते । 'हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ' इति भट्टिः । एतेन

१-अयं पाठो न सर्वत्रोपलभ्यते । कचिदुपलब्धोऽपि पुनरु-

क्तप्रायः ।

मधवा मधवन् मधवान् इति त्रैरूप्यं वदन्मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः । भाष्यवार्तिकैकमत्यालुरोधेन सूत्रकारमतेऽपि 'मधवान्' इत्यस्यैवाभ्युपगमात् । मतभेदे हि प्रत्याख्याना-संभवात् । भवतु वा मतभेदः, तथापि 'हेतु लकारः' इत्यत्र सूत्रीत्या यणादेशः प्राप्तो वार्तिकरीत्या दीर्घेण बाध्यते यथा, एवं सूत्रीत्या 'मधवन्' इति प्रयोगः प्राप्तो भाष्यवार्तिककृतप्रत्याख्यानरीत्या 'मधवान्' इति प्रयोगेण बाध्यते ॥ (३) ॥*॥ विडति । 'विड भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । विडं भेदकमोजोऽस्य । सान्तः ॥*॥ विट्सु प्रजासु मनुष्येषु वा ओजोऽस्येति 'विडोजाः' इति केचित् ॥ (४) ॥*॥ पाकस्य दैत्यभेदस्य शासनः । शास-यति । 'शासु अनुशिष्टौ' (अ० प० से०) । णिजन्तात् (३।१।२६) नन्त्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (५) ॥*॥ वृद्धेभ्यः शृणोति । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१६९) वृद्धे श्रवसी यस्येति वा । वृद्धेषु पण्डितेषु श्रवो यशो यस्येति वा ॥ (६) ॥*॥ 'णस्य शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादीरन् (उ० ४।३०) सुष्ठु नासीरं सेनामुखम्, नासीरा अग्रेसरा वा यस्य द्विदन्त्यः ॥*॥ शु इत्यव्ययस्य पूजार्थकत्वात् (शुनासीरः) तालव्यादिरपि ॥*॥ 'शुनाशीरशीतशिवशङ्खाः' इति तालव्यादावृष्मविवेकः । शुनो वायुः, शीरः सूर्यः, तावस्य स्तः इति अर्शाआद्यचि (५।२।१२७) 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः इति व्युत्पत्त्या (शुनाशीरः) द्वितालव्योऽपि ॥ (७) ॥*॥ पुरु प्रचुरं हृतमाह्वानं यज्ञेष्वस्य । पुरुणि हृतानि नामान्यस्येति वा ॥ (८) ॥*॥ पुरोऽरीणां दारयति । 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' (३।२।४१) इति खच् । 'वाचंयमपुरंदरौ च' (६।३।६९) इति निपातितः ॥ (९) ॥*॥ जयति । 'जि जये, अभिभवे वा' (भ्वा० प० अ०) । 'ग्लाजिस्थश्च-' (३।२।१३९) इति ग्लुः । 'जिष्णुर्ना वासवेऽर्जुने' । जिलरे वाच्यवत्प्रोक्तो विष्णावर्के वसुध्वपि ॥ (१०) ॥*॥ लेखेषु ऋषभः । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात्समासः । लेख ऋषभ इवेति वा । 'उपमितं व्याघ्रा-' (२।१।५६) इति समासः ॥ (११) ॥*॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्तौ' (खा० प० अ०) । 'स्फायि-तश्चि-' (उ० २।१३) इत्यादिना रक् । 'शक्रः पुमान्देव-राजे कुटजार्जुनभूरुहोः' ॥ (१२) ॥*॥ शतं मन्यवो यागा अस्य । शते दैत्येषु मन्युः क्रोधोऽस्येति वा । शतं मन्यवो दैन्यान्यस्येति वा दैत्यैः पराजितत्वात् ॥ (१३) ॥*॥ दिवः पतिः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यत्र बहुलग्रहणादकृत्य-प्यलुगु इति मुकुटः । तत्र । 'पातेर्ङितिः' (४।५७) इत्युणादिसूत्र-सत्त्वात् । वस्तुतस्तु 'षष्ठाः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति

सत्वविधानसामर्थ्याल्लोकवेदसाधारण्येन 'वृद्धकुमारीवर' न्या-येनालुक् ज्ञापितः । कस्कादित्वात् (८।४।४८) सः । यत्तु--'षष्ठाः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्वम्-इति मुकुटेनो-क्तम् । तत्र । तत्र छन्दोऽधिकारात् ॥ (१४) ॥*॥ सुष्ठु त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० से०) । 'आतो मनिन्-' (३।२।७४) ॥*॥ सु उद् इत्युपसर्गद्वयप्रयोगे तु 'सूत्रामा' दीर्घादिरपि । एतेन 'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे 'सूत्रामा' इति वदन्मुकुटः प्रत्युक्तः ॥ (१५) ॥*॥ गोत्रान् गिरीन् भिनत्ति । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति भिदेः क्तिप् ॥ (१६) ॥*॥ वज्रोऽस्यास्ति । 'अत इनि-' (५।२।११५) ('वज्री तु बुद्धे देवाधिपे पुमान्' ॥ (१७) ॥*॥ वसवो देवा वसूनि रत्नान्यस्य वा सन्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । वसोरपत्यमिति वा । दैत्यानां वासं वाति वा । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (१८) ॥*॥ वृत्रं हतवान् । 'ब्रह्मभूणवृत्रेषु-' (३।२।८७) इति क्तिप् ॥ (१९) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'कनिन् युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'वृषा तु वासवे । वृषमे तुरगे पुंसि' ॥ (२०) ॥*॥ वास्तो-र्यहक्षेत्रस्य पतिरधिष्ठाता । 'वास्तोष्पतिर्यहमेधाच्छ च' (४।२।३२) इति निपातनादलुक् षत्वं चेत्येके । इणः परत्वात् 'कस्कादिषु च' (८।३।४८) इति षत्वम् । यत्तु मुकुटः 'षष्ठाः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्त्वे इणः परत्वान्मूर्धन्यः इति । तत्र । तत्र छन्दोऽधिकारात् । 'अपदान्तस्य' (८।३।५५) इत्यधिकारात् ॥ (२१) ॥*॥ सुराणां पतिः ॥ (२२) ॥*॥ वलस्यासुरस्यारातिः ॥ (२३) ॥*॥ शच्याः पतिः ॥ (२४) ॥*॥ जम्भमसुरं भेतुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२५) ॥*॥ हरिर्हयो यस्य । 'लक्केशवालरो-माणि सुवर्णाभानि यस्य तु । हरिः स वर्णतोऽश्वस्तु पीत-कौशेयसप्रभः' इति शालिहोत्रम् ॥ (२६) ॥*॥ खः खर्गे राजते । स्वेष्टे देवेषु, स्वेन धनेन वा, आ राजते वा । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्तिप् । 'रो रि' (८।३।१४) इति लोपे 'द्वलोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घः । जान्तः ॥ (२७) ॥*॥ न मुञ्चति । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । 'इगुपधा-त्किट्-' (४।१२०) इतीन् । 'नभ्राणपाद्-' (६।३।७५) इति नञ् प्रकृत्या । नमुचेदैत्यस्य सूदनः । 'बूद क्षरणे' (भ्वा० आ० से०, चु० उ० से०) । नन्त्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (२८) ॥*॥ संक्रन्दयति । 'क्रदि आह्वाने रोदने च'

१—अयं न्यायश्च 'न मु ने' (८।२।३) इति सूत्रे भाष्यकृता एवमुपन्यस्तः—'वृद्धकुमारी इन्द्रेणोक्ता 'वरं वृणीष्व' इति । सा वरमवृणीत 'पुत्रा मे बहुक्षीरवृत्तमोदनं कांस्यपात्र्यां मुञ्जीरन्' इति । न च तावदस्याः पतिर्भवति, कुतः पुत्राः । कुतो गावः । कुतो धान्यम् । तत्रानया एकेन वाक्येन 'पतिः, पुत्राः, गावः, धान्यम्' इति सर्वं संगृहीतं भवति' इति ॥

(भ्वा० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (२९) ॥*॥
 दुःखेन दुष्टं दुष्टेषु वा प्यवनमस्य । दुःसहक्षयवनो मुनिरस्येति
 वा ॥ (३०) ॥*॥ तुतोर्तिःतुरः । 'तुर लरणे' (जु० प०
 से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तुरं वेगवन्तं
 साहयत्यभिभवति । 'अधेः प्रसहने' (१।३।३३) इति सूत्रे
 'प्रसहनमभिभवः' इति वृत्तेः । प्यन्तात् (३।१।२६) सहेः
 (भ्वा० आ० से०) क्तिप् (३।२।७६) । 'सहेः साडः सः'
 (८।३।५६) इति षत्वम् । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति
 पूर्वपदस्य दीर्घः । आङ्प्रश्लेषो वा । 'नहिद्वृत्तिवृषि-' (६।३।
 ११६) इति वा दीर्घः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । 'दीर्घ-
 विधौ' (१।१।५८) इति, 'क्लिङ्गू-' (वा० १।१।५८) इति
 वा (णिलोपस्य) स्थानिवत्त्वनिषेधात्किप्परत्वानपायात् ।
 यत्तु—तुरं सहते इति विग्रह्य 'छन्दसि सहः' (३।२।६३)
 इति ण्विः— इति स्वामी । तत्र । छान्दसस्य लोके प्रयोगा-
 भावात् । यदपि—'नहिद्वृत्तिवृषि-' (६।३।११६) इति 'पूर्व-
 पदस्य दीर्घः—'इत्युक्तम् । तदपि न । कियन्तेषु नह्यादिष्वस्य
 प्रवृत्तेर्प्यन्तेऽस्योपन्यासस्यान्याय्यत्वात् । एतेन—'तुरं' वेगवन्तं
 सहते इति वा, तुरस्त्ववरितः सन् परवलानि सहते इति
 वा' इति विग्रह्य 'छन्दसि सहः' (३।२।६३) इति ण्विः—इत्यु-
 पन्यस्यन् मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः ॥ (३१) ॥*॥ मेघा वाहन-
 मस्य । मेघान् वाहयतीति वा । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (३२)
 ॥*॥ आखण्डयति । 'खडि भेदने' (जु० प० से०) । 'वृषा-
 दिभ्यः कलच्' (उ० १।१०६) ॥ (३३) ॥*॥ सहस्रमक्षी-
 ण्यस्य । 'बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः' (५।४।७३) इति षच् ॥
 (३४) ॥*॥ ऋभवः क्षियन्त्यत्र । 'क्षि निवासगत्योः' (तु०
 प० अ०) । डः (वा० ३।२।१०१) 'ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः'
 इति विश्वः । सोऽस्यास्तीति ऋभुक्षाः इनिः (५।२।११५) ।
 पथिवत् । यद्वा ऋच्छति इयतीति वा । अर्तैर्भुक्षिनक् प्रलयः ॥
 (३५) ॥*॥ पञ्चत्रिंशत् 'इन्द्रस्य' ॥

तस्य तु प्रिया ॥ ४४ ॥

पुलोमजा शचीन्द्राणी

(तस्येन्द्रस्य प्रिया तु ॥) पुलोमजेत्यादि । पुलोमो मुने-
 र्जाता । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥*॥ अत
 एव 'पौलोमी' अपि । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) ॥ इत्यण् ।
 गोत्रत्वेन जातित्वान्डीष् (४।१।६३) ॥ (१) ॥*॥ शचते ।
 'शच व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।
 ११८) । 'कृदिकाराद्-' (ग० सू० ४।१।४५) इति ङीष्
 ('शचीन्द्राण्यां शतावर्या तथा स्त्रीकरणान्तरे') । 'अथ
 शची स्यादिन्द्राणी शतावरी । चारुधारा महेन्द्राणी
 शक्राणी जयवादिनी' इति रभसः । शक्रमणति आनयति
 जीवयतीति वा शक्राणी ॥*॥ सर्वेन्द्रियेषु सचते । 'षच
 समवाये' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । सची
 दन्त्यादिरपि ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।

४९) इति ङीषानुक्तौ । ('इन्द्राणी शच्यां निर्गुण्यौ स्त्रीक-
 रणेऽपि') ॥ (३) ॥*॥ यत्तु—अनुकि कर्तव्ये दीर्घाकारमा-
 नुक्तं शास्ति, तज्ज्ञापयति 'यतो विहितस्ततोऽन्यत्रापि भवति' ।
 तेन किर्याणी गिर्याणी इत्यादि सिद्धं भवति—इति धातुपारा-
 यणम् । अतएव 'शक्राणी' इति मुकुटश्च । तत्र । अनुकि कृते
 'अतो गुणे' (६।१।९७) इति पररूपप्रसङ्गात् । नन्वकारोच्चा-
 रसामर्थ्यादीर्घो भविष्यति । अन्यथा हि नुकमेव कुर्यात्—इति
 चेत् । न । 'अल्लोपोऽनः' (६।४।१३४) इत्यस्य बाधेन चरि-
 तार्थत्वात् 'पत्युर्नः' (४।१।३३) इति वदादेशे कर्तव्ये आग-
 मलिङ्गककारोच्चारणसामर्थ्यादेव अल्लोपो न भविष्यति—इति
 चेत् । न । शर्वशब्दे ककारस्य चारितार्थात् । न हि तत्र
 लोपोऽस्ति । 'न संयोगात्-' (६।४।१३७) इति निषेधात् ।
 तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपवाधनार्थं दीर्घो-
 चारणमावश्यकम् । प्रयोगनिर्वाहस्तूक्त एव ॥ त्रीणि
 'इन्द्रपत्न्याः' ॥

नगरी त्वमरावती ।

(नगरी त्विति ॥) अमराः सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।
 ९४) । 'मतौ बहुचोऽनजिरादीनाम्' (६।३।११९) इति दीर्घः ॥
 (१) ॥*॥ एकम् 'इन्द्रपुरस्य' ॥

हय उच्चैःश्रवाः

(हय इति ॥) उच्चैः श्रवसी यस्य । उच्चैः शृणोतीति
 वा । अमुन् (उ० ४।१।८९) । उच्चैर्महच् श्रवो यशो यस्ये-
 ति वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'इन्द्राश्वस्य' ॥

सूतो मातलिः

(सूत इति ॥) मतं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
 इति कः । मतलस्यापत्यम् । 'अत इच्' (४।१।९५) ॥ (१)
 ॥*॥ एकम् 'इन्द्रसारथेः' ॥

नन्दनं वनम् ॥ ४५ ॥

(नन्दनमिति ॥) नन्दयति । 'दुनदि समृद्धौ' (भ्वा०
 प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । 'अथ नन्दनम् । इन्द्रो-
 ध्याने, नन्दनस्तु तनये हर्षकारिणि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
 एकम् 'इन्द्रवनस्य' ॥

स्यात्प्रासादो वैजयन्तः

स्यादिति ॥ वैजयन्त्यः पताकाः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच्
 (५।२।१२७) । 'वैजयन्तो महेन्द्रस्य ध्वजप्रासादयोः पुमा-
 न् । वैजयन्ती पताकायां जयन्तीपादपे स्त्रियाम्' ॥ (१)
 ॥*॥ एकम् 'इन्द्रगृहस्य' ॥

जयन्तः पाकशासनिः ।

(जयन्त इति ॥) जयति । 'तृभूवहि-' (उ० ३।
 १२८) इत्यादिना शच् । 'शोऽन्तः' (७।१।२) । ('जय-

न्तवैन्द्रिगिरिशौ जयन्त्युमापताकयोः जीवन्त्यां सिंहपुच्छयां च इन्द्रपुत्र्यां च' ॥ (१) ॥*॥ पाकशासनस्यापत्यम् । 'अत इव' (४।१।९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रपुत्रस्य' ॥

पेरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवह्मभाः ॥ ४६ ॥

(पेरावत इति ॥) इरा उदकानि सन्त्यस्मिन् । मतुप् (५।२।९४) ईरावत्यब्धौ भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । ('पेरावतोऽभ्रमातङ्गे नारङ्गे लकुचद्रुमे । नागभेदे च पुंसि स्याद्विद्युत्तद्भेदयोः स्त्रियाम् । नपुंसकं महेन्द्रस्य ऋजु-दीर्घशरासने') ॥ (१) ॥*॥ अभ्रं मेघः, तदात्मको मातङ्गः । शांकापार्थिवादिः (२।१।६९) । अभ्र आकाशे मेघे वा विद्यमानो मातङ्ग इति वा ॥ (२) ॥*॥ इरया उदकेन वणति 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । इरावणः । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । इरा सुरा वनमुदकं यस्मिन् । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् । इरावणे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । स्वामी तु—इरावणे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'विभाषौषधि-' (८।४।६) इति वा णत्वम्—इति । तत्र । 'ऐरावन' इत्यस्यापि प्राप्तः ॥ (३) ॥*॥ अभ्रे खे माति, न भ्राम्यति वा, मन्थर-गामिनीत्वात् । बौहुलकादुः । अभ्रमोर्वल्लभः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'इन्द्रहस्तिनः' ॥

हादिनी वज्रमल्ली स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ।

शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ४७ ॥

हादिनीत्यादि ॥ हादतेऽवश्यम् । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । आवश्यके णिनिः (३।२।७८) । हा-दोऽस्त्यस्या इति वा । इनिः (५।२।११५) 'हादिनी वज्र-विद्युतोः' ॥ (१) ॥*॥ वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रन् ॥*॥ अल्ली इति पूर्वोत्तराभ्यामन्वेति । संनिधानाविशेषात् । 'अस्त्रियौ वज्रकुलिशौ' इति संसारावर्ताच्च । 'वज्रोऽल्ली' इति वक्ष्यमाणं तस्यैवानुवादः । ('वज्रं स्याद्वालके धात्र्यां क्लीबं योगान्तरे पुमान् । वज्रा लुह्यां गुह्यां च वज्री लुह्यन्तरे स्मृता । दम्भोलौ हीकेऽयल्ली') ॥ (२) ॥*॥ 'कुलिहस्तो भुजाद-लः' इति त्रिकाण्डशेषः । कुलौ शेते । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । कुलिनः पर्वतान् श्यति वा । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुपसर्गे-' (३।२।३) इति कः । कुत्सितमीषद्वा लिशति । 'लिश अल्पीभावे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'कुलिशो न स्त्रियां प्रोक्तो दम्भोलौ, ना क्षपान्तरे' ॥ (३)

१—इरावती कश्यपजानपत्या पुलहप्रिया, तथा संभृतत्वाद्वा— तथा चागमः—'इरावत्या भृतः पुत्रस्यार्थे ऐरावतस्ततः' इति । इत्यपि मुकुटः ॥ २—मितद्वादित्वम् (वा० ३।२।१८०) तु युक्तम् ॥

॥*॥ भिनत्ति । 'विदिमिदिच्छिदेः कुरच्' (३।२।१६२) । यत्तु—'कर्मकर्तरि चायमिष्यते, इत्यत्र चकारः कर्तरीत्यनु-कर्षणार्थः' तेनाकर्मकर्तर्यपि भवति, इति वामनः—इति मुकुटे-नोक्तम् । तत्र । भाष्येऽस्यार्थस्यादर्शनात् । निष्फलत्वाच्च । 'भिदिरम्' इति पाठे तु 'इषिमदि-' (उ० १।५१) इत्या-दिना किरच् ॥ (४) ॥*॥ पुनाति । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (५) ॥*॥ शतं कोटयो धारा अस्य ॥ (६) ॥*॥ स्वरति । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'शस्वृ-ह्रिहि' (उ० १।१०) इति उः । ('स्वरुः पुमान् यूपख-ण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे') ॥*॥ शोभनान्यरूपि धारा अत्येति ('स्वरुस्') सान्तोऽपि ॥ (७) ॥*॥ शाम्यत्यरीन् । अन्त-र्भावितव्यर्थोच्छमेर्वन् । (उ० ४।१९४) । शं शुभमस्यास्त्य-भेद्यत्वात् इति वा । 'कंशंभ्याम्-' (५।२।१३८) इति वः । पक्षद्वयेऽपि दन्त्योच्छ्रः ॥*॥ 'शम्ब संबन्धने' चुरादिः (प० से०) । 'शम्बयति संवभ्राति शत्रून्' इति विग्रहे तु (शम्बः) पवर्गवृत्तीयान्तः । 'शम्बः स्यान्मुसलाग्रस्थलोहमण्डलके पवौ । शुभान्विते त्रिषु' ॥*॥ सम्बयतेः (तु० प० से०) विग्रहे तु (सम्बः) दन्त्यादिरपि । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बसूकरपांसवः' इत्यूष्मविवेकः ॥ (८) ॥*॥ 'दम्भु रोधने' (स्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) दम्भ-सि रोधने अलिः समर्थः । 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु' (भ्वा० प० से०) । इन् (४।१९८) । दभ्नोति खेदयति । 'दम्भु दम्भने' (स्वा० प० से०) । औणादिक ओलिरिति वा ॥ (९) ॥*॥ अश्राति, अश्यतेऽनेनेति वा अतिस्रष्टृधम्य-म्यश्यतिहभ्यो निः' (२।१०२) ॥*॥ इह 'वज्राशनिः' इति समुदितमपि बोध्यम् । 'वज्राशनिं विदुर्वज्रम्' इति त्रिका-ण्डशेषात् । 'अथ वज्राशनिर्द्वयोः' इति नामनिधानाच्च ॥ (१०) ॥*॥ दश'वज्रस्य' ॥

व्योमयानं विमानोऽल्ली

व्योमयानमित्यादि ॥ व्योम्नि यान्यनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । व्योम याति । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११४) इति कर्तरि ल्युट् इति वा ॥ (१) ॥*॥ विशिष्टं मानयन्त्य-नेन । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति करणे घः । 'घञ्' इति मुकुटः । तत्र । परत्वाल्लघुत्प्रसङ्गात् । 'घस्तु करणाधि-करणयोर्विहितः । विशेषेण मान्यस्मिन्निति वा । अधिकरणे ल्युट् (६।३।११७) । विगतं भानमुपमास्येति वा । 'विमानो व्योमयाने च सप्तभूमिगृहेऽपि च । घोटके यानमात्रे च पुनपुंसकयोर्मतः' ॥ द्वे 'देवरथस्य' ॥

नारदाद्याः सुरर्षयः ।

(नारदाद्या इति ॥) नरस्य धर्म्यम् । 'नराच्चेति वक्त-व्यम्' (वा० ४।४।४९) इत्यण् (ञ्) । नारं ददाति । 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा 'नारं पानीयमित्युक्तं तत्

पितृभ्यः सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति' इत्यागमः । नारं नरसमूहं ददाति कलहेनेति वा । नुरिदं नारमज्ञानम् । तद्व्यति ज्ञानोपदेशेनेति वा । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥*॥
आद्येन तुम्बुरुभरतपर्वतदेवलादयः । सुराश्च ते ब्रह्मादिपुत्रत्वादेष्यश्च । षष्ठीसमासो वा ॥ एकम् 'देवर्षेः' ॥

स्यात्सुधर्मा देवसभा

(स्यादिति ॥) शोभनो धर्मोऽस्याम् । 'धर्मादनिच् केवलात्' (५।४।१२४) । 'डाडुभाभ्याम्' (४।१।१३) इति पक्षे डाप् । 'अनो बहुव्रीहेः' (४।१।१२) इति डीप् (४।१।१५) न ॥ (१) ॥*॥ सह भान्त्यस्याम् । 'सभा राजामनुष्यपूर्वा' (२।४।२३) इति निपातनादङ् । देवानां सभा आस्थानगृहम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देवसभायाः' ॥

पीयूषममृतं सुधा ॥ ४८ ॥

(पीयूषमिति ॥) पीयते । 'पीय' इति सौत्रो धातुः । 'पीयेरूपन्' (उ० ४।७६) । बहुलवचनात्पक्षे गुणः । 'स्यात्पेयुषं च पीयूषं नवक्षीरेऽमृतेऽपि च' इति हारावली । 'पीयूषं सप्तदिवसावधिक्षीरे तथाऽमृते' ॥ (१) ॥*॥ न भ्रियन्तेऽनेन । 'तनिमृद्भ्यां किञ्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' ॥ (२) ॥*॥ सुखेन धीयते । 'धेत् पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इति कर्मण्यङ् । यत्तु—अङ्विधौ (३।३।१०४, ५, ६) कारकाधिकारः (३।३।१९, ९३) निवृत्तः—इति मुकुटः । तदाकरविरुद्धम् । द्वितीयभावग्रहणस्य (३।३।१५) कारकाधिकारनिवृत्त्यर्थत्वात्—इति हेतुरपि स्वरूपासिद्धः । 'अभिविधौ भावे' (३।३।३४) इत्यस्याग्रेऽनुवर्तनात् । यदपि—सुष्ठु दधाति पुष्पाति शरीरमिति पचाद्यजन्तात् (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) इति—तदपि न । नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशेऽदन्तत्वाभावेन टावयोगात् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्सत्यालोपप्रसङ्गाच्च । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) कप्रत्ययो वक्तुमुचितः । ('सुधा गङ्गेष्टिकासुहोर्मूर्वालेपासृतेषु च') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अमृतस्य' ॥

मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ।

मन्दाकिनीत्यादि ॥ मन्दमकिन्ति शीलमस्याः । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० र्त०) । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ वियति वियतो वा गङ्गा ॥ (२) ॥*॥ स्वः स्वर्गस्य नदी । पूर्वपदात्संज्ञायाम्—(८।४।३) इति णत्वम् ॥ (३) सुराणां दीर्घिकेव ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'देवगङ्गायाः' ॥

मेरुः सुमेरुर्हमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९ ॥

मेरुरित्यादि ॥ मिनोत्युच्चत्वाज्ज्योतीर्षि । 'डुमिञ् प्रक्षे-

पणे' (खा० उ० अ०) । 'मिपीभ्यां रुः' (उ० ४।१०१) । 'मापो रुश्च' इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादावस्य सूत्रस्यानुपलब्धेः ॥ (१) ॥*॥ सुमेरुरित्युपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थमुक्तम् ॥ (२) ॥*॥ हेन्रोऽद्रिः ॥ (३) ॥*॥ रत्नानि सानावस्य ॥ (४) ॥*॥ सुराणामालयः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मेरोः' ॥

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।

संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥

पञ्चेति ॥ (एते पञ्च देववृक्षाः) मन्दयते मोदयति । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु' । (भ्वा० प० से०) 'अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३।१३४) । मन्दा आराधारा अस्य, सरलत्वादिति वा । ('मन्दारः स्यात्सुरद्वमे । पारिभद्रेऽर्कपणे च मन्दारो हस्तिधूर्तयोः') ॥ (१) ॥*॥ पारिणोऽन्धेर्जातः । ततः स्वार्थे कन् (५।३।८७) । यत्तु—पारिजातो जन्यत्वेनास्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । पारिजातः समुद्रः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यणि पारिजातः—इति मुकुटः । तत्र । वृद्धाच्छस्य (४।२।११४) अपवादस्य सत्त्वादणोऽप्रसङ्गात् । वैयर्थ्यात् जन्यत्वैव नामनिर्वचनासिद्धेः । ('पारिजातस्तु मन्दारे पारिभद्रे सुरद्वमे') ॥ (१) ॥*॥ सम्यक् तनोति पुष्पाणि । 'ज्वलिति—' (३।१।१४०) इति सूत्रे तनोतेरुपसंख्यानात् णः । सम्यक्कन्यन्ते पुष्पाण्यस्मिन्निलोधिकरणे 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् वा । ('संतानः संततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्वमे') ॥ (१) ॥*॥ कल्पः संकल्पितोऽर्थः, तस्य वृक्षः । जन्यजनकभावसंबन्धे षष्ठी ॥ (१) ॥*॥ चन्दयति । 'चदि आह्लादने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः (३।१।२६) ल्युः (३।१।१३४) । हरेश्चन्दनः । 'हरिचन्दनमस्त्री स्यान्निदशानां महीकहे । नपुंसकं तु गोशीर्षं ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि' ॥ (१) ॥*॥ पञ्चानां 'देववृक्षणाम्' एकैकम् ॥

सनत्कुमारो वैधात्रः

सनत्कुमार इत्यादि ॥ सनत् नित्यं कुमारः ॥*॥ 'सनात्कुमारः' अपि । यद्वा 'हंसगो गृहिणः सनत्' इति ब्रह्मपर्याये रभसः । तस्य कुमारोऽपत्यम् । दन्यादिः ॥ (१) ॥*॥ विधातुरपत्यम् । अण् (४।१।९२) ॥ (२) ॥*॥ वैद्यसंहिताप्रणेतृत्वात्स्ववैद्यपर्यायसंनिधौ कथनम् । द्वे 'ब्रह्मपुत्रस्य' ॥

स्ववैद्यावश्विनौ सुतौ ।

नासत्यावश्विनौ दस्त्रावाश्विनेयौ च तावुभौ ॥ ५१ ॥

स्ववैद्यावित्यादि ॥ स्वः स्वर्गस्य वैद्यौ ॥ (१) ॥*॥ अश्विन्याः सुतौ ॥ (२) ॥*॥ न सत्यं ययोस्तावस्यौ, न अस्यौ । 'नभ्राण्णपाद्—' (६।३।७४) इति नञः प्रकृतिभावः ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ता अश्वाः सन्ति ययोः । इनिः

(५।२।११५) । यद्वा अश्विन्यां जातौ । 'संधिवेला-' (४।३।१६) इत्यणः 'नक्षत्रेभ्यो बहुलम्' (४।३।३७) इति लुकि 'लुक् तद्धितलुकि' (१।२।४९) इति ङीपो लुक् । अश्वोऽस्ति जनकत्वेन ययोर्वा । इन् (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ दस्यतः क्षिपतो रोगान् । 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०) । 'स्फायितस्त्रि-' (उ० २।१३) इति रक् । (दस्त्रः खरेऽश्विनीसुते) ॥ (५) ॥*॥ अश्विन्या अपत्ये । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (६) ॥*॥ 'तावुभाविति द्विलादिष्टलादेकवचनाभावः-' इति स्वामी । अयं च प्रायोवादः । 'देव्यां तस्यामजायेतां नासत्यो दस एव च' इति मार्कण्डेयात् । 'नासत्यौ' इति 'दसौ' चैकवाचकस्योभयोः प्रयोगो गौणः ॥ षट् 'अश्विनोः' ॥

स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्देश्या उर्वशीमुखाः ।

स्त्रियामिति ॥ अज्यः सरन्ति । 'सैरतेरसुन्' (उ० ४।२३७) ॥ (१) ॥*॥ 'बहुषु' इति प्रायोवादः । 'अनचि च' (८।४।४७) इति सूत्रे 'अप्सरसः' इति भाष्यप्रयोगात् । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरस अपि' इति शब्दार्णवाच्च—अस्य शुभंयाशब्दवद्रूपम्—इति मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । अप्सरःशब्दस्य सान्तत्वात् ॥*॥ स्वः स्वर्गस्य वेश्याः ॥ (२) ॥*॥ उरून्महतोऽश्रुते व्याप्नोति वशीकरोतीति यावत् । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् वृद्धिः । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) को वा । उरु अश्रातीति वा ॥*॥ मुखशब्देनाद्यर्थेन रम्भा-मेनका-धृताची-तिलोत्तमा-दीनां ग्रहणम् ॥ एकम् 'उर्वश्यादेः' ॥

हाहा ह्रस्वैवमाद्या गन्धर्वोस्त्रिदिवौकसाम् ॥ ५२ ॥

(हाहेति ॥) अन्युत्पत्तिपक्षे 'आतो धातोः' (६।४।१४०) इत्यस्याप्राप्तेः शसि हाहान्, 'ओः सुपि' (६।४।८३) इत्यस्याप्राप्तेर्ह्रस्वः, इत्यादि । यत्तु—'आतो धातोः' (६।४।१४०) इति योगविभागादाकारलोपः—इति मुकुटोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । निर्णतरूपस्य योगविभागेन निर्वाहस्यौचित्यात् । अप्रयुक्तस्य तेन साधनस्यानुचितत्वात् । हा इति शोकव्यञ्जकशब्दं जहाति । 'ओहाक् लागे' (जु० प० अ०) । विच् (३।२।७२) शसि हाहः । ह्र इति हयति । हेजः (भ्वा० उ० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । 'वचिस्त्रिपि-' (६।१।१५) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः । बाहुलका-ज्ञाप्रत्यये तु (हाहाः) व्युत्पन्नोऽधातुश्च । एवं ह्रप्रत्यये ह्रह्र-रपि बोध्यः । हाहाः सान्तोऽपि । 'गन्धर्वो वीतिहाहसोः' इति संसारवर्तात् । 'गन्धर्वो हाहसि प्रोक्तः' इति रत्नकोषाच्च । भोजस्तु हहाहुहशब्दयोरव्ययलमाह । 'हहाः' इत्यादिहसः । 'हुहुः' इत्युभयहसश्च । 'हंसो हहाहुह च द्वौ वृषणश्च तुम्बुरुः' इति शब्दार्णवात् । 'गीतमाधुर्यसंप-

न्नौ विख्यातौ च हहाहुह' इति व्यासोक्तेश्च ॥*॥ गन्धं सौरभमवर्तति । 'अव गतौ' (भ्वा० प० से० पवर्गान्तः) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । ('गन्धर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्कोकिले गायने च मृगमेदे तुरंगमे । अन्तरामवदेहे च') ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।४।३८) (गान्धर्वः) दीर्घादिरप्ययम् । 'अपि गन्धर्वगान्धर्वदिव्यगायनगातवः' इति शब्दार्णवात् ॥ (१) ॥*॥ आद्येन तुम्बुरु-विश्वावसु-चित्ररथादीनां संग्रहः ॥ 'देवगायकानाम्' एकम् ॥

अग्निवैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनंजयः ।

कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५३ ॥

वर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्वुधः ।

आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥ ५४ ॥

लोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ।

हिरण्यरेता हुतभुगू दहनो हव्यवाहनः ॥ ५५ ॥

सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ।

शुचिरपिप्तम्

अग्निरित्यादि ॥ अङ्गति । 'अग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अङ्गेर्नलोपश्च' (उ० ४।५०) इति निर्नलोपश्च । ('अग्निवैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधौ पुमान्') ॥ (१) ॥*॥ विश्वे नरा अस्य । 'नरे संज्ञायाम्' (६।३।१२९) इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । विश्वानरस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । यत्तु—विदादित्वात् (४।१।१०४) अञ् । बहुत्वे च 'यञञोश्च' (२।४।६४) इति लुक् । विश्वानराः—इति मुकुटः । तत्र । 'विश्वे वैश्वानरा उत' इत्यत्र लुकोऽदर्शनात् । 'वैश्वानराय मीढुषे' इत्यादावन्तोदात्तदर्शनाच्च । ऋषिभ्यो गोत्रापत्येऽनो विहितत्वेनानन्तरापत्ये प्रसक्त्यभावाच्च । एतेन विदादित्वात् (४।१।१०४) अञ्—इति वदन् स्वाम्यपि प्रत्युक्तः ॥ (२) ॥*॥ वहति हव्यम् । 'वहिश्रुयुद्धगलाहलरिभ्यो नित्' (उ० ४।५१) इति निः । निच्च । ('वह्निवैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधे पुमान्') ॥ (३) ॥*॥ 'वी गतिप्रजनकान्यसनखादनेषु' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) नीतिर्मक्ष्यं पुरोडाशादिर्हूयतेऽस्मिन् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० से०) । 'हुयामा-' (उ० ४।१।६८) इति त्रन् । वीतिरश्वो होत्रं हवनमस्येति वा । ('वीतिहोत्रोऽनलेऽर्के च') ॥ (४) ॥*॥ धनं जयति ।

१—'यञञोश्च' (२।४।६४) इत्यनेन गोत्रविहितयञञोर्ङित्व-भायकेन लुको दर्शितत्वेनात्रानन्तरापत्येऽचिकीर्षितत्वेन, गोत्रापत्ये एव चिकीर्षितत्वेन, लौकिके लृगभावस्य 'छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति न शेषा इष्टिरस्ति' (१।४।३) इति भाष्येणासाधुताध्वननात् 'वैदिके सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति परिभाषया, अन्तोदात्तत्वस्य 'सुसिद्धपग्रह-' (३।१।८५) इति—भाष्योक्त्या, स्वरव्यत्ययेन सिद्धौ विदादिगणे तत्पाठवैयर्थ्यापत्तेश्चिन्त्यमेतत् ॥

१—उज्ज्वलदत्तादौ तु 'अप्सरसः' इत्येव सूत्रं दृश्यते ॥

२—दे उर्वश्यादेरिति मुकुटः ॥

‘संज्ञायां श्रुत्-’ (३।२।४६) इति खच् । (‘धनंजयः सर्प-
मेदे ककुभे देहमारुते । पार्थेऽमौ’) ॥ (५) ॥*॥ कृपीटस्य
जलस्य योनिः । ‘कृपीटमुदरे जले’ इति रत्नकोषात् । ‘अग्ने-
रापः’ इति श्रुतेः । कृपीटं योनिरस्येति वा । ‘अञ्चोऽभिर्भ-
ह्यतः क्षत्रम्’ इति मनुः ॥ (६) ॥*॥ ज्वलति । ‘जुचङ्गम्य-’
(३।२।१५०) इति युच् ॥ (७) ॥*॥ विद्यते लभ्यते । ‘विदु-
लभे’ (तु० उ० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । जातं
वेदो धनं यस्मात् । जाते जाते विद्यते इति वा । ‘विद स-
त्तायाम्’ (दि० आ० अ०) । जातं वेत्ति वेदयते वा ।
‘विद चेतनादौ’ (अ० प० से०, ६० आ० अ०, ण्यन्तः,
चु० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (८) ॥*॥
तनूं शरीरं न पातयति । ‘नभ्राणनपात्-’ (६।३।७५)
इति निपातितः । तनूनपातौ । ‘तनूनपातमुपसस्य नि-
साते’ इति मन्त्रः ॥*॥ तनूं स्वं स्वरूपं न पाति न रक्षति
आशुविनाशिलाद् इति ‘तनूनपात्’ शत्रन्तः । ‘उगिदचाम्-’
(७।१।७०) इति नुमि तनूनपात्, तनूनपान्तौ, तनू-
नपान्तः इति वा ॥*॥ तन्वा ऊनं कृशं पाति । तनूनपं
घृतादि, तदत्ति । ‘अदोऽनने’ (३।२।६८) इति विद् । तनू-
नपादौ, तनूनपादः इति वा ॥ (९) ॥*॥ बृंहति । ‘बृहि
वृद्धौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘बृहेर्नलोपश्च’ (उ० २।१०९)
इति इस् । पुंलिङ्गोऽयम् । ‘बहिर्भक्तो बृहद्भानुः’ इत्यमर-
मालापुंस्काण्डे पाठात् ॥ (१०) ॥*॥ ‘शुक्रो वैश्वानरो
वह्निर्वह्निःशुष्मा तनूनपात्’ इति राव्दार्णवात् ‘वह्निः
शुष्मा’ इति व्यस्तं समस्तं नाम इति कश्चित् । तत्र समस्त-
पक्षे वह्निः कुशः शुष्म बलमस्येति विग्रहः । वह्निः सान्तः
(‘वह्निः पुंसि हुताशने । न स्त्री कुशे’) । वह्निरिदन्तः ।
‘शुष्मा’ इति नान्तः पृथग्-इत्यन्यः ॥*॥ शुष्यत्यनेनेति
शुष्मा । ‘शुष शोषणे’ (दि० प० अ०) । ‘अन्येभ्योऽपि-’
(३।२।७५) इति मनिन् । संज्ञापूर्वकलान्न गुणः ॥*॥ शुष्यति
जलम् । शुषेरन्तर्भावितप्यर्थात् ‘अविसिविसिशुषिभ्यः कित्’
(उ० १।१४४) इति मनिप्रत्यये ‘शुष्मः’ अदन्तोऽपि ॥
(११) ॥*॥ कृष्णो धूमो वर्तमास्य । नान्तः । (‘कृष्णवर्मा
विश्वं तुदे । दुराचारे हुताशे च’) ॥ (१२) ॥*॥ शोचीषि
ज्वालाः केशा इवास्य । ‘नित्यं समासेऽन्तरपदस्थस्य’ (८।३।
४५) इति षलम् ॥ (१३) ॥*॥ ‘उषः प्रभाते संध्यायाम्’
इति विश्वः । उषः संध्यायां बुध्यते प्रकाशते । इगुपधत्वात्
(३।१।१३५) कः । ‘अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः-’ (वा०
८।२।७०) । स च व्यवस्थितविभाषयेह नित्यम् ॥ (१४)
॥*॥ आश्रयमाधारमश्नाति । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । (‘आ-
श्रयाशः पुमान्वहौ त्रिषु चाश्रयनाशके’) ॥*॥ ‘आश-
याशः’ इति पाठान्तरम् । आशेरतेऽत्रेत्याशयः । ‘एरच्’
(३।३।५६) । तमश्नाति ॥ (१५) ॥*॥ बृहन्तो भानवोऽस्ये-

ति ॥ (१६) ॥*॥ ‘कृश तनूकरणे’ (दि० प० से०) ।
कृश्यति । ‘ऋतन्यञि-’ (उ० ४।२) इत्यानुक् ॥ (१७) ॥*॥
पुनाति । ‘पून् पवने’ (क्या० उ० से०) । ण्वल् (३।१।
१३३) । (‘पावकोऽमौ सदाचारे वह्निमन्ये च चित्रके ।
भल्लातके विडङ्गे च शोधयितृनरेऽपि च’) ॥ (१८) ॥*॥
अनित्यनेन । पृषादित्वात् (उ० १।१०६) कल्च् । ‘अनलो
वसुमेदेऽमौ’ । (अनलोऽनिले । वसुदेवे वसौ वहौ’) ॥
(१९) ॥*॥ लोहिता अश्वा यस्य । ‘वरुणस्त्वसितानश्वान्कुबेरः
कुमुदोपमान् । हुताशनः किंशुकाभान्वायुर्वैश्वंस्तथावृणोत्’
इति शालिहोत्रात् । रोहितो मृगोऽधो वाहनमस्येति वा ।
(‘रोहिताश्वश्चित्रभानौ हरिश्चन्द्रनृपात्मजे’) ॥ (२०) ॥*॥
वायोः सखा । ‘राजाहःसखिभ्यश्च’ (५।४।९१) ॥*॥ वायुः
संखास्येति (वायुसखा) वा । अस्मिन्पक्षे टजभावात्
‘अनङ् सौ’ (७।१।९३) इत्यनङ् ॥ (२१) ॥*॥ शिखाः
सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) ॥*॥ (ब्रीह्यादित्वात् (५।२।
११६) इनिप्रत्यये ‘शिखी’ अपि । ‘शिखी वहौ बलीवर्दे
शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुक्कुटे ण्सि शिखावत्यन्यलिङ्गकः’ ॥
(२२) ॥*॥ (आशोष्टुमिच्छति) आङ्पूर्वाच्छुष्यतेः (दि० प०
अ०) सन्नन्तात् ‘अङि शुषेः सनश्छन्दसि’ (उ० २।१०६)
इत्यनिः । छान्दसानामपि कचिद्भाषायां प्रयोगः । ‘अध्वर्यु-
ऋतुः-’ (२।४।४) इति ज्ञापकात् । आशु शीघ्रं आशु ब्रीहिं
वा शु क्षणोति । ‘क्षण हिंसायाम्’ (त० उ० से०) । इन् (उ०
४।१।१८) । शु इति पूजार्थमव्ययम् ॥ (२३) ॥*॥ हिरण्यं
रेतोऽस्य । सान्तः ‘हिरण्यरेताः पुंसि स्याद्विकरहविर्भुजोः’ ॥
(२४) ॥*॥ हुतं भुङ्के । क्तिप् (३।२।१७८) । जान्तः ॥ (२५)
॥*॥ ददति । ल्युः (३।१।१३४) (‘दहनश्चित्रके भल्लातकेऽमौ
दुष्टचेष्टिते’) ॥ (२६) ॥*॥ हव्यं वाहयति । ण्यन्ताद्द्वहेः
(भ्वा० उ० अ०) ल्युः (३।१।१३४) यतु स्वामी—‘हव्यं
वाहयति’ इति विग्रहः ‘हव्यपुरीषपुरीष्येषु ङ्युट्’ (३।२।
६५)—इत्याह । तत्र । उदाहृतपाठस्यानुपलम्भात् । ‘कव्य-
पुरीषपुरीष्येषु-’ इति पाठस्योपलम्भात् । ‘वहश्च’ (३।२।६४)
इत्यनुवृत्तेर्ण्यन्तादसंभवाच्च । मुकुटोऽपि—‘वाहयति’ इति
विग्रहः ‘हव्येऽनन्तः पादम्’ (३।२।६६) इति वहेर्ङ्युट्-इ-
त्याह । तदपि न । ङ्युट्छान्दसत्वात् । ‘वहश्च’ (३।२।६४)
इत्यनुवृत्तेर्ण्यन्तादसंभवाच्च ॥ (२७) ॥*॥ सप्तार्चिषो यस्य ।
काली-कराली-मनोजवा-सुलोहिता-सुधूप्रवर्णा-स्फुलिङ्गिनी-वि-
श्वदासाख्याः सप्त वहैर्जिह्वाः । (‘सप्तार्चिः पावके पुंसि
कूरचक्षुषि च त्रिषु’) ॥ (२८) ॥*॥ ‘दसु उपशमे’ (दि०
प० से०) । अन्तर्भावितप्यर्थाद् ‘दमेरुनसिः’ (उ० ४।२।३५) ।
दाम्यति । दमुनाः, दमुनसौ ॥*॥ दीर्घमध्योऽपि । दमुना
दमुनाः प्राचीनवह्निः शुचिवह्निषौ इति नामनिधानात् ॥
(२९) ॥*॥ शोचयति । ‘ऋज्रेन्द्र-’ (उ० २।२८) इति निपा-

तितः । शुक्रं रेतोऽस्यास्तीति वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । शुक्रवर्णत्वादिति वा । रलयोरेकत्वम् । ('शुक्रः स्याद्भगवै ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरुग्भिदोः क्लीबम्') ॥ (३०) ॥*॥ चित्रा भानवोऽस्य । ध्रुवादिः (८।४।३९) । ('चित्रभानुः पुमान्वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च') ॥ (३१) ॥*॥ विभा प्रभा वसु धनं यस्य । ('विभावसुस्तु भास्करे । हुताशने हारभेदे चन्द्रे') ॥ (३२) ॥*॥ शुचिं पवित्रं करोति शुचयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । यद्वा शोचति । अन्तर्भावितण्य-र्याच्छुचेः (भ्वा० प० से) 'इगुपधात्-' (उ० ४।१।२०) इतीन् । ('शुचिर्ग्रामामिशृङ्गारेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु') ॥ (३३) ॥*॥ अपां पित्तमिव । दाहकत्वात् ॥ (३४) ॥*॥ चतुर्लिंगत् 'अग्नेः'

और्वस्तु वाडवो बडवानलः ॥ ५६ ॥

(और्व इति ॥) और्वस्य मुनेरपत्यम् । यत्तु । विदाद्यच् (४।१।१०४) बहुत्वे 'यजोश्च' (२।४।६४) इति लुकि उर्वाः-इति मुकुटः । तत्र । अनन्तरापत्येऽजोऽसंभवात् । तस्मादृष्यण् (४।१।११४) ॥ (१) ॥*॥ बडवायां भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । ('वाडवं करणे स्त्रीणां घोटकौधे नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे बडवानले') ॥ (२) ॥*॥ बडवाया अनलः । आधाराधेयभाव एव संबन्धत्वेन षष्ठ्यर्थः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वाडवाग्नेः' ॥ बह्वेद्वेयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ।

(वहेरिति ॥) 'वहेः' इति प्रायोवादैः । 'हेतिः स्यादायुध-ज्वालासूर्यतेजःसु योषिति' इति दर्शनात् । ज्वलति । 'ज्वलितिक्रसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) ॥*॥ स्त्रियां टाप् (४।१।१४) ॥ (१) ॥*॥ 'कील वन्धे' (भ्वा० प० से०) । कीलति । 'इगुपध' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ स्त्रियां टाप् (४।१।१४) 'कीलोऽमितेजसि । कूर्परस्तम्भयोः शङ्खौ कीला रतहतावपि' ॥ (२) ॥*॥ अर्चयते । 'अर्च पूजा-याम्' (भ्वा० प० से०, चु० उ० अ०) । 'अर्चिशुचिहुसपिच्छा-दिच्छर्दिभ्य इतिः' उ० २।१०८) अर्चिः सान्तः ॥*॥ इति (उ० ४।१।१८) त्विदन्तोऽपि । 'अग्नेर्ब्राजन्ते अर्चयः' इति

१—बाहुलकात्कचिदलुगपि 'सोऽङ्गिपासैरपां पित्तमिन्धानः श-र्वरी नयेत्' इति प्रयोगात् इत्यपि मुकुटः ॥ २—'उर्वेण किलायोनिजपुत्रार्थिना ऊर्मथितः, तत्र ज्वालाभयः पुरुषो जातः, तस्य च समुद्र आधार आसीत्' इति श्रुतिः—इति मुकु-टः ॥ ३—मिदादिगणे उर्वशब्दपाठवैयर्थ्यापत्त्या वैश्वानरश-ब्दव्याख्यानोक्तदिशा चिन्त्यमिति शम् ॥ ४—वयं तु ब्रूमः पञ्चैव वाचकान्यर्चिषः । वहेरिति तु 'तेजोमात्रवाचिकाप्यर्चि-र्विशेषणामिषुतौ वर्तते धातुरिव गैरिके' इत्येतत्सूचनार्थम्—इति मुकुटः ॥

श्रुतेः ॥*॥ 'स्त्रियाम्' इति अर्चिरादिभिः संबध्यते । तत्रा-र्चिषः 'ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः' इति क्लीबत्वमपि वक्ष्यते । ('अर्चिर्मयूखशिखयोः') ॥ (३) ॥*॥ हिनोति, हन्ति वा । 'हि गतौ' (खा० प० अ०) । 'ऊतियूति-' (३।३।९७) इत्यादिना क्तिन्नन्तो निपातितः ('हेतिर्ज्वालास्त्रसूर्याशुषु') ॥ (४) ॥*॥ शेते । 'शीडः किङ्गस्वध' (उ० ५।२।४) इति खः । 'शिखा ज्वालावर्हिचूडालङ्गलक्यग्रमात्रके' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'ज्वालायाः' ॥

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः

(त्रिष्विति ॥) 'स्फु' इत्यनुकरणशब्दः । स्फुना फूत्का-रेण लिङ्गति । 'लिङि गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥*॥ स्फुलिङ्गा जातावपि । अजादित्वाष्टाप् ॥ (१) ॥*॥ अग्नेः कणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अग्निकणस्य' ॥

संतापः संज्वरः समौ ॥ ५७ ॥

(संताप इत्यादि ॥) संतापयति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (१) ॥*॥ 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तौ । संज्वरयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ यत्तु—संतापनं संतापः । घञ् (३।३।१८) । संज्वरयति संज्वरः । अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । वैषम्ये प्रमाणाभावात् । भावकर्त्रभिधायिनोः समानार्थकत्वा-भावात् । समौ समानार्थकौ समलिङ्गौ ॥ द्वे 'संतापस्य' ॥ धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् । कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराज्यमः ॥ ५८ ॥ कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ।

धर्मराज इत्यादि ॥ धर्मस्य राजा । 'राजाहः-' (५।४।९१) इणि टच् ॥ (१) ॥*॥ पितृणां पतिः ॥ (२) ॥*॥ समं वर्तितुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (३) ॥*॥ परेतेषु मृतेषु राजते । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् । जान्तः ॥ (४) ॥*॥ कृतोऽन्तो विनाशो येन । ('कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु') (५) ॥*॥ यमुनाया भ्राता ॥ (६) ॥*॥ शमयति । ल्युः (३।१।१२४) । ('शमनं शान्तिवधयोः शमनः श्राद्धदैवते') ॥ (७) ॥*॥ यमेन संयमेन राजते । क्तिप् (३।२।६१) जान्तः ॥ (८) ॥*॥ यमयति । अच् (३।१।१३४) । 'यमो दण्डधरे ध्वाङ्गे संयमे यमजेऽपि च' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥—कलयत्यायुः । 'कल संख्याने' (चु० उ० से०) पचाद्यजन्तात् (३।१।१३४) प्रज्ञायण् (५।४।३८)—इति मुकुटः । तत्र । कलेर्मित्वाभावात् । प्रज्ञायणि रूपद्वयप्रसङ्गाच्च । एतेन स्वाम्यपि परास्तः । तस्मात् 'काल-

१—मित्वाभावेऽपि अदन्तत्वादेव वृद्धेरप्राप्त्या 'कलयति' इति मुकुटोक्तमेव समञ्जसम् ॥

यति' इति विग्रह उचितः । कालवर्णत्वाद्वा । ('कालो भूयौ महाकाले समये यमकृष्णयोः') ॥ (१०) ॥॥॥ दण्डस्य धरः । (दण्डं धरतीति विग्रहे 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यणि 'दण्डधारः' अपि । ('दण्डधारो यमे राज्ञि' (१।१) ॥॥॥ श्राद्धस्य देवः अंशमाकृत्वात् । पितृपतित्वाद्वा ॥ (१२) ॥॥॥ विवस्वतोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् ॥ (१३) ॥॥॥ अन्तं करोति=अन्तयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१। २६) इति ण्यन्ताद् ण्युल् (३।१।१३३) । (१४) ॥॥॥ 'यमस्य' चतुर्दश ॥

राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्त्रप आशरः ॥५९॥

रात्रिचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकपात्मजः ।

यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६० ॥

(राक्षस इत्यादि ॥) रक्षत्यस्मात् । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) असुन् (उ० ४।१।८९) प्रज्ञावणि (५।४।३८) राक्षसः 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि' (प० ५।३।६८) इति पुंस्त्वम् । (राक्षसो यातुधाने स्याच्चण्डायां राक्षसी स्मृता) ॥ (१) ॥॥॥ कुणपं शवं भक्षयितुं शीलमस्य । 'शीलम्' (४।४।६१) इत्यण् । कोणं पाति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । कोणपस्य निर्ऋतेरयम्-कौणपः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (२) ॥॥॥ क्रव्यामामांसमति । 'क्रव्ये च' (३।२।६९) इति विट् । 'अदोऽनन्ने' (३।२।६८) इत्येव सिद्धेऽण् (३।२।१) बाधनार्थमिदम् । तेनामांसभक्षके 'क्रव्यादः' इति न भवत्येव । ('क्रव्यान्मांसाशिरक्षसोः') ॥ (३) ॥॥॥ कृतं छिन्नं तदेव पुनर्विशेषतः कृतं पक्वं च भुङ्क्ते इति क्रव्यादः । 'कृतविकृतपक्वशब्दस्य पृषोदरादिवात् (६।३।१०९) क्रव्यादेशः' (३।२।६९) इति काशिका । शब्दार्णवेऽपि कृद्ध्याये—'सदान्नादक्रणादौ च स्यात्क्रव्यादामांसांशुक् । क्रव्यादः कृतविकृतपक्वमांसांशुगुच्यते' इत्युक्तेः । तस्माद्योगार्थस्य व्यवस्थितत्वेऽपि गौण्या उभयोः सामान्येन प्रयोगः ॥ (४) ॥॥॥ अस्त्रं रक्तं पिवति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । नतु टक् (३।२।८) 'पिवतेः सुराशीध्वोः' (वा० ३।२।८) इति वचनात् । दन्त्यसवान् । ('अस्त्रपा तु जलौकायां डाकिन्यां राक्षसे तु ना') ॥॥॥ न श्रपयति क्रव्यात्त्वात् अश्रपः । पचाद्यच् (३।१। १३४) तालव्यशवान् ॥ (५) ॥॥॥ आशृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥॥॥ 'आशिरः' इति पाठे 'अशेर्णिच' (उ० १।५२) इति किरच् । 'आशिरो धनुषः शङ्खः क्रव्यादोऽस्त्रप आशरः' इति संसारवर्तः । ('आशिरोऽर्कं राक्षसेऽमौ') ॥ (६) ॥॥॥ रात्रौ चरति । 'चरेष्टः' (३।२।१६) । 'रात्रेः कृति विभाषा-' (६।३।७२) इति पक्षे सुम् ॥ (७) ॥॥॥ (८) ॥॥॥ कर्बुरो वर्णेन । यद्वा— कर्वति । 'कर्वं हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) 'मङ्गुरादयश्च' (उ० १।४।१) इति कुरच् । ('कर्बुरं सलिले

हेन्नि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्') ॥॥॥ 'कर्वरः' इति पाठान्तरम् । 'नैर्ऋतः कर्वरः क्रव्यात् कर्बुरो यातुरक्षसी' इति शब्दार्णवः । 'कृ हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०) । कृणाति । 'कृगृशवृचतिभ्यः ष्वरच्' (उ० २।१२१) ॥ (९) ॥॥॥ निकषाया आत्मजः । मूर्धन्यः पः ॥ (१०) ॥॥॥ यातूनि रक्षसि दधाति पुष्पाति खजातिपोषकत्वात् । धावो 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् वा । यातूनि यातनाः धीयन्तेऽस्मिन्निति वा । ल्युट् (३।३।११७) । अन्तस्थादिः ॥॥॥ जातु कदाचित् धानं संनिधानमस्येति (जातुधानः) चवर्गादिरपि ॥ (११) ॥॥॥ विरुद्धलक्षणया पुण्यश्रासौ जनश्च । ('अथ पुण्यजनो यक्षे राक्षसे सज्जनेऽपि च') ॥ (१२) ॥॥॥ निर्ऋतेरपत्यम् ॥ (१३) ॥॥॥ याति । 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च' (उ० १।७३) इति तुः । अर्धर्चादिः (ग० २।४।३१) ॥ (१४) ॥॥॥ रक्षन्त्यस्मात् । असुन् (उ० ४।१।८९) 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) ॥ (१५) ॥॥॥ पञ्चदश 'राक्षसस्य' ॥

प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ।

प्रचेता इत्यादि ॥ प्रचेतयति । प्रकृष्टं चेतोऽस्येति वा । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१।८९) । 'प्रचेताः पांशिनि मुनौ ना प्रकृष्टहृदि त्रिषु' ॥ (१) ॥॥॥ त्रियते वृणोति वा । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) । 'कृवृदारिभ्य उनन्' (उ० ३।५३) । 'वरुणस्तरुभेदेऽस्तु प्रतीचीपतिसूर्ययोः' ॥॥॥ युचि (उ० २।७४) 'वरणः' अपि । 'वरं वृणन्ति तं देवा वरदश्च वरार्थिनाम् । धातुवै वरणे प्रोक्तस्मात्स वरणः स्मृतः' इति साम्बपुराणम् ॥ (२) ॥॥॥ पाशोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । ('पाशी पाशधरेऽप्यतौ' इति विश्वः ॥ (३) ॥॥॥ यादसां पतिः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यल्लुक् । ('यादसांपतिरम्भोधौ पश्चिमाशापतावपि') ॥॥॥ लुकि तु 'यादःपतिः' अपि ॥ (४) ॥॥॥ अपां पतिः ॥॥॥ लुकि 'अप्पतिः' अपि ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'वरुणस्य' ॥

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६१ ॥

पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ।

समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६२ ॥

नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ।

श्वसन इत्यादि ॥ श्वसिलनेन । 'श्वस प्राणने' (अ०

१—'पांशिनिपुणे पुंसि कृष्णे च वाच्यवत्' इति पुस्तकान्तरे ॥

२—अल्लुकि 'अपांपतिः' इत्यपि—मुकुटोक्तमेव युक्तम् । लुकि तु यादःपतिरपीत्यत्रापिना यादसांपतित्यस्य मूलकृत्संमतत्वेन अपांपतित्यस्य मूले छन्दोनुरोपादपाठात् ॥

प० से०) ल्युट् (३।३।११७) । ('श्वसनं श्वसिते पुंसि मारुते मदनद्रुमे') ॥ (१) ॥ सृशति । 'सृश सर्शने' (उ० प० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'स्पर्शनो मारुते स्पर्शदानयोः स्पर्शनं मतम्' इति विश्वः ॥ (२) ॥ वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'कृवापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् । 'आतो युक्' (७।३।३३) इति युक् ॥ (३) ॥ 'मातरि' इति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकम् । मातरि अन्तरिक्षे श्वयति संचरति । 'दुओश्चि गतिवृद्धोः' (भ्वा० प० से०) । यद्वा मातरि जनन्यां श्वयति वर्धते सप्त-सप्तकल्पत्वात् । 'श्वनुक्षन्-' (उ० १।१५९) इति निपातनात्सप्तम्या अलुक् ॥ (४) ॥ सदा गतिरस्य ('सदागति-नाकवातनिर्वाणेषु सदीश्वरे') ॥ (५) ॥ पृषद् मृगभेदोऽथो वाहनमस्य । पृषतामम्युकणानामश्च इवेति वा । यत्तु—पृष-न्यम्युकणा अश्वोऽस्य—इति मुकुटः । तत्र । बाह्यवाहकभाव-स्य विपरीतत्वात् ॥ (६) ॥ वहति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ गन्धस्य वहः । यत्तु—गन्धस्य वहः—इति विगृह्य 'अकाराद-नुपपदात्सोपपदो भवति विप्रतिपेधेन' (वा० ३।२।१) इत्यस्य प्रायिकत्वात् पचाद्यच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तत्र । प्रायिकत्वकल्पनाया निर्मूलत्वात् । उपपदाविवक्षायामचः (३।१।१३४) सिद्धत्वाच्च ॥ (७) ॥ गन्धं वहति । 'कर्म-ण्यक्' (३।२।१) ('गन्धवाहो मृगेऽनिले । गन्धवाहा तु नासायाम्') ॥ (८) ॥ अनिलनेन । 'सलिकल्यनि-' (उ० १।५४) इति इलच् । ('अनिलो वसुवातयोः') ॥ (९) ॥ आशु गच्छति । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । ('आशुगोऽकं शरे वायौ') ॥ (१०) ॥ सम्यग् ईतं गच्छति, ईरयति प्रेरयति वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (११) ॥ युचि (३।२।१४८) तु समीरणः । ('समीरणः स्यात्पवने पथिके च फणिज्जके') ॥ (१५) ॥ प्रियन्तेऽनेन वृद्धेन विना वा । मरुत् । 'मृग्रोरुतिः' (उ० १।९४) ॥ ('मरुद्देवे समीरे ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्') ॥ (१३) ॥ ततः प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥ मरुतशब्दोऽपि बोध्यः । 'मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति विक्रमादित्यकोशात् । 'मारुतः श्वसनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति संसारावर्ताच्च ॥ (१२) अतएव जगत्प्राणौ पृथगपि । 'जगत् स्याद्विष्टपे क्लीवं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु' इति रुद्रकोषः । 'जगदाख्या स्मृता वाते विष्टपे जङ्गमेऽपि च । जगती भुवने ख्याता छन्दोभेदे जलेऽपि च' इति विश्वः । तत्र 'युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति किपि द्वित्वे 'गमः कौ' (६।४।४०) इति मलोपे तुकि जगत्, जगतौ ॥ यदा तु 'वर्तमाने पृषद्देहन्महज्जगच्छतृवच' (उ० २।८४) इति व्यु-त्पाद्यते, तदा 'उगिदचाम्-' (७।१।७०) इति तुम् । जगत्,

जगन्तौ ॥ यत्तु—मुकुटः 'यदा वर्तमाने पृषद्देहन्महज्ज-गच्छतृवच् इत्येतन्नास्ति'—इत्यवोचत् । तत्र । उणादिसूत्रस्या-सत्त्वे मानाभावात् । उगित्कार्यायैलाच्च ॥ एकत्वे तु ज-गतां प्राणः ॥ (१४) ॥ नभोऽस्योश्रयत्वेनास्ति । मनुप् (५।२।९४) 'तसौ मलथै' (१।४।१९) इति भलादृलाभावः ॥ (१६) ॥ वाति । 'हसिमृगिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् ॥ 'क्तिचत्तौ च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) इति क्तिचि 'वातिः' अपि । 'वायुर्भरुत्वाञ्चसनः पवनो मरुतोऽनिलः । नभस्वान् क्षिपणुर्वातिः शुषिणो नैघटो वहः' इति सा-हसङ्कः ॥ (१७) ॥ पुनाति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ('पवनं कुम्भकारस्य पाकस्थाने नपुंसकम् । निष्पावमरुतोः पुंसि') ॥ (१८) ॥ पवते । 'पूङ्यजोः शानन्' (३।२।१२८) । 'आने मुक्' (७।२।८२) ॥ (१९) ॥ प्रकृष्टं भनक्ति । 'भञ्जो आमर्दने' (खा० प० अ०) । युच् (उ० २।७८) ॥ (२०) ॥ विंशतिः 'वातस्य' ॥

प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥ ६३ ॥ शरीरस्था इमे

(प्राण इति ॥) प्रसरणेन, अपसरणेन, समन्तात्, ऊर्ध्वेन व्याप्त्या च अनिलनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्—इति मुकुटः । अन्ये तु—प्राणयति, अपानयति, सम-न्तादानयति । आनयतेः (प्यन्तात् 'अन प्राणने' (अ० प० से०) इत्यस्मात्) डः (वा० ३।२।१०९) अच् (३।१।१३४) वा—इत्याहुः । इमे प्राणादयः शरीरस्था वायवः । तत्र 'हृदि प्राणो, गुदेऽपानः, समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशे स्याद्, व्यानः सर्वशरीरगः । अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नवि-पाचनम् । भाषणादिनिमेषादि तद्वापाराः क्रमादमी । प्राणः' इत्यत्र 'अनितेः' (८।४।१९) इति णत्वम् । 'प्राणो हन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुलिङ्गः, पूरिते वाच्यलिङ्गः, पुंभूभि चासुषु' । ('अपानं तु गुदे क्लीवं, पुंसि स्यात्तस्य मा-रुते' । 'उदानोऽप्युदरावर्ते वायुभेदे भुजंगमे' । 'समानं सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमारुते') ॥ प्रत्येकं 'देहस्थपञ्च-वायूनाम्' ॥

रंहस्तरसी तु रयः स्यदः ।

जवः

(रंह इत्यादि ॥) रमतेऽनेन । 'रमेर्हुक्च' (उ० ४।२।१४) इत्यसुन् हुगागमश्च । रंहत्यनेन वा । 'रहि गतौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥ तरन्त्यनेन । 'तृ ल्वनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९)

१ वायुर्हि नभःस्वामी । तथा च वायुपुराणम्—'शब्दाकाश-बलानां च वायुरीशस्तथा कृतः' इति मुकुटः ॥ २—'नशब्दः स्वागते बन्धौ वृक्षे स्यै च कीर्तितः' इति कोशतः नान् वृक्षान् घटयति चेष्टयते नष्टः ॥

॥ (२) ॥॥ रिणाल्यनेन । 'री गतिरेषणयोः' (क्र्या० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । रयः-इति स्वामिमुकुटौ । तत्राकरणे ल्युटो बाधकस्य सत्त्वात् । तस्मात् 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । रयतेऽनेन वा । 'रय गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञि तु संज्ञापूर्वकत्वाद्बुध्यभावः ॥ (३) ॥॥ स्यन्दतेऽनेन । 'स्यदो जवे' (६।४।२८) इति घञन्तो निपातितः ॥ (४) ॥॥ 'जु' इति सौत्रो (३।२।१५०) धातुः । जवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । चवर्गादिः । ('जचो वेगवति त्रिषु । पुंलिङ्गस्तु भवेद्वेगे चोण्ड्रूप्ये जवा स्मृता') ॥ (५) ॥॥ इति मुकुटः । वस्तुतस्तु रंहआदिष्वपि भावव्युत्पत्तिरेव न्याय्या ॥ पञ्च 'वेगस्य' ॥

अथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥ ६४ ॥
सत्त्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।

(अथेति ॥) रंहआदयः सवेगगतिवचनाः । शीघ्रादयस्तु धर्मवचना एव । अतएव 'शीघ्रं पचति' इति प्रयोगः, न तु 'जवं पचति' इति-इति वदन्ति । वस्तुतस्तु रंहःप्रभृतयो वेगाख्यगुणपराः, शीघ्रादयस्तु कालाल्पत्वपराः-इति । शिङ्घ्रति व्याप्नोति । 'शिघि आग्राणे' (भ्वा० प० से०) । 'शीघ्रादयश्च' (?) इति रगन्तो निपातितः । ('शीघ्रं नलदे चक्राङ्गे क्लीवं द्रुतगतौ त्रिषु') ॥ (१) ॥॥ त्वरते स्म । 'जित्वरा संभ्रमे' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्थार्कर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । 'रुच्यमतवरसंघु-पाखनम्' (७।२।२८) इति वेद् । ('त्वरितं वेगतद्रुतोः') ॥ (२) ॥॥ इडभावे तूर्णम् । 'ज्वरलर-' (६।४।२०) इत्यूट् । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नलम् । 'रषाभ्याम्-' (८।४।१) इति णलम् ॥ (९) ॥॥ 'लघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) लघ्वेते । 'लङ्घिर्वहोर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इति कुः, नलोपश्च ।—'लघि शोषणे' (भ्वा० प० से०)-इति तु मुकुटस्य प्रमादः । ('लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत्क्री-बम् । शीघ्रे च कृष्णागुरुणि स्पृकानामौषधौ तु स्त्री') ॥॥ ('बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रमापद्यते' (वा० ८।२।१८) इति रत्नपक्षे 'रघु' इत्यपि । 'वरुणस्य रघुस्यदः' इति प्रयोगात्) ॥ (३) ॥॥ क्षिपति । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (४) ॥॥ ऋच्छति, इयति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा०, जु० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अरमङ्गे रथाङ्गस्य शीघ्रशीघ्रगयो-रपि इति शाश्वतः । 'अलम्' इत्यव्ययस्य 'बालमूल-' (वा० ८।२।१८) इत्यादिना रेफपक्षे तु 'अरम्' इत्यव्ययमपि ।—अप् (३।३।५७) बाहुलकात् क्रीबत्वम्-इति मुकुटस्य प्रमादः । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् । अत्र तूक्तगतेः सत्त्वात् । एतेन स्वाभ्युक्तिरपि परास्ता ॥ (५) ॥॥ द्रवति स्म । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्थ-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । ('अथ द्रुतं त्रिषु । शीघ्रे विलीने विद्राणे') । यत्तु—

भावे क्तः-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । त्वरितमित्यादावपि तथात्वप्रसङ्गात् । वैषम्ये बीजाभावात् । एतेन 'लङ्घयते' इति कर्मव्युत्पत्तिरपि परास्ता ॥ (६) ॥॥ सह त्वरया वर्तते ॥ (७) ॥॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चुपेरचोपधायाः' (उ० १।१११) इति कलः प्रत्ययः । ('चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे । चपला कमला विद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषु च ॥ नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वा-च्यवत्तरले चले') ॥ (८) ॥॥ विलम्बते स्म । 'लवि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कर्तरि क्तः । नञ्समासः ।—भावे क्तः-इति मुकुटस्तु पूर्व-वत् ॥ (१०) ॥॥ अश्रुते । 'अश्रु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'कृवापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् । 'आश्रुस्तु व्रीहिशीघ्रयोः' ॥ (११) ॥॥ एकादश 'शीघ्रस्य' ॥

सततानारताश्रान्तसंतताविरतानिशम् ॥ ६५ ॥
नित्यानवरताजस्रमपि

(सततेत्यादि ॥) संतन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इति नलोपः । 'समो वा हितततयोः' (वा० ६।१।१४४) इति वा समो मलोपः ॥ (१) ॥॥ पक्षे संततम् ॥ (४) ॥॥ आङ्पूर्वो रमिर्विरामे । अविद्यमानमारतं यस्मिन् ॥ (२) ॥॥ 'श्रमु तपसि खेदे च' (दि० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । अविद्यमानं श्रान्तमत्र ॥ (३) ॥॥ नास्ति विरतमस्य ॥ (५) ॥॥ निशाव्यापारराहिलमुपचारात् । नास्ति निशास्मिन् ॥ (६) ॥॥ नियमेन भवम् । 'ल्यब् नेध्रुवे' (वा० ४।२।१०४) ('नित्यं स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु') ॥ (७) ॥॥ नास्त्यवरतं यत्र ॥ (८) ॥॥ न जस्यति । 'जसु मोक्षणे' (दि० प० से०) । 'नमिकम्पि-' (३।२।१५७) इति रः ॥॥ सततम्, अज-स्रम्, शब्दावव्ययावपि निलपर्यायौ स्तः । 'शश्वदमीक्ष्णं नित्यं सदा सततमजस्रमिति सातत्ये' इत्यव्ययप्रकरणे आ-पिशलेः ॥ (९) ॥॥ नव निरन्तरस्य ॥

अथातिशयो भरः ।

अतिवेल-भृशाल्यर्थातिमात्रोद्गाढ-निर्भरम् ॥ ६६ ॥
तीव्रैकान्त-नितान्तानि गाढ-बाढ-दृढानि च ।

(अथेति ॥) सततं क्रियान्तरैरव्यवधानम्, अतिशयस्तु पौनःपुन्यम्, इति भेदः । अतिशेते । पचाद्यच् (३।१।१३४) यद्वा अतिशयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) भावे ।—अति-शेतेऽभिभवत्यनेन । अतिपूर्वाच्छीङः 'एरच्' (३।३।५६) इति मुकुटः । तत्र । ल्युट्प्रसङ्गात् । 'भरः पूर्णता' इति खव्याख्यानविरोधाच्च ॥ (१) ॥॥—'भृ भर्त्सने' (क्र्या०

१—भावे क्तः (३।३।१२४) इति मुकुटः ॥ २—निरन्तर-क्रियाकरणस्येति मुकुटः ॥

प० से०) । करणे 'ऋदोरप्' (३।३।५७)-इति स्वामि-
कुटौ । तन्न । ल्युटा बाधप्रसङ्गात् भरति । 'भृ भरणे'
(भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा-भर-
णम् । पुंस्ति- (३।३।११८) इति घः, अप् (३।३।५७) वा ॥
(२) ॥*॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं 'निर्भरः' इत्युक्तम् ॥*॥
अतिक्रान्तं वेलां मर्यादाम् । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्विती-
यया' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ भृशते ।
'भृशु भृशु अधःपतने' (?) अन्तर्भावितव्यार्थात् 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । भृशम् ॥ (४) ॥*॥ अर्थो निवृत्ति-
विषयो वा, तमतिक्रान्तम् अत्यर्थम् ॥ (५) ॥*॥ मात्रा
स्तोकम्, तामतिक्रान्तम् । 'गोत्रियोः-' (१।२।४८) इति
ह्रस्वः ॥ (६) ॥*॥ उद्गाहते स्म । 'गाहू विलोडने' (भ्वा०
आ० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (७) ॥*॥ निःशेषेण
भरोऽत्र ॥ (८) ॥*॥ तीव्रति । 'तीव स्थौल्ये' (भ्वा० प० से०) ।
दन्त्योष्ठान्तः) । बाहुलकाद् रक् (उ०) ॥ (९) ॥*॥ एको-
ऽन्तो निश्चयोऽत्रेति ॥ (१०) ॥*॥ निताम्यति स्म । 'तमु
काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः
(३।४।७२) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥
(११) ॥*॥ गाढमुद्राढवत् ॥ (१२) ॥*॥ 'बाहू प्रयत्ने'
(भ्वा० आ० से०) । 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति
निपातितम् । ('वाढं भृशप्रतिज्ञयोः') ॥ (१३) ॥*॥ 'दृढ
दृढि दृढौ' (भ्वा० प० से०) । 'दृढः स्थूलबलयोः' (७।२।
२७) इति निपातितम् । ('दृढः स्थूले भृशे शक्ते') ॥ (१४)
॥*॥ चतुर्दश 'अतिशयस्य' ॥

क्लीवे शीघ्राद्यसत्त्वे स्याद्विष्वेषां सत्त्वगामि यत् ६७

(क्लीव इति ॥) शीघ्रादिदृढपर्यन्तं क्रियाविशेषणत्वाद्-
द्रव्ये वर्तमानं क्लीवे स्यात् । यथा शीघ्रं जुहोति, सततं भुङ्के ।
एषां मध्ये यत् सत्त्वगामि द्रव्यगामि तत् त्रिषु वाच्यलिङ्गम्
इत्यर्थः । शीघ्रा जरा, शीघ्रो मृत्युः, शीघ्रं वयः, इत्यादि ।
अतिशयभरयोरसत्त्ववचनत्वेऽपि पुंस्त्वमेव । पुंलिङ्गेन निर्वे-
शात् । 'गाढैकान्तनितान्तानि पुमानतिशयो भरः' इति
रभसाच्च । 'अतिशयं पचति' इति प्रयोगस्तु क्रियाविशेषण-
त्वात्कर्मत्वेन द्वितीयया । क्लीवता तु न, नियतलिङ्गत्वात् ।
शीघ्रादीनामनियतलिङ्गानां हि क्रियाविशेषणत्वे क्लीवता, न

१-भृश्यतीति युक्तम्, अस्य दिवादिष्वेवोपलभ्यमानत्वात् ॥

२-जवादीनां शीघ्रादीनां चापरं भेदमाह । क्लीव इत्यादि ।
कलिङ्गत्वाद्-तत्र सत्त्वगामिनः शीघ्रपर्याया आशुशब्दरहिताः
सततपर्याया अनिशजलरहिताः, अतिशयपर्याया अतिशयभरर-
हिताः, इति ॥ तत्राशुशब्दवर्जनमसम्भक् । तथा च-कालिदा-
सः- 'मैरुमेत्य मरुदाशुवाहनः' इति । अत आशुशब्दोऽपि त्रि-
धित्वन्ये । एवम् अनिशशब्दस्यापि त्रिलिङ्गतां कोऽपि मन्यते इति
सर्वधरः-इत्यपि मुकुटः ॥

तु नियतलिङ्गानाम् । क्वचिद् 'भेद्यगामि' इति पाठः, तस्य
विशेष्यगामीत्यर्थः ॥

कुबेररुयम्बकसखो यक्षराजुह्यकेश्वरः ।

मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥ ६८ ॥

किंनरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ।

यक्षैकपिङ्गडविडश्रीदपुण्यजनेश्वरः ॥ ६९ ॥

कुबेर इत्यादि ॥ कृत्स्नितं वेरं शरीरमस्य । कुष्ठित्वात् ।
कुत्सायां किति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते । 'कुबेरः कुशरी-
रत्वाच्चात्रा तेनैव सोऽङ्कितः' इति वायुपुराणम् । यद्वा-
कुम्भवति धनम् । 'कुवि आच्छादने' (भ्वा० प० से०) ।
'कुम्बेर्नलोपश्च' (उ० १।५९) इत्येरक् ॥ (१) ॥*॥ त्र्यम्ब-
कस्य सखा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥*॥
यक्षेऽपि राजते । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (३) ॥*॥
गुह्यं कायति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गुह्य-
कानामीश्वरः ॥ (४) ॥*॥ मनुष्यस्येव धर्म आचारः श्मश्रु-
लत्वादिर्वास्य । 'धर्मादनित् केवलात्' (५।४।१२४) ॥ (५)
॥*॥ धनं दयते । 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) 'आतः'
(३।२।४) इति कः ॥ (६) ॥*॥ राज्ञां यक्षाणां राजा ।
'राजा-' (५।४।९१) इति टच् । 'यक्षे चन्द्रे च राजा
स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (७) ॥*॥ धनानामधिपः ॥
(८) ॥*॥ किंनराणामीशः ॥ (९) ॥*॥ विश्रवसोऽपत्यम् ।
शिवादिषु (४।१।११२) विश्रवसो विश्रवणरवणावादेशौ नि-
पातितौ अण् च ॥ (१०) ॥*॥ पुलस्तेर्गोत्रापत्यम् । 'गर्गा-
दिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) बहुत्वे पुलस्तयः ।-अपत्यं गोत्रं
वा-इति मुकुटः । तन्न । अनन्तरापत्ये यज्ञोऽसंभवात् ॥
(११) ॥*॥ नरो वाहनमस्य । क्षुभ्रादित्वात् (८।४।३९) न
णत्वम् ॥ (१२) ॥*॥ ई लक्ष्मीमक्षणेति व्याप्नोति । 'अक्षू
व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । यक्ष्यते ।
'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९)
इति घञ् 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घो वा । यजति शिवम् ।
इज्यते लोकेन वा । बाहुलकात्सो वा ॥ (१३) ॥*॥ सासूयं
गौरीनिरीक्षणे वामे चक्षुषि रुद्रानुनयातिङ्गतामगात् । अत
एकं पिङ्गमस्य ॥ (१४) ॥*॥ इडविडोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्'
(४।१।९२) इत्यण् ॥*॥ डलयोरेकत्वस्मरणाद् 'एलविलः'
अपि । इलविलाया अपत्यमिति वा विग्रहः । तत्र 'अवृद्धाभ्यो
नदीमानुषी-' (४।१।११३) इत्यण् । इडविलास्ति मातृत्वे-
नास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् इति वा ॥
(१५) ॥*॥ श्रियं दयते, ददाति, वा ॥ (१६) ॥*॥ पुण्य-
जनानामीश्वरः ॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश 'कुबेरस्य' ॥

अस्योद्यानं चैत्ररथम्

अस्येति ॥ उद्यान्ति अस्मिन् । 'या प्रापणे' (अ० प०

१-'इलविला पुलस्तिभार्या'-इति मुकुटः ॥

से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ चित्ररथेन निर्वृत्तम् 'तेन निर्वृत्तम्-' (४।२।६८) ॥ इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेराक्रीडस्य' ॥

पुत्रस्तु नलकूवरः ।

(पुत्रस्त्विति ॥) नलः कूवरो युगंधरो यस्य । त्रिकाण्ड-शेषे तु-पुत्रौ तु नलकूवरौ इत्युक्तम् । तत्तु 'नासत्यौ' इति-वदौपचारिकं बोध्यम् । नलकूवर-मणिग्रीवयोस्तत्पुत्रयोः पुरा-णप्रसिद्धत्वात् । 'नलकूवरमणिग्रीवाविति ख्यातौ श्रियान्वि-तौ' इति भागवतम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेरपुत्रस्य' ॥

कैलासः स्थानम्

(कैलास इति ॥) के जले लासो लसनमस्य । कैलासः स्फटिकः । 'हलदन्तात्-' (६।३।१९) इत्यल्लक् । तस्यायं कै-लासः । यद्वा केलीनां समूहः कैलम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् । तेन आस्यतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेरस्थानस्य' ॥

अलका पूः

(अलकेति ॥) अलति भूषयति । 'अल भूषणादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ० २।३२) इति कुन् । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) नेत्वम् । 'अलका कुबेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेरपुर्याः' ॥

विमानं तु पुष्पकम् ॥ ७० ॥

(विमानमिति ॥) पुष्पयति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । पुष्पमिव वा । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कुन् । 'विमानं तु पुष्पकोऽस्त्री नगरी त्वल-का प्रभा' इति शब्दार्णवात् पुंस्त्वमपि । (पुष्पकं रीतिपुष्पे च विमाने धनदस्य च । नेत्ररोगे तथा रत्नकङ्कणे च रसाजने । लोहकांस्ये मृदङ्गारशकट्यां च नपुंसकम्) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेरविमानस्य' ॥

स्यात्किनरः किंपुरुषस्तु रंगवदनो मयुः ।

स्यादिति ॥ किञ्चित् कृतिसतो वा नरः 'किं क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ एवं किंपुरुषः । कृत्सा च कस्यचिन्नरमुखाश्चकायत्वात्, कस्यचिदश्चमुखनरशरीरत्वात् । 'अथ किंपुरुषो लोकभेदकिनरयोः पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ तु रंगस्येव वदनमस्य ॥ (३) ॥*॥ मिनोति । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (खा० उ० अ०) । 'भृमृशीङ्-' (उ० १।७) इत्युः । 'मीना-ति-' (६।१।५०) इत्यात्वं तु बाहुलकात् । ('मयुर्गृगाश्चसु-खयोः') ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'किनरस्य' ॥

निधिर्ना शेवधिः

(निधिरिति ॥) नितरां धीयते । धाजः (जु० उ० अ०)

किः (३।३।९२) । नितरां दधाति पोषयत्यनेन । निधीयते वा । 'धि धारणे' (तु० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । आगमश्चासनस्यानित्यत्वान्न तुक् ॥ (१) ॥*॥ शे कल्याणे मोहे बाधः । 'तत्पुरुषे-' (६।३।१४) इत्यल्लक् । यद्वा शेतेऽनेन शेवं सुखम् । 'इण्शीभ्यां वन्' (उ० १।१।५२) । शेवं धीयतेऽस्मिन् । धाजः (जु० उ० अ०) 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सामान्यनिधेः' ॥

भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः ॥ ७१ ॥

(भेदा इति ॥) पद्मा लक्ष्मीरस्मिन्नस्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ शाम्यत्यम्बु दुःखं वा ध्यातेना-नेन । 'शमेः खः' (उ० १।१०२) ('शङ्खः कम्बौ निधेर्भेदे स्यान्नख्यामलिकास्थनि । वलने दिनभागे च नागभेदे') ॥ (१) ॥*॥ 'पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकर-कच्छ-पौ । मुकुन्द-कुन्द-नीलाश्च खर्वश्च निधयो नव' इति शब्दार्णवः ॥ 'निधिविशेषस्य' प्रत्येकम् ॥

इति स्वर्गवर्गविवरणम् ॥

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ।

नभोऽन्तरीक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥

वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।

द्योदिवविति ॥ न विभर्ति किञ्चित् । मूलविभुजादि-त्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा—आपो भ्रदयन्त्यस्मात् । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा—अभ्रति स्थैर्यं गच्छति । अच् (३।१।१३४) । 'अभ्र वभ्र मभ्र चर गत्यर्थाः' (भ्वा० प० से०) । यद्वा—न भ्राजते । 'भ्राज दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।१०१) इति डः । 'अभ्रं मेघे च गगने धातुभेदे च काश्चने' ॥ (३) ॥*॥ व्य-यति । 'व्येज् संवरणे' । 'नामन्सीमन्-' (उ० ४।१।५१) इत्यादिना मन्त्रन्तं निपातितम् । यद्वा व्यवति । विपूर्वादवते-मनिन् (३।२।७५) । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यूठौ । सवर्णदीर्घः (६।१।१०१) । 'सार्वधातुका-' (७।३।८४) इति गुणः । ('व्योम वारिणि चाकाशे भास्करस्यार्चनाश्रये') ॥ (४) ॥*॥ पुष्पयति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करच् कित्त्वं च । पुष्कं वारि राति-इति खामी । 'पुष्करं गगनपद्मवारिषु' । ('पुष्करं द्वीपती-र्याह्निखगरागौषधान्तरे । तूर्यास्येऽसिफले काण्डे शुण्डाभ्रे') ॥ (५) ॥*॥ 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) अम्बः शब्दः तं राति । अम्बरम् । ('अम्बरं न द्वयोर्व्योम्नि सुगन्ध्यन्तरवस्त्रयोः') ॥ (६) ॥*॥ न द्योते

१—अत्र पक्षे अम्बरशब्दे वसंयुक्तो भकार इति मुकुटः ॥

मेधैः । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । 'नहेर्दिवि भश्च' (उ० ४।२।११) इत्यसुन् भश्चान्तादेशः । न बभस्तीति वा क्तिप् (३।२।१७८) । नभते । 'णम हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । सान्तम् । 'नभः क्लीबं व्योम्नि पुमान् घने । प्राणश्रावणवर्षासु बिसतन्तौ पतद्बहे' । 'नभो व्योम्नि नभा मेधे श्रावणे च पतद्बहे । प्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभाः स्मृतः' इति विश्वः ॥३॥ 'अलविचसितमि-' (उ० ३।११७) इत्यसन्प्रत्यये तु नभसमदन्तमपि । नभसः पुंसि-इत्युणादिभृतौ । ('नभसस्तु नदीपतौ गगने प्रावृषि') ॥ (७) ॥३॥ यावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । वेदे तु छान्दसं हस्तत्वम् । अन्तर् ऋक्षा (णि नक्षत्रा) ण्यस्य । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) इत्वम् । अस्मिन् पक्षे 'अन्तरिक्षम्' इति ह्रस्वमध्यः । अधिकरणव्युत्पत्तिस्तु नोचिता । ल्युटा घनो वाद्यप्रसङ्गात् ॥ (८) ॥३॥ गच्छन्त्यनेनास्मिन्वा । 'गमेर्गश्च' (उ० २।७७) इति युच् गश्चान्तादेशः ॥ (९) ॥३॥ नास्त्यन्तो यस्य । ('अनन्तः केशवे शेषे पुमाननवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्ध्वोरपि ॥ कणा दुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभरागुह्ययोः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि') ॥ (१०) ॥३॥ सुराणां वर्त्म ॥ (११) ॥३॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) । 'खं खः संविदि व्योमनीन्द्रिये । शून्ये विन्दौ मुखे खस्तु सूर्ये' इति हैमः । खर्वत्यस्मिन् वा । 'खर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१२) ॥३॥ वि विश्वत एति व्याप्नोति । इणः (अ० प० अ०) शतृ (३।२।१२४) । विच्छति न विरमति वा । विपूर्वाद्यमेः (भ्वा० प० अ०) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति क्तिप् । 'कौ च गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इति मलोपे तुक् (६।१।७१) ॥ (१३) ॥३॥ विष्णोः पदम् आस्पदम् स्वरूपं वा । विष्णोः पदं क्रमोऽत्र-इति खामी । तत्र । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् । ('विष्णुपदं नभोऽञ्जयोः । विष्णुपदस्तु क्षीरोदे विष्णुपदी सुरापगा । संक्रान्तिर्द्वारिका चापि') ॥ (१४) ॥३॥ आ समन्तात् काशन्ते सूर्यादयोऽत्र । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१५) ॥३॥ विशेषेण हाययति गमयति विमानादीन् । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्ताद् असुन् (उ० ४।१८९) । विजहाति भुवं वा 'वहिहाधान्-भ्यश्छन्दसि' (उ० ४।२।२१) इत्यसुन् । णिदित्यस्यानुवृत्तेर्युक् (७।३।३३) ।-विपूर्वाज्जहातेर्बाहुलकादसुन्-इति मुकुटः । तत्र । असुनो धातुमात्रात् (उ० ४।१८९) विहितत्वेन बाहुलकस्यानुपयोगात् । यकारस्याश्रावणप्रसङ्गाच्च ॥ (१६) ॥३॥ 'वा तु पुंसि-' इति तुशब्दादुत्तरान्वयि । तेन आकाशः, विहायाश्च । 'विदुर्विहायसं

व्योम पक्षिणश्च विहायसः' इति शाश्वतः । 'विहायाः शकुनौ पुंसि गगने पुनपुंसकम्' ॥ षोडश 'आकाशस्य' ॥

इति व्योमवर्गविवरणम् ॥

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ।

दिश इति ॥ दिशत्यवकाशम् । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) किन् 'ऋलिग्दधृक्-' (३।२।५९) इत्यादिना निपातनात् । यत्तु-मुकुटः कर्मण्येव किन्, कर्तरि तु क्तिव-इत्याह । तन्निर्मूलम्, आकरविरुद्धं च ॥३॥ भागुरिमतेन टापि दिशा । 'दिक् तु स्त्रियां दिशा दान्ती ककुब् देववधूः पविः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥३॥ ककते । 'कक लौत्ये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुभ् प्रत्ययः । यद्वा-कं वातं स्कुभ्राति विस्तारयति । 'स्कुभ' इति सौत्राद्धातोः क्तिप् (३।२।१७८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) सलोपः । 'ककुप् स्त्रियां प्रवेणीदिक्शोभासु ऋक्सजि' ।-केनादित्येन जलेन वा कुत्सितानि भानि नक्षत्राण्यत्रेति टाबन्तोऽपि इति कश्चित् । तत्र । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् ॥ (२) ॥३॥ काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हनिकुषि-' (उ० २।२) इति कथन् । ('काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम्') ॥ (३) ॥३॥ आ समन्ताद् अश्रुते व्याप्नोति । 'अश्रु व्याप्तौ' (खा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । ('आशा तृष्णादिशोः स्त्रियाम्') ॥ (४) ॥३॥ हरन्ति नयन्त्यनया । 'हस्तुरहियुषिभ्य इति' (उ० १।९७) । 'हरिदिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे' ॥ (५) ॥३॥ ता इत्यनेन स्त्रीत्वं व्यनक्ति । दिशां बहुत्वाद्बहुवचनम् ॥ पञ्च 'दिशः' ॥

प्राच्यपाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥

उत्तरा दिगुदीची स्यात्

प्राच्येति ॥ प्राच्ये प्रशब्दोऽत्र । प्राच्यति प्राप्नोति सूर्यम् । 'अश्रु गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इत्यादिना किन् प्रत्ययः । प्राच्यति रविरस्याम् । बाहुलकादधिकरणे किन्-इति मुकुटः । तत्र । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ (१) ॥३॥ अहो मध्येऽञ्चत्यस्याम् । अपाची । 'अप' इत्यव्ययं मध्यार्थेऽपदिशमिति वत् । अपाच्यति सूर्यम्-इत्युचितम् । कर्तरि कृद्विधानात् । अवाची-इत्यपपाठ एव । अवपूर्वस्याश्चतेरधोमुखी भावे वृत्तेः । खामी त्ववशब्दस्य मध्यार्थतामाह ॥ (१) ॥३॥ प्रति पश्चाद् दिनान्तेऽञ्चति सूर्यम् । सूर्योऽस्याम्-इति तु दुष्टम् ॥ (१) ॥३॥ पूर्वदक्षिणेत्यत्र 'सर्वेनात्रो वृत्तिमात्रे पुनर्भावः' (वा० ५।३।२८) । उद् ऊर्ध्वं तरन्त्यत्र । 'तृष्वनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('उत्तरा दिग्विशेषे च लुषायामर्जुनेस्य च') ॥३॥ उद्

उत्तरमञ्चल्यकम् । उत्क्रान्तं दृष्टिपथमञ्चति सूर्यं वा । अस्या-
मिति तु न युक्तम् । 'उद ईत्' (६।४।१३९) इत्यञ्चतेरत
ईकारः ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकं द्वे द्वे 'चतसृणाम्' ॥

दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ।

(दिश्यमिति ॥) दिशि भवं दिश्यम् । 'दिगादिभ्यो
यत्' (४।३।५४) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'दिग्भवस्य' ॥

इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैऋतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥
कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ।

(इन्द्र इति ॥) एवं च प्राच्यादीनामैन्द्रीत्यादिनामानि ।
इन्द्रादीनां प्राचीपतिरित्यादीनि नामानीति भावः ॥

ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमदोऽञ्जनः ॥ ३ ॥
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।

(ऐरावत इत्यादि ॥) पुण्डरीकवर्णयोगात् । अर्शआद्यच्
(५।२।१२७) । ('पुण्डरीकं सिताम्बुजे । सितच्छत्रे भेषजे
च पुण्डरीकोऽग्निदिग्गजे ॥ सहकारे गणधरे राजिलाहौ
गजज्वरे । कौषकारान्तरे व्याघ्रे') ॥ (१) ॥*॥ खर्वत्वाद्वा-
मनः । ('वामनोऽप्यतिखर्वं च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे ।
हरावक्कोटवृक्षे') ॥ (१) ॥*॥ कुमुदं रक्तोत्पलं तत्तुल्यवर्ण-
त्वात् । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे स्त्री कुम्भिकोषधौ । गम्मार्या
पुंसि दिङ्गागे नागे शाखामृगान्तरे' । कौ मोदते वा । 'इयु-
पध-' इति कः । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) ।—'मूल-
विभुज-' (वा० ३।२।५) इति कः—इति मुकुटः । तत्र ।
अनुपयोगात् ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनवर्णत्वात् अञ्जनः ।
(‘अञ्जनं कज्जले चाक्तौ सौवीरे च रसाञ्जने । पुंसि ज्येष्ठा-
दिगजयोरञ्जना वानरीमिदि । अञ्जनी लेप्यनार्या च’) ॥
(१) ॥*॥ पुष्पमिव दन्ता यस्य । ('पुष्पदन्तस्तु दिङ्गागभेदे
विद्याधरान्तरे') ॥ (१) ॥*॥ सर्वस्यां भूमौ विदितः । 'तत्र
विदितः' (५।१।४३) इत्यण् । अनुशतिकादिः (७।३।२०) ।
(‘सार्वभौमस्तु दिग्गजे चक्रवर्तिनि’) ॥ (१) ॥*॥ शो-
भनाः प्रतीका अवयवा यस्य । 'सुप्रतीको दिगीशेभे, शो-
भनावयवे त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ दिक्षु विख्याता गजाः ।
दिगीशा गजा इति वा । 'शाकपार्थिवादिः' (२।१।६९) ॥
'इन्द्रादिगजानाम्' एकैकम् ॥

करिण्योऽभ्रमु-कपिला-पिङ्गलानुपमाः क्रमात् ॥ ४ ॥
ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती ।

(करिण्य इति ॥) अत्र आकाश एव माति । 'मा
माने' (अ० प० अ०) । मित्रव्यादित्वात् (उ० १।३७)
कुः । न भ्राम्यति । 'भृतृचरि-' (उ० १।७) इत्युः । मन्थर-

१—ऋषभदेवे ॥ २—इक्षुविशेषे ॥ ३—'अञ्जनः' इत्युत्तरं
अञ्जनवद्गणोऽस्य । यद्वा—अनक्ति 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' । ल्युः 'सुद-
वा' इत्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे ॥

गामिनीत्यर्थ इति वा ॥ (१) ॥*॥ कपिलपिङ्गलवर्णत्वात्क-
पिलापिङ्गले । ('कपिला रेणुकायां च शिंशपा गोविशेषयोः ।
पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् ॥ नानले वासुदेवे
च मुनिभेदे च कुकुरे') । ('पिङ्गलो नागभिद्रुचण्डांशु-
पारिपार्थके । निधिभेदे कपावधौ पुंसि स्यात्कपिलेऽन्यवत् ॥
स्त्रियां वेद्याविशेषे च करिण्यां कुमुदस्य च । नाडीभेदे
कर्णिकायाम्') ॥ (१) ॥*॥ श्रेष्ठवान्नास्त्युपमायाः । (अनु-
पमस्तु भवेदयम् । उपमारहितेऽनुपमेभ्याम्') ॥ (१) ॥*॥
ताम्रौ कर्णौ यस्याः । 'ताम्रकर्ण-' (४।१।६४) इत्यादिना
डीप् । 'नासिको-' (४।१।५५) इति वा ॥ (१) ॥*॥ शुभ्रौ
दन्तावस्याः । 'नासिकोदरौष्ठ-' (४।१।५५) इति डीष् ।
(‘शुभ्रदन्ती सुदन्त्यां स्यात्पुष्पदन्तेभ्योऽपि’) । शुभ्र-
दन्ती इति वा पाठः । शुभ्रौ दन्तावस्याः ॥ (१) ॥*॥
अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० ण्य० से०) । युच् (उ० २।७८) ।
कल्याणान्यङ्गान्यस्याः इति वा । 'अङ्गात्कल्याणे' (ग० ५।२।
१००) इति नः ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनवर्णत्वादञ्जनमस्त्यस्याः ।
'मतौ बह्वचः-' (६।३।११९) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ क्रमेण
'ऐरावतादीनां हस्तिनीनां' एकैकम् ॥

क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ५

(क्लीवेति ॥) क्लीबाव्ययमिति कर्मधारयोऽव्ययीभावत्वसू-
चनार्थः । 'अव्ययीभावश्च-' (१।१।४१, २।४।१८) इति
सूत्राभ्यां क्लीबत्वाव्ययत्वयोर्विधानात् । तेन 'नाव्ययीभावा-
दतोऽन्वपञ्चम्याः' (२।४।८३) इत्यादिप्रवृत्तिः । 'अप' इति
मध्यवाची । शरदादित्वात् (५।४।१०७) टच् । आवन्तेन
समासे तु टज्जापेक्षितः ।—दिशोरिदमपदिशम्, विभक्त्यर्थे-
ऽव्ययीभावः—इति स्वामी । तत्र । संबन्धमात्रस्य विभक्त्यर्थ-
त्वेऽपि मध्यस्य तदर्थत्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ दिग्भ्यां
विनिर्गता । विदिक् शान्ता ॥*॥ सैव प्रदिक् । 'यान्या-
सामन्तरालानि प्रदिशो विदिशश्च ताः' इत्यमरमाला ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'अभ्यादिकोणस्य' ॥

अभ्यन्तरं त्वन्तरालम्

(अभ्यन्तरमिति ॥) अमिगतमन्तरम् ॥ (१) अन्तरं
लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषामपि-'
(६।३।१३७) इति दीर्घः । आङ्प्रत्यये वा । मूलविभुजादि-
त्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मध्यमात्रस्य' ॥

चक्रवालं तु मण्डलम् ।

(चक्रेति ॥) चक्राकारेण वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अन्येषामपि-' (६।३।
१३७) दीर्घः । यद्वा—भावे घञि वालः । चक्रमिव वालो
यस्य । यद्वा—चक्राकारेण वाडते । 'वाड आल्लव्ये' (भ्वा०
आ० से०) अच् (३।१।१३४) चक्रवाडम् । डलयोरेकत्व-
सारणाच्चक्रवालम् । ('चक्रवालोऽग्निभेदे स्याच्चक्रवालं

तु मण्डले' ॥ (१) मण्डयति । 'मडि भूषायाम्' (चु० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । मण्डं भूषां लाति-इति वा । ('मण्डलं देशविम्बयोः । भुजंगभेदे परिधौ शुनि द्वादशराजके । संधाते कुष्ठभेदे च') ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डलाकारेण परिणतसमूहस्य' ॥ अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयितुर्वलाहकः ॥ ६ ॥ धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् । घन-जीमूत-मुदिर-जलमुग्धूमयोनयः ॥ ७ ॥

(अभ्रमित्यादि ॥) अपो विभर्ति । मूलविभुजादित्वात् (३।२।५) कः । अभ्रति । 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । न अश्रयन्त्यापो यस्मात् । 'अंशु अधः-पतने' । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः-इति वा । 'अभ्रं मेघे च गगने धातुभेदे च काञ्चने' ॥ (१) ॥*॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'मेघो मुस्ताजलदयोः पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ वारि वहति । 'कर्म-प्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ स्तनयति । 'स्तनगदी देव-शब्दे' (चु० उ० से०) चुरादावदन्तः । 'स्तनिहृषि-' (उ० ३।२।९) इतीलुच् । 'अयामन्ता-' (६।४।५५) इति णेरय् ॥ (४) ॥*॥ वारिवाहकः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । बला-कामिर्हायते गम्यते । 'ओहाङ् गतौ' (चु० आ० अ०) । कर्मणि कुन् (उ० २।३७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । बलेन हीयते आहायते वा । कुन् (उ० २।३७) । ('बला-हको गिरौ मेघे दैत्यनागप्रभेदयोः') ॥ (५) ॥*॥ धाराणां जलस्य च धरः । 'धाराधरोऽस्तिमेघयोः' ॥ (६) ॥*॥ (जलधरस्तोयधरादीनामप्युपलक्षणम् । 'तोयधरो मुस्ता-सुनिषण्णौषधीघने') ॥ (७) ॥*॥ तडितः सन्त्यस्मिन् । मतुप् (५।२।९४) । 'क्षयः' (८।२।१०) इति वलम् ॥ (८) ॥*॥ वारि ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । (जलदतोयदादीनामप्युपलक्षणम् । 'जलदो मुस्तके मेघे' । 'तोयदो मुस्तके मेघे पुमानाज्ये नपुंसकम्') ॥ (९) ॥*॥ अम्बु विभर्ति । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (१०) ॥*॥ हन्यते वायुना । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् कुत्वं च । ('घनं स्यात्कांस्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्ययोः । ना मुस्ताब्दौषदाब्देषु विस्तारे लोहमुदरे । त्रिषु सान्द्रे दृढे') ॥ (११) ॥*॥ जीवनं जलं मृतं बद्धमनेन । 'मूङ् बन्धने' (भ्वा० आ० से०) कर्मणि क्तः (३।२।१०२, ३।४।७०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।

१—के अभ्रं वकारवदिति वैयाकरणाः—इति मुकुटः ॥
२—इति पौराणिकाः तदुक्तम् । 'न अश्रयन्ति यतस्तैभ्यो जलान्यभ्राणि तान्यतः' इति स्वामिमुक्त्यै । अत एव वकाररहितत्वेन 'समयावनौघनमदभ्रमराणि' इति षष्ठे मांघे यमकितम्—इति मुकुटः ॥

ज्यानं जीः । 'ज्या वयोहानौ' (क्या० प० अ०) । संपदादि-त्वात् (वा० ३।३।१०८) । क्तिप् । ज्या वयोहान्या मृतो बद्ध इति वा । ('जीमूतो वासनेऽम्बुदे । घोषकेऽद्रौ श्रुति-करे') ॥ (१२) ॥*॥ मोदन्तेऽनेन । 'मुद हर्षे' । (भ्वा० आ० से०) । 'इषिमदिमुदि-' (उ० १।५।१) इति किरच् । 'मुदिरः कामुके मेघे' ॥ (१३) ॥*॥ जलं मुञ्चति । 'मुञ्चल मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (१४) ॥*॥ धूमो योनिरस्य ॥ (१५) ॥*॥ यद्यपि शब्दार्णवे 'मेघास्तु त्रिविधास्तत्र वह्निजा धूमयोनयः । निःश्वासजास्तु जीमूतास्ते ज्ञेया जीवरूपिणः । यज्ञजास्तु घना घोराः पुष्करावर्तकादयः' इति विशेषपरत्वमुक्तम् । तथाप्यन्यत्रापि वृत्तिर्न विरुद्धा ॥ पञ्चदश 'मेघस्य' ॥

कादम्बिनी मेघमाला

कादम्बिनीति ॥ कादम्बाः कलहंसा बलाकावन्मेघम-नुधावन्ति । ते सन्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) यत्तु ज्यो-त्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अपि ङीप् (४।१।१५) इति मुकुटः । तत्र । एवं हि 'कादम्बी' इति प्रयोगप्रसक्तः । क-दम्बस्य विकासः=कादम्बोऽस्त्यस्याः कार्यत्वेनेति वा ॥ (१) ॥*॥ मेघानां माला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मेघपङ्केः' ॥

त्रिषु मेघभवोऽग्नियम् ।

(त्रिष्विति ॥) अग्रे भवम् । 'समुद्राब्राह्मः' (४।४।११८) । छान्दसत्वं प्रायिकम् । स्त्रियामग्निर्या ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मेघभवस्य' ॥

स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषो रसितादि च ॥ ८ ॥

(स्तनितमिति ॥) 'स्तनगदी देवशब्दे' (चु० उ० से०) । 'गर्ज शब्दे' (भ्वा०, चु० प० से०) । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'एभ्यो भावे क्तः' (३।३।११४) ॥*॥ मेघस्य निर्घोषः ॥ (३) ॥*॥ आदिना ध्वनित-हाद-रासादयः ॥ च-लारि 'मेघध्वनेः' ॥

शंपा शतहृदाहादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ।

तडित्सौदामनीविद्युच्चञ्चला चपला अपि ॥ ९ ॥

शंपेति ॥ भयंकरत्वाच्छंखं सुखं पिवति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ शतं हादा अव्यक्ताः शब्दा यस्याः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः । शतं हृदा अर्चीषि, अगाधजलाशया वा । सन्त्यस्या इति वा अच् । (५।२।१२७) । ('शतहृदा स्त्रियां वज्रे सौदामिन्यां च कीर्तिता') ॥ (२) ॥*॥ हादते । आवश्यकं णिनिः (३।२।७८) । हादोऽस्ति यस्या वा । इनिः (५।२।११५) ।

१—'शम्बा' इति प्राच्याः शम्बयति नायनं तेजः—इति व्या-ख्यन्—इति स्वामी ॥ २—बहुव्रीहिणैव रूपसिद्धौ मत्वर्थीयप्रत्यय-करणस्य निष्प्रयोजनता ॥

‘ह्लादिनी वज्रतडितोः’ ॥ (३) ॥*॥ इरा आपः सन्त्य-
स्य=इरावान् मेघः । तस्येयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०)
इत्यण् । ऐरावतेनैकदिक् । ‘तेनैकदिक्’ (४।३।११२) इत्यण्
इति वा ॥ (४) ॥*॥ क्षणं प्रभास्याः ॥ (५) ॥*॥ ताडयति ।
‘तड आघाते’ (चु० प० से०) । ‘ताडोर्णिङ्क्य’ (उ० १।
९८) इतीति । डलयोरेकत्वात् ‘तलित्’ अपि । ‘दूरेचित्सं
तलिदिवातिरोचसे’ इति मन्त्रः ॥ (६) ॥*॥ ‘श्वेतद्विपः
सुदामा’ इति त्रिकाण्डशेषे ऐरावतपर्यायौ । ‘तेनैक-
दिक्’ (४।३।११२) इत्यण् । ‘अन्’ (६।४।१६७)
इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाद्धोपौ न भवतः । ‘सुदामाद्रिणा-’
इति वा । ‘सुदामा तु पुमान्वारिधरपर्वतभेदयोः’ । सुदामि
मेघे भवा वा । ‘सौदामिनी’ इत्यपराठः । ‘सौदामन्यप्स-
रोभेदे तडित्तद्भेदयोः स्त्रियाम्’ ॥ (७) ॥*॥ विशेषेण द्यो-
तते । ‘द्युत दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘भ्राजभास-’ (३।
२।१७७) इति क्तिप् । ‘विद्युत्तडिति संध्यायां स्त्रियां त्रिषु
तु निष्प्रभे’ ॥ (८) ॥*॥ ‘चञ्चु गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । चञ्चं लति । कः (३।२।३) । ‘चञ्चला
तु तडिलक्ष्म्योश्चञ्चलश्चपलेऽनिले’ ॥ (९) ॥*॥ चोपति ।
‘चुप मन्दायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘चुपेरचोपधायाः’
(उ० १।१।११) इति कलच् । ‘चपला कमलाविद्युत्पुंश्ली-
पिप्पलीषु च । नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्तरले चले’ ॥
(१०) ॥*॥ दश ‘विद्युतः’ ॥

स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषे

(स्फूर्जथुरिति ॥) स्फूर्जनं स्फूर्जथुः । ‘तुओस्फूर्जा व-
ज्रनिर्घोषे’ (भ्वा० प० से०) । ‘द्वितीऽधुच्’ (३।३।८९) ॥
(१) ॥*॥ वज्रनिर्घोषोऽशनिशब्दः । ‘वज्रनिष्पेषे’ इति
पाठे ‘पिष्टु संचूर्णने’ (ह्र० प० अ०) घञ् (३।३।१८) ।
‘इदुदुपधस्य-’ (८।३।४१) इति षः । निष्पेशब्दस्तदुत्थ-
शब्दपरः । संघट्टमात्रपरः—इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वज्रध्वनेः’ ॥

मेघज्योतिरिरंमदः ।

(मेघेति ॥) अन्योन्यस्य संघट्टेन मेघान्निःसृत्य वृक्षादौ
ज्योतिः पतति स इरंमदः । इरया जलेन माद्यति दीप्यते ।
अबिन्धनत्वात् । ‘उग्रंपश्येरंमद-’ (३।२।३७) इति साधुः ।
मेघेत्युपलक्षणम् । तेन बाडवोऽपि । अत एव ‘मेघाभ्या-
दिरिरंमदः’ इति शब्दार्णवः ॥ द्वे ‘वज्राग्नेः’ ॥

१—तथाच हरिप्रबोधे ‘खेऽग्रं जगाम काञ्चनसरसमसौदाम
नीलता धामास्तम् । कुवलयमिव हि सरजसं सरसमसौदामनी
रुताधामास्तम् । इति यमकितम्’—इति मुकुटः ॥ २—केचित्तु
(स्फूर्जः) इति दीर्घं नेच्छन्ति । तेषां ‘सिपि धातो र्वा’ (८।२।७४)
इत्यतो ‘इलि च’ (८।२।७७) वाग्रहणानुवृत्तौ व्यवस्थितविभाषा-
विशानान्न भवतीति भैत्रेयः—इति मुकुटः ।

इन्द्रायुधं शक्रधनुः

(इन्द्रेति ॥) इन्द्रस्यायुधम् ॥ (१) ॥*॥ शक्रस्य धनुः ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘इन्द्रधनुषः’ ॥

तदेव ऋजु रोहितम् ॥ १० ॥

(तदिति ॥) तदिन्द्रधनुस्तपादिना ऋजु अवक्रं सद्रो-
हितं स्यात् । ‘रुहे रश्मि लो वा’ (उ० ३।१४) इतीतन् ।
‘रोहितं रुधिरं धीरः ऋजुशक्रशरासने । रोहितो मीनमृग-
योर्भेदे रोहितकद्रुमे’ इति विश्वः । यद्वा—रोहणं रोहः संजा-
तोऽस्येति । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ (१) ॥*॥
एकम् ‘ऋजोरिन्द्रधनुषः’ ॥

वृष्टिर्वर्षम्

(वृष्टिरिति ॥) वर्षणम् । ‘वृष्टु सेचने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘स्त्रियां क्तिन्’ (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ ‘अज्विधौ भया-
दीनामुपसंख्यानम्’ (वा० ३।३।५६) इत्यचि वर्षम् । ल्युटि
(३।३।११५) वर्षणमपि । नचाचा (‘नपुंसके क्तिनिवृत्त्य-
र्थम्’ इति (३।३।५६) भाष्योक्त्या क्तस्येव) ल्युटोबाधः ।
‘वृषभो वर्षणात्’ (पसशायाम्) इति भाष्यप्रयोगात् । ‘अथ
वृष्टिर्वर्षमस्त्री केचिदिच्छन्ति वर्षणम्’ इति शब्दार्णवः ।
‘वर्षस्तु समाद्रीपांशवृष्टिषु । वर्षवैरेऽपि वर्षास्तु प्रावृष्टि’
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वृष्टेः’ ॥

तद्विघातेऽवग्रहावग्रहौ समौ ।

(तद्विघात इति ॥) तस्या वृष्टेर्विघाते द्वौ । ‘अवे ग्रहो
वर्षप्रतिवन्धे’ (३।३।५१) इति अवपूर्वाद्ग्रहेर्वा घञ् ॥ (१)
॥*॥ ‘ग्रहवृष्टिनिश्चिगमश्च’ (३।३।५८) इत्यपि अवग्रहः ।
(‘अवग्रहस्तु ज्ञानभेदे गजालिके । प्रतिवन्धे वृष्टिरोधे’) ।
॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वृष्टिविघातस्य’ ॥

धारासंपात आसारः

(धारेति ॥) धाराणां संपातः संभूय पतनम् । पतेर्भावे
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ ‘स्र गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
आसरणम् । घञ् (३।३।१८) । ‘आसारः स्यात्प्रसरणे वेग-
वर्षं सुहृद्वले’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘महावृष्टेः’ ॥

शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः ॥ ११ ॥

(शीकर इति ॥) स्मृता वायुना इतस्ततः प्रेरिता अम्बु-
कणाः शीकराः तालव्यादिः । ‘शम्बशीकरपांशवः’ इति ता-
लव्यप्रकरणे ऊष्मविवेकात् । ‘शीकृ सेचने’ (भ्वा० आ० से०) ।
‘ऋच्छेरन्’ (उ० ३।१३१) इति बाहुलकादरन् । (‘शीकरं
सरले वातस्मृताम्बुकणयोः पुमान्’) ॥*॥ (सीकरः) ‘द-
न्यादिरयम्’ इति धनपालादयः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘वात-
प्रक्षिप्तजलकणस्य’ ॥

१—कङ्कुमे ॥ २—‘वर्षवरः षण्डः’ इत्यनेकार्थकैरवाक्यं
कौमुदी ॥

वर्षोपलस्तु करका

(वर्षोपल इति ॥) कृणोति 'कृञ् हिंसायाम्' (स्वा० उ० अ०) । 'कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५।३५) । क्षिपकादिवात् (वा० ७।३।४५) इत्याभावः । पुंस्त्वपि । 'वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि च दृश्यते' । ('करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमोऽपि च । द्वयोर्मेषोपले न स्त्री करके च कमण्डलौ') ॥१॥*॥ एकं 'वर्षोपलस्य' ॥

मेघच्छन्नेऽहिं दुर्दिनम् ।

(मेघेति ॥) मेघच्छन्ने मेघान्धकारिते । अहीति रात्रेरप्युपलक्षणम् । रात्रावपि दुर्दिनम् । 'दुर्दिनं जलदध्वान्तम्' इति रत्नकोषः । दुर्निन्दितं दिनम् । 'बादलं दुर्दिने मेघे' इति ॥१॥*॥ एकं 'मेघान्धकारितस्य' ॥

अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ॥ १२ ॥
अपिधान-तिरोधान-पिधानाच्छादनानि च ।

(अन्तर्धेति ॥) अन्तर्धानम् । व्यवधानम् । डुधाजः (जु० उ० अ०) अन्तःशब्दस्याङ्किविधित्वेषूपसर्गलात् (भ्वा० १।४।६५) 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥ (२) ॥*॥ 'उपसर्गे घोः—' (३।३।१२) इति किप्रत्ययेऽन्तर्धिः ॥ ३ ॥*॥ 'वृञ् आच्छादने' (जु० उ० से०) चुरादिष्यन्ताद्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥*॥ 'वष्टि भागुरिः—' इति बालोपः ॥ (५) ॥ (६) ॥*॥ 'तिरोऽन्तर्धौ' (१।४।७१) इति गतित्वे 'कुगति—' (२।२।१८) इति समासः ॥ (७) ॥*॥ 'छद अपवारणे' (जु० उ० से०) । ष्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ अण्यन्ताल्ल्युटि तु छदनम् । यत्तु—छदनमिति 'छादेधे' (६।४।८९) योगविभागाद् ह्रस्वत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या प्रयोगद्वयनिर्वाहे योगविभागस्य निष्प्रयोजनत्वात् ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'अन्तर्धानस्य' ॥

हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदवान्धवः ॥ १३ ॥

विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ।

अञ्जो जैवातुकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः १४
द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ।

(हिमांशुरित्यादि ॥) हिमा अंशवो यस्य ॥ (१) ॥*॥ चन्द्रं कर्पूरं सादृश्येन माति तुल्यति । 'चन्द्रे मो डिच्च' (उ० ४।२२८) इत्यसुन् । चन्द्रमाह्लादं मिमीते निर्मिमीते इति वा । बाहुलकात्केवलादप्यसिः 'मिमीते आनन्दम्' इति माः=चन्द्रः । 'मासश्चन्द्रः केवलोऽपीह संमतो बहुदृश्वनाम्'—इत्युत्पलिनी । ('माश्चन्द्रमासयोः पुमान्') कालं मिमीते । माश्चासौ चन्द्रश्च=चन्द्रमाः—इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (२) ॥*॥ चन्दति । 'चदि आह्लादने' (भ्वा० प० से०) 'स्फायितश्चि—' (उ० २।१३) इति रक् । 'चन्द्रोऽम्बुकाम्ययोः । स्वर्णे सु-

धांशौ कर्पूरे काम्पित्ये मेचैकेऽपि च' इति हैमः ॥*॥ अग्नि (३।३।१३४) रेफश्चन्योऽपि । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्द्रो हिमद्युतिः' इति शब्दार्णवात् ॥ (३) ॥*॥ उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (र० प० से०) 'उन्नेरिच्चादेः' (उ० १।१२) इत्युः । यत्तु स्वामिमुकटौ—उन्दते, उन्दति—इत्याहतुः । तच्चिन्त्यम् । उन्दे रौधादिकलात् ॥ (४) ॥*॥ कुमुदानां बान्धवः ॥ (५) ॥*॥ विशेषेण धयन्त्येनं सुराः । धेत् पाने । बाहुलकात्कुः (उ० १।२२) । 'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे' इति विश्वः ॥ (६) ॥*॥ सुधायुक्ता अंशवो यस्य ॥ (७) ॥*॥ शुभ्रा अंशवो यस्य ॥ (८) ॥*॥ ओषधीनामीशः ॥ (९) ॥*॥ निशायाः पतिः ॥ (१०) ॥*॥ अञ्जो जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः । 'अञ्जोऽस्त्री शङ्खे ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमकिरणे । क्लीबं पद्मे' इति विश्वः ॥ (११) ॥*॥ जीवयति । अन्तर्भावित्यर्थः । 'जीवेः' इत्यनुवृत्तौ 'आतृकन् वृद्धिश्च' (उ० १।७९) इति साधुः । 'जैवातुकः पुमान् सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिषु' ॥ (१२) ॥*॥ अमृतं सूते—सोमः । 'अर्तिस्तुसू—' (उ० १।१४०) इत्यादिना मन् । 'सोमस्त्वोषधीतद्रसेन्दुषु । दिव्यौषध्यां घनसारे समीरे पितृदैवते ॥ वसुप्रभेदे सलिले वानरे किनरेश्वरे' इति हैमः ॥*॥ सोमा नकारान्तोऽपि । 'नामन्सीमन्सोमन्—' इत्यादिना दशपाद्यां निपातनात् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—सूयते जायते 'नवो नवो भवति जायमानः' इति श्रुतेः, सूयते यज्ञाङ्गस्थानं वा करोति, सूतेऽमृतं वा सोम इति 'षुञ् अमिषवे' । 'षू प्रेरणे' वा—इति । तत्र । सूयतेः सकर्मकत्वेन जायते इति प्रतिपदासंभवात् । श्रुत्युपन्यासोऽप्यसंबद्धः । जायमान इति जनैरकर्मकस्य ग्रहणात् । एतेनैव स्वाम्युक्तिरपि प्रत्युक्ता । सूयत इत्यस्य यज्ञाङ्गस्थानं वा करोति—इत्यर्थकथनमप्यसंगतम् । प्राणिगर्भविमोचनार्थकस्य तदसंभवात् । सुनोतेः सुवतेश्चोपन्यासः पूर्वान्वयी स्वतन्त्रो वा । नाद्यः । षूडा विगृह्य तदुपन्यासस्यासंगतत्वात् । द्वितीयेऽपि 'अर्तिस्तु—' इति ह्रस्वस्य ग्रहणे सुवतेरुपन्यासोऽसंगतः । दीर्घग्रहणे सुनोतेरुपन्यासोऽसंगतः ॥ (१३) ॥*॥ ग्लायति । 'ग्लै हर्षक्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'ग्लालुदिभ्यां डौः' (उ० २।६४) ॥ (१४) ॥*॥ मृगोऽङ्कोऽस्य ॥ (१५) ॥*॥ कला निधीयन्तेऽत्र । डुधाजः 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (१६) ॥*॥ द्विजानां राजा । 'राजा—' (५।४।९१) इति टच् । 'द्विजराजः शशधरे सुपर्णेऽनन्तमोगिनि' इति विश्वः ॥ (१७) ॥*॥ शशस्य धरः ॥ (१८) ॥*॥ नक्षत्राणामीशः ॥ (१९) ॥*॥

१—ओषधीविशेषे ॥ २—मयूरपिच्छस्यरेखात्रये ॥ —३स्वामिग्रन्थे तु पुनर्नीति पाठ एव दृश्यते ॥ ४—मेदिन्यामेवैतादृशः पाठो दृश्यते । विश्वकोषे तु नोपलभ्यते ॥

क्षपां करोति । 'कृजो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२०)
॥*॥ विंशतिः 'चन्द्रस्य' ॥

कला तु षोडशो भागो

(कलेति ॥) चन्द्रस्य षोडशो भागः । कलयति । 'कल संख्यानं' (जु० उ० से०) पचायच् (३।१।१३४) । कल्यते वा । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । ('कलं लजीर्णरेतसोः । अव्यक्तमधुरध्वाने) कला स्यादंशशिल्पयोः । (कलने मूलरै-
वृद्धौ षोडशांशे विधोरपि) इति हैमः ॥१॥*॥ एकम् 'चन्द्र-
षोडशांशस्य' ॥

विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ॥ १५ ॥

(विम्ब इति ॥) वेति शोभते । 'वी गतौ' (अ० प० से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।१५५) इति बहुमागमहखलानि । 'विम्बं तु प्रतिविम्बे स्यान्मण्डले विम्बिकाफले' इति (पवर्ग-
मध्ये) हैमः ॥ (१) ॥*॥ मण्डयति, मण्ड्यते, वा । 'मडि भूषायाम्' (जु० प० से०) । वृषादिलात् (उ० १।१०६) कलच् । गौरादिलात् (४।१।४१) डीष् । मण्डली । 'स्यान्म-
ण्डलं द्वादशराजके च देशे च विम्बे च कदम्बके च । कुष्ठप्रमेदोऽप्युपसूर्यकेऽपि भुजंगमेदे शुनि मण्डलः स्यात्' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रविचन्द्रमण्डलस्य' ॥

मित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्थः

(मित्तमिति ॥) मियते स्म । 'मित्तं शकलम्' (८।२। ५९) इति निपातितम् ॥ (१) ॥*॥ शक्नोति, शक्यते वा । 'शहृ शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'शकिशम्योर्नित्' (उ० १। ११२) इति कलच् । 'शकलं लचि खण्डे च रागवस्तुनि वल्कले' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ 'खडि मेदने' (जु० प० से०) । खण्ड्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) ।—भावे घञ् (३।३।१८) इति मुकुटोक्तिरसंगता । खण्डनक्रियाया एव ग्रह-
णप्रसङ्गात् । खण्ड्यमानस्याग्रहणप्रसङ्गात् । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अमन्ताडः' (उ० १।११४) इति वा । 'खण्डोऽर्ध ऐक्षवे । मणिदोषे च' इति हैमः । ('खण्डो-
ऽस्त्री शकले नेक्षुविकारमणिदोषयोः । खण्डः पानान्तरे मेदे') । वा पुंसि—इति पूर्वोत्तराभ्यां संवध्यते ॥ (३) ॥*॥ 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । ऋधोत्यनेन । 'हलश्च' (३।३। १२१) इति घञ् । विशेष्यनिघ्नः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'खण्डमात्रस्य' ॥

अर्धं समैऽशके ।

(अर्धमिति ॥) समप्रविभागेऽर्धशब्दः क्लीबमेव ॥ (१)
॥*॥ तुल्यस्य खण्डद्वयस्य मध्ये 'एकखण्डस्य' एकम् ॥

चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना

(चन्द्रिकेति ॥) चन्द्रोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ।

—चन्द्रं कायति वा—इति मुकुटः । तन्न । इत्वाभावप्रसङ्गात् । चन्द्रयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्वुल् (३।१।१३३) इति वा । 'चन्द्रिका चन्द्रिमा चार्वी' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ कुमुदानामियम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । ('कौमुदः स्यात्कार्तिकके चन्द्रिकायां तु कौमुदी') ॥ (२) ॥*॥ ज्योतिरस्त्यस्याम् । 'ज्योत्स्ना-
तमिष्ठा-' (५।२।११४) इति निपात्यते । 'ज्योत्स्ना चन्द्रा-
तपेऽपि स्याज्ज्योत्स्नायुक्तनिशि स्मृता' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ज्योत्स्नायाः' ॥

प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥ १६ ॥

(प्रसाद इति ॥) 'षट् विशरणौ' (भ्वा० तु० प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'प्रसादोऽनुग्रहस्वास्थ्यप्र-
सत्तिषु । काव्यगुणे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रसीदति स्म । 'गत्यर्थे-' (३।४।७२) इति क्तः । प्रसन्नस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वयं 'नैर्मल्यस्य' ॥

कलङ्काङ्गौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ।

(कलङ्केति ॥) कं ब्रह्माणं लङ्घयति हीनतां गमयति, ज्ञापयति, वा । 'लकि गतौ' (चुरादिः) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) । ('कलङ्कोऽङ्गेऽपवादे च कालायसमलेऽपि च') ॥ (१) ॥*॥ अङ्कयतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । ('अङ्गो भूषारूपकलक्षमसु) चित्राजौ नाटकाद्यंशे स्थाने क्रोडेऽन्तिकगसोः') ॥ (२) ॥*॥ 'लच्छ, लाच्छि, लक्षणे' (भ्वा० प० से०) । लाञ्छयतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११५) । 'लाञ्छनं लक्ष्मसंज्ञयोः' इति हैमः ॥*॥ लच्छयतेऽनेन इति विग्रहे ल्युटि 'लच्छनम्' अपि ज्ञेयम् ॥ (३) ॥*॥ चाहयति, चह्यतेऽनेन वा । 'चह परिकल्फने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकान्क् । उपधाया इत्वं च । 'चिह्नं लक्ष्मपताकयोः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ लक्षयति । 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' (जु० प० से०) मनिन् (३।३।७५) । ('लक्ष्म प्रधानचिह्नयोः') (५) ॥*॥ ल्युटि लक्षणम् । 'लक्षेरद च' (उ० ३।७) इति नः । ('लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सारस्यां लक्षणा क्वचित्') ॥*॥ 'मुद्धा' (उ० ३।७) इति लक्ष्मणमपि । 'ज्योतिष्मत्यां च सारस्यां स्त्री, क्लीबे नामचिह्नयोः । स्याद्यक्षे लक्ष्मणः पुंसि सौमित्रौ, श्रीमति त्रिषु' इति रभसात् । लक्ष्मी-
वति तु पामादिलात् (५।२।१००) नः । 'लक्ष्म्या अच' इति गणसूत्रेणात्वं बोध्यम् ॥ (६) ॥*॥ षट् 'चिह्नस्य' ॥

सुषमा परमा शोभा

(सुषमेति ॥) शोभनं समं सर्वमनया । 'सुविनिर्दुर्म्येः सुपिसूतिसमाः' (८।३।८८) इति षत्वम् । एतेन सुषामादि-
त्वात् (८।३।९८) षत्वम्—इति स्वाम्युक्तिः परास्ता । उक्त-
रीत्या निर्वाहे सुषमादित्वकल्पनस्य निर्बाजत्वात् । ('सुषमं

रुचिरे समे । सुषमा तु स्यात्परमशोभायां कालमिद्यपि ॥
(१) ॥३॥ 'उत्कृष्टशोभायाः' एकम् ॥

शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः ॥ १७ ॥

(शोभेति ॥) शोभयति । 'शुभ शुम्भ शोभायाम्' (उ० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३६) । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—शोभतेऽनया । 'शुभ शुम्भ शोभायौ' इति निर्देशात् 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारः—इति । तत्र । अर्थ-निर्देशस्यानार्थत्वात् । यद्यपि—'गुरोश्च हलः' इति चकाराद-प्रत्ययः इति तु वयम्—इति । तदपि न । आकरे तथानुक्तेः । उक्तरीत्या निर्वाहाच्च । ('शोभा कान्तीच्छयोर्मता') ॥३॥ शुम्भयतीति शुम्भापि बोध्या ॥ (१) ॥३॥ काम्यते । किन् (३।३।१४) । 'अनुनासिकस्य—' (६।४।१५) इति दीर्घः—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'काम्यते' इति विग्रहीतत्वात्तन्त्रान्तरङ्गत्वाणिङ्निमित्तवृद्धेः संभवात् । 'आयादयः—' (३।१।२१) इति णिङ्भावे वा बोध्यम् । ('कान्तिः शोभेच्छयोः स्त्रियाम्') ॥ (२) ॥३॥ 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । द्योततेऽनया ।—'इगुपधात्किः' इति—मुकुटः । तत्र । 'इगुपधात्किः' (उ० ४।१२०) इत्यनेन इन्विधानात्तस्य क्तिवा-तिदेशात् । ('द्युतिस्तु शोभादीधियोः') ॥३॥ ङीषि (ग० ४।१।४५) द्युती च द्यूयते वा । 'द्यु अभिगमने' किन् ॥३॥ किन् (३।३।१४) द्युतिः ॥ (३) ॥३॥ छयति । छिनत्त्य-सारमिति वा । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'छिद्दि द्वैधी-करणे' (रु० उ० अ०) । 'कृविष्ट्विच्छवि—' (उ० ४।५६) इति किन्नन्तो निपातितः । ('छविस्तु रुचिशोभयोः') ॥ (४) ॥३॥ ऐषु भावे वा प्रत्ययाः । शोभेत्प्रत्यय 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । द्युतिरित्यत्र 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इति दिक् ॥ चत्वारि 'शोभायाः' ॥

अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् ।
प्रालेयं महिका च

(अवश्याय इति ॥) अवश्यायते शैलमापाद्यते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'श्याद्यध—' (३।१।१४१) इति णः । ('अवश्यायो हिमे दपे') ॥ (१) ॥३॥ निहि-यते । 'हन् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य घञि—' (६।३।१२२) इति दीर्घः । यत्तु—'अध्या-यन्याय—' (३।३।१२२) इत्यत्र चकाराद्वञ्—इति मुकुटेनो-क्तम् । तत्र । 'अकर्तरि च—' (३।३।१९) इति घञः सिद्ध-त्वात् ॥ (२) ॥३॥ तोषयति । तुषेः (दि० प० अ०) अन्तर्भावितव्यत्वात् 'कमेः कित्' इत्यनुवृत्तौ 'तुषारादयश्च' (उ० ३।१।३९) इत्यारम्भ किञ्च । ('तुषारो हिमदेशयोः । शीकरे हिमभेदे च') ॥ (३) ॥३॥ तोहति । 'तुहिर दुहिर

अर्दने' (भ्वा० प० से०) । 'वेपितुहोर्हस्वश्च' (उ० २।५२) इतीनन् ॥ (४) ॥३॥ हन्ति 'हन्तेर्हि च' (उ० १।१४७) इति मक् । हनोति वर्धते । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) । मन् (उ० १।१४१ वाहुलकेन) इति वा । संज्ञापूर्व-कत्वान्न गुणः । 'हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गं स्यात्' ॥ (५) ॥३॥ प्रलीयन्ते पदार्था अत्रति हिमाद्रिः प्रलयः । तत आगतम् । अण् (४।३।७४) 'केकय—' (७।३।२) इत्यादिना यादेरियः ॥ (६) ॥३॥ म-ह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'क्रन् शिल्पि-संज्ञयोः—' (उ० २।३२) ॥३॥ 'मिहिका' इति पाठे 'मिह सेवने' (भ्वा० प० अ०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (७) ॥३॥ धूमिका धूममहिषी च बोध्या ॥ सप्त 'हिमस्य' ॥

अथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १८ ॥

(अथेति ॥) हिमानां संहतिः ॥ (२) ॥३॥ महद्दिमम् । 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' (वा० ४।१।४९) इति ङीषानुक्तौ ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'हिमसमूहस्य' ॥

शीतं गुणे

शीतमिति ॥ गुणे स्पर्शविशेषे शीतम् । 'शीतं हिम-गुणे क्लीबं शीतलालसयोस्त्रिषु । वानीरे बहुवारे ना' । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । 'द्रव-मूर्तिसर्शयोः श्यः' (६।१।४५) इति संप्रसारणम् । 'श्यो-ऽस्पर्शे' (८।२।४७) इति पर्युदासान्न निष्ठानलम् ॥ (१) ॥३॥ एकं 'शीतगुणस्य' ॥

तद्वदर्थः सुषीमः शिशिरो जडः ।

तुषारः शीतलः शीतो हिमः सत्तान्यलिङ्गकाः ॥ १९ ॥

(तद्वदिति ॥) सुषीमादयः सप्त तु तद्वाञ्शीतगुणवा-नर्थो येषां ते तद्वदर्थः । ते च अन्यलिङ्गका विशेष्यलिङ्गाः । सुष्ठु सीमा मर्यादा यस्य । 'सुषामादिषु च' (८।३।९८) इति षत्वम् । स्वामी तु—'सुष्ठु श्यायते' इति विग्रहः (सुषीमः तालव्यमध्यमाह । तत्र बाहुलकान्मक् संप्रसारणं च । मुकु-टस्तु—'तदयुक्तम् । 'सुषीमश्च सुषेणश्च सुषन्धिः सर्व-पोऽपि च' इति दन्त्यमूर्धन्य उष्मविवेकाद्—इत्याह । 'सु-षीमः शीतले चारौ त्रिषु, ना पञ्चगान्तरे') ॥ (१) ॥३॥ 'शश भुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर—' (उ० १। ५३) इति किरच्, उपधाया इत्वं च निपात्यते । 'शशच्छशाङ्क-शिशिराण्यपि शकृश्चिस्तालव्यशद्वययुताः कथिताः किय-न्तः' इति शभेदः । ('शिशिरो ना हिमे न स्त्री ऋतुभेदे जडे त्रिषु') ॥ (२) ॥३॥ जलति घनीभवति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । डलयोरेकलस्सर-णात् 'जडः' । ('जडो मूर्खे हिमाघाते जडा स्याच्छकृकशि-म्बिका') ॥ (३) ॥३॥ शीतं गुणोऽस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । शीतं लाति । कः (३।२।३) वा ('श-

१—'इति तेन' इत्यपि पाठः ॥ २—दिगन्तः पाठः कुत्र नास्त्यपि ॥

तलं पुष्पकाशीशे शैलजे मलयोद्भवे । पुमानासनपण्या
स्याच्छिरे वाच्यलिङ्गकम्' ॥ (५) ॥ अर्शआद्यचि (५।
२।१२७) शीतः ॥ (६) ॥ सप्त 'शीतलद्रव्यस्य' ॥

ध्रुव औत्तानपादिः स्याद्

ध्रुव इति ॥ ध्रुवति स्थिरो भवति । 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः'
(तु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । कुटादित्वात् (१।
२।१) डित्वम् । यत्तु मुकुटेन—(उकारान्तधातुमुपन्यस्य)
इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इत्युक्तम् । तद्रभसात् ।
वकारान्तधातौ वा तद्वोध्यम् । 'ध्रुवः शङ्खे हरे विष्णौ वटे
चोत्तानपादजे । वसुयोगभिदोः पुंसि ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः ।
स्त्री मूर्वाञ्ज्योः शालपण्या गीतिसुभेदयोस्त्रिषु । स्थिरे नित्ये
निश्चिते च ध्रुवं क्लीबं प्रकीर्तितम्' ॥ (१) ॥ उत्तानपाद-
स्यापत्यम् । 'अत इच्' (४।१।९५) मुकुटस्तु—ऋषित्वात्
'ऋष्यन्धकः' (४।१।११४) इत्यणि प्राप्ते बाह्वादित्वात् (४।
१।९६) इच्—इत्याह । तत्र । उत्तानपादस्य ऋषित्वे माना-
भावात् ॥ (२) ॥ द्वे 'ध्रुवस्य' ॥

अगस्त्यः कुम्भसंभवः ।

मैत्रावरुणिः

(अगस्त्य इति ॥) अगं विन्ध्यं स्थायति स्तभ्रोति ।
'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) । 'अगस्त्यः स्यात्कुम्भयोर्नौ
वज्रसेनतरावपि' ॥ अगमस्यतीत्यप्यगस्तिः । 'वसेस्तिः'
(उ० ४।१८०) बाहुलकादस्यतेरपि—इति मुकुटः । वस्तुतस्तु
'क्विचूचौ च'—(३।३।१७४) इति क्विचुचितः । बाहुलका-
श्रयस्यागतिकगतित्वात् । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) ।
'अथागस्त्यः कुम्भयोनिरगस्तिः कलशीसुतः' इति श-
ब्दार्णवः ॥ (१) ॥ कुम्भः संभव उत्पत्तिस्थानमस्य ॥
(२) ॥ मित्रावरुणौ देवर्षी । 'देवताद्वन्द्वे च' (६।३।२५)
इत्यानङ् ।—ऋषिसमुदायस्यानृषित्वादपत्ये 'अत इच्' (४।
१।९५)—इति मुकुटः । तत्र । एतयोः ऋषित्वे मानाभा-
वात् ॥ वारुणिरपि । 'मित्रावरुणयोः सूनुर्गौर्वशेयश्च
वारुणिः' इति व्याडिः । अणपि दृश्यते । 'और्वशेयागस्त्य-
मैत्रावरुणास्त्वाग्निमारुताः' इति नामनिधानात् ॥ (३)
॥ त्रीणि 'अगस्त्यस्य' ॥

अस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २० ॥

(अस्यैवेति ॥) अस्यैव पत्नी लोपामुद्रा । न मुदं राति ।
'आतोऽनुप'—(३।२।३) इति कः । लोपे धर्मलोपे अमुद्रा=
हर्षं न लभते इत्यर्थः । स्वांम्युक्तेऽस्य पृषोदरादित्वे (६।३।
१०९) फलं चिन्त्यम् । यत्तु—लोपयति योषितां रूपामिमा-
नम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । लोपा ।
मुद्रयति स्रष्टुः सृष्टिमिति मुद्रा । ततः कर्मधारयः (२।१।
५७)—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । लोपाशब्दस्यैव भा-
षितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावात्प्रसङ्गात् । आङ्प्रश्नेषेण, वा तत्समाधे-

यम् ॥ (१) ॥ सभानो धर्मोऽस्त्यस्याः । इतिः (५।२।
११५) । 'समानस्य'—(६।३।८४) इति सः ॥ एकम् 'अग-
स्त्यपत्न्याः' ॥

नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युड वा स्त्रियाम् ।

नक्षत्रमिति ॥ न क्षदते हिनस्ति । 'क्षद' इति सौत्रो
धातुर्हिसार्थं आत्मनेपदी । ध्रुन् (उ० ४।१।५९) । 'नभ्राण-
पाद्'—(६।३।७५) इति नभः प्रकृतिभावः । यत्तु क्षदतीति
विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तच्चिन्त्यम् । यद्वा 'णक्ष गतौ'
(भ्वा० प० से०) । नक्षति । 'अभिनक्षिकलिभ्योऽत्रन्' (उ०
३।१०५) । न क्षणोति वा । 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) ।
ध्रुन् (उ० ४।१।५९) । बाहुलकाण्णलोपः । न क्षत्रं वा ।
देवत्वात्क्षत्रभिन्नत्वात् ॥ (१) ॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ'
(तु० प० से०) । 'स्तु त्रश्चिक्त्वात्पिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) ।
इति सः । 'षडोः'—(८।२।४१) इति कः । 'ऋक्षस्तु स्यान्नक्ष-
त्राच्छमल्लयोः । महीधरविशेषे च शोणके लक्ष्यवेधने' इति
हैमः ॥ (२) ॥ भाति । 'अन्येष्वपि'—(३।१।१०१) इति
डः । 'भं नक्षत्रे गभस्तौ स्त्री पुंसि स्याद्भुगुनन्दने । (भवने
च तथा भः स्यात्) भ्रमरो भः प्रकीर्तितः' इत्येकाक्षरः ॥
(३) ॥ तरन्त्यनया । मिदादित्वात् (३।३।१०४) अङ् ।
गुणः (७।४।१६) । निपातनादीर्घः ॥ तारयतेः पचा-
द्यचि (३।१।१३४) तारोऽपि 'नक्षत्रे नेत्रमध्ये च तारा
स्यात्तार इत्यपि' इति व्याडिः । ('तारो वानरभिन्मुक्तावि-
शुद्धोः शुद्धमौक्तिके । ना, नक्षत्रेऽक्षिमध्ये च न ना,
रूप्ये नपुंसकम् । स्त्री बुद्धदेवताभेदे वालिगीर्पतिभार्ययोः ।
त्रिल्लिङ्गोऽत्युच्चशब्दे च') ॥ (४) ॥ ण्वुलि (३।१।१३३)
तारका । 'तारका ज्योतिषि' (वा० ७।३।४५) इतीलाभावः ।
अपिशब्दात्तारकापि वा स्त्रियाम् । स्त्रीत्वाभावे क्लीबलमुड-
साहचर्यात् । 'नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारकं तारकापि च'
इति शाश्वतः । ('तारको दैत्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दृशि ।
कनीनिकायामृक्षे च न पुमांश्चातरि त्रिषु') ॥ (५) ॥
अवतीति—ऊः । क्तिप् (३।२।१७८) । 'ज्वरत्वर'—(६।४।
२०) इत्यूठौ । 'हस्रो नपुंसके'—(१।२।४७) इति हस्रः ।
समासोत्तरम् 'इको हस्रोऽड्यः'—इतिवा हस्रः । ड्यतेर्ङः
डीडो मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'उ च तडु च'
इति विग्रहः । स्त्रियां तु 'ऊञ्चासौ डुश्च' इति ज्ञेयः । उडुः,
उडू, उडवः, इत्यादि धेनुवत् । यद्वा 'उ संबुद्धौ रूपोचौ
च शिववाची लनव्ययम् । उ प्रश्ने च' इति हैमः । उ क्रोधं
ड्यते, उना शंभुना डीयते वा । 'मितद्वादिभ्यः' (३।२।१८०)
इति डुः ॥ (६) ॥ षड् 'नक्षत्रसामान्यस्य' ॥

१—एतत्पक्षद्वये तकारैक्यम् । पूर्वत्र तु तद्वयम् ॥ २—'अ-
न्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इत्युचितम् ॥

दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादि ताराः

(दाक्षायण्य इति ॥) दक्षस्यापत्यानि । 'वा नामधेयस्य' (वा० १।१।७३) इति वृद्धसंज्ञायाम् 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' (४।१।१५७) इति फिच् । गौरादित्वात् (४।१।४९) ङीष् । यत्तु—'आसुरेक्षपसंख्यानम्' (वा० ४।१।१९९) इत्यत्र केचिद् 'आसुरिदाक्ष्योः' इति—इति मुकुट आह । तन्न । भाष्ये दाक्षेरदर्शनात् । यदपि—गोत्रत्वमुपचर्य 'गोत्रे कुजादिभ्यश्चफच्' (४।१।९८) इति च्फञि 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' (४।१।६३) इति ङीष्—इत्याह । तदपि न । कुजादिगणेऽस्य पाठाभावात् । उक्तरीत्योपचारं विना निर्वाहान् । यत्तु—'अत इन्' (४।१।९५) । अनन्तरापत्येऽपि द्वैपायनवत् 'यञिजोश्च' (४।१।१०१) इति फक्—इति स्वाम्याह । तदपि न । अनन्तरापत्ये फकोऽदर्शनात् । द्वीपमयनमस्य द्वीपायनः । द्वीपायनस्यापत्यं द्वैपायनः । ऋष्यण् (४।१।११४) इति द्वैपायनशब्दव्युत्पत्तेर्दृष्टान्तासंभवाच्च । यदपि—'इतो मनुष्यजातेः' (४।१।६५) इत्यत्र 'इजः' उपसंख्यानान्ङीष् । 'कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च' (४।१।१९९) इति चकारादासुरायणीवत् फः—इति । तदपि न । लटुकोपसंख्यानाप्रसिद्धेः । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वे मानाभावाच्च । यदपि—दक्षमयते । ल्युः (३।१।१३४) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)—इत्याह मुकुटः । तदपि न । प्रज्ञाज्ञवद्रूपद्वयप्रसङ्गात् । अश्विन्याद्याः सप्तविंशतितारका दाक्षायण्य उच्यन्ते । ('दाक्षायणी लपर्णायामश्विन्याद्युडुषु क्रियाम्') । (१) ॥*॥ एकम् 'अश्विन्यादिभानाम्' ॥

अश्वयुगश्विनी ॥ २१ ॥

अश्वयुगिति ॥ अश्वं युनक्ति रूपेणानुकरोति । 'सत्सू-

१—लिङ्गज्ञानं तेषामन्यतोऽवधार्यम् । तथा च तन्त्रान्तरे—'हस्तस्वातिश्रवणा अङ्गीवे, मृगशिरा नपुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ, मूलं त्वष्ठी, श्रियः शेषाः' इति वचनज्ञानं कर्मप्रदीपानुसारेण । तथाहि—'आश्लेषाद्येऽथ सर्पांश्च विशाखाद्ये तथैव च । आपाढाद्ये धनिष्ठाद्ये अश्विन्याद्ये तथैव च ॥ इन्द्रान्येतानि बहुवृक्षाणां जुहुयात्सदा । इन्द्रद्रव्यं दिवच्छेषमवांशदान्यथैकवत् ॥' इति एवं चाद्याश्चतस्रः स्त्रियां बहुत्वे, मृगशिराः स्त्रीङीवयोरेकत्वे, आर्द्रां ज्येष्ठां पुनर्वसुपुष्यौ पुंस्येकत्वे आश्लेषाद्ये स्त्रीबहुत्वे, फल्गुन्यौ स्त्रीद्वित्वे, हस्तो मिथुनैकत्वे, चित्रा ज्येष्ठां स्वातिमिथुनैकत्वे, विशाखाद्ये स्त्रीबहुत्वे, ज्येष्ठा ज्येष्ठां मूलमश्लेषाद्ये स्त्रीबहुत्वे, आपाढाद्ये स्त्रीबहुत्वे, श्रवणो मिथुनैकत्वे, धनिष्ठाद्ये स्त्रीबहुत्वे, भाद्रपदाद्यं स्त्रीद्वित्वे, रेवती ज्येष्ठा इति निष्कर्षः । मुकुटस्तु अश्विनीभरणीरोहिणीमृगशिराआर्द्रां पुष्याश्लेषाहस्तचित्रास्वात्यनुराधाज्येष्ठा मूलाषाढाश्रवणधनिष्ठाशतभिषगरेवतीनामेकवचनान्तत्वम्, पुनर्वसुफल्गुनीविशाखाभाद्रपदानां द्विवचनान्तत्वम्, कृत्तिकामघ्योर्बहुवचनान्तत्वमाह । तत्रोक्तापवादव्यतिरेकः स्पष्ट एव । अस्य कालावनवावयस्य होममात्रविषयत्वम् जुहुयात्पदोपादानात् कल्पनीयम् ॥

द्विष—' (३।२।६९) इति क्तिप् । यत्तु—'ऋत्विग्—' (३।२।५९) इत्यादिना किन्—इति मुकुटः । तन्न । युजेः केवलात्किन्विधानात् ॥ (१) ॥*॥ अश्वः अश्वरूपमस्त्यस्याः । इनिः (५।२।१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्विन्याः' ॥

राधा विशाखा

राधेति ॥ राधोति कार्यमनया । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारः । राधयति । अच् (३।१।१३४) इति वा । 'राधा विद्युद्विशालयोः । विष्णुकान्तामलक्योश्च गोपीवेध्यविशेषयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विशाखतिः । 'शाखु व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'विशाखो याचके स्कन्दे विशाखाभे कठिलके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विशाखायाः' ॥

पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ

(पुष्ये त्विति ॥) पुष्णाति कार्याणि । 'पुष्यः कलियुगे स्मृतः । मासनक्षत्रयोर्भेदे' ॥ (१) ॥*॥ सिध्यन्त्यस्मिन् । 'पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे' (३।१।११६) इति क्यपि निपातितः ॥ (२) ॥*॥ (तुष तुष्टौ) तुष्यन्त्यस्मिन् । 'सूर्यतिष्य—' (६।४।१४९) इति निपातनात्क्यप् उपधत्वं च । 'तिष्यो नक्षत्रभेदे स्यात्कलौ धान्यां च योषिति' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पुष्यस्य' ॥

श्रविष्ठया ।**समा धनिष्ठा**

(श्रविष्ठयेति ॥) श्रवणं श्रवः । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । प्रसिद्धिः । श्रवोऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । अतिशयेन श्रववती । इष्टन् (५।३।५५) । 'विन्मतोर्लुक्' (५।३।६५) इति मतुपो लुक् ॥ (१) ॥*॥ एवमतिशयेन धनवती ॥ (२) ॥*॥ सा श्रविष्ठया समेत्यन्वयः ॥ द्वे 'धनिष्ठायाः' ॥

स्युः प्रोष्ठपदा भद्रपदाः स्त्रियः ॥ २२ ॥

स्युरिति ॥ प्रोष्ठो गौः, तस्येव पादा यासाम् । 'सुप्रातसुध्व—' (५।४।१२०) इत्यादिना बहुव्रीहावच् पद्मावश्च निपातितः । प्रोष्ठपदयोर्द्वित्वेऽपि 'फल्गुनीप्रोष्ठपदानाम्—' (१।२।६०) इति नक्षत्रात्पाक्षिकं बहुत्वम् ॥ (१) ॥*॥ भद्रं पदं यासां ताः । अत्रारोपाद्बहुत्वम् । यत्तु—'सुप्रात—' (५।४।१२०) इति प्रोष्ठपदा भद्रपदाश्च निपातिताः—इति मुकुटः । तन्न । भद्रपदाशब्दस्य तत्राग्रहणात् । एतेन—अर्थग्रहणाद्भद्रपदा—इति स्वाम्युक्तिरपि परास्ता ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्वभद्रपदोत्तरभद्रपदानाम्' ॥

मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ।

मृगेति ॥ आकृत्या मृगस्य शीर्षमिव शीर्षं शिरो यस्य ॥ (१)

१—हस्तादिरेवायम् । 'ग्रहपतिरिव भद्रपदानुगतः' इति शेषात्—इति मुकुटः ॥

॥*॥ मृगः शिरोऽस्य । रूपमेदात्कीवम् । 'सौम्या मृगशिरः
स्युर्मृगशिराः' इति बोपालितः स्त्रीत्वमप्याह ॥*॥ मृगोऽपि ।
'मृगशीर्षं हस्तिजातौ मृगः पशुकुरङ्गयोः' इति व्याङ्गिः ॥
(२) ॥*॥ अग्रे हायनमस्याः । मार्गशीर्षमारभ्य वर्षप्रवृत्तेः ।
प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ।
आग्रहायणी पौर्णमासी । तद्योगान्नक्षत्रमपि तथा । यत्तु-
'आग्रहायण्यश्वत्थाष्टक' (४।२।२२) इति निर्देशात्स्वार्थेऽण् ।
गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । अणन्तत्वादेव ङीप् सिद्धे
गौरादिषु पाठोऽस्य पुंवद्भावनिषेधार्थः । तेनाग्रहायणीभार्य
इति सिध्यति-इति मुकुटः । तत्र । अपसिद्धान्तात् । नहि
गौरादित्वं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम्, किं तु ङीष्विधानार्थम् ।
नच पाठसामर्थ्यम् । तस्य 'स्वरभेदार्थत्वात्' । नचोदात्तनिवृ-
त्तिस्त्रेण तदभावः । पाठसामर्थ्यादुदात्तनिवृत्तिस्त्रेणैव वा-
धसंभवात् । अस्य गौरादिकत्वमप्रामाणिकमिति सुवचत्वाच्च ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'मृगशिरसः' ॥

इन्वकास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥२३॥

इन्वका इति ॥ इन्वन्ति प्रीणयन्ति । 'इवि व्याप्तौ
प्रीणने च' (भ्वा० प० से०) इदित्वात् (७।१।५८) नुम् ।
संज्ञायां कुन् (उ० २।३२) । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५)
इत्वाभावः ॥*॥ 'इल्वलाः' इति पाठे तु 'इल स्वप्ने क्षेपणे
च' (तु० प० से०) । 'सानसिवर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति
वलच् गुणाभावश्च निपात्यते । ('इल्वलास्तारकाभेदेऽपी-
ल्वलो मत्स्यदैत्ययोः') ॥ (१) ॥*॥ मृगशीर्षशिरोदेशस्थानां
पञ्चानां 'स्वल्पतारकाणां' एकम् ॥

बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्पतिर्धिषणो गुरुः ।

जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥२४॥

बृहस्पतिरित्यादि ॥ बृहतां पतिः । 'तद्वृहतोः'-
(वा० ६।१।१५७) इति सुदत्तलोपौ ॥*॥ अलुकि 'बृहतां
पतिः' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ सुराणामाचार्यः ॥ (२) ॥*॥
गिरां पतिः । 'अहरादीनां-' (वा० ८।२।७०) इति वा रेफः
॥*॥ पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ । कस्कादित्वात् (८।३।४८)
षः-इति केचित् ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ता धिषणास्य । अर्श
आद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा धृष्णोति । 'निधृषा प्रागल्भ्ये'
(खा० प० से०) । 'धृषेर्धिष च-' (उ० २।८२) इति क्युः ।
('धिषणस्त्रिदशाचार्ये धिषणा तु धियां मता') ॥ (४)
॥*॥ गृणाति उपदिशति । 'गृ' शब्दे' (त्र्या० प० से०) ।
'कृप्रोक्च' (उ० १।२४) इति कुः उश्चान्तादेशः (रपरः) ।

१- 'इन्वका नक्षत्रम्' इति श्रुतः-इति स्वामी ॥ २-
केचिदित्यनेन स्वामिचान्द्रेकेऽर्चिः सूचिता । गोष्पतिरित्यसुधा-
रिति मुकुटः । अतएव भाष्ये गीर्पतिः, गी ५ पतिः, गीःपतिः, इति
रूपत्रयमेवोदाहृतम् । एतेन कस्कादिषु पाठकल्पनमपि निरस्तम् ॥

'गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके । अलपौ दुर्जरे चापि'
इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ जीवयति । अच् (३।१।१३४) । मृ-
तसंजीवनमङ्गित्वात् । 'जीवः स्यान्निदशाचार्ये इममेदे श-
रीरिणि' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ 'अगि गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'अङ्गिराः' (उ० ४।२३६) इत्यसुन्नन्तो निपातितः ।
अङ्गिरसोऽपत्यम् । 'ऋष्यन्धक-' (४।१।११४) इत्यण् ।
बहुत्वे 'अत्रिमृगु-' (२।४।६५) इति लृक् । आङ्गिरसः,
आङ्गिरसौ, अङ्गिरसः ॥ (७) ॥*॥ वाचस्पतिरित्यत्र 'पञ्चाः
पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सल्लविधानात्पञ्चा अलुक् ॥*॥
लृक्पक्षे 'वाक्पतिः' अपि ॥ (८) ॥*॥ 'ऋषयः सप्त
धीमद्भिः स्मृताश्चित्रशिखण्डिनः' इति हारावली । तदन्तर्ग-
तादङ्गिरसो जातत्वाच्चित्रशिखण्डिनो जातः । 'पञ्चम्याम्'-
(३।२।९८) इति डः ॥ (९) ॥*॥ नव 'बृहस्पतेः' ॥
शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ।

शुक्र इति ॥ माहेश्वरशुक्रद्वारा निर्गतत्वाच्छुक्रः । शो-
चति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।
२८) इति रक् इति वा ॥ (१) ॥*॥ दैत्यानां गुरुः ॥ (२)
॥*॥ 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । कोतुमवययमाख्या-
तुमर्हत्वात् काव्यः । 'ओरावश्यके' (३।१।१२५) इति ण्यत् ।
कवेरपत्यम् । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' (४।१।१५१) इति वा ।
'काव्यं ग्रन्थे पुमाच्च शुके काव्या स्यात्पूतनाधियोः' ॥ (३)
॥*॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । वष्टि । 'वशोः कनसिः'
(उ० ४।२३९) । ग्रह्यादित्वात्संप्रसारणम् (६।१।१६) ।
'ऋदुशनस्-' (७।१।९४) इत्यनङ् ॥ (४) ॥*॥ भृगोरपत्यम् ।
ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे तु लृक् (२।४।६५) । भृगवः ।
('भार्गवः परशुरामे सुधन्वनि मतङ्गजे । दैत्याचार्ये भार्गवी
तु कृष्णदूर्वमयोः स्त्रियाम्') ॥ (५) ॥*॥ कवते । 'कुङ्
शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ।
कौतीति वा । ('कचिर्वाल्मीकिशुकयोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि
खलीने स्यात्तु योषिति') ॥ (६) ॥*॥ षट् 'शुक्रस्य' ॥

अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥२५॥

अङ्गारक इति ॥ अङ्गानि इयति पीनत्वात् 'ऋ गतौ'
(जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । अङ्गति वा ।
'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) 'अङ्गिमदि-' (उ० ३।१३४)
इत्यारन् । संज्ञायां कन् (५।३।९७) । अङ्गार इव । कन्
(५।३।९६) रक्तवर्णत्वादिति वा । 'अङ्गारकः कुजेऽपि
स्यादुल्मुकांशे कुरुष्टके । भवेदङ्गारिका चेक्षुकाण्डे किंशुक-
कोरके' ॥ (१) ॥*॥ कोः पृथिव्या जातः । 'पञ्चम्याम्'-
(३।१।९८) इति डः । ('कुजा भवान्यां वृक्षे तु कुजो
नरकभौमयोः') ॥ (२) ॥*॥ भूमेरपत्यम् । शिवादित्वात्

१- तथा च रामायणे 'अनात्ताष्टसंज्ञाश्च आहतासन्बृहस्पतिः ।
दिव्याभिर्मन्त्रयुक्ताभिरोषधीभिरजीवयत्' इति मुकुटः ॥

(४।१।११२) अण् । 'भौमो मङ्गलदैत्ययोः' इति हैमः ॥
 (३) ॥*॥ लोहितान्यज्ञान्यस्य ॥ (४) ॥*॥ मङ्गाः सुतः ॥
 (५) ॥*॥ पञ्च 'मङ्गलस्य' ॥

रौहिणेयो बुधः सौम्यः

रौहिणेय इति ॥ रोहिण्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) । 'रौहिणेयो भवेद्वत्से रेवतीरमणे बुधे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । कः (३।१।१३५) (बुधः सौम्ये कवौ) ॥ (२) ॥*॥ सोम इव । सौम्यः । 'शाखादिभ्यो यः' (५।३।१०३) । ततः प्रज्ञायण् (५।४।३८) । ('सौम्यः सोमात्मजेऽनुग्रे मनोज्ञे सोमदैवते । सौम्याः पुनर्मृगशिरः शिरःस्थाः पञ्च तारकाः') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बुधस्य' ॥

समौ सौरिशनैश्चरौ ।

समाविति ॥ सूर्यार्कस्यापत्यम् । 'अत इञ्' (४।१।९५) ॥*॥ 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यणि 'सौरः' अपि ॥ (१) ॥*॥ शनैश्चरति पङ्कलात् । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'शनिसौरिशनैश्चराः' इति रभसाच्छनिरपि ॥*॥ शनैश्चरे 'मन्दः' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शनेः' ॥

तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधुंतुदः ॥ २६ ॥

(तम इति ॥) ताम्यति । 'तसु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तसु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) इति मुकुटस्य प्रमादः । ताम्यतीति विगृहीतत्वात् । 'तमांसि गुणतिमिरसैहिकेयाः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ पचाद्यच् (३।१।१३४) अदन्तः पुंलिङ्गोऽपि । 'स्वर्भानुस्तु तमो राहुः' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषामरमालयोर्दर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ रहति गृहीत्वा त्यजति चन्द्राकौ । 'रह त्यागे' (भ्वा० प० से०) भ्वादिः । बाहुलकादुण् । 'रहश्च' इत्युण्-इति मुकुटस्य प्रमादः । एतादृशसूत्रादर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ खराकाशे विपरीतलक्षणया भाति । 'दाभाभ्यां नुः' (उ० ३।३२) । ध्रुवादिः (८।४।३९) ॥ (३) ॥*॥ सिंहिकाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (४) ॥*॥ विधुं तुदति । 'विध्वरुषोस्तुदः' (३।२।३५) इति खश् । 'अरुर्-' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'राहोः' ॥

केतुः ॥ ('केतुर्ना रूपपताकाविग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि') ॥ (१) ॥*॥ शिखी । ('शिखी बहौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुक्कुटे चाश्वे, शिखावत्यन्यलिङ्गकः') इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केतोः' ॥

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः ।

सप्तेति ॥ सप्त च ते ऋषयश्च । 'दिक्संख्ये-' (२।१।५०) इति द्विगुः । 'चित्रः शिखण्डश्चूडाविशेषोऽस्त्येषाम्' इति व्युत्पत्त्या प्रत्येकं सप्तापि चित्रशिखण्डिनः । 'मरीचिर-

ङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेया-
 श्चित्रशिखण्डिनः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सप्तर्षीणाम्' ॥

राशीनामुदयो लग्नं

राशीनामिति ॥ अश्रुवते व्याप्नुवन्ति । 'अश्रु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशिपणाय्यो रुडायल्लकौ च' (उ० ४।१३३) इति रुडागम इण्प्रत्ययश्च ॥ (१) ॥*॥ लगति फले । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) 'ध्रुवस्वान्त-' (७।२।१८) इति क्तस्येडभावः, तस्य नश्च निपात्यते । यत्तु—लगति साध्ये निजे, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'ओलजी ओलस्जी ब्रीडे' (तु० आ० से०)—इति धातोरुपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । उक्तधातोर्लगतिरूपाभावात् । प्रकृतेऽर्थसंगतेश्च । अतः 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (७।२।१४) 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति सूत्रयोऽपन्यासो व्यर्थः । 'लग्नं राश्यादये क्लीवं सक्तलज्जितयोस्त्रिषु' ॥ एकम् 'राश्यादयस्य' ॥

ते तु मेषवृषादयः ॥ २७ ॥

ते त्विति ॥ ते राशयः । मेषवृषौ आदी येषां ते^१ ॥ प्रत्येकं एकम् ॥

सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।

भास्कराहस्करव्रध्नप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥

भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ।

विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥

द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ।

विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्षतिः ॥ ३० ॥

भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।

सूरेति ॥ सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकम् । 'घू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'सुसूधानृधिभ्यः क्रन्' (उ० २।२४) । दैन्यादिः ॥*॥ शवति । 'शु गतौ' (सौत्रः) 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कनि श्रश्च । 'शूरश्चारुभटे सूर्ये' इति विश्वः । 'सुभटे शूरः सूर्ये च दन्त्योऽपि' इत्युष्मवि-वेकः । श्रयते वा । 'शूर विकान्तौ' (तु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) यत्तु—सूते प्रेरयत्यन्धकारम्, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'घू प्रेरणे' (तु० प० से०) इति धातोरुपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । उक्तधातोस्तादृशरूपाभावात् ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'स गतौ' (भ्वा० प० अ०) । सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकान्, इति वा । 'घू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'राजसूर्यसूर्ये-' (३।१।११४) इति निपातितः । 'सूर्योऽर्कपणे

१—'पुंस्त्रीवलिङ्गम्' इति हैमेन व्याख्यातम् । दृश्यन्ते च प्रयोगा अपि ॥ २—ते राशयः 'मेघो वृषोऽथ मिथुनं कर्कटः सिंहकन्यके । तुलाथ वृश्चिको धन्वी मकरः कुम्भमीनकौ' इति स्वाम्युक्ता ज्ञेयाः ॥ ३—'वारुणी वारुणीभूतसीरसा सौरभास्पदम्' इति दण्डियमकात् । 'कुमुदाकरा इवासोऽहशूरभासः' इति वासव-दत्ताशेषात्तालव्यादिरपि—इति मुकुटः ॥

तपने स्त्री तद्भायौषधीमितोः' ॥ (२) ॥*॥ इयति । 'श्वन्नुक्ष-
न्पूषन्-' (उ० १।१५९) इति निपातितः । ('अर्यमा
पितृदैवते । तरणौ सूर्यभक्त्यायाम्') ॥ (३) ॥*॥ अदितेर-
पत्यम् । 'दित्यदित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः । ('आदित्य-
स्त्रिदशार्कयोः') ॥ (४) ॥*॥ द्वादश आत्मानो मूर्तयो यस्य
॥ (५) ॥*॥ दिवा दिनं करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।३१)
इति टः ॥ (६) ॥*॥ एवं भास्करादिषु । (कस्कादित्वात्
(८।३।४८) भास्कराहस्करो-इति स्वामी) । ('भास्करो
वह्निसूर्ययोः') ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ तिमिरं वध्नाति ।
'वन्धेर्ब्रह्मिषुधी च' (उ० ३।५) इति नक् ॥ (९) ॥*॥ (१०)
॥*॥ (११) ॥*॥ भासः सन्त्यस्य । मनुप् (५।२।९४) ।
'भास्वानीदं रवौ' ॥ (१२) ॥*॥ विविधं वस्ते आच्छा-
दयति । 'वस आच्छादने' (अ० आ० अ०) । क्तिप् (३।२।
७६) । विवो रश्मिः । विवोऽस्यास्ति । मनुप् (५।२।९४) ।
'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाद्धत्वाभावः । ('विच-
स्वान्विबुधे सूर्ये तन्नगर्या विचस्वती') ॥ (१३) ॥*॥
सप्ताश्वा यस्य ॥ (१४) ॥*॥ हरितोऽश्वा यस्य ॥ (१५) ॥*॥
उष्णा रश्मयोऽस्य ॥ (१६) ॥*॥ विशेषेण कर्तनं यस्य ।
विश्वकर्मेणा यन्त्रोल्लिखत्वात् । विकर्तयति भक्तोगान् इति
वा । 'कृती छेदने' (६० प० से०) । णिजन्ताल्लुप् (३।३।
११३) ॥ (१७) ॥*॥ अर्च्यते । 'अर्च पूजयाम्' (भ्वा०
प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१८) 'वजोः-' (७।३।५२)
इति कुत्वम् । यद्वा 'कृदाधाराचिकलिभ्यः कः' (उ० ३।४०) ।
'जोः कृः' (८।२।३०) । ('झरो झरि' (८।४।६५) क-
लोपः) । यद्वा 'अर्क स्तवने' (उ० प० से०) । उरादिः ।
अर्च्यते । 'एरच्' (३।३।५६) 'एरजण्यन्तानाम्' इति
मैते घञ् । ('अर्को द्रुमेदे स्फटिके ताम्रे सूर्ये विडौजसि')
(१८) ॥*॥ मृतेऽण्डे भवः । शक्न्वादिः (वा० ६।१।
९४) । 'परा मार्ताण्डमास्यत्' । 'पुनर्मार्ताण्डमाभरत्' इत्या-
दिमन्त्रादीर्घोऽपि 'अथ मार्तण्डमार्ताण्डौ' इति नामनिधाना-
च्छब्दान्वाच्च । 'मार्तण्डः क्रोडसूर्ययोः' ॥ (१९) ॥*॥
मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'इषिमदि-'
(उ० १।५१) इति किरच् । 'मिहिरः सूर्यबुद्धयोः' ॥*॥
महेः किरचि महिरोऽपि । 'महिरमिहिरगीथाः कालकृ-
त्पद्मपाणिः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२०) ॥*॥ ऋच्छति ।
'अर्तश्च' (उ० ३।६०) इत्युनन् । ('अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के
संध्यारागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि
त्रिषु ॥ अरुणातिविषादयामामजिष्ठातिवृतासु च') ॥ (२१)
॥*॥ पुष्पाति । पूषति वा । 'पुष पुष्टौ' (क्र्या० प० से०) ।
'पूष वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) वा 'श्वन्नुक्षन्-' (उ० १।
१५९) इति निपातितः ॥ (२२) ॥*॥ दिवो मणिरिव ॥

(२३) ॥*॥ तरन्त्यनेन संसारम् । तरणिः । 'अर्तिसृष्ट-'
(उ० २।१०२) इत्यादिना तरतेरनिः । 'तरणिर्बुधमणौ पुंस्त्रि-
कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्' ॥ (२४) ॥*॥ मेयति । 'जिमिदा
स्नेहने' (दि० प० से०) । 'अमिचिमिदिशसिभ्यः कः'
(उ० ४।१६४) इति कृः । ('मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्यं
पुंसि') ॥ (२५) ॥*॥ चित्रा भानवोऽस्य । 'चित्रभानुः
पुमान्वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च' ॥ (२६) ॥*॥ विरोचते ।
'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।
१४९) इति युच् । 'विरोचनः प्रह्लादस्य तनयेऽर्केऽभि-
चन्द्रयोः' ॥ (२७) ॥*॥ विभैव वसु यस्य । 'विभावसुः
पुमान्सूर्ये हारभेदे च पावके' ॥ (२८) ॥*॥ प्रहाणां
पतिः ॥ (२९) ॥*॥ त्विषां पतिः । अलुक् ॥ (३०)
॥*॥ अहः पतिः । अहर्पतिः ॥ (३१) ॥*॥ भाति ।
'दाभाभ्यां जुः' (उ० ३।३२) । ('भानुं रंशौ रवौ दिने') ॥
(३२) ॥*॥ हन्ति । 'वृत्त्वदिहनि-' (उ० ३।६२) इति
सः । 'हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपविष्ण्वर्कपरमा-
त्मनि मैत्सरे ॥ योगिभेदे मन्त्रभेदे शारीरमरुदन्तरे । तुरं-
गमप्रभेदे च' ॥ (३३) ॥*॥ सहस्रमंशवो यस्य ॥ (३४)
॥*॥ तपति । ल्युः (३।१।१३४) 'तपनोऽरुक्करेऽपि स्या-
द्भास्करे निरयान्तरे' । प्रज्ञायणि (५।४।३८) तापनोऽपि ।
तापयति ना । ल्युः (३।१।१३४) । 'तपनस्तापनो रविः
इति संसारावर्तात् ॥ (३५) ॥*॥ सुवति । 'षू प्रेरणे' (उ०
प० से०) । वृच् (३।१।१३३) । यत्तु—सूयते, सूते—इति
स्वामिसुकुटाभ्यामुक्तम् । तत्र । 'स्वरतिसूतिसूयति-' (७।२।
४४) इतीद्विकल्पात्पक्षे 'सोता' इति रूपप्रसङ्गात् । उक्त-
धात्वोरर्थसंगतेश्च ॥ (३६) ॥*॥ रुयते, स्तूयते, रवते,
वा । रविः । 'रु शब्दे' (अ० प० से०) । 'रुङ् गतौ'
(भ्वा० आ० अ०) वा । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥
(३७) ॥*॥ चण्डांशुः, अपि । 'चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः'
इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥*॥ सप्तत्रिंशत् 'सूर्यस्य' ॥

माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः ३१

(माठर इति ॥) मनुते मठरः । स एव माठरः ।
'जनेरष्टश्च' (उ० ५।३८) इत्यनुवर्तमाने 'वचिमनिभ्यां
चिच' (उ० ५।३९) इत्यरप्रत्ययः ठश्चान्तादेशः । ततः
प्रज्ञायण् (५।४।३८) । मठति । 'मठ मदनिवासयोः'
(भ्वा० प० से०) बाहुलकादरच् । मठस्यापत्यमिति वा ।
ऋष्यण् (४।१।११४) । मठन्त्यनेन मठः । 'पुंसि-' (३।
३।११८) इति घः । मठं राति । 'रा दाने' (अ० प०
से०) । कः (३।२।३) ('माठरो वः सविप्रयोः । सूर्या-
नुगे') ॥ (१) ॥*॥ पिङ्गलो वर्णोऽस्यास्ति । अर्श आद्यच्

१—'स्त्री तु नायाँषधी' इति पाठः ॥ २—मते इत्यनेन
'धरजण्यन्तानामिति वचनमनार्थम्' इति कैयटबोधिताहचिः सूचिता ॥

१—मत्सरो द्वेपः । तत्र यथा 'मुनौ विहंसे सरसीव शुष्के'
इत्यनेकार्थकैरवाकरभौमुदी ॥

(५।२।१२७) । पिङ्गं वर्णं लातीति वा । कः (३।२।३) ॥
 (१) ॥*॥ दण्डोऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) दण्डय-
 तीति वा । ('दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहप्रभेदेष्वा-
 श्वेऽर्कानुचरे मयि ॥ प्रकाण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायवर्गयोः' ॥
 (१) ॥*॥ पार्श्वे इति परिपार्श्वम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः
 (२।१।६) । परिपार्श्वं वर्तते, इत्यर्थे 'परिमुखं च' (४।४।
 २९) इति चकारादृक् । सूर्यपार्श्वस्थानां 'माठरादित्रयाणां'
 एकैकम् ॥

सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गुरुडाग्रजः ।

सूर्येति ॥ सूर्यस्य सूतः ॥ (१) ॥*॥ अरुणो वर्णा-
 ऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । 'गुण-' (वा० ५।२।९४)
 इति मतुपो लुगवा ॥ (२) ॥*॥ अविद्यमानाबूरु यस्य ॥
 (३) ॥*॥ कश्यपस्यापत्यम् । बाह्वादित्वात् ॥ (४।१।९६)
 इच् ॥ (४) ॥*॥ गरुडस्याग्रजः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
 'सूर्यसारथेः' ॥

परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

परिवेष इति ॥ परितो विष्यतेऽनेन । 'विष्ट व्याप्तौ'
 (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'परिवेषः स्यात्प-
 रिधौ परिवेषणे' इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः ॥*॥ 'विश प्रवेशने'
 (तु० प० अ०) अस्माद्धिजु तालव्यान्तः । 'वेष्टने परि-
 वेशः स्याद्धानोः सविधमण्डले' इति तालव्यान्ते रभसः ॥
 (१) ॥*॥ परितो धीयतेऽनेन । 'उप-' (३।३।९२)
 इति क्तिः । ('परिधिर्यज्ञितरोः शाखायामुपसूर्यके') ॥
 (२) ॥*॥ उपगतं सूर्यमुपसूर्यम् । प्रादिसमासः (२।२।
 १८) । ततः स्थायै कन् (५।३।९७) ॥ (३) ॥*॥ 'मडि
 भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) मन्दति । वृषादित्वात् (उ०
 १।१०६) कलच् ॥ (४) ॥*॥ 'मण्डलं परिवेशश्च परिधि-
 श्चोपसूर्यकम्' इति भागुरिः ॥ चत्वारि 'चन्द्रसूर्ययोरुपा-
 तादिजातमण्डलस्य' ॥

किरणोन्नमयूखांशुगभस्तिवृणिधृष्णयः ।

भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियां ३३

किरण इति ॥ कीर्यते । 'कृ विक्रमे' (तु० प० से०) ।
 'कृपृवृजि-' (उ० २।८१) इति क्युः ॥ (१) ॥*॥ वसन्ति
 रसा अस्मिन् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्फायि-
 तश्चि' (उ० २।१३) इति रक् । यजादित्वात् । (६।१।१५)
 संप्रसारणम् । 'न रपर-' (८।३।११०) इति न षत्वम् ।
 ('उल्लो वृषे च किरणेऽप्युल्लोर्जुन्युपचित्रयोः') ॥ (२)

— १—इन्द्रादयो द्वादश नामान्तरेणार्कपरिचारकाः । यत्सौ-
 रम् । तत्र शक्नो वामपार्श्वे दण्डारुहो दण्डनायकः । वहिस्तु द-
 क्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामनश्च सः ॥ यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवे-
 न्माठरसंज्ञया । एवमन्ये गुहहराडुस्वरादयः । तेषु प्राधान्यान्नय
 एवोक्ताः ।' इति स्वामिमुकुटौ ॥

॥*॥ मिमीते । 'माड ऊखो मय च' (उ० ५।२५) इत्यू-
 खप्रत्ययो मयादेशश्च । एतेन मापयन् प्रमापयन् गगनमो-
 खति गच्छति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'उखउखि-'
 (भ्वा० प० से०) इति दण्डकोक्तो गत्यर्थः । अच् (३।१।
 १३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) इति मुकुटः परास्तः ।
 धातुंसमुदायात्प्रत्ययानामविधानात् । पृषोदरादित्वाश्रयणस्य
 निर्मूलत्वाच्च । ('मयूखः किरणेऽपि च । ज्वालायामपि
 शोभायाम्') ॥ (३) ॥*॥ अंशयति । 'अंश विभाजने'
 चुरादिः । मृगध्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः । 'अंशुर्लेशे
 रवौ रश्मौ' इति विश्वः । 'अंशुः सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणे
 चण्डदीधितौ' ॥ (४) ॥*॥ गम्यते । 'अन्यत्रापि' (वा०
 ३।२।४८) इति डः । गो ज्ञेयवर्गः । तं वभस्ति दीपयति ॥
 गभस्तिः । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' (जु० प० से०) । जुहो-
 त्यादिः । 'क्तिचूक्तौ च-' (३।३।१७४) इति क्तिच् । एवं
 च-गगने भसति दीप्यते । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' । 'वसेस्तिः'
 (उ० ४।१८०) इति बाहुलकात्प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात्
 (६।३।१०९) गनभागलोपः— इति मुकुटकृतं क्लृष्टकल्पनम-
 नुपादेयम् । भसतीति विगृह्योक्तधातोरुपन्यसनं प्रामादिकम् ।
 ('गभस्तिः किरणे सूर्ये ना स्वाहायां तु योषिति') ॥ (५)
 ॥*॥ जिघर्ति । 'वृ क्षरणदीप्त्योः' (जु० प० अ०) जुहो-
 त्यादिः । छान्दसस्यापि भाषायां प्रयोगः—इति प्राञ्चः । वस्तु-
 तस्तु घरति । 'वृ सेचने' (भ्वा० प० अ०) भ्वादिः ।
 'वृणिपृश्नि-' (उ० ४।५२) इति निप्रत्ययो गुणाभावश्च निपा-
 तितः । ('वृणिः पुनः । अंशुज्वालातरङ्गेषु') ॥ (६) ॥*॥
 वृष्णोति । 'जिघृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'वृषि-
 धृषिभ्यां कित्' इति निः क्चि—इति मुकुटः । तत्र । तादृश-
 सूत्राभावात् । अतो बाहुलकान्निः, गुणाभावश्च ॥ * ॥
 'वृष्णिः' इति पाठान्तरम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
 'स्रष्टृषिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः पिच् ॥*॥
 'पृश्निः' इत्येके पेठुः । 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० अ०) ।
 अस्य सलोपो गुणाभावाच्च 'वृणिपृश्नि-' (उ० ४।५२) इति
 निपातितः । पशति । 'पृशु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥
 (७) ॥*॥ भाति । भानुः ॥ (८) ॥*॥ कीर्यते । 'कृ विक्रमे'
 (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('करो वर्षोपले रश्मौ
 पाणौ प्रत्यायशुण्डयोः') ॥ (९) ॥*॥ म्रियते तमोऽस्मिन् ।
 'मृकणिभ्यामीचिः' (उ० ४।७०) स्त्रीपुंसाधिकारे—'वृदि-
 मसिमरीचयः' इति लिङ्गातुशासनम् । 'द्वयोर्मरीचिः किरणो
 भानुरसः करः पदम्' इति शब्दार्णवः । 'मरीचिर्मुनि-
 भेदे ना गभस्तावनपुंसकम्' ॥ (१०) ॥*॥ दीधीते दीप्यते ।
 दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' (अ० आ० से०) क्तिच् (३।३।१७४) ।
 'तितुत्र-' (७।२।९) इतीप्तिषेधस्तु न । 'अग्रहादीनाम्'

१—तालव्यान्तः 'अथोडुबन्धुश्च भयंकरे करे महौषधीनष्टक-
 रांशुभे शुभे' इति जानकीहरणे यमकादिति मुकुटः ॥

इति वार्तिकात् । 'यीवर्णयोः-' (७।४।५३) इतीकारलोपः । अयं स्त्रियामेव । 'दीधितिः स्त्रियाम्' इति लिङ्गानुशासनात् । काकाक्षिगोलकन्यायेन 'दीधितिः' इत्यत्र स्त्रियामिति संबध्यते । उत्तरत्रापि ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'किरणानाम्' ॥

स्युः प्रभारुग्मुचिस्त्विभामाश्चविद्युतिदीप्तयः ।
रोचिः शोचिरुभे क्लीबे

स्युरिति ॥ प्रभाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । किप् (३।२।१७८) । 'रुक् शोभाकिरणेच्छासु' ॥ (२) ॥*॥ 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचिर्दाप्तौ च शोभायामभिष्वङ्गाभिलाषयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्वेषति । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । किप् (३।२।१७८) । 'त्विट् शोभायां जिगीषायां व्यवसाये रुचौ गिरि' ॥ (४) ॥*॥ 'भा दीप्तौ' (अ० प० से०) । दृशिग्रहणात् (वा० ३।२।१०१) डः । टाप (४।१।४) । 'भा भुव्यलंकृतौ दीप्तौ स्त्रियां भाः किरणे द्युतौ' इति नानार्थरत्नमाला । यद्वा किप् (३।२।१७८) । आवन्तलाभावात् सुलोपादिः । भाः । विश्वपावत् ॥ (५) ॥*॥ 'भास दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । किप् (३।२।१७७) । भाः, भासौ । 'भाः प्रभावे मयूखे च' ॥ (६) ॥*॥ छयति छिनत्ति वा तमः । 'कृविष्ट्विच्छवि-' (उ० ४।५६) इति क्तिन्नन्तो निपातितः ॥ (७) ॥*॥ 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) द्योततेऽनया । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् ॥ (८) ॥*॥ दीप्यतेऽनया । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) । 'क्तिन्नावादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) ॥ (९) ॥*॥ 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । रोचतेऽनेन । 'अर्चिश्चुचि-' (उ० २।१०८) इति इसिः ॥ (१०) ॥*॥ 'ईशुचिर् पूतीभावे' । (दि० उ० से०) । शुच्यति पूतीभवत्यनेन । इसिः ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'प्रभायाः' ॥

प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥

(प्रकाश इति ॥) प्रकाशद्योताविति भावे (३।३।१८) करणे (३।३।१९) वा घञन्तौ । ('प्रकाशः स्फुटहासयोः । उद्द्योतेऽतिप्रसिद्धे च') ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ आतपस्तु पचाद्यञन्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आतपस्य' ॥

कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ।

कोष्णमिति ॥ ईषदुष्णं कोष्णम् । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कादेशः ॥ (१) ॥*॥ 'कवं चोष्णे' (६।३।१०७) इति कोः कवादेशः ॥ () ॥*॥ कदादेशश्च ॥ (४) ॥*॥ मन्दं च तदुष्णं च ॥ (३) ॥*॥ एते गुणे क्लीबाः ।

गुणिनि विशेष्यनिघ्नाः ॥ चत्वारि 'ईषदुष्णस्य' ॥

तिग्रं तीक्ष्णं खरं तद्वत्

(तिग्रमिति ॥) तेजयति । 'तिज निशाने' (उ० प० से०) । 'युजिरुचितिजां कुश्व' (उ० १।१।४६) इति मक् कवर्गश्चान्तादेशः ॥ (१) ॥*॥ 'तिजेर्दार्धश्च' (उ० ३।१।८) इति झक्प्रत्यये तीक्ष्णम् । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्णके । क्लीवं यवाग्रके पुंसि तिग्रमार्थ्यागिनोस्त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ खमिन्द्रियं रात्यभिभवति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । 'खरं स्यातीक्ष्णघर्मयोः । गर्दभेऽस्त्री देवताडे' ॥ (३) ॥*॥ तद्वत्-गुणे क्लीबम्, तद्वति त्रिषु, इत्यर्थः । त्रीणि 'अत्युष्णस्य' । तीक्ष्णोऽसिः इत्यादावुपचारात्प्रयोगः ॥

मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

(मृगेति) ॥ मृगाणां तृष्णास्त्यस्याम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ मरीचिरिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृगतृष्णायाः' ॥

इति दिग्दर्शविवरणम् ॥

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽपि

काल इति ॥ कल्पते । 'कल संख्याने शब्दे च' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) कालयति सर्वम्, इति वा । 'प्यन्तात्पचाद्यच्' (३।१।१३४) । 'कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः' ॥ (१) ॥*॥ दिशति । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । 'क्चिचौ च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) इति कः । 'दिष्टं दैवे पुमान्काले' ॥ (२) ॥*॥ नाहन्ति नागच्छति, नाहन्यते, इति वा । 'नव्याहन एह च' (उ० ४।२२४) इत्यसुन्, एहादेशश्च । सौ 'ऋदुशनस्-' (७।१।९४) इत्यनङ् । 'तस्मात्तुडवि' (६।३।७४) इति नुट् । सान्तः ॥ (३) ॥*॥ सम्यग् एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('समयः शपथे भाषासंपदोः कालसंविदोः । सिद्धान्ताचारसंकेतनियमावसरेषु च ॥ क्रियाकारे निदेशे च') ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'सामान्यकालस्य' ॥

अथ पक्षतिः ।

प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्वे

(अथेति ॥) पक्षस्य मूलम् । 'पक्षात्तिः' (५।२।२५) 'सर्वतोऽस्तिनार्थात्-' (वा० ४।१।४५) इति ङीष् तु पक्षती । 'पक्षतिस्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिथौ' ॥ (१) ॥*॥ प्रतिपद्यते उपक्रम्यतेऽनया मासादिः । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) किप् । दान्ता । 'प्रतिपत्स्त्री तिथौ मतौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रतिपत्तिथेः' ॥

तदाद्यास्तियथो द्वयोः ॥ १ ॥

(तदाद्या इति ॥) सा प्रतिपद् आषा यासां ताः ।

१-पचाद्यञन्त इत्युत्तरं 'खनो घ च' इति घो वा इत्यपि पाठः ॥

‘अत सातत्यगमने’ (भ्वा० प० से०) ‘कृतन्यञि-’ (उ० ४।२) इत्यतेरिधिन् । पृषोदरादिन्वात् (६।३।१०९) अलोपः ॥ (१) ॥*॥ द्वयोरित्यत्र श्रुतत्वात्तिथिशब्द एव संवध्यते ॥ एकं ‘सामान्यतिथेः’ ॥

घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीवे दिवसवासरौ ।

घस्र इति ॥ घसल्यन्धकारम् । ‘वस्तु अदने’ (भ्वा० प० अ०) ‘स्फुरितञि-’ (उ० २।१३) इति रक् । ‘घस्रस्तु दिवसे हिंसे’ ॥ (१) ॥*॥ दीयते क्षीणं भवति । ‘दीक्ष्ये’ (दि० आ० अ०) दिवादिः । ‘इणसिञ्जिदीङ्-’ (उ० ३।२) इति नक् । बाहुलकाद्भ्रस्वः । यति तमो, निर्व्यापार-स्थितिं चेति वा । यतेः किन्न् (उ० २।४९) ॥ (२) ॥*॥ न जहाति । ‘नञि जहातेः’ (उ० १।१५८) इति कनिन् । ‘रोऽसुपि’ (८।२।६९) इति रः । यत्तु—‘अहन्’ (८।२।६८) इति रुत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । रत्वस्य रुत्वापवाद-त्वात् ॥ (३) ॥*॥ दीव्यन्त्यत्र । ‘दिवादिभ्यः कित्’ (उ० ३।१२१) इत्यसच् ॥ (४) ॥*॥ वासयति । वसतेर्ण्यन्तात् ‘अतिक्मिभ्रमि-’ (उ० २।१३२) इत्यरप्रत्ययः । ‘वास-रस्तु पुमान्नागप्रभेदयोरपि’ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘दिनस्य’ ॥

प्रत्युषोऽहर्मुखं कल्यमुषःप्रत्युषसी अपि ॥ २ ॥

प्रभातं च

प्रत्युष इति ॥ प्रत्युषति रुजति कामुकान् । ‘ऊष रु-जायाम्’ (भ्वा० प० से०) ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘प्रत्युषोऽहर्मुखे वसौ’ ॥ (१) ॥*॥ अहो मुखम् ॥ (२) ॥*॥ कलयति चेष्टाम् । अघ्रादयश्च’ (उ० ४।११२) इति कलेर्यक् । ततः प्रज्ञायणि (५।४।३८) काल्यम्, अपि । ‘कल्यं प्रैभाते क्लीवं स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्ज-नीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च ॥ उपायवचनेऽपि स्या-त्रिषु मये तु योषिति’ ॥ (३) ॥*॥ ओषल्यन्धकारम् । ‘उष दाहे’ (भ्वा० प० से०) । ‘उषः क्चि’ (उ० ४।२३४) इत्यसिः । अन्योपसर्गनिवृत्तये प्रतिः । ‘उषः प्रत्युषसि क्लीवं पितृप्रसां च योषिति’ ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ भातुं प्रवृत्तम् । प्रभातम् । आदिकर्मणि (३।४।७१) क्तः ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘प्रभातस्य’ ॥

दिनान्ते तु सायः

(दिनेति ॥) दिनस्यान्तः । स्यति समापयति दिनम् । ‘षोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) । ‘शाद्यधा-’ (३।१।१४१) इति णः । सायः काण्डे दिनान्ते च’ ॥*॥ मान्त-

१—दन्त्यमध्यः ‘रविर्मानादशितवासरः सरः’ इति जानकी-हरणम् ‘वद्धो वासरसङ्गः’ इति भट्टभाषासमावेशः—इति मु-कुटः ॥ २—दीर्घमध्यः ‘प्रत्युषस्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः’ इति माघः—इति मुकुटः ॥ ३—‘कल्यं प्रधाने इति’ पाठः ॥

मव्ययं लव्ययवर्गे वक्ष्यति ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘दिना-न्तस्य’ ॥

संध्या पितृप्रसूः ।

(संध्येति ॥) सम्यग् ध्यायन्त्यस्याम् । ‘धै चिन्तायाम्’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।३।१०६) इत्यङ् । ‘संध्या पितृप्रमूनद्यन्तरयोर्युगसंधिषु’ ॥*॥ निर्यकरोऽपि । संधीयतेऽनुसंधीयतेऽस्याम् । डुधाजः (जु० उ० अ०) अङ् (३।३।१०६) । ‘संध्या पितृप्रसूः संधा’ इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ पितृन् प्रसूते । क्तिप् (३।१।७६) द्वे ‘संध्यायाः’ ॥

प्राह्णापराह्णमध्याह्नास्त्रिसंध्यम्

प्राह्णेति ॥ अहःशब्दस्तदवयवे । प्रथमं च तदहश्च प्राहः । ‘राजा-’ (५।४।९१) इति टच् । ‘अहोऽहः-’ (५।४।८८) इत्यहदेशः । ‘अहोऽहन्तात्’ (८।४।७) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ अहोऽपरम्—अपराहः । ‘पूर्वापर-’ (२।२।१) इत्येकदेशिसमासः ॥ (१) ॥*॥ अहो मध्यम् ‘संध्या-विसाय-’ (६।३।११०) इति ज्ञापकात्समासः । ‘रात्राह्नाहाः पुंसि’ (२।४।२९) । मध्यं च तदहश्चेति वा ॥*॥ तिसृणां संध्यानां समाहारः । ‘आवन्तो वा’ (वा० २।४।३०) इति पाक्षिकी क्लीवता, पक्षे त्रिसंधी ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘दिना-द्यन्तमध्यानाम्’ ॥

अथ शर्वरी ॥ ३ ॥

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।

विभावरीतमस्त्रिन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥

(अथेति ॥) शृणाति चेष्टाः । ‘शृ हिंसायाम्’ (त्र्या० प० से०) । ‘कृशृगृवृञ्चतिभ्यः ष्वरच्’ (उ० २।१२१) ‘वि-द्रौरा-’ (४।१।४१) इति ङीप् । ‘शर्वरी यामिनीस्त्रियोः’ ॥*॥ प्रज्ञायणि शर्वर्यपि । ‘शर्वरी शार्वरी शर्या’ इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ नितरां इयति तनूकरोति व्यापारान् । ‘शो तनूकरणे’ (दि० प० से०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः । ‘निशा दाहहरिद्रायां स्यात्रियामाहरिद्रयोः’ इति विश्वः ॥*॥ ‘निशीथिनी निशा निट् च श्यामा तुङ्गी तमा तमी’ इति नामनिधानात् ‘निट्’ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) शान्तापि ॥ (२) ॥*॥ निशीथोऽस्त्यस्याम् । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ राति मुखम् । ‘रा दाने’ (अ० प० से०) ‘राशदिभ्यां त्रिप्’ (उ० ४।६७) ॥*॥ ‘कृदिका-रात्-’ (ग० ४।१।४५) इति ङीप् रात्रीत्यपि । ‘रात्री रात्रिस्तमस्त्रिनी’ इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥*॥ त्रयो यामा यस्याः । आद्यन्तयोरर्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् । यद्वा त्रीन्धर्मादीन् यापयति निरवकाशीकरोति कामप्रधान-

१—‘संधोज्ज्वलितः’ इति वासवदत्ता—इति मुकुटः ॥

२—‘गुणसंधी पुंसि’ इति पाठोऽपि दृश्यते ॥

त्वात् । अन्तर्भावितव्यार्थाद्यातेः 'अर्तिस्तुमु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (५) ॥॥ क्षणम् उत्सवं निर्व्यापारस्थितिं वा ददाति । कः (३।२।३) । 'क्षणदो गणके, रात्रौ क्षणदा, क्षणदं जले' ॥ (६) ॥॥ क्षपयति चेष्टाम् । 'क्षे क्षये' (खा० प० से०) अस्माप्यन्तान्मितः पचाद्यच् ॥ (७) ॥॥ विभाति नक्षत्रादिभिः । कनिष् (३।२।७४) । 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीर्त्तौ । 'विभावरी निशारात्र्योः कुट्टन्यां चक्रयोपिति । विवादे वल्लकुट्यां च' ॥ (८) ॥॥ तमोऽस्त्यस्याम् । 'अस्माया-' (५।२।१२९) इति विनिः ॥ (९) ॥॥ रजन्यनुरक्ता भवन्ति राणिणोऽस्याम् । 'क्षिपेः किच्' (उ० २।१०७) इति चकारादनिः । कित्वाङलोपः (६।४।२४) । ङीष् (ग० ४।१।४५) । 'रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजनुकासु च' । ङीष्भावे रजनिरपि ॥ (१०) ॥॥ भीतिहेतुत्वान्निन्दिता यामा यस्याः । निन्दायामिनिः (५।२।११५) ॥ (११) ॥॥ ताम्यन्यस्याम् । 'तसु ग्लनौ' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'कृदिकाराद-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥॥ पक्षे तमिः ॥॥ पचाद्यचि 'तैमा' आपि ॥ (१२) ॥॥ द्वादश 'रात्रेः' ॥

तमिस्रा तामसी रात्रिर्

तमिस्रेति ॥ तमो बहुलमस्त्यस्याम् । 'ज्योत्स्नातमिस्रा-' (५।२।११४) इति निपातिता । 'तमिस्रं तिमिरे कोपे पुंसि स्त्री तु तमस्तौ । कृष्णपक्षनिशायां च' ॥ (१) ॥॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानत् (वा० ५।२।१०३) मत्वर्थेऽण् । 'तामसी निशि दुर्गायां तामसो भुजगे खेले' ॥ (२) ॥॥ द्वे 'अत्यन्धकाररात्रेः' ॥

ज्योत्स्नी चन्द्रिकयान्विता ।

(ज्योत्स्नीति ॥) ज्योत्स्नास्त्यस्याम् । प्राग्वदण् (वा० ५।२।१०३) ('ज्योत्स्नी पटोलिकायां स्याज्ज्योत्स्नायुक्तनिशि स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥॥ एकम् 'ज्योत्स्नावद्रात्रेः' ॥

आगामिवर्तमानाहयुक्तायां निशि पक्षिणी ॥ ५ ॥

(आगामीति ॥) आगामिवर्तमाने च ते अहनी च । इति कर्मधारये टच् (५।३।९१) । सरेफाठे तु समासान्तविधेरनित्यताश्रयणीया । आगामिवर्तमाने अहनी युक्ते यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । पूर्वोपरदिने पक्षाविव स्तो यस्याम् । 'अत इनि-' (५।२।११५) ॥॥ निशीत्युपलक्षणम् । तेन पूर्वोत्तररात्रियुक्तदिनमपि पक्षिणीति हरदत्तादयः । 'पक्षिणी पूर्णिमायां स्याद्विहग्यां शाकिनीमिदि । आगामिवर्तमानाहयुक्तरात्रावपि स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥॥ एकं 'दिनद्वयमध्यगतरात्रेः' ॥

१—'स तमीं तमोभिरभिगम्य ताम्' इति माषर्दशनात्—इति मुकुटः ॥ २—'हा राम हा देवर तात मातः' इति विदग्धमुखमण्डनम्—इति मुकुटः ॥ ३—खगे इति पाठान्तरम् ॥ ४—'स्याद्विहग्यां' इति पाठः ॥

गणरात्रं निशा बह्व्यः

गणेति ॥ गणानां बह्वीनां रात्रीणां समाहारः । गणशब्दस्य संख्यात्वात् (१।१।२३) 'तद्धितार्थ-' (२।१।५१) इति द्विगुः । 'अहःसर्वैकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राद्वाहाः पुंसि' (२।४।२९) इति पुंस्त्वं तु न । 'संख्यापूर्वा रात्रिः' इति लिङ्गानुशासनसूत्रेण क्ळावत्वविधानात् । 'भवति नपुंसकयोगः संख्यापूर्वस्य रात्रशब्दस्य' इति वररुचिवचनाच्च । 'रात्रं प्राक् संख्ययान्वितम्' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । एतेन स्वामिमुकुटयोर्नपुंसकत्वसमर्थनसंभ्रनः परास्तः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'रात्रिसमूहस्य' ॥

प्रदोषो रजनीमुखम् ।

प्रदोष इति ॥ दुष्यति । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । टौप् (४।१।४) । ('दोषा रात्रौ भुजेऽपि च') । प्रारम्भो दोषायाः । प्रादिसमासः (२।२।१८) । प्रारब्धा दोषा यस्मिन्निति वा । 'गोत्रियोः-' (१।२।४८) इति ह्रस्वः ॥॥ 'दोषा' ईल्यव्ययमप्यस्ति । 'नक्तं दोषा च रजनौ' इति वक्ष्यते । ('प्रदोषः कालदोषयोः') ॥ (१) ॥॥ रजन्या मुखमिव ॥ (३) ॥॥ द्वे 'रात्रिप्रारम्भस्य' ॥

अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ

अर्धेति ॥ अर्धं रात्रेः । 'अहःसर्वैकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् ॥ (१) ॥॥ निशेरतेऽस्मिन् । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'निशीथगोपीथावगथाः' (उ० २।९) इति थक् । 'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके' ॥ (२) ॥॥ द्वाविति । समाविद्याकृष्यते ॥ द्वे 'रात्रिमध्यस्य' ॥

द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥ ६ ॥

(द्वाविति ॥) याति । 'अर्तिस्तुमु-' (उ० १।१४०) इति मन् । यत्तु—'यातेर्मग्' इति मग्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । उक्तसूत्रस्योत्प्रेक्षितत्वेन निर्मूलत्वात् । 'यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥॥ प्रहियते ढक्कादिरस्मिन् । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥॥ द्वे 'प्रहरस्य' ॥

स पर्वसंधिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् ।

स इति ॥ प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् स संधिः । स एव पर्व अपि । 'प्रतिपत्पञ्चदश्योस्तु संधिः पर्व प्रदिक् ककुप्' इति दुर्गः । 'संधिमभितो यजेत्' इत्यादौ प्रसिद्धः स एव । 'पर्वं ह्रीवं मह्ये ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संधौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि' ॥ (१) ॥॥ 'पर्वसंधिः' इत्येकं नाम, इति प्राञ्चः ॥ एकम् 'पर्वसंधेः' ॥

१—तथा च भट्टिः 'ततः कथाभिः समतीत्य दोषामारुह्य सैन्यैः सह पुष्पकं ते' इति—इति मुकुटः ॥ २—अव्ययस्य स्त्रीलिङ्गाभावेन ह्रस्वाप्राप्त्या न रूपसिद्धिः ॥

पक्षान्तौ पञ्चदशौ द्वे

(पक्षेति ॥) द्वे पञ्चदशौ पूर्णमामावास्ये पक्षस्यान्तौ ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'पक्षान्तस्य' ॥

पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥

पौर्णेति ॥ पूर्णो मासोऽस्याम् । बहुव्रीहौ कृते स्थायेंऽण् ।
प्रज्ञादेः (५।४।३८) आकृतिगणत्वात् । 'सास्मिन्पौर्णमासी'
(४।२।२१) इति निर्देशाद्वा । यद्वा माश्वन्द्रः । पूर्णो माः
पूर्णमाः । तस्येयम् । यद्वा 'महाराजप्रोष्ठपदादृक्' (४।२।३५)
इति सूत्रे 'तदास्मिन्वर्तते' इत्यर्थे 'पूर्णमासादणः' उपसंख्या-
नादण् । ('पौर्णमासः पुमान्यज्ञभेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ') ॥
(१) ॥*॥ 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । भावे क्तः
(३।३।११४) पूर्णं चन्द्रस्य पूरणम् । तेन निर्वृता पूर्णिमा ।
भावप्रत्ययान्तात् 'तेन निर्वृतम्' इत्यर्थे इमप् (वा० ४।४।२०)
टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णमायाः' ॥

कलाहीने सानुमतिः

कलेति ॥ सा पूर्णिमा उदयकाले प्रतिपद्योगात्कलाहीने
चन्द्रे । अनुमन्यते-अनुमतिः । क्तिच् (३।३।१७४) । 'अथा-
नुमतिरुनेन्दुपूर्णमानुज्ञयोरपि' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सानु-
मत्याः' ॥

पूर्णे राका निशाकरे ।

पूर्णे इति ॥ चन्द्रे पूर्णे तु । राति शुभम् । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) । 'कृदाधारा-' (उ० ३।४०) इति कः
बाहुलकाद्भ्रस्वः । 'राका नद्यन्तरे कच्छां नवजातरजःस्त्रि-
याम् । संपूर्णेन्दुतिथौ' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राकायाः' ॥

अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥

(अमेति ॥) अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्राकौ । 'अमा-
वस्यदन्यतरस्याम्' (३।१।१२२) इति ण्यत्, पक्षे वृद्धभाव-
श्च निपात्यते ॥*॥ नामैकदेशे नामग्रहणात् 'अमा' अपि
॥*॥ वसतेरिन्द्रप्रत्यये (उ० ४।११८) ततो ङीप् (ग० ४।
१।४५) अमावसी ॥*॥ 'इणजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)
इतीणि अमावासी ॥*॥ 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) ।
अमा चन्द्रसूर्यौ साहचर्येण मस्यतः परिच्छिन्नोऽस्यां मासम् ।
अमामासी । इण् (वा० ३।३।१०८) ॥*॥ अमामसी । इन्
(उ० ४।११८) ॥*॥ 'दर्शोमाऽमावसी च स्यात्' इति
रभसः । अप्यमावस्यमावासी चामामस्यप्यमामसी'
इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ दृश्यते शास्त्रेण ।
'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः । 'पक्षान्तेऽन्धौ
दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे' ॥ (३) ॥*॥ सूर्येन्दु संगच्छ-
तोऽस्मिन् । घः (३।३।११८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'दर्शस्य' ॥

सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली

सेति ॥ चतुर्दशीयोगादृष्टचन्द्रा सती सा अमा सिनी-

वाली । एन विष्णुना सह वर्तते सा लक्ष्मीः । तद्योगात् ।
सिनी चन्द्रकला । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः । सिनीं
वलति धारयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यत्तु—'स्त्रियाः पुं-
वत्-' (६।३।३४) इति न पुंवत्वम् । 'संज्ञापूर्वण्योश्च' (६।
३।३८) इति निषेधात्-इति मुकुटः । तत्र । सिनीवालीत्यत्र
सामानाधिकरण्याभावात्, असंज्ञात्वात्, अभाषितपुंस्क-
त्वाच्च । यदपि—सिनी चन्द्रकला सा बालाल्पात्र-इति तेन
विगृहीतम् । तदपि न । बालेत्यस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपात-
प्रसङ्गात् । स्वामी तु—सिनी सिता बालास्त्यस्याम्-इत्याह ।
तत्र । पुंवद्भावप्रसङ्गात् । ('सिनीवाली तु दृष्टेन्दुकलामा-
दुर्गयोः स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सिनीवालयाः' ॥
सा नष्टेन्दुकला कुहूः ।

(सेति ॥) उदये अमायोगान्नचन्द्रकला सा अमा कुहूः ।
कुहयति । 'कुह विस्मापने' (उ० उ० से०) चुरादिः । 'वृत्ति-
शुध्योः कूः' (उ० १।९१) इति कूप्रत्ययो बाहुलकादिहापि
॥*॥ मृगध्वादित्वाद्भ्रस्वोऽपीत्यन्ये । धेनूरुज्जुकुहुसरयुतनु-
करणवः स्त्रियाम् इति विन्ध्यवासी ॥*॥ 'कुहूः स्त्री कोकि-
लालापनष्टेन्दुकलदर्शयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुह्वाः' ॥

उपरागो ग्रहः

उपराग इति ॥ उपरज्यतेऽनेन । 'रज रागे' (भ्वा०
उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१३१) इति घञ् । 'घञि च
भावकरणयोः' (६।४।२७) इति नलोपः । भावे वा घञ् ।
(३।३।१८) । 'उपरागस्तु पुंसि स्याद्वाहुग्रासेऽर्कचन्द्रयोः ।
दुर्नये ग्रहकल्लोले व्यसनेऽपि निगद्यते' ॥ (१) ॥*॥ ग्रहणं
ग्रहः 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । 'ग्रहो निर्ग्रहनिर्वन्धग्र-
हणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैहिकेयोपरागयोः'
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रहणस्य' ॥

राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ॥ ९ ॥

सोपप्लवोपरक्तौ द्वौ

(राह्विति ॥) 'उपप्लवः सैहिकेये विप्लवोत्पातयोरपि' ।
सहोपप्लवेन । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सभावः ॥
(१) ॥*॥ उपरज्यते स । कर्मणि क्तः (३।२।१०२।४।७०) ।
'उपरक्तो व्यसनार्ते राहुग्रस्तेन्दुसूर्ययोः' ॥ (२) ॥*॥ इमौ
द्वौ 'राहुणा ग्रस्ते सूर्ये' च ॥

अभ्युत्पात उपाहितः ।

(अभ्युत्पात इति ॥) अभ्येष्टुत्पातनम् उत्पातो वैकृतम् ॥
(१) ॥*॥ उप आसन्नम् आहितं फलं यस्य । 'उपाहितो-
ऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आका-
शादिष्वग्निविकारस्य' ॥

१—इममेदिन्योरपि—'अनुग्रह' इति पाठो वृद्धयते । व्याख्यातं
चानेकार्थैरवाकुरकौमुद्याम् 'अनुग्रहे प्रसादे ग्रहशब्दः सत्यभा-
सायां भामाशब्दवत्' इति ॥

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥

(एकयेति ॥) 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । पुष्पो विकासः प्रकाशश्च । तद्वन्तौ । मतुप् (५।२।९४) । एकयोक्त्या साधारणवचनेन । प्रत्येकं 'पुष्पवान्' इति न प्रयोक्तव्यमिति भावः । अकारान्तोऽपि पुष्पवन्तशब्दः । 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'जृवि-
शिभ्यां झञ्' (उ० ३।१२६) इति बाहुलकादधत्तेरपि झञ् । 'झोऽन्तः' (७।१।३) । पुष्पस्यावन्तौ इति विग्रहे शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । रविशशिनौ पुष्पवन्ताख्यौ इति नाम-
माला । 'पुष्पवन्ताभ्याम्, पुष्पवन्तयोः' इत्यादि । ('पुष्प-
दन्तौ पुष्पवन्तावेकोक्त्या शशिभास्करौ' । 'पुष्पदन्तौ च
चन्द्रार्कवेकोक्त्या' इति हैमतः 'पुष्पदन्तौ' अपि बोध्यौ) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'समुच्चितसूर्यचन्द्रयोः' ॥

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा

अष्टादशेति ॥ 'क्षणद्वयं लघुः प्रोक्तो निमेषस्तु लघ्व-
यम्' इत्यादिशास्त्रसिद्धा निमेषाः । तेऽष्टादश काष्ठा । काशते ।
'हनिकुपि-' (उ० २।२) इति कथन् । 'काष्ठा दारुहृदिद्यां
कालमानप्रकर्षयोः । स्याद्विशि स्थानमात्रे च 'काष्ठमाख्या-
तमिन्द्रिये' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'काष्ठायाः' ॥

त्रिंशत्तु ताः कला ।

(त्रिंशदिति ॥) ताः काष्ठाः त्रिंशत् कला ॥ कलयति ।
'कल संख्याने' (जु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
('कला स्यात्कालशिल्पयोः') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क-
लायाः' ॥

तास्तु त्रिंशत्क्षणः

(ता इति ॥) ताः कलाः । क्षणोति । 'क्षणं हिंसायाम्'
(त० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'क्षणाः पूर्वा-
त्सवेऽपि स्यात्तथा मानेऽप्यनेहसः' ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'क्षणस्य' ॥

ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥

ते त्विति ॥ ते तु क्षणाः (द्वादश) 'हुर्छा कौटिल्ये'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् 'अजिघृष्टि-' (उ० ३।८९)

१—'देवताद्वन्द्वे च' (६।३।२६) इति नानद् । तत्र 'आ-
नङ्गो द्वन्द्वे' (६।३।२५) इत्यतो द्वन्द्वग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनर्द्व-
न्द्वग्रहणेन वेदलोकसहचरितद्वन्द्वस्य ग्रहणात् । अस्य तु द्वन्द्वस्या-
तथात्वात् । अत एव 'रविचन्द्रावपि नोपलक्षितौ' इति घटख-
र्परः—इति मुकुटः ॥ २—'प्राक्प्रत्यक् धरणीधरशिखरस्थितपु-
ष्पवन्ताभ्याम्' इत्याक्षर्यमज्जर्यामदन्तत्वं दर्शनात्—इति मुकुटः ॥
३—अनेकार्थकैरवाकरकौमुद्यां व्याख्यातं च । पुष्पे इव पुष्पे,
दन्ताविव दन्तौ, पुष्पे च ते दन्तौ च पुष्पदन्तौ । यथा च । 'वि-
श्वस्यास्य विलोचने निरयतो यत्पुष्पदन्तौ तमः' इति ॥

इति को मुडागमश्च । 'राश्लोपः' (६।४।२१) इति छलोपः ।
'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । 'लिङ् चोर्ध्वमौद्धर्तिके'
(३।३।१६४) इति निर्देशाद्वा मुहूर्तः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'मुहूर्तस्य' ॥

ते तु त्रिंशद्दहोरात्रः

ते त्विति ॥ ते तु मुहूर्ताः । अहश्च रात्रिश्च तयोः समा-
हारः । 'अहःसर्वैकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राहाहाः
पुंसि' (२।४।२९) । यत्तु—'अह्ना सहिता रात्रिः' इति वि-
ग्रहं प्रदर्श्य 'अहोरात्रः' इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तत्र । तथा
सत्यजभावप्रसङ्गात् । अहःपूर्वाद्वात्रिंशद्वाह्नौ एवाजिघा-
नात् । 'गणरात्रवदज्' इति दृष्टान्तोऽप्यसंमतः । चकारात्सं-
ख्याव्यायादेरप्यजिघानात् । अत्र तदादित्वाभावात् यदपि-
समाहारे क्लीबमप्यहोरात्रम्—इत्युक्तम् । तदपि न । समा-
हारेऽपि 'रात्राहाहाः पुंसि' (२।४।२९) इत्यनेन परत्वात्पुं-
स्त्वविधानात् । यदपि—वामनलिङ्गानुशासने 'द्विगुरपि पा-
त्रायदन्तः' इति नपुंसकत्वेन 'अहोरात्रं द्विरात्रम्' इत्युदा-
हृतम्—इति संमतिप्रदर्शनं कृतम् । तदपि न । 'रात्रं प्रा-
क्संख्ययान्वितम्' इति द्विरात्रस्य नपुंसकत्वेऽपि अहोरात्रस्य
तदयोगात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अहोरात्रस्य' ॥

पक्षस्ते दश पञ्च च ।

(पक्ष इति ॥) तेऽहोरात्राः । पक्षयते । 'पक्ष परिग्रहे'
(भ्वा०, जु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पक्षो
मासार्धके गेहे पार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः परतो वृन्दे
बले सखिसहाययोः ॥ जुह्वीरन्ध्रे पतत्रे च राजकुञ्जरपा-
श्वयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पक्षस्य' ॥

पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ

(पक्षाविति ॥) शुक्लपक्षः पूर्वसंज्ञः ॥ (१) ॥*॥ कृष्णप-
क्षोऽपरसंज्ञः ॥ (१) ॥*॥ क्रमेणैकैकम् 'शुक्लकृष्णपक्षयोः' ॥

मासस्तु तावुमौ ॥ १२ ॥

(मास इति ॥) तौ पक्षौ । मस्यते परिमीयतेऽयम्,
अनेन वा । 'मसी परिमाणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ्
(३।३।१९) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति वा ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'मासस्य' ॥

द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादतुः

द्वाविति ॥ इयति, ऋच्छति वा । 'अतेश्च-' (उ० १।
७२) इति तुः । चात् कित्त्वम् । ('ऋतुः क्रीकृषुमे मासि
वसन्तादीषुधारयोः') ॥*॥ मार्गादीनां शुभैर्हर्मन्तादीनृतून
वक्ष्यति । तदेकदेशमयनपरिच्छेदार्थमनुवदति द्वौ द्वाविति ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'ऋतोः' ॥

१—अत एव भाष्ये 'अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं द्रष्टव्यम्' इत्युक्तम् ॥

२—तेऽहोरात्रा इत्युत्तरं 'दश पञ्च' इत्यपि दृश्यते ॥

तैरयनं त्रिभिः ।

(तैरिति ॥) तैर्ऋतुभिः । अयतेऽर्कोऽनेन । ल्युट् (३।३। ११७) । यत्तु—‘अयतेऽर्कोऽनेन’ इति विग्रहः ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) इति धातोरुपन्यसनं—मुकुटेन कृतम् । तद-संगतम् । इति स्पष्टमेव । ‘अयनं’ पथि भानोरप्युदगदक्षि-णतो गतौ ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अयनस्य’ ॥

अयने द्वे गतिरुदगदक्षिणार्कस्य

(अयने इति ॥) अयने तु द्वे । अर्कस्योत्तरा गतिः, दक्षिणा च उत्तरदक्षिणाख्ये द्वे अयने तु वत्सरः—इति व-क्तव्ये ‘अर्कस्य’ इति ग्रहणं चान्द्रत्वव्यावृत्त्यर्थम् । पक्षादिकं तु चान्द्रमुक्तम् । अयनं तु न चान्द्रं किं तु सौरमेव ॥ (१) ॥*॥ ‘अयनद्वयस्य’ एकैकम् ॥

वत्सरः ॥ १३ ॥

(वत्सर इति ॥) वसन्त्यस्मिन् । ‘वसेध्र’ (उ० ३।७१) इति सरप्रत्ययः । ‘सः’ स्यार्धधातुके’ (७।४।४९) इति सस्य तः ॥

समरात्रिन्दिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ।

समेति ॥ रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवम् । ‘अचतुर—’ (५।४।७७) इत्यादिना साधु । तत् समं यस्मिन् तादृशे काले तुलामेषावच्छिन्ने । विषु साम्येऽव्ययम् । ततो मतुप् (५।२। ९४) । ‘संज्ञायाम्’ (८।२।११) इति वत्वम् ॥ (१) ॥*॥ ‘वप्रकरणेऽन्यत्रापि’ (५।२।१०९) इत्युक्तेर्वः । तेन विषु-वम् । ‘विषुवान् समरात्रिवासरः’ इति पुंस्काण्डे बोपा-लितः ॥*॥ विषुणोऽपि । विषु नानारूपं गमनं विष्वक् । तदस्यास्तीति विग्रहे ‘विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः’ (५। २।१००) इति पामाद्यन्तर्गणसूत्रेण नप्रत्ययः । णत्वम् (८। ४।२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘समरात्रिन्दिवकालस्य’ ॥

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥

(मार्गेति ॥) मृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी । ‘नक्षत्रेण युक्तः कालः’ (४।२।३) इत्यण् । ‘अचि शीर्षः’ (६।१।६२) । मार्गशीर्षा पौर्णमास्यस्मिन्मासे । ‘सास्मिन्नपौर्णमासी’ (४।२। २१) इत्यण् । एतेन ‘पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा । नाम्ना स पौषो माघाद्याश्वैवमेकादशापरे’ इति क्वचित्पठ्यमानं व्याख्यातम् ॥ (१) ॥*॥ सहते ‘षह मर्षणे’ (भ्वा० उ० अ०) असुन् (उ० ४।१८९) सान्तः । (‘सहो बले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः’) ॥*॥ पचाद्यज-न्तोऽपि । ‘मार्गे सहः सहाः’ इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥*॥ एकदेशप्रयोगात् मृगोऽपि । ‘मृगशिरा मृगः’ इति रुद्र-कोषः । तद्युक्ता पौर्णमासी मार्गा । सास्मिन्नस्ति । (‘मार्गो मृगमदे मासे सौम्यर्क्षेऽन्वेषणे पथि’) ॥ (३) ॥*॥ आग्र-

हायण्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । ‘आग्रहायण्यश्वत्थादृक्’ (४। २।२२) ॥*॥ ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अपि ‘आग्रहायणः’ अपीति पुरुषोत्तमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘मार्गशीर्षस्य’ ॥

पौषे तैषसहस्यौ द्वौ

पौष इति ॥ पुष्येण तिष्येण च युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । ‘नक्षत्रेण—’ (४।२।३) इत्यण् । ‘तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि य-लोपः’ (वा० ६।४।१४९) डीप् (४।१।१५) ततः ‘सास्मिन्’ (४।२।२१) इत्यण् । (‘पौषो मासप्रभेदे स्यात्पौषं तु मह-युद्धयोः’) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ सहसि बले साधुः । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘पौषस्य’ ॥

तपा माघे

(तपा इति ॥) तपन्त्यस्मिन् । असुन् । (उ० ४।१८९) सान्तः ‘तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पु-माब् शिशिरमाघयोः’ ॥ (१) ॥*॥ मघया युक्ता पौर्णमा-स्यस्मिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘माघमासस्य’ ॥

अथ फाल्गुने ।

स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः

(अथेति ॥) फलति निष्पादयति । ‘फल निष्पत्तौ’ (भ्वा० प० से०) ‘फलेर्लुक्च’ (उ० ३।५६) इत्युनन् गुगा-गमश्च । ‘फल्गुनस्त्वर्जुने मासे नक्षत्रे फल्गुनी स्मृता’ इति गोवर्धनानन्दः ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।४।३८) । वृद्धिः (७।२। ११७) ‘फाल्गुनस्त्वर्जुने मासे फाल्गुनी चास्य पूर्णिमा’ इति धरणिः ॥*॥ फल्गुनीमिथुक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी । सास्मिन्नस्ति फाल्गुनः फाल्गुनिकश्च । ‘फाल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्जुनभूरुहे । तपस्यसंज्ञमासे तत्पूर्णिमायां तु फाल्गुनी’ । ‘विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः’ (४।२।२३) इति ठक् । पक्षेऽण् ॥ (१) ॥*॥ (३) ॥*॥ तपसि साधुः । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् । (‘तपस्यः फा-ल्गुने मासे तपस्या नियमस्थितौ’) ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि ‘फाल्गुनमासस्य’ ॥

स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥

(स्यादिति ॥) चित्रया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अण्-ठकौ (४।२।२३) । (‘चैत्रं मृते देवकुले ना भूधन्मासमे-दयोः’) (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ मन्यते एतं मधुः । ‘मन ज्ञाने’ (दि० आ० अ०) । ‘फलपाटि—’ (उ० १।१८) इ-त्युधश्चान्तादेशः । ‘मधु पुष्परसे क्षौद्रे मये ना तु मधुद्रमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति’ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चैत्रस्य’ ॥

वैशाखे माघवो राधः

(वैशाख इति ॥) विशाखया युक्ता पौर्णमास्यस्मि-

नस्ति । ('वैशाखः स्थानके मासे मन्थानेऽपि') ॥ (१) ॥*॥ मधु मकरन्दः । सोऽस्मिन्नस्ति । 'मधोर्ध्वं च' (४।४।१२९) इति नः ॥ (२) ॥*॥ राधा विशाखा । तद्वती पौर्णमासी राधी । सास्मिन्नस्ति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वैशाखस्य' ॥

ज्यैष्ठ्ये शुक्रः

ज्यैष्ठ्य इति ॥ पूर्ववदण्डयेन ज्यैष्ठ्यः ॥*॥ संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बुद्धभावे ज्यैष्ठ्योऽपि । 'ज्यैष्ठ्यो मासि च वृद्धे च ज्यैष्ठ्या च गृहगोधिका' इति त्रिकाण्डशेषः । ('ज्यैष्ठ्यः स्यादग्रजे श्रेष्ठे मासभेदातिवृद्धयोः । ज्यैष्ठ्या मे गृहगोधिकायाम्') ॥ (१) ॥*॥ विरहिणः शोचन्त्यस्मिन् । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रक्, चकारस्य ककारश्च । 'शुक्रः स्याद्भार्गवे ज्यैष्ठ्यमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरग्निमदोः क्लीवम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ज्यैष्ठ्यमासस्य' ॥

शुचिस्त्वयम् ।

आषाढे

(शुचिरिति ॥) अयमिति शुचेः पुंस्त्वामिव्यक्त्यर्थम् । शोचन्ति विरहिणोऽस्मिन् । 'इगुपधाकित्' (उ० ४।१२०) इतीन् किञ्च ॥ (१) ॥*॥ अषाढया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । 'आषाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री पूर्णिमायाम्' । आषाढाभिराख्यातः, इति विग्रहे तु 'अषाढकः' अपि । आख्यानप्यन्तात् (वा० ३।१।२६) 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'स्यादाषाढे त्वषाढकः' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आषाढस्य' ॥

श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥१६॥

(श्रावण इति ॥) 'स्त्रीपुंसयोर्कक्षभेदे श्रवणं श्रुतिकर्णयोः' इति रभसः । श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी श्रवणा । 'लुवविशेषे' (४।२।४) इति प्राप्ते लुक् यद्यपि 'पौर्णमास्यां नेष्यते' इत्युत्सर्गः । 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति लिङ्गात् । तथापि श्रवणशब्दादिष्यत एव । तत्रैव (४।२।२३) सूत्रे 'श्रवणा' इति निर्देशात् । 'अबाधकान्यपि निपातनानि' इति 'श्रावणी' इत्यपि । ततः 'सास्मिन्' (४।२।२१) इत्यणि श्रावणः । 'श्रावणो मासि पाखण्डे दध्याल्यां श्रावणा मता' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विरहिणो नभ्यति, नभाति, नभते, वा नभाः । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०, दि० प० से०, क्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । स्वामी तु—न भासते मेघच्छन्नत्वात्—इत्याह । तत्र । नभासौ, नभासः, नभाभ्याम्, नभाभिः, नभाःसु, इत्यादिरूपप्रसङ्गात् । 'नभः खं श्रावणो नभाः' इत्यनुपपत्तेश्च । ह्रस्वदीर्घोपधयोः शब्दभेदात् । 'भासते इत्यर्थकथन-

मात्रम्' इत्यभिप्रेत्य 'भस दीर्घा' (जु० प० से०) इति जुहो-
ल्यादेः 'न वभस्ति' इति व्युत्पत्त्याश्रयेण तु 'अत्वसन्तस्य-'
(६।४।१४) इति दीर्घो न स्यात् । 'धनुर्धरे त्रिषु नभाः क्लीवं व्योम्नि पुमान्धने । प्राणश्रावणवर्षासु विसतन्तौ पतद्ब्रहे' ॥ (२) ॥*॥ 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति ठकि श्रावणिकः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'श्रावणमासस्य' ॥

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रपदाः समाः ।

स्युरिति ॥ नभा अभ्रम् । तत्र साधुर्नभस्यः ॥ (१) ॥*॥ प्रौष्ठपदामिर्युक्ता प्रौष्ठपदी । भद्रा भद्रपदा । तामिर्युक्ता भाद्री भाद्रपदी च पौर्णमासी । ततः 'सास्मिन्' (४।२।२१) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'भाद्रपदमासस्य' ॥

स्यादाश्विन ईषोऽप्याश्वयुजोऽपि

(स्यादिति ॥) अश्विन्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्ति ॥ (१) ॥*॥ 'इष गतौ' (दि० प० से०) एषणमिद् यात्रा । किप् (३।२।१७८) सास्मिन्मासे जिगीषूनामस्ति । अर्श-
आद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ अश्वयुजा युक्ता पौर्णमा-
स्यस्मिन् । अण्द्वयम् (४।२।३, २१) ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्ध-
भावे अश्वयुजोऽपि । 'आश्विनोऽश्वयुजश्चेषः' इत्यमरमाला ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'आश्विनमासस्य' ॥

स्याचु कार्तिके ॥ १७ ॥

बाहुल्योर्जौ कार्तिकिकः

(स्यादिति ॥) कृत्तिकामिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ॥ (१) ॥*॥ बहुलाः कृत्तिकाः । अण्द्वयम् (४।२।३, २१) ॥ (२) ॥*॥ ऊर्जयति उत्साहयति जिगीषून् । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (जु० प० से०) प्यन्तात् । (३।१।२६) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ऊर्जः कार्तिके बले' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति ठकि कार्तिकिकः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कार्तिकमासस्य' ॥

हेमन्तः

(हेमन्त इति ॥) हन्ति । 'हन्तेर्मुद् हि च' (उ० ३।१२९) इति झच् हिरादेशो मुडागमः । गुणः (७।३।८४) ॥*॥ 'हेमा' अपि । 'सर्वत्राण् च-' (४।३।२२) इति सूत्रे यद्भाष्यम् 'हेमन्तस्य तलोपवचनानर्थक्यं हेमन्तः प्रकृत्यन्यतरस्य सत्त्वात्' इति । हिनोति वर्धयति बलम् । 'हि गतौ वृद्धौ च' (खा० प० अ०) । अन्तर्भावितव्यर्थात् 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् ॥ (१) ॥*॥ 'मार्गपौषाभ्यां निष्पन्नस्य क्रतोः' एकम् ॥

१—सूर्यन्यान्तः 'ध्वनिमिषे निमिषे क्षणमग्रतः' इति माघ-
यमकात्—इति मुकुटः ॥

शिशिरोऽस्त्रियाम् ।

(शिशिर इति ॥) 'शश भुतगतौ' (भ्वा० प० से०) 'अजिरशिशिरः' (उ० १।५३) इति किरजन्तो निपातितः । शशन्ति धावन्ति यस्मिन्पथिकाः । 'शिशिरः स्यादतोभेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत्' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माघफाल्गुनाभ्यामृतोः' ॥

घसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः

(वसन्त इति ॥) वसन्त्यत्र मदन्तोत्सवाः । 'तृभूवह्वसि-' (उ० ३।१२८) इति झच् ॥ (१) ॥*॥ पुष्पाणां समयः ॥ (२) ॥*॥ सुष्ठु रमन्ते रमसयुक्ता भवन्त्यत्र । 'रम रामस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । इन् (उ० ४।११८) 'सुरभिर्हेति चम्पके जातीफले मातृभेदे रम्ये चैत्रवसन्तयोः ॥ सुगन्धौ गवि शल्लक्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चैत्रवैशाखाभ्यामृतोः' ॥

ग्रीष्म ऊष्मकः ॥ १८ ॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ।

ग्रीष्म इति ॥ प्रसते रसान् । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० अ०) । आतो मक्, धातोर्ग्रीभावः, णगागमश्च 'ग्रीष्मः' (१।१४९) इत्युणादिसूत्रेण निपातितः । 'ग्रीष्म ऊष्मर्तुभेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ ऊषति रुजति । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्यः-' (३।२।७५) इति मनिन् । 'ऊष्माणस्तु निदाघोष्णग्रीष्माः शषसहा अपि' । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥*॥ मकि (बाहुलकात्) अदन्तोऽपि । 'ऊष्मो घर्मेऽश्रुणि तथा ज्येष्ठे, ऊष्मा स्त्रियां त्विषि' इति बोपालितः ॥ (२) ॥*॥ नितरां दह्यतेऽत्र । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुलम् । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' ॥ (३) ॥*॥ उष्णमुपगममत्र ॥ (४) ॥*॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'इणसिजिदीडुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) । 'ऊष्णो ग्रीष्मे पुमान्, दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' ॥ (५) ॥*॥ 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (३।२।७५) आगच्छति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ऊष्मा तप आगमोऽत्र ॥*॥ 'ऊष्मा' अपि । 'ऊष्मातपनिदाघयोः' इति नान्ते बोपालितः ॥ (६) ॥*॥ तपति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'ज्येष्ठाषाढाभ्यामृतोः' ॥

स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः

स्त्रियामिति ॥ वर्षणं वृट् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । प्रकृष्टा वृडत्र । 'नहिवृति-' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ वर्ष वर्षणमत्रास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । टाप् (४।

१।४) । भूम्नि, बहुवे । तेन नित्यबहुवचनान्तः ॥ (२) ॥*॥ वर्षर्तौर्द्वे 'श्रावणभाद्राभ्यामृतोः' ॥

अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥

अथेति ॥ शीर्यन्तेऽस्यां पाकेनौषधयः । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) 'शृद्भसोऽदिः' (उ० १।१३०) । ('शरत् स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ') ॥*॥ भागुरिमते टापि शरदा च । 'शरद्भवेच्छरदया प्रावृट् प्रावृषया सह' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आश्विनकार्तिकाभ्यामृतोः' ॥

षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ।

षडिति ॥ अमी हेमन्तादयः । 'ऋ गतौ' 'अर्तेश्च' (उ० १।७२) इति तुः, चात्किट् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—केत्वादय इति तुन्—इति । तत्र । गुणप्रसङ्गात्, अपाणिनीयत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥ 'हेमन्तादीनां षण्णाम्' एकम् ॥

संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽग्नी शरत्समाः २०

संवत्सर इति ॥ संवसन्त्यृतवोऽत्र । 'वसेश्च' (३।७१) 'संपूर्वाच्चित्' (उ० ३।७२) इति सरप्रत्ययः । 'सः स्यार्धधातुके' (७।४।४९) इति तः ॥ (१) ॥*॥ एवं वत्सरोऽपि ॥ (२) ॥*॥ आप्यते 'आप्ल व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति दन् ह्रस्वत्वं च । 'अब्दः संवत्सरे वारिवाहमुस्तकयोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ भावाज्जाहाति, जिहीते वा । 'हश्च व्रीहिकालयोः' । (३।१।४८) इति ण्युट् । 'हायनः स्त्री' इति पाठे शरदा संवन्धः । 'हायनो न स्त्रियां वर्षे पुंस्यर्चिब्रीहिभेदयोः' ॥ (४) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) 'शृद्भसोऽदिः' (उ० १।१३०) इत्यादिः ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) शारदोऽपि । 'समायोषिति, शारदः' इति रत्नकोषः ॥ (५) ॥*॥ 'षम षम वैकृत्ये' (भ्वा० प० से०) । समन्ति विक्रवं कुर्वन्ति सर्वम् । पचाद्यचि (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) । बहुवचननिर्देशात्प्रायेणायं बहुवचनान्तः' इति ध्वनयति । कचिद्वचनान्तरमपि । 'समां समां विजायते' (५।२।१२) इति सूत्रात् । 'समायां समायाम्' इति तत्र भाष्याच्च । समान्ति सह वर्तन्ते ऋतवोऽस्यामिति वा । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'समां समां' (५।२।१२) इति निर्देशान्मलोपः । 'समा संवत्सरे

१—'ननु द्वे अयने वत्सरः' इत्युक्तम् । तत्रैव वत्सरपर्याया वक्तुमुचिताः । सत्यम् । पूर्वमयनद्वयपुरस्कारेणोक्तम् । तेन माघादिः सौरो वत्सरः, अत्र तु हेमन्तादिपुरस्कारेण मार्गादिश्चान्द्रः संवत्सरः, इति न पौनरुक्त्यम् । लोकैस्तु 'द्वादशमासाः संवत्सर' इति मासपुरस्कारेणैव प्रयुज्यते—' इति पीथपव्याख्या ॥

स्त्रियाम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत् ॥ (६)
॥३॥ पठ् 'संवत्सरस्य' ॥

मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रः

मासेनेति ॥ ऋणां मासेन । पितृणामयं पैत्रोऽहोरात्रः
तत्र कृष्णपक्षो दिनम् । शुक्लपक्षो रात्रिः ॥

वर्षेण दैवतः ।

(वर्षेणेति ॥) ऋणां वर्षेण । देवतानामयं दैवतोऽहो-
रात्रः । तत्रोत्तरायणं दिनम् । दक्षिणायनं रात्रिः ॥

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः

(दैव इति ॥) देवानां युगसहस्रद्वयेन ब्रह्मणोऽयम् 'ब्रा-
ह्मोऽजातौ' (६।४।१७१) ब्राह्मोऽहोरात्रः । दैवैः पञ्चधिकै-
स्त्रिभिरहोरात्रशतैर्दिव्यं वर्षम् । तैर्द्वादशभिः सहस्रैर्मानुषं च-
तुर्थयुगम् । तच्च देवानामेकं युगम् । तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं
भूतानां स्थितिकालः । तावत्स्यैव रात्रिः प्रलयकालः ॥

कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥२१॥

कल्पाविति ॥ ये दैवे युगसहस्रे तौ । कल्पयतः स्थितिं
प्रलयं च । 'कृपू सामर्थ्ये' (भा० आ० से०) । प्यन्तात्
(३।१।१२) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कल्पः शाले विधौ
न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ब्रह्मणो
दिनस्य' ॥

१—'सर्वथातु' इति पाठः । २—इदं च गनूक्तमपि निशी-
थतो दिनान्तरप्रवृत्तिमते । वस्तुतस्तु कृष्णाष्टम्यर्थे सूर्योदयः,
अमान्ते मध्याह्नः, शुक्लाष्टम्यर्थे सूर्यास्तः, पूर्णिमान्ते निशीथः
पितृणां भवति ॥ ३—इदमपि तथैव । देवानां सूर्योदयो
मेघविपुले, मध्याह्नो मिथुनान्ते, सूर्यास्तस्तुलाविपुले, निशीथो
धनुरन्ते भवति ॥ ४—'कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्थ-
युगम् । प्रोच्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ॥' इति
विष्णुपुराणतो युगानां नामानि ज्ञेयानि । तन्मानं च मनु-
नेत्यमभिहितम्—'चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती संख्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ इतरेषु
ससंख्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि
शतानि च ॥ एतद्वादशसहस्रं देवानां युगमुच्यते । दैविकानां
युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया । ब्राह्ममेकमहर्षेयं तावती रात्रि-
मेव च ॥' इति । अस्य निष्कटोऽर्थस्तु 'कृतयुगमानं दैववर्षैः
४८००, वर्षदिन ३६० गुणितं जातं मानुषवर्षमानम् १७२८००० ।
त्रेता दिव्यैर्वर्षैः ३६०० मानुषैः १२९६००० । द्वापरं दिव्यैः
२४००, मानुषैः ८६४००० । कलिर्दिव्यैः १२०० मानुषैः
४३२०००० । चतुर्थं दिव्यैः १२००० मानुषैः ४३२००००० ।
ब्रह्मदिनं दिव्यैः १२०००००० मानुषैः ४३२०००००००
इत्थमवसेयः ॥

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।

मन्वन्तरमिति ॥ 'मनोरन्तरमवकाशः' इति विग्रहः
॥३॥ एकाधिका सप्ततिः । सा च किञ्चिदधिकेति बोध्यम् ।
एकम् 'मन्वन्तरस्य' ॥

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥

संवर्त इति ॥ संवर्तते जगदत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् । 'संवर्तः प्रलयेऽक्षद्रौ' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥
प्रलीयतेऽत्र 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) 'एरच्' (३।३।
५६) 'प्रलयो मृतौ । संहारे नष्टचेष्टत्वे' इति हैमः ॥ (२)
॥३॥ 'कृपू सामर्थ्ये' (भा० आ० से०) कल्प्यन्ते विरुद्ध-
लक्षणया क्षीयन्तेऽत्र । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घः ।
'कल्पो विकल्पे कल्पद्रौ संवर्ते ब्रह्मवासरे । शाले न्याये
विधौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥३॥ क्षीयन्ते प्राणिनोऽत्र ।
'क्षि क्षये' (भा० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) 'पुंस्ति'
(३।३।११८) इति घो वा । 'क्षयो गेहे च कल्पान्ते-
ऽपचये रुजि' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ कल्पस्यान्तोऽवधिः ।
'कल्पः शाले विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' इति शाश्वतः ॥
(५) ॥३॥ पञ्च 'प्रलयस्य' ॥

अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् ।

कलुषं वृजिनैनोघमंहोरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥

अस्त्रीति ॥ पच्यते दुःखमनेन । 'पचि व्यक्तीकरणे, वि-
स्तारे वा' (भा० आ० से०) । करणे घञ् (३।३।१९)
कुलम् (७।३।५२) । यद्वा—पञ्चनं पङ्को व्यक्तीकरणम्, वि-
स्तारो वा । तं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६)
इति णिच् । ततः पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पङ्कोऽपे कर्दमे'
इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ आप्रोति व्याप्नोति लोकान् । 'आहृ
व्याप्तौ' (खा० प० अ०) 'नामन्सीमन्-' (उ० ४।१।५१)
इति सूत्रेण निपातितः ॥ (२) ॥३॥ पान्थस्मादात्मानम् ।
'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पानीविषिभ्यः पः' (उ०
३।२।३) । भीमादित्वात् (३।४।७४) अपादाने । यद्वा पिवति

१—मनवो ब्रह्मसुताश्चतुर्दशैव । तथा च विष्णुपुराणे—'मनुः
स्वायंभुवो नाम मनुः स्वरोचिषस्तथा । औत्तमिस्तामसिश्चैव रैव-
तश्चाक्षुषस्तथा ॥ एते तु मनवोऽतीताः सप्तमस्तु रवेः सुतः । वै-
वस्वतोऽयं यस्यैतत् सप्तमो वर्तते युगम् ॥ सावर्णिर्दक्षसावर्णो ब्रह्म-
सावर्ण इत्यपि । धर्मसावर्णरुद्रस्तु सावर्णो रौच्यभौलवत् ॥' इति
मन्वन्तरमानानयनं । नामनिधाने सर्वज्ञश्रीनारायणचरणाः—'दैवि-
कानां युगानां तु सहस्रं ब्रह्मणो दिनम् । मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य
भागाश्चतुर्दश ॥' इत्यनेन स्फुटमेवोक्तवन्तः । तथा चैकस्य मन्व-
न्तरस्य ३०८५७१४२८ वर्षाणि, ६ मासाः, २५ दिनानि, ४२
घटिकाः, साम्राण्येकपञ्चाशत् पलानि भवन्तीति—मुकुटाशयः ॥

२ 'क्षुद्रे' इति पाठः ॥

भक्षयति कर्तारम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥॥ केलयति क्रीडयति विषयेषु । 'किल श्रैल्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'किलेर्लुक्च' (उ० १।५०) इति टिषच् वुगागमश्च । 'किल्बिषं पापरोगयोः । अपराधेऽपि' ॥ (४) ॥॥ शुभं कर्म स्यति समाप्तं करोति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादित्वात् (६।४।१०९) लत्वषत्वे । 'कल्मषं किल्बिषे क्लीवं पुंसि स्यान्नरकान्तरे' ॥ (५) ॥॥ कलयति वशीकरोति । 'कल गतौ, संख्याने' (चु० उ० से०) । 'पून्-हिकलिभ्य उपच्' (उ० ४।७५) । 'कलुषं त्वाविले पापे' ॥ (६) ॥॥ वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेः किच्च' (उ० २।४७) इतीनच् । 'वृजिनं कल्मषे क्लीवं केशे ना कुटिले त्रिषु' ॥ (७) ॥ यन्यथोऽनेन । एति गच्छति प्रायश्चित्तेनेति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० से०) । 'इण आगसि' (उ० ४।१९८) इत्यसुन्, नुडागमश्च । ('एनः पापापराधयोः') ॥ (८) ॥॥ अङ्गते गच्छति दानादिना । 'अधि गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) आगम-शास्त्रस्यानित्यत्वाच्च नुम् । 'अघं दुःखे व्यसनैनसोः' इति हैमः ॥ (९) ॥॥ अमति गच्छति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'अमेर्हुक्च' (उ० ४।२।१३) इत्यसुन्, हुगागमश्च । यद्वा अंहति । 'अहि गतौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) 'अङ्गः' इति केचित्पठन्ति । तत्र 'अधि गतौ' (भ्वा० आ० से०) धातुर्वोध्यः ॥ (१०) ॥॥ इणो भावे क्तः (३।३।११४) । दुष्टमितं गमनमनेन ॥ (११) ॥॥ दुष्टं कृतं करणमनेन । 'इदुदुपधस्य-' (८।३।४१) इति षः ॥ (१२) ॥॥ द्वादश 'पापस्य' ॥
स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ।

स्यादिति ॥ धरति विश्वम् । 'वृञ् धारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इत्यादिना मन् । 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ । अहिंसो-पनिषत्र्याये ना धनुर्यमसोमये' ॥ (१) ॥॥ पुनाति । 'पूजो यण् शुक् ह्रस्वश्च' (उ० ५।१५) इति यत् शुक् ह्रस्वश्च । यद्वा पुणति । 'पुण कर्मणि शुमे' (तु० प० से०) । 'इण-पध-' (३।१।१३५) इति कः । पुणमर्हति । तत्र साधुर्वा । यत् (५।३।६६) ('पुण्यं तु सुन्दरे । सुकृते पावने धर्मे') ॥ (२) ॥॥ अतिशयेन प्रशस्यम् । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीयसुन् । 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) । 'श्रेयो मुक्तौ शुमे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत्' ॥ (३) ॥॥ सुष्ठु कृतम् । प्रादिसमासः (२।२।१८) ('सुकृतं तु शुमे पुण्ये क्लीवं सुविहिते त्रिषु') ॥ (४) ॥॥ वर्षति फलम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । इगुपधलक्षणः (३।१।१३५) कः । 'वृषो गव्याखुधर्मयोः । पुराशिमेदयोः शृङ्गां वासके शुक्लेऽपि च ॥ श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च' इति हैमः ॥ (५) ॥॥ पञ्च 'धर्मस्य' ॥

मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षप्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥
स्यादानन्दधुरानन्दशर्मशातसुखानि च ।

मुदिति ॥ मोदनम् । मुद् । 'मुद् हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥॥ 'प्रीञ् तर्पणे' (क्या० उ० से०) । भावे क्तिन् (३।३।९४) । ('प्रीतियोगान्तरे प्रेम्णि स्मरपत्नीमुदोः स्त्रियाम्') ॥ (२) ॥॥ 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'प्रमदसंमदौ हर्षे' (३।३।६८) इत्यप् । 'प्रमदः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मदयोषिति' ॥ (३) ॥॥ (७) ॥॥ 'हृष तुष्टौ' (दि० प० से०) । घञ् । (३।३।१८) ॥ (४) ॥॥ प्रमोदामोदौ घञन्तौ । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' ॥ (५) ॥॥ (६) ॥॥ 'दुनदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'द्वितोऽधुच्' (३।३।८९) ॥ (८) ॥॥ आनन्दो घञन्तः ॥ (९) ॥॥ शृणाल्यशुभम् । 'शृ हिंसा-याम्' (क्या० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) । भावे वा ॥ (१०) ॥॥ इयति दुःखम् । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । बाहुलकात्तन् (उ० ३।८५) भावे वा । यत्तु—इयतेः सौत्रात्—इत्युक्तं मुकुटेन तत्र । तस्य गेणपठितत्वात् । सौत्रस्य तस्यादर्शनात् ॥॥ 'अनु-पसर्गाङ्गिम्प-' (३।१।१३८) इति सूत्रपठितात् 'सातेः' पचाद्यचि (३।१।१३४) 'सातम्' दैन्यादि । यत्तु—सिनो-ल्यशुभम् । सातम् । 'वै क्षये' (भ्वा० प० अ०)—इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । सिनोतीति विगृह्योक्तधातूपन्यासस्य वि-रुद्धत्वात् । यदपि—स्यति दुःखम् । सातम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)—इति स्वामिनोक्तम् । तदपि न । स्यतेः क्ते 'द्यत्स्यति-' (७।४।४०) इतीलप्रसङ्गात् । तनस्त्ववि-धानात् । बाहुलकस्य लगतिकगतित्वात् । अत्र तूक्तगतेः सत्त्वात् ॥ (११) ॥॥ शोभनानि खान्यनेन । 'सुख, दुःख, तत्क्रियायाम्' (चु० उ० से०) । भावेऽच् (३।३।५६) वा । ('सुखं शर्मणि नाके च सुखा पुर्या प्रचेतसः') ॥ (१२) ॥॥ द्वादश 'आनन्दस्य' ॥

श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥
भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।
शस्तं च

(श्वःश्रेयसमिति ॥) श्व आगामि श्रेयोऽत्र । श्वःश्रेय-सम् । 'श्वसो वसीयः श्रेयसः' (५।४।८०) इत्यच् समा-सान्तः । 'श्वःश्रेयसं तु कल्याणे परमात्मनि शर्मणि' ॥॥ श्वोवसीयसमपि बोध्यम् ॥ (१) ॥॥ शेतेऽनेन । शिवम् । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'खर्वनिघृष्व-' (उ० १।१५३) इति वन्, ह्रस्वश्च निपातितः । 'शिवं तु मोक्षे क्षेमे सुखे जले । शिवो योगान्तरे वेदे गुग्गुलौ

१—तथा च देवीशतके अनुलोमप्रतिलोमयमकम् 'सातं

वर्माननस्यारहसिहरिहरस्याननर्वातसा' इति—सुकुटः ॥

बालके हरे । पुण्डरीकद्वये कीले ॥ (२) ॥*॥ भन्दते
 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।
 २८) इति रनि निपात्यते । 'भद्रः शिवे खञ्जरीटे वृषमे च
 कदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्लीवं मङ्गलमुस्तयोः ॥ काश्चने
 च स्त्रियां रास्त्राकृष्णाव्योमनदीषु च । तिथिभेदे प्रसारिण्यां
 कटफलानन्तयोरपि ॥ त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणा-
 न्तरे ॥*॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) भन्दम् । 'भन्दं भद्रं
 शिवं तथा' इति त्रिकाण्डशेषः । ('भन्दं कल्याणे सौख्ये
 च') ॥ (३) ॥*॥ कल्यं नीरुजत्वमाणयति । 'कर्मण्यण्'
 (३।२।१) । कल्ये प्रातःकाले अण्यते । 'अण शब्दे' (भ्वा०
 प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ्वा । 'कल्याणं
 हेमि मङ्गले ॥ (४) ॥*॥ 'मणि सर्पणे' (भ्वा० प० से०) ।
 मङ्गति, मङ्गयते वा 'मङ्गैरलच्' (उ० ५।७०) । 'मङ्गलं
 पुनः । कल्याणे, मङ्गलो मौमे मङ्गला श्वेतदूर्विका ॥
 (५) ॥*॥ शोभते । 'शुभ शोभायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
 'इगुपथ-' (३।१।१३४) इति कः ॥*॥ शु पूजितं भाति ।
 'आतः-' (३।२।३) इति को वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०
 ३।२।१०१) इति डो वा । 'शुभो योगे शुभं भद्रे ॥ (६)
 ॥*॥ भवनशीलम् । 'भू प्राप्ता' (उ० आ० से०) । 'लष-
 पतपद-' (३।२।१५४) इत्युक्त्वा ॥ (७) ॥*॥ 'भवो भ-
 द्राप्तिसत्तयोः' इत्यजयः । भवो भद्राप्तिरत्रास्ति । 'अत इनि-
 ठनौ' (५।२।११५) ॥ (८) ॥*॥ भवति । 'भव्यगेय-' (३।
 ४।६८) इति साधुः । ('भव्यं शुभे च सत्ये च योग्ये भा-
 विनि तु त्रिषु । कर्मरङ्गतारौ पुंसि स्त्रियां करिकणोमयोः ।
 क्लीवमस्थनि') ॥ (९) ॥*॥ कुरिसत्तं शलते संवृणोति । 'शल
 चलने संवरणे च' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।
 १३४) 'कुशलं क्षेमपुण्ययोः । पर्याप्तो कुशलोऽभिज्ञे ॥
 (१०) ॥*॥ क्षयल्यशुभम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) ।
 मन् (उ० १।१४०) । अस्त्रियामिति क्षेममात्रान्वयि ।
 यत्तु—क्षिणोल्यशुभमिति विगृह्य 'क्षि क्षये' इति धातोरुप-
 न्यसनं मुकुटेन कृतम् । तदसंगतम् । 'क्षेमस्तु मङ्गले ।
 लब्धसंरक्षणे मोक्षे क्षेमोमाधनहर्यपि ॥ (११) ॥*॥ 'शंसु
 स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) शस्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ।—
 शस्यते । भावे क्तः (३।३।११४)—इति मुकुटः । 'शस्तं
 क्षेमे प्रशस्ते च' ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'कल्याणमात्रस्य' ॥

अथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥२६॥

अथेति ॥ पापपुण्यशब्दौ सुखादि च शस्तान्तं शब्द-

१—पचाद्यच् इत्युत्तरं 'यद्वा—कुश्यति । कुश संक्षेपणे' 'वृथा
 दिवात् किलच्' इत्यपि पाठः ॥ २—कुशलं तालव्यमध्यम् ।
 'कुशलवर्धितः' इति विदग्धमुज्जमण्डनम् । 'कुशलवयो रूपो-
 च्छायः' इति वासवदत्ताश्लेषः । 'कुप निष्कर्षे' इत्यतो मूर्ध-
 न्यमध्योऽपि, इत्यलंकारोऽमूलः—इति मुकुटः । पीयूषकृता तु
 कुषलं मूर्धन्यमध्यमपि—इत्युक्तम् ॥

जातं द्रव्ये वर्तमानं त्रिषु बोध्यम् । तत्र स्त्रियां कल्याणी ।
 अन्ये टावन्ताः ॥

मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ ।

प्रशस्तवाचकान्यमूनि

मतल्लिकेति ॥ मतल्लिकादयो नियतल्लिङ्गाः, अव्युत्प-
 न्नाश्चेति प्राञ्चः । व्युत्पत्तिरपि संभवति । मतं मतिमलति ।
 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ण्वल् (३।१।१३३),
 कुन् (उ० २।३२) वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अस्य
 लः ॥ (१) ॥*॥ मं शंसुं चर्चति । 'चर्च अध्ययने' (उ०
 उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) कुन् (उ० २।२८) वा ।
 'मः पुनः शम्भौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टं काण्डमव-
 सरो, रसो वास्य । प्रगतः काण्डो धर्मोऽस्मादिति वा । 'प्र-
 काण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः ॥
 (३) ॥*॥ उद्धशब्दस्तु 'संघोद्धौ गणप्रशंसयोः' (३।३।८६)
 इति निपातितः । उत्पूर्वाद्धन्तेरप्, टिलोपः, षत्वं च निपा-
 ल्यते । 'उद्धो हस्तपुटे बहौ श्लाघायां देहजागिले' इति हैमः ॥
 (४) ॥*॥ प्रशस्तः पुरुषः=पुरुषमतल्लिका । ब्राह्मणमचर्चिका ।
 गोप्रकाण्डम् । मनुष्योद्धः ॥*॥ लजतीति लजः । 'लज का-
 न्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । तद्वल्लजः
 तल्लजः । कुमारीतल्लजः ॥ (५) ॥*॥ प्रकाण्डः पुंस्यपि ।
 'अस्त्री प्रकाण्डो विटपे तरुस्कन्धप्रशस्तयोः' । मतल्लिका-
 दीनां रुद्धिशब्दत्वात् 'प्रशंसावचनैश्च' (२।१।६६) इति स-
 मासः । कृष्णसर्पवाप्यश्वादिवदेते नित्यसमासाः । उद्धस्तवस-
 मस्तोऽपीति स्वाम्यादयः ॥ पञ्च 'प्रशस्तस्य' ॥

अयः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥

अय इति ॥ एत्यनेन सुखम् । 'इण् गतौ-' (अ० प०
 से०) 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥
 एकम् 'शुभावहविधेः' ॥

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ।

दैवमिति ॥ देवादागतम् । 'तत आगतः' (४।३।७४)
 इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ दिश्यते उपदिश्यते स्म । 'दिश अति-
 सर्जने' (उ० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ 'भाग्यै-
 कदेशयोर्भागः' इति रुद्रः । भाग एव । 'भागरूपनामभ्यो
 धेयः' (वा० ५।४।३५) । ('भागधेयं मतं भाग्ये भागप्र-
 त्यययोः पुमान्') ॥ (३) ॥*॥ भज्यते । 'भज सेवयाम्'
 (भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'चजोः-'
 (७।३।५२) इति कुलम् ।—'भागाद्यच्च' (५।१।४९) इति
 स्वामी । 'भाग्यं कर्म शुभाशुभम्' ॥ (४) ॥*॥ नियम्यते-
 ऽनया । क्तिन् (३।३।९४) । नियच्छति । 'किञ्चकौ च-'
 (३।३।१७४) इति क्तिञ् वा । अत एव 'स्त्री' इति विधानं
 सार्थकम् । 'नियतिर्नियमे दैवे' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥

१ इत्युत्तरं 'ननु विशेष्यनिष्ठाः' इति पुस्तकान्तरे पाठः ॥

विधीयतेऽनेन । डुधावः 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ।
'विधिब्रह्मविधानयोः । विधिवाक्ये च दैवे च प्रकारे काल-
कल्पयोः' ॥ (६) ॥*॥ पद् 'प्राक्तनशुभाशुभकर्मणः' ॥

हेतुर्ना कारणं बीजम्

हेतुरिति ॥ हिनोति व्याप्नोति कार्यम् । 'हि गतौ' (खा०
प० अ०) । 'कमिमनि-' (उ० १।७३) इति तुन् ॥ (१)
॥*॥ कार्यतेऽनेन । प्यन्ताह्युद् (३।३।११७) ॥—करोतीति
'ल्युद् च' (३।३।११५) इति चकाराह्युद्—इति मुकुटस्त्वसं-
गतः । 'कारणं घातने हेतौ करणे, कारणा पुनः । यातना
कर्मणं मन्त्रादियोगे कर्मकारके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वि-
शेषेण जायतेऽनेन । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति
ङः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा वीय-
ते । 'व्येज् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । संपदादि क्तिप्
(वा० ३।३।१०८) वियं संवृतं जायते जनयति । अन्तर्भा-
वित्पण्यर्थः । 'अन्येष्वपि-' (३।१।१०९) इति ङः । विशे-
षेण एः कामात्, इना वा जायते । विशिष्टा ई लक्ष्मीर्जाय-
तेऽस्मादिति वा । वजति कार्यं गच्छति । 'वज गतौ' ।
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) ईत्वम् । ववयोरभेदाद्वीजम् । 'बीजं तु रेतसि ।
स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावङ्कुरकारणे' इति हैमः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'कारणस्य' ॥

निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥

निदानमिति ॥ नितरां दीयतेऽसाधारणतया जन्यते-
ऽनेन । 'डुदाव्' (जु० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७)
इति ल्युद् । 'निदानं कारणे शुद्धौ तपसः फलयाचने । व-
त्सदाश्रयवसाने च' ॥ (१) ॥*॥ आदिर्मुख्यं कारणम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मुख्यकारणस्य' ॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः

क्षेत्रज्ञ इति ॥ क्षीयते इति क्षेत्रं शरीरम् । तज्जानाति ।
'ज्ञा अवबोधने' (क्र्या० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः । यत्तु—क्षेत्रे जानाति—इति मुकुटः । तत्र ।
'एतद्यो वेत्ति-' इति प्रागुपन्यस्तगीताविरोधात् । 'क्षेत्रज्ञा-
वात्मनिपुणौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अतति । 'अतः सात-
त्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ'
(उ० ४।१५३) इति मनिण् । ('आत्मा चित्ते धृतौ यत्ने
धिषणायां कलेवरे । परमात्मनि जीवेऽर्के हुताशनसमीरयोः ॥
स्वभावे') ॥ (२) ॥*॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प०
से०) । 'पुरः कुषन्' (उ० ४।७४) । 'अन्येषामपि-' (६।
३।१३७) इति दीर्घत्वे 'पुरुषः' अपि । पूरयति । 'पूरी
आप्यायने' (दि० आ० से०) । बाहुलकात्कुषन् ।

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि ॥

'पुरुषस्त्वात्मनि नरे पुंनागे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'आत्मनः' ॥

प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ।

प्रधानमिति ॥ प्रधत्तेऽत्र सर्वम् । ल्युद् (३।३।११७),
प्रधत्ते सर्वमात्मनीति वा । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८)
इति युच् । प्रकृष्टं धानमनेन वा । 'प्रधानं प्रकृतौ बुद्धा-
वुत्तमे परमात्मनि । महामात्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्र-
कृष्टा कृतिः कार्यं यस्याः, प्रकरोतीति वा । क्तिच् (३।३।
१७४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ
लिङ्गे पौरवर्गे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मायायाः' ॥

विशेषः कालिकोऽवस्था

विशेष इति ॥ कालकृतो धर्मो यौवनादिविशेषोऽवस्था ।
कालेन निर्वृत्तः । 'निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः' (४।४।१९) इति
ठक् । अवपूर्वात्तिष्ठतेरङ् (३।३।१०६) । 'व्यवस्थायाम्' (१।
१।३४) इति ज्ञापकात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कालावस्थायाः' ॥

गुणाः सर्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥

गुणा इति ॥ सतो भावः सत्त्वम् । सीदन्त्यस्मिन् गुणा-
दय इति वा । सदेस्त्वन् (उ० ४।१०५) । 'सर्वं द्रव्ये गुणे
चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचादावात्मभावे वले प्राणेषु
जन्तुषु' ॥ (१) ॥*॥ रजयति । 'भूरजिभ्यां कित्' (उ० ४।
२।१७) इत्यसुन् । ('रजो रेणुपरागयोः । स्त्रीपुष्पे गुणभेदे
च') ॥ (१) ॥*॥ ताम्यत्यनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प०
से०) । असुन् ॥*॥ कप्रत्यये 'रजतमौ' अदन्तपुंलिङ्गावपि ।
'पुष्पे वेशे गुणे चैव रजोऽयं रजसा सह' इत्युत्पलिनी ।
'रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु' इत्यजयः ॥ (१)
॥*॥ 'त्रयाणां गुणानामपि' एकैकम् ॥

जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ।

जनुरिति ॥ जननम् । 'जनी प्राडुर्भावे' (दि० आ० से०)
'जनेरुसिः' (उ० २।११५) ॥ (१) ॥*॥ ल्युटि (३।३।११५)
जननम् । यत्तु—'जन जनने' (जु० प० से०)—इति मुकु-
टेनोक्तम् । तत्र । तस्य छान्दसत्वात् । ('जननी तु दयामा-
त्रोर्जननं वंशजन्मनोः') ॥ (२) ॥*॥ मनिनि (उ० ४।
१।४५) जन्म ॥*॥ 'इषियुधीन्धि-' (उ० १।१४५) इति
मकि जन्मशब्दोऽदन्तः पुंलिङ्गः । 'ह्रीवोऽपि' इत्युज्ज्वलद-
त्तः ॥ (३) ॥*॥ 'जनिघसिभ्यामिण्' (उ० ४।१३०) । 'ज-
निवध्योश्च' (७।३।३५) इति वृद्धिनिषेधः । उत्पत्तिसाहचर्या-
ज्जनेः स्त्रीत्वम् ॥ (४) ॥*॥ उत्पदनम् । 'पद गतौ' (दि०

१—'सत्यं वदन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमाः' इति प्रयो-
गात्—इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ २—'किमर्थं जनिना जन्तोः'
इत्यादि प्रयोगदर्शनात्पुंस्त्वमपि—इति मुकुटपीयूषी ॥

आ० अ०) । किन् (३।३।९४) ॥ (५) ॥*॥ उद्भवन्म् ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जननस्य' ॥

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्त्युशरीरिणः ॥ ३० ॥

प्राणीति ॥ प्राणाः सन्त्यस्य । 'अत इनि-' (५।२।११५)
इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ चेतयते, चेतति वा । नन्धादिः (३।
१।१३४) । ('चेतनः स्यात्सहृदयप्राणिनोश्चेतना तु धीः')
॥ (२) ॥*॥ जन्मास्यास्ति । 'अत इनि-' (५।२।११५) ।
नान्तात्तु ब्रीह्यादिलात् (५।२।११६) ॥ (३) ॥*॥ जायते ।
'कमिगमिजनि-' (उ० १।७३) इति तुन् ॥ (४) ॥*॥ 'य-
जिमनि-' (उ० ३।२०) इति युच् । ('जन्त्युः स्याज्जन्तुभात्रे
च पावके परमेष्ठिनि') ॥ (५) ॥*॥ जन्त्यु शरीरमस्यास्ति ।
इनिः (५।२।११५) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्राणिनः' ॥

जातिर्जातं च सामान्यम्

जातिरिति ॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ०
से०) । 'किच्कौ च-' (३।३।१७४) इति किच् । 'जन-
सन-' (६।४।४२) इत्यादिनात्वम् । 'तितुत्र-' (७।२।९) इति
नेट् । 'जातिः सामान्यगोत्रयोः । मालखानामलक्यां च
चुल्ल्यां कम्पिष्ठजन्मनोः ॥ जातीफले छन्दसि च' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ क्ते (३।३।१७४) जातम् । 'जातं व्यक्तौघजन्म-
सु । क्लीबं, त्रिलिङ्गमुत्पन्ने' ॥ (२) ॥*॥ समानानां भावः ।
'गुणवचन-' (५।१।१२४) इति ष्यच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'घटत्वादजातेः' ॥

व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।

(व्यक्तिरिति ॥) व्यज्यतेऽनया । 'अञ्च व्यक्त्यादौ'
(६० प० से०) 'स्त्रियां किन्' (३।३।९४) । व्यनक्ति वा ।
किच् (३।३।१७४) ॥ (१) ॥*॥ पृथगात्मा यस्य तस्य
भावः । तल् (५।१।११०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'घटादि-
व्यक्तेः' ॥

चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥

चित्तमिति ॥ 'चित्ती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) ।
भावे क्तः (३।३।११४) । 'श्रीदितः-' (७।२।१४) इतीण-
निषेधः ॥ (१) ॥*॥ असुनि (उ० ४।१८९) चेतः ॥ (२)
॥*॥ ह्रियते विषयैः 'वृहोः शुद्रुकौ च' (उ० ४।१००) इति
कयन् दुगागमश्च । हरति आहरति विषयानिति वा । ('हृदयं
वक्षसि स्वान्ते बुक्कायाम्') ॥ (३) ॥*॥ 'स्वन शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । स्वन्त्यते स्म । 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति
मनसि निपातितम् । ('स्वान्तं चेतसि गह्वरे') ॥ (४) ॥*॥
हृदयस्य 'पदन्नस्-' (६।१।६३) इति हृदादेशः । प्रभृति-
ग्रहणस्य प्रकारार्थत्वात्कचित्स्वादावपि । हरतेः किप् (३।२

१७८) । तुक् (६।१।७१) । व्यत्ययेन तस्य द इत्यन्ये ।
(‘हृत् क्लीबं बुक्कचित्तयोः’) ॥ (५) ॥*॥ मन्यतेऽनेन ।
असुन् (उ० ४।१८९) । प्रज्ञायणि (५।४।३८) मानसम् ।
(‘मानसं स्वान्तसरसोः’) ॥ (६) ॥*॥ तदभावे मनः ।
(‘मनश्चित्ते मनीषायाम्’) । अर्धर्चादिः (२।४।३१) अयम्-
इत्येके । तदा 'मनाः' इत्यपि ॥ (७) सप्त 'मनसः' ॥

॥ इति कालवर्गविवरणम् ॥

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।

प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः ॥ १ ॥

बुद्धिरिति ॥ बुध्यतेऽनया । बोधनं वा । किन् (३।
३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'ईष गतिर्हिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ०
से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः । मनस ईषा ।
शकन्वादितात् (वा० ६।१।९४) टेः पररूपम् ॥ (२) ॥*॥
धृष्णुवत्यनया । 'विधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) 'धृषे-
धिष् च संज्ञायाम्' (उ० २।८२) इति युच् ॥ (३) ॥*॥
ध्यायत्यनया । ध्यानं वा । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' (वा०
३।२।१७८) इति किप् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः ।
(‘धीर्ज्ञाने ज्ञानभेदेऽपि’) ॥ (४) ॥*॥ प्रज्ञायतेऽनया ।
प्रज्ञानं वा । 'ज्ञावबोधने' (क्या० प० अ०) । 'आतश्चोप-
सर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । ('प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो,
बुद्धौ तु योषिति') ॥*॥ श्रद्धापि । 'प्रज्ञा श्रद्धा धरा ज्ञप्तिः
पण्डा संवेदनं विदा' इति शब्दार्णवात् ॥ (५) ॥*॥
शेते । शेः विच् (३।२।७५) । मोहः । तं मुष्णाति । शेमुषी ।
'मुष स्तेये' (क्या० प० से०) मूलविभुजादितात् (वा० ३।
२।५) कः । गौरादितात् (४।१।४१) डीष् ॥ (६) ॥*॥
मन्यतेऽनया । मननं वा । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
किन् (३।३।९४) । ('मतिर्बुद्धीच्छयोः') ॥ (७) ॥*॥
प्रकृष्टमीक्षणम् । अनया 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः टाप्
(४।१।४) । 'प्रेक्षाधीरीक्षणं नृत्तम्' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥
उपलम्भनम् । उपलभ्यतेऽनया वा । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा०
आ० अ०) । षित्वात् (३।३।१०४) अङि प्राप्ते आवादि-
त्वात् (वा० ३।३।९४) बाहुलकाद्वा किन् । ('उपलब्धि-
र्मतौ प्राप्तौ') ॥ (९) ॥*॥ 'चिन्ती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०)
संपदादित्वात् (३।३।१०८) किप् । चित् तान्ता ॥ (१०)
संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । ('संविद्
संभाषणे ज्ञाने संप्राप्ते नास्ति तोषणे । क्रियाकारे प्रतिज्ञायां
संकेताचारयोरपि') (११) ॥*॥ प्रतिपदनम् । 'पद गतौ'
(दि० आ० से) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) । किप् ।
करणे वा ॥ (१२) ॥*॥ 'ज्ञप् मिच्च' (बु० प० से०)
चुरादिः । ष्यन्तत्वाद्युचि (३।३।१०७) प्राप्ते आवादितात्
(वा० ३।३।९४) बाहुलकाद्वा किन् । यदा तु चुरादीनां
णिजभावे सामान्यापेक्षं ज्ञापकम् । तदा किन् न्याय्य

१—हैमे तु 'जात्योष' इति पठितम् । जातिः सामान्यम् । तत्र
यथा 'रत्नं सुजातं कनकावदातम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

एव । 'तितुत्र-' (७।२।९) इति नेट् ॥ (१३) ॥*॥ 'चित् संचेतने' (चु० आ० से०) चुरादिः । 'प्यासश्चन्थः-' (३।३।१०७) इति युच् । 'चेतना संविदि स्त्रियाम् । वाच्यवत्प्राणयुक्ते' ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'बुद्धेः' ॥

धीर्धारणावती मेधा

धीरिति ॥ धारणाशक्तियुक्ता धीः । 'मेधु संगमे' (भ्वा० उ० से०) मेधते संगच्छते सर्वमस्याम् । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यकारः । ('मेधा बुद्धौ, क्रतौ पुमान्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धारणावद्बुद्धेः' ॥

संकल्पः कर्म मानसम् ।

संकल्प इति ॥ इदमिदं कुर्यामिति मनसः कर्म व्यापारः । संकल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मनोव्यापारस्य' ॥

चित्ताभोगो मनस्कारः

चित्तेति ॥ चित्तस्य मनस आभोगस्तदेकप्रवणता पूर्णता वा 'आभोगो वारुणच्छत्रे पूर्णतायलयोरपि' । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ मनसः कारो व्यापारविशेषः । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'अतः कृकमि-' (८।३।४६) इति सलम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मनसः सुखादौ तत्परत्वस्य' ॥

चर्चा संख्या विचारणा ॥२॥

चर्चेति ॥ 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) चुरादि-प्यन्ताद्भावे 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । ('चर्चा स्याच्चर्यमुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि') ॥ (१) ॥*॥ संख्या-नम् । 'चक्षिडः ख्याज्' । (२।४।५४) । 'आतश्च-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'संख्यैकादौ विचारे च' ॥ (२) ॥*॥ 'चर असंशये' (चु० उ० से०) चुरादिः । 'प्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विचारणस्य' ॥

अध्याहारस्तर्क ऊहः

अध्याहार इति ॥ अध्याहरणम् । अध्याहपूर्वो हञ् । (भ्वा० उ० अ०) भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अपूर्वोत्प्रेक्षणं तर्कणम् । 'तर्क भाषार्थः' चुरादौ 'पटपुट-' इति दण्डके पठितः । भावे घञ् (३।३।१८) कृन्तति, कृन्तते वा अच् (३।१।१३४) घञौ (३।३।१९) । पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) वर्णविपर्ययः । 'कर्को वितर्के काह्वा-यामूहकर्मविशेषयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ ऊहनम् 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तर्कस्य' ॥

विचिकित्सा तु संशयः ।

संदेहद्वापरो च

विचिकित्सेति ॥ 'कित संशये' (भ्वा० प० से०) । 'गुप्तिज्कित्यः सन्' (३।१।५) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । विचिकित्सा ॥ (१) ॥*॥ 'शीङ्' (अ० आ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । संशयः ॥ (२) ॥*॥ 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । संदेहनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ द्वौ परौ प्रकारौ यस्य । 'सर्वनामसंख्ययोः-' (वा० २।२।३५) इति द्विशब्दस्य पूर्वनिपातः । पृषोदरादि-लात् (६।३।१०९) आत्वम् । ('द्वापरं संशये युगे') ॥ ॥*॥ चत्वारि 'एकधर्मिणि विरुद्धानेककोट्यवगाहि-ज्ञानस्य' ॥

अथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥

अथेति ॥ 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । निर्णय-नम् । 'एरच्' (३।३।५६) । 'उपसर्गादसमासेऽपि-' (८।४।१४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'चिञ् चयने' (खा० उ० अ०) निश्चयनम् । 'ग्रहवृद्धे-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चयस्य' ॥

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता

मिथ्येति ॥ 'मिथ्या' इत्यपहवे । तद्विषयिणी दृष्टिः ॥ (१) ॥*॥ नास्ति परलोक इति मतिरस्य । 'अस्तिनास्तिदि-ष्टमतिः' (४।४।६०) इति ठक् । तस्य भावो नास्तिकता ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परलोको नास्तीत्यादिवुद्धेः' ॥

व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।

व्यापाद इति ॥ 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) व्या-ङ्पूर्वः । व्यापादनम् । प्यन्तात् (३।१।२६) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ द्रोहस्य चिन्तनम् । 'ल्युट् च' (३।३।११५) ॥ बाहुलकाद्भ्युद्-इति मुकुटः । तन्न । स्त्रीत्वविशिष्टे भावे अङः (३।३।१०५) विहितत्वेन नपुंसकत्वविशिष्टे भावे ल्युटो निरपवादत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्रोहचिन्तनस्य' ॥

समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ

समाविति ॥ सिद्धोऽन्तो निश्चयो यस्मिन् ॥ (१) ॥*॥ गदः सिद्धोऽन्तो निश्चयोऽस्मिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सिद्धान्तस्य' ॥

भ्रान्तिर्मिथ्यामतिभ्रमः ॥४॥

भ्रान्तिरिति ॥ 'भ्रमु चलने' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तिन् (३।३।९४) 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । 'भ्रान्तिरनवस्थितौ । मिथ्यामतौ च भ्रमणे' ॥ (१) ॥*॥ 'मिथ्या' इत्यव्ययम् । तेन कर्मधारयः ॥ (२) ॥*॥ भावे घञि (३।३।१८) भ्रमः । 'नोदातोप-देश-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'भ्रमोऽभ्युनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमणयोरपि' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतस्मिस्तज्ज्ञानस्य' ॥

संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रव-संश्रवाः ।

अङ्गीकाराभ्युपगम-प्रतिश्रव-समाधयः ॥ ५ ॥

संविदिति ॥ संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । संपदादिलात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् ॥ (१) ॥*॥ आ-गमनम् । आगूः । 'गैः' इत्यनुवर्तमाने 'भ्रमेश्च हूः' (उ० २।६८) । डित्वाट्टिलोपः (६।४।१४३) । वधूशब्दवत् । यदा तु क्तिपि (वा० ३।३।१०८) 'गमः कौ' (६।४।४०) इत्यन्तलोपे 'ऊङ् च गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इत्यु-कारादेशः । तदा 'ओः सुपि' (६।४।८३) इति यणि अमि शसि च 'आगवम्, आगवः' इति विशेषः । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । अस्मात् क्तिपि (वा० ३।३।१०८) तु आगूः, आगुरौ, आगुरः, इति धूर्वत् ॥ (२) ॥*॥ जाना-तेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ 'यमः ससुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप् । 'नियमो यन्त्रायां च प्रतिज्ञानेश्वय-प्रते' ॥ (४) ॥*॥ आङ्पूर्वाच्छृणोतेः 'ऋदोः-' (३।३।५७) इत्यप् । 'आश्रवोऽङ्गीकृतौ क्लेशे नान्यवद्वचनस्थिते' ॥ (५) ॥*॥ एवं संश्रव (६) प्रतिश्रवौ (९) ॥*॥ 'अङ्गी' इति च्यन्तमव्ययम् । तत्पूर्वात्कृञो भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (७) ॥*॥ 'अभ्युप' इत्युपसर्गद्वयपूर्वाद्भ्रमेः 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । 'अभ्युपगमस्तु पुंसि स्त्रीकारे निकटगमने च' ॥ (८) ॥*॥ समाङ्पूर्वाद्धाञो भावे किः (३।३।९२) । 'समा-धिर्ना समर्थने । ध्याने वैरस्यनियमे काव्यस्य च गुणा-न्तरे' ॥ (१०) ॥*॥ दश 'अङ्गीकारस्य' ॥

मोक्षे धीज्ञानम्

मोक्षे इति ॥ मोक्षफलिका धीज्ञानम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मोक्षोपयोगिबुद्धेः' ॥

अन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।

अन्यत्रेति ॥ अन्यफलिका शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा विज्ञानम् । 'विज्ञानं कार्मणे ज्ञाने' इति हैमः । मुकुटस्तु— 'मोक्ष इति निमित्तसप्तमी । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धाज्ञानमुच्यते । अन्यनिमित्तं या तयोर्धाः सा विज्ञानम्' इति व्याख्यत । 'तैन्न । शिल्पज्ञानस्य मोक्षेऽनुपयोगात्' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शिल्पादिविषयकबुद्धेः' ।

मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥

मोक्षोऽपवर्गः

मुक्तिरिति ॥ मोचनम् । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । किन् (३।३।९४) । 'मुक्तिर्मोचनमोक्षयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ बन्धविरहात्कैवल्यस्य भावः । 'गुणव-चन-' (५।१।१२४) इति घ्यञ् ॥ (२) ॥*॥ निर्वाण्यत्र । भावे वा । 'क्तोऽधिकरणे च' (३।४।७६) इति 'नपुंसके भावे

(३।३।११४) इति वा क्तः । 'निर्वाणोऽवाते-' (८।२।५०) इति निष्ठानत्वम् । यद्वा अधिकरणे भावे वा ल्युट् । बन्धाग्नि-गमनमित्यर्थः । 'निर्वाणं मोक्षनिर्वाण्योर्विधाने करिमब्जने' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्यं श्रेयः । 'श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते तु वाच्यवत्' ॥ (४) ॥*॥ नि-तरां श्रेयः निःश्रेयसम् । 'अचतुर-' (५।४।७७) इति निपा-तितम् । 'निःश्रेयसं तु कल्याणमोक्षयोः शंकरे पुमान्' ॥ (५) ॥*॥ अविद्यमानं मृतं मरणमत्र । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे रा ना धन्व-न्तरिदेवयोः' ॥ (६) ॥*॥ 'मोक्ष अवसाने' (तु० उ० से०) अवसानं क्षेपः । चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा । 'मोक्षो निःश्रेयसे वृक्षविशेषे मोचने मृतौ' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ अपवर्जनम् । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । घञ् 'अपवर्गोऽस्यागमोक्षयोः । क्रियावसाने साकल्ये' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'मोक्षस्य' ॥

अथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् ।

(अथेति ॥) ज्ञानविरुद्धम् । ज्ञाननिवर्त्यत्वात् ॥ (१) ॥*॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । वेदनम् 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । अविद्या विद्याविरुद्धा ॥ (२) ॥*॥ अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमहंकारार्थम् । अहंप्रधाना मतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अज्ञानस्य' ॥ रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥ गोचरा इन्द्रियार्थाश्च

रूपमिति ॥ रोपयति विमोहयति । 'रुप विमोहने' (दि० प० से०) । अच् (३।३।१३४) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा 'रूप रूपकरणे' (तु० उ० से०) इति चौरादिकस्यायमप्यर्थः । यद्वा रूप्यते स्तूयते । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'खष्पशिल्प-' (उ० ३।२८) इति पप्रत्ययो दीर्घश्च निपातितः । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पशावाकाशे सौन्दर्ये, नाणके नाटकादिके ॥ ग्रन्थावृत्तौ खभावे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शप्यते आकुप्यते । 'शप आक्रोशे' (भ्वा०, दि० उ० अ०) 'शाशपिभ्यां द-दनौ' (उ० ४।९७) इति दन् । 'शब्दोऽक्षरे यशोगीत्यो-र्वाक्ये खे श्रवणे ध्वनौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ गन्धयति । 'गन्ध अर्दने' (तु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'गन्धः संबन्धलेशयोः । गन्धकामोदगर्वेषु' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रस्यते । 'रस आस्वादने' (तु० प० से०) चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा । 'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिक्तादौ द्रव-रागयोः ॥ देहधातुप्रमेदे च पारदखादयोः पुमान्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० से०) ।

‘अकर्तरि च’ (३।३।१९) इति घञ् । ‘स्पर्शो वर्गाक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शके रुजि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विसिन्वन्ति निवध्नन्तीन्द्रियाणि । ‘षिञ् बन्धने’ (खा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । ‘परिनिवि-’ (८।३।१७०) इति षत्वम् । ‘विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः । शब्दादौ जनपदे च’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येषु । ‘करणाधिकरणयोः’ इत्यधिकारे ‘गोचर-संचर-’ (३।३।११९) इति निपातितः ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रियैरर्थ्यन्ते । ‘अर्थं याच्नायाम्’ (चु० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।११९) ॥ (३) ॥*॥ पञ्चानामपि प्रत्येकं त्रीणि ‘विषयाणाम्’ ॥

हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।

हृषीकमिति ॥ हृष्यन्त्यनेन । ‘हृषु अलीके’ (भ्वा० प० से०) । ‘अलिहृषिभ्यां कित्’ (उ० ४।१७) इति करणे ईकन् ॥ (१) ॥*॥ विषयोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । ‘विषयी विषयासक्ते वाच्यवत्, ह्रीवमिन्द्रिये । पुंसि स्यान्नृपतौ कामदेवे वैषयिकेऽपि च’ ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । ‘इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्-’ (५।२।१९३) इत्यादिना घच् निपातितः । ‘इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु रेतसि’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘इन्द्रियाणाम्’ ॥

कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि

कर्मेति ॥ कर्मसाधकमिन्द्रियं कर्मेन्द्रियमुच्यते ॥ (१) ॥*॥ पायति शोषयति तैलमिति पायुः । ‘पै शोषणे’ (भ्वा० प० अ०) ‘कृवापाजि-’ (उ० १।१) इत्युण् । ‘आतो युक्-’ (७।३।३३) ‘पायूपस्थे पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसंग्रहः । उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रियाः’ इति कामन्दकीये ॥ एकं ‘गुह्यादीन्द्रियस्य’ ॥

मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

मन इति ॥ श्रीसाधनमिन्द्रियं धीन्द्रियम् ॥ (१) ॥*॥ ‘मनः कर्णौ तथा नेत्रं रसना च त्वचा सह । नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते’ ॥ एकम् ‘ज्ञानेन्द्रियस्य’ ॥

तुवरस्तु कषायोऽस्त्री

तुवर इति ॥ ‘तुः’ सौत्रो धातुः । तवीति हिनस्ति रोगान् । ‘छित्तरच्छत्वर-’ (उ० ३।१) इत्यादिना ष्वरच् । ‘तुवरस्तु कषाये स्यात्काक्ष्याढक्योस्तुवर्यपि’ ॥*॥ दीर्घादिरपि । ‘नरेऽस्मश्चुणि शृङ्गाभ्यां रहिते गवि तुवरः । काले प्राप्ते कषाये च रसे पुंयज्जने च्युते’ इत्युत्पलिनी ।

१—वर्गाक्षराणि कादयो मावसानाः पञ्चविंशतिः । ‘ते वर्गाः पञ्च पञ्च’ इति कातत्रसूत्रात् ॥

‘नापि कषायस्तुवरः’ इति बोपालितः । ‘पुंसि कषायस्तुवरम्’ इति क्लीवकाण्डे रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ कषति कण्ठम् । ‘कष हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादायः । ‘कषायः सुरभौ रसे । रागवस्तुनि निर्यासे क्रोधादिषु विलेपने’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अस्त्रीत्युभयान्वयि । उक्तकोषाभ्याम् । ‘कुवरस्तु कषायोऽस्त्री’ इत्येके पठन्ति ॥ द्वे ‘कषायरसस्य’ ॥

मधुरो

मधुर इति ॥ मधु माधुर्यमस्यास्ति । ‘ऊषसुषि-’ (५।२।१०७) इति रः । ‘मधुरं विषे’ । मधुरस्तु प्रिये स्वादौ रसे च रसवत्पि । मधुरा मधुरापुर्या यष्टीमेदामधूलिषु । मधुकुक्कुटिकायां च मिश्रेयाशतपुष्पयोः’ इति हैमः (१) ॥*॥ एकं ‘मधुरस्य’ ॥

लवणः

लवण इति ॥ लुनाति जाड्यम् । ‘लूञ् छेदने’ (क्या० उ० से०) । नन्द्यादित्युः (३।१।१३४) । लवणाल्लुक् (४।४।२४) इति लिङ्गाण्वल् । ‘लवणो राक्षसे रसे । अस्थिभेदे लवणा त्विट्’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘लवणस्य’ ॥

कटुः ।

(कटुरिति ॥) कटुत्वावृणोति तीक्ष्णतया मुखम् । ‘कटे वर्षावरणयोः’ (भ्वा० प० से०) । ‘कटिवटिभ्यां च’ (उ० १।८) इत्युः । ‘कटुकार्ये मत्सरे च दूषणे च कटू रसे । तिक्ते प्रियङ्गुसुरभौ कटुका राजिकाखपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘कटोः’ ॥

तिक्तः

तिक्त इति ॥ तेजयति स्म । ‘तिज निशाने’ (चु० प० से०) । सामान्यापेक्षपकाचुरादीनां गिजभावे ‘गल्यर्था-कर्मक-’ (३।४।७२) इति क्तः । पक्षान्तरे तु संज्ञापूर्वक-लाङ्गणाभावः । ‘तिक्तस्तु सुरभौ रसे । तिक्ता तु कटुरो-हिण्यां तिक्तं पर्पटकौषधे’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘तिक्तस्य’ ॥

अम्लश्च

अम्ल इति ॥ अम्यते शक्यते भोक्तृमिः । ‘अवि शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘मूशक्यविभ्यः क्लः’ (उ० ४।१०८) । अम्लः ॥*॥ ‘अम रोगे’ (चु० उ० से०) । अमति रुज्यरुचिम् । बाहुलकात्के अम्लोऽपि । ‘अम्लो रसेऽम्ल-वेतसे । (अम्ली चाङ्गेर्याम्)’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अम्लस्य’ ॥

१—अत्र दीर्घे त्वार्याभङ्गः स्यात्—इति मुकुटः ॥ २—अस्थि भेदो भालकर्णान्तरास्थि । तत्र यथा प्रयोगः । ‘शृणाति लवणा-घातः’ इत्यनेकार्थैरवाकरकौमुदी ॥

रसाः पुंसि

रसा इति ॥ 'रस आस्वादने' (उ० उ० से०) अ-
दन्तः । रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते । 'एरच्' (३।३।५६) घञ्
(३।३।१९) वा । तुवरादयः षट् रसशब्दवाच्याः । तत्र
तुवरकषाययोरस्त्रीत्वस्योक्तत्वादितरेषां लिङ्गनिर्णयमाह—'पुंसि'
इति । 'गुणमात्रे वर्तमाना मधुरादयः पञ्च पुंसि' इत्यर्थः ॥

तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥१॥

तद्वत्स्विति ॥ अमी षट् । षण्णामपि वाचकास्तुवरा-
दयः सप्तापि गुणिनि त्रिलिङ्गा इत्यर्थः । कटुशब्दात्त्रियाम्
'वोतो गुण-' (४।१।४४) इति वा ङीष् ॥

विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

विमर्दोत्थ इति ॥ सुरतादिविमर्दोत्थे माल्यादिगन्धे,
घर्षणसमुद्भवे चन्दनादिगन्धे, च जनानां मनोहरे, परिमलः ।
'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । मल्यते । कर्मणि घञ्
(३।३।१९) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वद्वयभावः । 'खनो घ च'
(३।३।१२५) इति घो वा । घित्करणत् 'अन्येभ्योऽपि'
इत्यभ्युपगमात् । यद्वा मलते धारयति जनमनांसि पचाद्यच्
(३।३।१३४) । 'स्यात्परिमलो विमर्दातिमनोहरगन्धयो-
श्चापि । सुरतोपमर्दविकसच्छरीरसङ्गादिसौरभे पुंसि' ॥ (१)
॥॥ एकम् 'परिमलस्य' ॥

आमोदः सोऽतिनिर्हारी

आमोद इति ॥ स परिमलोऽतिनिर्हारी अत्यन्तमनो-
हरश्चेत् । आसमन्तान्मोदयति, इत्यामोदः । 'मुद हर्षे'
(भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'आमोदो
गन्धहर्षयोः' ॥ (१) ॥॥ एकं 'सुगन्धस्य' ॥

वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १० ॥

वाच्येति ॥ आगुणात् 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इत्यतः
प्राक् । अतः परं 'वाच्यलिङ्गता' इत्यधिक्रियते ॥

समाकर्षी तु निर्हारी

समाकर्षीति ॥ समाकर्षणत्ववशं मनः 'आवश्यक'-
(३।३।१७१) इति णिनिः । यद्वा समाकर्षणशीलः । 'सुप्य-
जातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥॥ एवं निर्हारी
॥ (२) ॥॥ द्वे 'दूरगामिगन्धस्य' ॥

सुरभिर्ग्राणतर्पणः ।

इष्टगन्धः सुगन्धः स्यात्

सुरभिरिति ॥ सुष्ठु रमन्तेऽत्र सुरभिः । इन् (उ०
४।१।१८) ॥ (१) ॥॥ ग्राणं तर्पयति । नन्द्यादित्युः (३।
१।१३४) ॥ (२) ॥॥ इष्टो गन्धोऽस्य । 'इष्टगन्धः सु-
गन्धो स्यात्त्रिषु क्लीबं तु वालुके' ॥ (३) ॥॥ सुष्ठु गन्धो-
ऽस्य । 'गन्धस्येत्-' (५।४।१३५) इति समासान्त इकारः ।
'सुगन्धः स्यादिष्टगन्धे त्रिषु क्षीरे नपुंसकम्' ॥ (४) ॥॥
चत्वारि 'इष्टगन्धस्य' ॥

आमोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥

आमोदीति ॥ आमोदयति । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (१) ॥॥ मुखं वासयति । नन्द्यादित्युः (३।१।
१३४) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मुखवासनगुटिकादेः' ॥

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धः

पूतीति ॥ 'पूयी विशरणे दुर्गन्धे च' (भ्वा० आ०
से०) । पूयते । पूतिः । क्तिन् (३।३।९४) । पूतिर्दुष्टो
गन्धोऽस्य 'गन्धस्येत्' (५।४।१३५) इतीकारः ॥ (१)
॥॥ दुर्गन्धे त्विकारो नेति विशेषः ॥ (२) ॥॥ द्वे
'दुर्गन्धस्य' ॥

विस्त्रं स्यादामगन्धि यत् ।

विस्त्रमिति ॥ विस्त्रयति । 'विस प्रेरणे' (दि० प०
से०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति बाहुलकाद्रक् । 'विस उ-
त्सर्गे' इति तु भट्टः । 'विहंसते' इति वा 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ३।२।१०१) इति डः । वैवयोरभेदः ॥ (१) ॥॥
आमोऽपको मलः । तस्येव गन्धोऽस्य । 'उपमानाच्च' (५।
४।१३६) इति समासान्त इत् (२) ॥॥ द्वे अपकमांसा-
दिगन्धस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे मुखवासनः ।
वकुले स्यात्परिमलश्चम्पके सुरभिस्तथा' इति ॥

शुक्लशुभ्रशुचिश्चेतविशदयेतपाण्डराः ॥ १२ ॥

अवदातः सितो गौरो वलक्षो धवलोऽर्जुनः ।

शुक्लेति ॥ शोकति मनोस्मिन् । 'शुक गतौ' (भ्वा प०
से०) । 'क्रेन्द्रे-' (उ० २।२८) इति निपातितः । 'शुक्लो
योगान्तरे सिते । नपुंसकं तु रजते' ॥ (१) ॥॥ शोभते ।
'शुभ दीप्तौ, शोभायां वा' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायि-'
(उ० २।१३) इति रक् । 'शुभ्रं दीप्तेऽभ्रके सिते' इति हैमः
॥ (२) ॥॥ 'शुच दीप्तौ' (*) । इक् (वा० ३।३।१०८)
॥ (३) ॥॥ 'मिश्रिता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) भ्वादिः ।
श्चेत् । घञ् (३।३।१८) 'श्चेतौ द्वीपादिभेदयोः । श्वेता
वराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्किनीषु च । क्लीबं रूप्ये (ऽन्यवच्छुक्ले)
॥ (४) ॥॥ विशीयते । 'शङ्कु शातने' (भ्वा०, तु० प०

१—'गन्धस्येत्' (५।४।१३५) इति सूत्रे दुरोऽपाठव ।

केचित्तु मत्वर्थयित्यन्तं पठित्वा कर्मधारयादिनि व्याचक्षते । तत्र ।
'कर्मधारयमत्वर्थीयाभ्यां बहुव्रीहिरेवेष्टो लाघवात्' इति कालाय-
नोक्तः । अपरे तु लाघवमनादुल मत्वर्थयिमिच्छन्ति । 'विसकिलयच्छे-
दपाथेयवन्तः' इतिवत् । प्रयोगश्च 'यद्गुणं मदाविलं मलशतैर्य-
त्पूतिनाडीमयम्' इति शृङ्गारप्रकाशे । इति बुधमनोहरायाम् ॥
२—विस्त्रं दन्त्योष्ठयादि । 'विस्त्रज्ज्वालशेषम्' इति दम-
यन्तीशेषात् ॥ ३—तालव्यशः 'श्चेतो धावति' इति महाभाष्य-
शेषात् ॥

अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'विंशदः पाण्डरे व्यक्ते' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'हृश्याभ्यामितन्' (उणा० ३।१३) ॥ (६) ॥*॥ पण्डते मनोस्मिन् । 'पण्डि गतौ' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादरो दीर्घश्च ॥ (७) ॥*॥ अवदायते स्म । 'दैप शोधने' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।३।१५२) । 'अवदातं तु विमले मनोज्ञे सितपीतयोः' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ सिनोति मनः । 'षिञ् बन्धने' (खा० उ० अ०) । 'अञ्जि घृतिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । 'सितस्त्ववसिते वद्धे वर्णे सिता तु शर्करा' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ गुरते उद्युक्ते मनोऽस्मिन् । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति निपातितः । 'गौरः श्वेतेऽरुणे पीते विशुद्धे चन्द्रमस्यपि । विशदे गौरं तु श्वेतसर्षपे पद्मकेसरे' इति हैमः । यत्तु—'गोरते' इति खामी, 'गोरति' इति मुकुटश्च तत्र । 'गुरी उद्यमने' इति धातुमुपन्यस्योक्तरूपोपन्यासस्यासंभवात् ॥ (१०) ॥*॥ अवलक्ष्यते । घञ् (३।३।१९) । 'वष्टि भागुरिः-' इत्यल्लोपः । यद्वा वलति । 'वल चलने' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । वल् । अक्षन्त्यस्मात् । 'अक्ष व्याप्तौ संघाते च' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१९) वल् चासौ अक्षश्च । यद्वा वलं क्षायति । 'क्षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।१।३) इति कः ॥ (११) ॥*॥ धावति मनोऽत्र । 'धावु गतिशुद्ध्योः' (भ्वा० उ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । बाहुलकाद्वलः । यद्वा धवनं धवः 'धूञ् कम्पने' (क्या० उ० से०) । 'ऋदोरप्-' (३।३।५७) धवं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः । 'अथ धवलो महोक्षे सुन्दरे सिते । धवली गौः' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ अर्जयते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जेणिलुक् च' (उ० ३।५१) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तेवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्याद्वले पुनरन्यवत् ॥ नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गवि' ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'शुक्लवर्णस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्तेतरजपारुचिः । वलक्षस्तु सितश्यावः कदलीकुसुमोपमः । अर्जुनस्तु सितः कृष्णवेशवान्कुमुदच्छविः' इत्युक्तम् ॥

शुद्धशब्दोऽप्यत्र । तथा च धरणिः । 'शुद्धः शुक्ले च पूते च केवले च प्रयुज्यते' इति ॥

१—तालव्यशः 'विशदाविशदामत्सारसं शारसं जलं' इति दण्डियमकात् । २—दन्त्यादिः 'विकसितं सितम्' इति कीचकवधयमकात् ॥ ३—कषसंयोगवान् 'अथ स वलक्षोभानां पतिरिव' इति वृन्दावनशेषात् इति मुकुटः ॥

हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः

हरिण इति ॥ हरति मनः । 'श्यास्त्वाह्वविभ्य इनच्' (उ० २।४६) । 'हरिणौ पाण्डुसारङ्गौ हरिणी चारुयोषिति । सुवर्णप्रतिमायां च हरितावृत्तभेदयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पाण्डुत्वमस्यास्ति । 'नैगपांसुपाण्डुभ्यो रः' । 'पाण्डुरो वर्णतद्वतोः । पाण्डुरं तु मरुचके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पण्ड्यते ज्ञायते । 'पण्डि गतौ' (भ्वा आ० से०) मृगवादितात् (उ० १।३७) कुः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः । 'पाण्डुस्तु पीतभागार्थः केतकीधूलिसंनिभः' इति शब्दार्णवः । 'पाण्डुः कुन्तीपतौ सिते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पीतसंवलितशुक्लस्य' ॥

ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १३ ॥

ईषदिति ॥ धूनोति चेतः । 'धू विधूनने' (खा० आ० से०) । 'कृधूमदिभ्यः कसरः' (उ० ३।७३) । बाहुलकादध्वलम् । यद्वा धूसनम् । 'धूस कान्तौ' (चु० प० से०) चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । धूसं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'धूसरी किंनरीभेदे, ना खरे, त्रिषु पाण्डुरे' । 'धूसरस्तु सितः पीतलेशवान्वकुलच्छविः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'धूसरवर्णस्य' ॥

कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ।

कृष्ण इति ॥ कर्षति मनः । 'कृषेर्वर्णे' (उ० ३।४) इति नक् । 'कृष्णः काके पिके वर्णे विष्णौ व्यासेऽर्जुने कलौ । कृष्णा तु नील्यां द्रौपद्यां पिप्पलीव्राक्षयोरपि ॥ कृष्णं तु मरिचे लोहे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ नीलति । 'णील वर्णे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'नीलो वर्णे मणौ शैले निधिवानरभेदयोः । नील्योषध्यां लाञ्छने च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ सितविरुद्धोऽसितः (३) ॥*॥ श्यायते मनोऽस्मात् । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इषियुधीन्धि-' (उ० १।१४५) इति मक् । 'श्यामोऽम्बुदे शितौ । हरिते प्रयागवटे कोकिले वृद्धदारुके । श्यामं सैन्धवे मरिचे श्यामा सोमलतानिशोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कल्यते । कालः । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१९) । 'कालः पुनः कृष्णवर्णे महाकालकृतान्तयोः ॥ मरणानेहसोः काली कालिकाक्षीरकीटयोः । मातृभेदोमयोर्नव्यमेधौघपरिवादयोः ॥ काला कृष्णत्रिवृत्ती-ल्योर्जुङ्ग्याम्' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ श्यामः श्यामत्वमस्यास्तीति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । 'श्यामलः पिप्पले श्यामे' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ मचति मिश्रीभवति

१—व्याकरणान्तरोक्तमपीदमेकदेशानुमत्या 'नगाच्च' (वा० ५।२।१०७) इति वार्तिकेनानुमतमेव प्रथमादिसंज्ञाविधानादिवत् ॥

२—कालः पादे इति पाठः.

वर्णान्तरेण । 'मच मुचि कल्कने' (भ्वा० आ० से०) । 'कृणादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (५।३।५) । 'पचिमच्योरिचोप-
धायाः' (उ० ५।३।७) इतीत्वे लघूपधगुणः (७।३।८६) ।
'मेचकः श्यामले कृष्णे तिमिरे बर्हिचन्द्रके' इति हैमः ॥
(७) ॥*॥ सप्त 'कृष्णस्य' । शब्दार्णवे तु 'मेचकः कृष्ण-
नीलः स्यादतसीपुष्पसंनिभः' इत्युक्तम् ॥

पीतो गौरो हरिद्राभः

पीत इति ॥ पीयते पिवति वर्णान्तरम् । औणादिकः
क्तः (बाहुलकात् ३।८९) । 'पीतं पाने हरिद्रायां स्त्रियां,
गौरेऽभिधेयवत्' । यत्तु—पीयते वर्णान् । पातेर्बाहुलकात्
'अजिष्ठिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) 'धुमास्थागा-' (६।४।
६६) इत्यादिना ईलम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तदसंबद्धमिति
स्फुटमेव ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हरिद्रेवाभा दीप्तिरस्य ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'पीतवर्णस्य' ॥

पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥

पालाश इति ॥ पलाशस्य पत्रस्यायम् । 'तस्येदम्'
(४।३।१२०) इत्यण् ॥*॥ 'पत्रं पलाशं ना रक्षःशठीहरि-
तकिंशुके' इति रुद्राष्ट्रखादिरपि । तत्र संज्ञापूर्वकत्वाद्बुध्य-
भावः यद्वा पलमश्नाति । 'अश भोजने' (क्र्या० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१९) । ततः प्रज्ञायण् (५।४।३८) ।
'पालाशः किंशुके शब्दां । हरिद्वर्णौ राक्षसश्च पलाशं छदने
स्मृतम्' इति हैमैः ॥—'शेषे' (४।२।९२) इत्यस्य विधित्वा-
ङ्गीकारादण्—इत्याहुः । तत्र । 'तस्येदम्' इति सिद्धे शेषत्वा-
भावात् ॥ (१) ॥*॥ हरति । 'हृदयाभ्यामितन्' (उ० ३।
९३) । 'हरिता स्त्री च दूर्वायां हरिद्वर्णयुतेऽन्यवत्' ॥ (२)
॥*॥ 'हृस्वरुहियुषिभ्य इतिः' (उ० १।९७) । हरित् ।
('हरिदिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अत्रियां स्या-
तृणे च') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हरितवर्णस्य' ॥

रोहितो लोहितो रक्तः

रोहित इति ॥ रोहति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे
च' (भ्वा० प० अ०) । 'रुहे रश्च लो वा' (उ० ३।९४)
इतीतन् ॥ (१) ॥*॥ 'लोहितो मङ्गले नदे । वर्णभेदे
लोहितं तु कुङ्कुमे रक्तचन्दने ॥ गोशीर्षे रुधिरं युद्धे' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ रजति स्म । 'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । यद्वा रच्यते स्म । 'रच प्रतियले'
(उ० उ० से०) । 'अनिल्यण्यन्ताश्चुरादयः' इति णिजभावे
क्तः (३।२।१०२) । 'अतो लोपः' (६।४।४८) । 'चोः कुः'
(६।२।३०) । 'रक्तं नील्यादिरजिते । कुङ्कुमेऽसृज्यनुरक्ते

प्राचीनामलकेऽरुणे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रक्त-
वर्णस्य' ॥

शोणः कोकनदच्छविः ।

शोण इति ॥ शोणयति । 'शोणं वर्णं' (भ्वा० प० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'शोणः कृशानौ स्योनाके लोहि-
ताश्वे नदे पुमान्' । त्रिषु कोकनदच्छाये ॥ (१) ॥*॥
कोकनदं रक्तोत्पलमिव छविर्वस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोण-
वर्णस्य' ॥

अव्यकरागस्त्वरुणः

अव्यक्तेति ॥ अव्यक्तो रागो यस्य । किञ्चिल्लोहितः ॥
(१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'अतै-
रनन्' (उ० ३।६०) । 'अरुणः कृष्णलोहितः' इत्यमर-
माला । 'अरुणोऽव्यकरागेऽर्कं संच्यारारेऽर्कसारथौ ।
निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना, गुणिनि त्रिषु ॥ अरुणाऽति-
विषाश्यामामजिष्ठात्रिवृतासु च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अरुण-
वर्णस्य' ॥

श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥

श्वेतेति ॥ श्वेतरक्तः (१) ॥*॥ पाटयति । 'पट गतौ'
(भ्वा० प० से०) ण्यन्ताद्वादिवात् (उ० १।१०६) कलच् ।
पाटलाकुसुमाभः पाटलः । 'पाटलं तु कुङ्कुमश्वेतरक्तयोः ।
पाटलः स्यादाशुग्रीहौ पाटला पाटलिद्वये' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'श्वेतरक्तवर्णस्य' ॥

श्यावः स्यात्कपिशः

श्याव इति ॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ०
अ०) बाहुलकात् 'कृसृष्टृभ्यो वः' (उ० १।१५५) ॥ (१)
॥*॥ कपिर्वर्णविशेषः । सोऽस्यास्ति । लोमादित्वात् (५।२।
१००) शः । कपिर्मर्कटः । तद्वर्णत्वादिति वा । 'कपिश-
स्त्रिषु श्यामे, स्त्री माधव्यां, सिंहके पुमान्' ॥ (२) ॥*॥
'कृष्णपीतस्य' द्वे ॥

धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।

धूम्रेति ॥ धूमं राति । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ धूमं लाति । 'रा, ला, आ-
दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (२) ॥*॥ कृष्ण-
मिश्रो लोहितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कृष्णलोहितस्य' ॥

कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कटुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥

कडार इति ॥ गडति । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०)
'गडेः कड च' (उ० ३।१३२) इत्यारन् । यद्वा कडनम् ।

- १—विश्वकोपस्योऽयं पाठः ॥ २—हैमे तु नोपलभ्यते ॥
३—मेदिन्यामुपलभ्यते ॥ ४—हैमे तु 'पलाशः किंशुकेऽन्तेपे ।
हरिते पलाशं पत्रे' इत्येव पाठः ॥

१—तालव्यान्तः 'राजन्कपिशताकीर्णे' इति द्विसंधानशेषात्
'कपिशतं पिशितं मदनमिना' इति माधात् ॥ २—तालव्यमध्यः ।
तथा च माघे 'परिपाकपिशङ्गलतारजसारोषश्चकास्ति कपिशं
गलता' इति—इति मुकुटः ॥

कडः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । कडमृच्छति ।
 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।३) ।
 ('कडारः पिङ्गले दासे') ॥ (१) ॥*॥ 'कवृ वर्णे' (भ्वा०
 आ० से०) । 'कवेः पश्च' (उ० १।५५) इति इलच्प्रत्ययः ।
 पकारश्चान्तादेशः । कपिं वर्णं लातीति वा । 'पुण्डरीकक-
 रिण्यां तु शिंशिपागोविशेषयोः । स्त्री रेणुकायां कपिला वर्णे
 ना कुङ्कुरे मुनौ ॥ अनले वासुदेवे च कपिलः परिकीर्तितः' ॥
 (२) ॥*॥ पिङ्गयति । 'पिजि वर्णे' (अ० आ० से०) । अच्
 (३।१।१३४) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'पिङ्गा गोरोच-
 नाहिङ्गनाडिकाचण्डिकासु च । पिङ्गी शम्भ्यां पिशङ्गे ना वालके
 तु नपुंसकम्' ॥ (३) ॥*॥ पेशति । 'पिश अवयवे' (तु०
 उ० से०) 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२९) इत्यङ्गच् ॥
 (४) ॥*॥ कन्दति । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प०
 से०) । मृग्यवादित्वात् (उ० १।३७) साधुः । 'कद्रुस्त्रिषु
 खर्णपिङ्गे नागानां मातरि स्त्रियाम्' ॥ (५) ॥*॥ पिङ्गति ।
 'पिजि वर्णे' (अ० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६)
 कल्च् । 'न्यङ्कादीनां च' (७।३।५३) इति कुत्वम् । पिङ्गं
 लातीति वा । 'पिङ्गलः कपिले वभ्रौ रुद्रेऽर्कपारिपार्श्विके ।
 कपौ मुनौ निधेमैदे पिङ्गला कुमुदस्त्रियाम्' ॥ (६) ॥*॥
 षट् 'कपिलवर्णस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'सितपीतहरिद्रक्तः कडारस्तृणवहिवत् ।
 अयं तूद्रिक्तपीताङ्गः कपिलो गोविभूषणः ॥ हरितांशेऽधि-
 केसौ तु पिशङ्गः पद्मधूलिवत् । पिशङ्गस्त्वसितावेशात्
 पिङ्गो दीपशिखादिषु ॥ पिङ्गलस्तु परच्छायः पिङ्गे शुक्लाङ्ग-
 खण्डवत्' इति ॥

चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे ।

चित्रमिति ॥ चीयते । 'चिच् चयने' (भ्वा० उ० अ०)
 'अमिचिमिदि-' (उ० ४।१६४) इति क्रः । चित्तं त्रायते
 वा । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । कः (३।२।३) ।
 'चित्रकिर्मीर-' इति समासमकृत्वा पृथग्रूपभेददर्शनं 'गुणे
 शुक्लादयः पुंसि' इत्यस्य बाधनार्थम् । 'चित्राखुपर्णीगोडु-
 भ्वासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च
 स्त्रियाम् । तिलकालेख्ययोः क्लीवं कर्बुराद्भुतयोरपि । तद्युक्त-
 योस्त्वन्यलिङ्गम्' । नामलिङ्गानुशासने तु नानार्थपुंस्काण्डे-
 ऽयं पठितः । तदनुरोधेनेहापि 'चित्रकिर्मीर-' इति समस्तं
 केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प०
 से०) । 'गम्भीरादयश्च' इति किरतेरित्, मुढागमः ।
 'किर्मीरो ना नागरङ्गे (कर्बुरे राक्षसान्तरे)' ॥ (२) ॥*॥
 कलयति क्तिप् (३।२।१७८) । कल् । माषयत्यभिभवति
 वर्णान् । माषः । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।

'हन्त्यर्थाश्च' इति चुरादौ पाठात् णिच् । कल् चासौ मा-
 षश्च । 'कल्माषः कर्बुरे कृष्णे' इति मूर्धन्यान्ते रभसः ।
 'कल्माषो राक्षसे कृष्णे शबलेऽपि' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
 शपत्याक्रोशति वर्णान् 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०) ।
 'शपेर्वश्च' (उ० १।१०५) इति कल्ः, वत्वं च ॥ (४) ॥*॥
 एति वर्णान् । एतेर्वर्णे तन् (उ० ३।८६) । 'एतः कर्बुर
 आगते' ॥ (५) ॥*॥ 'कर्बं हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
 'मद्गुरादयश्च' (उ० १।४९) इति निपातनात्कुरच् । बवयो-
 रभेदात्कर्बुरः । 'कर्बुरं सलिले हेन्नि कर्बुरः पापरक्षसोः ।
 कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्' (६) ॥*॥ षड्
 'नानावर्णस्य' ॥

गुणे शुक्लादयः पुंसि

गुण इति ॥ यद्यपि 'शुक्लं रूपम्' इत्यादौ विशेष्यनि-
 ध्नतैवेष्ट्यते । तथापि विशेष्यानुपादाने प्राप्तस्य 'सामान्ये
 नपुंसकम्' इत्यस्यापवादोऽयम् । पटस्य शुक्ल इत्यादि वो-
 ध्यम् ॥

अपवादान्तरमाह—

गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥

गुणीति ॥ विशेष्यस्यानुपादाने यदेव यल्लिङ्गं प्रतिपि-
 पादयिषितम्, तल्लिङ्गा इत्यर्थः । यथा शुक्लम्, शुक्लः, शुक्ला,
 इत्यादि ॥

इति धीवर्गविवरणम् ॥

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाण्वाणी सरस्वती ।

ब्राह्मीत्यादि ॥ ब्रह्मणः इयम् । 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।
 १७९) इति टिलोपे 'टिङ्वा-' (४।१।१५) इति ङीप् ।
 'ब्राह्मी तु भारती । शाकभेदः पङ्कगण्डी हजिका सोमव-
 ल्छपि । ब्रह्मशक्तिः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ बिभर्ति ।
 'भृमृदशि-' (उ० ३।११०) इत्यतच् । ततः प्रज्ञाद्यणि
 (५।४।३८) ङीप् (४।१।१५) । भरतस्येयमिति वा ।
 'अथ भारती । वचने च सरस्वत्यां पक्षिवृत्तिप्रभेदयोः'
 ॥ (२) ॥*॥ भाष्यते । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा०
 आ० से०) । 'गुरोश्च हल्ः' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः ॥
 (३) ॥*॥ गृणन्त्येताम् । 'गृ शब्दे' (क्र्या० प० से०) ।
 संपदादित्वात् (वा० (३।३।१०८) क्तिप् । ('गीः स्त्री भाषा-
 सरस्वत्योः') ॥*॥ भागुरिमते गिरापि । 'ब्रह्माणी वचनं
 वाचा जल्पितं गदितं गिरा' इति शब्दार्णवः (४) ॥*॥
 उच्यते । वाक् 'वच् परिभाषणे' (अ० प० अ०) । 'कि-
 व्वचि-' (वा० (३।३।१०८) इत्यादिना क्तिप्, दीर्घोऽसं-
 प्रसारणं च । ('वाग्वाचे भारत्यां वचने स्त्रियौ') ॥ (५)
 ॥*॥ वण्यते 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इन् (वा०

१—'एकं चेत्तत्कथं चित्रं चित्रं चेदेकता कुतः' इति धर्मकी-

र्त्तिप्रयोगश्चोपलभ्यते । इति मुकुटधुमनोहरे ॥

१—'ब्राह्मी गौर्भारती' इति कचित्पाठः इति धुमनोहरा ॥

(३।३।१०८) । ('वाणिर्म्बुदे । व्यूतौ मूल्ये सरस्वत्याम्' इति हैमः । 'वाणिः स्याद्भूतिभारत्योर्वाणि मूल्ये बलाहके' इति विश्वः) 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । घञि (३।३।१९९) गौरादिवात् (४।१।४९) वा ॥ (६) ॥*॥ सरोऽस्त्यस्याः । मत्तुप् (५।२।९४) 'सरस्वती सरिद्धिदि । वाच्यापगायां स्त्रीरत्ने गोवाग्देवतयोरपि' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अधिष्ठातृदेवतायाः' ॥

व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥ १ ॥

व्याहार इति ॥ व्याहरणम् । व्याङ्पूर्वाङ्गो भावे घञ् (३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । किन् (३।३।१९४) । संप्रसारणम् (६।१।१५) ॥ (२) ॥*॥ 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३।३।१९४) ॥ (३) ॥*॥ 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । भाषणं भाषितम् । भावे क्तः (३।३।१९४) ॥ (४) ॥*॥ वचेर्भावे ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (५) ॥*॥ असुनि (उ० ४।१९९) वचः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'भाषणस्य' ॥

केचित्तु 'ब्राह्मयाद्यान्नयोदश (वचनस्य) पर्यायाः' इत्याहुः ॥ अपभ्रंशोऽपशब्दः स्यात्

अपभ्रंश इति ॥ संस्कृतादपभ्रश्यति । 'अंशु अधः-पतने' (दि० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('अप-भ्रंशस्तु पतने भाषामेदापशब्दयोः') ॥ (१) ॥*॥ अप-भ्रष्टः शब्दोऽपशब्दः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्याकरणानिष्प-न्नस्य गावीत्यादेः' ॥

शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ।

शास्त्र इति ॥ शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः साधुः स शब्दः स एव निरुपपदेन शब्दशब्देन व्यवहियते ॥ एकम् 'वाचकस्य' ॥

तिङ्मुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥२

तिङ्ङिति ॥ तिङ्गतानां चयः 'पचति पश्य' 'पचति भवति' पाको भवतीत्यर्थः । मुबन्तानां चयः । 'प्रकृतिसि-द्धमिदं हि महात्मनाम्' इत्यादि । 'भवति' इत्यध्याहारस्य

१—'मेण्ठे स्वद्विरदाधिरौहिणि, वशं याते सुबन्धौ विधेः शान्ते हन्त च भारवौ विषदिते बाणे विषादस्पृशः । वाग्देव्या विरमन्तु मन्तुविधुरा द्राग्वृष्टयश्चेष्टते शिष्टः कश्चन स प्रसादयति तां यद्वाणिसद्वाणिनी ।' २।५३ श्रीकण्ठचरिताङ्गस्वान्तो वाणि-शब्दः ॥ २—'बलीवर्द्धपङ्क्तिरिव समाधुर्या वाणी मनोरति' इति दमयन्तीश्लेषादीर्घान्तोऽपि वाणीशब्दः ॥

भाष्यकारमते आवश्यकत्वाभावात्स वाक्यम् । क्रिये-त्यादि । वाशब्दः समुच्चये । 'कारकान्वितक्रियाबोधकम् 'घटमानय' इत्यादि तिङ्मुपचयात्मकमपि वाक्यम्' इत्यर्थः ।

१—'इदं च 'अनभिहिते' (२।३।१) इति सूत्रव्याख्यावसरे 'नीलमिदं, न तु रक्तम्' इत्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्ततात्पर्य-केऽस्ति क्रियाया अनावश्यकत्वात्' इति मनोरमायां भाष्यभ्रा-न्या ॥ भाष्ये तु प्रत्युत 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' इत्युक्त्वा 'वृक्षः' इत्यादौ तिङोऽप्रयोगे प्रथमासिद्धयर्थम् 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति वृक्षः प्लक्षः 'अस्ति' इति गम्यते' इत्येवोक्तम् ॥ अध्याहारं विना तत्र प्रथमैव न स्यात् ॥ 'शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरः तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभू-तस्तत्तत्तानाम्' इति विभूतिपादीये योगसूत्रे भाष्यकृच्छ्रीवेदव्यासोऽपि 'सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः । 'वृक्षः' इत्युक्ते 'अस्ति' इति गम्यते । 'न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति' । इत्युक्तवान् ॥ तस्मात् क्रियाध्याहार आवश्यक एव ॥ 'त्रयः कालाः' इत्यत्रापि 'सन्ति' इत्येवाध्याहार्यम् इति 'अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम्' इति कैवल्यपादीययोगसूत्रभाष्ये व्यक्तम् ॥ अत एव बुधमनो-हराख्यव्याख्यायामपि 'तिङ्मुबन्तचयः' 'चैत्रः पचति' इत्यादिः ॥ 'पाको भवति' इत्याद्यर्थके 'पचति भवति' इत्यादावव्याप्तेराह—

क्रिया वेति । 'कारकविशिष्टक्रियाबोधकं शब्दजातं वाक्यम्' इत्यर्थः । विस्तरोऽन्यत्र । 'क्रियारहिते तदध्याहार आवश्यकः' इत्युक्तम् ॥

२—'अत्र वाशब्दश्चेदर्थे । बोध्या' इति शेषः । 'कारका-न्वितक्रियाबोधकसुसिङ्गन्तचयः' इत्यर्थः । सुप् च तिङ् च सुसिङ् । सुविशिष्टं तिङ् सुसिङ् । तयोरेकशेषेऽन्तश्चदेन समासः ॥ तेन सुबन्तचय—तिङ्गन्तचय—सुसिङ्गन्तचयानां त्रयाणामपि लाभः । तत्र सुबन्तचयः—'चैत्रेण शयितव्यम्' इति । तिङ्गन्तचयः—'पचति भवति' इत्यादिः । अन्यः—'चैत्रः पचति' इत्यादिः । 'क्रिया वा' इत्यनेन निरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिः । सुसिङ्गन्तचयपदेन केवलस्य 'पचति' इत्यादेर्व्यावृत्तिः । तस्यापि 'कर्त्रादिविशिष्टक्रियाबोधकत्वात्' इति मञ्जूषोक्तदिशा एकमेव वाक्यलक्षणमिदम् ॥ अत एव समर्थं (२।२।१) सूत्रभाष्ये वार्तिककृतापि 'आख्यातं सविशेषणं वाक्यम्' इति वाक्यलक्षणमुक्तम् ॥ असत्त्वभावप्रत्ययान्तानाम-प्याख्यातत्वमेव ॥ अत एव हेमचन्द्रेणापि नाममालायाम् 'सवि-शेषणमाख्यातं वाक्यम्' इत्येकमेव वाक्यलक्षणमुक्त्वा 'प्रयुज्य-मानमप्रयुज्यमानं व्याख्यातं प्रयुज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा कर्त्रादि-भिर्विशेषणैः सहितं वाक्यमुच्यते । तथा 'धर्मो वो रक्षतु' । अप्रयु-ज्यमानमाख्यातं यथा 'शीलं ते स्वम्' । अत्र 'अस्ति' इति गम्यते । अप्रयुज्यमानविशेषणं यथा—'प्रविश' । अत्र 'गृहम्' इति गम्यते । अनयोरर्थाभ्यकरणाद्वा आख्यातादेरवगमादप्रयोगः । 'आख्यातम्' इत्यत्र चैकत्वस्य विवक्षितत्वात् 'भोदनं पच तव भविष्यति' इत्यादौ वाक्यभेदः' इति स्वयमेवाभिधानचिन्तामणौ व्याख्यातम् इति दिक् ॥

केचित्तु—भाष्यकारमतेन प्रथमः पक्षः 'एकतिङ् वाक्यम्' (वा० २।१।१) इति वार्तिकमिप्रायेणापरा-इत्याहुः । यत्तु—पूर्वं शब्दात्मकस्य वाक्यस्य लक्षणम् । 'क्रिया—' इत्यादि त्वर्थात्मकस्य-इत्याहुः । तत्तु 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (७।३।६७) 'इति कुलनिषेधकसूत्रस्याननुगुणम्' । 'उच्यते' इति वाक्यम् । वचः (अ० प० अ०) प्यत् (३।१।१२४) । 'वचोः—' (७।३।५२) इति कुत्वं शब्दसंज्ञायाम् । अन्यत्र तु वाच्यम् । ('वाक्यं तु कुत्सिते हीने वचनाहं च वाच्य-वत्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वाक्यस्य' ॥

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी

श्रुतिरिति ॥ श्रूयते । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) । 'श्रूयते धर्मोऽनया' इति वा । 'श्रूयजीषिस्तुभ्यः करणे' (वा० ३।३।९४) इति क्तिन् । 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्याम्नायवार्तयोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ विदन्त्यनेन धर्मम् 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।२२१) इति घञ् । 'वेदः श्रुतौ च वितौ च' ॥ (२) ॥*॥ आम्नायते अभ्यस्यते । 'आ अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) 'आमनत्यु-पदिश्यति धर्माधर्मौ' इति वा । 'इयाद्यधा'—(३।१।१४१) इति णः । 'आम्नायः कुल आगमे । उपदेशे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ (यत्तु)—त्रिणी वेदस्य । त्रयीति । त्रय्या धर्मस्त्रयीधर्मः । तया त्रय्या विधिर्विधीयमानो यज्ञा-दिस्तद्विधिः । 'विधानमृग्यजुःसाम्नां त्रयीधर्मं विदुर्बुधाः' । एकम् ।—इति मुकुटः । तत्र । 'तानि धर्माणि' 'धर्मेण पा-पमपनुदति,' 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं धर्ममूलमिदं स्मृतम्,' 'अथातो धर्मजिज्ञासा,' 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः,' 'श्रेया-न्वधर्मः,' 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे' 'धर्मः प्रोज्झतकैतवः,' 'धर्म-स्य ह्यापवर्ग्यस्य,' 'धनं च धर्मैकफलम्,' 'धर्मादर्थश्च,' 'धर्मो रक्षति रक्षितः,' 'धर्माधर्मौ तद्विपाकाः,' 'धर्म जिज्ञासमा-नेन' इत्यादिषु बहुषु ग्रन्थेषु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगदर्शनात् । देवदत्तो दत्तः, इतिवदेते प्रयोगाः सन्तिवति चेत् । न । वै-षम्यात् । देवदत्तशब्दस्यानेकस्थले प्रयोगो दृष्टः । क्वचिदत्त-शब्दस्यापि प्रयोगे दृष्टे पूर्वपदलोपादिकं कल्प्यते । प्रकृते तु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगो दृष्टः । 'एवं त्रयीधर्मम्' इत्यादौ च

१—कश्मीरलिखितपुस्तके तु एतदुत्तरम्—धर्मो रक्षतीत्यादौ तु सत्यमामेतिवत्पूर्वपदलोपो द्रष्टव्यः । नव्यास्तु त्रयी, इत्यन्तं चतुष्टयं वेदसामान्यस्य नाम । त्रयीशब्दो वेदसामान्ये त्रिवेद्यां च वर्तते । (यथा) द्विजशब्दो ब्राह्मणे त्रिवर्ण्यां च । त्रयीधर्मः, इत्यादौ त्रय्या धर्मस्त्रयीधर्मः इति विग्रहो बोध्यः । त्रयीविशेषणं त्वागमादिब्यावृत्त्यर्थम् । आगमादिप्रोक्तस्य धर्मत्वाभावात्—इ-त्याहुः । एकम् । 'ऋच स्तुतौ' । ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया— इति पाठ उपलब्धः ॥

क्वचित्रयीधर्मशब्दस्यापि प्रयोगे लब्धे षष्ठीसमासः कल्प्यते । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः षष्ठ्यर्थः । तान्त्रिकसौ-गतादिधर्मव्यावृत्त्यर्थमिदं धर्मस्य विशेषणं संगच्छते । 'ध-र्मस्य च चतुर्दश' इति नियमात् । अतस्त्वय्यन्तानि चत्वारि वेदस्य नामानि । न च 'वेदास्त्रयस्त्रयी' इत्यनेन पौनरुक्त्यं शङ्काम् । सामान्यविशेषरूपेणोभयसंभवात् । 'ब्राह्मणक्षत्रिय-वैश्या द्विजाः, विप्रोऽपि द्विजः' इति यथा । न च 'धर्ममस्त्रियाम्' इत्यनेन पौनरुक्त्यम् । तत्र धर्मपर्यायाणामभिधानात् । इह तु धर्मस्वरूपस्य धर्मप्रमाणस्य चाभिधानात् । यदपि—समासे गुणीभूतस्यापि त्रयीशब्दस्य बहुविवक्षावशात्तच्छब्देन परा-मर्शः—इत्युक्तम् । तदपि न । तन्मते त्रयीधर्मशब्दस्य विधेयत्वात्तदेकदेशस्य त्रयीशब्दस्यानुवाद्यत्वासंभवात् । वेद-स्यैव तच्छब्देन परामर्शसंभवाच्च । यदपि—यथा शब्दानु-शासनम्—इति दृष्टान्तप्रदर्शनम् । तदप्येतेन प्रत्युक्तम् । वेदस्यैव परामर्शसंभवात् ॥ त्रीणि 'वेदस्य' ॥

धर्मस्तु तद्विधिः ।

धर्म इति ॥ तेन वेदेन विधीयते यज्ञादिः । एतेन वेद-विहितत्वं धर्मत्वम्, वेदश्च धर्मे प्रमाणम्—इत्युक्तम् । धरति लोकान् । ध्रियते वा जनैरिति धर्मः 'अतिस्तुष्टु—' (उ० १।१४०) इत्यादिना धृजो मन् ॥ (१) ॥*॥ (एकं 'वेदवि-हितकर्मणः') ॥

स्त्रियामृक् सामयजुषी

स्त्रियामिति ॥ ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया । 'ऋच स्तुतौ' (तु० प० से०) । क्तिप् (वा० ३।३।१०८ ॥ (१) ॥*॥ स्यति पापम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) मनिन् (उ० ४।१५३, ३।२।७४) । 'साम क्लीबमुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ इज्यतेऽनेन । 'अतिपूवपि—' (उ० २।११७) इत्युस् ॥ (१) ॥*॥ 'वेदानां' प्रत्येकमे-कैकम् ॥

इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

इतीति ॥ इति एते त्रयो वेदास्त्रयी । त्रयोऽवयवा यस्याः सा संहतिः । त्रिशब्दात् 'संख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२) । 'द्वित्रिभ्यां तयस्य—' (५।२।४३) इत्ययच् । 'टिङ्हा—' (५।१।१५) इति ङीप् । 'त्रयी त्रिवेद्यां त्रितये पुरंभ्यां सुमतावपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'वेदत्रयसं-घातस्य' एकम् ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गम्

शिक्षेति ॥ श्रुतेर्वेदस्य शिक्षेत्याद्यङ्गम् । 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः । छन्दोविचितिरित्येतैः षडङ्गो

१—स्मृत्युक्तोऽपि वैदिक एव, वेदमूलकत्वात्स्मृतीनाम् इति क्षीरस्वामी ॥ २—आधर्वणस्तु त्रय्यनुवाद एवेति स्वामी ॥

वेद उच्यते' । शिक्ष्यते स्थानादिकमनया । 'शिक्ष विद्योपा-
दाने' (भ्वा०अ०से०) 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः
॥३॥ अङ्गयते ज्ञायतेऽनेन । 'अणि गतौ' (भ्वा०प०से०) ।
घः (३।३।११८) घञ् (३।३।१२१) वा ॥ (१) ॥३॥ एकं
'वेदाङ्गस्य' ॥

ओंकारप्रणवौ समौ ।

ओंकारेति ॥ अवति । 'अवतेष्टिलोपश्च' (उ० १।१।४२)
इति मन्प्रत्ययस्यैव टिलोपः 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्युटौ।
गुणः (७।३।८४) । 'वषट्कारः' (१।२।३५) इति लिङ्गात्समु-
दायादपि कारप्रत्ययः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥३॥ प्र-
णूयते स्तूयते । 'णु स्तुतौ' (अ०प०अ०) । 'ऋदोरप्' (३।
३।५७) । 'उपसर्गात्-' (८।४।१४) इति णलम् ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'ओंकारस्य' ॥

इतिहासः पुरावृत्तम्

इतीति ॥ 'इतिह' इति पारम्पर्योपदेशेऽव्ययम् । तदा-
स्तेऽस्मिन् । 'आस उपवेशने' (अ०अ०से०) । 'हलश्च' ३।
३।१२१ इति घञ् ॥ (१) ॥३॥ पुरावृत्तमाचष्टे पुरावृत्तम् ।
आख्यानप्यन्तात् (वा० ३।१।२६) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥
(२) ॥३॥ 'पूर्वाचरितप्रतिपादकग्रन्थस्य' द्वे ॥

उदात्ताद्याख्यः स्वराः ॥ ४ ॥

उदात्तेति ॥ 'उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वराख्यः ।
चतुर्थः प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छान्दसः स्मृतः' । स्वरन्ति
शब्दायन्ते । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा०प०अ०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । यद्वा—स्वर्यन्ते अर्था एभिः । 'पुसि-'
(३।३।११८) इति घः । यद्वा—स्वेन राजन्ते । 'राजृ
दीप्तौ' (भ्वा०उ०से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति ङः । स्वरा अचः । तद्धर्मलाडुदात्तादयोऽपि । 'स्वरो
नासासमीरे स्यान्मध्यमादित्रिकसरे । उदात्तादावकारादौ
षड्जादौ च ध्वनौ पुमान्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥
उत् उच्चैरादीयते उच्चार्यते स्म क्तः (३।२।१०२) । 'अच उ-
पसर्गात्ः' (७।४।४७) । 'उदात्तो दातृमहतोर्ह्ये च स्वर-
मिद्यपि' इति हैमः ॥३॥ एकम् 'स्वराणाम्' ॥

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ।

आन्वीक्षिकीति ॥ अनु श्रवणोत्तरमीक्षणं परीक्षणम्-
अन्वीक्षा । सा प्रयोजनमस्याः 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९)
इति ठक् ॥ (१) ॥३॥ दम्यतेऽनेन । 'दमु उपशमे' (दि०
प०से०) । 'जमन्ताडुः' (उ० १।१।१४) दण्डो नीयते बो-
ध्यतेऽनया दण्डनीतिः । किन् (३।३।९४) यद्वा दण्डं लयति
दण्ड्यान्प्रति प्रापयति । किच् (३।३।१७४) आन्वीक्षिकीसा-
हचर्यात्स्त्रीलम् ॥ (१) ॥३॥ एतौ द्वौ क्रमात्तर्कविद्यायां न्या-
यरूपायाम्, अर्थशास्त्रे च वर्तते । अर्यते गम्यते । 'ऋ

गतौ' (भ्वा०प०अ०) । 'उपिकुषि-' (उ० २।३) इति थन् ।
अर्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम् । एकैकम् 'दण्डनीतेः' ॥

आख्यायिकोपलब्धायां

आख्येति ॥ आचष्टे । 'चक्षिङः ख्याञ्' (२।४।५४)
ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥३॥ उपलब्धो ज्ञातोऽर्थो यस्याः
सा । एकं 'ज्ञातसत्यार्थभूतायाः कथायाः' ॥

पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

पुराणमिति ॥ पुरा भवम् । 'सायचिरम्-' (४।३।
२३) इति व्युट्गुलौ । 'पूर्वकालैक-' (२।१।४९) इति सूत्रे
निपातनात्तुडभावः । यद्वा पुरापि नवं पुराणम् । 'पुराणप्रो-
क्तेषु' (४।३।१०५) इति सूत्रे निपातितम् । 'यद्वा पुरा
अतीतागतावर्थावर्णति । 'अण शब्दे' (भ्वा०प०से०) ।
पचाद्यच् । 'पुराणं पञ्चलक्षणे । पौणे पुंस्ति, त्रिषु प्रले' ॥
(१) ॥३॥ पञ्च लक्षणान्यस्य । 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो म-
न्वन्तराणि च । भूम्यादेशैव संस्थानं पुराणं पञ्चलक्षणम्' ।
क्वचिदिह 'वंशानुचरितं चैव' इति तृतीयपादे पाठान्तरम् ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'व्यासादिप्रणीतमत्स्यपुराणादेः' ॥

प्रबन्धकल्पना कथा

प्रबन्धेति ॥ प्रबन्धस्य कल्पना रचना स्तोकसत्या ॥
(१) ॥३॥ 'कथ वाक्यप्रबन्धे' (तु०उ०से०) । 'चिन्तिपू-
जिकथि-' (३।३।११५) इत्यङ् । कथा कादम्बर्यादिः ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'कथायाः' ॥

प्रवल्हिका प्रहेलिका ।

प्रवेति ॥ प्रवल्हते आच्छादयति । 'वर्ह वल्ह परिभाष-
णहिंसाच्छादनेषु' (भ्वा०अ०से०) । दन्त्योष्णादिहान्तः
'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः-' (उ० २।३२) । ण्वल् (३।१।१३३)
वा ॥ (१) ॥३॥ प्रहेलयति अभिप्रायं सूचयति । 'हिल
भावकरणे' (तु०प०से०) । ण्वल् (३।१।११३) । 'व्यक्ती-
कृत्य कमप्यर्थं स्वरूपाथस्य गोपनात् । यत्र बाह्यार्थसंबन्धः
कथ्यते सा प्रहेलिका' ॥३॥ यद्वा प्रवल्हतेरिति (उ० ४।
११८) प्रवल्हः ततः 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति
डीप् । उभाभ्यां स्वार्थे कन् । प्रहेलिका प्रवल्ही च प्रश्न-
दूती विपादिका' इत्युत्पत्तिनी ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'दुर्वि-
ज्ञानार्थस्य प्रश्नस्य' ॥

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता

स्मृतिरिति ॥ वेदार्थस्मरणपूर्वकं रचितत्वात्स्मृतिः ।
'स्मृतिर्धर्मशास्त्रस्मरणयोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥३॥ धर्मबो-
धार्थं रचिता संहिता । संपूर्वाद्वातेः कर्मणि क्ते 'दधातेर्हिः'
(७।४।४२) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मन्वादिस्मृतेः' ॥

१—हैमकोशे तु षोडशपणस्य पुराणसंज्ञाभिहिता । 'यदाह-
षोडशपणः पुराणः पणो भवत्काकिणी चतुष्केण—इति' इत्य-
नेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

समाहृतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥

समेति ॥ समाहरणम् । किन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ संग्रहणम् । 'ग्रहवृद्ध' (३।३।५८) इत्यप् । 'विस्तरेणो-
पदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः । निबन्धो यः समासेन सं-
ग्रहं तं विदुर्बुधाः' संग्रहो वृहदुद्ग्रे मुष्टिसंक्षेपयोरपि' इति
मेदिनी^१ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संग्रहस्य' ॥

समस्या तु समासार्था

समेति ॥ समसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
प्यत् (३।१।१२४) । संज्ञापूर्वकलादृज्यभावः । यद्वा समं
कृतम् । तद्विषयिणीच्छा समस्या । तत्प्रयोज्यत्वाच्छब्दोऽपि
सा । समशब्दात्क्यचि (३।१।८) 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः'
(वा० ७।१।५१) इति सुगागमे 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२)
इत्यः टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ समसनं समासः । घञ् ।
(३।३।१८) । समासोऽर्थो यस्याः पूरणसाकाङ्क्षा । कविशक्ति-
परीक्षार्थमपूर्णतयैव पठ्यमाना । यथा 'शतचन्द्रं नभस्तलम्'
इति । तत्र 'दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूर-
मल्लेन' इत्यादिना सा पूर्यते ॥ (२) ॥*॥ 'असमासार्था'
इति पाठे तु 'अपरिपूरणार्था' इत्यर्थः ॥ द्वे 'समस्यायाः' ॥

किंवदन्ती जनश्रुतिः ।

किंवदन्तीति ॥ कोऽपि वादः । किंपूर्वाद्वदेः 'भूतवहि-
षसि' (उ० ३।१२८) इति सञ्च् । 'ज्ञोऽन्तः' (७।१।३) 'गौ-
रादिलात्' (४।१।४१) ङीप् । यद्वा 'किंवदन्ति' इत्याख्याय-
माना । अनुकरणशब्दादाख्यातप्यन्तात् (वा० ३।१।२६)
'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५)
इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ जनेभ्यः श्रूयते । किन् (३।३।९४) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'लोकप्रवादस्य' ॥

वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्त उदन्तः स्यात्

वार्तेति ॥ वृत्तिलोकवृत्तम् । तदस्यस्याम् । 'वृत्तेश्व'
(वा० ५।२।१०१) इति वार्तिकेन णः । यत्तु—'प्रज्ञाश्रद्धा-'
(५।२।१०१) इत्यादिना णः—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'तत्र
वृत्तिशब्दस्य पाठोऽप्रामाणिकः' इत्युक्तवार्तिकेनैव ज्ञापित-
त्वात् । 'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निः-
सारोग्ययोः क्लीबम्' ॥ (१) ॥*॥ प्रवर्तते व्याप्नोति वृत्तेः
(भ्वा० आ० से०) क्तिच् (३।३।१७४) । 'प्रवृत्तिवृत्तवृत्ता-
न्तप्रवाहेषु प्रवर्तने' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वृत्तोऽनुवर्तनीयो
गवेषणीयोऽन्तः समाप्तिर्यस्य । 'वृत्तान्तस्तु प्रकरणे कात्स्न्ये
वार्ताप्रकारयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ उदन्तोऽन्तो यस्य ।
'उदन्तः साधुवार्तयोः' ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'वार्तायाः' ॥

अथाह्वयः ॥ ७ ॥

आख्याहे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।

अथेति ॥ आह्वयन्याहाः । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६)
इति के प्राप्ते 'प्रसारणिभ्यो ङो वक्तव्यः' (वा० ३।२।३) इति
ङः । तैर्योयते प्राप्यते । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) । 'अन्यत्रापि' (वा० ३।२।४८)
इति ङो वा । यद्वा आह्वानमाहूः । संपदादिः (वा० ३।३।१०८)
तस्या अयः ॥ (१) ॥*॥ आह्वयनम् । 'आतश्चोपसर्गे'
(३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥ एवमाह्वा ॥ (३) ॥*॥
अभिधीयते । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥
त्रायते । 'त्रा अभ्यासे' (भ्वा० प० से०) । यद्वा नम्यते-
ऽभिधीयतेऽर्थोऽनेन । 'णम प्रहृत्वे शब्दे च' (भ्वा० प० अ०) ।
'नामन्सीमन्-' (उ० ४।१।५१) इति निपातितः । 'भागरूप-
नामभ्यो धेयः' (वा० ५।४।३५) इति स्वार्थेवा धेयः ॥
(५) ॥*॥ (६) ॥*॥ षट् 'नाम्नः' ॥

हृतिराकारणाह्वानम्

हृतिरिति ॥ ह्वानम् । ह्वजः (भ्वा० उ० अ०) । किन्
(३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ आकारणम् । कृञो ण्यन्तात्
(३।१।२६) युच् (३।३।१०७) ॥ (२) ॥*॥ (ह्वजः) ल्युटि
(३।३।११५) आह्वानम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आह्वानस्य' ॥

संहृतिर्बहुभिः कृता ॥ ८ ॥

संहृतिरिति ॥ बहुकर्तृका चेत् संहृतिः ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'बहुकर्तृकाह्वानस्य' ॥

विवादो व्यवहारः स्यात्

विवाद इति ॥ विरुद्धो वादः ॥ (१) ॥*॥ 'वि ना-
नार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद्व्यवहार
इति स्मृतः' इति काल्यायनः । 'व्यवहारः स्थितौ पणे ।
द्रुमेदे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऋणादिन्यायस्य' ॥

उपन्यासस्तु बाङ्मुखम् ।

उपेति ॥ उपन्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ बाचो मुखमिव मुखमुपक्रमः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वचनोपक्रमस्य' ॥

उपोद्धात उदाहारः

उपोद्धात इति ॥ उप समीपे उद्धननं ज्ञापनम् । भावे
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उदाहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वक्ष्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनस्य' । प्रकृतोप-
पादकस्य दृष्टान्तादेरित्यन्ये ॥

शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥

शपनमिति ॥ 'शप आक्रोशे' (दि० उ० अ०) । ल्युट्

१—हैमे तु संग्रहो वृहदुद्गारे ग्रहसंक्षेपयोरपि' इत्युपलभ्यते ।
संचयेऽपीति मङ्गः—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—हैमे तु
'प्रवृत्तिवृत्तौ वार्तायां प्रवाहे' इत्युपलभ्यते ।

१—भाष्ये तु 'अन्येष्वपि' इति दृश्यते ॥ २—'द्रुमेदे
व्यवहारेऽपि' इति पाठान्तरम् ॥

(३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'शीङ्शप-' (उ० ३।११३) इत्यर्थः । 'शपथः कार आश्रोशे शपने च सुतादिभिः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुतस्पर्शादिना शपथकरणस्य' ॥ प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च

प्रश्न इति ॥ प्रच्छनम् । 'यज्ञयाच-' (३।३।१०) इति नङ् । 'प्रश्ने चा-' (३।२।११७) इति लिङ्गान्न संप्रसारणम् ॥ (१) ॥*॥ अनुयोजनम् । युजेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ प्रच्छन्नम् । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यङ् । संप्रसारणम् (६।१।१६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रश्नस्य' ॥

प्रतिवाक्योत्तरे समे ।

प्रतीति ॥ प्रतिवचनम् । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ उत्तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('उत्तरं प्रवर्णो-
र्ध्वयोः । उदीच्यप्रतिवचसोरुत्तरस्तु विराट्जे') ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्तरस्य' ॥

मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम्

मिथ्येति ॥ मिथ्या चासावभियोगश्च ॥ (१) ॥*॥ च-
क्षिङः (अ० अ० से०) अभ्याङ्पूर्वाद्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शतं मे धारयसि' इत्यादि 'मिथ्याविवा-
दस्य' ॥

अथ मिथ्याभिर्शंसनम् ॥१०॥

अभिशापः

अथेति ॥ अभिशंसेः (भ्वा० प० से०) भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ अभिशापनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मिथ्यारोपस्य सुरापानादिविषयस्य' ॥

प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ।

प्रणाद इति ॥ प्रणदनम् । घञ् (३।३।१८) । 'प्रणादस्तु पुमांस्तारशब्दे च श्रवणामये' । 'अनुरागकृते शब्दे प्रणादः सीतकृतं नृणाम्' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ एकं प्रीतिवि-
शेषजनितस्य 'मुखकण्ठादिशब्दस्य' ॥

यशः कीर्तिः समज्ञा च

यश इत्यादि ॥ अश्रुते व्याप्नोति । 'अश् व्याप्तौ' (खा० आ० से०) 'अशेर्द्वेने युट् च' (उ० ४।१९१) इत्यसुन् ॥ (१) ॥*॥ कीर्त्यते । 'कृत संशब्दने' (चु० प० से०) । 'ऊतियूति-' (३।३।१७) इति निपातितः । 'कीर्तिः प्रसा-
दयशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ समैः सर्वैर्जायते । 'ज्ञानबोधने' (क्या० प० से०) घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) (अन्यत्रापीति) डो वा ॥*॥ 'समाज्ञा' इति समाङ्पूर्वाङ्गः (क्या० प० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥*॥ 'समज्या' इति पाठे (समाङ्पूर्वात्) 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३।१९) इति क्यप् । 'क्यपि प्रतिषेधः' (वा० २।४।१५६) इति न वीत्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कीर्तेः' ॥

स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥

स्तव इत्यादि ॥ स्तूयतेऽनेन । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ 'दाम्नी-' (३।२।१८२) इति घृणि स्तोत्रम् ॥ (२) ॥*॥ क्तिनि (३।३।१४४) स्तुतिः ॥ (३) ॥*॥ 'णु स्तुतौ' (अ० प० अ०) । नुतिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्तुतेः' ॥

आग्नेडितं द्विस्त्रिरुक्तम्

आग्नेडितमिति ॥ आग्नेज्यते आधिक्येनोच्यते स्म । 'भेङ् उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । यथा 'सर्पः सर्पः' इति ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्विरुक्तेः' ॥

उच्चैर्घुष्टं तु घोषणा ।

उच्चैर्घुष्टमित्यादि ॥ उच्चैर्घुष्यते स्म । 'घुषिर् शब्दे' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'घुषिरविशब्दने' (७।२।२३) इतीग्नियेधः । विशब्दनं स्वाभिप्रायप्रकाशनम् । तच्च प्रकृते नाभिप्रेतम् ॥ (१) ॥*॥ 'ण्यस-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ 'उच्चैःशब्दनस्य' द्वे ॥

काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ।

काकुरिति ॥ आदिना कामक्रोधादेर्ग्रहः । कक्यते । 'कक लौल्योपतापयोः' (*) । बाहुलकादुण् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शोकादिना विकृतशब्दस्य' ॥

अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ।

उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥१३॥

अवर्णेत्यादि ॥ यथा अवर्णादयो निन्दायाम्, तथोप-
क्रोशादयोऽपीत्यर्थः । वर्ण्यते । 'वर्ण वर्णने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) वर्णः प्रशंसा । तद्विरुद्धोऽवर्णः 'वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां मे-
दरूपाक्षरविलेपने' ॥ (१) ॥*॥ 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'आक्षेपो भर्त्सनाकृष्टिकाव्या-
लंकृतिषु स्मृतः' ॥ (२) ॥*॥ निरादिपूर्वाद्भेदेः (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'निर्वादः स्याल्लोकवादपरिनिष्ठित-
वादयोः' ॥ (३) ॥*॥ 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति (वा) दीर्घः । 'परिवादोऽपवादे स्याद्वीणावादनव-
स्तुनि' ॥ (४) ॥*॥ 'अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भ-
योरपि' ॥ (५) ॥*॥ 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (६) ॥*॥ 'गुप गोपनकुत्सनयोः' (भ्वा० आ० से०) । गुपेर्निन्दायां सन् (३।१।५) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (७) ॥*॥ 'कुत्स अवक्षेपणे'

१—लोकवादोऽपवादः । तत्र यथा 'खलनिर्वादकथायां वदिता यत्खलजनोऽपि स्यात्' ॥ परिनिष्ठितवादस्यक्तवादः । तत्र यथा 'निर्वादा वादिनः कृताः' ॥ २—मेदिनीहैमयोस्तु 'अपवादः' इति दृश्यते । व्याख्यातमुदाहृतं च तदेवानेकार्थकैरवाक्यैः सुभाम् ॥

(चु० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (८) ॥*॥ 'णिदि कुत्सायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । 'निन्दा स्यादपवादेऽपि कुत्सायामपि योषिति' ॥ (९) ॥*॥ 'गर्ह गल्ह कुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'निन्दायाः' ॥

पारुष्यमतिवादः स्यात्

पारुष्यमित्यादि ॥ परुषो निष्ठुरभाषी । तस्य भावः पारुष्यम् । ब्राह्मणादिः वात् (५।१।१२४) घ्यञ् । 'पारुष्यं परुषत्वे च दुर्वाक्ये पुंसि गीर्णतौ' ॥ (१) ॥*॥ अतिक्रम्योक्तिरतिवादः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अप्रियवचसः' ॥

भर्त्सनं त्वपकारगीः ।

भर्त्सनमित्यादि ॥ अपकारार्था गीः ॥ (१) ॥*॥ 'भर्त्सं तर्जं संतर्जने' (चु० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) (२) ॥*॥ द्वे 'चौरोऽसि घातयिष्यामि त्वाम्' इत्यादि 'अपकारार्थवाक्यस्य' ॥

यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ॥ १४ ॥

य इति ॥ उपालम्भो द्वेधा । गुणाविष्करणपूर्वको निन्दपूर्वकश्च । आद्यो यथा महाकुलीनस्य तव किमुचितमिदम् । द्वितीयस्तु 'बन्धकीसुतस्य तवोचितमेवेदम्' इति । तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणम् । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ अप्रत्यये (३।३।१०२) 'परिभाषा' अपि । 'परिभाषाश्च ततो भविष्यन्ति' इति 'हेतुमति च' (३।१।२६) इति सूत्रे भाष्यात् । 'परिभाषणं सनिन्दोपालम्भे नियमेऽपि च' (१) ॥*॥ एकम् 'सनिन्दभाषणस्य' ॥

तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।

तत्रेति ॥ 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) प्रयोजकण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) । ल्युटि (३।३।११५) 'आक्षारणम्' अपि । 'क्षरणाक्षारणाक्रोशः साभिशापाभिर्मैथुनाः' (इति दुर्गः) । क्लीबमपि । 'नीचमाक्षारणं यः स आक्रोशो मैथुनं प्रति' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ परस्त्रीनिमित्तं पुंसः, परपुरुषनिमित्तं स्त्रियाश्च 'आक्रोशनस्य' एकम् ॥

स्यादाभाषणमालापः

स्यादिति ॥ आभाषेः (भ्वा० आ० से०) ल्युट् (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।११८) ॥ (२) ॥*॥ 'संभाषणस्य' द्वे ॥

प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १५ ॥

प्रलाप इति ॥ प्रलपनम् । घञ् (३।३।११८) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रयोजनशून्यस्योन्मत्तादिवचनस्य' एकम् ॥

अनुलापो मुहुर्भाषा

अनुलाप इत्यादि ॥ मुहुः पुनःपुनर्भाषणम् । घञ् (३।३।११८) ॥ (१) ॥*॥ अनुलपनम् । घञ् (३।३।११८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वारंवारं भाषणस्य' ॥

विलापः परिदेवनम् ।

विलाप इत्यादि ॥ विलपनम् । घञ् (३।३।११८) ॥ (१) ॥*॥ परिदेवनम् । 'दिबु परिदेवने' (चु० आ० से०) चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ युचि (३।३।१०७) परिदेवना' अपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुशोचनोक्तेः' ॥

विप्रलापो विरोधोक्तिः

विप्रलाप इत्यादि ॥ विरुद्धः प्रलापः । 'विप्रलापो विरुद्धोक्तावनर्थकवचस्यपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विरोधस्य उक्तिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्यविरुद्धवचनस्य' ॥

संलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥

संलाप इति ॥ संलपनम् । घञ् (३।३।११८) ॥ (१) ॥*॥ मिथोऽन्योन्यं प्रति भाषणम् । आलापस्त्वैकेनापि क्रियते ॥ एकम् 'मिथोभाषणस्य' ॥

सुप्रलापः सुवचनम्

सुप्रेत्यादि ॥ सुष्ठु प्रकृष्टं लपनम् । घञ् (३।३।११८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोभनवचनस्य' ॥

अपलापस्तु निहवः ।

अपलाप इति ॥ अपलपनम् । घञ् (३।३।११८) 'अपलापः प्रेम्ण्यपहवे' (१) ॥*॥ निहवनम् । 'हुङ् अपनयने' (अ० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('निहवः स्यादविश्वासेऽपलापे निहृतावपि') ॥ (२) ॥*॥ द्वे धार्यमाणे 'न धारयामि' इत्यादि 'निहवोक्तेः' ॥

संदेशवागवाचिकं स्याद्

संदेशेति ॥ संदिश्यते घञ् (३।३।११८) । संदेशोऽर्थः । तस्य वाक् ॥ (१) ॥*॥ संदिष्टोऽर्थो ययोच्यते सा वाचिकम् । 'वाचो व्याहृतार्थायाम्' (५।४।३५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संदेशवचनस्य' ॥

वाग्भेदास्तु त्रिषुत्तरे ॥ १७ ॥

वाग्भेदा इति ॥ उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्भेदा रशत्यादयः सम्यगन्ताः ॥

रशती वागकल्याणी

रशतीति ॥ 'रश हिंसायाम्' (तु० प० अ०) तालव्यान्तस्त्रौदादिकः । शत्रन्तान्डीप् । 'आच्छीनद्योः' (७।१।८०) इति नुमो विकल्पः । रशती हिंसा । रशन् शब्दः । रशद्वचनम् । मुकुटस्तु (उषती इति पाठे) 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य शत्रन्तस्य 'उषती' इति रूपमाह ।

शब्दादिवर्गः ६]

व्याख्यासुधाख्यव्याख्यासमेतः ।

तत्र । तस्माच्छपि (३।१।६८) 'पुगन्त-' (७।३।८६) इति गुणस्य 'शब्दयनोर्नित्यम्' (७।१।८१) इति नुमश्च प्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अकल्याणवाचः'

स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ।

स्यादिति ॥ कलासु साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥*॥ 'काल्या' अपि-इति खामी । तत्र काले साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुभवचनस्य' ॥

अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्

अत्यर्थेति ॥ सान्त्वयति । 'वान्त्व सामप्रयोगे' (जु० प० से०) चुरादिः । पचायच् (३।१।१३४) । 'सान्त्व' सामनि दाक्षिण्ये' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सान्त्ववचनस्य' ॥

संगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

संगतमिति ॥ संगच्छते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः ॥ (१) ॥*॥ हृदयं गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युक्त्या मिलितस्य वचनस्य' ॥

निष्ठुरं परुषम्

निष्ठुरमिति ॥ नितिष्ठति । 'मद्गुरादयश्च' (उ० १।४।१) इति कुरच् । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ पिपतिं पूरयति अलंबुद्धिं करोति । 'पृ पालन-पूरणयोः' (जु० प० से०) 'पूनहि-' (उ० ४।७।५) इत्युषच् । 'परुषं' कर्तुरे रुक्षे स्यान्निष्ठुरवचस्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्कशवचनस्य' ॥

ग्राम्यमश्लीलम्

ग्राम्यमिति ॥ ग्रामे भवम् । 'ग्रामाद्यखञौ' (४।२।९४) इति यत् । 'ग्राम्यं' स्त्रीकरणे क्लीबेऽश्लीलप्राकृतयोर्विभु ॥ (१) ॥*॥ श्रियं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । तद्धितम् । कपिलकादिलात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भण्डादिवचनस्य' ॥

सूनुतं प्रिये ।

सत्ये

सूनुतमिति ॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (त्र्या० प० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ सत्सु

१—गुणस्य 'संज्ञापूर्वकत्वेन, नुम आगमशासनत्वेन, अनित्यत्वेन तेनैव वारितत्वेनाकिंचित्करमेतत् । पीयूषव्याख्यायामपि उषति' इति पाठं प्रदर्श्य, 'रुशती' इत्येके-इत्युक्तम् ॥ २—दिष्ट्या रभसे सामनि परमे वचसां त्वं सुजनो हि वदति मित्रं परमेव च सान्त्वम्' इति शिवभट्टे यमकादित्यादिः ॥ ३—'अपरुषो दायदा षातिवभवश्च' इति दमयन्तीशेषात्, 'अपि सपत्न्यजेन च तेन वागपरुषा परुषाक्षरमीरिता' इति यमकाच्च मूर्धन्यवान् ॥ ४—कर्तुरवर्णे यथा 'विरक्तसंध्यापरुषं पुरस्तादथा रजः पार्थिवमुज्जिहीते' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । इह तु 'कठिने' इति लिखितमासीत् ॥

साधु । यत् (४।४।९८) ॥*॥ प्रियं यत्सत्यम् तस्मिन् । सत्सु नृस्यन्त्यनेन । घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) यद्वा 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकलाङ्गणाभावः । 'अन्ये-षामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यत्तु—'मूलविभुजादि-लात् (वा० ३।२।५) कः-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । तस्य कर्तरि विधानात् । 'सूनुतं मङ्गलेऽपि स्यात्प्रियसत्ये वच-स्यपि' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सत्यस्य' ॥

अथ संकुलक्षिप्ते परस्परपराहते ॥ १९ ॥

अथेति ॥ संकुलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । कः (३।१।१३५) । 'संकुलं' त्रिषु विस्पष्टवाचि व्याप्ते' ॥ (१) ॥*॥ क्लिश्यते स्म । 'क्लिश्न विवाधने' (त्र्या० प० से०) क्तः ।—(३।२।१०२) 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इतीडभावः-इति मुकुटः । वस्तुतस्तु 'क्लिश्नः क्तवानिष्टयोः' (७।२।५०) इति वेद् ॥ (२) ॥*॥ पराऽधानि । हन्तेः कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । परस्परेण पराहतम् ॥ (३) ॥*॥ 'माता मे वन्ध्या' इतिवत् ॥ 'विरुद्धार्थस्य वचनस्य' त्रीणि ॥ लुप्तवर्णपदं ग्रस्तम्

लुप्तेति ॥ लुप्तो वर्णः पदं वा यत्र पदे वाक्ये वा ॥ (१) ॥*॥ ग्रस्यते स्म । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'ग्रस्तं' प्रासीकृतेऽपि स्याल्लुप्तवर्णपदो-दिते' ॥ (२) ॥*॥ 'अशक्त्यादिनासंपूर्णोच्चारितस्य' द्वे ॥

निरस्तं त्वरितोदितम् ।

निरस्तमिति ॥ त्वरितमुदितम् ॥ (१) ॥*॥ निर-स्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'निरस्तः' प्रेषितशरे संलक्ष्ये त्वरितोदिते । नि-ष्कृते प्रतिहते च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शीघ्रोच्चारि-तस्य वचसः' ॥

अम्बूकृतं सनिष्ठेवम्

अम्बूकृतमिति ॥ निष्ठेवनम् । 'ष्ठिषु निरसने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । लघूपधगुणः (७।३।८६) । 'सनिष्ठीवम्' इति पाठे तु पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) ईकारः । सह निष्ठेवेन श्लेषमकणादिनिर्गमेनेति सनिष्ठेवम् ॥ (*) ॥ अम्बुशब्द उपचारात्तद्वति । अनम्बु अम्बु अकारि । च्विः (५।४।५०) । 'च्वौ च' (६।३।१३८) इति दीर्घः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'श्लेषनिर्गमसहितव-चनस्य' ॥

अबद्धं स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥

अबद्धमिति ॥ न बद्धयते स्म । 'बन्ध बन्धने' (त्र्या० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ न अर्थो यस्य ।

१—'असूनुतं दधदपि सूनुतभाषी' इति वासवदत्ताविरुद्धा-लंकारदन्त्यशेषात् दीर्घान्यदन्त्यादि-इति मुकुटः ॥

‘अर्थान्नवः’ इत्युरःप्रभृतिषु (५।४।१५१) पाठान्नित्यं कप् समासान्तः । अनर्थकं जरद्ववादिवाक्यम् । ‘अवध्यं स्याद्’ इति पाठ इति कौमुदी । ‘अवध्यमवधार्हे स्यादनर्थकवच-
स्यपि’ इति (हैममेदिन्योः) दर्शनात् ॥ (२) ॥ *॥ द्वे ‘समु-
दायार्थशून्यस्य वचनस्य’ ॥

अनक्षरमवाच्यं स्याद्

अनक्षरमिति ॥ न प्रशस्तान्यक्षराणि यस्मिन् । अक्ष-
राणामप्राशस्त्यं चार्थद्वारकम् ॥ (१) ॥ *॥ न वचनाहम् ।
प्यत् (३।१।१२४) । ‘वचोऽशब्दसंज्ञायाम्’ (७।३।६७) इति
न कुलम् ॥ (२) ॥ *॥ द्वे ‘निंदावचनस्य’ ॥

आहतं तु मृपार्थकम् ।

आहतमिति ॥ आहन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ।
‘आहतं गुणिते चापि ताडिते च मृपार्थके । स्यात्पुरातन-
वन्नेऽपि नववस्त्रे वितानके’ ॥ (१) ॥ मृपाऽर्थो यस्य ॥ *॥
‘एष वन्ध्यासुतो याति’ इत्यादिवचनस्य ‘मृपावचनस्य’
एकम् ॥

‘सोलुण्ठनं तु सोत्प्रासम्

सोलुण्ठनमिति ॥ ‘लुठि आलस्ये प्रतीघाते च’ (भ्वा०
प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । उल्लुण्ठनेन सहितम् ॥
(१) ॥ *॥ उत्प्रासनम् । ‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) उत्प्रास उपहासः । तत्सहितम् ॥ (२)
॥ *॥ द्वे ‘सोपहासस्य’ ॥

मणितं रतिकूजितम् ।’ इति क्वचित्पठ्यते ॥

मणितमिति ॥ ‘मण कूजने’ (भ्वा० प० से०) । भावे
क्तः (३।३।११४) ॥ (१) ॥ *॥ रतौ कूजितम् ॥ (२) ॥ *॥
द्वे ‘रतिकूजितस्य’ ॥

अथ म्लिष्टमविस्पष्टम्

अथेति ॥ म्लेच्छयते स्म । ‘म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे’
(भ्वा० प० से०) । ‘लुब्धस्वान्त-’ (७।२।१८) इति निपा-
तितम् । ‘म्लिष्टं त्रिष्वव्यक्तवाचि म्लाने’ ॥ (१) ॥ *॥ न
विस्पश्यते स्म । ‘स्पश बाधनस्पर्शनयोः’ (*) कर्मणि क्तः
(३।२।१०२) । ‘अविस्पष्ट-’ (७।२।१८) इति निर्देशादिङ-
भावः ॥ (२) ॥ *॥ द्वे ‘अप्रकटवचनस्य’ ॥

वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥

वितथमिति ॥ विगतं तथा सत्यं यस्माद्वितथम् ।
‘अच्’ (५।४।७५) इति योगविभागात्समासान्तोऽच् । यद्वा

वितन्यते । बाहुलकात्त्वथन् । ‘अनुदात्तो-’ (६।४।३७) इति
नलोपः ॥ (१) ॥ *॥ न ऋतम् । ‘अनृतं कृषावसत्येऽपि’ ॥
(२) ॥ *॥ द्वे ‘असत्यवचसः’ ॥

सत्यं तथ्यमृतं सम्यग्

सत्यमित्यादि ॥ सति साधु सत्यम् । ‘सत्यं कृते च
शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति’ ॥ (१) ॥ *॥ तथा सत्ये साधु
तथ्यम् ॥ (२) ॥ *॥ अर्थते स्म । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । ‘ऋतं शिलोच्छे पानीये पूजिते दीप्त-
सत्ययोः’ ॥ (३) ॥ *॥ समञ्जति संगच्छते । ‘अब्रु गतौ’
(भ्वा० प० से०) क्तिन् (३।२।५९) सम्यक् । सम्यङ् पुंसि
स्त्रियां समीची ॥ (४) ॥ *॥ चत्वारि ‘सत्यवचसः’ ॥

अमूनी त्रिषु तद्वति ।

अमूनीति ॥ अमूनी (सत्यादीनि) उपचारात्तद्वति वर्त-
मानानि त्रिषु । ‘त्रिषूत्तरे’ (प्रागुक्तेन) इत्यनेन वाग्विशेष-
राणां त्रिलिङ्गत्वमुक्तम् । अनेन तु वक्तृपराणाम्—इति विशेषः ॥

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ॥ २२ ॥

स्वाननिर्घोपनिर्हानादनिस्वाननिस्वनाः ।

आरवारावसंरावविरावाः

शब्द इति ॥ शब्दनम् । ‘शब्द शब्दकरणे’ (तु० उ०
से०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१)
॥ *॥ ‘णद् अव्यक्ते शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘नौ गद-
नद-’ (३।३।६४) इत्यप् ॥ (२) ॥ *॥ पक्षे घञ् (३।३।
१८) ॥ (३) ॥ *॥ ‘ध्वन शब्दे’ (भ्वा० प० से०) ।
‘खनिकपि’ (उ० ४।१४०) इति इः ॥ (४) ॥ *॥ घञि
ध्वानः (३।३।१८) ॥ (५) ॥ *॥ रवणम् । ‘रु शब्दे’ (अ०
प० से०) । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) ॥ (६) ॥ *॥ ‘स्वनह-
सोर्वा’ (३।३।६२) इत्यपृषजौ ॥ (७) ॥ *॥ (८) ॥ *॥
‘घुष घुष्टौ’ (भ्वा० उ० से०) । ‘हाद अव्यक्ते शब्दे’ (भ्वा०
आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (९) ॥ *॥ (१०) ॥ *॥
‘विभाषा ङि रुधुवोः’ (३।३।५०) इति घञ् ॥ (१५) ॥ *॥
पक्षे अप् (३।३।५७) ॥ (१४) ॥ *॥ ‘उपसर्गे रुवः’ (३।३।
२२) इति घञ् ॥ (१६) ॥ *॥ (१७) ॥ *॥ सप्तदश
‘शब्दस्य’ ॥

अथ मर्मरः ॥ २३ ॥

स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्

अथेति ॥ वस्त्राणां पर्णानां च स्वनिते मर्मरः । शब्दा-
नुकरणमिति स्वामी । ‘मृङ् प्राणत्यागे’ (तु० आ० अ०) ।
‘ऋदरादयश्च’ (उ० ५।४१) इत्यरन् मुगागमो गुणश्च—
इत्यन्ये । मर्म राति वा । क्तः (३।२।३१) । ‘मर्मरो वस्त्र-

१—‘जरद्ववः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मङ्ग-
लानि । तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लघुनस्य
कोर्थः’ इति मुकुटः ॥ २—म्लाने विच्छाये यथा ‘म्लिष्टं चित्रम-
मित्रवासभवने वक्ति त्वदीयं यशः’ अनेकार्थकैरावाकरवौमुदी ॥

१—वाग्मेदास्तु त्रिषूत्तरे’ इत्यस्यावधिर्दिशितः—इति मुकुटः ॥

भेदे च शुक्लपर्वणध्वनौ तथा । पुंसि स्त्रियां पुनः प्रोक्ता म-
मेरी पीतदारुणि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वस्त्रपर्वणध्वनेः' ॥

भूषणानां च शिञ्जितम् ।

निकाणो निकणः क्राणः कणः कणनमित्यपि ॥ २४ ॥

भूषणानामिति ॥ भूषणानां ध्वनौ । 'शिञि अव्यक्ते
शब्दे' (अ० आ० से०) तालव्यादिः । भावे क्तः (३।३।
११४) ॥*॥ 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये 'शिञ्जा'
अपि-इति खामी ॥ (१) ॥*॥ 'नौ' (३।३।६४) इति
'अनुपसर्गे' (३।३।६१) इति चानुवर्तमाने 'कणो वी-
णायां च' (३।३।६५) इत्यप् ॥ (३) ॥*॥ (५) ॥*॥
पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ (४) ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (६) ॥*॥ (यत्तु) पञ्च वीणाया अन्यस्य च
किंनरादेः कणने-इति मुकुटः । तत्र । अपिशब्देन
पूर्वान्वयस्य बोधनात् । अतः षडपि 'भूषणध्वनेः' ॥

वीणायाः कणिते प्रादेः प्रकाणप्रकणादयः ।

वीणाया इति ॥ प्रादेरिति । उपसर्गात् । 'वीणायां
च' (३।३।६५) इत्यंशेन सोपसर्गादपि विधानात् । आदि-
शब्दादुपकणादयः ॥*॥ 'वीणाकणनस्य' इगे ॥

कोलाहलः कलकलः

कोलाहल इति ॥ 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) ।
कोलनम् । कोल एकीभावः । तमाहलति । 'हल विलेखने'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।३।१३४) कः (३।३।३) वा ॥
(१) ॥*॥ 'कल शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।
१८) । संज्ञापूर्वकलाद्बद्धभावः । कलादपि कलः । (यत्तु)
कोलान्सूकरानाहते त्रासयति-इति खाम्याह । तत्र । 'आडो
यमहनः' (१।३।२८) इत्यकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकाच्च हन्तेरात्म-
नेपदविधानात् । यदपि—आभीक्ष्ये द्विर्भावः । (८।१।४)
इति । तदपि न तस्य तिङ्बन्धकृन्मात्रविषयत्वात् । 'कलकल
उक्तः कोलाहले तथा सर्जनिर्वासे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः
कृतस्य महाध्वनेः' ॥

तिरश्चां वाशितं रुतम् ॥ २५ ॥

तिरश्चामिति ॥ तिरोऽञ्चन्ति ते तिर्यश्चः । तेषां यद्-
तम् तद्वाशितम् । 'वाश् शब्दे' (दि० आ० से०) ताल-
व्यान्तः । भावे क्तः (३।३।११४) । 'वाशितौ करिणी-
नायौर्वाशितं भाविते रुते' । ('वासिता करिणीनायौ-

१—वीथूषविवेकयोरपि 'शिञ्जितम्' इत्येकं भूषणध्वनेः ।
निकाणादयः पञ्च वीणाकिंनरादिस्वनितस्य । इत्येव दृश्यते ।
अभिपुराणान्तर्गतनामलिङ्गानुशासने 'भूषणानां च शिञ्जितम् ।
वीणाया निकणः क्राणः' इति पाठस्यैव दर्शनेनापि निकाणा-
दीनां भूषणध्वनिवाचकत्वाप्राप्तेः ॥ २—अयं च श्लोकक्रमो मे-
दिनीस्यः । परंतु तत्रापि दन्त्यमध्य एवोपलभ्यते ॥

वासितं सुरभीकृते । ज्ञानमात्रे खगारावे वासितं वस्त्रवे-
ष्टिते' इति विश्वकोषादिदर्शनेन तु दन्त्यवानपि ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'पक्षिशब्दस्य' ॥

स्त्री प्रतिश्रुतिध्वाने

स्त्रीति ॥ 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०) । संपदादि-
त्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । प्रति प्रथमशब्दं लक्ष्यी-
कृत्य श्रूयते प्रतिश्रुत् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रतिध्वनेः' ॥

गीतं गानमिमे समे ।

गीतमिति ॥ गीयते । भावे क्तः (३।३।११४)—ल्युटौ
(३।३।११५) । 'गीतं शब्दितगानयोः' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गानस्य' ॥

इति शब्दादिवर्गविवरणम् ॥ ६ ॥

निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।

पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिता स्वराः ॥ १ ॥

निषादेति ॥ निषादेति मनोऽस्मिन् । 'षट् लृ विशर-
णगल्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति घञ् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति षत्वम् ।
'निषादः स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे' ॥ (१)
॥*॥ ऋषति बलीवर्दस्वरसादश्यं गच्छति । 'ऋषी गतौ'
(तु० प० से०) । 'ऋषिद्विभ्यां कित्' (उणा० ३।१२३)
इत्यभच् । 'ऋषभस्तवौषधान्तरे । स्वरभिद्वयोः कर्णर-
न्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः ॥ उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे स्त्री नराकारयो-
षिति । शृक्शिम्व्यां सिरालायां विधवायां क्वचिन्मता' ('आ
दिजिनेऽपि' ॥ (१) ॥*॥ गन्धारदेशे भवः । अण् (४।३।
५३) । 'गान्धारो रागसिन्दूरस्वरेषु नीवृदन्तरे' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ षड्भ्यो जातः । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।
९८) इति डः । 'नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संस्पृ-
शन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः' ॥
(१) ॥*॥ मध्ये भवः । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'तद्वदे-
वोत्थितो वायुररः कण्ठसमाहतः । नाभिं प्राप्तो महानादो
मध्यस्थस्तेन मध्यमः' । 'मध्यमो मध्यजे स्वरे । देहमध्ये
मध्यदेशे (मध्यमा कर्णिकाङ्गुलिः । राकारजखला चापि)
इति हैमः । 'मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्स्वरे मध्यदे-
शेऽन्यवले तु न स्त्रियाम् ॥ स्त्रियां दृष्टरजनार्या कर्णिका-
ङ्गुलिभेदयोः । व्यक्षरच्छन्दसि तथा' ॥ (१) ॥*॥ धी-
मतामयं धैवतः पृथोदरादिः (६।३।१०९) 'संज्ञायाम्'
(८।२।११) इति वा वत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'वायुः समुद्रतो
नाभेरुहोत्कण्ठमूर्धसु । विचरन्पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्य-
ते' । तन्न्यत्वात्स्वरः पञ्चमः । पञ्चानां पूरणः 'तस्य पूरणे-'

१—राका पूर्णिमा । तत्र यथा 'अमृतममृततराशिमध्वनास-
ध्वरात्रे' इति ॥ २—अयं पाठः कुत्रचिदुपलभ्यते ॥

(५।२।४८) इति ड् । 'नान्तात्-' (५।२।४९) इति मद् ।
 'पञ्चमो रागभेदे स्यात्स्वरभेदे च पञ्चमी । पाण्डवानां च,
 पत्न्यां स्त्री पञ्चानां पूरणे त्रिषु' । 'पञ्चमो रुचिरे दक्षे' ॥ (१)
 ॥*॥ अमी सप्त स्वरास्तन्त्रीतः कण्ठाच्चोच्चरन्ति । 'दारवी
 गात्रवीणा च द्वे वीणे स्वरधारिके' इति वचनात् वंशमुर-
 जादयस्तु अनुकरणमात्रोपयोगिन इति भावः । नारदः—
 'षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षभम् । अजाविकौ
 च गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे काले
 कोकिलो रौति पञ्चमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति
 कुञ्जरः' इति 'स्वराणां पृथक्पृथक्' एकैकम् ॥

काकली तु कले सूक्ष्मे

काकलीति ॥ ईषत्कलः काकली । 'ईषदर्थे च' (६।
 ३।१०५) इति कोः कादेशः । गौरादित्वात् (४।१।४१)
 ङीष् । अन्ये तु—कलेः (भ्वा० आ० से०) इन् (उ०
 ४।१।१८) । कलिः शब्द ईषदत्रेति काकलिः । ततः 'कृ-
 दिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । अत एव 'साधू-
 दितं काकलिभिः कुलीनैः' इत्यभिनन्दप्रयोगः संगच्छते—
 इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सूक्ष्मध्वनेः' ॥

ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।

कलः

ध्वनाविति ॥ मधुरः श्रुतिमुखः । स चासावस्फुटो-
 ऽव्यक्ताक्षरश्च । तादृशे ध्वनौ कलः । 'कड मदे' (भ्वा० प०
 से०) । कडति माद्यत्यनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति
 घञ् । संज्ञापूर्वकलाद्बध्यभावः । डलयोरेकलस्मरणम् । यद्वा
 कलनम् । 'कल संख्यानं' (भ्वा० आ० से०) । 'खनो
 घ च' (३।३।१२५) इति घः । यद्वा कलते । पचाद्यच्
 (३।१।१३४) । 'कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके ।
 पोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः ॥ कलं शुके त्रि-
 ष्वजीर्णे नाव्यक्तमधुरध्वनौ' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अव्यक्त-
 मधुरध्वनेः' ॥

मन्द्रस्तु गम्भीरे

मन्द्र इति ॥ गम्भीरे मेघादिध्वनौ । मन्दते । 'मदि
 स्तुत्यादौ' (भ्वा० अ० से०) 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति
 रक् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गम्भीरशब्दस्य' ॥

तारोऽत्युच्चैः

तार इति ॥ तारयति अतिक्रामत्यन्याव्शब्दान् । 'बहु-
 लमेतन्निर्देशनम्' इति तुरादिगणसूत्रात्स्वार्थे णिच् । पचा-
 द्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उच्चशब्दस्य' ॥

त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥

त्रय इति ॥ त्रयः कलमन्द्रताराः (त्रिषु विशेष्यनिष्ठाः) ॥

१—मद्रोऽपि इति स्वामी ॥

समन्वितलयस्त्वेकतालः

समन्वितेति ॥ सम्यगन्वितो लयो नृत्यगीतवाद्यानां
 साम्यं यत्र स एकः समस्तालो मानमस्येत्येकतालः ॥ (१)
 ॥*॥ एकम् 'गीतवाद्यलयसाम्यस्य' ॥

वीणा तु वल्लकी ।

विपञ्ची

वीणेति ॥ वेति जायते खरोऽस्याम् । 'वी गत्यादिषु'
 (अ० प० अ०) 'राज्ञासाज्ञा-' (उ० ३।१५) इत्यादिना
 नप्रत्ययो णत्वं गुणाभावश्च निपातितः । 'वीणा विद्युति व-
 ल्लक्याम्' । (१) ॥*॥ वल्लते । 'वल वल्ल संवरणे' (भ्वा०
 आ० से०) कुन् (उ० २।३२) । गौरादित्वात् (४।१।४२)
 ङीष् ॥ (२) ॥*॥ विपञ्चयति विस्तारयति शब्दम् । 'पचि
 विस्तारे' (चु० प० से०) । ण्यन्तादच् (३।१।१३४) । गौ-
 रादिः (४।१।४१) । 'विपञ्ची केलिवीणयोः' ॥ (३) ॥*॥
 त्रीणि 'वीणायाः' ॥

सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवदिनी ॥ ३ ॥

सेति ॥ सैव सप्तभिस्तन्त्रीभिरुपलक्षिता परिवदति ख-
 रान् : 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
 'सतार इति ख्यातस्य' ॥

ततं वीणादिकं वाद्यम्

ततमिति ॥ वीणादि यद्वाद्यं वादनीयम् । तत्ततम् ।
 आदिना सैरन्ध्रीरावणहस्ताकिनरादि तन्यते 'तनिमृडभ्यां
 किञ्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अथ ततं व्याप्ते विस्तृते च
 त्रिलिङ्गकम् । क्लीवं वीणादिवाद्ये स्यात्पुल्लिङ्गस्तु सदागतौ' ॥
 (१) ॥*॥ एकम् 'वीणादिवाद्यस्य' ॥

आनद्धं मुरजादिकम् ।

आनद्धमिति ॥ आनद्धते स्म मुखे चर्मणा बध्यते स्म ।
 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'नहो
 धः' (८।२।३४) । आदिपदात्पटहादि । 'आनद्धं मुरजादौ
 च क्लीवं स्यात्संदिते त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मुरजादि-
 वाद्यस्य' ॥

वंशादिकं तु शुषिरम्

वंशेति ॥ वंशो वेणुः । आदिपदात्काहलादि । शुषि-
 र्दिध्रमस्यास्ति । 'ऊषशुषि-' (५।२।१०७) इति रः । 'शु-
 षिरं वंशादिवाद्ये विवरेऽपि नपुंसकम् । शुषिरो न स्त्रियां
 गते, वहौ, रन्ध्रान्विते त्रिषु' । 'सूर्य शुषिरामिव' (पस्पशा-
 द्विकभाष्यस्थश्रुतौ) इति प्रयोगात् (शुषिरम्) दन्त्याद्यपि ।

१—कचिन्मेदिनीपुस्तके तु 'मूषिके ना स्त्रियां नास्मैपधौ र-
 न्ध्रान्विते त्रिषु' इति पाठ उपलभ्यते ॥

प्राच्यास्तु 'तालव्याद्येव' इत्याहुः (१) ॥*॥ एकम् 'वंशवाद्यस्य' ॥

कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४ ॥

कांस्येति ॥ कांस्यमयस्तालः कांस्यतालः । आदिना घण्टादि घनं निबिडत्वात् । हन्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च । 'घनः सान्द्रे दृढे दाढ्ये विस्तारे मुहुरेऽम्बुदे । सङ्घे मुत्ते घनं मध्यवृत्तवाद्यप्रभेदयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कांस्यतालादेः' ॥

चतुर्विधमिदं वाद्यवादित्रातोद्यनामकम् ।

चतुरिति ॥ इदं ततादि चतुर्विधं वाद्यादित्रिकनामकम् । वाद्यते ध्वन्यते । वदेः (भ्वा० प० से०) ण्यन्तात् (३।१।२६) 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥*॥ 'भूवादित्थम्यो नित्रन्' (उ० ४।१।७१) ॥ (२) ॥*॥ आसमन्ताच्चद्यते ताज्यते । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ततादिचतुष्टयस्य' ॥

मृदङ्गा मुरजाः

मृदङ्गा इति ॥ मृद्यन्ते । 'मृद क्षोदे' (क्या० प० से०) । 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१।२९) इत्यङ्गच् । मृत् अङ्गमस्येति वा । 'मृदङ्गो घोषवाद्ययोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मुराद्वेष्टनाज्जातः । 'मुर संवेष्टने' (तु० प० से०) तुदादिः । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः । मुरं वेष्टनं जातमस्येति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदङ्गस्य' ॥

भेदास्त्वङ्ग्यालिङ्ग्योर्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥

भेदा इति ॥ तेषां भेदास्तु त्रयः । अङ्गे उत्सङ्गे भवः । शरीरावयवाद्यत् (४।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ आलिङ्ग्यते । 'लिंगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ ऊर्ध्वः कायति शब्दायते । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'सुपि' (३।२।४ योगविभागेन) इति कः । तदुक्तम्—'हरीतक्याकृतिस्त्वङ्गो यवमध्यस्तयोर्ध्वकः । आलिङ्ग्यश्चैव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगाः' इति ॥*॥ ऊर्ध्वशब्दं निर्विकारमपि केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकमेकैकम् ॥

स्याद्यशःपटहो ढक्का

स्यादिति ॥ यशोऽर्थः पटहः । शाकपार्थिवादिः (२।१।६९) ॥ (१) ॥*॥ 'ढक्' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा०

प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति 'सुपि' (३।२।४ योगविभागात्) इति वा कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यशःपटहस्य' ॥

भेर्यामानकदुन्दुभी ।

भेर्यामिति ॥ विभेलस्य रवात् । 'विभी भये' (जु० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रन् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् ॥*॥ 'वङ्कचादयश्च' (उ० ४।६६) इति रिप्रत्यये 'रिः' अपि ॥ (१) ॥*॥ आनिल्यनेन वादितेन । कुन् (उ० २।३२) । आनयति प्राणयति सोत्साहान्करोति योधान् । ण्वुल् (३।१।१३३) वा । 'आनकः पटहे भेर्या मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे' ॥ (२) ॥*॥ 'दुन्दु' इति शब्देन भाति । बाहुलकारिकः । यद्वा धामुभति शब्देन । 'उभ पूरणे' (तु० प० से०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्त्वौणादिक ईः— इति कौमुदी । तत्र । आतो लोपस्याप्रसङ्गात् । ('दुन्दुभिस्तु भेर्या दिति सुते विषे । अक्षविन्दुत्रिकद्वन्द्वे') ॥ (३) ॥*॥ खामी तु 'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इति पठति ॥ द्वे 'भेर्याः' ॥

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्

आनक इति ॥ (१) ॥*॥ पटेन हन्यते । डः (वा० ३।२।१०९) 'पट' इति शब्दं जहाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः इति वा । 'पटहो ना समारम्भे आनके पुंनपुंसकम्' । अस्त्रीति पूर्वान्वयि । 'उपवासं गृहं देहं लोहं पटहमित्यपि' इति पुंनपुंसकाधिकारे चन्द्रगोम्युक्तेः ॥ द्वे 'पटहस्य' ॥

कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

कोण इति ॥ वीणादि वाद्यते येन धनुराद्याकृतिना स कोणः । कुण्यते । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'द्वयोस्तु 'कोणो वीणा-देवादनं सारिका च सा' इति शब्दार्णवः । 'कोणो वाद्यप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामसौ च लगुडोऽपि च' इति मेदिनी । कोणो वीणादिवादने । लगुडोऽसौ लोहिताङ्गे इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वीणादिवादनस्य' ॥

वीणादण्डः प्रवालः स्यात्

वीणेति ॥ वीणाया दण्डः ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण बल्यते संन्रियते । 'बल संवरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) 'प्रवालो विडुमे वीणादण्डेऽभिनवपल्लवे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणादण्डस्य' ॥

ककुभस्तु प्रसेवकः ।

ककुभ इति ॥ कं वातं स्कुभाति । स्कुभेः सौत्रान्मूल-

१—'शुषिरं शिष्यं शीर्षं तालव्याद्यः' इति सभेदकोषदर्शनस्य मुकुटेन कारितत्वात् । परं त्वग्रे पातालभोगिवर्गान्तर्गतशुषिरपदव्याख्यायाम् दन्त्यादिरप्ययं शब्दः 'विवराभिधाधिनि शुषिरादौ शाखेषु दन्त्यतालव्यौ' इत्युभयविवेकात् इति तेनैवोक्तेन विरोधादनुपादेयमिदं । न चोक्तसभेदकोषवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । वस्य वङ्गिवाचकशुषिरशब्दे नियामकत्वादित्यश्चिरादुरित्यनेन सूचिता ॥

२—'कुपैतीरुपः' इत्युक्तं नूतनं नीचमूर्ध्वजैः । तस्या वनालीरन्वेति चित्रा नागचमूलाः' इति कीचकवधयमकाद्वकारवानूर्ध्वशब्दः ॥

विभुजादित्वात् (३।२।५) कः पृषोदरादित्वात्सलोपः (६।३।१०९) । यद्वा कश्च कुश्च कक् । ते भाति । 'भा दीर्घा' (अ० प० अ०) अन्तर्भावित्यर्थः । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'ककुभो रागभेदेऽपि वीणाङ्गेऽर्जुनपादपे' ॥ (१) ॥*॥ प्रसेव्यते । 'षेवृ सेवने' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । अचि (३।१।१३४) प्रसेवः अपि । 'प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यूतयोर्दौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणादण्डाधःस्थितशब्दगाम्भीर्यार्थचर्मावनद्धदारुमयभाण्डस्य' । वीणाप्रान्तस्थवक्रकाष्ठविशेषस्येत्यन्ये ॥

कोलम्बकस्तु कायोऽस्याः

कोलम्बक इति ॥ अस्या वीणायाः कायः अलावुदण्डकुकुभसमुदायस्तन्नीरहितः । 'कुल संस्लाने' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादम्बच् । ततः कन् (५।३।९७) । यद्वा कुलेर्विच् (३।२।७५) । अम्ब्यते । अम्ब्यते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।२।१३३) । कुन् (उ० ३।३२) वा कोल् चासावम्बकश्च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तन्त्री-हीनवीणायाः' ॥

उपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥

उपनाह इति ॥ उपनह्यतेऽनेनास्मिन् वा । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'उपनाहो व्रणालेपपिण्डे वीणानिबन्धने' ॥ (१) ॥*॥ निबन्ध्यतेऽनेनास्मिन्वा । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) । 'करणाधिकरणयोश्च' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यत्र तन्नयो निबन्ध्यन्ते तस्योर्ध्वभागस्य' ॥ वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डुडिण्डिमझर्झराः ।

मर्दलः पणवोऽन्ये च

वाद्येति ॥ 'डम्' इति शब्दमियति । मृगय्यादित्वात् (उ० १।३७) अर्तः कुः । गणपाठादेव गुणः ॥ (१) ॥*॥ स एव महान् मड्डुः । 'डमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'धृमृशी-' (उ० १।७) इत्यादिना उः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) जस्य डः ॥ (१) ॥*॥ 'डिण्डि' इति शब्दं मिनोति प्रकाशयति । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१) ॥*॥ झर्झशब्दं राति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । यद्वा 'झर्झ शब्दे' (भ्वा०, तु० प० से०) । अरन् (*) । 'झर्झरः स्यात्कलियुगे वाद्यभाण्डे नदान्तरे । झल्लरी झर्झरी च द्वे केशचके तु वाद्यके' ॥ (१) ॥*॥ मर्दमुपमर्दं लाति । 'आतः' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ पणं व्यवहारं वाति गच्छति । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥*॥ अन्ये गोमुखहुडुकादयः । ('गोमुखं कुटिलागारे वाद्यभाण्डे च लेपने' । 'हुडुकं मर्दमत्ते स्याद्वायूहे वाद्यमिद्यपि') । 'वाद्यविशेषाणां पृथक् पृथक्' एकैकम् ॥

नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥

नर्तकीति ॥ नृत्यति । 'नृत्ती गात्रविक्षेपे' (दि० प० से०)

'शिल्पिनि घृन्' (३।१।१४५) । पित्त्वात् (४।१।४१) ङीप् । 'नर्तकः केवले पोटगलचारणयोर्नटे । नर्तकी लासिकायां च करेण्वामपि योषिति' ॥ (१) ॥*॥ लसति । 'लस श्लेष-णकीडनयोः' (भ्वा० प० से०) ण्वल् (३।१।१३३) । अनयोः क्रियोपाधिकतया वाच्यलिङ्गत्वात्पुंस्त्वनिर्देशस्यौत्सर्गिकत्वात् 'नर्तको लासकः समौ' इति वक्तव्ये स्त्रीनिर्देशो ङीष्ठापोर्विवेकार्थः । 'लासकौ केकिनर्तकौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नर्तक्याः' ॥

विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ।

विलम्बितमिति ॥ विलम्बन्ते करचरणादयोऽत्र । 'लवि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) ॥ (१) ॥*॥ द्रवन्ति शीघ्रं गच्छन्त्यत्र । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । उभयत्रापि 'क्तोऽधिकरणे च' (३।४।१७६) इति क्तः । यत्तु—'भावे क्तः' (३।३।११४)— इति मुकुटः । तन्न । अन्यपदार्थस्य नृत्यस्यालाभप्रसङ्गात् । 'द्रुतं त्रिषु । शीघ्रे विलीने विद्राणे' ॥ (२) ॥*॥ तयोर्मध्ये भवत्वान्मध्यम् । 'अ सांप्रतिके' (४।३।९) इत्यः । 'मध्यं वैलम्बे न स्त्री स्यान्न्याय्येऽन्तरेऽधमे त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ एषु यथाक्रमं तत्त्वादित्थम् । तननम् । तत् । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । तदस्यास्ति । 'वप्रकरणेऽन्यत्रापि' (वा० ५।२।१०९) इति वः । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वान्न जश्चम् । 'तत्त्वं परात्मनि । बाधभेदे स्वरूपे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ ओचनम् । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) घः । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतनृत्योपदेशयोः' ॥ (२) ॥*॥ हननम् । 'हन हिंसागल्योः' (अ० प० अ०) । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च । 'संघे मुस्ते घनं मध्यनृत्यवाद्यप्रभेदयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ विलम्बितद्रुतमध्यानां नृत्यगीतवाद्यानां तत्त्वादिक्रमेणैकैकम् ॥

तालः कालक्रियामानम्

ताल इति ॥ तलनम् । 'तल प्रतिष्ठाकरणयोः' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीताकालक्रियामाने करास्फाले द्रुमान्तरे ॥ वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली जटौषधौ । क्लीबं तु हरिताले स्यात्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥

१—हैमे तु 'केलके' इत्युक्तम् । क्रीडके, इति व्याख्यातमने-
कार्थकैरवाकरकौमुद्याम् ॥ २—वलम्बे कायमध्यभागे यथा 'ननाम मध्योऽतिगुरुत्वभाजा नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम्' इत्यनेकार्थ-
कैरवाकरकौमुदी । अत्र तु 'विलम्बे' इति लिखितमासीत् ॥
३—भाष्ये तु 'अन्येभ्योऽपि' इति दृश्यते ॥

कालस्य क्रियया आवापनिष्क्रमादिक्रिया मानं परिच्छेदनम् ॥३॥ एकम् 'तालस्य' ॥

लयः साम्यम्

लय इति ॥ गीतिवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः साम्यं लयः । लयनम् । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । यत्तु—'लय गतौ' 'एरच्'—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । लयधातोरिकारान्तत्वाभावात् । 'लय-स्तूर्यत्रयीसाम्ये संश्लेषणविलासयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'गानतन्त्रीलयस्य' ॥

अथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ।

अथेति ॥ अस्त्रियां ताण्डवम्, इत्यन्वयः । तण्डुना प्रोक्तं ताण्डवम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण् । 'ताण्डवं नृत्तमिन्द्रियमेदयोः' इति हैममेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ 'नट अवस्कन्दने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥३॥ नटस्य कर्म । घ्यच् (५।१।१२४) । नटेर्ण्यत् (३।१।१२४) वा । 'नाट्यं तौर्यत्रिके लास्ये' ॥ (३) ॥३॥ 'लास्यं श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । 'लास्यं तौर्यत्रिके मतम् । नृत्ये च' इति विश्वः ॥ (४) ॥३॥ नृती (दि० प० से०) । 'ऋदुपधाच्च' (३।१।११०) इति क्यप् ॥ (५) भावे क्ते (३।३।११४) 'नृत्तम्' अपि ॥३॥ ल्युटि (३।३।११५) नर्तनम् ॥ (६) ॥३॥ 'नृत्यं स्यात्सततेऽपि च' । 'शाश्वते त्रिषु' । षट् 'नृत्यस्य' ॥

तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

तौर्येति ॥ नृत्यगीतवाद्यं तौर्यत्रिकम् । 'तुरि लरायाम्' (जु० प० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) गुणं वाधिला बाहुलकात् 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । तूर्यं मुरजादिः । तत्र भवं तौर्यं शब्दः । त्रयोऽंशा यस्य त्रिकम् । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' (५।१।२२) । 'संख्यायाः संज्ञासङ्घ' (५।१।५८) इति वा । 'तौर्योपलक्षितं त्रिकम्' इति विग्रहः ॥ (१) ॥३॥ इदमेव नृत्यादित्रयं नाट्यमपि । नटस्येदम् । 'छन्दोगौक्थिक' (४।३।१२९) इति ज्यः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'नाट्यस्य' ॥

१—विलासे यथा 'किसलयैः सलयैरेव पाणिभिः' इत्यनेकार्थ-कैरवाकरकौमुदी । अत्र तु 'विनाशयोः' इति पाठ उपलभ्यते ।
२—मेदिन्यां 'नित्यम्' इत्येवोपलभ्यते । इत्थं तु नैवोपलभ्यते । नृत्यस्यैतदर्थकत्वासंभवादित् प्रकृतोपयोगी न ॥ इति ॥
३—इदं च मुकुटानुरोधेन । दिवादिगणस्यदीर्घोपधाङ्गीकारे तु नागतिकगतिकल्पना ॥

भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्तकः ।
स्त्रीवेषधारी पुरुषः

भ्रकुंस इति ॥ यः पुरुषः स्त्रीवेषधारी नृत्यति तस्मिन् भ्रकुंसादित्रयम् । 'पटपुट' इति दण्डकोक्त 'कुसि' धातो-धुरादिष्यन्तात् 'एरच्' (३।३।५६) । भ्रुवोर्भ्रुवा वा कुंसो भाषणमस्य । भ्रुवा कुंसयति वा । अच् (३।१।१३४) 'इको हस्योऽङ्यो गालवस्य' (६।३।६१) इति सूत्रे 'इय-हुवङ्भाविनां न' (वा०) इति निषेधोत्तरं पठितस्य 'अभ्र-कुंसादीनाम्' इति वार्तिकस्य हस्यनिषेधपर्युदासपरतया, अकारादेशपरतया च व्याख्यानद्वयाद्रूपत्रयम् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ऋवर्णवानपि । 'भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसवत्' इति शब्दार्णवः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'स्त्रीवेष-धारिणो नृत्यस्य' ॥

नाट्योक्तौ

नाट्योक्ताविति ॥ 'नाट्योक्तौ' इत्यधिकारः प्रागङ्गहार-त् ॥

गणिकाज्जुका ॥ ११ ॥

गणिकेति ॥ गणिका अज्जुका ज्ञेया । 'गणिका यूथि-वैश्येभीतर्कारीषु ना तु दैवज्ञे' ॥३॥ 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'समिकसेः' (*) इति बाहुलकादुक्तं रस्य जः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अज्जुकायाः' ॥

भगिनीपतिरावुत्तः

भगिनीति ॥ आपनमाप् । संपदादिकिप् (३।३।१८४) आपमुत्तनोति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) । इति डः । आवुत्तः ॥ (१) ॥३॥ भगिन्याः पतिः । एकम् 'भ-गिनीपतेः' ॥

भावो विद्वान्

भाव इति ॥ भावयति परिभावयति । पचाद्यच् ॥ (३।१।३४) । 'भावः सत्तास्त्रभावामिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु बुधजन्तुविभूतिषु । रसादौ च' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'विदुषः' ॥

अथावुकः ।

जनकः

अथेति ॥ अवति । 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुक्तं । णित्त्वादुपधावृद्धिः (७।२।११६) ॥ (१) ॥३॥ 'जनकः पितृभूयोः' ॥ एकम् 'जनकस्य' ॥

युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

युवराज इति ॥ युवा चासौ राजा च । 'राजा' (५।४।९१) इति टच् ॥३॥ कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्' (जु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कुमारोऽश्वावुचा-रके । युवराजे शिशौ स्कन्दे शुके वरुणपादपे ॥ कुमारं जा-त्यनके कुमारी लपराजिता । नदीभिद्रामतरुणी कन्यका

नवमाल्युमा ॥ जम्बूद्वीपविभागश्च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
 द्रियते । 'दृङ् आदरे' तुदादिः । ण्वुल् (३।१।१३३) । भर्तुः
 राज्ञो दारकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युवराजस्य' ॥
 राजा भट्टारको देवः

राजेति ॥ भटति । 'भट परिभाषणे' (भ्वा० प० से०) ।
 किप् (३।२।१७८) । भट् चासौ तारकश्च । पृषोदरादित्वात्
 (६।३।१०९) घृत्वनिषेधो न । यद्वा टलति । 'टल विष्णवे'
 (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । रलयोरेकत्वस्मर-
 णम् । भट् चासौ तारकश्च । भटं स्वामित्वमुच्छति वा । 'ऋ
 गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ततः स्वार्थे
 कन् (५।३।७७) । 'भट्टारको नृपे नाट्यवाचा, देवे तपो-
 धने' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ दीव्यति । अच् (३।३।
 १३४) । 'देवं हृषीके देवस्तु नृपतौ तोयदे सुरे' इति हैमः ॥
 (२) ॥*॥ द्वे 'राज्ञः' ॥

तत्सुता भर्तृदारिका ।

तत्सुतेति ॥ भर्तुः राज्ञो दारिका ॥ (१) ॥*॥ एकम्
 'राज्ञः सुतायाः' ॥
 देवी कृताभिषेकायाम्

देवीति ॥ अच् (३।१।१३४) टित्वात् ङीप् (४।१।१५) ।
 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्षयोरपि' इति हेमचन्द्रः ॥
 (१) ॥*॥ 'वज्रपट्टाया राज्ञ्याः' एकम् ॥

इतरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

इतरास्त्विति ॥ भटेः (भ्वा० प० से०) तनि (बाहुल-
 कात्) भटः । सोऽस्त्यस्याः पतित्वेन । भट्टिनी । इनिः (५।२।
 ११५) । 'भट्टिनी द्विजभार्यायां, नाट्योक्त्या राजयोषिति' ॥
 (१) ॥*॥ एकम् 'इतरराज्ञ्याः' अत्र विशेषः शब्दा-
 ण्वे- 'गणिकानुचरैरज्जुकेति नाम्ना नृपेण सा । युवराजस्तु
 सर्वेण कुमारो भर्तृदारकः ॥ भट्टारको वा देवो वा वाच्यो भृ-
 त्यजनेन सः । ब्राह्मणेन तु नान्नैव राजन्नित्यृषिभिः स च ॥
 वयस्य राजन्निति वा विद्वेषक इमं वदेत् । अभिषिक्ता तु
 राज्ञासौ देवीत्यन्या तु भोगिनी ॥ भट्टिनीत्यपरैरन्या नीचैर्गौ-
 स्वामिनीति सा' इति ॥

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ

अब्रह्मण्यमिति ॥ वधं नार्हति, इत्युक्तौ । ब्रह्मणि
 साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'ब्रह्मण्यं स्याद्ब्र-
 ह्मसाधुब्रह्मदारुणैश्चरे' । ततो नञ्समसः (२।२।६) ॥ (१)
 ॥*॥ 'अवध याच्यायाम्' । इत्येके । एकम् 'अवध्यस्य
 ब्राह्मणादेर्दोषोक्तेः' ॥

राजदयालस्तु राष्ट्रियः ।

राजेति ॥ राष्ट्रेऽधिकृतः । 'राष्ट्रावारपाराद्धसौ' (४।२।
 ९३) इति घः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राज्ञः दयालस्य' ॥

अम्बा माता

अम्बेति ॥ अम्ब्यते शब्दते । 'अवि शब्दे' (भ्वा०

आ० से०) 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥
 'नाट्योक्तौ' इत्यधिकारस्य प्राथिकत्वादम्बादीनां केषांचि-
 दन्यत्रापि प्रयोगः ॥ एकम् 'मातुः' ॥

अथ बाला स्याद्वासूः

अथेति ॥ बाला कुमारी वासूः । वास्यते खगृहे । वसेः
 (भ्वा० प० अ०) ण्यन्ताद्वाहुलकाद्ः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
 'कुमार्याः' ॥

आर्यस्तु मारिषः ॥ १४ ॥

आर्य इति ॥ अर्तुं योग्यः । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्यम-
 नाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्य इति स्मृतः'
 इति वसिष्ठः । ('आर्यौ सैज्जनसौविदौ') ॥*॥ मर्षणात्सह-
 नात् मारिषः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । हिंसानिवारक-
 त्वाद्वा । 'रिष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-'
 (३।१।१३५) इति कः । प्रतिषेधार्थकमाशब्देन समासः ।
 'मारिषः शाकभिद्यार्ये नाट्योक्तौ पुंसि भाषितः' इति मूर्ध-
 न्यान्ते रभसः । मार्षश्च । 'आर्ये मारिषमार्षकौ' इति
 शब्दार्णत्वात् । 'मारिषः शाकभिद्यार्ये नाट्योक्त्या पुंसि,
 योषिति । दक्षाम्बायाम्' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मान्यस्य' ॥
 अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा

अत्तिकेति ॥ अत्ता माता । सैव । 'संज्ञायां कन्' (५।
 ३।९७) । 'अत्तिका चान्तिका तथा' इति द्विरूपकोशाद-
 न्तिकापि । 'अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री सातलौषधौ ।
 चुल्लयां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्त्यां कीर्यतेऽन्तिका' ॥ (१)
 ॥*॥ एकम् 'ज्येष्ठभगिन्याः' ॥

निष्ठा निर्वहणे समे ।

निष्ठेति ॥ नियतं स्थानम् । निष्ठा । 'आतश्चोपसर्गे'
 (३।३।१०६) इत्यङ् । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८।३।६५) इति
 षः । 'निष्ठोत्कर्षव्यवस्थयोः । क्लेशे निष्पत्तौ नाशेऽन्ते नि-
 र्वाहे याचने व्रते' ॥ (१) ॥*॥ निर्वाहो निर्वहणम् । मुख-
 प्रतिमुख-गर्व-विमर्श-निर्वहणाख्याः पञ्च नाटके संध्यः ।

१—'तातेनाम्ब विहीनोऽस्मि' 'बालभावेऽहमम्बया' इत्यादाव-
 नाट्योक्तावप्यम्बाशब्दप्रयोगः । 'तत्र मातः किमसदृशं करणं
 वचस्ते' इति वेणीसंहारादौ नाट्योक्तावपि मात्रादीनां प्रयोगः ।
 तस्मादम्बादीनां नाट्ये प्रायशः प्रयोगाद्विधिरयम् । अनुकादीनां
 त्वन्यत्राप्रयोगान्नियमः । एतदेवाह शब्दार्णवकारः—'अथैषां रूप-
 काराणामुक्तीर्वक्ष्याम्यशेषतः । कासुचिन्नियमस्तत्र विधिरिव च का-
 सुचित्' इति—इति मुकुटः ॥ २—तौविदे यथा 'अन्तःपुरं समर्था-
 दमार्यैरेव हि कार्यते' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—'दक्षस्य
 मुनेरम्बा जननी' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—'शोभनौषधेः'
 इति पाठः ॥

तत्र पञ्चमस्य संघेर्द्धे । प्रस्तुतकथासमापनस्येत्यन्ये । 'निर्वहणं तु निष्ठा स्त्री संहारश्च समापने' इति शब्दार्णवः । समे इति । समानार्थे, न तु समानलिङ्गे । शब्दार्णवे लिङ्गभेददर्शनात् । निष्ठा निर्वहणे वर्तते, इति योजना ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्वहणस्य' ॥

हण्डे हञ्जे हलाह्वानं नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥१५॥

हण्ड इति ॥ नीचां प्रत्याह्वानं हण्डे । चेटीं प्रति हञ्जे । सखीं प्रति हला । त्रीण्यव्ययानि । हिण्डते । 'हिडि गत्यनादयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादेप्रत्ययः, इतोऽकारश्च ॥ (१) ॥*॥ हञ्जे इत्यत्र डस्य जोऽपि ॥ (२) ॥*॥ हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादाप्रत्ययः ॥ (३) ॥*॥ हलाशब्दश्रवन्तोऽपि सखीपर्यायः । तत्र पञ्चाद्यच् (३१११३४) । 'बाला वासूः सखी हला' इति स्त्रीकाण्डे बोधालितात् ॥ 'प्रत्येकमेकैकम्' ॥

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः

अङ्गेति ॥ अङ्गस्य स्थानात् स्थानान्तरे नयनमङ्गहारः । अङ्गस्य हरणम् । 'हन् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३११८) अङ्गुल्यादिविन्यासः ॥ (१) ॥*॥ अङ्गानां विक्षेपः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । घञ् (३१३१८) । 'अङ्गहारस्त्वङ्गहारिर्द्वित्रादिमाम्बिकाम्बिका' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नृत्यविशेषस्य' ॥

व्यञ्जकाभिनयौ समौ ।

व्यञ्जकेति ॥ व्यनक्ति । 'अञ् व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । ण्वुल् (३१११३३) ॥ (१) ॥*॥ अभिनयत्यर्थम् । पञ्चाद्यच् (३१११३४) । वाचिकाङ्गिकाहार्यसात्विकभेदाच्चतुर्विधः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मनोगतभावामिव्यञ्जकस्य' ॥

निर्वृत्ते त्वङ्गसंस्वाभ्यां द्वे त्रिग्व्याङ्गिकसात्त्विके ॥१६॥

निर्वृत्ते इति ॥ अङ्गेन निर्वृत्तं भ्रुविक्षेपादि । सत्त्वेन मनोवृत्त्या निर्वृत्तं स्तम्भादि । 'निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः' (४१४१९) इति प्राग्वहतीयष्टक् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाश्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका गुणाः' क्रमेणैकैकम् ॥

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।

वीमत्सरौद्रौ च रसाः

शृङ्गारेति ॥ शृङ्गारादयोऽष्टौ रसाः । चैशब्दाच्छान्तोऽपि

१—शान्तस्यालौकिकत्वेन, वत्सलस्य पुत्रादिस्नेहरूपत्वाद्रत्यात्मकत्वेन, न निर्दिष्टौ—इति स्वामिमुकुटौ । रसा इति । तत्र 'विभावैरनुभावैश्च युक्तो वा व्यभिचारिभिः । आस्वाद्यत्वात्प्रधानत्वात्स्याद्येव तु रसो भवेत्' इत्युक्तेः रत्यादिः स्थायीभाव एव सामाजिकैश्वर्यमाणो रसपदव्यपदेश्यो भवति । तत्र रतिस्थायिभावकः कान्ताद्यालम्बनकः सक्चन्दनाद्युदीपितः कटाक्षानुभावितो व्रीडादिसंचारितः शृङ्गारः । १ । उत्साहस्यायिभावको द्विषद्विजनादी-

नवमः । वात्सल्यं दशमः । रस्यन्ते । 'रस आस्वादाने' चुराद्यदन्तः । कमाणे ष् (३१३१९९) । 'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिक्तादौ द्रवरागयोः' । देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान् । स्त्रियां तु रसना पाटा शल्लकी कङ्कुभूमिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ एकैकम् 'शृङ्गारादिरसानाम्' ॥

शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥

शृङ्गार इति ॥ शृङ्गं प्राधान्यमियति । 'कर्मण्यण्' (३१२११) । 'शृङ्गारो गजमण्डने । सुरते रसभेदे च शृङ्गारं नागसंभवे । (चूर्णे लवङ्गपुष्पे च)' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उत्तमयुवप्रकृतिकत्वेन जुगुप्सारहितत्वाच्छुचिः । शोचन्त्यनेन वा । 'इगुपधात्किट्' (उ० ४११२०) इतीन् । 'शुचिः शुद्धे सितेऽनले । ग्रीष्माषाढानुपहतेषूपधाशुद्धमन्त्रिणि । शृङ्गारे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ उच्चैर्ज्वलति प्रकाशते । अच् । (३१११३४) । न तु 'ज्वलति—' (३१११४०) इति णः । तत्र 'अनुपसर्गात्' इत्यनुवृत्तेः । 'उज्ज्वलस्तु विकासिनी । शृङ्गारे विशदे दीप्तेऽपि' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शृङ्गारस्य' ॥

उत्साहवर्धनो वीरः

उत्साहेति ॥ उत्साहेन वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । युच् (३१२१४९) । उत्साहं वर्धयतीति वा । ल्युः (३१११३३) ॥ (१) ॥*॥ वीरयति । 'शूर वीर विक्रान्तौ' चुरादिः । पञ्चाद्यच् (३१११३४) । यद्वा विशेषेण ईतं ईरयति वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) कः (३१११३५) । अजति वा रक् (उ० २११३) । 'वीरो जिने भटे श्रेष्ठे वीरं' शृङ्गार्यां नतेऽपि च । वीरा गम्भारिकारम्भातामलव्येलवालुषु ॥ मदिराक्षीरकाकोली काष्ठोदुम्बरिकासु च । पतिपुत्रवतीक्षीरविदारीदुग्धिकासपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीररसस्य' ॥

नालम्बनकोऽपकारगुणापदुदीपितः प्रतीकारकरणदानाद्यनुभावितो हर्षविशचिन्तादिसंचारितो वीरः । २ । शोकस्यायिभावको मृताद्यालम्बनकस्तद्विगुणाद्युदीपितो रोदनाद्यनुभावितो दैन्यादिसंचारितः करुणः । ३ । विसयस्यायिको विस्मयजनककर्मकत्रालम्बनको विस्मयकर्मद्युदीपितश्चकितताद्यनुभावितो हर्षादिसंचारितोऽद्भुतः । ४ । हासस्यायिभावको विह्वतकृदालम्बनको वैकृताद्युदीपितो गलफुलनाद्यनुभावितः श्रमादिसंचारितो हासः । ५ । भयस्यायिभावको विकटाद्यलम्बनकस्तद्विकटकर्माद्युदीपितः पलायनाद्यनुभावितो जडतादिसंचारितो भयानकः । ६ । जुगुप्सास्यायिभावको विष्मृताद्यालम्बनको दुर्गन्धाद्युदीपितो निष्ठीवनाद्यनुभावितो ग्लान्यादिसंचारितो वीमत्सः । ७ । क्रोधस्यायिभावको द्विषदालम्बनकस्तदपकाराद्युदीपितो विक्रान्ताद्यनुभावितो गर्वादिसंचारितो रौद्रः । ८ । इति तत्तल्लक्षणं बोध्यम् ॥

कारुण्यं करुणा घृणा ।

कृपा दयानुकम्पा स्यादनुकोशोऽपि

कारुण्यमिति ॥ करुणः करुणावान् । तस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) घ्यञ् ॥ (१) ॥*॥ करणम् । 'कृष्टदारिभ्य उन्नन्' (उ० ३।५३) । 'करुणो रसवृक्षयोः । करुणा तु कृपायां स्यात्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रियन्तेऽनया । 'घृ सेचने' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकान्नक् । 'घृणा तु स्याज्जुगुप्सायां करुणायाम्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ कृपणम् । कृप कृपायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'कृपेः संप्रसारणं च' (ग० ३।३।१०४) इति मिदादिपाठादश् । 'कृपो द्रोणश्यालके स्याद्रोणपत्न्यां कृपी स्मृता । कृपा दयायाम्' ॥ (४) ॥*॥ दयते रक्षत्यनया । 'दय दानगतिर्हिसारक्षणेपु' । मिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (५) ॥*॥ अनुकम्पनम् । 'कपि किञ्चिच्चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (६) ॥*॥ अनुकोशन्यनेन । 'कुश आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'करुणरसस्य' ॥

अथो हसः ॥ १८ ॥

हासो हास्यं च

अथविति ॥ हसनम् । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) 'खनहसोर्वा' (३।३।६२) इत्यप् । हसः ॥ (१) ॥*॥ घञि (३।३।१८) हासः ॥ (२) ॥*॥ ण्यति (३।१।१२४) हास्यम् ॥*॥ धालर्थनिर्देशे ण्वुलि (वा० ३।३।१०८) हसिकाऽपि । 'तत्र हासो हसो हास्यं घर्घरं हासिका स्त्रियाम्' इति शब्दार्णवः ॥ (३) त्रीणि 'हास्यरसस्य' ॥

बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।

बीभत्समिति ॥ बधेर्निन्दायां सन् (३।१।६) भावे घञ् (३।३।१८) यद्वा 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । बीभत्सास्त्यत्र । अर्श आद्यच् (५।२।१२७) । 'बीभत्सो नाजुने, क्रूरघृणात्मविकृते त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ विकरणम्-विकृतम् । जुगुप्साप्रभवत्वात् । 'विष्ठाकामज उद्वेगी क्षोभणो रुधिरादिजः । बीभत्सो द्विविधः' । बीभत्सादिद्वयं तद्वति त्रिलिङ्गम् । प्रज्ञायणि (५।४।३८) वैकृतोऽपि । 'विकृतो वैकृतोऽथाग्रहायण्यामग्रहायणम्' इति शब्दार्णवात् । 'विकृतं त्रिषु बीभत्से रोगितेऽसंस्कृतेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बीभत्सस्य' ॥

विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमपि

विस्मय इति ॥ विस्मयनम् । 'सिङ् ईषदसने' (भ्वा० आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'विस्मयोऽद्भुतदर्पयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अत् आश्चर्यार्थेऽव्ययम् । तस्य भवनम् । 'अदिभुवो ङुतच्' (उ० ५।१) ॥ (२) ॥*॥ आ इति चर्यते अभिनीयते । 'आश्चर्यमनित्ये' (६।१।१४७) इति

साधु ॥ (३) ॥*॥ चित्रयति । 'चित्र चित्रकरणे' (उ० उ० से०) ण्यन्तात् पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('चित्रं खे तिलकेऽद्भुते । आलेख्ये कर्तुरे चित्रा त्वाखुपर्णीसुभद्रयोः । गोडुम्बाप्सरसोर्दन्त्यां नक्षत्रोरगभेदयोः' इति हैमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'अद्भुतस्य' ॥

अथ भैरवम् ॥ १९ ॥

दारुणं भीषणं भीष्मं भीमं घोरं भयानकम् । भयंकरं प्रतिभयम्

अथेति ॥ भीरोरिदम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'भैरवः पुंसि शंकरे, भीषणे त्रिषु । (रागभेदे च)' ॥ (१) ॥*॥ दारयति चित्तम् । 'दृ भये' (भ्वा० प० से०) । 'कृविदारिभ्य उन्नन्' (उ० ३।५३) । 'दारुणो रसभेदे ना त्रिषु तु स्याद्भयावहे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ भीषयते । ल्युः (३।१।१३४) । युच् (३।३।१०७) वा । 'भीषणं रसे शल्लक्यां, ना गाढे दारुणे त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ विभेयत्वात् । 'भियः घुग्वा' (उ० १।१।४८) इति मक् घुगांगमश्च । 'भीष्मो रुद्रे च गाङ्गेये राक्षसे च भयंकरे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) । मकि घुगभावे । 'भीमो वृकोदरे घोरे शंकरेऽप्यम्लवेतसे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ घोरयति । 'घुर भीमार्थशब्दयोः' (तु० प० से०) । ण्यन्तात् (३।१।२६) अच् (३।१।१३४) । हन्ति वा । 'हन्तेर्घञ्' (उ० ५।६४) इत्यच् प्रत्ययो घुरादेशश्च । 'घोरो हरे दारुणे च' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ विभेयत्वात् । 'जिभी भये' (तु० प० अ०) । 'आनकः शीङ्भियः-' (उ० ३।८२) । 'भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे राहौ भयंकरे' ॥ (७) ॥*॥ भयं करोति । 'मेघर्तिभयेषु कृञः' (३।२।४३) इति खच् ॥ (८) ॥*॥ प्रतिगतं भयेन । प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) । प्रति गतं भयमस्मिन् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य-' (वा० २।२।२४) इति वा । 'प्रतिभयं भये भीष्मे' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ नव 'भयानकरसस्य' । भेदेन कीर्तनं त्वेषां धर्ममात्रपरत्वात् । भैरवादयस्तु धर्मं धर्मिणि च वर्तन्ते इति भेदः ॥

रौद्रं तूग्रम्

रौद्रमिति ॥ रुद्रस्येदम् । अण् (४।३।१२०) यत्तु-रुद्रो देवतास्य-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । मन्त्रहविःस्वामिन्या एव देवतात्वात् । 'रौद्रो भीष्मे रसे तीव्रे रौद्री गौर्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'उच समवाये' (दि० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रन् । 'उग्रः शूद्रासुते क्षत्राद्भेदे

१-इतः पूर्वं 'दूर्वायाम्' इति लिखितमासीत् । परंतु तत्र भाग्वीशवार्धकथनम्-इति न प्रकृतोपयोगि ॥ २-'शृङ्गारो विष्णुदेवः स्याद्वास्यः प्रमथदेवतः । करुणो यमदेवस्तु स्याद्रौद्रो रुद्रदेवतः' इति भरतवाक्यात् ॥

पुंति, त्रिषूक्तदे । स्त्री वचाधुदयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उग्र-
रसस्य' महतः क्रोधस्य इति मुकुटः । तत्र । रसप्रकरणात् ।
क्रोधस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥

अमी त्रिषु ॥ २० ॥

चतुर्दश

अमीति ॥ अमी अद्भुताद्याश्चतुर्दश तद्वति त्रिषु । स्त्रियां
रौद्री भैरवी ॥

दरत्रासौ भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ।

दरेति ॥ दीर्यतेऽस्मात् । 'दृ भये' (भ्वा० प० से०) ।
अप् (३।३।५७) 'दरः स्याद्भयगतयोः । दरी तु कन्दरे'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । 'त्रासो भये मणेदोषे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
'विभी भये' (जु० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'भीति-
र्भये स्त्रियाम् । भीतं भये भीतियुते त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ सं-
पदादित्वात् क्तिप् (वा० ३।३।१०८) भीः ॥ (४) ॥*॥
(यत्तु)-साधूनस्यति । अच् (३।१।१३४)-इति मुकुटः । तत्र ।
अणः (३।२।१) प्रसङ्गात् । तस्मात् 'साधूनामसनम्' ॥
(५) ॥*॥ 'अजिवधौ भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा०
३।३।५६) 'भयं भीतौ भयंकरे । कुञ्जकपुष्पे' इति हैमः
॥*॥ बाहुलकादङ्घ्रि भिया । 'स्यादर्तनमृतीया च गर्हा,
चाथ भयं भिया । (त्रासोत्रासौ दरो भीतमातङ्को भीश्च
साध्वसम्)' इति शब्दार्णवात् । ('आशङ्का साध्वसं दरः ।
भिया च' इति हैमाच्च ॥ (६) ॥*॥ षट् 'भयस्य' ॥

विकारो मानसो भावः

विकार इति ॥ मनोविकारो रत्यादिर्भावः । भावयति
करोति रसान् इति । 'भावोऽभिप्रायवस्तुनोः' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ एकं 'मनोविकारस्य' ॥

अनुभावो भावबोधकः ॥ २१ ॥

अन्विति ॥ भावस्य सूचको गुणक्रियादिः । 'अनुभाव-
यति' इत्यनुभावः । 'अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसू-
चने' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ एकं रत्यादिसूचकरोमा-
ञ्चादेः' ॥

गर्वोऽभिमानोऽहंकारः

गर्व इति ॥ 'गर्वं माने' (जु० आ० से०) । घञ् (३।
३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अभि सर्वतो मानः । 'अभिमानोऽर्था-
दिदपि ज्ञाने प्रणयहिंसयोः' ॥ (२) ॥*॥ 'अहम्' इति करण-
महंकारः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अहंकारस्य' ॥

मानश्चित्तसमुन्नतिः ।

मान इति ॥ (मत्समो नास्ति, इति) मननम् । 'मनु अ-
वबोधने' (त० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'मानं प्र-
माणे प्रस्थादौ मानश्चित्तोन्नतौ ग्रहे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
चित्तस्य समुन्नतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे (अतियोग्यमपि प्रति

चित्तोत्कर्षप्रत्ययस्य) । गर्वादयः पञ्चापि पर्याया इति
तु युक्तम् ॥

अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥

रीढावमाननावज्ञावहेलनमसूक्ष्णम् ।

अनादर इति ॥ न आदरः ॥ (१) ॥*॥ 'परौ भुवः'
(३।३।५५) इति घञो वैकल्पिकत्वात् 'ऋदोरप्' (३।३।५७)
॥*॥ (परापूर्वकादपि भुवोऽपि पराभवः । 'पराभवस्तिर-
स्कारे नाशे' इति हैमः । 'व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवम्'
इति प्रयोगश्च) ॥ (१) ॥*॥ 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२)
इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ 'तिरस्करणात्' । 'कृञः श च' (३।
३।१००) इति शः । 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' (८।३।४२) इति
सत्त्वम् ॥ (४) ॥*॥ रेहणम् । 'रिह वधे' (तु० प० से०)
औणादिकः क्तः । स्त्रीत्वं लोकात् ॥ (५) ॥*॥ अवमाननम् ।
मनेर्ण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) ॥ (६) ॥*॥ अवज्ञानम् 'आ-
तथोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (७) ॥*॥ अवहेलनम् ।
'हेड् अनादरे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
डलयोरेकत्वम् । 'घञन्ताः पुंस्ति' इत्यस्य बाधनात् स्त्रीत्वम् ॥
(८) ॥*॥ 'सूक्ष्म आदरे' (भ्वा० प० से०) सैरेफः । 'नर्तु
सूक्ष्मे' । 'तत्तन्नसूक्ष्मम्' इति (तैत्तिरीयब्राह्मणे) दर्शनात् ।
तस्माद्भ्युट् (३।३।११५) । नञ्समासः । 'अत्र मुकुटस्य वृ-
थाङ्गेश उपेक्षणीयः' ॥ (९) ॥*॥ नव 'परिभवस्य' ॥

मन्दाक्षं हीलपा व्रीडा लज्जा

मन्दाक्षमिति ॥ मन्दमक्षं वागाद्यत्र ॥ (१) ॥*॥ 'ही
लजायाम्' (जु० प० अ०) । संपदादि क्तिप् ॥ (२) ॥*॥
'त्रपू लजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । णिच्वात् (३।३।
१०४) अङ् । 'त्रपा लज्जाकुलटयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
'व्रीड लजायाम्' (दि० प० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३)
इत्यप्रत्यये व्रीडा ॥*॥ घञि (३।३।१८) 'व्रीडः' अपि । 'ग-
ण्डूषगर्जभुजजागरहारकीलज्वालाजटारभसवर्तकगर्धभृङ्गाः ।
व्रीडादयश्च वरटश्च वराटकश्च उत्कण्ठवाणकरकाश्च समामया-
श्च' इति स्त्रीपुलिङ्गकथने रभसः । ('व्रीडोऽङ्गीवे त्रपा लजा'
इति च तेनोक्तम्) ॥ (४) ॥*॥ लज्जनम् । 'ओलस्त्री व्रीडे'
(तु० प० से०) । अप्रत्ययः (३।३।१०३) । 'झलां जश् झशि'
(८।४।५३) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'लजायाः' ॥

सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥

सेति ॥ सा लज्जा अन्यतश्चेत् सापत्रपा अयं हीमात्रे-
ऽपि । 'हीर्लज्जापत्रपा व्रीडा' इति रत्नकोषात् ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'पित्रादेः पुरतो जातलज्जायाः' ॥

१-असूक्ष्णमिति पाठे असूक्ष्णमुक्षणं तापो यतः इति बो-
ध्यम् । न विद्यतं शोभनः क्षणो यस्मात् 'असूक्ष्णम्' ह्रस्वमध्यम-
पीति क्वचित् । 'सूक्ष्म अनादरे' ह्रस्वोकारकः । तस्मात्संपूर्वाल्ह्युदि
संसूक्ष्णम् । 'संसूक्ष्णमनादरे' इति कोवान्तरेऽपीति धातुप्रदीपः ।
एवं चाकारादित्वमिह प्रामादिकमित्याहुः इत्यपि मुकुटबुधमनोहरे ॥

क्षान्तिस्तितिक्षा

क्षान्तिरिति ॥ क्षमणम् । 'क्षमू सहने' दिवादिः । अस्या-
पित्वात्किन् (३।३।१४) । 'अनुनासिकस्य कि-' (६।४।
१५) इति दीर्घः ॥ *॥ भ्वादेस्तु पित्वात् अङ् (३।३।१०४) ।
तदुक्तम् 'अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः पितस्तु क्षमतेः क्षमा'
इति । ('क्षमः शक्ते हिते युक्ते क्षमावति । क्षमा क्षान्तौ
क्षितौ' इति हैमः) ॥ (१) ॥ *॥ तिजेः (भ्वा० आ० से०)
क्षमायां सन् (३।१।१५) तदन्तादप्रत्यये (३।३।१०२) टाप्
(४।१।४) ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'क्षमायाः' ॥

अभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ।

अभिध्येति ॥ अभिध्यानम् । 'ध्यै आध्याने' (भ्वा०
आ० से०) । 'आतश्च' (३।३।१०६) इत्यङ् (१) ॥ *॥
परस्य विषये चौर्यादिना स्पृहा । 'परस्वविषयस्पृहा' इति
पाठे परस्वे विषयेण चौर्यादिना लिप्सा-इति मुकुटः । वस्तु-
तस्तु-परस्वविषयविषयिणीच्छेत्त्यर्थः ॥ (१) ॥ *॥ एकम्
'परद्रव्येच्छायाः' ॥

अक्षान्तिरीर्ष्या

अक्षान्तिरिति ॥ न क्षमणम् । क्षाम्यतेः क्तिनि नञ्स-
मासः ॥ (१) ॥ *॥ ईर्ष्यणम् । 'ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्' (भ्वा०
प० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥ *॥ द्वे
'परोत्कर्षासहिष्णुत्वस्य' ॥

असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥

असूयेति ॥ असूयनम् । 'असूय असूयायाम्' । कण्ठ-
दिलाद्यकि (३।१।२७) 'अ प्रत्ययात्' (३।३।२०२) इत्यः ।
'असूया त्वभ्यसूया च' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ *॥
'अर्थदानादिषु गुणेषु दम्भकत्वादिरूपदोषारोप-
णस्य' एकम् ॥

वैरं विरोधो विद्वेषः

वैरमिति ॥ वीरस्य कर्म । 'वैरमैथुनिकयोः' (४।३।
१२५) इति निर्देशात् । युवादिलात् (५।१।१३०) वाण् ॥ *॥
(१) ॥ *॥ विरोधनम् । विद्वेषणम् । 'रुधिर् आवरणे'
(६० उ० अ०) । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० से०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥ *॥ (३) ॥ *॥ त्रीणि 'वैरस्य' ॥

मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ।

मन्विति ॥ 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनि-
जनदसिभ्यो युः' (उ० ३।२०) 'मन्युर्दैन्ये क्तौ कुधि'
इति हैमः ॥ (१) ॥ *॥ 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ *॥ संपदादिलात् किप् (वा०
३।३।१०८) ॥ (३) ॥ *॥ त्रीणि 'शोकस्य' ॥

१—दैन्ये यथा—'तीव्राभिपन्नप्रसवेण मन्युना' । क्रोधे यथा-
'मन्युना तेन मन्येऽहं बने वसति केसरी' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौ-
शुदी ॥

पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥

पश्चादिति ॥ पश्चात्तपनम् । अनुतपनम् । 'तप संतापे'
(भ्वा० प० अ०) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ *॥ (२) ॥ *॥ वि-
त्तिप्रसरणम् । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) घञ् (३।३।१८) ।
'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । 'विप्रती-
सार उद्दिष्टः कौकृत्येऽनुशये रुषि' इति मेदिनी ॥ *॥ (पक्षे
ह्रस्वतृतीयोऽपि । 'विप्रतिसारस्त्वनुशये रुषि । कौकृत्ये'
इति हैमः) ॥ (३) ॥ *॥ त्रीणि 'किञ्चित्कृत्वा पश्चात्ता-
पस्य' ॥

कोपक्रोधार्मैर्षरोषप्रतिघा रुद्रकुधौ स्त्रियौ ।

कोपेति । 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) । 'कुध कोपे'
(दि० प० अ०) घञ् (३।३।१८) भावे ॥ (१) ॥ *॥ (२)
॥ *॥ 'मृष तितिक्षायाम्' (दि० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
नञ्समासः (२।२।६) ॥ (३) ॥ *॥ 'रुष हिंसायाम्' (भ्वा०
प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥ *॥ प्रतिहननम् ।
'अन्यत्रापि' (वा० ३।२।४८) इति डे न्यङ्कादित्वात् (७।
३।५३) क्तवम् । 'प्रतिघौ रुद्रप्रतीघातौ' इति हैमः ॥ *॥
रुद्रकुधौ संपदादी (वा० ३।३।१०८) ॥ *॥ टापि (भागुरिम-
तेन) 'क्रोधो भामः कुधा रुषा' इति शब्दार्णवः ॥ (६) ॥ *॥
॥ *॥ (७) ॥ *॥ ('भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ') ॥ सप्त 'को-
पस्य' ॥

शुचौ तु चरिते शीलम्

शुचाविति ॥ 'शुचौ' इति भाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावा-
(७।१।७४) ॥ *॥ 'शीलसमाधाने' (भ्वा० प० से०) । ण्य-
न्तात् (३।१।२६) घञ् (३।३।१८) । यद्वा 'शीलो धुक्लुक्-
वलञ्चालनः' (उ० ८।३८) इति लक् । अर्धर्चादिः (२।४।
३१) । 'शीलं स्वभावे सद्गते' इति विश्वः । चरित्रमात्रेऽपि
शीलम् । 'निष्ठा च शीलं चारित्रं चरित्रं चरितं तथा'
इति रत्नकोषात् ॥ (१) ॥ *॥ एकम् 'सुस्वभावस्य' ॥

उन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥

उन्माद इति ॥ उन्मदनम् 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ *॥ चित्तस्य विभ्रमोऽनवस्थानम् ॥
(२) ॥ *॥ द्वे 'चित्तविभ्रमस्य' ॥

प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः

प्रेमेति ॥ प्रीणाति प्रियः । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्या० उ०
से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तस्य भावः । 'पृ-

१—प्रापि चेतसि सविप्रतिसारे' इति माघः ॥ २—अ-
मर्षो हस्तादिः । 'किमप्यमर्षोऽनुनये भृशायते' इति भारविः । 'बधू-
रमर्षात्' इति माघः । 'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे
'दीर्घादिरपि'—इति हट्टचन्द्रः । 'निरुद्योगं निरामर्षं निवीर्यमरि-
न्दनम्' इति विशाखः इति मुकुटबुधमनोहरे ॥

श्वादिभ्य इमनिच्' (५।१।१२२) । 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५६) इति प्रादेशः । 'प्रेमास्त्री ज्ञेहर्नर्मणोः' ॥ (१) ॥*॥ तल् (५।१।११९) । प्रियता (२) ॥*॥ हृदयस्य कर्म । युवादि-त्वात् (५।१।१३०) अण् । 'हृदयस्य हृद्वेख-' (६।३।५०) इति हृदादेशः ॥ (३) ॥*॥ प्रयणम् । 'प्रीन् तर्पणे' (क्र्या० उ० से०) । मनिन् (३।२।७५) । प्रेमं नान्तं स्त्रीवम् ॥ (४) ॥*॥ ज्ञेहनम् । 'णिह प्रीतौ' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'ज्ञेहः प्रेमिण घृतादिके' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'ज्ञेहस्य' ॥ अथ दोहदम् ।

इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा तृष्णाञ्छा लिप्सा मनोरथः २७ कामोऽभिलाषस्तर्षश्च

अथेति ॥ दोहमाकर्षं ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । अयमिच्छामात्रवाच्यपि विशेषेण गर्भिणी-च्छायां प्रयुज्यते । 'दोहदो गर्भलक्षणे । अभिलाषे तथा गर्भे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एषणम् । इच्छा । 'इच्छा' (३।३।१०१) इति सूत्रेण इषेः शप्रत्यये निपातितः ॥ (२) ॥*॥ 'काक्षि वाच्छि इच्छायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गु-रोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (३) ॥*॥ (७) ॥*॥ 'स्पृह ईप्सायाम्' (जु० उ० से०) । 'मिदादेराकृतिगणत्वादङ्' (३।३।१०६) ॥ (४) ॥*॥ 'ईह चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । 'ईहोद्यमवाञ्छयोः' ॥ (५) ॥*॥ तर्षणम् । 'जितृष पिपासायाम्' (दि० प० से०) । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । 'तृट् लिप्सायामुदन्यायां स्मरपुत्रायामपि स्त्रियाम्' ॥*॥ (टावन्तापि भागुरिमते) । ('तृष्ठा लिप्सातृपोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ घञि (३।३।१८) । 'तर्षो लिप्सोदन्ययोः' ॥ (१२) ॥*॥ लभेः सन्नन्तादः (३।३।१०२) ॥ (८) ॥*॥ मन एव रथो-ऽत्र । मनो रथ इव वा ॥ (९) ॥*॥ कामनम् । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) । 'कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्न-पुंसकम्' ॥ (१०) ॥*॥ अभिलषणम् । 'लष कान्तौ' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (११) ॥*॥ द्वादश 'इच्छायाः' ॥

सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः ।

स इति ॥ स तर्षो महाश्चेत् 'लल ईप्सायाम्' (*) । औणादिकोऽसण् । यद्वा 'लस कान्तौ' (*) । भृशं लस-

१—नर्मणि यथा—'विधत्ते मत्तयं निधुवनविधौ प्रेमकलहम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । मेदिन्यां तु 'हर्षयोः' इत्युपलभ्यते । अत्र तु 'मर्मणोः' इति लिखितमासीत् ॥ २—'प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि' इति भारविः इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ ३—हैमे तु नोपलभ्यते ॥ ४—'तृषापि न कृशा मम' इति प्रयोग इति मुकुटबुधमनोहरे ॥

नम्, इत्यर्थे यङन्तादः (३।३।१०२) टाप् (४।१।१०२) घञि तु लालसः । स्त्रीनिर्देश आबन्ततासूचनार्थः । 'लाल-सौत्सुक्यतृष्णातिरेक्याच्चासु च द्वयोः' इति विश्वमे-दिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अतिप्रीतेः' ॥

उपाधिर्ना धर्मचिन्ता

उपाधिरिति ॥ समीप आधेः । उपपन्न आधिर्वा । 'उपाधिस्तु धर्मध्याने विशेषणे । कुटुम्बव्यापृते छद्मनि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ धर्मस्य चिन्ता ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धर्मविचारस्य' ॥

पुंस्याधिर्मानसी व्यथा ॥ २८ ॥

पुंसीति ॥ आधीयते दुःखमनेन । 'डुधाक्' (जु० उ० अ०) 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।१२) (आधिर्मनोर्तो व्यसनेऽधिष्ठाने वैन्धकाशयोः) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मनः-पीडायाः' ॥

स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानम्

स्यादिति ॥ चिन्तनम् । 'चिति स्मृत्याम्' (जु० प० से०) । 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । यत्तु—अ-प्रत्यये कार्ये 'चिन्तिपूजि-' इत्यङ्गविधानं गुणाभावात् । तत्सामर्थ्याणि लोपाभावोऽपि, इति 'चिन्तया' इत्यपि—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'मिदा' इत्यादौ डित्स्य चरितार्थ-त्वेन 'व्यवधा' इत्यत्रातो लोपार्थत्वेनोत्तरार्थत्वेन सौमर्थ्यवि-रहात् ॥ (१) ॥*॥ स्मरणम् । 'स्मृ आध्याने' (भ्वा० प० अ०) । किन् (३।३।१४) 'स्मृतिः स्मरणधीच्छासु शाले' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपधीयते 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्मरणस्य' ॥

उत्कण्ठोत्कलिके समे ।

उत्कण्ठेति ॥ 'कठि शोके' (भ्वा० आ० से०) । उत्क-ण्ठनम् । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ उत्कलेः

१—धर्मध्याने यथा 'विनोपाधिं शालं तृणतुषुसप्रत्ययम-धुना' ॥ विशेषणे यथा 'नक्षुपाधेरुपाधिर्भवति' । कुटुम्बव्यापृते यथा 'उपाधिं बाधन्ते विविधविधिभिर्बन्धवजनाः' । छद्मनि यथा 'चिद्रूपानन्दमयो निःशेषोपाधिर्वर्जितः शुद्धः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौ-मुदी ॥ २—बन्धको यदधमर्णेनोत्तमर्णस्य भूम्याद्यायत्तं क्रियते । तत्र यथा—'न भोक्तव्यो बालादाधिः' । आशयां यथा—'धनाधिना धावति जीवलोकः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—स्व-स्मिन्नुत्तरत्र च चारितार्थ्येऽपि मध्ये 'चिन्तिपूजि-' इत्यत्र कितो-ऽनुवृत्तिचारितार्थ्याभावात् 'इह किंचित्तपो' इति वदन्नापि णिलोपा-भावसाधकत्वकल्पने बाधकाभावमभिप्रेत्यैव पीयूषबुधमनोहर-योरपि 'चिन्तया च' इत्युक्तम् । अतएव 'स्याच्चिन्ता चिन्तया' इति त्रिकाण्डशेष उक्तम् ॥

‘कृषादिभ्यो जुन्’ (उ० ५।३५) । जुन् (उ० २।३२) वा । (‘उत्कलिका तु हेलयां तरङ्गोत्कण्ठयोरपि’) ॥ (२) ॥*॥ स्त्रीत्वेनापि साम्यम् । द्वे ‘कामादिजस्मृतेः’ । ‘चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं, सस्मृहे पुनः । उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्, अभिध्या तूभयोरपि’ इति शब्दार्णवः ॥ उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्

उत्साह इति ॥ उत्सहनम् । ‘पह मर्षणे’ (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) । ‘उत्साहस्त्यमे सूत्रे’ ॥ (१) ॥*॥ अध्यवसानम् । ‘षोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ‘आतो युक्’ (७।३।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘उत्साहस्य’ ॥

स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥

स इति ॥ स उत्साहः अतिशक्तिभाक् । वीरे साधु । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् । (‘वीर्यं तेजःप्रभावयोः । शुके शक्तौ च’) ‘अतिशयशक्तिर्वीर्या’ इति लमर-मालयां स्त्रीलम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अतिशयिताध्यवसायस्य’ ॥

कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपध्वयश्छद्मकैतवे ।

कुसृतिर्निकृतिः शाब्दम्

कपट इति ॥ के मूर्ध्नि पट इवाच्छादकः । यद्वा पट-तीति पटः । ‘पट गतौ’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) । कस्य ब्रह्मणोऽपि पटो व्यापकः ॥ (१) ॥*॥ व्यजन्ति क्षिपन्त्यनेन । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ (भ्वा० प० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । निष्ठायां सेट्-लान्न कुलम् । ‘व्याजः शाब्देऽपदेशे च’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ दम्भ्यतेऽनेन । ‘दम्भु दम्भने’ (स्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । ‘दम्भः कल्के कैतवे च’ इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ उपधीयत आरोप्यतेऽनेन । ‘उपसर्गे घोः किः’ (३।३।९२) । ‘उपधिर्व्याजचक्रयोः’ ॥ (४) ॥*॥ छद्यतेऽनेन । ‘छद अपवारणे’ (जु० उ० से०) मनिन् (३।२।५५) । ‘इस्त्रन्नक्षिषु च’ (६।४।९७) इति ह्रस्वः । (‘छद्म शाब्देऽपदेशे घातिकर्मणि’) ॥ (५) ॥*॥ कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् । ‘कैतवं द्यूतदम्भयोः’ इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ कुत्सिता सृतिः । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । ‘कुगति-’ (२।२।१८) इति समासः ॥ (७) ॥*॥ निकृष्टा कृतिः क्रिया परप्रतारण-रूपा, यद्वा पराभीष्टस्य निकर्तनम् । ‘कृती छेदने’ (तु० प०

१—एतदग्रे ‘कैतवः कितवे शत्रौ’ इत्यपि लिखितमासीत् । परंतु हैममेदिन्योः कैरवशब्दस्यैव दर्शनात् अनेकार्थकैरवाकरीकौ-मुधामपि ‘स्वयि भास्वत्युदिते सर्वतैजोभिभाविनि । उन्मीलित धरानाथ किं कैरवकुलं क्वचित्’ इत्येवोदाहृतम् । इति न प्रकृतो-पशुक्तम् ॥

से०) ‘इक् कृष्यादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) इतीक् । ‘निकृतिर्भर्त्सने क्षेपे शठे शाब्देऽपि च स्त्रियाम्’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ शठति । ‘शठ कैतवे’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । शठस्य कर्म । ब्राह्मणा-दित्वात् (५।१।१२४) घ्यच् । यद्वा शठनम् । ‘ऋहलोर्ण्यत्’ (३।१।१२४) ॥ (९) ॥*॥ नव ‘कपटस्य’ ॥

प्रमादोऽनवधानता ॥ ३० ॥

प्रमाद इति ॥ ‘मदी हर्षे’ (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । ‘+प्रमादः संमदे मते स्त्रियामुन्मदयो-पिति+’ ॥ (१) ॥*॥ न अवधानमस्य । तस्य भावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अविमृष्टकृत्यस्य’ ॥

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ।

कौतूहलमिति ॥ कुतू चर्मनिर्मितस्नेहपात्रं हलति । ‘हल विलेखने’ (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा हलति । पचाद्यच् (३।३।१३४) । कृत्वा हलम् । प्रज्ञायणि (५।४।३८) कौतूहलम् ॥ (१) ॥*॥ (अणभावे) ‘कुतूहलं कौतुके स्यात्प्रशस्तेऽपि च दृश्यते’ ॥ (४) ॥*॥ कुतू कायति । ‘कै शब्दे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । उपपदस-मासः (२।२।१९) । ‘इको ह्रस्वोऽङ्गथः-’ (६।३।६९) इति ह्रस्वः । प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा । यद्वा कुत्वा भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् । ‘इसुसुक्-’ (७।३।५१) इति कः । ‘केऽणः’ (७।४।१३) इति ह्रस्वः । संज्ञापूर्वकत्वात्पक्षे वृद्धभावः । यत्तु-‘तुज हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । कुं तुजति । ‘मूलविभुज-’ (वा० ३।२।५) इति कः । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम्-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । कुत्वे आन्तरतम्याज्जस्य गत्वप्रसङ्गात् । (‘कौतुकं नर्मणीच्छायामुत्सवे कुतुके मुदि । पारम्पर्यागत-ख्यातमङ्गलोद्वाहसूत्रयोः । गीतादौ भोगकाले च’) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ चत्वारि ‘कौतुकस्य’ ॥

स्त्रीणां विलासविब्वोकविभ्रमा ललितं तथा ॥ ३१ ॥
हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ।

स्त्रीणामिति ॥ शृङ्गाराद्रत्यादेः भावान्मनोविकाराच्च जाताः (स्त्रीणाम्) क्रियाश्चेष्टा अलंकाराख्या विलासादिका हावशब्दवाच्याः । हवनम् । ‘हु दानादनयोः’ (जु० प० अ०) । ‘क्वचिदपवादविषयेऽयुत्सर्गोऽभिनिविशते’ इत्य-व्विषये घञ् (३।३।१८) । यत्तु-मुकुट आह-शृङ्गार-भावो रतिः । तज्जा-इति । तत्र । ‘शृङ्गारभावः’ इति समुदायस्य रतिवाचकत्वाभावात् । यदपि-हू हवने-

१—प्रमदशब्दव्याख्यायामस्य कोशस्योपन्यस्तत्वेन, प्रमदा-शब्दव्याख्यायामुपन्यसिष्यमाणत्वेन च तत्र मेदिन्यां च प्रमद-शब्दस्यैवोपादानेन नेदं प्रकृतोपयोगि ॥

इत्युक्तम् । तदपि न । एतादृशस्य धातोरभावात् । यदपि-
उक्तार्थे भरतस्य संमतिरुपन्यस्ता । 'अलंकारश्च नाट्यज्ञै-
र्ज्ञेया भावरसाश्रयाः । यौवनोऽभ्यधिकाः स्त्रीणां विकारा
वक्रगात्रजाः' इति । तत्रापि 'भावरसाश्रयाः' इत्यनेनास्म-
दुक्त एवार्थो लभ्यते, न भवदुक्तः । यत्तु—हृद्यन्यनेनेति
हावः—इति स्वामिनोक्तम् । तत्र । हेनो घञि संप्रसारणा-
विधानात् ॥ (१) ॥*॥ विलसनम् । 'लस श्लेषणे' (भा०
प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'विलासोऽङ्गे विशेषो यः
प्रियाप्तावासनादिषु' । 'विलासो हावभेदे स्याल्लीलाया-
मपि पुंस्यर्थम्' ॥ (१) ॥*॥ विवानम् । 'वा गतौ' (अ० प०
अ०) विवर्गतिविशेषः । (यत्तु) 'अपट्टादयः' इति कुः—इति
मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्रादर्शनात् । 'मृगय्वादयश्च' (उ०
१।३७) इति त्वचिन्तम् । उच्यते समवैत्यत्र । 'उच्च समवाये'
(दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञर्थे । यद्वा
'कः' (वा० ३।३।५८) । 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति
निपातितः । विवोरोक्तः स्थानम् । चिञ्चोकोऽभिमतप्राप्ताव-
पिगर्वादनादरः ॥ (१) ॥*॥ विभ्रमणम् 'भ्रमु अनवस्थाने'
(दि० पे० से०) घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेशः'—(७।३।
१३४) इति न वृद्धिः । 'चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गारद्विभ्रमो
मतः' । 'अथ विभ्रमः । शोभायां संशये हावे' इति हैमः ।
'विभ्रमो भ्रान्तिर्हावयोः' ॥ (१) ॥*॥ 'लल ईप्सायाम्'
॥ (*) ॥ 'लल विलासे' (भा० प० से०) वा । डलयोर-
भेदः भावे क्तः (३।३।११४) 'अनाचार्योपदिष्टं स्याल्ल-

लितं रतिचेष्टितम्' । ('ललितमीप्सिते । ललिते हावभेदे
स्यात्') ॥ (१) ॥*॥ 'हिल भावकरणे' (तु० प० से०) ।
'हेड अनादरे' (भा० आ० से०) भावे घञ् (३।३।१८) ।
'स्याद्भावसूचको हावो हेलाऽस्यैवानुभावनम्' । 'प्रौढेच्छा
सुरते हेला' इति वा । ('हेला स्त्रियामवज्ञायां विलासे वार-
योषिताम्') ॥ (१) ॥*॥ लयनम् । लीः । 'लीङ् श्लेषणे'
(दि० आ० अ०) । संपदादिलात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् ।
लियं लाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः । 'प्रियस्यानुकृतिर्लीलां लिख्य वाग्वेषचे-
ष्टितैः' । 'लीला केलिर्विलासश्च शृङ्गारभावजा क्रिया' ॥
(१) ॥*॥ इति शब्दार्णवात्प्रकारार्थादन्येऽपि ज्ञेयाः । 'लीला
विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितम् । मोट्टयितं कुट्ट-
मितं विव्वोको ललितं तथा ॥ विहृतं चेति मन्तव्या दश
स्त्रीणां स्वभावजाः' इति नाटकरत्नकोशः । विच्छेदनम् ।
'च्छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०) । किन् (३।३।१४) ।
'मण्डनानादरन्यासो विच्छित्ती रूपदर्पतः' । ('विच्छित्तिः
स्यादङ्गरागे हावविच्छेदयोरपि') ॥ (१) ॥*॥ किलकिञ्चित-
मत्र । 'हर्षाद्भूतितगीतादिव्यामिश्रं किलकिञ्चितम्' ।
स्वामी तु—किलकिञ्चितम्—इति पाठं मन्यते । यदाह 'कि-
लीति कण्ठकूजितम्' वा । यथा 'किलिकिलारावः' इति ॥
(१) ॥*॥ मोटनम् । 'मुट प्रमर्दने' (तु० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । बाहुलकाद्व्यस्तुट् । भृशदि (३।१।१२) क्य-
ङन्ताद्भावे क्तः (३।३।११४) । 'मोट्टयितं प्रियं स्मृत्वा
साङ्गभङ्गविजृम्भणम्' । यत्तु—मोट्टनम् । मोट्टः—इति मुकु-
टः । तत्र । मोट्टधातोरदर्शनात् । यदपि—लोहितादि (३।१।
१३) क्यङन्ताद्भावे क्तः—इति ॥ तदपि न । 'लोहिताडाज्भ्यः
क्यङ्पचनम्' 'भृशदिष्वितराणि' इति वार्तिकविरोधात् ॥
(१) ॥*॥ कुट्टनम् । 'कुट्ट छेदनादौ' (तु० प० से०) घञ्
(३।३।१८) कुट्टेन निर्वृत्तम् । भावप्रत्ययान्तादिभ्यम् (वा०
४।४।२०) । ततो ण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) भावे क्तः
(३।३।११४) ॥ तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् वा । 'दुः-
खोपचारः सौख्येऽपि हर्षात्कुट्टमितं मतम्' ॥ (१) ॥*॥

१—तत्र प्रियसमीपगमने यः स्थानासनगमनविलोकितेषु
विकारोऽकसाच्च क्रोधस्मितचमत्कारमुखविह्वलनं स विलासः ॥
२—एतदग्रे 'वीतंसो' बन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम् ।
तेषामेव च विश्वासहेतो प्रावरणेऽपि च' इत्यपि लिखितमस्ति ।
तत्तु वीतंसशब्दार्थबोधकतया प्रकृतानुपशुक्तम् ॥ ३—अभिमत-
प्राप्तावपि गर्वादनादरः, सापराधस्य सक्चन्दनादिना संयमनं
ताडनं च विव्वोक्तः ॥ ४—मदरागहर्षजनितो विपथीसो
विभ्रमः । यथा अनिमित्तमासनादुत्थायान्यत्र गमनम्, प्रिया-
रब्धकथामाक्षिप्य सख्या सहलापनम्, मुधैव रुपितक्रोधौ,
पुष्पादीनां याच्या सहसैव तत्परित्यागः, वस्त्राभरणमाभ्यानाम-
कारणतः खण्डनम्, मननं च इति ॥ योषितां यौवनजो विका-
रो विभ्रमः इत्येके ॥ ५—एतदग्रे 'विभ्रमो रत्नदृष्टेऽपि प्रवाले-
ऽपि पुमानयम्' इति लिखितमस्ति । परंतु मेदिन्यादिषु 'विद्वमः'
इत्यस्यैवोपलम्भेन न प्रकृतोपयोगि ॥ ६—मुकुमारविधानेन
भ्रूनेत्रादिक्रियासचिवकरचरणाङ्गन्यासो ललितम् । यथा—चर-
णनिपातझणझणानूपुरमसृणसंचरणे रेखाविशेषस्थितत्रिवलिभङ्गसं-
स्थानसमुलसितमुजम्, उरःस्थलप्रसारणाद्विगुणपृथुकृतं स्तनस्त-
वकम्, स्कन्धासक्तैककुण्डलम्, उलसितभ्रूसाचीकृतविलोकितम्
इति ॥ प्रियं प्रति भावाविष्कृतं ललितमित्यन्ये ॥

१—सुरते प्रौढेच्छा हेला ॥ २—अलम्भप्रियसमागमया स्व-
चित्तिविनोदार्थं प्रियस्य या वेषगतिदृष्टिदृष्टितभणितैरनुकृतिः क्रियते
सा लीला ॥ ३—आभरणविलेपनादीनां कुतश्चित्प्रियापराधादी-
र्ष्यानादरेण त्यक्तानां सखीनां प्रयत्नाद्वारणं विच्छित्तिः ॥ प्रियेण
दत्तं प्रीतिनिबन्धनं स्वल्पमपि भूषणं विच्छित्तिरित्यन्ये ॥ ४—इष्ट-
जनदर्शनवशात् शुष्करदितहसितत्रसितक्रोधभ्रमाभिलाषानां संक-
रीकरणं किलकिञ्चितम् ॥ ५—प्रियकथासु साङ्गभङ्गजृम्भणं कर्ण-
कण्ड्वयनं मोट्टयितम् ॥ ६—सुरतेषु गाढपरिपीडने केशस्तनादि-
ग्रहणे च हर्षात्सुखेऽपि दुःखाविक्रिया, दुःखेऽपि सुखाविक्रिया
कुट्टमितम् ॥

विहरणम् । भावे क्तः (३।३।११४) । 'वक्तव्यभाषणं व्या-
जाद्विहृतं दर्शितेजितम्' ॥ (१) ॥*॥ इति ॥

द्रवकलिपरीहासाः क्रीडा खेला च नर्म च ॥ ३२ ॥

द्रवेति ॥ द्रवणम् । 'डु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋ-
दोरप्' (३।३।५७) । 'द्रवो विद्रवन्मर्गेणः । प्रौढवे रसगलो-
थ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ केलनम् । 'किल क्रीडायाम्'
(तु० प० से०) । 'केल चलने' (भ्वा० प० से०) वा । इन्
(उ० ४।११८) । 'केली इति स्त्रियामपि । 'केलीषु तद्वान-
गुणान्निपीय' इति नैषधात् । इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ प-
रिहसनम् 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥
क्रीडनम् । 'क्रीड विहारे' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च'-
(३।३।१०३) इत्यः । 'क्रीडा केलिप्रकारे स्यात्खेलावैज्ञानयो-
रपि' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (४) ॥*॥ खेलनम् । 'खेल
चलने' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च'- (३।३।१०३) इत्यः ।
मुकुटस्तु 'खेला' इत्यस्य स्थाने 'लीला' इति पठति ॥ (५)
॥*॥ नरणम् । 'नृ नये' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (३।२।
७५) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'क्रीडायाः' ॥

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च

व्याज इति ॥ (१) ॥*॥ अपदेशनम् । 'दिश अतिस-
र्जने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । ('अपदेशः
पुमाँलक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि') ॥ (२) ॥*॥ लक्षणम् । 'लक्ष
आलोचने' (चु० आ० से०) । ण्यत् (३।३।१२४) । 'लक्ष्यं
स्यादपदेशोऽपि शरव्येऽपि नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥*॥ घञ-
न्तोऽपि । 'संख्यायां च न ना लक्षं क्लीबं व्याजशरव्ययोः'
इति मूर्धन्यान्ते रभसात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वरूपाच्छा-
दनस्य' ॥

क्रीडा खेला च कूर्दनम् ।

क्रीडेति ॥ (१) ॥*॥ खेलनम् । 'गुरोश्च' (३।३।१०३)
इत्यः ॥ (२) ॥*॥ 'कुर्द क्रीडायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११५) । 'वोरुपधायाः-' (८।२।७६) इति दीर्घः ।

१—अवसरागतं वचनं व्याजादिना तत्तं विहृतम्—इति मुकुटः ॥
२—विद्रवे पलायने यथा 'द्रवन् द्रविडराजोऽपि शिश्रिये त्वरया
व्रुतम्' । प्राद्वे प्रसवणे यथा—'जालेन चन्द्रमणिनैव महीधरस्य
संचार्यते द्रवमयो मनसो विकारः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥
३—'आसवे' इति पाठः पुस्तकान्तरे ॥ ४—अवज्ञाने अनादरे
यथा 'तस्य द्वयमपि क्रीडा क्रीडादलितदन्तिनः' इत्यनेकार्थकैरवाकर-
कौमुदी ॥ ५—परीहासस्य—इति बुधमनोहरा ॥ ६—व्याजोऽत्र
स्वरूपाच्छादनम् । यथा 'ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि काम्' इति ।
पूर्वोक्तो व्याजः परद्रोहफलः । तथा च पञ्चिकायाम्—'कपटाधो
व्याजः परद्रोहफलः, अपदेशार्थस्त्वन्यदुद्दिश्यान्वार्थमनुष्ठानम् ।
यथा जलक्रीडामपदिश्यान्वार्थं याति' इति—इति मुकुटः ॥

यत्तु—'स्फुर्ज' इति लिङ्गात् कुर्दादीनां न दीर्घः (इति धर्म-
दासः) । 'वोः' इति विधेरनित्यत्वम्—इति कश्चित् (पूर्णच-
न्द्रः) आह । तत्र । 'स्फुर्ज' इति स्वरूपनिर्देशार्थं दीर्घानुच्चा-
रणात् । दीर्घविधेः सत्त्वाच्च । यदि 'विधिप्राप्तं कृत्वैव निर्दे-
ष्टव्यम्' इति नियमः स्वीक्रियते तदा एशिरेचोरेत्वाभाव-
स्याज्ञापकत्वं स्यात्, एत्वस्य लक्षणप्राप्तत्वात् । अतएव 'दी-
र्घाभावस्तु चिन्त्यः' इति स्वामिग्रन्थोऽपि संगच्छते ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'कन्दुकादिक्रीडनस्य' ॥

धर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्

धर्म इति ॥ जिघर्त्यङ्गमनेन । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' (जु०
प० अ०) । 'धर्म-' (उ० १।१४९) इति निपातितः ।
यत्तु—'घरति' इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तत्तु 'घृ
क्षरण' इति धातूपन्यसनेन विरुध्यते । घरत्यङ्गमनेन वा ।
'घृ सेके' (भ्वा० प० अ०) । ('धर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेऽप्युष्ण-
स्वेदाम्बुनोरपि') ॥ (१) ॥*॥ निदह्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति घञ् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (२) ॥*॥
खिद्यतेऽनेनाङ्गम् । घञ् (३।३।१२१) । 'स्वेदो धर्मं स्वेदने
च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रस्वेदहेतोस्ताप-
स्य' ।—अङ्गजलस्य—इति मुकुटः । तत्र । स्वकृतकरणविग्र-
हविरोधात् । नहि जलेन प्रखिद्यते । वस्तुतस्तु—भावकर्मव्यु-
त्पत्त्या सोऽप्यर्थः ॥

प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥

प्रलय इति ॥ प्रलयनम् । लीड् (दि० आ० अ०) ।
'एरच्' (३।३।५६) । 'प्रलयो मृत्युकल्पान्तमूर्च्छापायेषु पुं-
स्यम्' ॥ (१) ॥*॥ नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भावः । तल्
(५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सात्विकभावस्य' मूर्च्छा-
परपर्यायस्य । हर्षशोकादिभिः सकलचेष्टानाशस्येत्यर्थः ॥

अवहित्थाकारगुप्तिः

अवेति ॥ अवहिः स्थितिरवहित्था । 'सुपि स्थः' (३।
२।४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागात्कः । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ आकारस्य शोकादिजनितमुखम्ल-
न्यादेर्गोपनम् । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आका-
रगोपनस्य' ॥

समौ संवेगसंभ्रमौ ।

समाविति ॥ संवेजनं संचलनम् । 'ओविजी भयचल-
नयोः' (तु० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥
संभ्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । 'संभ्रमः साध्वसेऽपि
स्यात्संवेगादरयोरपि' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हर्षादिनाकर्मसु
त्वरणस्य' ॥

१—'अवहित्थमथोग्रता' इति भरतोक्तेः क्लीबमपि—इति मु-
कुटपीयूषबुधमनोहराः ॥

स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः

स्यादिति ॥ उत्प्रासनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' (भ्वा० उ० से०) । वा घञ् (३।११८) । उत्प्रासेनाधिक्येन क्षेपणेन वा सहितः सोत्प्रासः । आच्छुरणं परच्छेदनं । 'छुर छेदने' (तु० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । स्वार्थे कन् (५।३।७७) भावे 'स्यादा-च्छुरितकं हासनखराघातभेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पर-स्यामर्षजनकहासस्य' ॥

स मनाक् सितम् ॥ ३४ ॥

स इति ॥ स हासो मनागल्पः । 'सिङ् ईषद्धसने' (भ्वा० आ० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) 'ईषद्विकसि-तैर्दन्तैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः । अलक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां सितं भवेत्' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ईषद्धासस्य' ॥

मध्यमः स्याद्विहसितम्

मध्यम इति ॥ स हासो मध्यमो महत्त्वाल्लक्षणीनः । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) 'आकुञ्चितकपोलाक्षं सखनं निःखनं तथा । प्रस्तावोत्थं सानु-रागमाहुर्विहसितं बुधाः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मध्यमहा-सस्य' ॥

रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ।

रोमाञ्च इति ॥ रोम्णामञ्चनं पूजनम् । घञ् (३।३।११८) 'चजोः-' (७।४।५२) इति सूत्रे 'निष्ठायामनिटः' इति पूरि-तत्वादस्मात्तु 'अच्चेः पूजायाम्' (७।२।५३) इति क्लानि-ष्ठयोरिड्विधानान्न कुलम् । यत्तु—'न क्वादेः' (७।३।५९) इति योगविभागात्त कुलम्—इति भाषावृत्त्युपन्यसनं मुकु-टस्य । तत्र । तस्य वार्तिककृता ('निष्ठायामनिटः' इति वार्तिकेन) प्रत्याख्यानात् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥ (१) ॥*॥ रोम्णां हर्षणम् ॥ (२) ॥*॥ पुलक-कण्टक-रोम-विक्रिया-रोमोद्गमाश्चात्रैव । ('पुलको गजान्नपिण्डे रोमाश्चे प्रस्तरान्तरे । अङ्गुराज्यां मण्दिदोषे चषके तालके कृमौ' । ('कण्टकः क्षुद्रवैरिणि । वेणौ इमाङ्के रोमाश्चे' । 'पुलकः पुनः । रोमाश्चकण्टकौ रोमविक्रिया रोमहर्षणम् । रोमोद्गम उद्धर्षणमुल्लासनकमित्यपि' । इति हैमात्) । द्वे 'रोमाञ्चस्य' ॥

क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टम्

क्रन्दितमिति ॥ 'क्रदि रोदने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।३।११४) 'अथ क्रन्दितमाह्वाने रुदिते च नपुंस-कम्' ॥ (१) ॥*॥ 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥*॥ 'क्रुश रोदने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।३।११४) । ('क्रुष्टं रोदनरा-वयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रोदनस्य' ॥

जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥

जृम्भ इति ॥ 'जृभि गात्रविनामे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।११८) 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'जृम्भा विकासजृम्भणयोस्त्रिषु' । घञन्तस्यैव क्लीबत्वमपि । 'लि-ङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यवाधितः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । यत्तु—जृम्भं तु, अज्जिधौ भयादिपाठात्—इति मुकुटेनो-क्तम् । तत्र । 'अज्जिधौ' इत्युक्तत्वेन क्लीबत्वस्याविधानात् ॥ (१) ॥*॥ ल्युटि (३।३।११५) जृम्भणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुखादिविकासस्य' ॥

विप्रलम्भो विसंवादः

विप्रेति ॥ विशेषेण प्रलम्भनम् । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । विरुद्धं सम्यक् चदनम् । घञ् (३।३।११८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गीकृतासंपादनस्य' ॥

रिङ्गणं स्खलनं समे ।

रिङ्गणमिति ॥ 'रिगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्खल संचलने' (भ्वा० प० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'रिखि गतौ' (भ्वा० प० से०) इ-त्येके (तन्मते रिङ्गणम्) । द्वे 'धर्मादेश्चलनस्य'—इति स्वामी, बालानां हस्तपादगमनस्य—इत्यन्ये, पिच्छिलादौ पतनस्य इत्यपरे ॥

स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥

स्यादिति ॥ निद्राणम् । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (आ० प० अ०) । 'आतश्चोप-' (३।३।१०५) इत्यङ् । निन्दनम्, निन्द्यतेऽनया, इति वा । 'निन्देर्नलोपश्च' (उ० २।१७) इति रग्, इति वा ॥ (१) ॥*॥ 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'शयनं सुरते निद्राशय्ययोश्च नपुंसकम्' ॥ (२) ॥*॥ 'जिष्वप् शये' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।११८) । 'स्वापः शयननिद्रयोः । स्वर्शाज्ञातायाम-ज्ञाने' ॥ (३) ॥*॥ 'स्वपो नन्' (३।३।११९) । 'स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्' ॥ (४) ॥*॥ संवेश-नम् । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । घञ् (३।३।११८) । 'संवेशः स्वापक्षीरतबन्धयोः' ॥ (५) ॥*॥ 'सुप्तिः' अ-प्यत्र । ('सुप्तिः स्वर्शाज्ञातानिद्राविश्रम्भे शयने स्त्रियाम्' इति मेदिनीतः) ॥*॥ पञ्च 'निद्रायाः' ॥

तन्द्री प्रमीला

तन्द्रीति ॥ तत्पूर्वाद्वातेः 'सृष्टिगृहि-' (३।२।१५८) इत्यादिना 'तन्द्रा' इति निपात्यते । तन्द्रायाः करणम् । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । तन्दिः । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१। ४५) इति ङीष् वा । 'तन्द्री निद्राप्रमीलयोः' । णिजभावे 'तन्द्रा' इत्यपि । मुकुटस्तु—इन्द्रियाणां तननं द्राव्यस्याम् । तन्मधातोः सौत्रान्मूर्च्छायात् 'तन्द्रेरिदीतौ' इति ह्रस्वेकार-

प्रत्यये तन्निः । डीषि तन्नी । दीर्घकारप्रत्यये लक्ष्मीशब्द-
वच-इत्याह । तन्न । द्रातिना विग्रह्य सौत्रधातोरुपन्यासस्य
विरुद्धत्वात् । 'तदो नान्तत्वनिपातनाभ्युपगमविरोधात्' ।
'तन्नेरिदीतौ' इति सूत्रस्यादर्शनाच्च । ईप्रत्ययविधायकाभा-
वाच्च । (यदपि) 'तैन्दिस्तन्नी तन्नीस्तन्ना' इति रूपचतुष्ट-
यम् । इत्युक्तम् । तदपि न । दीर्घविसर्गान्ते प्रमाणाभावात्
॥ (१) ॥*॥ प्रमीलनम् । 'मील निमेषणे' (भ्वा० प०
से०) 'गुरोश्च' (३१३१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'अत्यन्तश्रमादिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्य' ॥

अकुटिर्भुक्कुटिर्भुक्कुटिः स्त्रियाम् ।

अकुटिरिति ॥ 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।
'इगुपधात्कित्' (उ० १४१२०) इतीन् । 'भ्रुवोः कुटिः',
अकुंसवन्नैरूप्यम् । पृषोदरादिलाट्टकारे भृकुटी, इत्यपि ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रोधादिना ललाटसंकोचनस्य' ॥

अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्षिण

अदृष्टिरिति ॥ विरुद्धा दृष्टिः ॥ (१) ॥*॥ असौम्येऽसु-
न्दरे ॥ एकं 'क्रूराया दृष्टेः' ॥

संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७ ॥

स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्च

संसिद्धीति ॥ संसेधनम् । 'विध संराद्धौ' (दि० प०
अ०) । किन् (३१३१९४) । ('संसिद्धिः प्रकृतौ सिद्धौ म-
दोग्रायामपि स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥ प्रकरणम् । 'डुकृञ्'
(त० उ० अ०) । किन् (३१३१९४) ॥ (२) ॥*॥ इमे
इति द्वयोः स्त्रीलबोधनार्थमुक्तम् । स्वं रूपम् ॥ (३) ॥*॥
खो भावः ॥ (४) ॥*॥ विसर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (तु०
प० अ०) । घञ् (३१३१९८) । 'निसर्गः सृष्टौ स्वभावे च'
इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्वभावस्य' ॥

अथ वेपथुः ।

कम्पः

अथेति ॥ वेपनम् । 'डुवेष्ट कम्पने' (भ्वा० आ० से०) ।
'द्वितोऽथुच्' (३१३१८९) ॥ (१) ॥*॥ 'कपि किञ्चिच्चलने'
(भ्वा० आ० से०) । घञ् (३१३१९८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'कम्पस्य' ॥

अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥

अथेति ॥ क्षणोति दुःखम् । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ०
से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । ('क्षणः कालविशेषे स्यात्प-
चैष्यवसरे महे । व्यापारविकलत्वे च परतन्त्रत्वमध्ययोः')

१—तदो नान्तत्वनिपातनाभ्युपगमपाठो मुकुटपुस्तकत्रये तु
नोपलभ्यते ॥ २—एतत्स्थाने—'तन्दिस्तन्नीस्तन्ना' इति द्विरूपको-
शाच्च—इति लिखितमासीत् । परंतु मुकुटपुस्तकत्रयवृष्टं मया
लिखितम् ॥

इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उद्धर्षयति । 'हृषु अलीके' (भ्वा०
प० से०) णिजन्तः । अच् (३१११३४) । उद्धतो हर्षोऽ-
त्रेति वा ॥ (२) ॥*॥ महनम् 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प०
से०) घञ् (३१३१९८) । संज्ञापूर्वकलाद्व्यभावः । घः
(३१३१९८) वा । यद्वा महति । अच् (३१११३४) ।
'मही नद्यन्तरे भूमौ मह उद्ध(त्स)वतेजसोः' (यत्तु)
मह्यते—नेन । 'पुंसि—' (३१३१९८) इति घः—इति मुकुटः ।
तन्न । 'हलश्च'—(३१३१२९) इति घञ्प्रसङ्गात् ॥ (३)
॥*॥ उद्धनोति । दुःखम् । 'धून् कम्पने' (खा० उ० अ०) ।
अच् (३१११३४) । 'उद्धवो यादवमिदि महे च क्लृ-
पावके' ॥ (४) ॥*॥ उत्सुवति । 'धू प्रेरणे' (तु० प० से०) ।
अच् (३१११३४) । 'उत्सवो मह उरसेके इच्छाप्रसरको-
पयोः' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'उत्सवस्य' ॥

इति स्वर्गवर्गः ॥

इतीति ॥ स्वर्गप्रधानो वर्गः । एतत्पर्यन्तं स्वर्गसंगता-
र्थनिरूपणात् ॥

इति नाट्यवर्गविवरणम् ॥

अधोभुवनपातालबलिसङ्गरसातलम् ।

नागलोकः

अध इति ॥ अधश्च तद्वृत्तं च ॥*॥ 'अधः अपि' ।
'अधोऽव्ययं स्यात्पाताले' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥*॥
पतन्त्यत्र पापात् । 'पतिचण्डिभ्यामालञ्' (उ० ११११७) ।
'पातालं वडवानले । रसातले च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
बलेः सद्य ॥ (३) ॥*॥ रसायास्तलमधः ॥ (४) ॥*॥
नागानां लोकः ॥ (५) ॥*॥ अधोलोक—फणिभुवना-
दयः अप्यत्र ॥*॥ पञ्च 'पातालस्य' ॥

अथ कुहरं शुभिरं विवरं बिलम् ॥ १ ॥

छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा शुषिः ।

अथेति ॥ कुं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३१२१९) ।
यद्वा 'कुह विस्मापने' (तु० आ० से०) । इगुपधत्वात् (३१
१११३५) कः । कुहं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप—' (३१२१३) इति कः । 'कुहरं गह्वरे छिद्रे
क्लीवं नागान्तरे पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ शोषणम् । 'शुष
शोषणे' (दि० प० अ०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४११२०) ।
शुषिरस्यास्ति । 'उषशुषि—' (५१२१०७) इति रः । 'शुषिरं
वंशादिवाद्ये विवरेऽपि नपुंसकम् । शुषिरो न स्त्रियां गते
वहौ रन्ध्रान्विते त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ विवृणोति । 'वृञ् वरणे'
(खा० उ० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । यद्वा वित्रि-

१—मूषिके ना स्त्रियां नाल्पौषधौ, मूषिके ना स्त्रियां वर्गे. इत्येवं
पाठो मूलमेदिन्यां दृश्यते ॥

यते । 'ग्रहवृष्टेनिश्चिगमश्च' (३।३।५८) इत्यप् । विगतो वरोऽस्माद्वा । वीनां पक्षिणां वरं वा । 'विवरं दूषणे गते' ॥ (३) ॥*॥ विलति भिनत्ति । 'विल भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । विल्यते वा । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) सूत्रे 'कृत्युटः' इति (वार्तिकेन) इति 'इगुपध-' (३।३।१३५) इति कः । घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) वा । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घे संज्ञापूर्वकलाट्टणाभावो वा । 'बिलं छिद्रे गुहायां च पुमानुचैः श्रवो ह्ये' ॥ (४) ॥*॥ छिद्यते । 'छिद्र भेदने' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) यद्वा छिद्यते 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'छिद्रं विवररन्ध्रवत् । गते दोषे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ 'व्यथ भयचलनयोः' (भ्वा० आ० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । निश्चयेन व्यथनं भयं चलनं वा यत्र । यत्तु—अधिकरणे ल्युट् (३।३।११६)—इति मुकुट आह । तत्र । व्यथनमिति भावप्रत्यये बहुव्रीहिणा गतार्थत्वात् ॥ (६) ॥*॥ रोचतेऽत्र । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । निष्ठायां सेट्वाभ्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । यत्तु मुकुटः—रोचते प्रकाशते । घः (३।३।११८)—इत्याह । तत्र । कर्तरि घस्याविधानात् । 'रोकं क्यणभेदे ना वि (वरे)विले चले । रोकौऽशौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (७) ॥*॥ रमणम् । संपदादि (३।३।१०८) । संज्ञापूर्वकत्वात् दीर्घः । रमं कीडां धरति । मूलविभुजदिः (वा० ३।२।५) । रन्धयति । 'रध हिंसासंराज्योः' (दि० प० से०) । बाहुलकाद्क् वा । 'रन्ध्रं तु दूषणे च्छिद्रे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ श्वभ्रयति । 'श्वभ्र गतौ' (चु० प० से०) व्यन्तात्पचाद्यच् । शु शोभनमभ्रं व्योमात्र वा । तालव्यादि ॥ (९) ॥*॥ उप्यतेऽत्र । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । भिदादिः (३।३।१०४) । 'वपा विवरमेदसोः' ॥ (१०) ॥*॥ शुष्यत्यत्र । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । 'इगुपधाक्तित्' (उ० ४।१२०) । 'शुषिः शोषे विलेऽस्त्री स्यात्' इति मेदिनी ॥*॥ सुष्ठु स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । बाहुलकात् किः । (सुषिः) । 'विवरामिधायिनि शुषिरादौ शास्त्रेषु दन्त्यताल्यौ' इत्यूपमविवेकः ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'विलस्य' ॥

गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे

गतेति ॥ गिरति 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । (हसि-मृग-') (उ० ३।८६) इति तन् । स्त्रियां टाप् (४।१।५) 'शरट्-कसर-गर्त-भृङ्गाः' इति स्त्रीपुंसप्रकरणे रभसात् ।

१—'विवरामिधायिनि-' इत्यूपमविवेकतो दन्त्यादित्वे तु 'सुष्ठु अभ्रम्' इति विग्रहः इति पञ्चिकाशयः—इति मुकुटपीयूषबुधमनो-हराशयः ॥

'गर्तावटौ कुकुन्दरे । त्रिगर्ताशे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अवन्त्यस्मात् । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । इदन्तोऽपि । 'दर्मेऽपि पवित्रमवटिरवटेऽपि' इति हलायुधः । 'अवटः कूपविलयोरगते कुहकजीविनि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रन्ध्रमात्रस्य' ॥

सरन्ध्रे शुषिरं त्रिषु ॥ २ ॥

सरन्ध्र इति ॥ शुषिरस्यास्ति । 'उषशुषि-' (पा२।१०७) इति रः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भूरन्ध्रस्य' ॥

अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्त्रं तिमिरं तमः ।

अन्धेति ॥ 'अन्ध दृष्ट्युपधाते' (चु० उ० से०) चुरादिः । अन्धनम् घञ् (३।३।१८) । अन्धं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ ध्वन्यते । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० वे०) । 'ध्रुचस्त्वान्त-' (७।२।१८) इति निपातितम् ॥ (२) ॥*॥ तमोऽस्त्यत्र । भावप्रधानो निर्देशः । 'ज्योत्स्नातमिस्त्रा-' (पा२।११४) इति साधु ॥*॥ तमिस्त्रास्त्याश्रयत्वेनास्येति वा (अर्शआद्यच् (पा२।१२७) । 'तमिस्त्रं तिमिरे कोपे, तमिस्त्रा तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षनिशायां च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्राभावे' (दि० प० से०) । किरच् (बाहुलकात्) । 'तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयान्तरे' ॥ (४) ॥*॥ ताम्यत्यनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (४।१८९) । 'तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं, वा ना विधुंतुदे' इति मेदिनी ॥*॥ (उ० ३।११७ असचि) तमसमपि । 'तमसं तु निशाचमे' इति त्रिकाण्डशेषात् । (स्त्रियां तु तमसा नदीविशेषे) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अन्धकारस्य' ॥

ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्

ध्वान्त इति ॥ अन्धयति । अन्धं च तत्तमश्च । 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' (पा४।७९) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'घनान्धकारस्य' ॥

क्षीणेऽवतमसम्

क्षीण इति ॥ क्षीणे तु ध्वान्ते । अव हीनं तमः अच् (पा४।७९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क्षीणतमसः' ॥

तमः ॥ ३ ॥

विष्वक् संतमसम्

तम इति ॥ विष्वक् सर्वतः तमः समन्तात्तमः । अच् (पा४।७९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'व्यापकतमसः' ॥

नागाः काद्रवेयाः

नागा इति ॥ नगे भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । यद्वा—न गच्छन्ति । अगाः । न अगाः । 'सुप्सु-

१—कुहकमिन्द्रजालम् ॥

पा' (२।१।४) इति समासः । अनञ्जान्न नलोपः । ('नागो-
मतङ्गजे सर्वे पुंनाने नागकेसरे । कूराचारे नागदन्ते मुस्तके
वास्तिदेऽपि च ॥ देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः ।
नागं रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीबन्धे कारणान्तरे' इति हैमः ॥ (१)
॥॥॥ कद्वा अपलानि । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) 'ढे लो-
पोऽकद्वाः' (६।४।१४७) इति टिलोपाभावे 'ओर्गुणः' (६।४।
१४६) । यत्तु-स्वामी-शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् । न
तु 'स्त्रीभ्यो ढक्' । कद्वाकमण्डत्वोश्छन्दस्युद्धिषेधः-इत्याह ।
तत्र । 'संज्ञायाम्' (४।१।७२) इति लोकेऽप्युद्धिधानात् ॥
(२) ॥॥॥ सर्वेभ्योऽन्ये देवयोनयोऽमी ॥ द्वे 'फणालाङ्गल-
वतो नराकारसर्पस्य' ॥

तदीश्वरः ।

शेषोऽनन्तः

तदीति ॥ तेषामीश्वरः । शिष्यते । 'शिष्लु विशेषणे'
(६० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'शेषोऽनन्ते वधे सी-
रिण्युपयुक्तेतरेऽपि च । शेषा निर्मात्यदाने स्यात्' इति
हैमः ॥ (१) ॥॥॥ न अन्तोऽस्य । 'अनन्तः केशवे शेषे
पुमान्, निरवधौ त्रिषु' ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'नागानां
स्वामिनः' ॥

वासुकिस्तु सर्पराजः

वासुकिरिति ॥ वसु रत्नं के मूर्ध्नि यस्य । वसु कायति
वा । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।३) । वसुकः ।
तस्यापत्यम् । 'अत इञ्' (४।१।९५) ॥ (१) ॥॥॥ सर्पाणां
राजा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे
'नागराजस्य' ॥

अथ गोनसे ॥ ४ ॥

तिलित्सः स्यात्

अथेति ॥ गोरिव नासिका यस्य । 'अञ्जासिकायाः'
(५।४।११८) इत्यच्, नसादेशः ॥॥॥ गोनासोऽप्यत्र ।
'गोनासगोनसौ' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥॥॥ तेलति
'तिल गतौ' (प० से०) भ्वादिः । तिलति । 'तिल स्नेहने'
(प० से०) तुदादिः । 'तिल इदुक् च' इति स इदुगागमश्च-
इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिषूक्तसूत्राभावात् तेलनम् ।
तिल् । संपदादिक्रिप् (वा० ३।३।१०८) तिलमेति । 'इण्
गतौ' (अ० प० अ०) क्रिप् (३।२।१७८) । तुक् (६।१।७१) ।
तिलित् । तिलितं स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) ।
कः (३।२।३) यद्वा तेलनम् । तिलिः । कृष्यादित्वात् (वा०

१-इह यद्यपि शेषवासुकीर्णैः । तथापि गतानुगतिकतया
कवयोऽभेदेन प्रयुज्यते यथा 'स्वमिव भुजंगविशेषं व्युपधाय स्वपिति
यो भुजंगविशेषम्' इति वृन्दावने । 'वलयायितशेषशायिनः सखि-
तामादित पीतवाससः' इति नैषधे । इति मुकुटः ॥ २-गो-
नासाय नियोजिता गदरजाः' इति राजशेखरः-इति मुकुटः ॥

३।३।१०८) इक् । तिलिं गतिं त्सरति । 'त्सर छद्मगतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०२) ।
इति डः ॥ (२) ॥॥॥ 'गोनसी मण्डली वोडः' इति तु
विक्रमादित्यः ॥ द्वे 'सर्पविशेषस्य' ॥

अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ।

अजेति ॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । अजस्य गरः । अजो नित्यो गरो
विषं यस्येति वा । यत्तु-अजं छागमपि गिरति । पचाद्यच्-
इति मुकुटः । तत्र । कर्मण्यणः प्रसङ्गात् । 'अजगरः स्मृतः
सर्पभेदेऽपि कवचे बुधैः' ॥ (१) ॥॥॥ शेते । 'शीङ् स्म्रे'
(अ० आ० से०) 'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः ॥ (२) ॥॥॥
वहति । 'वहियुभ्यां णित्' (ऊ० ३।१।१९) इत्यसच् ।
णित्त्वाद्बुद्धिः । वाहं गतिं स्यति-इति दा । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः । 'वाहसोऽजगरे वारिनिर्माणमुनि-
षण्योः' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'अजगरस्य' ॥

अलगदौ जलव्यालः

अलेति ॥ लगति 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । क्रिप्
(३।२।१७८) । अर्दयति । अच् (३।१।१३४) । लक्
चासावर्द्धश्च । लग्नः सन् पीडक इत्यर्थः । निर्विषत्वात्तद्भिन्नो-
ऽलगर्दः । यद्वा-अलति । 'अल गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) ।
गर्दति । 'गर्द शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
अलश्चासौ गर्दश्च ॥॥॥ 'अलगर्धः' इति तु मुकुटः । अलं
गृह्यति । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥॥॥
जलस्थो व्यालः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'जलव्यालस्य' ॥

समौ राजिलङ्गुण्डुभौ ॥ ५ ॥

समाविति ॥ राजी रेखास्यास्ति । सिध्मादित्वाङ्गच्
(५।२।९७) । यद्वा-राजिं लाति । 'ला दाने' (अ० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥॥॥
'ङ्गुण्डु' इत्यनुकरणशब्दः । तं भणति, तेन भाति, इति वा ।
'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति डः । लण्ज्यते ।
'ओ लङि उत्क्षेपणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
डलयोरेकत्वम् । उभति । 'उभ पूरणे' (तु० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ङुण्डुश्चासावुभश्च ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु-ङुडि तुडि निमज्जने ।
घञ् (३।३।१८) । ङुण्डेन भाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । 'कर्तृकरणे कृता-' (२।१।३२) इति समासः ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । तवर्गवृत्तीयादिरपि । अत एव
'दो डो दो लश्च' इति नरसिंहः-इति मुकुटः । 'दण्ड भा-
षणे' । 'दण्डुभः' इत्येके-इति स्वामी । तत्र । उक्तधातूना-
मदर्शनात् । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कस्य कर्मण्युपपदे

विधानात् । परत्वादुपपदसमासस्य (३।११९) न्याय्यत्वाच्च ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'निर्विषस्य द्विमुखस्य सर्पस्य' ॥

मालुधानो मालुहाहिः

माल्विति ॥ मालुरोपधी । तत्र धानमस्य । 'मालु-
धानश्चित्रसर्पे महापद्मे च दृश्यते' इत्युत्पत्तिनी । 'मालु-
धानो मालुहाही मालुधानी लतान्तरे' इति विश्वः । (१)
॥*॥ मां तुलयति । कः । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) ।
मालुश्चासावहिश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चित्रसर्पस्य' ॥

निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ।

निर्मुक्त इति ॥ अमोचि । मुक्तः—कञ्चुकः । नास्ति
मुक्तोऽस्य । 'निर्निश्चयनिषेधयोः' । निर्मुक्तस्त्यक्तसङ्गे स्या-
न्मुक्तकञ्चुकभोगिनि ॥ (१) ॥*॥ मुक्तः कञ्चुको येन ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मुक्तत्वचः सर्पस्य' ॥

सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगोऽहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥

आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ।

कुण्डली गूढपाञ्चशुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥

दर्वाकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको विलेशयः ।

उरगः पन्नगो भोगी जिहगः पवनाशनः ॥ ८ ॥

सर्प इति ॥ सर्पति । 'सृग् गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति को वा ।
'नोक्तमनिलयम्' इति गुणः । यद्वा सर्पणम् । भावे घञ् । सर्पः ।
सोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् । (५।२।१२७) स्त्रियां जातित्वा-
न्डीष् (४।१।६३) ॥ (१) ॥*॥ पर्दते । 'पर्द कृत्सिते शब्दे'
(भ्वा० आ० से०) । 'पर्देर्नित्संप्रसारणमल्लोपश्च' (उ० ३।८०)
इति काकुः प्रत्ययः । पिपतिं खम् । 'पिपतेर्दाकुर्दखश्च'
(*) इति वा । 'पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे सर्पचित्रकयोः पुमान्' ॥
(२) ॥*॥ 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० अ०) इगुपधत्वात्
(३।१।१३५) कः । भुजः सन् गच्छति । 'अन्यत्रापि' (वा०
३।२।४८) इति डः ॥ (३) ॥*॥ 'भुजेन कौटिल्येन गच्छति'
वा । 'गमेः सुपि' 'खच्च डिद्वा' (वा० ३।२।३८) इति खचि
डित्वे टिलोपे भुजंगः । 'भुजंगः सर्पखिन्नयोः' इति हैमः ॥
(४) ॥*॥ आहन्ति । 'आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (उ० ४।
१३८) इतीन् ङित् । 'अहिर्वासासुरे सर्पे पुंसि' ॥ (५) ॥*॥
खच्यडित्वे भुजंगमः ॥ (६) ॥*॥ 'आशीस्तालुगता दंष्ट्रा
तया विद्धो न जीवति' । तत्र विषमस्य । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) दीर्घसलोपौ । केचित्त्वीकारान्तमाशीशब्दमाहुः ।
'आशीमिव कलामिन्दोः' इति राजशेखरः ॥ (७) ॥*॥ वि-
षस्य धरः ॥ (८) ॥*॥ चक्रमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५।२।
११५) । 'चक्री कोके कुलालेऽहौ वैकुण्ठे चक्रवर्तिनि' इति
हैमः ॥ (९) ॥*॥ व्याडते । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०)

व्याडपूर्वः । अच् (३।१।१३४) । ('व्याडो हिंस्रपशौ सर्पे')
॥*॥ डलयोरेकलस्मरणात् व्यालोऽपि । 'व्यालो दुष्टगजे
सर्पे खले श्वापदसिंहयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥*॥
कुटिलं सर्पति । 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' (३।१।२३) इति यङ् ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'यङोऽचि च' (२।१।७४) ।
'संसार-सारस-सरीसृप-सस्य-साम्नाः' इति द्विदन्त्ये ऊष्म-
विवेकः ॥ (११) ॥*॥ कुण्डलं कुण्डलाकारतास्यास्ति । इनिः
(५।२।११५) । यत्तु मुकुटः—वयं तु 'कुण्डलमनुकरोतीति'
'कुण्डलशब्दात् प्रातिपदिकाद्धात्वर्थणिजन्तात् घञर्थे के'
(वा० ३।३।५८) कुण्डलं कुण्डलनं कुण्डलानुकरणम् । तद्यो-
गाद् 'इनिः' (५।२।११५) 'कुण्डली' इति ब्रूमहे-इत्याह ।
तत्र परिगणनात् काभावात् । प्राचाभेव फलितार्थस्य ला-
भात् । 'कुण्डली वरुणे सर्पे मयूरे कुण्डलान्विते' ॥ (१२)
॥*॥ गूढाः पादा अस्य । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'पादा-
नामपि विज्ञेये द्वे शते द्वे च विंशती' इत्यागमः । यद्वा गूढं
पादयति । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । ण्यन्तात् (३।१।
२६) क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (१३) ॥*॥ चक्षुः श्रवः कर्णो-
ऽस्य । सान्तः ॥*॥ अत एव 'गोकर्णः' अपि । ('गोकर्णः
प्रमथान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने मृगेऽध्वतरसर्पयोः') ॥
(१४) ॥*॥ काकस्येवोदरमस्य । यद्वा—ईषदकति । 'अक
कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ईषदर्थे च' (६।३।
१०५) कोः कादेशः काकम्-ईषत्कुटिलगतिमद्-उदरमस्य ॥
(१५) ॥*॥ फणास्यास्ति । ब्रीह्यादिः (५।२।११६) फणो-
ऽस्यास्ति वा । अत इनिः (५।२।१०५) ॥ (१६) ॥*॥ द-
व्याकारः फण एव करो यस्य प्रहारसाधनत्वात् । दर्वा फणं
करोति, इति वा । 'कृत्रो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥
(१७) ॥*॥ दीर्घं पृष्ठमस्य ॥ (१८) ॥*॥ गर्हितं दशति ।
'लुपसद-' (३।१।२४) इति यङ् । 'जपजभ-' (७।४।८४)
इति नुकि अनुस्वारः (८।२।१२४) । 'यजजप-' (३।२।
१६६) इत्यूकः । 'दन्दशूकस्तु पुल्लिङ्गो राक्षसे च सरीसृपे' ॥
(१९) ॥*॥ विले शेते । 'अधिकरणे शेते' (३।२।१५) ।
इत्यच् । 'शयवास-' (६।३।१८) इत्यलृक् । 'विलेशयो
मूषिकेऽहौ' इति हैमः ॥ (२०) ॥*॥ उरसा गच्छति । 'उ-
रसो लोपश्च' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (२१) ॥*॥ पन्नं
पतितं यथा तथा गच्छति । 'सर्वत्रपन्नयोः' (वा० ३।२।
४८) इति डः । 'पन्नगश्चौषधीमेदे तथैव पवनाशने' ॥
(२२) ॥*॥ भोगः फणो वक्रगतिर्वास्यास्ति । इनिः (५।२।
११५) । 'भोगी भुजंगमेऽपि स्याद्गमपात्रे रुपे पुमान् ।
विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी' ॥ (२३) ॥*॥
जिह्वं कुटिलं गच्छति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति

१—अत्र तु 'कुण्डलं कर्णभूषायां पाशेऽपि बलवेऽपि च ।
काञ्चनद्रुगुह्योः स्त्री केवलः कुहनेऽपि च' इत्युपलभ्यते ॥ तच्च
न संपर्यायबोधकम् ॥

१—लक्ष्यं च । 'किं गह्वरगविसर्पिकर्मो राजिलेपु गरुडः
प्रवर्तते' इति स्वामी ॥ २—भाष्ये तु 'अन्येभ्योऽपि' इति दृश्यते ॥

डः । 'जिह्वागोऽहौ च मन्दगे' इति विश्वः ॥ (२४) ॥*॥
पवनोऽशनं यस्य ॥ (२५) ॥*॥ पञ्चविंशतिः 'सर्पमात्रस्य' ॥
त्रिष्वहेयं विषास्थ्यादि

त्रिष्विति ॥ अहौ भवम् । 'दतिकृक्षि-' (४।३।५६)
इति ङञ् स्त्रियां 'टिङ्हा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१)
॥*॥ आदिना कञ्नुकादि ॥ एकम् 'सर्पविषास्थ्यादेः' ॥

स्फटायां तु फणा द्वयोः ।

स्फटायामिति ॥ स्फटति । 'स्फट विकसने' (जु० प०
से०) चौरादिकः । णिजभावे पचाद्यच् (३।१।१२४) ॥*॥
'फटा' इति कचित्पाठः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ('फटा
तु कितके फणे') ॥ (१) ॥*॥ फणति । 'फण गतौ' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ 'द्वयोः' इत्य-
नेन 'स्फटा' अपि संवध्यते—इति स्वामी ॥ द्वे 'फणायाः' ॥
समौ कञ्चुकनिर्मोको

समाविति ॥ कश्चते । 'कचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकादुक्त्वात् । 'कञ्चुको वारवाणे स्यान्नि-
र्मोके कवचेऽपि च । वर्षापकण्टहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके ।
कञ्चुक्यौषधिभेदे च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ निश्च-
येन मुच्यते ॥ कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'निर्मोको मो-
चने व्योम्नि संनाहे सर्पकञ्चुके' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्पत्वचः' ॥

क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥ ९ ॥

क्ष्वेड इति ॥ क्ष्वेडते मोहयति । अच् (३।१।१३४) ।
क्ष्विद्यन्त्यनेन वा । 'क्ष्विद्वदा लेहनमोचनयोः' । 'मोहनयोः'
इत्येके (भ्वा० प० से०, दि० प०) । 'हलश्च' (३।३।१२९)
इति घञ् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'क्ष्वेडो ध्वनौ क-
र्णामये विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति ।
लोहितार्कपर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले
वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ गिरति जीवम् 'गृ नि-
गरणे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गरं लाति ।
'ला दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । भावपरत्वं
गरशब्दस्य । गिरतेर्बाहुलकादल्च् वा । 'गरलं पन्नगविषे
तृणपूलकमानयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वेवेष्टि कायम् ।
'विष्ट व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) 'विष विप्रयोगे' (क्र्या० प०
से०) वा । 'इगुपध-' (३) (१।१३५) इति कः । 'गरले
विषमम्भसि च, स्त्रियामतिविषायाम्' इत्युष्मविवेकान्मूर्ध-
न्यान्तम् । 'पुंसि क्लीबे च' इति विषेणापि संवध्यते—इति
केचित् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विषमात्रस्य' ॥

पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ।

सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥

दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ।

पुंसीति ॥ ईषत् कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प०

१—'द्वयोर्वर्तमानायां स्फटायां फणापि द्वयोः' इति केचित् ।
नैषा ग्रन्थकृद्रीतिः—इति प्रियूषम् ॥

से०) अच् (३।१।१३४) । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५)
इति कोः कादेशः । 'काकोलो नरकान्तरे, नाकुलाले द्रोण-
काके, विषभेदे च न स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ कालमपि कूट-
यति । 'कूट परिदाहे' (उ० से०) चुरादिः । 'कर्मण्यण्' (३।
२।१) । कालस्य कर्मणो मृत्योर्वा कूटो राशिरिव—इति वा ॥
(१) ॥*॥ हलति जठरम् 'हलविलेखने' (भ्वा० प० से०) ।
न हलति आहलति वा अच् (३।१।१३४) । अहलम्—आ-
हलम्, वा । ततः कर्मधारयः । हाला इव, हलतीति
वा । हलमिव हलति । अच् (३।१।१३४) प्रज्ञाद्यण्
(५।३।३८) । 'हालाहलं हालहलं वदन्यपि हलाहलम्'
इति द्विरूपकोपः । 'गोनौसगोनसौ, हालाहलं हालहलं विषम्'
इति त्रिकाण्डशेषः । 'हलाहलस्तु हयलालोरगे विषे । ज्ये-
ष्ठां च' इति हैमः ॥ (१) ॥ एते त्रयः क्लीबपुंसोः ॥*॥ सौ-
राष्ट्रे देशभेदे भवः । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०)
ठञ् । 'सारोष्ट्रिकः' इति पाठः—इति मुकुटः । सुराष्ट्रे भव
इति तु स्वामी । (१) ॥*॥ शुक्लिके देशे भवः । 'दतिकृक्षि-'
(४।३।५६) इति योगविभागादुक्त्वात् ॥ (१) ॥*॥ ब्रह्मणः पुत्रः ।
'ब्रह्मपुत्रः क्ष्वेडभेदे नदभेदे च पुंस्त्रियम्' ॥ (१) ॥*॥
प्रदीपयति णिच् । (३।१।२६) नन्दादित्युः (३।१।१३४) ॥
(१) ॥*॥ दरदि देशे भवः । 'दारदो विषभेदे स्यात्पारदे
हिङ्गुलेपुमान्' ॥ (१) ॥*॥ वत्सान् न भ्राति । 'णभ हिंसायाम्'
(क्र्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) वत्सस्य नाभिरिव
नाभिरस्येति वा । 'अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्—' (५।४।७) इति
योगविभागादच् ॥ (१) ॥*॥ 'स्थावरविषभेदानां' प्र-
त्येकम् ॥

विषवैद्यो जाङ्गलिकः

विषेति ॥ विद्यामधीते वेत्ति वा । 'तदधीते तद्वेद' (४।
२।५९) इत्यण् । विषस्य वैद्यः ॥ (१) ॥*॥ जाङ्गलीं विषवि-
द्यामधीते वेद वा । वसन्तादित्वात् (४।२।६३) ठक् । 'परी-
क्षितं समश्रीयाज्जाङ्गलीभिर्मिषगृह्यतः' ॥ जाङ्गल्या दीव्यतीति
वा । 'तेन दीव्यति' (४।४।२) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'गारुडिकस्य' ॥

व्यालग्राह्याहितुण्डिकः ॥ ११ ॥

व्यालेति ॥ व्यालं गृह्णाति । 'नन्दिग्रहि-' (३।१।१३४)
इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ अहेस्तुण्डं मुखम् । तेन दीव्यति ।

१—यथा 'स्निग्धं भवत्यमृततुल्यमहो कलत्रं हालाहलं विषमि-
वाप्रगुणं तदेव' यथा 'काममपायि मयेन्द्रियकुण्डैर्यद्यपि दुष्कृतहा-
लहलौघः' यथा वा 'मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हालहलं
महाविषम्' इति स्वामी । 'कस्य सद्यो हलाहलः' इत्यनेकार्थकैर-
वाकारकौमुदी ॥ २—गोनौसगोनसौ श्लोकार्धपतितत्वेनोक्तौ न प्र-
कृतोपयुक्तौ ॥ ३—'त्वं विष ब्रह्मणः पुत्र सत्ये धर्मे व्यवस्थितः
इति याज्ञवल्क्योक्तः—इति स्वामिमुकुटबुधमनोहराः ॥

ठक् (४।४।२) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्ध्याभावे 'अहितुण्डिकः' अपि । 'व्यालम्राहोऽहितुण्डिकः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्पग्राहिणः' ॥

॥ इति पाताल-भोगिवर्गविवरणम् ॥

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ नरति, नृणाति वा, । 'नृ नये' (भ्वा०, ऋया० प० से०) । 'कृणादिभ्यः संज्ञायां युन्' (उ० ५।३।५) । 'नरकः पुंसि निरयदेवारातिप्रभेदयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।४।३८) नारकः । यत्तु—'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वम्—इति स्वामिसुकुटौ । तन्न । अणि वृद्धिसंभवात् । उत्तरपदपरत्वाभावाच्च । यदपि—नराः कायन्त्यत्र । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) के नरकः,—इति तु स्वामी—इति मुकुटः । तन्न । अधिकरणे उक्तवार्तिकप्रवृत्तेः । 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति बाधात् ॥ (१) ॥*॥ निर्गतोऽयात् ॥ (३) ॥*॥ दुष्टा गतिः । 'दुर्गतिः । नरके निःस्वतायां च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नरकस्य' ॥

तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

संहारः कालसूत्रं चेत्याद्याः

तदिति ॥ तस्य नरकस्य भेदाः । तपति । ल्युः (३।१।१३४) । 'तपनोऽरुष्करेऽपि स्याद्भास्करे निरयान्तरे' ॥ (१) ॥*॥ 'वीचिः खल्पतरङ्गे स्यादवकाशे सुखेऽपि च' इति विश्वः । नास्ति वीचिः सुखमत्र । 'अवीचिस्त्वन्तरङ्गे नरकान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रुर्नाम प्राणी (मृग)-विशेषः । तस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । महतो रुरोरयम् ॥ (१) ॥*॥ 'रौरवो नरके घोरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ हरणं हारः । घञ् (३।३।१८) । सम्यग् हारोऽत्र ॥*॥ सम्यग् घातोऽत्र ('संघातः पुंसि घाते च संहतौ नरकान्तरे' इति मेदिनी) । इत्येके ॥ (१) ॥*॥ कालान्ययोमयानि सूत्राण्यत्र ॥ (१) ॥*॥ आद्यशब्देन तामिस्रान्धतामिस्रासिपत्रवनादयः । 'नरकभेदानां' पृथक् पृथक् ॥

१—अत्र तु 'दारिद्रे नरके चापि' इति लिखितमासीत् । परंतु हैमे नोपलभ्यते ॥ २—अतरङ्गे कलोलरहिते यथा 'अवीचिर्निर्वाते सरससरसीवेद्यमबला' इत्यादौ वाच्यलिङ्गः ॥ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ नरके तु तपनसाहचर्यात्पुलिङ्गः 'अवीचि गाहन्ते हुतवहशिखापूरितमपि' इति शिल्पलेखः इति—सर्वधरः स्वामी पश्चिका च—इति मुकुटः ॥ ३—हैमे तु 'भीषणे नरकान्तरे' इत्युपलभ्यते ॥

संस्वास्तु नारकाः ।

प्रेताः

संस्वा इति ॥ नरकस्थाः सत्त्वाः जन्तवः । नरके भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । प्रागुः 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'नरकस्थप्राणिनाम्' ॥

वैतरणी सिन्धुः

वैतेति ॥ नारकी नदी । विगतस्तरणिर्यत्र तत्र भवा । अण् (४।३।५३) । विगता तरणिर्यत्र वा । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । वितरणेन दानेन लङ्घ्यते इति वा । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । 'नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी स्मृता' इति त्रिकाण्डशेषः । 'वैतरणी नद्यां प्रेतानां, यातुमातरि' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वैतरण्याः' ॥

स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ॥ २ ॥

स्यादिति ॥ लक्ष्मीविरुद्धा ॥ (१) ॥*॥ नियता ऋति-वृणा यस्याः 'ऋतिर्गतौ वृणायां च स्पर्धायां च शुभेऽपि च' इति रभसः । निर्गता ऋतेः शुभात्—इति वा । 'निर्ऋतिः स्यादलक्ष्म्यां स्त्री, दिशां पालान्तरे पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारकीयाया अलक्ष्म्याः' ॥

विष्टिराजूः

विष्टिरिति ॥ विशति क्लेशम् । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । यद्वा विष्णाति । 'विष विप्रयोगे' (ऋया० प० से०) । 'क्तिच्कौ च—' (३।३।१७४) इति क्तिच् । यद्वा विष्यते । कर्मणि क्तिन् (३।३।१७४) । यत्तु—वेतनेन विमुच्यतेऽनेन । 'विष्ल विप्रयोगे' करणे क्तिन्—इति मुकुटो व्याख्यत । तन्न । विप्रहादिप्रदर्शनस्य परस्परविरुद्धत्वात् । ल्युटा क्तिनो बाधप्रसङ्गाच्च । 'विष्टिः कर्मकरे मूल्ये भद्राजप्रेषणेषु च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ आजवते । 'जू गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'क्विच्चिप्रच्छि—' (वा-३।२।१७८) इति क्तिब्दीर्घौ । आ अज्यते वा । 'आजूवेतनयोर्विष्टिः कर्मकृतकर्मणोरपि' इति शाश्वतः—इति स्वामी । यत्तु—आजू रेफान्तापि, इति पश्चिका स्वामी च इति मुकुटः । तन्न । पूर्वप्रदर्शितस्वाम्युक्तविप्रहृद्वयेनापि रेफान्तताया अलामात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे स्त्रियौ । द्वे, निर्मूल्यक-

१—मुकुटोक्तम् 'एकम्' इत्येवोचितम् ॥ २ निरुपद्रवे च वाच्यलिङ्गो यथा 'निर्ऋतिर्धर्मकर्मतः' इति हैमानेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—विष्टिः कर्मकरे तु वाच्यलिङ्गो यथा 'विशन्तु विष्टयः सर्वे रुद्रा इव महौजंसः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—'हृदाभुक्तिकः क्लेशो विष्टिराजूश्च कीर्त्यते' इति कोषान्तरादिति मुकुट-बुधमनोहरे ॥

मंकरणे इति मुकुटः, नरके हठात्प्रक्षेपस्येति स्वामी, 'भद्रा-
ख्यकरणस्य' इत्यन्ये ॥

कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।

कारणेति ॥ 'कृष् हिंसायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'यत्
निकारोपस्कारयोः' (जु० उ० से०) । आभ्यां णिच् (३।१।
२६) । 'प्यासश्चन्ध-' (३।३।१०७) इति युच् । 'कारणं
करणे हेतुवधयोश्च नपुंसकम् । स्त्री यातनायां च' ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ 'विद वेदनाख्यानविवासेषु' (जु० आ०
से०) । णिच् (३।१।२६) । युच् (३।३।१०७) । तीव्रा
चासौ वेदना च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तीव्रदुःखस्य' ॥
नरकरुज इति स्वामी ॥

पीडाबाधाव्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥

स्यात्कष्टं कृच्छ्रमामीलम्

पीडेति ॥ 'पीड अवगाहने' (प० से०) चौरादिकः ।
मिदार्थे (३।३।१०४) । 'पीडार्तिमर्दनोत्सङ्कपासु सरल-
हमे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'बाध विलोडने' (भ्वा० आ०
से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'बाधा दुःखे निषेधे
च' इति मेदिनी ॥*॥ 'आबाधा' इति वा छेदः । 'आबाधा
वेदना दुःखम्' इति हलायुधः ॥ (२) ॥*॥ 'व्यथ भयसं-
चलनयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'घटादयः पितः' इति शि-
त्वातिदेशाद् (३।३।१०४) ॥ (३) ॥*॥ दुष्टानि खान्य-
स्मिन् । यद्वा दुर्निन्दितं खनति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।
२।१०१) इति डः । यद्वा दुःखयति । 'सुख दुःख तत्क्रियायाम्'
(उ० से०) चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१४) ॥ (४) ॥*॥
मानसे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । मान-
स्याद्भिन्नाम् । 'प्रसूतिजमानस्यं कृच्छ्रं कष्टं कलाकलम्'
इति वाचस्पतिः ॥*॥ अमनसो भावः आमनस्यम् । 'ब्राह्म-
णादित्वात् (५।१।१२४) घ्यस्-इति स्वामी (५) ॥*॥ प्रसूते-
र्जातम् । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (६) ॥*॥ द्वे
वैमनस्यस्य इति स्वामी । षडपि मनःपीडायाः-इति सभ्याः ।
'दुःखप्रसूतिजे क्लीवे पीडा बाधा च वेदना' इति माला ।
कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।३।
१७४) । 'कृच्छ्रगहनयोः कषः' (७।२।२२) इतीडभावः ।
'कष्टं तु गहने कृच्छ्रे' ॥ (७) ॥*॥ कृन्तति । 'कृती छेदने'
(जु० प० से०) । 'कृतेदछः कृ च' (उ० २।२१) इति रक्
छश्च । 'कृच्छ्रमंहसि । कष्टे सान्तपने' इति हैमः ॥ (८)
॥*॥ आ समन्ताद् भियं लाति । कः (३।२।३) । 'आ-
भीलं भीषणे कृच्छ्रेऽपि' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ त्रीणि 'श-
रीरपीडायाः' ॥ नवापि 'दुःखस्य' इत्येके ॥

१—अहसि पापे यथा 'कृत्स्नानि कृच्छ्राणि रविर्जनातु' इत्य-
मेकार्थकैरवाककौशुदी ॥ इह त्वम्मसीति लिखितमासीत् ॥

त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ॥

त्रिष्विति ॥ एषां मध्ये यद्वेद्यगामि द्रव्यगामि तत्रिषु ।
दुःखा सेवा । दुःखः सुतो निर्गुणः । सर्वं दुःखं विवेकिनः ॥

॥ इति नरकवर्गविवरणम् ॥

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ।

उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः १

रत्नाकरो जलनिधिर्यादः पतिरपांपतिः ।

समुद्र इति ॥ समुनन्ति । 'उन्दी क्लेदने' (ह० प० से०) ।
'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । समीचीना उद्रा जलचर-
विशेषा यस्मिन्निति वा । सह मुद्रया मर्यादया वर्तते इति
वा ॥ (१) ॥*॥ आपो धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च'
(३।३।९३) इति धाजः किः । ('अब्धिर्ना सरसि वारिधौ')
॥ (२) ॥*॥ कुं पृथ्वीं पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु०
प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'अन्येषामपि-' (६।३।
१३७) इति दीर्घः । नञ्समासः (२।२।१८) यद्वा न कूप-
मृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अगाधत्वात् ख-
नितुमशक्यः कुश्च उश्च कौ पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः'
(जु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) तद्धितः । ('अकू-
पारः कूर्मराजसमुद्रयोः') ॥ (३) ॥*॥ पारमावृणोति ।
'वृन् वरणे' (खा० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
पारावारावस्य स्त इति वा । अर्शआद्यच् । (५।२।१२७) ।
'पारावारः पयोराशौ पारावारं तटद्वये' ॥*॥ पारमपार-
मस्येति (पारावारः) पवर्गादिमध्यः-इति कश्चित् ॥ (४)
॥*॥ सरितां पतिः ॥ (५) ॥*॥ उदकानि सन्त्यत्र 'उदन्वा-
नुदधौ च' (८।२।१३) 'इति मत्वन्तो निपातितः ॥ (६)
॥*॥ उदकानि धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।
९३) इति किः । 'पेषंवासवाहनधिषु च' (६।३।५८) इत्युदः ।
'उदकस्य-' (६।३।५७) इति वा ॥ (७) ॥*॥ स्यन्दन्ते
आपोऽत्र । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः
संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । 'सिन्धुर्वमथुदेशा-
ब्धिनादे ना, सरिति स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥
'सरो नीरे तडागे च' इति रुद्रः । सरो नीरं गतिर्वास्त्य-
स्मिन् । मनुप् (५।२।९५) । 'तसौ मलथे' (१।४।१९) इति
भत्वम् । 'सरस्वास्तु नदे वार्धौ ना, न्यवद्रसिके, स्त्रियाम् ।
वाणीक्षीरलवाग्देवीगोनदीषु नदीभिदि । मनुपन्त्यामपि' ॥
(९) ॥*॥ सगरस्य राज्ञोऽयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् । न गरो येनामृतेन मणिना वा सह तेन वा ॥ (१०)

१—एषां दुःखादीनाम्-इति स्वामी ॥ २—तथा च हरिप्रबोधे
संदष्टयमकम्—'सतमाः सतमालतया पारापारास्तः सदारोदारः ।
लोकालोकानुकृतिः सद्यः स क्षयमनभ्रकूटैः कूटैः' इति मुकुटदु-
धमनोदरे ॥

॥३॥ अर्णस्यत्र सन्ति । 'अर्णसो लोपश्च' (५।२) इति वः सलोपश्च ॥ (११) ॥३॥ रत्नानामाकरः ॥ (१२) ॥३॥ जलानि निधीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः । जलानां निधिरिति वा ॥ (१३) ॥३॥ यादसां जल-जन्तूनां पतिः ॥ (१४) ॥३॥ अपां पतिः ॥ (१५) ॥३॥ पञ्चदश 'समुद्रस्य' ॥

तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे ॥ २ ॥

तस्येति ॥ क्षीरमुदकं यस्य । 'उत्तरपदस्य च' (वा० ६।३।५७) इत्युदः ॥ (१) ॥३॥ एवं लवणोदः, इक्षुरसोदः, सु-रोदः, दधिमण्डोदः, स्वादूदः, घृतोदः ॥ 'समुद्रविशेषाणां' पृथक्पृथगेकैकम् ॥

आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ।

पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥

कवन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।

अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशंवरम् ॥ ४ ॥

मेघपुष्पं घनरसः

आप इति ॥ आप्रवन्ति, आप्यन्ते वा । 'आपू व्याप्तौ' (खा० प० अ०) । 'आप्रोतेर्ह्रस्वश्च' (उ० २।५८) इति किच् ह्रस्वं च ॥३॥ असुनि (उ० ४।२०८) आपः सान्तं क्लीवं च । 'कवन्धमुदकमापोनीरवार्वारिनारम् । क्लीवमपि' इति संसारावर्तात् ॥ (१) ॥३॥ वारयति । वृत्रो ष्यन्तात् (३।१।२६) किप् (३।२।१७८) । वार् क्लीवमुक्तसंसारावर्तात् ॥ (२) ॥३॥ 'वसिषि' (उ० ४।१२५) इतीजि वारि च । ('वारि हीवेरनीरयोः । वारिर्व्यां सरस्वातां गजवन्धनभु-व्यपि') ॥ (३) ॥३॥ सलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सलिकलि' (उ० १।५४) इतीलच् । रलयोरेकलम् । 'स-रिलं सलिरं सलिलम्' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥३॥ क-म्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । वृषादितात् (उ० १।१०६) कलच् । 'कमला श्रीजलं पद्मं कमलं व मलो मृगः' इति धरणिदर्शनात् 'कमलम्' इत्येकं नाम । 'मलं क्लोमि मेघजे । पङ्कजे सलिले ताम्रे कमलस्तु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥३॥ जलति । 'जल अपवारणे' (चु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जलं गोकलले नीरे हीवेरेऽप्यन्यवज्जले' इति मेदिनी ॥ (६) ॥३॥ पयते पीयते, वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) ।

'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) वा असुन् (उ० ४।१८९) । 'पयः क्षीरे च नीरे च' इति हैमः ॥ (७) ॥३॥ कीलां ज्वालामलति वारयति 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । और्वान्निः कीलां लाति वा । 'की-लालं रक्षिरे तोये' इति हैमः ॥ (८) ॥३॥ न मृतं मरण-मस्थसिन् । प्राणस्यापोमयत्वात् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्या-त्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरि-देवयोः । अमृता मागधीपथ्यागुह्यामलकीषु च' ॥ (९) ॥३॥ जीव्यतेऽनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११६) । 'जीवनं वर्तते नीरप्राणधार-णयोरपि । जीवनी जीवना चापि जीवन्तीभेदयोः क्रमात्' ॥ (१०) ॥३॥ भूयते । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०) । 'भू-सूध्रूस्त्रिभ्यश्छन्दसि' (उ० २।८०) इति क्युन् । यद्वा भ-वन्त्युत्पद्यन्तेऽनेन । करणे ल्युट् (३।३।११६) संज्ञापूर्वकला-ङ्गणाभावः । 'भुवनं विष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जले' ॥ (११) ॥३॥ वन्यते संभज्यते सेव्यते वा । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'वनु याचने' (तु० आ० से०) वा । क-र्मणि घञ् (३।३।११९) । संज्ञापूर्वकलाङ्गणाभावः । यत्तु—भुवनवद्वाहुलकात् क्युनि 'अनुदात्तोपदेश'—(६।४।३७) इ-त्यादिना नलोपे वनम्,—इत्युज्ज्वलदत्तः—इति मुकुटः । तत्र । 'अनुदात्तोपदेश'—(६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपस्य किति झलि विधानात्क्युनि तदप्रसङ्गात् । अन्यथा वन्यत इत्यादावपि प्रसङ्गात् । 'वनं प्रस्रवणे गेहे प्रैवासेऽम्भसि कानने' इति हैमः ॥ (१२) ॥३॥ कं सुखं वध्नाति । 'बन्ध वन्धने' (क्या० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'क-वन्धं सलिले रुण्डे' इति शाश्वतादिदमेकं नौम । 'कवन्धो-ऽत्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरे । क्लीवं जले, पुंस्युदरे राहुरक्षोविशेषयोः' ॥३॥ केचित्तु—'कमन्धम्' इति पठित्वा द्वे नामनी-इत्याहुः ॥ (१३) ॥३॥ उन्नति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'उदकम्' (उ० २।३९) इत्युणादिसूत्रेण साधु । यत्तु—उन्दति—इति विग्रहीतवन्तौ स्वामिमुकुटौ । तच्चिन्त्यम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (१४) ॥३॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० से०) । 'उदके थुट्' (उ० ४।२०४) इत्यसुन् थुट् । यत्तु—पीयते—इति विग्रहप्रदर्शनं स्वामिमुकु-टाभ्यां कृतम् । तत्र । 'पातेर्वले जुट्' इत्यनुवृत्तिविरोधात् ।

१—अत्र तु 'प्रसूरश्वा जनन्यपि' इत्यपि लिखितमासीत् ॥

तत्तु न प्रकृतोपयुक्तम् ॥ २—प्रवासे यथा 'आहूतस्याभिषेकाय विस्तृतस्य वनाय च' इत्यनेकाधिकैरवाकरकौमुदी । अत्र तु 'प्रवाहे' इति लिखितमासीत् ॥ ३—'समरसरसि नृत्यत्कवन्धे' इति वासवदत्तायाम् 'चलितोदतकवन्धसंपदाः' इति माधे च प्रयोगात्—इति मुकुटः ॥ ४—'उदकशब्दसमानार्थ उदशब्दो विधत्ते' । तथा च 'प्रसन्नोदस्य, इत्यसंज्ञायामप्युदशब्दः प्रयुज्यते' इति (६।३।५७ सूत्रे) कैयट—इति मुकुटः ॥

१—बाहुलकात्पष्ठ्या अलुक् ॥ वाक्येनैव नामेति सर्वधरः—इति मुकुटः ॥ 'सुगममेव हि मध्यमपापतेः' इति दर्शनात्—इति स्वामी ॥ २—'आपोभिर्माणं कृत्वा' इति स्मृतेः—इति मुकुट-शुभमनोहरे ॥ ३—प्रयोगश्च 'वारि पतन्ति नदन्ति मयूराः' इति पूर्वघटकर्परः ॥—पूर्वसाहचर्यात्कौत्वं वारः इति तु कलिङ्गः ॥ पूर्वोत्तरसाहचर्यात् स्त्रीबीजयोर्वार इति तु पञ्चिका इति मुकुटः ॥

तत्र पातेर्ग्रहणम्, न पिबतेः ॥ (१५) ॥*॥ पुष्पाति ।
 'पुष पुष्टौ' (क्या० प० से०) । 'पुषः कित्' (उ० ४४४)
 इति करन् । 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयःकरिकराग्रयोः ।
 ओषधीर्द्वीपविहगतीर्थराजोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवक्त्रे च
 काण्डे खङ्गफलेऽपि च' ॥ (१६) ॥*॥ सर्वतो मुखान्यस्य ।
 सर्वदिग्गमनात् । 'सर्वतोमुख उग्रे च क्षेत्रज्ञब्रह्मणोः पु-
 मान् । नपुंसकं तु पानीये सुरवर्त्मन्यपि स्मृतम्' ॥ (१७)
 ॥*॥ आप्नोति, आप्यते वा । 'आप्ल व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०)
 'उदके नुम्नौ च' (उ० ४१२१०) इत्यनु ह्रस्वो भान्तादेशो
 नुमागमश्च । अम्भते वा । 'अभि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) ।
 असुन् (उ० ४१८९) । यत्तु—अमति—इति विग्रहप्रदर्शनं
 स्वामिमुकुटाभ्यां कृतम् । यच्च—अमेर्भुक् च—इति सूत्रोपन्य-
 सनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । तदुक्तसूत्रस्योज्ज्वलदत्तादावउ-
 पलम्भात् । अस्मदुपन्यस्तस्योपलम्भाच्च ॥ (१८) ॥*॥ ऋ-
 च्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उदके नुट् च'
 (उ० ४१९९७) इत्यनु नुडागमश्च । यत्तु—ऋणोति—इति
 विग्रहीतं स्वामिना । तत्र । 'अर्तेरुच्च' इत्यतः 'अर्तेः' इत्यनु-
 वृत्तेः स्वादेस्तत्राग्रहणात् ॥ (१९) ॥*॥ तौति । तुः सौत्र
 आवरणार्थः । औणादिको यः (४१९१२) ॥ (२०) ॥*॥
 पीयते । 'पा पाने' (भ्वा० प० से०) । अनीयर् (३१९९६) ।
 पायते वा । 'पै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'पानीयं पेय-
 जलयोः' इति हैमः ॥ (२१) ॥*॥ नीयते । 'णीञ् प्रापणे'
 (भ्वा० उ० से०) । 'स्फायि—' (उ० २१९३) इति रक् ।
 निर्गतं रादमेर्वा । 'निरादयः—' (वा० २१२१८) इति स-
 मासः । 'अग्रेरापः' इति (तैत्तिरीय) श्रुतेः । निष्कान्तो रो-
 ऽस्मात् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य—' (वा० २१२१४) इति
 बहुव्रीहिः । 'अज्योऽग्निः' इति स्मृतेः । यत्तु—'द्वलोपे—' (६।
 ३१९११) इति दीर्घेण 'नीरम्' इति स्वामी—इति मुकुटः ।
 तत्र । नयति 'नीरम्' इति स्वामिग्रन्थादुक्तार्थानवगमात् ।
 निश्चयेन राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आत-
 श्रोपसर्गे' (३१९१३६) इति को वा ॥*॥ 'नीरवार्वारिनारम्'
 इति संसारवर्तसंमते 'नार' इति पाठे नरस्येदम् । 'तस्येदम्'
 (४१३१२०) इत्यण् । 'आपो वै नरसूनवः' इति स्मृतेः ।
 ('नारस्तर्णकनीरयोः' इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥*॥ क्षियति ।
 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । 'शुसिचि(क्षि)मीनां
 दीर्घश्च' (उ० २१२५) इति कन् दीर्घत्वं च । यद्वा घस्यते ।
 'घसेः किञ्च' (उ० ४१३४) इतीरन् । 'गमहनजन—' (६।४।
 ९८) इत्युपधालोपः । यत्तु—क्षयति—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकु-
 टेन कृतम् । तत्र । उपन्यस्तधातोस्वाहशरूपाभावात् । 'क्षीरं
 पानीयदुग्धयोः' इति हैमः ॥ (२३) ॥*॥ अम्बते । 'अवि
 शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः । यत्तु—अम्बति
 इति स्वामिना विग्रहीतम् । तच्चिन्त्यम् । अस्यात्मनेपदित्वात् ॥
 (२४) ॥*॥ शं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।

पचाद्यच् (३१९१३४) । शवं संवरणं राति—इति वा । संव-
 यति । 'वं संबन्धने' । 'शंव च' (चु० प० से०) । बाहु-
 लकादरन्, इति वा । दन्त्यादिस्तालव्यादिश्च । 'शंवरं स-
 लिले, पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः । शंवरी चाखुपर्ण्या स्यात्'
 इति विश्वः ॥ (२५) ॥*॥ मेघस्य पुष्पमिव । 'मेघपुष्पं पि-
 ण्डाभ्राम्बुनादेये ना हरेर्हये' ॥ (२६) ॥*॥ घनस्य रसः ।
 'पुलिङ्गः स्याद् घनरसः सान्द्रनिर्यासनीरयोः' इति रभसः ।
 'नारं घनरसः पुमान्' इति शब्दार्णवः । 'अप्स्वपि शंव-
 (शम्ब)रपिप्पलकुशकमलकाण्डविषवनपयांसि । घनर-
 समम्बु क्षीरं घृतममृतं जीवनं भुवनम्' इति रत्नकोषात् क्ली-
 वमपि ॥ (२७) ॥*॥ दकशब्दोप्यत्र । 'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनम-
 मृतं जीवनीयं दकं च' इति हल्युधात् ॥*॥ सप्तविं-
 शतिः 'जलस्य' ॥

त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ।

त्रिष्विति ॥ अपां विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।
 १३४) इत्यणन्ताच्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्थायै-
 व्यञ् । स्त्रियाम् आप्या ॥ (१) ॥*॥ 'एकाचो नित्यम्'
 () इति मयट् । स्त्रियामम्मयी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जल-
 विकारस्य' ॥

भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिः

भङ्ग इति ॥ भज्यते 'भङ्गो आमर्दने' (ह० प० अ०) ।
 कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'भङ्गस्तरङ्गे मेदे च रुग्विशेषे परा-
 जये । कौटिल्ये भयविच्छिद्योः । (भङ्गा शाणे)' इति हैमः
 ॥ (१) ॥*॥ तरति । 'तृ घ्वनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ० १।२०) इत्यङ्गच् ॥ (२) ॥*॥ ऋ-
 च्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेरुच्च' (उ० ४।
 ४४) इति मिः अर्तेरुदादेशः (रपरः) । 'वा स्त्रियाम्' इति
 काकाक्षिगोलकन्यायेनोर्मिर्वीचिभ्यां संबध्यते । 'पुलिङ्गव्रीलि-
 ङ्गयोर्वीचिमणियष्टिमुष्टयः' 'अशनिश्रुतिशमिपाटलिशात्मलित-
 रणिश्रेण्यूर्यः' । 'वस्तिश्च' इति वामनः । 'ऊर्मिः पीडाज-
 वोत्कण्ठाभङ्गप्राकाश्यवीचिषु । वल्लसंकोचलेखायाम्' इति
 हैमः ॥ (३) ॥*॥ वयति, ऊयते वा । 'वेञ् तन्तुसंताने'
 (भ्वा० उ० अ०) 'वेञो ङिञ्' (उ० ४।७२) इतीचिः ।
 यत्तु—वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) ।
 'वातेः कित्'—इति मुकुटः । तत्र । तथासति 'विः' इति
 रूपप्रसङ्गात् । 'वातेर्ङिञ्' (उ० ४।१३४) इति सूत्रे 'जनि-

१—एतदुत्तरम् 'आप्यं मुखे च तन्मध्ये तङ्गवे च स्त्रियां स्थितौ ।
 इज्यादानेऽध्वरेऽर्चायां संगमेऽस्त्री गुणौ त्रिषु' इति लिखितमस्ति ।
 परंतु पूर्वार्थे आप्यस्य स्थाने आस्यशब्दस्यैव हैमविश्वमेदिनीपूपल-
 म्भात् स्वयमपि आस्यशब्दव्याख्यायामस्यैव कोशस्यास्यशब्दघट्टि-
 तस्येवोपन्यस्तत्वाच्च आस्यशब्दस्यैव तदर्थकत्वस्यामुभवसिद्धत्वाच्च न
 प्रकृतोपयुक्तम् ॥ उत्तरार्थस्य इज्याशब्दार्थबोधकत्वाच्च प्रकृतो-
 पयोगि ॥ २—भङ्गो विच्छिन्तिः इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

घसिभ्यामिण्' (उ० ४।१३०) इति सूत्रात् 'इण्' इत्यनुवृत्तेः
'वीचिर्नित्यं स्त्री' इति स्वामी । 'वीचिः खलपतरङ्गे स्यादव-
काशे मुखे द्वयोः' ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तरङ्गस्य' ॥

अथोर्मिषु ॥ ५ ॥

महत्सूलोलकलोलौ

अथेति ॥ उत्त लोडयति । 'लोड् उन्मादे' (भ्वा० प०
से०) । णिच् (३।१।२६) । पचाद्यच् (३।१।१३४) डलयो-
रेकत्वम् । यत्तु—लोलयतीति लोलः । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । उद्गतश्चासौ लोलश्चेति उल्लोलः, इति स्वामी—इति
मुकुटः । तन्न । ऊर्ध्वं लोलयति इति स्वामिना विगृहीतत्वात् ।
स्वकृतनिर्वचनाविशेषाच्च ॥ (१) ॥*॥ कं जलम् । तस्य
लोल उन्मादः । 'वा पदान्तस्य' (८।४।५९) इत्यनुस्वारस्य
लकारः । कलन्तेऽनेन नद्यः । । 'कल्ल अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकादोलच्—इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'महातरङ्गस्य' ॥

स्यादावर्तोऽभ्रसां भ्रमः ।

स्यादिति ॥ आवर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० प० से०) ।
भावे घञ् (३।३।१८८) । 'आवर्तेश्चिन्तने वारिभ्रमे चावर्तने
पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ 'जलानां भ्रमणस्य' एकम् ॥

पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियः ॥ ६ ॥

पृषन्तीति ॥ पृषति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'पृषद्बृहन्महत्'—(उ० २।८४) इति साधु । बहुवचनमत-
न्त्रम् । 'पृषन्मृगे पुमान्, बिन्दौ न द्वयोः, पृषतोऽपि ना ।
अनयोश्च त्रिषु श्वेतबिन्दुयुक्तेऽप्युभाविमौ' ॥ (१) ॥*॥ बि-
न्दति । 'विदि अवयवे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः ।
'बिन्दुर्दन्तक्षतान्तरे । भुवोर्मध्ये रूपकाव्यकृतौ च पृषते
पुमान् । वेदितर्यन्यलिङ्गः स्यात्' ॥ (२) ॥*॥ पृषन्ति । 'पृ-
षिरजिभ्यां कित्' (उ० ३।१।११) इत्यतश्च । 'पृषतस्तु मृगे
बिन्दौ खरोहिते । श्वेतबिन्दुयुक्तेऽपि स्यात्' इति हैमः ॥ (३)
॥*॥ 'मुषु षुषु दाहे' (भ्वा० प० से०) । संपदादित्वात्
(वा० ३।३।१०८) भावे क्तिप् । विगता रुद्धा वा मुट् दाहो-
ऽस्मात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जलकणस्य' ॥

वक्राणि पुटभेदाः स्युः

वक्राणीति ॥ वक्रन्ति । 'वञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'स्फायितश्चि'—(उ० २।१३) इति रक् । 'न्यङ्कादीनां च'
(७।३।५३) इति कुत्वम् । 'वक्रं पुटभेदे वक्रः कुटिले कू-
रभौमयोः' इति हैमः । 'वक्रः शनैश्चरे पुंसि; पुटभेदे नपुं-
सकम् । त्रिषु कूरे च कुटिले' । स्वामी तु—चक्राकारेण या-

न्यधः—इति विगृह्यन् चवर्गादित्वं मन्यते । 'चक्रः क्रोके
पुमान्, क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भका-
रोपकरणाङ्गयोः । जलावर्तेऽपि' इति चादौ मेदिनी ॥ (१)
॥*॥ पुटं संश्लिष्टं मिन्दन्ति । 'मिदिर् विदारणे' (ह० उ०
अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । 'पुटभेदस्तु नगरतोषयो-
स्तटिनी मुखे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्राकारेण
जलानामधोयानस्य' ॥

भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ।

भ्रमा इति ॥ भ्रमन्ति जलान्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् । 'भ्रमोऽभ्रुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमणयोरपि' ॥
(१) ॥*॥ निर्गमनानि । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'ग्रहवृट्निश्चिगमश्च' (३।३।५८) इत्यप् । करणे वा । 'खनो
घ च' (३।३।१२५) । इति घः । जलानां निर्गमाः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'जलनिःसरणजालकस्य' ॥ नद्यादौ अधःस्थजल-
स्योर्ध्वनिःसरणस्येत्यन्ये । स्वामी तु—चत्वार्येकार्यानि—इत्याह ॥
कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥

कूलमिति ॥ कूलयति । 'कूल आवरणे' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'कूलं तटे सैन्यपृष्ठे तडागस्तूभ-
योरपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रुणद्धि । 'रुधिर् आ-
वरणे' (ह० उ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥*॥
अदन्तोऽपि । 'रोधः प्रोक्तश्च रोधसि' इति संसारा-
वर्तात् । तत्राच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ तीरयति ।
'पार तीर कर्मसमाप्तौ' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।
१।१३४) । यत्तु मुकुटः—तीर्थते तरणकर्म समाप्यतेऽने-
नात्र वा । चुरादिष्यन्तात् 'एरच्' (३।३।५६)—इत्याह ।
तन्न । 'अजन्म्यां स्त्रीखलनाः' (वा० ३।३।१२६) इति
ल्युट्प्रसङ्गात् । 'पुंसि संज्ञायाम्'—(३।३।११८) इति घ-
प्रसङ्गाच्च । 'तीरो वज्रे तीरं पुनस्तटे' इति हैमः ॥ (३)
॥*॥ +एवं पारम्+ प्रतीरमित्युपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥ (४)
॥*॥ तटति । 'तट उच्छ्राये' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । स्त्रियां तटी । 'जातेः—' (४।१।६३) इति
ङीप् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'तीरस्य' ॥

पारावारे परार्वाची तीरे

पारेति ॥ परं तीरं पारम् । 'पारं प्रान्ते परतटे' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ अर्वाक् तीरम्—अवारम् । अव अर्थते ।
'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।११९) ।
न वार् अस्त्यत्र—इति वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥
(१) ॥*॥ 'परतीरावरतीरयोः' एकैकम् ॥

१—जलनिःसरणजालके यथा माघे 'भ्रमागतैरभ्रुभ्रमुराशिः'

इति—इति मुकुटः ॥ २—दीर्घेकारादि 'समुद्रतीरे' ओका
सेनागं व्याप्तवती बलेन' इति द्विसंधानरूपात् ॥ ३ इदं
वक्ष्यमाणोपयोगि ॥

१—'पृषन्ति बिन्दुपृषताः' इति त्रिभिर्द्वन्द्व इत्यन्ये । तथा च
'पयः पृषन्तिभिः स्पृष्टा वान्ति वाताः शनैः शनैः' इति जाभवती-
विजयवाक्यम्—इति मुकुटपीठपुपुधमनोहराः ॥

पात्रं तदन्तरम् ।

पात्रमिति ॥ तयोः पारावारयोरन्तरं मध्यम् । पिवन्त्यत्र पान्यस्माद्वा । पिवतेः पातेर्वा घृन् (उ० ४।१५९) । 'पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पर्णे नृपतिमन्त्रिणि । योग्यभाजनयोर्यज्ञभाण्डे नाध्यानुकर्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तटमध्यवर्तिप्रवाहस्य' ॥

द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥ ८ ॥

द्वीप इति ॥ द्विगता अन्तर्गता वा आपोऽत्र । 'ऋक्पूरु' (५।४।७४) इत्यः समासान्तः 'घन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' (६।३।९७) काकाक्षिवत् 'अस्त्रियाम्' इत्युभाभ्यां संबध्यते ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलमध्यस्थस्थानस्य' ॥

तोयोत्थितं तत्पुलिनम्

तोय इति ॥ पुलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'तलिपुलिभ्यां च' (उ० २।५३) इतीनन् । त्रिकाण्डशेषे तु 'पुलिनं द्वीपमुच्यते' इत्यभिहितम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'जलादचिरनिर्गततटस्य' ॥

सैकतं सिकतामयम् ।

सैकतमिति ॥ सिकताः सन्त्यस्मिन् । 'सिकताशर्कराभ्यां च' (५।२।१०४) इति मलथेऽण् ॥ (१) ॥*॥ सिकतानां विकारः । 'मयद्वैतयोः' (४।३।१४३) इति मयट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वालुकामयतटस्य' ॥

निषद्वरस्तु जम्वालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ ॥ ९ ॥

निषेति ॥ निषीदन्यत्र । 'षदलु विशरणगल्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प० अ०) । 'नौ सदेः' (उ० २।१२२) इति प्वरच् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।३६) इति षत्वम् । यद्वा निषदनम् । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । निषद आसनस्य वर आवारकः । 'वृञ् आवरणे' (चु० उ० से०) आधृषीयः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'निषद्वरः सरे पङ्के निशायां तु निषद्वरी' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ जमति । 'जसु अदने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्वाल् । यद्वा ।-जम्ब अदने' () इति धातुः । भावे घञ् (३।३।१८) । जम्बम् आलाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'जम्वालः शैवले पङ्के' ॥ (२) ॥*॥ पच्यते । 'पचि विस्तारे' (चु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति करणे वा । 'पङ्कोऽस्त्री कर्दमे पापे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ शीयन्तेऽस्मिन्ननेन वा । 'षट् शतने' (भ्वा० तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१२१) । यद्वा शीयते नश्यति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) । यद्वा श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'शाशपिभ्यां ददनौ' (उ० ४।१७०) इति दः । 'शादः कर्दमशष्पयोः' इति हैमः ॥ (४)

१—एतदग्रे 'जगलो मदनुदुमे । मदके पिष्टमधे च पुंसि धूतेऽभिधेयवत्' इति लिखितमासीत् ॥ तत्तु जगलशब्दार्थबोधकतया न प्रकृतोपयुक्तम् ॥

॥*॥ कर्दति । 'कर्द कुत्सिते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कलिकर्धोरमः' (उ० ४।८४) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कर्दमस्य' ॥

जलोच्छ्वासाः परीवाहाः

जलोच्छ्वासा इति ॥ जलान्युच्छ्वसन्ति परिवहन्येभिः । 'श्वस प्राणने' (अ० प० से०) । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) । इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । यद्वा जलानामुच्छ्वसनम् । परिवहनम् च । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'परीवाहो जलोच्छ्वासे महीभूयोग्यवस्तुनि' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रवृद्धजलस्य निर्गममार्गस्य' । समधिकजलस्य सर्वतो वहनस्य वा ॥

कूपकास्तु विदारकाः ।

कूपका इति ॥ कुत्सिताः कूपाः । 'कुत्सिते' (५।३।७४) इति कः । कूपस्य प्रतिकृतिः इति वा । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकुन्दरे । उदपाने चित्तायां च (कूपिकाम्भोगतोपले)' ॥ (१) ॥*॥ विदार्यन्ते । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) णिच् (३।१।२६) बाहुलकात्कर्मणि ण्वल् । यद्वा विदार्यन्ते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । कुत्सिता विदाराः । कुत्सायां कः (५।३।७४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुष्कनद्यादौ कृतगर्तस्य' ॥

नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतायै

नाव्यमिति ॥ नावा तार्यम् । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९९) इति यत् । 'वान्तो यि-' (६।१।८९) इत्यवादेशः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नौतरणयोग्यजलस्य' ॥

स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ॥ १० ॥

स्त्रियामिति ॥ नुयते । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) 'ग्लानुदिभ्यां डौः' (उ० २।६४) । यद्वा नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति डः । नम् अवति । क्तिप् (३।२।७६) 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्युठौ । वृद्धिः (६।१।८९) ॥ (१) ॥*॥ तरन्त्यनया । 'तृ ल्वनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'अति-सृधम्यदयवितृभ्योऽनिः' ('उ० २।१०२) । 'तरणिस्तरणे-ऽङ्गेशौ कुमार्योषधिनौकयोः । यष्टावन्वौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ 'अच इः' उ० (४।१३९) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् वा । तरणी । तरी । 'तरिर्दशायां वेडायां वल्लादीनां च पेटके' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नौकायाः' ॥

१—'उपाजितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणम् । तडागो-दकसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम्' इति दीर्घलक्ष्यम् इति स्वामिसुकुटुबुधमनोहराः पक्षे दीर्घाभावे 'परिवाहो जगतः करोति किम्' इति माघः—इति सुकुटुबुधमनोहरे ॥ २—विश्वमेदीनी पुस्तके तु 'च्युतायाम्' इत्युपलभ्यते ॥

उडुपं तु प्लवः कोलः

उडुपमिति ॥ उडुनो जलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'सुपि' इति योग-विभागात्कः । उडुनीव पाति, इति वा । 'उडुपश्चन्द्रमेलयोः' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ प्लवते । 'प्लव गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । प्लवः प्लवे हुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ मेलकमेकयोः । क्रमनिम्नमही-भागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तक-भिद्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलति-' (३।१।१४०) इति णः । 'पो-तृप्लवकयोः कोलः कोलं तु बदरीफलम्' इति शाश्वतः । 'कोलो मेलक उत्सङ्गेऽङ्गपाल्यां चित्रके किरौ । कोलं तु बदरे कोला पिप्पल्यां चव्यभेषजे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तृणादिनिर्मिततरणसाधनस्य' ॥

स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ।

स्रोत इति ॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । स्रुरीभ्यां तुट् च' (उ० ४।२०२) इत्यसुत् तुडागमः । स्रोतो दन्त्यादिः । 'स्रोतःसद्यःसकलसलिलम्' इति दन्त्या-दिषूष्मविवेकात् । 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अकृत्रिमजलवहनस्य' ॥

आतरस्तरपण्यं स्यात्

आतर इति ॥ आतरन्त्यनेन । पुंसि संज्ञायाम् (३।३। ११८) इति घः । यत्तु—'ऋदोरप्' (३।३।५७)—इति मुकुटः । तन्न । परत्वाद्युटः प्रसङ्गात् । 'आतरस्तरपण्यं स्या-दनुत्तरम्' इति बोधालितः ॥ (१) ॥*॥ तरणम् । 'ऋदो-रप्' (३।३।५७) । तरस्य पण्यम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नद्यादि-तरणे देयमूल्यस्य' ॥

द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥ ११ ॥

द्रोणीति ॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'व-हिष्रि' (उ० ४।५१) इति निः । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१। ४५) इति ङीष् । 'द्रोणिः काष्ठाम्बुसेचनी द्रुणिश्च' इति रूपरत्नाकरात् द्रुणिरपि । 'द्रुण हिंसागत्योः' (तु० प० से०) । 'द्रुणधात् कित्' (उ० ४।१२०) । (ङीषि द्रुणी । 'द्रुण्य-म्बुद्रोणिक्छप्योः' इति मेदिनी) । 'द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते' ॥ (१) ॥ पुनः पुनरम्बुवहति । 'बहुल-मासीक्ष्ये' (३।३।८१) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'का-ष्ठपाषाणकृतनौकाकाराम्बुसेचन्याः' ॥

१—'प्लवं च' इति पाठः ॥ २—मुकुटवृधमनोहरयोस्तु 'आतारानुत्तरावप्यत्र' इत्युक्त्वा दीर्घमध्यमेवेदमुदाहृतम् ॥ ३—'मरकतमणिद्रोणिसरला' इति पूर्वकविप्रयोगः—इति मुकुटवृध-मनोहरे ॥ ४—'द्रोणीभिरम्भसि चरन्ति महार्णवस्य'—इत्यने-कार्थैरैवाकरकौमुदी ॥

सांयात्रिकः पोतवणिक्

सांयेति ॥ समुदितानां गमनं द्वीपान्तरगमनं वा सं-यात्रा । सा प्रयोजनमस्य । 'तदस्य प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठञ् ॥ (१) ॥*॥ पोतेनोपलक्षितो वणिक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वहित्रगामिनो वणिजः' ॥

कर्णधारस्तु नाविकः ।

कर्णेति ॥ 'कर्णः श्रोत्रमरित्रं च' इति दुर्गः । तं धरति । 'वृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ नावा तरति । 'नौह्यचछन्' (४।४।७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नाविकस्य' ॥ नौपृष्ठदण्डधारकस्य—इत्यन्ये ॥

नियामकाः पोतवाहाः

नियेति ॥ नियच्छन्ति पोतम् । 'यम नियमने' (भ्वा० प० अ०) ण्वुल् (३।१।१३३) । 'नियामकः पोतवाहे कर्म- (णं) धारे नियन्तरि' ॥ (१) ॥*॥ पोतं वहन्ति । कर्म-ण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वहित्रवाहकस्य' ॥

कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥

कूपेति ॥ कूपे कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । सुपि' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ गुणानां रञ्जनां वृक्षः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौम-ध्यस्थरञ्जुबन्धनकाष्ठस्य' ॥ नौबन्धनक्रीलकस्येत्यन्ये ।

नौकादण्डः क्षिपणी स्यात्

नौकेति ॥ नौकाया दण्डः ॥ (१) ॥*॥ क्षिप्यतेऽनया । 'क्षिपेः क्चि' (उ० २।१०७) इत्यनिः ॥*॥ बाहुलकौटुणे क्षेपणिरपि । 'क्षेपणं प्रेरणे, नौकादण्डजालमिदोः त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौकापार्श्वद्वयवद्धचालनकाष्ठस्य' ॥

अरित्रं केनिपातकः ।

अरित्रमिति ॥ ऋच्छत्यनेन । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तिलघू-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥*॥ के जले निपातोऽस्य । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलृङ् । 'शेषात्-' (५।४।१५४) इति कप् । संज्ञायां कन्' (५।३। ७४) वा (२) ॥*॥ द्वे 'नौपृष्ठस्थचालनकाष्ठस्य' ॥

अग्निः स्त्री काष्ठकुहालः

अग्निरिति ॥ अग्नति । 'अग्न गतौ' (भ्वा० प० से०) इन् (उ० ४।११८) ॥ (१) ॥*॥ कुम् उहाल-यति । 'दल त्वेशरणे' (भ्वा० प० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । काष्ठस्य कुहालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पोतदेर्मलापनयनार्थं काष्ठादिरचितकुहालस्य' ॥

१—'संपूर्वस्य यातेद्वीपान्तरगमने वृत्तिः' इति चाणक्यटीकेति कलिङ्गः—इति मुकुटः ॥ २—'आतिदैशिककार्यस्यानित्यत्वाद्गुणा-भावाभावे क्षेपणिः । 'कृदिकारात्' ग० (४।१।४५) इति ङीषि भूषणी च' इति माधवी—इति मुकुटः ॥

सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥

सेकेति ॥ सेकस्य पात्रम् ॥ (१) ॥*॥ सिच्यतेऽनेन । 'करणा-' (३।३।११५) इति ल्युट् । 'सेचनं' रक्षणे सेके नौकायाः सेकभाजने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौस्थजलनिःसारणपात्रस्य' ॥

ह्रीवेऽर्धनावं नावोऽर्धे

ह्रीव इति ॥ नावोऽर्धम् । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२) इति तत्पुरुषः । 'नावो द्विगोः' (५।४।९९) 'अर्धाच्च' (५।४।१००) इति टच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अर्धनौकायाः' ॥

अतीतनौकेऽतिनु त्रिषु ।

अतीतेति ॥ अतीता नौयैन । 'उरःप्रभृतिभ्यः-' (५।४।१५१) इति कप् ॥ (१) ॥*॥ नावमतिक्रान्तम् । 'अत्यादयः' वा० (२।२।१८) इति तत्पुरुषः । अतिनौः पुमान् स्त्री वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौकामतिक्रान्तजलादेः' ॥

त्रिष्वगाधात्

त्रिष्विति ॥ अगाधमभिव्याप्य त्रिषु ॥

प्रसन्नोऽच्छः

प्रसन्न इति ॥ प्रासदत् । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा०, तु० प० अ०) । 'गल्यर्थ-' (३।३।१७२) इति कः । 'प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यादच्छसंतुष्टयोस्त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ 'छो छेदने' (दि० प० अ०) न च्यति दृष्टिम् । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । न च्छाद्यते वा । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'अच्छो भङ्गके स्फटिकेऽमलेऽच्छाऽभिमुखोऽव्ययम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्मलस्य' ॥

कलुषोऽनच्छ आविलः ॥ १४ ॥

कलुष इति ॥ लुपति । 'लुष हिंसायाम्' () 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । कस्य जलस्य लुषो घातकः । 'कलुषं लाविले पापे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ भिन्नोऽच्छात् । नञ्त्तत्पुरुषः । 'नलोपो नञः' (६।३।७३) । 'तस्मान्बुडचि' (६।३।७४) ॥ (२) ॥*॥ आविलति । 'विल मेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मलिनजलस्य' ॥

निम्नं गभीरं गम्भीरम्

निम्नमिति ॥ निमनति 'न्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) 'आतश्च-' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१) ॥*॥ गाते जलजन्तवोऽत्र । गच्छन्ति वा । 'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०) 'गम्ह गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गभीरादयश्च' इति 'गभीरगम्भीरौ' (उ० ४।३।५) इति वा निपातितौ ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गम्भीरस्य' ॥

१—'येनातिवेगवज्जलादिनातिक्रान्ता नौस्तज्जलस्य नामैकम्' इति पाठः ॥

उत्तानं तद्विपर्यये ।

उत्तानमिति ॥ उद्गतस्तानो विस्तारोऽस्मात् ॥ (१) ॥*॥ तस्य गम्भीरस्य विपर्यये । 'उत्तानमगभीरे स्याद्ध्वा-स्यशयिते त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उत्तानस्य' ॥ अगाधमतलस्पर्शे

अगाधमिति ॥ नास्ति गाधः स्थितिरत्र । 'नवोऽस्त्यर्थानाम्-' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (१) ॥*॥ तलस्याधोभागस्य स्पर्शः न सोऽत्र । 'अगाधमतलस्पर्शे त्रिषु, श्वत्रे नपुंसकम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिनिम्नस्य' ॥

कैवर्ते दाशधीवरौ ॥ १५ ॥

कैवर्त इति ॥ के जले वर्तन्ते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) कैवर्तानां मत्स्यानामयं घातकः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ दशति मत्स्यान् । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । 'दंशे' (उ० ५।११) इति टटनौ न आ च । यद्वा दाशयते मूल्यमस्मै । 'दाश दाने' (भ्वा० उ० से०) घञ् (३।३।१८) । 'शालो झपे, धीवर एव दाशः' इति शमेदात्तालव्यान्तः । 'कैवर्तमूल्ययोर्दासो दासो वाणा च चेष्टिका' इति रुद्राद-न्यान्तः । 'दासो मृत्ये च शूद्रे च ज्ञानेऽर्थिनि च धीवरे' ॥ (२) ॥*॥ दधाति मत्स्यान् । 'छित्तरच्छत्र-' (उ० ३।१) इति निपातितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धीवरस्य' ॥

आनायः पुंसि जालं स्यात्

आनाय इति ॥ नयनम् । 'णीन् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घञ् । आसमन्तान्नायोऽनेन । आनयन्ति मत्स्यान् अनेन । 'जालमानायः' (३।३।१२४) इति घञन्तो निपातितो वा ॥ (१) ॥*॥ जले क्षियते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । जलति घनीभवति । 'जल धान्ये' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । 'जालं वृन्दगवाक्षयोः । क्षारकानायदम्भेषु, नीपे ना, स्त्री तु घोषके' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणसूत्रजालस्य' ॥

शणसूत्रं पवित्रकम् ।

शणेति ॥ शणति । 'शण गतौ' (वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । शणस्य सूत्रम् ॥ (१) ॥*॥ पवित्रमुपवीतम् । तद्वदिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । पवित्राद्विपरीतलक्षणया संज्ञायां कः (५।३।७४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणसूत्रजालस्य' ॥

मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्

मत्स्येति ॥ मत्स्या आधीयन्तेऽत्र । 'डुधान् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'करणाधिकरणयोः-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ कृत्स्ितं वेणन्तेऽस्यां मत्स्याः ।

‘वृणु गतौ’ (भ्वा० उ० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२९) इति घञ् । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मत्स्य-स्थापनपात्रस्य’ ॥

बलिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥

बलिशमिति ॥ बलिने मत्स्यान् इति । ‘शो तनूक-रणे’ (दि० प० अ०) ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः ॥*॥ डलयोरैक्याद् ‘बडिशम्’ अपि । स्त्रियां बडिशपचये तु बडिशी ॥ (१) ॥*॥ विध्यतेऽनेन ॥ ‘विध विधाने’ (तु० प० से०) ‘करणा-’ (३।३।११७) इति ल्युट् । मत्स्यानां वेध-नम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मत्स्यवेधनस्य’ ॥

पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ।

विसारः शकली च

पृथिविति ॥ पृथूनि रोमाण्यस्य । रोम पक्षोऽत्र-इति स्वामी । वल्कलम्-इति सर्वधरः ॥ (१) ॥*॥ झषति ‘झष हिं-सार्थः’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) यद्वा झ-प्यते । ‘खनो घ च’ (३।३।१२५) इति घः । मुकुटस्तु—‘पुंसि’ (३।३।११८) इति घः-इत्याह । तत्र । ‘हलश्च’ (३।३।१२९) इति घञस्तदपवादत्वात् । ‘करणाधिकरणयोः’ (३।३।११७) इत्यनुवर्तनाच्च । ‘झषा नागबलायां स्त्री, ता-पमत्स्याटवीषु ना’ ॥ (२) ॥*॥ माद्यति । ‘मदी हर्षे’ (दि० प० से०) । ‘ऋतन्यञि-’ (उ० ४।२) इति स्यन् । ‘मत्स्यो मीनेऽथ पुंभूम्नि देशे’ ॥ (३) ॥*॥ मीनाति, मीयते वा । ‘मीञ् हिंसायाम्’ (क्र्या० उ० से०) । ‘फेनमीनौ’ (उ० ३।३) इति निपातितः । ‘(मीनो राश्यन्तरे झषे)’ ॥ (४) ॥*॥ विविधं सरति । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । प्रह्लादिला-णिनिः । विसारी । ‘विसारिणो मत्स्ये’ (५।४।१६) इति स्वार्थेऽण् ॥ (५) ॥*॥ अण्डाज्जायते स्म । ‘जनी प्रादुर्भावे’ (दि० आ० से०) । ‘पञ्चम्यामजातां’ (३।२।९८) इति डः । ‘अण्डजो मृगनाभौ, ना सरटेऽहौ खगे झषे’ इति मेदिनी ॥ (६) ॥*॥ विशेषेण सरति ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘व्याधिमत्स्यबलेषु’ (वा० ३।३।७) इति घञ् ॥ (७) ॥*॥ शकलमस्यास्ति । ‘अत इनिः’ (५।२।११५) । ‘शकलं वल्कलेऽर्थे च’ इति तालव्यादावजयः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ ‘म-त्स्यसामान्यस्य’ ॥

अथ गडकः शकुलार्भकः ॥ १७ ॥

अथेति ॥ गडति । ‘गड सेचने’ (भ्वा० प० से०) । ‘कुन् शिल्पिसंज्ञयोः’ (उ० २।३२) । (पचाद्यचि ३।१।१३४) गडोऽपि । ‘गडो मीनान्तराययोः’ ॥ (१) ॥*॥ शकुलोऽ

त्र मत्स्यमात्रे,-इति स्वामी । तस्यार्भकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मत्स्यविशेषस्य’ ॥

सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः

सहेति ॥ सहस्रं दंष्ट्रा यस्य ॥ (१) ॥*॥ पाठीं पृष्ठं नम-यति । ‘णम प्रहृत्वे’ (भ्वा० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । ‘अन्येषा-मपि’ (६।३।१३७) इति दीर्घः । अवश्यं पठति । ‘पठ व्य-क्तायां वाचि’ (भ्वा० प० से०) । आवश्यकं णिनिः (३।३।१७०) । पाठी द्विजः । तस्येन इवापेक्षितः, हव्यकव्ययोः प्रशस्तत्वाद्वा । ‘पाठीनो गुग्गुलुद्वेमे । पाठके मीनभेदे च’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘बहुदंष्ट्रस्य मत्स्यस्य’ ॥

उल्हूपी शिशुकः समौ ।

उल्हूपीति ॥ उ विस्मयजनकं रूपमस्यास्ति । अत इनिः (५।२।११५) । रलयोरैक्यम् । ओः शंभो रूपं-उरूपमस्या-स्ति, इति वा ॥ (१) ॥*॥ शिशुः शिशुमारः । तस्य प्रतिकृ-तिरिव । ‘इवे प्रतिकृतौ’ (५।३।१६) इति कन् । ‘शिशुकः शिशुमारे स्याद्वालकोल्लपिनोरपि’ ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शोशु इति ख्यातमत्स्यविशेषस्य’ ॥

नलमीनश्चिलिचिमः

नलेति ॥ नलवनस्थो मीनः । नडामो मीनं इति वा ॥*॥ ‘तलमीनः’ इति केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ ‘चिल विलसने’ (तु० प० से०) । ‘इगुपधात्किच्’ (उ० ४।१२०) । वीप्सायां द्वित्वम् (८।१।४) । चिलिं चिलिं विलासं मिमीते । ‘माङ् माने’ (जु० आ० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । (पृषोदरादिः) (६।३।१०९) । त्रीकारोऽदन्तः । ‘नलमीनश्चिलीचिमो बृहन्मीनोऽविधजस्मिः’ इति रत्न-माला । ‘लक्ष्मणा सारसी क्रौञ्ची नलमीनचिलीचिमिः’ इति बोपालिताच्चतुरिकारवान्मध्यदीर्घ इदन्तोऽपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘नलवनचारिणो मत्स्यविशेषस्य’ ॥

प्रोष्टी तु शफरी द्वयोः ॥ १८ ॥

प्रोष्टीति ॥ प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्याः । ‘ओत्वोष्ठयोः’ (वा० ६।१।५४) इति पररूपम् । ‘नासिकोदरौष्ठ-’ (४।१।५५) इति ‘जातेः’ (४।१।६३) इति वा, ङीष् । ‘द्वयोः’ इत्यनेन संबन्धात् ‘प्रोष्ठः’ अपि ॥ (१) ॥*॥ शफं राति । ‘रा दाने’ (अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । ‘जातेः’ (४।१।६३) इति ङीष् । पुंसि शफरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मत्स्यविशेषस्य’ ॥

१—‘पाणिनिप्रत्याहार इव महाप्राणसमाश्लिष्टो झपालिङ्गितश्च समुद्रः’ इत्याश्वर्यमञ्जरी ॥ अतो मूर्धन्यान्तः—इति मुकुटबुधमनो-हरे ॥ २—विश्वकोशे तु ‘अण्डजः कृकलासे स्यात्खगे मीने भुजंगे । कस्तूर्यामण्डजा प्रोक्ता’ इत्युपलभ्यते ॥

१—हैमे तु ‘सहस्रदंष्ट्रे वादालः, पाठीने चित्रवल्किः, शकुले स्यात्कलकः’ इति विशेषमत्स्यत्वेनोक्तः ॥ २—पञ्जिकाकृतः ‘द्वयोः’ इति प्रोष्ठयापि संबन्धन्ति । नैषा प्रन्थरीतिः, भिन्नपदत्वाद्—इति पीयूषव्याख्या ॥

धुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानम्

धुदेति ॥ धुद्राण्डाज्जाता मत्स्याः—धुद्राण्डमत्स्याः । तेषां संघातः ॥ (१) ॥*॥ पोते वहिन्ने आधीयते । धाजः (जु० उ० अ०) कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) यद्वा पोतोऽर्भक आधीयतेऽत्र । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अण्डादचिरनिर्गतमत्स्यसङ्घस्य' ॥

अथो ज्ञपाः ।

रोहितो मद्गरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥१९॥
तिमिगिलादयश्च

अथविति ॥ अथो ज्ञपविशेषा उच्यन्ते । रोहित । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) 'रुहे रश्च लो वा' (उ० ३।९४) इतीतच् । रोहणम् । घञ् (३।३।१८) । रोहो जातोऽस्य । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतज्वा । 'रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशक्रशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे लोहितकुङ्कुमे' ॥ (१) ॥*॥ मज्जति । 'डुमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'मद्गरादयश्च' (उ० १।४१) इति निपातितः ॥ (१) ॥*॥ शाब्ज्यते । 'शाड् श्लाघायाम्' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । डलयोरैक्यम् । 'शालो ज्ञपे, धीवर एव दाशः' इत्यूष्मभेदात्तालव्यादिः । ('कैवर्त इव बद्धराजीवोत्पलसालो वसन्तकालः' इति वासवदत्ताश्लेषादित्यत्र । कैवर्तपक्षे सालो मत्स्यभेदः । वसन्तपक्षे सालं पुष्पम्) । सालं पुष्पे क्लीबं वृक्षे तु पुमान् । 'पुंसि भरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति रभसे तु दन्त्यादिः । 'शालो हाले मत्स्यभेदे शालौकस्तप्रदेशयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ राजी रेखास्यास्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (५।२।१०९) इति वः । 'अथ राजीवो मीनसारङ्गभेदयोः । राजीवमज्जे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शक्नोति गन्तुं वेगेन । 'शक्नु शक्नौ' (स्वा० प० अ०) । बाहुलकाडुलच् ॥ (१) ॥*॥ ताम्यति । 'तमु रलानौ' (दि० प० से०) । 'क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च' (उ० ४।१२२) इतीन् ॥ (१) ॥*॥ तिमि गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । 'मूलविभुजा—' (वा० ३।२।५) इति कः । 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति लः । 'गिलेऽगिलस्य' (वा० ६।३।७०) इति गुम् ॥ (१) ॥*॥ आदिशब्दात् तिमिगिलगिलनन्दीवर्तादयः ॥*॥ 'मत्स्यविशेषाणां' पृथगेकैकम् ॥

अथ यादांसि जलजन्तवः ।

अथेति ॥ यान्ति वेगेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । अमुन् (उ० ४।१८९) । बाहुलकाडुक् । यद्वा याति । क्तिप् (३।२।१७८) यामति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।

१—वस्तुतस्तु 'गडकः शकुलार्भकः । धुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानमथो ज्ञपाः । सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः' इति श्लोकः 'रोहितो मद्गरः' इति पाठः—इति पीयूषम् ॥

अमुन् (उ० ४।१८९) यां दस्यति वा । 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । साहचर्यस्य सर्वत्रानियामकत्वात् 'सान्त—' (६।४।१०) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ जलानां जन्तवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलचरमात्रस्य' ॥

तज्जेदाः शिशुमारोद्रशङ्खो मकरादयः ॥ २० ॥

तज्जेदा इति ॥ तेषां जलजन्तूनां भेदा उच्यन्ते ॥ शिशुन् मारयति । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । णिच् (३।२।२६) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'शिशुमारोऽम्बुसंभूतजन्तौ तारात्मकाच्युते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ उनति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'स्फार्थि—' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ शङ्कतेऽस्मात् । 'शकि शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'खरुशङ्कुपीयु—' (उ० १।३६) इति निपातितः । 'शङ्कुः पत्रशिराजाले संख्याकीलकशंभुषु । यादोऽन्नभेदयोर्भेदे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । मनुष्याणां करः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा मङ्कते । 'मकि भूषायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । मकं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । 'मकरो निधौ । नक्रे राशिबिशेषे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ आदिना ग्राहकुम्भीरादयः ॥*॥ 'जलजन्तुविशेषाणां' पृथक्पृथक् ॥

स्यात्कुलीरः कर्कटकः

स्यादिति ॥ कुलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । 'गम्भीरादयश्च' इतीरन् । कौ लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । बाहुलकाद रक् । यद्वा कुलमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५।२।११५) । तमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । जनकभक्षकत्वात् । लयनम्—लीः । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । कुत्सिता लीः । तां राति वा ॥ (१) ॥*॥ कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति विच् । कटति । कटे वर्षावरणयोः (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कट् चासौ कटश्च । 'अहरादीनां पलादिषु वा रेफः' (वा० ८।२।७०) ततः स्वार्ये कन् (५।३।७४) । 'कर्क' इति सौत्रो धातुः । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) वा० । कर्क श्वेतवर्णं टलति । 'टल गतौ' (भ्वा० प० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) वा । कर्कटः । 'कुलीरे करणे स्त्रीणां राशौ खगे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुलीरस्य' ॥

कूर्मे कमठकच्छपौ ।

कूर्म इति ॥ कुत्सितः कौ वा ऊर्मिर्वेगोऽस्य । 'अच् प्रत्यन्वव—' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् समासान्तः । 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ काम्यते । 'कसु कान्तौ'

(भ्वा० आ० से०) । । 'कमेरुः' (उ० १।१००) । के जले मठति, इति वा । 'मठ मदनिवासयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम्' ॥ (२) ॥*॥ कच्छेन पिवति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'पुपि' (३।२।४) इति योगविभागात्कः । 'कच्छपी वल्कीभेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे । पुंसि विश्वन्तरे कूर्मे मल्लवन्धान्तरेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कूर्मस्य' ॥

ग्राहोऽवहारः

ग्राह इति ॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति णः । 'ग्राहो ग्रहे जलचरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अवहरति । अव-पूर्वो ह्व । 'शाब्धधा-' (३।१।१४१) इति णः । 'अवहारस्तु युद्धादिविश्रान्तौ ग्राहचौरयोः । निर्मन्त्रणोपनेतव्ये' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्राहस्य' ॥

नक्रस्तु कुम्भीरः

नक्र इति ॥ कामति दूरस्थल्म् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'नभ्राड्-' (६।३।७५) इति नलोपो न 'नक्रं नासा-प्रदारुणोः । नक्रो यादसि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कुम्भिनं हस्तिनमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नक्रस्य' ॥

अथ महीलता ॥२१॥

गण्डूपदः किंचुलुकः

अथेति ॥ मह्या लतेव । कृशत्वदीर्घलाभ्याम् ॥ (१) ॥*॥ गण्ड्वो ग्रन्थयः पदान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ किंचिचुलुम्पति । 'कास्यनेकाजग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्' (वा० ३।१।३५) इति वार्तिकनिर्दिष्टचुलुम्पधातुः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'टैः' (६।४।१४३) इति उकारमकारपकाराणां लोपः । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'किंचुवा' इति ख्यातस्य ॥

निहाका गोधिका समे ।

निहाकेति ॥ नियतं जहाति भुवम् । 'नौ हृश्' (उ० ३।४४) इति हाकः कन् । बाहुलकान्न ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ गुध्यति । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'पचाद्यचि' (३।१।१३४) गोधापि । 'गोधा

१—निमन्त्रणोपनेतव्यम्=शर्करादिस्वादूकृतं भक्ष्यम् ॥ तत्र यथा 'एतस्मिन्निषयावहारविषये संसारवारांनिधौ' इत्यनेकार्थ-कैरवाकरकौमुदी ॥ २—अस्याग्रे 'नक्रः कुम्भीरके पुंसि नक्रं तर्णकनीरयोः' इति लिखितमस्ति ॥ परंतु मेदिन्यां द्वितीयचरणे नारशब्दस्यार्थबोधकताया बोधनेन प्रक्षिप्तप्रायम् ॥

तलनिहाकयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोह' 'जलगोधिका' इति ख्यातायाः ॥

रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूस्त्रि जलौकसः २२

रक्तपेति ॥ रक्तं पिवति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'रक्तपा स्याज्जलौकायां डाकिन्यां, ना तु राक्षसे' ॥ (१) ॥*॥ जलमोकोऽस्याः । ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातितोऽदन्त ओकशब्दः ॥ (२) ॥*॥ सान्तोऽपि । 'जलोर्गी जलोका तु जलौका च जलौकसि' इति संसारावर्ताद्बहुचवनं प्रायिकम् । 'जलौकापि जलोका स्याज्जलूका जलजन्तुका' इति तारपालः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जलूकायाः' ॥

मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः

मुक्तेति ॥ मुक्ताः स्फुटन्त्यत्र । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ शुच्यति, शोचति, शोकति, वा । 'शुच्य आमिषवे' (भ्वा० प० से०) । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । शुक्तिः गतौ (भ्वा० प०) वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'शुक्तिः कपालशकले शङ्खे शङ्खनकेऽपि च । नख्यश्चावर्तदुर्नाममुक्तास्फोटेषु च स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुक्तिकायाः' ॥

शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियौ ।

शङ्ख इति ॥ शं खनति जनयति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । शं खम् अस्य-इति वा । शाम्यत्यलक्ष्मीं वा । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । अन्तर्भावितव्यर्थः । 'शमेः खः' (उ० १।१०२) । 'शङ्खः कम्ब्रौ न योषित्, ना भाला स्थिनिधिभिन्नखे' ॥ (१) ॥*॥ काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'जन्वादयश्च' (उ० ४।१०२) इति निपातितः । 'कम्बुर्वलयङ्गयोः । गजे शम्बूके कर्बूरे ग्रीवायामलिकेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ एतौ पुनपुंसके ॥ द्वे 'शङ्खस्य' ॥

क्षुद्रशङ्खाः शङ्खनकाः

क्षुद्रेति ॥ क्षुद्राश्च ते शङ्खाश्च ॥ (१) ॥*॥ शङ्खन्ते । 'शक्ति शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । कर्तरि 'अनुदात्ते-तश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ।—शङ्खस्य नखा इव (शङ्खनखाः)—इति तु मुकुटः । शं खनन्ति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । ल्युट् () वा स्वार्थे कन् (५।३।७५) । (शङ्खनकाः)—इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सूक्ष्मशङ्खानाम्' ॥

१ 'जलौकसेनेव रक्ताकृष्टिनिपुणेन वेद्याजनेन' इति वासवद-चायाम् 'जलं च तदोक्त्वे'ति जलौकः । ततोऽर्शआद्यचि (५।२।१२७) एकवचनमदन्तत्वं चोपपाद्यम्—इति मुकुटबुधमनोहरे ॥

शम्बूका जलशुक्तयः ॥ २३ ॥

शम्बूका इति ॥ शाम्यति । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । 'उल्लादयश्च' (उ० ४।४१) इति निपातितः । 'शम्बूकपिण्याकमधूकफेनः' इत्यमरमालायां पुल्लिङ्गः । ('शम्बूको गजकुम्भान्ते घोह्वे च शद्गतापसे । जलजन्तुविशेषे च) शम्बूका न नपुंसके' इति मेदिनेद्विलिङ्गता । 'शम्बूकः शम्बुकश्चैव पूर्वः कान्तस्तु सर्वदा । ककारणेन विना शेषो (शम्बुः) दृश्यते ग्रन्थविस्तरे' इत्युत्पत्तिनी ॥ (१) ॥*॥ जलजाः शुक्तयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वजलशुक्तिकानाम्' ॥

मेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदुर्दुराः ।

मेके इति ॥ विभेति । 'विभी भये' (जु० प० अ०) । 'इण्भीका-' (उ० ३।४३) इति कन् । 'मेकौ मण्डूकमेधयोः' ॥ (१) ॥*॥ मण्डयति जलाशयम् । मण्डते वा । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'शलमण्डिभ्यामूकण्' (उ० ४।४२) । 'मण्डूकी मण्डूकपर्ण्या मण्डूको मेकशोणयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वर्षासु भवति । 'भुवः संज्ञान्तरयोः' (३।२।१७९) इति क्तिप् । 'वर्षाभूः स्त्री च शोधय्यां भूलताम्रवयोः पुमान्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ शाडते । 'शाडृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४।९०) इत्यूरः । डलयोरैक्यम् । शालते वा । 'शाल कथने' (भ्वा० आ० से०) । 'परिसरकृकलासस्वेदसालूर-' इत्यूष्मविवेकादन्त्यादिरपि ॥ (४) ॥*॥ प्लवते । 'प्लव् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) 'प्लवः प्लवे हतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ मेलकमेकयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे' । 'कैवर्तीमुस्तके गन्धतृणेषु स्यान्नपुंसकम्' ॥ (५) ॥*॥ इणाति शब्दैः कर्णौ 'द्विविदारणे' (क्र्या० प० से०) । 'मुकुरदुर्दुरौ' (उ० १।४०) इति निपातितः । 'दुर्दुरैस्तोयदे मेके वायभाण्डादिभेदयोः । दुर्दुरी चण्डिकायां स्याद्ग्रामजाले नपुंसकम्' ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मण्डूकस्य' ॥

शिली गण्डूपदी

शिलीति ॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) ।

१—द्वैलविशेषेऽपि यथा 'नूत नूत भटाः क स क स नरः शम्बूकजीवाहः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—भीरो च यथा 'मेकाः केकारवैः पान्थाः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । ३—'मण्डूकौ मेकशोणकौ' इति पाठः ॥ ४—'मेलकतैलयोः' इति पाठः । ५—'वतःपूर्वम्'—'दुर्दुरः पर्वते पुंसि त्रिष्वीप-त्रिभ्रंजने' इत्यपि लिखितमस्ति । परंतु मेदिनीहैमयोरकारमध्यस्यैव पाठेन सभामानुपूर्वीकत्वे पर्वतार्थकतापौरुष्यस्यापि संभवेन न प्रकृतोपयोगि ॥

'इगुपध-' । (३।१।१३५) इति कः । 'जातेरस्त्री-' (४।१।६३) इति ङीष् । ('शिलमुञ्छे स्याद्, गण्डूपयां शिली मता । स्तम्भशीर्षे शिलाशिल्यौ, शिला तु प्रस्तरे मता । तथा मनःशिलायां च द्वाराधःस्थितदारुणि') ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'द्वे किञ्चुलकाभार्यायाः'—इति खामी । 'शुद्रकिञ्चुलकजातेः' ॥

मेकी वर्षाभ्वी

मेकीति ॥ 'वर्षाभ्वी' इत्यसाधु । ङीव्विधायकाभावात् स्त्रियामपि 'वर्षाभूः' इत्येव । 'मेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दुर्दुरे पुमान्' इति यादवः । अन्ये तु—गौसदिलात् (४।१।४१) ङीष्मिच्छन्ति । अत एव भागुर्यमरमालयोः 'वर्षाभ्वी' इति दृश्यते ॥*॥ द्वे 'मण्डूक्याः' । धुद्रमण्डूकस्येत्यन्ये ॥

कमठी दुलिः ॥ २४ ॥

कमठीति ॥ 'जातेः-' (४।१।६३) इति 'पुंयोगात्-' (४।१।४८) इति वा ङीष् । कमठी ॥ (१) ॥*॥ दोलति 'दुल उत्क्षेपे' (जु० प० से०) । आधृषीयः । 'इगुपधात्-' (उ० ४।१२०) इति क्तिः । 'दुलिः स्त्रियाम् । कमठ्यां, ना मुनौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कच्छण्याः' ॥

महुरस्य प्रिया शृङ्गी

महुरस्येति ॥ महुरो मत्स्यभेदः । योग्यतया सादृश्याद्वा तस्य प्रिया स्त्री । शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् ह्रस्वत्वं क्तिच्ञं जुडागमश्च । 'पुंयोगात्-' (४।१।४८) इति 'जातेः-' (४।१।६३) इति वा ङीष् । 'महुरी' इत्यपि । 'भार्या मेकस्य वर्षाभ्वी शृङ्गी स्यान्महुरस्य तु । शिली गण्डूपदस्यापि दुलिः स्यात्कमठस्य तु' इत्यमरमाला । ('शृङ्गी खर्णमीनविशेषयोः । विषायामृषभौषध्याम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'महुरस्त्रियाः' ॥

दुर्नामा दीर्घकोशिका ।

दुर्नामेति ॥ दुर्निन्दितं नामास्याः । 'अनो बहुव्रीहेः' (४।१।१२) इति ङीञ् । ('दुर्नाम क्लीबमर्शसि । स्यादीर्घकोशिकायां स्त्री') ॥*॥ 'डायुमाभ्याम्-' (४।१।१३) ॥*॥ 'अन उपधा-' (४।१।२८) इति वा ङीष् । दुर्नामी । धुभ्रादिलात् (८।४।३९) न णलम् ॥ (१) ॥*॥ दीर्घः कोशो यस्याः । 'जातेः-' (४।१।६३) इति ङीष् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । (मूर्धन्य-षान्ता च) । 'तालव्या मूर्धन्याश्चैते शटी च परिवेशः । विश्व-वसेनो श्रेषः प्रतिष्कशः कोशविशदौ च' इत्यूष्मविवेकः (२) ॥*॥ द्वे 'झिनाजी' इति ख्यातायाः 'जलूकाकारस्य जलचरस्य' ॥

१—'क्रीडनेति' लिखितमस्ति । परं वेतदानुपूर्वीकतमेदिन्यां विभे न 'पुनौ' इत्येतदुपलभ्यम् ॥

जलाशया जलाधाराः

जलेति ॥ जलम् आशयो हृदयम् अस्य । जलम् आशेते तिष्ठति अत्र, इति वा । 'पुंसि' (३।३।११८) इति घः । 'जलाशयो जलाधारे स्यादुशीरे नपुंसकम्' ॥ (१) ॥*॥ आध्रियतेऽत्र । 'धृश् अवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'अध्यायन्याय-' (३।३।१२२) इति घञ् । जलस्याधाराः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तडागादीनाम्' ॥

तत्रागाधजलो हृदः ॥ २५ ॥

तत्रेति ॥ तत्र तेषु मध्ये । अगाधं जलं यत्र स जलाशयः । हादते । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) षष्ठोदरादिलात् (६।३।१०९) ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अगाधजलकूपस्य' ॥

आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।

आहाव इति ॥ आहूयन्तेऽत्र । 'हेच् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'निपानमाहावः' (३।३।७४) ॥ (१) ॥*॥ नियतं पिबन्त्यस्मिन् । 'करणा-' इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कूपसमीपरचितजलाधारस्य' ॥

पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥

पुंसीति ॥ अम्यते । 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जिदृशिकम्यमि-' (उ० १।२७) इति कुः धुक् च । यद्वा अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु० उ० से०) । मृगयवादिलात् (१।३७) कुः ॥ (१) ॥*॥ ग्रहियते । 'प्रे हरतेः कूपे' (उ० ४।१३५) इति इः ङिच् ॥ (२) ॥*॥ कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० से०) । 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च । कुत्सिता ईषद्वा आपोऽत्र । 'ऋक्पूर-' (५।४।७४) इत्यः । 'ऊदनोः-' (६।३।९८) इत्यत्र दीर्घनिर्देशादन्यत्राप्यूत्, इति वा । 'कूपः कूपक-मृन्मैने गर्तान्धु-गुणवृक्षके' ॥ (३) ॥*॥ उदकं पिबन्त्यस्मिन् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । 'उदकस्योदः-' (६।३।५७) ॥ (४) ॥*॥ तु-स्थाने च उचितः ॥*॥ चत्वारि 'कूपस्य' ॥

नेमिस्त्रिकास्य

नेमिरिति ॥ अस्य कूपस्य । नयन्त्यनया 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'नेमिर्ना तिनिशे, कूपत्रिकाचकान्तयोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ तिस्रोऽस्त्योऽस्याः । 'संख्यायाः संज्ञास-हसूत्राध्ययनेषु' (५।१।५८) इति कन् । 'त्रिका कूपस्य नेमौ स्यान्निकं पृष्ठाधरे त्रैये' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥

१—अत्र तु 'अन्यलिङ्गकम्' इति लिखितमासीत् । परं तु मूलमेदिनीदृष्टं हैमविश्वानुगुणं गृहीतम् ॥ २—मृन्माने काचभाण्डे यथा—'कूपेषु रूपे क्षिप गन्धतैलम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—उदपानस्य त्वन्तत्वात् 'पुंसि वा' इत्यनेन संबन्धः । पूर्वेषां तु 'पुंस्येव' इत्यनेन—इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ ४—त्रये यथा 'तत्रापि त्रिकदर्शनम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

द्वे 'कूपस्यान्तरे रज्ज्वादिधारणार्थदास्यन्नस्य' ॥

वीनाहो मुखबन्धनमस्य यत् ।

वीनाह इति ॥ विनह्यतेऽनेन । 'णह् बन्धने' (दि० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ 'कूपमुखे इष्टकादिभिर्विद्धस्य' एकम् ॥

पुष्करिण्यां तु खातं स्यात्

पुष्केति ॥ पुष्कराणि सन्त्यस्याम् । 'पुष्करादिभ्यो देशे' (५।२।१३५) इतीनिः । 'पुष्करिणी नद्यां सरोजिन्यां जलाशये' ॥ (१) ॥*॥ अखानि । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'जनसनखनाम्-' (६।४।४२) इत्यालम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समचतुरस्रखातस्य' ॥

अखातं देवखातकम् ॥ २७ ॥

अखातमिति ॥ खाताद्विभक्तम् ॥ (१) ॥*॥ देवेन खातम् ॥ (२) ॥*॥ 'अखातो देवखातकः' इति पुंस्काण्डेऽमर-दत्तात् पुंस्यपि ॥*॥ द्वे 'अकृत्रिमजलाशयस्य' ॥ देवद्वारस्थजलाशयस्येत्यन्ये ॥

पद्माकरस्तडागोऽस्त्री

पद्मेति ॥ पद्मानामाकरः ॥ (१) ॥*॥ तज्जते । 'तड आघाते' (चु० प० से०) । 'तडागादयश्च' इति निपातितः । 'तडागस्तु जलाधारविशेषे यन्नकूपके' इति मेदिनी । पिनाकादिलात् (उ० ४।१५) 'तडाकः' इति कश्चित् ॥*॥ तटम् अकृति अगति वा । 'अक अग कुटिलायां गतौ' भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (तटाकः, तटागः) इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सपद्मागाधजलाशयस्य' ॥

कासारः सरसी सरः ।

कासार इति ॥ कासते । 'कास् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'तुषारादयश्च' (उ० ३।१३९) इत्यारन् । यद्वा ईषत् सारोऽस्य । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः । कासोऽस्यास्तीति वा । अर्शआद्यच् । कासमृच्छति 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इति वा ॥ (१) ॥*॥ स्त्रियते 'स्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्मण्यसुन् (उ० ४।१८९) । ('सरो नीरतडागयोः') ॥ (३) ॥*॥ तत एव महत्त्वे गौरादिलात् (४।१।४९) ङीष् । ('सरसी विश्वकासारे') ॥*॥ त्रीणि 'कृत्रिमपद्माकरस्य' । पद्मापि सरोमात्रस्येत्यन्ये ॥

वेशन्तः पल्लवं चाल्पसरः

वेशन्त इति ॥ विशन्त्यत्र भेकादयः । 'विश प्रवेशने'

१—विशे तु 'कटकेऽपि च' इति इदयते । मेदिनीमूलपुस्तके तु 'यन्नकूपके' इत्युपलभ्यते ॥

(तु० प० अ०) । 'जृविशिभ्यां झच्' (उ० ३।१२६) ॥ (१) ॥*॥ पलति पल्यते वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सानसिपर्णसि'— (उ० ४।१०७) इति वलच् । 'वेशन्तः पल्लोऽङ्गी' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ अल्पं च तत्सरश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ॥

वापी तु दीर्घिका ॥ २८ ॥

वापीति ॥ उप्यते पद्माद्यस्याम् । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वसिवपियजिराजि'— (उ० ४।१२५) इतीच् । 'कृदिकारात्'— (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'वाप्यां वापिरपि स्मृता' इति द्विरूपकोषः ॥ (१) ॥*॥ दीर्घेव । 'संज्ञायां कन्' (पा३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वाप्याः' ॥

खेयं तु परिखा

खेयमिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'ई च खनः' (३।१।१११) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ परितः खन्यते, इति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०९) इति डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्गादिपरितः खातस्य' ॥

आधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् ।

आधार इति ॥ आध्रियते जलमस्मिन् । 'अध्यायन्याय'— (३।३।१२२) इति घञ् । 'आधारश्चाधिकरणेऽप्यालवालेऽम्बुधारणे' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वांश्च' इति ख्यातस्य ॥

स्यादालवालमावालमावापः

स्यादिति ॥ आ समन्ताञ्जलस्य लवम् आलाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । मूलविभुजादिलात् (वा० ३।२।५) कः ॥*॥ लवमालाति । तद्भिन्नम् । नञ्समासे (अलवालः) ह्रस्वादिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ आवलतेऽम्भोऽनेन । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । आ ईषत् वाला वृक्षा अत्र वा ॥ (२) ॥*॥ आवपन्ति जलमत्र । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'आवापो भाण्डर्षचने परिक्षेपालवालयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृक्षमूलकृतजलाधारस्य' ॥

१—'इहैव जन्मूतमालवालवत्परीयुषोच्चैर्भरतेऽब्धिना वृते' इति प्रयोगादीर्षादिः ॥ २—'अलवारोधिषु पयःसु विभ्रतः सपलाशिराशिरिव मूलसंततिः' इति माषाङ्गस्वादिः—इति मुकुटवृषमनोदरे ॥ ३—भाण्डपचनमापाकस्थानम् । तत्र यथा—'आवापधूमपरिधूसरमन्तरिक्षम्' ॥ अरिचिन्तायामपि यथा 'परं प्रत्यावापः फलति कृपसेकस्तस्मिन्' ॥ वलयेऽपि यथा 'प्रकोष्ठः शुशुभे तस्या गतोऽप्यावापश्च्युताम्'—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—'भाण्डवपने' इति पाठः ॥

अथ नदी सरित् ॥ २९ ॥

तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी हृदिनी धुनी ।
स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा ॥ ३० ॥

अथेति ॥ नदति । 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचादिषु (३।१।१३४) 'नदट्' इति टित्वनिपातनात् 'टिह्वा'— (४।१।१५) इति ङीष् । ('नदी सरिति, शोणादौ ना') ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । सरतेरिनिः (उ० १।१७) ॥ (२) ॥*॥ तरङ्गाः सन्त्यस्याम् । अत इनिः (पा२।११५) ॥ (३) ॥*॥ शैवलमस्यस्याम् ॥ (४) ॥*॥ तटमस्तस्याः ॥ (५) ॥*॥ हृदाः सन्त्यस्याम् । 'ह्लादिनी' इत्यन्ये ॥ (६) ॥*॥ धुनोति । वेतसादीन् । किप् (३।२।१७८) पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) नुक् । नान्तलान्ङीप् (४।१।५) ॥ (७) ॥*॥ स्रोतांसि सन्त्यस्याम् । मनुप् (पा२।९४) ॥*॥ 'अस्माया'— (पा२।१२१) इति विनौ तु 'स्रोतस्विनी' इत्यपि ॥ (८) ॥*॥ द्वीपमस्यस्याम् । मनुप् (पा२।९४) ॥ (९) ॥*॥ स्रवति । 'लटः शत्'— (३।२।१२४) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'शप्-इत्यनोः'— (७।१।८९) इति जुम् ॥ (१०) ॥*॥ निम्नं गच्छति । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०९) इति डः ॥ (११) ॥ अपां समूह आपम् । तेन गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) ॥—अप गच्छति । डः (वा० ३।२।१०९) । ह्रस्वादिरपि । 'विद्यादगारमागारमपगामापगामपि' इति द्विरूपकोषः ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'नद्याः' ॥

गङ्गा विष्णुपदी जहुतनया सुरनिम्नगा ।

भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्तोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥

गङ्गेति ॥ गच्छति । 'गत् गम्यद्योः' (उ० १।१२३) (१) ॥*॥ विष्णुः पदं स्थानं यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) । 'विष्णुपदं नभोऽब्जयोः । विष्णुपदस्तु क्षीरोदे विष्णुपदी सुरापगा । (संक्रान्तिर्द्वात्रिका चापि)' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ जहौ राजर्षेस्तनया ॥ (३) ॥*॥ सुराणां निम्नगा । क्षुभ्रादिः (८।४।३९) ॥ (४) ॥*॥ भागीरथस्येयम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (५) ॥*॥ त्रीनं पथो गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) यद्वा त्रयाणां पथां समाहारः त्रिपथम् । तेन गच्छति । डः (३।२।४८) ॥ (६) ॥*॥ त्रीणि स्रोतांसि यस्याः, ('त्रिस्तोता जहुकन्यायां स्रोतस्वत्यन्तरे स्त्रियाम्') (७) ॥*॥ भीष्मं सूते । 'बृह् प्राणिप्रसवे' (अ० आ० अ०) । किप् (३।२।१७८) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'भागीरथ्याः' ॥

१—'तुहिनाचल इव पुण्यभागीरथीसहितो नलः' इति दमयन्तीशेषः ॥ २—तथा च भारते—'क्षितौ तारयते मर्त्यान्नागांस्तारयतेऽप्यथः । दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृता' इति—इति मुकुटः ॥

कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।

कालिन्दीति ॥ कलिन्दस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ सूर्यस्य तनया ॥ (२) ॥*॥ यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्जियमिशीङ्-भ्यश्च' (उ० ३।६१) इत्युनन् ॥ (३) ॥*॥ शमनस्य स्वसा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'यमुनायाः' ॥

रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥

रेवेति ॥ रेवते । 'रेवृ ह्रवगतौ' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ नर्म ददाति द्यति वा । 'डुदाब् दाने' (जु० उ० अ०) । 'दो अवखण्डने' (दि० प० से०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ 'नर्मदः केलिसचिवे नर्मदा सरिदन्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ सोमात्सोमवंशजात् पुरुषवस उद्भवति । तेनावतारितत्वात् । यद्वा सोमोऽमृतमुद्भवत्यस्याः । स्वर्गप्रदत्तात् । अप् (३।३।५७) । सोमाद्भद्राद्भवति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ मेकलस्य ऋषेर्देवा कन्यका ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नर्मदायाः' ॥

करतोया सदानीरा

करेति ॥ करस्य तोयम् । तदत्रास्ति । अर्शआद्यच् (५। २।१२७) । गौरीविवाहे शंकरहस्तच्युतम् ॥ (१) ॥*॥ सदा नीरं यस्याः । 'प्रथमं कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्नुवाहिनी' इति स्मृतेः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गौरीविवाहे कन्यादानोदकाज्जातनद्याः' ॥

बाहुदा सैतवाहिनी ।

बाहुदेति ॥ बाहुं छिन्नं दत्तवती लिखितस्य ऋषेः । 'डु-दाब्' (जु० उ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा बहुदस्य कार्तवीर्यस्येयम् । तेनावतारितत्वात् । 'तस्ये-दम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् ॥ (१) ॥*॥ सितानि वैहानानि यस्यार्जुनस्य । तस्येयम् । यद्वा सितस्यार्जुनस्येयम् । सैती चासौ वाहिनी नदी च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कार्तवीर्यावतारितनद्याः' ॥

शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्याद्

शतेति ॥ शतधा द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'हरिमितयोर्द्रुवः' (उ० १।३४) 'शते च' (उ० १।३५) इत्यु-डित् ॥ (१) ॥*॥ शु पूजितं तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) 'इगुपधाक्तित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । बाहुलकाद्वक्

'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि' इति हि श्रुतिः । यत्तु मुकुटः—शतद्वरेव पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आदिवर्ण-विकारे 'शतद्रुः' इति स्वामी, शितं तीक्ष्णं दृढा शितद्रुः इति कौमुदी, इत्याह । तत्र । 'एतदबुध्यमानाः शितद्रुः सितद्रुवें-त्याहुः' (स्वामिग्रन्थेन) इत्यनेन तेनास्यार्थस्य दूषितत्वात् । व्युत्पत्त्यन्तरस्य कृतत्वाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शतद्रुः' ॥

विशापा तु विपाद् स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

विपाशेति ॥ पाशं विमोचयति । 'सत्यापपाश-' (३।१। २५) इत्यादिना 'पाशान्मोचने' इति णिच् । पचाद्यच् (३। १।१३४) ॥ (१) ॥*॥ तस्मादेव 'किप् च' (३।२।७६) इति किपि विपाद् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पापमोचिन्याः' ॥

शोणो हिरण्यवाहुः स्यात्

शोण इति ॥ शोणति । 'शोणृ वर्णगत्योः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शोणः कृशानौ स्यो-नाके लोहिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' ॥ (१) ॥*॥ हिरण्यं बाहावस्य ॥*॥ हिरण्यं वहति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) अदन्तः (हिरण्यवाहुः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नर-विशेषस्य' ॥

कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित् ।

कुल्येति ॥ कुले प्राणिगणे कुटुम्बे दांपत्ये वा साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'कुल्या नदी कुल्य-मस्थि कुल्या वारिप्रणलिका' इति धरणेर्नदीमात्रेऽपि । ('कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्टद्वेणीशूर्पाभिषेपे च । कुल्या पयः-प्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिकौषधौ । कुलोद्भवे कुलहिते त्रिषु मान्येः पुनः पुमान्') ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कृत्रिमस्वल्प-नद्याः' ॥

शरावती वेत्रवती चान्द्रभागी सरस्वती ॥ ३४ ॥

कावेरी

शरावतीति ॥ शराः सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९५) । 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ वेत्रमस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ चन्द्रभागयोः पर्वतयोरियम् । तत्प्रभवत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'टिड्ढा-' । (४।१।१५) इति डीप् प्राप्तः । 'चन्द्रभागान्नद्याम्' (४।१।४५) इति बाह्वादिगणसूत्रान्न भवति । स्वरूपयोरविशे-षात् । 'तापीतु तपती सैत्या, चान्द्रभागी तु चन्द्रिका । चान्द्रभागा, शारदा तु कश्मीरेषु सरस्वती' इति शब्दार्णवः । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धभावः । 'चन्द्रभागा चान्द्रभागा चान्द्रभागी च सा मता । चन्द्रभागी च सैवोक्ता' इति द्विरूपकोषः ॥ (१) ॥*॥ सरांसि सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२। ९४) । 'सरस्वांस्तु नदे वार्धौ नाऽन्यवद्वसिके, स्त्रियाम् ।

१—खमध्योऽपि । तथा च नहाकविप्रयोगः—'यन्मेखला भवति मेखलशैलपुत्री'—इति पञ्जिकासर्वधरादयः—इति मुकुटः ॥

२—फलितार्थकथनमेतत् । विग्रहस्तु सितार्थं ते बाहाश्च ते सन्त्यस्यासौ सितवाही अर्जुनः । तस्येयम्—इति बोध्यः ॥ यथा-च्युतस्यैव व्याख्यानत्वे उपोत्तमे इकाराश्रवणानापत्तिः ॥

वाणी-स्त्रीरत्नवाग्देवी-गो-नदीषु नदीमिदि । मनुष्यन्यामपि ॥
(१) ॥३॥ कस्य जलस्य वेरं शरीरम् । तस्येयम् । ईषद्वेरमस्या
वा । 'कावेरी स्यात्सपिद्धे पण्यनारीहरिद्रयोः' ॥ (१)
॥३॥ (नदीविशेषाणां पृथक्पृथक्) ॥

सरितोऽन्याश्च

सरित इति ॥ अन्याः कौशिकी-गण्डकी-चर्मण्वती-
गोदावर्यादयः ॥

संभेदः सिन्धुसंगमः ।

समिति ॥ संभिद्यन्ते मिलन्त्यत्र । मिदिर् विदारणे' (६०
उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'संभेदः
स्फुटने सङ्गे' ॥ (१) ॥३॥ सिन्धोः संगमः ॥३॥ एकं
'नद्यादिसंगमस्य' ॥

द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्याम्

द्वयोरिति ॥ नल्यते । 'णल वन्धने' (भ्वा० प० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गात्-' (८।४।१४) इति
णलम् । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥३॥ 'कृत्रिमज-
लनिःसरणमार्गस्य' एकम् ॥

त्रिषु तूत्तरौ ॥ ३५ ॥

देविकायां सरय्यां च भवे दाविकसारवौ ।

त्रिष्विति ॥ दीव्यति । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) ।
ण्वल् (३।१।१३३) । देविकायां नद्याम् । सरति । 'सर्तेरयुः'
(उ० ३।२२) । 'अयुः' इत्येके । सरय्यां च भवे । 'तत्र
भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'देविकाशिशपा-' (७।३।१) इ-
त्यचामादेरात्त्वम् । 'दाण्डिनायन-' (६।४।१७४) इति लोपः ।
त्रियां 'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥३॥ 'देवि-
कासरयूद्भवयोः' क्रमेणैकैकम् ॥

सौ न्धिकं तु कह्लारम्

सौगन्धिकमिति ॥ सुगन्धेव । स्वार्थे 'विनयादिभ्य-
ष्ठक्' (५।४।३४) शोभनो गन्धः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्'
(५।१।१०९) इति ठक्, इति वा । 'सौगन्धिकं तु कह्लारे
पद्मरागे च कर्तृणे । (पुंलिङ्गो गन्धपाषाणे सुगन्धव्यवहा-
रिणि)' ॥ (१) ॥३॥ कस्य जलस्य हार इव । के ह्लादते वा ।
अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'शुक्लकह्लारस्य' । 'मुण्डी' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

हल्लकं रक्तसंध्यकम् ॥ ३६ ॥

हल्लकमिति ॥ हल्लति । 'हल्ल विकसने' () । ण्वल्
(३।१।१३३) । यद्वा हल्लनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ।
हल्लं लति 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।
२।३) इति कः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥३॥
रक्तं संध्येव । इवार्थे कन् (५।३।९६) 'केऽणः' (७।४।१३) ।
रक्तान् संधीन् अकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प०
से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) इति वा ॥ (२) ॥३॥

द्वे 'रक्तकह्लारस्य' द्वे रक्तवर्णत्रिकालविकासिपुष्पस्य वा ॥

स्यादुत्पलं कुवलयम्

स्यादिति ॥ उत्पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ कोर्वलयमिव । शोभा-
करत्वात् । 'कुवलं तूत्पलं कुवम्' इति त्रिकाण्डशेषः । तत्र कौ
वलतो 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३) ।
('कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले') ॥३॥ 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति डे कुवम् । यद्वा कुवते । 'कूङ्
शब्दे' (तु० आ० से०) कुटादिः । पचाद्यचि (३।१।१३४) उवङ्
(६।४।७७) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कमलकुमुदादीनां' सामा-
न्येन । अत एव 'इन्दीवरे मांसशून्ये उत्पलं कुष्ठभूरुहे'
इति रभसः, 'श्यामं शितिकण्ठनीलं कुवलयमिन्दीवरं च
नीलाञ्जम्' इति नाममाला च ॥

अथ नीलाम्बुजन्म च ।

इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्

अथेति ॥ नीलं च तदम्बुजन्म च ॥ (१) ॥३॥ इन्दति ।
'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ।
'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । इन्दी लक्ष्मीः ।
तस्या वरमिष्टम् । 'इन्दीवरं कुवलये शतावर्यां च योषिति'
॥३॥ 'कुवल्यं स्यादिन्दीवारमित्यपि' इति व्याडेरीन्दीवार-
मपि ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'नीलोत्पलस्य' ॥

सिते कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥

सिते इति ॥ कौ मोदते । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) ।
मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'इगुपध-' (३।१।१३६)
इति को वा । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे, स्त्री कुम्भिकोषधौ ।
गम्भार्या, पुंसि दिङ्नागे नागशाखामृगान्तरे' ॥३॥ (किपि
(३।२।१७८) कुमुद । 'कुमुद् त्रिषु स्यात्कृपणे कैरवे तु
नपुंसकम्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ के जले रौति । 'ह
शब्दे' (अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'तत्पुरुषे
कृति-' (६।३।१४) इत्यलृक् । कैरवस्य हंसस्येदं प्रियम् । 'कै-
रवं चन्द्रकान्तं गर्दभं कुमुदं कुमुदे' इति माधवः । ('कै-
रवं कितवे रिपौ । नपुंसकं च कुमुदे, चन्द्रिकायां तु कैरवी') ।
'चन्द्रकान्तं तु कैरवे । चन्द्रकान्तो रत्नभेदे' ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'शुक्लोत्पलस्य' ॥

१—कुवल्यं चन्द्रविकासि, पद्मं तु सूर्यविकासि, इत्यनयो-
भेदः । 'इन्दोरस्य च मण्डलं कुवलाङ्कारकारि ध्रुवम्' इति
लक्ष्यसंवादोऽपि—इति बुधमनोहरौ । २—नन्वेवं कथमुत्पल-
मित्युक्ते नीलोत्पलादिष्वेव बुद्धिर्जायते, न पद्मादौ इति चेत् ॥
उच्यते । यथा सामान्योऽपि धान्यार्थे 'धान्यम्' इत्युक्ते कलमा-
दिष्वेव बुद्धिर्भवति, न मुद्रादौ, एवमिहाप्यदोष इति सर्वधरादयः
इति मुकुटः ॥ ३—'गन्धकान्तम्'—इति लिखितम् ॥

शात्कमेष्वां कन्दः स्याद्

शात्कमिति ॥ एषां सौगन्धिकादीनां कन्दो मूलम् । शल्यते, शलति वा 'शल चलनसंवरणयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'शलिमण्डिम्यामूकण्' (उ० ४।४२) वृद्धिः (७।२।११६) च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उत्पलकन्दस्य' ॥

वारिपर्णी तु कुम्भिका ।

वारीति ॥ वारिणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१। ६४) इति ङीष् । यद्वा वारि पिपति । 'पू पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'थापवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) । 'जातेः-' (४।१।६३) इति ङीष् । अत एव 'कुम्भीको वारिपर्णः स्यात्-' इत्येके पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ कुम्भोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलकुम्भिकायाः' ॥

जलनीली तु शेवालं शैवलः

जलेति ॥ जलं नीलयति । 'णील वर्णे' । (भ्वा० प० से०) णिच् (३।१।२५) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ जले शेते तिष्ठति । 'शीडो वलञ्चलनवालनः' (उ० ४।३८) 'शेवलश्चैव शेवालः शैवलो जलनीलिका' (इति वाचस्पतिः) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शैवालस्य' ॥

अथ कुमुद्वती ॥ ३८ ॥

कुमुदिन्याम्

अथेति ॥ कुमुदान्यत्र देशे सन्ति 'कुमुदनडवेतसेभ्यो डमत्तुप्' (४।२।८७) 'झयः' (८।२।१०) इति बलम् । ('कुमुद्वती कैरविण्यां दयितायां कुशस्य च') ॥ (१) ॥*॥ 'पुष्करादिभ्यः-' (५।२।१३५) इतीनौ कुमुदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे कुमुदयुक्तदेशस्य । कुमुदलताया इत्यन्ये ॥

नलिन्यां तु विसिनीपद्मिनीमुखाः ।

नलिन्यामिति ॥ नडाः सन्त्यत्र । 'पुष्करादिभ्यः-' (५।२।१३५) इतीनिः । डलयोरैक्यम् । यद्वा नलमत्रास्ति । 'खलादिभ्यः' (वा० ४।२।५१) इतीनिः ('नलः पोटगले रात्रि पितृदेवे कपीश्वरे ।) 'नली मनःशिलायां तु नलिनेऽपि नलं मतम्' इति विश्वः । नैलिनी पुनः । पद्माकरे गङ्गा-

विजिन्योः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विसमस्त्यस्याः । पूर्ववदितिः (वा० ४।२।५१) ॥ (२) ॥*॥ एवं पद्मिनी । मुखशब्दादाव्यर्थात् मृणालिनी कमलिनी पुटकिनीत्यादयः । 'पद्मिनी पद्मसंघाते स्त्रीविशेषे सरोऽम्बुजे' इति मेदिनी । 'पद्मिनी योषिदन्तरे । अच्चेऽविजिन्यां सरसां च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पद्मसंघातस्य' । कमलिन्यां इत्यन्ये ॥

वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥ ३९ ॥

सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।

पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥

विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ।

वेति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'अतिस्तुप्' (उ० १।१४०) इति मन् । 'पद्मोऽस्त्री पद्मे व्युहनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फञ्जिकाश्रीचार्वादीपद्मगीषु च' ॥ (१) ॥*॥ नलति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) इनन् (उ० २।४९) 'नलिनं नलिकातोयाम्बुजेषु' ॥ (२) ॥*॥ अरं शीघ्रं लिप्सां विन्दति । 'गवादिषु विन्देः-' (वा० ३।१।३८) इति शः । 'शे मुचादीनाम्' (७।१।५९) इति नम् । अराकाराणि पद्माणि विन्दति वा ॥ (३) ॥*॥ महच्च तदुत्पलं च । 'उत्पलं कुष्ठभूरुहे । इन्दीवरे मांसशून्ये' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ सहस्रं पत्राण्यस्य ॥ (५) ॥*॥ कं जलमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिवात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'वृषादिभ्यः' (उ० १।१०६) इति कल्च् । 'कमलं क्लोत्रि भेषजे । पङ्कजे सलिले ताम्रे कमलस्तु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ शतं पत्राण्यस्य । 'शतपत्रः शिखण्डिनि । दार्वाघाटे सारसे च कमले तु नपुंसकम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥*॥ कुशे जले शेते । 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५) इत्यच् । 'शयवास-' (६।३।१८) इत्यलुक् ॥ (८) ॥*॥ पङ्के रोहति । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । 'इगुपध-' (३।१। १३६) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४) इत्यलुक् ॥ (९) ॥*॥ 'तामरं घृतमणश्च' इति रुद्रः । तत्र सस्ति । 'षस स्वप्ने' (अ० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१७१) इति डः । यद्वा तम्यते । 'तमु काह्यायाम्' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति निषेधस्यानिल्यत्वाच्च वृद्धिनिषेधः । रस्यते । 'रस आखादने' चुरादावदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । तामं

१—तथा च 'सुरगज इव विभ्रत पद्मिनी दन्तलम्बाम्' इत्यादयश्च प्रयोगाः—इति मुकुटः ॥ २—डोम हृदयस्य दक्षिणपार्श्वे उदर्यो जलाधारः—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । 'व्योप्ति' इति लिखितमासीत् ॥

१—'सकलशेकलशेवलमालिका' इति कथिताभ्युदयात्—इति मुकुटः ॥ २—इतः प्रभृति सूर्यविकासिनामानि । 'निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुबिम्बम्,' 'तीव्रतपनतापप्रियाम्भोजिनी न सहते स्तोकमप्यमृतमुचो रुचश्चन्द्रस्य,' 'चन्द्रं गता पद्मगुणात्र भुञ्जे पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम्' इत्यादि महाकविवर्णनात् ॥ ३—इतः पूर्वं 'नलिकातोयाम्बुजेषु' इति लिखितमासीत् । परंतु तस्य नलिनशब्दार्थताया हेमादिषूपलम्बने नलिनशब्दार्थ एव निवेशितम् ॥

च तद्रसं च 'तामरसं' पद्मे ताम्रकाञ्चनयोपि ॥ (१०) ॥*॥ सरसि भवम् । तत्र भवः' (४।३।५३।) इत्यण् । 'सारसं सरसीरुहे । सारसः पुष्कराख्येन्द्रोः' इति हेमः ॥ (११) ॥*॥ सरस्यां रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१२) ॥*॥ विसस्य प्रसूनम् ॥ (१३) ॥*॥ केसरस्य राज्यास्यास्ति । अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति डः । 'राजीवं नलिने, ना तु भेदे हरिणमीनयोः' ॥ (१४) ॥*॥ पुष्पाति । 'पुष पुष्पौ' (दि० प० अ०) 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करन् । 'पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगरागौषधान्तरे । तूर्यास्येऽसिफले काण्डे शुण्डाये खे जलेऽम्बुजे' इति हेमः ॥ (१५) ॥*॥ अम्भसि रोहति ॥ (१६) ॥*॥ षोडश 'पद्मसामान्यस्य' ॥

पुण्डरीकं सिताम्भोजम्

पुण्डेति ॥ पुण्डयति । 'मडि भूषायाम्' । 'पुडि च' (भ्वा० प० से । 'कर्करीकादयश्च' । (उ० ४।२०) इत्यरीकन् । 'पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितिच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिग्बगे कोषकारान्तरेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ सितं शुक्लं च तदम्भोजं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुभ्रकमलस्य' ॥

अथ रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥

रक्तोत्पलं कोकनदम्

रुथेति ॥ रक्तं च तत्सरोरुहं च ॥ (१) ॥*॥ रक्तं च तदुत्पलं च ॥ (२) ॥*॥ कोकांश्चक्रवाकान् नदति । 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावित-प्यर्थः । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'अथ कोकनदं रक्तकुमुदे रक्तपङ्कजे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रक्तकमलस्य' ॥

नाला नालम्

नालेति ॥ नलति । 'णल वन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलति-' (३।१।१०९) इति णः । 'नालं नै ना पद्म-दण्डे नाली शाककलम्बके' ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्पलादिदण्डस्य' ॥

अथास्त्रियाम् ।

मृणालं विसम्

अथेति ॥ मृण्यते । 'मृण हिंसायाम्' (तु० प० से०)

१—'दुर्जन इव सतामरसः' इति वासवदत्तायां वसन्तवर्णनम्—इति मुकुटः ॥ २—इन्दौ चन्द्रे यथा 'सिञ्चतीव सुधासारैः सारसः सारसैः करैः' इत्यनेकार्थकैरवाकरौमुदी ॥ ३—सारसि रोहति । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यलुकि हस्वेकारोऽपि । तथा च भारविः । अयमच्युतस्य वचनैः सरसिरुहजन्मनः' इति—इति मुकुटः ॥ ४—'काश्चिद्राक्षसप्रमदा इव रक्तोत्पलाकृष्टिव्यस-नित्यः' इति दमयन्तीऽप्येव ॥ ५—नाला इत्यपि दृश्यते ॥

'तमिविशिविडिमृणि-' (उ० १।१।१८) इति कालन् । अपचयविवक्षायां गौरादिवात् (४।१।४१) डीषि 'मृणाली' इत्यपि । 'मृणालं नलदे क्लीवं, पुनपुंसकयोर्विसे ।' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ विस्यति । 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३६) इति कः । 'मृणाले तु विसं विशम्' इति द्विरूपकोशः ॥ (४) ॥*॥ द्वे 'अब्जादीनां मूलस्य' ॥

अब्जादिकदम्बे षण्डमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

अब्जेति ॥ सनोति । 'षण दाने' (तु० उ० से०) । 'ज-मन्ताडः' (उ० १।१।१४) बाहुलकात्सत्वाभावः । 'षण्डः स्मृतो बेलीवर्दे षण्डं तु कानने भवेत्' इति मूर्धन्यादावजयः । 'षण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद् गोपतौ पुमान्' 'शडि रुजायां संघाते च' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) । 'तालव्यो मूर्धन्योऽब्जादिकदम्बे षण्डशब्दोऽयम् । मूर्धन्य एव वृषभे पूर्वाचार्यैर्विनिर्दिष्टः' इत्युष्मविवेकः । 'मकुरमुकुरौ दर्पणे, षण्डः समूहे, दारदोऽम्बुधौ' इति सारस्वतकोशः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अब्जादीनां समूहस्य' ॥

करहाटः शिफाकन्दः

करेति ॥ करं हाटयति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) प्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (यत्तु)—कं जलं रहति त्यजति । करहं पद्मम् । ततो हटति बहिर्गच्छति—इति मुकुटः । तत्र । 'करहाटः' इति प्रसङ्गात् । (अटतीति विग्रहेऽपि) त्रैद्विप्रस-ज्ञाच्च । 'करहाटः पद्मकन्दे देशैर्द्रुमविशेषयोः' इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ शिफा मूलतरप्ररोहः तत्सहितः कन्दो मूलम् ॥*॥ 'शिफा' इति 'कन्दम्' इति च पृथक् नामनी इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पद्मकन्दस्य' ॥

किंजलकः केसरोऽस्त्रियाम् ।

किंजलक इति ॥ किञ्चिज्जलति । 'जल अपवारणे' (तु० प० से०) । बाहुलकात्कः ॥ (१) ॥*॥ के जले सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'हलदन्तात्-' (६।३।१) इत्यलुक् । दन्त्यसं । ('सवितृकि-

१—तथा च 'सान्द्रं चन्दनमङ्गले वलयिता पाणौ मृणालीलता' इति राजशेखरः—इति मुकुटः ॥ २—कचिन्मेदिनीपुस्तके तु 'क्लीनपुंसकयोः' इत्युपलभ्यते एवं चोक्तराजशेखरोक्तिरप्यनुकूलैव ॥ ३—विसं दन्त्यान्तम् । तथाच 'हंसपङ्क्तिरिव विसंवादिनी' इति वासवदत्ता—इति मुकुटः ॥ 'मुनय इव विसाधारा जलपक्षिणः' इति दमयन्ती ॥ ४—बलीवर्द उत्सृष्टवृषः । तत्र यथा 'चौरैरपहते षण्डे पृष्ठतः कोऽनु धावति' । कानने यथा 'कुमुदकमलषण्डे तुल्य-रूपामवस्थाम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरौमुदी ॥ ५—वृषप्रसङ्गात् ॥ चौरादिकस्यादन्तस्य रहषातोर्वृषप्रसङ्गे ततोऽटतीति विग्रहे तु न काव्यनुपपत्तिः ॥ ६—'पुष्पं' इति पाठः ॥ ७—अतएव 'करहाटः शिफा च स्यात्कन्दे सलिलजन्मानम्' इति हेमनाममालायामुक्तम् ॥

सलयकसरसभाः' इति समेदात् ॥*॥ के शीर्यते । 'शृ
हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ।
तौलव्यशः । 'केसरं हिङ्गुनिक्लीवं, किंजल्के न स्त्रियां, पुमान् ।
सिंहच्छटायां पुनागे वकुले नागकेसरे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'पद्माकेसरस्य' ॥

संवर्तिका नवदलम्

समिति ॥ संवर्तते । (वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) ।
'हृपिशिरुहिवृत्तिविदिच्छदिकीर्तिभ्यश्च' (उ० ४।११९) इतीन् ।
'संवर्तिर्नवपत्रिका' इति वोपालितः ततः स्वार्थे कन् (५।
३।७५) ॥ (१) ॥*॥ नवं च तद्दलं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे
पद्मादीनां नवपत्रस्य' ॥

वीजकोषो वराटकः ॥ ४३ ॥

वीजेति ॥ वीजस्य कोषः पात्रमाधारः । तालव्यान्तोऽपि ॥
(१) ॥*॥ त्रियते दलैः । 'वृञ् आवरणे () ।
'अन्येभ्योऽपि, () इत्याटच् । ततः स्वार्थे कन् (५।
३।७५) । यद्वा—वरं दलवरणम् अटति । 'अट गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ततः स्वार्थे कन्

१—'आन्दोलकुसुमकेशरशरेणमुखी' इति वासवदत्तायां ताल-
व्यमध्यदर्शनात् ॥—इति मुकुटः ॥

(५।३।७५) । 'वराटकः पद्मबीजकोशे रज्जौ कपर्दके' ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पद्मबीजस्य' ॥
इति वारिवर्गविवरणम् ॥

उक्तान्वर्गान् संगृह्णाति—

उक्तं स्वय्योमदिकालधीशब्दादिसनाढ्यकम् ।
पातालभोगिनरकं वारि चैषां च संगतम् ॥ ४४ ॥
इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।
स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४५ ॥

उक्तमिति ॥ अत्रैकादश वर्गाः ॥

इति श्रीवघेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीकीर्ति-
सिंहदेवाज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदी-
क्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधायां प्रथमकाण्डः
संपूर्णतामगात् ।

१—आदिशब्देन पातालस्य ग्रहणम् इति मुकुटः ॥ अत्रायं
भावः—असिन्काण्डे द्वावेव मुख्यवर्गौ स्वर्गः पातालश्च । तत्र
नाट्यवर्गपर्यन्तं स्वर्गसाधारणपदार्थानां निरूपणात्स्वर्गवर्गत्वम् ।
तदुत्तरं पातालसंगतार्थनिरूपणात्पातालवर्गत्वम् ॥ अतएवाग्निपु-
राणे प्रथमकाण्डे एतानेव पदार्थानुक्त्वा उपसंहृतम् 'स्वर्गपाताल-
वर्गाद्या उक्ताः' इति ॥ तत्राद्यशब्देनावान्तरवर्गग्रहणम्—इत्यपि मुकुटे
व्यक्तम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः ।

द्वितीयं काण्डम् ।

वर्गाः पृथ्वीपुरश्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः ।
नृब्रह्मक्षत्रविदृशूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥

वर्गा इति ॥ इह द्वितीयकाण्डे । वर्गा उक्ता वदितुमा-
रब्धाः । आदिकर्मणि क्तः (३।४।७१) । कीदृशाः, साङ्गो-
पाङ्गैः, पृथिव्यादिमिहपलक्षिताः । तत्राङ्गानि मृदादीनि । उ-
पाङ्गानि खिलादीनि । आपणादीनि विपण्यादीनि । शिला-
दीनि मनःशिलादीनि । वृक्षादीनि पुण्यादीनि । मृगशब्द
आरण्यपशुमात्रपरः । 'आरण्याः पशवो मृगाः' इति स्मृतेः ।
आदिशब्देन पक्षिकीटादीनां ग्रहणम् । तस्य चाङ्गोपाङ्गानि
पक्षिपक्षादीनि । यद्वा—मृगान्तुं शीलं यस्य स मृगादी
सिंहः ॥

भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ।
धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः २
सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ।
गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्षमावनिर्मेदिनी मही ॥३॥

भूरिति ॥ भवति । कर्तरि क्प् (३।२।१७८) । 'भूः
स्थानमात्रे कथिता धरण्यामपि योषिति' । यत्तु—'भवत्यस्यां
सर्वम्' इति भूः । बहुलवचनात् (३।३।११३)—अधिकरणे
क्प् (३।३।१७८)—इत्याह मुकुटः । तत्र । उक्तरीत्या नि-
र्वाहात् । 'अम्यः पृथिवी' इति श्रुतिविरोधाच्च ॥ (१) ॥*
भवति । 'भुवः कित्' (उ० ४।४५) इति मिः ।—'भुवः
विमन्'—इति मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्रादर्शनात् । 'कृदि-
कारात्'—(ग० ४।१।४५) इति ङीष् वा । 'भूमिः क्षितौ
स्थानमात्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥* न चलति । 'चल क-
म्पने () । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अचलाः सन्त्यस्याम्,
इति वा । अच् (५।२।१२७) । 'अचलस्तु गिरिकीलयोः ।
अचला भुवि' इति हैमः ॥ (३) ॥* नास्त्यन्तोऽस्याः ।
यद्वा अनन्तोऽस्ति धारको यस्याः । 'अनन्तः केशवे शेषे

पुमान्, अनवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवाद्-
वैयोरपि । कणादुरालभापथ्यापावल्यामलकीषु च । विश्वंभ-
रागुह्योः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि' ॥ (४) ॥* रसोऽस्या-
मस्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । रस्यते वा । 'रस आ-
स्वादने' चुरादावदन्तः । घञ् (३।३।११३) । अच् (३।३।
५६) वा । यत्तु—घञर्थे को (३।३।५८) वा—इति मुकुटः ।
तत्र । परिगणनात् । अचः सत्त्वाच्च ('रसा तु रसनापाठा-
सल्लकीक्षितिकङ्कुषु—') ॥ (५) ॥* विश्वं विभर्ति । 'डुभृज्'
'संज्ञायां भृतृभृजि' (३।२।४६) इति खच् । 'विश्वंभरो-
ऽच्युते शक्रे पुंसि, विश्वंभरा भुवि' ॥ (६) ॥* तिष्ठति ।
अजिरादित्वात् (उ० १।५३) किरच् । 'स्थिरा भूशालप-
ण्योर्, नाशनौ मोक्षेऽचले त्रिषु' ॥ (७) ॥* धरति वि-
श्वम् । 'धृज् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । यद्वा प्रियते ।
'धृज् अवस्थाने' । (तु० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । धराः सन्त्यस्यां वा । 'धरः कूर्माधिपे गिरौ । कर्पा-
सतूलेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु' इति हैमः ॥ (८) ॥*
'अशिन्नादिभ्य इत्रोत्रौ' (उ० ४।१७३) । गौरादिङीष् (४
१।४१) ॥ (९) ॥* 'अर्तिसृष्ट्'—(उ० २।१०२) इत्यनिः ।
'कृदिकारात्'—(ग० ४।१।४५) इति ङीष् ।—गौरादित्वा-
न्ङीष् (४।१।४१)—इति मुकुटस्य प्रमादः । ('धरणोऽहि-
पतौ लोके स्तने धान्ये दिवाकरे) । धरणं धारणे मानवि-
शेषे धरणी भुवि' इति हैमः ॥ (१०) ॥* क्षौति । 'डुधु
शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकान्निः । ('कृदिकारात्'—
(ग० ४।१।४५) इति ङीष्वा) ॥ (११) ॥* जिनाति ।
'ज्या वयोहानौ' (ऋया० प० अ०) । अभ्यादित्वाद्यदन्तो
(उ० ४।११२) निपातितः । 'ज्या मौर्वी ज्या वसुंधरा'

१—'निरवधौ' इति पाठः । २—अत एव हस्वेकारान्तोऽपि
यथा—'विलसितमनुकुर्वती पुरस्ताद्वरणिहृष्टाधिरुहैर्वधूलतायाः' ।
इत्यनेकार्थैकरवाकरकौमुदी ॥

इति शान्तः । ('ज्या तु मातरि' इति हैमः) ॥ (१२) ॥*॥
 कश्यपस्येयम् । 'काश्यप उक्तो मुनिमृगयोर्भेदे च का-
 श्यपी क्षमायाम्' इति मेदिनी ॥ (१३) ॥*॥ क्षियति । 'क्षि-
 निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । 'क्विचौ च-' इति (३।
 ३।१७४) क्विच् । यत्तु—क्षियन्त्यत्र—इति मुकुटः । तत्र ।
 'अजन्म्याम्-' (वा० (३।३।१२६) इति ल्युटा बाधात् ।
 'क्षितिर्गैहे भुवि क्षये' इति हैमः ॥ (१४) ॥*॥ सर्वं सहते
 'पह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । 'पूःसर्वयोः-' (३।२।४१)
 इति खच् 'सर्वसहः सहिष्णौ स्यात्सर्वसहा पुनः क्षितौ'
 ॥ (१५) ॥*॥ वसु धनमस्त्यस्याम् । मत्तुप् (५।२।१५४) ॥
 (१६) ॥*॥ वसु दधाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
 कः ॥ (१७) ॥*॥ ऊर्णोति, ऊर्णयते, वा । 'ऊर्णञ् आच्छा-
 दने' (अ० उ० से०) । 'महति हस्त्वश्च' (उ० १।३।१) इत्युः,
 नुलोपः, हस्त्वः, च । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति
 डीष् ॥ (१८) ॥*॥ वसु धारयति । 'संज्ञायां श्रुतृजि-'
 (३।२।४६) इति खच् 'खचि हस्त्वः' (६।४।९४) ॥ (१९)
 ॥*॥ गोत्राः शैलाः सन्त्यस्याम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ।
 गां जलं त्रायते वा । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) ।
 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२०) ॥*॥ कुवते ।
 'कुङ् शब्दे' () । मितद्वादित्वाद् (वा० ३।२।१८०) डः ॥
 (२१) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ विस्तारे' () । 'प्रथेः पिवन्
 संप्रसारणं च' (उ० १।१।४९) । पित्वात् (४।१।४१) डीष्
 ॥*॥ 'पवन्' इत्येके । पृथ्वी । 'पृथिवी पृथ्वी पृथ्वी' इति
 शब्दार्णवः ॥ (२२) ॥*॥ ('प्रथिमदि-') (उ० १।२।८) इति
 उप्रत्यये संप्रसारणे 'वोतो गुण-' (४।१।४४) इति डीप्
 पृथ्वी । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पठ्यां कृष्णजीरके' ॥
 (२३) ॥*॥ क्षमते । 'क्षमूष् सहने' () । 'क्षमेरुपधालो-
 पश्च' (उ० ५।६।५) इत्यच् । यत्तु—पृषोदरादित्वात् (६।३।
 १०९) अल्लोपः । बाहुलकान्मन् टिलोपश्च—इति मुकुटः ।
 तत्र । उक्तरीत्या निर्वाहात् ॥*॥ पचाद्यचि (३।१।१३४)
 क्षमा च ॥ (२४) ॥*॥ अवति अव्यते वा । 'अव रक्ष-
 णादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिसृष्ट्-' (उ० २।१०२) इ-
 त्यनिः ॥ (२५) ॥*॥ मेदमस्त्यस्याम् । अत इतिः (५।२।
 ११५) । 'मल्लो मेदकुष्ठहा' इति शालिहोत्रः । मेद्यति वा ।
 'मिमिदा-' (दि० प० से०) । ब्रह्मादित्वात् (३।१।१३४)
 इतिः ॥ (२६) ॥*॥ मद्यते । 'मह पूजायाम्' चुरादावदन्तः ।
 ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । महिः । 'कृदिकारात्-'
 (ग० ४।१।४५) इति डीष् । यत्तु—मद्यन्ते भूतान्यस्याम्,
 मद्यते, वा । 'पुंसि' (३।३।१९८) इति घः । गौरादिडीष्
 (४।१।४१)—इति मुकुटः । तत्र । 'हलश्च' (३।३।१२९)
 इति घञ्प्रसङ्गात् । कर्मणि घस्याप्रसंगाच्च । 'करणाधिकर-

णयोः' अनुवर्तनात् । 'वीचिः पङ्क्तिर्महिः केलिरित्याद्या हस्त्व-
 दीर्घयोः' इति वाचस्पतिः । यद्वा—महीयते । 'महीङ् पूजा-
 याम्' कण्ठादियगन्तः । 'क्विप् च' (३।२।७५) इति क्विप्-
 लोपयलोपौ । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति डीष् ।
 तदभावे विसर्गः—इति कश्चित् । तत्र 'कारग्रहणान्न' इत्युक्त-
 लात् । 'मही नद्यन्तरे भूमौ मह उद्भवतेजसोः' इति हैमः
 ॥ २७ ॥*॥ सप्तविंशतिः 'भूमेः' ॥

मृन्मृत्तिका

मृदिति ॥ मृद्यते । 'मृद क्षोदे' (क्या० प० से०) ।
 संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थे 'मृदस्ति-
 कन्' (५।४।३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदः' ॥

प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्ना च मृत्तिका ।

प्रशस्तेति ॥ मृच्छद्वात् 'सन्ना प्रशंसायाम्' (५।४।४०)
 ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रशस्तमृदः' ॥

उर्वरा सर्वसस्याढ्या

उर्वरेति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
 पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा ईर्यते । 'ऋ गतौ' (क्या०
 प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । उरुणामरा । यद्वा—उ-
 र्व्यते । 'उर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'खनो घच्'
 (३।३।१२५) इति घः । 'उपधायां च' (८।२।७८) इति
 दीर्घस्तु संज्ञापूर्वकलान्न । उर्व राति । कः (३।२।३) ।
 यद्वा संपदादि क्विप् (वा० ३।३।१०८) । 'राहोपः' (६।
 ४।२१) । उर् चासौ वरा च । उर्षु वरा वा । 'ऊर्वरा
 तु भूमात्रे सर्वसस्याढ्यभुव्यपि' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥
 सर्वाणि च तानि सस्यानि च । तैराढ्या मृत् । एकम्
 'सस्याढ्यभूमेः' ॥

स्यादूषः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

स्यादिति ॥ ऊषति । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प०
 से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ('ऊषः क्षा-
 रमृदि प्रोक्तः प्रभातेऽपि पुमानयम् । तत्संध्यायां च रन्ध्रे
 च चन्दनादौ श्रवो विले' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षार-
 यति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) ।
 पचाद्यच् (३।१।१३४) । क्षारा चासौ मृत्तिका च ॥ (२) ॥*॥
 द्वे 'क्षारमृत्तिकायाः' ॥

ऊषवानूपरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ

ऊषेति ॥ ऊषोऽस्त्यस्मिन् । मत्तुप् (५।३।९४) ॥ (१)
 ॥*॥ 'ऊषसुषि-' (५।२।१०७) इति रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
 'क्षारमृद्विशेषस्य' ॥

स्थलं स्थली ।

स्थलमिति ॥ स्थलति । 'ष्ठल स्थाने' (भ्वा० प० से०) ।
 पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु—स्थल्यतेऽत्र । 'घनर्थे कः'

१—विश्वकोषे तु, 'काश्यपः स्यान्मुनौ मीनभेदे भूमौ तु
 काश्यपी' इति पाठ उपलभ्यते ॥

(वा० ३।३।५८) — इति मुकुटः । तत्र । परिगणनात् ॥ (१) ॥*॥ स्थली अकृत्रिमा । 'जानपद-' (४।१।४२) इति ङीप् । कृत्रिमा स्थला । स्थलं तूभयसाधारणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थलस्य' ॥

समानौ मरुधन्वानौ

समानाविति ॥ प्रियन्तेऽस्मिन्भूतानि । 'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'मरुर्ना गिरिधन्वनोः' ॥ (१) ॥*॥ धन्यतेऽस्मात् । — धविर्गत्यर्थः सौत्रः इति मुकुटः । तत्र । (धातुपाठे (भ्वा० प० से०) दर्शनात् । 'कनिन् युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीबं चापे स्थलेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्जलदेशस्य' ॥

द्वे खिलाप्रहते समे ॥ ५ ॥

त्रिषु

द्वे इति ॥ खिलति । 'खिल उञ्छे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । खिल्यते वास्मिन् । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । ('खिलमप्रहते क्लीबं सारसंक्षिप्तवैधसोः') ॥ (१) ॥*॥ न प्रहन्यते स्म । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ समे समानार्थे । द्वे 'हलाद्यकृष्टस्य' । (त्रिषु लिङ्गत्रये । स्त्रियां खिला अप्रहता) ॥

अथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ।

अथविति ॥ गच्छति । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० उ०) । 'पृषद्गृह्णमहज्जगत्-' (उ० २।८४) इति निपातितः । श-तृवद्भावात् 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'जगती भुवने क्षमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ लो-क्यते । 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१४) । 'लोको विश्वे जने' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ विशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'विटपविष्टपविशिपोलपाः' (उ० ३।१४५) ॥*॥ पादिपाठे तु — पिष्यते पिश्यते, वात्रा 'पिश गतौ' () । 'पिष्ट संचूर्णने' (रु० उ० अ०) वा । ('भुवनं पिष्टपः पुमान्' इति बोपालितः ॥ (३) ॥ भवन्त्य-स्मिन् । 'रज्जे क्युन्' (२।७९) 'भूमूध्रप्रस्जिभ्यः' (उ० २।८०) इति क्युन् । ('भुवनं पिष्टपेऽपि स्यात्सलिलेः गगने जले') ॥ (४) ॥*॥ यत्तु — जङ्गम्यते — इति खामिना विष्ट-हीतम् यच्च — पुनः पुनर्वाद्भक्ष्यो गच्छति — इति मुकुटेन । तत्र । 'वर्तमाने बृहत्-' (उ० २।८४) इति सूत्रे यद्धर्थस्य

१—अत्र 'घन्यपि संज्ञापूर्वकत्वादृढ्यभावाच्च' इत्यधिकः पाठः ॥
२—वेषसि विष्णौ यथा हरिवंशस्य 'खिलस्य विष्णोरिषवो गुणा यत्र' इति व्युत्पत्त्या 'खिलेषु' इति संज्ञा ॥ ३—इतः पूर्वम् जगत्सादिति लिखितमासीत् । तदत्रैव जगच्छब्दव्याख्याने लि-खितम् ॥

वृत्तिकृद्भिरनुक्तेः । गत्यर्थानां कौटिल्य एव यद्विधानाच्च । 'जगत् स्याद्विष्टपे क्लीबं, वायौ ना, जङ्गमे त्रिषु' ॥ (५) ॥*॥ 'एकं महाभूतं पृथ्वी, पञ्चमहाभूतेन्द्रियविषयात्मकं तु जगत्' इति पृथ्वीजगतोर्भेदः ॥ पञ्च 'भूतलस्य' ॥

लोकोऽयं भारतं वर्षम्

लोक इति ॥ अयं जम्बूद्वीपनवमांशः । भरतस्य राज्ञ इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'महर्षिव्यासरचिते जम्बूद्वीपे च भारतम्' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ वृष्यते 'वृषु सेवने' (भ्वा० प० से०) । 'भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा० ३।३।५६) इत्यच् । 'पुनपुंसकयोर्वर्षं जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु' इति रुद्रः । 'वर्षं स्थानं विदुः प्राज्ञा इमं लोकं च भारतम्' इति भारविः । 'उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र संततिः' 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु' ॥ एकम् 'भारतवर्षस्य' ॥

शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यः

शरेति ॥ शरावत्या नद्या मर्यादायाः । प्राचा सहितो दक्षिणो देशः । प्राच्यां भवः । 'द्युप्रागपाग्-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्राच्यदेशस्य' ॥

उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।

उदीच्य इति ॥ तत एवावधेः । पश्चिमेन सहित उत्तरो देशः । उदीच्यां भवः । 'द्युप्राग्-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उदीच्यदेशस्य' ॥

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यात्

प्रत्यन्त इति ॥ प्रतिगतोऽन्तम् । 'अत्यादयः कान्ता-यर्थे-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ म्लेच्छानां देशः ॥ (२) ॥*॥ 'चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते । तं म्लेच्छविषयं प्राहुरार्यावर्तमतः परम्' । द्वे 'शिष्टाचार-रहितखशादिदेशस्य' ॥

मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥

मध्येति ॥ मध्यश्चासौ देशश्च ॥ (१) ॥*॥ मध्ये भवः

१—मुकुटे तु एतदग्रे—अत एव सामान्यविशेषभावाज्जम्बू-द्वीपे तदेकदेशे च भारतप्रयोगः । प्रकरणादिभिस्तु तदवगमः । यथा 'एष दूरगुरुभारभारतं वर्षमथ सम वर्तते वशे' इति माघः । तथा 'एतेन भारतमिलावृतवद्विभाति' इति च । अन्यान्यपि व-र्षाणि । यथा 'स्याद्भारतं किंपुरुषं हरिवर्षं च दक्षिणाः । रम्यं हिरण्यकुरू सुमेरोरुत्तरास्त्रयः । भद्राश्वकेतुमालौ तु द्वौ वर्षौ पूर्वपश्चिमौ । श्लाघृतं तु मध्यस्थं सुमेरुयत्र तिष्ठति' इति वाच-स्पतिः—इत्यन्युक्तम् ॥ २—यदाह 'प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षी-रोदकं यथा । विदुषां शब्दसिध्यर्थं सा नः पातु शरावती'—इति क्षीरस्वामी ॥

‘मध्यान्मः’ (४।३।८) ॥ (२) ॥*॥ ‘हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः’ (२।२१) इति मनुः । विनशनं कुरुक्षेत्रम् । द्वे ‘मध्यदेशस्य’ ॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ।

आर्येति ॥ आर्या आ समन्ताद् वर्तन्तेऽत्र । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पुण्यस्य भूमिः । पुण्या चासौ भूमिश्च, इति वा ॥ (२) ॥*॥ ‘आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्यार्यावर्तं विदुर्बुधाः’ इति (२।२२) मनुः । हिमप्रधानोऽगः हिमागः । ‘हिमालयोः’ इति पाठे तु हिमेन अत्यते । ‘अल भूषणादौ’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१५) । द्वे ‘विन्ध्यहिमागमध्यदेशस्य’ ॥

नीवृज्जनपदः

नीवृदिति ॥ नियतो वर्तते । अधिकरणस्य कर्तृत्वविवक्षात्र । ‘वृत्तु वर्तने’ (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । ‘नहिवृत्ति-’ (६।३।११६) इति दीर्घः । यत्तु—‘नियमेनावश्यकतया, नियतं वा वर्तन्ते वसन्ति जना अत्र’ इति पुंसि बाहुलकात्, संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८), ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ (३।२।१७८) इति, वा अधिकरणे क्तिप् इति मुकुटः । तत्र । बाहुलकस्यागतिकगित्वात् ॥ (१) ॥*॥ जनः पदं वस्तु यत्र । ‘भवेज् जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘जननिवासस्थानस्य’ ॥

देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥

देशेति ॥ दिशति । ‘दिश अतिसर्जने’ (तु० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । दिश्यते वा । घञ् (३।३।१४) ॥ (१) ॥*॥ विसिनोति । ‘षिञ् बन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘परिनिविभ्यः-’ (८।३।७०) इति षलम् ।—विसीयन्तेऽत्रेति, ‘एरच्’ (३।३।५६)—इति विग्रहे तु मूर्धन्योऽनुपपन्नः । ‘-सितसय-’ (८।३।७०) इति क्ता-जन्तयोः सूत्रेऽनुवादात् । ‘विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः । शब्दादौ जनपदे च’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपवर्तन्तेऽत्र ।—ल्युट् (३।३।११४) इति मुकुटः । तत्र । घञो ल्युट्पवादात्वात् । अतः—‘अन्यत्रापि’ (उ० २।७८) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘ग्रामसमुदायलक्षणस्य स्थानमात्रस्य’ ॥

त्रिष्वागोष्ठात्

त्रिष्विति ॥ गोष्ठशब्दमभिव्याप्य ॥

नडप्राये नडान्नडुल इत्यपि ।

नडेति ॥ नडाः प्राया यत्र । ‘कुमुदनडवेतसेभ्यो झ-तुप्’ (४।२।८७) । ‘झयः’ (८।२।१०) इति ‘माडुपधायाः’

(८।२।९) इति वा क्त्वम् ॥ (१) ॥*॥ नडाः सन्त्यस्मिन् । ‘नडशादाङ् डुलच्’ (४।२।८८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘नडाधिकदेशस्य’ ॥

कुमुद्वान्कुमुदप्राये

कुमुद्वानिति ॥ कुमुदानि सन्त्यत्र ॥ (१) ॥*॥ कुमुदानि प्रायाण्यत्र ॥ एकम् ‘कुमुदवहुलदेशे’ ॥

वेतस्वान्वहुवेतसे ॥ ९ ॥

वेतेति ॥ वेतसाः सन्त्यत्र ॥ (१) ॥*॥ बहवो वेतसा यत्र ॥ एकम् ‘बहुवेतसदेशे’ ॥

शाद्वलः शाद्वहरिते

शाद्वल इति ॥ शीयते । ‘शट् शातने’ (भ्वा०, तु० प० अ०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः ॥ शीयतेऽस्मिन्निति वा । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । शादो बाल-तृणमस्मिन् । डुलच् (४।२।८८) ॥ (१) ॥*॥ शादैर्बालतृणैर्हरितः ॥ एकं ‘नवतृणप्रचुरस्य’ ॥

सजम्बाले तु पङ्क्तिः ।

सजम्बेति ॥ जम्बालेन पङ्क्तेन सह ॥ ‘पङ्क्षोऽस्मिन्नस्ति पिच्छादित्वात् । (५।२।१००) इलच् ॥ (१) ॥*॥ द्वे ‘सकर्मस्य’ ॥

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ॥ १० ॥

जलेति ॥ जलं प्रायं यत्र ॥ (१) ॥*॥ अनुगता आपोऽत्र । ‘ऋक्पूर्-’ (५।४।७४) इत्यः । ‘ऊदनोर्देशे’ (६।३।९८) । ‘अनूपो महिषे नाऽम्बुप्रायदेशे तु वाच्यवत्’ इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ तथाविधो जलप्रायः । कं जलं छयति परिच्छिनत्ति । ‘छो छेदने’ (दि० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । ‘कच्छमनूपम्’ इति वोपाहितः । ‘कच्छो दुमेदे नौकाङ्गेऽनूपप्राये तटेऽपि च । कच्छास्तु देशे, कच्छा स्यात्परिधानापराम्बले । ‘चीर्या वारौह्याम्’ इति हैमः । ‘त्रिषु’ इत्यस्य बाधनार्थं ‘पुंसि’ इति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘जलाधिकदेशस्य’ ॥

श्री शर्करा शर्करिलः शर्करः शर्करावति ।

श्रीति ॥ ‘शर्करा खण्डविकृतौ कर्परांशे रुगन्तरे । उपलयायाम्’ इति हैमः । शर्करा (अश्मप्राया मृत्) अस्त्वत्र । ‘देशे लुबिलचौ च’ (५।२।१०५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ ‘सिकताशर्कराभ्यां च’ (५।२।१०४) इत्यण् । ‘शर्करः स्याद्गुग्गुलेने शर्करान्वितदेशयोः’ इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥

१—परिधानापराम्बले यथा—‘प्रलम्बकच्छाः किल दाक्षिणा-
त्याः’ ॥ २—चीरी पक्षिविशेषः ॥ ३—वाराही—वराहाक्रान्ता
ओषधी । इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—कर्परांशो मृत्कपाल-
खण्डम्, उपला अश्मरूपा मृत्, तथोर्था ‘नगतरुशिखरामर्दां स-
शर्करो मारुतश्चण्डः’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

‘अन्यतरस्याम्’ (५।२।९६) ग्रहणान्मतुप् (५।२।९४) च ॥
(४) ॥*॥ चलारि ‘अश्मप्रायमृदधिकस्य वालुकायु-
क्तदेशस्य’ ॥

देश एवादिमौ

देशे इति ॥ (तत्र) आदौ भवौ । +‘मध्यान्मः’ (४।
३।८) इत्यत्र ‘आदेश्व’ इति वचनान्मः+ ॥ आदिमौ शर्करा-
शर्करिलौ देशे एव नान्यत्र । ‘शर्करः, शर्करावान्’ इतीमौ
तु ‘देशादेशयोः’ ॥

एवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

एवमिति ॥ एवं ‘सिकता’ ‘सिकतिलः’ इतीमौ देश
एव । ‘सैकतः’ ‘सिकतावान्’ इति तु देशादेशयोः ।
केचित्तु सिकताशर्कराशब्दौ बहुवचनान्तावाहुः ॥ (४) ॥*॥
चलारि ‘वालुकाबहुलदेशस्य’ ॥

देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः ।

स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

देश इति ॥ नद्यम्बुमिर्दृष्ट्यम्बुमिश्रसंपन्नैर्धान्यैः पालितः ।
नदी मातास्य । ‘नद्यतश्च’ (५।४।१५३) इति कप् ॥ (१)
॥*॥ देवो मातास्य । ‘देवो मेघे सुरे राज्ञि’ ॥ (१) ॥*॥
क्रमेण एकैकम् ‘नद्यम्बुमिर्दृष्ट्यम्बुभिः संपन्नदेशस्य’ ॥

सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्

सुराज्ञीति ॥ शोभनो राजा यत्र ।—‘न पूजनात्’ (५।
४।६९) इति टचोऽभावः—इति मुकुटः । तत्र । बहुव्रीहौ
टचोऽप्रसङ्गात् । मतुप् (५।२।९४) प्रशंसायाम् (वा०
५।२।९४) ‘राजन्वान्सौराज्ये’ (८।२।१४) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ एकं ‘स्वधर्मपरराजयुक्तदेशस्य’ ॥

ततोऽन्यत्र राजवान् ।

तत इति ॥ अन्यत्र राजमात्रयुक्तदेशे ॥ एकम् ‘सामा-
न्यराजयुक्तदेशस्य’ ॥

गोष्ठं गोस्थानकम्

गोष्ठमिति ॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्र । ‘घञर्थे—’ (वा० ३।
३।५८) इति कः । ‘अम्बाव्—’ (८।३।९७) इति षलम् ।
‘गोष्ठं गोस्थानके, गोष्ठी समासंलपयोः स्त्रियाम्’ ॥ (१)
॥*॥ गवां स्थानम् । स्वार्थे कः (५।३।७५) (२) ॥*॥ द्वे
‘गवां स्थानस्य’ ॥

तच्च गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥

तत्त्विति ॥ पूर्वं भूतं गोष्ठम् । ‘गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे’ (५।

१—‘चात् मतुप्’ इति तु वक्तुं युक्तम् । अत एव ‘देशे लुप्’
इति सूत्रे ‘चादणमतुप् च’ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुक्तम् ॥ २—
‘मध्यान्मः’ इति सूत्रे भाष्ये तु ‘आदेश्व’ इति वचनं नोपलभ्यते ।
तस्मात् ‘अग्रादिपश्चाङ्गिमच्’ (४।३।२३ सूत्रे) इति वचनादादेर्दि-
मच् वक्तव्यः ॥

२।१८) इति खञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘भूतपूर्वगोष्ठस्य’ ॥
पर्यन्तभूः परिसरः

पर्यन्तेति ॥ पर्यन्ते भूः ॥ (१) ॥*॥ परितः सरन्त्यत्र ।
‘पुंस्ति’ (३।३।१८) इति घः । ‘परिसरः प्रान्तभू-दैवयो-
र्धृतौ’ ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘नद्यादिसमीपभूमेः’ ॥

सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ।

सेतुरिति ॥ स्त्रियां वर्तमानायाम् आलौ सेतुः (पुमान्)
सिनोति । सीयते, वा । ‘षिञ् बन्धने’ (खा० उ० अ०) ।
‘सितनि—’ (उ० १।६।९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ आ अल-
न्यम्भः । ‘अल वारणे’ (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।
१।१८) । यद्वा—अल्यतेऽनया । ‘इणजादिभ्यः’ (वा० ३।३।
१०८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सेतोः’ ‘पुल’ इति ख्यातस्य ॥
वामतूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम् ॥ १४ ॥

वामेति ॥ वामैर्वामं वा ल्यते । ‘लृञ् छेदने’ (भ्या०
उ० से०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (१) ॥*॥ न अकति । ‘अक
कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) बाहुलकादुः । यद्वा
नम्यते भूनेन । ‘णम प्रहृत्वे शब्दे च’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च’ (उ० १।१८)
इत्युः, नाकिश्च । इकार उच्चारणार्थः । ‘(नाकुर्मुन्यन्तरे पृ-
थ्वीधर-वल्मीकयोः पुमान्)’ ॥ (२) ॥*॥ वलन्ते प्राणि-
नोऽत्र । ‘अलीकादयश्च’ (उ० ४।२।५) इति निपातितः । ‘(व-
(व)ल्मीको नाकुर्वाल्मीकयो रोगभेदे’ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘पिपीलिकादिनिष्कासितमृत्पुञ्जस्य’ ॥

अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ।

सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्त्येकपदीति च ॥ १५ ॥

अयनमिति ॥ अयन्ते ईयते वानेन । ‘करणा—’ (३।
३।११७) इति मुकुटः । तत्र । घञो ल्युडपवादत्वात् ।
आतो युच् (उ० २।७८) कर्मणि वा ल्युट् (३।३।११३) ।
‘अयनं पथि गेहेऽर्कस्योदगदक्षिणतो गतौ’ इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ वृत्तं तत् । वर्ततेऽत्र वर्तन्तेऽनेन वा । मनिन् (उ०
४।१४५) ॥ (२) ॥*॥ मृज्यते वितृणीक्रियते पादैः । ‘मृज्
शुद्धौ’ (अ० प० से०) । मार्ग्यते । ‘मार्गं अन्वेषणे’ (लु०
उ० से०) वा । यत्तु—मृज्यतेऽनेन—इति मुकुटेनोक्तम् ।
तत्र । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाल्लक्षणाभावान्नोपधावृद्धिः स्यात् ।
‘मार्गो मृगमदे मासे सौम्यक्षेऽन्वेषणे पथि’ इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ अत्ति वलम् (पथिकानाम्) ‘अद भक्षणे’ (अ०
प० अ०) । ‘अदेर्धश्च’ (उ० ४।११६) इति कनिप्, धश्वा-
न्तादेशः । यत्तु—अल्यते सततं गम्यते अनेन—इति मुकुटे-
नोक्तम् । तत्र । उक्तसूत्रविरोधात् । अततेर्धकनिपोरविधा-

१—वाल्मीकौ प्राचेतसे यथा ‘पीयूषमेव नालीकं वल्मीकस्य
कवेर्गिरि’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

नात् । ('अध्वा ना पथि संस्थाने साक्षवस्कन्धकालयोः') ॥
 (४) ॥॥ पथन्तेऽनेन । 'पथे गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
 'पथिमथिभ्यामिनिः' () पतन्त्यनेन इति वा ।
 'पथेस्थश्च' इतीनिः, थोऽन्तादेशश्च ॥॥ 'पथः' इत्यदन्तोऽपि ।
 'वाटः पथश्च मार्गश्च' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥॥
 पथतेऽनया । 'पथटिभ्यामिनिः' () । 'कृदिकारात्-'
 (ग० ४।१।४५) इति डीप् ॥ (६) ॥॥ सरन्त्यनया । 'स्र
 गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।—किन् (३।३।९४)—इति मुकुटः ।
 तत्र । 'अजब्ज्याम्-' (वा० ३।३।१२६) इति ल्युट्प्रसङ्गात् ।
 (अतः) करणस्यापि कर्तृत्वविवक्षायां 'क्तिचक्तौ च' (३।३।
 १७४) इति क्तिच् । 'स्रतिर्गतौ पथि' इति हैमः ॥ (७) ॥॥
 'अर्ति-' (उ० २।१०२) इत्यनिः । 'सरणिः श्रेणिवर्त्मनोः'
 इति दन्त्यादौ रभसः । 'शुभं शुभे प्रदीप्ते च, शरणिः पथि
 चावलौ' इति तालव्यादावजयात्तालव्यादिरपि । तत्र 'शृ हिंसा-
 याम्' (क्या० प० से०) । बाहुलकादनिः ॥ (८) ॥॥
 पादाभ्यां हन्यते । 'हन हिंसागलोः' (अ० प० अ०) ।
 किन् (३।३।९४) । 'हिमकाषिद्वतिषु च' (६।३।५४) इति
 पद्भावः । 'पद्धतिः पथि पद्धौ च' इति हैमः ॥ (९)
 ॥॥ पादाय हिता । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६)
 'पद्यत्यतदर्थे' (६।३।५३) इति पद्भावः । 'पदमस्मिन्हश्य-
 म्' (४।४।८७) इति वा ॥ (१०) ॥॥ वर्तन्तेऽनया ।
 'वृत्तेश्च' (उ० २।१०६) इत्यनिः । 'वर्तनी पथि । वर्तने
 तर्कुपिण्डे च' इति हैमः ॥॥ 'चात्' (२।१०६ उणादि-
 सूत्रेण) मुट् इत्येके । तत्र वर्त्मनि ॥ (११) ॥॥ एकः
 पादोऽस्याम् । 'कुम्भपदीषु च' (५।४।१३९) इति निपा-
 तितः । यद्वा 'संख्यासुपूर्वस्य' (५।४।१४०) इति पादस्या-
 न्तलोपः । 'पादोऽन्यतरस्याम्' (४।१।८) इति वा डीप् ।
 'पादः पत्' (६।४।१४०) ॥॥ अत्र पक्षे 'एकपाद्' इत्यपि
 रूपान्तरम् । 'एकपदं तत्काले नपुंसकं, वर्त्मनि स्त्री
 स्यात्' ॥ (१२) ॥॥ द्वादश 'मार्गस्य' ॥

अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चाचिंतेऽध्वनि ।

अतीति ॥ स्वती पूजयाम् । 'कुगति-' (२।२।१८) इति
 समासः । 'न पूजनात्' (५।४।६९) ॥ (१) ॥ (२) ॥॥
 संस्थासौ पन्थाश्च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति तत्पु-
 रुषः 'ऋक्पूर' (५।४।७४) इत्यः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि
 'शोभनमार्गस्य' ॥

व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥१६॥

व्यध्व इति ॥ विरुद्धोऽध्वा । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा०
 २।२।१८) इति समासः । 'उपसर्गादध्वनः' (५।४।८५)

१—आलवः कर्मबन्धहेतुक्रिया हिंसादिः तेन सह वर्तते यः
 स्कन्धः शरीरभावापन्नो रूपरसादिसमूहः सः साक्षवस्कन्धः । इ-
 लनेकाधैकरवाकराद्युदी ॥

इत्यच् ॥ (१) ॥॥ दुद्योऽध्वा ॥ (२) ॥॥ विरुद्धः
 पन्थाः 'ऋक्पूर' (५।४।७४) इत्यः—इति मुकुटः । तत्र ।
 ('पथः संख्याव्ययादेः') (वा० २।४।३०) इति क्लीवताप्रस-
 ङ्गात् । अतः 'विरुद्धः पथः' इति विग्रहीतव्यम् ॥ (३)
 ॥॥ कुत्सितोऽध्वा । 'कुगति-' (३।३।१८) इति समासः ।
 'कोः कत्तपुरुषेऽचि' (६।३।१०९) ॥ (४) ॥॥ 'इ-
 पदर्थे च' (६।३।१०५) इति कादेशः । कुमागांसीप-
 न्मार्गो भवति । कुत्सितः पथः । 'वाटः पथश्च मार्गश्च'
 इति त्रिकाण्डशेषाददन्तः पथशब्दः । पथशब्देन समासेन
 पुंस्त्वं निर्वाह्यम् । पथिनशब्देन समासे 'का पथ्यक्षयोः'
 (६।३।२०४) इति कादेशे 'पथः संख्याव्ययादेः' (वा०
 २।४।३०) इति क्लीवत्वं भवति । 'सत्पथस्तु सुपन्थाः स्याद्
 व्यध्वो विपथकापथौ' इति रभसोऽन्येवम् । ('कापथः कु-
 त्सितपथे उशीरे क्लीवमिष्यते') ॥॥ कुत्सितार्थकुशब्दस्य
 पथशब्देन समासे कुपथः, अपि ॥ (५) ॥॥ पञ्च
 'दुर्मार्गस्य' ॥

अपन्थास्त्वपथं तुल्ये

अपन्था इति ॥ पथोऽभावः । 'नञ्' (१।२।६) इति
 तत्पुरुषः ॥ (१) ॥॥ 'पथो विभाषा' (५।४।७२) इत्यः ।
 'अपथं नपुंसकम्' (२।४।३०) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मार्गा-
 भावस्य' ॥

शृङ्गाटकचतुष्पथे ।

शृङ्गेति ॥ शृङ्गं प्राधान्यमटति । 'अट गतौ' (भ्वा०
 प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।
 ७५) । ('शृङ्गाटकं भवेद्भारिकण्टके च चतुष्पथे') ॥ (१)
 ॥॥ चतुर्णां पथां समाहारः । 'तद्धितार्थो-' (२।१।५१)
 इति समासः 'ऋक्पूर' (५।४।७४) इति समासान्तः ।
 'इदुदुपथस्य-' (८।३।४१) इति पत्वम् । 'पथः संख्या-'
 (वा० २।४।३०) इति क्लीवत्वम् । ('चतुष्पथं चतुर्मार्गसं-
 गमे, ब्राह्मणे तु ना') ॥ (२) ॥॥ द्वे 'चतुष्पथस्य' ॥

प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा

प्रान्तरमिति ॥ प्रकृष्टमन्तरमत्र । 'प्रादिभ्यः-' (वा० २।
 २।२४) इति बहुव्रीहिः । ('प्रान्तरं कोटरेऽरण्ये दूरशून्य-
 पथेऽपि च') ॥ (१) ॥॥ दूरश्चासौ शून्यश्च ॥ एकम्
 'दूरशून्यछायाजलादिवर्जितमार्गस्य' ॥

कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥१७॥

कान्तारमिति ॥ कस्य जलस्य सुखस्य वान्तः । कान्त-
 मृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।
 २।१) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'चोराद्युपद्रवैर्दुर्गममार्गस्य' ॥

गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्

गव्यूतिरिति ॥ 'गोयूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्' 'अध्व-
 परिमाणे च' (वा० ६।१।७९) इत्यवादेशः । 'धन्वन्तरसहस्रं

तु क्रोशः क्रोशद्वयं पुनः । गव्यूतं स्त्री तु गव्यूतिर्गौरुतं
गोमतं च तत् इति वाचस्पतिः । 'धनुर्हस्तचतुष्टयम्'
'द्राभ्यां धनुःसहस्राभ्यां गव्यूतिः पुंस्ति भाषितः' इति
शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ क्रोशयोर्युगम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'क्रोशद्वयपरिमितस्य' ॥

नल्वः किष्कुचतुःशतम् ।

नल्व इति ॥ किष्कुणां हस्तानां चतुःशती । 'चतुः-
शतम्' इति तु पात्रादित्वात् (वा० २।१।३०) । चतुर्गुणं
शतम्, इति वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ।
नल्वते । 'णल वन्धने' (भ्वा० प० से०) । उल्वादित्वात्
(उ० ४।९५) वः । कैल्यस्तु 'नल्वं हस्तशतम्' इत्याह ॥
एकम् 'चतुःशतहस्तपरिमितस्य' ॥

घण्टापथः संसरणम्

घण्टेति ॥ घण्टोपलक्षितः पन्थाः । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।६९) । यद्वा घण्टानां पन्थाः । घण्टाग्रहणं
वादित्राणां तद्वतां हस्तादीनां चोपलक्षणम् । 'ऋक्पूरु-'
(५।४।७४) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ संभूय सरन्त्यत्र, अनेन,
वा । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।—'करणा-' (३।३।
११७) इति ल्युट्—इति मुकुटः । तत्र । घस्य ल्युडपवाद-
त्वात् । बाहुलकाद्वा ल्युट् (३।३।११३) युच् (उ० २।७८)
तु युक्तः ॥ (२) ॥*॥ 'दश धन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः
स्मृतः' इति चाणक्यः ॥ द्वे 'राजमार्गस्य' ॥

तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

तदिति ॥ तत् संसरणम् । पुरस्य चेद्भवति तदा ।
उपनिष्करन्ति निस्सरन्ति सैन्यान्त्यत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु०
प० से०) ।—'ऋदोरप्' (३।३।५७) इति मुकुटः । तत्र । अपो
वाधकस्य ल्यटोऽपि 'पुंस्ति' (३।३।११८) इति धस्यापवादत्वात् ।
यद्वा उपनिःकीर्यते सैन्यैर्हन्यते । 'कृन् हिंसायाम्' (क्या०
उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।३।५७) । 'इदुदुपधस्य-' (८।
३।४१) इति घः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पुरमार्गस्य' ॥

इति भूमिवर्गविवरणम् ॥

पूः स्त्री पुरीनगयौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ।

स्थानीयं निगमः

पूरिति ॥ पिपतिं । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०)
'भ्राजभास-' (३।३।१७७) इति किप् । 'उदोष्ठ्य-' (७।
१।१०२) इत्युत्त्वम् ।—'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः—
इति मुकुटः । तत्र । 'वीः' (८।२।७६) इत्यस्य विषयात् ।
पूर्यते । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । संपदादि किप्
(वा० ३।३।१०८) वा । यत्तु—पिपतिं, पूरयति, वा इति

विगृह्य 'पृ पालने' इति धातुमुपन्यस्य 'भ्राजभास-' इति किप्—
इति मुकुटः । तत्र । उक्तधातोः 'पूरयति' इति रूपासंभवात् ।
'पूरी आप्यायने' (जु० उ० से०) इत्यस्मादुक्तसूत्रेण किपो-
ऽविधानात् । सर्वत्र दीर्घोच्चारणश्रवणप्रसङ्गाच्च । ('पूः शरीरे
पत्तने च') ॥ (१) ॥*॥ यदपि—'पृ पालने' इत्यस्माद्
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पूर्वविप्रतिषेधेन गुणादुत्त्वम्—
इत्युत्त्वम् । तदपि न । पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणाभावात् । 'पि-
पतिं' इत्यादावतिप्रसङ्गाच्च । पुरति । 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति कः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षात्र । गौरादित्वात्
(४।१।४१) 'जातेः-' (४।१।६३) इति वा ङीष् ॥ (२)
॥*॥ नगाः सन्त्यत्र । 'नैगपांसुपाण्डुभ्यो रः' (वा० ५।२।
१०७) ॥ (३) ॥*॥ पक्षे क्लीबत्वं पत्तनसाहचर्यात् ॥*॥
पतन्ति जना यत्र । 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ० ३।१५०)
॥*॥ 'पट्टनं पुटभेदनम्' इति वाचस्पतिः । बाहुलकात् पटेर-
तनन् ॥ (४) ॥*॥ पुटानि पात्राणि भिद्यन्तेऽत्र । 'भिदिर्
विदारणे' (रु० उ० अ०) ।—अधिकरणे ल्युट् (३।३।
११७)—इति मुकुटः । तत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञो ल्युडपवादत्वात् । युच् (उ० २।७८) तृचि-
त् ॥ (५) ॥*॥ स्थानाय हितम् । 'तस्मै हितम्' (५।१।५)
इति छः ॥ (६) ॥*॥ नितरां गच्छन्त्यत्र । 'गोचर-' (३।३।
११९) इति निपातितः । 'निगमाः पूर्वणिगवेदनश्चयाध्व-
वणिकपथाः' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'नगरस्य' ॥

अन्यच्च यन्मूलनगरात् पुरम् ॥ १ ॥

तच्छाखानगरम्

अन्यदिति ॥ मूलनगरं राजधानी । ततोऽन्यत् यत्तु
पुरम् । शाखेव नगरम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शाखानगरस्य' ॥

वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ।

वेश इति ॥ विशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प०
ण०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) घञ् । 'नेपथ्ये गृहमात्रे च
वेशो वेश्यागृहेऽपि च' इति तालव्यान्ते रभसः । 'गृह-
मात्रे गणिकायाः सद्यनि वेशो भवेत्तु तालव्यः । तालव्यो
मूर्धन्योऽलंकरणे कथित आचार्यैः' इत्यूष्मविवेकः ॥ (१)
॥*॥ वेश्याजनस्य समाश्रयो वासस्थानम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वेश्यानिवासस्य' ॥

आपणस्तु निषद्यायाम्

आपण इति ॥ आ समन्तात् पणायन्तेऽत्र, पणन्तेऽत्र
वा । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'गोचरसंचर-'
(३।३।११९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ निषीदनस्यसां जनाः
'षट् विशरणगल्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प० अ०) 'सं-
ज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'सदिरप्रतेः' (८।३-
६६) इति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हट्टस्य' 'क्रय्यवस्तुशालायाः' ॥

१—भट्टक्षीरस्वामी तु 'नल्वं विशहस्तशतम्' इति दर्शित-
वान् मुकुटस्तु 'नल्वो विशहस्तशतम्' इति दर्शितवान् ॥

१—भाष्ये तु 'नगाच्च' इत्येव दृश्यते ॥

विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥

विपणिरिति ॥ विपणन्तेऽत्र 'पण व्यवहारे' (भा० आ० से०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१) इति डीष् ॥ (१) ॥*॥ पण्यानां वीथी स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे हृदयन्यविक्रयस्थानस्य । हृदमार्गस्य इति स्वामी । 'आपणः पण्यवीथी च द्वयं वीथीति संज्ञितम्' इति शाश्वतः । 'आपणः पण्यवीथ्यां च पण्ये च विपणिः स्त्रियाम्' इति रभसः ॥ 'द्वयं क्रय्यवस्तुशालापङ्केः' ॥

रथ्या प्रतोली विशिखा

रथ्येति ॥ रथं वहति । 'तद्वहति रथयुग-' (४।४।७६) इति यत् । 'रथ्या तु रथसंघाते प्रतोल्यां पथि चलरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रतोलयति 'तुल उन्माने' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिडीष् (४।१।४१) । यत्तु—'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'प्रतोलयति' इति विग्रहप्रदर्शनात् । अकर्तरि कारके भावे च एरचो विधानात् ॥ (२) ॥*॥ विशेते 'शीङः किङ्गस्वश्च' (उ० ५।२४) इति खः । 'विशिखाः खनित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ग्राममध्यमार्गस्य' ॥

स्याच्यो वप्रमस्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ चीयते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ उप्यतेऽत्र । 'डवप् वीजतन्तुसंताने' (भा० उ० अ०) । 'वपिवृद्धिभ्यां रन्' (उ० २।२७) । 'विप्रश्चावरणे वृन्दे प्राकारे मूलवन्धने' इति धरणिः । 'वप्रस्ताते पुमान्, अस्त्री रेणौ क्षेत्रे चये तटे' इति मेदिनी (२) ॥*॥ द्वे 'प्राकाराधारस्य', 'परिखोद्धृतमृत्तिकाकूटस्य' ॥

प्राकारो वरणः सालः

प्राकार इति ॥ प्र क्रियते । 'डुकृञ् करणे' (त० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२३) इति दीर्घः । आङ् वा—'सादकारयोः कृ-

त्रिमे' इति दीर्घः—इति स्वामिमुकुटौ । तत्र । 'अस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । करणे (३।३।११७) वा । 'वरणो वरणद्वये । प्राकारे, वरणं वृक्षाम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ सत्यते । 'षल गतौ' (भा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'सालो वरणसर्जयोः' इति रभसः ॥*॥ 'तालव्यो नृपक्षयोः शालो, वृक्षे वृतां दुभेदे च । तालव्यदन्य उक्तस्था स्त्रियां वृक्षशाखायाम्' इत्युष्म-विवेकः । तत्र 'शल गतौ' (भा० प० से०) धातुर्वाच्यः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यष्टिकाकण्टकादिरचितवेष्टनस्य' ॥

प्राचीनं प्रान्ततो वृत्तिः ॥ ३ ॥

प्राचीनमिति ॥ प्रागेव । 'विभाषावेरदिक् स्त्रियाम्' (५।४।८) इति खः ॥*॥ 'प्राचीरम्' इति पाठे तु प्राचीयते । प्राङ्पूर्वः । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कन्दीर्घो ॥ (१) ॥*॥ प्रान्ततः, सप्तम्यास्तसिः () । वरणं वृत्तिः । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० अ०) । किन् (३।३।९४) ।—त्रियतेऽनया, इति 'वृत्तिः' इत्यपि नाम, इति स्वामी—इति मुकुटः । तत्र । करणे ल्युट्प्रसङ्गात् ॥*॥ एकं 'ग्रामादेरन्ते कण्टकादिवेष्टनस्य' ॥

भित्तिः स्त्री कुड्यम्

भित्तिरिति ॥ भिद्यते । 'भिदिर् विदारणे' (ह० उ० अ०) । किन् (३।३।९४) । 'भित्तिः कुड्ये प्रभेदे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कुड्यां साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । कुड्यते वा । 'कुडि कार्कश्ये' () । प्यत् (३।१।१२४) । ('कुड्यं भित्तौ विलेपने' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भित्तेः' ॥

एङ्कं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ।

एङ्कमिति ॥ यत् कुड्यं मध्यन्यस्तास्थि तत् ईड्यते । 'ईड् स्तुतौ' (अ० आ० से०) 'उल्लादयश्च' (उ० ४।४१) इति साधु । 'भवेदेडोकेमेङ्कमेडुं च' इति द्विरूपकोशः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अस्थ्यादिमयकुड्यस्य' ॥

गृहं गेहोदवसितं वेष्टम सप्त निकेतनम् ॥ ४ ॥

निशान्तवस्त्वसदनं भवनागारमन्दिरम् ।

गृहाः पुंसि च भूरूपेव निकायनिलयालयाः ॥ ५ ॥

गृहमिति ॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (श्या० उ० से०)

१—मुकुटस्तु—'चत्वार्येव हृदय' इत्यन्ये । 'पर्यापतत्क्रयिक-लोकमगण्यपण्यपूर्णपणं विपणिनो विपणिं विभेजुः' इति भाषे । 'विपणिर्हृदः' इति वल्लभेन व्याख्यातम् । अत एव प्रयोगादविपणेः पुंस्त्वमपि—इति सर्वधरः—इत्यप्याह ॥ अत एव हैममेदिन्योः 'विपणिः पण्यवीथ्यां च भवेदापणपण्ययोः' इत्युपलभ्यते ॥ २—केचित्तु 'विपण्याहीनपञ्चैकार्थानाहुः । तथा च कौटिल्यः 'विशिखायां सौवर्णिप्रचारः' इति तु भट्टक्षीरस्वामी—इति मुकुटः ॥ ३—मुकुटपुस्तकयोस्तु 'चयः' इत्युपलभ्यते ॥

१—अस्य वार्तिकस्य, उदाहरणप्रत्युदाहरणयोश्च (६।३।१२२) सूत्रे भाष्ये उपलब्धेरकिञ्चित्करमेतत् ॥ २—कौ शोतते इति डप्रकरणे 'अन्यत्रापि' इति डः इति सोमनन्दी । एतेन दकारोऽत्र, न डकारः इति स्वामी—इति मुकुटः ॥

‘गेहे कः’ (३।१।१४४) । (‘गृहं गृहाश्च पुंभूति कलत्रे-
ऽपि च सघ्नि’ इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गेन गणेशेन
ईक्षते काम्यते । ‘ईह चेष्टायाम्’ (भ्वा० आ० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । गो गणेशो गन्धर्वो वा ईह
ईप्सितो यस्मिन्वा । ‘गेहमल्ली, शालासमे स्त्रियाम्’ इति
वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ उत् ऊर्ध्वम् अवसीयते स्म ।
‘पोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) ‘पिष् बन्धने’ (स्वा० उ०
अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) । ‘यतिस्थिति-’ (७।४।४०)
ईर्तात्वम् । ‘अवसितमृद्धे ज्ञातेऽप्यवसानगते च वाच्यलिङ्गं
स्यात्’ ॥ (३) ॥*॥ विशन्त्यत्र । ‘विश प्रवेशने’ (तु० प०
अ०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (४) ॥*॥ सीदन्त्यत्र ।
‘पदल्ल विशरणादौ’ (भ्वा० तु० प० अ०) । मनिन् (उ०
४।१।४५) (‘सद्म स्यान्मन्दिरे नीरे’ इति मेदिनी) ॥ (५)
॥*॥ नि केल्यतेऽस्मिन् ‘कित निवासे’ (भ्वा० प० से०) ।
अधिकरणे युच् (उ० २।७८) ॥ (६) ॥*॥ निशायामभ्यते
स्म । ‘अम गत्यादौ’ (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।
१०२) । ‘रुध्यमलर-’ (७।२।२८) इति नेट् । ‘निशान्तं
सदनं वस्त्यमगारं मन्दिरं पुरम्’ इति वाचस्पतिः । (‘निशा-
न्तं त्रिषु शान्ते स्यात्क्लीवं तु भवनोपसोः’ इति मेदिनी) ॥
(७) ॥*॥ वसनम् । ‘वस निवासे’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘वसेस्तिः’ (उ० ४।१।८०) । तत्र साधुः । यत् (४।४।९८) ।
अप स्त्यायति संहतं भवति । ‘स्त्यै ष्यै शब्दसंघातयोः’
(भ्वा० प० अ०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति
कः । ष्टपोदरादिः (६।३।१०९) ।—‘वष्टि भागुरिः’ इत्य-
ल्लोपः—इति स्वामिसुकुटौ । तत्र । तत्रापस्याग्रहणात् ।
‘कुलोदवसितं पस्त्यम्’ इति वाचस्पतिः ॥ (८) ॥*॥
सीदन्त्यत्र । ‘पदल्ल’ (भ्वा० प० अ०) । अधिकरणे युच्
(उ० २।७८) । ‘सदनं मन्दिरे तोये’ ॥ ॥*॥ स्वार्थण्य-
न्ताद्युचि सादनमपि । ‘सदनं सादनम्’ इति द्विरूपकोशः ॥
(९) ॥*॥ (‘सदनं मन्दिरे तोये’) । भवन्त्यत्र । ‘भू’
(भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २।६८) । भवनमस्त्यत्र वा
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । ‘भवन् सदने भावे’ इति
हैमः (१०) ॥*॥ अगान् ऋच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प०
अ०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥*॥ आ अग्यते । ‘अग
कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।
‘विद्यादगारमागारैर्मपगमापगमपि’ इति द्विरूपकोशः ॥
(११) ॥*॥ मन्थते सुप्यतेऽत्र । ‘मदि स्तुत्यादौ’ (भ्वा०
आ० से०) । ‘इषिमदि-’ (उ० १।५१) इति किरच् ।

‘मन्दिरो मकरावासे मन्दिरं नगरे गृहे’ इति हैमः ॥
(१२) ॥*॥ गृहशब्दो भूय्येव पुंसि । चात् क्लीबे ॥ (१३)
॥*॥ निचीयते धान्यादिकमत्र । ‘चिञ् चयने’ (स्वा० उ०
अ०) । ‘पाय्यसांनान्य-’ (३।१।१२९) इति साधुः ।
(‘निवासचिति-’) (३।३।४१) इति घञि निकायोऽपि ।
‘निकायः सघ्नसंघयोः । परमात्मनि लक्षे च’ इति हैमः ॥
(१४) ॥*॥ निलीयतेऽत्र । ‘लीङ् ऋषणे’ (दि० आ० अ०) ।
‘पुंसि’ (३।३।१९९) इति घः । ‘एरच्’ (३।३।५६) वा ।
‘निलयोऽस्तमये गृहे’ । गोपनस्य प्रदेशेऽपि’ इति हैमः ॥
(१५) ॥*॥ एवम् आलयः ॥ (१६) ॥*॥ षोडश ‘गृहस्य’ ॥
वासः कुटी द्वयोः शाला सभा

वसन्यत्र । ‘हलश्च’ (३।३।१२९) इति घञ् । ‘वासो
वेदमन्यवस्थाने वासा स्यादाटरूपके’ इति हैमः ॥ (१७)
॥*॥ कुटति कुटिलीभवति । ‘कुट कौटिल्ये’ (तु० प०
से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘इगुपधात्
कित्’ (उ० ४।१२०) इति, ईनि ‘कृदिकारात्-’ (ग०
४।१।४५) इति ङीष् वा । ‘कुटः कोटे शिलाकुटे घटे
गेहे कुटी सुरा । चित्रगुच्छा कुम्भदासी’ इति हैमः ।
(‘कुटः कोटे पुमानल्ली घटे, स्त्रीपुंसयोर्गृहे । कुटी स्यात्कु-
म्भदास्यां तु सुरायां चित्रगुच्छके-’ इति मेदिनी) ॥ (१८)
॥*॥ शलन्त्यत्र । ‘शल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘हलश्च’
(३।३।१२९) इति घञ् । ‘शालो हाले मत्स्यभेदे शालौ-
कस्तत्प्रदेशयोः । स्कन्धशाखायाम्’ इति हैमः ॥ (१९) ॥*॥
सह भान्यत्र । ‘अन्येभ्योऽपि’ (वा० ३।३।१०९) इति ङः ।
‘सभा द्यूतसमूहयोः । गोष्ठां सभ्येषु शालायाम्’ इति हैमः
॥ (२०) ॥*॥ चत्वारि ‘सभागृहस्य’ ॥

संजवनं त्विदम् ।

चतुःशालम्

संजति ॥ संजवन्यत्र । ‘जु गतौ’ सौत्रः । अधिकरणे
ल्युट् (३।३।११८) ॥ (१) ॥*॥ चतस्रः शालाः समाहृताः
‘आवन्तो वा’ (वा० २।४।३०) इति वा क्लीबत्वम् ॥*॥
एकम् ‘अन्योन्याभिमुखशालाचतुष्टयगृहस्य’ ॥

मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् ॥ ६ ॥

मुनीनामिति ॥ पर्णनिर्मिता शाला । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।६९) ॥ (१) ॥*॥ ‘उट्स्टृणपर्णादिः’ इति देशीकोशः ।

१—एकयकारवान् । अत एवानेकार्थकैरवाकरकौमुद्यां घञन्तत्वे-
नैव व्याख्यातः । युक्तं चैतत् । ष्यदन्तस्य निवासार्थे एव निपाति-
तत्वात् । घञन्तस्त्वे तु संघादर्थकता संभवति । निकायः ॥
२—हैमसटीकपुस्तके तु नोपलभ्यते ॥ ३—‘इनि प्रत्यये’ इति
वा पाठः ॥ ४—अन्यत्रापि पाठः ॥ ५—द्वे इति मुकुटः ॥
६—हस्तोकारादिः । तथा च रघुः ‘सौधजालमुटजेपु विस्तृतम्’
इति—इति मुकुटः ॥

१—‘अन्यत्रापि-’ इत्यधिकरणे युच् इति पाठः ॥ २—अत
एव हैमनाममालायाम् ‘सभोदवसितं कुलम्’ इत्यत्र कुलशब्द
उपलभ्यते । ‘दिव्यदेवकुलालंकृताः स्वर्गा इव मार्गाः’ इति दम-
यन्तीशेषश्च । कुत्रचित् ‘नल’ इति लिखितमासीत् ॥ ३—इदं तु
न-प्रकृतोपयोगि ॥

उटालायते । 'पैष्यम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मुनीनां गृहस्य' ॥

चैत्यमायतनं तुल्ये

चैत्यमिति ॥ चीयते । 'चित्यामिचित्ये च' (३।१।१३२)
इति साधुः । चित्याया इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् ।—तस्येदम्—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटस्य प्रमादः ।
चित्यायाः स्त्रीलिङ्गत्वात् । 'चैत्यमायतने बुद्धविम्बेऽनुद्देश्य-
पादये' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ आयतन्तेऽत्र । 'यती प्रयत्ने'
(भ्वा० आ० सं०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११८) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'यज्ञस्थानस्य' । उद्देश्यवृक्षस्येत्यन्ये ॥

वाजिशाला तु मन्दुरा ।

वाजीति ॥ वाजिनां शाला ॥ (१) ॥*॥ मन्दन्तेऽत्र ।
'मदि स्तुलादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'मन्दिवाशि-' (उ०
१।३८) इत्युच् । 'मन्दुरा वाजिशालायां शयनीयार्थव-
स्तुनि' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्वशालायाः' ॥

आवेशनं शिल्पिशाला

आवेशनमिति ॥ आविशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु०
प० अ०) । 'करणा-' (३।३।११८) इति ल्युट् । युच् (उ०
२।७८) वा । 'आवेशनं शिल्पिशाले भूतावेशप्रवेशयोः'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शिल्पिनां शाला ॥*॥ शि-
ल्पस्य शाला, इति तु स्वामी (२) ॥*॥ द्वे 'स्वर्णकारादी-
नां शालायाः' ॥

प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥

प्रपेति ॥ प्रपिबन्त्यस्याम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० आ०) ।
'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ पानीयस्य
शाला । स्वार्थे कन् (५।३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलशा-
लायाः' ॥

मठश्छात्रादिनिलयः

मठ इति ॥ मठन्त्यत्र 'मठ मदनिवासयोः' (भ्वा० प०
से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकलान्न
वृद्धिः । यद्वा मठति निवासयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥
(१) ॥*॥ छात्रोऽन्तेवासी आदिर्येषां परिव्राजक-क्षपणका-
दीनां तेषां निलयः । बौद्धानां तु विहारोऽस्त्री ॥*॥ एकम्
'शिष्याणां गृहस्य=मठस्य' ॥

गञ्जा तु मदिरागृहम् ।

गञ्जेति ॥ गज्जन्त्यस्याम् । 'गजि शब्दार्थः' (भ्वा० प०
से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः । 'गञ्जा खनौ
सुरागृहे । गञ्जः स्यात्पुंसि रीढायां भाण्डागारे तु न स्त्रियाम्'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ मदिराया गृहम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मद्यसंधानगृहस्य' ॥

गर्भागारं वासगृहम्

गर्भेति ॥ गर्भ इवागारम् ॥ (१) ॥*॥ वासस्य गृहम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'गृहमध्यभागस्य' ॥

अरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥

अरिष्टमिति ॥ नास्ति रिष्टमत्र । न रिष्यते स्म हिंस्रः
इति वा । 'रिष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।
१०२) । 'अरिष्टो लघुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः ।
अरिष्टमशुभे तर्के सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च'
इति विश्वमेदिन्यौ (१) ॥*॥ सूतैव सूतिका । 'सूतकादीनां
वा' (वा० ७।३।४५) सूतिकाया गृहम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रसवस्थानस्य' चत्वारः पर्यायाः, इत्यन्ये ॥

वातायनं गवाक्षः

वातेति ॥ ईयतेऽनेन । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) क-
रणे ल्युट् (३।३।११८) । युच् (उ० २।७८) वा । वातस्याय-
नम् ॥ (१) ॥*॥ गवामक्षीव । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।
७६) इत्यच् । गावो जलानि किरणा वाक्षन्ति व्यामुवन्ति
एनमनेन वा । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अकर्तर्यर्थे
घञ् (३।३।११९) । यत्तु—'इन्द्राक्षयोः समासे च' इत्यवङ्
इति स्वामिनोक्तम् । तत्र । एतद्वचनस्यादर्शनात् । 'गवाक्षी
शक्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कर्पा' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जा-
लकस्य' ॥

अथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः ।

अथेति ॥ मण्डनं मण्डः । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१८८) मण्डं पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । मण्डं पिबति
वा ॥ (१) ॥*॥ जनानामाश्रयः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'स्त्रीवा-
सोचितमण्डपस्य' ॥

हर्म्यादि धनिनां वासः

हर्म्येति ॥ हरति मनः । 'हृज् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
अष्ट्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यत् मुट् च ॥ (१) ॥*॥
आदिना स्वस्तिकादि ॥ एकम् 'धनवतां वासगृहस्य' ॥

प्रासादो देवभूभुजाम् ॥ ९ ॥

प्रासेति ॥ देवानां भूभुजां च गृहम् । प्रसीदति मनो-
ऽत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि'
(६।३।१२२) इति दीर्घः । आङ् वा ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'देवानां राज्ञां च गृहस्य' ॥

सौधोऽस्त्री राजसदनम्

सौध इति ॥ 'सुधा स्त्री लेपने मूर्व्यां लुहिगङ्गेष्टिका-
मृते' । सुधा लेपोऽस्यास्ति । ज्योत्स्नादिलात् (वा० ५।२।
१०३) अण् ॥ (१) ॥*॥ राज्ञः सदनं योग्यत्वात् । यद्वा

१—अन्यत्रापि ॥ २—'विभाषा सेना-' (२।४।२५) इति

स्त्रीवतायां 'शिल्पिशालम्' अपि ॥

१—भाष्ये तु 'वा सूतिकापुत्रिकाश्चन्दारकाणाम्' इत्युपलभ्यते ॥

सदनानां राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'राजगृहस्य' ॥

उपकार्योपकारिका ।

उपेति ॥ उपक्रियते । कर्मणि 'ऋहलोर्यत्' (३।१।
१२४) । ('उपकार्या राजसन्नन्युपकारोचितेऽन्यवत्') ॥
(१) ॥*॥ उपकरोति ण्वल् (३।३।१३३) । ('उपकारि-
कोपकर्त्र्या पिष्टभेदे नृपालये') ॥*॥ 'उपकार्युपकारिका'
इति द्विरूपकोशदर्शनादुपकार्यपि । तत्र उपकारयति पचा-
द्यचि (३।१।१३४) गौरादि (४।१।४१) ङीष् । यत्तु—उप
अधिकं करोतीति विग्रह 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्युक्तं मुकु-
टेन । तत्र । निपातानामसत्त्वार्थकत्वेन किरकत्वायोगात् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'राजगृहसामान्यस्य' ॥

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥१०॥
विच्छन्दकः प्रमेदा हि भवन्तीश्वरसन्ननाम् ।

स्वस्तिक इत्यादि ॥ स्वस्ति क्षेमं कायति । 'कै शब्दे'
(भ्वा० प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
('स्वस्तिको मङ्गलद्रव्ये चतुष्क-गृहभेदयोः') ॥ (१) ॥*॥
सर्वतो भद्रमत्र ॥ (१) ॥*॥ नन्दयतीति नन्दी आवर्तोऽत्र ।
('नन्द्यावर्तः पुमान्वेदमप्रभेदे भगवद्गुमे') ॥ (१) ॥*॥
॥१०॥ विशिष्टच्छन्दोऽत्र । यद्वा विशिष्टाच्छन्दयति सामि-
लापान्करोति । ण्वल् (३।१।१३३) कुन् (उ० २।३२) वा
॥*॥ 'विच्छन्दकः' इति पाठः—इति स्वामी । तत्र 'उच्छृ-
दिर् दीप्तौ' (ह० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१)
॥*॥ आदिना रुचक-वर्धमानादिपरिग्रहः ॥ 'ईश्वरगृहवि-
शेषाणां' पृथगेकैकम् ॥

रुयगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥११॥
शुद्धान्तश्चावरोधश्च

रुयेति ॥ स्त्रीणामगारम् । अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहम् ॥
(१) ॥*॥ अवरुध्यन्तेऽत्र ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥
घञि (३।३।१४) त्ववरोधः । ('अवरोधस्तिरोधाने राज-
दारेषु तद्गृहे') ॥ (४) ॥*॥ शुद्धा उपधाशुद्धा रक्षका अन्ते
समीपेऽस्य ॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'राज्ञां स्त्रीगृहस्य' ॥

स्यादृष्टः क्षोममस्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ अट्टयते । 'अट्ट अतिक्रमणे' (भ्वा० आ०
से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१४) । अट्टयति वा । अच् (३।
३।१३४) ॥ (१) ॥*॥ क्षुब्धस्यत्र । 'दुष्कु शब्दे' (अ० प०
से०) । 'अर्तिस्तु-' (उ० १।१४०) इति मः ॥*॥ प्रज्ञायणि
(५।४।३८) 'क्षोमः' अपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हर्म्याद्युपरि-
गृहस्य' ॥

१—असत्त्वार्थकानामपि कारकत्वं 'पचादयः क्रिया भवति-
क्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति' इति 'भूवादि-' (१।३।१२) सूत्रसमा-
प्यतो लभ्यते ॥ २—एतदग्रे युज्येति पाठः ।

प्रघाणप्रघणालिन्दा वहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥१२॥

प्रघाणेति ॥ प्रहण्यते । 'अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च'
(३।३।७९) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रघणोऽलिन्दके ताम्रकलशे
लोहमुद्गरे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अल्यते भूष्यते । 'अल
भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) बाहुलकात्किन्दच् ॥*॥ प्रज्ञा-
यणि 'आलिन्दः' अपि । 'गृहैकदेशे आलिन्दः प्रघाणः
प्रघणस्तथा' इत्यमरमाला । 'अलिन्दस्त्वल्पपिण्डका' इति
सुभूतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'द्वारप्रकोष्ठाद्वहिर्द्वाराग्र-
वर्तिचतुष्कस्य' ॥

गृहावग्रहणी देहली

गृहेति ॥ गृहमवग्रह्यतेऽनया । 'ग्रह उपादाने' (क्या०
उ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥
देहनम् 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) भावे घञ् (३।३।
१३) देहं गोमयाद्युपलेपं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'उदुम्बरस्य' ॥

अङ्गनं चत्वरजिरे ।

अङ्ग मिति ॥ अङ्गलत्र । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'अङ्गनं प्राङ्गणे याने
कामिन्यामङ्गना मता' इति नान्तवर्गे विश्वः । 'अङ्गणम्' इति
पाठे तु पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ चत्सते ।
'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) । 'कृगृश्रुतिभ्यः ञ्वरच्'
(उ० २।१२१) । 'चत्वरं स्यात्पथां श्लेषे स्थण्डिलाङ्गनयो-

१—अलिन्दो हस्तादिः 'यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव' इति
माघः—इत्यपि मुकुटः ॥ २—एतदग्रे 'युजि तु गौरादित्वम्'
इति पाठः ॥ ३—यत्तु मालतीमाधवव्याख्यायां जगद्धरः 'अ-
ङ्गणशब्दे विधायकाभावाणत्वश्रुतिरयुक्ता । पृषोदरादित्वाणत्वमि-
त्यपि वचोऽमूलकमेव' इति । यदपि मुरारिव्याख्यायां रुचिपतिः
'अङ्गनशब्दो णकारान्त इति केचित्पठन्ति । तदप्रामाणिकम् । नच
पृषोदरादिपाठेन णत्वमिति वाच्यम् । पृषोदरादिपठे प्रमाणाभा-
वात् । तथाविधानुप्रासयमकादेरदर्शनाच्च' इति तदुभयमपि मन्दम् ।
'कानि पृषोदरादीनि, पृषोदरप्रकाराणि । कानि पृषोदरप्रकाराणि,
येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते, न चोच्यन्ते' इति भाष्यतः 'का-
नीति । किमादिशब्दः प्रकारे, अथ व्यवस्थायाम्, इति संदेहा-
त्प्रश्नः । पृषोदरप्रकाराणीति ॥ प्रकार आदिशब्दः, व्यवस्थार्थे ह्या-
दिशब्दे यथोपदिष्टग्रहणमनर्थकं स्यात्' इति कैयटतश्च श्रूयमाणाप्रा-
सलोपागमवर्णविकारस्यैव पृषोदरादित्वस्य लाभात् । गणपाठस्या-
प्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वेऽपि तस्याकृतिगणत्वेनाङ्गणशब्दस्य
पृषोदरादित्वे बाधकाभावात् ॥ नच शिष्टाद्युक्तत्वेनाप्रामाणिकतेति
वाच्यम् । 'अध्यास्य सौरभेयं मौक्तिकरश्चिरङ्गणेपु विहितमतिः'
इति शृङ्गारवैराग्यार्थद्वयप्रतिपादकरसिकरङ्गन—काव्ये श्लेषस्य
णान्तत्वमन्तरासंभवेन तस्यावश्यकत्वात् ॥

रपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अजन्त्यत्र । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति किरच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्राङ्गनस्य' ॥

अधस्तादारुणि शिला

अध इति ॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'शिल उञ्छे स्त्रियां प्रा-
वद्वाराधःस्थितदारुणोः' इति तालव्यादौ रभसः ॥*॥ 'तल-
दारु शिली योषित्+नासा दारुध्वमस्य यत्+' इति वोपा-
लितात् 'शिली' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्वारस्तम्भा-
धःस्थितकाष्ठस्य' ॥

नासा दारुपरि स्थितम् ॥ १३ ॥

नासेति ॥ नास्यते । 'णास् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'विज्ञेया नासिका नासा
नासा द्वारोर्ध्वदारु च' इति दन्त्यान्ते रुद्रः । नासा दारु-
परि द्वारस्य-अधोदारु शिला स्त्रियाम्-' इति नाममाला ॥
(१) ॥*॥ 'स्तम्भद्वारस्थकाष्ठस्य' । 'उपरिभिन्तिधा-
रकस्य काष्ठस्य' वा एकम् ॥

प्रच्छन्नमन्तद्वारं स्यात्

प्रच्छन्नेति ॥ प्रकर्षेण छन्नं द्वारम् । 'कुगति-' (२।२।
१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ अन्तःस्थितं द्वारम् । शाक-
पार्थिवादिः (२।१।६९) एकं (द्वे) 'सौधादौ गुप्तद्वारस्य'
(खिडकी) इति ख्यातस्य ॥

पक्षद्वारं तु पक्षकः ।

पक्षेति ॥ पक्षे पार्श्वे द्वारम् ॥ (१) ॥*॥ पक्ष इव । 'इवे
प्रतिकृतौ' (५।३।९६) कन् । संज्ञायां (५।३।९७) वा ।
(पक्षकस्तु पुमान्पार्श्वद्वारे च पार्श्वमात्रके) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'पार्श्वद्वारस्य' । 'प्रच्छन्नमन्तद्वारं स्यात्पक्षद्वारं तदुच्यते'
इति कात्यात् पूर्वान्वयी-इत्यन्ये ॥

वलीकनीध्रे पटलप्रान्ते

वलीकेति ॥ वल्ल्यावृणोति मित्यादि 'अलीकादयश्च'
(उ० ४।२५) इति निपातः । 'वलीकः पटलप्रान्ते' इति
पुंस्काण्डे वोपालितात् पुंस्त्वमपि ॥ (१) ॥*॥ नितरां ध्रि-
यते । 'धृङ् अवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'निश्चयेन धरति
जलम्' इति वा । 'धृङ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । मूल-
विभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'अन्येषामपि' (६।३।१३७)
इति दीर्घः । निश्चयेन इन्धे । 'जि इन्धी दीप्तौ' (६० आ०
से०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । मुकुटोक्ता क-
णव्युत्पत्तिस्तु नादर्वत्या 'कर्तरि कृत' (३।४।६७) इति वा-
क्यशेषात् । 'नीध्रं (त्रं) नेमौ वलीकेन्दो रेवतीभेऽपि का-

नने' ॥ (२) ॥*॥ पटलस्य छदिषः प्रान्ते ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'पटलप्रान्ते गृहाच्छादनस्य' ॥

अथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

अथेति ॥ पटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पटति उदकं वा । 'पट
गतौ' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । वृषादिः (उ०
१।१०६) । 'पटलं तिलके नेत्ररोगे छदिषि संचये । पिटके
परिवारे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ छदयति 'छद अपवा-
रणे' चुरादिः । 'अर्चिशुचि-' (उ० २।१०८) इतीप्तिः । 'इ-
स्मन्-' (६।४।९७) इति ह्रस्वः ।—'साहचर्यात् सान्तं क्ली-
बम्-' इति मुकुटः । तत्र । 'छदिः स्त्रियाम्' इति लिङ्गानु-
शासनसूत्रात् ॥ (२) ॥*॥ 'पटम्' 'चालम्' अप्यत्र ॥
द्वे 'छादनस्य' ॥

गोपानसी तु वलभीच्छादने वक्रदारुणि ।

गोपेति ॥ 'गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकान्नसद् प्रत्ययः । अल्लोप (६।४।४८) यलोपौ (६।१।
६६) । यद्वा गवां गोभिर्वा पानं गोपानं किरणानां किरणैर्वा
शोषणम् । तत् स्यति निवर्तयति । 'पो अन्तर्कर्मणि' (दि०
प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।
१।४१) ॥ (१) ॥*॥ वलति । 'वल संवरणे' (भ्वा० प०
से०) । बाहुलकादमच् । गौरादिः । 'शुद्धान्ते वलभीचन्द्र-
शाले सौधोर्ध्ववेदमनि' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ वक्राणि
दारुणि यस्मिन् । द्वे 'कुड्येषु छादनार्थं दत्तस्य वक्र-

१—अत एव 'पटलछदिषी समे' इति हैमे उक्तम् । व्याख्यातं
च तद्व्याख्यात्रा 'छदिः क्लीबलिङ्गः' इति । अतएव भट्टक्षीरस्वामिनापि
'छदिरिसन्तः क्लीबे' इत्येवोक्तम् । किंच छदिषः क्लीबत्वाभावे
'रूपभेदसाहचर्यविशेषविध्यन्यतरेण लिङ्गग्रहः' इति परिभा-
षायां न्यूनतापत्तिः स्यात् । तस्माद्वैमकोशतः स्वपरिभाषया
च छदिषः क्लीबत्वमेव मन्तव्यम् ॥ लिङ्गानुशासनसूत्रे तु
'लिङ्गमक्षिप्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य' इति भाष्येणानादरणीयतैव
बोधितेति तु प्रतिभाति । फलभेदे प्रत्याख्यानासंभवादिति दिक् ॥
२—मुकुटस्तु—वलभ्याश्चन्द्रशालायाः सौधोर्ध्ववेदमनश्छादने
गोपानसीशब्दो वर्तते इति दर्शयन् 'एकम्' इत्येवोक्तवान् ॥
अतएव 'गोपानसीपु क्षणमाश्रितानाम्' इति माघव्याख्यायां वलभ-
देवोऽपि 'वलभीच्छादनं दारुवक्रं गोपानसीं विदुः' इति कोपान्तर-
मुपन्यस्तवान् ॥ अत एव मुकुटेन 'छलेन वलभ्यप्युक्ता' इति प्रो-
क्तम् ॥ समासघटकतयोक्त्या 'छलत्वनिर्वाहः । यदि च वलभ्यपि
नामस्वेवोक्ता भवेत्तदा छलपदोपादानमनर्थकं स्यात् ॥ तस्मादुक्तर-
भसकोपप्रामाण्येन वलभी चन्द्रशालापर्व्याऽङ्गीकार्यः । अत एव
'रम्या इति प्राप्तवतीः पताकाः' इति माघव्याख्यायां वलभदेवो
वलभीरुपरिवसतीः' इति व्याख्यत । हस्तान्तापि वलभिः । अत

१—'नासा दारुध्वमस्य यत्' इति लिखितमपि न प्रकृतोप-
योगि ॥ २—'अथो दारु शिला स्त्रियाम्' इति तु न प्रकृतो-
पयोगि ॥

काष्ठस्य' (छ(स)जा) इति ख्यातस्य ॥ पटलाधारवंशप-
जरस्य इत्यन्ये ॥

कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनपुंसकम् ॥ १५ ॥

कपोतेति ॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) ।
पुवल् (३।१।१३३) । कपोतानां पालिका । कपोतान्पालयति
कर्मण्यण् (३।२।१) । डीप् (४।१।१५) । 'संज्ञायां कन्'
(५।३।७५) इति वा ॥ (१) ॥*॥ विशेषेण टङ्क्यन्तेऽत्र ।
'टकि बन्धने' (चु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति
घञ् ।—कर्मण्यच् (३।३।५६) वा—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'गृहप्रान्ते रचितपक्षिस्थानस्य' ॥

स्त्री द्वारद्वारं प्रतीहारः

स्त्रीति ॥ द्वारयति 'द्व वरणे' () णिजन्तः । विच्
(३।२।७५) । यद्वा द्वार्यते । संपदादिः (३।३।१०८) ॥ (१)
॥*॥ पचाद्यणि (३।१।१३४) द्वारम् । 'द्वारं निर्गमेऽभ्युपाये'
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रतिहियते आत्रियते । कर्मणि घञ्
(३।३।१४) 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१०९) इति वा दीर्घः ।
'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'द्वारस्य' ॥

स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ।

स्यादिति ॥ विगता तर्दिहिंसाऽस्याः । 'तर्द हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) इतीन्
॥ (१) ॥*॥ विदन्त्यस्याम् । इन्नन्तात् 'कृदिकारात्—' (ग०
४।१।४५) इति वा डीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२)
॥*॥ 'प्राङ्गणादिषु कृतस्योपवेशस्थानस्य' द्वे ॥

तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्

तोरेति ॥ तुरन्त्यत्र । 'तुर लरणहिसनयोः' () ।
अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । 'तोलयन्त्यत्र' इति वा ।
'तुल उन्माने' (चु० प० से०) । रलयोरेकलम् । 'तुतुरत्य-
नेन 'तुर लरणे' जौहोत्यादिकः ॥ (१) ॥*॥ बहिर्द्वारात् ।
(अपपरि—' (२।१।१२) इति समासः) । 'बहिश्च तद्वारं च'
इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्वारबाह्यभागस्य' ॥

पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥

पुरेति ॥ पुरस्य द्वारम् ॥ (१) ॥*॥ गोपायति । 'गुप्
रक्षणे' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादुरच् । यद्वा पोलति ।

एव 'तां कस्याचिद्भवनवलभौ' 'चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावे-
कैकामाषते' इति मेघदूतः । 'दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवाताय-
नस्या' इत्यादिप्रयोगानुरोधादीर्घान्तापि । नद्येतैलक्ष्यैर्वलभ्या गो-
पानसीपर्यायत्वं संभवति । गोपानस्यां वासस्य सुखपूर्वकत्वानुप-
पत्तेः । प्राचीनतत्त्वान्याविरोधाच्च । तस्माद्वलभिशब्दे बाहुलकाद-
भिच् प्रलयः । 'कृदिकारात्—' इति डीषि दीर्घान्ततेति दिक् ॥

१—इत उत्तरं 'युच् (उ० २।७८) वा' इति वा पाठः ॥

'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । इगुपधत्वात्कः (३।१।
१३५) रलयोरभेदः । गोभिः पुरम् । गाः पुरति । 'पुर अप्र-
गमने' (तु० प० से०) ण्यर्थः । 'मूलविभुजा—' (वा० ३।
२।५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नगरद्वारस्य' ॥

कूटं पूर्द्धारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्

कूटमिति ॥ हस्तिनो नख इव । हस्तिना न खन्यते ।
इति वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) 'अन्येभ्योऽपि'
(वा० ३।२।१०२) इति ङः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पुरद्वारे-
ऽवतारणार्थं कृतस्य क्रमनिम्नस्य मृत्कूटस्य' ॥

अथ त्रिषु ।

कपाटमररं तुल्ये

अथेति ॥ कं वातं शिरो वा पाटयति । 'पट गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ 'कवाटम्'
इत्यन्ये । तत्र कं वातं वटति । 'वट वेदने' (भ्वा० प० से०) ।
त्रियाम् 'दिङ्वा—' (४।१।१५) इति डीप् । 'कुङ् शब्दे' (तु०
आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । कवं शब्दमटतीति
वा ॥ (१) ॥*॥ इयति । 'अर्तिकमि—' (उ० ३।१३२)
इत्यरन् । त्रियाम् गौरादिङीष् (४।१।४१)—इति पञ्जिका ।
'कपाटश्च कवाटश्च त्रिषु स्यादरं न ना' इति वाचस्पतिः ।
'अररं छदकपाटयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ ऋच्छति विच्
(३।२।७५) । अरम् ऋच्छति । 'सर्वधातुभ्यः' (उ० ४।
१।१८) इतीनि 'अररिः' इदन्तोऽपि । ('अररं पुनः । कपाटो-
ररिः कवाटः' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कपाटस्य' ॥

तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥

तदिति ॥ तत् कपाटं विष्कम्भाति । 'स्कम्भुः' सौत्रो
रोधनार्थः । 'कर्मण्यण्' (३।२।३) ।—मुकुटस्तु—आवश्यकं
णिनिः (३।३।१७०) इति वदन् 'तद्विष्कम्भार्गलम्' इति मूल-
पाठं मन्यते । 'वेः स्कम्भातेर्नित्यम्' (८।३।७७) इति षलम्
॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अजने' (भ्वा० प० से०) वृषादिलात्
(उ० १।१०६) कलच् । न्यङ्कादिलात् (७।३।५३) कुलम् ।
'स्यादर्गलं तु कल्लोले परिघेऽपि' । त्रियां टाप् (४।१।४)
लघुलविषकायां डीष् (४।१।५५)—इति पञ्जिका ॥ (१)
॥*॥ एकं 'कपाटरोधनकाष्ठस्य' ॥

आरोहणं स्यात्सोपानम्

आरोहेति ॥ आरोह्यतेऽनेन । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा०
प० अ०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'आरोहणं स्या-
त्सोपाने समारोहे प्ररोहणे' ॥ (१) ॥*॥ सह विद्यमान उप
उपरि आनो गमनमनेन ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पाषाणादिकृत-
सौधाद्यारोहणमार्गस्य' ॥

१—तथाच कथिताभ्युदये—प्रेयन्तेऽमी परमरयो हर्म्य-
वातायनानाम् इति मुकुटः । २—सोपानं दन्त्यादि 'सोपान-
पथमुत्पृज्य वायुवेगसमुद्भूतः' इत्यत्राश्लीलसमरुधात् । इति मुकुटः ॥

निश्रेणिस्त्वधिरौहणी ।

निश्रेणिरिति ॥ नियता श्रेणिः पक्षिरत्र ॥*॥ सविसर्ग-
पाठे निश्चिता श्रेणिरत्र । परसाहचर्यात्स्वीकृतम् । 'निश्रेणिर-
धिरौहण्यां खर्जूरीपादपेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
अधिरुह्यतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'काष्ठादिकृतारोहणमार्गस्य' ॥

संमार्जनी शोधनी स्यात्

संमेति ॥ संमृज्यतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) । 'मृजे-
वृद्धिः' (७।२।११४) ॥ (१) ॥*॥ शोध्यतेऽनया । 'शुध
शौचे' (दि० प० अ०) ण्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२)
॥*॥ एषु कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) वा । 'वर्धनी' अप्यत्र ।
'संमार्जनी बहुकरी वर्धनी च समूहनी' इति हैमात् ॥
द्वे 'गृहादिसंमार्जन्याः' 'झाङ्ग' इति ख्यातायाः ॥

संक्रोऽवकरस्तया ॥ १८ ॥

क्षिप्ते

समिति ॥ संकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
हिंसायाम् (त्र्या० उ० से०) वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)
॥*॥ 'संकारः' इति पाठे तु कर्मणि घञ् (३।३।१४) । 'अथ
संस्कारोऽवकारेऽभिचट्टकृतौ । संकारी भुक्तकन्यायाम्'
इति हैमः ॥ मेदिनीकोशे तु ह्रस्वमध्यः ॥ (१) ॥*॥ अव-
कीर्यते ॥ (२) ॥*॥ (तया शोधन्या) क्षिप्ते धूल्यादौ ॥
'कचरा' इति ख्यातस्य ॥

मुखं निःसरणम्

मुखमिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ०
से०) । 'डित्खनेर्मुट् चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यच् आदे-
र्मुडागमः । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोः' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ निःसरन्त्यनेन । 'सु गतौ' (भ्वा० प०
अ०) ल्युट् (३।३।११७) । 'निःसरणे मृतौ । उपाये गेहा-
दिमुखे निर्वाणे निर्गमेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'निर्गमनप्रवेशमार्गस्य' ॥

संनिवेशो निकर्षणः ।

समिति ॥ संनिविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प०
अ०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ कर्ष-
णान्निर्गतः । 'निरादयः'—(वा० २।२।१८) इति समासः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पुरादौ गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशस्य' ॥
समौ संवसथग्रामौ

समाविति ॥ संवसन्त्यत्र । 'वस निवासे' (भ्वा० प०
अ०) 'उपसर्गे वसः' (उ० ३।१।१६) इत्यथच् ॥ (१) ॥*॥
प्रसते । 'प्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रसेरा च' (उ०
१।१।४३) इति मन् आत्वम् । 'ग्रामः खरे संवसथे'—ग्रीष्म
ऊष्मर्तुभेदयोः+ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रामस्य' ॥

१—इदं तु ग्रीष्मशब्दार्थबोधकत्वात् प्रकृतोपयोगि ॥

वेदमभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

वेदमेति ॥ वेदमनो भूः ॥ (१) ॥*॥ वसन्त्यत्र । 'व-
सेस्तुन्नगारे णिच्' (उ० १।७०) इति तुन् । ('वास्तु स्याद्-
हभूपुर्योग्रहे सीमसुरङ्गयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहरचनाव-
च्छिन्नभूमेः' ॥

ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्

ग्रामेति ॥ ग्रामस्यान्तं समीपम् ॥ (१) ॥*॥ शल्यमुप-
गतः प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) ॥ (२) ॥*॥ ग्रामग्र-
हणं चोपलक्षणम् । अत एव 'उपकण्ठोपशल्ये द्वे' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ द्वे 'ग्रामादिसमीपदेशस्य' ॥

सीमसीमे स्त्रियामुभौ ।

सीमेति ॥ सीयते । 'षिञ् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) ।
'नामन्सीमन्'—(उ० ४।१।५१) इत्यादिना निपातितः
'मनः' (४।१।११) इति न डीप् ॥ (१) ॥*॥ 'डावुभा-
भ्याम्'—(४।१।१३) इति पक्षे डाप् । ('सीमा घाटस्थिति-
क्षेत्रेष्वण्डकोषेऽपि च स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ 'आघाटशब्दोऽ-
प्यत्र' ॥*॥ द्वे 'सीमायाः' ॥ चत्वार्येकार्धानि इत्यन्ये ॥

घोष आभीरपल्ली स्यात्

घोष इति ॥ घोषन्ति गावोऽत्र । 'घुषिरविशब्दने'
(भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'घोष
आभीरपल्ल्यां स्याद्गोपालध्वनिघोषके । कांसे चाम्बुदनादे ना
घोषा मधुरिकौषधौ' ॥ (१) ॥*॥ आभीराणां पल्लिः ।
'कुटिग्रामकयोः पल्लिः' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'गोपग्रामस्य' ॥

पक्कणः शबरालयः ॥ २० ॥

पक्कण इति ॥ पचन्ति । क्तिप् (३।२।१७८) । कणन्ति ।
'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।३।१३४) । पचः
कणा यत्र । पाककलहाद्येव प्रधानं तत्र नान्यत् ॥ (१) ॥*॥
शवं रान्ति शबराः । तेषामालयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मिह-
ग्रामस्य' ॥

इति पुरवर्गविवरणम् ॥

महीध्रे शिखरिक्षमाभृदहार्यधरपर्वताः ।

अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

महीध्र इत्यादि ॥ महीं धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा०
उ० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (१)
॥*॥ शिखरमस्यास्ति । अत इनिः (५।२।११५) । 'शिखरी
स्यादपामार्गे शैलपादपयोः पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ क्ष्मां विभर्ति ।
'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'क्तिप् च' (३।२।

१—तथाच माघः 'शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा'— इति—
इति मुकुटः ॥ २—तथाच प्रयोगः 'दिग्मातङ्गघटाविभक्तचतुराषाढा
मही साध्यते' इति—इति मुकुटः ॥

७६) इति क्तिप् ॥ (३) ॥*॥ हियते । 'हृन् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । न हार्यः । 'अहार्यो हर्तु-
मशक्ये शैलेऽपि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ धरति । 'धृन् धारणे'
(भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) । 'धरः कूर्माधिपे
गिरौ । कार्पासतूलेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु' इति हैमः ॥
(५) ॥*॥ पर्वाणि सन्त्यत्र । 'तप् पर्वमरुद्वा' (वा० ५।२।१२२)
यद्वा पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । 'भृमृदशि-'
(उ० ३।१।१०) इत्यतच् । ('पर्वतः पादपे पुंसि शाकम-
त्यप्रभेदयोः । देवमुन्यन्तरे शैले' ॥ (६) ॥*॥ अति, अ-
द्यते, वा 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'अदिशदिभूशुभि-
भ्यः क्तिन्' (उ० ४।६५) । 'अद्रिस्तु पर्वते । सूर्ये शाखिनि
च' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ गां त्रायते । 'त्रैङ् पालने'
(भ्वा० आ० अ०) । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । 'गोत्रं
क्षेत्रेऽन्वये छत्रे संभाव्ये बोधवर्त्मनोः । वने नात्रि च,
गोत्रोऽद्वौ, गोत्रा भुवि गवां गणे' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥
गिरति 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । बाहुलकात्किः । 'ऋत
इद्वातोः' (७।१।१००) । 'गिरिः पूज्येऽक्षिरजि कन्दुके ।
शैले गैरेयके गीर्णावपि' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ ग्रसते ।
'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।
७५) इति वनिप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१०) ॥*॥
न चलति । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३५) । 'अचलस्तु गिरिकीलयोः । अचला भुवि'
इति हैमः ॥ (११) ॥*॥ प्रचुराः शिलाः सन्त्यत्र । ज्योत्स्ना-
दिलादण् (वा० ५।२।१०३) ॥ 'शैलो भूयति शैलं तु
शैलेये ताक्ष्यशैलके' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ शिलाभिरु-
च्चीयते । 'चिन् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।
३।५६) ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'पर्वतसामान्यस्य' ॥

लोकालोकश्चक्रवालः

लोकेति ॥ 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । भावे
घञ् (३।३।१३) । न लोकः । लोकालोकौ प्रकाशान्धकारा-
वत्र स्तः । अन्तर्वहिः सूर्यकिरणानां स्पर्शास्पर्शाभ्याम् ॥ (१)
॥*॥ चक्रं भूमण्डलं वलते । 'वल वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) ।
'कर्मण्य' (३।२।१) । डलयोरेकस्मरणात् 'चक्रवाडः'
अपि । यद्वा चक्राकारेण वाडते । 'वाड आल्लाव्ये' (भ्वा०
आ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३५) । 'चक्रवालमस्यास्ति'
इति वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'चक्रवालोऽद्रिभेदे
स्याच्चक्रवालं तु मण्डले' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सप्त-
द्वीपवत्या भूमेः' ॥

त्रिकूटखिककुत्समौ ।

त्रिकूट इति ॥ त्रीणि कूटान्यस्य । 'त्रिकूटं सिन्धुलवणे
त्रिकूटः पर्वतान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ त्रीणि ककुद-

१—हैमे तु 'त्रिकूटस्तु सुवेल्के' इति पाठो दृश्यते । उक्तपा-
ठस्तु मेदिन्यां दृश्यते ॥

सदृशानि शृङ्गाण्यस्य । 'त्रिकुत्त पर्वते' (५।४।१४७) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'लङ्काधिष्ठानपर्वतस्य' ॥

अतस्तु चरमक्षमाभृत्

अस्त इति ॥ असति स्म । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ०
से०) 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । यद्वा अस्यते स्म ।
'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'अस्तं
क्षितेऽप्यवसिते त्रिषु, ना पश्चिमाचले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(१) ॥*॥ चरन्त्यत्र । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) 'चरे-
रमः' (उ० ५।६९) ॥ (२) ॥*॥ 'पश्चिमपर्वतस्य' द्वे ॥

उदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

उदय इति ॥ उद्यन्ति ग्रहा अस्मात् । 'इण् गतौ'
(अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) 'उदयः पर्वतोन्नत्योः'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पूर्वः पूर्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उद-
याचलस्य' ॥

हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रकः ।

गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥

हिमेति ॥ हिमसन्निवृत्ति । मनुप् (५।२।९५) ॥ (१)
॥*॥ निषीदति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) । 'निषधः कठिने देशे तद्राजे पर्वतान्तरे' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ विरुद्धं ध्यायति । 'ध्वै चिन्ता-
याम्' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६)
इति कः । पृषोदरादिः । (६।३।१०९) यद्वा वि दृश्यते ।
'वि इन्धी दीप्तौ' (ह० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४)
अन्तर्भावितण्यर्थः । शकन्धादिः (६।१।९४) । वीन्धे वा ।
अध्यादिः (उ० ४।१२२) । 'विन्ध्या स्त्रियां लवल्यां स्या-
त्पुंसि व्याधाद्रिभेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ माल्याकारतास्यास्ति ।
मनुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥*॥ परितो यात्रया दृश्यते ।
'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । स्त्रीर्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१)
॥*॥ गन्धेन मादयति । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) ।
णिजन्तः । नन्धादिः (३।१।१३४) । 'स्याद्गन्धमादनो
भृङ्गे गन्धके वानरान्तरे । स्त्री सुरायां नगे न स्त्री' चिरै-
जीवी द्विकाजयोः ॥ (१) ॥*॥ हेमः कूटो राशिः ॥ (१)
॥*॥ आदिशब्दान् मलय-दर्दुर-चित्रकूट-मैनाक-सह्या-
दि-संग्रहः ॥

पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत् ।

पाषाणेति ॥ पिनष्टि । 'पिषू संचूर्णने' (ह० प० अ०) ।

१—पारियात्रकोऽन्तस्तृतीयः । तथाच 'भृङ्गे महीमत्र विधाय
यात्रां ससहविन्ध्याचलपारियात्राम्' इत्यन्तयमके वराहः—इति
मुकुटः ॥ २—'इदं तु न प्रकृतोपयोगि । चिरजीविकाकायोः' इति
पाठः ॥

बाहुलकादानच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । मूर्धन्यपः । पषत्यनेन । 'पष बाधे ग्रन्थे च' () । 'हलश्च' (३।३। १२१) इति घञ् । अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) पाषश्चासावणश्च । यत्तु—'पषेर्णित्' इत्यनच्—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ प्रस्तृणाति । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्या० उ० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'प्रस्तरो प्रावणि मणौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ गिरति, गृणाति, वा । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) 'शब्दे' (क्या० प० से०) वा । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति वनिप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा गरति । 'गृ सेके' (भ्वा० प० अ०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । अवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कनिः । अश्वासाववा च । 'प्रावा तु प्रस्तरे पृ- श्वीधरे पुंसि' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ उप लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोप-' (३।१।१३६) इति कः । यद्वा पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् ३।१।१३४) । ओः शंभोः पलो बोधकः । 'उपलो प्रावर- नयोः । उपला तु शर्करायाम्' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ अश्रुते । 'अश्रुच् व्याप्तौ संघाते च' (खा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् ॥ (५) ॥*॥ शि- लति । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) तालव्यादिः । 'इगु- पध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । 'दृणातेः पुगप्रस्वश्च' (उ० १। १३१) इत्यदिः । 'द्वैपत्पाषाणमात्रके । निष्पेषणार्थपट्टेऽपि' । ('कषायः कूष्माण्डो महिषः वृषभव्योपदपदः' इत्यूपममेदा- न्मूर्धन्यमध्यः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'पाषाणस्य' ॥

कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्

कूट इति ॥ कूटयति । 'कूट दाहे' (तु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु—'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटः । तत्र । कूटेश्वरादित्वेन निजन्तत्वादि- गुपधत्वासंभवात् । निजभावे वा । कूट्यते वा घञ् (३।३। १४) 'कूटं पृथ्वीर्यन्त्रयोः । मायादम्भाद्रिशृङ्गेषु सीराङ्गेऽनृत- तुच्छयोः । निश्चलेऽयोधने राशौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शिखाऽस्यास्ति । 'शिखाया ह्रस्वश्च' (५।२) इति रः । शिखां राति, इति वा । 'ड्यापोः-' (६।३।६३) इति ह्रस्वः । 'शि-

१—'संहर्षपाषाणपुरीषदूषिकानिषेधदुःपेधमृषानुवर्णिणः' इत्यु- षमविवेकात्—इति मुकुटः ॥ २—मेदिनीस्योऽयं पाठः । हैमे तु 'प्रस्तारे' इत्यधिकः पाठः ॥ ३—दृपदः शिलासाहचर्या- स्त्रीत्वम्—इति मुकुटः ॥ ४—यत्रे मृगादिवन्धनार्थे । छले यथा 'छित्रा पाशमपास्य कूटरचनां भङ्क्त्वा बलाद्वायुराम्' इत्यनेका- र्थकैरवाकरकौमुदी ॥

खरं पुलकाप्रयोः । पक्वदाडिमवीजाममाणिक्यशकलेऽपि च गिरिवृक्षाप्रकैक्षासु' इति हैमः । 'अस्त्री' इति पूर्वोत्तराभ्यां संक्थ्यते ॥ (२) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन्तुह्रस्वाः । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाभ्युच्चके । विषाणोत्कर्ष- योश्चाथ शृङ्गः कूर्चकशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयो- र्क्षपभौषधौ' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्व- ताग्रस्य' ॥

प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥ ४ ॥

प्रपात इति ॥ प्रपतन्त्यस्मात् । 'पत्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१४) इति घञ् । 'प्रपातो निक्षेपे भृगौ । अवटे पतने कच्छे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ न तटमत्र ॥ (२) ॥*॥ भृजति भृज्यते वा । 'भृज पाके' (तु० उ० अ०) । 'प्रथिघ्नदिप्रस्त्रां संप्रसारणं सलोपश्च' (उ० १।२८) । न्यङ्कादिलात् कुत्वं (७।३।५३) । 'भृगुः सानौ जमदग्निप्रपातयोः । शुके रुद्रे च' इति हैमः । 'प्रपातस्तु तटो भृगुः' इति पाठे प्रपत्यते यतस्तटात्स भृगुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्वतात्पतनस्थानस्य' ॥

कटकऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः

कटक इति ॥ कटति, कट्यते, वा । 'कटे वर्पावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'कटकस्त्रिनिमित्ते बाहुभूषणे । (सेनायां राजधान्यां च)' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पर्वतमध्यभागस्य मेखला- ख्यस्य' ॥

स्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रियौ ।

सुरिति ॥ स्त्रौति जलम्, स्त्राति वा । 'ष्णु प्रस्रवणे'

१—रोमाञ्चाग्रमात्रयोर्थथा 'रुचिरैः शिखरैः कान्या गृहस्त्री च मृगेक्षणा' । पक्वदाडिमवीजाममाणिक्यशकले यथा—'तन्वी श्यामा शिखरदशना' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—हैमे तु 'वृक्षाग्रे पर्वताग्रे च' इति पाठ उपलभ्यते ॥ ३—शृङ्गशब्दः पुंस्यपीति स्वामी पञ्जिका च । तथाच 'जिगाय जम्बूजनिताश्रियः श्रियं सुमेरुशृङ्गस्य तदा तदासनम्' इति माघः—इति मुकुटः ॥ ४—हैमे तु 'प्रपातः सौप्तिके भृगौ' इत्येतावदेव पाठ उपल- भ्यते । व्याख्यातं च 'सौप्तिके रात्रिपान्त्री' इति । तत्र यथा 'यस्य प्रपातभयतो निशि न प्रसुप्ताः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् ॥ ५—अनयोः स्तुनितम्बयोः साहचर्यादस्त्रीत्वम् । 'पुमानेव स्तुः' इति सर्वधरः—इति मुकुटः ॥ हैमाभिधाननाममालाव्याख्यायामपि स्तुः पुल्लिङ्गः इत्युक्तम् ॥ अत्रेदं प्रतिभाति । सानुशब्दस्यास्त्री- स्तुशब्दस्याप्यस्त्रीत्वमेव । 'पद्मो-' (६।१।१) इति सूत्रे स्तुमा- देशं विधाय तस्य स्थानितायाः सानुशब्दस्यैव भाष्यकृता दर्शि- तत्वात् । स्थान्यादेशयोर्भ्रमलिङ्गत्वे 'स्थान्यर्थोभिधानसमर्थस्यैवा- देशता' इति सिद्धान्तमङ्गापत्तेः । पञ्चकपक्षे लिङ्गस्यापि प्रातिपदिका- र्थत्वादिति ॥

(अ० प० अ०) । 'ष्णा शौचे' (अ० प० से०) वा । मितद्वद्विद्वत् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिष्ठन्तेऽत्र । घञर्थे कः (वा० ३।३।१०८) । 'प्रस्थो-
ऽस्त्रियां मानभेदे सानावुन्मिर्तवस्तुनि' ॥ (२) ॥*॥ सनोति । 'पणु दाने' (त० उ० से०) । 'हसनिजनि-' (उ० १।३) इति युष् । 'सानुरस्त्री वने प्रस्थे वाल्यामार्गाग्रंके विदे' ॥ (३) ॥*॥ द्वित्वात्प्रस्थोऽप्यस्त्री । त्रीणि 'पर्वतसमभूमा-
गस्य' ॥

उत्सः प्रसवणम्

उत्स इति ॥ उनत्ति जलेन 'उन्दी क्लेदने' (ह० प० से०) । 'उन्दिगुधिकुपिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः । 'कित्' इत्यनुवृत्तेर्नलोपः । 'उन्दति' इति मुकुटेन कृतं विग्रहप्रदर्शनं प्रामादिकम् । उन्दे रौधादिकलात् ॥ (१) ॥*॥ प्रसवन्त्यापो-
ऽस्मात् । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'भीमादयः-' (३। ४।७४) इति 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति वाऽपादाने ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यतो जलं स्रवति तस्य स्थानस्य' ॥

वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥

वारीति ॥ वारिणः प्रवाहः ॥*॥ निर्झरणम् । 'झृष् वयोहानौ' (दि० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यत्तु निर्झरन्त्यनेन—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तन्न । कणोऽपो दुर्लभत्वात् । ल्युटा वाधात् । शवपि दुर्लभः । झृषो दैवादिकलात् ॥ (१) ॥*॥ एवं झरः ॥ पित्त्वात् (३।३।१०४) अङि 'झरा' ॥*॥ 'अच इः' (उ० ४।२३९) 'झरिः' ॥*॥ ततो ङीष् (ग० ४।१।४५) 'झरी' च ॥ (२) ॥*॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थो निरु ॥*॥ द्वे 'उत्सान्नि-
र्गतजलप्रवाहस्य' । पश्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥

दरी तु कंदरो वा स्त्री

दरीति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । पचादौ (३।१।१३४) 'दरद्' इति पाठात् 'टिङ्गा-' (४।१। १५) इति ङीप् । 'दरोऽस्त्री साध्वसे गतं कंदरे तु दरी स्मृता । दराऽव्ययं मनागर्थे' ॥ (१) ॥*॥ कं जलम् । तेन दीर्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('कंदरोऽङ्कुशे । विवरे च गुहायां च') ॥*॥ स्त्रियां टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृत्रिमस्य गृहाकारस्य गिरिविवरस्य' ॥

देवखातविले गुहा ।

गह्वरम्

देवेति ॥ अकृत्रिमे पर्वतस्य विले । विलति । 'विल

१—'अत्युच्चवस्तुनि' इति पाठान्तरम् ॥ २—अग्रके पल्लवे । अत एव विश्वकोषे 'सानुः शृङ्गे वृषे मार्गे वाल्यायां पल्लवे वने' इति पाठ उपलभ्यते ॥ ३—तथाच 'कन्दरास्तु तरुणीरिह नयति रविः' इति माघः—इति मुकुटः ॥

भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः (१) ॥*॥ गूहति । 'गूह संवरणे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यत्तु—गुह्यतेऽनया । मिदाद्यङ् (३।३।१०४)—इति मुकुटः । तन्न । 'अजब्ध्याम्' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । 'गूहः षाण्मा-
तुरे गुहा । सिंहपुच्छ्यां च गतं च पर्वतादेश्च गह्वरे' ॥ (२) ॥*॥ ग्राह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'छित्त्वरच्छत्वर-' (उ० ३।१) इति च्वरजन्तं निपात्यते । ('अथ गह्वरम् । गुहागहनदम्भेषु निकुञ्जे तु पुमानयम्') ॥ (३) ॥*॥ केचित्तु—'देवखाते विलं गुहा' इति काल्यात् 'गह्वरं विलदम्भयोः' इति शाश्वताच्च ('विलं रन्ध्रे गुहायां च' इति हैमतश्च) चत्वारि नामानि—इत्याहुः ॥ त्रीणि 'अकृत्रिमस्य गिरिविलस्य' ॥

गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥

गण्डेति ॥ 'गण्डः कपोले पिटके' इति विश्वः । गण्ड इव शैलाः । शैलशब्दस्तदवयवे वर्तते । 'विशेषणं विशेष्येण-' (२।१।५७) इति समासः । शैलानां गण्डा इव, इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) । 'गण्डशैलो ललाटे स्याच्च्युत-
स्थूलोपले गिरेः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् । 'गिरेः पतितस्थूल-
पाषाणस्य' ॥

खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्

खनिरिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'खनिकषि-' (उ० ४।१।४०) इति इः ॥*॥ 'कृदि-
कारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ॥*॥ 'इज्जा-
दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीच् । 'खनिरेव मता खानिः' इति द्विरूपकोशः ॥ (१) ॥*॥ आकुर्वन्त्यत्र । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) । आकीर्यन्ते धातवोऽत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११९) इति कः । 'आकरो निकरे खनौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रत्नाद्युत्पत्ति-
स्थानस्य' ॥

पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ।

पादा इति ॥ पद्यते एभिः । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'पादो मूलो-
ऽस्यतुर्थांशाङ्गिषु प्रत्यन्तपर्वते' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्र-
त्यन्ते महाद्रीणां समीपे ये ध्रुवाः पर्वताः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पर्वतसमीपस्थाल्पपर्वतानाम्' ॥

१—गह्वरं ङीवमेव । गह्वरा गह्वरी तूपचारात्, इति तु पञ्जिका—इति मुकुटः । हैमाभिधानचिन्तामणिनाममालाव्या-
ख्यायां तु 'गह्वरः पुंङ्गीवलिङ्गः' इत्युक्तम् ॥ २—'स्थूलोपल' इत्युपलक्षणम् । तेन 'लीलां दधौ राजतगण्डशैलः' इति माघ-
प्रयोग उपपद्यते—इति मुकुटः ॥ ३—अतएव 'धृतगम्भीरखनी-
खनीलिमा' इति नैषधः—इति मुकुटः ॥

उपत्यकाद्रेः सन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥

उपेति ॥ उप आसन्ना । अधि आरूढा । 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' (५।२।३४) इति त्यकन् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'अद्रेरधूर्ध्वसन्नभूमेः' ॥

धातुर्मनःशिलाद्यद्रेः

धातुरिति ॥ दधाति शोभाम् । 'सितनि-' (उ० १। ६९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ 'सुवर्णरूप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला । गैरिकाज्जनकासीससीसलोहाः सहिङ्गुलाः । गन्धकोऽध्रकमित्याद्या धातवो गिरिसंभवाः' ॥*॥ एकम् 'मनःशिलादिधातोः' ॥

गैरिकं तु विशेषतः ।

गैरिति ॥ गिरौ भवम् इति विग्रहे गिरिकशब्दादण् (४। ३।५३) । अव्ययिकन्यायात् । अध्यात्मादिलात् (वा० ४। ३।६०) ठञ् वा । गैरिकं तु विशेषेण धातुः । धातुशब्देनैव प्रसिद्धत्वात् 'गैरिकं धातुरुक्मयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धातुविशेषस्य' ॥

निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीवे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

निकुञ्जेति ॥ कावजनि । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३। १०९) ।—कुञ्जन्त्यत्र । 'कुञ्जि अव्यक्ते शब्दे' (भा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ्—इति मुकुटः । तत्र । कुञ्जिधातोर्धातुपाठेऽदर्शनात् । यत्तु 'न्युङ्कादेः' इति कुत्वाभावः—इति तदपि न । 'न्युङ्कादेः' इत्यस्य कुत्वविधायकत्वात् । निरत्रोपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थम् । कुञ्जिरावरणार्थं लोकात्—इति क्षीरस्वामी । 'कुञ्जोऽस्त्रियां निकुञ्जेऽपि हनौ दन्ते च दन्तिनाम्' इति विश्वः । द्वे 'लतादिभिः पिहितस्य स्थानस्य' ॥

इति शैलवर्गविवरणम् ॥

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।

अटवीति ॥ अटन्त्यत्र । 'अट गतौ' (भा० प० से०) । 'पयटिभ्यामविः' () । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) ॥

१—'अद्रेरित्यस्य संबन्धिमात्रोपलक्षकत्वादित्यत्रापि । 'समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी' इति भट्टिरिति स्वाम्यादयः—इति मुकुटः ॥ २—'अथ शुचादयो व्रजन्ता द्विसप्ततिः परस्मैभाषाः' इति प्रतिज्ञायां द्विसप्ततिसंख्याकथनानुरोधेन जगुः, 'गुञ्जि अव्यक्ते शब्दे' इत्यत्र कुञ्जिरपि पूर्वमासीदिति प्रतिभाति । कुञ्जि विना द्विसप्ततिसंख्यानुपपत्तिरित्येव ॥ ३—'कुत्वाभावः' इत्युक्त्वा 'न कादेः' (७।३।५९) इति हि सूत्रं तेनोपन्यस्तम् । पश्चाच्छेखकादिप्रमादात्तथा पाठो जातः—इति सम्यक् । 'न्युङ्कादीनां च' इत्येवं गृह्यसत्वेन 'न्युङ्कादेः' इत्येवं सूत्रस्यानुपलम्भेन 'कुत्वविधायकत्वात्' इत्युक्तिर्वाङ्मयी । तत्तु धीमद्भिराकलनीयम् ॥

इति ङीष् । यत्तु मुकुटः—अटा वयः पक्षिणोऽत्र । पूर्ववन्डीष् । संज्ञाशब्दत्वात् 'अनुपसर्जनात्' इति स्त्रीप्रत्ययस्य न निषेधः—इत्याह । तत्र । अटविशब्दस्य कृदन्तत्वाभावात् । 'संज्ञाशब्दत्वात्' इति हेतोरप्रयोजकत्वात् समुदायस्यानुपसर्जनत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥ अर्थेते । 'ऋ गतौ' (भा० प० से०) । 'अर्तेर्निन्' (उ० ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (२) ॥*॥ वेपन्तेऽत्र । 'दुवेष्टु कम्पने' (भा० आ० से०) । 'वेपितुष्टोर्ह-स्वश्च' (उ० २।५२) इतीनन् । विशेषेण पियन्त्यत्र वा । 'पि गतौ' (तु० प० से०) । बाहुलकान्नक् ॥ (३) ॥*॥ गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'कृच्छ्रगहनयोः' (७।२।२२) इति निर्देशाद्भस्वः । 'गहनं वनदुःखयोः । गह्वरे कलिले चापि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कानयति दीपयति स्मरादि 'कनी दीप्तिकान्तिगतित्थु' (भा० प० से०) । युच् (उ० २।७८) । त्युः (३।१।१३४) वा । 'कं जलम् अननं जीवनमस्य' इति वा । 'काननं तु ब्रह्मास्ये विपिने गृहे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ वनति । 'वन संभक्तौ' (भा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु—वन्यते । अच्—इति मुकुटः । तत्र । कर्मणि पचाद्यचोऽसंभवात् । 'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अरण्यस्य' ॥

महाण्यमरण्यानी

महेति ॥ महच्च तदरण्यं च । 'सन्महत्-' (२।१।६९) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ महदरण्यम् । 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' (वा० ४।१।४९) इति ङीषानुक्तौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महतो वनस्य' ॥

गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

गृहेति ॥ गृहस्यारामाः ॥ (१) ॥*॥ कुटाद्गृहान्निष्क्रान्ताः 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'निष्कुटस्तु गृहोद्याने स्यात्केदारकवाटयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहसमीपोपवनस्य' ॥

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

आरेति ॥ आरमन्त्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उपगतं वनम् । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ एवकारादकृत्रिमवनव्युदासः ॥*॥ द्वे 'कृत्रिमवृक्षसमूहस्य' ॥

अमात्यगणिकानेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥

अमेति ॥ वक्ष्यते । 'वट वेष्टने' (भा० प० से०) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुल् । 'वुन्' इति मुकुटस्य प्रमादः । टाप् (४।१।४) । 'प्रत्ययस्थात्-' (७।३।४४) इती-

१—गौरादिङीषि (४।१।४१) वनी च । 'स्ववनी संप्रवदति-कापि का' इति नैपथकाभ्यात्—इति मुकुटः ॥

त्वम् । वृक्षाणां सा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मन्त्रिणो वेद्या-
याश्च गृहस्योपवनस्य' ॥

पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ।

पुमानिति ॥ आक्रीडन्त्यत्र । 'क्रीड विहारे' (भ्वा०
प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'त्रैयमाक्री-
डमुद्यानम्' इत्यमरमालायां तु क्रीवमुक्तम् ॥ (१) ॥*॥ उ-
द्यान्त्यत्र । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । अधिकरणे ल्युट्
(३।३।११७) । 'उद्यानं स्यान्निःसरणे वनभेदे प्रयोजने' ।
(२) ॥*॥ द्वे 'राज्ञः सर्वोपभोग्यवनस्य' ॥

स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३ ॥

स्यादिति ॥ प्रमदानां वनम् । 'ड्यापोः-' (६।३।६३)
इति हल् । ॥ (१) ॥*॥ 'यत्र सखीको राजा क्रीडति
तस्य' एकम् ॥

वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी

वीति ॥ विध्यते । 'विथृ याचने' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपधात्कृत्-' (उ० ४।१२०) इतीन् । बाहुलकादीर्थः ।
'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा डीष् । 'वीथी
वर्तमाने पङ्क्तौ च गृहाङ्गे नाट्यरूपके' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
आलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । आङि ।
इन् (उ० ४।११८) । 'आलिः सख्यावैलीसेत्वनर्थेषु विश-
दाशये' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ आ वलति । 'वल संव-
रणे' (भ्वा० प० से०) । आङि । इन् (उ० ४।११८)
॥ (३) ॥*॥ पञ्चते । 'पचि विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) ।
क्तिच् (३।३।१७४) । 'पङ्क्तिश्छन्दःश्रेण्योः' इति हैमः ॥
(४) ॥*॥ श्रीयते । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) ।
'वहिति'- (उ० ४।५३) इति निः । 'श्रेण्याल्यां का-
रुसंहतौ' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सान्तर्पङ्क्तेः' ॥

लेखास्तु राजयः ।

लेखा इति ॥ लिख्यते । 'लिख अक्षरविन्यासे' (तु०
प० से०) । मिदादौ (३।३।१०४) पाठादङ्गुणौ । 'लेखो
लेख्ये दैवते च लेखा राज्यां लिपावपि' इति हैमः ॥*॥ रल-
योरेकत्वस्मरणात् 'रेखा' अपि ॥ (१) ॥*॥ राजति 'राजृ-
दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'वपि-
वसि-' (उ० ४।१२५) इतीज् वा । 'राजी रेखायां पङ्क्तौ च'
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निरन्तरपङ्क्त्यपङ्क्तिसाधार-
णायाः' ॥

वन्या वनसमूहे स्याद्

वन्येति ॥ वनानां समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।

४९) । ('वन्यं त्रिषु वनोद्भूते स्त्री वनाम्बुसमूहयोः') ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'वनसमूहस्य' ॥

अङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥

अङ्कुर इति ॥ अङ्गते । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'मन्दिवाशिमथि-' (उ० १।३८) इत्युगञ् । 'अ-
ङ्कुरो रोमिण सलिले रुधिराभिनवोद्भूमे' इति हैमः ॥*॥
खर्जुरादित्वात् ऊरः 'अङ्कुरश्चाङ्कुरः प्रोक्तः' इति हलायुधः ॥
(१) ॥*॥ उद्भिन्नति भुवम् । 'मिदिद् विदारणे' (रु० उ०
अ०) । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् । अभिनवश्चा-
सावुद्भिच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नूतनाङ्कुरस्य' ॥

वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तृः ।

अनोकहः कुटः सालः पलाशी दुडुमागमाः ॥ ५ ॥

वृक्ष इति ॥ वृक्षति । 'वृक्ष वरणे' () । पचाद्यच्
(३।१।१३४) वृक्ष्यते वा । 'ओत्रश्च छेदने' (तु० प० से०) ।
सक् (उ० ३।६६) ॥ (१) ॥*॥ मद्यां रोहति 'रुह वीज-
न्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) ।—मूलविभुजादि-
त्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटः । तत्र । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इत्यस्य सत्त्वात् ॥ (२) ॥*॥ शाखास्यास्ति ।
व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः । यद्वा अवश्यं शाखति ।
'शाखु व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । आवश्यके णिनिः (३।३।
१७०) । 'शाखी स्यात्पादपे वेदे तुल्लाख्यजने पुमान्'
॥ (३) ॥*॥ विटपः शाखाविस्तारोऽस्यास्ति । 'अत इनिः-'
(५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ पादैः पिबति । 'पा पाने'
(भ्वा० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति कैः । 'पादपः
पादपीठेऽद्वौ पादुकायां तु पादपा' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥
तरति । तरन्त्यनेन इति वा । 'तृ लवनसंतरणयोः' (भ्वा०
प० से०) । 'भृमुशीङ्-' (उ० १।७) इत्युः ॥ (६) ॥*॥
अनसः शकटस्याकं गतिं हन्ति । 'अन्येष्वपि-' (३।२।
१०१) इति हन्तेडः ॥ (७) ॥*॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये'
(तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'इगुपध-' (३।
१।१३५) इति को वा । मुकुटस्तु—'कौति शब्दायते पक्ष्यत्र'
इति । 'कणेष्ठः' बाहुलकात् अन्येभ्योऽपि टः कुटादित्वात्
(१।२।१९) डित्वे गुणाभावः । बाहुलकान्नेकादेशः—इति
वदन् टवर्गद्वितीयं मन्यते । तत्र 'कौति' इति विग्रहः कुटादि-
त्वोक्तिः प्रामादिकी । आदादिकस्य 'कौति' इति रूपसंभवात् ।
तौदादिकस्य 'कुवते' इति रूपस्य संभवात् ॥ (८) ॥*॥ स-
ल्यते । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।
१४) इति घञ् । मुकुटस्तु—सलति । वायुना चलति ।
'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०)—इत्याह । तत्र ।
दन्त्यादेस्तत्र पाठाभावात् । तालव्योष्मादेस्तत्र पाठात् ।
'पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति दन्त्यादौ र-

१—'पादपो वृक्षपीठयोः' इति हैमः इति वा पाठः ॥

१—ह्रस्वाभावोऽपि । 'प्रविष्टः प्रमदावनम्' इति भट्टिः—
इति मुकुटः ॥ २—डीपभावे ह्रस्वान्तापि 'घनवीथिवीथिम्' इति
माघः—इति मुकुटः ॥ ३—सेतुवन्त्ये इति पाठः ॥

भसः । 'सालः सर्जतरौ वृक्षमात्रप्राकारयोरपि' ॥ (९) ॥*॥
पलाशानि सन्त्यस्य । अत इनिः (५।२।११५) । 'पलाशी
वृक्षरक्षसोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥*॥ द्रवत्वध्वम्
'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।
२।१८०) डुः ॥ (११) ॥*॥ 'समुदाये वृत्ताः शब्दा अवयवे-
ष्वपि वर्तन्ते' इति न्यायात् डुः शाखाऽस्यास्ति । 'युद्धभ्यां
मः' (५।२।१०८) । 'द्रुमस्तु पादपे पारिजाते किंपुरुषेश्वरे'
इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ न गच्छति । 'गम्लु गतौ' (भ्वा०
प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश
'वृक्षस्य' ॥

वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्

वानेति ॥ वनस्य पतिः 'पारस्करप्रभृतीनि' (६।१।
१५७) इति सुट् । वनस्यतौ भवः 'दिल्यदित्या' (४।१।
८५) इति ण्यः ॥ (१) ॥*॥ पुष्पाज्जातैः फलैर्हेतुभिः ॥*॥
एकम् 'पुष्पाज्जातफलोपलक्षितवृक्षस्य' ॥

तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ।

तैरिति ॥ 'वनस्पतिर्ना द्रुमात्रे विना पुष्पं फलिद्रुमे'
॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आम्रादिवृक्षस्य' ॥

ओषधिः फलपाकान्ता

ओषेति ॥ ओषः श्लोषो दीप्तिर्वा धीयतेऽत्र । 'डुधाब्
धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।
९३) इति किः ॥*॥ ('कृदिकारात्' (ग० ४।१। ४५) इति
डीषि 'ओषधी' अपि) ॥ (१) ॥*॥ फलपाक एवान्तो
यस्याः । रूपभेदात्क्रीत्वम् ॥ एकम् 'व्रीहियवादेः' ॥

स्या दबन्ध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

स्यादिति ॥ फलानि गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्या०
उ० से०) । 'फलेग्रहिरात्मभरिश्च' (३।२।२६) इति साधुः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'फलसमये फलग्राहकस्य' ॥

बन्ध्योऽफलोऽवकेशी च

बन्ध्य इति ॥ 'बन्ध्यस्त्वाधौ च बन्धने' । बन्धे साधुः
'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यत्तु मुकुटः—दिगादि-
त्वात् (४।३।५४) यत्—इत्याह । तत्र । अस्य सूत्रस्य 'तत्र
भवः' (४।३।५३) इत्यत्र पाठात् । 'तत्र साधुः' इत्यस्य
'प्राग्विधतायत्' (४।४।७५) इत्यधिकारे पाठात् ॥ (१) ॥*॥
न फलान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ अवसन्नाः केशा यस्य सोऽवकेशो
निष्केशः । सोऽस्ति दृष्टान्तत्वेनास्य । 'अत इनिः' (५।२।११५) ।
स यथा निष्केशः । एवमयं निष्फलः । अवकं शून्यमिष्टे त-

च्छीलः । 'सुप्यजातौ—' (३।२।७८) इति 'णिनिः' इति वा
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रतावपि फलरहितस्य' ॥

फलवान्फलिनः फली ।

फलेति ॥ फलान्यस्य सन्ति । मतुप् (५।२।१५) ॥ (१)
॥*॥ 'फलवर्हभ्यामिनच्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२) ॥*॥
'अत इनिः' (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'फलसहित-
वृक्षस्य' ॥

प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥
फुल्लश्चैते विकसिते

प्रफुल्लविति ॥ फलति । 'त्रिफला विशरणे' (भ्वा० प०
से०) । 'जीतः कः' (३।२।१८७) । 'आदितश्च' (७।२।१६)
इतीडभावः । 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीव—' (८।२।५५) इति
तस्य लः ॥ (७) ॥*॥ प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) । प्रफुल्लति
वा । 'फुल्ल विकसने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)
॥ (१) ॥*॥ 'उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्' (वा० ८।२।५५) ।
'उत्फुल्लं करणे स्त्रीणासुताने च विकसरे' ॥ (२) ॥*॥
(३) ॥*॥ व्यावृत्तः कोशः संकोचोऽस्मात् । 'प्रादिभ्यो
धातुजस्य—' (वा० २।२।२४) इति समासः ॥*॥ मूर्धन्यान्तो
वा ॥ (४) ॥*॥ कचति । 'कच बन्धने' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । विगतः कचोऽस्मात् । 'विकचः
क्षेपणे केतौ ना केशे स्फुटितेऽन्यवत्' ॥ (५) ॥*॥
स्फुटति 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।
१।१३५) इति कः । 'स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः । सिते व्याप्ते'
इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ व्यकासीत् । 'कच गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति कः ॥ (८) ॥*॥ अथौ
'प्रफुल्लितवृक्षस्य' ॥

स्युरबन्ध्यादयस्त्रिषु ।

स्युरिति ॥ अबन्ध्यादयो विकसितान्तास्त्रिलिङ्गां स्युः ॥

स्थानु वा ना ध्रुवः शङ्कुः

स्थेति ॥ तिष्ठति । स्थानुः । यत्तु सुभूतिः—चेन्वादि-
त्वानुः, णत्वं च—इत्याह । तत्र । 'स्थोः णुः' (उ० ३।
३७) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । चेन्वादिसूत्राभावाच्च । 'वा
ना' इति पुंस्त्वम् । रूपभेदात् क्रीत्वम् । 'स्थानुरस्त्री' इति
वा पाठः । 'स्थानुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' इति
मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ ध्रुवति । 'ध्रुव गतिस्थैर्ययोः' (तु०
प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'ध्रुवो वटे ।
वसुयोगभिदोः शंभौ शङ्कावुत्तानपादजे । स्थिरे नित्ये निश्चिते
च ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वाशालिपण्योः सुगमेदे
गीतमिद्यपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शङ्कतेऽस्मात् । 'शकि-
शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'खरशङ्कु—' (उ० १।३६)

१—'विकसितं सितम्' इति कीचकवधयमकादित्यमध्यः—
इति मुकुटः ॥

१—'यत्रौषधयो रजन्याम्' इति कुमारः—इति मुकुटः ।
'यत्रान्या ओषधयो भ्लायन्ते' इति श्रुतिः ॥ २—ग्रहिवारणार्थः
विकारार्थश्च । तत्र धारणार्थे वृक्ष एव रुडिः । स्वीकारार्थे तु
'फलेग्रहीन्हंसि वनस्पतीनाम्' इति भट्टिः—इति मुकुटः ॥

इति साधुः । 'शङ्खः पञ्चशिराजाले संख्याकीलकशंभुषु ।
यादोऽन्नभेदयोर्मैदू' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शाखा-
पत्ररहिततरोः' ॥

ह्रस्वशाखाशिफः ध्रुपः ॥८॥

ह्रस्वेति ॥ शाखा च शिफा=मूलं च ते । ह्रस्वे शाखा-
शिफे यस्य ॥*॥ क्षौति । 'टु ध्रु शब्दे' (अ० प० से०) ।
बाहुलकात्पोऽगुणश्च ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सूक्ष्मशाखामूल-
स्य शाखोटकादेः' ॥

अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ

अप्रकाण्ड इति ॥ न प्रकाण्डोऽस्य ॥*॥ तिष्ठति ।
'ष्टा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्थः स्तोऽम्बजवकौ' (उ०
४।९६) । 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामकाण्डद्वमगुच्छयोः' ॥
(१) ॥*॥ गुडति । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । बाहुल-
कान्मन् । डलयोरैक्यम् । 'गुल्मः सेनाघट्टभिदोः सैन्यरक्षण-
रुग्भिदोः । स्तम्बे, त्रियामामलक्येलावनी वल्लवेऽमसु' ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'स्कन्धरहितस्य' ॥

वल्ली तु व्रततिर्लता ।

वल्लीति ॥ वल्लते । 'वल वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । ('कृदिकारात्'-
(ग० ४।१।४५) इति वौ ङीष्) ।—पचायच् (३।१।१३४)
गौरादिलात् (४।१।४१) । ङीप्—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या ।
'वल्ली स्यादजमोदायां लतायां कुसुमान्तरे' इति हैमः ॥*॥
(वेळ (भ्वा० प० से०) धातोरिति 'वेळिः' इत्यपि ।
अत एव) । 'वल्ली तु वेळिः सरणौ' इति वाचस्पतिः ॥
(१) ॥*॥ प्रतनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) ।
'क्विच्चौ च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) । पृषोदरादिलात्
(६।३।१०९) पस्य वो वा । 'प्रततिर्व्रततिस्तथा' इति
हलायुधः ॥*॥ यद्वा व्रतमिव करोति । व्रतशब्दात् 'तत्क-
रोति-' (वा० ३।१।२६) इति ष्यन्ताद्बाहुलकादतिः । 'व्रत-
तिस्तु प्रतानिन्यां विस्तारेऽपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
लतति । 'लतिः' सौत्रो धातुर्वेष्टनार्थः । पचायच् (३।
१।१३४) । 'लता ज्योतिष्मती पूर्वा शाङ्गावल्लीप्रियङ्गुषु ।
सृक्कामाधव्योः कस्तूर्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'लतामात्रस्य' ॥

लता प्रतानिनी वीरुहलिमन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

लतेति ॥ शाखापत्रसंचयः प्रतानः । सोऽस्त्यस्याः ।

१—आमलकी पला च वृक्षौ । वनी ह्रस्वं वनम्—इत्यनेका-
र्थैकरवाकरकौमुदी ॥ अत्र तु 'वल्ली' इति पाठ आसीत् ॥ २—
वल्लिहंस्वान्ता च 'हिरण्मयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः' इति माघः—इति
मुकुटः ॥ 'वल्लीवल्कपिनद्धूसरशिराः' इति दमयन्त्यां दी-
र्घान्ता ॥ ३—'कृदिकारात्' इति ङीप् दीर्घान्तापि 'धराधरेन्द्रं
व्रततीतवीरिव' इति माघः—इति मुकुटः ॥

सा प्रतानिनी । ईदृशी लता वीरुदादिशब्दत्रयवाच्या ॥*॥
विरुणद्धि । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । क्तिप्
(३।२।१७८) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः ।
—'नहिवृति-' (६।३।११६) इति दीर्घः । न्यङ्कादि-
त्वात् (७।३।५३) । कुत्वम्—इति खाम्युक्तिश्चिन्त्या ।
रुधेस्तत्रादर्शनात् कुत्वाददर्शनाच्च । 'वीरुलताविटपयोः त्रि-
याम्' ॥ (१) ॥*॥ गुल्मः प्रतानोऽस्त्यस्याः । 'अत-
इनि-' (५।१।११५) वा ॥ (२) ॥*॥ वलति । 'वल सं-
वरणे' (भ्वा०, आ० से०) । 'विटपविष्टपविशिपोलपाः'
(उ० ३।१।४५) इति 'वलेः संप्रसारणं कपश्च' ॥—उत्पद्यते ।
उलः सौत्र आवरणार्थो दाहार्थो वा । 'कपश्चाक्रमवर्णस्य'
इति कपो वा । 'विटपादयः' इत्यपः—इति खामिमु-
कुटौ । तन्न । तादृशसूत्राभावात् । 'उलपस्तु गुल्मिनीतृण-
भेदयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ इति त्रीणि 'शाखादिभि-
र्विस्तृतवल्लयाः' ॥

नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ।

नगेति ॥ नगस्य तरोः ॥*॥ आरोहणम् । भावे घञ्
(३।३।१८) दैर्घ्यम् । 'आरोहो दैर्घ्यं उच्छ्रये । आरोहणे
गजारोहे स्त्रीकृत्यां मानभियपि' इति हैमः ॥ आदिना
गिरिदेवाल्यादिग्रहः ॥*॥ उच्छ्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्'
(भ्वा० उ० से०) 'उदि श्रयति-' (३।३।४९) इति
घञ् ॥ (१) ॥*॥ उत्सेधनम् 'षिध गत्याम्' (भ्वा० प०
से०) । 'भावे' (३।३।१८) इति घञ् । 'उत्सेधस्तूच्छ्रये
न स्त्री क्लीवं संनहनेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ श्रिञो बाहु-
लकात् 'एरच्' (३।३।५६) अपि ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृ-
क्षादिदैर्घ्यस्य' ॥

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधि-
स्तरोः ॥ १० ॥

अस्त्रीति ॥ प्रकाण्ड्यते । 'कड भेदने' चुरादिः 'एरच्'
(३।३।५६) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । काम्यते । 'कसु
कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङ् (३।१।३०) । 'वरण्डाद-
यश्च' () इति ङो वा । 'प्रकाण्डो विटपे शस्ते
मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥
स्कन्ध्यते । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) पृषोदरादिः (६।३।१०९) यत्तु मुकु-
टेन—उणादौ स्कन्दिर् धातौ 'कन्देरच् खाङ्गे' (उ० ४।
२०७) इत्यच् प्रत्ययो ध्वान्तादेशः—इत्युक्तम् । तन्न । त-

१—'विरोचते वीरुत् । इति पाठस्य स्वामिग्रन्थे उपलम्भा-
दीर्घोपपत्तेः ॥ न्यङ्कादिगणे 'वीरुत्' इति पाठस्योपलम्भेन स्वा-
मिग्रन्थे च न्यङ्कादित्वाद्धत्वम्' इति पाठस्यैवोपलम्भेन 'चकारस्य
धत्वं निपात्यते' इत्यर्थस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वेऽपि खण्डनोक्तिः प्रता-
रणपरैव ॥ २—'आरोहणे गजारोहे' इति हैमे ॥

त्रासुनो विधानात् । अचोऽविधानात् । 'स्कन्धः स्यान्नृपता-
वंसे संपरायसमूहयोः । काये तरुप्रकाण्डे च भ्रात्रादौ छन्दसो
भिदि' इति धान्तेषु मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूलमारभ्य
शाखावधिभागस्य' ॥

समे शाखालते

समे इति ॥ शाखति । 'शाख् व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०)
पचायच् (३।१।१३४) । यत्तु—शाख्यते वृक्षोऽनया । 'गु-
रोश्च' (३।३।१०३) इत्यः—इति मुकुटः । तत्र । 'अज-
न्म्याम्-' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् ।
'शाखा इमांशे वेदांशे भुजे पक्षान्तरेऽन्तिके' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ द्वे 'शाखायाः' ॥

स्कन्धशाखाशाले

स्कन्धेति ॥ स्कन्धजा शाखा ॥ (१) ॥*॥ शलति ।
'शल चलने' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलति-' (३।१।१४०)
इति णः । 'शाला तरुस्कन्धशाखा शाला भवनमिष्यते'
इति शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्कन्धात्प्रथमोत्पन्नशा-
शाखायाः' ॥

शिफाजटे ।

शिफेति ॥ शेते । 'शीङ् खप्ते' (अ० आ० से०) ।
बाहुलकात् फक् ह्रस्वश्च । 'शिफा जटायां सरिति मांसि-
कायां च मातरि' ॥ (१) ॥*॥ जटति । 'जट संघाते'
(भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'तरुमूलस्य जटाग्रस्य' ॥

शाखाशिफावरोहः स्यात्

शाखेति ॥ वटादेः शाखाया अवलम्बिनी शिफा ॥*॥
अवरोहति लम्बते । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा०
प० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) 'अवरोहोऽवतरणेऽप्या-
रोहे च लतोद्गमे' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शाखामूलस्य' ॥

मूलाच्चाग्रं गता लता ॥ ११ ॥

मूलादिति ॥ मूलादूर्ध्वं गता शिफा लता यत् । मुकु-
टस्तु 'प्रसङ्गादवरोहस्यार्थान्तरमाह । तरुमूलात्प्रभृति वृक्षाग्र-
पर्यन्तं गता गुडूच्यादिलताप्यवरोहः' इत्याह ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वृक्षाग्रगामिन्या लतायाः' ॥

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना

शिर इति ॥ श्रियते । 'श्रीञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) ।
'श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्' (उ० ४।१।९४) इत्यसुन् धातोः
शिरादेशश्च । यत्तु—शेते स्वाङ्गोपरि तिष्ठति । 'शीङः किञ्'
इत्यसुन् शिरादेशश्च—इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादि-
पूक्तसूत्रादर्शनात् । 'शिरः प्रधाने सेनाग्रे शिखरे मस्तकेऽपि
च' ॥ (१) ॥*॥ अगति । 'अग कुटिलायां गतौ' । (भ्वा०
प० से०) 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्र-' (उ० २।२८) इति साधु ।
'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे

च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे
चामिधेयवत्' ॥ (२) ॥*॥ शिखां राति । 'रा दाने' (अ०
प० अ०) । कः (३।२।३) । 'शिखरोऽस्त्री इमाग्रे चाद्रिः शृङ्ग-
पुलकाग्रयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिखरस्य' ॥

मूलं बुधोऽङ्घ्रिनामकः ।

मूलमिति ॥ मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । 'मूलं शिफा-
ग्रयोः । मे निकुञ्जेऽन्तिके वा ना' ॥ (१) ॥*॥ वध्नाति व-
ध्यते वा । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । 'बन्धेर्बन्धि-
बुधी च' (उ० ३।५) इति नक् । 'बुधो ना मूलरुद्रयोः' ॥
(२) ॥*॥ अङ्घ्रिर्नाम नाम यस्य । 'अङ्घ्रिर्नाम पादमूलयोः' ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'मूलमात्रस्य' ॥

सारो मज्जा नरि

सारविति ॥ सरति कालान्तरम् । 'सृ गतौ' (भ्वा०
प० अ०) । 'सृ स्थिरे' (३।३।१७०) इति घञ् । 'सारो वले
मज्जनि च स्थिरांशे, न्याय्ये च नीरे च धने च सारम् ।
वरेऽन्यवत् सारमुदाहरन्ति' ॥ (१) ॥*॥ मज्जति । 'डुम-
स्त्रो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'श्रुवृक्षन्-' (उ० १।१।५९)
इति साधुः ॥*॥ समौ समानलिङ्गौ । 'नरि' इति वा पाठः ।
पुंसोऽर्थः ॥*॥ 'लज्जावद्राजवन्मज्जा मांससारास्थिसारयोः'
इति भागुरेरावन्तोऽपि । 'मज्जोक्ता मज्जया सह' इति द्विरु-
पकोषाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ॥ 'वृक्षादेः स्थिरांशस्य' ॥

त्वक् स्त्री वल्कं वल्कलमल्लियाम् ॥ १२ ॥

त्वगिति ॥ त्वचति । 'त्वच संवरणे' (तु० प० से०)
क्रिप् (३।२।१८०) यद्वा तनोति, तन्यते, वा । 'तनु वि-
स्तारे' (त० उ० से०) । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।६३)
चाचिक् । ('त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः')
॥ (१) ॥*॥ वलति । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'शुक्रवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति कन् । यद्वा 'वल्क परि-
भाषणे' (तु० प० से०) । वल्कयति । पचायच् (३।१।
१३४) । ('वल्कं वल्कलश्लकयोः') ॥ (२) ॥*॥ वलते ।
बाहुलकात्कलः । वल्कं जाति, इति तु स्वामी । यत्तु—व-
लतेः कलच्—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रादर्शनात् ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'त्वचः' ॥

काष्ठं दारु

काष्ठमिति ॥ काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'हानिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन्' (उ० २।२) । 'तितुत्र-'
(७।२।९) इति नेट् । 'काष्ठं दारुणि काष्ठा च प्रकर्षे स्थानमा-
त्रके । दिशि दारुहरिद्रायां कालमानप्रमिथपि' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ दीर्यते । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । 'दृ-
सनिजनि' (उ० १।३) इति जुण् । 'पुनपुंसकयोर्दोरुः' इति

त्रिकाण्डशेषः । 'दारु स्यात्पित्तले काष्ठे देवदारौ नपुंसकम्' ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'काष्ठमात्रस्य' ॥

इन्धनं त्वेध इधममेधः समित् स्त्रियाम् ।

इन्धेति ॥ इन्धेऽमिरनेन । 'वि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ एधतेऽनेन । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ यत्तु—बाहुलकात्रलोपो गुणश्च—इति मुकुटः । तत्र । एधतेरुभयासंभवात् ॥ (२) ॥*॥ इध्यतेऽनेन । 'वि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । 'इषियधीन्धि-' (उ० १।१४५) इति मक् । 'अनिदिताम्-' (६।४।२४) इति नलोपः ॥ (३) ॥*॥ एधेः 'हलश्च' (३।३।१२१) इति करणे घञ् । 'वि इन्धी' (रु० आ० से०) । 'अवेदैधौश्च-' (६।४।२९) इति निपातो वा । एधः पुंस्येयम् ॥ (४) ॥*॥ समिध्यतेऽनया । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (५) ॥*॥ 'त्रीण्यग्निसंदीपनतृणकाष्ठादेः' ॥ द्वे 'यागादौ ह्यमानस्य काष्ठस्य' ॥ पञ्चापि पर्याया इति स्वामी ॥

निष्कुहः कोटरं वा ना

नीति ॥ निश्चयेन कुहयते । 'कुह विस्मापने' (उ० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)—निश्चयेन कुहयति । 'कुह विस्मापने' । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटः । तत्र । कुहेश्वरादावदन्तादात्मनेपदित्वात् ॥ (१) ॥*॥ कुटनं कोटः । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । भावे घञ् (३।१।१८) । कोटं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृक्षादिरन्ध्रस्य' ॥

वल्लैर्मिञ्जरिः स्त्रियौ ॥ १३ ॥

वल्लेति ॥ वल्लते । 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१८०) । ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । वल् चासावरिश्च । यद्वा वल्लेः संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । वल्लमृच्छति । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥*॥ मृजुत्वमृच्छति 'अच इः' (उ० ४।१३९) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तुलस्यादेरभिनवोद्भिदि' ॥

पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ।

पत्रमिति ॥ पतति । 'पत्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

१—'इन्धेर्बाहुलकात्रलोपः, गुणः' इत्येवंपाठस्य मुकुटपुस्तकेषु दर्शनेन सर्वसंगत्या प्रतारणपरमेवैतत् ॥ २—'एधान् हुताशन-
वतः' इति कालिदासः—इति मुकुटः ॥ ३—'डीषि दीर्घान्ते अपि ।
'व्यङ्गुत वेङ्गितवाहुवल्लीका' इति माघः । 'नववज्रुलमञ्जरी-
सनाथकरम्' इति कालिदासः—इति मुकुटः ॥

द्रुन् (उ० ४।१।५९) । 'पत्रं तु बाहने पर्णे स्यात् पक्षे शर-
पक्षिणोः' ॥ (१) ॥*॥ 'पलमुन्मानमांसयोः' । पलं मांस-
मश्नाति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । कर्मण्यण् (३।
२।१) । मुकुटस्तु—'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) 'घञर्थे
कः' । (३।३।५८) । पलति रक्षति जलादेः । 'पाल रक्षणे' प-
चादिः (३।१।१२४) । पलं चलनमश्रुते व्याप्नोति—इत्याह ।
तत्र । 'घञर्थे कः' इति न । 'स्थान्नापाव्यधिहिनियुध्यर्थम्'
इति परिगणनात् । 'पाल रक्षणे' इति धातो रसत्त्वात् । प-
चाद्यजन्तस्य 'पलं चलनम्' इति वाक्यासंभवात् । 'पे-
लाशं छदने मतम् । शती किञ्चुकरक्षःसु पुंसि स्याद्धरिते
त्रिषु' इति मेदिनी । 'पलाशः किञ्चुकेऽक्षपे' । हरिते, प-
लाशं पत्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ छद्यतेऽनेन । 'छद अप-
वारणे' (उ० उ० से०) । 'आधृषाद्वा' (ग० ३।१।२५)
इति णिजभावे पक्षे करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'छदनं च
दले पक्षे पिधाने' ॥ (३) ॥*॥ दलति । 'दल विदारणे' (उ०
उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'दलमुत्सेधखण्डयोः ।
शस्त्रीछदेऽप्यद्रव्ये पत्रे' ॥ (४) ॥*॥ पिपति । 'पृ पालन-
पूरणयोः' (उ० प० से०) । 'कृपृविपिधाञ्भ्यो नः' । यद्वा
वृणति । 'वृण प्रीणने' (तु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
यद्वा पर्णयति । 'पर्ण हरितभावे' (उ० उ० से०) पचाद्यच्
(३।१।१३४) यत्तु मुकुटः—पिपतिं प्रीणयति । 'पृ प्रीणने' ।
पचाद्यचि (३।१।१३४) वा पर्णम् इत्याह । तत्र । असंभ-
वात् । 'पर्णस्त्रिपर्णे पर्णं तु पत्रे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ छद्य-
तेऽनेन । णिजभावे 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११९) इति घः ।
णिजन्तस्यापि छद्यतेऽनेन । 'छादेर्धे-' (६।४।९६) इति
ह्रस्वः । 'छदः पलाशे गरुति ग्रन्थिपर्णतमालयोः' । 'पुमान्'
इति विशेषणं सान्तर्ह्यवभ्रमनिरासार्थम् ॥ (६) ॥*॥ 'षट् पत्र-
मात्रस्य' ॥

पल्लवोऽस्त्री किसलयम् ।

पल्लव इति ॥ पल्यते । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ।
ल्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पल् चासौ लवश्च । पल्ल्यां
ल्यते वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पादवाचकः प-
च्छदोऽस्ति 'तोर्लि' (८।४६०) 'पल्लवः किसले बले । विटपे
विस्तरेऽलक्तरागे शृङ्गारविज्ञयोः' । व्याडिस्तु—'पुंसि स्त्रीवे च
पल्लवः' ॥ (१) ॥*॥ किञ्चित्सल्लेति । 'षल गतौ' (भ्वा०

१—पत्रं तकारद्वयवत् । 'विपत्राः साधवो न तरवः' इति दम-
यन्तीशेषात् ॥ २—पलाशं तालव्यान्तम् 'नवपलाशपलाशवनं
पुरः' इति माघयमकात्—इति मुकुटः ॥ ३—एतादृशसूत्रं तु
नोपलभ्यते । किं तु 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) इत्येवं
सूत्रमुज्ज्वलदत्तादिषूपलभ्यते ॥ ४—लकारद्वयवान् । 'दृश्यन्ते न
तु लोकस्य कदापि च विपल्लवाः' इति दमयन्तीयमकात् ॥ ५—द-
न्यसकारवान् 'किसलयैः सलयैरिव' इति रघुयमकात्—इति
मुकुटः ॥

प० से०) । बाहुलकात् कयन् प्रत्ययः । पृषोदरादिः (६।३। १०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवपत्रस्य' ॥

विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥ १४ ॥

विस्तेति ॥ विस्तरणम् । 'स्तृञ् आच्छादने' (खा० उ० अ०) । 'प्रथमे वावशब्दे' ॥ (३।३।३३) इति भावे घञ् । 'विस्तारस्ततौ विटपो' ॥ (१) ॥*॥ विटान् पाति । 'पारक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा विटानां पानम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । यद्वा विटति, विट्यते वा । 'विट आक्रोशे' (भ्वा० प० से०) । 'विटपविष्टप-' (उ० ३।१४५) इति कपन् । यत्तु—वट्यते वेष्टयतेऽनेन 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'विटपादयश्च' इति सूत्रमुपन्यस्तं मुकुटेन । तत्र । एतादृशसूत्रादर्शनात् । 'विटपो न स्त्रियां स्तम्बशाखाविस्तारपल्लवे । विटाधिपे ना' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाखादिविस्तारस्य' । केचित्तु—उक्तमेदिनीकोषादेव पल्लवादिचतुष्टयमेकार्थमाहुः । 'शाखायां पल्लवे स्तम्बे विस्तारे विटपोऽस्त्रियाम्' इति रभसाच्च । 'स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा कटप्रो विटपो मतः' इति काल्याच्च ॥

वृक्षादीनां फलं सैस्यम्

वृक्षादीति ॥ आदिना लतागुल्मादिग्रहः । केचित्तु 'वृक्षादीनाम्' इति पूर्वेणापि संबध्नन्ति । फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । फलं निष्पन्नं सस्यशब्दवाच्यम् । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । (त्रिफलायां च ककौले शङ्खाप्रे व्युष्टिलाभयोः) ॥ ॥*॥ सस्ति । 'पस पस्ति स्वप्ने' (अ० प० से०) 'माछाससि-सुभ्यो यः' (उ० ४।१०९) ॥*॥ तालव्यादिपाठे तु 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । शस्यते । 'तकिशसिचति-' (वा० ३।१।९७) इति यत् ।—'क्यपि' इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'अचो यत्' (३।१।९७) इत्यत्र हरीतक्यादीनामुपसंख्यानात् । षसेर्द्विदन्त्यस्य 'तकि-' (वा० ३।१।९७) इत्यत्राग्रहणाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फलस्य' ॥

वृन्तं प्रसवबन्धनम् ।

वृन्तमिति ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) । बाहुलकात् 'अङ्गिष्टसि-' (उ० ३।८९) इति क्तः, उम् च । मुकुटस्तु 'वृणोतेर्नुक्च' इति सूत्रं कल्पितवान् ।—बाहुल्यान्न गत्वम् इति चिन्त्यम् । अनुस्वारं प्रति गत्वस्य (गत्वं प्रति परसवर्णस्य) असिद्धत्वात् । 'वृन्तं प्रसवबन्धे च घटीधाराकुचाग्रयोः' ॥ (१) ॥*॥ प्रसूयते । 'पु प्रसवे' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) बध्यतेऽनेन । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० से०) करणे ल्युट् (३।३।११७) । प्रसवस्य

पुष्पफलपत्रस्य बन्धनम् ॥ (५) ॥*॥ द्वे 'पुष्पादिमूलाधारवृन्तस्य' ॥

आमे फले शलाटुः स्यात्

आम इति ॥ शलति 'शल चलनसंवरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) अटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । मृगव्यादित्वात् (उ० १।३७) कुः । शलश्चासावटुश्च । तालव्यादिः । 'शटीशटितं शलाटुः' इत्युष्ममेदात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अपक्वफलस्य' ॥

शुष्के वानम्

शुष्क इति ॥ 'फले' इत्येव ॥ वायति स्म । 'पै ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'गल्यार्थार्कर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । वन्यते । 'वनु याचने' (त० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) वा 'वानं शुष्कफले शुष्के सीवने गमने कटे । जलसंयुतवातोर्मिसुरङ्गासौरभेषु च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुष्कफलस्य' ॥

उभे त्रिषु ॥ १५ ॥

उभे इति ॥ उभे शलाटुवाने त्रिषु ॥ स्त्रियां 'वाना' ॥*॥

क्षारको जालकं ह्रीवे

क्षारक इति ॥ क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'क्षारको रसे । कोरके पक्ष्यादिपाशे' इति हैमः । 'क्षारकः पक्षिमत्स्यादिपिटके जालकेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ जालमिव । 'इवे प्रति—' (५।३। ९६) इति कन् । 'जालकं कोरके दम्भे कुलायानाययोरपि । न पुंसि मोचनफले स्त्रियां तु वसनान्तरे । गिरिसारजलौकायामपि स्याद्विधवास्त्रियाम् । भटानामश्मरचितान्नरक्षिण्यां च जालिका' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवकलिकावृन्दस्य' ॥

कलिका कोरकः पुमान् ।

कलिकेति ॥ कलयति 'कल गतौ संख्याने च' (पुरादिः) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ कुर्यते । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) 'कृत्वादिभ्यः संज्ञायाम्' (उ० ५।३।५) इति वुन् 'कोरकोऽस्त्री कुञ्जले स्यात्ककौलकमृणालयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविकसितकलिकायाः' ॥

स्यादुत्सकस्तु स्तवकः

स्यादिति ॥ गुध्यते 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः कित् । 'स्तवके

१—पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादुक्तम् । न तु नियमार्थम् । क्रीबलिङ्गोऽपि । 'कोरकोऽस्त्री कुञ्जलेऽपि' इत्यादिमेदिन्यादिवर्शनात् । अत एव 'समुपहरन् विचकार कोरकाणि' इति माषः— इति मुकुटः ।

१—कटपो ॥ २—सस्यं दन्त्यादि 'ग्राम्यकविकथाबन्ध इव नारसस्यमनोहर आर्यावर्तः' इति दमयन्तिशेषात् ॥

हारभेदे च गुत्सः स्तम्बेऽपि कीर्तितः' इति दन्त्यान्तेषु
रुद्रः ॥३॥ श्रीभोजस्तु 'शस्यादिभ्यश्च' इत्याह । स्वार्थे
कन् (५।३।७५) । 'पुष्पादिस्तवके गुच्छो मुक्ताहारकला-
पयोः' इति चवर्गान्ते रन्तिदेवः ॥ (१) ॥३॥ स्तूयते ।
'ष्टुप् स्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'कृत्वादिभ्यः' (उ० ५।३।५)
इति युन् । यद्वा तिष्ठति । 'स्थः स्तोऽम्बजवकौ' (उ० ४।९।६)
॥ (२) ॥३॥ द्वे 'विकासोन्मुखकलिकायाः' इति
मुकुटः ॥ कलिकादिकदम्बस्येयन्ये ॥

कुट्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥ १६ ॥

कुट्मल इति ॥ कुट्यते, कुटति, वा । 'कुट छेदने'
() 'कौटिल्ये' (तु० प० से०) वा । 'कुटिकशिभ्यां
क्मलच्' (उ० १।१०।९) इति क्मलचि ॥३॥ बाहुलकात्
'कुडेः' (तु० प० से०) अपि (क्मनि 'कुङ्गलः') ।
'कुङ्गलो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे' ॥ (१) ॥३॥
मुञ्चति कलिकात्वम् । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । वा-
हुलकाद्बलक् ॥—'मुञ्चैरलक् कत्वमुत्वं चातः' इति स्वामि-
मुकुटौ । तत्र । तादृशसूत्राभावात् ॥ (२) ॥३॥ 'ईषद्वि-
कासोन्मुखकलिकायाः' द्वे ॥

स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ।

स्त्रिय इति ॥ सुप्र मन्यन्ते आभिः । 'मन ज्ञाने' (दि०
प० से०) । असुन् (उ० ४।१८।९) । मुकुटस्तु—'सुप्रीतं
मनो आभिः' इति विग्रह 'प्रादिसमासः' इत्याह । तत्र ।
अन्यपदार्थत्वौलाभात् । 'भूमि स्त्रियां सुमनसः' इति रत्न-
कोषः । 'सुमनाः पुष्पमालयोः स्त्रियां ना धीरदेवयोः'
इति मेदिन्यादेरेकैलमपि । 'पुष्पं सुमनाः कुसुमम्' इति
नाममाला ॥ (१) ॥३॥ पुष्पयति । 'पुष्प विकसने' (दि०
प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पुष्पं विकास आर्तवे ।
धनदस्य विमाने च कुसुमे नेत्ररुज्यपि' इति हैमः ॥ (२)
॥३॥ प्रसूयते स्म । 'पूङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) ।
'खादय ओदितः' (ग० ३।३।१) । 'ओदितश्च' (८।२।४५)
इति निष्ठानलम् । 'प्रसूनं तु प्रसूते फलपुष्पयोः' इति हैमः ॥
(३) ॥३॥ कुस्यति । 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कु-
सेरुम्भोमेदेताः' (उ० ४।१०।६) इत्युमः । संज्ञापूर्वकलान्न
गुणः । 'कुसुमं स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः' ॥ (४) ॥३॥
'सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥३॥
चलारि 'पुष्पसामान्यस्य' ॥

मकरन्दः पुष्परसः

मकरन्द इति ॥ मकरमपि द्यति । कामजनकत्वात् ।

१—कचित्पुस्तके 'सुमम्' इति पाठ उपलभ्यते ॥ २—'प्रा-
दिसमासः' इत्यनेन 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपद-
लोपः' इति वार्तिकसूत्रेण तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ ३—'वेश्या
क्षमशानसुमना इव वर्जनीया' इति शब्दप्रयोगः—इति मुकुटः ॥

'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा मकरमप्यन्दति ।
'अदि वन्धने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । यत्तु—'गतिकारकोपपदानाम्-'
(प० २।२।१९) इत्युक्तेः सुवृत्ततेः प्राक् समासे प्रथयनवत्
पररूपत्वम्—इति मुकुटः । तत्र । उत्तरदले विभक्त्यनुत्पत्ता-
वपि पूर्वदले विभक्तिसत्त्वात् । अन्यथा 'राजदर्शी' 'चर्म-
कारः' इत्यादौ नलोपो न स्यात् । दृष्टान्तोऽप्यसंगतः । 'प्रा-
थयनम्' इत्यस्यैवेष्टत्वात् ॥ (१) ॥३॥ पुष्पस्य रसः ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'पुष्पमधोः' ॥

परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

पराग इति ॥ परा गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा०
प० अ०) । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'प-
रागः सुमनोरेणौ धूर्लीक्षानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्याता-
नुपरागे च चन्दने' ॥ (१) ॥३॥ सुमनसां रजः ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'पुष्परणोः' ॥

द्विहीनं प्रसवे सर्वम्

द्वीति ॥ द्वाभ्यां स्त्रीषुसाम्यां हीनं फले पुष्पे पत्रे च ।
वक्ष्यमाणमश्वत्थादि फलपुष्पादिषु वर्तमानं नपुंसकं लिङ्गं
ज्ञेयमित्यर्थः । विकारावयवयोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य 'फले लृक्'
(४।३।१६३) । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४।३।१६६)
इति लृक् ॥

हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ।

हरीति ॥ पूर्वोक्तापवादः । 'स्त्रियां' इति हरीतक्याः
फलम् । 'हरीतक्यादिभ्यश्च' (४।३।१६७) इति लृप् । 'लृपि
युक्तवक्ष्यक्तिवचने' (१।२।५१) 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः'
(वा० १।२।५२) इति लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । न संख्या ।
आदिना 'कोशातकी (द्राक्षा) वदरी कण्टकारिका' इत्यादयः ॥

आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैर्द्वादं फले ॥ १८ ॥

वार्हतं च

आश्वत्थेति ॥ अश्वत्थस्य फलम् । आश्वत्थम् । 'प्लक्षा-
दिभ्योण्' (४।३।१६४) ॥ (१) ॥३॥ वैणोः । 'विल्वादिभ्यो-
ऽण्' (४।२।१३६) । (मयटि (४।३।१४३) प्रकृते अणः)
विधेर्नाणो लृक् ॥ (१) ॥३॥ 'न्यग्रोधस्य च केवलस्य' (७।
३।५) इत्यैच् ॥ (१) ॥३॥ इड्या इदम् ॥ (१) ॥३॥
वृहत्याः फलम् ॥ (१) ॥३॥ 'अश्वत्थादिफलानाम्'
पृथक्पृथगेकैकम् ॥

फले जम्बवा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ।

फले इति ॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) ।
'अन्दूहम्भूजम्बू-' (उ० १।९।३) इत्यनेन कूपत्ययो वुगाग-

मश्च निपातितः । 'जम्बूः स्यात्पादपान्तरे । तथा सुमेरुस-
रिति द्वीपभेदेऽपि च स्त्रियाम्' । जम्बूवाः फलम् । 'जम्बूवा
वा' (४।३।१६५) इत्यण् । तस्य विधानसामर्थ्यान्न लुक् ।
पक्षे 'ओरब्' (४।१।१३९) तस्य 'लुप् च' (४।३।१६६) इति
वा लुप् । 'लुपि युक्तवत्-' (१।२।५१) । पक्षे फले 'लुक्'
(४।३।१६३) । लुपि जम्बूः ॥ (१) ॥*॥ लुकि 'ह्रस्वो नपुंस-
के-' (१।२।४८) इति ह्रस्वे जम्बु ॥ (२) ॥*॥ अणि जा-
म्बवम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जम्बूफलस्य' ॥

पुष्पे जातिप्रभृतयः खलिङ्गाः

पुष्प इति ॥ जात्याः पुष्पम् । जातिः । 'पुष्पमूलेषु व-
हुलम्' (वा० ४।३।१६६) इति 'अनुदात्तादेरब्' (४।३।
१४०) अणः (४।३।) च लुप् । 'यूथिकाशेफालिकाम-
ल्लिकाद्याः' ॥

व्रीहयः फले ॥ १९ ॥

व्रीति ॥ यवानां फलानि । यवाः । 'अवयवे च प्राण्यो-
ष-' (४।३।१३५) इत्यण् । 'फलपाकशुषाम्-' (वा० ४।३।
१६६) इति लुप् । माषाः । मुद्राः ॥

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि

वीति ॥ विदार्या भूकूष्माण्ड्या मूलं पुष्पं फलमपि ।
विदारी । गम्भारी । शालपर्णी ॥

पुष्पे क्लीवेऽपि पाटला ।

पुष्प इति ॥ पाटलायाः पुष्पम् । लुकि (वा० ४।२।
१६६) पाटलम् । 'पाटलः कुसुमे वर्णेऽप्याशुव्रीहिश्च पा-
टलः' इति शाश्वतात् पुल्लिङ्गोऽपि ॥

बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥ २० ॥

अश्वत्थे

बोधीति ॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) ।
'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'नोक्तमनित्यम्' इति न
गुणनिषेधः । 'बोधिः पुंसि समाधेय भेदे पिप्पलपादपे' ।
रत्नकोषेऽपि 'पिप्पलो बोधिरश्वत्थः' इति । बोधिश्चासौ द्रुम-
श्च ॥ (१) ॥*॥ चलं दलमस्य ॥ (२) ॥*॥ पिप्पलं जलम-
स्यास्ति । मूले सिक्तत्वात् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'पि-
प्पलं सलिले वल्लेदभेदे च ना तरौ' ॥ (३) ॥*॥ कुञ्जरे-

१—'परिणतजम्बुफलोपभोगहृष्टा' इति किराते हस्तान्तप्रयोगः ।

तत्र 'फल उत्तरपदे, 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' (६।३।६१) इति
ह्रस्वत्वम्' इति वामनः । अत एव 'जलजम्बूजलाविलासवन्यः'
इति वृक्षेऽपि 'इको ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । 'जम्बुः' इति प्रकृत्य-
न्तरमस्ति । 'तसाञ्जम्बोः फलरसो नदी भूत्वा प्रवर्तते' इति सं-
सारावर्तः—इति मुकुटः ॥ २—शाश्वतेऽपि स्वामिपुस्तकयोः
'पाटलम्' इति क्लीवपाठस्यैवोपलम्भेन 'पाटला पाटलौ क्ली
स्यादस्य पुष्पे पुनर्न ना' इति मेदिन्यां पुंस्त्वस्य निषेधान्न पुल्लिङ्गः ॥

णाड्यते । 'अश भोजने' (क्र्या० प० से०) कर्मणि ल्युट्
(३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥ शाल्मलिबटाद्यपेक्षया न श्वधिरं
तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) । यद्वा अश्वत्थं जलमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।
२।१२७) । 'आपः प्रजाहितं शीतमश्वत्थं पवनं विष-
म्' इति केशरमाला । 'अश्वत्थः पिप्पलद्रौ स्यादश्वत्था
पूर्णमा मता' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पिप्पलवृक्षस्य' ॥

अथ कपित्थे स्युर्दधित्यग्राहिमन्मथाः ।

तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥

अथेति ॥ कपयस्तिष्ठत्यत्र । पृषोदरादिः (६।३।१०९)
॥*॥ अमरमालायां पवर्गवृत्तीयमध्यः (कवित्थः) अपि
पृषोदरादिः ॥ (१) ॥*॥ दधिवर्णो द्रवस्तिष्ठत्यस्मिन् ॥
(२) ॥*॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० प० से०) ।
ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः ॥ (३) ॥*॥ मननम् ।
'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।
१०८) । 'गमः क्रौ' 'गमादीनाम्' (६।४।४०) इति न-
लोपः । तुक् (६।१।७१) मयति । 'मथे विलोडने' (भ्वा०
प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । मतो मथः । 'मन्मथः
कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे' ॥ (४) ॥*॥ दधि फ-
लेऽस्य ॥ (५) ॥*॥ पुष्पयुक्तं फलमस्य ॥ (६) ॥*॥ दन्ता-
नां शठ इव । अपकारित्वात् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'कपित्थ-
स्य' 'कैथ' इति ख्यातस्य ॥

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।

उद्धिति ॥ उल्लङ्घितमम्बरमनेन ॥ उदतिशयेनाम्बते वा।
'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरन् । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) । 'उदुम्बरस्तु देहत्यां वृक्षभेदे च प-
ण्डके । कुष्ठभेदेऽपि च पुमांस्तान्नेऽपि स्यान्नपुंसकम्' इति
मेदिनी । मुकुटस्तु मेदिनीसंमत्या टवर्गवृत्तीयमध्यमप्याह ।
तत्र । तत्र मध्यवर्णनियमाभावात् । आद्यन्तयोरेव निय-
मात् ॥ (१) ॥*॥ जन्तवः फलेऽस्य ॥ (२) ॥*॥ यज्ञम-
ङ्गति । अगिर्गत्यर्थः (भ्वा० प० से०) । कर्मण्यण् (३।२।
१) ॥ (३) ॥*॥ हेमवर्णं दुग्धमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'उदुम्बरस्य' ॥

कोविदारे चमरिकः कुहालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥

कोवीति ॥ कुं भूमिं विट्णति 'दृ विदारणे' (क्र्या० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१)
॥*॥ चमरमस्यास्ति । 'अत इनिठौ' (५।२।११५) ॥ (२)
॥*॥ कुमुदालयति । 'दल विदारणे' (उ० उ० से०) । 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) ।
'कुहालः स्यात्पुमान्भूमिदारणे युगपत्रके' ॥ (३) ॥*॥
युगं युगं पत्रमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कोविदारस्य',
'कचनार' इति ख्यातस्य ॥

सप्तपर्णे विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।

सप्तेति ॥ काण्डे काण्डे सप्त पर्णान्यस्य ॥ (१) ॥*॥
विशाला त्वगस्य ॥ (२) ॥*॥ शरदि पुष्पयति । 'कालात्सा-
धुपुष्पयत्-' (४।३।४३) इत्यण् ॥*॥ शारदी ढ्यन्ताऽपि ।
'शारदी तोयपिप्पल्यां सप्तपर्णे च शारदी' इति दन्त्यान्तेषु
रुद्रः । 'शारदोऽच्छे, त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः । सस्ये
ह्रीवं, शरजातनूतनाप्रतिभे त्रिषु' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥
विषमाच्छदा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सप्तपर्णस्य',
'छतवती' इति ख्यातस्य ॥

आरग्वधे राजवृक्षसंपाकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥

आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।

आरगिति ॥ आ रगणम् । 'रगे शङ्कायाम्' () ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । आरगं रोगशङ्कामपि हन्ति ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति
हन्तेर्वधोऽदन्तः । 'प्यल्लोपौ' (वा० ६।४।४८) इत्यल्लोपः ।
'रज रगे' (भ्वा०, दि० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।
३।१०८) आरजं रोगरागमपि हन्ति । यत्तु मुकुटः—आ
समन्तात् । रुजं वधति छिनत्ति । 'वध छेदनसेवनपू-
रणेषु' । पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इत्याह । तत्र । उक्त-
धातोः पाणिनीये कुत्राप्यदर्शनात् । यत्तु—वधिः प्रकृत्य-
न्तरम्—इति 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति सूत्रेऽपि वृत्तिः ।
तत्र । मुनित्रयविरोधात्, इति प्रपञ्चितं मनोरमामण्डने ।
यदपि स्वामिनोक्तम्—आ समन्ताद् रुजं वधोऽत्र—इति ।
तदपि न । व्यधिकरणबहुव्रीहित्व-पृषोदरादि (६।३।१०९)—
त्वक्कल्पनप्रसङ्गात् ॥*॥ त्र्यचकोऽपि हस्तादिरपि । 'आरग्वधो-
ऽथ संपाकः कृतमालस्तथागर्वधः' इति रत्नकोषात् ॥ (१)
॥*॥ राजा चासौ वृक्षश्च । वृक्षाणां राजा । राजदन्तादिः
(२।२।३१) इति वा । रोगाणां राजानं वृक्षति, इति वा ।
'ओत्रश्च छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकात् सक् ॥ (२) ॥*॥
'सम्यक् पाकोऽस्य । दन्त्यादिः । 'संपाकस्तर्कके, धृष्टे त्रिषु
ना चतुरङ्गुले' ॥*॥ शं कल्याणं पाकोऽस्य, इति (शंपाकः)
तालव्यादिरपि ॥*॥ स्वामी तु—शर्मा शिविम् अकति, इति
विग्रहन् 'शम्याकः' इति पाठं मन्यते ॥ (३) ॥*॥ चतस्रो-
ऽङ्गुलयः प्रमाणमस्य पर्वणः । तद्योगाद् वृक्षोऽपि ॥ (४) ॥*॥
आरेवयति निःसारयति मलं सारकत्वात् । 'रिष्ट, छव, गतौ'
(भ्वा० आ० से०) । णिच् (३।१।२६) । विच् (३।२।७५) ।
अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) आरेव चासावतश्च ॥ (५) ॥*॥
व्याधीन् हन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'हनस्तोऽचिण्णलोः'
(७।३।३२) ॥ (६) ॥*॥ कृता मालास्य पुष्पैः ॥ (७) ॥*॥
शोभनो वर्णोऽस्य ॥*॥ सुष्ठु पर्णान्यस्य, इति वा पाठः ।
'सुपर्णः स्वर्णचूडे च गरुडे कृतमालके । सुपर्णा-

कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातरि' ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ
'सोनालु धनवहेड' इति ख्यातस्य ॥

स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥

स्युरिति ॥ जम्यते । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) ।
'गम्भीरादयश्च' (उ० ४।३५) इति साधुः । 'जम्बीरः
प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा 'दन्तशठद्वमे' ॥ (१) ॥*॥ दन्तानां
शठ इव । ('स्यादन्तशठो जम्बीरे कपित्थे कर्मरङ्गके ।
नागरङ्गेऽपि च पुमान् स्याच्चाङ्गेर्या, तु योषिति' ॥ (२) ॥*॥
जम्भयत्यम्लत्वात् । 'जम्भी-गात्रविनामे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'रधिजमो-' (७।१।६१) इति नुम् ।
'जम्भः स्याद्दानवान्तरे । दन्तभोजनयोरसे हनौ जम्बी-
रतूनयोः' ॥ (३) ॥*॥ गम्भीरादित्वात् (उ० ४।३५) इरन् ॥
(४) ॥*॥ वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कल्च् । ('जम्भलः
पुंस्ति जम्बीरे बुद्धदेवान्तरेऽपि च' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'जम्बीरस्य', 'जम्भेरी' इति ख्यातस्य ॥

वरणे वरुणः सेतुस्तिकशाकः कुमारकः ।

वरेति ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) । क-
र्तरि ल्युट् (३।३।११३) । करणे (३।३।११७) वा ॥
(१) ॥*॥ 'कृष्टदारिभ्य उनन्' (उ० ३।५३) । 'वरुण-
स्तरुभेदेऽङ्गु प्रतीचीपतिसूर्ययोः' ॥ (२) ॥*॥ सिनोति,
सीयते, वा । 'पिञ् वन्धने' (खा० उ० अ०) । 'सितनि-'
(उ० १।६९) इति तुन् । 'सेतुर्नालौ कुमारके' ॥ (३)
॥*॥ तिक्तः शाकोऽस्य । शाकत्वं चास्य पत्राणां शाकमध्ये
पाठात् । 'तिक्तशाकस्तु खदिरे वरुणे पत्रमुन्दरे' ॥ (४)
॥*॥ कुमारश्चिरतरुणत्वात् । कुमारयति । 'कुमार कीडायाम्'
(उ० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कुमार इव
'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'वरणस्य' ॥

पुंनागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥

पुंनेति ॥ पुमान् नाग इव । 'उपमितं व्याघ्रा-' (२।
१।५६) इति समासः । 'पुंनागो वृश्चेष्टः । प्राधान्यात्स इव ।
'पुंनागस्तु सितोत्पले । जातीफले नरश्रेष्ठे पाण्डुनागे द्रुमा-
न्तरे ॥ (१) ॥*॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) ।
'पुरः कुषन्' (उ० ४।७४) । यत्तु—'पिपति' इति विग्रह
'पुरः कुषन्' इत्युपपत्त्यस्तं मुकुटेन । तद्रभसात् । 'पुरुष-
स्त्वात्मनि नरे पुंनागे च' ॥ (२) ॥*॥ तुज्यते । 'तुजि
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से, उ० उ०) । घञ् (३।३।१८) ।
न्यङ्कादिः (७।३।५३) । उच्चत्वाद्वा । 'तुङ्गः पुंनागनगयो-
र्धुषे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां बवैरायामपी-
ष्यते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ताः केसरा अस्य । अश-
आद्यच् (५।२।१२७) । 'केसरो नागकेसरे । तुरंगसिंहयोः

स्कन्धकेशेषु बकुलद्रुमे । पुंनागवृक्षे किंजल्के स्यात्केसरं तु
हिङ्गुनि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ देवानां वल्गमः ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'पुंनागस्य' गुर्जरदेशे 'संदेशरा' इति ख्यातस्य ॥
पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ।

पारीति ॥ पारमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५।२।११५)
पारि पारं गतं भद्रमस्य, परितो भद्रमस्य, इति वा । प्रज्ञा-
यण् (५।४।३८) । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्रौ मन्दारे देवदा-
रुणि' ॥ (१) ॥*॥ नियमयति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प०
से०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । निवति । 'णिवि सेचने'
(भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । वयोरैक्यम् ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । निम्बसंज्ञकस्तृहः । शाकपार्थि-
वादिः (वा० २।१।६९) ॥ (२) ॥*॥ मन्दा अरा यस्य ।
मन्दमृच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) यद्वा मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३।१।३४) ॥ (३) ॥*॥
पारि पारं गतं जातं जन्मास्य । पारिणः समुद्राज्जातो वा ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'निम्बतरोः'
'वकायिनी' इति ख्यातस्य ॥

तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथदुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥
वञ्जुलश्चित्रकृच्च

तिनीति ॥ अतिशयेन नेशति । 'गिश्च समाधौ' (भ्वा०
प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा अति-
क्रान्तो निशाः । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति समा-
सः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दते ।
'स्यन्दू प्रसवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ०
२।७८) इति युच् । 'स्यन्दनं तु स्मृतं ह्रीवे रथाङ्गे तिनिशे
नरि' इति रभसः । 'स्यन्दनं तु स्तुतौ नीरे, तिनिशे ना,
रथेऽस्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा०
प० से०) । 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'पुलिङ्गस्तिनिशे
नेमिश्चक्रप्रान्ते स्त्रियामपि' इति रुद्रः । 'दूलोपे-' (६।३।
१११) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ रथस्य द्रुः । तत्रोपयुक्ता-
त्वात् ॥ (४) ॥*॥ अतिशयितो मुक्तो विस्तारोऽस्य । कप्
(५।४।१५४) ॥ (५) ॥*॥ वच्यते । 'वञ्जु गतौ' (भ्वा०
प० से०) । बाहुलकादुलो जत्वं च । 'वञ्जुलः पुंसि तिनिशे
वेतसाशोकयोरपि' ॥ (६) ॥*॥ चित्रं करोति । अतिदाढ्येऽ-
पि लघुत्वात् । क्तिप् (३।२।७६) ॥*॥ सप्त 'तिनिशस्य' ॥

अथ द्वौ पीतनकपीतनौ ।

आम्रातके

अथेति ॥ पीतं करोति । 'तत् करोति-' (वा० ३।१।
२६) इति णिच् । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति
युच् ॥ (१) ॥*॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) कपीनां कपेर्वर्णस्य वा तनः । 'अन्ये-

षामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा याः लक्ष्म्यास्तन
ईतनः, कपीनां कपेर्वा ईतनः ॥ (२) ॥*॥ आम्रमतति
'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'कृत्वादिभ्यो वुन्'
(उ० ५।३।५) ॥*॥ हस्तादिरपि । अम्लत्वमतति । रलयोरै-
क्यम् । 'कपिचूतोऽम्रातकोऽस्य फले पशुहरीतकी' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आम्रातकस्य' 'अं-
वाडा' इति ख्यातस्य ॥

मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥
वानप्रस्थमधुष्टीलौ

मध्वति ॥ मध्वते मन्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा०
प० से०) 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) वा । 'उल्लादयश्च'
(उ० ४।४१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गुड इव पुष्पमस्य ॥
(२) ॥*॥ मधुनामा द्रुमः ॥ (३) ॥*॥ वनप्रस्थे वनैकदेशे
भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'वानप्रस्थो मधू-
केऽपि स्यात्तृतीयाश्रमे पुमान्' ॥ (४) ॥*॥ मधु धीवति ।
'ध्रिवु निरसने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति कः । पृषोदरादिः । (६।३।१०९) । मधु ष्टीले गर्भेऽस्य,
इति वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मधूकस्य' 'महुआ' इति
ख्यातस्य ॥

जलजेऽत्र मधूलकः ।

जलेति ॥ अत्र मधूके । मधु लाति । 'ला दाने' (अ०
प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषा-
मपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥
(१) ॥*॥ 'गिरिजेऽत्र' इति मूलपाठः-इति सुभृत्यादयः ।
'गौरशाको मधूकोऽन्यो गिरिजः सोऽल्पपत्रकः' इति माधवः ।
'मधूकोऽन्यो मधूलस्तु जलजो दीर्घपत्रकः' इति खामी ॥
एकम् 'जलजमधूकस्य' ॥

पीलौ गुडफलः संसी

पीति ॥ पीलति । 'पील प्रतिष्ठम्भे' (भ्वा० प० से०) ।
मृगव्यादित्वात् (उ० १।३७) उः । ('पीलुः पुमान् प्रसूने
स्यात् परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे च तालस्य काण्डपाद-
पभेदयोः') ॥ (१) ॥*॥ गुड इव फलमस्य ॥ (२) ॥*॥
संसयति मलम् । 'संसु अधःपतने' (भ्वा० आ० से०) ।
आवश्यके णिनिः (३।३।१७०) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि गुर्जर-
देशे 'पीलु' इति ख्यातस्य ॥

तस्मिन्नु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥

अक्षोटकर्परालौ द्वौ

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् पीलौ गिरिजे । अक्षोति ।
'अक्ष व्याप्तौ संघाते च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादोटः ।
'अक्षस्येवोटाः पर्णान्यस्य' इति वा ॥ (१) ॥*॥ कर्पर-
मालति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) यद्वा कर्परस्यास्ति । सिन्ध्यादित्वात् (५।२।९७)

लच् ॥*॥ 'कन्दरालः' इति वा पाठः । पूर्ववत् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पर्वतपीलोः' 'अखरोट' इति ख्यातस्य ॥

अङ्कोटे तु निर्कोचकः ।

अङ्कोट इति ॥ अङ्कते 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादोटः ॥ (१) ॥*॥ निकुच्यते । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा० प० से०) 'कृवादिभ्यो लुत्' (उ० ५।३५) ॥ (२) ॥*॥ 'अङ्कोलः' अपि ॥*॥ द्वे 'अङ्कोलस्य' 'ढेरा' इति ख्यातस्य ॥

पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथः

पेति ॥ प्रशस्तानि पलाशान्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२। १२७) । यद्वा पलं मांसमश्नाति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'पलाशः किंशुकेऽक्षपे । हरिते पलाशं पत्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ किञ्चित् शुक्ल इव । शुक्लतुण्डाभपुष्पत्वात् ॥ (२) ॥*॥ पृणति । 'पृण प्रीणने' (तु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । यद्वा प्रशस्तानि पर्णान्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (तु० प० से०) 'कृपृष्विभ्याञ्भ्यो नः' । 'पर्णे पत्रे किंशुके ना' ॥ (३) ॥*॥ वातं पोथयति 'पुथ हिंसा-याम्' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पलाशस्य' ॥

अथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जुलाः ।

अथेति ॥ अयनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'नपुंसके' (३।३।११४) इति क्तः । वा विकल्पस्येतं ज्ञानं स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा ऊयते । 'वेच् तन्तुसंस्ताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वेनस्तुट् च' (उ० ३।१।१८) इत्यसच् । बाहुलकादात्वं न । यत्तु—'वेतसवाहसपनसाः' इत्यसनि निपातनादेव तुट्-इत्याह मुकुटः । तत्र । उणादिषु तत्सूत्रादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ रम्यतेऽत्र । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'हनिक्वृषिणीञ् रमिकाशिभ्यः क्थन्' (उ० २।२) । 'रथौ स्यन्दनवानीरौ' इत्यजयः । 'रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ अभ्रमिव अभ्रसमये वा पुष्पमस्य ॥ (३) ॥*॥ वेत्ति, विद्यते, वा । बाहुलकादुलच् गुणभावश्च । 'विदुलस्तु पुमानम्बुवेतसे वेतसेऽपि च' ॥ (४) ॥*॥ शीतमस्यास्ति । अच् (५।२। १२७) । 'वेतसे बहुवारे ना गुणे शीतं हिमे त्रिषु' इति रभसः । क्लीबलिङ्गमपि । 'शीतं तुषारवानीरवहवारद्रुमेषु च'

इत्यजयात् ॥ (५) ॥*॥ वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । वां शुष्कम् आ समन्तानीरमस्य ॥ (६) ॥*॥ वजति 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुलच्, लुप् च । 'वञ्जुलः पुंसि तिनिशे वेतसा-शोकयोरपि' ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'वेत' इति ख्यातस्य ॥

द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥

द्वाविति ॥ परिविध्यते । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१९९) । 'परिव्याधस्तु पुंसि स्याद्वेतसे च द्वमो-त्पले' ॥ (१) ॥*॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२। ९७) । 'नादेयी नागरङ्गे स्याज्यायां जलवेतसे । भूमि-जम्ब्वां च जम्ब्वां च काङ्गुष्टेऽपि च योषिति' ॥ (३) ॥*॥ अम्बुनि जातो वेतसः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जलजातवेतसस्य' ॥

शोभाञ्जने शिश्रुतीक्ष्णगन्धर्काक्षीचमोचकाः ।

शोभेति ॥ शोभामनक्ति । 'अञ् व्यक्तिस्रक्षणकान्ति-गतिषु' (रु० प० से०) । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । 'बहु-लमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युज्वा ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।३। ४८) 'शोभाञ्जनः' ॥*॥ सुष्ठु भा तामनक्ति । ल्युट् (३।३। ११३) । प्रज्ञायणि (५।४।३८) ('सौभाञ्जनः') दन्त्यादि-रपि ॥ (१) ॥*॥ शिनोति । 'शिच् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । 'जञ्वाद्यश्च' (उ० ४।१०२) इति निपातितः । 'शिश्रुर्ना शाकमात्रे च शोभाञ्जनमहीरुहे' ॥ (२) ॥*॥ तीक्ष्णो गन्धोऽस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (३) ॥*॥ आक्षीवते, आक्षीवयति वा । 'क्षीवृ मदे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१२४) ॥*॥ ह्रस्वा-दिरपि । 'अक्षीवं वशिरे, शिश्रौ ना, ऽमते पुनरन्यवत्' ॥ (४) ॥*॥ मोचयति । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) । अच् (३।१।१३४) । 'मोचः शोभाञ्जने पुंसि मोचा शाल्मलिर्मभयोः' । ततः स्वार्थे कन् (५। ३।७५) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शिश्रोः' 'सहेज्जन' इति ख्यातस्य ॥

रक्तोऽसौ मधुशिश्रुः स्यात्

रक्त इति ॥ असौ शोभाञ्जनः । रक्तपुष्पः । मधुप्र-धानः शिश्रुः-इति मुकुटः । रक्तो मधुकरः । 'रक्तकण्ठा-नाम्' इति दर्शनात् । मधुर्मधुरः । शिश्रुः-इत्येके ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मधुशिश्रोः' 'मगुना' इति ख्यातस्य ॥

अरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥

अरीति ॥ न रिष्टमस्मात् । 'अरिष्टो लघुने निम्बे फे-

१—लयनम् लीः संक्षेपः । क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । तया कोचको व्यथाजनकः । 'लिकोचकः' इति तु श्रीकरः—इति मुकुटः । २—'पलाशः किंशुकः शटी । हरिद्राणां राक्षसश्च पलाशं छेदने स्पृष्टम्' इति पाठः ॥

१—'काक्षीर' इति रान्तमिदम्,—इत्यन्ये—इति मुकुटः । २—'तरुणीजन इवाधिगतशोभाञ्जने वसन्तसमयः प्रादुरासीत्' इत्याश्वर्थमजरीतस्तालव्यादिः—इति मुकुटः ॥

निले काककङ्कयोः ॥॥॥ रिष्टोऽपि । 'रिष्टं क्षेमाशुभाभावे पुंसि खशे च फेनिले' ॥ (१) ॥॥॥ फेनोऽस्यास्ति । 'फेनादिलब्ध' (५।२।१९९) । ('फेनिलोऽरिष्टपादपे । फेनिलं मदनफले वदरे फेनवत्यपि') ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अरिष्टस्य' 'रीठा' इति ख्यातस्य ॥

विल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ।

वीति ॥ विलति । 'विल भेदने' (तु० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।९५) ('विल्वं फले श्रीफले ना') ॥ (१) ॥॥॥ शण्डते । 'शडि रुजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'सलि-' (उ० १।५४) इत्यादिनेलच् । शण्डिल्यस्य गोत्रापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) शाण्डिल्य इव, इति । शण्डयति रुजं करोति वा । इलचि (उ० १।५४) स्वार्थे ष्यञ् । (वा० ५।१।१२४) । 'शाण्डिल्यः पावकान्तरे । विल्वे मुनौ च' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ शिल्पस्यापत्यम् । शैलूष इव इति वा । 'नटे विल्वे च शैलूषः' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्ते रभसः ॥ (३) ॥॥॥ मां लक्ष्मीं परेषां लुनाति । 'लूञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (४) ॥॥॥ श्रीपदं श्रीप्रियं वा फलमस्य । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) । 'श्रीफलः पुंसि मालूरे धात्रीनीलिकयोः त्रियाम्' ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'विल्ववृक्षस्य' ॥

प्लक्षो जटी पर्कटी स्यात्

प्लेति ॥ प्रक्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) । यद्वा प्लक्ष्यते । 'प्लक्ष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । प्लक्षति अधो गच्छति वा । अच् (३।१।१३४) । 'प्लक्षो जटीगर्दभाण्डद्वीपभित्तुजराशने' ॥ (१) ॥॥॥ जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । ङीष् (ग० ४।१।४५) वा । 'जटा लग्नकचे मूले मांस्यां, प्लक्षे पुनर्जटी' । रुद्रे तु—'गर्दभाण्डे जटीप्लक्षौ' ॥ (२) ॥॥॥ पृच्यते । 'पृची संपर्के' (ह० प० से०) । बाहुलकात् कटः । गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'पर्कटी नूतनफले पूगादेः प्लक्षपादपे' । शाश्वतेऽपि 'विज्ञेया पर्कटी प्लक्षः प्लक्षः पिप्पलपादपः' ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'प्लक्षस्य' 'पाकर' इति ख्यातस्य

न्यग्रोधो बहुपाद्वटैः ॥ ३२ ॥

न्यगिति ॥ न्यक् रुणद्धि । 'रुधिर् आवरणे' (ह० उ० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'न्यग्रोधस्तु पुमान् व्याम-

वटयोश्च समीतरौ । न्यग्रोधी तूपचित्रायाम्' ॥ (१) ॥॥॥ बहवः पादा अस्य । 'संख्यासुपूर्वस्य' (५।४।१४०) ॥ (२) ॥॥॥ वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'वटी-त्रिषु गुणे पुंसि स्यान्न्यग्रोधकपर्दयोः' ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'वटस्य' ॥

गालवः शाबरो लोभ्रस्तिरीटस्तिलवमार्जनौ ।

गालेति ॥ गालवस्यापत्यम् । 'कृष्यन्धक-' (४।१।११४) इत्यण् । गालं नेत्रस्रवं वायति । 'आवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति को वा । 'गालवो मुनिभेदे स्याल्लोभ्रश्च च कीर्तितः' ॥ (१) ॥॥॥ शबराणामयम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'शाबरी शूकशिष्यां स्यात् पुंसि पापापराधयोः । लोभ्रे च' इति तालव्यादिः ॥॥॥ दन्त्यादिरपि । 'सावराख्यापराधे च लोभ्रे पापे च पठ्यते' इति दन्त्यादावजयः ॥ (२) ॥॥॥ रुणद्धि 'रुधिर् आवरणे' (ह० उ० अ०) बाहुलकाद्रन् । 'शूद्रादयः' इति रन्—इति मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्राभावात् । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) । (रोधोऽपि लत्वाभावे । 'रोधो ना गालवे क्लीबमपराधे च किल्विषे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ तीर्थते मलमनेन । 'कृतृकपिभ्यः कीटन्' (उ० ४।१।८५) । इत्वम् (७।१।१००) । रपरत्वम् (१।१।५१) ॥ (४) ॥॥॥ तिलस्यनेनाङ्गम् । 'तिल छेदने' (तु० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।९५) ॥ (५) ॥॥॥ माष्ट्यंऽनेन । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥—नन्वादित्युः (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तत्र । तस्य कर्तरि विधानात् । 'मार्जनं न द्वयोर्माष्ट्यौ पुंसि स्याल्लोभ्रशाखिनि' ॥ (६) ॥॥॥ पट् 'श्वेतलोभ्रस्य' । आद्यौ श्वेतलोभ्रे, शेषा रक्तलोभ्रे इति खामी ॥

आम्रश्चूतो रसालः

आम्र इति ॥ अम्यते । 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) 'अमितम्योर्दधिश्च' (उ० २।१६) इति रक् दीर्घश्च ॥ (१) ॥॥॥ चूष्यते स्म । 'चूष पाने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । च्योतति रसम् इति वा । 'च्युतिर् क्षरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥॥॥ रसमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'आम्रवृक्षस्य' ॥

असौ सहकारोऽतिसौरभः ॥ ३३ ॥

असाविति ॥ सह कारयति मेलयति द्वन्द्वम् । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥॥॥ अतिशयितं सौरभमस्य ॥॥॥ एकम् 'अतिसुगन्धास्य' ॥

१—'विटे मुनौ' इति पाठः ॥ २—'सवटोऽप्यवटसंकुलः' इति दमयन्तीशेषः ॥

१—इतः परम् 'शांकरिः पुंसि कार्तिकेये गणाधिपे' इत्यपि लिखितमासीत् । परंतु तत्र प्रकृतोपयुक्तम् ॥

कुम्भोलूखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ।

किति ॥ 'कुम्भोलूखलकम्' इति संघातविग्रहीतम् । 'कर्मके वारनार्या च कुम्भः क्लीबं तु गुग्गुलौ' इति रभसः । 'उदूखले गुग्गुलौ च क्लीबमुक्तमुलूखलम्' इति रुद्रः । 'कुम्भोलूखलकं कुम्भं कुम्भोलुः खलकं वरम्' इति वाचस्पतिः ॥३॥ कमुम्भति । 'उम्भ पूरणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥३॥ ऊर्ध्वं खम् उलूखम् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । उलूखं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥३॥ कुम्भोलूखलकाकाराद् वृक्षकोशाभिर्यातम् ॥३॥ कोशे भवः । अघ्यात्मादिठञ् (वा० ४।३।६०) 'कौशिको नकुले व्यालप्राहे गुग्गुलुशकयोः । कोशजोलूकयोश्च स्याद्विश्वामित्र-मुनावपि । कौशिकी चण्डिकायां च नदीभेदे च योषिति' ॥ (३) ॥३॥ गोजति । 'गुज स्तेये' (भ्वा० प० से०) । किप् (३।२।१७८) गुजो व्याधेर्गुडिति । 'गुड रक्षणे' (तु० प० से०) । बाहुलकादुः । डलयोरेकत्वम् ॥ (४) ॥३॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'पुरं पाटलिपुत्रेऽङ्गे गुग्गुलौ तु पुमानयम्' इति रभसः । यत्तु—पिपति । पुरः । 'इगुपध-' इति कः । 'उ-दोष्पपूर्वस्य' (७।१।१०२) इत्युत्—इति स्वाम्याह । तत्र 'प्रीन् तर्पणे कान्तौ च' (क्र्या० उ० से०) इत्यस्य तत्र ग्रहणात् । 'प्रीणातीति प्रियः' इति वृत्तिकृता विग्रहीतत्वात् । 'प्रीणातीति प्रियः' इत्युक्त्वा 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति माधवोक्तेश्च ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'गुग्गुलवृक्षस्य' ॥

शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥

शेलुरिति ॥ शिलति । 'शिल उच्छे' (तु० प० से०) । बाहुलकादुः ॥ (१) ॥३॥ श्लेष्माणमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ० २।३२) ॥ (२) ॥३॥ इयायते स्म । 'इयैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गल्यार्थकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः । 'द्रवमूर्ति-' (६।१।२४) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥३॥ उद्दालयति । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥३॥ बहून् वारयति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । णि-जन्तः (३।१।२६) 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'उद्दालकस्य' 'बहुवार' इति 'लसोडा' इति व्यातस्य ॥

राजादनं पियालः स्यात्सन्नकदुर्धनुष्पटः ।

राजेति ॥ राजभिरयते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।

१—कर्मण्यणि स्वार्थे कन् इति मुकुटोक्तं तु युक्तम् । 'वानीरे बहुवारे' इत्यादि रुद्रादिकोषलिखित 'बहुवारे' इति प्रयोगात् ॥

कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । 'राजादनं क्षीरिकायां पियाले किंशुकेऽपि च' ॥३॥ 'राजातनम्' इति पाठे राजानमतति, इति वा ल्युः (३।१।१३४) 'राजादनं प्रसरको राजातनः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥३॥ पीयते । 'पीयुः' सौत्रो धातुः । 'पीयुक्कणिभ्यां कालन् ह्रस्वः' (उ० ३।७६) ॥३॥ बाहुलकात् प्रीणातेः कालनि प्रियालेश्च । 'प्रियालश्च पियालकः' इति माधवः ॥ (२) ॥३॥ सन्नो लीनः कदुर्वर्णोऽस्य ॥ (३) ॥ दधन्ति धारयति । 'धन धान्ये' (जु० प० से०) । 'भृ-मृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'धनुः पियालद्रुमः' इति रूप-रत्नाकरः । 'धनुः पुमान् प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासने' इति नान्तेषु मेदिनी ॥३॥ उस्तिः (उ० २।१।१७) वा । 'धनुः पियाले ना, न स्त्री राशिभेदे शरासने' इति सान्तेषु च मे-दिनी ॥३॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पटः प्रियालवृक्षे ना सुचले पुनपुंसकम्' इति रभसः ॥३॥ 'धनुष इव पटो विस्तारोऽस्य, समस्तं नाम' इति स्वामी ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'प्रियालस्य' 'चार' इति व्यातस्य ॥

गंभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥

श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चापि

गमिति ॥ कं जलं विभर्ति । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पृषोदरादित्वात् गलम् ॥३॥ 'कंभारी' इत्यपि ॥ (१) ॥३॥ सर्वतो भद्रं यस्याः । 'सर्वतोभद्र इत्युक्तः काव्यचित्रे गृहान्तरे । निम्बे ना सर्वतोभद्रा गंभारी नटयोषितोः' इति मेदिनी ॥ (२) ॥३॥ काशते । 'काशृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्ये-भ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् । 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीत्रौ ॥ (३) ॥३॥ मध्विव पर्णान्यस्याः । 'पापकर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥३॥ श्रियुक्तानि पर्णान्यस्याः । 'श्रीपर्णस्तत्प्रिमन्येऽञ्जे श्रीपर्णी शाल्मलौ हठे' इति हैमः । 'श्रीपर्णी काश्मरीकुम्भयोः क्लीबे पञ्चाभिमन्थयोः' ॥ (५) ॥३॥ भद्राणि पर्णान्यस्याः ॥ (६) ॥३॥ काश्मरीशब्दोऽस्त्यस्य । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ५।२।१२०) इति यप् ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'काश्मर्याः' 'खं-भारी' इति व्यातस्य ॥

• अथ द्वयोः ।

कर्कधूर्बदरी कोली

अथेति ॥ कर्क कण्टकं दधाति । 'डुधान्-' (जु० उ० अ०) । 'अन्द्दृहन्भू-' (उ० १।९३) इति निपातितः कूपल-यान्तः ॥—शकन्धादित्वात् (वा० ६।१।९४) पररूपम्—

१—'प्रियालपनसाराणि यौवनानीव वनानि' इति दमयन्ती-श्लेषात् ॥ २—सन्नः, कदुश्च, इति नामनी इति सोमनन्दी—इति मुकुटः ॥

इति खाभी चित्सः ॥ (१) ॥३॥ वदति । 'वद त्वये' (भ्वा० प० से०) । 'विनि भ्रमि-' (उ० ३।११७) इत्यरः । गौरादिङीष् (४।१।४१) । यत्तु—'द्वयोः' इत्युक्तेः कर्कश्वर-
दक्ष—इति मुकुटः । तत्त । 'बह्वरी कोले, ह्रीं तु तत्फले' इति भेदिविरोधात् ॥ (१) ॥३॥ कोलति घनीभवति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिङीष् (४।१।४१) । मुकुटस्तु—इन् (उ० ४।१।१८) प्रत्यये वा ङीष् (ग० ४।१।४५)—इत्याह । तत्त । कोल्वाः फले अण् (४।३।१३४) लुकोः (४।३।१६४) ङीषो लुकि (१।२।४९) च 'कोलि' इति रूपापत्तेः । 'कोलम्' इति रूपानुपपत्तेः ॥३॥ इमि (उ० ४।१।१८) (कोलिः) ह्रस्वान्तोऽपि ॥ (३) ॥३॥ कौवलति । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । कुवलीशब्दोऽप्यत्र ॥३॥ त्रीणि 'वदर्याः' ॥

कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥

सौवीरं बदरं घोण्टापि

कोलमिति ॥ कोलीकुवलीबदरीणां फलेऽण् (४।३।१३४) लुको (४।३।१६४) । 'लुक् तद्धितलुकि' (१।२।४९) इति ङीषो लुक् । 'कोलं कोलिफले ह्रीं च पिप्पलीचव्ययोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥३॥ ('कुवलं चोपले मुकाफलेऽपि बदरीफले') ॥ (२) ॥३॥ फेनोऽस्यास्ति । 'फेनादिलच' (५।२।९९) ॥ (३) ॥३॥ सुवीरदेशे भवम् । ('तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'लोतोऽने तु सौवीरं बदरे काङ्किकेऽपि च' इति दन्त्यादौ रभसः ॥ (४) ॥३॥ (५) ॥३॥ घोण्टे । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकाटः । 'घोण्टा तु बदरीपूगवृक्षयोरपि योषिति' (इति मेदिनी) । 'बदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् । अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते' ॥ (६) ॥३॥ षट् 'कर्कधूपलस्य' । स्वामी तु—आद्यान्त्रयो वृक्षार्थाः । अन्ये फलार्थाः । घोण्टा तृभयार्था—इत्याह । स्वामी तु घोण्टाकोले व्यासेन पठति ॥

अथ स्यात्खादुकण्टकः ।

विकटतः सुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥

अथेति ॥ कण्टकोऽस्यास्ति । अशं आद्यच् (५।२।१२७) खादुध्यासौ कण्टकश्च ॥ (१) ॥३॥ विकटते । 'कर्किर्गल्यर्थः' (भ्वा० आ० से०) । अतच् प्रत्ययः ॥ (२) ॥३॥ सुवाया वृक्षः । 'सुवा द्वयोर्दोमपात्रे सल्लकीमूर्वयोः स्त्रियाम्' ॥ (३) ॥३॥ ग्रन्थिरस्यास्ति विभ्मादिलाङ्गच् (५।२।१७) ॥ (४) ॥३॥ व्याघ्रस्य पादा इव पादा मूलान्यस्य । 'पादस्य लोपः' (५।२।१३८) इत्यकारलोपः ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'विकटतस्य' 'कटेर' इति व्यातस्य ॥

पेरावतो नागरङ्गः

पेरिति ॥ इरावत्या विद्युत् इवायम् । 'तस्मेदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'पेरावतोऽभ्रमातङ्गे नारङ्गे लकुटडुमे । नागमेदे च पुंस्ति स्याद्विद्युत्तद्भेदयोः स्त्रियाम् । नपुंसके महेन्द्रस्य कडुदीर्घचारासने' ॥ (१) ॥३॥ नागा रजन्त्यन । 'रज रणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति वच् । नागस्य तिन्दूरस्येव रङ्गोऽस्य, इति वा ॥३॥ 'नागरङ्गे तु नारङ्गो नार्यङ्गस्तक्रवासनः' इति वाचसतिः । 'नारङ्गः तिन्दुरीरसे । वसवप्राणिनि विटे नागरङ्गडुमेऽपि च' ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'नारङ्गी' इति व्यातस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका ।

नेति ॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ङक्' (४।२।१७७) । 'नादेयी नागरङ्गे स्याजयायां जलवेतसे । भूमिजम्बां जपायां च काष्ठे च समीक्ष्यते' इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥ भूमेजम्बुः हस्तलात्कार्ये कन् (५।३।८६) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'नारङ्गस्य', चत्वारि 'नारङ्गस्य' इत्यन्ये ॥

तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ३८

तीति ॥ तिभ्यति । 'तिम आर्द्रवे' (दि० प० से०) । नृगध्वादिः (उ० १।३।७) 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥३॥ स्फूर्जति । 'द्वभो स्फूर्जां वज्रनिर्घोषे' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥३॥ कालः स्कन्धो यस्य । 'कालस्कन्धस्तमाले स्यात्तिन्दुके जीवकडुमे' इति विश्वः ॥ (३) ॥३॥ शिति कालः सारो मजा यस्य ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'तिन्दुकस्य' 'तेदुं' इति व्यातस्य ॥

काकेन्दुः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुके ।

केति ॥ काकानां काकवर्णो वा तिन्दुः ॥ (४) ॥३॥ पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥३॥ कुलस्य गृहस्य प्रति-
कृतिरिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'कुलकं तु पटोले स्यात्सर्वैद्रक्षोकसंहतौ । पुंस्ति वल्मीककाकेन्दुकुल-
श्रेष्ठेषु कथ्यते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥३॥ काकैः पी-
ल्यते । 'पील प्रतिष्मने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाटुः । 'काकानां पीलुरिव' इति वा ॥ (३) ॥३॥ चत्वारि 'कडुति-
न्दुकस्य' ॥ 'कुचिला' इति व्यातस्य इत्यन्ये ॥

१—नृपाति । बाहुलकाटुश्च । गकारान्तोऽयम् । 'महदैरि-
ववृवदने वने च नारङ्गतरुप्रयोगे मान्ति गण्डशैलश्वत्थसंकार-
विण्यो लोचकताः' इति दमस्तोत्रेणारम्भः ॥ २—उक्तं च
समन्वयप्रयोगे—'द्वय बाह्यायं विभ्रान्तिः कोर्कोलेन प्रापते ।
तन्मुक्तं सुप्तं दान्तां विभिः स्यादिकके मुनः । चट्पतिः
स्याच्चलकं पञ्चभिः मुक्तं ततः । साहाय्यकमिषायाः कथयन्ति
ततः परम् ॥' इति ॥ तिलकापर्यायान्तरं वैशेषिकम् ॥

गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिर्मोक्षमुष्कौ ॥३९॥

गोलीति ॥ गोभिलिहते स्म । 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ झाटं संघातं लाति 'आतोऽनुप-' (३।२।१३) इति कः ॥ (२) ॥ अहानि । घण्टा । बाहुलकादन्तेष्टो धत्वं च । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । पाटं लाति । बाहुलकाटिः । घण्टा चासौ पाटलिश्च ॥३॥ स्वामी तु (घण्टा, पाटलिः) इति नामद्वयमाह ॥ (३) ॥ मोक्षयति रोगम् । मुचेः (तु० प० अ०) सन्नन्तादकर्मकाणिजन्तादच् (३।१।१३४) 'मोक्षस्तु मुक्तिपाटलिमोचने' । यत्तु—'मोक्ष अवसाने' चुरादिः—इति मुकुटः । तन्निर्मूलम् ॥ (४) ॥ मुष्णाति रोगम् । 'मुष स्तेये' (त्रया० प० से०) । 'खट्भृश-विमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यत्तु—'मुष्णाति' इति विग्रह 'मुष खण्डने' इत्युपन्यस्तम् । तदयुक्तम् । तस्य (दि० प० से०) दन्त्यान्तत्वात् । त्रयादिषु पाठाभावाच्च । 'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च' ॥ (५) ॥ पञ्च 'लोभविशेषस्य' ॥

तिलकः क्षुरकः श्रीमान्

तिलेति ॥ तिलति । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । तिल इव, इति वा । कन् (५।३।९६) । 'तिलको इमभेदेऽश्वभेदे च तिलकालके क्लीवं सौवर्चल्लोभोर्न त्रिषां तु विशेषके' ॥ (१) ॥ क्षुररति । 'क्षुर विलेखने' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'क्षुरकः कोकिलाक्षे स्याद्वोक्षुरे तिलकद्रुमे' ॥ (२) ॥ श्रीरस्त्यस्य । मनुप् (५।२।९४) । 'श्रीमांसिलकवृक्षे ना मनोज्ञे धनिके त्रिषु' ॥ (३) ॥ त्रीणि 'तिलकस्य' ॥

समौ पिचुलझावुकौ ।

सेति ॥ 'पिचुः स्यात्तूलकर्षयोः' इति धरणिः । पिचुं तूलं लाति । 'पिचुलो झावुकेऽपि स्यान्निचुले जलवायसे' ॥ (१) ॥ 'झा' इति शब्दं वेति गच्छति । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) सितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥ द्वे 'झावुकस्य' 'झावु' इति ख्यातस्य ॥

श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैटर्यकट्फलौ ॥४०॥

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेषु यस्याः । 'पाककर्णपर्ण-' (४।१।६४) इति ङीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'श्रीपर्णी काश्मरीकुम्भयोः क्लीवे पद्माग्रिमन्थयोः' ॥ (१) ॥ कौ मोदते । 'मुदी हर्षे' (भ्वा० आ० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'कुमुदं कैरवे रक्तपत्रे स्त्री कुम्भिकौषधौ । गंभार्यां पुंसि दिङ्गागे नागशाखाग्रगन्तरे' ॥ (२) ॥ कुम्भीव कुम्भी रसाधारत्वात् । 'पृश्निकायां च कुम्भी स्यात्पाटलौ कट्फलेऽपि च' इति

रन्तिदेवः ॥ (३) ॥ केटनम् । 'किट त्रासे' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) । केटं राति अतितिकत्वात् चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) घ्यञ् ॥ (४) ॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) क्तिप् (३।२।१७८) कट् फलमस्य ॥ (५) ॥ पञ्च 'कुम्भ्याः', 'कायफल' इति ख्यातस्य ॥

क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।

क्रेति ॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुक्तः । 'क्रमुकः पट्टिकालोभे गुवाके भद्रमुस्तके' । यत्तु—'शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) इति कुनि वा—इत्याह मुकुटः । तत्र । 'क्रमक' इति रूपापत्तेः ॥ (१) ॥ पट्टिका आख्या यस्य ॥ (२) ॥ पट्टोऽस्यास्ति । 'अत इनि-' (५।२।११५) । 'पट्टः पेषणपाषाणे व्रणादीनां च बन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः' ॥ यद्वा पट्टिशब्दात् किजन्तान्डीष् (ग० ४।१।४५) । ('पट्टिः स्त्री पट्टमेदे स्याल्ललाटे क्रैमुकद्रुमे' । 'पट्टी ललाटभूषायां पट्टी लाक्षाप्रसादने' इति टवर्गान्ते विश्वः) ॥ (३) ॥ लाक्षा प्रसीदत्यनेन युच् (उ० २।७८) करणे । लाक्षां प्रसादयति वा । 'कृल-ल्युटः' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (४) ॥ चत्वारि 'लोहितलोभमेदस्य' ॥

नूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥४१॥
तूलं च

नूद इति ॥ नुदति पापम् । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः—इति मुकुटः । तत्र । तत्र 'उत्तरपदे' इत्यधिकारात् ।—'वधर्थे कः'—इत्यपि न । यद्वा नुवदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । कर्मणः कर्तृत्वम् । यद्वा नूयते । 'णू स्तुतौ' (तु० प० से०) कृटादिः । बाहुलकाहः ॥ 'तूदः' इति स्वामी । तत्र 'तूद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ युवन्त्यनेन । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' (अ० प० से०) । 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च । मुकुटस्तु—'पूष वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । पवते वा । 'यूप्वोलोपश्च' इति पवतेरूपन् धात्वन्तलोपः—इति वदन् 'पूषः' इति पाठं मन्यते । किंतु 'यूप्वोलोपश्च' इति सूत्रमुज्ज्वलदत्तादौ न दृश्यते ॥ (२) ॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुक्तः । 'क्रमुको भद्रमुस्तके । गुवाके पट्टिकालोभे' इति हैमः ॥ (३) ॥ 'ब्रह्मणि वैदिके साधुः' 'तत्र साधुः' । (४।४।९८) इति यत् । 'ये चाभावकर्मणोः'

(६।४।१६८) इत्यन् प्रकृत्या । ('ब्रह्मण्यो ब्रह्मसाधौ स्याद्ब्रह्मदा (से) शनैश्चरे') ॥ (४) ॥*॥ ब्रह्मणो ब्रह्मणि वा दासः ॥ (५) ॥*॥ तूलयति तूल्यते, वा । 'तूल निष्कर्ष' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । घञ् (३।३।१९) वा । 'पुंलिङ्गस्तु पिचौ तूलः क्लीबं स्याद्ब्रह्मदासणि' इति रुद्रः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अश्वत्थाकारस्य' 'पार्श्वपिप्पल' इति ख्यातस्य । 'तूत' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये ।

नीपेति ॥ नयति, नीयते, वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) 'पानीविषिभ्यः पः' (उ० ३।२३) बाहुलकाद्गुणाभावः । 'नीपः कदम्बवन्धूकनीलाशोकद्रुमेषु च' ॥ (१) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्या० उ० अ०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कुमेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ कदति । 'कद' सौत्रो हिंसार्थः । 'कृकदिककडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) ।—'कदेर्णिङ्' इत्यम्बच्—इति मुकुटः । तन्न । तादृशसूत्राभावात् । 'कदम्बं निकुरन्ने स्यान्नीपसर्पयोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ हलिनः प्रियः । सुराया अधिवासनात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कदम्ब' इति ख्यातस्य ॥ वीरवृक्षोऽरुक्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ॥ ४२ ॥

वीरेति ॥ वीर इव वृक्षो दुःस्पर्शत्वात् । 'वीरवृक्षस्तु भल्लातकार्जुनद्रुमयोः पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ अरुव्रणं करोति 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इति टः । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य' (८।३।४५) इति षः । 'अरुक्करो व्रणकृति त्रिषु, भल्लातके पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ अग्निरिव मुखमस्याः, गौरादिः (४।१।४१) । 'भवेदग्निमुखो देवे विप्रे भल्लातके स्त्रियाम्' ॥ (३) ॥*॥ भल्ल इवातति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'जातेः' (४।१।५३) इति डीष् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'भल्लातक्याः' 'भेलाचा' इति ख्यातस्य ॥

गर्दभाण्डे कंदरालकपीतनसुपार्श्वकाः ।

लक्षश्च

गर्देति ॥ 'गर्दभो गन्धभिद्यपि' । गर्दभममिति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'अमन्ताडः' (उ० १।१।१४) ॥ (१) ॥*॥ कंदरां लाति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । 'कंदरालः पुमान् गर्दभाण्डे लक्षतरावपि' ॥ (२) ॥*॥ या लक्ष्म्यास्तन ईतनः । कपीनां कपेर्वर्णस्य वा ईतनः । 'कपीतनो गर्दभाण्डशिरीषाभ्रातकेषु च । अश्वत्थे च' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ शोभनं पार्श्वमस्य ॥ (४) ॥*॥ प्रक्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'कपिलिकादित्वात्' (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'लक्षो द्वीपे गर्दभाण्डेऽश्वत्थे जटिनि पक्षके' इति

हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'लक्षस्य' 'गेढी' इति ख्यातस्य ॥

तिन्तिडी चिञ्चाम्लिका

तिन्तीति ॥ तिन्म्यति । 'तिम आर्द्राभावे' (दि० प० से०) 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२।५) इति निपातः । 'तिन्तिडी त्वम्लिका चिञ्चा तिन्तिडीका कपिप्रिया' इति वाचस्पतिः । ('तिन्तिडी चुके चिञ्चयाम्') ॥ (१) ॥*॥ 'चिम्' इत्यव्यक्तं शब्दं चिनोति । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥*॥ अम्ब्लो रसोऽस्यास्ति । 'अतः' (५।२।११५) इति ठन् । 'अम्ब्लीका चाम्लिका चिञ्चा तिन्तिडीका च तिन्तिला' इति चन्द्रः । ('अम्ब्लिका तिन्तिडीकाम्लोद्धारचाङ्गेरिकासु च') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चिञ्चायाः' ॥

अथो पीतसालके ॥ ४३ ॥

सर्जकासनवन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ।

अथविति ॥ पीतः सारोऽस्य रलयोरेकत्वम् ॥ (१) ॥*॥ सृजति 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) ण्वल् (३।१।१३३) । यद्वा सज्यते । 'षर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ अस्यति रुजम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युः (३।१।१३३) । प्रियको जीवकोऽसनः' इति रत्नकोशः । 'असनं क्षेपणे क्लीबं पुंसि स्याज्जीवकद्रुमे' । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पीठेभस्करन्धयोः क्लीवमासनं ना तु जीवके' इति रुद्रमसौ ॥ (३) ॥*॥ वन्धूकस्येव पुष्पाण्यस्य ॥ (४) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्या० उ० अ०) । कुन् (उ० २।३२) । 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कुमेऽपि च' ॥ (५) ॥*॥ जीवयति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) ण्वल् (३।१।१३३) । 'जीवकः प्राणके पीतसारकूपणयोः रपि । कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यात्' ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जीवकस्य' 'विजयसार' इति ख्यातस्य ॥

साले तु सर्जकार्थश्वकर्णकाः सस्यसंवरः ॥ ४४ ॥

सेति ॥ सत्यते । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । सारो दार्ढ्यमतिशयितमस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) वा । 'पुंसि भूहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति दन्त्यादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ सज्यते । 'षर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तादच् (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ कृषति । 'कृष विलेखने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-'

१—हस्तादि दग्लमध्यम् । 'निरसनैरसनैः' इति माघयमकात् ॥ हस्तादितालभ्यमध्यमपि । 'विकसितकंदलदर्शनैर्यो वमति दरी मुलैश्च कं दलदर्शनैः' इति वृन्दावनयमकात्—इति मुकुटः ॥ २—सालो दन्त्यादिः—'सालकाननशोभिनी' इति दण्डिलेपात् ॥ 'सालसदृशं भुजवनं भवानी च' इति दमयन्ती-शेषाच्च ॥

(३।१।१३५) इति कः । चातुर्वर्ण्यादित्वात् (वा० ५।१।१२४) व्यञ् ॥ (३) ॥*॥ अश्वकर्ण इव पत्रमस्य ॥ (४) ॥*॥ सस्यैः संत्रियते । 'वृत् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'ग्रहवृट्' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शालस्य' 'शालवृक्षस्य' ॥

नदीसर्जो वीरतरुनिद्रुः ककुभोऽर्जुनः ।

नेति ॥ नद्याः सर्जः ॥ (१) ॥*॥ वीरश्चासौ तरुश्च । दृढकाष्ठत्वात् ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्य इन्द्र इव वा द्रुः ॥ (३) 'ककुभू' स्त्रियां प्रवेणीदिक्शोभासु चम्पकसजि' । कुकुभो दिशः सन्त्यस्य । बहुविस्तारत्वात् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'कुकुभो रागभेदेऽपि वीणाङ्गेऽर्जुनपादपे' ॥ (४) ॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जेणि-लुक् च' (उ० ३।५८) इत्युनन् ॥*॥ 'पार्थस्तु ककुभे जिष्णौ' इति विश्वात् पार्थोऽपि ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अर्जुन-वृक्षस्य' 'कौपीतक' इति ख्यातस्य ॥

राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायाम्

राजेति ॥ राजभिरद्यते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) कर्मणि ल्युट् (३।३।११४) । 'राजादनं क्षीरिकायां पियाले किञ्चुकेऽपि च' । 'राजादनः पियालद्रौ क्षीरिकायां त्रिपत्रके' इति हैमात् पुंलिङ्गोऽपि ॥ (१) ॥*॥ फलानामध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ क्षीरमस्त्यस्याः । 'अतः' (५।२।११५) इति थन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षीरिकायाः' 'खिरणी' इति ख्यातस्य ॥

अथ द्वयोः ॥ ४५ ॥

इक्षुदी तापसतरुः

अथेति ॥ इक्षनम् । 'इगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । इक्षं यति 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'जातेः' (४।१।५३) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ तपस्विन उपयुक्ततरुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इक्षुद्याः' 'इक्षुआ' इति ख्यातस्य 'जियापूता' इति ख्यातस्य-इति मुकुटः ॥

भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ।

भ्विति ॥ ऊर्जनमूर्जः । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (चु० प० से०) घञ् (३।३।११८) । भूर्जोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ प्रशस्तं चर्मोस्यास्ति । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः । 'चर्मि' फलकपाणौ स्याद्भूर्जे भृङ्गिरिटावपि ॥ (२) ॥*॥ मृदुत्वगस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भोजपत्रवृक्षस्य' ॥

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शालमलिर्द्वयोः ४६

पीति ॥ पिच्छा शालमलिनिर्यासोऽस्या अस्ति । पिच्छिला-दित्वात् (५।२।१००) इलच् ॥ (१) ॥*॥ पूरयति । 'पूरी अप्यायने' (चु० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११४) ।

'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति ङीप् । यत्तु मुकुटः—'वोः—' (८।२।७६) इत्यादिना दीर्घः—इत्याह । तत्र । हल्पदा-न्तयोरभावात् । धातोर्दीर्घोपधत्वाच्च । 'पूरणः पूरके त्रिषु । क्लीवं पिष्टप्रमेदे च पूरणी शालमलिर्द्वये । (पटारम्भकसू-त्रेषु) ॥ (२) ॥*॥ मुञ्चति रसम् । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'मोचः शोभाजने पुंसि मोचा शालमलिरम्भयोः' ॥ (३) ॥*॥ स्थिरमायुर्यस्याः । 'षष्टि वर्षसहस्राणि वने जीवति शालमलिः' इति वचनात् ॥ (४) ॥*॥ शालयति । 'शल संचलने' (भ्वा० आ० से०) णिजन्तः । क्तिप् (३।२।१७८) । मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । शाल् चासौ मलिश्च ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शालमल्याः' 'सैबर' इति ख्यातस्य ॥

पिच्छा तु शालमलीवेष्टे

पीति ॥ पतिमुमिच्छति । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) सन्नन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा पिच्छ(य)ति, पिच्छयते, वा । 'पिच्छ बाधे' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥*॥ शालमल्या वेष्टः । 'काथः कषायो निर्युषो निर्यासो वेष्टकस्तथा' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शालमलिकाथस्य' 'सैवरीगोद' इति ख्यातस्य ॥

रोचनः कूटशालमलिः ।

रोचेति ॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । 'रोचना रक्त-कहारे गोपितवरयोषितोः । रोचनः कूटशालमल्यां पुंसि स्याद्रोचके त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ कूटश्चासौ शालमलिश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृष्णशालमलेः' । कुत्सितशालमलेः, इत्येके ॥

चिरविल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥ ४७ ॥

चिरेति ॥ चिरं विलति । 'विल भेदने' (तु० प० से०) बाहुलकाद् ॥*॥ 'चिरिविल्वः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ नक्तं मालो धारणमस्य । नक्तमा अलति वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'रक्तमालः' इति खामी ॥ (२) ॥*॥ करेण जन्यते । 'अन्यत्रापि' (३।२।१०९) इति ङः । कं सुखं जलं वा रञ्जयति । 'कर्मण्यण्' । (३।२।१९)—'त्यजरज-' (३।२।१४२) इति निर्देशादङित्यपि नलोपः । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । —णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः—इति मुकुटः । तत्र । एवमपि णिनिमित्तवृद्धेर्द्वारत्वात् । 'करजं स्याद्याघ्रनखे कर-जनखयोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ कं रञ्जयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) । ('ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इत्युक्तेर्नलोपाभावः) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'करञ्जवृक्षस्य' ॥

प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतीकः कलिमारकः ।

प्रकीर्ति ॥ प्रकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । अग्न्यादिलात् (उ० ४।११२) यक् ।—प्यति पूर्वविप्रतिषेधाद्दीर्घपरत्वे च—इति मुकुटः । तत्र । पूर्वविप्रतिषेधस्य निर्मूलत्वात् । 'इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन' (वा० ७।१।१००) इति वचनाच्च । '**प्रकीर्यः पूतिकरजे विप्रकीर्णे तु वाच्यवत्**' ॥ (१) ॥*॥ पूतिश्चासौ करजश्च ॥ (२) ॥*॥ पुनाति । 'पूज् पवने' (क्र्या० उ० से०) । 'तिन्तिडोकादयश्च' (उ० ४।२०) इतीकन् तुक्च ॥*॥ ('पूतिकः' इति पाठे पूतिं कायति । 'पूतीकः पूतिकः' इति माधवः) ॥ (३) ॥*॥ कलिं मारयति । यदाहेन्दुः—'**पूतीकरजः सुमनास्तथा कलहनाशनः । मुकुटस्तु—कलिं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कलिकारकः—इत्याह ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कण्टकवत्करजस्य' ॥**

करजभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ॥ ४८ ॥

केति ॥ षड् ग्रन्थो यस्य । 'अच्' 'प्रत्यन्वपूर्वात्—' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । षड् ग्रन्था यस्य वा । '**षड्ग्रन्था तु वचायां स्त्री स्यात्करजान्तरे पुमान्**' ॥ (१) ॥*॥ मर्कति 'मर्क' सौत्रो धातुः । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । गौरादिः (४।१।४१) । 'अथ मर्कटी । करजभिच्छूकशिम्ब्योः पुंसि वानरलतयोः' ॥ (१) ॥*॥ अङ्गारवर्णपर्णां वल्लरी ॥ (१) ॥*॥ '**करजभेदानाम् एकैकम् ॥**

रोही रोहितकः ग्रीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ।

रोहीति ॥ अवश्यं रोहति 'आवश्यक—' (३।३।१७०) इति णिनिः । '**रोही रोहितकेऽश्वत्थवटपादपयोः पुमान्**' ॥ (१) ॥*॥ रोहितो वर्णोऽस्यास्ति । 'अर्शाद्याच्' (५।२।१२७) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) '**रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशकशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे ना रोहितद्वये**' ॥ (२) ॥*॥ '**ग्रीहशत्रुर्वनतित्तश्च रोहितः**' इति माधवः । ग्रीहः शत्रुः ॥ (३) ॥*॥ दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि '**रोहितकस्य 'रोहिड' इति ख्यातस्य ॥**

गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥

गायेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । '**गायत्री खदिरे स्त्री स्यात्**' इति रभसः । '**गायत्री त्रिपदादेवीछन्दो-मित्खदिरेषु च**' ॥*॥ '**वह्निगायत्रिणां तथा**' इति वैयकान्ता-न्तोऽपि । ब्रीह्यादिलात् (५।२।११६) इनिः ॥ (१) ॥*॥

बालतनयाः पत्राण्यस्य ॥*॥ 'बालपत्रश्च' इति मूलपाठः—इत्यन्ये । '**बालपत्रो यवासः खदिरश्च**' इति प्राञ्चः । आह च—'खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । **कण्टकी बालपत्रश्च जिह्वाशलयः क्षितिक्षमः**' ॥ (२) ॥*॥ खदति । 'खद स्थैर्ये हिंसायां च' (भ्वा० प० से०) । 'इयिमैदि-मुदि—' (उ० १।५१) इति किरच् । 'खदिरी शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने' ॥ (३) ॥*॥ दन्तान् धावति । 'धावु गतिशुद्धोः' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि '**खदिरस्य**' ॥

अरिमेदो विट्खदिरे

अरीति ॥ अरिरिव मेदः स्नेहोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ वि-
ट्त्वन्धिः खदिरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**दुर्गन्धिखदिरस्य**' ॥
कदरः खदिरे सिते ।

सोमवलकोऽपि

कदेति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । कस्य जलस्य दरः । 'कदरः श्वेत-
खदिरे ककचव्याधिभेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ सोम इव वल्को-
ऽस्य । '**सोमवलकस्तु धवलखदिरे कट्फलेऽपि च**' ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**श्वेतखदिरस्य**' ॥

अथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥

एरण्ड उरुवूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ।

चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः ॥ ५१ ॥

अथेति ॥ व्याघ्रस्य पुच्छमिव पुच्छमस्य ॥ (१) ॥*॥
गन्धर्वस्य मृगभेदस्य हस्त इव (हस्तः) पत्रमस्य ॥ (२) ॥*॥ आ ईरयति वायुम् । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । अस्माणिजन्ताद्वाहुलकादण्डच् ॥ (३) ॥*॥
उरं महान्तं वायुं वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) '**उल्लाकादयश्च**' (उणा० ४।४१) इत्यूकः । 'खपुरः क्रमुको, निचुलो हिजल, एरण्ड उरुवूकः' इति वोपालितः । 'उरुवूको-
रुचुकव्याघ्रदलाश्च' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) 'कुन् शित्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) इति कुन् ॥ (५) ॥*॥ चित्रयति । 'चित्र अङ्गु-
तादौ' (चु० उ० से०) । कुन् (उ० २।३२) '**चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रभिचञ्चुपाठिषु**' ॥ (६) ॥*॥ चञ्चति । 'चञ्चु गत्यर्थः' (भ्वा० प० से०) । यत्तु—'चकि, मकि गतौ' इति धातूपन्यसनं मुकुटस्य । तच्चिन्त्यम् । बाहुलकादुः । 'चञ्चुस्त्रोव्यां स्त्रियां पुंसि गोनाडीके व्यडम्बके' ॥ (७) ॥*॥
पञ्चाङ्गुलयोऽस्य । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः—' (५।४।८६) इत्यच् । यत्तु—'**द्वित्रिभ्याम्—**' (५।४।१०२) इत्ययच्—इति मुकुटे-
नोक्तम् । तच्चिन्त्यम् ॥ (८) ॥*॥ मण्डयति । 'मडि भूषा-

१—'दीर्घप्रयोजकरपरकारत्वे' इत्यर्थः ॥ २—आधुनिकपु-
स्तकेषु तु 'फर्फीकादयश्च' इति सूत्रमुपलभ्यते ॥

१—आधुनिकपुस्तकेषु तु खिदेरत्र सूत्रे पाठः । खदिरसि-
द्धिस्तु (उ० १।५३ सूत्रेण) भवति ॥

याम्' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'आमलक्यां स्त्रियां मण्ड एण्डे मोच-
पिच्छयोः' इति रभसः । 'मण्डः पञ्चाङ्गुले शाके पुंसि क्लीबं
तु मस्तुनि । आमलक्यां स्त्रियां मण्डाथास्त्रियां सारपि-
च्छयोः' ॥३॥ अकारप्रश्लेषोऽपि । 'अमण्डपञ्चाङ्गुलवर्ध-
मानगन्धर्वहस्ताः' इति हारावली ॥३॥ आकारादिरपि ।
'गन्धर्वहस्तकोऽमण्ड आमण्डो व्याघ्रपुच्छकः' इति
तारपालः ॥३॥ 'आदण्डः' इत्येके । (दीर्घदण्डत्वात्)
—इति खामी ॥ (९) ॥३॥ वर्धते । 'वर्ध छेदनपूरणयोः'
(चु० प० से०) । चानश् (३।२।१२९) । 'वर्धमानः
प्रश्नभेदे शरावैरण्डविष्णुषु' ॥ (१०) ॥३॥ व्यङ्गं मलमम्बयति ।
'अवि स्तंसने' (भ्वा० आ० से०) । णिच् (३।१।२६) । ण्वल्
(३।१।३३) ॥३॥ 'व्यङ्गम्बनः' इति खामी । तत्र ल्युट्
(३।३।११४) । युच् (उ० २।७८) वा ॥ (११) ॥३॥
एकादश 'एरण्डस्य' ॥

अल्पा शमी शमीरः स्यात्

अल्पेति ॥ अल्पा शमी । 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' (५।
३।८८) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अल्पशम्याः' ॥

शमी सकुफला शिवा ।

शमीति ॥ शमयति रोगान् । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
गौरादिः (४।१।४१) । 'शमी सकुफलायां च शिम्बिकायां
च वैल्युलौ' ॥ (१) ॥३॥ सकुवत् फलमस्याः । अजादिः
(४।१।४) ॥ (२) ॥३॥ शिवं करोति । 'तत्करोति—' (वा०
३।१।२६) इति णिच् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शिवा
झाटामलौषधौ । अभयामलकीगौरीफेरसकुफलासु च' ॥
(३) ॥३॥ त्रीणि 'शम्याः' ॥

पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥

शल्यश्च मदनं

पिण्डीति ॥ पिण्डीं तनोति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा०
३।२।१०१) इति डः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'पि-
ण्डीतकः स्यात्तगरे मदनख्यमहीरुहे' ॥ (१) ॥३॥ मद्
वाति । कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥३॥ निर्जलेऽपि श्वसिति ।
नन्धादिः (३।१।१३४) । 'श्वसनं श्वसिते पुंसि मारुते
मदनद्रुमे' ॥ (३) ॥३॥ करं हाटयति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा०
प० से०) । णिच् (३।१।२६) । 'कर्मण्यण्' (३।२।२) ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'करहाटः शिफाकन्दे पद्मस्य
मदनद्रुमे' ॥ (४) ॥३॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा० प०
से०) । अभ्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यक् । 'क्ष्वेडाशङ्कुशरे
शल्यं ना श्वाविन्मदनद्रुमे' इति तालव्यादौ रभसः ॥ (५)
॥३॥ मदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः' (भ्वा० प० से०) ।

ल्युः (३।१।१३४) । 'मदनः स्वरवसन्तद्रुभिद्वतूरसिद्धके' ॥
(६) ॥३॥ षट् 'मदनस्य' 'मयनफलाख्यवृक्षस्य' ॥

शक्रपादपः पारिभद्रकः ।

भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च ॥ ५३ ॥

पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुणि

शक्तेति ॥ शक्रस्य पादपः ॥ (१) ॥३॥ पारि निष्ठां प्राप्तं
भद्रमस्य । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्रौ मन्दारे देवदारुणि' ॥
(२) ॥३॥ भद्रं दारु । 'भद्रदारुणि च क्लीबम्' इत्यमरमाला ।
'पुनपुंसकयोर्दारुः' इति त्रिकाण्डशेषात् पुंस्यपि ॥ (३)
॥३॥ किलति । 'किल श्वैत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) ।
बाहुलकात् किमच् । द्रुश्चासौ किलिमं च ॥ (४) ॥३॥ पीतं
च तद्दारु च ॥ (५) ॥३॥ दीर्यते । 'दृ विदारणे' (क्र्या०
प० से०) । 'दृसनिजनि—' (उ० १।३) इति चुण् । 'पुन-
पुंसकयोर्दारु' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (६) ॥३॥ पूति च
तत्काष्ठं ॥ (७) ॥३॥ देवस्य दारु ॥ (८) ॥३॥ अष्ट
'देवदारुवृक्षस्य' ॥

अथ द्वयोः ।

पाटलिः पाटलामोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥

कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी

अथेति ॥ पाति । क्रिप् (३।२।१७८) । टलति । 'टल
वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।
१।१८) । पाश्चासौ टलिश्च ॥ (१) ॥३॥ पाटं लाति ।
'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'पाटला पाटल्यै स्त्री
स्यादस्याः पुष्पे पुनर्न ना' ॥ (२) ॥३॥ न मोघा ।
'अलिप्रिया विशालाग्राप्यमोघा पाटलिर्द्वयोः' इति वा-
चस्पतिः ॥३॥ 'मोघा स्त्री पाटलावृक्षे मोघं त्रिषु निरर्थके'
इति रुद्रात् 'मोघा' अपि । मोहयति । पचाद्यच् (३।१।
१३४) न्यङ्क्तादिः (७।३।५३) ॥ (३) ॥३॥ काचस्य का-
चस्य स्थाली पात्रम् ॥३॥ खामी तु 'काला' 'स्थाली' इति
पठति । कालो वर्णोऽस्या अस्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७)
अजादिः (४।१।४) । 'काला तु कृष्णवृन्ताख्यमञ्जिष्ठानी-
लिकासु च' ॥३॥ तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'स्थाचतिमृजेरालज्वालाजालीयचः' (उ० १।१।१६) ।
'स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' ॥ (४) ॥३॥ फले रोहति । 'इशु-
पध—' (३।१।१३५) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४)
इत्यलृक् ॥ (५) ॥३॥ कृष्णं वृन्तमस्याः । कृष्णवृन्ता पाट-
लायां माषपर्ण्या च योषिति ॥ (६) ॥३॥ कुबेरस्येवाक्षि
गस्याः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । गौरादिः (४।
१।४१) । मुकुटस्तु—'बहुव्रीहौ सन्धि—' (५।४।११३) इ-
त्यादिना षच्—इत्याह । तत्र । अस्त्राङ्गलात् वृक्षस्याप्राणि-
त्वात् ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'पाटलायाः' 'पाडली' इति
ख्यातस्य ॥

१—'गुग्गुलौ' इति पाठः ॥ 'वायुलौ' इति वा पाठः ॥

श्यामा तु महिलाह्वया ।

लतागोवन्दनी गुन्द्रा पियंगुः फलिनी फली ॥५५॥

विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सः ।

श्यामेति ॥ श्यामो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआदिः (५।२। १२७) । 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरिचे सिन्धुलवणे क्लीवं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियंगावपि वल्गुलौ । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौषधौ' । (नीलिकायाम्) ॥ (१) ॥*॥ महिलाया आह्वय आह्वयो यस्याः । 'सप्तम्युपमान-' (६।२।२) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ लतति । 'लतिः' सौत्रो धातुः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'प्रियंगुनखयोर्लता । सृक्काज्योतिष्मतीवल्लीलताकस्तूरिकासु च' ॥ (३) ॥*॥ गवि भूमौ बन्धते । 'वदि अभिवादनस्तुल्योः' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥ गुन्द्रयति । 'गुद्री क्षोदे' () अच् (३।१।१३४) । 'गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियंगो भद्रमुस्तके' ॥ (५) ॥*॥ प्रियं गच्छति । मृगयद्वादौ (उ० १।३७) निपातः । 'प्रियगुः स्त्री राजिकाकणयोरपि । फलिन्यां कङ्कुसस्ये च' ॥ (६) ॥*॥ फलमस्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । 'फलिन्यभिशिखायां स्त्री फलिन्यां फलिने त्रिषु' ॥ (७) ॥*॥ गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'फली फलिन्याम्' ॥ (८) ॥*॥ विष्वक् सिनोति । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'कृञ्जृसि-' (उ० ३।१०) इति नः ।—अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'विष्वक्सेना फलिन्यां स्याद् विष्वक्सेनो जनार्दने' ॥ (९) ॥*॥ गन्धवत् फलमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् । 'गन्धफल्यपि गुन्द्रायां चम्पकस्य च कोरके' ॥ (१०) ॥*॥ ईषद् रम्भा । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः का ॥ (११) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० से०) । कुन् (उ० २।३२) 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कुमेऽपि च' ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'प्रियङ्गुवृक्षस्य' ॥

मण्डूकर्णपत्रोर्णनटकद्वङ्गटुण्डकाः ॥ ५६ ॥

स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ।

शोणकश्चारलौ

मण्डूकेति ॥ मण्डूक इव पर्णमस्य ॥ (१) ॥*॥ पत्रे ऊर्णाऽस्य । 'पत्रोर्णौ धौतकौशेये क्लीवं स्याच्छोणके पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ नटति । 'णट वृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ कद्वयङ्गान्यस्य ॥ (४) ॥*॥ 'टुण्ड' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतो-

ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'टुण्डुकः शोणकाल्पयोः' ॥ (५) ॥*॥ सीव्यति । 'षिबु तन्नुसंताने' (दि० प० से०) । बाहुलकान्नः । अन्तरङ्गत्वाद्यण् (६।१।७७) । 'स्योनः किरणसूर्ययोः' तेनाकति, अक्यते, वा । 'अक कुटिलायां गर्ता' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) वा ॥*॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । पिनाकादौ (उ० ४।१५) निपातितः । 'श्योनाकः' तालव्यादिरपि ॥ (६) ॥*॥ शुकनासा इव पुष्पमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (७) ॥*॥ ऋपति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'स्तुत्रश्चिकित्स्यपिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सेः । 'ऋक्षः पर्वतराजे स्याद्भूके शोणके पुमान्' ॥ (८) ॥*॥ दीर्घ वृन्तमस्य ॥ (९) ॥*॥ कुटन् वक्त्रीभवन् नटति । 'नट सन्दने' () पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१०) ॥*॥ शोणति । 'शोणं वर्णे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('शोणः कृशानौ श्योनाके लोहिताश्वे नन्दे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥ स्वामी तु—शवति । शोनकः—इत्याह ॥ (११) ॥*॥ इयति । 'अर्तरुः' (उ० ४।७९) । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'शोणकस्य' ॥

तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ॥ ५७ ॥

अमृता च वयस्था च

तिष्येति ॥ 'निल्यमामलके लक्ष्मीनित्यं हरितगोमये । नित्यं शङ्खे च पद्मे च नित्यं शुङ्खे च वाससि' इति श्रवणात् तिष्यं मङ्गल्यं फलमस्याः । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । तिष्ये कलियुगे फलमस्याः सेवया, इति वा ॥ (१) ॥*॥ आमलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'जातेः' (४।१।५३) इति ङीष् । गौरादित्वकल्पनं तु चिन्त्यम् ॥ (२) ॥*॥ न प्रियन्तेऽनया । 'तनिमृङ्भ्यां किञ्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अमृता मागधीपत्यागुह्यामलकीषु च' ॥ (३) ॥*॥ वयो यौवनं तिष्ठत्यनया । वयर्थे कः (३।३।५८) । 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगुह्यामलकीषु च । सूक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' ॥*॥ कायस्थाऽपि । 'कायस्था तु हरीतक्यामलकयोश्च प्रकीर्तिता' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ चक्षारि 'आमलक्याः' ॥

त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ।

नाऽक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥५८॥

त्रीति ॥ विगतं भीतं रोगभयमस्मात् । 'जातेः' (४।१। ५३) इति ङीष् । गौरादित्वकल्पनं लयुक्तम् । विशिष्टं भीतमस्माद्वा, भूतकल्योराश्रयत्वात् ॥ (१) ॥*॥ अक्षति । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अक्षो

१—प्रियंगुर्णकारवती । 'सरलप्रियंगुणाढ्यम्' इति दमयन्ती-शेषात् ॥

ज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षे रावणौ सर्पे विभी-
तकतरावपि । चक्रे कर्षे पुमान् क्लीवं तुत्ये सौवर्चलेन्द्रिये ॥
(२) ॥*॥ तुष्यति । 'तुष तुष्टौ' (दि० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः ।—'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—
इत्युक्तिश्चिन्त्या । परिगणनात् 'धान्यलचि तुषः पुंसि विभी-
तकतरावपि' इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ कर्षेः फल-
मस्य ॥ (४) ॥*॥ भूतानामावासः ॥ (५) ॥*॥ कलेर्दुर्मसः ॥
(६) ॥*॥ पट् 'विभीतकस्य' 'वहेडा' इति ख्यातस्य ॥

अभया त्वन्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ।

हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९ ॥

अभेति ॥ न भयमस्याः । 'अभया स्त्री हरीतक्यामु-
शीरे च नपुंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ न व्यथा यस्याः । 'अव्यथो निर्व्यथे सर्पे चा-
रदोपथयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ पथोऽनपे-
ता । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' (४।४।९२) इति यत् । 'पथ्या
स्त्री हरीतक्यां हिते त्रिषु' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ काय-
स्तिष्ठत्यनया । 'घञर्थे कः' (३।३।५८) । 'कायस्था तु हरी-
तक्यामलव्योश्च प्रकीर्तिता' इति रभसः । 'कायस्थः परमा-
त्मनि । नरजातिविशेषे ना हरीतक्यां तु योषिति' इति मेदिनी ॥
(४) ॥*॥ पूतं करोति 'तत्करोति-' (वा० ३।३।२६) इति
णिच् । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'पूतना
तु हरीतक्यां दानवीरोगभेदयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥
(अमृता व्याख्याता) ॥ (६) ॥*॥ हरिर्वर्ण इतो यस्याम् ।
'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (७)
॥*॥ हिमवति जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । 'है-
मवत्यभयास्वर्णक्षीर्योः श्वेतवचोभयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(८) ॥*॥ चेतयति । 'चित्ती संज्ञाने' (भ्वा० आ० से०) ।
ण्वल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (९) ॥*॥
अतिप्रशस्ता । ईयसुन् (५।३।५७) 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।
६०) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'श्रेयसी करिपि-
प्पत्यामभयापाठयोरपि' इति मेदिनी ॥ (१०) ॥*॥ शिवं
करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'शिवो मोक्षे महादेवे कीलकग्रहयोगयोः ।
वाल्मेके गुग्गुलौ वेदे पुण्डरीकद्रुमे पुमान् । सुखे क्षेमे जले क्लीवं
शिवा ज्ञाटामलौषधौ । अभयामलकीगौरीफेरुसकुफलासु
च' इति मेदिनी ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'हरीतक्याः' ॥

१—शकटे यथा 'इस्तिभिस्तुरगैरक्षैः संवाधेऽसिन् रणाङ्गणे' ।
'समुदाये प्रवृत्ता अवयवेऽपि वर्तन्ते' इति रथावयवेऽपि वर्तन्ते ।
विशेषेऽपि 'शकटव्यवहारयोः' इत्युपलभ्यते ॥ २—व्यवहार आय-
व्ययादिन्यायः । तत्र यथा 'राजाध्यक्षः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौ-
मुद्री ॥

पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं च

पीति ॥ पीतश्चासौ द्रुश्च ।—पीयते चक्षुषाऽयम् ।
'पा पाने' (भ्वा० प० से०) । 'पः किञ्च' इति तः ।
'धुमास्था-' (६।४।६६) इतीलम्—इति मुकुटः । तच्चिन्त्यम् ।
उक्तसूत्रादर्शनात् । क्तप्रत्ययेन गतार्थत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥
सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादलच् ।
'सरलः । पूतिकाकाष्ठे नाऽथोदारावक्रयोस्त्रिषु' इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ पूतेः पावनस्य काष्ठम् । 'पूतिकाष्ठं च सरल-
देवदारुमहीरुहोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सरला'
इति ख्यातस्य ॥

अथ द्रुमोत्पलः ।

कर्णिकारः परिव्याधे

अथेति ॥ द्रुमे उत्पलं तदाकारं पुष्पमस्य ।—'सप्तमी-'
(२।१।४०) इति योगविभागात् समासः—इति मुकुटोक्ति-
श्चिन्त्या । बहुव्रीहिविग्रहस्य प्रदर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ कर्णि-
कामियति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ।
'कर्णिकारः पुमानारग्वधद्रौ च द्रुमोत्पले' इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ परिविध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ।
'श्याब्ध्या-' (२।१।१४१) इति णः । 'परिव्याधस्तु पुंसि
स्याद्वैतसे च द्रुमोत्पले' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'कर्णिकारस्य' 'कठच्छपा' इति ख्यातस्य ॥

लकुचो लिकुचो डहुः ॥ ६० ॥

लेति ॥ लक्यते । 'लक आखादने' () । वा-
हुलकाडुचः ॥ (१) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) इत्वे
लिकुचोऽपि ॥ (२) ॥*॥ दहति, तोहति, वा । 'दह भस्मी-
करणे' (भ्वा० प० अ०) । 'तुहिर् अर्दने' (भ्वा० प०
से०) । मृग्यादित्वात् (उ० १।३७) निपातितः ॥*॥
'अडहुः' इत्यपि—इति खामी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लिकु-
चस्य' 'वडहर' इति ख्यातस्य ॥

पनसः कण्टकिफलः

पनेति ॥ पनाय्यते स्यूयते 'वेतसैवाहस-' इत्यसजन्तो
निपातितः । 'पनैसः कण्टकिफले कण्टके वानरान्तरे । स्त्रियां
रोगप्रभेदे स्यात्' इति मेदिनी ॥*॥ 'पणसः' इत्यपि पाठः ॥
(१) कण्टकाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।१५५) इतीतिः ।
कण्टकिफलमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पनसस्य' 'कटहर'
इति ख्यातस्य ॥

१—उज्ज्वलदत्तादौ तु अदः सूत्रं नोपलभ्यते । किं तु 'अल-
विचमि-' (उ० ३।१।१७) इति सूत्रेणासच् ॥ २—पनसो दन्त्या-
न्यः । 'प्रियालपनसाराणि यौवनानीव वनानि' इति दमयन्तीशे-
षात् ॥

निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ।

नीति ॥ निचोलति । 'चुल समुच्छ्रये' (चु० प० से०) चुरादीनां णिज्वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यत्तु—'निचोल्यते' इति विग्रह 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । परिगणनविरोधात् । अन्तर-ज्ञत्वेन (णिजाश्रय) गुणप्रसङ्गाच्च । 'निचुलस्तु निचोले स्या-दिज्जलाख्यमहीरुहे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ हिनोति । 'हि गतौ वृद्धौ च' (खा० प० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) हित् जलमस्य ॥*॥ 'इज्जलः' इत्यपि पाठः । एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) लुक् (६।१।७१) इत् जलमस्य । 'निचुलेज्जलहिज्जलाः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ अम्बुनि जातः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) 'सप्तम्यां जनेर्द्धः' (३।२।१७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्थलवेतसस्य' 'वानीरे कविभेदे स्यान्निचुलः स्थलवेतसे' इति शब्दार्णवात् । 'समुद्रफलस्य' इत्यन्ये ॥

काकोदुम्बरिका फलगुर्मलपूर्जघनेफला ॥ ६१ ॥

केति ॥ काकप्रिया उदुम्बरी । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधुः । 'फलव-सारेऽभिधेयवत् । नदीभेदे मलप्वां स्त्री' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ 'मलं पापे च किट्टे च वर्चस्के कृपणे मलः' इति धरणिः । मलात् पापात् पुनाति । 'पूज् पवने' (क्या० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) मलं यवते । 'यु जुगुप्सायाम्' (चु० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) बाहुलकादीर्घः । यद्वा मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादयूः । 'मलयूः' इति वा पाठः ॥ (३) ॥*॥ जघने फलं यस्याः । 'अमूर्धम-' (६।३।१२) इति सप्तम्या अलुक् ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'मलयवाः' 'कदुम्बरी' इति ख्यातस्य ॥

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ।

पिचुमर्दश्च निम्बे

अरीति ॥ न रिष्टमशुभमस्मात् । 'अरिष्टो लघुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तत्रे सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ सर्वतो भद्रं यस्मात् । 'सर्वतोभद्र' इत्युक्तः काव्यचित्रे गृहान्तरे । निम्बे ना सर्वतोभद्रा गम्भारीनटयोषितोः' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ हिङ्गवाकारो हिङ्गुगन्धो वा निर्यासोऽस्य । 'हिङ्गुनिर्यास' इत्येष निम्बे हिङ्गुरसेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) । परस्मैपदं वुन्प्रत्ययविधानं च चिन्त्यम् ॥ (४) ॥*॥ पिचुं कुष्ठभेदं मर्दयति । 'मृद क्षोदे' (क्या० प० से०) । णिच् (३।१।२६) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ पिचुं मन्दयति, इति 'पिचुमन्दः' इति खामी ॥ (५) ॥*॥ निर्व्वैति स्वा-

स्थम् । 'णिवि सेचने' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ववयोरेकत्वम् ॥ (६) ॥*॥ पट् 'नीम्ब' इति ख्या-तस्य ॥

अथ पिच्छिलाऽगुरुशिशपा ॥ ६२ ॥

अथेति ॥ पिच्छास्त्यस्याः । पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् । 'पिच्छिलं विजिलेऽन्यवत् । स्त्री पोतिकाशिशपयोः शाल्मलीसिन्धुभेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ न गुरुरस्मात् । 'अगुरु क्लीवे शिशपायां जोङ्गके, लघुनि त्रिषु' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ शीघ्रं शीर्षं वा पाति । 'आतः' (३।२।३) इति कः । षष्ठोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा 'शिम' इत्यव्यक्तं शब्दं श-ब्देन वा शपति । 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०) पचा-द्यच् (३।१।१३४) । शिम्वाभिः शपति, इति वा । 'देविका-शिशपा-' (७।३।१) इति निर्देशाद्वाशब्दलोपः । द्वितालेव्या शिशपा । 'श्वश्रूस्तथा श्वशुराश्वतशिशपाश्च' इति शभेदात् ॥*॥ अगुरुसारा शिशपा 'अगुरुशिशपा' इत्येकं नाम—इति खामी । तन्न । उक्तरुद्रविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सि-सैव' इति ख्यातस्य ॥

कपिला भस्मगर्भा सा

केति ॥ सा कपिलवर्णपुष्पा सती भस्मगर्भोच्यते । भस्म गर्भे यस्याः शुक्लसारत्वात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कपिलव-र्णायाः' ॥

शिरीषस्तु कपीतनः ।

भण्डिलोऽपि

शीति ॥ शृणाति शीर्यते वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृपृभ्यां कित्' (उ० ४।२७) इतीषन् । (१) ॥*॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । यास्तनः ईतनः । कपीनां कपेर्वर्णस्य वा ईतनः ॥ (२) ॥*॥ भण्डति । 'भण्डि कल्याणे' (चु० प० से०) । 'सलिकल्यनि-' (उ० १।५४) इतीलच् ।—बाहुलकात्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥*॥ रलयोरेकत्वात् भण्डिरोऽपि । 'भ-ण्डिरो भण्डिलो ना' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिरीषस्य' 'सिरीस' इति ख्यातस्य ॥

अथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥

अथेति ॥ चम्पाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) । 'चाम्पेयश्चम्पके स्वर्णे किंजल्के नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ चम्पयति, चम्प्यते वा । 'चपि गत्याम्' (चु० प० से०), कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ हेमवर्ण पुष्पम-

१—वस्तुतस्तु कपिलादिकमपि शिशपासामान्यपर्यायमेव । अत एव 'कपिला रेणुकायां च शिशपागोविशेषयोः' इति मेदिनी । 'कपिलो वह्निपिङ्गयोः । कुकुरे मुनिभेदे च कपिला शिशपा-तरौ पुण्डरीककरिण्यां च रेणुकागोविशेषयोः' इति हेमश्च संगच्छते तस्मात् 'पञ्च नामानि' इति युक्तम् ॥

स्य ('हेमपुष्पं तु चम्पके । अशोकद्रौ जपापुष्पे') । कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चम्पकस्य' ॥

एतस्य कलिका गन्धफली स्यात्

एतेति ॥ गन्धः फलं साध्यमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीप् । 'प्रियंगौ स्त्री गन्धफली चम्पकस्य च कोरके' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चम्पककलिकायाः' ॥

अथ केसरे ।

वकुलः

अथेति ॥ केसराः सन्त्यस्य । अर्श आद्यच् (५।२।१२७) । के जले सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'केसरं हिङ्गुनि क्लीवं किंजल्के न त्रियां पुमान् । सिंहच्छटायां पुंनागे वकुले नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ वङ्कते 'वकिर्गल्यर्थः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुलच् । 'आगमशासनमनिलम्' इति न मुम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वकुलस्य' 'मौसरी' इति ख्यातस्य ॥

वञ्जुलोऽशोके

वञ्जिवति ॥ वजति 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'बाहुलकादुलच्' मुम् ॥ (१) ॥*॥ न शोकोऽस्मात् । 'अशोकस्त्रिषु निःशोके पुंसि कङ्कलिपादपे । त्रियां तु कटुरो हिष्यां पारदे स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अशोकस्य' ॥

समौ करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥

समाविति ॥ करोति दोषाभावम् 'कृषादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३।५) । 'करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मेषोपले, न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ दलनं दालः । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) दालेन निर्वृतः । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।४।२०) डलयोरेकत्वम् । 'दाडिमस्तु त्रिलिङ्गः स्यादेलायां करके त्रिषु' इति मेदिनी ॥*॥ दाडिम्बोऽपि । 'दाडिम्बसारपिण्डीरखाद्रम्लशुकवल्गुभाः' इति रभसात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दाडिमस्य' ॥

१—वकुलोऽन्तस्यादिः । अत एव मुकुटेन 'उच्यते वर्ण्यते कविभिः' इति विग्रहो दर्शितः । नापि व्याख्यात्रा निम्बवत् 'ववयो-रभेदः' इत्युक्तम् । तथा च 'भवदैरिनगरमिवानेकविधवकुलसं-कुलम्' इति दमयन्ती ॥ नच ववयोरैक्येन निर्वाहः । 'व्यालम्बिना' इत्यादौ यत्र ववयोर्व्याकरणेन निर्णयस्तत्रैव तदङ्गीकारात् नहि वकुलशब्दे व्याकरणेन स्पर्शादित्वं संभवति । अत एव दमयन्ती-व्याख्यात्रापि 'महाव्रतिकास्तःपातिभिः' इत्यत्रैव 'ववयोरैक्यम्' इत्युक्तम् । नत्वत्रापि इति दिक् ॥

चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ।

चेति ॥ चम्पाया अपत्यम् । 'चाम्पेयश्चम्पके स्वर्णे किंजल्के नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ केसराः सन्त्यस्य अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ नागाह्वयः केसरः । 'स्वर्णेभसर्पाह्वयो नागकेसरः षट्पदप्रियः' इति रभसः ॥ (३) ॥*॥ काञ्चनस्याह्वय आह्वा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'चाम्पेयस्य' ॥

जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥

जयेति ॥ जयति । 'जि जये' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।३४) 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्स-खीषु च । अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ 'तृभृहृहि-' (उ० ३।१।२८) इति झच् । 'पितृ' इत्यनुवृत्तेर्ङोप् (४।१।४१) । 'जयन्ती वृक्ष-भिद्वौयोरिन्द्रपुत्रीपताकयोः । पुमानैन्द्रौ हरे भीमे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ तर्कमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कर्मण्यण् (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) 'टिड्ढा-' । (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (४) ॥*॥ विजयन्तस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा वैजयन्ती पताकेव । 'इवे प्रतिष्ठतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वैजयन्तिकायाः' 'अरणी' इति ख्यातायाः । 'जाही' इति ख्याताया इत्यन्ये ॥

श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका ।

जया

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेषु यस्य । 'श्रीपर्णमग्निमन्थेऽब्जे श्रीपर्णी शाल्मलौ हठे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अग्निं मन्त्राति । 'मन्थ विलोडने' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३।२) । गणाः सन्त्यस्या वा । अतः इति ठन् । 'कणिका सूक्ष्मवस्तुनि । अग्निमन्थे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ गणनम् । 'गण संख्याने' (बु० उ० से०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । गणिं करोति । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा गणयति । ऋच्छति । ण्वल् (३।१।१३३) ग-णिका चासावारिका च ॥ (४) ॥*॥ जयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्सखीषु च । अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'जयपर्णस्य' । 'अरणी' इति ख्याताया इत्येके । दशाभ्यरणिपर्ण्यायाः, इति स्वामी ॥

अथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥

अथेति ॥ कूटे शृङ्गे जायते स्म । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि

(५।४।३८) कौटजश्च । 'कौटजः कुटजः कोटी' इति चन्द्रः । ('कुटजो वृक्षभेदे स्यादगस्त्यद्रोणयोरपि') ॥ (१) ॥*॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्तौ' (खा० प० अ०) । 'स्फायितवि' (उ० २।१३) इतिरक् 'शक्नुः पुमान् देवराजे कुटजाजुन-भूहोः' ॥ (२) ॥*॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'वृत्तवदिवचिह्निकमिकविभ्यः सः' (उ० ३।६२) । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ गिरिमल्लीव । इवार्थे कन् (५।३।९६) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'कुटजस्य' 'कुरैया' इति ख्यातस्य ॥

एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं फले ।

एतेति । कलिं गच्छति । अन्तर्भावितव्यार्थद्वयेः 'अन्यत्रापि' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'खच्च डिच्च' (३।२।३८) -इति मुकुटः । 'कलिं गायति इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ यवाकारबीजलाघवम् । इन्द्रसंज्ञस्य वृक्षस्य यवम् ॥ (२) ॥*॥ भद्रं च तद्वत् च ॥ (३) ॥*॥ 'कलिङ्गेन्द्रयवः पुमान्' इत्यमरमालादर्शनादिन्द्रयवः पुमानपि । तत्रैव स्त्री-काण्डपाठात् कलिङ्गा च ॥*॥ त्रीणि 'इन्द्रयवस्य' कुटजबीजस्य ॥

कृष्णपाकफलाविश्रुषेणाः करमर्दके ॥ ६७ ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णः पाकोऽस्य । कृष्णपाकं फलमस्य ॥ (१) ॥*॥ आ विजते स्म । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० प० से०) आङ्पूर्वः । 'गल्यर्थार्कर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः । 'श्रीदितः-' (७।२।१४) इतीग्नियेधः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥*॥ केचित्तु 'नञ्पूर्वः' इत्याहुः ॥ (२) ॥*॥ शोभना सेना यस्य । 'एति संज्ञायामगात्' (८।३।९९) इति षत्वम् । 'रषाभ्याम्-' (८।४।१) इति णत्वम् । मुकुटस्तु—सुष्ठु सिनोति । 'षिन् वन्धने' (खा० उ० अ०) । 'कृत्तृखपिसिद्धभ्यो नः'-इत्याह । उज्ज्वलदत्तादौ तूणादिसूत्रस्य 'कृत्तृखपिसिद्धपन्यनिखपिभ्यो नित्' (३।१०) इति पाठो दृश्यते । ('सुषेणः करमर्दं स्याद्विष्णुसुग्रीववैद्ययोः' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ करं मृद्वति । 'मृद क्षोदे' (क्र्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'मकरन्दः करमर्दः शिरीषो मूर्ध-पुष्पकः' इति शुभाङ्गः । 'करो मर्दकोऽस्य—इति मुकुटः । तत्र । उक्तकोशविरोधात् ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'करमर्द-कस्य' 'करोदा' इति ख्यातस्य ॥

कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि

कालेति ॥ कालः स्कन्धोऽस्य । 'कालस्कन्धस्तमाले स्यात्तिन्दुके जीवकद्रुमे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) 'तमिविशि-' (उ० १।११८) इति कालन् । 'तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे' इति

मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ तापिनं छादयति । 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु—'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यमोऽलुकि 'तापिच्छः'—इति मुकुटः । तत्र । अलौकिकविग्रहेऽमः प्रवेशा-भावात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तमालस्य' ॥

अथ सिन्दुकः ।

सिन्दुवारिन्द्रसुरसा निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

अथेति ॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रसवणे' (भ्वा० आ० से०) 'स्यन्देः संप्रसारणे धश्च' (उ० १।१।१) इत्युः । बाहुलकादत्र धो न ॥*॥ मुकुटस्तु धमिच्छति । स्वार्थे 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) तदुक्तम्—'सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्धुवारितः । नीलपुष्पः शीतसहो निर्गुण्डी नीलसिन्धुकः' इति ॥ (१) ॥*॥ सिन्दुं वृणोति, वारयति वा । 'वृन् वरणे' (खा० उ० से०) । 'वृन् आवरणे' (चु० उ० से०) वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ शोभनो रसोऽस्य । इन्द्रस्य सुरसः ॥*॥ 'इन्द्रसुरिसः' इति स्वामी ॥ (३) ॥*॥ निर्गुडति । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गुडाद्वेष्टनानिर्गता, इति स्वामी । गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—'गुडिः' अपठितोऽपि भूवादेराकृतिगणलाद्वेष्ट्यः—इत्याह । 'निर्गुण्डी नीलशेफाल्यां सिन्दुवारद्रुमेऽपि च इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ इन्द्रस्य जन्मा 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति ङीषान्कौ, जन्यजनकभावलक्षणोऽपि च पुंयोगस्त्रत्र गृह्यते ।—इन्द्रमानयति । अनेप्यन्तात् 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) । कन् (५।३।७५) ह्रस्वल् (७।४।१३) च इति मुकुटः । 'इन्द्राणी करणे स्त्रीणां पौलोमीसिन्दुवारयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सिन्दुवारस्य' 'स्यौडी' इति ख्यातस्य ॥

वेणी खरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि ।

वेणीति ॥ वेणीव । 'देवताडेऽपि वेणी स्यात्प्रवेण्या-मपि योषिति' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ तीक्ष्णत्वात् खरा । 'देवताडे खरा तीक्ष्णे त्रिषु स्याद्दर्दभे पुमान्' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ गृणाति । 'गृ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । पचा-द्यच् । (गौरादिः) (४।१।४१) । 'गरी खरायां करणे क्लीबं नागविषे विषे' ॥*॥ खरं विषमागिरति । मूषकवि-षघ्नत्वात् । 'खरागरी' इत्येकमाहुः ॥*॥—गरामागि-रति । 'गरागरी' इति तु स्वामी ॥ तदुक्तम्—'जीमूतको देवताडो वृन्तकोशो गरागरी' इति ॥ (३) ॥*॥ 'देवो मेघे सुरे राक्षि स्यान्नपुंसकमिन्द्रिये' इति मेदिनी ॥ देवमिन्द्रियं ताडयति । 'तड आघाते' (चु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'देवताडः सैहिकेये जीमूते च हुताशने' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ जीमूत इव 'जीमूतोऽदौ भृति-

१—काव्यकल्पलतायाम् 'रविमिव तापिच्छविराजितं वनम्' इति श्लेषान्निरनुत्वारः—इति मुकुटः ॥

करे देवतादे पयोधरे' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'देव-
तालस्य' ॥

श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी

श्रीति ॥ श्रिया हस्तः । श्रीहस्तो विद्यतेऽस्याः । 'अतः'
(५।२।११५) इतीति । हस्तं गृह्णाति हस्तयति, अवश्यं श्रियं
हस्तयति । 'आवश्यक'— (३।३।१७०) इति णिनिः, इति
वा ॥ (१) ॥*॥ भुवं रुण्डयति आच्छादयति । 'रुटि लुटि
स्तेयकरणे' (भ्वा० प० से०) इत्यत्र माधवीयायां वृत्तौ
'रुडि, लुडि, इत्यपरे' इति पाठान्तरमुपन्यस्तम् । 'कर्मण्यण्'
(३।२।११) ॥ (२) ॥*॥ हस्तिकर्णपत्रा शाकविशेष इति
स्वामी । द्वे (माषादिक्षेत्रभवाया वकुलपुष्पाभलोहितपुष्पायाः
'हस्तिकर्णभपत्रस्य' 'शिरीहथिनी' इति ख्यातायाः) ॥

तृणशून्यं तु मल्लिका ॥ ६९ ॥

भूपदी शीतभीरुश्च

तृणेति ॥ 'इतो धत्तूरान्तानि पुष्पाणि' इति स्वामी । तृणशून्ये
स्थाने साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । हलोयमाम्
(८।४।६४) यलोपः । 'तृणशून्यं मल्लिकायां तथा स्यात्केतकी-
फले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥—'तृणशूले गुल्मे साधु तृणशू-
ल्यम्'—इति तु स्वामी ॥ (१) ॥*॥ मल्लते गन्धम् । मल्यते
वा । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्'
(उ० ४।११८) । वा डीष् (ग० ४।१।४५) । स्वार्थे कन्
(५।३।७५) । 'मल्लिको हंसमिधपि । मल्लिका तृणशून्ये-
ऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ भुवि
पदमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ शीताद्भीरुः
॥*॥ 'शतभीरुः' इति वा पाठः । शतं वियोगिनो भीरवो-
ऽस्याः । 'मल्लिका शतभीरुश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीत-
भीरुर्मदायन्ती भूपदी तृणशून्यकम्' इति वाचस्पतिः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'मल्लिकायाः' 'वेल्लि' इति ख्यातायाः ॥

सैबास्फोता वनोद्भवा ।

सैवेति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' (भ्वा० प०
से०) । पचाद्यच् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) टस्य तो वा ।
'आस्फोता विष्णुकान्तायां वनमल्लयर्कपर्णयोः' इति रभसः ।
'आस्फोटस्तु पुमानर्कपर्णे स्यात्कोविदारके । आस्फोता
गिरिकर्ण्या च वनमल्लयां च योषिति' इति मेदिनी ॥ (१)
॥*॥ एकं 'वनमल्लयाः' ॥

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ७०

शेफेति ॥ शेरेते शेफा अलयोऽस्याम् । वा डीष् () ।
स्वार्थे रक्त् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु वहल्यमोदम् ।
'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।

१—(कनमावे) शेफालीखपि—'कथमितरथा शेफालीषु स्खल-
त्कुसुमाखपि' इति प्रयोगदर्शनात्—इति मुकुटः ॥

'सुवहा सल्लव्येलापर्णागोधापदीषु वीणायाम् । राज्ञाशेफा-
लिकयोः स्त्री, सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ नीलवर्णा । 'नीलादौषधौ' 'प्राणिनि च' (वा०
४।१।४२) इति डीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'नीलिका
नीलिनीक्षुरोगशेफालिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'कृष्णपुष्पाया निर्गुण्ड्याः' 'न्यवारी' इति
ख्यातायाः ॥

सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेशी

सितेति ॥ शोभनो रसोऽस्याः । श्वेता चासौ सुरसा च ॥
(१) ॥*॥ भूतानि विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ० ।
'कर्मण्यण्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतनिर्गुण्ड्याः' ॥

अथ मागधी ।

गणिका यूथिकाम्बघा

अथेति ॥ मगधे देशे भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
'मागधो मगधोद्भूते शुक्रजीरकवन्दिनोः । वैश्यतः क्षत्रिया-
पुत्रे मागधी स्यात्तु पिप्पली ॥ यूथी भाषाविशेषश्च' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ चित्ताकर्षकत्वाद्गणिकेव । 'गणिका यू-
थीवेश्येभीतर्कारीषु ना तु दैवज्ञे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥
यूथमस्त्यस्याः । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) 'यूथिकाम्बा-
तके पुष्पविशेषेऽपि च योषिति' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥
अम्बेव मातेव तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः ।
'अम्बाम्ब'— (८।३।९७) इति षत्वम् । 'ड्यापोः' (६।३।
६३) इति ह्रस्वः ।—अम्बे तिष्ठति—इति स्वामी । 'अम्बघ्नो
देशभेदेऽपि विप्राद्वैश्यासुतेऽपि च' । 'अम्बघ्नप्यम्ललोण्यां
स्यात्पाठायूथिकयोरपि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ च-
त्वारि 'यूथिकायाः' 'जूही' इति ख्यातायाः ॥

सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥

सेति ॥ हेमवर्णं पुष्पमस्याः । 'पाककर्ण'— (४।१।५४) इति
डीष् । 'स्याद्धेमपुष्पिका यूथ्यां चम्पको हेमपुष्पकः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'तस्या एव पीतपुष्पायाः' ॥
अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता ।

अतीति ॥ अतिक्रान्तो मुक्तां शौक्लियात् । 'अत्यादयः'
(वा० २।२।१८) । इति तटपुरुषः । 'गोस्त्रियोः'— (१।२।४८)
इति ह्रस्वः । यद्वा मुक्तान् विरक्तान् । 'अतिमुक्तस्तु निः-
सङ्गे वासन्त्यां तिनिशेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
पुण्ड्रति पुण्ड्रते वा । 'मुडि खण्डने' 'पुडि च' (भ्वा० प०
से०) । 'स्फायि'— (उ० २।१३) इति रक् । स्वार्थे कन् (५।
३।७५) ॥ (२) ॥*॥ वसन्ते पुष्यति । 'कालात्साधुपुष्य-
त्'— (४।३।४३) इत्यण् । 'वासन्ती माधवीयूथ्योरुष्ट्रे नाव-
हिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मधौ पुष्यति । 'मा-

१—'अतिरक्तत्वात्' इति भट्टक्षीरस्वामी ॥

ध्वोऽजे मधौ राधे वसन्ते न स्त्रियां मिसौ । वासन्ती कु-
ट्टिनीमयमधुशर्करासु स्त्रियाम्' इति मेदिनी । रन्तिदेवोऽपि
'वैशाखे माधवः कृष्णे माधवी चातिमुक्तके' ॥ (४) ॥*॥
पञ्च 'कुन्दभेदस्य' ॥

सुमना मालती जातिः

स्थिति ॥ सुष्ठु मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
असुन् (उ० ४।१८९) । यद्वा शोभनं मनोऽस्याम् । 'स्त्रियां
सुमनसो भूभि पुष्पे, जातौ तु भेदतः । विदुष्यपि यदा
दृष्टदा भेदेन शिष्यते' इति व्याधिः ॥*॥ 'सुमनायाश्च पत्रे-
ण' इति सुश्रुतदर्शनात् टावन्तापि ॥ (१) ॥*॥ मां लक्ष्मीं
लतति । 'लत' सौत्रो वेष्टनार्थः । मूलविभुजादित्वात् (वा०
३।२।५) कः । गौरादिः (४।१।४१) । मालं तनोति वा ।
'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१००) इति डः । 'मालती
युवतौ काचमाच्यां जातिविश्लेषयोः । ज्योत्स्नायां निशि
नद्यां च' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ जायते । 'जनी प्रादु-
र्भावे' (दि० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'जनस-
न-' (६।४।४२) इत्यात्वम् । वा ङीष् (ग० ४।१।४१)
यत्तु—जायते प्रीतिरनयेति बाहुलकाज्जनेः कर्तरि क्तिच्-इ-
त्याह । तन्न । 'अनया' इति करणविग्रहं प्रदर्श्य 'कर्तरि'
इति कथनं व्याहृतम् । 'बाहुलकात्' इति च । 'क्तिच्कौ
च' (३।३।१७४) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'जातिः स्त्री गोत्र-
जन्मनोः । अश्मन्तिकामलकयोश्च सामान्यच्छन्दसोरपि ।
जातीफले च मालत्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'जातेः' 'चञ्चेलीः' इति ख्यातायाः ॥

सप्तला नवमालिका ॥ ७२ ॥

सप्तेति ॥ सप्त पर्णानि मनोबुद्धीन्द्रियाणि वा लाति ।
'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) ।
इति कः । 'अथ सप्तला । नवमालाचर्मकषागुञ्जासु पाटलौ
स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नवा स्तुला मालास्याः ।
कप् (५।४।१५४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवमालिकायाः' ॥
माध्यं कुन्दम्

मेति ॥ माघे साधुः 'तत्र साधु' (४।४।९८) इति यत् ।—
माघे भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत्—इति प्राश्नः ॥
(१) ॥*॥ कुं भुवं दायति, यति वा । 'दैप शोधने' (भ्वा० प०
अ०) 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) वा । 'आतः' (३।
२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) कुणति । 'कुण
शब्दे' (तु० प० से०) । 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति दो

वा । यत्तु—'तत्पुरुषे' (६।३।१४) इति द्वितीयाया अलुक्-
इति मुकुटः । तन्न । अलौकिकविग्रहे द्वितीयाया अप्रवेशात् ।
पश्चात् प्रवेशाच्च । 'माध्यः कुन्दः कुरुण्टकः' इति पुंस्काण्डे
रत्नकोषात् पुंस्त्वमपि । 'कुन्दो माघेऽस्त्री मुकुन्दभूमिनि-
ध्यन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुन्दस्य' ॥

रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः ।

रक्तेति ॥ रक्तपुष्पलाद्रक्तः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ।
'रक्तकोऽम्लानबन्धूकरक्तवल्गुरागिषु' इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ वप्राति चित्तम् । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या०
प० अ०) । 'उल्लादयश्च' (उ० ४।४।१) इत्यूकः । 'बन्धूकं
बन्धुजीवे स्याद्वन्धूकः पीतसारके' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ बन्धुरिव जीवं जलमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बन्धूक-
स्य' 'दोपहरिया' इति ख्यातस्य ॥

सहा कुमारी तरणिः

सहेति ॥ आतपं सहते । 'पह मर्षणे' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । 'सहो बले
न स्त्रियां स्यात्स्त्रियां तु नखभेषजे । दण्डोत्पलामुद्रपर्णाकुमा-
रीपृथिवीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुमारीव ।
यद्वा कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्' (चु० उ० से०) । अच्
(३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा कामयते ।
'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कमेः किदुचोपधात्ताः'
(उ० ३।१३८) इत्यारन् । 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति
ङीप् । 'कुमारी रामतरुण्यां नवमाल्ये नदीभिदि । कन्याप-
राजितागौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥
तरत्यनया । 'तृ हवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'अर्ति-
सृष्ट्रभ्रम्यम्ययवितृभ्योऽनिः' (उ० २।१०२) । 'तरणितु-
मणौ पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'कुमार्याः' 'घीउकुआरी' इति ख्यातायाः ॥

अम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥

अम्लेति ॥ न म्लायति स्म । 'गल्यर्थार्कर्मक-' (३।४।
७२) इति क्तः । 'संयोगादेरातो धातोर्यन्वतः' (८।२।४३)
इति नत्वम् । 'अम्लानस्त्वमले झिटीभेदे' इति हैमः । 'अ-
म्लानो महासहायां ना वाच्यलिङ्गस्तु निर्गले' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ महती चासौ सहा च । 'सम्महत-' (२।१।६१)
इति तत्पुरुषः । 'आन्महतः-' (६।३।४३) इत्यात्वम् ।—
महतो विमर्दस्य सहा वा—इति मुकुटः । तन्न । असामाना-
धिकरण्येनात्माप्रसङ्गात् । 'महासहा माषपर्ण्यामम्लानेऽपि
च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महासहायाः'
'कटसरया'—सामान्यस्य ॥

तत्र शोणे कुरवकः

तत्रेति ॥ तत्राम्लाने शोणे रक्ते । कुत्सित ईषद्वालीनां

१—पूर्वार्धे तु मेदिनीपठितम् । उत्तरार्धात्पूर्वी तु मेदिन्यां
नोपलभ्यते किंतु 'मधुशर्करावासन्ती—कुट्टिनीमदिरासु च'
इत्युपलभ्यते ॥

अल्पमकरन्दलाद् रवोऽत्र । बहुव्रीहित्वाच्च कादेशः । 'कुर-
वकः शोणाम्लानङ्घ्रिदीप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥३॥ कु
ईपद्वाति । संज्ञायां कुन् (उ० २।३२) । उवङ् (६।४।७७)
उकारद्वयवान् ('कुरुवकः') इति मुकुटः ॥ (१) ॥३॥ (ए-
कम्) 'रक्तवर्णायाः' ॥

तत्र पीते कुरुण्टकः ।

तत्रेति ॥ रुण्टति । 'रुटि स्तेयकरणे' (भ्वा० प० से०) ।
ण्वल् (३।१।१३३) । कुन् (उ० २।३२) वा । कुत्सितः
कोर्वा रुण्टकः । 'कुण्णति-' (२।२।१८) इति समासः । 'कु-
रुण्टकः पीतपुष्पाम्लानङ्घ्रिदिकयोः पुमान्' (इति मेदिनी)
॥३॥-कुर्यते । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकादण्टः ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ('कुरण्टी दारुपुत्र्यां ना श्लिष्य-
म्लानप्रभेदयोः' इति मेदिनी) । इत्येकोकारवान्-इति कश्चित् ।
तत्र 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) इति पठितुं युक्तम् ॥ (१)
॥३॥ रक्तपीतपुष्पयुक्त-'कुरुण्टकः' 'कुटसरया'-इति
ख्याताया एकैकम् ॥

नीला शिंटी द्वयोर्वाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥७४॥

नीलेति ॥ वण्यते । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'वाणा तु वाणमूले स्त्री नील-
श्लिष्यां पुनर्द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ दस्यते । 'दधु
उपक्षये' । (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।
गौरादिः (४।१।४९) । 'दासी वाणाभुजिष्ययोः' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥३॥ आर्तः क्षीणो गलति । 'गल अदने'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि
'नीलशिंटिकायाः' ॥

सैरीयकस्तु शिंटी स्यात्

सैरीयेति ॥ सीरे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३)
इत्यण् । कर्षेः । तत्र भवः । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) । 'सं-
ज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'सैरेयकः' इति पाठे 'नद्यादिभ्यो
ङ्क्' (४।२।९७) । 'सैरीयकः सहचरः सैरेयश्च सहा-
चरः । पीतो रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमेस्तं विभावयेत् । पीतः
कुरुण्टको ज्ञेयो रक्तः कुरुवकः स्मृतः । नील आर्तगलो दासी-
वाणा ओदनपाक्यपि' ॥ (१) ॥३॥ 'क्षिम्' इति रटति
अच् (३।१।१३४) । षष्ठेदरादिः (६।३।१०९) । गौरादि-
ङीष् (४।१।४९) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शिंटीसामान्यस्य' ॥

१—अत्र रंफो निरुकारः 'कुरवकारवकारणताम्' इति रघुः-
इति मुकुटः । 'कुरवकैः कुजन्मभिः सह संवससि' इति दमयन्ती-
श्लेषश्च ॥ २—'किरातिके कुरु कुरुवकाचितां चिताम्' इति बाणः-
इति मुकुटः ॥ ३—अस्यार्थश्लोकस्य 'सैरेयकस्तु शिंटी स्यात्सि-
न्कुरवकोऽरुणे' इत्यर्थव्याख्योत्तरं व्याख्या युक्ता ॥

तस्मिन् कुरवकोऽरुणे ।

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् सैरेयके ॥ (१) ॥३॥ एकम्
'रक्तकुरुण्टकस्य' ॥

पीता कुरुण्टको शिंटी तस्मिन् सहचरी द्वयोः ॥७५॥

पीतेति ॥ सह चरति । पचादौ 'चरट्' इति टित्वनिपा-
तनात् ङीप् (४।१।१५) यत्तु—'मिक्षासेना-' (३।२।१७)
इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् 'चरेष्टः'-इत्याह मुकुटः ।
तत्र । तत्र प्रमाणाभावात् । ('भवेत्सहचरो श्लिष्यां द्वयोरनु-
चरे त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ 'अन्येषामपि' (६।
३।१३७) इति दीर्घत्वे 'सहाचरः' इत्यपि, इति स्वामी-इति
मुकुटः । तदपि न । आङ्गैव सिद्धत्वात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'पीतकुरुण्टकस्य' ॥

ओडूपुष्पं जवा

ओडेति ॥ आ ईषदुनति । 'उन्दी छेदने' (रु० प० से०)
'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक्, बाहुलकादस्य डलम् ।
ओडूं पुष्पमस्य । यत्तु—'उड श्लेषणे' । बाहुलकाद्वन्—इति
मुकुटः । तत्र । धातुपाठे उडेरदर्शनात् । ('ओडूः पुंभूनि
नीवृति । ओडूः ख्यातो जवापुष्पे' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
जवति 'जु' सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च । अच् (३।१।१३४) ॥
(१) ॥३॥ जपति । अच् (३।१।१३४) । 'जवायां तु जपा
स्मृता' इति धर्मदासः । 'ओडूपुष्पेऽपि वृक्षेऽपि जवाशब्दः
प्रकीर्तितः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जपायाः'
'ओडर' इति ख्यातायाः ॥

पुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ।

पुष्पमिति ॥ वज्रमिव पुष्पम् ॥ (१) ॥३॥ तिलस्य
(यत्) पुष्पम् ॥३॥ एकम् 'तिलपुष्पस्य' ॥

प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥

करवीरे

प्रतीति ॥ प्रतीपो हासो विकासोऽस्य ॥ (१) ॥३॥ शतं
प्रासाः कुन्ता इव पत्राण्यस्य । शतं पुष्पाणि प्रास्यति वा ।
'अंशु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२)
॥३॥ चण्डमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥३॥ हयानां मारकः ॥ (४)
॥३॥ करं वीरयति । 'वीर विक्रान्तौ' (तु० उ० से०) । 'क-
र्मण्यण्' (३।२।१) । 'करवीरः कृपाणे स्याद्वैलमेदाश्वमार-
योः' । 'करवीर्यदितिश्रेष्ठगवीपुत्रवतीषु च' (इति मेदिनी)
॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'करवीरस्य' 'कणेर' इति ख्यातस्य ॥

करिरे तु ककरग्रन्थिलावुभौ ।

करीति ॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृ-
शूपकटिशौटिभ्य ईरन्' (उ० ४।३०) । यत्तु—'कृगशौडि-
भ्यः ईरच्'—इति मुकुटः । तत्र । उणादिवृत्तिषु तत्पाठ-
स्यादर्शनात् । करिणीरयति वा । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री

वृक्षमिद्वयोः पुमान् । करीरी चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'क्र' इति करोति । अच् (३।१।१३४) । टः (३।२।२०) वा । 'क्रकरः करीर-वृक्षे दीने क्रकचे च पक्षिभेदे च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ग्रन्थिरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । ग्रन्थि लाति वा । 'ग्रन्थिलस्तु करीरद्रौ विकटततरौ पुमान् । सग्रन्थौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'करीर-स्य' 'करील' इति ख्यातस्य ।

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥

मातुलो मदनश्च

उन्मत्त इति ॥ उन्मत्तयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । पचायच् (३।१।१३४) । 'उन्मत्त उन्मादवति धूस्तूरमुच्यन्तयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कितवाः सन्त्यस्य ग्राहकाः । अर्शआयच् (५।२।१२७) । कितान् निवसतो वञ्चति 'वञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) 'अन्वेभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०९) इति डः । 'कितवो धूर्तवन्मत्ते वञ्चके कनकाह्वये' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ धूर्व्यते स्म । 'धूर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ।—धूर्वति—इति तु प्राश्नः । तत्र कर्तरि क्तो दुर्लभः । 'मतिबुद्धिपूर्वार्थेभ्यश्च' (३।२।१८८) इति चकाराद्वा बोध्यः । यद्वा धूर्वणं धूर्तम् । भावे क्तः (३।३।११३) । तदस्यास्ति । अर्शआयच् (५।२।१२७) । 'धूर्ते तु खण्डलवने धूस्तूरे ना विटे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ धयति धातून् । 'धेत् पाने' (भ्वा० प० अ०) बाहुलकाद्वा । घृ-घोदरादिः (६।२।१०९) । धत्तूरस्तु स्मृतो धूर्तो देविता कितवः शठः' इति खामी ॥*॥ धूसयति । 'धूस कान्तिकरणे' (बु० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) तूर्यते । 'तूरी त्वरणहिंसयोः' (दि० आ० से०) । इगुपधत्वात् कः (३।१।१३५) । धूश्वासौ तूरश्च । 'धुस्तूरस्तु पुण्डरीको धूस्तूरः कनकाह्वयः' इति शब्दार्णवः । इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ कनकमाह्वयो यस्य । 'कनकं हेन्नि पुंसि स्यात्किञ्चुके नागकेसरे । धत्तूरे काञ्चनारे च कालीये चम्पकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ मास्ति नास्ति तुला यस्य । मा श्रीस्तुलाय, इति वा । कनकनामलात् । 'मातुलो ब्रीहिमिन्मातृभ्रात्रोश्च मदनद्वये । धत्तूरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ मदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । 'मदनः स्मरवसन्तद्विभ-दत्तूरसिद्धके' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'धत्तूरस्य' ॥

अस्य फले मातुलपुत्रकः ।

अस्येति ॥ मातुलस्य पुत्र इव । कन् (५।३।९६)

'मातुलपुत्रक इत्यपि मामकतनये फले च धूर्तस्य' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धत्तूरफलस्य' ॥

फलपुरो वीजपूरः

फलेति ॥ फलेन पूर्यते । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । मुकुटस्तु—फलं वीजं च पूरयति । कः—इत्याह । तत्राणुचितः । इगुपधत्वाभावाणिजन्तस्य ॥ (१) ॥*॥ एवं वीजपूरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलिङ्गस्य' 'विजौरा' इति ख्यातस्य ॥

रुचको मातुलङ्गके ॥ ७८ ॥

रुचेति ॥ रोचते । 'रुच दीप्तावेभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) अन्तर्भावितप्रत्ययः । कुन् (उ० ३।३२) । 'रुचको वीजपुरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्य-द्रव्ये चाप्युत्कटेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मीना-त्यरुचिम् 'मीञ् हिंसायाम्' (क्या० उ० अ०) । बाहु-लकात्तुन् । लुङ्यते । 'लुजि भासार्थः' (बु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) न्यङ्कादिः (७।३।५३) मातुश्वासौ लुङ्गश्च । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलिङ्गस्य' । खामी तु चतुर्णां पर्यायतामाह । तदुक्तम्—'फलपुरो वीज-पूरः केसरी वीजपूरकः । वीजकः केसराम्लश्च मा-तुलङ्गश्च पूरकः' । अनेकार्थे—'सौवर्चलं मातुलङ्गं शिलाच-न्दनपेषणी । ग्रीवाभरणकं चैषु चतुर्षु रुचकं स्मृतम्'—इति ॥ समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ।

जंवीरोऽपि

समीति ॥ समीरयति 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । ल्युः । 'समीरणस्तु पवने पथिके च फणिज्जके' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ मरौ वाति । कुन् । (उ० २।३२) । 'भवेन्मरुवकः पुष्पभिच्छल्यद्रुफणिज्जके' ॥ (२) ॥*॥ प्रस्थे सानौ पुष्पयति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ फणी जातोऽस्मात् । फणाभप-त्रपुष्पत्वात् । फणी उज्जको वर्जकोऽस्य, इति केचित् । उभौ पृषोदरादी (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ जम्यते । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) विच् (३।२।७५) । वीरयति । अच् (३।१।१३४) । जम् चासौ वीरश्च । 'जंवीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा दन्तशठद्वये' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'जम्बीरस्य' 'मरुआ' इति ख्यातस्य ॥

अथ पर्णासे कटिञ्जरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥

अथेति ॥ पर्णान्यस्यति । 'अमु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा पर्णैरसति । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कठिञ्

१—इतः परम् 'भद्रायाम्' इत्यपि लिखितमासीत् । तथापि मेदिन्यां तदपाठस्य कम् ॥

२—'पि कटके' इति पाठः ॥

जरयति । 'जूष्' (दि० प० से०) प्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३। २।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ कुण्ठति । 'शुठ प्रतीघाते' 'कुठि च' (भ्वा० प० से०) । 'पति-कठि-कुठि' (उ० १।५८) इत्येकम् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न शम् ॥—'कुठ गुठ प्रतीघाते' 'कुठी च' इत्यतो 'दर्दुरादयश्च' (उ० १।४०) इति ढक् । पृषोदरादित्वात् (उ० ६।३।१०९) अनुपङ्गलोपः—इति मुकुटः । तन्न । कुठ-धातोः सत्वे पृषोदरादित्वकल्पनावैयर्थ्यात् । ढक्कल्पनाऽपि व्यर्था । एकासिद्धत्वात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्णास्य' ॥

सिऽतेर्जकोऽत्र

सीति ॥ अत्र पर्णासे । अर्जयति । 'अर्ज सर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' (भ्वा० आ० से०) वा प्यन्तः । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एक 'श्वेतपर्णास्य' ॥

पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ।

पेति ॥ पाठोऽस्यास्ति । 'अतः' (५।२।११५) इतीति ॥ (१) ॥*॥ चितं बुद्धिं त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । स्वार्थे कन् (५। ३।७५) । 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रभिचञ्चुपाठिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वह्निः संज्ञा यस्य । वह्निपर्यायनामक इत्यर्थः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चित्रकस्य' 'चीता' इति ख्यातस्य ॥

अर्काह्वसुकास्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥

मन्दारश्चार्कपर्णे

अर्केति ॥ अर्क आह्वा यस्य । 'अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्यतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वसति । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'शृङ्गिहि-' (उ० १। १०) इत्युः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'वसुकं रोमके पुंसि शिवमल्लधर्कपर्णयोः' (इति मेदिनी) ।—बाहुलकात् 'भृम्-' इत्युः—इति मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रे वसतेर्ग्रहणात् ॥ (२) ॥*॥ आ स्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' । (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।१।१०९) । 'आस्फोतस्तु पुमानर्कपर्णे स्यात् कोविदारके । आस्फोता गिरिकर्ण्यं च वनमल्लयां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ नानात्वाद्गुणा बहूनि रूपाण्यस्य ॥ (४) ॥*॥ विकिरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृप्-' (उ० २।८१) इति क्युत् । इत्वम् (७।१।१००) रपरत्वम् (१।१।५१) बाहुलकादीर्घः ॥*॥ विविधः किरणोऽस्य, इत्यन्ये ॥ (५) ॥*॥ मन्दान् इयति । अण् (३।२।१) मन्दैर्यते वा । घल् (३। ३।१९) । 'मन्दारः स्यात्सुरद्रुमे । पारिभद्रेऽर्कपर्णे च मन्दारो हस्तिधृतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ अर्का-

भानि तीक्ष्णानि पत्राण्यस्य ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अर्कस्य' 'आक' इति ख्यातस्य ॥

अत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ।

अत्रेति ॥ अस्मिन् शुक्ले । अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) क्तिप् (३।२।७६) । अल् चासावर्कश्च । 'अलर्को धवलर्के स्याद्योगोन्मादितकुङ्कुरे' (इति मेदिनी) ।—अलयति—इति मुकुटः । तन्न । णातुपधाद्विप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ प्रतापं चक्षुस्तेजः स्यति । 'बोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) । प्रकृतास्तापसा येन वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतार्कस्य' ॥

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्टीलो बुको वसुः ॥ ८१ ॥

शिवेति ॥ शिवप्रिया मल्ली ॥ (१) ॥*॥ पशुपतेरयम् । तत्प्रियत्वात् । 'पाशुपतो वक्पुष्पे स्यात्पशुपत्यधिदैवते च तद्भक्ते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ एकमस्थि लाति । 'सु-षामादिलात्' (८।३।९८) षत्वं दीर्घत्वं च । 'एकाष्टीला वनतिक्तकौषधौ पुंसि वक्पुष्पे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वाति । बाहुलकात् कुकः । कुनोऽकारस्योत्वं वा ॥*॥ 'वकः' इति पाठे कुन् (उ० २।३२) । 'वक्स्तु वक्पुष्पे स्यात्कङ्के श्रीदे च रक्षसि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ वस्ते, वसति वा । 'शृङ्गिहित्रप्यसि वसि-' (उ० १।१०) इत्युः । 'व (व)-सुर्ना देवमेदामिभायोक्कवकराजसु । क्लीवं वृद्ध्यापेक्षे च रैरन्नमधुरे त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गुल्मा' इति ख्यातस्य 'वक्पुष्पस्य' ॥

बन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ।

बन्देति ॥ बन्धते । 'वदि अमिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । ('बन्दा लतान्तरे स्मृता । मिश्रक्यामपि बन्धां च') (इति स्पशदौ मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वृक्षमस्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ल्युट् (३।३।११३) । 'वृक्षादनी तु बन्दायां विदारीकन्दकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ वृक्षं रोहति । मूलविभुजादित्वात् (३।२।५) कः । वृक्षे रोहति इति वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ जीवति । 'रुहनिन्दजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि' (उ० ३।१२७) इति छच् । पित्वात् (४।१।४१) ङीष् । कन् (५।३।७५) । 'जीवन्तिका गुह्यां च जीवाख्यशाकबन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वृक्षोपरिजातलताविशेषस्य' ॥

वत्सादनी छिन्नरुहा गुह्यची तन्निकाऽमृता ॥ ८२ ॥

जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ।

वत्सेति ॥ वत्सैरयते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ छिन्ना रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'ढ्यापोः' (६।३।६३) इति हल् ॥ (२) ॥*॥ गुह्यति । 'गुह्य रक्षणे' (तु० प० से०) । बाहुल-

कादृचद् ॥ (३) ॥*॥ तच्चयति । 'तत्रि कुटुम्बधारणे' (उ० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ न मृतमस्याः । 'अमृता मागधीपथ्यागुह्यामलकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ जीवति । झच् (उ० ३।१२७) । 'जीवन्तिका गुह्यां च जीवाख्यशाकवन्दयोः' इति मेदिनी ॥ (६) ॥*॥ सोमस्य वल्ली ॥ (७) ॥*॥ विगतं शल्यमस्याः । 'विशल्याऽमिश्रिखादन्तीगुह्यचित्रिपुटासु च' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ मधुमयानि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीप् ॥ (९) ॥*॥ नव 'गुह्याः' ॥

मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥ ८३ ॥

मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्णपि ।

मूर्वेति ॥ मूर्वति । 'मूर्वी बन्धने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ दीव्यति । पचादौ (ग० ३।१।१३४) 'देवद्' इति निपातनात् (४।१।४५) ङीप् । मुकुटोक्तं गौरादित्वं चिन्त्यम् । 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मधु रसोऽस्याः । 'भवेन्मधुरसा द्राक्षामूर्विकादुग्धिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मुरति । 'मुर संवेष्टने' । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८९) । ('मोरटं तु भवेद्विष्णुमूलाङ्गोऽप्रसूनयोः) सप्तरात्रात्परक्षीरे, मूर्विकायां तु मोरटा' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ तेजति । 'तेज पालने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।१।१३३) ॥ (५) ॥*॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) अच् (३।१।१३४) ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावे सुवाऽपि । 'स्रुवा द्वयोर्होमपात्रे सल्लकीमूर्वयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ मधु लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (७) ॥*॥ मधुनः श्रेणिरत्र ॥ (८) ॥*॥ गोः कर्ण इव, गौः कर्णो यस्याः, इति वा । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीप् । 'गोकर्णोऽश्वतरेऽपि स्यान्मृगसर्पगणान्तरे । अङ्गुष्ठानामि-कोन्माने गोकर्णी मूर्विकौषधौ' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥ पीलोऽरिव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीप् । 'पीलुपर्णी चिचिकायां मूर्वायामौषधीभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'मूर्वायाः' 'मुहार' इति ख्यातायाः ॥

पाठाऽम्बष्टा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥
एकाष्टीला पापचेली प्राचीना वनतक्तिका ।

पाठेति ॥ पठ्यते । 'पठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । 'पाठस्तु पठने ख्यातो विद्धकर्ण्यो तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'अम्ब-

ष्टाऽप्यमल्लोण्यां स्यात् पाठायूधिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विद्धौ कर्णौ यया ॥*॥—अविद्धोऽच्छिद्रः पर्ण-रूपः कर्णोऽस्याः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ स्थापयति । ल्युट् (३।३।१९३) । 'स्थापनं रोपणे, पुंसि वने, पाठौ-षधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्ता । 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) । 'श्रेयसी करिपि-प्ल्यामभयापाठयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ रस्यते 'रस आस्वादने' (उ० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । 'रसो गन्धरसे जले । शङ्करादौ विषे वीर्ये तिक्तादौ द्रवरागयोः । देहधा-तुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान् । स्त्रियां तु रसनापाठा-सल्लकीकङ्गुभूमिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ पापे चलति । 'चल विलसने' (तु० प० से०) । पचादौ 'चेलद्' इति निपातनात् ङीप् (४।१।१५) । गौरादिल्लकल्पनं मुकुटकृतं व्यर्थम् । पचेर्यङन्तादचि 'पापक्ति' इति पापचो वायुः । तमीरयति वा । अण् (३।२।१९) ॥ (८) ॥*॥ प्राचि भवा । 'विभाषाब्धेः' (५।४।८) इति खः ॥ (९) ॥*॥ वने तिक्ता । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'पाठा' इति ख्यातायाः ॥

कटुः कटं वराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥

मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ।

केति ॥ कटति 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'श्वस्त्रिहि-' (उ० १।१०) इत्यत्र चकारादुः ।—'वटि-कटिभ्यां च' इत्युः—इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिषु तत्सूत्रस्यादर्शनात् । 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिक-योरपि । (नपुंसकमकार्ये स्यात्पुलिङ्गे रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च)' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कटति । अच् (३।१।१३४) । कटं (रोगम्) वृणोति । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) । 'संज्ञायां भृतृ-' (३।२।४६) इति खच् । 'अरुर्द्विषत-' (६।३।६७) इति शुम् ॥*॥—'कटंभरा' इति पाठः—इत्यन्ये । 'कटंभरा प्रसारण्यां रोहिण्यां गजयोषिति । कलम्बिकायां गोलायां वर्षाभूमूर्वयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अशोक इव रो-हति । 'कर्तुर्युपमाने' (३।२।७९) इति णिनिः । 'अशोकरोहिणी शक्ता चक्राङ्गी शकुलादनी' इति निघण्टुः ॥*॥ व्यस्तमपीदं नाम । 'अशोकः कटुरोहिण्यामशोको वज्रुलडुमे' इति रमसः । ('अशोकस्त्रिषु निःशोके पुंसि कङ्कलि-पादये । स्त्रियां तु कटुरोहिण्यां पारदे स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'रोहिणी कटुरोहिण्याम्' इति रुद्रः । 'रोहिणी कण्ठरुमिदि । भमितकटंभरासोमवल्केषु लोहितागवोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कटुश्चासौ रोहिणी च । 'कटुरोहिण्यरिष्टा च प्रोक्ता तिक्तकरोहिणी'

१-विश्वे तु 'गोकर्णोऽश्वतरे सपे सारङ्गे प्रमथान्तरे' इत्येवं पाठ उपलभ्यते ॥

इति निघण्टुः ॥ (४) ॥*॥ मत्स्यानां पित्तमिव । तत्स्वादुत्वात् ॥ (५) ॥*॥ कृष्णो वर्णेन भेदश्छेदोऽस्याः । कृष्णं मलं भिनत्ति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । डीप् (४।१।१५) । 'कृष्णभेदा चण्डरुहा' इति निघण्टुः ॥ (६) ॥*॥ चक्राकार-मङ्गमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) । 'अङ्गगात्र-' इति निर्मूलम् 'चक्राङ्गो मानसौकसि । चक्राङ्गी कटुरोहिण्याम्' इति मेदिनी ॥ (७) ॥*॥ शकुलैर्मत्स्यभेदैरघते । अत्तेः कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । 'शकुलादनी त्रियां कृष्ण-भेदे कटुकशकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'कटुरोहिण्याः' 'कुटकी' इति ख्यातायाः ॥

आत्मगुप्ता जडाऽव्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ८६
ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छुश्च मर्कटी ।

आत्मेति ॥ आत्मना गुप्ता । दुःस्पर्शत्वात् । 'कर्तृक-रण-' (२।१।३२) इति सगासः ॥ (१) ॥*॥ जडयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिजन्तादच् (३।१।१३४) । 'जडा त्रियाम् । शूकशिम्ब्यां हिमप्रस्तमूकाप्रज्ञेषु तु त्रिषु' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—कण्डूदिना दौःस्थ्य-जननादिन्द्रियाणि जडयति स्तम्भयति । 'जल अपवारणे' (चु० प० से०)—इत्यवोचत् । तत्र । णौ वृद्धिप्रसङ्गात् । जडति वा । डलयोरैक्यात् ॥*॥—न जहाति शूकान् । अजहा । 'ज्ञेया जाङ्गलिका सैव साऽजहा प्रावृषायणी' इतीन्दुः—इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ न विगतमण्डमस्याः । 'अव्यण्डा वृषभी गुप्ता' इतीन्दुः । मुकुटस्तु—अधिक-मण्डं बीजमस्याः, अधिकममति । 'अम रोगे' (भा० प० से०) 'नमन्ताट्टः' (उ० १।१।१४) वा । अव्यण्डा—इ-त्याह । तत्र मूलं मृग्यम् ॥ (३) ॥*॥ कण्डूं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वत्वमपि । 'कपिक-च्छुश्च कण्डूरा कण्डूरा शूकशिम्बिका' इतीन्दुः । मुकुट-स्तु—कण्डूरस्तस्याः । 'कण्डूकच्छुभ्यां ह्रस्वश्च' इति रो ह्रस्वत्वं च—इत्याह । तत्र । उक्तवार्तिकस्यादर्शनात् ॥ (४) ॥*॥ 'प्रावृषा तु जलाण्वे' इति त्रिकाण्डशेषः । प्रावृषामेति अयते, वा । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । 'कृत्स्नचः' (८।४।२९) इति णत्वम् ॥ (५) ॥*॥ ऋष्यैर्मृगैः प्रोक्ता । ऋषिभिरप्रोक्ता, इति वा । 'ऋष्यप्रोक्ता शतावर्षतिबला-शूकशिम्बिषु' इति (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ 'शूकयुक्ता शिम्बिः' । 'शश्वच्छशाङ्गशिशिराणि च शूकशिम्बिः' इत्यू-ष्मविवेकात् द्वितालव्या । 'शूकशिम्बिस्तु मर्कटी । शूक-शिम्बा च' इति वाचस्पतिः ॥ (७) ॥*॥ कपीनां कच्छः । कण्डूहेतुत्वात् ॥ (८) ॥*॥ मर्कटीव । विविधचेष्टाहेतु-त्वात् । 'अथ मर्कटी । करज्जमिच्छुकशिम्ब्योः पुंसि वानर-लुतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव 'मर्कट्याः' 'कवाच' इति ख्यातायाः ॥

चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शंबरी वृषा ॥ ८७ ॥
प्रत्यक्षश्रेणीसुतश्रेणी रण्डा मूषिकपण्यपि ।

चित्रेति ॥ चित्रं रूपमस्याः । 'चित्राखुपर्णागोडुम्बा-सुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च छि-याम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपगता चित्रम् ॥ (२) ॥*॥—न्यग् रणद्धि । बहुमूलत्वात् । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१)—इति प्राब्धः । न्यब्धं रणद्धि, इति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'न्यग्रोधस्तु पुमान्व्यो-मवटयोश्च शमीतरौ' । न्यग्रोधी तूपचित्रायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भा० प० से०) लटः शतृ (३।२।१२४) ॥ (४) ॥*॥ शं वृणोति । 'वृज् वरणे' (खा० उ० से०) । 'शमि धातोः' (३।२।१४) इत्यच् । गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—खच् (३।२।४६)—इ-त्याह । 'शंबरं सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः । शंबरी चाखुपर्ण्या स्यात्' (इति तालव्यादौ मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ('वृषो धर्मे बलीवर्दे' श्रद्धयां पुराशिमे-दयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च व्यासमूषिकशुकले । तथा वास्तु-स्थानभेदे पुमानेष प्रकीर्तितः । वृषा मूषिकपर्ण्या च, यती-नामासने वृषी') ॥ (६) ॥*॥ प्रतीची श्रेणी यस्याः ॥ (७) ॥*॥ सुतानां श्रेणी यस्याः ॥ (८) ॥*॥ रमन्तेऽत्र । 'रमु क्रीडायाम्' (भा० आ० अ०) । 'वमन्ताट्टः' (उ० १।१।१४) । 'रण्डा मूषिकपर्ण्या च विधवायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥*॥ स्वामी तु—चण्ड्यते । 'चण्डा' । 'प्रत्यक्षश्रेणी वृषा चण्डा पुत्रश्रेण्याखुपर्णिका' इति निघण्टुः—इत्याह ॥ (९) ॥*॥ मूषिकः पर्णमस्याः । मूषिककर्णाकारपत्रत्वात् । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति डीप् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'मूषिकपर्ण्याः' 'मूसाकर्णी' इति ख्यातायाः ॥

अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ॥ ८८ ॥
प्रत्यक्षपर्णी कीशपर्णी किणिहीखरमज्जरिः ।

अपेति ॥ अपमार्जन्यनेन । 'हलश्च' (३।३।२१) इति घञ् । निष्ठाग्रामनिट्त्वात् कुलम् (७।३।५२) । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः । अपकृष्ट आसमन्तान् मार्गोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ शिखरे प्रायेण भवति । अध्यात्मादि-त्वात् (वा० ४।३।६०) ठक् ॥ (२) ॥*॥ धाम्नोऽर्गः । धामार्गं वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'धामार्गवस्तु पुंसि स्यादपामार्गे च घोषके' (इति मेदिनी) ॥*॥—'अधा-मार्गवः' । अधामार्गवोऽपामार्गः कोशातकी च इति व्यर्थे—इति स्वामी ॥ (३) ॥*॥ मयूरप्रतिकृतिः । 'इवे प्रति-कृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'मयूरकोऽप्यपामार्गे क्लीबं

१—आधुनिकास्मदुपलब्धस्वामिपुस्तकद्वये तु अकारादित्वं नोपलभ्यते ॥

तुत्याजने पुनः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ प्रत्यङ्गि
पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४११५४) इति ङीष् ॥ (५)
॥*॥ कपिलोमतुल्यानि लोमशानि पर्णान्यस्याः ॥*॥
'केशपर्णी' इति खामी ॥ (६) ॥*॥ किणिनो व्रणान्
जिहीते । 'ओहाङ् गतौ' (खु० आ० अ०) । 'आतोऽऽनुप-'
(३१२३) इति कः । गौरादिः (४११४१) । किणिनो व्रणान्
हन्ति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३१२१०९) इति डः ॥ (७)
॥*॥ खरा मज्जरिरस्याः ॥*॥ गौरादिः (४११४१) वा ॥
(८) ॥*॥ अष्टौ 'अपामार्गस्य' ॥

हज्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥
अङ्गारवल्ली बालेयशाकवर्धरवर्धकाः ।

हज्जीति ॥ हन्ति रोगान् । पचाद्यच् (३१११३४) ।
पृषोदरादिः (६१३१०९) । 'अङ्गारवल्ली हज्जी च वर्दो वर्ध-
रकस्तथा' (इति निघण्टुः) ॥*॥ भनक्ति रोगान् । 'भञ्जो
आमर्दने' (रु० प० अ०) । ण्वल् (३१११३३) वा । पृषोदरादिः
(६१३१०९) (फज्जिका, इति वा-इति मुकुटः) ॥ (१)
॥*॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते वेदभागे नपुंसकम् ।
भूमिदेवे तु पुंलिङ्गः फज्जिकापृक्कयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ पद्मामं पुष्पमस्याः । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूह-
निधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फज्जिकाश्रीचार्वार्टीप-
न्नगीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ भर्जनम् । 'भ्रस्ज पाके'
(तु० उ० से०) । घञ् (३१३११८) 'भ्रस्जो रोपधयो रमन्त्य-
तरस्याम्' (६१४४७) इति रमागमः । 'चजोः—' (७३३
५२) इति कृत्वम् । 'भृजी भर्जने' (भ्वा० आ० से०) वा ।
घञ् (३१३११८) भर्गोऽस्त्यस्याः । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५१२।
१०३) ॥ (४) ॥*॥ ब्राह्मणयष्टिरिव । तादृशप्रकाण्डत्वात्
'इवे प्रतिकृतौ' (५१३१९६) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ अङ्गारव-
द्वल्लयस्याः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न कप् ॥ (६) ॥*॥
बालेयस्य शाकः । गर्दभभक्ष्यशाकत्वात् ॥ (७) ॥*॥ वर्धति ।
'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) यङ्लुगन्तः । पचाद्यच् (३११।
१३४) ॥ (८) ॥*॥ वर्धते । 'वृधु छेदने' (भ्वा० आ० से०) ।
ण्वल् (३१११३३) ॥ (९) ॥*॥ नव 'भार्ग्याः' ॥

मज्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेशिका ॥ ९० ॥
मण्डूकपर्णी मण्डीरी मण्डी योजनवल्लयपि ।

मज्जिति ॥ मज्जौ शोभने वर्णे तिष्ठति । 'सुपि स्थः'
(३१२१४) इति कः । 'अम्बाम्ब—' (८१३१९७) इति षत्वम् ।
पृषोदरादिः (६१३१०९) यद्वा अतिशयेन मञ्जुः । 'अतिशा-
यने तमविष्ठनौ' (५१३१५५) ॥ (१) ॥*॥ विकसति । 'कष
गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) ॥*॥—विकष-
ति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । (विकषा)—
इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ जिङ्गति । 'जिगि गतौ' इति केचि-
त्पठन्ति । गौरादिः (४११४१) ॥ (३) ॥*॥ समन्ततोऽङ्गति ।

'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३१११३४) ॥ (४)
॥*॥ काले मिश्यते 'मिश शब्दे' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घञ्
(३१३१९९) । गौरादिः (४११४१) स्वार्थे कन् (५१३१७५)
॥*॥ कालं वर्णं मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) ।
पूर्ववत् । मूर्धन्यपा, इति वा । 'मज्जिष्ठा कालमेषी च' इति
निघण्टुः ॥ (५) ॥*॥ मण्डूकवत् पर्णमस्याः । 'पाककर्ण-'
(४११५३) इति ङीष् । 'मण्डूकपर्णी मज्जिष्ठाम्राह्मण्योर्ना
तु शोणके' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ मण्डति । 'मण्ड
आमण्डने' ।—'मडि गतौ'—इति खामी । बाहुलकादीरन् ।
गौरादिः (४११४१) मण्डीरी ॥*॥ प्रज्ञायण् (५१४३८) ।
'हेमपुष्पी च भाण्डीरी' इति रभसः ॥ (७) ॥*॥ पचा-
द्यच् (३१११३४) । गौरादिः (४११४१) 'मण्डी योजनव-
ल्लयपि । रक्ता मण्डीरिका च' इतीन्दुः ॥ (८) ॥*॥ योजन-
गामिनी वल्ली ॥ (९) ॥*॥ नव 'मज्जिष्ठायाः' 'मज्जिठ'
इति ख्यातायाः ॥

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥ ९१ ॥
रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।

येति ॥ यसनम् 'यसु प्रयत्ने' (दि० प० से०) । भावे घञ्
(३१३११८) यासोऽस्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५१२१२७) । याति ।
बाहुलकादसच् वा ॥ (१) ॥*॥ यौति 'यु मिश्रणामिश्रणयोः'
(अ० प० से०) । 'ऋतन्यजि—' (उ० ४१२) इत्यासः (२)
॥*॥ दुःखेन स्पृश्यते । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) घञ् ।
(३१३११९) । खल् (३१३१२६) वा । 'दुःस्पर्शो धन्वयासे
ना कण्टकार्यो स्त्रियां त्रिषु । खरस्पर्शे' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ धन्वनो यासः । मारुभवत्वात् ॥ (४) ॥*॥ कुं नाश-
यति 'णश अदर्शने' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।
१११३४) । स्वार्थे कन् ॥ (५) ॥*॥ रोदयति । 'रुदिर अश्रु-
विमोचने' (अ० प० से०) । ल्युट् (३१३११३) । 'रोदनं
क्रन्दनेऽस्त्रेऽपि दुरालम्भौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥
'चोदनी' (इति खामी) ॥ (६) ॥*॥ कच्छं राति । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) । 'आतः—' (३१२१३) इति कः । पृषोदरा-
दित्वात् (६१३१०९) ह्रस्वः । 'कच्छुरा शूकशिम्ब्यां च
शटीदुःस्पर्शयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ नान्तो-
ऽस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि ।
कणादुरालभापथ्यापावल्यामलकीषु च । (विश्वंभरायुहच्योः
स्यात्)' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ समुद्रान्तोऽस्त्यस्याः ।
अर्शआद्यच् (५१२१२७) । समुद्रोऽन्तोऽस्या वा । 'समुद्रान्ता
तु कार्पासीपृक्कादुरालभासु च' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥
दुःखेनालभ्यते । 'डुलभम् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ईष-
दुःसुषु—' (३१३१२६) इति खल् । आगमशासनस्यानित्य-
त्वान्न नुम् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'धन्वयासस्य' 'यवासा'
इति ख्यातस्य ॥

पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्णिका ॥ ९२ ॥
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धोवनिर्गुहा ।

पृश्नीति ॥ पृश्निरत्नं पर्णमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति डीप् ॥ (१) ॥*॥ पृथगसक्तं पर्णमस्याः । डीष् (४।१।५४) ॥ (२) ॥*॥ चित्रं पर्णमस्याः ॥ (३) ॥*॥ अङ्घ्रालभ्य पर्णान्यस्याः । डीष् (४।१।५४) स्वार्थे कन् (५।१।७५) ॥*॥ —अङ्घ्रि मूलमारभ्य वल्लिरस्याः । 'अङ्घ्रिवल्लिका'— इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ क्रोष्टुमिविन्ना विचारितेव । दत्तेव, इति वा ॥ (५) ॥*॥ सिंहपुच्छमस्याः सिंहपुच्छाकारपुष्पत्वात् । 'उपमानात् पक्षाच्च पुच्छाच्च' (वा० ४।१।५) इति डीप् ॥ (६) ॥*॥ 'कलं शुक्ले त्रिष्वजीर्णे' (इति मेदिनी) । कलं द्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । इन् (उ० ४।१।१८) । बाहुलकादाकारलोपः ॥ (७) ॥*॥ धावति । 'धावु गतिशुद्ध्योः' (भ्वा० उ० से०) । बाहुलकादनिः ॥ (८) ॥*॥ गूहति । 'गूह संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (९) ॥*॥ नव 'सिंहपुच्छ्याः' 'पिठवनी' इति ख्यातायाः ॥

निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ९३
प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ।

निदीति ॥ निदिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । टाप् (४।१।४) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ स्पृशति । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) । इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।—'स्पृश बाधनस्पर्शनयोः'— इति मुकुटोक्तं निर्मूलम् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ व्याजिप्रति । 'व्याघ्रादिभिः-' (२।१।५६) इति लिङ्गात् 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । न तु 'पाघ्रा-' (३।१।१३७) इति शः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ बृहति । 'बृह बृद्धौ' (भ्वा० प० आ०) । 'वर्तमाने पृषद्बृहत्-' (उ० २।८४) इति निपातः । शतृवत्त्वान् डीप् (४।१।६) । 'क्षुद्रायां क्षुद्रवार्ताक्यां बृहती छन्दसि कचिद्' इति शाश्वतः ॥ (४) ॥*॥ कण्टकानियति । 'ऋ गतौ' (तु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (५) ॥*॥ प्रचोदयति । 'चुद संचोदने' (तु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (६) ॥*॥ क्रोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ।—'णिजन्तेन विगृह्य' कः—इत्यभिधानं मुकुटस्य चिन्त्यम् । णिजन्तस्येगुपधत्वाभावात् अनुपयोगाच्च ॥ (७) ॥*॥ क्षुणति । 'क्षुदिर् संपेषणे' (ह० उ० अ०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । यस्तु—'क्षुद संप्रेरणे'—इति धातुरप्यस्तौ मुकुटेन । स धातुपाठे न लभ्यते । 'क्षुद्रा व्यञ्जानटीकण्टकारिकासरघासु च । चाङ्गेरीवेद्ययोर्हिस्वामक्षिकामात्रयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ 'दुस्पृश्यते । 'ईषदुर्-' (३।३।१२६)

इति खल् ॥ (९) ॥*॥ 'राष्ट्रं स्यात्पवर्तने । उपद्रवे क्लीव-पुंसोः' (इति मेदिनी) । राष्ट्रमस्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'कण्टकारिकायाः' 'भटकटा' इति ख्यातायाः ॥

नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥
रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ।

नीलीति ॥ 'नीलादोषधौ' (वा० ४।१।४२) इति डीष् । 'नीली रुमेदनीलिन्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कल्यते । 'कल क्षेपे' (तु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । यत्तु—कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । कलधातोर्विण्णान्तत्वाभावात् । वृद्धभावप्रसङ्गाच्च । प्यन्तत्वे 'कल्यते' इति विग्रहप्रदर्शनस्यासंभवाच्च । वर्णत्वाभावाच्च डीष् । 'काला तु कृष्णत्रिवृतामञ्जिष्ठानीलिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्रीतकं क्रयोस्त्यस्याः । कपिरिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'अतः' (५।२।११५) इति ठन् । 'क्रीतकं विनिमयः' इति स्वामिसुकुटौ ॥ (३) ॥*॥ ग्रामे भवा । 'ग्रामाद्यखनौ' (४।२।९४) । 'ग्रामीणा नीलिकायां स्त्री ग्रामोद्भूतेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ मधुराणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति डीष् । 'मधुपर्णी तु गंभार्या नीलीसंज्ञौषधावपि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ रञ्जयति । ल्युट् (३।३।११३) । णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् 'असनयोश्च' इति नलोपो न । रज्यतेऽनया, इति विग्रहे तु 'करणा-' ३।३।११७ इति ल्युटि भवत्येव । 'रज्जेः क्युन्' (उ० २।७९) इति वा । 'गुडारोचनिकानीलीमञ्जिष्ठासु च रञ्जनी । रञ्जनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ श्रीमत् फलमस्याः । 'श्रीफलः पुंसि मालद्रे धात्रीनीलिकयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ तुद्यते । 'तुद् व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'पातुतुदि-' (उ० २।७) इति थक् । तुत्थयति वा । 'तुत्थ आवरणे' । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तुत्थमञ्जनमेदे स्यात्रीलीसूक्ष्मैलयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'वहिश्रि-' (उ० ४।५१) इति निः ॥*॥ 'तूणी' इति स्वामी । 'तूण पूरणे' (तु० आ० से०) । तूण्यतेऽनया । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । गौरादिः (४।१।४१) । 'तूणी नील्यां निषङ्गे ना' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ दोलयति । 'दुल उत्क्षेपे' (तु० प० से०) । पचाद्यच् 'दोला नील्यां यानान्तरेऽपि च' (इति

१—'अनिदिताम्' (६।४।२४) इति सूत्रे भाष्ये 'रजकरजनरजःसुपसंख्यानम्' इति वार्तिकेन 'रजकरजनरजःसु कित्वा-त्सिद्धम् । कित एवैत औणादिकाः' इति भाष्येण तत्रलकैयटेन 'असनयोश्च' इति वाक्यस्याभावध्वननेन ल्युटि नलोपाप्राप्त्या 'णि-जोपस्येलादिभवेत्येतन्तग्रन्थोऽसंगत एवेति बोध्यम्' ॥

मेदिनी) ॥३॥ 'मेल' इति खामी । 'तुत्था श्रीफलिका मेल' सारवाही च रजनी' इति निघण्टुः ॥ (१०) ॥३॥ नीलो वर्णोऽस्त्यस्याः । 'अतः' (५।२।११५) इतीतिः ॥ (११) ॥३॥ एकादश 'नाल्याः' 'नील' इति ख्यातस्य ॥

अवल्गुजः सोमराजी सुवह्निः सोमवह्निका ॥ ९५ ॥
कालमेषी कृष्णफला वाकुची पूतिफल्यपि ।

अवेति ॥ अवल्गोरशोभनाज्जातः ॥ (१) ॥३॥ सोम इव सोमेन वा राजति । 'राजु दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'उपमाने' (३।२।७९) इति 'सुप्यजातौ' (३।२।७८) इति वा णिनिः ॥ (२) ॥३॥ शोभना वह्निरस्याः ॥ (३) ॥३॥ सोमस्य वह्निः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥३॥ कालं मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) ॥ (५) ॥३॥ कृष्णं फलमस्याः । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् ॥ (६) ॥३॥ वातं कोचयति । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥३॥ मुकुटस्तु—वाचं गुञ्जति । 'वागुजी' इत्याह । 'गुजि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् । गौरादिः (४।१।४९) ॥ (७) ॥३॥ पूतिः फलेष्वस्याः 'पाककर्ण' (४।३।५३) इति डीप् ॥ (८) ॥३॥ अथौ 'वकुची' इति ख्यातायाः ॥

कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥
उषणा पिप्पली शौण्डी कोला

कृष्णेति ॥ कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'कृष्णा स्याद्गौपदीनीलीकणाद्राक्षसु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ उपकोलति । 'कुल संस्थाने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) अत्र्यादिः (उ०।४।११२) ॥३॥ उपगताकुल्याम्, इति वा ॥ (२) ॥३॥ विदेहेषु भवा । 'वैदेही रोचनासीतावणिकस्त्रीपिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ मगधेषु भवा । 'मागधी स्त्री कणायूथ्योर्वाच्यवन्मगधोद्भवे । पुंसि वैद्याक्षत्रियाजे शुक्लजीरकवन्दिनोः' ॥ (४) ॥३॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१।१०६) कलच् । 'चपला कमलाविद्युत्पुंश्लीपिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् क्युन् (उ० २।७८) ॥३॥ दीर्घादिरपि । ऊषति । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) 'ऊषणं भरिचे क्लीबं कणायामूषणा स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥३॥ पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । बाहुलकाद-उच् । पृषोदरादिः । गौरादिः (४।१।४९) । 'पिप्पलं स-लिले वल्लच्छेदभेदे च ना त्रौ । निरर्गले पक्षिभेदे कणायां

पिप्पली स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥३॥ शुण्डायां म-द्यपानगृहे भवा । 'शौण्डो मत्ते च विख्याते पिप्पल्यां तु भवेत्स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥३॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कोलं कोलफले क्लीबं पिप्पलीचव्ययोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥३॥ दश 'पिप्पल्याः' ॥

अथ करिपिप्पली ।

कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् ॥ ९७ ॥

अथेति ॥ करीव पिप्पली । वृहत्त्वात् ॥ (१) ॥३॥ कपिरिव वल्ली ॥३॥ कोल इव वल्ली । तयोस्तुल्यरोमत्वात् ॥ (२) ॥३॥ (३) ॥३॥ अतिशयेन प्रशस्ता । 'श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ वस्ते । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) । बाहुलकात्कि-रच् ॥३॥ तालव्यपाठे तु । वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । संज्ञापूर्वकत्वान्न संप्रसारणम् । 'वशिरः पुमान् । किणिहीहस्तिपिप्पल्योः', 'क्लीवेऽन्धिलवणे स्मृतम्' (इति मे-दिनी) ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'गजपिप्पली' इति ख्यातायाः ॥

चव्यं तु चविकम्

चेति ॥ चव्यंते । 'चर्व अदने' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२५) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'चव्यं तु चविके क्लीबं वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ कुन् (उ० २।३२) । चविकम् ॥ (२) ॥३॥ स्त्रियाम-पि । 'चव्या कोला च चविका चव्यं कुञ्जरपिप्पली' इति हट्चन्द्रः ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'चव्य' इति ख्यातस्य । के-चित्तु पूर्वान्वयमाहुः । यदाह चन्दनन्दनः—'चव्या कोलाथ चविका श्रेयसी गजपिप्पली । च्यवना कोलवल्ली तु चव्यं कुञ्जरपिप्पली' । अत्र पक्षे तुस्थाने चः पाठ्यः ॥

काकचिचागुञ्जे तु कृष्णला ।

काकेति ॥ काकवर्णा चिंचा ॥३॥ गौरादिः (४।१।४९)-इति खामी ॥ (१) ॥३॥ गुञ्जति । 'गुजि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'गुञ्जा तु का-कचिंचायां पटहे च कलध्वनौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ कृष्णं वर्णं लाति ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'गुञ्जायाः' 'घोंगची' इति ख्यातायाः ॥

पलंकषा त्विश्रुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८ ॥
गोकण्टको गोश्रुरको वनशृङ्गा इत्यपि ।

पलमिति ॥ पलं मांसं कषति । 'कष हिंसार्थः' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पृषोद-रादिः (६।३।१०९) ।—'तत्पुरुषे' (६।३।१४) इति द्विती-याया अलुक्—इति मुकुटः । तत्र । अलौकिकविग्रहेऽमोऽप्र-वेशात् । 'पलंकषा गोश्रुरके स्त्रियां रास्त्रापलाशयोः' इति मूर्धन्यान्तेषु रभसः । यस्तु—'कषति' इति विग्रहः 'पृषोदरा-

दिः' (६।३।१०९) — इत्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । कषितिनैव सिद्धत्वात् । अच्प्रत्ययविधानमपि चिन्त्यच् । कर्मण्यणः प्रसङ्गात् । 'पलंकषा गोक्षुरके राक्षसगुल्किशुके । तु(सु)ण्डीरीलाक्षयोश्च श्री राक्षसे तु पलंकषः' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ इक्षुगन्ध इव गन्धोऽस्याः । समासान्तो विधिरनित्यः । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्टृणां काशे च गोक्षुरे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ शुनो दंष्ट्रेव । संज्ञापूर्वकत्वाच्च दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ खादुः कण्टकोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ गोर्धे नोः पृथिव्या वा कण्टकः । 'गोकण्टको गोक्षुरके स्थपुटे च गवां खुरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ क्षुरति 'क्षुर विलेखने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इतिकः स्वार्थे कन् (५।३।७५) गोर्गौर्वा क्षुरकः ॥ (६) ॥*॥ वनस्य शृङ्गाट इव । 'श्वदंष्ट्रो गोक्षुरस्त्रिकण्टकपुटः श्वदंष्ट्रा खादुकण्टकः' इति रभसः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'गोक्षुरस्य' 'गोखुरू' इति ख्यातस्य ॥

विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ॥ ९९ ॥
शृङ्गी महौषधं च

वीति ॥ विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'अश्रुमुपि-' (उ० १।१।५१) इति कुन् । 'विश्वं समस्ते जगति, विश्वे देवेषु, नागरे । विश्वा चातिविषायां स्यात्' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ वेवेष्टि । 'विष्ट व्यसौ' (जु० उ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विषं जलेऽतिविषायां स्त्रियां, इवेडे तु न स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ प्रतीपं विषमस्याः ॥ (३) ॥*॥ विषमतिक्रान्ता ॥ (४) ॥*॥ विषमुपगता ॥ (५) ॥*॥ अरुणो वर्णोऽस्याः । 'अरुणातिविषारुणामाजिष्ठात्रिवृतासु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्र्या० प० से०) । 'शृणातेर्हस्त्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् किन् नुट् च । गौरादिः (४।१।४१) । 'शृङ्गी विषायामृषभे स्वर्णमीनविशेषयोः' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ महच्च तदौषधं च । 'महौषधं तु शृण्व्यां स्याद्विषायां लघुनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'अतिविषायाः' 'अतीस' इति ख्यातस्य ॥

अथ क्षीरावी दुग्धिका समे ।

अथेति ॥ क्षीरमवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥ (१) ॥*॥ दुग्धमस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ द्वे 'दुग्धिकायाः' 'दुग्धी' इति ख्यातायाः ॥

शतमूली बहुसुताभीरुर्निन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥

ऋष्यप्रोक्ताभीरुपञ्जीनारायण्यः शतावरी ।

अहेरुः

शतेति ॥ शतं मूलान्यस्याः ॥ (१) ॥*॥ बहवः सुता यस्याः ॥ (२) ॥*॥ न भीरुः । स्थिरपत्रत्वात् ॥ (३) ॥*॥

नीलोत्पलाकारपुष्पत्वाद् इन्दीवरमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'इन्दीवरं कुवलये शतावर्षा तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ वृणोति (गन्धेनेन्द्रियम्) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (५) ॥*॥ ऋष्यैः प्रोक्ता । 'ऋष्यप्रोक्ता शतावर्षतिवलाश्लकशिम्बिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ अभीरुणि पत्राण्यस्याः । 'पाककर्म-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (७) ॥*॥ नारायणाज्जाता । 'नारायणोऽच्युतेऽभीरुगौर्योर्नारायणी मता' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ शतेनावृणोति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'शतावरी तु शच्यां स्यादिन्दीवर्षामपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ न हिनोति । 'हि गतौ' (खा० प० अ०) बाहुलकाद् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'सहस्रमूल्याः' 'शतावरी' इति ख्यातायाः ॥

अथ पीतद्रुकालेयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥

दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ।

अथेति ॥ पीतं द्रवति । 'दृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्वदित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यत्तु मुकुटेनोक्तम् — 'अपष्टादयः' इति कुः — इति । तत्र । टिलोपस्यालाभात् । एतादृशसूत्राभावाच्च ॥ (१) ॥*॥ कलेरयम् । 'सर्वत्राभिकलिभ्यां ढक्' (वा० ४।२।८) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥ 'कालीयकः' इति वा पाठः । कालस्य वर्णस्यायम् । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) । 'निर्दिष्टा वै कटकिकी स च कालेयकः स्मृतः । कालीयको दारुनिशा' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ हरिः पिङ्गः पीतो वा दुरस्य । 'हरिद्रुः पीतचन्दनम्' इति निघण्टुः ॥ (३) ॥*॥ वीर्यते । 'दृ विदारणे' (त्र्या० प० से०) 'दृसनि-' (उ० १।३) इति जुण् । 'वोतः-' (४।१।४४) इति '-गौरादिभ्यः-' (४।१।४१) इति वा ङीष् । 'दार्वी दारुहरिद्रायां तथा गोजिह्विकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ पचति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पीतदारु पचंपचा' इति निघण्टुः ॥ (५) ॥*॥ दारुश्चासौ हरिद्रा च ॥ (६) ॥*॥ पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । विच् (३।२।७५) । पद् चासौ जनी च । परं पालकं स्वारथ्यं जनयति वा । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'पर्जन्याः' 'दारुहलदी' इति ख्यातायाः ॥ वचोऽग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्जिका ॥ १०२ ॥

वेति ॥ वक्ति वचेरन्तर्भावितव्यर्थात् पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('वचः कीरे वचौषधौ । शारिकायां च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उग्रो गन्धोऽस्याः । 'उग्रगन्धाजमोदायां वचायां छिक्किकोषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ षड् ग्रन्था ग्रन्थयो यस्याः । 'षड्ग्रन्था तु वचायां स्त्री स्यात्कर्जान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ गौर्लो

मास्याः । गोशब्दे गोलोमसदृशे लाक्षणिकः । अच् (५।४। ७५) योगविभागात् समासान्तः । गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'गोलोमी' श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ शतं पर्वाण्यस्याः सन्ति । ब्रीह्यादिलात् (५।२। ११६) ठन् । डावन्तात्स्वार्थे कन् (५।३।७५) वा । 'शत-पर्विका तु दूर्वायां वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वचायाः' 'वच' इति ख्यातायाः ॥

शुक्ला हैमवती

शुक्लेति ॥ हैमवति भवा । 'हैमवत्यभयाखणक्षीर्योः श्वेतवचोमयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वेत-मूलवचायाः' ॥

वैद्यमातृसिंहौ तु वाशिका ।

वृषोऽटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥१०३॥

वैद्येति ॥ वैद्यस्य मातेव ॥ (१) ॥*॥ हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (६० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषो-दरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । 'सिंही' तु कण्टकार्या स्यात् (वार्ताकौ वासकेऽपि च' इति मेदिनी) । 'सिंही' खर्भातुमातरि । वासावृहृत्योः क्षुद्रायाम्' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ वाश्यते । 'वाश्च शब्दे' (दि० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । स्वार्थे कन् । यद्वा उश्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वल् ॥*॥ दन्त्यान्तोऽपि । वासयति । पचाद्यच् (३। १।१३४) । 'वासो गृहेऽप्यवस्थाने वासा स्यादटरूपके' इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ वर्षति मधु । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'वृषः स्या-द्रासके धर्मे सौरभेये च शुक्ले' इति मूर्धन्यान्ते विश्वः । यत्तु—वृष्यते पीयते । 'वृष पाने' । 'घञर्थे कः' (वा० ३। ३।५८)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । धातुपाठेऽदर्शनात् । परिगणनाच्च ॥ (४) ॥*॥ अटान् गच्छतो रोषति । 'रुष हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । अटै रूपति । 'रुष मिश्रणे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति के दीर्घोकारवानपि । 'वैद्यमाताटरूपकः सिंहास्यो वाजिदन्तकः' इति रभसः । 'वृषो वासाटरूपकः' इति माधवः ॥ (५) ॥*॥ सिंह आस्यमस्य । सिंहास्यसदृश-पुष्पत्वात् ॥ (६) ॥*॥ वासयति ण्वल् (३।१।१३३) । वस्ते आच्छादयति वा ॥ (७) ॥*॥ वाजी दन्तोऽस्य । वाजिद-न्ताभकेसरत्वात् । तादृशपुष्पत्वाद्वा ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'अ-टरूपस्य' 'अरङ्गसा' इति ख्यातस्य ॥

आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद्विष्णुकान्तापराजिता ।

आस्फोतेति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः

(६।३।१०९) । 'आस्फोटा गिरिकर्ण्यां च वनमल्लयां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गिरिर्वालमूषिका कर्णां-स्याः । तत्कर्णतुल्यपत्रत्वात् ॥ (२) ॥*॥ विष्णुना क्रान्ता ॥ (३) ॥*॥ न पराजिता । 'अपराजित ईशाजेध्वन्तरे ना-जिते त्रिषु । गिरिकर्णाजयादुर्गालपर्णाषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'विष्णुकान्तायाः' । स्वामी तु वासकपर्यायानिमान् मन्थते ॥

इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेश्वरक्षुराः ॥१०४॥

इति ॥ इक्षुः गन्धोऽस्य । इक्षुशब्द इक्षुगन्धसदृशे ला-क्षणिकः । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे कोष्ट्यां काशे च गोक्षुरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ काण्डेनेक्षुरिव ॥ (२) ॥*॥ कोकिलोऽक्षि यस्य । कोशिलशब्दः कोकिलाक्षिसदृशे लाक्ष-णिकः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् ॥ (३) ॥*॥ इक्षुमिक्षुगन्धं राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (४) ॥*॥ क्षुर इव । 'क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कोकिलाक्षस्य' तालमखाना' इति ख्यातस्य ॥

शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ।

मिश्रेयोऽपि

शेति ॥ शालीनां भवनं क्षेत्रं शालेयम् । तदस्यास्ति । अर्शलाद्यच् (५।२।१२७) । 'शालेयः स्यान्मिसौ पुमान् । त्रिषु शाल्युद्भवे क्षेत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शीतम-स्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । शिवमस्यास्ति । अच् (५।२। १२७) । शीतश्चासौ शिवश्च । 'अथ शीतशिवं क्लीवं शैले-यमणिमन्थयोः । पुंसि सक्तुफलावृक्षे तथा मधुरिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ छत्रमस्यास्ति । छत्राकारस्तवक-त्वात् । 'छत्रा मिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुरुशिलीन्ध्रयोः । नपुं-सकं चातपत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मधुरो रसो-ऽस्त्यस्याः । अच् (५।२।११५) । 'मधुरा शतपुष्पायां मि-श्रेयानगरीमिदोः । मधुकुट्टिकामेदामधूलीयष्टिकाषु च । क्लीवं विसे पुंसि रसे तद्वत्स्वादुप्रियेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ मस्यते । 'मसी परिमाणे' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । बाहुलकादत इः । 'स्यान्मांस्यां शत-पुष्पायां मधुरायां मिसिः स्त्रियाम्' इति दन्त्यान्ते र-भसः । 'मिसिः स्त्री मधुरामांस्योः शतपुष्पाजमोदयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ सोमनन्दी तु 'मिशी' 'मिशिः' इति तालव्यान्ते आह । मि(मे)शति । 'मिश शब्दे' (भ्वा० प० से०) 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१।२०) इति इन् ङीष् (ग० ४।१।४५) वा ॥ (५) ॥*॥ मिश्रयति । अच् (३।१।१३४) । ईर्यते । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । मिश्रा चासावेया च । शक-

१—'इयते' इत्युत्तरं 'ईङ् (दि० आ० अ०)' इति वा पाठः ।

न्धादिः (वा० ६।१।१४) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मधुरि-
कायाः' 'चनसौफ' इति ख्यातायाः ॥
अथ सीहुण्डो वज्रदुः स्फुक्स्फुही गुडा ॥ १०५ ॥
समन्तदुग्धा

अथेति ॥ 'सी' इति हुण्डते । 'हुडी वरणे' (भ्वा०
आ० से०) पचायच् (३।१।१३४) ।-सिंहहुण्डस्यापभ्रंशोऽ
यम्—इति स्वामी । पृषोदरादिः । 'वज्रदुमः सिंहहुण्डोऽथ'
इति रभसाद्रखादिरपि ॥ (१) ॥*॥ 'वज्रदुः स्फुक् स्फुही'
इति पाठः ।—वज्रनामा द्रुः—इति मुकुटः । स्वामी तु
'वज्रः स्फुक् स्त्री स्फुही गुडा' इति पठति । 'वज्रा लुह्यां
गुह्यां च वज्री लुह्यन्तरे स्मृता' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ लुह्यति । 'ष्णुह उद्विरणे' (दि० प० से०) ।
किप् (३।२।१७८) । 'वा ड्ह-' (८।२।३३) इति कुलम्
॥*॥ भागुरिमते टाप् । 'लुही च स्फुहा लुग्मा लुह' इत्य-
मरदत्तः ॥ (३) ॥*॥ 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) ।
वा डीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (४) ॥*॥ गुडति । 'गुड
वेष्टने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति
कः । 'गुडौ गोलेशुविकृती लुहीगुडिकयोर्गुडा' इति इति रुद्रः ।
'गुडश्च लुहीगुडयोर्गुड ऐक्षवगोलयोः' इत्यजयः ॥ (५)
॥*॥ समन्ताद् दुग्धमस्याः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सेहुण्ड'
इति ख्यातस्य ॥

अथो वेलुममोघा चित्रतण्डुला ।

तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुंनपुंसकम् ॥ १०६ ॥

अथविति ॥ वेळति । 'वेळ चलने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३५) । 'अथ वेळं कृमिघ्नतण्डुलौ' इति रभसः ॥
(१) ॥*॥ न मोघा । 'अमोघं सफले वाच्यवत् स्त्री
पथ्याविडङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ मोघापि । 'कृमिघ्नं
तण्डुलं मोघा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ चित्रास्तण्डुला
अस्याः ॥ (३) ॥*॥ तज्यते । 'तड आघाते' (तु० प०
से०) । 'सानसिवर्णसि-' (उ० १।१०७) निपातः । 'तण्डुलः
स्याद्विडङ्गेऽपि धान्यादिनिकरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥
तन्तुं कृमिसूत्रं लाति । कः (३।२।३) । 'तन्दूलः' इति
मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ कृमीन् हन्ति 'अमनुष्यकर्तृके च'
(३।२।५३) इति ठक् ॥ (५) ॥*॥ विडति । 'विड भेदने'
(तु० प० से०) । 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यङ्गच् ।
'विडङ्गल्लिप्पभिज्ञे स्यात्कृमिघ्ने पुंनपुंसकम्' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ षट् 'विडङ्गस्य' ॥

बला वाट्यालकः

वेति ॥ बलति 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । बलमस्त्यस्याः इति वा । अर्शआ-
यच् (५।२।११५) । 'बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वला वाट्या-
लके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वादीमलति ।

'अल भूषणादी' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) । वाट्या आलकः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'बलायाः' 'वल्लिआर' इति ख्यातस्य ॥

घण्टारवा तु शणपुष्पिका ।

घण्टेति ॥ घण्टेवारौति । अच् (३।१।१३४) ॥ (१)
॥*॥ शणः पुष्पं यस्याः । शणशब्दस्तत्पुष्पसदृशे लाक्षणिकः ।
'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति डीष् । स्वार्थे कन् (५।३।
७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणपुष्पिकायाः' 'घण्टा' इति
ख्यातायाः ॥

मृद्रीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्री मधुरसेति च १०७

मृद्रीति ॥ मृदाति । मृद्यते वा । 'मृद क्षोदे' (क्या०
प० से०) 'किङ्कीणीकौदयश्च' इति निपातः ॥ (१) ॥*॥
गौः स्तनोऽस्याः । गोस्तनसदृशे गोशब्दो गौणः । 'स्वाङ्गाच्चो-
पसर्जनात्-' (४।१।५४) इति डीष् । 'गोस्तनो हारभेदे
ना द्राक्षायां गोस्तनी स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्राड्क्ष्यते । 'द्राक्षि काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । आगमशासनमनित्यम् ॥ (३)
॥*॥ खद्यते । 'खद आखादने' (भ्वा० आ० से०) 'कृवा-
पा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'वोतो गुण-' (४।१।४४)
इति डीष् ॥ (४) ॥*॥ मधू रसोऽस्याः । 'भवेन्मधुरसा
द्राक्षामूर्वाकादुग्धिकास्तु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'द्राक्षायाः' 'दाख' इति ख्यातायाः ॥

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ।

त्रिभण्डी रोचनी

सर्वेति ॥ सर्वा अनुभूतयोऽस्याम् । सर्वैरनुभूयते ।
कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) इति वा ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'स्र
गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादलन् ॥*॥ 'सरणा'
इति पाठे युच् (३।२।१५०) । 'सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा
रेचनी सरा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ त्रयः पुटा
यस्याः । 'त्रिपुटा मल्लिकायां च सूक्ष्मैलात्रिवृतोः स्त्रियाम्'
(इति मेदिनी) ॥*॥ 'त्रिपुटी' इत्यपि । 'त्रिपुटी महती
खाशा' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रिभिरवयवैर्वृता ॥
(४) ॥*॥ त्रीनवयवान् वृणोति । 'वृज् वरणे' (खा०
उ० से०) । किप् (३।२।१७८) । तुक् (६।१।७९) ॥
(५) ॥*॥ त्रीन् दोषान् भण्डते । 'भडि परिभाषणे' (भ्वा०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (६) ॥*॥ रोचते ।
'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) ल्युट् (३।३।
११३) ॥*॥ 'रेचनी' इति पाठे 'रिचिर् विरेचने' (र०
उ० अ०) । 'रेचनी त्रिवृतादन्योः' । 'रोचनी कर्कशे

१—उज्ज्वलदत्तादिभ्ये वृत्तं नोपलभ्यते । तस्मात् 'अलीका-

दयश्च' (उ० ४।२५) इति निपातः ।

स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ सप्त 'शुक्लत्रिधारा'
इति ख्यातायाः ॥

श्यामापालिन्धौ तु सुषेणिका ॥ १०८ ॥

काला मसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेषिका ।

इयेति ॥ श्यायते । 'शैङ् गतौ' (भा० आ० अ०)
'इषियुधि-' (उ० १।१४५) इति मक् ॥ (१) ॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । बाहुलकात् कि-
न्दच् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥ सुश्रु सेनया
याति । सेनाशब्दात् 'सत्यापपाश-' (३।१।२५) इति णिच् ।
पचायच् । 'एति संज्ञायामगात्' (८।३।९९) इति पलम् ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥ कालयति । 'कल विल
क्षेपे' (चु० प० से०) ण्यन्तः । पचायच् (३।१।१३४) ॥
(४) ॥ मसूरवद् विदलमस्याः ॥ (५) ॥ अर्धश्चन्द्रो
यस्याः । एतद्विदलस्यार्धचन्द्राकारत्वात् ॥ (६) ॥ कालं
मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।११) ॥ (७) ॥ सप्त 'श्यामत्रिधारा' इति
ख्यातायाः ॥

मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

मेति ॥ मध्विव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'मधुकं
क्लीतके खगे । बन्धन्तरे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ क्लीवनम् । 'क्लीवृ अधाष्ट्ये' (भा० आ० से०) । भावे क्तः
(३।३।११४) । आगमशासनमनिलम् । क्लीतमध्वार्थं कलति ।
'कल क्षेपे' (चु० प० से०) । 'चुरादिभ्यो णिज्वा' इति
णिजभावः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः ।
यत्तु—'क्लीवृ मदे' इत्युक्तं मुकुटेन । तत् 'क्षीवृ मदे'
इत्यस्य भ्रमात् । यद्वा संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) ।
बाहुलकाद्वलोपः । क्लीं क्लीवत्वं तकति । वृष्यत्वात् । 'तक
हसने' (भा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।
२।५) ॥ (२) ॥ यष्टी मध्विवासाः । कप् (५।४।१५४) ॥
(३) ॥ मधुयष्टीव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् ।
'मधुयष्टी च यष्टी च यष्टीमधुकमेव च' इति वाचस्पतिः ॥
(४) ॥ चत्वारि 'यष्टिमधुकस्य' 'जेठीमधु' इति ख्यातस्य ॥

विदारी क्षीरशुक्लेशुगन्धा क्रोष्ट्री च यासिता ।

वीति ॥ विदारयति । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) ।
ण्यन्तः । पचायच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१)
'विदारी शालपर्ण्या च रोगभेदेषुगन्धयोः' (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥ क्षीरमिव शुक्ला ॥ (२) ॥ इक्षुगन्धोऽस्याः ।
इक्षुशब्दस्तद्वन्धसदृशे गौणः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्नेत्वम् ॥
(३) ॥ क्रोशति । 'क्रुश आह्वाने' (भा० प० से०) ।
'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् । 'स्त्रियां च' (७।१।९६)
इति वृज्वत् । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) । मुकुटस्तु—
इति षित्वान् ङीप्—इत्याह । 'क्रोष्ट्री शृगालिका-

ष्णविदारीलाङ्गलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ चत्वारि
'कृष्णभूकृष्माण्डस्य' । मुकुटस्तु—शुक्लस्य
इत्याह । तत्र । 'कृष्णविदारी' इति मेदिनीविरोधात् । एतेन—
या सिता शुक्ला—इत्यपास्तम् । 'या असिता' इति छेतुमुचि-
तत्वात् । स्वामी तु—विदार्यादित्रयं पठित्वा 'कृष्णो भूकृष्मा-
ण्डोऽयं प्राक्षु देशेषु' इत्युक्त्वा 'क्रोष्ट्री तु या सिता' इति
पठित्वा 'शुक्लो भूकृष्माण्डः' इत्युक्त्वा 'अन्या क्षीरविदारी-'
इति त्रयं पपाठ । तत्र विभागत्रयमनुचितम् । उक्तमेदिनीवि-
रोधात् ॥

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ॥ ११० ॥

अन्येति ॥ क्षीरवती विदारी ॥ (१) ॥ महती चासौ
श्वेता च ॥ (२) ॥ ऋक्षान् गन्धयति । 'गन्ध अर्दने'
(चु० आ० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) कन् (५।
३।७५) यद्वा ऋक्षो गन्धोऽस्याः । ऋक्षशब्दस्तद्वन्धसदृशे
गौणः ॥ (३) ॥ अन्या असितायाः शुक्ला—कृष्णा—इति
मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । त्रीणि 'शुक्लभूकृष्माण्डस्य' ॥

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ।

लेति ॥ लाङ्गलाकारोऽस्त्यस्याः । अर्शआयच् (५।२।१२७)
गौरादिः (३।१।४१) । 'लाङ्गली तोयपिप्पल्यां क्लीवं तु कुसु-
मान्तरे । गोदारणे तृणराजगृहदारविशेषयोः' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥ शरदि भवा । 'संधिवेला-' (४।३।१९६) इत्यण् ।
'शारदो वत्सरे नवे । शरद्वे पीतमुद्रे शालीनेऽप्यथ
शारदी । सप्तपणीम्बुपिप्पल्योः' इति हैमः ॥ (२) ॥ तोयस्य
पिप्पलीव ॥ (३) ॥ शकुलैरयते । 'अद भक्षणे'
(अ० प० अ०) । 'कृल्ल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् ।
'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति ङीप् । युचि (उ० २।७८) तु गौरा-
दित्वम् (४।१।४१) । 'शकुलादनी स्त्रियां कृष्णभेदीकचटः' (१)

१—विदार्यादीनां कृष्णभूकृष्माण्डवाचकत्वे स्त्रोक्तस्य 'क्षीरमिव
शुक्ला' इति विग्रहस्यैव विरोधः स्पष्ट एव । क्षीरविदार्यादीनां शुक्ल-
भूकृष्माण्डवाचकत्वे 'क्रोष्ट्री क्षीरविदारिका' इति हैमस्य 'क्रोष्ट्री
शृगालिकाक्षीरविदारीलाङ्गलीषु च' इति विश्वस्य च विरोधः स्पष्ट
एव । क्रोष्ट्रीशब्दस्य कृष्णवाचकत्वाङ्गीकारात् । तस्मात् विदार्या-
दीनां त्रयाणां शुक्लभूकृष्माण्डवाचकत्वं मुकुटोक्तं सम्यक् । ततः
'क्रोष्ट्री तु' इति पाठः स्वाम्युक्तः साधुः । 'असिता' इति व्याख्या-
मुक्तश्छेदः समीचीनः । तथा च अन्या या असिता कृष्णा
सा तु 'क्रोष्ट्री क्षीरविदारी महाश्वेता ऋक्षगन्धिका' इति शब्दचतु-
ष्टयवाच्या । अतो न मेदिनीविरोधः । नापि हैमविश्वयोर्विरोधः ।
एवं च विदार्यादित्रयं शुक्लवाचकम् । 'क्रोष्ट्रीदिचतुष्टयं कृष्णवाच-
कम्' इति मन्तव्यम् । नच 'महाश्वेता' इति नाम्नो यौगिकत्वानुप-
पत्तिः । महती परिमाणेन । अत एव अश्वेता अश्वेनेता । महती
चासावश्वेता च, इति शुनो श्वाकारेणेता श्वेता, इति वा योगसं-
भवात् । अत एव मुकुटेन 'महाप्रमाणा' इत्युक्तम् ॥

शाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जलपिप्पली'
इति ख्यातस्य शाकभेदस्य ॥

खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ॥१११॥

खरेति ॥ खरमश्नुते । खरैरदयते वा । 'अश्वइ व्यासौ
संपाते च' (स्वा० आ० से०) 'अश भोजने' वा । 'उत्वाद्-
यश्च' (उ० ४।१५) इति वः । 'अशिमुषि-' (उ० १।१५१)
इति कन् वा ॥ (१) ॥*॥ केन जलेन रौति । 'र शब्दे'
(अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । करवस्य मयूर-
स्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । यत्तु—
कारोरियम्, कारवस्येयं वा—इति व्याख्यातं मुकुटेन । तत्र ।
वृद्धत्वाच्छप्रसङ्गत्वात् । 'कारवी मधुरादीप्यत्वक्पत्रीकृष्ण-
जीरके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दीपनम् । घञ् (३।३।
१८) दीपे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।१८) इति यत् ॥*॥
'दीपकः' अपि । 'अलंकारे यवान्यां च दीपको लोचमस्तके'
इति रभसः ॥ (३) ॥*॥ मीनाति रोगम् । 'मीञ् हिंसायाम्'
(त्र्या० उ० अ०) । 'मीनातेरुर्न' (उ० १।६७) । मुकुटस्तु—
मिनोति प्रक्षिपत्यग्निमान्धमिति खर्जूरदित्वात् ऊरच्—
इत्याह । तन्मन्दम् । 'मीनातेरुर्न' इति सूत्रस्य सत्त्वात् ।
'मयूरो नीलकण्ठेऽपि स्यान्मयूरशिखौषधौ' इति रभसः ॥ (४)
॥*॥ लोच्यते । 'लोच दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।
१९) यद्वा लोचयति । 'लोच भासने' (उ० उ० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । लोचो दर्शनीयो भासमानो वा मस्तकोऽस्य ।
मुकुटस्तु—लुच्यते—इति विग्रहीतवान् । तत्र । 'लुञ्च अप-
नयने' (भ्वा० प० से०) अस्मात् घञि नलोपविधायकाभा-
वात् । 'लोचमर्कटः' इत्यपि—इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'मयूरशिखायाः' ॥

गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा ।

गोपीति ॥ गोपायति 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०)
आयाभावे पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिङीप् (४।१।४१)
॥*॥ केचित्तु अजादित्वात् (४।१।४) टापमाहुः । 'गोपी
श्यामा गोपवल्ली गोपा गोपालिका च सा' इति वाच-
स्पतिः ॥ (१) ॥*॥ श्यायते । 'शैङ् गतौ' (भ्वा० आ०
अ०) । 'इषियुधि-' (उ० १।१४५) इति मक् ॥ (२) ॥*॥
शरणम् । 'शृ हिंसायाम्' (त्र्या० प० से०) । 'कृगृशृपूकटि-'
इतीण् । शारिरस्त्यस्याः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ५।१।१०९) इति
वः ॥ (३) ॥*॥ न अन्तोऽस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां शा-
रिवाद्द्वेयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ उत्पलमस्त्यस्याः ।
उत्पलकारपुष्पत्वात् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा
उद्यतं पलमनया । उत्पला चासौ शारिवा च ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'उत्पलशारिवायाः' 'गुलीसर' इति ख्यातस्य ॥

१—उज्ज्वलदत्तादिषु तु 'अः शकुनौ' (४।१२८) इत्येव
सूत्रमुपलभ्यते ॥

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्यौ

योग्यमिति ॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) ।
'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । यद्वा योगाय प्रभवति । 'यो-
गाद्याच्च' (५।१।१०२) । 'योग्यः प्रवीणयोगार्होपायशिक्षेण
वाच्यवत् । क्लीबमृद्धोषधौ, पुष्पे नाह्वयभ्यासार्कयोषितोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ऋध्नोति । 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा०
प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'ऋद्धिः स्यादौषधीभेदे
समृद्धावपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सिध्यति ।
'विधु संराद्धौ' (दि० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) ।
'सिद्धिस्तु मोक्षे निष्पत्तियोगयोः' इति हैमः । ('सिद्धिः
स्त्री योगनिष्पत्तिपादुकान्तर्धिवृद्धिषु' इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ लक्ष (य) ति । लक्ष्यते वा । 'लक्ष दर्शने' (उ० प०
से०) । 'लक्षेर्मुद् च' (उ० ३।१६०) इतीः । 'लक्ष्मीः सं-
पत्तिशोभयोः । ऋद्धोषधौ च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'ऋद्ध्याख्यौषधेः' ॥

वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥ ११२ ॥

वृद्धेरिति ॥ इमे उक्ताश्चत्वारो वृद्ध्याख्यौषधेरप्याह्वया
नामानि ॥ (४) ॥*॥ वर्धतेऽनया । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा०
आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'वृद्धिस्तु वर्धने योगे-
ऽप्यष्टवर्गौषधान्तरे । कालान्तरे चाभ्युदये समृद्धावपि योषि-
ति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वृद्ध्याख्यौषधेः' ॥

कदली वारणवुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ।

काष्ठीला

कदेति ॥ कन्दते । कन्धते वा । 'कदि आह्वाने रोदने
च' (भ्वा० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) साधुः
(आगमशासनमनित्यम्) । केन वायुना दल्यते वा । 'दल
विशरणे' (भ्वा० प० से०) 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति
घः । गौरादिः (४।१।४१) । यत्तु—घञर्थे कः (वा० ३।३।
५८)—इति मुकुटः । तत्र । परिगणनात् । मुकुटस्तु—कदेः
सौत्रात् 'कंदल्यादयः' इत्यलच्—इत्याह । तत्र । कदेः सौ-
त्रस्य धातोरभावात् । उज्ज्वलदत्ताद्युणादिदृष्टिपूक्तसूत्रस्याद-
र्शनात् । 'कदला कदलौ पृथ्यां कदली-कदलौ पुः ।
रम्भावृक्षेऽथ कदली पताकाभृगभेदयोः । कदला डिम्बि-
कायां च शाल्मलीभूस्तेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥*॥ अजा-
दित्वात् (४।१।४) टापि कदला । 'कदलश्च कदल्यसौ'
इति व्याधिः ॥ (१) ॥*॥ वारणानां वुसा । वुस्यति वुस्यते
वा । 'वुस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति कः । भिदाद्यच् (३।३।१०४) वा । 'घञर्थे कः'
इति परिगणनात्नेह प्रवर्तते ॥*॥ 'वुषा' इति मूर्धन्यान्तः
इति केचित् ॥ (२) ॥*॥ रभति । 'रभ रामस्ये' (भ्वा०
आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'रभेरशब्दितोः' (७।
१।६३) इति लुम् । रभ्यते वा । घञ् (३।३।१९) । मुकुट-

स्तु—रभन्तेऽनया । ‘घञर्थे कः’ (वा० ३।३।५८) इत्याह । तत्र । परिगणनात् कस्याप्राप्तेः । सति तु के ‘अनिदिताम्—’ (६।४।२४) इति नलोपप्रसङ्गाच्च । ‘रम्भा कदल्यप्सरसोर्ना वेणौ वारणान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सुब्रति । ‘सुच्छ मोक्षणे’ (तु० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘मोचः शोभाजने पुंसि मोचा शाल्मलिरम्भयोः’ इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ अंशुमन्ति सूक्ष्मावयववन्ति फलान्यस्याः । यद्वा अंशुमानिव फलान्यस्याः । अजादिः (४।१।४) । ‘कदली सुकुमारा च रम्भा भानुफला मता’ इति धन्वन्तरिः ॥ (५) ॥*॥ काष्ठिना इत्येते । ‘इल स्वप्नक्षेपणयोः’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘कदल्याः’ ॥

मुद्रपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥

मुद्रेति ॥ मुद्रः पर्णमस्याः मुद्रशब्देन मुद्रपर्णसदृशं पर्णं लभ्यते । ‘पाककर्ण—’ (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ ईषत् कम् । ‘ईषदर्थे च’ (६।३।१०५) इति कोः कादेशः । काके-नेपज्जलेन मुद्रं गच्छति । ‘गमश्च’ (३।२।४७) इति डः । यद्वा काका मुद्रा हर्षप्राप्ता यस्याम् ॥ (२) ॥*॥ सहते । ‘षह मर्षणे’ (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘सहो बले न स्त्रियां स्यात् स्त्रियां तु नखमेषजे । दण्डोत्प-लामुद्रपर्णाकुमारीपृथिवीषु च’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘काकमुद्रायाः’ ‘मुगौनी’ इति ख्यातायाः ॥

वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षणी ।

वार्तेति ॥ वार्तमारोग्यमाकलयति । ‘अक कुटिलायां मतौ’ (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१९) यद्वा वार्तं फल्यु अकं यस्याः । ‘जातेः’ (४।१।६३) इति ङीष् । ‘वातिङ्गणस्तु वार्ताङ्गो वार्ताकः शाकविल्वकः’ इति रभसात् पुंस्यपि ॥*॥ ‘वार्ता वातिङ्गणे वृत्तौ’ इति विश्वाद् ‘वार्ता’ अपि ॥*॥ ‘वार्ताकरेषा गुणसप्तयुक्ता’ इति वैद्यकात् (‘वातिङ्गणश्च वार्ताकुः’ इति त्रिकाण्डशेषाच्च) ‘वार्ताकुः’ अपि ॥ (१) ॥*॥ हिङ्गु लाति । ‘आतो-ऽनुप—’ (३।२।३) इति कः । गौरादि ङीष् (४।१।४१) ‘हि-ङ्गुलो वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्गुली’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ हिनस्ति । ‘हिसि हिंसायाम्’ (६० प० से०) । पचाद्यच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ‘सिंहस्तु रात्रिमेदे मृगाधिपे । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च सिंही खर्मांनुमातरि । वा-सावृहृतयोः क्षुद्रायाम्’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ भव्यते । भ-ण्यते वा । ‘भट भृतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘भण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) वा । ‘पिनाकादयश्च’ (उ० ४।१५) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ दुःखेन प्रधुष्यते । ‘विधृषा प्रागल्भ्ये’ (खा० प० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।१९३) ॥*॥ आभी-

क्ष्ये णिनौ (३।२।८९) तु ‘दुष्प्रधर्षिणी’ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘भण्टाक्याः’ ॥

नाकुली सुरसा राक्षा सुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥

नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ।

नेति ॥ नकुलानामियम् । प्रियत्वात् । ‘तस्येदम्’ ४।३।१२०) इत्यण् । न आकुलत्वं यया वा । ‘नाकुली कु-कुटीकन्दे राक्षायां चव्यके स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शोभनो रसोऽस्याः । ‘सुरसं तु त्रिषु खादौ, पर्णासे तु नपुंसकम् । स्त्री राक्षानागमात्रे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ राति । रायते वा । रस्यते वा । ‘रा दाने’ (अ० प० अ०) । ‘रस आखादने’ (तु० उ० से०) । ‘राक्षासाल्ना—’ (उ० ३।१५) इति साधुः ।—‘राक्षादयः’ इत्यानुपूर्वी मुकु-टोकोज्ज्वलदत्तादिषु नास्ति । ‘राक्षा तु स्यादुज्ज्वाद्यामेला-पर्ण्यामपि स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ शोभनो गन्धः सुगन्धः । ‘कुगति—’ (२) । (२।१८) इति समासः । सुगन्धोऽस्त्यस्याः । मुकुटस्तु—शोभनो गन्धोऽस्याम् । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७)—इत्याह । तत्र । ‘गन्धस्येत्—’ (५।४।१३५) इतीत्प्रसङ्गात् । बहुव्रीहिणोकार्थत्वादचोऽप्रसङ्गात् । मत्वर्थे बहुव्रीहिविधानात् ॥*॥ स्वामी तु राक्षामुगन्धयोः स्थाने ‘नागसुगन्धा’ इति पठित्वा ‘सर्पसुगन्धा’ इति व्या-ख्यत् ॥ (४) ॥*॥ गन्धवती नाकुली ॥ (५) ॥*॥ नकुला-नामिष्टा ॥ (६) ॥*॥ भुजंगानक्षति । ‘अक्ष व्याप्तौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१९) यद्वा भुजंगोऽक्षि यस्याः । ‘अक्ष्णोऽदर्शनात्’ (५।४।७६) इत्यच् । ‘जातेः—’ (४।१।६३) इति—‘गौरादिः—’ (४।१।४१) इति वा ङीष् । भुजंगशब्दस्य भुजंगाक्षिसदृशे लक्षणा ॥ (७) ॥*॥ छत्रमर्कति । ‘अक कु-टिलायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१९) ॥ (८) ॥*॥ सुष्ठु वहति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘सुवहा सलत्रयेलापर्णागोधापदीषु वीणायाम् । राक्षारोफालिकयोः स्त्री सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्’ (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव ‘रासना’ इति ख्यातायाः ॥

विदारिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥ ११५ ॥

विदेति ॥ विदार्या गन्धः । विदारिगन्धः । ‘ड्यापोः—’ (६।३।६३) इति ह्रस्वः सोऽस्त्यस्याः । मुकुटस्तु—विदारीग-न्ध इव गन्धोऽस्याः—इति विववार । तच्चिन्त्यम् । ‘उपमा-नाच्च’ (५।४।१३७) इतीकारप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ अंशवः सन्त्यस्याः । दीर्घमूलत्वात् । ‘अंशुमान् भास्करे सालपर्ण्या-मंशुमती स्मृता’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सालः पर्णम-स्याः । सालशब्दस्य सालपर्णसदृशे लक्षणा ॥*॥ तालव्यशा-पि (शालपर्णी) इत्येके ॥ (३) ॥*॥ तिष्ठति । ‘अजिरशि-शिर—’ (उ० १।५३) इति साधुः । अन्तर्भावितव्यर्थो वा

१—अत्र ‘छत्राकारपर्णत्वात्’ इत्यपि पाठः ॥

२—‘गमश्च’ इति सूत्रेऽस्य खचो विधानादसंगतमिदम् ॥ त-सात् ‘अन्येज्यपि—’ (३।२।४८) इति वार्तिकेन डो विधेयः ॥

तिष्ठतिः । 'स्थिरा भूशालपण्योर्ना शनौ मोक्षऽचले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ध्रुवति । 'ध्रुवं स्थैर्ये' (तु० प० अ०) । 'ध्रुवो वटे । वसुयोगभिदोः शंभौ शङ्खावुत्तानपादजो स्थिरे नित्ये निश्चिते च ध्रुवं खेऽजस्तत्कयोः । ध्रुवा मूर्वा-शालपण्योः सुग्भेदे गीतमिद्यपि' (इति हैमः) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शालपण्याः' ॥

तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति च ।

तुण्डीति ॥ तुण्डिकाञ्चरीराणि ईरयति । 'ईर गतिप्रेरणयोः' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ समुद्रोऽन्तो यस्याः । यद्वा मुद्रया सह वर्तमानोऽन्तः समीपं यस्याः । आच्छादकत्वात् ॥ (२) ॥*॥ करोति क्रियते वा । 'कृन्ः पासः' (उ० ५।४५) । जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् । पृषोदरादिः (५।३।१०९)—इति मुकुटोक्तिस्तु चिन्त्या । कर्पासीशब्दस्य ह-स्वादित्वात् । दीर्घादित्वे प्रामाणिके तु प्रज्ञाद्यणा (५।४।३८) सिद्धत्वात् ॥ (३) ॥*॥ वदति । 'वद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कार्पास्याः' 'कपास' इति ख्यातस्य ॥

भारद्वाजी तु सा वन्या

भारेति ॥ भरद्वाजस्य मुनेरियम् । तेन निर्मितत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ सा कर्पासी वन्या चेत्तदा भारद्वाजी । 'वनकर्पासिकायां तु सहा चन्दन-वीजिका । भारद्वाजी महावीर्या कुष्ठला कुष्ठनाशिनी' इति वाचस्पतिः । एकं 'वनकर्पास्याः' 'नर्मा' इति ख्यातायाः ॥

शृङ्गी तु ऋषभो वृषः ॥ ११६ ॥

शृङ्गीति ॥ शृणोति गदम् । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् नुम् च । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'ऋषभेऽतिविषायां च शृङ्गी मद्भुरवल्लभा' इति रुद्राजयौ ॥ (१) ॥*॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उ० ३।१२३) इत्यभच् । 'ऋषभस्तवौषधान्तरे । खरमिद्वषयोः कर्णरन्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋषभाख्यौषधेः' 'काकडासि-नी' इति ख्यातायाः ॥

गाङ्गेरुकी नागवला झषा ह्रस्वगवेधुका ।

गेति ॥ गाङ्गं जलमीरयति । 'ईर गतौ क्षेपणे च' (अ० आ० से०) । 'मृगय्वादयश्च' (उ० १।३७) इति साधुः । कन् (५।३।७५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ ना-गानां हस्तिनां बला ॥ (२) ॥*॥ झषति वातम् । 'झष हिं-

सार्थः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'झषा नागबलायां स्त्री तापमत्स्याटवीषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ गवि भूमावेधते । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । ह्रस्वा चासौ ग-वेधुका च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'बलायाः' 'कंकही' 'गंगेरण' इति ख्यातायाः ॥

धामार्गवो घोषकः स्यात्

धामेति ॥ धाम ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति विच् । धामार् चासौ गौश्च । 'गोरतद्धितलुकि' (५।४।९२) इति टच् । 'धामार्गवस्तु पुंसि स्यादपामार्गं च घोषके' (इति मेदिनी) ॥*॥ घोषति । 'घुषिर विशब्दने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) 'घोष आभीरपङ्कथां स्याद्वो-पालध्वानघोषके । कांस्ये चाम्बुदनादे ना घोषा मधुरिकौ-षधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'घोषवल्लयाः' 'श्वे-तपुष्पतोरयी' इति ख्यातायाः ॥

महाजाली स पीतकः ॥ ११७ ॥

महेति ॥ जालयति । 'जल आच्छादने' चुरादिः । प-चाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । महती चासौ जाली च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पीतघोषवल्लयाः' 'धीया' इति ख्यातायाः ॥

ज्यौत्स्नी पटोलिका जाली

ज्यौत्स्नीति ॥ ज्योत्स्नास्त्यस्याः 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्या-नम्' (वा० ५।२।१०१) इत्यण् । 'ज्यौत्स्नी पटोली ज्योत्स्ना-वन्निशोः' इति हैमः ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धभावे 'ज्यो-त्स्नी' अपि ॥ (१) ॥*॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कपिगडिगण्डि-' (उ० १।६६) इत्योलच् । गौरादिः (४।१।४१) स्वार्थे कन् (१।३।७५) । 'पटोलं वल्लभेदे नौषधौ ज्योत्स्न्यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जलति । 'जल धान्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलति-' (३।१।१४०) इति णः । 'जातेः-' इति '-गौरा-' (४।१।४१) इति वा ङीष् । 'जालं गवाक्ष आनाये क्षारके दम्भवृन्दयोः । जालो नी-पट्टमे जाली पटोलिकौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पटोलिकायाः' 'छिछिडा' 'तोरयी' इति ख्यातस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका ।

नादेति ॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ङक्' (४।२।९७) । 'नादेयी नागरङ्गे स्याज्जयायां जलवेतसे । भूमिजम्बवां च जम्बवां च कङ्कष्ठेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भूमिलम्भा जम्बुका । शाकपार्थिवादिः (२।१।६९) । भूमिल-मपत्रलात् ॥ (२) ॥*॥—प्रागुक्तापि भ्रमात्पुनरिहोक्ता—इति खामी । द्वे 'भूमिजम्बुकायाः' ॥

स्याल्लालिक्यग्निशिखा

स्यादिति ॥ लाङ्गलं पुष्पविशेषोऽस्यस्याः । ठन् (५।२। ११५) । 'जातेः' (४।१।६३) इति '-गौरा-' (४।१।४१) इति वा ङीप् । लाङ्गलवत् खनति भूमिम् । 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इति ठक् । 'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ अग्नेरिव शिखास्याः । 'अग्निज्वाला लाङ्गलिकी' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लाङ्गल्याः' 'करिहारी' इति ख्यातायाः ॥

काकाङ्गी काकनासिका ॥ ११८ ॥

काकेति ॥ काकस्येवाङ्गं नासारूपं फलमस्याः गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ काकस्येव नासिका यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकजङ्गायाः' 'कौवाठोठी' इति ख्यातायाः ॥

गोधापदी तु सुवहा

गोधेति ॥ गोधाया इव पादो मूलमस्याः । 'कुम्भपदीषु च' (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सुवहति । पचायच् (३।१।१३४) । 'गोधापदी तु सुवहा त्रिफला हंसपद्यपि' इति कोषान्तरम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हंसपद्याः' ॥

मुसली तालमूलिका ।

मुसेति ॥ मुस्यति । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । वृषादिः (उ० १।१०६) । 'मुसलं' स्यादयोप्रे च पुंनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाख्युपर्णाग्रहगोधिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तालो मूलमस्याः । तालशब्दस्तालमूलसदृशे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुसली' इति ख्यातायाः ॥

अजशृङ्गी विषाणी स्यात्

अजेति ॥ अजः शृङ्गमस्याः । अजशब्दोऽजशृङ्गसदृशे लाक्षणिकः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ फलस्याजशृङ्गसदृशत्वात् विषाणमस्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।११५) । गौरादिङीप् (४।१।४१) । 'विषाणी क्षीरकाकोल्मसजशृङ्गां च योषिति । कुष्ठनामौषधे क्लीवं त्रिषु शृङ्गेभदन्तयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजशृङ्गायाः' 'मेडासींगी' इति ख्यातायाः ॥

गोजिह्वादर्विके समे ॥ ११९ ॥

गोजीति ॥ गोजिह्वे ॥ (१) ॥*॥ दर्वीव । 'इवे प्रति-कृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥*॥ 'दर्विका' इति पाठे दारयति । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । उत्वादित्वात् (उ० ४।९५) साधुः । 'दार्वी दाहप्रियायां तथा गोजिह्विकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोजिह्वायाः' 'गोभी' इति ख्यातायाः ॥

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लयपि

तेति ॥ ताम्यति । 'तसु ग्लानौ' (दि० प० से०) ।

किप् (३।२।१७८) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । बोलति । 'बुल् मज्जने' (जु० प० से०) । चुरादीनां णिज्वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ताम् चासौ बुली च । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ताम्बूलाख्या वल्ली शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (१) ॥*॥ गौरादिः (४।१।४१) । 'ताम्बूली नागवल्लयां स्त्री क्रमुके तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ नागलोकस्य वल्ली ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नागवेली' इति ख्यातायाः ॥

अथ द्विजा ।

हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥ १२० ॥

अथेति ॥ द्विजांता । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'अन्ये-ध्वपि-' (३।२।१०९) इति डः । 'द्विजो विप्रक्षत्रिययोर्वैश्ये दन्ते विहंगमे । द्विजा भार्गवैरुक्थयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ हरति । 'कृहभ्यामेणुः' (उ० २।११) । 'दूलोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घः । 'कषायेऽपि हरेणुर्ना रेणुकायां स्त्रियां भवेत्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ रेणुरस्या अस्ति । त्री-ह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् । 'इसुसुक्तान्तात्कः' (७।३। ५१) । रेणुरेव । 'संज्ञायाम्' (५।३।७५) इति कन् वा । सु-कुटस्तु—रेणुं करोति । डः (वा० ३।२।१०९) । टाप् (४।१। ४) रेणुका । पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इत्याह । तत्र 'पृ-षोदरादिः' इत्युक्तिश्चिन्त्या । 'रेणुकापि हरेणौ च जामद-भ्यस्य मातरि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कुन्तिषु देशेषु भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) । इत्यण् ॥ (४) ॥*॥ कपिलो वर्णोऽस्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'कपिला रेणु-कायां च शिशपागोविशेषयोः । पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् । नानले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुकुरे' (इति मे-दिनी) ॥ (५) ॥*॥ भस्मनो गन्धः । भस्मगन्धोऽस्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीति ॥ (६) ॥*॥ षट् 'हरेणु-कायाः' ॥

एलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ।

वालुकं च

एलेति ॥ एलयति 'इल प्रेरणे' (जु० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । एला इव बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥ 'एलावालुकम्' इति खामी । तत्र 'ड्यापोः-' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ इलाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥*॥ शोभनो गन्धोऽस्य । 'गन्धस्येत्-' (५।४।१३५) इतीत्वम् ॥ (३) ॥*॥ हरिवर्णं वालुकम् (४) ॥*॥ ('वालुका सिकतासु स्याद्वालुकं त्वे-लवालुके' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ षष्ठ 'वालुकाख्यग-न्धद्रव्यस्य' ॥

अथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरु ॥ १२१ ॥

अथेति ॥ पालनम् । 'पाल रक्षणे' (जु० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पाला अङ्गते । 'अङ्ग पदे लक्षणे च' (जु० उ० से०) अदन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥*॥ मुक्तिं ददाति । 'दाच्' (जु० उ० अ०) । 'आ-
नोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'मुकुन्दः पारदे विष्णौ रत्नभेदे च कुन्दुरौ' ॥ (२) ॥*॥ कुं भूमिमुनति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुन्दो माध्ये-
ऽञ्जी मुकुन्दभ्रमिनिधन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कुमुनति । उन्दयति वा । 'जन्वाद्यश्च' (उ० ४।१०२) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कुन्दस्य' 'पालक' इति ख्यातशकस्य । 'कुन्दुरु' इति ख्यातस्य वा ॥

वालं हीवेरवर्हिप्रोदीच्यं केशाम्बुनाम च ।

वेति ॥ वालयति । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'वालो ना कुन्तलेऽश्वस्य करिणश्चापि वालधौ । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूखे हीवेरे पुंनपुंस-
कम् । अलंकारान्तरे मेध्ये वाली वाला नृपौ स्त्रियाम्' (इति स्पर्शादौ मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हीयुक्तं वेरमस्य । 'वेरं कले-
वरे क्लीवं वार्ताकौ कुङ्कुमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ बर्हिषि कुशे तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । अ-
म्बाम्ब-' (८।३।९७) इति षत्वम् ॥ (३) ॥*॥ उदीचि जा-
तम् । 'द्युप्रागपा-' (४।२।१०९) इति यत् ॥ (४) ॥*॥ केशाम्बुनोर्नाम नाम यस्य ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'हीवेरस्य' 'नेत्रवाला' इति ख्यातस्य ॥

कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥
शैलेयम्

केति ॥ कालेनानुस्रियते । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ वर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे
ज्ञे त्रिषु क्लीवं तु शैलजे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अश्मनः
पुष्पमिव । अश्मप्रभवत्वात् ॥ (३) ॥*॥ शीतं च तच्छिवं
च ॥ (४) ॥*॥ शिलायां भवम् 'नद्यादिभ्यः' (४।२।९७) इति ढक् । 'शैलेयं तालपर्ण्यां च सैन्धवे । शैलजे ना तु म-
धुपे शिलानुल्येऽन्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शैलेयस्य' 'शिलाजित' इति ख्यातस्य ॥

तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ।

गन्धिनी

तालेति ॥ तालः पर्णमस्याः । तालशब्दस्तालपर्णसदृशे
लाक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥
दितेरियम् । 'दित्यदित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः ॥ (२) ॥

॥*॥ गन्धस्य कुटीव ॥ (३) ॥*॥ मुरति । 'मुर वेष्टने'
(तु० प० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । 'मुरा
गन्धद्रव्ये दैत्यान्तरे पुमान्' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ प्र-
शस्तो गन्धोऽस्याः । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (५)
॥*॥ पञ्च 'मुराख्यसुगन्धिद्रव्यस्य' ॥

गजभक्ष्या तु सुवहा सुरमी रसा ॥ १२३ ॥
महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी हादिनीति च ।

गजेति ॥ गजैर्भक्ष्यते । ण्यत् (३।१।१२४) ॥*॥ घञि
(३।३।१९) 'गजभक्ष्या' वा ॥ (१) ॥*॥ सुवहति । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ सुष्ठु रभते । 'सर्वधातुभ्य
इन्' (उ० ४।१।१८) । आगमानित्यलान्न नुम् (७।१।६३) ।
'सुरभिः सल्लकीमातृभिन्मुरागेषु योपिति' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ रस्यते । 'रस आस्वादाने' (जु० उ० से०) अदन्तः ।
घञ् (३।३।१९) । 'रसः स्वादे जले वीर्यं शङ्करादौ विषे
द्रवे । बोले रागे गृहे धातौ तित्कादौ पारदेऽपि च' इति हैमः
॥ (४) ॥*॥ महदीरणमस्याः । महमुत्सवमीरयति वा । ल्युः
(३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ कुन्दुरुखिव प्रतिकृतिः । 'इवे प्र-
तिकृतौ' (५।३।९६) इति कच् । गौरादिः (४।१।४१) ॥
(६) ॥*॥ सलति । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०) । कुन्
(उ० २।३२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।
१।४१) । सत्कृत्य लक्यते वा । 'लक आस्वादाने' कुन् (उ०
२।३२) ॥*॥ 'सल्लकी सल्लकी हादा' इति रुद्रः ॥*॥
'श्वाविष्टुभेदौ शल्लक्यौ' इति तालव्यादौ रभसः । तत्र 'शल
चलने' (भ्वा० प० से०) धातुः ॥ (७) ॥*॥ शादचल्यव-
श्यम् । 'हादी मुखे च' (भ्वा० आ० से०) । 'आवश्यक-'
(३।३।१७०) णितिः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'कुन्दुरुक्ष्याः'
'साला' इति ख्यातायाः ॥

अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ॥ १२४ ॥

अग्नीति ॥ अग्नेर्ज्वालेव । रक्तपुष्पत्वात् ॥ (१) ॥*॥
सुष्ठु भिक्ष्यते । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ धातुं करोति ।
'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्वल् (३।१।
१३३) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ धातुं पुष्प-
मस्याः । शैषिकः कप् (५।४।१५४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'धातक्याः' 'धवा' इति ख्यातायाः ॥

पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्बहुला

पृथ्वीति ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) ।
'कर्फरीकादयश्च' (उ० ४।२०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥
चन्द्रस्य कर्पूरस्य बालेव । कर्पूरगन्धित्वात् ॥ (२) ॥*॥ एल-
यति । 'इल प्रेरणे' (जु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥
(३) ॥*॥ निश्चिता कुटिः कौटिल्यमस्याः । निष्कान्ता
कुटेर्वा ॥*॥ 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ।

(निष्कुटी) ॥ (४) ॥*॥ बह्विनी बीजानि लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।१३) इति कः । 'बहुला नीलिकायां स्यादे-
लायां गवि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूमि विहायसि नपुं-
सकम् । पुंस्यमौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'एलायाः' 'एलायची' इति
ख्यातायाः ॥

अथ सा ।

सूक्ष्मोपकुञ्चिका तु तथा कोरङ्गी त्रिपुटा वृष्टिः १२५

अथेति ॥ उपकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः'
(भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥
तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'पातृ-
तुदि-' (उ० २।७) इति थक् । 'तुत्थमञ्जनभेदे स्यात्रीलीसू-
क्ष्मैलयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कुरति । 'कुर
शब्दे' (तु० प० से०) । बाहुलकादङ्गच् । गौरादिः (४।१
४१) ॥ (३) ॥*॥ त्रयः पुटा यस्याः । 'त्रिपुटा मल्लिकायां
च सूक्ष्मैलात्रिपुटोः स्त्रियाम् । सतीनके च तीरे च त्रिपुटः
समुदाहृतः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ वृष्टति । 'वृष्ट
छेदे' (तु० प० से०) । 'इगुपधात्-' (उ० ४।१२०) इतीन् ।
'वृष्टिः स्त्रीसंशये स्वल्पे सूक्ष्मैलालाकालमानयोः' (इति मेदिनी)
॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सूक्ष्मैलायाः' ॥

व्याधिः कुष्ठं पारिभाष्यं व्याप्यं पाकलमुत्पलम् ।

व्येति ॥ विगत आधिरनेन । 'कौवेरं भास्वरं कुष्ठं
पारिभाष्यं गदाह्वयम्' इति रभसः । 'व्याधिः कुष्ठे च रोगे
ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुष्णाति रोगम् । 'कुष
निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०) । 'हनिकुपि-' (उ० २।२) इति
क्थन् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेस्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
परिभावे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । स्वा-
र्थेऽण् (५।४।३८) ॥ (३) ॥*॥ व्याप्यते । 'आपू व्याप्तौ'
(स्वा० प० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥*॥ व्याप्यां
भवम् । 'वाप्यम्' इति क्वचित्पाठः । उप्यते । 'डुवप् वी-
जसंताने' (भ्वा० प० अ०) । प्यत् (३।१।१२४) वा ॥*॥
'आप्यम्' इति च ॥ (४) ॥*॥ पाकं लाति । 'पाकलं
कुष्ठमैषज्ये पुंसि स्यात्कुञ्जरज्वरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥
उत्पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४)
'उत्पला तुषपर्व्यां क्लीबं कुष्ठप्रसूनयोः' (इति मेदिनी) ॥
(६) ॥*॥ षट् 'कुष्ठस्य' 'कुठ' इति ख्यातस्य ॥

शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिनी

शङ्खीति ॥ शङ्खाः सन्त्यस्याः । शङ्खाकारपुष्पत्वात् ।
'अतः' (५।२।११५) इतीनिः । 'शङ्खिनी श्वेतकुकायां चो-
रपुष्पां बधूमिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चोर इव
पुष्पं यस्याः । रात्रिविकासित्वात् । 'पाककर्ण-' (४।१।६४)
इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ केशाः सन्त्यस्याः । 'अतः' (५।२-

(११५) इतीनिः । 'केशी केशवति त्रिपु । दैत्ये ना चोरपु-
ष्पां स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चोरवह्याः'
'शांखाहुली' इति ख्यातायाः ॥

अथ वितुन्नकः ॥ १२६ ॥

झटाऽमलाऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च ।

अथेति ॥ वितुद्यते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥
झट्यते । 'झट संघाते' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८)
संज्ञापूर्वकलान्न वृद्धिः । झटति वा अच् (३।१।१३४) ॥
(२) ॥*॥ न मलो यस्याः ॥ (३) ॥*॥ अदव्ययमाश्रये ।
अत आश्रयश्च झटः संघातोऽस्याम् । अति । क्तिप् (३।२।
१७८) झटति । अच् । (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) ।
अच्चासौ झटा च ॥ (४) ॥*॥ तालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्'
(चु० प० से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'तालः
करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने कर-
स्फाले हुमान्तरे । बाधभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली
झटौषधौ । क्लीबं तु हरिताले स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (५)
॥*॥ शिवमस्त्यस्याम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'शिवा
झटामलौषधौ । अभयामलकीगौरीफेरसक्तुफलसु च' (इति
मेदिनी) (६) ॥*॥ तनुश्चासावामलकी च । पृषोदरादिः ॥
॥*॥ षट् (सप्त) 'भूम्यामलक्याः' ॥

प्रपौण्डरीकं पुण्डर्यम्

प्रेति ॥ पुण्डरीकेण सदृशम् । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ।
प्रकृष्टं पौण्डरीकम् । यद्वा स्वार्थेऽण् (५।४।३८) । 'साधुपु-
ष्पं स्थलपद्मं दृष्टिकृत् पुण्डरीककम्' इति रभसः ॥
(१) ॥*॥ पुण्डयति । 'पुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) पुण्डस्य अर्थ प्रधानम् । शक्नन्वादिः (वा०
६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पौण्डर्यस्य' 'पुण्डरीया'
इति ख्यातस्य ॥

अथ तुन्नः कुवेरकः ॥ १२७ ॥

कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षः

अथेति ॥ तुद्यते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वेरमस्य । 'कुवे-
रकः कुवेरे स्यात्पुंसि नन्द्याख्यपादये' । ('कुवेरः स्यात्पुंसि
नन्दिवृक्षे पुण्यजनेश्वरे' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कु-
णति । 'कुण संकोचे' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्'
(उ० ४।१२०) इतीन् । 'कुणिस्तुनकष्टे ना कुकरे लमिधे-
यवत्' इति मेदिनी) ॥*॥ 'तुणिः' इति क्वचित् पाठः ।
तूणयति । 'तूण संकोचे' (चु० आ० से०) । 'अच इः'
(उ० ४।१३९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥*॥
कचति । 'कची दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाच्छः ।
यद्वा केन कृणति । 'वृदि दीप्त्यादौ' (६० उ० से०) ।

‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा ३।२।१०१) इति डः । ‘अथ कच्छः स्यादन्ते तुत्रकद्रुमे । नांकाङ्गे पुंसि वाराह्यां चीरिकायां च योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ काम्यते । ‘कमु कान्ता’ (भ्वा० आ० से०) । ‘मतिबुद्धिपूर्वार्थेभ्यश्च’ (३।२।१८८) इति क्तः । लकति । ‘लक आखादने’ अच् (३।१।१३४) । कान्तश्चासौ लकश्च ॥ (५) ॥*॥ नन्दनम् । ‘उ नदि समृद्धौ’ (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८८) । डीप् (ग० ४।१।४५) वा । नन्या वृक्षः ॥ (६) ॥*॥ पद ‘नन्दिबृक्षस्य’ ‘तुणी’ इति ख्यातस्य ॥

अथ राक्षसी ।

चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥

अथेति ॥ राक्षस इयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् (१) ॥*॥ चण्डते । ‘चडि कोपे’ (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) । ‘चण्डा धनहरीशङ्खपुष्पयोजिध्वतिकोपने । तीव्रेऽपि’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ धनं हरति । ‘हरतेरनुद्यमनेऽच्’ (३।२।१९) गौरादिः (४।१।४१) । ‘दुष्कुलीना धनहरी विरोकः क्रोधमूर्च्छितः’ इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ क्षिणोति । ‘क्षिणु हिंसायाम्’ (त० उ० से०) । ‘अतिस्तु—’ (उ० १।१।४०) इति मन् । ‘क्षेमोऽस्त्री लब्धरक्षणे । चण्डायां ना शुभे न ह्यं कात्यायन्यां च योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ दुष्टानि पत्राप्यस्य ॥ (५) ॥*॥ गणं हासयति । ‘हसे हसने’ (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ण्वल् (३।१।१३३) ॥*॥ ‘गणः’ इत्यप्यस्य नाम । ‘गणः प्रमथसंख्यौघे चण्डासैन्यप्रभेदयोः’ इति रुद्रः ॥ (६) ॥*॥ पद ‘चोरा’ इत्याख्यागन्धद्रव्यस्य ॥

व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ।

व्याडेति ॥ व्याडस्य व्याघ्रस्यायुधमिव ॥ (१) ॥*॥ व्याघ्रस्य नखमिव । धुभ्रादिः (८।४।३९) । ‘भवेद्याघ्रनखं कन्दगन्धद्रव्यविशेषयोः । नखक्षतान्तरे ह्रीवम्’ (इति मेदिनी) (२) ॥*॥ करजं नखम् । तदिव ॥ (३) ॥*॥ चक्रस्य कारकम् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘व्याघ्रनखा’ ल्यगन्धद्रव्यस्य ॥

शुधिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली ॥ १२९ ॥

शुधीति ॥ शुधिरस्त्यस्याः । ‘ऊषशुधि—’ (५।२।१०७) इति रः । शुधिरमस्त्यस्यां वा । ‘अर्शआदिभ्योऽञ्’ (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ विद्रुमस्येव लता ॥ (२) ॥*॥ कपोतस्याङ्घ्रिरिव ॥ (३) ॥*॥ नटति । ‘नट स्पन्दने’ (उ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (४) ॥*॥ नलति । ‘णल गन्धे’ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) गौरादिः (४।१।४१) । ‘नलः पोटगले राक्षि पितृदेवे कपीश्वरे । कमलेऽपि च नद्यां च क्रमेण ह्रीवयोषितोः’ (इति

मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘मालकाङ्गणी’ इति ख्यातायाः ॥ धमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हृद्विलासिनी ।

धमेति ॥ धम्यते । ‘धमिः सौत्रः’ । ‘अतिसृष्ट—’ (उ० २।१०२) इत्यनिः । डीप् (ग० ४।१।४५) वा । ‘धमनो नाऽनले भस्माध्मापककूरयोजिषु । धमनी तु शिराहृद्विलासिन्योश्च योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनमिव केशा अस्याः ॥ (२) ॥*॥ केचित्तु—इदं द्वयं पूर्वान्वयि—इत्याहुः ॥*॥ हन्ति ‘शृस्त्वृद्धि—’ (उ० १।१०) इत्युः । ‘हनुर्हृद्विलासिन्यां मृत्वावले गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलवयवे’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ हृद्वे विलसति तच्छीला । ‘लस क्रीडायाम्’ (भ्वा० प० से०) ‘सुपि—’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘अञ्जनकेश्याः’ ॥

शुक्तिः शङ्खः खुरः कोलदलं नखम्

शुक्तिरिति ॥ शोचति । ‘शुच शोके’ (भ्वा० प० से०) क्तिच् (३।३।७४) । ‘शुक्तिः शङ्खनके शङ्खे कपालखण्डद्व्युजोः । नख्यश्चावर्तयोर्मुक्तास्फोटदुर्नामयोरपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शाम्यति । ‘शमेः खः’ (उ० १।१०२) । ‘शङ्खः कम्बौ निधेर्भेदे स्यान्नख्यामलिकास्थनि’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ खुरति । ‘खुर छेदने’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध—’ (३।१।१३५) इति कः । ‘खुरः शफे कोलदले’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ कोलस्य वदर्या इव दलम् ॥ (४) ॥*॥ न खनति । ‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । ‘नखं पुनर्गन्धद्रव्ये नखः करजषण्डयोः’ इति हैमः ॥ (‘नखी स्त्रीह्रीवयोः शुक्तौ नखरे पुंनपुंसकम्’ इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘नखाख्यगन्धद्रव्यस्य’ ॥

अथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रजे ।

अथेति ॥ आढकमस्त्यस्याः परिच्छेदकत्वेन । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । आढौकते वा । ‘ढौक गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । ‘आढकी तु तुवर्या स्त्री परिमाणा-न्तरे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कक्षे भवा । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । ‘काक्षी तुवरिकायां च सौराष्ट्र-मृद्यपि स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मृत्स्नाऽस्त्यस्याः क्षेत्रत्वेन । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । ‘मृत्स्ना मृत्सातु-वर्याः स्त्री’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ तुवरोऽस्त्यस्याः ठन् (५।२।११५) टाप् (४।१।४) ॥*॥ ‘वार्षिका मल्लिका तूव-र्याढकी कच्छुरा छटी’ इति वोपालितात् ‘तूवरी’ च ॥ (४) ॥*॥ मृत्मालयति । ‘अल भूषणादौ’ (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । अण् (३।२।१) । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) ॥*॥

‘अजिता तुवरा स्तुत्या मृत्ना मृत्तालकम्’ इति को-
शाद् द्वितकारं च । मृदि तालः प्रतिष्ठास्य ॥ (५) ॥॥ सुराष्ट्रे
जातम् । ‘जनी’ (दि० आ० से०) । ‘सप्तम्यां जनेर्दः’ (३।
२।९७) ॥ (६) ॥॥ षट् ‘तुवरिकायाः’ ‘तुवर्’ इति
ख्यातायाः ॥

कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥

प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तामुस्तकानि च ।

किति ॥ कुटन् वक्रोभवन् नटति । ‘नट स्पन्दने’ (जु०
प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥॥ दाशान् कैवर्तान्
पिपति । ‘पृ पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । मूलविभु-
जादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥॥ ‘दशपूरम्’ इति
‘दशपुरं’ इति च कचित् पाठः । दश पूरयति ।
‘पूर पूतौ’ । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । यत्तु—दश पूरयति—
इति विग्रह इयुपधत्वात् (३।१।१३५) ‘कः’—इत्याह सु-
कुटः । तन्न । ‘णिजन्तस्येयुपधत्वाभावात् । अकारान्निरुपधा-
त्सोपपदो विप्रतिषेधेन’ (३।२।१) इति वार्तिकाद् अण् प्रस-
ङ्गाच्च ॥॥ दश पुरोऽस्याः ‘ऋक्पूरवधूरु-’ (५।४।७४) इति
समासान्तः । ‘दशपूरं दशपुरं प्लवं जीविताह्वयम्’ इति वाच-
स्पतिः ॥ (२) ॥॥ वने पानीये जायते । ‘नन्दादित्वात्’
(४।३।९७) ढक् ॥॥ वन्यं च । ‘परिपेलवं प्लवं वन्यं तत्
कुटन्नटसंज्ञकम् । जायते मण्डूकाकारं शैवालदलसंचये । कै-
वर्तामुस्तके क्लीवं शोणके वा कुटन्नटः’ इत्यजयः ॥ (३)
॥॥ परितः पेलवं मृदु ॥ (४) ॥॥ प्लवते । ‘भृङ् गतौ’
(भा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । ‘प्लवः कारण्डवे
भेके कुलके भेलके कपौ । शब्दे भुतिगतौ प्लवे चण्डालजल-
काकयोः । प्लवं गन्धतृणे प्रोक्तं कैवर्तामुस्तकेऽपि च’ (इति
विश्वः) । ‘प्लवगो वानरे भेके सारथौ चोष्णदीधितेः’ (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥॥ गां जलं पिपति । ‘पृ पालने’ (जु०
प० से०) । मूलविभुजादिः (३।२।५) गौर्जलं पुरमस्य, इति
वा ॥ (६) ॥॥ गां जलं नर्दयति । ‘नर्द शब्दे’ (भा० प०
से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (७) ॥॥ कैवर्तानां जातिः
कैवर्ता । कैवर्त्या मुस्तकम् ॥ (८) ॥॥ अष्टौ ‘कैवर्तामुस्त-
कस्य’ ‘मोथा’ इति ख्यातस्य ॥

ग्रन्थिपर्णं शुक्रं वह्निपुष्पं स्थौण्यकुङ्कुरे ॥ १३२ ॥

ग्रन्थीति ॥ ग्रन्थौ पर्णान्यस्य । ग्रन्थय इव पर्णान्यस्य,
इति वा ॥ (१) ॥॥ शोचति । ‘शुच शोके’ (भा० प०
से०) । ‘शु गतौ’ () वा । ‘शुक्रवत्कोल्काः’ (उ० ३।
४२) इति निपातः । ‘ग्रन्थिपर्णं शिरीषे च शुक्रः स्यात्’
इति विश्वः । ‘शुक्रो व्यासमुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि ।

शिरीषपादपे पुंसि, ग्रन्थिपर्णं नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥॥
—शुक्रस्येव वर्हाणि पर्णान्यस्य (‘शुक्रवर्हम्’) इत्येकं
नाम—इत्येके ॥ (२) ॥॥ वह्निं पत्रं प्रशस्तमस्य । इनिः
(५।२।११५) ॥ पुष्पयति । ‘पुष्प विक्रमने’ (दि० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । ‘वह्निपुष्पम्’ इत्येकं नाम—इत्येके ॥॥
‘वह्निपुष्पम्’ इत्यन्ये ॥॥ ‘वह्निम्’ इति पृथग् नाम, इति
कश्चित् ॥ (३) ॥॥ स्थौणाया अपलम् । ‘क्षौभ्यो ढक्’ (४।
१।१२०) ॥॥ कुङ्कुरोऽस्यास्ति । कुङ्कुरशब्दस्तद्वन्धे ला-
क्षणिकः । अर्शआयच् (५।२।१२७) ॥ (५) ॥॥ ‘मरुत्’
इत्यत्राप्यन्वेति । ‘मरुदेव समीरे ना ग्रन्थिपर्णं नपुंसकम्’
(इति मेदिनी) ॥॥ पञ्च ‘ग्रन्थिपर्णस्य’ ‘कुङ्कुरवद्वा’ इति
ख्यातस्य ॥

मरुमाला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ।

समुद्रान्ता वधूः कोटीवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

मरुदिति ॥ मरुद्भिर्मल्यते । ‘मल धारणे’ (भा० आ०
से०) । घञ् (३।३।१९) । व्यस्तं समस्तं च नामेदम् ।
‘स्पृक्का तु ब्राह्मणी देवी मरुमाला लता लघुः । समुद्रान्ता-
वधूः कोटीवर्षा लङ्कोपिका मरुत् । मुनिर्माल्यवती
माला मोहना कुटिला लता’ इति वाचस्पतिः । प्रियते ।
‘भृङ् प्राणत्यागे’ (तु० आ० से०) । ‘भृगोरुतिः’ (उ० १।
९४) ॥॥ मल्यते । ‘मल धारणे’ (भा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥॥ पिशति । ‘पिश अवयवे’
(तु० प० से०) । ‘भुधिमिशिमिथिभ्यः क्तिन्’ (उ० ३।५।५)
इत्युनन् । ‘पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना
सूचककूरयोन्निषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्’ (इति मेदि-
नी) ॥ (२) ॥॥ स्पृश्यते । ‘स्पृश स्पर्शने’ (तु० प० से०) ।
बाहुलकात्कक् ॥॥ पृषोदरादित्वात् (३।३।१०९) सलोपे
‘पृक्का’ अपि ॥ (३) ॥॥ दीव्यति ‘देवी कृताभिपेकायां ते-
जनीपृक्कयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥ लतति । ‘लत
आघाते’ सौत्रः । अच् (३।१।१३४) । ‘लता प्रियंगुशा-
खयोः । पृक्काज्योतिष्मतीवक्षीलताकस्तूरिकासु च । माधवी-
द्वैयोः—’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥ लङ्घते । ‘लघि गतौ’
(भा० आ० से०) । ‘लङ्घिबन्धनलोपश्च’ (उ० १।२९) इत्युः ।
‘लङ्घुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत् क्लीवम् । शोभे
कृष्णागरुणि पृक्कानामपिर्था तु स्त्री’ (इति मेदिनी) ॥ (६)
॥॥ समुद्रोऽन्तोऽस्याः ॥ (७) ॥॥ वहति । उहते वा ।
‘वहो धश्च’ (उ० १।८३) इत्युः । ‘वधूः स्त्री शारिवौषधौ ।
ब्रुवाशटीनबोढासु भार्यापृक्काङ्गनासु च’ (इति मेदिनी) ।
‘पृक्का च महिला वधूः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (८) ॥॥
कोटिभिरप्रैर्वर्षेति मधु । ‘वृधु सेचने’ (भा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥॥ लङ्कायामुप्यते ‘ड वप्’
(भा० उ० अ०) कुन् (उ० २। ३२) ‘वचिस्वपि—’ (३।१।

१—इदं मेदिनीवाक्यं प्लवगशब्दार्थबोधकत्वादत्र प्लवगशब्दा-
द्योपेक्षणीयम् ॥

१५) इति वक्ष्य उः ॥ (१०) ॥*॥ दश 'स्पृक्कायाः' 'अ-
स्यर' इति ख्यातस्य ॥

तपस्विनी जटा मांसी जटिला लोमशा मिसी ।

तपेति ॥ तपोऽस्त्यस्याः । जटिलत्वात् । 'अस्माया-' (५।
२।१२१) इति विनिः ॥ (१) ॥*॥ जटाऽस्त्यस्याः । अर्श आ-
द्यच् (५।२।१२७) यद्वा जटति 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । 'मनेर्दाघश्च' (उ०
३।६४) इति सः । गौरादिः (४।१।४१) । 'मांसं स्यादामिषे
ह्रिवं कङ्कोलीजटयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ जटा-
ऽस्त्यस्याः । पिच्छादीलच् (५।२।१००) । 'जटिला पिप्पली-
मांस्त्रोर्जटायुक्ते तु वाच्यवत्' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ लो-
मानि सन्त्यस्याः । लोमादिशः (५।२।१००) 'लोमशो मुनि-
मेपयोः । (लोमान्विते स्त्रियां काकजङ्गामांसीवचासु च ।
शकशिव्मिहामेदाकाशोऽङ्किनीभिदि)' (इति मेदिनी) ॥
(५) ॥*॥—मांसीत्वादामिषी—इति स्वाम्युक्तो विग्रहोऽयुक्तः ।
तथा पाठस्य क्वचिददर्शनात् । मस्यति । 'मसी परिणामे'
(दि० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'कृ-
दिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा डीष् । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जटामांसी' इति ख्यातायाः ॥
त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥

त्वगिति ॥ त्वगिव पत्रमस्य ॥*॥ 'लग्' अपि नामा-
स्य । 'त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अन्यत उत्कटगन्धित्वात् 'संप्रोदश्च
कटच्' (५।२।२९) ॥ (२) ॥*॥ विभर्ति । 'भृजः
किन्नुद् च' (१।१२५) इति गन् ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ता ल्ग-
स्यास्ति । 'अर्शआद्यच्' (५।२।१२७) ॥ (४) ॥*॥ प्रशस्तं
चोचमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) 'त्वक्त्वचचो-
चशब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रके' इति धरणिः ॥ (५) ॥*॥
वरमङ्गमस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (६)
॥*॥ षट् 'त्वक्पत्रस्य' 'तज' इति ख्यातस्य ॥

कर्चूरको द्रविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ।

केति ॥ कर्जति । 'कर्ज व्यथने' (भ्वा० प० से०) । ख-
र्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
स्वार्थे कन् । (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ द्रविडे देशे जातः ।
'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥
(२) ॥*॥ कल्पे विधौ भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इ-
त्यण् । कन् (५।३।७५) ॥*॥ पाठान्तरे काले साधुः ।
'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥
(३) ॥*॥ वेधे मुख्यः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'कर्चूर' इति ख्यातस्य ॥

ओषधो जातिमात्रे स्युः

ओषेति ॥ जातिमात्रविवक्षायाम् 'ओषधी' शब्दप्र-
योगः ॥

अजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥

अजेति ॥ द्रव्यमात्रविवक्षायां तु 'ओषध' शब्दप्रयोगः ।
'ओषधेरजातौ' (५।४।३७) इत्यण् 'सर्वम्' इत्यनेन—'घृत-
तैलादिकमप्यौषधशब्दवाच्यम्'—इत्युक्तम् ॥

शाकाख्यं पत्रपुष्पादि

शाकेति ॥ शक्यते भोक्तुम् । 'शकृ शक्तौ' (स्वा० प०
अ०) । घञ् (३।३।१९) यद्वा श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि०
प० से०) । बाहुलकात् कः ॥ (१) ॥*॥ आदिना फलना-
द्यग्रमूलादिपरिग्रहः । 'मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकम् ।
त्वक् पुष्पं कवकं चैव शाकं दशविधं स्मृतम्' । अधिरूढकं
तालवीजाङ्कुरास्थिमज्जादि ॥

तण्डुलीयोलपमारिषः ।

तेति ॥ तण्डुलाय हितः । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति
छः । 'तण्डुलीयः शाकभेदे विद्वज्जतरुताप्ययोः' (इति है-
ममेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ 'मारिषः शाकमिदार्थं नाख्यो-
क्त्या पुंस्ति, योषिति । (दक्षाम्बायाम्)' (इति मेदिनी) । अ-
ल्पश्चासौ मारिषश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तण्डुलीयस्य' 'चउ-
राई' इति ख्यातस्य ॥

विशल्याऽग्निशिखाऽनन्ता फलिनी शक्रपुष्पयि
॥ १३६ ॥

विशेति ॥ विगतं शल्यमनया । 'विशल्या लाङ्गलीद-
न्तीगुडचीत्रिपुटासु च । शल्येन रहितायां च प्रियायां लक्ष्म-
णस्य च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ अग्नेरिव शिखा संता-
पो यस्याः । 'अथाग्निशिखमुद्दिष्टं कुसुम्भे कुङ्कुमेऽपि च ।
लाङ्गलिक्याख्यौषधौ च विशल्यायां च योषिति' (इति मेदि-
नी) ॥ (२) ॥*॥ न अन्तो यस्याः ॥ (३) ॥*॥ फलानि
सन्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'फलिन्यग्निशिखायां स्त्री
फलिन्यां फलिने त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ शक्रो-
ऽर्जुनतरुः पुष्पमस्याः । शक्रशब्दः पुष्पे लाक्षणिकः । 'पाक-
कर्ण-' (४।१।६४) इति डीष् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अग्निशि-
खायाः' 'इन्द्रपुष्पी' इति ख्यातायाः ॥

स्यादक्षगन्धा छगलाज्यावेगी वृद्धदारकः ।

जुङ्गः

स्यादिति ॥ ऋक्षस्येव गन्धोऽस्याः । समासान्तस्यानि-

१ मूलं मूलकादेः, पत्रं वास्तुकादेः, करीरं वंशाङ्कुरम्, अग्रं
वेत्रादेः, फलं कृष्णाम्बादेः, काण्डमुत्पलादेर्नालम्, त्वक् मातुलु-
ङ्गादेः, पुष्पं तित्तिडीकोविदारादेः, कवकं छत्राकं—इति मुकुटः ॥

त्यत्नात् 'उपमानाच्च' (५।४।१३७) इतीत्त ॥३॥ 'ऋष्यगन्धा'
इति पाठान्तरम् ॥ (१) ॥३॥ छगलस्येवान्त्रमस्याः ॥३॥
'छगला' इति पृथग् नाम—इत्यन्ये । 'छागे तु छगलच्छागीवृ-
द्धदारकयोः स्त्रियाम्' इत्यनेकार्थकोशः ॥ (२) ॥३॥ आवेगो-
ऽस्त्यस्याः 'अर्शआद्यच्' (५।२।१२७) । गौरादिः (४।१।४१)
॥ (३) ॥३॥ वृद्धो दारकोऽस्मात् । वृद्धत्वं दारयति वा ।
प्लुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥३॥ जुहति । 'जुगि वर्जने'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) जुह्यते वा । घञ्
(३।३।१९) ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'वृद्धदारकस्य' ॥

ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्या सोमवल्लरी ॥ १३७ ॥

ब्राह्मीति ॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मोऽजाता' (६।४।१७१)
इत्यणि टिलोपः ॥ (१) ॥३॥ मत्स्याक्षीव पुष्पमस्याः । म-
त्त्यशब्दः स्वावयवे गौणः । 'बहुव्रीहौ'— (५।४।११३) इति
पञ् डीप् (४।१।४१) ॥ (२) ॥३॥ वयसि तिष्ठत्यनया ।
'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'वयस्या तु स्त्रियां ब्राह्मी-
गुह्यामलकीषु च । सूक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां त-
रुणे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ सोमस्य वल्लरी ॥
(४) ॥३॥ चलारि 'ब्राह्म्याः' ॥

पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ।

पट्विति ॥ पटूनि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण'— (४।१।६४)
इति डीप् ॥ (१) ॥३॥ हिमवति जाता । 'तत्र जातः' (४।
३।२५) इत्यण् ॥ (२) ॥३॥ स्वर्णमिव क्षीरमस्याः । गौ-
रादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥३॥ हिममस्त्यस्याः । मतुप् (५।
३।९४) । 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः ॥ (४)
॥३॥ 'हेमवर्णं पयस्तस्या हिमवद्भूमिसंभवा । सा नागजिहि-
काकारा तन्मूलं वणिजौषधम्' ॥३॥ चलारि 'स्वर्णक्षीर्याः'
'मको' इति ख्यातायाः ॥

हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा ॥ १३८ ॥

हयेति ॥ हयपुच्छमिव पर्णान्यस्याः । गौरादिः (४।१।
४१) ॥ (१) ॥३॥ काम्बोजे देशे भवा । 'तत्र भवः' (४।
३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥३॥ माषस्येव पर्णान्यस्याः । 'पाक-
कर्ण'— (४।१।६४) इति डीप् ॥ (३) ॥३॥ महती सहा
'आन्महतः' (६।३।४६) इत्यात्वम् 'महासहा माषपर्ण्याम-
म्लानेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि
'माषपर्ण्याः' ॥

तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ।

तुण्डीति ॥ तुण्डं चञ्चुरस्ति येषाम् । 'अतः' (५।२।
११५) इति ठन् । तुण्डिकानीरयति । 'ईर प्रेरणे' (अ०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥३॥ (तुण्डिकेरी) इति
पाठान्तरे प्रशस्तं तुण्डम् । 'प्रशंसायां कन्' () । तुण्ड-
कमीर्ते । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥३॥ रक्तं फलमस्याः । अजा-

दिताप् (४।१।४) ॥ (२) ॥३॥ बिम्बीं कायति । 'कै शब्दे'
(भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप'— (३।२।३) इति कः ।
'ड्यापोः' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (३) ॥३॥ पीलोरिव
पर्णमस्याः । पीलुशब्दः स्वावयवे गौणः । 'पाककर्ण'— (४।
१।६४) इति डीप् ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'तुण्डिकेरीः'
'कुण्डूरी' इति ख्यातायाः ॥

वर्चरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥ १३९ ॥

वर्वेति ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) ।
'कृग'— (उ० २।१२१) इति ष्वरच् । अनित्यः पितां डीप् ।
'वर्वरः पामरे केशे चकले नीवृद्धन्तरे । फञ्जिकायां पुमान्
शाकभेदपुष्पभिदोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
वृणोति । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । कस्य
शिरसो वरी । 'कचरं लवणाम्लयोः । कवरी केशविन्यास-
शाकयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ तुङ्गति । 'तुजि हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३५) । न्यङ्कादिः (७।
३।५३) 'तुङ्गः पुंनागनगयोर्वुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी
प्रोक्ता हरिद्रायां वर्चरायामपीष्यते' (इति हैमः) ॥ (३) ॥३॥
खरं पुष्पमस्याः ॥ (४) ॥३॥ अजस्येव गन्धोऽस्याः । अज-
शब्दः खगन्धे लाक्षणिकः ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'खरपु-
ष्पायाः' ॥

एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा ।

एलेति ॥ एलाया इव पर्णान्यस्याः । 'पाक'— (४।१।
६४) इति डीप् ॥ (१) ॥३॥ सुवहति । अच् (३।१।१३४) ।
'सुवहा शल्लक्येलापर्णीगोधापदीषु वीणायाम् । रास्नाशेफा-
लिकयोः स्त्री सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥३॥ रासते । 'रास् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । रा-
स्यते वा । 'रास्नासाल्ना'— (उ० ३।१५) इति साधुः ॥ (३)
॥३॥ युक्तो रसो यस्याः ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'एला-
पर्ण्याः' ॥

चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाऽम्बुष्ठाऽम्बुल्लोणिका १४०

चेति ॥ 'चाङ्गस्तु शोभने दक्षे' (इति मेदिनी) । चाङ्ग-
मीरयति । 'इग् गतौ' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।
२।१) ॥ (१) ॥३॥ चुक्रयति । 'चुक् व्यथने' (उ० प० से०) ।
'ऋज्रेन्द्र'— (उ० २।२८) इति साधु । स्वार्थे कन् (५।३।
७५) । चुक्रमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन्
वा ॥ (२) ॥३॥ शठति । 'शठ हिंसाङ्गेशकैतवे' (भ्वा० प०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) दन्तानां शठा । 'स्या-
दन्तशठो जम्बीरे कपित्थे करमर्दके । नारङ्गेऽपि च पुमान्
स्याच्चाङ्गेर्या च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ अम्बे

१—'ऋज्रेन्द्र'— (उ० २।२८) इत्यत्र तु 'चुक्' इत्युपल-
भ्यते ॥

तिप्रति । 'सुपि-' । (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।१७) । इति पत्वम् । 'अम्बघो' देशभेदेऽपि विप्राद्वेद्या-मुतेऽपि च । 'अम्बघा'न्यम्ललोप्यां स्यात्पाठायूथिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अम्ललेभ्य ऊना । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१९) णः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अम्ललोणिकायाः' 'लोनिजा' इति ख्यातायाः ॥ सहस्रवेधे चुकोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ।

सहेति ॥ सहस्रं शतं वा वेधितुं शीलमस्य । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ चुक्यलनेन । 'कृञ्जेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ अम्लश्वासौ वेतसश्च । नम्रत्वात् ॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'अम्लवेतसस्य' 'अम्लवेद' इति ख्यातस्य ॥

नमस्कारी गण्डकाली समङ्गा खदिरेत्यपि ॥ १४१ ॥

नमेति ॥ नमस्करणशीला । 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ गण्डेषु ग्रन्थिषु काली ॥ (२) ॥*॥ समङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ खदति । 'खद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति साधुः । 'खदिरा शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खदिरायाः' 'हाताजोडी' इति ख्यातायाः ।—नव 'लजालू' इति ख्यातस्य—इति मुकुटः ॥

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुः स्रवा ।

जीवेति ॥ जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । शता (३।२।१२४) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'जीवन्ती जीवनीशम्योर्गुह्यजीवन्दयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ जीव्यतेऽनया । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । युच् (उ० २।३७) वा । 'जीवनी जीवना चापि जीवन्तीभेदयोः क्रमात्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जीवयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जीवा जीवन्तिकामौर्वावचाशिक्षितभूमिषु । न स्त्री तु जीविते' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ जीवनाय हिता । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति छः ॥ (४) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः धश्च । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मधे ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याजीवन्त्यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'मधुस्रवा' इत्येकं नाम—इत्यन्ये ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जीवन्तिकायाः' गुर्जरदेशे 'दोडी' इति ख्यातायाः ॥

कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः ॥ १४२ ॥

कूर्चेति ॥ कूर्चं श्मश्रु । तद्वृच्छीर्षमस्य ॥ (१) ॥*॥ मधुर एव । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'स्वाङ्गस्याङ्गो मधुरको मुकु-

रश्चिरजीवकः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् नृत् च । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडा-म्युयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां खर्णमीनभेदयोर्कृषभौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ह्रस्वान्यङ्गान्यस्याः ॥ (४) ॥*॥ जीवयति । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोरपि । कूर्च-शीर्षे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिषु सेविनि वृज्याशीर्षाविनोराहितुण्डिके' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अष्टवर्गान्तर्गतजीवकस्य' इति मुकुटः ॥

किराततक्तो भूनिम्बोऽनार्यतक्तः

किरेति ॥ किरातदेशोऽस्ति जन्मस्थानमस्य 'अर्शआ-द्यच्' (५।२।१२७) । किरातश्वासौ तक्तश्च ॥ (१) ॥*॥ भुवो निम्ब इव ॥ (२) ॥*॥ अनार्यप्रियश्वासौ तक्तश्च । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (३) ॥*॥ 'चिरातक्तः' अपि । 'किरातश्चिरातक्तश्च भूनिम्बहिमकावपि' इति रभसः ॥*॥ त्रीणि 'भूनिम्बस्य' 'चिरायता' इति ख्यातस्य ॥

अथ सप्तला ।

विमला सातला भूरिफेना चर्मकषेत्यपि ॥ १४३ ॥

अथेति ॥ सप्त लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अथ सप्तला । वनमालाचर्मकषागुजासु पाटलौ त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विगता मला यया । 'स्याद्विमला त्रियाम् । सातलायां भुवो भेदे निर्मले त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सातं सुखं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ भूरयः फेना यस्याः ॥ (४) ॥*॥ चर्मणः कषा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सप्तलायाः' 'सीडुण्ड' भेदस्य चर्मघासस्य इत्यन्ये ॥

वायसोली खादुरसा वयस्था

वायेति ॥ वायसान् ओलण्डति । 'ओलडि उत्क्षेपणे' (चु० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥*॥ खादू रसोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ वयसि स्थीयतेऽनया । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'वयस्था तु त्रियां ब्राह्मीगुह्यचामलकी-षु च । सूक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वयस्थायाः' 'ककोडी' इति ख्यातायाः ॥

अथ मकूलकः ।

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्षेण्युदुम्बरपर्यपि ॥ १४४ ॥

अथेति ॥ मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) । पिञ्जाद्यलूच् (उ० ४।९०) । स्वार्थे कन् । आगमशासनस्या-नित्यत्वान्न नुम् ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) उत्वे

‘मुकुलकः’ अपि-इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ कुं भूमिं विभर्ति । ‘संज्ञायां श्रुत-’ (३।२।४६) इति खच् । ‘खच्च द्विद्वा’ (३।२।३८) । नियतः कुम्भः । ‘प्रादयो गता-’ (२।२।१८) इति समासः । ‘निकुम्भः कुम्भकर्णस्य तनये दन्तिकौषधौ’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दाम्यति । दम्यते वा । ‘दमु उपशमे’ (दि० प० से०) । ‘हसिमृगिण-’ (उ० ३।८६) इति तन् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ‘दन्तोऽद्रिकटके कुञ्जे दशनेऽथौषधौ स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यङ्गी श्रेण्यस्याः । समासान्तानित्यत्वान्न कप् ॥ (४) ॥*॥ उदुम्बरस्येव पर्णान्यस्याः । ‘पाककर्ण-’ (४।१।६४) इति ङीप् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘वज्रदन्त्याः’ ॥

अजमोदा तृग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ।

अजेति ॥ अजं मोदयति । ‘मुद हर्षे’ (भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । अजेन मोदते मोदते, वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥*॥ उग्रो गन्धोऽस्याः । ‘उग्रगन्धा वचाक्षेत्रयवान्योऽष्टिक्रौषधौ’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ ब्रह्मणा दम्यते । ‘दमि ग्रन्थे’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । ‘कर्तृकरणे कृता-’ (२।१।३२) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ दुष्टो यवः । ‘इन्द्रवरुण-’ (४।१।४९) इति ङीषानुक्तौ । इवार्थे (५।३।९६) स्वार्थे (५।३।७५) वा कन् ॥*॥ ‘यमानिका’ इति समकारपाठे यमेनानिति । ‘अन प्राणने’ (अ० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ ‘यवानीद्वयस्य’ द्वे द्वे नामनी ।—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥

मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १४५ ॥

मूल इति ॥ पौष्करे मूले, इत्यन्वयः । पुष्पाति, पुष्प्यति वा ‘पुष पुष्टौ’ (दि० प० अ०, ऋया० प० से०) । ‘पुषः कित्’ (उ० ४।४) इति करन् । ‘पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयः करिकराग्रयोः । ओषधिर्द्वीपविहगतीर्थरागोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि च’ (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ कश्मीरेषु भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ पद्मस्येव पत्रमस्य ॥*॥ ‘पद्मवर्णम्’ इति क्वचित् पाठः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘पुष्करमूलस्य’ ॥

अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।

अव्येति ॥ न व्यथते ‘व्यथ दुःखसंचलनयोः’ (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘अव्यथो निर्व्यथे

१—अस्य वार्तिकस्य ‘गमेः सुपि’ इति प्रकरणपठितत्वेन ‘विहंगः’ इत्युदाहरणस्यैव भाष्यकृता दत्तत्वेन च गमेरेव विहितस्य खचो ढित्वेन खच्सामान्यस्य ढित्त्वाग्रहणे मानाभावः । तस्मात्—नि शृङ्गं स्कुभाति विस्तारयति मूलम् । ‘स्कुभिः सौत्रो धातुः’ । ततोऽपि एषोदरादिः—इति मुकुटोक्तं सम्यक् ॥

सर्पे चारटीपथ्ययोः स्त्रियाम्’ (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ अति चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ पद्यते । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । ‘अर्तिस्तु-’ (उ० १।१।४०) इति मन् ॥ (३) ॥*॥ चारयति । ‘शकादिभ्योऽटन्’ (उ० ४।८१) ॥ (४) ॥*॥ पद्मे चरितं शीलमस्याः । ‘सुपि-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘पद्माकस्य’ ॥

काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि १४६

केति ॥ काम्पिलाया अदूरभवः । संकाशादित्वात् (४।२।८०) ण्यः ॥*॥ कम्पते । ‘कपि किञ्चिच्चलने’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादिङ् । ‘प्रज्ञायण्’ (५।४।३८) । कं जलं पीलयति श्लेष्मघ्नत्वात् । ‘पील प्रतिष्ठम्भे’ (भ्वा० प० से०) । कंपूर्वात् ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । इति मुकुटः । तत्र । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात् । अण्यन्तादण्यणः प्रसङ्गाच्च ।—इत्थं निर्यकारम् ‘काम्पिल्यः’ इति मन्यते—इत्येके ॥ (१) ॥*॥ करे कशति । ‘कश शब्दे’ () । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अन्तर्भावितपर्य्यायं वा । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ चन्दति । ‘चदि आह्लादने’ (भ्वा० प० से०) । ‘स्फायितञ्चि-’ (उ० २।१।३) इति रक् । ‘चन्द्रः कर्पूरकाम्पिल्यसुधांशुखर्णवारिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रक्तमङ्गमस्य । ‘रक्ताङ्गस्तु महीसुते । कम्पिल्ले स्त्री तु जीवन्त्यां क्लीवं विद्रुमधीरयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ रोचते । ‘रुच दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘कृ-ल्यल्युट-’ (३।३।११३) इति ल्युट् । ‘रोचनी कर्कशे स्त्रियाम्’ । (इति मेदिनी) ॥*॥ ‘रोचनी’ इति क्वचित् पाठः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘रोचन्याः’ ‘कपीला’ इति ख्यातायाः ॥

प्रपुञ्जाडस्त्वेडगजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ।

पञ्जाट उरणाख्यश्च

प्रपुञ्जेति ॥ पुमांसं नाडयति । ‘नड अंशे’ चुरादिः । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) मस्यानुस्वारे (८।२।१२३) परसवर्णः (८।४।५८) प्रकृष्टः प्रगतो वा पुञ्जाडः ॥ (१) ॥*॥ एडो मेष एव गजो यस्य । भञ्जकत्वात् । यद्वा एलनम् । ‘इल प्रक्षेपे स्वप्ने च’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । डल-योरैकत्वम् । एडे स्वप्ने गजति । ‘गज मदे शब्दे च’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ दद्रुं हन्ति । ‘अमनुष्यकर्तृके च’ (३।२।५३) इति टक् । ‘अतूर्वस्य’ (८।४।२२) इति नियमान्न णत्वम् ।—क्षुभ्रादित्वात् (८।४।३९)—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (३) ॥*॥ चक्रं दद्रुं सृज्नाति । ‘सृद क्षोदे’ (ऋया० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ पद्ममिव पद्मां वा पद्मसमूहं वाऽटति । ‘अट गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (५) ॥*॥ उरणस्य मेषस्याख्याऽस्य ॥*॥ उरं-

१—अत्र ‘रूपासिद्धेश्च’ इत्यपि पाठः ॥

णस्याक्षीवाक्षि यस्य । तत्तुल्यपुष्पत्वात् । 'अक्ष्णोऽदर्शनाद्' (५।४।७६) इत्यच्-इति स्वामी ॥ (६) ॥*॥ पठ् 'पञ्चाटस्य' 'पुआड' इति ख्यातस्य ॥

पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥ १४७ ॥

पलेति ॥ पलति । 'पल रक्षणे' (भ्वा० प० से०) बाहुलकाद् आण्डुप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ शोभनमतीव वा कन्दयति । भक्षकजातिभ्रंशकत्वात् । 'कदि रोदने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ण्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पलाण्डोः' 'प्याज' इति ख्यातस्य ॥

लतार्कदुर्दुमौ तत्र हरिते

लतेति ॥ लतासु अमर्थते, अचर्यते विरुद्धलक्षणया निन्द्यते वा । 'अर्क स्तवने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्च पूजाम्' (भ्वा० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९९) ॥ (१) ॥*॥ दुष्टो द्रुमः ॥ (२) ॥*॥ तत्र पलाण्डौ । हरिते पालाशे ॥*॥ द्वे 'हरिद्वर्णपलाण्डोः' ॥

अथ महौषधम् ।

लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ ॥

अथेति ॥ महच्च तदौषधं च । 'महौषधं तु शुण्ठायां स्याद्विषयायां लशुनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अश्नाति । अश्नुते वा । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । 'अशूश् व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशेर्लश् च' (उ० ३।५७) इत्युनन् ॥ (२) ॥*॥ गृञ्जते=भक्षयत्वेन कथ्यते रोगेषु । 'गृञ्जि शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि ल्युट् । 'गृञ्जनम्' । विषदिग्धपशोर्मसि क्लीबं, पुंसि रसोनके' (इति मेदिनी) । 'लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुकवकानि च । वृत्ताकारालिकालावुजातीया जातिदूषितम्' इति । श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषो गृञ्जनम् । 'लशुनं दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् । फरणश्च पलाण्डुश्च लतार्कश्चापराजिता । गृञ्जनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः' इति सुश्रुतेनोक्तत्वात् । 'गन्धाकृतिरसैस्तुल्यो गृञ्जनस्तु पलाण्डुना । दीर्घनालाग्रपत्रत्वात् भिद्यतेऽसौ पलाण्डुतः' ॥ (३) ॥*॥ न रिष्टमशुभमस्मात् । 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुमे तके सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ महत् कन्दमस्य ॥ (५) ॥*॥ रसे आस्वादाने ऊन्यते पातकहेतुत्वात् । 'ऊन परिहाणे' (उ० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१९९) वा । स्वार्थे कन् (५।३।७५) क्नु (उ० २।३२) वा ॥ (६) ॥*॥ पठ् 'लशुन' इति ख्यातस्य ॥

पुनर्नवा तु शोथघ्नी

पुनेति ॥ पुनरभीक्ष्णं नवा । नूयते वा 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । क्षुभ्रादिः (८।४।३९) ॥ (१) ॥*॥ शोथं हन्ति ।

'अमनुष्य-' (३।२।५३) इति टक् । 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति डीप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुनर्नवायाः' 'गदहपूर्णा' इति ख्यातायाः ॥

वितुन्नं सुनिषण्णकम् ।

वीति ॥ विगतं तुन्नं व्यथनमस्मात् । 'वितुन्नं सुनिषण्णे च शैवाले च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सुप्रु निषण्णमस्मात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वितुन्नस्य' 'विषखपरिआ' इति ख्यातस्य ॥

स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपण्यपि ॥ १४९ ॥

स्यादिति ॥ वातं करोति 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (१) ॥*॥ शीतं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥*॥ 'शीतलवातकः' इत्यपि नाम । 'शणपर्णी शीतलवातकः' इति धन्वन्तरिः ॥ (२) ॥*॥ न पराजिता । 'अपराजित ईशाजेष्ट्यन्तरे नाऽजिते त्रिषु । गिरिकर्णी जयादुर्गाऽशनपर्णीषु योपिति' (इति मेदिनी) (३) ॥*॥ शणः पर्णान्यस्याः । शणशब्दः शणपर्णसदृशो लाक्षणिकः 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति डीष् ॥*॥—अशन इव पर्णमस्याः । (अशनपर्णी)—इति कश्चित् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शतपर्ण्याः' 'पटशण' इति ख्यातस्य ॥

पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ।

पारेति ॥ पारावत इवाङ्घ्रिरस्याः ॥ (१) ॥*॥ कटवद्भाति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'अवद्यपण्य-' (३।१।१०१) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ ज्योतिरस्त्यस्याः । मत्तुप् (५।२।९४) ॥ (४) ॥*॥ लतति । 'लतिः सौत्रः' । अच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'ज्योतिष्मत्याः' 'मालकाङ्गणी' इति ख्यातायाः ॥

वार्षिकं त्रायमाणा स्यान्नायन्ती बलभद्रिका ॥ १५० ॥

वेति ॥ वर्षासु भवं जातं वा । 'वर्षाभ्यष्टक्' । (४।३।१८) । 'वार्षिकं त्रायमाणायां क्लीबं वर्षाभवे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । शानच् (३।२।१२४) चानश् (३।२।१२९) वा । 'त्रायमाणा वार्षिके स्त्री रक्ष्यमाणेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ त्राणम् । त्राः । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) त्रा अयति । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) । शता (३।२।१२४) । (डीप् ४।१।६) । 'शपश्यनोः-' (७।१।८१) इति नुम् ॥ (३) ॥*॥ बलेन भद्रा । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'त्रायमाण' इति ख्यातस्य ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही बदरेति च ।

वीति ॥ विष्वक्सेनस्य प्रिया ॥ (१) ॥*॥ गृह्णाति ।

क्तिच् (३।३।१७४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु—
‘गर्षति हिनस्ति रोगम्’ ‘गृध्रं हिंसायाम्’ क्तिन् (३।३।१५४)—
इति व्याख्यातं मुकुटेन । तत्र । उक्तधातोरदर्शनात् । कर्त्त-
रि क्तिनोऽसंभवाच्च । ‘अथ गृध्रिः सकृत्सूतगवीवदरयोः
स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥३॥ ‘गृध्रिः’ इति पाठान्तरम् ।
घर्षति । ‘गृध्रु संघर्षे’ (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।
१७४) । ‘गृध्रिः स्त्री घर्षणस्पर्धाविष्णुकान्तासु ना किरौ’
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ वराहस्येयम् । प्रियत्वात् । ‘त-
स्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् ‘वाराही मातृभेदे स्याद्विष्ण-
वस्तेनप्रियापथौ’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ वदति । ‘वद-
स्थैर्ये’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरन् । ‘व(व)दरा
गृष्टिकर्पास्योरेलापण्यां स्त्रियां, पुमान् । कर्पासस्यास्थिन्,
वदरी कोले क्लीवं तु तत्फले’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥
चत्वारि ‘वाराहीकन्द’ इति ख्यातायाः ॥

मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्

मार्केति ॥ मारयति । क्तिप् (३।२।१७८) । मारि केश-
शौक्लयनाशने कूयते । ‘कुङ् शब्दे’ (भ्वा० आ० अ०) ।
‘ऋरोरप्’ (३।३।५७) ॥ (१) ॥३॥ ‘भृङ्ग इव राजते’ ।
‘राज् दीप्तौ’ (भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
(‘अथ भृङ्गराज उक्तः पक्षिविशेषे च मार्कवे भ्रमरे’ इति
मेदिनी) । ‘भृङ्गरजः’ इति पाठे भृङ्ग इव रजोऽस्य । सान्तो-
ऽन्तोऽपि । रजशब्दस्य द्वैविध्यात् । ‘स्यान्मार्कवो भृङ्गरजः
भृङ्गराजः सुजागरः’ इति रभसात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘भृङ्ग-
राज’ इति ख्यातस्य ॥

काकमाची तु वायसी ॥ १५१ ॥

काकेति ॥ काकान् मञ्चते । ‘मचि धारणोच्छ्वायपूज-
नेषु’ (भ्वा० आ० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । आगम-
शास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् ॥ (१) ॥३॥ वायसानामियम् । ‘त-
स्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । ‘काकोदुम्बरिकायां च काक-
माच्यां च वायसी’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘काक
माच्याः’ ‘कवप्रिया’ इति ख्यातायाः ॥

शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ।

अवाक्पुष्पी कारवी च

शतेति ॥ शतं पुष्पाण्यस्याः । ‘सदच्काण्ड-’ (ग० ४।
१।४) इति टाप् ॥ (१) ॥३॥ सितं वद्धं शुभ्रं वा छत्रमस्याः ॥
(२) ॥३॥ छत्रमतिक्रान्ता । ‘अत्यादयः’ (वा० २।२।१८)
इति समासः ॥ (३) ॥३॥ मधुरस्त्यस्याः । ‘ऊषशुषि-’ (५।
२।१०७) इति रः । ‘मधुरा शतपुष्पायां मिश्रेयानगरीभिदोः’
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ मस्यति । ‘मसी परिणामे’ (दि०
प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
‘मिसिः स्त्री मधुरामास्योः शतपुष्पाजमोदयोः’ (इति मेदि-
नी) ॥ (५) ॥३॥ अवाक्षि पुष्पाण्यस्याः । गौरादित्वात् (४।

१।४।१) डाप् । यत्तु—‘पाककण-’ (४।१।६४) इति
डीप्—इत्याह मुकुटः । तत्र । ‘सदच्काण्ड-’ (ग० ४।१।
४।) (वा० ६४) इत्यस्य तदपवादत्वात् ॥ (६) ॥३॥ के आ-
रौति । पचाद्यच् । यत्तु मुकुट आह—कारोरियम् कारवी
इति । तत्र । ‘वृद्धाच्छः’ (४।२।११४) इत्यस्यापवादत्वात् ।
‘कारवी मधुरादीप्यत्वक्पत्रीकृष्णजीरके’ इति मेदिनी ॥
(७) ॥३॥ सप्त ‘मधुरायाः’ ‘सौफ’ इति ख्यातायाः ।
अन्यद्वयम् ‘उंध्रावली’ इति ख्यातायाः—इत्येके ॥

सरणा तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥

तस्यां कटंभरा राजवला भद्रवलेति च ।

सरेति ॥ सरति । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘बहु-
लमन्यत्रापि’ (उ० २।७८) इति युच् ॥३॥ ल्युटि (३।
३।११३) ‘सरणी’ इत्यपि । ‘सरणा सरणी चार्वा कटंभरा
महावला’ इति छद्रः ॥ (१) ॥३॥ प्रसार्यतेऽङ्गमनया ।
‘करणा-’ (३।३।११३) इति ल्युट् ॥३॥ ‘सारणी’ इत्यपि ।
(‘सारणो राक्षसान्तरे’) । रुग्भेदे ना, प्रसारण्यां स्वल्प-
नद्यां च सारिणी’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ कटं बि-
भर्ति । ‘संज्ञायां भृतृ-’ (३।२।४६) इति खच् ॥ (३) ॥३॥
वलानां वलप्रदानां राजेव । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥
(४) ॥३॥ भद्रं वलमस्याः ॥ (५) ॥३॥ पञ्च ‘कुब्जप्रसा-
रिणी’ इति ख्यातायाः ॥

जनी जतूका रजनी जतुकुचक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥

संस्पर्शा

जनीति ॥ जायते आरोग्यमनया । ‘जनिषिभ्यामिण्’
(उ० ४।१३०) । ‘जनिवध्योश्च’ (७।३।३५) इति न वृद्धिः ।
‘कृदि-’ (ग० ४।१।४५) इति वा डीप् । ‘जनी सीमन्ति-
नीवध्योरुत्पत्तावोषधीभिदि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
जायते । ‘जनी’ (दि० आ० से०) । ‘उल्लूकादयश्च’ (उ०
४।४१) इति साधुः ॥३॥ जतुशब्दात् ‘संज्ञायां-’ (५।३।७५)
इति कनि ‘जतुका’ च ॥ (२) ॥३॥ रज्यतेऽनया । ‘रज
रागे’ (भ्वा० उ० अ०) । ‘करणा-’ (३।३।११७) इति
ल्युट् । ‘त्यजरज-’ (३।२।१४२) इति निपातनात् कैचिद-

१—इदं च ‘धिनुणि च’ । धिनुणि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
रागी । धिनुणि निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । ‘त्यजरज-’
(३।२।१४२) इति । अशक्यं धातुनिर्देशे निपातनत्वमाश्रयितुम् ।
इह हि दोषः स्यात् । ‘-दशनहः करणे’ (३।२।१८२) । दंष्ट्र ।
नैतद्धातुनिपातनम् । किं तर्हि । प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपम् । तस्मिंश्च
प्रत्यये लोपो भवति’ इति भाष्येण ‘प्रत्ययान्तस्येति । शबन्त-
स्येत्यर्थः । यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थश्च तत्र शनिर्देशः । यङ्लुगन्ताद्भेजेन
भवति’ इति कैयटेन च विरुद्धम् । तस्मात् ‘रजेः क्युन्’ (उ० २।
७९) इति क्युनि कित्वाच्च लोपः । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीप्
इति बोध्यम् ॥

छित्तिपि नलोपः । 'रजनी' नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ जतु करोति । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (४) ॥*॥ चक्रं चक्रमिव वा वर्तितुं शील-
मस्याः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (५) ॥*॥ स-
म्यक् स्पृशति स्पृशते वा । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० से०) ।
'पदरुज-' (३।१।१६) इति घञ् । पचाद्यच् (३।१।१३४)
वा । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा ॥ (६) ॥*॥ पट् 'चक्र-
वर्तिन्याः' 'चक्रवत्' इति ख्यातस्य ॥

अथ शटी गन्धमूली पद्मग्रन्थिकेत्यपि ।

कर्चूरोऽपि पलाशः

अथेति ॥ शटति । 'शट रुजादौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३३) गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥
गन्धं मूलमस्याः ॥ (२) ॥*॥ षड् बहवो ग्रन्थयोऽस्याः ॥
(३) ॥*॥ कर्चति । 'कर्चं गतौ' () । खर्जादिलात्
(उ० ४।९०) ऊरः । 'कर्चूरः' स्यात् पुमाञ्शब्दां सुवर्णे
तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कर्चुरः' अपि ॥ (४)
॥*॥ पलमश्नाति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । 'क-
र्मण्यण्' (३।२।१) पले मांसे आशा यस्य वा । 'पलाशः
किंशुकः शटी । हरिद्राणो राक्षसश्च पलाशं छदने मतम्' इति
हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शम्याः' 'कचूर' इति ख्यातस्य ॥

अथ कारवेल्लः कटिल्लकः ॥ १५४ ॥

सुषवी च

अथेति ॥ 'कारो वधे निश्चये च वलौ यत्ने यतावपि ।
(तुषारशैलेऽपि पुमान् स्त्रियां दूत्यां प्रसेवके । सुकर्णकारि-
कायां च बन्धनागारबन्धयोः)' (इति मेदिनी) । कारं वे-
ल्लति । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' ३।२।
१) ॥ (१) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प०
से०) । बाहुलकादिल्लः ॥*॥ कठति । 'कठ शोके' (भ्वा०
प० से०) । अस्मादिल्लः, इत्यन्ये । स्वार्थे कन् (५।३।७५)
'कठिल्लकस्तु' पर्णांसे वर्षाभूकारवेल्लयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(२) ॥*॥ सु सुवति । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८।३।६५) इति षः ।
गौरादिः (४।१।४१) 'सुषवी कृष्णजीरके । कारवेल्ले च
जीरे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कारवेल्लस्य'
'करेला' इति ख्यातस्य ॥

अथ कुलकं पटोलस्तिककः पटुः ।

अथेति ॥ कोलति । 'कुल संस्त्वाने' (भ्वा० प० से०) ।
'इयुपध-' (३।१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् कुन् (उ०
२।३२) वा । 'कुलकं तु पटोले स्यात्संबद्धश्लोकसंहतौ ।

१—प्रथमोपात्तचरणस्तु विश्वे संभवति । चरमोपात्तचरणस्तु
मेदिन्यामुपलभ्यते । हैमः तु मध्यस्थोऽपि नोपलभ्यते ॥

पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्त-
र्भावितप्यर्थो वा । 'कपिगडिगण्डि-' (उ० १।६६) इत्यो-
लच् । 'पटोलं वल्लभेदे, नौषधौ ज्यौत्स्न्यां तु योषिति'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ तिक् एव । स्वार्थे कन् (५।३।
७५) ॥ (३) ॥*॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः पटिरादेशश्च ।
'पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान्
ह्लीवे छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चलारि
'पटोलस्य' 'परवर' इति ख्यातस्य ॥

कूष्माण्डकस्तु कर्कोरः

किति ॥ कृ ईषद् ऊष्मा अण्डेषु बीजेषु यस्य । पित्त-
ललात् । 'कूष्माण्डयुमायां स्त्री, पुंसि कर्कोरौ च गणान्तरे ।
भ्रूणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्कं शुक्लवर्णमु-
च्छति । 'कृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादुण् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'कूष्माण्डस्य' ॥

ईर्वाहः कर्कटी स्त्रियौ ॥ १५५ ॥

ईर्वेति ॥ ईरणं 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । संप-
दादिः (वा० ३।३।१०८) ईरं वृणोति, वारयति वा । 'वृञ्
वरणे' (खा० उ० से०) । बाहुलकादुण् । 'तुर्यस्वरादिर्
'ईर्वाहः' कर्कट्यां पठ्यते बुधैः' ॥*॥ ह्रस्वादिरपि । 'उ-
न्मत्तो(?) धुस्तुर 'ईर्वाहः' 'कर्कटिः स्यात्' इति पुंस्काण्डे
रत्नकोषात् ॥*॥ 'एर्वाहः' इति पाठे आह् बोध्यः ॥*॥
(उर्वाहकमिव बन्धनात्' इति श्रुतेः पृषोदरादित्वेनादेरुत्वे
'उर्वाहः' इति च) ॥ (१) ॥*॥ कर्कं कटति । 'कटे व-
र्षादौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । शक-
न्वादिः (वा० ६।१।१४) । डीप् (वा० ४।१।४१) वा ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'काकडी' इति ख्यातायाः ॥

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्

ईति ॥ इक्षुमाकरोति । मितद्वादिलात् (वा० ३।२।
१८०) डः । यद्वा छिक्कायां जातम् 'इक्षु' इति शब्दम-
कति । 'अक गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुण् ।
'इक्ष्वाकुः कटुतुम्ब्यां स्त्री सूर्यवंशत्रुपे पुमान्' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ कटुश्चासौ तुम्बी च ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'कटुतुम्ब्याः' ॥

तुम्ब्यलावूरुमे समे ।

त्विति ॥ तुम्बति रुचिम् । 'तुवि अर्दने' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । इन्
(उ० ४।१।१८) वा । 'कृत्-' (ग० ४।१।४५) इति वा
डीप् ॥ (१) ॥*॥ न लम्बते । 'लवि अवसंसने' (भ्वा०
आ० से०) । 'नञि लम्बेर्नलोपश्च' (उ० १।८७) इत्युर्णित् ।

‘अलाम्बुस्तु पिण्डफला तुम्बिस्तुम्बी महाफला ।
तुम्बा तु वर्तुलाऽलावूनि(नि)म्बचूर्णा तु लायुका’ इति वा-
चस्पतिः । ‘अलावूस्तुम्बकः प्रोक्तः’ इति चन्द्रः ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘तुम्बा’ इति ख्यातायाः ॥

चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा

चित्रेति ॥ चीयते । ‘चिञ् चीयने’ (खा० उ० अ०) ।
‘अमिचि-’ (उ० ४१६४) इति कः । ‘चित्राखुपर्णा गो-
डुम्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु
च स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गां भूमिम-
क्ष्णोति । ‘अक्षू व्याप्तौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।
२।१) । ‘गवाक्षी त्विन्द्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कपौ’
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ गां भुवं तुम्बति । ‘तुवि अर्दने’
(भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । टाप्
(४।१।४) । षष्ठोदरादिः (६।३।१०९) । मुकुटस्तु—गां डु-
म्बयति । ‘डुवि अर्दने’ । अण् (३।२।१)—इत्याह । तत्र ।
धातुपाठेषु डुविधातोरदर्शनात् । अणि ङीप्प्रसङ्गाच्च ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि ‘कर्कटीविशेषस्य’ ॥

विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६ ॥

विशेति ॥ वि शलति । ‘शल चलने’ (भ्वा० प०
से०) । ‘ज्वलति-’ (३।१।१४०) इति णः । टाप् (४।१।४)
विशति वा । अत्र वा । ‘विश प्रवेशने’ (तु० प० से०) ।
‘तमिविशिविडि-’ (उ० १।१।१८) इति कालन् । ‘विशाला
त्विन्द्रवारुण्यामुज्जयिन्यां तु योषिति । नृपवृक्षभिदोः पुंसि
पृथुलेऽप्यभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रं वा-
रयति । ‘वृञ् वरणे’ ‘चुरादिः । कृष्टदारि-’ (उ० ३।५।३)
इति बाहुलकाद् प्यन्तादप्युनन् । यत्तु मुकुटः—इन्द्रवरुणौ
देवते अस्याः । अण् (४।२।२४) । ‘उत्तरपदस्य च’ (७।३।
१०) इत्युत्तरपदवृद्धिः—इत्याह । तत्र । मन्त्रहविषोरेव स्वा-
मिनि देवतालव्यवहारात् । ‘उत्तरपदस्य च’ (७।३।१०)
इत्यस्याधिकारत्वेन वृद्धिविधायकत्वाभावाच्च ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘इन्द्रवारुणी’ इति ख्यातायाः ॥

अशोन्नः शूरणः कन्दः

अशोन्निति ॥ अशोसि हन्ति । ‘अमनुष्य-’ (३।२।
५३) इति टक् ॥ (१) ॥*॥ शूर्यते । ‘शूरी हिंसायाम्’
(दि० आ० से०) । ‘बहुलमन्यत्रापि’ (उ० २।७८) इति
युच् । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) वा । यत्तु—शूरति—इति
विगृहीतं मुकुटेन । तत्र । शूरीधातोर्दिवाद्यात्मनेपदित्वात् ॥*॥
सूर्यते । ‘सूरी हिंसायाम्’ । युच् (उ० २।७८) । ल्युट् (३।
१।११३) वा । इति (सूरणः) दन्त्यादिरपि ॥ (२) ॥*॥
कन्दति । कन्दयति । कन्द्यते वा । अच् (३।१।१३४) । घञ्
(३।३।१९) वा । ‘कन्दोऽस्त्री सूरणे सत्यमूले जलधरे पुमान्’
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘सूरण’ इति ख्यातस्य ॥

गण्डीरस्तु समष्टिला ।

गण्डीति ॥ गण्डति, गण्ड्यते, वा । ‘गण्डि वदनैकदेशे’
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकादीरन् । यद्वा गण्डीन् ग्रन्थानी-
रयति । ‘इर प्रेरणे’ (अ० आ० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥
(१) ॥*॥ समेति षट्ति । ‘मिथिलादयश्च’ (उ० १।५७) इति
साधुः । यद्वा सम्यगष्टिला वीजं यस्याः । ‘गण्डीरो ना सम-
ष्टिला’ इति माला ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गण्डीरद्वयी’ इति
ख्यातस्यानूपजशाकभेदस्य । ‘गण्डीनी’ इति भाषा ॥

कलम्बी

केति ॥ कडति । ‘कड मदे’ (भ्वा० प० से०) । ‘कृक-
दिकडिकटिभ्योऽम्बच्’ (उ० ४।८२) । उलयोरेकत्वम् । के
जले लम्बते । ‘लवि अवसंसने’ (भ्वा० आ० से०) । प्रचा-
यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । ‘कलम्बी तु
शतपर्वा कलम्बूर्वासु वीरधः’ इति वाचस्पतिः । ‘कलम्बी
शाकभेदेऽपि कदम्बशरयोः पुमान्’ (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकं ‘करेम्बु’ इति ख्यातस्य ॥

उपोदका

उपेति ॥ उपाधिकमुदकमस्याम् । ‘उत्तरपदस्य च’
(वा० ६।३।५७) इत्युदः । कप् (५।४।१५४) । टाप् (४।१।
४) ॥*॥—अपगतोदका । जाह्नलत्वात् । ‘अपोदका’—
इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘पोई’ इति ख्यातस्य ॥

अस्त्री तु मूलकं

मूलति ॥ ‘मूल प्रतिष्ठायाम्’ (भ्वा० प० से०) । कुन्
(उ० २।३२) । यद्वा मूलयति । ‘मूल रोहणे’ चुरादिः । अच्
(३।१।१३४) । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥
एकम् ‘मूली’ इति ख्यातस्य ॥

हिलमोचिका ॥ १५७ ॥

हिलेति ॥ हिलति । ‘हिल भावकरणे’ (तु० प० से०) ।
‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । मोचयति । ण्वुल् (३।१।
१३३) । हिला चासौ मोचिका च । ‘ड्यापोः-’ (६।३।६३)
इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘हिलसाल’ इति ख्यातस्य ॥

वास्तुकम्

वेति ॥ वसति देहे । चिरं गुणा वाऽस्मिन् वसन्ति ।
‘वस निवासे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘उल्लकादयश्च’ (उ०
४।४१) इति साधु ॥*॥ वास्तौ भवम् । अध्यात्मादिठन्
(वा० ४।३।६०) । ‘इसुसुक्-’ (७।३।११) इति कः । एवं
(वास्तुकम्) हर्षमध्यमपि ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘वथुवा’
इति ख्यातस्य ॥

१—‘रम्या वास्तववास्तुकस्तवकिता’ इति प्रयोगात्—इति
मुकुटः ॥

शाकभेदाः स्युः

शाकेति ॥ कलम्याद्याः पञ्च शाकभेदाः स्युः । 'शा-
काख्यं पत्रपुष्पादि' इत्यत आरभ्य च । 'मण्डूकपर्णी पालङ्क्या
चिह्निका चाप्यपोदिका । चाङ्गेरी हिलमोचा च कलम्यी शाक-
जातयः' इति माला ॥

दूर्वा तु शतपर्विका ।

सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रहानन्ता

दूर्वेति ॥ दूर्वति । दूर्व्यते वा । 'दूर्वा हिंसायाम्' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ।
'उपधायां च' (८।२।७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शतं
पर्वाण्यस्याः । 'शेषात्' (५।४।१५४) इति कप् । शतं पर्वति ।
'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'शत-
पर्विका तु दूर्वायां वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ सहस्रं वीर्याण्यस्याः ॥ (३) ॥*॥ भृगोरियम् ।
'भार्गवी पार्वतीश्रियोः । दूर्वायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४)
॥*॥ छिन्नापि रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥
(५) ॥*॥ न अन्तो यस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां शा-
रिवाद्वयोरपि । कणादुरालभापध्यापार्वत्यामलकीषु च ।
विश्वभरागुह्योः स्यादन्तं सुरवर्त्मनि । अनन्तः केशवे
शेषे पुमान्रिवधौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ पद-
'दूर्वायाः' ॥

अथ सा सिता ॥ १५८ ॥

गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः ।

अथेति ॥ सा दूर्वा । सिता शुक्ला । गोलोमसु जाता ।
'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ।
'गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्रचाभूतकेशयोः' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ शतं वीर्याण्यस्याः ॥ (२) ॥*॥ गण्डति ।
'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादालञ् ।
गण्डमलति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'टिङ्गा-' (४।१।१५)
इति ङीप् । गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (३) ॥*॥ शकुलस्य
मत्स्यस्वेवाक्षि यस्य । 'अक्षणोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शुक्रदूर्वायाः'
खामी तु—परे द्वे दूर्वाभेदस्य—इत्याह ॥

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् १५९

कुर्विति ॥ कुरुन् विन्दति । 'विद् लभे' (तु० उ०
अ०) । 'अनुपसर्गाह्मिण्य' (३।१।१३८) इति शः । 'कुरु-
विन्दं रत्नभेदे मुस्ताकुलमाषयोः पुमान्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(१) ॥*॥ मेघनामानि नामान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ मुस्तयति ।
'मुस्त संघाते' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥
ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मुस्तायाः'
'मोथा' इति ख्यातायाः ॥

स्याद्भद्रमुस्तको गुंदा

स्यादिति ॥ भन्दते । 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ०
से०) 'ऋजेन्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । भद्रं करोति
वा । 'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तादच् (३।१।
१३४) । भद्रश्चासौ मुस्तकश्च ॥*॥ 'भद्रम्' अपि नाम ।
'भद्रं स्यान्मङ्गले हेन्नि मुस्तके करणान्तरे' इति रुद्रः ॥ (१)
॥*॥ गां जलं द्राति । 'द्रा गतौ' (अ० प० अ०) 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'गुंदा
स्तेजनके स्त्री तु प्रियंगौ भद्रमुस्तके' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'नागरमोथा' इति ख्यातस्य ॥

चूडाला चक्रलोचटा ।

चूडेति ॥ चूडास्त्वस्याः । 'प्राणिस्थादातो लजन्यतर-
स्याम्' (५।२।९६) । 'चूडाला तूचटायां स्त्री चूडावति च
वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चक्रं लाति । 'आ-
तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ उच्चटति । 'चट
गतौ' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१।
१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मुस्ताविशेषस्य' ॥

वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥
शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ।

वंशे इति ॥—वमति । 'टुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प०
से०) । 'वृध्वमिभ्यः शक्'—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसू-
त्रस्योज्ज्वलदत्तादिवृत्तिष्वदर्शनात् । अनुनासिकलोपस्य (६।
४।३७) उपधादीर्घस्य (६।४।१५) च प्रसङ्गाच्च । कुशभृशयो-
र्धात्वन्तरेण सिद्धत्वाच्च । वनति, वन्यते, वा । 'वन शब्दे'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकाच् शः । उच्यते, वधि, वा ।
'वश कान्तौ' (अ० प० से०) घञ् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वक-
त्वान्न वृद्धिः । अच् (३।१।१३४) । 'संख्या वंश्येन' (२।१।
१९) इति निर्देशानुम् । 'वंशो वेणौ कुले वगं पृष्ठाद्यवय-
वेषि च' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ त्वक् त्वचि वा
सारोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कर्म क्रियामृच्छति । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इति वा लृक्
॥ (४) ॥*॥ तृणेषु ध्वज इव ॥ (५) ॥*॥ शतं पर्वाण्यस्य ॥
(६) ॥*॥ यव इव फलान्यस्य । 'यवफलो मांसिकायां
कुटजत्वचिसारयोः' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ वेणति । 'वेणू
निशामनवादित्रादानगमनज्ञानचिन्तासु' (भ्वा० उ० से०) ।
बाहुलकाद्दुः । यद्वा अजति 'अजिघृसीभ्यो निच्च' (उ० ३।३८)
इति णुः । 'अजेर्वी-' (२।४।५६) ।—वयन्ति शोभन्ते खनेन ।
'वी' धातोः 'धेन्वादयश्च' इति नुः, णत्वं च—इति सुभूतिः ।
तत्र उक्तपुत्राभावात् । 'वी' धातोरादादिकत्वेन 'वयन्ति'
इति रूपाभावाच्च । 'वेणुर्नृपान्तरे । त्वक्सारोऽपि च पुंसि
स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ मस्कते, अनेन वा ।
'मस्क गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । यद्वा म-

हृते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) अरः । आगमशा-
स्त्रानित्यत्वान्न जुम् । 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरित्राजकयोः'
(६।१।१५४) इति सुट् ॥ (९) ॥*॥ तेजयति शस्त्रमग्निं वा ।
नन्दादित्युः (३।१।१३४) । युच् (उ० २।७८) वा ॥ (१०)
॥*॥ दश 'वेणोः' ॥

वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये खनन्त्यनिलोद्धताः ॥१६१॥

वेणेति ॥ ये वेणवोऽनिलेनोद्धतास्तालिताश्चालिता वा
शब्दायन्ते । चीकति । चीकयते वा । शब्दायते । 'चीक
मर्षणे' (चु० उ० से०) । 'चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च' (उ०
५।३६) इति युन् ।—पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आ-
द्यन्तविपर्ययश्च—इति मुकुटः । तद् उक्तसूत्रादर्शनमूलकम् ।
यद्वा 'की' इत्यव्यक्तम् चकते । 'चक वृष्ट्यादौ' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।
७५) । कुन् (उ० २।३२) वा । 'कीच' इत्यव्यक्तं का-
यति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) 'अन्येभ्योऽपि—'
(वा० ३।२।१०९) इति डो वा । 'कीचको दैत्यभिद्राताह-
तसखनवंशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वाता-
हतवेणूनाम्' ॥

ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी

ग्रन्थिरिति ॥ ग्रन्थते 'ग्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ०
से०) 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) 'ग्रन्थिस्तु ग्रन्थि-
पणे ना वन्धे रुग्मेदपर्वणोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कनिन् ।
'पर्व क्लीवं महे ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः
संधौ विषुवदप्रभृतिष्वपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ पिप-
ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'अतिपृवपि—'
(उ० २।१।१७) इत्युस् ॥*॥ बाहुलकादुप्रत्यये उदन्तोऽपि ।
'मज्जा सारो, ग्रन्थिः परुः, परागः कुसुमरेणुः' इति पुंस्का-
ण्डे रत्नकोषात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वंशादिग्रन्थेः' ॥

गुन्द्रस्तेजनकः शरः ।

गिवति ॥ गोदते । 'गुद क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
बाहुलकाद्क् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'गुन्द्रस्तेजनके
स्त्री तु प्रियंगौ भद्रमुस्तके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तेज-
यति । 'तिज निशाने' चुरादिः । ण्वल् (३।१।१३३) । कुन्
(उ० २।३२) वा ॥ (२) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्'
(त्रया० प० से०) अच् (३।१।१३४) । 'शरस्तेजनके बाणे
दध्यग्रे ना शरं जले' (इति मेदिनी) । ॥*॥ 'सुरस्तु
मुञ्जो बाणाख्यो गुन्द्रस्तेजनकः शरः' इति वाचस्पतेर्द-
न्यादिश्च । सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।

१।१।३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शरस्य' 'सरहरी' इति
ख्यातस्य ॥

नडस्तु धमनः पोटगलः

नड इति ॥ नडति 'नड गहने' () । अच् (३।
१।१।३४) ॥ (१) ॥*॥ धमति । 'धम ध्वाने' सौत्रः । ध-
म्यते वा 'बहुलम्—' (उ० २।७८) इति युच् । यत्तु—
'ध्मो धमश्च' इति नप्रत्ययो धमादेशश्च—इत्याह मुकुटः ।
तत्र । उज्ज्वलदत्तादिष्वेतत्सूत्रस्यादर्शनात् । कुन्प्रकरणे दर्श-
नात् । सौत्रधातुना गतार्थत्वाच्च । 'धमनो नले । कुरे भस्त्रा-
ध्मापके च धमनी कंधरा शिरा । हरिद्रा च' इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ पोटने संछेपेण । गलति 'गल अदने' (भ्वा०
प० से०) । सवणे (चु० आ० से०) अच् (३।१।१३४) ।
'अथ पोटगलः पुंसि नले च काशमत्स्ययोः' (इति मेदिनी)
(३) ॥*॥ त्रीणि 'धमनस्य' 'नलः' इति ख्यातस्य ॥

अथो काशमस्त्रियाम् ॥१६२॥

इक्षुगन्धा पोटगलः

अथविति ॥ काशते । 'काश् दीप्तौ' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) 'काशस्तृणे रोगभेदे' (इति हैमः ।
'काशी वाराणसीपुरी' (इति मेदिनी) । 'काशीकाशश्च
तृणवाचकः' इति शमेदः । गौरादिङीष् (४।१।४९) ॥ (१)
॥*॥ इक्षुवद्गन्धोऽस्याः । समासान्तविधेरनित्यत्वात्त्रेचम् (५।
४।१।३५) । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्टृणां काशे च गोक्षुरे'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ (पोटगलो व्याख्यातः) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'काशस्य' ॥

पुंभूमिनि तु वल्वजाः ।

पुमिति ॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०)
क्विप् (३।२।१७८) । वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०)
अच् (३।१।१३४) वल् चासौ वजश्च । 'एको वल्वजः' इति
(१।२।४५ सूत्रे) भाष्यकारवचनादेकत्वेऽपि ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वगइ' इति ख्यातस्य ॥

रसाल इक्षुः

रसेति ॥ रसेनालति, अल्यते, वा—पूरयति, पूर्यते, वा ।
'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) षच्
(३।३।१९) वा । 'रसालं सिंहके बोले रसालश्चेक्षुचूतयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ इष्यते । 'इष इच्छायाम्' (उ०
प० से०) । 'इषेः क्युः' (उ० ३।१।५७) । 'षडोः कः सि'
(८।२।४९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इक्षोः' ॥

तस्मैदाः पुण्ड्रकान्तराकादयः ॥१६३॥

तदिति ॥ कोषकाराद्या आदिना गृह्यन्ते । 'इक्षुः कर्क-
टको वंशः कान्तारो वेणुनिष्ठतः । इक्षुरन्यः पौण्ड्रकश्च रसालः
सुकुमारकः' । पुण्ड्र्यन्ते । 'पुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) ।

१—'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । कुन् । (उ० २।३२) वा-
इति लिखितमस्ति । तत्तु ककारत्रयश्रवणापत्त्या प्रक्षिप्तमिव भाति ।
चकषातोर्द्वैप्रत्यये कनः संगतावपि कुनः सर्वथाऽसंगतेः ॥

‘स्फायी-’ (उ० २।१३) इत्यादिना रक् ॥३॥ प्रज्ञायणि (५। ४।३८) । पौण्ड्रः । ‘पुण्ड्रेक्षौ पुण्ड्रकः सेव्यः पौण्ड्रको-
तिरसो मधुः’ इति वाचस्पतिः । ‘पुण्ड्रो दैत्यविशेषेक्षुभे-
दयोरतिमुक्तके । (चित्रे क्रमौ पुण्डरीके पुंभूभिर्नीवृदन्तरे)
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ कान्तं रसमृच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा०
प० अ०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ।
ण्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥ द्वे ‘इक्षुभेदस्य’ ॥

स्याद्वीरणं वीरतरम्

स्यादिति ॥ विं पक्षिणमीरयति । ल्युः (३।१।१३४) ।
युच् (उ० २।७८) वा ।—विशिष्टजनमीरयति । ‘शूर वीर
विक्रान्तौ’ (चु० आ० से०)—इति मुकुटः । तत्र । विग्रह-
प्रदर्शनधातुपन्यसनयोर्विद्वत्वात् ॥ (१) ॥ अच् (३।१।
१३४) अतिशयितं वीरम् । ‘द्विवचन-’ (५।३।५७) इति
तरप् । ‘स्याद्वीरणे वीरतरं वीरधेष्टे शवे च ना’ (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥ द्वे ‘तृणभेदस्य’ ‘गौडर’ इति ख्यातस्य ॥

मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ।

अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ।

मूल इति ॥ वीरणस्य मूले । उद्गते । ‘वश कान्तौ’
(अ० प० से०) । ‘वशेः कित्’ (उ० ४।३।१) इतीरन् ॥ (१)
॥३॥ न भयमस्मात् । ‘अभया स्त्री हरीतक्यामुशीरे च
नपुंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्’ (इति मेदिनी) ॥
॥ (२) ॥३॥ नलं गन्धं ददाति, दयते, वा । ‘डुदाच् दाने’
(जु० प० अ०) ‘देङ् पालने’ (भ्वा० आ० अ०) वा ।
‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । ‘नलदं’ स्यात्पुष्परसो-
शीरमांसीषु न द्वयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ सेवितु-
मर्हम् । ‘षेवृ सेवने’ (भ्वा० आ० से०) । अर्हं प्यत् (३।३।
१६९) । ‘सेव्यं स्त्रीचमुशीरे स्यात्सेवाहं पुनरन्यवत्’ (इति
मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ मृणालमिव । सादृश्येऽत्र नच् ॥३॥
‘मृणालम् अप्यत्र’ । ‘मृणालं नलदे स्त्रीवं पुंनपुंसकयोर्विसे’
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ जले आशेते । अच् (३।१।१३४)
यद्वा जलो जड आशयो यस्य । ‘जलाशयो जलाधारे स्या-
दुशीरे नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ लाति दोषान्
अच् (३।१।१३४) क्तिप् (३।२।१७८) वा । लामज्जा सारो-
ऽस्य । कप् (५।४।१५४) इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (७) ॥३॥
लङ्घते रोगान् । लङ्घ्यते वा भूयत्वात् । ‘लधि गतौ’ (भ्वा०
आ० से०) । ‘लङ्घिबहोर्नलोपश्च’ (उ० १।२९) लघु लीयते ।
‘लीङ् श्लेषणे’ (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) समस्तं
नाम ॥३॥ व्यस्तमपि ‘लामज्जकं सुवासं स्यादमृणालं लयं
लघु’ इति श्रुतः । ‘लामज्जकं सुनालः स्यादमृणालं लयं
लघु’ ॥ (८) ॥३॥ अवलीयते दाहोऽस्मात् ।—अवदीयते
दाहोऽनेन, इति—‘अवदानम्’ इति तु स्वामी—इति मुकुटः ।

तत्र । स्वामिग्रन्थेऽदर्शनात् । ‘अवदीयते दाहोऽनेन’ इति
स्वामिना व्याख्यातत्वाच्च ॥३॥ केचित्तु—‘अवदाहेष्टम्’ ‘का-
पथम्’ इति नामद्वयमाहुः । ‘लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्ट-
कापथे । अवदानमिन्द्रगुप्तमवदाहेष्टकापथे’ इति वा-
चस्पतिः ॥ (९) ॥३॥ इष्टं कापथमस्य । अधोवायुकरत्वात् ।
यद्वा इष्टकेव दृढः पन्था यस्य । इष्टकायामपि पन्था यस्य,
इति वा ॥ (१०) ॥३॥ दश ‘वीरणमूलस्य’ ‘खश’ इति
ख्यातस्य ॥

नलादयस्तृणं गर्मुच्छ्रयामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥

नलेति ॥ तृणजातयः । तृण्यते । ‘तृण अदने’ (त० उ०
से०) । घञ् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वत्वाद्गुणो न । घञर्थे कस्तु
परिगणनान्न ॥ (१) ॥३॥ गिरति । गीर्यते वा । ‘गृ निगर-
णे’ (तु० प० से०) । ‘ग्रो मुद च’ (उ० १।९५) इत्युतिः
() ॥ (१) ॥३॥ श्यायते । ‘श्याङ् गतौ’ (भ्वा० आ०
अ०) ‘पिनाकादयश्च’ (उ० ४।१५) इति साधुः । यद्वा
श्यामं वर्णमकति । ‘अक गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अण् (३।
२।१) ॥३॥ ‘श्यामाकः श्यामकोऽपि च’ इति हलायुधः ।
तत्र मूलविभुजादिके (वा० ३।२।५) शकन्ध्वादित्वम् (वा०
६।१।९४) बोध्यम् । यत्तु—‘श्यालधूम्यो मकन्’—इत्याह
मुकुटः । तत्र । तस्योणादिवृत्तावदर्शनात् (साँवा इति
ख्यातः) ॥ (१) ॥३॥ प्रमुखशब्दान्नीवाराधाः । मुकुटस्तु—
अनन्तराः कुशादयो व्यवहिताश्च कङ्क्रोदवाद्यो गृहीताः—
इत्याह । क्रोदवादीनामेवं सति हविष्यत्वापातात् ॥

अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रम्

अस्त्रीति ॥ कौ शेते । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।
१०१) इति डः । यद्वा कुशयति । ‘कुशिर श्लेषे’ () ।
‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘कुशो रामसुते द्वीपे
पापिष्ठे योक्रमत्तयोः । कुशी फाले कुशो दर्भे कुशा
वल्गा कुशं जले’ इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ कुथ्यति ।
‘कुथ प्रतीभावे’ (भ्वा० प० से०) ‘इगुपध-’ (३।१।१३५)
इति कः ।—‘कुथति’—इति स्वाम्युक्तविग्रहश्चिन्त्यः । ‘कुथः
स्त्रीपुंसयोर्वर्णे कम्बले पुंसि वहिषि’ (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥३॥ दृश्यते । ‘दृभी ग्रन्थे’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।
१९) ॥ (३) ॥३॥ पूयतेऽनेन । ‘पुवः संज्ञायाम्’ (३।२।
१८५) इतीत्रः । ‘पवित्रं वर्षणे कुशे । ताम्रे पयसि च स्त्रीवं
मेघे स्यादभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि
‘दर्भविशेषस्य’ ॥

अथ कत्तृणम् ।

पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ॥ १६६ ॥

अथेति ॥ कुत्सितं तृणम् । ‘तृणे च जातौ’ (६।३।१०३)
इति कोः कदादेशः । ‘(कत्तृणं तृणमितृण्योः)’ इति मेदिनी

॥ (१) ॥*॥ पुरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
 'चौरं त्रिषु पुरोद्भूते कतृणे पुनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
 ॥*॥ शोभनो गन्धः । सुगन्धः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्'
 (५।१।१०९) इति ठक् । 'सौगन्धिको गन्धवणिक् सौग-
 न्धिकं तु कतृणे । गन्धोत्पले पद्मरागे कङ्कारे' इति हैमः ॥
 (३) ॥*॥ ध्यायन्ते पशुभिः । 'ध्या चिन्तायाम्' (भ्वा० प०
 अ०) । बाहुलकान्मक् । (ध्यामं दमनके गन्धतृणे 'श्यामेऽ
 मिषेयवत्' इति विश्वः) ॥ (४) ॥*॥ देवैरद्यते स्म । क्तः (३।
 २।१०२) 'अदो जमिधर्त्यसि किति' (२।४।३६) ॥ (५) ॥*॥
 रोहति । 'रुहेर्द्विष्य' (उ० १।४७) इति टिषच् । 'कतृणे
 रौहिषं क्लीवं पुलिङ्गो हरिणान्तरे' इति मूर्धन्यान्ते रभसः ॥
 (६) ॥*॥ षट् 'रोहिस्' इति ख्याततृणविशेषस्य ॥

छत्रातिच्छत्रपालघ्नौ

छत्रेति ॥ छदति, छादयति, वा । छद् अपवारणे । त्रन्
 (उ० ४।१५९) 'इस्मन्त्रन्किषु च' (६।४।९७) इति ह्रस्वः ।
 'छत्रा मिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुरुशिलीन्ध्रयोः । नपुंसकं चात-
 पत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतिक्रान्तच्छत्रम् ॥ (२)
 ॥*॥ पालं क्षेत्रं हन्ति । 'अमनुष्य-' (३।२।५२) इति ठक् ॥
 (३) ॥*॥ त्रीणि 'जलजतृणविशेषस्य' ॥

मालातृणकभूस्तृणौ ।

मालेति ॥ मालाकाराणि तृणान्यस्य ॥ (१) ॥*॥ भुव-
 स्तृणम् । पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुट् । 'भूस्' अव्ययं
 वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तृणविशेषस्य' । खामी तु—छत्रादि-
 पञ्च पर्यायानाह ॥

शष्पं बालतृणम्

शष्पमिति ॥ शस्यते । शृष्यति, वा 'शसु हिंसायाम्'
 (भ्वा० प० से०) । 'शृष्य शोषणे' (दि० प० अ०) वा । 'खष्प-
 शिल्पशष्प-' (उ० ३।२८) इति साधुः ।—'नीपादयः' इति
 पः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिशक्तिषु 'नीपादयः'
 इति सूत्राभावात् । 'शष्पं बालतृणे स्मृतम् । पुंसि स्यात् प्रति-
 माहानौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बालं तृणम् ॥ (२)
 ॥*॥ द्वे 'नवतृणस्य' ॥

घासो यवसम्

घेति ॥ अधते । घञ् (३।३।१९) 'घञपोश्च' (२।४।३८)
 इत्यर्धेऽस्ल ।—'घस्यते'—इति विट्कृतौ खामिमुकुटौ
 चिन्त्यौ । घसेः सर्वत्र प्रयोगाभावात् । अन्यथा 'घञपोश्च'
 (२।४।३८) इति सूत्रवैयर्थ्यापातात् ॥ (१) ॥*॥ यौति,
 यूयते, वा । 'यु मिश्रणेऽमिश्रणे च' (अ० प० से०) । 'वहि-
 युभ्यां णित्' (उ० ३।१।१९) इत्यसच् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः ॥
 (२) ॥*॥ द्वे 'गवांघदनीयतृणविशेषस्य' ॥

तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥

तृणमिति ॥ तृण्यते । 'तृण अदने' (त० उ० से०) ।

घञ् (३।३।१९) संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः ॥ (१) ॥*॥ अर्ज्यते ।
 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'तृणाख्यायां चित्' (उ०
 ३।५९) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः ।
 मातुरेकसुतेऽपि स्याद् घवले पुनरन्यवत् । नपुंसकं तृणे नेत्र-
 रोगे स्याद् अर्जुनीगवि । उषायां बाहुदानद्यां कुट्यामपि च
 कचित्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तृणमात्रस्य' ॥

तृणानां संहतिस्तृण्या

तृणेति ॥ तृणानां संहतिः समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।
 २।४९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तृणसमूहस्य' ॥

नड्या तु नडसंहतिः ।

नेति ॥ नडानां संहतिः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९)
 ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'नडसमूहस्य' ॥

तृणराजाद्वयस्तालः

तृणेति ॥ तृणानां राजा । 'राजाहःसखिभ्यश्च' (५।४।
 ९१) तृणराज इत्याहयो यस्य ॥ (१) ॥*॥ तालयति । 'तल
 प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तालः क-
 रतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने कर-
 स्फले द्रुमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली ज-
 टौषधौ । क्लीवं तु हरिताले स्यात्' (इति मेदिनी) ॥*॥ त-
 लति । अच् (३।१।१३४) 'तलश्चपेटे तालद्रौ तलं ज्याघा-
 तवारणे । त्सरौ खभावधरयोस्तन्त्रीघाते च संमतम्' ॥ (२)
 ॥*॥ द्वे 'तालस्य' ॥

नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १६८ ॥

नालीति ॥ नलति, नल्यते, वा । 'णल गन्धे' (भ्वा०
 प० से०) । बाहुलकादिण् । केन वायुना ईर्यते । 'ईर प्रेरणे'
 (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) नालिश्चासौ केरश्च ॥*॥
 कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) (नारिकेलः) ॥ (१) ॥*॥
 लङ्गति 'लगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद् अलच्
 दीर्घश्च । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारिके-
 लस्य' ॥

घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुः

घोण्टेति ॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) ।
 बाहुलकात् टः । 'घोण्टा तु बदरीपूगवृक्षयोरपि योषिति'
 (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पवते, पुनाति, वा । 'पूञ् प-
 वने' (भ्वा० आ० से०) । 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।
 १२४) इति गन् । मुकुटस्तु—पूज्यते मान्यते सेचनादिना
 फलद्वारेण, अनेन, वा । घञि कृत्वे पूगः—इत्याह । तत्र ।
 पूजेष्टुरादिष्यन्तत्वेन णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन कुलाप्रसङ्गात् ।

१—लक्ष्मीयरेफचतुर्थः 'नालिकेरचित्तिलकः' इति दमय-
 न्तीशेषात् । २—रक्ष्मीयलचतुर्थः 'नारिकेलीमहावीरैरिव नारिके-
 लीवनैः' इति वासवदत्ताशेषात् ॥

‘निष्ठायामनिटः’ (७।३।५३) इति वार्तिकश्च । ‘पूगः क्रमु-
कसंघयोः’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ क्रामति । ‘क्रमु पादवि-
क्षेपे’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः ‘संज्ञायां कन्’ (५।
३।७५) । ‘क्रमुकस्तु पुमान् भद्रमुस्तके ब्रह्मदारुणि । फले
कार्पासिकायाश्च पट्टिकालोघ्नपूगयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ गुवन्यनेन । संसकलात् । ‘गुपुरीषोत्सर्गं’ (तु० प०
अ०) । ‘पिनाकादयश्च’ (उ० ४।१५) इति साधुः । यत्तु
मुकुटः—बाहुलकाद्गुणाभाव इति । तत्र । अस्य कुटादिलात्
॥*॥ ‘गुवाकोऽपि च गुवाकः’ इति तारपालः । तत्र बाहु-
लकादीर्थः ॥ (४) ॥*॥ खमिन्द्रियमाकाशं वा पिपति । ‘पृ-
पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा०
३।२।५) । ‘उदोष्णपूर्वस्य’ (७।१।१०२) । यत्तु—अचि
(३।१।१३४) उलम् (७।१।१०२) आह मुकुटः । तत्र ।
‘इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी—’ (७।१।१०२) इति वार्तिकविरोधा-
त् । यदपि—‘पूरी आप्यायने’ (दि० आ० से०)—इत्ययं
धातुरुपन्यस्तः । तदपि न । ‘खपूरः’ इति रूपप्रसङ्गात् ।
(‘खपूरः क्रमुके भद्रमुस्तकेऽलसकेऽपि च’ इति मेदिनी) ॥
(५) ॥*॥ पञ्च ‘पूगवृक्षस्य’ ‘सोपारी’ इति ख्यातस्य ॥

अस्य तु ।

फलमुद्वेगम्

अस्येति ॥ अस्य पूगस्य । उद्गतो वेगोऽस्मात् । संसक-
लात् । उद्विजन्तेऽनेन । ‘ओविजी’ (तु० आ० से०) । ‘ह-
लश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘क्रमुकफ-
लस्य’ ॥

एते च हिंतालसहितास्त्रयः ॥ १६९ ॥

खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ।

एत इति ॥ एते नालिकेराद्यास्त्रयो हिंतालेन चतुर्थेन
सहिताः खर्जूराद्याश्च चत्वारः । तृणजातीया द्रुमाः । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) हीनोऽल्पस्तालः । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ खर्जति ‘खर्ज व्यथने’ (भ्वा०
प० से०) । ‘खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ’ (उ० ४।९०) इ-
त्यूरः । ‘खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः’ (इति
हैमः) ॥ (१) ॥*॥ ‘जातेरखी—’ (४।१।६३) इति ङीष् ।
गौरादिः (४।१।४१) वा । ‘वनखजूरी’ इति ख्याता ॥
(१) ॥*॥ केतयति । कित निवासे (भ्वा० प० से०) । कुन्
(उ० २।३२) ण्वल् (३।१।१३४) वा गौरादिः (४।१।४१) ॥
(१) ॥*॥ तालयति । ‘तल प्रतिष्ठायाम्’ चुरादिः । अच्
(३।१।१३४) । जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।
४१) वा ङीष् ॥ (१) ॥*॥ ‘तृणद्रुमभेदानां पृथक्’
एकैकम् ॥

इति वनौषधिवर्गविवरणम् ॥

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।

सिंह इति ॥ सिञ्चति । ‘षिच क्षरणे’ (तु० उ० अ०) ।
‘सिञ्चेः संज्ञायां हजुमौ कश्च’ (उ० ५।६२) । यद्वा हिनस्ति ।
‘हिसि हिंसायाम्’ (रु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । पृषो-
दरादिः (६।३।१०९) । ‘सिंहः कण्ठीरवे राशौ सत्तमे चोत्त-
रस्थितः । सिंही तु कण्टकार्या स्यात्’ (इति मेदिनी) ।
‘सिंही खर्भानुमातरि । वासावृहृत्योः क्षुद्रायाम्’ (इति हैमः)
॥ (१) ॥*॥ मृगाणामिन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ पञ्चते । ‘पचि विस्ता-
रे’ (भ्वा० आ० से०) पञ्च विस्तृतमास्यमस्य । यद्वा मुखं पा-
दाश्च पञ्च आस्यानीव यस्य । युद्धे मुख्यत्वात् ॥ (३) ॥*॥ ह-
रिणी पिङ्गले अक्षिणी यस्य । ‘बहुव्रीहौ’ (५।४।११३) इति
घञ् ॥ (४) ॥*॥ केसराः स्कन्धवालाः सन्त्यस्य । ‘अतः—’ (५।
२।१।१५) इतीनिः । ‘केसरी तुरगे सिंहे पुंनागे नागकेसरे’
(इति मेदिनी) ॥*॥ केचित् (केसरी) इति तालव्योष्म-
मध्यमाहुः । के वारि शिरसि वा शीर्यते । ‘शृ हिंसायाम्’
(क्र्या० प० से०) । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) । ‘हलद-
न्तात्—’ (६।३।१९) इत्यल्लृक् । सोऽस्त्यस्य । इन् (५।२।
१।१५) ॥ (५) ॥*॥ हरति । ‘अच इः’ (उ० ४।
१।३९) । ‘हरिश्चन्द्रार्कवाताश्चशुकभेकयमाहिषु । कपौ सिंहे
हरेऽजंशौ शके लोकान्तरे पुमान् । वाच्यवत् पिङ्गहरितोः’
(इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ पद ‘सिंहस्य’ ॥

शार्दूलव्रीपिनौ व्याघ्रे

शार्द्विति ॥ शारयति । ‘शृ हिंसायाम्’ (क्र्या० प० से०) ।
स्वार्थणिचः क्तिप् । दूयते । ‘दूङ् परितापे’ (दि० आ०
से०) । अन्तर्भावित्यर्थः । बाहुलकाल्लृक् । यद्वा शृणाति ।
पिञ्जाद्यूलच् (उ० ४।९०) बाहुलकाद्गुणवृद्धी । ‘शार्दूलो
राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च सत्तमे तूत्तरस्थितः’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ द्वौ वर्णौ ईयते । ‘इङ् गतौ’
(दि० आ० अ०) । बाहुलकात् पो गुणाभावश्च । द्वीपाकार-
रेखावत्त्वाद् द्वीपं चर्मास्त्यस्य । ‘अतः—’ (५।२।१।१५)
इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ व्याघ्रिगति । ‘घ्रा गन्धोपादाने’
(भ्वा० प० अ०) । ‘व्याघ्रि घ्रातेश्च जातौ’ (उ० ५।६३)
इति कः । यद्वा ‘आतश्चोपसर्गं’ (३।१।१३६) इति कः ।
‘पाघ्रा—’ (३।१।१३७) इति शो न । ‘जिघ्रः संज्ञायाम्—’
(वा० ३।१।१३७) इति निषेधात् । ‘व्याघ्रः स्यात्पुंसि
शार्दूले रक्षैरण्डकरजयोः । श्रेष्ठे नरादुत्तरस्थः कण्टकार्या
तु योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ ३ ॥*॥ त्रीणि ‘वाघ’ इति
ख्यातस्य ॥

तरक्षुस्तु मृगादनः ॥ १ ॥

तरेति ॥ तरं गतिं मार्गं वा क्षिणोति । ‘क्षिणु हिंसा-
याम्’ (त० उ० से०) । मितद्वदिङ् (वा० ३।२।१८०)
॥ (१) ॥*॥ मृगमति । ‘अद भक्षणे’ (अ० प० अ०)

ल्युः (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तैदुआवाघ' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये । 'हुण्डातर' इति ख्यातस्य—इति मुकुटः ॥

वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरः किटिः ।
दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥ २ ॥

वरति ॥ वरं श्रेष्ठमाहन्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'वराहो नाणके किरौ । मेघे मुस्ते गिरौ विष्णौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ सवनम् । 'पूङ् प्राणि-गर्भविमोचने' (अ० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । सुवं प्रसवं करोति । 'कृजो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥*॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशूकरपांशवः' इति शमेदः । शूकोऽस्त्यस्य । खररोमलात् । रः । यद्वा शूकं राति । 'रा आदाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा 'शू' इति ध्वनिं करोति । अच् (३।१।१३४) । टः (३।२।२०) वा ॥ (२) ॥*॥ घर्षति । 'घृषु संघर्षे' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'घृष्टिः स्त्री घर्षणस्यार्धाविष्णुकान्तासु ना किरौ' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ कोलति पीनत्वात् । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा कोलन्यज्ञान्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'कोलो भेलक उत्सङ्गेऽङ्गपाल्यां चित्रके किरौ । कोलं च बदरे कोला पिप्पल्यां चव्यभेषजे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ पोत्रं मुखाग्रमस्त्यस्य । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (५) ॥*॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) । इति कः ॥*॥ 'किरिः' इति पाठे बाहुलकात् किः । ('अथ किरः किरिः । भूदारः शूकरः' इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ केटति । 'किट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) ।—किटति—इति मुकुट-श्चिन्त्यः । किटेस्तौदादिकत्वाभावात् ॥ (७) ॥*॥ दंष्ट्रास्त्यस्या ब्रीह्यादीनिः (५।२।११६) ॥ (८) ॥*॥ घोणा नासास्य । ब्रीह्यादिः (५।३।११६) ॥ (९) ॥*॥ स्तब्धानि रोमाणि यस्य ॥ (१०) ॥*॥—कुडति । 'कुड घनत्वे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तत्र । कुटादि-त्वाद्गुणाप्रसङ्गात् । कुडनम् । घञ् (३।३।११९) । क्रोडोऽस्या-स्ति । अशं आद्यच् (५।३।१२७) ॥ (११) ॥*॥ भुवं दार-यति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'सूक-रस्य' ॥

कपिप्लवंगप्लवगशाखाभृगवलीमुखाः ।

मर्कटो वानरः कीशो वनौकाः

केति ॥ कम्पते । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'कुण्ठिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४।१४४) इतीन् । 'कपिर्ना सि-हके शाखामृगे च मधुसूदने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ प्लवनम् । 'प्लु गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ऋदोरप' (३।

३।५७) प्लवेन गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् । 'खच्च ङिद्वा' (वा० ३।२।३८) ॥*॥ डिल्लामावे 'प्लवंगमः' च । 'प्लवंगमश्च मण्डके तथा शाखामृगेऽपि च' (इति मे-दिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'अन्येभ्यपि-' (वा० ३।३।४८) इति डः । 'प्लवगः कपिभेकयोः । अर्कसूते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ शाखाचारी मृगः पशुः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥*॥ वलीयुक्तं मुखमस्य । वली मुखेऽस्य—इति वा ॥ (५) ॥*॥ मर्कति । 'मर्क' धातुर्ग्रहणे । 'शकादि-भ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । मुकुटस्तु—मर्कैः सौत्राद्वल्यार्थांश्च-रादित्वाद्विकल्पितणिचः 'शकादिभ्योऽटन्'—इत्याह । तच्चि-न्त्यम् । मर्कैश्चौरादित्वाभावात् । यदपि—प्रियते । 'जटम-र्कटौ' इति मृडोऽटन्कारश्चान्तादेशः—इत्युक्तम् । तदपि निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम् ॥ (६) ॥*॥ वने भवं फलादि । अण् (४।३।५३) वानं राति । 'रा आदाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । वानम् । 'वा गल्लादौ' (अ० प० से०) । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । वि-गमनेऽपि नृणाति वालकम् । 'नृ नये' (क्र्या० प० से०) अच् (३।१।१३४) । वा किञ्चित् नरो वा ॥ (७) ॥*॥ 'की' इति शब्दमीष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'मूलविमुजा-' (वा० ३।२।१५) इति कः । यद्वा कस्य वायोरप-त्यम् । 'अत इच्' (४।१।९५) । किर्हुनुमान् ईशो यस्य ॥ (८) ॥*॥ वनमोकोऽस्य ॥ (९) ॥*॥ नव 'वानरस्य' ॥

मथ भल्लुके ॥ ३ ॥

ऋक्षाच्छभल्लुमात्काः

अथेति ॥ भल्लते । 'भल्ल हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः । 'संज्ञायां कर्' (५।३।७५) । यत्तु मुकुटेन 'यूकादयश्च' इति सूत्रमुक्तम् । तदुज्ज्वलदत्तादौ न दृश्य-ते ।—भल्लति—इत्युक्तिः स्वामिमुकुटयोश्चिन्त्या ॥*॥ उल्ल-कादित्वात् (उ० ४।४१) दीर्घमध्योऽपि । 'भल्लुको भल्लुको भल्ल इत्युल्लकादयश्च सः' इति पुरुषोत्तमः ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।४।३८) 'भाल्लुकः' 'भाल्लुकः' च ॥ (१) ॥*॥ ऋक्षो-ति । 'ऋक्ष हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद्भल्लुके शोणके पुमान् । कृत-वेधनेऽन्यलिङ्गं नक्षत्रे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ।—ऋ-क्षति—इति स्वामी चिन्त्यः । ऋक्षेः सौवादिकत्वात् ॥ (२) ॥*॥ अच्छ आसिमुख्येन भल्लते । अच् (३।१।१३४) ।—भल्लति—इत्युक्तिः स्वामिमुकुटयोश्चिन्त्या ॥*॥ संघातविग्रही-तमिदं नाम । 'अच्छः स्फटिकभल्लूकनिर्मलेष्वच्छमव्ययम् । आसिमुख्ये' (इति मेदिनी) । ('भल्लुः स्यात् पुंसि भल्लुके

१—'दधति कुहरभाजां यत्र भल्लूकयूनाम्' इति प्रयोगात्—इति स्वामिमुकुटौ । २—'अच्छभल्लपरिषद्दिहन्ती' इत्यभिनन्दः—इति मुकुटः ।

शङ्खभेदे तु न द्वयोः । भङ्गातक्यां स्त्रियां भङ्गी' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ भालयते । 'भल आमण्डने' चुरादिराकु-
सीयः ।—भालयति—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (४) ॥*॥ च-
त्वारि 'भालु' इति ख्यातस्य ॥

गण्डके खङ्गखङ्गिनौ ।

गण्डेति ॥ गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'वमन्ताङ्' (उ० १।१।१४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा
गण्डति संहतो भवति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०)
ण्वल् (३।१।१३३) 'गण्डकः पुंसि खड्गे स्यात् संख्याविद्या-
प्रभेदयोः । अवच्छेदेऽन्तराये च गण्डकी सरिदन्तरे' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ खडति । 'खड भेदने' (चु० प०
से०) । 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन् ।
'खङ्गो गण्डकशृङ्गासिबुद्धभेदेषु गण्डके' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥
(२) ॥*॥ खङ्गः शृङ्गमस्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ।
'खङ्गी ना गण्डके मञ्जुघोषे खङ्गधरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'गंडा' इति ख्यातस्य ॥

लुलापो महिषो बाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

लुलेति ॥ लुडति पठे । 'लुड संश्लेषे' (तु० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । डलयोरेकत्वम् । आ-
प्रोति । 'आलू व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । अच् (३।१।
१३४) । लुलश्वासावापश्च । यद्वा लुड्यन्ते । 'लुड विलोडने'
() मिदाद्यङ् (३।३।१०४) । लुला विलोडिता आपो
येन । 'लुल विमर्दने' इति सौत्रो धातुर्वा ॥*॥ ('लुलार्थः'
इति) अन्तस्थयकारान्तपाठे बाहुलकादायङ्प्रत्ययः ।—'लु-
लिकुलिकिभ्य आयः'—इति मुकुटलिखितसूत्रमुज्ज्वलद-
त्तादिषु न पश्यामः । यद्वा अयते । अय गतौ (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । लुलश्वासावयश्च ॥ (१) ॥*॥
महति, मह्यते, वा । 'मह पूजयाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'अविमह्योष्टिषच्' (उ० १।४५) । यद्वा मंहते ।
'महिङ् वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । आगमशास-
नस्यानिलत्वान्न जुम् । 'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति ङीप्
॥ (२) ॥*॥ बाहानां द्विषन् । बाहेषु द्विषन् वा ।
'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात् समासः ॥ (३)
॥*॥ के जले आसरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ।
अच् (३।१।१३४) । यद्वा ईषत् सरति । स्थूलकायत्वात् ।
'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः ॥ (४) ॥*॥
सीरोऽस्त्येषाम् । इनिः (५।२।११५) । सीरिणां कर्षकाणामिभ
इव । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) ।
यद्वा 'सीरोऽर्कहलयोः पुंसि' (इति मेदिनी) । सीरस्य सूर्यस्य

इभ इव । पुत्रवाहनत्वात् । पूर्ववत् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'महिषस्य' ॥

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।

सृगालवञ्चक्रोष्ट्रफेरुफेरवजम्बुकाः ॥ ५ ॥

स्त्रियामिति ॥ शिवः शिवा वा देवताऽस्त्यस्याः । अर्श-
आद्यच् (५।२।१२७) । शकुनावेदकत्वात् । 'शिवः किलः
शिवा क्रोष्टा भवेदामलकी शिवा' इति शाश्वताच्छृगालेऽपि
ब्रिलिङ्गः । चतुष्पदां द्विलिङ्गता वक्ष्यते । तदपवादोऽयम् ॥
(१) ॥*॥ भूरयो माया यस्य ॥ (२) ॥*॥ गां विकृतां वाचं
मिनोति । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० से०) । 'कृवापा-'
(उ० १।१) इत्युण् ॥ (३) ॥*॥ मृगेषु धूर्त इव 'संज्ञायां
कन्' (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ सृजति मायाम् । 'सृज वि-
सर्गे' (तु० प० अ०) । बाहुलकात् कालन् । न्यङ्कादिः
(७।३।५३) । असृग् आलाति वा । कः (३।२।३) । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) ॥*॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशम्ब-
रशूकराः । रशनापि च जिह्वायां शृगालः कलशोऽपि च'
इति शभेदः । शृङ्गं न लाति । पूर्ववत् । 'शृगालो वक्ष्यके
दैत्ये शृगालं डमरे विदुः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ वक्ष्यते
'वेङ्गु प्रलम्भने' (चु० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ।—
वक्ष्यति—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । आकुस्मीयस्य वक्षेरात्मने-
पदित्वात् । 'वञ्चकस्तु खले धूर्ते गृहवधौ च जम्बुके' (इति
मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ क्रोशति । 'क्रुश आह्वाने' (भ्वा० प०
से०) । 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् । 'तृज्वत् क्रोष्टुः'
(७।१।९५) ॥ (७) ॥*॥ 'फे' इत्यव्यक्तं रौति । मितद्वादि-
त्वात् (वा० ३।२।१८०) ङः ॥ (८) ॥*॥ 'फे' इत्यव्यक्तो
रवोऽस्य । 'गुहारूपं वृषभेरुः फेरवस्तारवः शिवा । सूकरो-
ऽतिरुजः फेरुः श्वभीरुर्मण्डलाहितः' इति साहसाङ्कः ॥ (९)
॥*॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । मृगयादिः
(उ० १।३७) ।—मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) ङः,
वुक् च—इति मुकुटश्चिन्त्यः । टिलोपप्रसङ्गात् । वुकोऽप्रसङ्गाच्च
॥*॥ उल्लुकादित्वात् (उ० ४।४।१) जम्बूकश्च । 'खरोष्ट्रकपिज-
म्बूकवायसाजम्बरो यमः' इति वाचस्पतिः ॥ (१०) ॥*॥
दश 'जम्बुकस्य' ॥

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आखुम्बुक् ।

ओतुरिति ॥ अवति विष्टाम्, आखुभ्यो गृहम्, वा ।
'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) 'सितनि-' (उ० १।६९)
इति तुन् । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्युटौ । दीर्घः (६।१।
१०१) गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥ वेडति । विज्यते,
वा । 'विड आक्रोशे' (भ्वा०) । 'तमिविशिविडि' (उ० १।
११८) इति कालन् । 'विडालो नेत्रपिण्डे स्याद्वृषदंशकके
पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मार्ष्टि मुखम् । 'मृज्
शुद्धौ' (अ० प० से०) । 'कञ्जिमृजिभ्यां चित्' (उ० ३।

१ तथा च प्रयोगो दृश्यते 'सुरविशुतधरित्रीचित्रकायो लुलायः'
इति—इति मुकुटः ॥

१३७) इत्यारम् । 'मृजेवृद्धिः' (७।२।११४) । 'मार्जार' ओतौ खट्वांशे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वृषान् मूषकान् दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ आखन् मुङ्क्ते । आखन्म्यो भुनक्ति वा । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (६० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मार्जारस्य' ॥ त्रयो गौधारगौधेरगौधेया गौधिकात्मजे ॥ ६ ॥

त्रेति ॥ गोधाया अपत्यम् । 'गोधाया ढक्' (४।१।१२९) ॥ (१) ॥*॥ 'आरगुदीचाम्' (४।१।१३०) ॥ (२) ॥*॥ शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि सर्पाद्वोधायां जातस्य 'चन्दनगोहा' इति ख्यातस्य ॥

श्रावित्तु शल्यः

श्वेति ॥ श्वानं विध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) किप् (३।२।१७८) । 'नहिवृतिः' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । अ-ध्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यः । 'शल्यं तु न स्त्रियां शङ्खौ क्लीबं श्वेडेष्टुतोमरे । मदनद्वुश्राविधोर्ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शल्यस्य' 'सेह' इति ख्यातस्य ॥

तल्लोम्नि शलली शललं शलम् ।

तदिति ॥ तस्य श्राविधो लोमनि । शलति । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कल्च् । गौरादित्वात् (४।१।४१) जातित्वात् (४।१।६४) वा ङीष् स्त्रियाम् ॥ (१) ॥*॥ स्त्रीत्वाविधक्षायां शल-लम् । 'तच्छलाकायां शललं शलमित्यपि' इति हैमनाममाला । 'शललस्तु नृशण्डयोः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ पचा-यचि । 'शलं तु शल्लकीलोम्नि शल्लो मृङ्गे गणे विधौ' (इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शल्यरोम्णाम्' ॥

वातप्रमीर्वातमृगः

वातेति ॥ वातं प्रमिसीते—वाताभिमुखधावनात् । 'वा-तप्रमीः' (४।१) इत्युणादिसूत्रेण माङ् ईप्रत्ययः कित् । 'वात-प्रमीर्वातमृगः' इति पुंस्काण्डेऽमरमाला । 'योषिति वातप्रमीः समीरमृगः' । इति बोपालितात् स्त्रीत्वमप्यस्य—'कृदि-कारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष्—इत्येके । अन्ये तु-कारप्रहणस्य तपरार्थत्वादीर्घान् ङीष् न—इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ वात इव वातस्य वा मृगः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृगमे-दस्य' ॥

कोक ईहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

कोक इति ॥ कोकते । 'कुक् आदाने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ ईहा मृगेष्वस्य । ईहां मृ-गयते वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।—मृगयति—इति मुकु-टश्चिन्त्यः । 'मृग अन्वेषणे' इत्यस्यात्मनेपदित्वात् । ईहाप्र-धानो मृगो वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) । 'ईहा-मृगस्तु पुंसि स्यात् कोकरूपकमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२)

॥*॥ वर्कते । 'वृक् आदाने' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा वृणोति । 'वृक् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'स्रवृणुषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४।१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृकस्य' 'विग' इति ख्यातस्य ॥

मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।

मृग इति ॥ मृगयते व्याधैः । 'मृग अन्वेषणे' (जु० आ० से०) घञ् (३।३।१९) ।—'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—इति मुकुटः । तन्न । परिगणनात् । घञापि रूपसिद्धेः । अदन्तलाटुणाप्रसङ्गात् । 'मृगः पशौ कुरङ्गे च करिनक्षत्रमे-दयोः । अन्वेषणायां यात्रायां मृगी तु वनितान्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ कौ रङ्गति । 'रणि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (५।२।१२७) । कौ रङ्गोऽस्त्यस्य वा ॥ (२) ॥*॥ वातमयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहु-लकाटुण् ॥*॥ 'वानायुः' इत्येके । वनभवमयते ॥ (३) ॥*॥ हरति मनः, ह्रियते गीतेन वा । 'स्यात्स्याह्वविभ्य इनच्' (उ० १।४।६) । 'हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदे लभिधे-यवत् । हरिणी हरितायां च नारीभिद्वत्तमेदयोः । सुवर्णप्र-तिमायां च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अजिनस्य योनिः ॥*॥ 'विश्वाची चारुलोचनः' इति रभसः ॥ पञ्च 'हरि-णस्य' ॥

ऐणेयमेण्याश्चर्माम्

ऐणयिति ॥ मृग्याश्चर्मस्थिमांसादि । एण्या विकारोऽव-वयवो वा । 'एण्या ढक्' (४।३।१५९) ॥ (१) ॥*॥ (एकम्) 'हरिणाजिनस्य' ॥

एणस्यैणम्

ऐणेति ॥ एणस्य मृगस्य विकारोऽववयवो वा । 'प्राणिरज-तादिभ्योऽञ्' (४।३।१५४) ॥ (१) ॥*॥ (एकम्) ॥

उमे त्रिषु ॥ ८ ॥

उमे इति ॥ उमे ऐणेयैणे ॥

कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ।

समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

केति ॥ षडेते हरिणमेदा अजिनयोनयः स्युः । के दलति । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (४।१।१३४) ।—'कन्देर्नलोपश्च' इत्यारम्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलद-त्तादिषूक्तसूत्रदर्शनात् । ङीष् (४।१।६३) । 'कदली हरि-णान्तरे । रम्मायां वैजयन्त्यां च' इति (लान्तेषु) हैमः । 'रम्मावृक्षे च कदली पताकामृगमेदयोः' (इति लान्तेषु मेदिनी) । 'कदलं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥ कन्दे सस्यमूले लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'अन्ये-भ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा कन्दति । 'कदि आदाने' (भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६)

कलच् । गौरादिः (४।१।४१) । ('कन्दलं त्रिषु कर्णालेऽप्यु-
परागे नवाङ्कुरे') । 'कलध्वानौ कन्दली तु मृगगुल्मप्रभेदयोः'
इति लान्तेषु मेदिनी । अत एव—इन्नन्तावेतौ—इति स्वामी
चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ चिनोति । 'चिञ् चयने' (स्वा०
उ० अ०) । बाहुलकाद् नक् दीर्घश्च । 'चीनो देशांशुक-
व्रीहिभेदे तन्तौ मृगान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
चमति । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) खर्जा-
दित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोदरादित्वात् (६।३।
१०९) अत उत् । यद्वा चमूः चम्वां वा ऊर्यस्य ॥ (१)
॥*॥ प्रीणाति । प्रीयते वा । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० अ०) ।
'प्रीङ् प्रीणने' (दि० आ० अ०) वा । 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ शो-
भनावूरु यस्य ॥ (१) ॥*॥ 'अजिनजातीयमृगाणाम्'
पृथक् ॥

कृष्णसाररुख्यङ्कुरङ्कुशंवररौहिषाः ।

गोकर्णपृषतेणर्यरोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णेन सारः शबलः । 'तृतीया-' (२।१।
३०) इति समासः । 'कृष्णसारः' शिंशपायां मृगभेदे लु-
हीतरौ' इति हैमः ॥*॥ ('कृष्णशारः' इति) तालव्यपाठे ।
कृष्णश्चासौ शारश्च । 'वर्णो वर्णेन' (२।१।७८) इति समासः ।
'शारः शबलवातयोः' इति तालव्यादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥
रौति । 'रुशब्दे' (अ० प० से०) । 'जन्वादयश्च' (उ०
४।१०२) इति साधुः । 'रुरुदैत्ये मृगेऽपि च' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ नितरामश्चति । 'नावश्चेः' (उ० १।१७) इति कुः ।
न्यङ्क्तादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'न्यङ्कुर्मृगे मुनौ' इति
हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ रमते रज्यते वा । मृगव्यादित्वात्
(उ० १।३७) साधुः । मुकुटस्तु—रङ्कति गच्छति—इति
व्याख्यत् । तत्र । रङ्गिधातोर्धातुपाठेऽदर्शनात् ॥ (१) ॥*॥
शं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'शमि धातोः
संज्ञायाम्' (३।२।१४) इत्यच् । 'शंवरौ दानवान्तरे । म-
त्स्यैणगिरिभेदेषु शंवरौ पुनरौषधौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
रौहिषं वृणभेदमिति । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । 'रौहिषं
कतृणे क्लीवं पुंस्ति स्याद्धरिणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ गोरिव कर्णावस्य । 'गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे च
गणान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णौ मूर्विकौषधौ' इति
मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पृषताः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।
२।१२७) यद्वा पर्षति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'पृषिरजिभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतच् । 'मृगो विन्दुः

पृषथैव पृषतश्च प्रकीर्तितः' इति व्याडिः । ('पृषतवत् पृष-
न्मृगे । विन्दौ' इति हैमः) । 'पृषतस्तु मृगे विन्दौ खरोहितौ
श्वेतविन्दुयुतेऽपि स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ एति ।
बाहुलकाणां ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । इयति वा बाहुलकात्
इयन् ॥*॥ (ऋष्यः) मूर्धन्यान्तोऽपि ऋषति । 'ऋषी गतौ'
(तु० प० से०) अथ्यादित्वात् (उ० ४।११२) साधुः ॥*॥
'रिष्यः' अपि । रिष्यते । 'रिष हिंसायाम्' (दि० प० से०) ।
अथ्यादिः (उ० ४।११२) । 'एणः कुरङ्गे मारिष्यः स्याद-
इयश्चारुलोचनः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ रोह-
ति । 'रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) ।
'रुहे रस्य लो वा' (उ० ३।१९४) इतीतच् ॥ (१) ॥*॥ च-
मति, चम्यते, वा । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अ-
र्तिकमिप्रमिचमि-' (उ० ३।१३२) इत्यरः । 'चमरं चामरे
स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एते
द्वादश 'मृगभेदाः' ॥

गन्धर्बः शरभो रामः सुमरो गवयः शशः ।

इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥

गन्धेति ॥ गन्धयति, गन्ध्यते, वा । वा 'गन्ध अर्दने'
चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९९) वा । अ-
र्वति । 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
गन्धश्चासावर्वश्च शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) यद्वा गन्धे
अर्वो बोधोऽस्य । 'गन्धर्वः पशुभेदे पुंस्कोकिलतुरंगयोः ।
अन्तरामवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' इति (स्पर्शान्ते)
विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या०
प० से०) । 'कृशालिकलिगदिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२) ।
'अष्टापदे च करभे शरभः स्थान्मृगान्तरे' इति तालव्यादौ
रभसः । 'शरभस्तु पशोर्भिदि । करभे वानरभिदि' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रमते अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'ज्व-
लति' (३।१।१४०) इति णः । रमन्तेऽस्मिन्ननेन वा । 'ह-
लश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'रामा योषाहिङ्गुलिन्योः
क्लीवं वास्तुककुष्ठयोः । ना राघवे च वरणे रैणुकेये हलायुधे ।
ह्ये च पशुभेदे च त्रिषु चारौ सितेऽसिते' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ सरणशीलः । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'स्रघस्यदः कमरच्' (३।२।१६०) ॥ (१) ॥*॥ गवते 'गुङ्
शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकादयः । यद्वा गवनम् ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) गवं गवेन वा याति । मूलविभुजा-
दिकः (वा० ३।२।५) ॥ (१) ॥*॥ शशति । 'शश हुतगतौ'
(भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ इत्यादयो
येऽत्रोक्ताः, ये च पूर्वोक्ताः सिंहादयः, वक्ष्यमाणाश्च ये गोमे-
घहस्त्यश्वादयः, सर्वे ते पशुजातयः पशुशब्दाव्याः । प-
श्यति सर्वमविशेषेण । 'दृशिर् प्रक्षेणे' (भ्वा० प० अ०) ।

१—हैमसटीकप्रसक्तं तु नोपलभ्यते ॥

१—हैमे तु 'कलापे' इति लिखितम् । 'समूहे' इति व्याख्या-
तमेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् । २ रौहिट् हलन्तोऽपि 'स एव
रौहिषां मध्ये चरति' इति मवभूतिः । 'रुणद्धि कश्चित् कुमे
सुसरोहिणी' इत्यभिनन्दः—इति मुकुटः ॥

‘अर्जिदशि-’ (उ० १।२७) इत्युः पशिरादेशश्च । यत्तु मुकुटः—
पशेः सौत्रधातोः ‘अपट्टादयः इति कुः’ इति भ्रूतिः—
इत्याह । तदुक्तसूत्रास्मरणमूलकम् ।—पाश्यन्ते पाशैः—
इति स्वाम्यप्येवम् ॥ ‘मृगभेदानाम्’ पृथक् ॥

उन्दुरुर्मूषिकोऽप्याखुः

उन्धिति ॥ उनति । ‘उन्दी क्तेदने’ (रु० प० से०) ।
वाहुलकादुरः । ‘कन्दुरुन्दुरुन्दुरः’ इति शब्दार्णवः ॥
(१) ॥*॥ मुष्णाति । ‘मुष स्तेये’ (क्र्या० प० से०) । ‘मु-
ष्णातेर्दावर्धश्च’ (उ० २।४२) इति किकन् ॥*॥ ‘मूष स्तेये’
(भ्वा० प० से०) दीर्घोपधोऽस्ति । मूषति । पूर्वल् (३।१।
१३३) । ‘भद्रमूषिकं आसन्दी’ कुन्दुरुन्दुरुन्दुरः । मू-
षको वज्रदशनः क्रमः काण्डो विलेशयः’ इति वाच-
स्पतिः ॥ (२) ॥*॥ आ खनति । ‘खनु अवदारणे’ (भ्वा०
उ० से०) । ‘आङ्परयोः खनिवृभ्यां ङिच्’ (उ० १।३३)
इत्युः । मुकुटस्तु—‘आङि खनिवृद्धोर्नलोपश्च’ इति कुर्नलो-
पश्च । वाहुलकादलोपः—इति सूत्रमुपन्यास्यत् । तच्चिन्त्यम् ।
उज्ज्वलदत्तादिविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘मूषिकस्य’ ॥

गिरिका बालमूषिका ।

गिरिति ॥ गिरति । ‘कृगृपृकुटि-’ (उ० ४।१४३) इति
इः क्च । ‘ऋत इत्-’ (७।१।१००) संज्ञायां कन् (५।३।७५)
॥ (१) ॥*॥ क्षुद्रत्वात् बाला चासौ मूषिका च । ‘खर्वा-
खुर्बालमूषिका’ इति दुर्गः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘खल्पमू-
षकाज्जातेः’ ॥

सरटः कृकलासः स्यात्

सरेति ॥ सरति । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘श-
कादिभ्योऽटन्’ (उ० ४।८१) ॥ (१) ॥*॥ कृकं शिरो ग्रीवां
कण्ठं च लासयति चालयति । ‘लस शिल्पयोगे’ चुरादिः
‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सरटस्य’ ‘किर्काट’
इति ख्यातस्य ॥

मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥

मुसेति ॥ मुस्यति संशयम् । ‘मुस खण्डने’ (दि० प०
से०) वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । गौरादित्वाङ्डीष् ।—
जातौ डीष् (४।१।६३)—इति मुकुटः । तन्न । स्त्रीविषयत्वात् ।
‘मुसलं स्यादयोऽप्रे च पुनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्या-
माखुपर्णागृहगोधिकयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥*॥ तालव्यमध्या
(मुसली) इति खामी ॥ (१) ॥*॥ अल्पा गोधा ‘अल्पे’ (५।
३।८५) इति कन् गृहस्य गोधिका । ‘ज्येष्ठा स्त्री कुड्यमत्स्या

१ अचि (३।१।१३४) । गौरादित्वात् (४।१।४१) जातित्वात्
(४।१।६३) वा डीषि ‘मूषी’ अपि ॥ ‘हन्ति कीटविषं सर्वं
तथा मूषीविषं च यत्’ इति शालिहोत्रे—इति मुकुटः ॥
२—‘मुषली’ मूर्धन्यमध्या च इति वर्णदेशना—इति मुकुटः ॥

च गृहगोधा गृहालिका’ इति साहसाङ्कः ।—‘गृहगो-
लिका’ इति पाठः सभ्यः इति खामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गृह-
गोधायाः’ ‘विच्छ्रुतिया’ इति ख्यातायाः ॥

लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ।

लूतेति ॥ लूनाति । ‘लूञ् छेदने’ (क्र्या० उ० से०) ।
‘हसिमृग-’ (उ० ३।८६) इति तन् । संज्ञापूर्वकलाद्गुणाभावः ।—
वाहुलकात्तन्—इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्राज्ञानमूलकः । ‘लूता
लूतका’ इत्यमरदत्तः । ‘लूता तु रोगे पिपीलिकोर्णनाभयोः’
इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ तन्तून् वयति । ‘वेच् तन्तुसंताने’
(भ्वा० उ० अ०) । ‘ह्वावामश्च’ (३।२।२) इत्यण् ॥*॥ तत्रं
तन्तून् वयति ‘तन्त्रवायः’ इति खामी ॥ (२) ॥*॥ ऊर्णेव
तन्तुर्नाभावस्य । ‘अच्’ (५।४।७५) इति योगविभागादन् ।
‘ड्यापोः-’ (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥*॥ मर्कति । ‘मर्कं सौत्रो
धातुर्ग्रहणार्थः । शकादित्वात् (उ० ४।८१) अटन् । ‘संज्ञायां
कन्’ (५।३।७५) । ‘अथ मर्कटकः सस्यभेदे वानरलतयोः’
इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘ऊर्णनाभस्य’ ‘मर्कडी’
इति ख्यातास्य ॥

नीलङ्गुस्तु क्रिमिः

नीति ॥ नितरां लङ्गति । ‘लङि गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
नीलति वा । ‘णील वर्णे’ (भ्वा० प० से०) ‘खरुशङ्कु-’ (उ०
१।३६) इति साधुः । ‘नीलङ्गरुपि नीलाङ्गुः’ इति द्विरूपको-
शः । ‘नीलङ्गुः स्यात् कृमौ पुंसि भम्भराल्यां तु योषिति’ इति
मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ क्रामति । ‘क्रम पादविक्षेपे’ (भ्वा० प०
से०) । ‘क्रमितमिशस्तम्भामत इत्’ (उ० ४।१२२) इति किः
॥*॥ वाहुलकात् संप्रसारणमपि । ‘डुमामये भवेत्पुंसि कीटे च
क्रिमिवत् कृमिः’ इति रभसः । ‘क्रिमिर्ना कृमिवत्
कीटे लाक्षायां कृमिले खरे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘सुनकीडा’ इति ख्यातस्य ॥

कर्णजलौका शतपद्युमे ॥ १३ ॥

कर्णेति ॥ कर्णस्य जलौकेव ॥*॥ (कर्णजलौकाः)
सान्ता वा ॥ (१) ॥*॥ शतं पादा यस्याः । ‘कुम्भपदीषु
च’ (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ साम्तत्वेऽपि
स्त्रीत्वोपधनाय—‘उमे’ इति । द्वे ‘कर्णजलौकायाः’ ‘गो-
जर’ इति ख्यातस्य ॥

वृश्चिकः शूककीटः स्यात्

वृश्चितीति ॥ वृश्चति । ‘ओ वृश्च छेदने’ (तु० प० से०)
‘वृश्चिकृष्योः किकन्’ (उ० २।४०) । ‘ग्रहिज्या-’ (६।१।
१६) इति संप्रसारणम् । ‘वृश्चिकस्तु इणे राशौ शूककीटौ-
षधीभिदोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शूकयुक्तः कीटः ।

१—अनेकार्थकैरवाकरकौमुद्यां तु ‘कदमे गदे’ इति व्याख्यातं
मङ्गप्रामाण्येन ॥

शाकपार्थिवदिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऊर्णा-
दिभक्षककृमिविशेषस्य' ॥

अलिङ्गणौ तु वृश्चिके ।

अलीति ॥ अलति-दंशे समर्थो भवति । 'अल भूष-
णादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।
११८) । 'भृङ्गवृश्चिकयोरलिः' इति रभसः ॥*॥ बाहुल-
कादिप्रत्यये दीर्घादिरपि । 'वृश्चिको ङुण आलिः स्यात्'
इति वोपालितः ॥*॥ नान्तोऽप्यस्ति अलमर्थोऽस्यास्ति ।
'ब्रीह्यादिलात्' (५।२।११६) इति । 'अव्ययानां भमात्रे
टिलोपः' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः । 'अथाली स्या-
दृश्चिके भ्रमरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ङुणति ।
'ङुण हिंसागतिः कौटिल्येषु' (तु० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । 'दृणं चापेऽलिनि दृणः' (इति मे-
दिनी) ॥*॥ अचि (३।१।१३४) 'द्रोणः' इत्येके—इति
खामी ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृश्चिकस्य' 'वीछी'
इति ख्यातस्य ॥

पारावतः कलरवः कपोतः

पारेति ॥ परं जीवमवति । पराच्छत्रोरहंकाराद्वा ज्ञानो-
पदेशेन । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । शतृप्रत्ययः
(३।२।१२४) । 'द्वितीया' (२।१।२४) 'पञ्चमी' (२।१।३७)
इति योगविभागात् समासः । परावतो दत्तात्रेयस्यायं गुरुः ।
'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥*॥ 'पारापतः' इति पाठे
पारादप्यापतति प्रेम्णा । 'पत्लु गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'पारावतश्च छेद्यश्च कपोतो रक्तलो-
चनः । पारापतः कलरवः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ कलो
रवोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कस्य वायोः पोत इव, को वायुः पोतो
नौरिवास्य वा । 'पारावतः कपोतः स्यात्कपोतो विहगा-
न्तरे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पारावतस्य' 'परे-
वा' इति ख्यातस्य ॥

अथ शशादनः ॥ १४ ॥

पत्री श्येनः

अथेति ॥ शशमति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
ल्युः (३।१।१३३) । ल्युट् (३।३।११३) वा । युच् (उ०
२।७८) । 'श्येने पत्रिशशादनौ' (इत्यमरमाला) ॥ (१) ॥*॥
'अतिशयितं प्रशस्तं वा पत्रमस्य । 'अतः—' (५।२।११५) इ-
तीति । 'श्येनाख्यो विहगः पत्री पत्रिणौ शरपक्षिणौ' इति
शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ०
अ०) । 'श्यास्साहजविभ्य इन्च्' (उ० २।४६) । ('श्येनः
पक्षिणि पाण्डुरे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'श्ये-
नस्य' 'वाज' इति ख्यातस्य ॥

१—माथ्ये तु 'अव्ययानां च' इत्येव वार्तिकमुपलभ्यते ॥

उलूके तु वायसारातिपेचकौ ।

उल्विति ॥ उचति । 'उच समवाये' (तु० प० से०) ।
'उलूकादयश्च' (उ० ४।४१) इति साधुः । 'उलूकः पुंसि
काकाराविन्द्रे भारतयोधिनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
वायसस्य काकसारातिः ॥ (२) ॥*॥ पचति-संतपति, प-
च्यते वा दुःखेन । 'डुपचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । 'प-
चिमच्योरिचोपधायाः' (उ० ५।३७) इति युन् । अत इ-
लम् । 'पुगन्त-' (७।३।८६) इति गुणः । यत्तु मुकुटः—
कृचादिलात् (उ० ५।३५) युन् । पृषोदरादिलात् (६।३।
१०९) अत एलम्—इत्याह । तन्न । 'पचिमच्योः' इति
सूत्रस्य सत्त्वात् । पृषोदरादिलक्ष्मणनाया अन्याप्यत्वात् ।
'अथ शक्राख्यो दिवान्धो वक्रनासिकः । हरि-
नेत्रो दिवाभीतो नखाशी पीयूषधरौ । काकभी-
रुर्नक्तचारी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यू-
कस्य' ॥

व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः

व्याघ्रेति ॥ व्याघ्रमटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । व्याघ्र इवाटति वा । अच् (३।१।
१३४) ॥ (१) ॥*॥ भरन् धारको वाजोऽस्य । यद्वा भर-
द्वाजस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । संज्ञापूर्वकलाद्व्य-
भावः । 'भरद्वाजो गुरोः पुत्रे व्याघ्राटख्यविहंगमे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भरद्वाजपक्षिणः' 'मर्दुल' इति
ख्यातस्य ॥

खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ॥ १५ ॥

खञ्जेति ॥ खज इव ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । बाहुलकात् क्रीटन् ॥ (१) ॥*॥ 'खजति । 'खजि
गतिवैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । नन्दादिलात् (३।१।१३४)
ल्युः । 'खञ्जनः खञ्जरीटे, स्त्री सर्षप्यां, खञ्जनं गतौ' इति
मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खञ्जन' इति ख्यातस्य ॥

लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यात्

लोहेति ॥ लोहमिव पृष्ठमस्य ॥ (१) ॥*॥ कङ्कते ।
'कङ्कि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'क-
ङ्कश्छद्मद्विजे ख्यातो लोहपृष्ठकृतान्तयोः' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वाणोपयोगिपत्रस्य पक्षिभेदस्य' 'कंक-
हड' इति ख्यातस्य ॥

अथ चाषः किक्कीदिविः ।

अथेति ॥ चाषयति । 'चष हिंसायाम्' (तु० प० से०)
स्वार्थण्यन्तः । 'चष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) हेतुमण्य-
न्तो वा । अच् (३।१।१३४) । 'चासः' अपि । 'इक्षुपक्षि-
मिदोश्चासः' इति दन्त्यान्तेषु रभसः ॥ (१) ॥*॥ 'किक्की'
इति दीव्यति वाशते । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) ।

‘कृविष्टृष्वि-’ (उ० ४।५६) इति साधुः । ‘किंकिदिविश्च चापः स्यात्’ इति रत्नकोषः । ‘चापो दिविः किंकिः स्मृतः’ इति व्याडिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चापस्य’ ‘चास’ इति ख्यातस्य ॥

कलिङ्गभृङ्गधूम्याटाः

केति ॥ के मूर्ध्नि लिङ्गं चूडास्य । कलिं कलहं गच्छति वा । ‘गमश्च’ (३।२।४७) इति खच् । ‘खच् डिट्कत्वः’ (वा० ३।२।३८) । ‘कलिङ्गः प्रतिकरजे धूम्याटे भृङ्गि नीवृति । न द्वयोः कौटजफले महिलायां तु योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भृङ्ग इव । कृष्णत्वात् । यद्वा विभर्ति कुलम् । ‘भृजः किनुद् च’ (उ० १।१२५) इति गन् । ‘भृङ्गो धूम्याटपिङ्गयोः । मधुव्रते भृङ्गराजे पुंसि भृङ्गं गुडलचि’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ धूम्या धूमसमूह इवाटति । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘भृङ्गस्य’ ॥

अथ स्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥

दार्वाघाटः

अथेति ॥ शतं पत्राण्यस्य ॥ (१) ॥*॥ दारु आहन्ति । ‘दारावाहनोऽण्यस्य च टः-’ (वा० ३।२।४९) । वासार्थं दारु आघाटयति । ‘घट संघाते’ चुरादिः । अण् (३।२।१९) ॥ सुभूतिस्तु चिन्त्यः । घटिना विगृहीतत्वात् । ‘काष्ठकुटः शतच्छदः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘काष्ठकुटस्य’ ‘काठकोरा’ इति ख्यातस्य ॥

अथ शारङ्गः स्तोककश्चातकः समाः ।

अथेति ॥ शारयति, शार्यते, वातपादिना । ‘शृ हिंसायाम्’ (क्र्या० प० से०) । ण्यन्तः । ‘तरत्यादिभ्यश्च’ (उ० १।१२०) इत्यङ्गच् ।—शारेरङ्गच्—इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिष्वेतत्सूत्रादर्शनात् । ‘शारङ्गश्चातके ख्यातः शबले हरिणेऽपि च’ इति तालव्यादावजयः ॥*॥ सरति । ‘सवृणोर्वृद्धिश्च’ (उ० १।११२) इत्यङ्गच् ।—‘स गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) पूर्ववत् । अण् (३।२।१९) वृद्धिश्च—इति मुकुटश्चिन्त्यः । अणोऽप्रसङ्गात् । ‘सु-धृजोः’ इति सिद्धत्वाच्च । णिचः प्रयोजनाभावाच्च । ‘चातके हरिणे पुंसि शारङ्गः शबले त्रिषु’ इति दन्त्यादौ रभसात् । यद्वा सारमङ्गमस्य । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । ‘सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ स्तोकं कं जलमस्य । स्तोकं कायति वा । ‘कै शब्दे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ चतति । ‘चते याचने’ (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चातकपक्षिणः’ ‘पपिहा’ इति ख्यातस्य ॥

कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुकुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

कृकेति ॥ कृकेन गलेन वक्ति । ‘वच परिभाषणे’ (अ० प० अ०) । ‘कृके वचः कुश्च’ (उ० १।६) इत्युण् । ‘कृकवाकुर्मयूरेऽपि सरटे चरणायुधे’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ ताम्रा चूडास्य ॥ (२) ॥*॥ कौकनम् । ‘कुक आदाने’ (भ्वा० आ० से०) । संपदादिभ्यः क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । कुटति । ‘कुट कौटिल्ये’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । कुका कुटः । ‘कर्तृकरणे-’ (२।१।३२) इति समासः । कुत्सितः कुटो वा । क्रोः पृथिव्याः कुटो वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) वा ।—कुं पृथ्वीं कुटति । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इति मुकुटः तत्र । अणस्तदपवादत्वात् । ‘अकारान्तिरूपपदात्सोपपदो विप्रतिषेधेन’ (३।२।१९) इति वार्तिकद्वया । मूलविभुजादित्वम् (वा० ३।२।५) युक्तम् । ‘कुक्कुटवृत्तचर्यायां पुंसि स्याच्चरणायुधे । निवादश्रद्धयोः पुत्रे तृणोल्कायां च कुकुभे’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ चरण आयुधमस्य ॥ (४) ॥*॥ चलारि ‘कुकुटस्य’ ॥

चटकः कलविङ्कः स्यात्

चटेति ॥ चटति । ‘चट भेदने’ (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ कलं वङ्कते । ‘वकि गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । अण् (३।२।१९) पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ‘कलविङ्कः पुमान् ग्रामचटकेऽपि कलिङ्गके’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चटकस्य’ ॥

तस्य स्त्री चटका

तस्येति ॥ चटकस्य स्त्रीति स्त्रीत्वविवक्षायां ‘पुंयोगात्’ (४।१।४८) इति प्राप्तो ङीप् जातिलक्षणङीप् (४।१।६३) च अजादि (४।१।४) पाठाद्वाध्यते । क्षिपकादित्वात् (७।३।४५) नेलम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चटकस्त्रियाः’ ॥

तयोः ।

पुमपत्ये चाटकैरः

तयोरिति ॥ चटकायाश्चटकस्य वा पुमपत्यम् । ‘चटकाया ऐरक्’ (४।१।१२८) ‘चटकादपीति वक्तव्यम्’ (४।१।१२८) फलितम् । तयोश्चटकाचटकयोः—इति मुकुटः । तत्र । ‘पुमान् स्त्रिया’ (१।२।६६) इत्यन्तरङ्गैकशेषप्रवृत्त्या द्वन्द्वसंभवात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चटकपुमपत्यस्य’ ॥

रूपपत्ये चटकैव हि ॥ १८ ॥

रूपेति ॥ स्त्री च तदपत्यं चेति । तस्मिन् । ‘स्त्रियामपत्ये लुगवक्तव्यः’ (वा० ४।१।१२८) इत्यैरको लुक् । ‘लुक्त्तद्धितलुकि’ (१।२।४९) । पुनश्चाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चटरूपपत्यस्य’ ॥

कर्कैरेडुः करेडुः स्यात्

कर्कैति ॥ ‘कर्क’ इति रेटति । ‘रेट् भाषणे’ (भ्वा० उ०

से०) । मृगयादिः (उ० १।३७) ।—‘अपष्टादयश्च’—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सूत्रस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ के वायौ जले वा रेटति । पूर्ववत् । ‘कर्करेटुः करेटुः स्यात् करटुः कर्कराटुकः’ इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अशुभवादिपक्षिभेदस्य’ ॥

कृकणकक्रौ समौ ।

कृकेति ॥ ‘कृ’ इति कणति । ‘कण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । कृकेण कण्ठेन अणति वा । ‘अण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । श-कन्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥*॥ ‘कृ’ इति शब्द-करणशीलः । ‘कृचो हेतुताच्छील्या-’ (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अशुभपक्षिभेदस्य’ ॥

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

वनेति ॥ वनं प्रियमस्य ॥ (१) ॥*॥ परेण काकेन भृतः ॥ (२) ॥*॥ कोकते । ‘कुक आदाने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘सलि कल्यनि-’ (उ० १।५४) इतीलच् ।—‘अजिरादयश्च’ इति किरः—इति मुकुटः । तत्र । किरचि गुणभावप्रसङ्गात् । कोकतेरजिराद्यनन्तर्भावात् उज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सूत्रस्यादर्शनाच्च ॥ (३) ॥*॥ अपि कायति । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः । ‘वष्टि भागुरिः’ इत्यल्लोपः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘कोकिलस्य’ ॥

काके तु करटारिष्टवलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।

ध्वाङ्गात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसा अपि ॥ २० ॥

काके इति ॥ कायति । ‘कै शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘इष्मीका-’ (उ० ३।४३) इति कन् । ‘काकः स्याद्वायसे वृक्षप्रभेदे पीठसर्पिणि । शिरोवक्षालने मानप्रभेदद्वीपभेदयोः ॥ काका स्यात्काकनासायां काकोलीकाकजङ्घयोः । रक्तिकायां मलयवां च काकमाच्यां च योषिति ॥ काकं सुरतवन्धे स्यात् काकानामपि संहतौ’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ करोति शकुनम् । ‘शकादिभ्योऽटन्’ (उ० ४।८१) । के रटति । ‘रट परिभाषणे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) वा । ‘करटो गजगण्डे स्यात्कुमुम्भे निन्द्यजीवने । एकादशाहादिप्राद्धे दुर्दुल्लेखेऽपि वायसै । (करटो वाद्यभेदे)’ (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ न रिष्टमस्य । ‘अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्घयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वलिना पुष्टः ॥ (४) ॥*॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥*॥ ध्वाङ्गति । ‘ध्वाक्षि घोरवाशिते च’ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । ‘ध्वाङ्गः काके वकेऽर्थिनि । गृहे,

ध्वाङ्गी तु काकोल्याम्’ (इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ ‘काँ, काँ,’ इति शब्दनात् आत्मानं घोषयति । ‘घुषिर् विशब्दने’ (उ० उ० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (७) ॥*॥ परं विभक्तिं । ‘डुधश्’ (उ० उ० से०) । क्तिप् (३।२।७५) ॥ (८) ॥*॥ वलिं मुञ्जे । ‘भुज पालनादौ’ (रु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।७५) ॥ (९) ॥*॥ वयते । ‘वय गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘वयश्च’ (उ० ३।१२०) इत्यसच् ।—वयति—इति मुकुट-श्चिन्त्यः । वयतेरात्मनेपदित्वात् । ‘वायसोऽगुरुवृक्षेऽपि श्रीवासध्वाङ्गयोः पुमान्’ (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश ‘काकस्य’ ॥

द्रोणकाकस्तु काकोलः

द्रोणेति ॥ द्रुणति । ‘द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु’ (तु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । द्रोणाख्यः काकः । ‘द्रोणो ना दग्धकाके स्यादश्वत्थान्नो गुरावपि’ इति रुद्रः । ‘द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकानां चतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके, स्त्री नीवृदन्तरे ॥ तथा काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्त्यामपी-ष्यते’ इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ काकयति । ‘कक लौल्ये’ (भ्वा० आ० से०) स्वरार्थण्यन्तः । बाहुलकादोलच् ‘काको-लं नरकान्तरे, । ना कुलले द्रोणकाके, विषभेदे तु न स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ‘द्रोणकाको दग्धकाको वृद्धकाको वनाश्रयः’ इति त्रिकाण्डशेषः । द्वे ‘डोंडका-क’ इति ख्यातस्य ॥

दात्यूहः कालकण्ठकः ।

देति ॥ ‘दाप् लवने’ (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । दातिं मारणमूहते । ‘ऊह वितर्के’ (भ्वा० आ० से०) अण् (३।२।१) । यद्वा दित्यौहोऽयम् । ‘तस्येदम्’ । (४।३।१२०) इत्यण् । ‘देविकाशिशपा-’ (७।३।१) इत्यात्वम् । ‘वाह ऊह’ (६।४।१३२) । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । ‘दात्यूहः कालकण्ठके । चातकेऽपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ काले वर्षाकाले कण्ठो ध्वनिरस्य । ‘कण्ठः खरेऽन्तिके गले’ इति रुद्रः । कालः कण्ठोऽस्य । कप् (५।४।१५४) ‘काल-कण्ठनीलकण्ठौ पीतसारं महेश्वरे । दात्यूहे ग्रामचटके खजरीटे शिखावले’ इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘दात्यू-हस्य’ ॥

आतायिचिल्लौ

आतेति ॥ आतायते तच्छीलः । ‘तायु संतानपाल-नयोः’ (भ्वा० आ० से०) । ‘सुप्यजातौ-’ (३।२।७८) इति णिनिः । यद्यप्यत्र वृत्तिकारादिभिः—‘अनुपसर्गे’—इत्युक्तम् । तथा भाष्ये उपसर्गेण णिनिः स्वीकृतः ॥*॥ स्वामी तु—आतपति—इति विग्रहन् ‘आतापी’ इति पाठं मन्यते ॥ (१) ॥*॥ चिल्लति । ‘चिल्ल शैथिल्ये हावकृतौ च’ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । ‘चिल्लः खगे स चुल्लश्च पिल्ल-

१-गृहं गृहविशेषः । यथाहुः—‘ध्वजो धूमश्च सिंहश्च श्वा वृषश्च खरो गजः । ध्वाङ्गोऽष्टमस्तु प्राच्याद्या ईशानान्ताः क्रमादमी ॥’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।—‘ध्वाङ्गी काकोलिकायां स्यात्-’ इति पाठस्तु मेदिनीस्थः ॥

वत् क्लिन्नलोचने । क्लिन्नाक्षिण' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'चील' इति ख्यातस्य ॥

दाक्षाय्यगृध्रौ

दाक्षेति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्राथं च' (भ्वा०
आ० से०) । 'श्रुदक्षिष्टहिहृदिभ्य आभ्यः' (उ० ३।९६)
दक्षाय्यस्यायम् । अण् (४।३।१२०) ॥ (१) ॥*॥ गृध्र्यति ।
'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । 'सुसूत्राङ्गुलिभ्यः
कन्' (उ० २।२४) । 'गृध्रः खगान्तरे पुंसि वाच्यलिङ्गस्तु
लुङ्घके' (इति मेदिनी) ।—गर्धते—इति मुकुटध्वन्यः ।
गृधेर्देवादिकलात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृध्रस्य' 'गीध' इति
ख्यातस्य ॥

कीरशुकौ

कीरेति ॥ 'कि' इति ईरयति । अच् (३।१।१३४)—
इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इति मुकुटः । तन्न । णि-
जन्तविग्रहप्रदर्शनादिगुपधत्वाभावात् । 'कीरः शुकं पुंभूति
नीवृत्ति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शोकति । 'शुक गतौ
()' । 'इगुपध्' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा
शोभते । शवति वा । 'शुभ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'शु गतौ' () । वा । 'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।
४२) इति साधुः । 'शुको व्याससुते कीरे रावणस्य तु म-
न्त्रिणि । शिरीषपादपे पुंसि ग्रन्थिपणं नपुंसकम्' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कीरस्य' ।

समौ ॥ २१ ॥

सेति ॥ 'समौ' इति त्रिषु योज्यम् ॥

कुब्जकौञ्चः

कुब्जिति ॥ कुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः' (भ्वा०
प० से०) । 'कृत्विगदधृक्' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ प्रज्ञाघण् (५।४।३८) 'कौञ्चो द्वीपप्रभेदे स्यात् पक्षि-
पर्वतभेदयोः' (इति मेदिनी) । स्त्रियामजादिलाघ्राप ॥*॥
'कुञ्चः' इति पाठे पचाधच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'कौञ्चस्य' 'करांगुल' इति ख्यातस्य ॥

अथ वकः कहे

अथेति ॥ वङ्कते । 'वकि कौटिल्ये गतौ च' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानिलत्वात्
नुम् । वचयोरैक्यम् । यद्वा वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादौ'
(अ० प० से०) 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० से०) वा कुन्
(उ० २।३२) । 'आतो लोपः' (६।४।६४) 'व' इति कायति
वा । मूलविभुजादिः (वा ३।२।५) । वक्ति वा । अच् (३।१।
१४) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) 'वकस्तु वकपुष्पे स्यात् कहे
श्रीदे च रक्षसि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'क' इति
शब्दम्, के जले वा ह्वयति । 'हेन् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा०

उ० अ०) मूलविभुजादिलात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२)
॥*॥ 'दीर्घजङ्घो निशैडः' (तः) स्याद्वकोटः शुक्लवाय-
सः । कङ्कैरुर्दारुवलिमुक् शिखीचन्द्रविहंगमः' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ द्वे 'वकस्य' ॥

पुष्कराहस्तु सारसः ।

पुष्केति ॥ पुष्करं पत्रं तस्याह्वा आह्वा यस्य ॥ (१) ॥*॥
सरसि भवः । 'तत्र भवः' । (४।३।५३) इत्यण् । 'सारसः
पक्षिमेदेन्द्रोः ह्रीवं तु सरसीरुहे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'सारसस्य' ॥

कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥ २२ ॥

कोकेति ॥ कोकते । 'कुक् आदाने' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'कोकश्चक्रे वृक्षे ज्येष्ठां खर्जुरीदुमभेक-
योः' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ क्रियते निशया विद्योगी ।—
घञर्थे कः—इति मुकुटः । तन्न । परिगणनात् । वस्तुतस्तु
'ढकि लोपः' (४।१।१३३) इति वत् 'के कृवादीनाम्' (वा०
६।१।१२) इत्यनेनैव कः द्वित्वं च । चकते । 'चक्र तृमा'
(भ्वा० आ० से०) । रक् (उ० २।१३) वा । 'चक्रः कोके
पुमान्, ह्रीवं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भका-
रोपकरणान्नयोः जलावतंसिपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ चक्र-
शब्देनोच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१९)
॥ (३) ॥*॥ रथाङ्गस्य चक्रस्याह्वयो नाम यस्य ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'चक्रवाकस्य' 'चक्रवा' इति ख्यातस्य ॥

कादम्बः कलहंसः स्यात्

कादेति ॥ कदम्बे समूहे भवः 'तत्र भवः' (४।३।५३)
इत्यण् । 'कादम्बः स्यात् पुमान्पक्षिविशेषे सायकेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कलो मधुरवाक् हंसः । 'कल-
हंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'कादम्बस्य' 'वतक' इति ख्यातस्य ॥

उत्क्रोशकुररौ समौ ।

उदिति ॥ उत्क्रोशति । 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कवते । 'कुङ् शब्दे'
(भ्वा० आ० अ०) 'कुवः क्रन्' (उ० ३।१३३) ।—कु-
रति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'कुर छेदने' (तु० प०
से०) । बाहुलकात् अरक—इति स्वामिमुकुटौ 'कुवः क्रन्'
इति सूत्रास्मरणमूलकौ द्वेयौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुररस्य' ॥

१ वस्तुतस्तु भाष्ये परिगणनताया अनुक्तेरुदाहरणतासंभवेना-
क्तिचित्करमिदम् । अत एव कैयटेनापि (६।२।१२) उक्तवार्तिक-
व्याख्यायां 'चक्रः' इत्यत्र 'घञर्थे कः' इत्येवोक्तम् । सैन्यपर्वथाय-
चक्रशब्दव्याख्यायां स्वयमपि 'घञर्थे कः' इत्युक्तत्वात्पूर्वापरवि-
रुद्धं च ॥

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

हंसा इति ॥ हन्ति गच्छति । 'वृत्तुवदिहनि-' (उ० ३।६२) इति सः । यद्वा अचि (३।१।१३४) 'भवेद्वर्णागमादसः' इति सकृ । 'हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपविष्ण्वर्कपरमात्मन्यमत्सरे । योगभेदे मन्त्रभेदे शरीरमरुदन्तरे । तुरंगमप्रभेदे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ श्वेता गरुतोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ चक्राङ्गान्यस्य । 'चक्राङ्गो मानसौकसि । चक्राङ्गी कटुरोहिण्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मानसं सर ओकोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'हंसस्य' ॥

राजहंसास्तु ते चञ्चुरणैर्लोहितैः सिताः ।

राजेति ॥ चञ्चुसहितैश्चरणैः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) । यद्वा चञ्चुश्चरणैश्चेति द्वन्द्वः । 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य-' (२।४।२) इत्येकत्वं तु न भवति । 'मुखनासिका-' (१।१।८) इति 'ह्रस्वदीर्घभ्रतः' (१।२।२७) इति च निर्देशेन तस्यानिल-लङ्गापनात् । तैर्लोहितैरुपलक्षिताः । हंसानां राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१) । 'राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपोत्तमे' (इति हैममेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राजहंसस्य' ॥

मलिनैर्मल्लिकाख्यास्ते

मलीति ॥ किञ्चिद्भ्रवणैश्चञ्चुरणैरुपलक्षिताः । 'मल्लिक' इति आख्या येषां ते । मल्लते 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ।—'अच इः' (उ० ४।१।३९) —इति मुकुटः । तत्र । मल्लैर्लान्तलात् । 'मल्लिको हंसभेदे स्यात् तृणशून्येऽपि मल्लिका' इति रुद्रः । 'मल्लिको हंसमिद्यपि । मल्लिका तृणशून्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥—मल्लिकाकारमक्षि यस्य । शुक्लापाङ्गलात् (इति 'मल्लिकाक्षः')—इति स्वामी । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यङ्गोः' (५।४।११३) इति षच् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'हंसभेदस्य' ॥

धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥ २४ ॥

धार्तेति ॥ कृष्णैश्चञ्चुरणैरुपलक्षिताः । धृतराष्ट्रे भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'धृतराष्ट्रः सुराज्ञि स्यात् पक्षिष्वत्रियभेदयोः' इति रभसः । ('धृतराष्ट्रः खगे सपै सुराज्ञि क्षत्रियान्तरे । धृतराष्ट्री हंसपद्याम्' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कृष्णचञ्चुरणहंसस्य' ॥

शरारिराटिराडिश्च

शरेति ॥ शरं नीरमृच्छति । शरं हिंसां वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'गुन्नेष्वा-र्ना शरं नीरे' इति तालव्यादौ रभसः ॥*॥ कपिलिकादि-लात् (वा० ८।२।१८) लृत्वे 'शरालिः' अपि ॥*॥

'शरातिः' इति पाठान्तरम् । शरमतति । 'अत सात-ल्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४।१।१३१) इतीप् ॥ (१) ॥*॥ आ अटति । इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (२) ॥*॥ आ अडति 'अड् उद्यमने' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ॥—'अक्ष्यङिभ्या-मिण्'—इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादावेतत्सूत्रादर्श-नात् ॥ (३) ॥*॥ त्रयोऽपि स्त्रीलिङ्गाः । 'आडिः शरालि-र्वरटी गन्धोली, वानरी कपी', इति स्त्रीलिङ्गकाण्डे रत्नकोषात् ॥*॥ त्रीणि 'शरार्याः' 'आडी' इति ख्यातायाः ॥

बलाका विसकण्ठिका ।

बलेति ॥ बलते । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'बलाकादयश्च' (उ० ४।१।४) इति साधुः । बलेनाकति वा । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विसवत् कण्ठोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बकभेदस्य' ॥

हंसस्य योषिद्वरटा

हंसेति ॥ वृणीते सेवते सरः । 'वृङ् संभक्तौ' (क्या० आ० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८।१) । 'वरटा, द्वयोर्वरट्यां, स्त्री हंस्यां दु, तत्पतौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'हंसस्त्रियाः' ॥

सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

सारैति ॥ लक्ष्मीरस्त्यस्याः । 'लक्ष्म्या अच्' (ग० ५।२।१००) इति नः । 'सारस्यां लक्ष्मणा ना तु सौमित्रौ श्रीमति त्रिषु' इति रुद्रः । 'लक्ष्मणा त्वोषधीभेदे सार-स्यामपि योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात् सश्रीके चाभिधे-यवत्' इति मेदिनी ॥*॥ निर्मकैरोऽपि । 'लक्षणश्चैव सा-रसे' इत्यमरमाला । 'लक्षणं नाम्नि चिह्नेऽथ सारस्यां लक्ष-णा कचित्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सारस-स्त्रियाः' ॥

जतुकैऽजिनपत्रा स्यात्

जत्विति ॥ जत्विव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'रामठे जतुकं चर्मपत्राजतुकृतोः स्त्रियाम्' इति चव-र्गतृतीयादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ अजिनमिव पत्रमस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जतुकायाः' 'चामचिरयि' इति ख्या-तायाः ॥

परोष्णी तैलपायिका ।

पेति ॥ परं शत्रुं उष्णं यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ।—'जातेः' (४।१।६३) 'इति ङीप्' इति मुकुटः । तत्र । 'स्त्री-

१—'महापुरुषमिव प्रकटमीनशङ्खलक्षणं सरः' इति कादम्ब-रील्लेखश्च—इति मुकुटः ॥ २—'दीर्घमध्या च जतुका निशा-शब्दवापिस्थितघनजतुकापटलकम्' इति पूर्वकविप्रयोगदर्शनात्—इति मुकुटः ॥

स्वाविष्टा जातिरियम्' इति स्वयमेव व्याख्यातत्वेन—'अब्जी-विषयात्—' (४११६३) इति ङीषो निषेधात् ॥ (१) ॥*॥ तैलं पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ण्वुल् (३१११३३) ॥ (२) ॥*॥ 'तनुकृमिस्तिवन्द्रगोपः, परोष्णी तैलपायिका । तैलाभ्यक्ता खलाधारा हीरा पिप्पलिका स्त्रियाम्' इति रभसः ॥*॥ द्वे सुखविष्टा 'वागुलिकादिनामिकायाः' ॥

वर्चणा मक्षिका नीला

वर्वेति ॥ 'वर' इति वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । यद्वा । वर्वति । 'वर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २१७८) ॥ (१) ॥*॥ मशति 'मश शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'हनिमशिभ्यां सिकन्' (उ० ४१५४) । मक्षति वा । 'मक्ष रोषे संधाते च' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २१३२) ण्वुल् (३१११३३) वा ॥ (२) ॥*॥ नीलति । 'नील वर्णे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । 'नीला' इति क्रियाशब्दोऽयं विवक्षितो न तु गुणशब्दः । अतो न ङीष् । गुणविवक्षायां 'नीली' इति भवत्येव ॥ (३) ॥*॥ 'नीलवर्णमक्षिकायाः' एकम् । केचित्तु नामत्रयमिदमाहुः । तदा तु 'वा संज्ञायाम्' (वा० ४११४२) इति युक्त एव ङीषभावः ॥

सरधा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

सरेति ॥ सरं गतिमन्तं घातयति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३१२१०१) इति ङः । णिलोपे (६१४५१) टिलोपः (६१४१४३) । यद्वा रङ्गणं रघः । 'रधि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'खनो घ च' (३१३१२५) इति धित्करणत्वात् 'अन्येभ्योऽपि' इति घः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । सह रघेण गत्या वर्तते ॥ (१) ॥*॥ मधुकर्त्री मक्षिका ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मधुमक्षिकायाः' ॥

पतङ्गिका पुत्तिका स्यात्

पेति ॥ पतति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० ११११९) इत्यङ् । स्वार्थे कन् (५१३१७५) संज्ञायां वा ॥ (१) ॥*॥ पुत्त कुत्सितं तायते । 'तायु संतानपालनयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् कः यलोपः (६११६६) । 'केऽणः' (७१४१३) इति ह्रस्वः । 'प्रत्ययस्थात्—' (७१३४४) इतीत्वम् । पुत्त कुत्सितं शब्दं तनोति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३१२१०१) इति ङः स्वार्थे कन् (५१३१७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मधुमक्षिकाविशेषस्य' ॥

दंशस्तु वनमक्षिका ।

दंश इति ॥ दशति 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३१११३४) । 'दंशः कीटविशेषे च वर्मदंशनयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वनस्य मक्षिका ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वनमक्षिकायाः' ॥

दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्

दंशीति ॥ अल्पा दंशजातिः । अपचयविवक्षायां गौरादिसत्त्वात् (४११४१) ङीष् ।—'जातेः—' (४११६३) इति ङीष्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मक्षिकाल्पजातेः' ॥

गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

गन्धविति ॥ गन्धयते । 'गन्ध अर्दने' (उ० आ० से०) । बाहुलकादोलच् । गौरादिः (४११५१) ('गन्धोली वरटा-शुण्ड्योर्भद्रायाम्' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ वृणोति । 'वृन् वरणे' (खा० उ० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४१८१) ॥*॥ ङीषि (४११४१) 'वरटी' अपि । 'वरटा वरटीहंशो-स्तत्पतौ वरटः स्मृतः' इति तारपालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वरटायाः' 'वरडे' इति ख्यातायाः ॥

भृङ्गारी चीरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः ।

भृङ्गेति ॥ भृङ्गं भृङ्गरूपम् आ राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । मूलविभुजादिः (वा० ३१२५) । गौरादिः (४११४१) यद्वा विभर्ति । 'शृङ्गारभृङ्गारौ' (उ० ३१३६) इति साधुः । यद्वा रूपेण भृङ्गमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) अण् (३११२) । 'भृङ्गारी झिल्लिकायां च कनकालौ पुनः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'ची' इति रौति । 'क शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् कक् ॥*॥ 'झीरुका' इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ चिनोति । 'चिन् चयने' (खा० उ० अ०) 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २१२५) इति क्रन् । 'चीरी झिल्लयां, नपुंसकम् । गोस्त्रे वल्लभेदे च रेखालेखनभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ चिल्लति । 'चिल्ल शैथिल्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) पृषोदरादित्वाच्च स्रः । गौरादिः (४११४१) । स्वार्थे कन् (५१३१७५) । 'झिल्ली चीर्यातपरुचोर्वर्त्यामुद्वर्तनांशके' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'झिल्लिकायाः' 'झिगुरी' इति ख्यातायाः ॥

समौ पतङ्गशलभौ

समाविति ॥ पतति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० ११११९) इत्यङ् । 'पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लीबं सूते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'कृशशालिकलिगार्दिभ्योऽभच्' (उ० ३११२२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पतंगस्य' 'फणिग' इति ख्यातस्य ॥

खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥

खेति ॥ खे द्योतते । 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) । खं द्योतयति । अण् (३१२११) वा ॥ (१) ॥*॥ ज्योतिर्नक्षत्रम् । तद्वदिङ्गति । 'इगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चलनशब्दार्थात्—' (३१२१४८) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खद्योतस्य' ॥

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिप्मधुपालिनः ।

द्विरफपुण्डलिङ्गभृङ्गपद्मभ्रमरालयः ॥ २९ ॥

मध्विति ॥ मधु व्रतं भक्ष्यं यस्य ॥ (१) ॥*॥ मधु करोति तच्छीलः । 'कृजो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ मधु लेटि 'लिह आखादने' (अ० उ० अ०) । क्रिप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥*॥ एवं पुण्डलिङ्ग ॥ (७) ॥*॥ मधु पिवति 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'पिवतेः सुरासीध्वोः' (वा० ३।२।८) इति नियमान्न टक् (३।२।८) ॥ (४) ॥*॥ 'अलो वृश्चिकलाङ्गलम् । तद्विवाय । 'अतः-' (५।२।११५) इतीतिः ॥ (५) ॥*॥ द्वौ रेफौ नान्नि त्रयः ॥ (६) ॥*॥ विभर्ति । 'भृजः किबुद् च' (उ० १।१२५) इति कन् ।—'शृङ्गाङ्गभृङ्गाः' इति—इति सुकुटश्चिन्त्यः । उणादिषु तादृशसूत्राभावात् ॥ (८) ॥*॥ पद्मदान्यस्य ॥ (९) ॥*॥ भ्रमति । 'भ्रसु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । 'अतिकमिभ्रमिचमि-' (उ० ३।१३२) इति कर्न् । 'भ्रमरः कामुके भृङ्गे' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'अलिः सुरापुण्डलिहोः' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'भ्रमरस्य' ॥

मयूरो वह्निषो वह्नी नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।

शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलस्यपि ॥ ३० ॥

मेति ॥ मयते । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । मह्यां रौति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । षोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ वह्मस्यस्य । 'फलवर्हाभ्यामिनन्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२) ॥*॥ इतिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ नीलः कण्ठोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ भुजंगं भुङ्के । 'भुज पालनादौ' (६० प० अ०) । क्रिप् (३।२।७६) ॥ (५) ॥*॥ शिखास्त्यस्य । 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५।२।२१३) इति वलच् ॥ (६) ॥*॥ पक्षे व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इतिः । शिखी वह्नी वलीवर्दे शरे केतुग्रहे हुमे । मयूरे कुकुटे पुंसि शिखावलस्यल्लिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ केकास्त्यस्य । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इतिः ॥ (८) ॥*॥ मेघनादेनानुलसति तच्छीलः 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (९) ॥*॥ नव 'मयूरस्य' ॥

केका वाणी मयूरस्य

केकेति ॥ के मूर्धनि कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'हल-दन्तात्-' (६।१।९) इत्यलुक् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मयूर-वाण्याः' ॥

समौ चन्द्रकमेचकौ ।

समाविति ॥ चंद्र 'इव । इवे प्रतिकृतौ' (५।६।९६) इति

कन् ॥ (१) ॥*॥ मेचको वर्णोऽस्त्यस्य । अच् (५।२।१२७) । 'वर्हिक्कण्टसमं वर्णं मेचकं युवते युष्ठाः' इति कात्यः । 'मेचकः श्यामले कृष्णे तिमिरे वर्हिचन्द्रके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिच्छस्थचन्द्राकृतेः' ॥

शिखा चूडा

शीति ॥ शेते । 'शीडो ह्रस्वश्च' (उ० ५।२।४) इति खः । 'शिखा शाखावर्हिचूडालाङ्गलिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चुञ्जते । 'चुड समुच्छ्रये' (तु० प० से०) मिदादिपाठाद् (३।३।१०४) अङ् दीर्घः । 'चूडा वडमौ शिखायां वाहुभूषणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मयूरशिखायाः' ॥

शिखण्डश्च पिच्छवर्हे नपुंसके ॥ ३१ ॥

शिखेति ॥ शिखिनान्यते । 'अम गलादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'अमन्ताद्' (उ० १।११४) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'शिखण्डो वर्हचूडयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ पिच्छयति । पिच्छयते वा । 'पिच्छ कुटने' (तु० प० से०) । अच् । (३।३।१३४) घञ् (३।३।१९) वा । 'पिच्छा पूगच्छटाकोषमोचाशालमलिवेष्टके । भक्तसंभूतमण्डे च पङ्कवथपदामये । स्त्रियां, पुंसि तु लाङ्गूले न द्वयोर्वर्हचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वर्हति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'वर्हं पिच्छे दले-ऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मयूरपिच्छस्य' ॥

खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः ।

शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥

पतन्निपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः ।

नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः ॥ ३३ ॥

नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ।

खग इति ॥ खे गच्छन्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'खगः सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विहायसि गच्छन्ति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् । 'विहायसो विह च' (वा० ३।२।३८) । 'खच डिङ्' (वा० ३।२।३८) ॥ (२) ॥*॥ (४) ॥*॥ डे (वा० ३।२।४८) तु । 'विहगस्तु त्रिलिङ्गः स्यादाद्युगे ना विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ विजहाति भुवम् । 'ओहाक् त्यागे' (तु० प० अ०) । 'वहिहाधान् भ्यश्छन्दसि' (उ० ४।२२१) इत्यनु णिच् । क्वचिच्छान्दसा अपि भाषायां प्रयुज्यन्ते । तेन लोकेपि । यद्वा विहाययति । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) वा स्वार्थण्यन्तः । 'सर्वधातुभ्योऽसन्' (उ० ४।१८९) 'विहायाः शकुनौ पुंसि गगने पुंनपुंसकम्' (इति मे-

दिनी) ॥ (५) ॥*॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'शके स्नोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इति प्रत्यय-चतुष्टयम् ॥ (६) ॥*॥ पक्षावस्य स्तः इतिः (५।२।११५) ॥ (७) ॥*॥ 'शकुनिः पुंसि विहगे सौवले करणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ 'शकुन्तः कीटभेदे स्याद्भासपक्षि-विहंगयोः' इति मेदिनी ॥ (९) ॥*॥ 'शकुन्तस्तु पुमान् पक्षिमात्रपक्षिविशेषयोः । शुभशंसिनिमित्ते च शकुन्तं स्यात्पुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ द्विर्जायते । 'अन्येष्वपि' (३।२।१०१) इति डः । 'द्विजः स्याद्भासपक्षिवैद्यदन्ताण्डजेषु ना । द्विजा भार्या हरेणौ च' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ पतत्रमस्यस्य । इतिः (५।२।११५) ॥ (१२) ॥*॥ एवं पत्नी । 'पत्नी स्येने पत्ररथे काण्डद्वुरथिकाद्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥*॥ पतेन पक्षेण गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) ॥ (१४) ॥*॥ पतति । 'पतु गतौ' (भ्वा० प० से०) । शता (३।२।१२४) ॥ (१५) ॥*॥ पत्रं पतत्रं रथ इव यस्य ॥ (१६) ॥*॥ अण्डाज्जायते स्म । 'पञ्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः । 'अण्डजो मृगनाभौ स्यात्सरटेऽहौ खगे झपे' (इति मेदिनी) ॥ (१७) ॥*॥ नगो वृक्षः, नगो वा ओको यस्य । 'नगौकाः पुंसि शरभे पक्षिपञ्चास्ययोरपि' इति मेदिनी—जलौकावद् 'आदन्तः' अपि—इति मुकुटः ॥ (१८) ॥*॥ वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । इतिः (५।२।११५) । 'वाजी वाणाश्वपक्षिषु' इति मेदिनी ॥ (१९) ॥*॥ विकिरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२०) ॥*॥ वाति । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) 'वातेर्डिच' (उ० ४।१३४) इतीष् ॥—'वेजो डित्' (उ० ४।७२)—इति स्वामिमुकुटौ चिन्त्यौ । 'इचिप्रत्ययप्रकरणेऽस्य पाठाद् 'वीचिः' इति रूपापत्तेः ॥ (२१) ॥*॥ 'विष्करः शकुनिर्वा' (६।१।१५०) इति पक्षे सुट् । 'परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति षल्म् ॥ (२२) ॥*॥ पतति । 'पतेरत्रिन्' (उ० ४।६९) । —'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इति पतेरत्रिः—इति मुकुट एतत्सूत्राज्ञानमूलकः ॥ (२३) ॥*॥ नीडे उड्गवो येषाम् ॥ (२४) ॥*॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) 'झयः' (८।२।१०) इति वत्वं तु न । यवादित्वात् (८।२।९) 'तसौ भवत्ये' (१।४।१९) इति भवत्वम् ॥ (२५) ॥*॥ पतितुमिच्छवः । लटःशता (३।२।१२४) । 'सनि मीमा-' (७।४।५४) इतीस् ॥ (२६) ॥*॥ 'नभसं खं मेघवर्त्म विहायसम्' इति निगमाददन्तम् । नभसं गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (२७) ॥*॥ सप्तविंशतिः 'पक्षिमात्रस्य' ॥ तेषां विशेषा हारीतो महुः कारण्डवः प्लवः ॥३५॥ तित्तिरिः कुकुभो लावो जीवजीवश्चकोरकः । कोयष्टिकष्टिभको वर्तको वर्तिकादयः ॥ ३५ ॥ तेषामिति ॥ एते पक्षिणां भेदाः 'हारिः पथिकसंतान-

धूतादिभङ्गयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । हारिमित् ईतो वा हारोऽस्त्यस्मिन् । इतिः (५।२।११५) । हारि मनोहरम् इतं गमनमस्य । यद्वा हारयति क्तिप् (३।२।१७८) । एति स्म । 'ई गतौ' (अ० प० अ०) 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । हा चासावीतश्च 'हरीतो विहगान्तरे । मुनौ छद्मनि' इति हेमचन्द्रः । ('हरीयाल' इति ख्यातः) ॥ (१) ॥*॥ मज्जति । 'दुमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) 'शृष्ट्वी-' (उ० १।७) इत्युः । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । सस्य जद्वेन (८।४।५३) दः । 'महुः पानीयकाकिका' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ रमणम् । 'अमताट्' (उ० १।१।१४) इति रमेडः । ईषदण्डः । 'ईषदर्थे च (६।३।१०५) इति कोः का । कारण्डं वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्लवते । 'प्लव गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ 'प्लवः प्लक्षे धृतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेल-कभेकयोः । क्रमनिर्गमहीभागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तकभिद्यपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ 'तित्तिशब्दं' राति । बाहुलकात्किः । 'तित्तिरिः पक्षिणि मुनौ' इति हैमः ॥*॥ अदन्तपक्षे 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कपोतलावतित्तिराः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ 'कुक्' इति शब्दं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) बाहुलकाद्भक् । 'कुक्' शब्दं भाषते । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । वनकुकुटोऽयम् ॥ (१) ॥*॥ लावयति । 'लून् छेदने' (क्र्या० उ० से०) स्वाथंण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ जीवं जीवयति । तद्दर्शनेन वि-पनाशकत्वात् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (वा० ३।३।११३) इति बाहुलकात्खच् । 'जीवजीवः खगान्तरे । दुमभेदे चकोरे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ चकति । 'चक तृप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कठिचकिभ्यामोरन्' (उ० १।६४) स्वाथं कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ कं जलं यष्टिरिवाय । पृषो-दरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ 'टिट्ठि' शब्दं भाषते । 'टिट्ठि' शब्देन भाति वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ वर्तते 'वृत्तु वर्तने' । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥—उदीचां तु स्त्रियामित्वम् । प्राचां न (वा० ७।३।४५) । इति स्त्रियां रूपद्वयप्रदर्शनाय 'वर्तिका' ग्रहणम्,—इति प्राश्नः ॥ वस्तुतस्तु 'वृतेस्तिकन्' (उ० ३।१।४६) इति तिकन्नन्तस्य मूषिकवत् पुंस्त्वपि 'वर्तिका' इति रूपकथनमिदम् । 'वर्तकस्तु खुरेऽथस्य विहगे वर्तिका द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आदिना शारिकादयो ज्ञेयाः ॥ 'पक्षिजातिविशेषाः' ॥

१—'अव्यक्तशब्दं' इत्यपि पाठः ॥ २—'कोयष्टिष्टिभः

कोकः क्रकरो वर्तिकादयः' इति क्षीरस्वामिव्याख्यातपाठे तु न

रूपद्वयप्रदर्शनम्—इति बोध्यम् ॥

गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् ।

गरुदिति ॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । यद्वा गृणाति । 'गृ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । 'मृगोरुतिः' (उ० १।९४) ॥ (१) ॥*॥ पक्षयति । पक्ष्यते वा । 'पक्ष परिग्रहे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा 'पक्षस्तु मासार्धे गृहसाध्ययोः । जुह्वी-रन्ध्रे बले पार्श्वे वर्गे केशात्परश्चये । पिच्छे विरोधे देहाङ्गे सहाये राजकुञ्जरे' इति (मूर्धन्यघान्तेषु) हैमः ॥*॥ सान्तो-ऽपि । 'पक्षसी च स्मृतौ पक्षौ' इति शुभाङ्कः ॥ (२) ॥*॥ छाद्यतेऽनेनाङ्गम् । 'छद संवरणे' (तु० उ० से०) । ण्यन्तः । 'पुंसि-' (३।३।१२१) इति घः । 'छादेर्घे-' (६।४।९६) इति ह्रस्वः । 'गरुत्पक्षौ नरौ छदम्' इति बोपालितात्क्रीवमपि ॥ (३) ॥*॥ पतत्यनेन । 'दाम्नी-' (३।२।१८२) इति झृन् । 'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ पतन्तं त्रायते । 'त्रैङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पतेर्बाहुलकादत्रन् वा ॥ (५) ॥*॥ तन्वां रोहति । 'इयुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'पक्षस्य' ॥

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्

स्त्रीति ॥ पक्षस्य मूलम् । 'पक्षातिः' (५।२।२५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षमूलस्य' ॥

चञ्चुरित्स्त्रिभुवे स्त्रियौ ॥३६॥

चञ्चुरिति ॥ चञ्चति । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'चञ्चूश्चञ्चुस्तथा त्रोटिः' इति हलायुधः । मित्र व्यादौ (१) निपातितः । अपठ्वादिस्त्रादित्यन्ये—इति मुकुटः । तन्न । गणद्वयस्योन्मूलदत्तादिष्वदर्शनात् । 'चञ्चुः पचाङ्गुले त्रोट्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ त्रोट्यते । 'त्रुट छेदने' (तु० आ० से०) चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'त्रोटिश्चञ्चां खगान्तरे । मीनकटफलयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षितुण्डस्य' 'चौच' इति ख्यातस्य ॥

प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ।

प्रेति ॥ प्रथमम्, ऊर्ध्वम्, संगतम्, वा डयनम्, 'डीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ० अ०) । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) ॥ 'स्वादय ओदितः' (दि० गणसूत्रम्) इत्योदि-त्वात् (८।२।४५) निष्ठानत्वम् ॥—प्रडीनं तिर्यग्गमनम्—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'एताः' इत्यनेन हि डीनाद्या बोध्याः ॥*॥ 'पक्षिणां गतिविशेषाणां' पृथक्पृथगेकैकम् ॥

पेशी कोषो द्विहीनेऽण्डम्

पेशीति ॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) ।

१—केशशब्दात्परीभूतः पक्षशब्दश्चार्थक इत्यर्थः ॥

'हृपिशिरुहि-' (उ० ४।१।१९) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ॥ 'पेशी सुपक्वकणिके मांसां ख-द्रपिधानके । मांसपिण्ड्यामण्डभेदे' (इति तालव्यान्तेषु मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुण्यति निष्कामत्यस्मात्स्वमेव । 'अ-कर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् ॥ 'कोषोऽस्त्री कुञ्जले पात्रे पेश्यां शब्दादिसंग्रहे । जातिकोशेऽर्थसंघाते दिव्ये खद्रपिधा-नके' (इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥*॥ तालव्यान्तोऽप्ययम् ॥ 'कोशोऽस्त्री-' (इति तालव्यान्तेषु मेदिनी) यथा पठितम् ॥ (२) ॥*॥ नामद्वयमिदम् ॥ स्वामी तु—पेशीनां मांसख-ण्डानां कोशो भाण्डागारः—इति व्याचक्षाणो नामैकमिदमि-च्छति ॥*॥ द्वाभ्यां हीने क्लीब इत्यर्थः ॥ अमत्यस्मात् । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) 'अमन्ताडः' (उ० १।१।१४) ॥ 'अण्डं मुष्के च पेश्यां स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अण्डस्य' 'अण्डा' इति ख्यातस्य ॥

कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

कुलेति ॥ कुलं पक्षिसंतानोऽयतेऽत्र । 'अय गतौ' (भ्वा० अ० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ यद्वा कौ लायो गतिरस्मात् ॥—कुलान्ययन्ते निःसरन्त्यतः । 'ह-लश्च' (३।३।१२१) इति घञ्—इति मुकुटः । तन्न । 'हलश्च' (३।३।१२१) इत्यत्र 'करणाधिकरणयोः' (३।३।१।७) इत्य-नुवृत्तेरपादानेऽप्राप्तेः ॥ 'कुलायस्तु पुमान्स्थानमात्रे स्यात् पक्षिवासके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नितराम् ईड्यते । घञ् (३।३।१९) ॥ यद्वा निश्चिता इलन्यत्र । 'इल स्वप्ने' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापू-र्वकत्वान्न गुणः । डलयोरेकत्वम् ॥ 'नीडं स्थानकुलायोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षिवासस्य' ॥

पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।

पोत इति ॥ पुनाति, पवते वा । 'पूल् पवने' (क्र्या० उ० से०) । 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०) वा 'हसिमृग्नि-ण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । स्त्रियाम् 'पोती' । 'वयसि प्र-थमे' (४।१।२०) इति ङीप् । 'पोतः शिशौ वहित्रे च गृह-स्थाने च वाससि' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पायते । पिबति वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) वा । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः । स्त्रियाम् अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । मुकुटस्तु—'इण्भीका'—(उ० ३।४३) इति कन् । पच्यते परिणम्यते-ऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञि वा इत्याह । तन्न । अवयसि चरितार्थयोरनयोर्वयसि 'अर्भक'—(उ० ५।५३) इत्यनेन बाधनात् । 'पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शौक्ल्ये स्थाल्यादौ पचनेऽपि च' (इति मेदिनी) । इत्येतेष्व-र्थेषु शिशुभिन्नेषु मुकुटव्याख्या युक्ता । शिशौ त्वस्मदीया—इति ध्येयम् ॥ (२) ॥*॥ अर्यते वृद्धि प्राप्यते 'ऋ गतौ प्रा-

पण्डपि च' (भ्वा० प० से०) । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः । मुकुटस्तु—सदैव इयति चलति, वृद्धिं गच्छति वा । 'अतिगृभ्यां भः' (उ० ३।१५२) ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५)—इति व्याख्यत । तत्र । 'अर्भकः कथितो बाले मूर्खेऽपि च कृशेऽपि च' (इति मेदिनी) इत्यत्र बालभिन्नेऽर्थे सावकाशस्यास्य 'वयसि अर्भक' (उ० ५।५३) इत्यनेन बाधनात् ॥ (३) ॥*॥ डिम्भयति । 'डिम्भडिभि संघे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । 'डिम्भोऽपि बालिशे बाले' (इति मेदिनी) डीड आत्मनेपदित्वात्—'डयति—' इति खामी,—डयनं डीः । डिया भाति—इत्यादि मुकुटश्लो-पेक्ष्यौ ॥ (४) ॥*॥ पथ्यति । पथ्यते वा 'पृथु प्रक्षेपे' चुरादिः । प्रथते वा । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः ।—पृथु कायति—इति स्वामिमुकुटौ चिन्त्यौ । 'पृथुकः पुंसि त्रिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) इत्यत्र पूर्वव-दवयसि चरितार्थत्वेनास्य वयसि बाधनात् ॥ (५) ॥*॥ शव्यते । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (६) ॥*॥ श्यति, शायते, वा । 'श्रोतनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'शः कित् सन्वच्च' (उ० १।२०) इत्युः सन्वद्भावाद्वित्वेत्वे ।—शशति हुतेन गच्छति । 'शश हुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'शशिरपोरत इः' इति (कुः)—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिषु 'शशिरपोरतः' इति सूत्रादर्शनात् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'शिशुमात्रस्य' ॥

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्

स्त्रीति ॥ स्त्री च पुमांश्च 'अचतुर-' (५।४।७७) इति अच् ॥ (१) ॥*॥ मेथति 'मिथृ मेथृ संगमे' (भ्वा० उ० से०) । 'धुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन्—बाहुलकाद्गुणाभावः—इति मुकुटस्तु एतत्सूत्राज्ञानमूलकः । 'मिथुनं न द्वयो राशिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वौ द्वौ । 'द्वन्द्वं रहस्य-' (८।१।१५) इति साधुः । 'द्वन्द्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि । 'स्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य' । मुकुटस्तु द्वन्द्वस्योत्तरान्वयित्वमेव स्त्रीकुर्वन्नुक्तमेदिनीविरोधादुपेक्ष्यः ॥

युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३८ ॥

युग्ममिति ॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) । 'युजिश्चित्तिजां कुश्च' (उ० १।१४६) इति मक् । 'युग्मं यमलयामले' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुलम् । युगं लाति वा । युगमस्त्यस्य वा । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् ॥ (२) ॥*॥ युज्यते । घञ् (३।३।१९) । कुत्वम् (७।

३।६२) संज्ञापूर्वकत्वात्—'रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४।७६) इति लिङ्गाद्वा गुणाभावः । 'युगो रथहलायज्ञे न द्वयोस्तु कृता-दिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौषधेऽपि च' (इति मे-दिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यमलस्य' ॥

समूहनिवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः ।

स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥

समुदायः समुदयः समवायश्च यो गणः ।

स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्यं कदम्बकम् ॥ ४० ॥

समूहेति ॥ समूह्यते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ।—'हलश्च' (३।३।१२९) इति मुकुटस्य प्रमादः । तत्र 'करणाधिकरणयोः' इत्यस्यानुवर्तनात् ॥ (१) ॥*॥ नितरामुह्यते । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'पुंसि-' (३।३।१९८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा । वहति वा । अच् (३।३।१३४) ॥ (२) ॥*॥ व्यूह्यते । घञ् (३।३।१९) । 'व्यूहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ संदुह्यते । 'दुह प्रपूरणे' (अ० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (४) ॥*॥ विसरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । ('विसरः प्रसरे व्रजे' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ व्रजति । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'व्रजो गोष्ठाध्ववृन्देषु' (इति मेदिनी) । करणाधिकरणव्युत्पत्तौ तु 'गोचरसंचर-' (३।३।१९९) इति निपातितः ॥ (६) ॥*॥ स्तूयते । 'ष्टुब् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'अर्तिस्तुष्टु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (७) ॥*॥ आ उह्यतेऽनेन 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च हुतवृ-त्योपदेशयोः' इति मेदिनी ॥ (८) ॥*॥ निकीर्यते । 'कृ वि-क्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'निकरो निवहे सारे न्यायदेयधने निधौ' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ व्रत्यते नियम्यते । 'मुण्डसिन्ध-' (३।१।२९) इति ण्यन्ताद्-तशब्दाद् घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा 'व्रात-च्छब्दोः-' (५।३।१९३) इति लिङ्गाद्बुद्धिः ॥ (१०) ॥*॥ वार्यते आच्छाद्यतेऽनेन 'वृ वरणे' चुरादिः । 'पुंसि-' (३।३।१९८) इति घः । 'वारः सूर्यादिवासरे । द्वारे हरे कुञ्ज-वृक्षे वृन्दावसरयोः क्षणे' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ संहन्यते । घञ् (३।३।१९) 'हनस्तोऽचिण्णलोः-' (७।३।३२) । 'हो हन्तेः-' (७।३।५४) इति घः । 'संघातः पुंसि घाते च संहतौ नरकान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ संची-यते । 'चिच् चयने' (खा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१३) ॥*॥ समुदायते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । आङ् । अच् (३।१।१३४) । 'समुदायः समूहे स्याद्युदे' (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥*॥ समुदीयते । 'इण् गतौ'

१—मेदिनीतस्तु द्वन्द्वस्य युग्मपर्यायताया अपि प्रतीत्या तद्वि-रोधः । किं तु 'त्वन्ताधादि न पूर्वभाक्' इतिप्रतिज्ञाविरोधादुपेक्ष्यः ॥

(अ० प० अ०) 'इ गतौ' (अ० प० अ०) वा ।
 'एरच्' (३।३।५६) । 'भवेत्समुदयः संघे संयुगे च समुद्गमे' (इति मेदिनी) ॥ (१५) ॥*॥ समा-
 द्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९)।—
 समवयन्यनेनास्मिन् वा । घञ् (३।३।१९)।—इति मुकुटः ।
 तत्र । 'अजच्भ्याम्' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरो-
 धात् । बाहुलकस्यागतिकगतिवत् ॥ (१६) ॥*॥ चीयते ।
 'चिच् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'चयः
 समूहे प्राकारमूलबन्धे समाहृतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१७) ॥*॥
 गण्यते । 'गण संघाते' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) ।
 'एरच्' (३।३।५६) वा । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः ।
 'गणः प्रमथसंख्यौघे चण्डोसैन्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥
 (१८) ॥*॥ संहन्यते । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१९) ॥*॥
 वृण्यते । 'वृणु भक्षणे' (तु० प० से०) । वृणोति वा ।
 'अव्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (२०) ॥*॥ नि
 कुरति । नि कुर्यते वा । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । वा-
 हुलकादम्बच् अत उत्त्वं च ॥ (२१) ॥*॥ कुत्सितमम्बते,
 अम्ब्यते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । अच्
 (३।१।१३४) 'कोः कत्-' (६।३।१०१) घञ् (३।३।१९)
 वा कदति, कथते वा । 'कदिः' सौत्रः । बाहुलकादम्बच् ॥
 'कदम्बं निकुरम्बे स्यान्नीपसर्षपयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥
 (२२) ॥*॥ द्वाविंशतिः 'समूहस्य' ॥

वृन्दभेदाः

वृन्देति ॥ समूहविशेषा उच्यन्ते ॥

समैर्वर्गः

सेति ॥ समैरुपलक्षितम् । वृज्यते 'वृजी वर्जने' (अ०
 आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । कुत्वम् (७।३।५२) ॥
 (१) ॥*॥

संघसाथौ तु जन्तुभिः ।

संघेति ॥ संहन्यते । घञ् (३।३।१९) । 'संघोद्धौ गण-
 प्रशंसयोः' (३।३।८६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सरति,
 स्त्रियते, वा । 'स गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्तेणितः'
 (उ० २।५) इति थन् । 'साथौ वणिक्समूहे स्यादपि सं-
 घातमात्रके' (इति मेदिनी) । 'यूथादयश्च'—इति मुकुट-
 धिन्यः ॥ (२) ॥*॥ भागुरिस्तु पर्यायतामाह—'संघसंघा-
 तपुंजौघसार्थयूथकदम्बकाः' इति ॥

सजातीयैः कुलम्

सजेति ॥ सजातीयैरेव जन्तुभिरुपलक्षितम् । कोलति ।
 'कुल संस्थाने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-'
 (३।१।१३५) इति कः । 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयग-
 णेऽपि च । भवने च तनौ क्लीबम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

यूथं तिरश्चां पुनपुंसकम् ॥ ४१ ॥

यूथमिति ॥ यौति । यूयते, वा । 'यु मिश्रणे' (अ०
 प० से०) । 'तिथपृष्ठगूथप्रोथाः' (उ० २।१२) इति साधुः ।
 'यूथं तिर्यक्समूहेऽस्त्री पुष्पभेदे च योषिति' (इति मेदिनी)
 ॥ (१) ॥*॥

पशूनां समजः

पेति ॥ संवीयतेऽत्र । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प०
 से०) । 'समुदोरजः पशुषु' (३।३।६९) इत्यप् । 'समजः
 पशुवृन्दे ना विपिने तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 एकं 'पशुसंघस्य' ॥

अन्येषां समाजः

अन्येषामिति ॥ अन्येषां संघः । संवीयतेऽत्र । घञ्
 (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पशुभिन्नसंघस्य' ॥

अथ सधर्मिणाम् ।

स्यान्निकायः

अथेति ॥ निचीयते । 'चिच् चयने' (स्वा० उ० अ०) ।
 'संघे चानौत्तराधर्ये' (३।३।४२) इति घञ् आदेः कश्च ॥
 'निकायस्तु पुमौल्लक्ष्ये सधर्मप्राणिसंहतौ' । ('समुच्चये
 संहतानां निलये परमात्मनि' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 'वृन्दभेदानां' पृथक् पृथक् ॥

पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

पुञ्जेति ॥ पिञ्जयति, पिञ्ज्यते वा । 'पिञ्जि हिंसाबलादा-
 ननिकेतनेषु' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ्
 (३।३।१९) वा पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा उन्नत्या
 पुमांसं जयति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति
 ङः ।—पुञ्ज्यते । पुञ्जः—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ अश्रुते ।
 'अश्रू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशिपणाप्यो रुडाय-
 लुकौ च' (उ० ४।१३२) इतीण् धातोर्लुङागमः । यद्वा रश्यते ।
 रश सौत्रः शब्दार्थः ॥—दीप्त्यर्थः—इति स्वामी । बाहुलका-
 दिण् । ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) वा । 'राशिर्मे-
 षादिपुञ्जयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ उत्कीर्यते । 'कृ
 विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥
 कूटयति । कुट्यते वा । 'कूट आप्रदाने' (चु० आ० से०)
 'कूट दाहे मन्त्रणे' (चु० उ० से०) वा अच् (३।१।१३४)
 घञ् (३।३।१९) वा 'कूटं पूर्वारयन्त्रयोः । मायादम्भादिश्र-
 ङ्गेषु सिराङ्गेऽनृततुच्छयोः । निश्चलेऽयोधने राशौ' इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धान्यादेरुच्छ्रितवृन्दस्य' ॥

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्वर्णे ।

केति ॥ तेषां कपोतशुकमयूरतैत्तिरीणां गणे । कपोता-
 नाम्, शुकानाम्, मयूराणाम्, तैत्तिरीणाम्, च गणः ।

‘अनुदात्तादेर्य’ (४।२।४४) । शुक्रान्तु ‘तस्य समूहः’ (४।२-३७) इत्यण् । आदिना काकवर्तकोल्लाकादीनां ग्रहः । ‘कापोतो रुचके, क्लीबं कपोतौघेऽजनान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ‘शोकं शुक्रगणे स्त्रीणां करणे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ‘कपोतादीनां गणस्य’ पृथक् पृथक् ॥

गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥ ४३ ॥

गृहेति ॥ छयति छीयते, वा ‘छो छेन्ने’ (दि० प० अ०) बाहुलकादीकन् । ‘छेको गृहाश्रितमृगपक्षिणोर्नागरे त्रिषु’ (इति मेदिनी) । ‘छेकस्त्रिषु विदग्धेषु गृहासक्तमृगाण्डजे’ इति चवर्गादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ गृह्यते । ‘ग्रह उपादाने’ (त्र्या० उ० से०) । ‘पदास्त्रैरिवाह्यापक्ष्येषु च’ (३।१।११९) इति क्यप् । ‘गृह्यं गुदे ग्रन्थभेदे क्लीबं, शाखापुरे स्त्रियाम् । गृहासक्तमृगादौ ना, त्रिषु चास्त्रैरिपक्ष्ययोः’ (इति मेदिनी) । ततोऽनुकम्पायां कन् (५।३।७६) । ‘गृह्यको निग्रहे छेके’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गृहासक्तपक्षिणाम्’ ॥

इति सिंहादिवर्गविवरणम् ॥

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।

मनुष्या इति ॥ मनोरपत्यम् । ‘मनोर्जातावन्व्यतौ ध्रुक् च’ (४।१।१६१) । स्त्रियाम् ‘-हयगवय-’ (वा० ४।१।६३) इति प्रतिप्रसवेन ङीप् (४।१।६३) । ‘हलस्तद्धितस्य’ (६।४।१५०) इति यलोपः । मनुषी । ‘टिड्ढा-’ (४।१।१५) इति ङीषि मानुषी । जातिविवक्षायां ङीषः (४।१।६३) परत्वादचन्तत्वात् (४।१।७३) ङीन् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ त्रियते । ‘मृद् प्राणत्यागे’ (तु० आ० अ०) । ‘हसिमृग्नि-’ (उ० ३।८६) इति तन् । स्वार्थे यत् (वा० ५।४।३६) ॥ (३) ॥*॥ मनोर्जातः । ‘जनी प्रादुर्भावे’ (दि० आ० से०) । ‘पञ्चम्याम्-’ (३।२।९८) इति डः ॥ (४) ॥*॥ मनोरयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । यद्वा मनोरपत्यम् । ‘ब्राह्मणमाणव-’ (४।२।४२) इति ज्ञापकादण् । अञि षुगभावो वा ।—औपसंख्यानिकोऽण्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उपसंख्यानाभावात् ॥ (५) ॥*॥ नरति नृणाति वा । ‘नृ नये’ (भ्वा० ऋया० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ‘नरोऽजे मनुजेऽर्जुने । क्लीबं तु रामकर्पूरे’ (इति मेदिनी) ।—नयन्ति पूर्वपुरुषानुत्तमां गतिम् । ‘नयतेर्ङिञ्’ (उ० २।१००) इति ऋन् ङित्वाटिलोपः—इति मुकुटः । तन्न एवं सत्यदन्तरूपानुपपत्तेः । ऋदन्तरूपपत्तेश्च । ऋदन्तस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ (६) ॥*॥ षद ‘मनुष्यमात्रस्य’ ॥

स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ १ ॥

स्युरिति ॥ पाति । ‘पा रक्षणे’ (अ० प० अ०) । ‘पातेर्ङमसुन्’ (उ० ४।१७८) क्वचित् ‘पूरो ङमसुन्’ इति पाठः । पुनाति ‘पूश् पवने’ (त्र्या० उ० से०) ॥ (१) ॥*॥ पञ्चभिर्भूतैर्जन्यते । षच् (३।३।१९) ‘जनिवध्योश्च’ (७।३।३५) इति न वृद्धिः । यद्वा पञ्च जना उत्पादका यस्य ॥ (२) ॥*॥ पुरति । ‘पुर अग्रगमने’ (तु० प० से०) । ‘पुरः कुषन्’ (उ० ४।७४) ॥ (३) ॥*॥ पृषोदरादिवात् (६।३।१०९) दीर्घः । यद्वा ‘पूरी आग्यायने’ (दि० आ० से०) । बाहुलकात्कुषन् ॥ (४) ॥*॥ नयति । ‘नयतेर्ङिञ्’ (उ० २।१००) इत्यृन् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘मनुष्यजातौ पुरुषस्य’ ॥

स्त्री योषिदवला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ।

प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥

स्त्रीति ॥ स्त्रायति गर्भोऽस्याम् । ‘स्त्रायतेर्ङट्’ (उ० ४।१६६) । टिलोपः (६।४।१४३) । यलोपः (६।१।६६) । ‘टिड्ढा-’ (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ योषति । युष्यते वा । ‘युष’ सौत्रः सेवायाम् । ‘हृष्टरुहियुषिभ्य इतिः’ (उ० १।९७) ॥*॥ योष्यते स्म । णिजन्तात्कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । ‘स्त्री वधूयौषिता रामा’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ अल्पं वलमस्याः । अल्पार्थे नञ् ॥ (३) ॥*॥ योषति, योषयति वा । अच् (३।१।१३४) युष्यते । योष्यते वा । षच् (३।३।१९) ॥*॥ ‘जोषा’ इति चवर्गादिपाठे जुषते, जुष्यते वा । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ (तु० आ० से०) अच् । (३।१।१३४) । षच् (३।३।१९) वा ।—जुषति—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ (४) ॥*॥ ‘नृनरयोर्वृद्धिश्च’ इति शाङ्खरवादि (४।१।७३) गणे पाठान्ङीन् जातिलक्षणस्य (४।१।६३) ङीषोऽपवादः, ङीन्संनियोगेन वृद्धिश्च । मुकुटस्तु—नृनरस्य वा धर्म आचारोऽस्याः । ‘नृनराभ्यां च’ (वा० ४।४।४९) इत्यञ् । वृद्धिः (७।२।११७) । ‘टिड्ढा-’ (४।१।१५) इति ङीप् । नारी । नृनरस्य वेयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यणि वृद्धौ (७।२।११७) नारी, इति वा इत्याह । तन्न । ‘नृनराभ्याम्’ इत्यस्याप्रसिद्धत्वात् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यणि ‘नृनरयोः’ इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ङीप् ङीनोः स्वरभेदाच्च ॥ (५) ॥*॥ सीमोऽन्तः । ‘शकन्वादिः’ (वा० ६।१।९४) । सीमन्तोऽस्त्यस्याः इनिः (५।२।११५) ॥ (६) ॥*॥ वहति, उह्यते वा । ‘वहो धश्च’ (उ० १।८३) इत्यूः । मुकुटस्तु—वध्नास्यविधया । ‘चमितनिबन्धिभ्यः’ इत्यूः—इत्याह । तन्न । ‘कृषिचमितमिधनिसर्जिज्जिभ्य ऊः’ (उ० १।८०) इति सूत्रे बन्धेरग्रहणात् नलोपविधेरदर्शनाच्च ॥ (७) ॥*॥ प्रतीपं द्रष्टुं शीलमस्याः । अपाङ्गनिरीक्षणात् । ‘सुप्यजातौ-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (८) ॥*॥ वमति

स्नेहम् । 'दुवम उद्विगणे' (भ्वा० प० से०) ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । यद्वा वामः कामोऽस्त्यस्याः । अशंआ-
यच् (५।२।१२७) । 'वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे ।
वल्गुप्रतीपसव्येषु त्रिषु नार्यां स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥
(९) ॥*॥ वनति । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । बा-
हुलकादितन् । यद्वा वन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) 'वनि-
ता जातरागस्त्रीस्त्रियोस्त्रीत्रिषु याचिते । सेविते' (इति मे-
दिनी) ॥ (१०) ॥*॥ महति, मह्यते वा । 'मह पूजायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'सलिकल्यनिमहि—' (उ० १।५४) इती-
लच् । 'महिला फलिनीस्त्रियोः' इति मेदिनी) ॥*॥ मह-
स्योत्सवस्य इला भूमिः, इति विग्रहे 'महेला' अपि ॥ (११)
॥*॥ एकादश 'स्त्रीमात्रस्य' ॥

विशेषास्तु

वीति ॥ स्त्रीणां विशेषा भेदाः ॥

अङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।

प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ३
सुन्दरी रमणी रामा

अङ्गनेत्यादि ॥ प्रशस्तान्यङ्गान्यस्याः । 'अङ्गात्कल्याणे'
(ग० ५।२।१००) इति नः । 'अङ्गनं प्राङ्गणे यानेऽप्यङ्गना
तु नितम्बिनी' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भयशीला । 'विभी
भये' (जु० प० अ०) । 'भियः कुक्कुक्नौ' (३।२।१७४) इति
कुः । 'भीरुः स्यात्कातरे नार्याम्' इत्यजयः । 'भीरुराते
जने स्त्रियाम्' इति रभसः । 'भीरुराते त्रिलिङ्गः स्याद्वरयो-
षिति योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भूयान् कामो-
ऽस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'कामिनी भीरुवन्दयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वामः कामो लोचने आलोचने नेत्रे
वास्याः । यद्वा वामे सुन्दरे लोचने चक्षुषी यस्याः ॥ (१)
॥*॥ प्रमदो हर्षोऽस्त्यस्याः । 'प्रमदः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्म-
दयोषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'मानश्चित्तोन्नतौ
गृहे । क्लीवं प्रमाणे प्रस्थादौ' (इति मेदिनी) । मानोस्त्यस्याः ।
इनिः (५।२।११५) । 'मानिनी तु स्त्रियां फल्यां मानी
मानवति त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कम्यते स्म ।
'कसु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङ्भावे क्तः (३।२।
१०२) । 'कान्ता नार्यां प्रियंगौ स्त्री शोभने त्रिषु ना धवे ।
लोहे च चन्द्रसूर्यायः पर्यायान्तःशिलासु च' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ ललते । 'लल ईप्सायाम्' । 'चुरादीनां वा णिच्'
इति पक्षे ल्युः (३।१।१३४) युच् (उ० २।७८) वा । यद्वा
लडति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि'

(उ० २।७८) इति युच् । डलयोरेकत्वम् । 'ललना कामि-
नीनारीभेदजिह्वासु योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥
अतिशयितो नितम्बो यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (१)
॥*॥ अतीवोनति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) सुपूर्वः ।
बाहुलकादरः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । गौरादिः
(४।१।४१) । 'सुन्दरी तरुभिन्नारीभिदोः स्त्री रुचिरेऽन्यवत्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रमयति । रम्यते वा । अस्यां
वारम्यते । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ॥ (१) ॥*॥ रमते ।
ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः ।—रमयति—इति तु मुकु-
टस्य प्रमादः । प्यन्तस्य ज्वलादित्वाभावात् । मित्वाणिनि-
मित्तवृद्धभावाच्च । 'रामः श्यामे हलायुधे । पशुभेदे सिंते
चारौ राघवे रेणुकासुते । रामं तु वास्तुके कुष्ठे रामा हिङ्गु-
लिनी स्त्रियोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उत्कृष्टस्त्रीविशेषाणां
पृथक् पृथक् । एते द्वादशभेदाः 'स्त्रीणाम्' ॥

कोपना सैव भामिनी ।

कोपेति ॥ कुप्यति तच्छीला । 'कुप क्रोधे' (दि० प०
से०) 'कुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (१) ॥*॥
अवश्यं भामते । 'भाम क्रोधे' (भ्वा० आ० से०) । 'आव-
श्याक—' (३।३।१७०) इति णिनिः । ग्रह्यादिणिनिः (३।१।
१३४) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कोपनस्त्रियाः' ॥

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

वरेति ॥ वर आरोहो नितम्बोऽस्याः ॥ (१) ॥*॥ मत्ता
क्षीवेव काशते भाति । 'कर्तयुपमाने' (३।२।७९) इति णिनिः
॥*॥ दन्त्यसपक्षे 'कस गतिशासनयोः' (अ० आ० से०) ॥
(२) ॥*॥ उत्कर्षार्थात् 'उत्' शब्दात्तमप् (५।३।५५) ।
द्रव्यप्रकार्पानामुः (५।४।१११) ॥ (३) ॥*॥ वरवर्णोऽस्त्य-
स्याः । इनिः (५।२।११५) । 'शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे
या सुखशीतला । भर्तृभक्ता च या नारी सा भवेद्वरवर्णि-
नी' इति रुद्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अत्यन्तोत्कृष्ट-
स्त्रियाः' ॥

कृताभिषेका महिषी

कृतेति ॥ कृतोऽभिषेकोऽस्याः । मह्यते । 'मह पूजायाम्'
(भ्वा० प० से०) 'अविमह्योष्ठिष्व' (उ० १।४५) । 'महि-
षी नृपयोषिति । सैरिभ्यामौषधीभेदे' इति हैमचन्द्रः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'पट्टाभिषिक्तनृपस्त्रियाः' ॥

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।

भोगीति ॥ अतिशयितो भोगोऽस्याः । इनिः (५।२।
११५) । 'विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अन्यराजस्त्रियाम्' ॥

पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥

भार्या जार्याथ पुंभूञ्जि दाराः

१—अथशब्दात् पुंभूञ्जो न पूर्वभाक्त्वम्—इति स्वामी ॥

१—तथा च रसिकरञ्जनश्लेषः 'चिरमीक्षेमहिलास्यम्' इति
शृङ्गारवैराग्यार्थद्वयपरः । २—तथा च दमयन्तीश्लेषः 'परमहेला-
रतोऽप्यपारदारिकः' इति । ३—भावः शृङ्गारचेष्टाविशेषः ।
तद्युक्ता 'भाविनी'—इति तु मुकुटः ॥

पत्नीति ॥ पत्युर्यज्ञे संयोगो यया । दंपत्योः सहाधिकारात् । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (४।१।३३) ॥ (१) ॥*॥ पाणि-
र्यहीतोऽस्याः । 'पाणिग्रहीती भार्यायाम्' (वा० ४।१।५२)
इति ङीप् ॥ (२) ॥*॥ द्वयोः पूरणी । 'द्वितीयः' (५।२।
५४) । 'द्वितीया तिथिगेहिन्योर्द्वितीयः पूरणे द्वयोः' इति
हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ सह धर्मोऽस्त्यस्याः । पत्या सह
कर्मसधिकारात् । 'धर्मशीलवर्णान्ताच्च' (५।२।१३२) इती-
तिः । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सहस्य वा सः ॥ (४)
॥*॥ त्रियते । भूर्यते वा । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (जु०
प० अ०) । 'भृ भरणादौ' (क्र्या० प० से०) वा ण्यत् (३।
१।१२४) । यत्तु—संज्ञायां भृञः (भ्वा० उ० अ०) 'ऋहलो-
र्ण्यत्' (३।१।१२४)—इति स्वामी व्याख्यत् । तत्र । 'संज्ञा-
यां समजनषद-' (३।३।९९) इति क्यपा भाव्यं परत्वात् ।
संज्ञापर्युदासः (३।१।११२) तु पुंलिङ्गे सावकाशः । 'तदनु-
बन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' (प० ४।२।९) इति न्याया-
द्भृञ् एव क्यप् । न डुभृञः ॥ (५) ॥*॥ जायतेऽस्याम् ।
'जनेर्यक्' (उ० ४।१।११) । 'जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां
जायते पुनः' (९।८) इति मनुः ॥ (६) ॥*॥ दारयन्ति
भ्रातृन् 'द्व विदारणे' (क्र्या० प० से०) । णिजन्तः । 'दार-
जारी कर्तरि णिङ्क् च' (वा० ३।३।२०) इति घञ् । यद्यपि
दारयतेः पचाद्यच्चा (३।१।१३४) सिद्धम् । खरश्च समः ।
'कर्षात्तः-' (६।१।१५९) इति घञ्ज्यन्तोदात्तत्वात् । त-
थापि 'अच्छावशक्तौ' (६।२।१५७) इति खरवाधनार्थसि-
द्धम् ॥*॥ टावन्तोऽपि । क्रोडा हारा तथा दारा त्रय एते
यथाक्रमम् । 'क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिः'
इति व्याडिष्ठुभाङ्गौ ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'परिणीतायाः
स्त्रियाः' ॥

स्यात्तु कुटुम्बिनी ।

पुरंध्री

स्यादिति ॥ कुटुम्बमस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ।
'कुटुम्बं पोष्यवर्गे च' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥ 'पुरं
नपुंसकं गेहे' (इति मेदिनी) । पुरं धारयति । 'धृञ् धारणे'
(भ्वा० उ० अ०) । स्वार्थण्यन्तः । 'संज्ञायां भृतृवृ-' (३।२।
४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) । गौरादिः
(४।१।४१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९—हलन्तात् 'इगुप-
धात् किः'—इति मुकुटः । तत्र । धरतेर्हलन्तत्वेगुपधलयो-
रभावात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुत्रादिमत्याः सधवायाः' ॥

१—'इष्टचन्द्रः' इति वा पाठः ॥ २—(पुरं धरति । 'अच
इ' (उ० ४।१।३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) धात्वकार-
लोपमुमागमौ । पुरंध्रिहस्तान्तापि । तथा च । 'तौ स्नातकैर्बन्धुमता
च राणा पुरंध्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम्' इति रघुः— इति मुकुटः ॥

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

सुचेति ॥ शोभनं चरित्रमस्याः ॥ (१) ॥*॥ अस्ति एक-
स्मिन् पत्यौ । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । शतृ (३।२।
१२४) । 'श्रसोरल्लोपः' (६।४।१११) । 'उगितश्च' (४।१।
६) इति ङीप् । 'सन् साधौ धीरशक्तयोः । मान्ये सत्ये
विद्यमाने त्रिषु साध्व्युमयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ साध्नोति परकार्यं परलोकं वा । 'साध संसिद्धौ' (स्वा०
प० अ०) 'कृनापा-' (उ० १।१) इत्युण् 'वोतो गुण-' (४।
१।४४) इति वा ङीप् ॥ (३) ॥*॥ पत्यौ व्रतं नियमोऽस्याः ॥
पतिव्रतमस्याः । पतिशब्दः पतिसेवायां लाक्षणिकः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'पतिसेवातत्परायाः' ॥

कृतसापत्निकाभ्यूढाधिविन्ना

कृतेति ॥ सपत्न्येव स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कृतासप-
त्निका यस्याः ॥*॥ 'कृतसापत्निका' इति कचित् पाठः ।
सपत्न्या भावः । ण्यञ् (५।१।१२४) । ङीप् (४।१।४९) य-
लोपः (६।४।१५०) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ह्रस्वत्वम् (७।
४।१३) च । कृता सापत्निका यस्याः ॥*॥ कचित् 'कृतसा-
पत्निका' इति पाठः । सपत्न्या आगतम् । 'तत् आगतः'
(४।३।७४) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कृतं सपत्नक-
मस्याः । 'असुपः' (७।३।४४) इति पर्युदासान्तेत्वम् ॥ (१)
॥*॥ अधि उपरि ऊढमुद्रहनमस्याः । 'अभ्यूढा कृतसाप-
त्न्यनार्यामभ्यूढ ईश्वरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥
अधि उपरि विन्नं लाभोऽस्याः । यद्वा अधिका विन्ना लब्धा
यस्याः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि अनेकभार्यस्य 'प्रथममूढायाः' ॥

अथ स्वयंवरा ।

पतिवरा च चर्या च

अथेति ॥ स्वयं वृणीते । 'वृङ् संभक्तौ' (क्र्या० आ०
से०) । 'संज्ञायां भृतृवृजि-' (३।२।४६) इति खच् ॥ (१)
॥*॥ एवं पतिं वृणीते ॥ (२) ॥*॥ त्रियतेऽनया । 'अवद्य-
पण्य-' (३।१।१०१) इत्यनिरोधे यत् । ('चर्या पतिवरायां
स्त्री, वरेण्ये त्रिषु, ना स्मरे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'स्वेच्छाकृतपतिवरणायाः' ॥

कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥

कुलेति ॥ कुलपालिका स्त्री । शाकपार्थिवादिः । (वा०
२।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ कुलं पालयति । 'पाल रक्षणे' (जु०
प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यभिचारवारणेन कृतकुलरक्षायाः' ॥

कन्या कुमारी

केति ॥ कनति । कन्यते वा । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प०
से०) । अभ्यादिः (उ० ४।१।१२) । 'कन्या नार्या कुमर्या
च रात्र्यौषधिविशेषयोः' इति हैमः । 'कन्या कुमारिकानां यो-

रौपधाराशिवेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ कस्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कमेः किदुचोपधायाः' (उ० ३।१३८) इत्यारन् । 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति ङीप् । पूर्वत्र तु न । 'कन्यायाः कनीन च' (४।१।११६) इति लिङ्गात् । यद्वा कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्' (उ० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । कुत्सितो मारोऽस्या वा । 'कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽथवारके । बालके वरुणद्वौ ना न द्वयोर्जालकाश्चने' (इति मेदिनी) । 'कुमारी रामतरुणीनवमाल्योनेदीभिदि । कन्यापराजितागौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता' इति विश्वः । ('जम्बूद्वीपविभागे च' इति हैमः) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'प्रथमवयस्कन्यायाः' ॥

गौरी तु नञ्जिकानागतार्तवा ।

गौरीति ॥ गूयते । 'गुड् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) 'कृजेन्द्र-' (उ० २।२८) इत्यादिना रन्ततो निपातितः । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् । 'गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियंगुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ नैजते स्म । 'ओणजी व्रीडे' (तु० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'नञ्जिका तु कुमार्यां स्यात् पुमान् क्षपणवन्दिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ अनागत-मार्तवं रजोऽस्याः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'अष्टष्टरजस्कायाः' ॥

स्यान्मध्यमा दृष्टरजाः

स्यादिति ॥ बाल्ययौवनयोर्मध्ये भवा । 'मध्यान्मः' (४।३।८) तयोर्मध्ये मा शोभा यस्याम्, वा । 'मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान् स्वरे मध्यदेशोऽन्यबलमे तु न स्त्रियाम् । स्त्रियां दृष्टरजनार्या कर्णिकाङ्गुलिभेदयोः । त्र्यक्षरच्छन्दसि तथा' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ दृष्टं रजो यस्याः, यया, वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'प्रथमप्राप्तरजोयोगायाः' ॥

तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥

तेति ॥ तरति । 'तृ ह्रन्ततरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'त्रौ रश्च लो वा' (उ० ३।५४) इत्युनन् । 'वयसि-' (४।१।२०) इति ङीप् । 'नञ्जलीकक्-' (वा० ४।१।१५) इति वा । 'तरुणी तलुनीति च' इति शब्दभेदः । ('तलुनः पवने यूनि युवत्यां तलुनी स्मृता' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ योति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०) । 'कनिन्युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'यूनस्तिः' (४।१।७७) । यत्तु—'यौतैः कतिः' इति कतिप्रत्ययान्तात् पाक्षिके ङीप् (ग० ४।१।४५) 'युवती'—इति मुकुटो व्याचख्यौ । तत्र । यौतैः

१ मुकुटस्तु—लजते । 'ओलजी व्रीडे' (तु० उ० से०) । पृषोदरादिवादादेनत्वम् । केचित्तु 'नोलजी' इति तवगैरश्वमादि पठन्ति—इत्याह ॥

शत्रन्तात् ङीप् (४।१।१५) युवतिशब्दाद्वा 'सर्वतोऽस्तिन्न-र्यात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीषा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलद्-त्तादिपूक्तसूत्राभावाच्च । स्त्रीसामान्येऽन्यम् । 'प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिस्तु तथा स्मृता' इति भागुरिः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मध्यमवयसि वर्तमानायाः' ॥

समाः स्त्रुपाजनीवध्वः

समा इति ॥ स्त्रौति । 'लु प्रसवणे' (अ० प० से०) । 'लुवृश्चिकृत्युषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सः ॥ (१) ॥३॥ जायते वंशोऽस्याम् । 'जनिषसिभ्यामिण्' (उ० ४।१।३०) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । 'कृदि-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् । 'जनो लोके जगद्भेदे पृथग्जने । जनी स्त्रुपावनितयोः' इति हैमः । 'जनी सीमन्तिनी वध्वोरुत्पत्तावौषधीभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ वहति । 'वहो धश्च' (उ० १।८३) इत्युः । 'वधूः पत्न्यां स्त्रुपानार्योः स्पृक्कासारिवयोरपि । नवपरिणीतायां च' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'पुत्रभार्यायाः' ॥

चिरण्टी तु सुवासिनी ।

चिरेति ॥ चिरेणाटति पितृगेहाद्भर्तृगेहम् । अच् (३।१।१४) पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'वयस्यचरमे' । (वा० ४।१।२०) इति ङीप् ॥३॥ चरति । बाहुलकादण्टप्रत्यये 'चरण्टी' इत्येके ॥३॥—चिरिणोति । चिरण्टी ।—इति स्वामी । तत्र 'चिरि हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) इति धातुः; पृषोदरादिः । ('चिरिण्टी तु सुवासिन्यां स्याद्वितीयवयःस्त्रियाम्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ सु अतीव वसति पितृ-गृहे तच्छीला । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥३॥ 'स्ववासिनी' इत्यपि पाठः । खेषु पित्रादिषु वस्तुं शील-मस्याः । 'स्ववासिन्यां चिरिण्टी स्याद्वितीयवयसि स्त्रियाम्' इति ह्रः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'प्राप्तयौवनायाः पितृगे-हस्थायाः' ॥

इच्छावती कामुका स्यात्

इच्छेति ॥ इच्छास्त्यस्याः । 'मतुप्' (५।२।११५) ॥ (१) ॥३॥ कामयते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लषपतपद-' (३।२।१५४) इत्युक्त् । 'कामुकः कमने-

१—पितृकुलस्नेहाचिरमिति गच्छति । 'चिरम्' इत्युपपदे 'इट गतौ' इत्यत 'इगुपध-' इति के पृषोदरादिवाच्चिराकारनाशे इकारस्य विपर्यये मकारस्य परसवर्णत्वे 'वयसि प्रथमे ङीप् चि-रिण्टी'—इति मुकुटः । हैमस्तु स्वोपज्ञानाममालाव्याख्यायाम्—चिरिः सौत्रः स्वादिः । चिरिणोति चिरिण्टी । 'छिण्टश्च च वा' इति साधुः । 'चरिण्टी' इत्यपि । 'चिरण्टी' इत्यमरः । 'चरण्टी' इत्यन्ये—इति प्रोक्तवान् ॥

ऽशोकपादपे चातिमुक्तके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'धनादीच्छायुक्तायाः' 'यभनादीच्छावत्याः' वा ॥

वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥

वृषेति ॥ 'वृषो नरो वृषः कालः' इत्यनेकार्थमञ्जरी ।
वृषं नरं शुक्रलं वेच्छत्यात्मनः । 'सुप आत्मनः क्यच्' (३।
१।८) । 'अश्वधीर-' (७।१।५१) इत्यत्र 'अश्ववृषयोर्मैथुने-
च्छायाम्' इति वचनादसुक् । लटः शता (३।२।१२४) ।
'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'आच्छीनयोर्नुम्' (७।१।
८०) ॥ (१) ॥*॥ 'जानपद-' (४।१।४२) इति ङीप् ।
कामुकी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मैथुनेच्छावत्याः' ॥

कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका ।

कान्तेति ॥ अभिसरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०)
ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भर्त्रिच्छया रति-
स्थानं गच्छन्त्याः' ॥

पुंश्चली चर्षणी बन्धक्यसती कुलदेत्वरी ॥ १० ॥
स्वैरिणी पांशुला च स्यात्

पुंश्चलीति ॥ पुंसो भर्तुः सकाशाच्चलति पुरुषान्तरं ग-
च्छति । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ।—पुमांसं वृत्ताचालयति
व्यावयति । कर्मण्यणन्तान्ङीप् (४।१।५५)—इति मुकुटः ।
तत्र । 'चल कम्पने' इत्यनेन कम्पनादन्यत्र मित्वाविधानाद्-
दिप्रसङ्गात् । संज्ञापूर्वकत्वं वा वृद्धेः ॥ (१) ॥*॥—कर्षति
मनः । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । 'कृषेरादेश चः'
(२।१०४) इत्यनिः—इति स्वामी ॥*॥ 'धर्षणी' इति
वा पाठः । धर्षयति । 'जिघृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११३) । 'धर्षणं स्यात्परिभवे रतेऽस्यां
तु 'धर्षणी' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'धर्षिणी' इति क्वचित्
पाठः । 'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति णितिः ॥ (२)
॥*॥ वध्नाति मनोऽत्र । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) ।
ण्वल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१) । ('बन्धकः
स्याद्विनियमे पुंश्चल्यां स्याच्च बन्धकी' इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ सत्या भिन्ना ॥ (४) ॥*॥ अटति । 'अट गतौ'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कुलं जनपदे
गेहे' इति विश्वः । कुलस्य अटा । शकन्वादिः (वा० ६।१।
९४) । 'कुलटा मनःशिलायां नेपाल्यामपि योषिति' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ एति । तच्छीला 'इणश्जि-' (३।२।
१६३) इति कर्प् । 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीप् । 'इ-
त्वर्थसत्यां पथिके क्रूरकर्मणि च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६)
॥*॥ खया, इच्छया स्वेन स्वातन्त्र्येण, वा ईरितुं शीलमस्याः ।
'इर गतौ' (अ० आ० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति
णितिः । 'खादीरेरिणोः' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥

(७) ॥*॥ पांशु पापमस्त्यस्याः 'खमुख-' (वा० ५।२।
१०७) इति रः । 'कपिलकादिः' (वा० ८।२।१८) सिध्मादि-
लात् (५।२।९७) लज् वा । पांशु लति वा । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'असत्याः' 'स्वै-
रिण्याः' ॥

अशिथ्वी शिशुना विना ।

अशीति ॥ न शिशुर्यस्याः । 'सख्यशिश्वी-' (४।१।६२)
इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अपत्यरहितायाः' ॥

अवीरा निष्पतिसुता

अवीति ॥ वीरयति । 'वीर विक्रान्तौ' (बु० उ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'पतिपुत्रवती वीरा' इति नाममाला ।
वीराया भिन्ना ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पतिपुत्ररहितायाः' ॥

विश्वस्ता विधवे समे ॥ ११ ॥

विश्वेति ॥ विकलं श्वसिति स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।
७२) इति कः । आगमशासनस्यानिल्यान्नेद । 'विश्वस्तो
जातविश्वासे विश्वस्ता विधवास्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (१)
॥*॥ विगतो धवोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ 'विश्वस्ताविधवे तुल्ये
विशस्तापतिनी च सा' इति प्राचस्पतिः ॥*॥ द्वे 'र-
ण्डायाः' ॥

आलिः सखी वयस्या च

आलिरिति ॥ आलयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा०
प० से०) । णिच् (३।१।२६) । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) ।
वाहुलकादिण्—इति मुकुटो व्यर्थः । 'आलिः सखी सेतु-
रालिरालिरावलिरेष्यते' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ समानं
ख्यायते जनैः । 'समाने ख्यः स चोदात्तः' (उ० ४।१।३७)
इतीण् ङित् समानस्य स च । 'सख्यशिश्वी-' (४।१।६२) इति
ङीप् । 'सखा मित्रे सहाये ना वयस्यायां सखी मता' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ वयसा तुल्या । 'नौवयोधर्म-' (४।
४।९१) इति यट् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सख्याः' ॥

पतिवती समर्तुका ।

पतीति ॥ पतिरस्त्यस्याः । मनुप् (५।२।९४) । 'अन्त-
र्वत्पतिवतोरुक्' (४।१।३२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सह
भर्त्रास्ति । 'नयूतश्च' (५।४।१५३) इति कप् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'जीवद्भर्तुकायाः' ॥

वृद्धा पलिकी

वृद्धेति ॥ वर्धते स्म 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे हे
त्रिषु क्लीबं तु शैलजे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पलितम-
स्त्यस्याः । अच् (५।२।१२७) । 'असितपलितयोः प्रतिषेधः'

‘छन्दसि क्रमेके’ (वा० ४।१।३९) । नान्तत्वात् (४।१।५)
डीप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पक्केइयाः’ ॥

प्रज्ञा तु प्राज्ञी

प्रज्ञेति ॥ प्रज्ञानाति । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६)
इति कः । ‘प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति’ ॥
(२) ॥*॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘स्वयं-
ज्ञान्याः’ ॥

प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥

प्राज्ञेति ॥ प्रज्ञास्त्यस्याः । ‘प्रज्ञाश्रद्धा-’ (५।२।१०१)
इति णः ॥ (१) ॥*॥ धीरस्त्यस्याः । मनुप् (५।२।९४) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘प्रशस्तबुद्धेः’ ॥

शूद्री शूद्रस्य भार्या स्यात्

शूद्रीति ॥ शूद्रस्य स्त्री । ‘पुंयोगा-’ (४।१।४८) इति
डीष् ॥ (१) ॥*॥ एकं मित्रजातीयाया अपि ‘शूद्रभा-
र्यायाः’ ॥

शूद्रा तज्जातिरेव च ।

शूद्रेति ॥ ‘शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः’ (भ्वा० ४।१।४)
इति टाप् ॥ (१) ॥*॥ एकमन्यभार्याया अपि ‘शूद्रजाती-
यायाः’ ॥

आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥ १३ ॥

आभीति ॥ आभीरस्य स्त्री, तज्जातीया वा । ‘पुंयो-
गात्-’ (४।१।४८) इति ‘जातेः-’ (४।१।६३) इति च
डीष् ॥ (१) ॥*॥ एवं महाशूद्री ॥*॥ या तु महती शूद्रा ।
तत्र ‘महाशूद्रा’ इत्येव ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘आभीर्याः’ ॥

अर्याणी स्वयमर्या स्यात्

अर्येति ॥ स्वयं पुंयोगं विना जातिमात्रे । ‘अर्यक्षत्रिया-
भ्यां त्रा’ (वा० ४।१।४९) इति स्वार्थे ङीषानुक्तौ ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वैश्यजातीयायाः’ ॥

क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।

क्षत्रियेति ॥ एवम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘क्षत्रि-
यजातीयायाः’ ॥

उपाध्यायाप्युपाध्यायी

उपेति ॥ उपेत्वाधीयतेऽस्याः । ‘इडश्च’ (३।३।२१) इ-
त्यत्र ‘अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष्’ इति
(वार्तिकेन) घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘स्वयं विद्यो-
पदेशिन्याः’ ॥

स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥

स्यादिति ॥ अः चर्यते । ‘चर गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
‘ऋहलोर्ण्यत्’ (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘स्वयं म-
न्त्रव्याख्यात्र्याः’ ॥

आचार्यानी तु पुंयोगे

आचेति ॥ आचार्यस्य स्त्री । ‘इन्द्रवरुण-’ (४।१।४९)
इति ङीषानुक्तौ । ‘आचार्यादणत्वं च’ (वा० ४।१।४९) इति
णत्वाभावः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘आचार्यभार्यायाः’ ॥

स्यादर्यी

स्यादिति ॥ अर्यस्य स्त्री । ‘पुंयोगात्-’ (४।१।४८) इति
डीष् ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘वैश्यपत्न्या अन्यजातीयाया
अपि’ ॥

क्षत्रियी तथा ।

क्षेति ॥ एवम् । क्षत्रियस्य स्त्री ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अ-
न्यजातीयाया अपि क्षत्रियपत्न्याः’ ॥

उपाध्यान्युपाध्यायी

उपेति ॥ उपाध्यायस्य स्त्री । ‘मातुलोपाध्याय-’ (वा०
४।१।४९) ङीषानुक्तौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘विद्योप-
देष्टृभार्यायाः’ ॥

पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

पोटेति ॥ पोटयति । ‘पुट भासने’ चुरादिः । अच् (३।
१।१३४) ।—पुटति । ‘पुट संश्लेषणे’ (तु० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) —इति स्वामिसुकुटौ । तत्र । पुटेः कुटा-
दिलाङ्गुणाभावप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ ‘एकं स्त्रीपुंसयोः स्तन-
श्मश्र्वादिचिह्नयुक्तायाः’ ॥

वीरपत्नी वीरभार्या

वीति ॥ वीरः पतिरस्याः । ‘नित्यं सपत्न्यादिषु’ (४।१।
३५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ वीरस्य भार्या ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘वीरस्य भार्यायाः’ ॥

वीरमाता तु वीरसूः ।

वीरमेति ॥ वीरस्य माता ॥ (१) ॥*॥ वीरं सूते ।
‘ब्रूङ् प्राणिगर्भविमोचने’ (अ० आ० से०) ‘सत्सूद्विष-’ (३।
२।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वीरस्य मातरि’ ॥

जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥

जातेति ॥ जातमपत्यमस्याः ॥ (१) ॥*॥ प्रजायते
स्म । अन्तर्भावितपत्योऽत्र जनिः । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२)
इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ प्रासविष्ट । षूङ्कुक्तः । प्राग्वत् ॥ (३)
॥*॥ स्वार्थे कन् (५।३।७५) ‘सूतिकापुत्रिका-’ (वा० ७।३।
४५) इतीत्वं वा । ‘प्रसूतं कुसुमे क्लीवं त्रिषु संजातसूनयोः’
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चलारि ‘प्रसूतायाः’ ॥

स्त्री नशिका कोटवी स्यात्

स्त्रीति ॥ नजते स्म । ‘ओ नजी व्रीडे’ (तु० आ० से०) ।
‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । ‘ओदितश्च’ (८।२।४५)
इति नलम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ ‘नशो बन्दिक्षपण-

योः पुंसि, त्रिषु विवाससि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ को-
टनम् । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
कोटं वाति । 'आतोऽनुप-' (३।१।३) इति कः । गौरादिः
(४।१।४१) ॥*॥ 'कोटवी' इति पाठे 'कुट छेदने' (चु०
प० से०) । बाहुलकादुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नञ्जायाः' ॥

दूतीसंचारिके समे ।

दूतीति ॥ दवति । 'दुगतौ' (भ्वा० प० अ०) । हुनोति
'दु दु उपतापे' (खा० प० अ०) वा । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च'
(उ० ३।९०) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) यद्वा द्युते ।
'दूङ् उपतापे' (दि० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) ।
द्युन्तेऽनया वा । बाहुलकात् क्तिन् । 'कृत्-' (ग० ४।१।
४५) इति वा ङीष् । गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (१) ॥*॥
संचरति । संचारयति, वा । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
प्ठुल् (३।१।१३३) 'संचारिका तु युगले कुटनीघ्राणयोरपि'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दूत्याः' ॥

कात्यायन्यर्धवृद्धा या कषायवसनाधवा ॥ १७ ॥

केति ॥ कतस्यापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) ।
'सर्वत्र लोहितादि-' (४।१।१८) इति षफः । ऋषिपत्नीसह-
शलात् । 'कात्यायनो वररुचौ विशेषे च मुनेः पुमान् ।
कषायवस्त्रविधवार्षजर्तुभयोः स्त्रियाम्' । (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एक 'विशेषणत्रयवत्याः' ॥

सैरंध्री परवेशमस्था स्ववशा शिल्पकारिका ।

सायिति ॥ सीरं धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) बाहुलकान्मुक् । सीरं प्रस्ये-
यम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२१) इत्यण् । शिल्पकरणत् कर्षक-
स्त्रीव । यद्वा स्वैरं स्वाच्छन्द्यं धरति । प्राग्वत् कः । पृषोद-
रादिः । (६।३।१०९) । गौरादिः । (४।१।४१) । 'सैरंध्री
परवेशमस्थशिल्पकृत्स्ववशस्त्रियाम्' इति दन्त्यादौ रमसः ।
'चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा
सैरंध्री परिकीर्तिता' । इति कात्यः । ('सैरंध्री' इति)
इकारमभ्यपाठे पृषोदरादित्वं (६।३।१०९) बोध्यम् ॥ (१)
॥*॥ एकं 'विशेषणत्रयवत्याः' ॥

असिक्री स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥

असीति ॥ सिनोति 'षिञ् बन्धने' (खा० उ० अ०) ।
'अञ्जिष्टसिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । यद्वा सीयते स्म । क्तः
(३।२।१०२) 'धतिस्यतिमास्थामिति किति' (७।४।४०) इती-
क्षम् । सिता शुक्लकेशा । तद्भिन्ना । 'छन्दसि क्रमेके' (वा०
४।१।३९) इति तस्य क्तः । नान्तत्वान्ङीप् (४।१।५) ।—द्वे
वाक्ये ('असिक्त्यन्तःपुरप्रेष्या' इति हैमात्)—इत्येके ॥
'असिक्तिका स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरोषिता' इति
कात्यः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कृष्णकेशादित्रिविशेषणायाः' ॥

वारस्त्री गणिका वेद्या रूपाजीवा

वाररेति ॥ वारस्य वृन्दस्य स्त्री साधारणत्वात् ॥ (१)

॥*॥ गणः समूहोऽस्त्यस्याः । भर्तृत्वेन । ठन् (५।२।११५) ॥
गणयति । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।
१३३) वा ॥ (२) ॥*॥ 'वेशो वेद्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च'
(इति मेदिनी) । वेशेन नेपथ्येन शोभते । 'कर्मवेशाद्यत्'
(५।१।१००) । वेशे वेद्यावाटे भवा वा । 'दिगादिभ्यो यत्'
(४।३।५४) वेशः प्रवेशोऽस्त्यस्याः । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०
५।४।१२०) इति यच् वा ॥ 'वेद्यं वेद्यागृहे स्त्रीवं गणिका-
यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'वेद्या' इति मूर्धन्यम-
ध्यपाठोऽपि । वेवेष्टि । 'विष्ट्व व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) ।
अष्ट्यादिः (उ० ४।१।१२) ॥ (३) ॥*॥ रूपमाजीवोऽस्याः ॥
(४) ॥*॥ चलारि 'वेद्यायाः' ॥

अथ सा जनैः ।

सत्कृता वारमुख्या स्यात्

अथेति ॥ वारे वेद्यावृन्दे मुख्या ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'जनैः सत्कृतवेद्यायाः' ॥

कुटनी शंभली समे ॥ १९ ॥

कुट्टेति ॥ कुट्टयति । 'कुट छेदने' (चु० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ शं सुखं भलते । 'भल प-
रिभाषणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौ-
रादिः (४।१।४१) । 'शालकं शंभलीशललशुष्क-' इति शमे-
दात्तालव्यादिः ॥*॥ सं भलते । इति (शंभली) दन्त्यादि-
रपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परनारीं पुंसा संयोजयिज्याः' ॥

विप्रश्रिका त्वीक्षणिका दैवज्ञा

विप्रेति ॥ विविधः प्रश्नोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥
(१) ॥*॥ शुभाशुभयोरीक्षणमस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥
(२) ॥*॥ दैवं शुभाशुभं जानाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः । 'दैवज्ञो गणके पुमान् । दैवज्ञेक्षणिकायां
स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लक्षणादिना शु-
भाशुभे जानत्याः' ॥

अथ रजस्वला ।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥
ऋतुमत्यप्युदक्यापि

अथेति ॥ रजोऽस्त्यस्याः । 'रजःकृष्या-' (५।२।११२)
इति वलच् । 'तसौ मलथं' (१।४।१९) इति मलान्न रुलम् ॥
(१) ॥*॥ स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥
(२) ॥*॥ अवति लज्जया । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प०
से०) । 'अवितृस्तुतत्रिभ्य ईः' (उ० ३।१।५८) ॥*॥ 'अविं
स्त्रीधर्मिणीं विद्यात्' इति कात्यात् (अविः) ह्रस्वान्तापि ।
'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) ॥ (३) ॥*॥ अत्रेरपत्यम् ।

‘इतश्चानिजः’ (४।१।१२२) इति ढक् । आत्रेयीवागम्यत्वात् ।
 ‘आत्रेयो मुनिरात्रेयी पुष्पवत्यां सरिद्धिदि’ इति हैमः ॥
 (४) ॥*॥ मलमस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । ‘मलिनं
 कृष्णदोषयोः । मलिनी रजस्वलायाम्’ इति हैमः ॥ (५)
 ॥*॥ पुष्पं रजोऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (६) ॥*॥
 ऋतुरस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (७) ॥*॥ उदकमर्हति ।
 ‘संज्ञायाम्’ () इति यत् ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ ‘रज-
 स्वलायाः’ ॥

स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ।

स्यादिति ॥ रज्यतेऽनेन । ‘भूरजिभ्यां कित्’ (उ० ४।
 २।९६) इत्यमुन् । ‘रजः क्लीवं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे
 च रेणुमात्रे च दृश्यते’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुष्प्यते ।
 ‘पुष्प विकसने’ (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) । ‘पुष्पं
 विकासिकुसुमस्त्रीरजःसु नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
 ऋतुरेव । प्रज्ञाघण् । (५।४।३८) ‘आर्तवं स्त्रीरजे पुष्पे
 क्लीवं स्यादतुजे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ (त्रिणि
 ‘स्त्रीपुष्पस्य’) ॥

श्रद्धालुर्दोहदवती

श्रेति ॥ श्रद्धते तच्छीला । ‘सृष्टिगृहि-’ (३।२।१५८)
 इत्याछच् । ‘श्रद्धालुर्दोहदिन्यां स्त्री श्रद्धायुक्ते च वाच्यवत्’
 (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दोहदं गर्भिण्यमिलाषोऽस्त्यस्याः ।
 मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे (गर्भवशात्) ‘अमि-
 लाषविशेषवत्याः’ ॥

निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

नीति ॥ ‘कलं शुके त्रिष्वजीर्णे नाव्यक्तमधुरध्वनौ’
 (इति मेदिनी) । कलान्निष्कान्ता । ‘निरादयः क्रान्ताद्यर्थे’
 (वा० २।२।१८) इति समासः । निर्गतं कलं शुक्रमस्या वा ।
 ‘निष्कलं तु कलाशून्ये नष्टवीर्ये तु वाच्यवत्’ (इति मेदि-
 नी) ॥ (१) ॥*॥ विगतमार्तवं रजोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
 ‘रजोहीनायाः’ ॥

आपन्नसत्त्वा स्यादुर्विण्यन्तर्वल्ली च गर्भिणी ।

आपेति ॥ आपन्नः सत्त्वो जन्तुरनया, अस्यां वा ॥ (१)
 ॥*॥ ‘गुरुबलिलिङ्गां महति दुर्जरालघुनोरपि’ (इति मेदिनी) ।
 गुरुर्दुर्जरोऽलघुर्वा गर्भोऽस्त्यस्याः । व्रीह्यादीनिः (५।२।११६) ।
 संज्ञापूर्वकलान्न गुणः (६।४।१४६) । यद्वा गर्वति । ‘गर्वैरत
 उच्च’ (उ० २।५४) इतीनन् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२)
 ॥*॥ अन्तरस्त्यस्यां गर्भः । ‘अन्तर्वत्पतिवतोरुक्’ (४।१।
 ३२) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ गर्भोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।
 ११५) ॥ (४) ॥*॥ चलारि ‘गर्भिण्याः’ ॥

गणिकावेस्तु गाणिक्यं गार्भिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥

गेति ॥ गणिकानां समूहः । ‘गणिकायाश्च यन् वाच्यः’

(वा० ४।२।४०) ॥ (१) ॥*॥ गर्भिणीनां समूहः । ‘भिक्षा-
 दिभ्योऽण्’ (४।२।३८) ‘भस्याढे तद्धिते’ (वा० ६।३।३५)
 इति पुंवङ्गावः । ‘नस्तद्धिते’ (६।४।१४४) इति टेलोपि प्राप्ते
 ‘इनप्यनपत्ये’ (६।४।१६४) इति प्रकृतिभावः ॥ (१) ॥*॥
 युवतीनां समूहः । भिक्षादिभ्योऽण् (४।२।३८) । ‘भस्याढे
 तद्धिते’ (वा० ६।३।३५) इति पुंवङ्गावः । यौतेः शत्रन्तात्
 ‘उगितश्च’ (४।१।६) इति ङ्यन्तो युवतीशब्दोऽयम् । ‘यून-
 स्तिः’ (४।१।७७) इति ल्यन्तस्य तु अणि (४।२।३७) विव-
 क्षिते पुंवङ्गावे (वा० ६।३।३५) ‘अन्’ (६।४।१६७) इति
 प्रकृतिभावे च ‘यौवनम्’ इत्येव रूपम् । नच—भिक्षादिषु
 (४।२।३८) ‘युवति’ शब्दपाठसामर्थ्यात् पुंवत्वम् । अन्यथा
 पुंवङ्गावेन तेर्निवृत्तावनुदात्तादिलाभावात् ‘अजः’ (४।२।४४)
 अप्राप्तौ ‘तस्य समूहः’ (४।२।३७) इत्यणि सिद्धे भिक्षादिपा-
 ठवैयर्थ्यात्—इति वाच्यम् । भिक्षादिषु ‘युवति’ शब्दपाठस्य
 (‘भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवङ्गावस्य सिद्धत्वात्प्रत्यय-
 विधौ’ इत्यादिग्रन्थेन) भाष्ये (४।२।३८) प्रत्याख्यानात् ।
 एतेन—‘युवत्या अपुंवत्’ इति गणपाठात्—इति स्वामी—
 युवतीशब्दस्य भिक्षादिषु पाठाङ्गीकारकृतो मतभेदः—इति
 मुकुटश्च प्रत्युक्तः ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् ‘समूहस्य’ ॥

पुनर्भूदिधिषू रूढा द्विः

पुनरिति ॥ पुनर्भवति संस्कृता । क्तिप् (३।२।७६) ॥
 (१) ॥*॥ दधाति पापम् । ‘डुधान् धारणपोषणयोः’ (जु०
 उ० अ०) । धिष्यते । ‘धिष शब्दे’ (जु० प० से०) ।
 ‘अन्दूहम्भू-’ (उ० १।९३) इति साधुः । यद्वा दिधि धैर्यं
 स्यति । ‘षोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) । प्राग्वत् ॥ (२) ॥*॥
 द्वौवारौ ङडा । ‘द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्’ (५।४।१८) ‘अक्षता च
 क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः’ (याज्ञवल्क्यः १।६७) ॥*॥
 द्वे ‘द्विवारं वृतायाः’ ॥

तस्या दिधिषू पतिः ।

तेति ॥ तस्या दिधिष्वाः । दिधिषूमात्मन इच्छति ।
 ‘सुप आत्मनः क्यच्’ (३।१।८) । क्तिप् (३।२।१७८) । ‘पु-
 नर्भूपतिरुक्तश्च पुनर्भूदिधिषूस्तथा’ इत्येषोऽप्युदन्त इति
 स्वामी ॥*॥ मुकुटस्तु (दिधिषुम्) ह्रस्वमाह बाहुलकात् ॥
 (१) ॥*॥ एकम् ‘द्यूढापत्युः’ ॥

मनुस्तु—‘ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुद्यतेऽनुजा ।
 सा चाग्नेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूर्मेता’ () इत्याह ॥

स तु द्विजोऽग्नेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी २३

स इति ॥ अग्ने प्रधानं दिधिषूर्यस्य । ‘अग्ने’ इति विभक्ति-
 प्रतिरूपको निपातः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न कप् (५।४।
 १५३) ॥ (१) ॥*॥ द्विजः क्षत्रियादिरपि । ‘दिधिषूः परपू-
 र्वाग्नेदिधिषूस्तत्पुराधिकः’ इति नाममाला ॥*॥ एकं ‘पुनर्भू-
 प्रधानभार्यस्य’ ॥

कानीनः कन्यकाजातः सुतः

कानीति ॥ कन्याया अपत्यम् । 'कन्यायाः कनीन च' (४।१।११६) इत्यण् । 'कानीनः कन्यकासुते । कर्णे व्यासे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ कन्यकया जातः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनूढापत्यस्य' ॥

अथ सुभगासुतः ।

सौभागिनेयः

अथेति ॥ सुभगायाः सुतः ॥ (१) ॥*॥ सुभगाया अपत्यम् । 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४।१।१२६) इति ढक् । 'हङ्गा-' (७।३।१९) इत्युभयपदद्वयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुभगापुत्रस्य' ॥

स्यात्पारस्त्र्येयस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥

स्यादिति ॥ परस्त्रिया अपत्यम् । प्राग्वत् । 'अनुव्रति-कादीनां च' (७।३।२०) इत्युभयपदद्वयः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'परभार्यापुत्रस्य' ॥

पैतृष्वसेयः स्यात् पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसुः ।

सुतः

पैत्रिति ॥ पितृष्वसुरपत्यम् । 'ढक् लोपः' (४।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ 'पितृष्वसुरच्छण्' (४।१।१३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पितृष्वसुः सुतस्य' ॥

मातृष्वसुश्चैवम्

मात्रिति ॥ मातृष्वसुरपत्यम् । 'मातृष्वसुश्च' (४।१।१३४) इति प्राग्वत् । (मातृष्वसेयः । मातृष्वस्त्रीयः) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातृष्वसुः सुतस्य' ॥

वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥

वैमेति ॥ विरुद्धा माता । 'प्रादयो गता-' (वा० २।१।१८) इति समासः । विमातुरपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् ॥ (१) ॥*॥ विमातुर्जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति ङः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपरमातृसुतस्य' ॥

अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः ।

कौलटेयः कौलटेरः

अथेति ॥ बन्धक्या अपत्यम् । 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४।१।१२६) इति ढक् ॥ (१) ॥*॥ बन्धून् लाति ॥ (२) ॥*॥ असत्याः सुतः ॥ (३) ॥*॥ कुलटाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (४) ॥*॥ 'क्षुद्राभ्यो वा' (४।१।१३१) इति ढक् ॥ (५) ॥*॥ यत्तु—'कुलटाया वा' (४।१।१२७) इति ढक्—इति मुकुटः । तन्न । अनेनेनडो विकल्पनात् ॥*॥ पञ्च 'कुलटायाः पुत्रस्य' ॥

भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥

तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ।

भीति ॥ कुलटाया अपत्यम् । 'कुलटाया वा' (४।१।१२७) इतीनङ् वा । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) । क्षुद्रात्वाभावात्

ढक् । अङ्गहीना शीलहीना हि क्षुद्रा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सत्या भिक्षार्थं गेहं गेहमटन्त्याः पुत्रस्य' ॥

आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः

आत्मेति ॥ आत्मनो देहाज्जातः । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति ङः ॥ (१) ॥*॥ तनोति कुलम् । तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०) । 'बलिमलितनिभ्यः कन्य' (उ० ४।९९) ॥ (२) ॥*॥ सूयते । 'पुङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । 'सुवः कित्' (उ० ३।३५) इति नुः । 'सूनुः पुत्रेऽनुजेऽर्के ना' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सूयते स्म । 'पु प्रसवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ।—सुवति—इति स्वामी । तन्न । दीर्घश्रवणप्रसङ्गात् । कस्याप्राप्तेश्च । 'सुतस्तु पार्थिवे पुत्रे, ह्यपत्ये तु सुता सृता' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ पुनाति, पूयते, वा 'पूल् पवने' (भ्या० उ० से०) । 'पुवो ह्रस्वश्च' (उ० ४।१६५) इति कः । यद्वा पुनरकात्रायते । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । 'पुनान्नो नरका-यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मान् 'पुत्र' इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंमुवा' (मनुः ९।१३८) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पुत्रस्य' ॥

स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितरं सर्वे

स्त्रियामिति ॥ अमी आत्मजायाः स्त्रियां वर्तमानाः सन्तो दुहितरं वदन्ति शाङ्खैरवादिवात् (४।१।७३) ङीनि 'पुत्री' ।—गौरादौ (४।१।४९) 'पुत्री'—इति स्वामिनः प्रमादः । 'सुता तु दुहिता पुत्री' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥*॥ दोग्रिध । 'दुह प्रपूरणे' (अ० उ० अ०) । दहति । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधु । स्वसादित्वात् (४।१।१०) न ङीप् (४।१।५) ॥ (६) ॥*॥

अपत्यं तोकं तयोः समे ।

अपेति ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन । 'पत्त्यु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्यः । अङ्ग्यादिः (उ० ४।१।१२) वा ॥ (१) ॥*॥ तौति । 'तुः' सौत्रो हिंसावृत्तिपूर्तिषु । बाहुलकात् कः । 'तोकं संतानसुतयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तयोस्तनयदुहित्रोः । समे समानलिङ्गे ॥

स्वजाते त्वौरसोरस्यौ

स्वेति । 'उरो वक्षसि च श्रेष्ठे' (इति मेदिनी) । उरसा निर्मितः । 'उरसोऽण् च' (४।४।९४) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ चाद्यत् ॥ (२) ॥*॥ स्वस्माज्जातः, इति कुण्डगोलकादिवारणम् ॥*॥ द्वे 'स्वस्माज्जातस्य पुत्रस्य' ॥

१—स्वसास्त्वपाणिगृहीतां जातः । तथा च मनुः 'स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्वि यम् । तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्राथमकल्पिकम्' (९।१।१६) इति । नातः परभार्यायां स्वजन्येऽतिव्याप्तिः । अतएवाभिप्रेत्य मूलकृतापि 'स्वीयायाम्' इति 'स्वकीयः' इति च परित्यज्य 'स्वाभ्यां जाते' इत्यर्थकमेवोक्तम् ॥

तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥

तातेति ॥ तनोति । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।९०) इति कः । 'अनुदात्त-' (६।४।३७) इति नलोपः ।—'तात-पलितजर्तुसूताः' इति तनोतेः कः, नलोपदीर्घौ च—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । तादृशसूत्राभावात् । तातोऽनुकम्प्ये पितरि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ जनयति । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । 'जनकः पितृभूषणोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पाति । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः ।—'पित्रादयः' इति वृच् इत्वं च—इति सुभूतिः । तन्न । तादृशसूत्राभावात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पितुः' ॥

जनयित्री प्रसूमाता जननी

जनेति ॥ जनयति । वृच् (३।१।१३३) । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) ॥*॥ अन्तर्भावितण्यर्थात् 'जनयित्री' ॥ (१) ॥*॥ प्रसूयते । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०) माति वा । माति गर्भोऽस्यां वा । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः । 'माता गौर्दुर्गा जननी मही । मातरश्च ब्रह्माण्याद्याः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ जनयति । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जनन्याः' ॥

भगिनी स्वसा ।

भेति ॥ भगं कल्याणं यत्नो वा इच्छा वास्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु अस्यति, अस्यते वा । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'सावसे ऋन्' (उ० २।९६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वसुः' ॥

ननन्दा तु स्वसा पत्युः

ननेति ॥ न नन्दति—न तुष्यति । 'न नन्दयति भ्रातृजायाम्' इति वा । 'नञि च नन्देः' (उ० २।९८) इति ऋन् ॥*॥ केचित् पूर्वसूत्रात् (२।९७) वृद्धिग्रहणमनुवर्तयन्ति । 'ननन्दा तु स्वसा पत्युर्ननान्दा नन्दिनी च सा' इति रभसः ।—'नञि च नन्देर्दीर्घश्च'—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादावभावात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भर्तृभगिन्याः' ॥

नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥

नप्त्रीति ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) । 'नप्ता, नप्त्री च पौत्रिका' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ पुत्रस्य पुत्र्याश्चापत्यम् । 'अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽङ्' (४।१।१०४) ॥ (२) ॥*॥ सुतस्य सुतायाश्चात्मजा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सुतकन्यकयोरपत्यस्य' ॥

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।

भेति ॥ यतते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । 'यतेर्द्विष' (उ० ३।९७) इत्यृन् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'परस्परं भ्रातृभार्याणाम्' ॥

प्रजावती भ्रातृजाया

प्रेति ॥ प्रजास्त्यस्याः । मनुप् (५।२।९४) । यत्तु—जायायां प्रविश्य पुनः पुनर्जायते । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति ङः । प्रजः पतिस्तद्योगात् मनुप् (५।२।९४) 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः—इति मुकुटः । तन्न । 'प्रजः' इत्यस्य संज्ञात्वेनाप्रसिद्धत्वात् । अस्मदुक्तीत्या निर्वाहिनोक्तकल्पनाया व्यर्थत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥ भ्रातृजाया ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भ्रातृपत्न्याः' ॥

मातुलानीं तु मातुली ॥ ३० ॥

भेति ॥ मातुलस्य स्त्री । 'पुंयोगात्-' (४।१।४८) इति ङीप् । 'मातुलोपाध्याय-' इत्यानुग् वा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलभार्यायाः' ॥

पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः

पेति ॥ पत्युर्माता पत्न्याः श्वश्रूः । पत्न्या माता पत्युः श्वश्रूः । श्वशुरस्य स्त्री । 'श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च' इत्यूङ् । पुंयोगलक्षणङीषोऽपवादः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वश्रवाः' ॥

श्वशुरस्तु पिता तयोः ।

श्वति ॥ तयोः पतिपत्न्योः पिता परस्परं श्वशुरः । 'शु' इति आश्चर्यं पूजायां वा । शु आशु अश्रुते, अश्रयते वा । 'अश्रू व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० से०) । 'शावशेराप्तौ' (उ० १।४४) इत्युन् । द्वितालव्यः 'श्वश्रूः शिशुश्वशुरः' इति शभेदात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वशुरस्य' ॥

पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यात्

पित्रिति ॥ 'पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति निपातितः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'पितृव्यस्य' ॥

मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥

भेति ॥ ('पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति निपातितः) । 'मातुलो मदनद्वये । धत्तूरेऽहित्रीहिभिदोः पितुः श्यालेऽपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'मातुलस्य' ॥

श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः

श्येति ॥ श्यायते । 'श्येङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकात्कालन् ।—उच्छिष्टमधुपर्कवाची 'श्या' शब्दः । श्यां लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः—इति मुकुटः

१—एतच्च वचनं 'श्वशुरः श्वश्रवा' (१।२।७१) इति निर्देशसिद्धार्थकथनपरम्—इति मनोरमा ॥ २—मुकुटादिभिस्तु—एकम् इत्युक्तम् ॥

॥३॥—स्यामयति । 'स्यम वितर्के' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) षष्ठोदरादिलात् (६।३।१०९) मस्य लः—इति स्वामी। 'स्यालसालसमसूरसूरयः' इति सभेदाह्न्यादिः ।—'स्याल वितर्के'—इति मुकुटस्य प्रमादः । स्याल धातोर्भावात् ॥ (१) ॥३॥ पत्युः श्यालाः स्युः ॥३॥ एकम् 'पत्नीभ्रातुः' ॥

स्वामिनो देवदेवरौ ।

स्वेति ॥ पत्युर्भ्राता पत्न्याः । दीव्यति । 'दिवेकैः' (उ० २।९९) ॥ (१) ॥३॥ देवते । 'देव देवने' (भ्वा० आ० से०) । 'अर्तिकमिभ्रमि' (उ० ३।१३२) इत्यरः ॥ (२) ॥३॥ 'देवदेवरदेवानः' इति शब्दार्णवः ॥३॥ द्वे 'पत्युः कनिष्ठभ्रातुः' इति स्वामी । ज्येष्ठस्तु श्वशुर एवेति सुभृत्यादयः ॥

स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्यात्

स्वेति ॥ स्वसुरपत्यम् । 'स्वसुरः' (४।१।१४३) ॥ (१) ॥३॥ भगिन्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'भगिनीसुतस्य' ॥

जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥

जेति ॥ जायां मिमीते । 'मिनोति, वा । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) वा । 'नमृनेष्टृ' (उ० २।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ 'विभाषा स्वसृपत्योः' (६।३।२४) इति बाळक् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जामातुः' ॥

पितामहः पितृपिता

पितेति ॥ पितुः पिता ॥ (२) ॥३॥ 'मातृपितृभ्यां पितरि ढामहच्' 'मातरि षिच्' (वा० ४।२।३६) । 'पितामहः पद्मयोनी जनके जनकस्य च' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'पितामहस्य' ॥

तत्पिता प्रपितामहः ।

तदिति ॥ तस्य पितामहस्य पिता । प्रकर्षेण पितामहः । 'प्रादयो गता' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'प्रपितामहस्य' ॥

मातुर्मातामहाद्येवम्

मेति ॥ मातुः पितरि ढामहच् (वा० ४।२।३६) । प्रकृष्टो मातामहः (प्रमातामहः) ॥ (१) ॥३॥ एकैकम् 'मातामहस्य' ॥

सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥

सेति ॥ समानः पिण्डो देहो मूलपुरुषो निर्वाप्यो वास्य । 'वान्यस्मिन्सपिण्डे' (४।१।१६५) इत्यादिनिर्देशात् समानस्य सः । यद्वा सह पिण्डेन वर्तते । 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' (मनुः ५।६०) ॥ (१) ॥३॥ समानो ना-

मिर्मूलपुरुषोऽस्य । 'ज्योतिर्जनपद' (६।३।८५) इति समानस्य सः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सप्तपुरुषावधिज्ञातिषु' ॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ।

समेति ॥ समान उदरे शयितः । 'समानोदरे शयितः' (४।४।१०८) इति यत् ॥ (१) ॥३॥ 'विभावोदरे' (६।३।८८) इति समानस्य वा सः । 'सोदराद्यः' (४।४।१०९) ॥ (२) ॥३॥ समाने गर्भे भवः । 'सगर्भसयूथ' (४।४।११४) इति यत् । 'सगर्भ' इति निर्देशात्सः । यद्वा सह तुल्ये गर्भे कुक्षौ भवः । 'सह साकल्यसादृश्ययौगपद्यसमृद्धिषु' इति विश्वः ॥ (३) ॥३॥ सह तुल्य उदरे जातः । 'अन्येष्वपि' (३।३।१०१) इति ङः ॥ (४) ॥३॥ सह उदरेण वर्तते । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सः । 'सोदरः' 'सहोदरः' चात्र । ('भ्राता तु स्यात्सहोदरः । समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजा अपि । सोदरश्च' इति नाममाला) ।—'सहस्य सोऽन्यतरस्याम्' इति पाक्षिके सभावे—इति मुकुटश्चिन्त्यः तादृशसूत्राभावात् ॥३॥ चत्वारि 'एकोदरोत्पन्नभ्रातुः' ॥ सगोत्रवान्धवज्ञातिवन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥

सेति ॥ समानं गोत्रं कुलमस्य । 'ज्योतिर्जनपद' (६।३।८५) इति सः ॥ (१) ॥३॥ वभ्राति । 'वन्ध वन्धने' (क्या० प० अ०) । 'शृष्टृन्निहि' (उ० १।१०) इत्युः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । 'वान्धवो बन्धुमित्रयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ 'बन्धुर्मातृवान्धवयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ जानाति । क्तिच् (३।३।१७४) । ज्ञायते वा । किञ् (३।३।९४) । ('ज्ञातिस्तातसगोत्रयोः' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ स्वनति । 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।३।१०१) इति ङः ॥ (५) ॥३॥ स्व आत्मीयश्चासौ जनश्च ॥ (६) ॥३॥ षट् 'सगोत्रस्य' ॥

ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ।

ज्ञेति ॥ ज्ञातेर्भावः । 'कपिज्ञालोर्ढक्' (५।१।१२७) ॥ (१) ॥३॥ बन्धूनां समूहः । 'ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्' (४।२।४३) ॥ (२) ॥३॥ एकैकम् 'ज्ञातिसमूहस्य' ॥

धवः प्रियः पतिर्भर्ता

धेति ॥ धवति, धूयते, वा । 'धृञ् कम्पने' (जु० उ० से०) । 'आधृषाद्वा' (जु० गण०) इति वा णिच् । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'धवः पुमान्नेरे धूते पत्यौ वृक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्या० उ० से०) । 'इयुपध' (३।१।१३५)

१—किञ् स्त्रियां विधानेन स्त्रीलिङ्गत्वापत्त्या 'स्वस्वपर्यायेष्वनुक्तानां द्वन्द्वो न कृतः इति प्रतिज्ञानुरोधेन 'ज्ञाति' शब्दस्य द्वन्द्वानुपपत्तिः । अतोऽत्र किञ् संगतः ॥

इति कः । 'प्रियो वृद्धोपधौ ह्ये धवे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पातेर्डतिः' (उ० ४।५७) ॥ (३) ॥*॥ विभर्ति । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० से०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पत्युः' ॥

जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥

जेति ॥ जारयति । 'जृष् वयोहानौ' (भ्वा० प० से०) 'दारजारौ कर्तरि णिलृच्' (वा० ३।३।२०) इति घञ् । यत्तु—जीर्यतेऽनेन । करणे घञ् (३।३।१९)—इति मुकुटः । तन्न । 'अजब्भ्याम्-' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । 'जारस्तूपपतौ जायौषधीसिदि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उपमितः पत्या । 'अवादयः कुष्टाद्यर्थे तृतीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः । उपसृष्टा पतिरनेन वा । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्च' (वा० २।२।२४) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुख्यादन्यस्य भर्तुः' ॥

अमृते जारजः कुण्डः

अम्रिति ॥ जाराजातः । कुण्ड्यते कुलमनेन । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'कुण्डमश्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ, जारा- (पतिवलीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना' (इति मेदिनी) । सुते पुमान् । सुतायां तु जातिलक्षणः (४।१।६३) ङीप् भवत्येव ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'जीवति पत्यौ जारजातस्य' ॥

मृते भर्तरि गोलकः ।

म्रिति ॥ 'जारजः' इत्येव । गुड्यते । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) घञ् (३।३।१९) । सार्थं कन् (ज्ञा० ५।४।५) । 'गोलको विधवापुत्रे जारात्, स्यान्मणिके गुडे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'विधवायां जारजातस्य' ॥

भ्रात्रीयो भ्रातृजः

भ्रात्रीति ॥ भ्रातुरपत्यम् । 'भ्रातुर्व्यञ्च' (४।१।१४४) इति चकाराच्छः ॥ (१) ॥*॥ भ्रातृजातः । ङः (३।२।९८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भ्रातृपुत्रस्य' ॥

भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावुभौ ॥ ३६ ॥

भ्रात्रिति ॥ भ्राता च भगिनी च ॥ (१) ॥*॥ भ्राजते । 'भ्राज् दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'नप्तृनेष्टृ-' (उ० २।१५) इति साधुः । यत्तु—विभर्ति । 'पित्रादयः' इति तृच् । आदेशश्च—इति—भ्राजते । 'खसादयः' इति ऋन् । जस्य तत्वे—इति च मुकुटेनोक्तम् । तदुपेक्ष्यम् । अपाणिनीयत्वात् । खसा च भ्राता च 'भ्रातृपुत्रौ खसदुहितृभ्याम्' (१।२।६८) इत्येकशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भ्रातृभगिन्योः' ॥

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ।

मेति ॥ माता च पिता च । 'आनङ्गो द्वन्द्वे' (६।३।

२५) । 'अभ्यर्हितं च' (वा० २।२।३४) इति मातुः पूर्वनिपातः ॥ (१) ॥*॥ 'पिता मात्रा' (१।२।७०) इत्येकशेषो वा ॥ (२) ॥*॥ 'मातरपितरावुदीचाम्' (६।३।३२) इति मातुरङ्गन्तादेशो वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मातापित्रोः' ॥

श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ

श्वेति ॥ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च ॥ (१) ॥*॥ 'श्वशुरः श्रश्वा' (१।२।७१) इत्येकशेषो वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सहोक्तयोः श्वश्रूश्वशुरयोः' ॥

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥

पुत्राविति ॥ पुत्रश्च दुहिता च । 'भ्रातृपुत्रौ-' (१।२।६८) इत्येकशेषः ॥ (१) ॥*॥ 'पुत्रकन्ययोः' एकम् ॥

दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ।

दंपेति ॥ जाया च पतिश्च । राजदन्तादि (२।२।३१) गणे पाठाज्जायाशब्दस्य 'दम्' 'जम्' भावो वा निपात्यते ॥ 'दाराः पुंसि बहुत्वे च दं कलत्रे नपुंसकम्' इत्यमरमाला ॥ 'पत्न्यां जं दमल्लिङ्गत्वे' इति नामप्रपञ्चः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ भार्या च पतिश्च ॥ (४) ॥*॥ 'तौ' इत्यनेन पुंस्त्वमुक्तम् । 'शाल्मली मैथिली मैत्री दंपती जंपती च सा' इति वाचस्पतौ स्त्रीत्वमप्युक्तम् ॥*॥ चत्वारि 'जायापत्योः' ॥

गर्भाशयो जरायुः स्यात्

गर्भेति ॥ गर्भे आशेते अत्र । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥ जरामेति । 'किंजरयोः श्रिणः' (उ० १।४) इति जुष् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'गर्भवेष्टनचर्मणः' ॥

उल्वं च कललोऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥

उल्वमिति ॥ उल्लीयते 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः । यद्वा ओलति, उल्यते, वा । 'उल' सौत्रो दाहे । वल्यते वा । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ कल्यते । 'कल संख्याने' (जु० उ० से०) । 'वृषादिभ्यश्चित्' (उ० १।१०६) इति कलः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुक्रशोणितसंपातस्य' । चत्वारि गर्भवेष्टनस्य, इत्यन्ये ॥

सूतिमासो वैजननः

स्विति ॥ सूतेः प्रसवस्य मासः ॥ (१) ॥*॥ विजायतेऽस्मिन् । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । विजनन एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । यद्वा विजननस्य गर्भमोचनस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'नवमे दशमे वापि प्रबलैः सूतिमासैः । निःसार्यते बाण इव जन्तुश्छिद्रेण सत्वरः' () ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसवमासस्य' ॥

गर्भो भ्रूण इमौ समौ ।

गर्भ इति ॥ गीर्यते उद्गीर्यते शक्यते वा । 'गृ निगरणे'

(बु० प० से०) 'गृ शब्दे' (क्र्या० प० से०) वा । 'अति-
गृभ्यां भन्' (उ० ३।१५२) । 'गर्भो भूणेऽर्भके कुक्षौ संघौ
पनसकण्टके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ भ्रूण्यते । 'भ्रूण
आशाविशङ्कयोः' (बु० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ।
'भ्रूणः स्त्रीगर्भलिम्भयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'कुक्षिस्थगर्भस्य' ॥

तृतीया प्रकृतिः शण्डः क्लीबः पण्डो नपुंसकम् ३९

तृतीति ॥ स्त्रीपुंसावपेक्ष्य तृतीया प्रकृतिः-तृतीयः प्र-
कारः । असमस्तमेतत् ॥*॥ समासे तु 'तृतीयप्रकृतिः' ॥
(१) ॥*॥ शाभ्यति । 'शसु उपशमे' (दि० प० से०) । 'श-
मेढः' (उ० १।९९) । 'क्लीबं शण्डश्च कञ्चुकी' इति ताल-
व्यादौ रमसः । 'शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे
वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' (इति मेदिनी) ('शण्डशण्डौ तु
सौविदौ । वन्ध्यपुंसीद्वारे क्लीवे' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥
क्लीवते । 'क्लीवृ अधाष्ट्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । 'अस्त्री नपुंसके क्लीबं वाच्यलिङ्ग-
स्त्विक्रमे' इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ पण्डते । 'पण्डि गतौ'
(भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा पणते ।
'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा० आ० से०) । 'अमन्ताडः'
(उ० १।११४) ॥ 'पण्डः षण्डे, धियि स्त्री स्यात्' (इति
मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ 'न स्त्री न पुमान्' इत्यस्य नपुंसक-
भावो 'नभ्राट्-' (६।३।७५) इत्यत्र निपातनात् । 'स नपुं-
सको भवेत्' () इति 'भाष्यात्पुंस्ययम्' ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'नपुंसकस्य' ॥

शिशुत्वं शैशवं बाल्यम्

शिश्विति ॥ शिशोर्भावः । 'तस्य भावस्त्वतलौ' (५।१।
११९) । 'आ च लात्' (५।१।१२०) इति वा लः ॥ (१)
॥*॥ 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' (५।१।१३१) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥
बालस्य भावः । ब्राह्मणादिलात् (५।१।१२४) व्यञ् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'बाल्यत्वे' ॥

तारुण्यं यौवनं समे ।

तेति ॥ तरुणस्य भावः । व्यञ् (५।१।१२४) ॥ (१)
॥*॥ यूनो भावः । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (५।१।१३०) ।
'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'तारुण्यस्य' ॥

स्यात्स्याविरं तु वृद्धत्वम्

स्यादिति ॥ स्थविरस्य भावः । कर्म वा । युवादिलात्
(५।१।१३९) अण् ॥ (१) ॥*॥ वृद्धस्य भावः । लः (५।१।
१२०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्धत्वस्य' ॥

वृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ॥ ४० ॥

वृद्धेऽपि ॥ वृद्धानां संघः ॥ (१) ॥*॥ वृद्धानां स-

मूहः । 'वृद्धाच्च' (वा० ४।२।३९) इति वुञ् । भावकर्म-
णोस्तु मनोज्ञादिलात् (५।१।१३३) वुञ् । अपिशब्दाद्बृद्धत्वे-
ऽपि । वार्धकशब्दात् चतुर्वर्णादिलात् । (वा० ५।१।१२४)
स्वार्थे व्यञि 'वार्धक्यम्' अपि । 'वार्धकं वृद्धसंघाते
वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्धसमू-
हस्य' ॥

पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ

पेति ॥ फलति । फलनम्, वा । 'फल निष्पत्तौ' 'वि-
फला विशरणे' वा (भ्वा० प० से०) । 'लोष्टपलितौ' (उ०
३।९२) इति साधुः । यद्वा पलति स्म । 'पल गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । पलनं वा ।
'नपुंसके भावे कः' (३।३।११४) । 'पलितं शैलजे तापे
केशपाके च कर्दमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आदिना
लोमस्मश्रुणोः ॥*॥ एकम् 'जरया शुक्लस्य' ॥

विस्त्रसा जरा ।

वीति ॥ विस्त्रस्यतेऽनया 'संसु अधःपतने' (भ्वा० आ०
से०) मिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ जीर्यतेऽनया ।
'जृष् वयोहानौ' (दि० प० से०) 'विद्भिदादिभ्योऽङ्' (३।
३।१०४) । यद्वा जरणम् । भावेऽङ् (३।३।१०४) । 'ऋह-
शोऽङि गुणः' (७।४।१६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जरायाः' ॥

स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी ॥ ४१ ॥

स्यादिति ॥ उत्ताना शेते । 'उत्तानादिषु कर्तृषु' (वा०
३।२।१५) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ डिम्भयति । 'डिम्भि संघे'
जुरादिः । अच् (३।१।१३४) डिम्भ्यते वा । घञ् (३।३।१९)
अच् (३।३।५६) वा । 'डिम्भोऽपि बालिशे बाले' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्तनौ पिवति । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः । 'सुपि' (३।३।४) इति योगविभागात्कः—
इति स्वामिसुकुटौ चिन्त्यौ ॥ (३) ॥*॥ स्तनं धयति । 'धेद्
पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'नासिकास्तनयोः-' (३।२।१९)
इति खश् । घेटष्टिच्वात् (४।१।१५) डीप् ॥ (४) ॥*॥ एषु
त्रिलिङ्गता । 'त्रिषु जरावराः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । स्त्रीलि-
ङ्गनिर्देशः स्त्रीप्रत्ययप्रदर्शनार्थः ॥*॥ चलारि 'अतिबालि-
कायाः' ॥

बालस्तु स्यान्माणवकः

बाल इति ॥ बल्यते, बलते, वा । 'बल संचलने' (भ्वा०
आ० से०) घञ् (३।३।१९) । ज्वलादि (३।१।१४०)
गो वा । 'बालोऽङ्ग्रेऽधेमपुच्छयोः' शिशौ हीरेरकचयोर्बाला
तु वृट्टियोषितोः । बाली भूषान्तरे मेघौ' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ मनोरयम् । 'तस्येदम्' । (४।३।१२०) इत्यण्
'ब्राह्मणमाणव-' (४।२।४२) इति निपातनाण्वत्त्वम् । 'अ-
ल्ये' (५।३।८५) इति कन् । 'हारमेदे माणवको बाले
कुपुष्पेऽपि च' इति रमसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बालस्य' ॥

वयस्थस्तरुणो युवा ।

वयेति ॥ 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके' इति विश्वः । वयसि तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति योग-विभागात् कः ॥ (१) ॥*॥ तरति । 'तृ' ह्रवनतरणयोः (भ्वा० प० से०) 'त्रोरस्य लो वा' (उ० ३।५४) इत्युनन् । 'तरुणं कुञ्जपुष्पे ना रुचके यूनि तु त्रिषु' इति विश्वः । ॥ (२) ॥*॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'कनिन्युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यूनः' ॥

प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरच्चपि ॥४२॥

प्रेति ॥ प्रगतं वयोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ तिष्ठति । 'अजिर-शिशिर-' (उ० १।५३) इति निपातः ।—'स्थिरादयः इति किरन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः' ॥ (२) ॥*॥ वर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'वृद्धः प्राज्ञे च स्थविरे वृद्धं शैलेयरूढयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ जिनाति स्म । प्राग्वत् कः (३।४।७२) । 'ग्रहिज्या-' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः । 'त्वादिभ्यश्च' (८।२।४४) इति नलम् ॥ (४) ॥*॥ जीर्यति स्म । 'जृष् षयोहानौ' (दि० प० से०) । 'ग-ल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'जीर्णं परिपक्वपुराणयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ 'जीर्यतेरतृन्' (३।२।१०४) ॥ (६) ॥*॥ पद 'वृद्धस्य' ॥

वर्षीयान्दशमी ज्यायान्

वेति ॥ अतिशयेन वृद्धः । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इती-यसुन् । 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इति वर्षादेशः ॥ (१) ॥*॥ दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्ति । 'वयसि पूरणात्' (५।२।१३०) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ अतिशयेन वृद्धः । 'वृद्धस्य च' (५।३।६२) इति ज्यादेशः । 'ज्यादादीयसः' (६।४।१६०) इत्यालम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतिवृद्धस्य' ॥

पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ।

पूर्वेति ॥ पूर्वस्मिन्काले जातः । 'सप्तम्यां जनेर्ढः' (३।२।९७) ॥ (१) ॥*॥ अग्रे जातः । 'अग्राद्यत्' (४।४।११६) 'घच्छौ च' (४।४।११७) इति घः ॥*॥ अग्र्याग्रीयौ च ॥*॥ क्वचित् 'अग्रिमः' इति पाठः । 'अग्रादिपञ्चाङ्गिम्' (वा० ४।३।२३) ॥ (२) ॥*॥ अग्रे जातः । ङः (३।२।९७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रशमजातस्य' ॥

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ॥ ४३ ॥

जघेति ॥ जघन्येऽवरकाले जातः । ङः (३।२।९७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन युवा । 'अतिशायने तमविष्ठनौ' (५।३।५५) । 'युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम्' (५।३।६४) ॥*॥ 'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीयसुनि 'कनीयान्' अपि ॥ (२) ॥*॥ पक्षे 'स्थूलदूर-' (६।४।१५६) इति यणादिलोप-गुणौ ॥ (३) ॥*॥ अवरस्मिन् काले जातः । ङः (३।२।

९७) ॥ (४) ॥*॥ अनु पश्चाज्जातः । 'उपसर्गे च' (३।२।९९) इति ङः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कनिष्ठभ्रातुः' ॥

अमांसो दुर्बलश्छातः

अमेति ॥ न अल्पं मांसमस्य अल्पार्थे नञ् ॥ (१) ॥*॥ दुष्टं बलमस्य ॥ (२) ॥*॥ छयति स्म । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । छायते स्म वा । कः (३।२।१०२) । 'शाञ्छोरन्यतरस्याम्' (७।४।४१) इलम् ॥*॥ 'शातः' इति वा पाठः । तत्र 'शैर्द् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'दुर्बले निश्चिते स्यातां शितशाताविमौ त्रिषु' इति तालव्यादौ रभसः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निर्बलस्य' ॥

बलवान्मांसलोऽसलः ।

वलेति ॥ बलमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ मांसमस्यस्य । सिध्मादिलच् (५।२।९७) ॥ (२) ॥*॥ अंसोऽस्यास्ति । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' (५।२।९८) इति लच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बलवतः' ॥

तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचिण्डिलः ४४

त्विति ॥ अतिशयितं तुन्दमुदरमस्य । 'तुन्दादिलच्' (५।२।११७) । चादिनिठनौ । 'तुन्दिभः' इति पाठे तु 'तुन्दिवलिवटेर्भः' (४।२।१३९) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ बृहन् कुक्षिरस्य ॥ (४) ॥*॥ अतिशयितं पिचि-ण्डमुदरमस्य । पिच्छादिलात् (५।२।१०८) इलच् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्थूलोदरस्य' ॥

अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके ।

अवेति ॥ अवनमनं नासिकायाः । 'नते नासिकायाः सं-ज्ञायां टीटञ्नाटजभ्रटचः' (५।२।३१) । अवटीटम्, अव-नाटम्, अवभ्रटम्, च=नासिकाया नतमस्यस्याः । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । अवटीटा, अवनाटा, अवभ्रटा, च नासिकास्यस्य पुरुषस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चिपिटना-सस्य' ॥

केशवः केशिकः केशी

केशेति ॥ प्रशस्ताः केशा यस्य । 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' (५।२।१०९) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे इनिठनौ (५।२।११५) (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रशस्तकेशस्य' स्थूलकेशस्य वा ॥

बलिनो बलिभः समौ ॥ ४५ ॥

बलीति ॥ बलिस्त्वङ्गसंकोचोऽस्यास्ति । पामादिलान्नः

१—शो इति धातोस्तुचितम् । अत एव शितशातयोः स्व-रसत एव पर्यायत्वं संभवति । इयैश्च धातुस्तु नोपलभ्यते । 'इयैश्च' धातौ यकाररहितत्वकल्पनं वा गुरुभूतमप्यङ्गीकार्यम् ॥

(५।२।१००) ॥ (१) ॥*॥ 'तुन्दिलि-' (५।२।१३९) इति भः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रुथचर्मवतः' ॥

विकलाङ्गस्तु पोगण्डः

वीति ॥ विकलमङ्गमस्य ॥ (१) ॥*॥ पवते, पुनाति, वा । विच् (३।२।७५) । पौर्णण्ड एकदेशोऽस्य । अपकृष्टं गच्छति वा । 'अमन्ताङ्गः' (उ० १।११४) इति गमेर्ङः । पृ-
षोदरादिः (६।३।१०९) । 'पोगण्डो विकलाङ्गः' इति रत्न-
कोषः । 'पोगण्डो विकलाङ्गः स्यात्' (इति हलायुधः) ॥*॥
'अपोगण्डः' इति पाठे नञ्समासः । 'अपोगण्डस्तु शि-
ष्टुके विकलाङ्गे च भीरुके' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्व-
भावव्यूनाधिकाङ्गस्य' ॥

खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ।

खेति ॥ खर्वति । 'खर्व गतौ' (भा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) 'खर्वे' संख्यान्तरे क्लीबं नीचि वामनके त्रिषु (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हसति । हस्यते वा । 'हस शब्दे' (भा० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।९५) । 'ह्रस्वो न्यखर्वयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वामयति । 'टुवम उद्गिरणे' (भा० प० से०) । नन्यादित्युः (३।१।१३४) ल्युट् (३।३।११४) वा । 'मितां ह्रस्वः' (६।४।९२) इत्यत्र 'वा चित्तविरागे' (६।४।९१) इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्तते—इति वृत्तिकृत । 'वामनो नीचि खर्वे च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे । हरावङ्कोटश्ले' (इति मेदिनी) ।—वामोऽस्यास्ति । पामादित्वात् (५।२।१००) नः—इति खामी ।—स्त्रियां वामनी—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि खर्वपुंसः । 'ह्रस्वस्य' ॥

खरणाः स्यात्खरणसः

खरेति ॥ खरा तीक्ष्णा नासिकास्य । 'खुरखरायां वा नस्' (वा० ५।४।११८) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'अच् नासिकायाः' (५।४।११८) इत्यच् नसादेशश्च । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णलम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तीक्ष्णनासिकस्य' ॥

विग्रस्तु गतनासिके ॥ ४६ ॥

विग्रेति ॥ विगता नासिका यस्य । 'प्रादिभ्यो धातु-
जस्य-' (२।२।२४) इति समासः । 'वेप्रो बक्तव्यः' (वा० ५।१।११८) ॥*॥ 'खुखौ च' इति शाकटायनः । 'ख्यश्च' (वा० ५।४।११८) 'विखुः' 'विखः' 'विख्यः' । 'विप्रो विखुर्विनासिकः' इति रभसः । 'विनसा हतबान्धवा' इति तु टे 'पद्मस्य-' (६।१।६३) इति नस् । 'विगतया नासिक-
योपलक्षिता' इत्यर्थः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'गतनासिकस्य' ॥

खुरणाः स्यात्खुरणसः

खुरेति ॥ खुर इव नासिकास्य । प्राग्वत् ॥*॥ द्वे 'प-
शुखुरसदृशनासिकस्य' ॥

प्रभुः प्रगतजानुकः ।

प्रेति ॥ प्रगते विरले जानुनी यस्य । 'प्रसंभ्यां जानुनो
जुः' (५।४।१२९) ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'वातादिना विरल-
जानुकस्य' ॥

ऊर्ध्वजुर्ऊर्ध्वजानुः स्यात्

ऊर्ध्वेति ॥ ऊर्ध्वे जानुनी यस्य । 'ऊर्ध्वाद्विभाषा' (५।४।१३०) इति जुः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'ऊर्ध्वजानुकस्य' ॥

संभुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

सेति ॥ संयते जानुनी यस्य । प्राग्वत् जुः (५।४।१२९) (१) ॥*॥ द्वे संलग्नजानुकस्य । 'प्रभुः प्रगतजानुः स्यात् प्रभोऽप्यत्रैव दृश्यते । संभुः संहतजानौ च भवेत् सं-
ज्ञोऽपि तत्र हि । ऊर्ध्वजुर्ऊर्ध्वजानुः स्यादूर्ध्वज्ञोऽप्यूर्ध्वजा-
नुके' इति साहसाङ्कः । द्वे 'संलग्नजानुकस्य' ॥

स्यादेडे वधिरः

स्यादिति ॥ आ इलति । 'इलति' । 'इल खप्ते' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । डलयोरैक्यम् । यद्वा आ सर्वत ईड्यते, ईडे, वा । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) । घम् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा ॥ (१) ॥*॥ व-
ध्राति कर्णम्, वध्यते वा । 'बन्ध वन्धने' (त्र्या० प० अ०) । 'इषमदि-' (उ० १।५।१) इति किरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्रवणशक्तिहीनस्य' ॥

कुब्जे गडुलः

किति ॥ कौ उब्जति । 'उब्ज आर्जवे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा कु ईषदुब्जमार्जवमस्य । शक-
न्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुब्जो वृक्षप्रभेदे ना न्युब्जे
स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गडति, ग-
ड्यते, वा । 'गड सेचने' (भा० प० से०) । बाहुलकादुः ।
गडुरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । 'गडुः पृष्ठ-
गुडे कुब्जे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुब्जस्य' ॥

कुकरे कुणिः ।

कुकेति ॥ कुत्सितः करोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कुणति, कु-
ण्यते, वा । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'इगु-
पधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'कुणिस्तुन्नकश्ले
ना कुकरे लभिषेयवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'निसर्गतः कू-
णिपङ्क्तुपौगण्डाः' इति नाममालायामार्यापाठादीर्घाकारवा-
नपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगादिना वक्रकरस्य' ॥

पृश्निरल्पतनौ

प्रिति ॥ स्पृशति, स्पृश्यते वा । 'स्पृश संस्पृशे' (तु० प० अ०) । 'वृणिपृश्निपार्णि-' (उ० ४।५२) इति साधुः । पृ-
च्छति, पृच्छ्यते, वा 'प्रच्छ झीप्सायाम्' (तु० प० अ०) ।

पर्वति, पृष्यते, वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥ (१) ॥*॥ अल्पा तनुरस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अल्पशरीरस्य' ॥

श्रोणः पङ्क्तौ

श्रविति ॥ श्रोणति । 'श्रोणु संचाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यत्तु—शृणोति । 'रामादयः' इति नक् प्रत्ययादिः—इति मुकुटः । तत्र । 'रामादयः' इति सूत्राभावात् । नगादेर्विधायकाभावाच्च ॥ (१) ॥*॥ पनते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद् गुः । ब्रियाम् 'पङ्क्तौश्च' (४।१।६८) इत्युङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जङ्घाहीनस्य' ॥

मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥

मुण्डेति ॥ मुण्ड्यते । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'मुण्डो मुण्डितशीर्षयोः । राहौ दैत्यान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मुण्ड्यते स्म । क्तः (३।२।१०१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खण्डितकेशस्य' ॥

वलिरः केकरे

वेति ॥ वलते । 'वल संवरणे, संचलने वा' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् किरच् ॥ (१) ॥*॥ के मूर्ध्नि कर्तुं शीलमस्य । 'कृजो हेतु—' (३।२।२०) इति टः । 'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्यलुक् ॥ (२) ॥*॥ 'ट्रेरे वलिरकेकरौ' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'नेत्रवियुक्तस्य' ॥

खोडे खञ्जः

खविति ॥ खोडति । 'खोड गतिप्रनिघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ खञ्जति । 'खजि गतिविकल्पे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ 'अथ खञ्जके खोडखोरौ' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'गतिविकलस्य' ॥

त्रिषु जरावराः ।

त्रिष्विति ॥ जराशब्दादवरा अर्वाचीना उत्तानशया-याबिल्लिङ्गाः ॥

जडुलः कालकः पिप्पुः

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुलच् ॥*॥ 'जडुलः' इति मुकुटः । 'जट संचाते' (भ्वा० प० से०) ॥ (१) ॥*॥ कालयति । 'कल क्षेपे' चु-रादिः । णुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ अपि लवते । 'लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । मितद्वादिलात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'वष्टि भागुरिः—' इत्यल्लोपः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कृष्णवर्णदेहगतचिह्नस्य' 'लसुन' इति ख्यातस्य ॥

तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥

तीति ॥ तिल इव । 'इत्रे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति

कन् ॥ (१) ॥*॥ तिल इव कालकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देहस्थतिलस्य' ॥

अनामयं स्यादारोग्यम्

अनेति ॥ आमयस्याभावः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः (२।१।६) ॥ (१) ॥*॥ न रोगोऽस्य । अरोगस्य भावः । ब्राह्मणादिलात् (५।१।१२४) ण्यन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगाभावस्य' ॥

चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।

चिकीति ॥ 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इति सन् । चिकित्सनम् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (१) ॥*॥ रुजः प्रतिक्रिया निरसनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगनिवारणस्य' ॥

भेषजौषधमैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥

भेषेति ॥ भेषयति । 'भेषृ भये' (भ्वा० उ० से०) । ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । भेषं रोगं जयति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । भेषं जयति वा । 'जै क्षये' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ।—भेषज इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१३०) इत्यण् । 'अनन्तावसथेतिहभेषजात्' (५।४।२३) इति निर्देशादेल्म—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ औषधेरिदम् । 'औषधेरजातौ' (५।४।३७) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ भेषजमेव । 'अनन्ता—' (५।४।२३) इति व्यः ॥ (३) ॥*॥ गदविरुद्धम् । न गदोऽस्मात्, इति वा ॥ (४) ॥*॥ जयति रोगान् । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । 'कृवापाजि—' (उ० १।१) इत्युण् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'औषधस्य' ॥

स्त्री रुग्णजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।

स्त्रीति ॥ रुजति देहम् । 'रुजो भङ्गे' (तु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) रोजनं वा । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'इगुपध—' (३।१।१३४) इति कः । टाप् (४।१।४) । मिदाद्यद् वा (३।३।१०५) 'रुजा लामयभङ्गयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपतापयति । 'तप दाहे' चुरादिः । अच् (३।१।१३५) । उपतपनं वा । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'उपतापो गदे तापे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ रुजति । 'पदरुज—' (३।३।१६) इति घञ् । रोजनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ विविधा आधयोऽस्मात् । व्याधानं वा । 'उपसर्गे धोः किः' (३।३।९२) ॥ (५) ॥*॥ गदति । अच् (३।१।१३४) । 'गदः कृष्णानुजे रोगे गदा प्रहरणान्तरे' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ 'अम रोगे' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । आमं यान्यनेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा । आमयनम् । अनेन । 'मीड् हिंसायाम्' (दि० आ०

अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'रोगस्य' ॥

क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च

क्षय इति ॥ क्षयति देयम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) अन्तर्भावितप्रथमः । अच् (३।१।१३४) । 'क्षयो गेहे कल्पान्तेऽपचये रजि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शोषयति । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'शोषः शोषणयक्ष्मणोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ यक्षयते, यक्ष्यते वा । 'यक्ष पूजायाम्' चुरादिः । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'राजयक्ष्मणः' ॥

प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

प्रेति ॥ प्रतिक्षणं श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'श्याब्धधा-' (३।१।१४१) इति णः ॥*॥ प्रतिश्यायतेऽनया । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङि 'प्रतिश्या' अपि ॥ (१) ॥*॥ पीनं स्यति, सायति, वा । 'षोऽन्तर्कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'क्षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ 'आपीनसः प्रतिश्या स्यात्' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'नासारोगस्य' ॥

स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि

स्त्रीति ॥ क्षवणम् । 'दुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥ 'स्त्रियां क्षुत् क्षुतं हंछिका' इति रभसः ॥*॥ त्रीणि 'छिकायाः' ॥

कासस्तु क्षवथुः पुमान् ।

केति ॥ कासतेऽनेन । 'कास् शब्दकुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । ('काशस्तृणे रोगभेदे' इति हैमः । 'वाराणस्यां भवेत्कासी क्षवथौ ना तृणेऽस्त्रियाम्' इति तालव्यान्ते रभसाच्च तालव्यान्तोऽपि) ॥ (१) ॥*॥ क्षौल्यनेन । 'दुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) 'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) । 'क्षवथुः कासे छिकायाम्' इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कासरोगस्य' ॥

शोफस्तु श्वयथुः शोथः

शविति ॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् फः । यश्च । 'च्छ्वोः-' (६।३।१९) इत्यूट् । 'आहुणः' (६।१।८७) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'एत्येध-' (६।१।८९) इति न वृद्धिः । यद्वा शवति । 'शु गतौ' () । 'शोफ

ओषधिभेदे स्यादुत्कृते लग्नवर्धने' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ श्वयति अनेन । 'दु ओश्चि गतिवृद्धोः' (भ्वा० प० से०) । 'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) ॥ (२) ॥*॥ यत्तु—'शु गतौ' । 'यथादयश्च'—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्निर्मूलम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शोथस्य' ॥

पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥

पेति ॥ स्फुटनम् । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) पादस्य स्फोटः । पादौ स्फोटयति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ विपद्यतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' (३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादस्फोटनरोगस्य' ॥ किलाससिध्मे

कीति ॥ किलति । 'किल श्वैत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । अस्यति । 'अमु क्षेपणे' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । किलं च तदसं च । यद्वा केलनम् । विदाद्यङ् (३।३।१०४) । किलमस्यति । अण् (३।२।१) । किलेन श्वैत्येन असति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ सिध्यति 'विधु गत्याम्' ('संराद्धौ') (दि० प० अ०) । बाहुलकान्मक् । यत्तु—पामादित्थान्मनिन्—इति मुकुटः । तत्र । पामौर्देर्मनिन्विधानाभावात् । धातोः पामादिप्रत्ययाभावात् ॥ (२) ॥*॥ 'पादस्फोटोऽथ त्वक्पुष्पी किलासं सिध्मलीति च' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'सिध्वा' इति ख्यातस्य ॥

कच्छां तु पाम पामा चिचर्चिका ।

केति ॥ कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कषेऽश्च च' (उ० १।८४) इत्यूः ॥ (१) ॥*॥ पायत्यङ्गम् । 'पै शोषणे' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१४५) । पायते देहोऽस्माद्वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । पिबति देहं वा ॥ (२) ॥*॥ स्त्रियां तु 'मनः' (४।१।११) इति न ङीप् । 'डावुमाभ्याम्-' (४।१।१३) इति डाव्वा ॥ (३) ॥*॥ विचर्च्यते । 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) । 'रोगाख्यायां ण्वुल्-' (३।३।१०८) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'खसुरोगस्य' ॥

कण्डूः खर्जूश्च कण्डूया

केति ॥ कण्डूयनम् । 'कण्डूः गात्रविघर्षणे' (कण्ड्वादिः) । 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' (३।१।२७) संपदादि क्तिप्

१—सटीकहैमपुस्तके तु नोपलभ्यते । २—'सिध्मं किलासं त्वक्पुष्पं सिध्म' इति हैमनाममालोकनान्तसिध्माशब्दस्य मनिनमन्तरा साधनाभावेन तत्र मनिनर्थम् 'पामादिवन्मनिन्' इत्युत्तमपाठस्य संभवे लेखकप्रमादजातपाठेन खण्डनकरणं स्वीयमेधातिशयबोधनाय ॥

(वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ खर्जनम् । खर्जं मार्जने च । चाद्य-
थने' (भ्वा० प० से०) । 'कृषिचमि-' (उ० १।८०) इत्युः ।
'खर्जूः खर्जूरीकीटकण्डु' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि
'गात्रविर्घषणस्य' ॥

विस्फोटः पिटकस्त्रिषु ॥ ५३ ॥

वीति ॥ विस्फोटति । 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । करणे घञ् (३।३।१९९) वा ॥
॥१॥ पेटति । 'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) कुन्
(उ० २।३२) 'पिटकः स्यात्तु विस्फोटे मञ्जूषायामपीष्यते'
इति हैमचन्द्रः । स्त्रियां पिटका । स्त्रिपकादिः (वा० ७।३।४५)
॥*॥ 'विस्फोटा विटिका स्त्रियाम्' इत्यमरमालायां व-
कारादिरपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फोडा' इति ख्यातस्य ॥

व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे

व्रेति ॥ व्रणति । 'व्रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । यद्वा व्रणयति । 'व्रण गात्रविचूर्णने' (उ०
उ० से०) । अदन्तः । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ ई-
रयति सुखम् । 'ईर गतिप्रेरणयोः' (अ० आ० से०) । बाहु-
लकान्मन् ॥ (२) ॥*॥ इयति । 'ऋ गतौ' (उ० प०
अ०) । 'अतिपूर्वपि-' (उ० २।१।१७) इत्युस् ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'व्रणस्य' ॥

नाडीव्रणः पुमान् ।

नेति ॥ नाड्यां व्रणः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सदा ग-
लतो व्रणस्य' ॥

कोठो मण्डलकम्

कविति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न जुम् ॥ (१)
॥*॥ मण्डलमिव । 'इवे प्रतिघातौ' (५।३।९३) इति कन् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मण्डलाकारकुष्ठस्य' ॥

कुष्ठश्वित्रे

किति ॥ कुष्णात्यङ्गम् । 'कुष निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०) ।
'निक्षिपि-' (उ० २।२) इति कथन् । कुत्सितं तिष्ठति वा ।
'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति
षः । 'कुष्ठं भेषजरोगयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ श्वेतते ।
'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।
१३) इति रक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतकुष्ठस्य' ॥

दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥

दुरिति ॥ दुष्टं नामास्य । पापरोगत्वात् । क्षुभ्रादिः (८।
४।३९) ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'अतर्व्याधौ शुट् च' (उ० ४।१।९६) इत्यसुन् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'गुदरोगस्य' अर्शाख्यस्य ॥

आनाहस्तु विबन्धः स्यात्

आनेति ॥ आनहनम् । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने'
(क्र्या० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ आभ्यां
करणे वा घञ् (३।३।१९) ॥*॥ द्वे आध्मानस्य 'मलमूत्र-
निरोधस्य' ॥

ग्रहणी रुक् प्रवाहिका ।

प्रेति ॥ गृह्णाति जठराग्रिम् । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ०
से०) । 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥
प्रवहति । ण्वल् (३।१।१३३) । प्रवहणम् । 'रोगाख्यायां
ण्वल्-' (३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ रुक् रोगः । प्रवाहिका
रोगो ग्रहणी स्यात् ॥*॥ द्वे 'संग्रहणीरोगस्य' ॥

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ५५

प्रेति ॥ प्रच्छर्दनम् । 'छर्द वमने' (उ० प० से०) ।
'रोगाख्या-' (३।३।१०८) इति ण्वल् ॥ (१) ॥*॥ वम-
नम् । 'ड वम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । 'इक् कृष्या-
दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ 'द्वितोऽथुच्' (३।
३।८९) । 'वमथुः पुंसि वमने गजस्य करशीकरे' इति (मे-
दिनी) (३) ॥*॥ त्रीणि 'वमनस्य' ॥

व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ।

व्येति ॥ वेदनम् । छिद्रम् । 'बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछ-
न्दसोः' इति रक् । यद्वा विद्राति । 'द्रा स्वप्ने पलायने' (अ०
प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । विद्रं
धीयतेऽस्याम् । 'डुधाव्' । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३)
इति किः । यद्वा विद्रस्य धानम् । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा०
३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ ज्वरति । 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । ज्वरणं वा । ण्यन्तात् घञ् (३।
३।१८) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । 'एरच्' (३।३।
५६) वा ॥ (१) ॥*॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प०
अ०) । अच् (३।१।१३४) । मेहनं वा । घञ् (३।३।१८) ॥
(१) ॥*॥ भगं दारयति । 'भगे च दारेः' (काशिका०) इति
खच् ॥ (१) ॥*॥

अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्

अश्मेति ॥ अश्मानं राति । 'आतोऽनुप-' (३।१।१३)
इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ मूत्रे कृच्छ्र-
मत्र ॥ (१) ॥*॥ 'विद्रध्यादीनां व्याधिप्रभेदानां' प्र-
त्येकमेकैकम् ।—अश्मर्यास्तु द्वे नास्ती—इत्येके ॥

पूर्वे शुकावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥

प्विति ॥ इतः परं शुक्रशब्दात् प्राक्पठिता वाच्यलिङ्गा
इत्यर्थः ॥

रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ।

रोगेति ॥ रोगं हरति तच्छीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ अगदमरोगं जन्तुं करोति । 'कर्म-प्यण्' (३।२।११) 'कारे सत्यागदस्य' (६।३।७०) इति मुम् ॥ (२) ॥*॥ भिषज्यति । 'भिषज रुजये' । 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' (३।१।२७) । किप् (३।१।१७८) ॥ (३) ॥*॥ विद्या-मधीते । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (४) ॥*॥ चिकित्सति । 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इति सन्नन्तात् ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वैद्यस्य' ॥

वार्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ५७

वेति ॥ वृत्तिरस्यास्ति । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) णः । 'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसारो गययोः क्लीबं वृत्तिमन्त्रीरुजोऽस्ति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ निष्क्रान्त आमयात् । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'निरामयस्तु पुंसि स्यादिङ्किं विगताभये' इति हैमः । 'निरामयस्तु पुंसि स्यादिङ्किं त्रिषु नीरुजे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ कलासु साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'कल्यं प्रभाते मधुनि सज्ये दक्षे निरामये । कल्या कल्याणवाचि स्यात्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ उल्लाघते स्म । 'लाघ सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यार्था-' (३।४।७२) इति क्तः । उल्लाघ्यते स्म' इति वा । 'अनुपसर्गात्फुल्' (८।२।५५) इति साधुः । 'उल्लाघो निपुणे हृष्टे शुचिनीरोगयोरपि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'रोगनिर्मुक्तस्य' ॥

ग्लानग्लान्

ग्लेति ॥ ग्लायति स्म । 'ग्लै हर्षक्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'गल्यार्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'संयोगादेः-' (८।२।४३) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ ग्लानशीलः । 'ग्लानिस्थश्च ग्लुः' (३।२।१३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगेण क्षीणस्य' ॥

आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ।

आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः

आमेति ॥ आमयोऽस्यास्ति । 'आमयस्य दीर्घश्च' (वा० ५।२।१२२) । इति विनिः ॥ (१) ॥*॥ विक्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'विकृतो रोग्यसंस्कृतः' । 'बीभत्सश्च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ व्याधिः संजातोऽस्य । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' (५।२।३६) ॥ (३) ॥*॥ 'पटुर्दक्षे च नीरोगे' (इति मेदिनी) । पटोरन्यः ॥ (४) ॥*॥ आतो-क्षीर्ति । 'तुर लरणे' ह्रादिः । 'छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायां प्रयुज्यन्ते' । 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । मुकु-दस्तु—आतुरयति=असुस्थत्वादतिरते । 'तुण लरणे' (जु०

प० से०) । अत इगुपधकः—इति व्याचक्ष्यौ । तत्र ण्यन्त उपधागुणाभावश्चिन्त्यः । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात्कप्रत्य-योऽपि ।—आतोरति । आतुरः । आतरति रोगं वा—इति स्वाभ्यपि चिन्त्यः । तुरेहकरूपाभावात् । तरतेरिष्टरूपासंभ-वाच्च ॥ (५) ॥*॥ अभ्यम्यते स्म । 'अम रोगे' (जु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । चुरादीनां णिचो वैकल्पिकत्वा-णिजभाव इदम् । अभ्यमतिस्य वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गल्यार्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'रुच्यमत्वर-' (७।२।२८) इति वेद् ॥ (६) ॥*॥ इडभावे 'अनुनासिकस्य—' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'रोगिणः' ॥

समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

सेति ॥ पामास्यास्ति । पामादित्वात् (५।२।१००) नः ॥ (१) ॥*॥ कच्छुरस्यास्ति । 'कच्छ्रा ह्रस्वश्च' () इति रः । 'कच्छुरा श्लक्ष्मिण्यां च शरीदुस्पशर्योरपि । कच्छुरं वाच्यवत्प्राहुः पामने पुंश्चलेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विचर्चिकायुक्तस्य' ॥

ददृणो ददृरोगी स्यात्

देति ॥ दरिद्राति । 'दरिद्रा दुर्गतौ' (अ० प० से०) । 'दरिद्रातेर्यालोपश्च' (उ० १।१०) इति साधुः । ददृरस्यास्ति । 'शाकीपलाशीददृणां ह्रस्वश्च' इति पामादिषु (ग० ५।२।१००) पाठान्नः ॥ (१) ॥*॥ ददृश्वासौ रोगश्च । इको ह-खोऽड्यः—' (६।३।६१) इति ह्रस्वः । ददृरोगोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द-दृयुक्तस्य' ॥

अशो रोगयुतोऽर्शसः ।

अशर्विति ॥ अशोरोगेण युतः ॥ (१) ॥*॥ अर्शास्ति सन्त्यस्य । 'अर्शआदिभ्योऽच्' (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूलव्याधिमतः' ॥

वातकी वातरोगी स्यात्

वातेति ॥ वातोऽतिशयितोऽस्य । 'वातातीसारभ्यां कुक् च' (५।२।१२९) इतीति ॥ (१) ॥*॥ वातरोगोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वा-तरोगिणः' ॥

सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

सेति ॥ सहति सारेण वर्तते ॥ (१) ॥*॥ अतिसारो-ऽस्यास्ति । प्राग्वत् (५।२।१२९) इति कुक् च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतीसारवतः' ॥

स्युः क्लिन्नाक्षे चुलचिलपिल्लाः क्लिन्नेऽक्षिण चाप्यमी ।
स्युरिति ॥ (वा० ५।२।३३) क्लिन्नस्य लप्रत्ययः, । जुल्

१—अक्षिण तु नपुंसकानि । 'अमी' इति पुंस्त्वं तु शब्दा-पेक्षया—इति मुकुदः ॥

चिल्ल, पिल्ल, आदेशाः 'अस्य चक्षुषि' इत्यर्थे । चक्षुर्गतः
क्लेशदोषश्चक्षुर्वाच्यः । तद्योगाच्चक्षुर्वाच्यम् । तच्चक्षु-
योगात्पुरुषोऽपि । 'चिल्लः खगे सचुल्लश्च पिल्लवत् क्लि-
न्नलोचने । क्लिन्नाक्षिण' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'क्लिन्ननेत्रतद्वतोः' ॥

उन्मत्त उन्मादवति

उन्मेति ॥ उन्माद्यति स्म । 'मदी हर्षे' (दि० प०
से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'न ध्याख्या-'
(८।२।५७) इति नत्वं न । 'उन्मत्तो मुचुकुन्दे स्याद्ध-
तूरोन्मादयुक्तयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उन्मदनम् ।
घञ् (३।३।१८) । उन्मादोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वातकृतचित्तविभ्रमस्य' ॥

श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥

श्लेष्मेति ॥ श्लेष्मास्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्च' (५।२।९६)
इति लच् ॥ (१) ॥*॥ पामादित्वात् (५।२।१००) नः ॥
(२) ॥*॥ कफोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोप-' (५।२।१२८) इतीनिः
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कफवतः' ॥

न्युब्जो भुम्भे रुजा

न्युविति ॥ न्युब्जनम् । 'उब्ज आर्जवे' (तु० प०
से०) । घञ् (३।५।१८) । 'भुज्न्युब्जौ पाण्युपतापयोः'
(७।३।३१) इति साधुः । न्युब्जः पृष्ठवक्त्रकारी यस्यास्ति ।
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । रुजा रोगेण भुम्भे पुरुषे न्युब्जो
वर्तते । 'न्युब्जः कुब्जे कुशलुचि । अधोमुखेऽपि च न्युब्जं
कर्मरज्जतरोः फले' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
कुब्जस्य ॥

वृद्धनाभौ तुण्डिभतुण्डिलौ ।

वृद्धेति ॥ वृद्धा उन्नता नाभिरस्य ॥ (१) ॥*॥ तु-
ण्ड्यते । 'तुडि तोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य
इन्' (उ० ४।१।१८) । 'तुण्डिबलिवटेभः' (५।२।१३९) ॥
(२) ॥*॥ सिध्मादित्वात् (५।२।९६) लच् ॥*॥ 'तुन्दिल'
इति पाठे 'तुन्दादिभ्य इलच्' (३।२।११७) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'उन्नतनाभियुक्तपुरुषस्य' ॥

किलासी सिध्मलः

कीति ॥ किलासमस्यास्ति । 'द्वन्द्वोप-' (५।५।१२८)
इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ सिध्ममस्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्च'
(५।२।९६) इति लच् । 'सिध्मला मत्स्यविकृतौ वाच्य-
वत्तु किलासिनि' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सिध्म-
युक्तस्य' ॥

अन्धोऽदृक्

अन्ध इति ॥ अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (तु०
उ० से०) अच् (३।१।१३४) । ('अन्धं स्यात्तिमिरे ह्रीं

चक्षुर्हानेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ न दृगस्य ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'अचक्षुषः' ॥

मूर्छाले मूर्तमूर्छितौ ॥ ६१ ॥

भ्रविति ॥ मूर्च्छास्यास्ति । सिध्मादिषु (ग० ५।२।९६)
'क्षुद्रजन्तूपतापाच' इति पठितत्वाल्लच् । 'प्राणिस्थादातः—'
(५।२।९५) इति न भवति । 'प्राण्यङ्गादेव' इति (वार्तिक-
रूपव्याख्यानात् ॥ (१) ॥*॥ मूर्छति स्म । 'मूर्छा मोह-
समुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'रा-
होपः' (३।४।२१) । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति न
नत्वम् । 'मूर्तं स्यान्निषु मूर्छाले कठिने मूर्तिमल्पि' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ मूर्छा जातास्य । तारकादित्वात्
(५।२।३६) इतच् । 'मूर्छितं सोच्छ्रये मूढे' इति हैमः ॥*॥
त्रीणि 'मूर्छावतः' ॥

शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ।

भ्रविति ॥ शोचत्यनेन । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) ।
शोचयति वा । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधुः ।
'शुक्रं तु रेतोऽक्षिरुजोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ तेजयति ।
'तिज निज्ञाने' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।
१८९) ॥ (२) ॥*॥ रिणाति । 'री गतिरेषणयोः' (ऋया०
प० अ०) । 'सुरीभ्यां तुद् च' (उ० ४।२०२) इत्यसुन् ॥
(३) ॥*॥ विशेषेण ईजते । 'ईज गतिकृतसनयोः' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) वययोरभेदः । वीज्यते
वा । घञ् (३।३।१९) । कुत्वं तु न भवति । 'चजोः-' (७।
३।५२) इत्यत्र 'निष्ठाग्रामनिटः' इति वार्तिककृता पूरित-
त्वात् । अस्य च निष्ठायां सेट्त्वात् । यद्वा वीजयति वीज्यते
वा । अनेन वा । 'वीज व्यजने' () । अच् (३।१।१३४) ।
घञ् (३।३।१८, १९) वा । 'वीजं तु रेतसि । स्यादाधाने
च तत्त्वे च हेतावङ्कुरकारणे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ वी-
रेऽङ्गीवे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यद्वा
वीरयति । वीर्यते वा । अनेन वा । 'वीर विक्रान्तौ' (तु०
उ० से०) । अघ्रादिः (उ० ५।१।१२) । 'अचो यत्' (३।
१।९७) वा । 'वीर्यं तेजःप्रभावयोः । शुके शक्तौ च' इति
हैमः ॥ (५) ॥*॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । 'इन्द्रियमिन्द्र-
लिङ्ग-' (५।२।९३) इति साधुः । 'इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु
रेतसि' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'रेतसः' ॥

मायुः पित्तम्

मेति ॥ मिनोति देह ऊष्माणम् । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे'
(सा० उ० अ०) । 'कृवापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् ॥
(१) ॥*॥ अपिदीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
'देह् पालने' (भ्वा० वा० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) ।
'अच-उपसर्गात्तः' (७।४।४७) । 'वष्टि भागुरिः-' इत्यल्लोपः ।

संज्ञापूर्वकत्वात् 'दक्षि' (६।३।१२४) इति दीर्घो न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पित्तस्य' ॥

कफः श्लेष्मा

केति ॥ केन जलेन फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा के शिरसि फणति, फकति, वा । प्राग्वत् डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१) ॥*॥ श्लिष्यति । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कफस्य' ॥

स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥

स्त्रीति ॥ लचति । 'त्वच संवरणे' (उ० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) यद्वा तनोति । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।६३) इति चिक् च । 'त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घे 'लच' इत्यदन्तोऽपि । त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रके' इति धर्णिः ॥ (१) ॥*॥ असृजो रक्तस्य धरा ॥*॥ 'असृग्धरा' इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चर्मणः'

पिशितं तरसं मांसं पललं ऋव्यमामिषम् ।

पिशति ॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'पिशेः क्च' (उ० ३।१५५) इतीतन् । पिश्यते स्म वा कः (३।२।१०२) । 'पिशितं मांसं पिशिता मांसिका' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'तरो जवे वले' इति हैमः । तरो बलमस्त्वस्मिन् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेर्दीर्घश्च' (उ० ३।६४) इति सः ॥ (३) ॥*॥ पलति, पल्यते वा । अनेन वा । 'पल गतौ' (भा० प० से०) । 'वृषादिभ्यश्चित्' (उ० १।१०६) इति कलः । 'पललं तिलमिश्रे स्यात् पललं पिशितेऽपि च' इति शाश्वतः । 'पललं पङ्कमांसयोः । तिलचूर्णे पललस्तु राक्षसे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ क्लवते । क्लव्यतेऽस्माद्वा । 'क्लव भवे' () । न्यन्तो मित् । 'अचो यत्' (३।१।९७) रलयोरेकलम् ।—कूयते । 'कुङ् गतौ' (भा० आ० अ०) — इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥ आमिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । मेषति वा । 'मिषु सेचने' (भा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मांसस्य' ॥

उत्तमं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥

उत्तेति ॥ उत्तप्यते स्म । 'तप संतापे' (भा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'उत्तमं चक्षले शुष्कमांससंततसयोरपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शुष्कं च तन्मांसं च ॥ (२) ॥*॥

वल्लते, वल्लयते वा 'वल्ल संवरणे' (भा० आ० से०) । खर्जादिलात् (उ० ४।९०) ऊरः । 'वल्लूरं स्याद्वनक्षेत्रे, बाहूनां परयोरपि । वल्लुरा त्रिषु संशुष्कमांसशृकरमांसयोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुष्कमांसस्य' ॥

रुधिरऽसृग्लोहितास्तरक्तक्षतजशोणितम् ।

रुधीति ॥ रुणद्धि । रुध्यते वा । 'रुधिर आवरणे' (र० उ० अ०) । 'इषिमदिमुदि-' (उ० १।५१) इति किरच् । 'रुधिराऽङ्गारके पुंसि क्लीवं तु कुङ्कुमासृजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ असृते । 'असृ क्षेपणे' (दि० प० से०) । बाहुलकादृजः । न सृजति वा । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । क्तिप् । 'किन्प्रत्ययस्य-' (८।२।६२) इति कुः । 'किन् प्रत्ययो यस्मात्' इति बहुव्रीहिः । 'ऋत्विग्दृक्क्' (३।२।५९) इति हि सृजेः किन् विहितः ॥ (२) ॥*॥ रोहति । रुह्यते वा । 'रुहे रश्च लो वा' (उ० ३।९४) इतीतच् । 'लोहितं रक्तगोशीर्षं कुङ्कुमे रक्तचन्दने । पुमान्नदान्तरे भौमे वर्णे च त्रिषु तद्वति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ असृते । बहुलमन्यत्रापि' इति रक् । 'असृः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ रज्यते स्म । 'रज रागे' (भा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'रक्तोऽसृरक्ते नील्यादिरजिते लोहिते त्रिषु । क्लीवं तु कुङ्कुमे ताप्रे प्राचीनामलकेऽसृजि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ क्षताज्जातम् । डः (३।२।९८) ॥ (६) ॥*॥ शोणति स्म । 'शोण वर्णग्लोः' (भा० प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ।—शोणते—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ ७) ॥*॥ सप्त 'रक्तस्य' ॥

बुक्काऽग्रमांसम्

विवति ॥ बुक्कयते स्वाहुलान्मृगयते । 'बुक्क भषणे' (भा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । शोणितेषु स्त्रियां बुक्का बुक्कं सुरसमद्वयोः' इति रभसः । 'उरस्यपि बुक्कायां हृदयं मानसेऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ अग्रं मुख्यं मांसम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हृदयान्तर्गतमांसविशेषस्य' ॥

हृदयं हृत्

ह्रिति ॥ हरति । ह्रियते वा । 'वृहोः शुक्लकौ च' (उ० ४।१००) इति कयन् । 'हृदयं मानसे बुक्कोरसोरपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बाहुलकात्केवलोऽपि दुक् ॥ (२) ॥*॥ 'पद्मकोशप्रतीकाशं रुचिरं चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विजानीयाद्विश्रयायतनं महत्' इति ॥*॥ द्वे 'हृदयकमलस्य' । चलारि पर्याया इत्येके ॥

१—हैमनाममालायामपि 'बुक्का हृद् हृदयं बुक्का सुरसं च तदग्रिमम्' इत्युपलभ्यते । 'स्त्रियां बुक्का बुक्कसु' समयोर्द्वयोः' इति पादान्तरम् ॥

१—'धरणिः' इत्येतत्स्थाने, 'रत्नकोषः' इति वा पाठः ॥

मेदस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥

मयिति ॥ मेद्यति । 'जिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥*॥—घञ् (३।३।१९)—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ वपति । उप्यते वा । 'डुवप् वीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । मिदाद्यङ् (३।३।१०२) वा । 'वपा विवरमेदसोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वसति, वस्ते, वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुद्धमांसस्नेहस्य' ॥

पश्चाद्भीवासिरा मन्या

पेति ॥ पश्चाद्भागे ग्रीवायाः सिरा । मन्यतेऽनया । 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ग्रीवायाः पश्चाद्भागे स्थितसिरायाः' ॥

नाडी तु धमनिः सिरा ।

नेति ॥ नाडयति । नाड्यते, वा । 'नड भ्रंशे' (चुरादिः । 'अच इः') (उ० ४।१३९) । 'नाडी नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च । तथा षट्क्षणकाले-पि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ धमति । ध्वाने धमिः सौत्रः । 'अर्तिष्ठधृ-' (उ० २।१०२) इत्यनिः । ङीप् (ग० ४।१।४५) । 'धमनी तु शिराहृदविलासिन्योश्च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सिनोति । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् ॥*॥ तालव्यादिरपि । 'शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्धमन्यां न योषिति' इति तालव्यादौ रमसात् । शिनोति । 'मृञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धमन्याः' ॥ तिलकं क्लोम

तीति ॥ तेलति । 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) । तिलति वा । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । स्त्रार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) कुन् (उ० २।३२) वा । 'तिलको दुमरोगाश्वमेदेषु तिलकालके । क्लीवं सौवर्चलक्लोत्रोर्न स्त्रियां तु विशेषके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ क्लवते । 'कुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उदर्यजलाशयस्य' ॥

मस्तिष्कं गोर्दम्

मेति ॥ मस्यते मसनं वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । किन् (३।३।९४) । मस्ति मस्कते 'मस्क गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ गुर्यते । गुरते वा । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । 'अव्दादयः' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मस्तकभवस्नेहस्य' ॥

किटं मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

कीति ॥ केटति स् । 'किट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वा-
न्नेट् (१) ॥*॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'मलोऽस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे त्वमि-
धेयवत्' (इति मेदिनी) । 'वसा शुक्रमसृग्मज्जा कर्णविड्मूत्र-
विड्मखाः । श्लेष्माश्रुदृषिकाः स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः' ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मलस्य' ॥

अन्नं पुरीतत्

अन्नमिति ॥ अमति । अनेन । वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यः घृन्' (उ० ४।१५९) । 'असिचिमिदिशसिभ्यः कः' (उ० ४।१६४) । संज्ञापूर्व-
कत्वान्न दीर्घः । अन्तति । 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०) घृन् (उ० ४।१५९) वा ।—'अमियमिमिदेह-
क्'—इति मुकुटोपन्यस्तं सूत्रं लपाणिनीयम् ॥ (१) ॥*॥ पुरीं शरीरं तनोति । किप् (३।२।७६) । 'गमादीनां कौ' (वा० ६।४।४०) इत्यनुनासिकलोपः । तुक् (६।१।७१) । 'पुरीं तनोति' इति पक्षे 'नहिद्यति-' (६।३।११६) इति दीर्घः । 'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इति नलोपः—
इति मुकुटस्य प्रमादः । वस्य झल्वाभावात् । 'पुरीतद-
स्त्रियाम्' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आंत' इति
ख्यातस्य ॥

गुल्मस्तु ग्रीहा पुंसि

ग्विति ॥ गुज्यतेऽस्मात् 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०)
मक् । 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) ॥ (१) ॥*॥ लेहते ।
'ग्लिह गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'श्वनुक्षन्पूषन्ग्रीहन्-' (उ०
१।१५९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुक्षिवामपार्श्वे
मांसखण्डस्य' ॥

अथ वस्त्रसा ।

स्त्रायुः स्त्रियाम्

अथेति ॥ वस्ते शरीरम् । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) । 'धातृवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) । वस्त्रं चर्म
स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ स्त्राति । 'ष्णा शौचे'
(अ० प० अ०) । बाहुलकादुण् । 'आतो युक् चिन्कृतोः'
(७।३।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गप्रत्यङ्गसन्धिबन्धनरू-
पायाः स्त्रायोः' ॥

कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

कालेति ॥ कालं च तत्खण्डं च ॥ (१) ॥*॥ यमनम् ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'गमादीनाम्-' (वा० ६।
४।४०) इति मलोपः । आगमानित्यत्वान्न तुक् । यं संयमं

१—ग्रीहा टावन्ता च ॥ 'यकृद्ग्रीहे च संबद्धे' इति पालका-
न्यात्—इति मुकुटः ॥

करोति किप् (३।२।७६)। तुक् (६।१।७१) ॥ (२) ॥*॥ 'क-
रण्डां तु महास्त्रायुः, कालेयं कालखण्डके' इति रमसः
॥*॥ द्वे 'कुक्षेर्दक्षिणभागस्थमांसखण्डस्य' 'कलेजा'
इति ख्यातस्य ॥

सृणिका स्यन्दिनी लाला

स्ति ॥ सरति 'सृष्टिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति
निः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥*॥ 'सर्तेनुम् च' (उ०
४।२३) ईकन् कित्त्वं नुम् च । इति (सृणीका) दीर्घम-
ध्यापि ॥ (१) ॥*॥ अवश्यं स्यन्दते । 'आवश्यका-' (३।
३।१७०) इति णिनिः । डीप् (४।१।५) ॥ (२) ॥*॥ लालयते ।
'लल ईप्सायाम्' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'लाल' इति ख्यातायाः ॥

दूषिका नेत्रयोर्मलम् ।

द्विति ॥ दूषयति । 'दूष वैकृत्ये' (दि० प० अ०)
प्यन्तः । 'दोषो णौ' (६।४।९०) इत्यूलम् । ण्वल् (३।१।
१३३) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कृत्' (ग० ४।१४५)
इति डीप् वा । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) अपि । 'पि-
च्छोण्डकं नेत्रमलं दूषी च दूषिकापि च' इति वाचसतिः
॥*॥ 'कषिदूषिभ्यामीकन्' (उ० ४।१६) इति 'दूषीका'
अपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'नेत्रमलस्य' ॥

मूत्रं प्रस्रावः

म्विति ॥ मूत्रयते । 'मूत्र प्रस्रवणे' (जु० उ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ प्रसूयते । 'सु प्रस्रवणे'
(भ्वा० प० अ०) । 'प्रे ढस्तुलुवः' (३।३।२७) इति घञ् ।
करणे तु परत्वाद्ध्युट्प्रसङ्गः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूत्रस्य' ॥

उच्चारवस्करौ शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥

गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्टाविषौ त्रियौ ।

उच्चेति ॥ उच्चार्यते लज्यते । 'चर गतौ' (भ्वा० प०
से०) । प्यन्तः । घञ् (३।३।१९) अच् (३।३।५६) वा ॥
(१) ॥*॥ अवकीर्यते अधः क्षिप्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु०
प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'वर्चस्केऽवस्करः' (६।
१।१४८) इति सुट् ॥ (२) ॥*॥ शाम्यति, शम्यते वा ।
'शकिशम्योर्निट्' (उ० १।११२) इति कलः । —
'शकिशमिवहिभ्योऽलः'—इति सुकुटोपन्यस्तमपाणिनीयम् ॥
(३) ॥*॥ शक्नोति, शक्यते वा निःसर्तुं निःसारयितुं वा ।
'शकेर्कृतिन्' (उ० ४।५८) ॥ (४) ॥*॥ गूयते । 'गुह्
शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०)
वा । 'तिथपृष्ठगूथ-' (उ० ३।१२) इति साधुः ॥ (५) ॥*॥
पिपतिं शरीरम् । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'कृतृ-
भ्यामीषन्' (उ० ४।२६) । 'शृपृभ्यां किच्च' (उ० ४।२७)

इतीषन् किच्च । 'उदोष्ठयपूर्वस्य' (७।१।१०२) ॥ (६) ॥*॥
वर्चते, वर्च्यते वा । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अ-
धुन् (उ० ४।१८९) । कुत्सायां कन् (५।३।७४) ॥ (७)
॥*॥ वितिष्ठते उदरे । अनया वा पुरुषः । 'आतश्चोपसर्गं'
(३।१।१३६) इति कः । अङ् (३।३।१०६) वा । 'उप-
सर्गात्-' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (८) ॥*॥ वेवेष्टि ।
'विष्ट व्यसौ' (जु० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) ॥*॥
'विश' इति तालव्यान्तपाठे विशति । 'विश प्रवेशने' (तु०
प० अ०) । किप् (३।२।१७८) ॥ (९) ॥*॥ नव 'वि-
ष्टायाः' ॥

स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री

स्यादिति ॥ कल्पते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०)
बाहुलकादरः, ललाभावश्च । ('कर्परस्तु कटाहे स्याच्छस्त्र-
मेदकपालयोः' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कं पालयति ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । कम्पते । 'कपि चलने' (भ्वा० आ०
से०) । 'तमिविशि-' (उ० १।११८) इति कालन् । 'कपि'
इति निर्देशान्नलोपः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वं वा । 'क-
पालोऽस्त्री शिरोऽस्त्रि स्यात् घटादेः शकले व्रजे' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरोस्थिखण्डस्य' ॥

कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥

कीति ॥ 'कि' इति कसति । 'कस गतौ' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कीकसः कृमिजातौ स्या-
त्पुंसि कुल्ये नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'सजा-
तीयगणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलम्' इति विश्वः । कुले
भवम् । साधु वा । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् । 'तत्र
साधुः' (४।३।९८) इति वा । कोलति, कुल्यते वा 'कुल
संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । अष्टादिः (उ० ४।११२) ।
'कुल्यः कुलोद्भवे मान्ये कुलस्यातिहितेऽपि च । कुल्यं
स्यात्कीकसेऽप्यष्ट्रोणीशूर्पामिषेषु च । पयःप्रणालीसरितोः
कुल्या जीवन्तिकौषधौ' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ अस्थते ।
'अस्तिगन्धिभ्यां क्थिन्' (उ० ३।१५४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'अस्थिमात्रस्य' ॥

स्याच्छरीरास्त्रि कङ्कालः

स्यादिति ॥ 'कम्' इत्यव्ययं सुखे शिरसि च । कं का-
लयति । 'कल क्षेपे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । यद्वा
कङ्कते । 'ककि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्का-
लन् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'त्वङ्मांसरहितशरीरास्त्रिः' ॥

पृष्ठास्त्रि तु कशेरुका ।

पृष्ठेति ॥ कं वायुं श्रणाति । केन शीर्यते वा । 'केश्र
एरङ् चास्य' (उ० १।८८) इत्युः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।
७५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा कशति ।
कश्यते वा । 'कश शब्दे' () । बाहुलकादेरुः ।

स्वायें कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पृष्ठ-
वंशस्य' ॥

शिरोस्थनि करोटिः स्त्री

शीति ॥ कं वायुं रोटते । 'रुट दीप्तौ प्रतिघाते च'
(भ्वा० आ० से०) । केन रुट्यते वा । इन् (उ० ४।११८) ।
वा डीष् (ग० ४।१।४५) । कं रोटयति वा । 'रुट दीप्तौ'
चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मस्तकाश्चः' ॥

पार्श्वास्थनि तु पशुका ॥ ६९ ॥

पेति ॥ स्पृशति, पृश्यते, वा । 'स्पृश संस्पर्शने' (तु०
प० अ०) । 'स्पृशेः श्वणुनौ पृ च' (उ० ५।२७) । स्वायें
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा परं शृणाति । 'आङ्परयोः
खनिशृभ्यां ङिच्' (उ० १।३३) इति कुः । बाहुलकात्पर-
स्याकारलोपः । पशुरिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति
कन् ॥*॥ 'अप्राणिजातेश्च-' (वा० ४।१।६६) इत्यूङि
'पशूः' अपि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पार्श्वाश्चः' ॥

अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः

अङ्गमिति ॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूम्नि
नीयति । क्लीबैकत्वे लप्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येति । प्रतीयते वा । 'इण् गतौ'
(अ० प० अ०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति
साधुः । 'प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अव यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प०
अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ अपहन्यते 'अप-
घनोऽङ्गम्' (३।१।१३४) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'देहावयवस्य' ॥

अथ कलेवरम् ।

गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥

कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।

अथेति ॥ कले शुके मधुराव्यक्तध्वनौ वा वर श्रेष्ठम् ।
'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलृक् । यत्तु-कले रेतसि त्रि-
यते उपयुज्यते । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९)-इति मुकुटः ।
तत्र । कर्मोपपदत्वाभावात् । कर्मणि कारके विधायकाभा-
वात् । वृद्धिप्रसङ्गाच्च ॥ (१) ॥*॥ गाते । 'गाङ् गतौ' (अ०
आ० अ०) । घ्नन् (उ० ४।१५९) इति वा । 'बहुलं तणि'
(वा० २।४।५४) इति इणो गा । 'गात्रं गजाग्रजङ्गादिभागे-
ऽप्यङ्गे कलेवरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ वपति, उ-
प्यते, वा । 'डुवप्' । 'अर्तिपृवपि-' (उ० २।१।१७) इत्युसिः ।
'वपुः क्लीबं तनौ शस्ताकृतावपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
संहन्ति । संहन्यते वा । 'कृल्यल्युटः-' (३।३।११३) इति
ल्युट् । यद्वा संहन्यन्तेऽस्मिन् भूतानि । 'करणा-' (३।३।

१।१७) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ शृणाति । शीर्यते वा । 'शृ-
हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'कृशृपृकटि-' (उ० ४।३०)
इतीरन् ॥ (५) ॥*॥ वर्षति, वृष्यते, वा । 'वृषु सेचने'
(भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (६) ॥*॥
विविधं सुखादि गृह्णाति । अच् (३।१।१३४) । विविधैर्व्या-
धिभिर्गृह्यते वा । 'ग्रहवृट्-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विग्रहः
कायविस्तारविभागे ना रणेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७)
॥*॥ चीयतेऽन्नादिभिः । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) ।
'निवासचिति-' (३।३।४१) इति घञ् । चय कः । 'कायः
कदैवते मूर्तौ संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थे कायं स्यात्'
(इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ दिह्यते । दिह उपचये' (अ०
उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (९) ॥*॥ मूर्छति । 'मूर्छा
मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) ।
'राल्लोपः' (६।४।२९) । 'मूर्तिः पुनः प्रतिमायां कायकाटि-
न्ययोरपि' इति हैमः ॥ (१०) ॥*॥ तनोति, तन्यते, वा ।
'भृमृशि-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुर्वपुस्त्वचोः । विरलेऽल्पे
कृशे' (इति हैमः) । 'तनुः काये लचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे
विरले कृशे' इति (नान्तेषु) विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ 'अर्तिपृवपि-'
(उ० २।१।१७) इत्यादिना उसि 'तनु' सान्तापि ॥*॥ 'प्रा-
णिजातेः-' () इत्यूङ् ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'दे-
हस्य' ॥

पादाग्रं प्रपदम्

पेति ॥ पादस्याग्रम् ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं प्रारब्धं प्रगतं
वा पदम् । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादाग्रस्य' ॥

पादः पदं त्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥

पाद इति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
'पदस्ज-' (३।३।१६) इति घञ् । 'पादो वपुषे तुरीयांशे
शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ पद्यते । क्तिप् (३।२।१७८) । स्वामी तु-
'पदोऽ-
हिः'-इति पठन् दान्तं न मन्यते । 'पद्म-' (६।१।६३)
इत्यादेशविधानाज्ज्ञापकात् । अन्ये तु-पादादेश एवायं
पठितः-इत्याहुः । प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन शसायन-
न्तर्भूतेऽपि तत्प्रवृत्तेः संभवात् । अत एव औडः इयाम् 'क-
कुक्षोष्णी' इति (प्रकृतसूत्रे) भाष्योदाहरणमपि संगच्छते ।
पद्यतेऽनेन । 'खनौ घ च' (३।३।१२५) इति घो घित्कर-
णात् 'अन्यतोऽपि' इति पदशब्दोऽन्तः स्वाम्युक्तः ॥ (२)

१-तनुषे तनुषे कम्' इति वासवदत्तायमकात्-इति मु-
कुटः ॥ २-वरतनु संप्रवदन्ति कुकुटाः' इति भारविः-
'इति मुकुटः' ॥ क्षेमेन्द्रेण तु औचित्यविचारचर्चायां यथा कुमा-
रदासस्य 'अयि विजहीहि दृढोपगृहं लज नवसंगमभीरु वल्लभम् ।
अरुणकरोद्गम पप वर्तते वरतनु संप्रवदन्ति कुकुटाः' इत्युक्तम् ॥

॥३॥ अंहते, अनेन वा । 'अहि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'वङ्ग्यादयश्च' (उ० ४।६६) इति साधुः ॥३॥ 'अंहो रंहो ब्रुहिणः संहर्षाही च घश्रुतयः' ॥ (३) ॥३॥ चरन्त्यनेन । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'चरणोऽस्त्री वङ्ग्यादौ मूले गोत्रे पदेऽपि च । भ्रमणे भक्षणे चापि नपुंसक उदाहृतः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'चरणस्य' ॥

तद्वन्थी घुटिके गुल्फौ

तदिति ॥ तस्य पादस्य ग्रन्थी । घोटतेऽनया । 'घुटप-
रिवर्तने' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥३॥ गलति, गल्यते वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । 'कलिगलिभ्यां फगस्योच्च' (उ० ५।५६) इति फक् । अत उत्वं च ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पादग्रन्थयोः' ॥

पुमान्पार्ष्णिस्तयोरधः ।

पुमेति ॥ तयोर्गुल्फयोरधः । पृष्यते अनेन वा । 'पृषु
सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'पृषिपृषिपार्ष्णि-' (उ० ४।
५२) इति साधुः ।—'पाष्ण्यादयश्च' इति त्वपाणिनीयम् ।
'पार्ष्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्याद् ध्वजिनीकटौ' इति र-
न्तिदेवः ॥ (१) ॥३॥ एकं 'पादपश्चाद्भागस्य' ॥

जङ्घा तु प्रसृता

जेति ॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) ।
'अच् तस्य जङ्घ च' (उ० ५।३१) । यद्वा जङ्घन्यते कुटिलं
गच्छति । हन्तेर्यङ्लुगन्तात् 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।१०१)
इति डः ॥ (१) ॥३॥ प्रसरति स्म, प्रक्षियते स्म, वा । 'ग-
त्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि क्तः (३।२।१०२)
वा । प्रकृष्टं स्रुतं गमनमनया वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'ज-
ङ्घायाः' ॥

जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥

जान्विति ॥ जायते । 'हसनिजनिचरि-' (उ० १।३)
इति युण् । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न प्रवर्तते । अ-
नुबन्धद्वयसामर्थ्यात् । जानुरर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'अस्त्रि-
याम्' इति त्रिभिः संबध्यते । (समस्तत्वात्) ॥ (१) ॥३॥
ऊर्णयते । 'ऊर्णोतेर्नुलोपश्च' (उ० १।३०) इति कुः । ऊरोः
पर्व ॥ (२) ॥३॥ अतिशयितमस्थि यस्मिन् । मनुष्य (५।२।
९४) । 'आसन्दीवत्-' (८।२।१२) इति साधुः ॥ (३)
॥३॥ त्रीणि 'जानूरुसंधेः' ॥

सक्थि क्लीवे पुमानूरुः

सेति ॥ सजति, सज्यते, वा । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प०
अ०) 'सङ्गसिभ्यां क्थिन्' (उ० ३।१५४) ॥ (१) ॥३॥
अर्यतेऽनेन । 'क्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अतैरुच च'
इति कुः, ऊरोदेशश्च । ऊरुः—इति मुकुटः । तदपाणिनी-
यम् ।—ऊर्वति । 'ऊर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।—

इति स्वामी । तदपि न । उप्रत्ययवलोपयोर्विधायकाभावाच्च ।
'ऊर्णोतेर्नुलोपश्च' (उ० १।३०) इत्यस्य 'सत्त्वाच्च' ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'जानूरुपरिभागस्य' ॥

तत्संधिः पुंसि वङ्गणः ।

तदिति ॥ तस्य ऊरोः । वाङ्मति, वाङ्मयते, वा । 'वाङ्मि
काङ्गयाम्' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११३) । वाहुल-
काद्वातोर्हस्यः । वङ्गते । वङ्गणः—इति स्वामी । यद्वा वक्षति ।
'वक्ष रोपसंहयोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) ।
'आच्छीनद्योर्नुम्' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभा-
गाद्युम् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ऊरुसंधेः' ॥

गुदं त्वपानं पायुर्ना

ग्विति ॥ गोदते । 'गुद क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।—गुद्यति—इति मुकुटस्य
प्रमादः । यद्वा गूयतेऽनेन 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०) ।
गवते । 'गुञ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) वा 'अच्चादयश्च'
(उ० ४।९८) इति साधुः ।—'गुदादयः'—इति मुकुटस्त्वपा-
णिनीयत्वादुपेक्ष्यः ॥ (१) ॥३॥ अपानित्यनेन । 'अन प्रा-
णने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥
॥ (२) ॥३॥ पाति मलनिःसारणेन । 'पा रक्षणे' (अ० प०
अ०) 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । यद्वा पिबति वस्त्रौ-
पधम् । 'पा पाने-' (भ्वा० प० अ०) । प्राग्वत् ॥ (३)
॥३॥ त्रीणि 'विष्टानिर्गममार्गस्य' ॥

वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥

वेति ॥ वसति मूत्रमत्र । यद्वा वस्ते, वस्यते, वा । 'वस
निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वस आच्छादने' वा । (अ०
आ० से०) 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) ।—'हवसिभ्यां
क्तिन्'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥३॥ 'मूत्राशयपुटे
वस्तिः' इति रत्नमाला ॥ (१) ॥३॥ एकं 'नाभ्यधोभा-
गस्य' ॥

कटो नाश्रोणिफलकं

केति ॥ कटते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'शवे श्रोणौ किलिजे च
गजगण्डे भृशे कटः' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥३॥ श्रोणेः
फलकमिव । चर्माकारत्वात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कटीफल-
कस्य' ॥

कटिः श्रोणिः ककुब्धती ।

केति ॥ कट्यते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
इन् (उ० ४।१।११८) । वा डीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (१)

१—आशयश्च पुटं च । मूत्राशयपुटे । मूत्राशयः मूत्रपु-
टम्, इत्यर्थः । अतएव हैमीयनागमालायां 'नाभेरधो मूत्रपुटं वस्ति-
मूत्राशयोऽपि च' इत्युक्तम् ॥

॥३॥ श्रोणति । 'श्रोणं संघाते' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वा डीप् (ग० ४।१।४५) ॥ (२) ॥३॥ ककुद् वृषांस इव मांसपिण्डः ककुत् । सोऽतिशयितोऽस्याम् मनुप् (५।२।९४) । यवादित्वात् (८।२।९) न वत्वम् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'कटेः' ॥ पञ्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥

पञ्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः

पेति ॥ नितम्बति । नितम्ब्यते, वा । 'तम्ब गतौ' () । अच् (३।१।१३४) घञ् । (३।३।१९) वा । यद्वा निभृत् तम्बते कामुकैः । 'तसु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । तम्बति सुरतसंमर्दाद्वा । 'तसु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'उत्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ एकं 'स्त्रीकट्याः पञ्चान्नगस्य' ॥

स्त्रीवे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥

स्त्रीति ॥ हन्यते । 'हन्तेः शरीरावयवे द्वे च' (उ० ५। ३२) इत्यच् ।—'हनो जघ-' इति क्युर्जघादेशश्च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा वक्रं हन्ति । यङ्लुगन्तात् 'अच—' । (३।१।१३४) । 'अनिलमागमशास्त्रम्' इत्यभ्यासस्य जुक् न । मुकुटस्तु—भृशं हन्यते । हनो यङन्तात् पचाद्यचि नैरुक्ते नलोपे वा—इत्याह । तन्न । हिंसार्थस्य ग्री-भावप्रसङ्गात् । गत्यर्थस्य 'भृशं हन्यते' इति विप्रहासंभवात् । गत्यर्थानां कौटिल्य एव यङ्विधानात् । 'हन्यते' इति कर्म-विग्रहे पचाद्यचोऽसंभवाच्च । जघनं स्यात् स्त्रियाः श्रोणिपु-रोभागे कटावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'स्त्री-कट्या अग्रभागस्य' ॥

कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ।

कूपेति ॥ कूपाविव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकुन्दरे' इति हैमः ॥३॥ नितम्बे तिष्ठतः । 'सुपि' (३।२।४) इति कः ॥३॥ कुं भूमिं दारयति । 'दृ भये' (त्र्या० प० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । पृषोदरादिः (६। ३।१०९) । कुत्सितं कुंदरम् । ईपत् कुन्दरमत्र, इति वा । यद्वा स्कुन्दते कामिना । 'स्कुदि आल्लवने' (भ्वा० आ० से०) 'मङ्गरादयश्च' (उ० १।४१) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ द्वयेन हीने ॥३॥ एकं 'पृष्ठवंशाद्घोर्गतयोः' ॥

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ

स्त्रीति ॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् डिच् प्रत्ययः ।—स्फेडयति । 'स्फिट हिंसायाम्' (जु० प० से०) । क्रिप् (३।२।१७८) । 'स्फिगपूत-' (६। २।१८७) इति निपातनाटस्य च—इति मुकुटः ॥ (१) ॥३॥ प्रोथति । 'प्रोथृ पर्याप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'पुंसि-' (३। ३।११८) इति घः । कट्याः प्रोथौ मांसपिण्डौ ॥३॥ कटी, प्रोथौ, इति नामद्वयं वा । 'स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ कटी-

प्रोथौ च पूलकौ' इति रमसः । 'प्रोथोऽश्वघोणाध्वगयोः क-ट्याम्' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कटिस्थमांसपिण्डयोः' ॥

उपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

उपेति ॥ भगशिश्रयोः । उपतिष्ठते । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । अर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'उपस्थः शेफसि क्रोडे तथा मदनमन्दिरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ 'भग-शिश्रयोः' एकम् ॥

भगं योनिर्द्वयोः

मेति ॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति धित्वात् 'भजेः' अपि घः । 'भगं श्रीयोनिर्वैयच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षे च ना रवौ' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'बहिश्चि-' (उ० ४।५१) इति निः । 'द्वयोः' इति 'योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्या-दाकारे स्मरमन्दिरे' इति मेदिनी । 'योनिः कारणे भगतो-ययोः' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'स्त्रीणामुपस्थस्य' ॥

शिश्रो मेढं मेहनशेफसी ।

शीति ॥ शशति । 'शश भुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । शिनोति । 'शिञ् निशाने' (खा० उ० अ०) । बाहुलका-न्नक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—रास्त्रादिनिपातान्नक्—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (१) ॥३॥ मेहन्यनेन । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'दाम्नी-' (३।२।१८२) इति घृन् ॥ (२) ॥३॥ करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'मेहनं मूत्र-शिश्रयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ शेते रेतःपाते । 'वृ-शीडभ्यां फुट् च' (उ० ४।२०१) इत्यसुन् ॥३॥ 'पुट् च' इति वा पाठः । 'शेषः' ॥३॥ बाहुलकात् प-फ-प्रत्ययाभ्या-मदन्तावप्येतौ (शेफशेषौ) । अत एव 'शेषपुच्छ-' (६। ३।२१) इति वार्तिकं संगच्छते ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'शि-श्रस्य' ॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः

म्विति ॥ मुष्णाति रेतः । 'मुष स्तेये' (त्र्या० प० से०) । 'सृष्टृभूशुषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) ।—'भूशु-पिमुषिभ्यः कः कित्' इति कः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः । 'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ अण्डयोः कोशः ॥ (२) ॥३॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् क्युः । 'बहुलमन्य-त्रापि' (उ० २।७८) इति युचि वा संज्ञापूर्वकलाङ्गणभावः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'अण्डकोशस्य' ॥

पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥

पृष्ठेति ॥ पृष्ठवंशस्याधोभागे ॥ त्रयाणां संघः । 'सं-ख्यायाः संज्ञासंघ-' (५।१।५८) । इति कन् । 'त्रिका कू-

पस्य नेमौ स्यान्निकं पृष्ठाधरे त्रये' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'पृष्ठवंशाधोभागस्य' ॥

पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्

पीति ॥ अपि चमलन्नम् । जमन्ताडः (उ० १।११४) ।
'वृष्टि भागुरि-' इत्यल्लोपः । अपि चण्ड्यतेऽनेन हेतुना ।
'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) ।
इति घो वा । 'पिचण्ड उदरे पशोरवयवे पुमान्' (इति मे-
दिनी) ॥*॥ (पिचिण्डः, इति) इकारद्वयवत्त्वे तु पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ कुप्यते निष्कास्यते मलोऽस्मात् ।
'कुप निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०) । 'मुषिकुषिशुषिभ्यः क्सः'
(उ० ३।१५५) ।—'कुपः सिः'—इति मुकुटवाक्यमपाणि-
नीयम् ॥ (२) ॥*॥ जायतेऽत्र जन्तुर्मलो वा । 'जनेरष्ट
च' (उ० ५।३८) इत्यप्रत्यये ठोऽन्यादेशः । 'जठरो न
त्रिंशो कुक्षौ, वद्धकवखटयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) । मुकु-
टस्तु—जनयत्यन्नादिना स्वभरणम् । बाहुलकादरन् । पृषो-
दरादिवात् (६।३।१०९) अन्यस्य ठः—इति । स उक्तसू-
त्रास्मरणप्रयुक्तः ।—जमत्याहारम् । जठरम्—इति स्वाभ्य-
प्येवम् ॥ (३) ॥*॥ उट्णाति । 'ऋ गतौ' (क्र्या० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा उट्छति, उदियति, वा ।
'ऋ गतौ' (भ्वा०, जु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ।
यद्वा उट् ट्णाति । 'ट्ट विदारणे' (क्र्या० प० से०) । 'उदि
ट्णातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च' (उ० ५।१९) । 'उदरं तु-
न्दरणयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ तुदति । 'तुद व्यथने'
(तु० उ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'आ-
च्छीनयोः-' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागा-
न्नुम् । यद्वा तर्णोत्थन्नम् 'तृण अदने' (त० उ० से०) ।
'अन्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'जठरस्य' ॥

स्तनौ कुक्षौ ।

स्तेति ॥ स्तनति कथयति यौवनोदयम् । स्तन्यते श-
व्यते वा कामुकैः । 'ष्टन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा ॥ (१)
॥*॥ कुचति । 'कुच संकोचे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वक्षोजस्य' ॥

चूचुकं तु कुचाग्रं स्यात्

चि्वति ॥ चूष्यते । 'चूष पाने' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकादुक्तः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'चूचु' इत्यव्यक्तं
कायति पीयमानम् । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति ङः ॥ (१) ॥*॥ कुचस्याग्रम् ॥ (२) ॥*॥ 'चूचुको ना
कुचाननम्' इति रत्नकोषः ॥*॥ द्वे 'स्तनाग्रस्य' ॥

१ पिचण्ड 'पिचण्डो अठरे प्रोक्तः पशोरवयवेऽपि च' इति
हैमः इति वा पाठः । परंतु सटीकहैमपुस्तके नोपलभ्यते ॥

न ना क्रोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥

नेति ॥ कुप्यते । 'कुड वाल्पेऽदने' (तु० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । मुकुटस्तु—क्रोडति घनीभवति । 'कुड
घनत्वे' । अच् (३।१।१३४) ।—इत्याह । तत्र । घनत्वा-
र्थस्य ऋदुपधत्वात् । उदुपधत्वेऽपि कुटादित्वेनावि गुणासं-
भवाच्च । 'क्रोडः कोले शनौ क्रोडमङ्के' इति हैमः । 'क्रोडः
शनौ सूकरे ना, न पुमानङ्करक्षसोः' इति मेदिनी ॥ (१)
॥*॥ भुजयोरन्तरम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गस्य' ॥

उरो वत्सं च वक्षश्च

उरविति ॥ इयति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'अ-
र्तेरुच' (उ० ४।१९५) इत्यसुन्, उरादेशः किञ्च । 'उरो
वक्षसि मुख्ये स्यात्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ वदति साम-
र्थ्यम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'वद
स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) वा । 'वृत्तवदिहनि-' (उ० ३।६२)
इति सः । 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि क्लीबम्'
इति मेदिनी । 'पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सो वत्सं तु वक्षसि'
इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ वक्षति । 'वक्ष संघाते' (भ्वा० प०
से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'उ-
रसः' ॥—पञ्चापि वत्सस्य—इत्यन्ये ॥

पृष्ठं तु चरमं तनोः ।

प्रिति ॥ पृथ्यते । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'ति-
थपृष्ठगूथ-' (उ० ३।१२) इति साधु । 'पृष्ठं चरममात्रे
स्यादेहस्यावयवान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'दे-
हपश्चाद्भागस्य' ॥

स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री

स्केति ॥ स्कथते । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा०
प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'स्कन्देश्च स्वाङ्गे' (उ० ४।
२०७) इति बाहुलकादेनसुन्यपि धः । 'स्कन्धः प्रकाण्डे
कायोंऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ भुजस्य शिरः ॥ (२) ॥*॥ अस्यते स-
माहन्यते भारदिना । 'अंस समाघाते' (जु० उ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) यद्वा अमति, अम्यते, वा । 'अम गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'अमेः सन्' (उ० ५।२९) । 'अंसः
स्कन्धे विभागे स्यात्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भुज-
शिरसः' ॥

संधी तस्यैव जनुणी ॥ ७८ ॥

समिति ॥ जायते बाहुरस्मात् । 'जवादयश्च' (उ०
४।१०२) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अंसकक्षयोः
संधेः' ॥

बाहुमूले उभे कक्षौ

वेति ॥ कप्यते । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)

‘वृत्तुवदिहानिकमिकिभ्यः सः’ (उ० ३।६२) । ‘कक्षा स्या-
दन्तरीयस्य पश्चादक्षलपल्लवे । स्पर्शापदे, ना दोर्मूलकच्छ-
वीरुतेषु च’ (इति मेदिनी) ॥३॥ बाहोर्मूलम् ॥ (१)
द्वे ‘कक्षस्य’ ॥

पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।

पेति ॥ स्पृश्यते । ‘स्पृश स्पर्शने’ (तु० प० अ०) ‘स्पृशेः
श्रृणुश्रौ पृ च’ (उ० ५।२७) । णित्वाद्बुद्धिः (७।२।११५) ।
यद्वा पर्शनां समूहः । ‘पर्शान् णस् वक्तव्यः’ (वा० ४।२।४३)
सित्त्वात् (१।४।१६) पदत्वेन भत्वाभावाद् ‘ओर्गुणः’ (६।
४।१४६) इति न । ‘पार्श्वमन्तिके । कक्षाधोऽवयवे चक्रो-
पान्ते पशुगणेऽपि च’ (इति हैमः) ॥ (१) ॥३॥ एकं ‘क-
क्षयोरधोभागस्य’ ॥

मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री

मेति ॥ मध्ये भवम् । ‘मध्यान्मः’ (४।३।८) । ‘म-
ध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्स्वरे मध्यदेशेऽप्यवलग्नं तु न
स्त्रियाम् । स्त्रियां दृष्टरजोनार्या कर्णिकाङ्गुलिमेदयोः । त्र्यक्ष-
रच्छन्दसि तथा’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ लग्नते स्म ।
‘लगे सङ्गे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘क्षुब्धस्वान्त-’ (७।२।१८)
इति साधुः । यद्वा । लज्जते स्म । ‘ओलस्त्री व्रीडे’ (तु०
आ० से०) । ‘गत्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । ‘स्कोः-’
(८।२।२९) इति सलोपः । ‘ओदितश्च’ (८।२।४५) इति न-
त्वम् । ‘श्वीदितः’ (७।२।१४) इति नेट् । अवकृष्टम्, अव-
सन्नम्, वा लग्नम् । ‘प्रादयो गता-’ (वा० २।२।१८) इति
समासः । ‘अवलग्नोऽस्त्रियां मध्ये त्रिषु स्याल्लभमात्रके’
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ मध्ये शरीरस्य भवम् । ‘अ सां-
प्रतिके’ (४।३।९) इत्यः । यद्वा मां शोभां धत्ते । ‘अग्न्याद-
यश्च’ (उ० ४।११२) इति साधुः । ‘मध्यं विलग्नं न स्त्री
स्यान्न्याप्येऽन्तरेऽवधे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥
(‘मध्योऽवलग्नं विलग्नं मध्यमः’ इति नाममाला) ॥३॥ त्रीणि
‘देहमध्यस्य’ ॥

द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥

भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्

द्वाविति ॥ परौ भुजबाहू । भुज्यतेऽनेन । ‘भुज पाल-
नाभ्यवहारयोः’ (रु० प० अ०) । ‘भुजन्पुञ्जौ-’ (७।३।
६१) इति साधुः । यद्वा भुजति । ‘भुजो कौटिल्ये’ (तु० प०
से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३४) इति क्तः । ‘अधो भुजा ।
द्वयोर्बाहौ करे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ बाधते । ‘बाध
विलोडने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘अर्जिदशिकम्यमि-’ (उ०
१।२७) इत्युः, हृथ्वान्यस्य । मुकुटस्तु—बहन्त्यनेन । ‘वहि-

१—बाहौ यथा—‘उद्वेलङ्गुजवल्किंकणझणत्कारस्तदा दुः-
सहः’ । करे यथा ‘चञ्चलजभ्रमितचण्डगदाभिघातसंचूर्णितोरुगु-
लस्य सुयोधनस्य’—इत्यनेकार्थकैरवाकरौमुदी ॥

रहितलिपशिभ्यश्च’ इत्युण्—इत्याह । तदपाणिनीयत्वादुपे-
क्ष्यम् ॥३॥ बहेः ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । बाहते ।
‘बाह प्रयत्ने’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) वा
‘बाहोऽश्वभुजयोः पुमान्’ इति दामोदरः । ‘बाहो बाहु-
रिति स्मृतः’ इति देशी कोषः । ‘(बाहोऽश्वमानयोः । वृषे,
बाहौ तु बाहौ स्यात्’ इति हैमः) ॥ (२) ॥३॥ प्रवेष्टुते ।
‘वेष्ट वेष्टने’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥
(३) ॥३॥ दाम्यत्यनेन । ‘दमु उपशमे’ (दि० प० से०) ।
‘दमेडोस्’ (उ० २।६९) ॥३॥ भागुरिमते टाप् ॥ (४) ॥
‘दोर्दोषा च भुजो बाहुः, पौर्णहिस्तः करस्तथा’ इति धनं-
जयः ॥३॥ चत्वारि ‘भुजस्य’ ॥

कफोणिस्तु कूर्परः ।

केति ॥ कं सुखं स्फोरयति । ‘स्फुर स्फुरणे संचलने च’
(तु० प० से०) । ण्यन्तः । ‘अच इः’ (उ० ४।१३९) । पृ-
षोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा केन सुखेन फणति, स्फुरति,
वा । ‘फण गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘स्फुर संचलने’ (तु०
प० से०) वा । इन् (उ० ४।११८) । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । ‘कफोणिः कफणिर्द्वयोः’ इति शब्दार्णवः ॥ (१)
॥३॥ कुरति । ‘कुर शब्दे’ (तु० प० से०) क्तिप् (३।२।
१७८) । कोरणम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) वा पि-
पति । ‘पू पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । कूर् चासौ परश्च । यद्वा कुरा शब्देन परः यद्वा
कुप्यत्यनेन वा । ‘कुप क्रोधे’ (दि० प० से०) । बाहुलका-
दरन् दीर्घश्च ॥ (२) ॥३॥ ‘कफोणिः कूर्परोऽरत्नेः पृष्ठम्’ इति
नाममाला । द्वे ‘कूणी’ इति ख्यातस्य भुजमध्यग्रन्थेः ॥

अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्

अस्येति ॥ कूर्परस्योर्ध्वं । प्रत्यासन्नो गण्डः । कपोलो-
ऽस्य ॥ (१) ॥३॥ एकम् ‘कूर्परोपरिभागस्य’ ॥

प्रकोष्ठस्तस्य चास्यधः ॥ ८० ॥

प्रेति ॥ प्रकुप्यतेऽनेन कुसूलादन्नम् । ‘कुष निष्कर्षे’
(क्र्या० प० से०) । ‘उषिष्कुषिगार्तिभ्यस्थन्’ (उ० २।४) प्र-
विष्टः कोष्ठं कुसूलम् । ‘अस्यादयः क्रान्ता-’ (वा० २।२।
१८) इति समासो वा । ‘प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरन्निमणिव-
न्धयोः’ इति कात्यः । ‘प्रकोष्ठो मणिवन्धस्य कूर्परस्यान्त-

१—‘सुवाहा’ इति सुबन्धुः । स्वश्वा, सुमुजा च—इति
मुकुटः ॥ २—‘शाम्यन्ति भोगेन न जातु कामा न बाह्या वा
सुतरः समुद्रः’ इत्यनेकार्थकैरवाकरौमुदी ॥ ३—‘बहुदोषो
गुरुध्वंसी गोहन्ता जनपीडकः’ इति विदग्धसुखमण्डनम्—इति
मुकुटः ॥ ४—प्रसङ्गेनोक्तम् । न त्वत्रास्योपयोगः ॥ किंतु
पाणिपर्यायकथनम् ॥ ५—दीर्घमात्रकरणे रेफश्रवणानुपपत्तिः ।
तस्मात्पृषोदरादित्वमङ्गीकार्यम् ॥

रेऽपि च । भूपकक्षान्तरेऽपि स्यात् (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कफोणेरधो मणिवन्धपर्यन्तस्य' ॥
मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो वहिः ।

मणीति ॥ मणिर्वध्यतेऽत्र । 'वन्ध वन्धने' (क्र्या० प० अ०) । 'हलश्च' (३।४।१२१) इति घञ् । ('मणिवन्धः पाणिमूलम्' इति हलायुधः । 'करोऽस्यादौ मणिवन्धो मणिश्च सः' इति हैमनाममाला) ॥*॥ कनिष्ठया आ । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (२।१।१३) इत्यव्ययीभावः ॥*॥ कृणाति । 'कृञ् हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । किरल्यनेन । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) वा । 'कृशूलिकलिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२) ।—'कृशूगर्दिराशिवल्लिभ्योऽभच्' इति मुकुटोऽपाणिनीयः । करे भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति को वा । 'करभो मणिवन्धादिकनिष्ठान्तोऽतस्तुते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति वहिर्योगे पञ्चमी (ज्ञापि० २।१।१२) न ॥*॥ एकम् 'करवहिर्भागस्य' ॥

पञ्चशाखः शयः पाणिः

पञ्चेति ॥ पञ्च शाखा इवाङ्गुल्योऽस्य ॥ (१) ॥*॥ शे-तेऽस्मिन् सर्वम् । 'पुंस्' (३।३।१२१) इति घः । 'शवः शय्याहिपाणिषु' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'शमः' इति पाठान्तरम् । शाम्यति कण्ठमलो वानेन । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'पाणिः शमः शयो हस्तः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ पणायन्यनेन । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'अशिपणाय्यो रुडायलकौ च' (उ० ४।१।३३) इतीण् आयप्रत्ययस्य लृक् च ।—पण्यतेऽनेन । बाहुलकात् इच्—इति मुकुटस्तूक्तसूत्रास्मरणमूलकः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हस्तस्य' ॥

तर्जनी स्यात्प्रदेशनी ॥ ८१ ॥

तेति ॥ तर्ज्यतेऽनया । 'तर्ज भर्त्सने' (भ्वा० प० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ प्रदिश्यतेऽनया । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ 'प्रदेशिनी' इति पाठान्तरम् । प्रदिशति । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । प्रदेशोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुल्याः' ॥

अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः

अङ्ग्विति ॥ अङ्गति । 'अणि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋतन्यञि-' (उ० ४।२) इत्युलिः । अङ्गं पाणिपादमवयवं लाति । बाहुलकाङ्गिर्वा । 'अङ्गुलिः करशाखायां कर्णिकायां गजस्य च' इति हैमविश्वप्रकाशौ ॥*॥ 'बालमूललघ्वङ्गुलीनां वा लो रः' (वा० ८।२।१८) । (अङ्गुरिः) ॥*॥ 'अङ्गुलस्तु

यवो मतः' इत्यमरदत्तः । 'अङ्गुलो ना यवमानम्' इति वाचस्पतिः । तत्राङ्गैर्बाहुलकादुलः ॥ (१) ॥*॥ करस्य शाखा इव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गुलीमात्रस्य' ॥

पुंस्ङुष्टः प्रदेशिनी ।

मध्यमानामिका चापिकनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ८२

पुंसीति ॥ अङ्गुशब्दोऽङ्गवाची । अङ्गौ पाणौ तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।१७) इति पलम् ॥ (१) ॥*॥ तर्जन्मुक्तापि यथासंख्याय पुनरुक्ता ॥ (१) ॥*॥ मध्यमवा । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'मध्यमो मध्ये खरे । देहमध्ये मध्यदेशे मध्यमा कर्णिकाङ्गुलिः । राका रजस्वला चापि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ न नाम ग्रहणयोग्यमस्याः ब्रह्मणोऽनया शिरश्छेदनात् । अत एवास्यां पवित्रीक्रियते ॥ (१) ॥*॥ अत्यल्पा । 'अतिशयने-' (५।३।५५) इतीष्टन् । 'युवाल्पयोः कन्-' (५।३।६४) 'कनिष्ठोऽल्पेऽनुजे यूनि कनिष्ठा लन्तिमाङ्गुली' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ क्रमेण एकैकम् 'अङ्गुलीनाम्' ॥

पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।

प्विति ॥ पुनर्भवति । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'पुनर्भवः' इति वा पाठः ॥ (१) ॥*॥ करे रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ न खमस्य । 'न आद-' (६।३।७५) इति साधुः । 'नखी स्त्रीपुंसयोः शुचौ नखरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ न खनति, खन्यते वा । 'डडरेकवकाः' (वा० ३।३।१२५) । नखं राति वा । 'नखरं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नखस्य' ॥ प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥

प्रेति ॥ प्रदिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । 'प्रदेशो देशमात्रे स्यात्तर्जन्यङ्गुष्ठसंमिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तल्लयत्र । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्रुमान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गोः कर्ण इव । 'गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे प्रमथान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णी मूर्विकौषधौ' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ 'तर्जन्यादिसहिते विस्तृतेऽङ्गुष्ठे' क्रमेणैकैकम् ॥

अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।

एति ॥ कनिष्ठया सह विततेऽङ्गुष्ठे । वितस्यति । वितस्यते वा । 'तसु उपक्षये' (दि० प० से०) । 'वौ तसेः' (उ० ४।१८२) इति तिः ॥—बाहुलकातिः—इति मुकुट एतत्सूत्रा-

१—'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीष्टन्—इति पाठ आसीत् ।

तथाप्यनेनेष्टनो विधानाभावाद्पक्षितः ॥

स्वरणमूलकः ॥ (१) ॥*॥ द्वादश अङ्गुल्यः प्रमाणमस्य ।
'तद्विधार्थोत्तर-' (३११५१) इति द्विगुः । 'द्विगोर्निलम्'
(वा० ५।२।३७) इति मात्रचो लुक् । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः'
(५।४।८६) इत्यच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वितस्तेः' ॥

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥

पेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३१११३४) । एटति । 'इट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । चपश्चासाविटश्च ॥*॥
'चर्पटः' अप्यत्र । 'चर्पटः स्फारविपुले चपेटे पर्पटेऽपि च'
(इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ प्रतलति 'तल प्रतिष्ठायाम्'
(जु० प० से०) । अच् (३१११३४) । 'प्रतलं पातालभेदे
तताङ्गुलिकरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'तलम्' अप्यत्र ।
'तलं स्वरूपाधरयोः खट्वमुष्टिचपेटयोः' इति विश्वः । ('तल-
श्चपेटे तालद्रौ' इति हैमतः । '-पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे
च' इति मेदिनीतश्च पुंस्ययम्) ॥ (२) ॥*॥ प्रसृतो हस्तः ।
'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'विस्तृताङ्गुलौ पाणौ' ॥

द्वौ संहतौ सिंहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ ।

द्वाविति ॥ सिंहस्येव तलमत्र ॥*॥ 'संहतलः' इति
पाठान्तरम् । संहतं संघट्टं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्रतते प्रल्लिष्टे वा तले अत्र ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वामदक्षिणयोः पाण्योर्मिलितयोर्विस्तृता-
ङ्गुल्योः' ॥

पाणिर्निकुञ्जः प्रसृतिः

पेति ॥ नितरां कुञ्जा प्रकृतिरस्य । प्रसरत्यनेन । क्तिन्
(३।३।९४) ॥*॥ 'प्रसृतः' इति वा पाठः । तत्र प्रकृष्टं सृत-
मस्य । 'प्रसृतः सप्रसारे स्याद्विनीते वेगिते त्रिषु । अर्धाङ्गलौ
तु पुंलिङ्गो जङ्घायां प्रसृता मता' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'प्रसृतेः' ॥

तौ युतावज्जलिः पुमान् ॥ ८५ ॥

ताविति ॥ तौ प्रसृतौ मिलितौ । अज्यतेऽनेन । 'अज्ज
व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । 'ऋतन्यजि-' (उ० ४।२)
इत्यलिः । 'अज्जलिस्तु पुमान् हस्तसंपुटे कुडवेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अज्जलेः' ॥

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तः

प्रेति ॥ बाहौ प्रसारितपाणौ हस्तः । हसति, हस्यतेऽनेन
वा । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृद्-' (उ० ३।
८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च ।

१—मुकुटस्तु—'संहतलः प्रतलौ' इति सविसर्गपाठमाश्रित्य

द्वौ वामदक्षिणौ प्रतलौ मिलितौ संहतल उच्यते । प्रतलद्वयं मिलितं
संहतलः स्यादित्यर्थः—इत्युक्त्वा एकम् इत्येवोक्तवान् ॥

ऋक्षे केशात्परो व्राते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्तृतः
करो यस्य तस्मिन् ॥ एकम् 'विस्तृतकरस्य' ॥

मुष्ट्या तु वद्धया ।

स रत्निः स्यात्

भिविति ॥ स हस्तः मुष्यतेऽनया 'मुष स्तेये' (क्र्या०
प० से०) । 'क्षियां क्तिन्' (३।३।९४) । यद्वा मुष्णाति ।
क्तिच् (३।३।१७४) । ('संपीडिताङ्गुलिर्मुष्टिः' इति हलायुधः ।
'मुष्टिर्द्वयोः फले । वद्धपाणौ त्सरौ' इति मेदिनी) । वद्धया
मुष्ट्योपलक्षितः ॥*॥ ऋच्छति । अर्यतेऽनेन वा । 'ऋ
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋतनि' (उ० ४।२) इति कलि-
च् । 'रत्न्यरत्नी' क्षियौ वद्धमुष्टितताङ्गुली' इत्यमरमाला ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'वद्धमुष्टिहस्तस्य' ॥

अरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

अरेति ॥ रत्निभिन्नः । नञ्समासः । 'नारत्निः कफोणौ
हस्ते सप्रकोष्ठे चाङ्गुलौ' इति रुद्रः । 'अरत्निर्ना सप्रकोष्ठत-
ताङ्गुलिकरेऽपि च । कफोणावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ निर्गता कनिष्ठा यस्मात्तेन मुष्टिनोपलक्षितः ॥*॥ एकम्
'अरत्निहस्तस्य' ॥

व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।

व्येति ॥ विशेषेण अम्यतेऽनेन । 'अम गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । मुकुटस्तु—
व्यामीयतेऽनेन । माडो मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५)
कः—इति व्याख्यत । तत्र । 'कृत्कर्तरि' (३।४।६७) इत्यस्य
प्रवृत्त्या करणे कस्यासंभवात् ।—व्यामीयते रज्ज्वाद्यनेन—
इति स्वाम्यप्येवम् ॥ (१) ॥*॥ स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्वा-
होर्मध्यम् ॥*॥ एकम् 'व्यामस्य' ॥

ऊर्ध्वविस्तृतदोः पाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥

ऊर्ध्वेति ॥ दोषौ च पाणी च । तत् । ऊर्ध्वं विस्तृतं
दोःपाणि येन सः । तादृशो ना । तस्य यन्मानं परिमाणम् ।
तेन पुंसा वा यन्मीयते तत्र ॥*॥ पुरुषः प्रमाणमस्य । 'पुरु-
षहस्तिभ्यामण् च' (५।२।३८) । पौरुषो नदः, पौरुषी नदी,
पौरुषं सरः । 'पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि ।
ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'पुरुषप्रमाणस्य' ॥

कण्ठो गलः

केति ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'क-
णेष्टः' (उ० १।१०३) । कण्ठते । 'कठि शोके' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'समीपगलशब्देषु त्रिषु कण्ठं
विदुर्बुधाः' इति शाश्वतः । 'कण्ठो गले संनिधाने ध्वनौ

१—बाहुशब्दस्य प्रकोष्ठवाचकत्वाभावः । 'चतुर्विंशत्यङ्गुलो
हस्तः' इति सकलसिद्धान्तमङ्गश्च ॥

मदनपादपे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ गिलति । 'गृ निगर-
जे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अचि विभाषा'
(८।१।२१) इति वा लः । गीर्यतेऽनेन । 'पुंसि-' (३।३।
११८) इति घः । यद्वा गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'गलः कण्ठे सर्जरसे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रीवाग्रभागस्य' ॥

अथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि ।

अथेति ॥ गीर्यतेऽनया । 'शेवयहजिह्वाग्रीवा-' (१।
१५४) इति साधुः । 'ग्रीवे शिरोधितच्छिरे' (इति हैमः)
(१) ॥*॥ शिरो धीयतेऽस्याम् । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।
३।९३) इति किः ॥ (२) ॥*॥ कं शिरो धारयति । 'संज्ञा-
यां षतृवृजि-' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।
४।९४) । यद्वा धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
अच् । कं शिरसो धरा कंधरा । (३।१।१३४) । 'कंधरो
वारिवाहे स्याद्वीवायां कंधरा मता' (इति विश्वः) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'कंधरायाः' ॥

कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सा

केति ॥ कम्बुः शङ्ख इव ग्रीवा ॥ (१) ॥*॥ तिस्रो रेखा
थस्याम् ॥*॥ एकम् 'शङ्खाकारग्रीवायाः' ॥

अवदुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥

अवेति ॥ अवटलति । 'टल वैकृव्ये' (भ्वा० प० से०) ।
अव टीकते । 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । सितद्वादित्वा-
त् (वा० ३।२।१८०) डुः । यद्वा न वटति । 'वट वेष्टने'
(भ्वा० प० से०) 'वट भाषणे' (तु० उ० से०) बाहुलका-
दुः । 'अवटुः पुरुषे कृकाटिका घाटा' इति बोपालितः ॥
(१) ॥*॥ घाटयति घाट्यते, वा । 'घट संघाते' चुरादिः ।
अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) वा ॥ (२) ॥*॥ कृ-
कं कण्ठमटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ०
४।१।१८) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । ण्वल् तु परत्वाद-
णा बाधान्न प्राप्नोति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ग्रीवायामुन्नतभा-
गस्य' 'घाटी' इति ख्यातस्य ।—ग्रीवापश्चाद्भागस्य—इति
खामिमुकुटौ ॥

वक्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।

वेति ॥ उच्यतेऽनेन । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) ।
ब्रूयो वचिः (२।४।५३) वा । 'शुभ्रवीपचिवचि-' (उ०
४।१।६७) इति प्रः । 'वक्रमास्ये छन्दसि च' इति हेमच-
न्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आस्यन्दते अम्लादिना प्रस्रवति । आस्य-
न्यते वान्नादिना द्रवीक्रियते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । इति डः ।
यद्वा अस्यन्ते वर्णा येन । अस्यते वासिन् प्रासः । 'असु
क्षेपणे' (दि० प० से०) 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति
ष्यत् । 'मुखं मुखान्तरालं च द्वयमास्यमितीरितम्' इति शा-

श्वतः । 'आस्यं मुखे च तन्मध्ये तद्भवे च स्त्रियां स्थितौ'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वदन्त्यनेन 'वद व्यक्तायां वाचि'
(भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (३) ॥*॥
तुण्डति । 'तुडि तोडने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)
॥ (४) ॥*॥ आनन्त्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११७) ॥ (५) ॥*॥ लप्यतेऽनेन । 'लप व्यक्ता-
यां वाचि' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११७) ॥ (६) ॥*॥
खन्यते । अनेन वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) ।
'डित् खनेर्मुट् चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यच् स च डित्
धातोर्मुडागमः । 'प्राक् खनो मुडुदात्तश्च ततोऽञ्च प्रत्ययो
भवेत् । प्रजासृजा यतः खातं तस्मादाहुर्मुखं बुधाः' इति
निरुक्तम् । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणाख्ययोः' इति
हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'मुखबिलस्य' । तदुपलक्षिते
समुदाये तूपचारात् ॥

क्लीवे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ८९

क्लीवे इति ॥ घ्रायतेऽनेन । 'घ्रा गन्धोपादाने' (भ्वा० प०
अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'घ्राणं क्लीवं नासिकायां घ्राते
स्याद्वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वहति 'वह
प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । गन्धस्य
वहा । 'स्याद्गन्धवहा नासायां पुल्लिङ्गे मातरिश्वनि' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ घोणति । अनया वा । 'घुण असणे'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'हलश्च' (३।३।२२१)
इति घञ् वा ॥ (३) ॥*॥ नासते । अनया वा । 'णास्य
शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । प्राग्वत् । 'नासा तु नासिकायां
च द्वारोर्ध्वदारुणि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
नासेर्ण्वल् (३।१।१३३) । 'घ्राणं गन्धवहा नासा नसा
नस्या च नासिका' इति साहसङ्कः । 'कुल्या गन्धवहा
घोणा घ्राणं नासा च नासिका' इति कासः ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'नासिकायाः' ॥

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।

ओष्ठेति ॥ उच्यते उष्णाहारेण । 'उष दाहै' (भ्वा० प०
से०) । 'उषिकुषि-' (उ० २।४) इति थन् ॥ (१) ॥*॥
न धियते । 'धृङ् अनवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'पुंसि-'
(३।३।११८) इति घः । नञ् समासः (२।३।६) । 'अधरस्तु
पुमानोष्ठे, हीनेऽनूर्ध्वे च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ 'द्वन्द्वश्च प्राप्ति-' इत्येकत्वं तु न भवति । अनित्यत्वात् ।
'ओष्ठाभ्यां युतावधरौ' इति शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८)
वा ॥*॥ रदनाः छाद्यन्तेऽनेन 'छद संवरणे' चुरादिः ।
'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'छादेर्ध्वे-' (६।४।९६) इति
ह्रस्वः ॥ (३) ॥*॥ दशनानां वाससी इव । आवरकत्वात् ॥
(४) ॥*॥ चलाति 'उत्तराधरोष्ठमात्रस्य' ॥

१—'मां विवक्षुरसि किं चलदोष्ठः' इति योगाद्—इति मुकुटः ॥

अधस्ताच्चिवुकम्

अधेति ॥ चीवति, चीव्यते, वा । 'चीवृ' आदानसंवर-
णयोः' (भ्वा० उ० से०) । मृगयादिः (उ० १।३७) ।
खायं कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । चिनोति शोभां वा । प्राग्वत्
॥ (१) ॥*॥ 'अधस्तादधरोष्ठस्य चिवुः स्याच्चिवुकं तथा'
इति निगमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ओष्ठाधोभागस्य' ॥

गण्डौ कपोलौ

गेति ॥ गण्डति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०)
अच् (३।१।१३४) । 'गण्डः स्यात्पुंसि खड्गिनि । ग्रहयोग-
प्रभेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च । चिह्नवीरकपोलेषु हयभूषण-
बुद्धौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कम्पते । 'कपि चलने'
(भ्वा० आ० से०) । 'कपिगडिगण्डि-' (उ० १।६६) इत्यो-
लच् । 'कपि' इति निर्देशान्नलोपः । कं सुखं पोलति । 'पुल
महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (वा० ३।२।१) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'कपोलस्य' ॥

तत्परो हनुः ॥ ९० ॥

तदिति ॥ ताभ्यां कपोलाभ्यां परः । हन्ति । 'शृष्टृस्त्रि-
हि-' । (उ० १।१०) इत्युः । 'हनुर्हृदविलासिन्यां मृत्वावले
गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकं 'कपोलाधोभागस्य' ॥

रदना दशना दन्ता रदाः

रेति ॥ रथतेऽनेन । 'रद विलेखने' (भ्वा० प० से०) ।
'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ दश्यतेऽने-
न । करणे ल्युट् (३।३।११७) । '-दहदश-' (३।१।२४)
इति निर्देशात्कचिदङ्गित्यपि लोपः । यद्वा कर्तरि ल्युट् (३।३।
११३) ॥ (२) ॥*॥ दाम्यति । 'दमु उपशमे' (दि० प०
से०) । अन्तर्भावितपथ्याद्वाहुलकात्तन् । 'दन्तोऽद्रिकटके
कुञ्जे दशनेऽथौपथौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
रदति अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'दन्तस्य' ॥

तालु तु काकुदम् ।

तेति ॥ तरन्त्यनेन । 'तृ घ्वनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
'त्रो रथ लः' (उ० १।५) इति युण् । तालयति । 'तल प्र-
तिष्ठायाम्' चुरादिः । मृगयादिः (उ० १।३७) वा ॥ (१)
॥*॥ काकुर्जिह्वा उच्यतेऽनुच्यतेऽस्मिन् । अनेकार्थलाद्वदिरुक्षेपणे
वर्तते । घञर्थे कः (वा० ३।३।३८) । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । ईषत् कवते । 'कुङ् शब्दे' । (भ्वा० आ० अ०)
अन्दादिलात् (उ० ४।९८) साधुर्वा । यद्वा 'निश्चेष्टं ककुदं
भिरः' । ककुदे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'तालुनः' ॥

१-औणादिकः क्युन् युक्तः—इति भाष्यकैयटयोः (६।४।
२६) सिद्धान्तः ॥

रसज्ञा रसना जिह्वा

रेति ॥ रसं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने, (क्या० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ र-
सयति । 'रस आस्वादने' (उ० उ० से०) । नन्वादिस्वात्
(३।१।१३४) ल्युः । यद्वा रसयन्त्यनया । 'ण्यासश्चनो युच्'
(३।३।१०७) । रसति । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् वा । रसनं ख-
जने ध्वनौ । जिह्वायां तु न पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ।
'तालव्या अपि दन्त्याश्च' इत्यादौ 'जिह्वायां रशना तथा'
इत्युक्तेर्दन्त्यतालव्यमध्योऽयम् । 'रसनं तु ध्वनौ स्वादे रसज्ञा-
रालयोः स्त्रियाम्' इति रभसः ।—रसेः सौत्रात् 'रसिचिरु-
ओ युच्'—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (२) ॥*॥ लेढि ।
लिहन्त्यनया वा । 'लिह आस्वादने' (आ० उ० अ०) ।
'शेषयहजिह्वा-' (उ० १।१५४) इति साधुः ।—लिहेः 'पूर्व-
जिह्वग्रीवा' इति वन्प्रत्ययः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'जिह्वायाः' ॥

प्रान्तावोष्ठस्य सूक्ष्मणी ॥ ९१ ॥

प्रेति ॥ सृजति लालादि । 'सृज विसर्गे' (उ० प० अ०) ।
बाहुलकात्कनिन् । 'प्रान्तावोष्ठस्य सूक्ष्मणी' इति क्लीवकाण्डे-
ऽमरदत्तः ॥*॥ 'कवयुक्तम्' (सूक्ष्मणी) इत्यन्ये ॥*॥ (सूक्ष्मणी)
दधन्ता—इत्येके ॥*॥—अदन्तं सूक्ष्म—इत्यपरे ॥*॥
'सृक्कि' शब्द इकारान्तः क्लीवम् । तत्र बाहुलकात्किः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'ओष्ठप्रान्तयोः' ॥

ललाटमलिकं गोधिः

लेति ॥ ललनम् । 'लल ईप्सायाम्' (उ० आ० से०) ।
'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) वा । डलयोरेकलम् । ललं
विलासमीप्सां वा अटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
ललति । उक्ताधातुभ्यां बाहुलकादाटच् ॥ (१) ॥*॥ अलति,
अल्यते, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अलिह-
विभ्यां किञ्च' इतीकन् । (उ० ४।२७) । 'अलीकमहितेऽपि'
इति काल्यः ॥*॥ बाहुलकादिकन्नपि । 'अलिकं हृस्वदीर्घम-

१—'महासृक्कायशोभितो नृसिंहनखाग्रवत्' इति लतालेपात्
कद्वयम् ॥ 'सितस्य संभावय सूक्ष्मणा कणान्' इति श्रीहर्षप्रयोगात्
वकारयुक्तं च । 'न संयोगाद्वन्तात्' (५।४।१३७) इत्यलोपो
न ॥ 'स सूक्ष्मणीप्रान्तमसृक्प्रदिग्धं प्रलेहिलानो हरिणारिरुचैः'
इति पाणिनेर्लङ्वन्ता च ॥ 'सृक्के द्वे चैव विज्ञेये चत्वारिंशच्च वक्र-
जाः' इति वचनाददन्तं सूक्ष्ममपि ॥ 'सूक्ष्मणि' इतीदन्तमपि 'क्रीवे
वारिशब्दवत्' इत्युक्तेः ॥ 'सृक्कि'शब्दो ह्रस्वेकारान्तोऽपि क्लीवः—
इत्यपरे । 'सकथ्यक्षिदधिसृक्कि तथा वारि स्यात्' इत्यरुणः—इति
मुकुटः ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'अनि' इति पाठ उपलभ्यते ॥
३—अतएव हैमनाममालायाम् 'माले गोघ्यलिकालीकललाटानि'
इत्युपलभ्यते ॥

ध्यम्' इति राजदेवः ॥ (२) ॥*॥ गुध्यते । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । गावौ नेत्रे धीयते यस्मिन् । 'कर्म-
ण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किर्वा । पुंस्त्वम् । 'गोधि-
मालौ महाशङ्खः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'मालस्य' ॥

ऊर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ ।

ऊर्ध्वे इति ॥ भ्रमति । 'भ्रमु चलने' (भ्वा० प० से०) ।
'भ्रमेर्हः' (उ० २।६८) । यद्वा भ्राम्यति । 'भ्रमु अनव-
स्थाने' (दि० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । 'ऊर्ध्वं च ग-
मादीनाम्' इति 'गमः कौ' (६।४।४०) इत्यत्र वार्तिकेन म-
लोप ऊर्ध्वं चादेशः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नेत्रोपरिभागस्थ-
रोमराजेः' ॥

कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यम्

किति ॥ कुरति । कूर्यते, वा । बाहुलकाच्च । 'कूर्च-
मस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कथनश्मश्रुकैतवे' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकं 'नासोपरिभ्रूद्वयमध्यस्य' ॥

तारकाक्षः कनीनिका ॥ ९२ ॥

तेति ॥ तारयति । 'वृ लवनादौ' (भ्वा० प० से०) ।
'ण्वल्' (३।१।१३३) । 'तारका ज्योतिषि' (वा० ७।३।४५)
इतीत्याभावः । 'तारको दैत्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दक्षि ।
कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्तारि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । बा-
हुलकादीनः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । टाप् (४।१।
४) । इत्वम् (७।३।४४) । 'कनीनिका तारकेक्षणः स्या-
त्कनिष्ठाङ्गुलावपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'अक्षः'
इति खेचरीव्यावृत्त्यर्थम् ॥*॥ द्वे 'नेत्रकनीनिकायाः' ॥
लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।

दृग्दृष्टौ च

लविति ॥ लोच्यतेऽनेन । 'लोच्छ दर्शने' (भ्वा० आ०
से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ नीयतेऽनेन ।
'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥
(२) ॥*॥ 'दाम्नी' (३।२।१८२) इति पक्षे ण् । 'नेत्रं
मयिगुणे वल्लभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नयां तु
नेत्री नेतारि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ईक्ष्य-
तेऽनेन । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।
११७) । 'ईक्षणं दर्शने दक्षि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चष्टे । चक्षतेऽनेन, वा । 'चक्षिङ्' (अ० आ० अ०) ।
'चक्षेः शिब' (उ० ३।१।१९) इत्युसिः । शित्वादनार्धधा-
तुकत्वात् ख्याञ् न ॥—बाहुलकात् ख्याञ् न—इति सु-
कुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (५) ॥*॥ अश्रुते । अनेन वा । 'अश्रु-
व्याप्तौ' (खा० आ० से०) । 'अशेर्नित्' (उ० ३।१।५६)
इति कसिः ।—'अश्रुः शिब' इति मुकुटोऽपाणिनीयः ।

यद्वा अक्षति । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ०
४।१।१८) ॥ (६) ॥*॥ पश्यति । 'दक्षिर् प्रेक्षणे' (भ्वा०
प० अ०) । किप् (३।२।७८) । यद्वा दृश्यतेऽनया । संप-
दादित्वात् (वा० ३।३।१०८) किप् । 'किन्प्रत्ययस्य' (८।
२।६२) इति बहुव्रीह्याश्रयणात् किप्यपि कुत्वम् ॥ (७)
॥*॥ किन् (३।३।९४) । 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने' इति हैमः ॥
(८) ॥*॥ अष्ट 'नेत्रस्य' ॥

अस्तु नेत्रास्तु रोदनं चास्त्रमश्रु च ॥ ९३ ॥

अस्त्रिवति ॥ अस्त्रति । अश्रुते वा कण्ठम् । 'अस्त्रादि-
त्वात्' (उ० ५।२९) इति रुक्पक्षे । 'अस्रः कोणे कचे पुंसि
ह्रीवमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'जगरे चाश्रम-
श्रुणि' इत्युष्ममेदात्तालव्यप्रकरणेक्षेत्रे तालव्यशमपि ॥ (१)
॥*॥ नेत्रयोरस्तु ॥ (२) ॥*॥ रुद्यते । 'रुदिर् अश्रुविमो-
चने' (अ० प० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) बाहुल-
कात् । 'रोदनं क्रन्दनेऽक्षेऽपि दुरालम्भौषधौ स्त्रियाम्' इति
मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नेत्रोदकस्य' ॥

अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ

अपेति ॥ अपाङ्गति 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) अपकृष्टोऽङ्गाद्वा । अपकृष्टान्यङ्गान्य-
स्माद्वा । 'अपाङ्गस्त्वङ्गीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च' इति
विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'बाह्यौ' इति शेषः ॥*॥ एकम् 'नेत्र-
प्रान्तयोः' ॥

कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ।

केति ॥ कटावतिशयितावक्षिणी यत्र । 'बहुव्रीहौ स-
वध्यक्ष्णोः' (५।४।११३) इति षच् । कटं गण्डमक्षति वा ।
'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ।
'कटाक्षकाक्षौ' इति रभसात् काक्षोऽपि ॥ (१) ॥*॥ अ-
पाङ्गेन दर्शनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटाक्षस्य' ॥

कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥

केति ॥ कीर्यते शब्दग्रहणाय क्षिप्यते । यद्वा कीर्यते
शब्दोऽस्मिन् । किरति शरीरे मुखं वा । 'कृ विक्षेपे' (उ० प०
से०) । 'कृञ्जृप्ति' (उ० ३।१०) इति नः । यद्वा कर्णयति ।
'कर्णं मेदने' (उ० उ० से०) अदन्तः । अच् (३।३।१३४) ।
'कर्णः पृथासुते ज्येष्ठे सुवर्णलौ श्रुतावपि' (इति मेदिनी) ।
यत्तु—करोति शब्दज्ञानम्—इति मुकुटः । तत्र । हस्वान्न-
प्रत्ययाविधानात् ॥ (१) ॥*॥ शब्दो गृह्यतेऽनेन । 'ग्रह-
वृद्ध' (३।३।५८) इत्यप् । संज्ञायां 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् विधीयते घापवादत्वात् । योगार्थमात्रे तु स न ॥
(२) ॥*॥ श्रूयतेऽनेन । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) ।

१—'प्रावर्तयन्नदीमसैर्दिवां तपोषितां च सः' इति माघे र-

त्तार्थेन सह छेपादसं दन्त्यसम्—इति मुकुटः ॥

इन् (उ० ४।१५९) ॥ (३) ॥*॥ श्रूयतेऽनया । क्तिन् (३।३।९४) । 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्यान्नायवार्तयोः त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ल्युट् वा करणे (३।३।११७) । 'श्रवणं श्रुतौ च कर्णे नक्षत्रे न नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ० ४।१८९) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कर्णस्य' ॥

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।

उत्तेति ॥ उत्तमं च तदङ्गं च 'सन्महत्-' (३।१।६१) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ श्रीयते उष्णीषादिना । 'श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च' (उ० ४।१९४) इत्यसुन् । 'शिरः प्रधाने सेनाग्रे शिखरे मस्तकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥*॥ शिरोवाची शिरोऽदन्तो, रजोवाची रजस्तथा ॥ (२) ॥*॥ 'कुमारशीर्षयोः' (३।२।५१) इति ज्ञापकाच्छिरःशब्दस्य शीर्षादेशः ॥ (३) ॥*॥ मुह्यत्यस्मिन्नाहते । 'मुह वैचित्र्ये' (दि० प० से०) । 'श्वनुक्षन्-' (उ० १।१५९) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ मस्यते स्म । 'मसी परिणामे परिमाणे वा' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शिरसः' ॥

चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः ९५

चीति ॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ 'कुन्तला मूर्धजास्त्वस्त्राश्चिकुराश्चिकुराः कचाः' इति दुर्गः ॥ (१) ॥*॥ कुन्तं कुन्ताग्राकारं लति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कुन्तलश्चपके बाले यवे ना भूम्नि नीवृति' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । जलादित्वात् (३।१।१४०) णः । बल्यतेऽवरुध्यते वा । घञ् (३।३।१९) । 'बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ । नालिकेरे हरिद्रायां मल्लिकासिचपि त्रियाम् । वाच्यल्लिङ्गोऽर्भके मूर्खे हीवरे पुंनपुंसकम् । अलंकारान्तरे मेध्ये बाली बाला त्रुटिल्लियोः' इति (पवर्गायादौ) मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ कच्यते । 'कच बन्धने' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । कचत्यात्मानं वा । अच् (३।१।१३४) । 'कचः शुष्कव्रणे केशे बन्धे पुत्रे च गीर्पते । कचा करेण्वाम्' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ क्लिश्यते 'क्लिश बन्धे' () । 'क्लिश उपतापे' (दि० आ० से०) वा । क्लिभ्राति । 'क्लिश् विवाधायाम्' (त्र्या० प० से०) 'क्लिशेरन् लो लोपश्च' (उ० ५।३३) । के शेते वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यल्लृक् । कस्य शिरस ईशो वा । 'केशः स्यात्पुंसि वरुणे हीवरे कुन्तलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ शिरसि रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'केशस्य' ॥

तद्वन्दे कैशिकं कैश्यम्

तदिति ॥ केशानां समूहः । 'अचित्तहस्ति-' (४।२।४७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ 'केशाश्चाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्' (४।२।४८) (२) ॥*॥ द्वे 'केशवृन्दस्य' ॥

अलकाश्चूर्णकुन्तलाः ।

अलेति ॥ अलति, अल्यते, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृयादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । 'अलका कुबेरपुर्यामल्लियां चूर्णकुन्तले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चूर्णस्य कर्चूरादिशोदस्य कुन्तलाः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुटिलकेशानाम्' ॥

ते ललाटे भ्रमरकाः

त इति ॥ भ्रमर इव 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'अथ भ्रमरको भ्रजे गैरिके चूर्णकुन्तले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ललाटगतकेशानाम्' ॥

काकपक्षः शिखण्डकः ९६ ॥

काकेति ॥ काकस्य पक्ष इव ॥ (१) ॥*॥ शिखाया अण्ड इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति, स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) वा कन् । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'शिखण्डौ तु शिखावहौ' इति तालव्यादौ रभसः । 'शिखण्डो वर्हचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ शकन्धादित्वं केचिन्नेच्छन्ति । 'शिखाण्डकशिखण्डकौ' इति वाचस्पतिमुभूती ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सामान्येन शिखायाः' । बालानां शिखाया वा । 'बालानां तु शिरः कार्यं त्रिशिखं मुण्डमेव वा' ॥

कवरी केशवेशः

केति ॥ कूयते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'कोररन्' (उ० ४।१५५) । 'जानपद-' (४।१।४२) इति ङीप् ।—कं शिरो वृणोत्याच्छादयति । '-ऋवर-' (४।१।४२) इति निर्देशादणं बाधित्वाच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः ।—कृष्णवर्णा कं वृणोति वा—इति स्वामी चोक्तसूत्रादर्शनमूलकौ । 'कवरं लवणाम्लयोः । कवरी केशविन्यासशक्योः' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ केशानां वेशो मार्जनाबन्धविशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशबन्धरचनायाः' ॥

अथ धम्मिल्लः संयताः कचाः ।

अथेति ॥ धमति । 'धम ध्वाने' सौत्रः । विच् (३।२।७५) । मिलति । 'मिल संगमे' (तु० प० से०) । बाहुलकात् । धम् चासौ मिलश्च । 'मो नो धातोः' (८।२।६४) इति सौत्रेषु न भवति ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चूडा' इति ख्यातस्य ॥

शिखा चूडा केशपाशी

शीति ॥ शेते । 'शीडो ह्रस्वश्च' (उ० ५।२४) इति खः । 'शिखा शाखावर्हिचूडालाल्लिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे शि-

फायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चुब्धते । 'चुड समुच्छ्राये' (चु० प० से०) । 'चुरादीनां णिज्वा' इति पक्षे सिदादिपाठात् (३।३।१०४) अद्दीर्घत्वे । 'चूडा शिखाप्रयोः । बाहुभूषावलम्ब्योश्च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ केशानां पाशः । अल्पः केशपाशो गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिरोमध्यस्थचूडायाः' 'चोटी' इति ख्यातायाः ॥

व्रतितनस्तु जटा सटा ॥ ९७ ॥

व्रेति ॥ व्रतितः शिखा । जायते, जन्यते वा । 'जनेष्टन् नलोपश्च' (उ० ३।३०) । यद्वा जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'जटा लम्बकचे मूले मांस्यां लक्षे पुनर्जटी' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सटति । 'पट अवयवे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'सटा जटाकेसरयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'कोटीरस्तु जटा सटा' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'व्रतितः शिखायाम्' ॥

वेणिप्रवेणी

वेणीति ॥ वेणिति । 'वेणु निशामनवादित्रादानगमनज्ञानचिन्ताद्यु' (भ्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रग्रह उपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थः ॥ (२) ॥*॥ 'करणश्रोणिवेणयः' इति स्त्रीकाण्डे निगमः ॥*॥ 'वेणी' सेतुप्रवाहयोः । देवतादे केशबन्धे' इति हैमः ॥*॥ द्वे 'प्रोषितभर्तृकादिधार्यकेशरचनाविशेषस्य' ॥

शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ।

शीति ॥ शिरसि भवः । 'शरीरावयवाच्च' (४।३।५५) इति यत् । 'ये च तद्धिते' (६।१।६१) इत्यत्र 'वा केशेषु' इति वचनाद्वा शीर्षन् । 'शीर्षण्यं तु शीर्षके । सुकेशे पुंसि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्यासंपृक्ते स्नानादिनिर्मले वा केशे' ॥

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥

पेति ॥ पादयते । 'पश बन्धे' चुरादिः । घञ् (३।३।१९) । घः (३।३।११८) वा । 'पाशस्तु मृगपश्यादिवन्धने । कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात्कचान्ते निकरार्थकः । छात्राद्यन्ते च निन्दार्थः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पक्षयते । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । घः (३।३।११८) वा । 'पक्षो मासार्थके गेहपार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ हसति, हस्यते, वा । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) ।

'हसिमृगिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करि-करे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो व्राते' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कचवाचकात् परे सन्तः । कलापोऽर्थो येषाम् ॥*॥ त्रीणि 'कलापार्थस्य' ॥

तनूरुहं रोम लोम

तेति ॥ तन्वां रोहति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । 'तनूरुहं तु लोत्रि स्यात्पतत्रे च नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'तनूरुहस्तु पुत्रे गरुति लोत्रि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रोहति । 'नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन्' (उ० ४।१।५१) इति साधु । यद्वा रुयते । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । मनिन् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ कपिलकादिलात् (वा० ८।२।१८) ललम् । लयते वा । मनिन् (३।२।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रोमणः' ॥

तद्वद्धौ श्मश्रु पुंसुखे ।

तदिति ॥ तस्य वृद्धिस्तस्याम् । श्म मुखं श्रयति । 'श्रिन् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । श्मनि मुखे श्रूयते । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०) सितद्व्यादिलात् (वा० ३।२।१८०) डुः । संपदादिक्रिप् (वा० ३।३।१०८) वा । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् तुक् ॥ (१) ॥*॥ पुंसो मुखे ॥*॥ एकं 'दाढिकायाः' ॥

आकल्पवेपौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥

आकेति ॥ आकल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'कृपो रो लः' (८।२।१८) । अकल्पयते वा । आकल्पयति वा । स्वार्यण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'आकल्पः कल्पने वेशे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वेषणम्, विष्यते, वा । 'विष्ट व्यसौ' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) । वेवेष्टि वा । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ तालव्यशान्तोऽपि । वेशनम् । विष्यते वा । विशति वा । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । प्राग्वत् । त्रिष्वप्यधिकरणे घञ् (३।३।१९) वा । 'वेशो वेद्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ नयति । णिच् (३।२।७५) । गुणः (७।३।८४) ॥ निनो नेत्रस्य, नेनेर्तुर्वा पथ्यम् । संज्ञापूर्वकवान्न ह्रस्वः ॥ 'नेपथ्यं तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेपमेदे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यङ्गं प्रतिख्यातं वा कर्म । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥*॥ प्रसाध्यतेऽनेनाङ्गम् । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अलंकाररचनादिकृतशोभायाः' ॥

दशैते त्रिषु

देति ॥ एते वक्ष्यमाणा रोचिष्णुपर्यन्ताः ॥

१—केपुचिन्मूलपुस्तकेषु तु 'व्रतितः सा' इति पाठ उपलभ्यते । 'सा जटायां च राक्षस्यां पतने दुर्मगलियाम्' इति कचित्पुस्तके हैमः ॥ 'सुप्तोऽपि प्रबुद्धः' इति कादम्बरीक्षेपश्च ॥

१—रु शब्दे इत्युत्तरम् 'रुह गतौ भाषणे वा' इत्यपि पाठः ।

अलंकर्तालंकरिण्यश्च

अलमिति ॥ अलं करोति । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥*॥ 'अलंकृञ्-' (३।२।१३६) इतीण्यच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अलंकरणशीलस्य' ॥

मण्डितः ।

प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥

मेति ॥ मण्ड्यते स्म । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रसाध्यते स्म । 'साध सं-सिद्धौ' (स्वा० प० अ०) स्वार्थेण्यन्तः । क्तः (३।३।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अलं क्रियते स्म ॥ (३) ॥*॥ भूष्यते स्म । 'भूष अलंकारे' (भ्वा० प० से०) ॥ (४) ॥*॥ परिष्क्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'संपदिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति सुट् । 'परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'भूषितस्य' ॥

विभ्राड् भ्राजिण्युरोचिष्णू

वीति ॥ भ्राजते तच्छीलः । 'भ्राजभास-' (३।२।१७७) क्तिप् ॥ (१) ॥*॥ 'भुवश्च' (३।२।१३८) इति चाड् । भ्राजेरपि इण्यच् ॥ (२) ॥*॥ रोचते तच्छीलः । 'अलंकृ-ञ्-' (३।२।१३६) इतीण्यच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अलंका-रादिना शोभमानस्य' ॥

भूषा तु स्यादलंक्रिया ।

(भिविति ॥ भूषणम् । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ अलंकरणम् । 'कृञः श च' (३।३।१००) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भूषणक्रियायाः' ॥

अलंकारस्त्वामरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥
मण्डनं च

अलमिति ॥ अलंक्रियतेऽनेन । घञ् (३।३।११९) । 'अलंकारः कंकणादिषु । उपमादौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एवं परिष्कारोऽपि ॥ (३) ॥*॥ आ त्रियतेऽनेन । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ विभूष्यतेऽनेन ॥ (४) ॥*॥ मण्ड्यतेऽनेन । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'मण्डनं तु प्रसा-धने । मण्डनोऽलंकरिण्यौ' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'भूषाणाम्' ॥

अथ मुकुटं किरीटं पुनपुंसकम् ।

अथेति ॥ मङ्कतेऽनेन वा । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादुटः । आगमशालस्यानित्यत्वान्न नुम् । ए-कोकारम् ॥*॥ (मुकुटम्, इति) द्वयुकारपाठे बाहुलकाद् धातोरेत उः ॥ (१) ॥*॥ किरिति । अनेन वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृतृकृपेः क्रीटन्' (उ० ४।१।८५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'किरीटस्य' ॥

चूडामणिः शिरोरत्नम्

चूडेति ॥ चूडया मणिः । 'चूडामणिः काकचिचा-फले मूर्धमणावपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शिरसो रत्नम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरोमणेः' ॥

तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥

तेति ॥ 'तरस्तु तरणे पुंसि' (इति मेदिनी) । तरं ला-ति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'तरलं चञ्चले षिन्ने भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागूसु-रयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हारस्य मध्यं हारमध्यं गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति ङः ॥*॥ 'एकम्' ॥

वालपाश्या पारितथ्या

वेति ॥ वालपाशे केशसमूहे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । वालेषु पाश्या पाशसमूहो वा ॥ (१) ॥*॥ परितस्तथाभूताः पारितथा एव । चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वायें ष्यच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सीमन्त-स्थितायाः स्वर्णादिपट्टिकायाः' । स्वामी तु—प्रथमं वा-लवन्धनमुक्तावलीनाम्—इत्याह ॥

पत्रपाश्या ललाटिका ।

पत्रेति ॥ पाशसमूहः पाश्या पत्रमिव पाश्या ॥ (१) ॥*॥ ललाटस्यालंकारः । 'कर्णललाटात्कनलंकारे' (४।३।६५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ललाटाभरणस्य' ॥

कर्णिका तालपत्रं स्यात्

केति ॥ कर्णस्यालंकारः । प्राग्वत् । 'कर्णिका कर्णभू-षणे । वीजकोशे सरोजस्य करमध्याङ्गुलावपि । कुट्टिन्धां ह-स्तिहस्ताग्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ तालस्य पत्रम् । 'ता-लपत्रं तु कुण्डले । स्यात्तालपत्रो रण्डायाम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ 'ताटङ्कः' अप्यत्र । सुवर्णरचितस्यापीदमेव नाम ॥*॥ द्वे 'कर्णाभरणस्य' ॥

कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥

कुण्डेति ॥ कुण्डते, कुण्ड्यते, वा । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । 'कुडि रक्षायाम्' (चु० प० से०) वा । वृषा-दित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । कुण्डं कुण्डलाकारं लाति वा । 'कुण्डलं कर्णभूषायां पाशेऽपि वलयेऽपि च । दाश्चन-द्रुगुद्ध्योः स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्णस्य वेष्ट-नम् । वेष्ट्यतेऽनेन । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुण्डलस्य' ॥

त्रैवेयकं कण्ठभूषा

त्रैवेयेति ॥ त्रीवायां भवम् । 'कुलकुक्षित्रीवाभ्यः श्वा-स्यलंकारेषु' (४।२।९६) इति ढकञ् ॥*॥ -'त्रीवाया अण्

च' (४।३।५७) इति ढलि 'त्रैवेयम्' अपि—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ भूयतेऽनया । 'भूष अलंकारे' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । कण्ठस्य भूषा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रीवामरणस्य' 'कण्ठा' इति ख्यातस्य ॥

लम्बनं स्याल्ललन्तिका ।

लेति ॥ लम्बते । 'लवि अवलंसहे' (भ्वा० आ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ लडति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । 'लटः शतृ-' (३।२।१२४) 'उणितश्च' (४।१।१६) इति डीप् । 'शप्पयनोर्निलम्' (७।१।८९) इति नुम् । डलयोरेकलम् । ललन्त्येव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'किंचिल्लम्बमानकण्ठभूषणस्य' ॥

स्वर्णैः प्रालम्बिका

स्वेति ॥ सैव ललन्तिका सुवर्णैः कृता प्रालम्बते । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'लम्बकण्ठिकायाः' ॥

अथोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥१०४॥

अथेति ॥ सैव ललन्तिका मुक्ताभिः कृता ॥*॥ उरसः सूत्रमिव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मौक्तिकमालायाः' ॥

हारो मुक्तावली

हेति ॥ हियते मनोऽनेन । हियते वा । घञ् (३।३।१९९) यद्वा हारयति मनः । स्वार्थ्यन्तादच् (३।१।१३४) ॥ 'हारो मुक्तासरे युधि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुक्ता-नामावली दीर्घा पङ्क्तिः ॥ (२) ॥*॥ मिदादिपाठात् (३।३।१०६) अडि हारा । 'हारा मुक्तावली हारः' इति रमसः ॥*॥ द्वे 'मुक्ताहारस्य' ॥

देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिकः ।

देवेति ॥ 'हारः' शतयष्टिकः सन् । देवैश्छन्द्यते । 'छदि संवरणे' (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) ॥ (१) ॥*॥ 'यष्टिर्हारलताशस्त्रभेदयोः' इति विश्वः ॥ 'यष्टिर्लता सरः सरिः' इत्यनेकार्थमाधवी ॥*॥ एकं 'शतलतिक-हारस्य' ॥

हारभेदा यष्टिभेदाद्गुत्सार्धगोस्तनाः ॥ १०५ ॥

अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका ।

सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥१०६॥

हारैति ॥ यैष्टीनां भेदात् हारभेदाः स्युः । गुध्यते । 'गुध

१—'सत्रैवेयस्त्वमसि फणिना' इति राजशेखरः इति मुकुटः ॥

२—'हैमे तु 'अर्धहारश्चतुःषष्टिर्गुच्छमाणवमन्दराः । अपि गोस्तन-गोपुच्छावर्धमर्धे यथोत्तरम्' इत्युक्तम् । अन्ये तु 'चतुःषष्टिलतो हारोऽष्टाष्टहीना यथोत्तरम् । रश्मिकलापौ माणवकोऽर्धहारोऽर्धगुच्छकः । कलापच्छन्दो मन्दरश्च गुच्छः सप्ततियष्टिकः' इत्याहुः ॥

परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः कित् । बाहुलकाद्भूषावो न । 'गुत्सः स्यात्सवके स्तम्बे हारमिद्वन्धिपणयोः' इति दन्त्यान्तेषु मे-दिनी ॥*॥ छान्तोऽपि । 'स्याद् गुच्छः स्तवके स्तम्बे हा-रभेदकलापयोः' (इति मेदिनी) । गूयते । 'गुड् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकाच्छक् । 'द्वात्रिंशत्तत्त्वो गुच्छः' ॥ (१) ॥*॥ 'गुच्छार्धस्तत्त्वसंख्यकः' । गुत्सः गुत्सार्धः । समप्रविभागाभावात् पुंस्त्वम् । चतुर्विंशतिय-ष्टिको हारो गुत्सार्धः ॥ (१) ॥*॥ 'चतुर्विंशत्ततो हारश्च-तुःसरिश्च गोस्तनः' । गोः स्तन इव ॥ (१) ॥*॥ 'विंशतिय-ष्टिको हारो माणवः परिकीर्तितः' । 'अर्धेनैकदेशेन कृतो हारः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७२) ॥ (१) ॥*॥ मा-णवो बालः । स इव । यावादिलात् (५।४।२९) कन् । 'माणवको हारभेदे बाले कुपुरुषे वटौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकसरा । एका चासावावली च ॥ (१) ॥*॥ एकाद्यत्येव सप्तविंशतिमुक्ताभिः कृता । नक्षत्राणां मालेव ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकमेकैकम् ॥

आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् ।

आवेति ॥ आ उप्यते । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) संज्ञायां (५।३।७५) वा कन् ॥ (१) ॥*॥ परिहियते 'ऋहलोर्ध्वत्' (३।१।१२४) । परिहार्य एव । प्रज्ञाघण् (५।४।३८) ॥ यद्वा घञन्ताच्चतुर्वर्णादिलात् (वा० ५।१।१२०) स्वार्थे ण्यन् ॥ (२) ॥*॥ कटति कट्यते वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) । 'कटकोऽस्त्री नितम्बेऽर्धे-न्तिनां दन्तमण्डने । सामुद्रलवणे राजधानीवलययोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'वलिमलितनिभ्यः कयन्' (उ० ४।९९) ॥ 'वलयः कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'प्रकोष्ठाभरणस्य' ॥

केयूरमङ्गदं तुल्ये

कयिति ॥ के बाहुभिरसि यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । खर्जादिलात् (४।९०) ऊरः । बाहुलकाद्विरोपः । 'हलदन्तात्' (६।२।९) इति सप्तम्या अलुक् ॥ (१) ॥*॥ अङ्गं दयते, दायति, दयति वा । 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ 'अङ्गदः कपिभेदे ना केयूरे तु नपुंसकम् । अ-ङ्गदा याम्यदिगदन्तिहस्त्यामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रगण्डभूषणस्य' ॥

अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

अङ्गुलीति ॥ अङ्गुलौ भवम् । 'जिह्वामूलाङ्गुलेश्च' (४।

३।६२) । स्थायं कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥—कपिलकादि-
लात् (वा० ८।२।१८) 'अङ्गुलीयकम्'—इति मुकुटः ॥
तत्र । तत्र रेफानुवादेन लविधानात् । लानुवादेन रेफवि-
धानाभावात् ॥ 'बालमूल'—(वा० ८।२।१८) इति वक्तुं श-
क्यत्वात् ॥ (१) ॥*॥ ऊर्मिरेव । 'इवे'—(५।३।९६) इति
कन् ॥ ऊर्मिं प्रकाशं कायति वा ॥ 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयो-
र्लोभ्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'अङ्गुलीभूषणस्य' ॥

साक्षराङ्गुलिमुद्रा सा

सेति ॥ सा ऊर्मिका । अक्षरैः सहिता चेत् । अङ्गुल्यां
मुदं राति । 'आतः' (३।२।३) इति कः ॥ मोदते वा । 'मुद
हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायितश्चि'—(उ० २।१३)
इति रक् । अङ्गुल्या मुद्रा ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

कङ्कणं करभूषणम् ।

कङ्केति ॥ कं शुभं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । कङ्कते वा । 'कक लौत्ये' (भ्वा०
आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति 'अनुदा-
त्तेतश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति वा युच् । पृषोदरादि-
लात् (६।३।१०९) णलम् । 'कङ्कणं करभूषणाय सूत्रमण्ड-
नयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ करं भूषयति । करो
भूष्यतेऽनेन वा । ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'क्लीबं मण्डने
सूत्रे कङ्कणं करभूषणम्' इति रभसः । 'हस्तमण्डनसूत्रे
स्यात् कङ्कणो ना प्रतीसरः' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'मणिवन्धभूषणस्य' ॥

स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा १०८
क्लीबे सारसनं च

स्त्रीति ॥ मखं गतिं लाति । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ।—मीयते । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (खा० उ०
अ०) । 'कलम्बादयश्च' इति साधुः—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
तत्सूत्रस्योच्चवल्दत्तादिष्वदर्शनात् । 'मेखलाद्रिनितम्बे स्या-
द्रशनाखङ्गवन्धयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ काञ्चते ।
'काचि दीप्तिवन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।
११८) । वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ।—'अन्येभ्योऽपि' इति
दीर्घः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । धातोरेव दीर्घवत्त्वात् । 'अन्ये-
भ्योऽपि' इत्येतादृशस्य दीर्घविधायकस्याभावात् 'अन्येषाम-
पि' (६।३।१३७) इति वक्तुं युक्तत्वाच्च । 'काञ्ची स्यान्मे-
खलादात्रि प्रमेदे नगरस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥

१—पुंलिङ्गोऽप्ययम् 'अयं मैथिल्यमिहानं काकुत्स्थस्याङ्कुरी-
यकः' इति भट्टिप्रयोगात्—इति मुकुटः ॥ २—'काञ्चीगुण-
स्यानमनिन्दितायाः' इति कुमारः 'काञ्चिदामपिहितैकतरोरुः'
इति माघः—इति मुकुटः ॥

सपति । 'षप समवाये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तन्
स्वायं (ज्ञापि० ५।४।५) कन् । सप्तभिरनेकाभिः किङ्किणीभिः,
सप्त खरान् वा कायति । 'आतः' (३।१।१३६, २।३) इति
कः । गौरादिः (४।१।४१) ।—कायन्ति अस्याम् । मूलवि-
भुजादिलात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । अ-
धिकरणे तत्प्रवृत्तेरसंभवात् ॥ (३) ॥*॥ अश्रते 'अश्रद्
व्याप्तौ संचाते च' (खा० आ० से०) । अश्राति । 'अश भो-
जने' (क्र्या० प० से०) । 'अशे रश् च' (उ० २।७५) इति
यू रशादेशः । यद्वा, रशति । 'रश शब्दे' सौत्रः । 'बहुलम-
न्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । ताल्व्यमध्या ॥*॥ द-
न्यमध्यापि । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'रस आस्वा-
दने' (बु० उ० से०) । 'बहुलम्' (उ० २।७८) इति युच् ।
'प्यासश्चन्थ'—(३।३।१०७) इति वा युच् । 'तालव्या अपि
दन्याश्च शम्बशम्बलशूकराः । रशनापि च जिह्वायाम्' ॥
'रसनं निखने स्वादे रसना काञ्चिजिह्वयोः' इत्यजयधरणी।
'रसनं खदने ध्वाने रसना काञ्चिजिह्वयोः । रसनं चापि
रास्त्रायाम्' इति विश्वप्रकाशः ॥ एवमुभयमुभयत्र साधु ॥
(४) ॥*॥ सारमुत्कृष्टं सनमस्य । 'षण संभक्तौ' (भ्वा० प०
से०) । घः (३।३।११८) । सहारसनेनाल्पशब्देन वा । 'मे-
खलायां सारसनमुखे च तनुत्रिणाम्' इति दन्यादौ र-
भसः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्त्रीकटिभूषणस्य' ॥ 'स्त्री' इत्य-
विवक्षितम् । पुंस्कटिभूषणेऽपि ।—स्त्रीकट्यां वल्लग्रन्थने—
इति स्वामी । '—एका यष्टिर्भवेत्काञ्ची मेखला लष्ट यष्टि-
काः । रसना षोडश ज्ञेयाः कलापः पञ्चविंशकः'—इति
भेदस्तिह न विवक्षितः ॥

अथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु ।

अथेति ॥ पुंसां कट्यां चेत् काञ्ची । शृङ्खलैः खलति ।
'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषो-
दरादिः (६।३।१०९) । 'शृङ्खलं पुंस्कटीकाभ्यां लोहरजौ
च बन्धने' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पुरुषकटी-
स्थकाञ्च्याः' ॥

पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रिण्याम् ॥ १०९ ॥

पेति ॥ पादस्याङ्गदमिव । यद्वा पाद एवाङ्गम् । पादाङ्गं
यति, दायति, दयते, वा । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । 'देङ् पालने' (भ्वा० आ०
अ०) । 'आतोऽनुप'—(३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥
तुलां तुलया वा कोटयति । 'कुंठ प्रतापने' चुरादिः । 'अच
इः' (उ० ४।१।३९) । तुलाकारं कोटिरग्रमस्य । 'तुलाको-
टिर्मानमेदंस्त्वुदे स्यान्नूपुरेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥

२—'क्षुभितसिन्धुमनीरशनेः शनैः' इति भारवियमकाट—
इति मुकुटः ॥ २—'रसनावन्धो रतिकलहेषु, न दानानुमतिषु'
इति वासवदत्ताश्लेषात्—इति मुकुटः ॥

मञ्जति । 'मजि ध्वनौ' सौत्रः । बाहुलकादीरन् ।—'गम्भी-
रादयश्च' इतीरन्—इति मुकुटोऽपाणिनीयो गम्भीरादिगणा-
भावात् ॥ (३) ॥*॥ 'नुवनम्' नूयते, वा । 'नू स्तुतौ'
(तु० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । नुवि पुर-
ति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इयुपध-' (३।१।
१३५) इति कः । 'मञ्जीरोऽञ्जी स नूपुरः' इति रभसः ॥
(४) ॥*॥ चलारि 'नूपुरस्य' ॥

हंसकः पादकटकः

हंसेति ॥ हंस इव कायति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।
२।१०१) इति डः । हंस इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति
कन् वा ॥ (१) ॥*॥ पादस्य कटको वलयः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'नूपुरस्य' ॥—षडपि पर्यायाः—इत्येके ॥

किंकिणी क्षुद्रघण्टिका ।

किमिति ॥ किञ्चित् किणं करोति । किणशब्दात् 'त-
त्करोति' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तादच् (३।१।१३४) ।
गौरादिः (४।१।४१) ॥*॥—कङ्कणी—इति स्वामी ॥ कङ्क-
नम् । 'ककि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
कङ्के गतावणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच्
३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) शकन्धादिः (वा० ६।
१।९४) । यद्वा कं सुखं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कङ्कणः स्यात्प्रतिसरः कङ्क-
णी क्षुद्रघण्टिका' इति भागुरिः ॥ (१) ॥*॥ घण्टेव । 'इवे-'
(५।३।९६) इति कन् । यद्वा घण्टति, घण्टयति, वा । 'घटि
दीप्तौ' (चु० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । क्षुद्रा चासौ
घण्टिका च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षुद्रघण्टिकायाः' 'घुघुरा-
ख्यस्य' ॥

त्वक्फलकमिरोमाणि वस्त्रयोनिः

त्वेति ॥ लगादि । वस्त्रस्य योनिः कारणम् ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वस्त्रयोनेः' ॥

दश त्रिषु ॥ ११० ॥

देति ॥ वक्ष्यमाणानि तन्त्रकान्तानि दश ॥

वालकं क्षौमादि

वैति ॥ वल्कस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ क्षुमाया विकारः । प्राग्वत् ॥ क्षौमादि
वालकम् । 'क्षौमं वल्कलजांशुके । शणजेऽतसीजे' (इति मे-
दिनी) । 'क्षौमवस्त्रस्य' एकम् ॥

१—वाल्कक्षौमफालकार्पासवादरकौशेयराङ्गवानाहतनिष्प्रवाणि-
तन्त्रकाणि—इति स्वामी ॥—वक्ष्यमाणानि क्षौमादिवर्जवालकफा-
लादीनि निष्प्रवाण्यन्तानि दश त्रिषु त्रिलिङ्गानि । चकारादेकादशं
तन्त्रकम्, इति सुभूतः—इति मुकुटः ॥

फालं तु कार्पासं वादरं च तत् ।

फेति ॥ फलस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४)
इत्यण् । 'फालं तु वसने फाल उत्सुतौ' (इति हैमः) 'क्लीवं
सीरोपकरणे' (इति मेदिनी) 'पुंस्ति शंकरसीरिणोः' ॥ (१)
॥*॥ कर्पास्या वदरायाश्च विकारः फलम् । 'अवयवे च-'
(४।३।१३५) इत्यण् । तस्य 'फले लुक्' (४।३।१६३) ।
कार्पासस्य वदरस्य च विकारः । प्राग्वदण् (४।३।१३४) ॥
(२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कार्पासवस्त्रस्य' ॥

कौशेयं कृमिकोशोत्थम्

काविति ॥ कोशे संभूतः । 'कोशाद्भुज्' (४।३।४२) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'पीतांवरादेः' ॥

राङ्गवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥

रेति ॥ रङ्गौ भवम् । 'रङ्गोरमनुष्येऽण् च' (४।२।१००)
इत्यण् । 'मृगरोमजम्' मृगशब्देन पशुमात्रं ग्राह्यम् । तेन
कम्बलाद्यपि राङ्गवम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऊर्णादेः' ॥

अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरे ।

अनेति ॥ न आहतम् ॥ (१) ॥*॥ प्रोयतेऽनया । 'वेज्
तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७)
इति ल्युट् । निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशलाकास्मात् । 'निष्प्र-
वाणिश्च' (५।४।१६०) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ तन्त्रादचि-
रापहतम् । 'तन्त्रादचिरापहते' (५।२।७०) इति साधु ॥ (३)
॥*॥ नवं च तदम्बरं च ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'छेदभोग-
क्षालनरहितवस्त्रस्य' ॥

तत्स्यादुद्रमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥

तदिति ॥ धौतयोः प्रक्षालितयोर्वस्त्रयोर्युगम् । उद्रम्य-
तेऽमिलयते । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अनीयम्
(३।१।९६) ॥ (१) ॥*॥ 'युगम्' इत्यविवक्षितम् ॥*॥
एकम् 'धौतवस्त्रयुगस्य' ॥

पत्रोर्णं धौतकौशेयम्

पेति ॥ पत्रेषु कृतोर्णा पत्रोर्णास्त्यत्र । अर्शआद्यच् (५।
२।१२७) । 'पत्रोर्णं धौतकौशेये पत्रोर्णः शोणकद्रुमे' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ धाव्यते स्म । 'धावु गतिशुद्धोः' (भ्वा०
उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) धौतं च तत्कौशेयं च ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'धौतकौशेयस्य' ।—प्रक्षालितकौशेयमेव पत्रोर्णा-
ख्यम्—इत्यन्ये ॥

बहुमूल्यं महाधनम् ।

वैति ॥ बहु मूल्यमस्य ॥ (१) ॥*॥ महद् धनं मूल्य-
मस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुमूल्यवस्तुनः' ॥

क्षौमं दुकूलं स्यात्

क्षाविति ॥ क्षौति । क्षयते, वा । 'दु क्षु गन्दे' (अ०

प० से०) । 'अतिस्तुषु-' (उ० १।१४०) इति मन् ।
क्षोमपटे डुकृतेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥३॥—क्षुमाया वि-
कारः । क्षौमम्—इति स्वामी । पर्यायान्तराभिधानाय पुनर-
भिहितम् ॥ (१) ॥३॥ दुष्टं कूलति । 'कूल आवरणे' (भ्वा०
प० से०) । 'इयुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पट्टवस्त्रस्य' ॥

द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

द्वे इति ॥ नि वीयते स्म । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । संप्रसारणादि (६।१।१५) ।
(६।१।१०८) (६।४।२) ॥३॥—निवृत्तम्—इति स्वामी ॥
(१) ॥३॥ प्रात्रियते स्म 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'प्रावृतवस्त्रस्य' ॥
स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः ।

स्त्रीति ॥ दश्यते । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) ।
भिदाद्यङ् (३।३।१०९) । 'दशा वर्त्यामवस्थायां वस्त्रान्ते
भून्नि पुंस्त्रियोः' इति रभसः ॥ (१) ॥३॥ वस्यते । 'वस आ-
च्छादने' (आ० आ० से०) । 'वस स्नेहनादौ' जुरादिः । जु-
रादीनां णिज्वा । 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) । 'वस्तिर्द्वयो-
र्निरुहे नाम्यधो भून्नि दशासु च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'वस्त्रान्तावयवानाम्' ॥

दैर्घ्यमायाम आनाहः

दायिति ॥ दीर्घस्य भावः । 'गुण-' (५।१।१२४) इति
घञ् ॥ (१) ॥३॥ आयम्यतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) । आ-
यमनं वा । आयाति वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
'अतिस्तुषु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (२) ॥३॥ आन-
ह्यतेऽनेन । 'गृह वन्धने' (दि० उ० अ०) घञ् (३।३।१९)
॥३॥ 'आरोहः' इति क्वचित्पाठः । आरुह्यतेऽनेन । घञ्
(३।३।१९) । 'आरोहस्त्वरोहे च वरयोषित्कटावपि । आ-
रोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥३॥ त्रीणि वस्त्रादैर्दैर्घ्यस्य ॥

परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

पेति ॥ परिणह्यतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥३॥
विशालस्य भावः तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वि-
स्तारस्य' 'पनहा' इति ख्यातस्य ॥

पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्

पेति ॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-
कादत् । भूतपूर्वं पटत् । 'भूतपूर्वं चरट्' (५।३।५३) यद्वा
'पटत्' इत्यव्यक्तं शब्दं चरति करोति । अच् (३।३।१३४) ।
यद्वा पट इवाचरति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्त्वा' (वा०
३।१) । शत्रन्ताच्चरट् (५।३।५३) ॥ (१) ॥३॥ जीर्णं च
तद्वन्नं च ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जीर्णवस्त्रस्य' ॥

समौ नक्तककर्पटौ ।

सेति ॥ नजते । 'ओ नजी ब्रीडे' (तु० आ० से०) ।
बाहुलकात्तन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । नक्तं कं
मुखमस्माद्वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥३॥
क्वचित् 'लक्तकः' इति पाठः । लक्तयते स्म । 'लक्त आस्वा-
दने' () । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।
४।५) ॥ (१) ॥३॥ किरिति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) वा । करोति ।
'डुकृञ्' (तु० उ० अ०) वा । विच् (३।२।७५) कर् चासौ
पठश्च । यद्वा करस्य पटः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'प्रस्वेदादिमार्जनार्थहस्तस्यवस्त्रख-
ण्डस्य' । स्वामी तु—द्रवद्रव्यं येन पूयते तत्र रूढोऽयम्—
इत्याह । मुकुटस्तु—मलिनत्वादिदुष्टजीर्णवस्त्रखण्डस्य ॥

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

वेति ॥ वस्यतेऽनेन । 'वस आच्छादने' (अ० आ०
से०) । घृन् (उ० ४।१।५९) ॥ (१) ॥३॥ आच्छाद्यतेऽनेन
ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥३॥ वस्यतेऽनेन । 'वसेर्णित्'
(उ० ४।१।१८) इत्यधुन् ॥ (३) ॥३॥ विल्यतेऽनेन । 'विल
वसने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । गौरादिः (४।
१।४१) ।—'कल्पचेलट्' (६।३।४३) इति टित्वनिपात-
नाद्वा ङीप् । 'चेलो नीचेऽधमे त्रिषु । नपुंसकं तु वसने' ।
इति मेदिनी ॥ (४) ॥३॥ वस्यतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७)
'वसनं छादने वस्त्रे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥
'अंशुः सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणे चण्डदीधितेः' (इति हैमः) ।
अंशन् कायति । कः (३।२।३) । यद्वा अंशुभिः काशते ।
'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा०
३।२।१०१) इति डः । 'अंशुकं श्लक्ष्णवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रो-
त्तरीययोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ 'पटोऽस्त्री कर्पटः
शाटः सिचयप्रोतलक्तकाः' इति रभसः ॥३॥ षट्
'वस्त्रस्य' ॥

सुचेलकः पटोऽस्त्री

स्विति ॥ शोभनं चेलमेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।
४।५) । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि,
(५।) ॥ (१) ॥३॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्या०
प० से०) । 'पट विस्तारे' (तु० उ० से०) वा । अच्
(३।१।१३४) । यद्वा पठ्यतेऽनेन । 'पट भासने' (तु० उ०
से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२१) इति घो धित्वा-
दन्यस्मादपि । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञि संज्ञापूर्व-
कलाद्वयभावः । 'क्वचिदपवादविषयेऽन्युत्सर्गोऽभिनिविशते'
() इति घञ्विषये 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो
वा—'अर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—इति मुकुटः ।
तत्र । परिगणनात् । 'पटश्चित्रपटे वस्त्रेऽस्त्री, त्रियालङ्घने

पुमान्' (इति मेदिनी) ।—'अन्त्री' इति चिन्त्यम् । द्वयोर-
दर्शनात्—इति स्वाम्येव चिन्त्यः । उत्तरभसमेदिन्योः 'अन्त्री'
इति दर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोभनचस्त्रस्य' ॥

ना वराशिः स्थूलशाटकः ।

नेति ॥ वरं श्रेष्ठं वरणं वा अश्रुते । इन् (उ० ४।१।१८)
'वराशिर्ना' इति तालव्यान्ते शाब्दिकः ॥*॥ 'वराशिः'
स्यात्स्त्रज्वरे वराशिः स्थूलशाटके' इति दन्त्यान्तेषु रभसः ॥
(१) ॥*॥ शटती । 'शट रुजादौ' (भ्वा० प० से०) । ण्युल्
(३।१।१३३) । स्थूलश्चासौ शाटकश्च ॥ (२) ॥*॥ 'वरा-
शिर्ना' इत्यन्वयः ॥*॥ द्वे 'स्थूलपटस्य' ।—चत्वार एका-
र्थाः—इत्येके ॥

निचोलः प्रच्छदपटः

नीति ॥ निचोल्पते । 'जुल समुच्छ्राये' चुरादिः । घञ्
(३।३।१९) । यद्वा चोज्यते । 'जुड कृतौ' चुरादिः । घञ्
(३।३।१९) । डलयोरेकलम् । 'निचोलं तु नपुंसकम्' इति
रभसः ।—स्त्रियां 'निचोली' इत्यपि—इति राजदेवः ॥*॥
निचुलोऽपि । 'निचुलस्तु निचोले स्यादिज्जलाख्यमहीरुहे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रच्छदति । प्रच्छद्यते वा । 'छद
संवरणे' (जु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घः (३।१।
११८) वा प्रच्छाद्यतेऽनेन वा । चुरादिष्यन्तात् घः (३।३।
१८) । 'छादेयै—' (६।४।९६) इति ह्रस्वः । प्रच्छदश्चासौ
पटश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'डोलिकाद्यावरणपटस्य' ।—
स्त्रीपिधानपटस्य 'वुरका' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥—येन
तूलशय्यादि प्रच्छाद्यते तस्य—इति स्वामी ॥

समौ रल्लुककम्बलौ ॥ ११६ ॥

सेति ॥ रमते । क्तिप् । (३।२।१७८) । 'गमादीनां कौ'
(वा० ६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७९) ॥ लाति ।
क्तिप् (३।२।१७८) । रत् चासौ लश्च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा रमणम् ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । रत् क्रीडा लक्ष्यतेऽनेन ।
'लक आस्वादने' () घः (३।३।११८) । रत् लाति ।
कुन् (उ० २।३।२) वा । 'रल्लुकः कम्बले स्मृतः । तथैव
कम्बलमृगे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कम्बति, कम्ब्यते, वा
'कम्ब गतौ' () । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कल्च् ।
संज्ञापूर्वकत्वान्नलोपो न । 'कम्बलः किमिसान्नयोः । नागप्र-
भेदे प्रावारे वैकक्ष्ये कम्बलं जले' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'कम्बलस्य' ॥

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोशुकैः ।

अन्तेति ॥ अन्तरे भवम् । गहादित्वात् (४।२।१३८)
छः ॥ (१) ॥*॥ उपसंवीयतेऽनेन । 'व्येन् संवरणे' (भ्वा०
उ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ परिधीयते ।
'इधान् धारणे' (जु० उ० अ०) । 'कृसल्युट्' (३।३।११३)

इति ल्युट् ॥ (३) ॥*॥ अधोदेहभागस्यांशुकम् ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'परिधानचस्त्रस्य' ॥

द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥ ११७ ॥
संव्यानमुत्तरीयं च

द्वाविति ॥ प्र त्रियतेऽनेन । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ०
से०) । 'वृणोतेराच्छादने' (३।३।५४) इति घञ् । 'उपसर्ग-
स्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ उत्तरे
ऊर्ध्वभागे आसज्यते । 'घञ सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ्
(३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ 'बृहती वसनान्तरे' (इति मेदि-
नी) ॥ बृहत्येव । 'बृहत्या आच्छादने' (५।४।६) इति कन् ॥
(३) ॥*॥ संवीयतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७) । 'संव्यानं
छदनंऽशुके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ उत्तरस्मिन्देह-
भागे भवम् । गहादित्वात् (४।२।१३८) छः ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'उपरिचस्त्रस्य' ॥

चोलकूर्पासकौ स्त्रियाः ।

चोलेति ॥ चोल्पतेऽनेन । 'जुल समुच्छ्राये' (जु०
प० से०) अच् (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा ।
अल्पश्चोलः । गौरादिः (४।१।४९) । चोली ॥ (१) ॥*॥
'कूर्परः स्यात्कफोणौ च जानुन्यपि च पुंस्ययम्' (इति मे-
दिनी) । कूर्परेऽस्यते कूर्परोऽस्यतेऽत्र वा । 'अशु क्षेपणे' (दि०
प० से०) । कूर्परे आस्ते वा । 'आस उपवेशने' (अ०
आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।
'कूर्पासस्त्वर्धचोलकः' इति हारावली ॥ (१) ॥*॥—आ-
प्रपदीनकशुकस्य, 'स्त्रीणां कञ्जुलिशाख्यस्य' द्वे—इति
स्वामी ॥

नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

नीति ॥ नितरां शीर्येते हिमानिलावत्र । अनेन वा । 'शू
हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शू वायुवर्णनिवृत्तेषु' (वा०
३।३।२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति
दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रावरणस्य' ॥

अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम् ।

अर्धेति ॥ 'ऊरोरर्धम्' । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२) इति
समासः । अर्धोरौ काशते । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।
१०१) इति डः ॥*॥ चण्डां कोपनां वरस्त्रियमतति । कुन्
(उ० २।३।२) । 'अर्धोरुकं वरस्त्रीणां वासश्चण्डातकः स्मृतः'
इति पुंस्काण्डे वोपालितापुंलिङ्गोऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ल-
हंगा' इति ख्यातस्य ॥

१—'स्त्रियाः' इति विशेषणोक्तम् । पुंसोऽप्येतावुपमानादिति
सुभूतिः ॥ द्वे स्त्रीपुंसकंचुलिकायाः—इति मुकुटः ॥

स्यात्रिणाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥११९॥

स्यादिति ॥ आप्रपदं प्राप्नोति । 'आप्रपदं प्राप्नोति' (पा३।८) ॥ (१) ॥*॥ यदाप्रपदं प्राप्नोति तदाप्रपदीनम् ॥*॥ एकं 'पादाग्रपर्यन्तलम्बमानवस्त्रस्य' ॥

अस्त्री वितानमुल्लोचः

अस्त्रीति ॥ वितन्यते । घञ् (३।३।१९) । 'वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुनपुंसकम् । क्लीबं वृत्तविशेषे स्यात्रिलिङ्गो मन्दतुच्छयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ऊर्ध्वं लोचति । 'लोचृ भासने' (बु० उ० से०) । ऊर्ध्वं लोच्यते । 'लोचृ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । कुत्वं तु 'निष्ठायामनिटः' (वा० ७।३।५३) इति वचनादस्य तु तत्र सेट्त्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वितानस्य' 'चंदवा' इति ख्यातस्य ॥

दूष्याद्यं वस्त्रवेदमनि ।

द्विति ॥ दूष्यते । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । ण्यन्तात् 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'दोषो णौ' (६।४।९०) इत्युः । 'दूष्यं त्रिषु दूषणीये क्लीबं वस्त्रे च तद्गृहे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आद्येन कुटरपटकुटीपटवासादिग्रहः । एकं 'वस्त्रगेहस्य' ॥

प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा १२०

प्रतीति ॥ प्रति सिनोति । प्रतिसीयते । वा । 'पिञ् वन्धने' (खा० उ० अ०) । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ जवलस्याम् । 'जुः' सौत्रो गतौ वेगे च । ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥ 'यमनिका' इति वा पाठः । यमयति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ तिरस्करोति । प्रह्लादिलात् (३।१।१३४) णिनिः । निपातनाद्बुद्ध्यभावः । संज्ञापूर्वकत्वाद्वा ॥*॥ तिरस्कियतेऽनया । ल्युट् (३।१।११७) । 'तिरस्करिणी' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'व्यवधानपट्याः' 'कनात' इति ख्यातायाः ॥

कचित् 'पर्यङ्किका परिकरः पर्यङ्कश्चावसक्थिका । अञ्चलं त्वं शुक्रान्ते स्यान्नीवी सारसनश्च यः' ॥

परिकर्माङ्गसंस्कारः

पेति ॥ परि मलवर्जनार्था क्रिया परिकर्म स्नानोद्वर्तनादि ॥*॥ 'प्रतिकर्म' इति कचित्पाठः ॥ (१) ॥*॥ अङ्गं संस्कियतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शरीर-शोभाधायककर्मणः' ॥

स्यान्मार्ष्टिर्माजना मृजा ।

स्यादिति ॥ मार्जनम् । 'मृजू शौचालंकरणयोः' चुरादिः । आवादिलात् (वा० ३।३।९४) क्तिन् । 'तिवृत्र-' (७।२।९)

इति नेट् । णिलोपः (६।४।५१) ।—वाहुलकात्तिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ 'प्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । 'मार्जनो लोभश्राखिनि । मार्जनं शुद्धिकरणे मार्जना मुरजध्वनौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रोञ्छनादिनाङ्गनिर्मलीकरणस्य' ॥

उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे

उद्वेति ॥ उद्वर्त्यतेऽनेन । 'वृत्त वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ उत्साद्यतेऽनेन । 'पद्म विशरणदौ' (तु० प० अ०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) । 'उत्सादनं समुल्लेखोद्वर्तनोद्वाहनेषु च' इति हैममेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उद्वर्तनद्रव्येणाङ्गनिर्मलीकरणस्य' ॥

आप्लाव आप्लवः ॥ १२१ ॥

स्नानम्

आप्लेति ॥ आप्लवनम् । 'हुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'विभाषाङि स्तुवोः' (३।३।५०) इति वा घञ् ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ 'प्ला शौचे' (अ० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्नानस्य' ॥

चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकः

चेति ॥ चर्चनम् । 'चर्च अध्ययने' (बु० उ० से०) । 'चिन्तिपूजिकथि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । 'चर्चा स्यान्मर्म-मुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ 'धालर्थनिर्देशे ण्वुल्' (वा० ३।३।१०८) । 'चर्चिका' । ततः स्वार्थे घञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (२) ॥*॥ तिष्ठति । 'घ्रा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकात्सः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'स्थासकः पुंसि चार्चिक्ये जलादेरपि वुहुदे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चन्दनादिना देहविलेपनस्य' ॥

अथ प्रबोधनम् ।

अनुबोधः

अथेति ॥ प्रबुद्धिः । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ अनुपूर्वाद्भावे घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गतगन्धस्य प्रयत्नेनोद्बोधनस्य' । यथा कस्तूरिकादेर्मयादिना ॥

पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे ॥ १२२ ॥

पेति ॥ पत्राकारा लेखा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ पत्रार्थोऽङ्गुलिरङ्गुलिव्यापारः ॥ (२) ॥*॥ समे स्त्रियाम् ॥*॥ द्वे 'स्तनकपोलादौ रचितस्य, केसरदिना तिलकविशेषस्य' ॥

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।

द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्

तेति ॥ तमालपत्रमिव । तदाकृतित्वात् । 'तमालपत्रं तापिच्छे तिलके पत्रके' इति विश्वः ॥३॥ 'तमालस्तिलके खगे' इति विश्वात्तमालोऽपि ॥ (१) ॥३॥ तिलति । 'तिल लेहने' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'तिलकोऽध-
दमभिदोः पुण्ड्रके तिलकालके । तिलकं रुचके लोत्रि' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ चित्रयति । 'चित्र चित्रक्रियायाम्' (चु० उ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । चित्रं करोति वा । 'अन्येभ्योऽपि (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रमिच्छुपाटिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ विशि-
नष्टि । 'शिष्टल विशेषणे' (रु० उ० अ०) । ण्वल् (३।१। १३३) । 'विशेषकोऽस्त्री तिलके विशेषयितरि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ द्वितीयं तिलकम्, तुरीयं विशेषकं, च स्त्रियां न भवतः । किं तु पुनर्पुंसकयोः ॥३॥ चलारि 'लला-
टकृतस्य तिलकस्य' ॥

अथ कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥

काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं वाल्हीकपीतनम् ।

रक्तसंकोचपिशुनं धीरलोहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥

अथेति ॥ 'कुङ्कुम्' इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा कुक्यते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुमच् । 'आच्छी-' (७।१। ८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागात्तुम् ॥ (१) ॥३॥ क-
शति, कश्यते वा 'कश शब्दे' () । 'कशेर्मुट् च' (उ० ४।३२) इतीरन् । 'गम्भीरादयश्च'—इति मुकुट एत-
त्सूत्रादर्शनमूलकः । कश्मीरे जन्मास्य । 'काश्मीरं कुङ्कुमे-
ऽपि स्यादङ्गुष्करमूलयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ अग्नि-
रिव शिखा केसरोऽस्य । 'अथाग्निशिखमुद्दिष्टं कुसुम्मे कङ्कुमे-
ऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ त्रियते । 'वृन् वरणे' (खा० उ० से०) । 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'वरो
वृत्तौ । विटे जामातरि श्रेष्ठे देवतादेरभीप्सिते । वरं तु पु-
सृणे किञ्चिदिष्टे' इति हैमः । 'काश्मीरजं वह्निशिखं वा-
हिकं पीतनं वरम्' (इति वाचस्पतिः) ॥ (४) ॥३॥ वल्हते ।
'वल्ह प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादीकन् । व-
ल्हीकदेशे भवम् 'कच्छादिभ्यश्च' (४।२।१३३) इत्यण् ।
'वाल्हीकं वाल्हिकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्मदेशयोः' (इति त्रि-
काण्डशेषः) ॥३॥ 'काश्मीरं चारु वाल्हीकं संकोचं पिशुनं
वरम्' इति हलायुधाचार्येण ॥ (५) ॥३॥ पीतं करोति ।
'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताह्युः (३।१। १३३) । यद्वा पीयते । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । वा-
हुलकात्तनन्, गुणाभावश्च । 'पीतनं पीतदारुणि । कुङ्कुमे
हरिताले च पुमानात्रातुके मतः' (इति मेदिनी) ॥ (६)

रज्यते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ 'रक्तं
नील्यादिरञ्जिते । कुङ्कुमेऽसृज्यनुरक्ते प्राचीनामलकेऽरणे'
(इति हैमः) ॥ (७) ॥३॥ संकोचति, संकुच्यते, वा । यद्वा
संकोचयति, संकोच्यते, वा । 'कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठ-
म्भविलेखनेषु' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
घञ् (३।३।१९) वा ।—संकुचति—इति मुकुटो न सम्य-
क् ॥ 'कुच संकोचने' इत्यस्य कुटादित्वेनावि गुणाभावप्रस-
ङ्गात् । 'संकोचो मीनभेदे च बन्धं क्लीवं तु कुङ्कुमे'
इति मेदिनी ॥ (८) ॥३॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु०
प० से०) । 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५।५) इत्यु-
नन् । 'पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूच-
ककूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) ॥
(९) ॥३॥ दधाति । धीयते वा । 'डुधाब् धारणादौ' (जु०
उ० से०) । 'सुसूधाब्धभिभ्यः कन्' (उ० २।२४) । 'धुमा-
स्था-' (६।४।६६) इतीलम् । 'धीरो धैर्यान्विते स्वैरे बुधे
क्लीवं तु कुङ्कुमे ॥ (१०) ॥३॥ लोहितं च ॥३॥ लोहितमपि ।
'लोहितं रक्तगोशीर्षं कुङ्कुमे रक्तचन्दने' (इति मेदिनी) ॥
(११) ॥३॥ एकादश 'कुङ्कुमस्य' 'केसर' इति ख्यातस्य ॥

राक्षा लाक्षा जतु क्लीवे यावोऽलक्तो द्रुमामयः ।

रेति ॥ रक्षयते । अनया वा । 'रक्ष पालने' (भ्वा०
प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । प्रज्ञावण् (५।
४।३८) । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । अत एव 'लाक्षार्या
रक्षणे रक्षा' इति रुद्रः ॥ (१) ॥३॥ लक्षयते । अनया वा ।
'लक्ष दर्शने' (चु० प० से०) । प्राग्वत् ॥ (२) ॥३॥ जायते ।
'फलिपाटि-' (उ० १।१।८) इत्युः तोऽन्तादेशः । यत्तु—
बाहुलकात्तुगात्वाभावश्च—इति मुकुटः स उक्तसूत्रास्मरणमू-
लकः ॥ (३) ॥३॥ यौति । यूयते वा । अच् (३।१।१३४) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा यव एव । प्रज्ञावण् (५।४।३८) ।
'यावोऽलक्ते पाकभेदे' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ न लज्यते
स्म । 'ओ लज्जी व्रीडे' (तु० आ० से०) । बाहुलकात्तन् ।
यद्वा न लज्यते स्म । अमक्ष्यत्वात् । क्तः (३।२।१०२)
यद्वा न रक्तोऽस्यात् । 'कपिलिकादित्वात्' (वा० ८।२।१८)
लत्वम् ॥ (५) ॥३॥ द्रुमामामयः ॥ (६) ॥३॥
षट् 'लाक्षाः' 'महावर' इति ख्यातस्य ॥

लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञम्

लेति ॥ लुनाति, लयते, वा । 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ० १।
१२०) इत्यङ्गच् ॥ (१) ॥३॥ देवानां कुसुमम् । कुसुमेषु देव
इव । राजदन्तादिः (२।२।३१) । देवयोग्यं कुसुमं वा । शा-
कपार्थिवादिः (वा० २।१७८) ॥ (२) ॥३॥ त्रियः संज्ञा संज्ञा
यस्य ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'लवङ्गस्य' ॥

अथ जायकम् ॥ १२५ ॥

कालीयकं च कालानुसार्यं च

अथेति ॥ जयति गन्थान्तरम् । 'जि अभिमवे' (भ्वा०

प० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ कालस्य वर्णस्ये-
दम् । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।
५) ॥*॥ क्वचित् 'कालेयकम्' इति पाठः । कलेरिदम् । 'स-
र्वत्राभिकलिभ्याम्' (वा० ४।२।) इति ढक् । 'कालीयकं
च कालेयं वर्णकं कान्तिदायकम्' इति व्याडिः ॥ (२) ॥*॥
अनुस्रियते । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्यत् (३।१।
१२४) । कालेन वस्तुनानुसार्यम् । 'कालानुसार्यं शैलेये
कालीये शिंशपाद्भुमे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'सुगन्धद्रव्यभेदस्य' ॥

अथ समार्थकम् ।

वंशकागुरराजार्हलोहं कृमिजोङ्गकम् ॥ १२६ ॥

अथेति ॥ वंश इव । 'इवे प्रति-' (५।३।९६) इति कन्
॥*॥ क्वचित् 'वंशिक' इति पाठः । वंशोऽस्त्यत्र । ठन् (५।२।
११५) । 'राजार्हं वंशिकं नतम् । वनदुमः परमदो
वंशकं लोहनामकम्' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ न गुरु ।
यस्माद्वा । 'कुस्तुम्बुरुकधान्याकमगुरु वा पुंसि लघुनाम च'
इति वोपालितः । 'अगुरुस्त्वगुरौ लघौ । शिशिपायाम्' इति
हैमः । ('अगुर्वगैरु राजार्हम्' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ रा-
जानमर्हति । 'अर्हः प्रशंसायाम्' (३।२।१३३) इत्यच् ।
'राजार्हं जोङ्गके क्लीबं राजयोग्येऽभिधेयवत्' इति मेदिनी ॥
(३) ॥*॥ लुह्यते । 'लुह गार्धे' () । घञ् (४।३।१९९) ।
रोहति । अच् (३।१।१३४) । रलयोरैक्यम् । वा ।— 'लुञो
हः'—इति मुकुटस्थपाणिनीयः । 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहं
जोङ्गके सर्वतैजसे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ कृमिभिर्जन्य-
ते । 'अन्येष्वपि' (३।२।१०९) इति ङः ॥ (५) ॥*॥ जुङ्गति ।
जुङ्गयते, वा 'जुगि वर्जने' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।
३२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । बाहुलकाद्गुणो वा ॥ (६)
॥*॥ ('अगुरु प्रवरं लोहं क्रिमिजग्धमनार्यजम्' इति
शाश्वतः ॥*॥ षट् 'अगुरुणः' ॥

कालागुर्वगुरु

केति ॥ कालं च तदगुरु च ॥ (१) ॥*॥—'कालागुर्व-
ग्यगुरुच्यते'—इति सुभूतिः । द्वे 'कालागुरुणः' ॥

स्यात्तन्मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ।

स्यादिति ॥ मल्लिकापुष्पस्येव गन्धो यस्य । 'उपमानाच'
(५।४।१३७) इतीत् । यदगुरु मल्लिगन्धि तत् मङ्गल्या स्यात्
मङ्गले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।३।९८) इति यत् । 'मङ्गल्यः
स्यान्नायमाणाश्वत्थविल्वमसूरके । त्रियां शम्यामधःपुष्पी-
मिसिञ्जकृवचासु च । रोचनायामथो दध्नि क्लीबं शिवकरे
त्रिषु' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माङ्गल्यायाः' ॥

१—'नागरचित्तिलकः' इति दमयन्तीशेषः ॥

यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥

बहुरूपोऽपि

यक्षेति ॥ यक्षान् धूपायति । 'धूप संतापे' (भ्वा० प०
से०) । 'आयादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सर्जस्य सालस्य रसः ॥ (२) ॥*॥
न राति दुःखम् । बाहुलकाल्लक् ॥*॥—रालः—इति स्वामी ।
'अरालः सर्जवक्रयोः इति, 'रालः सर्वरसोऽरालो धूपको
वह्निवल्लभः' इति च रभसः ॥ (३) ॥*॥ सर्वे रस्यते ।
'रस आखादने' (चु० उ० से०) अदन्तः । ण्यन्तः । घञ्
(३।३।१९९) । अच् (३।३।५६) वा । सर्वे रसा यस्मिन् वा ।
नानाकृतिगन्धत्वात् ॥ (४) ॥*॥ बहूनि रूपाण्यस्य । 'बहु-
रूपः समरे विष्णौ सरटे धूपके शिवे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'रालस्य' ॥

अथ वृकधूपकृत्रिमधूपकौ ।

अथेति ॥ वृक इव धूपः । 'वृकधूपस्तु सरलद्रवकृत्रिम-
धूपयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कृत्रिमश्चासौ धूपश्च ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नानासुग-
न्धिकृतस्य दशाङ्गादिधूपस्य' ॥

तुरुष्कः पिण्डकः सिलहो यावनोऽपि

त्विति ॥ तुतोर्ति । 'तुर त्वरणे' (चु० प० से०) । बाहु-
लकादुस्, गुणाभावश्च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।
'तुरुष्कः सिलहके म्लेच्छजातौ देशान्तरेऽपि च' इति वि-
श्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) ।—पिण्डति । 'पिडि गतौ'—इति मुकुटस्थिन्यः ।
'पिडि गतौ' इत्यस्यात्मनेपदिषु पाठात् । 'पिण्डो वोले वले
सान्दे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिल्ह-
कयोरपि । ओडपुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीबमाजीवनायसोः ।
पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलावृज्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ लिह्यति 'लिह प्रीतौ' (दि० प० से०) । अन्तर्भावित-
ण्यर्थः । बाहुलकाल्लक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३)
॥*॥ यवनदेशे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्यण् । याव्यते
वा । यौतेर्ण्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'सिलहाख्यगन्धद्रव्यस्य' 'लोहवान' इति ख्यातस्य ॥
अथ पायसः ॥ १२८ ॥

श्रीवासो वृकधूपोऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ ।

अथेति ॥ पय एव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । पयसो
विकारो वा । 'तस्य विकारः' (४।३।१३३) इत्यण् ।
'सरलद्रवः श्रीपिष्टो दक्षिणरघृताह्वयः' इति रभसः ।
'पायसस्तु क्लीबपुंसोः श्रीवासपरमानयोः' (इति मेदिनी) ।
(१) ॥*॥ त्रियोः वासः । 'श्रीवासो वृकधूपे स्यात् पङ्कजे
मधुसूदने' (इति मेदिनी) ॥*॥ श्रीवासौ वासश्च, इति वा ।

‘श्रीवैपरचनाशोभाभारतीसरलद्रवे’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥
 ‘वृकः स्यात् कृत्रिमेऽनेकधूपेऽपि सरलद्रवे’ इति रभसः ।
 धूप्यतेऽनेन । ‘धूप संतापे’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।
 १८) । वृकनामा धूपः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥
 (३) ॥*॥ श्रियः सरलद्रवस्य पिष्टः । तच्चूर्णेन जमितत्वात्—
 इति मुकुटः ॥*॥ अन्ये तु—श्रीसंज्ञकः श्रियो वा वेष्टो नि-
 र्यासः—इत्याहुः ॥ (४) ॥*॥ सरलस्य देवदारोर्द्रवः ॥
 (५) ॥*॥ पञ्च ‘सरलद्रवस्य’ ॥

मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च

मृगेति ॥ मृगस्य नाभिः ॥ (१) ॥*॥ मृगस्य मदः ॥
 (२) ॥*॥ कसति गन्धोऽस्याः । ‘कस गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
 खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥
 (३) ॥*॥ मृगनाभिर्मृगमदो मृगः कस्तूरिकापि च’ इति
 माधवात् ‘मृगः’ अपि ॥*॥ ‘मदः’ अपि । ‘मदो रेतसि
 कस्तूर्याम्’ इति मेदिनी ॥*॥ ‘मुख्यराद्रक्षत्रिये नाभिः पुंसि,
 प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे’
 इति रभसात् ‘नाभिः’ अपि ॥*॥ त्रीणि ‘कस्तूर्याः’ ॥

अथ कोलकम् ॥१२९॥

ककोलकं कोशफलम्

अथेति ॥ कोलति । ‘कुल संस्थाने’ (भ्वा० प० से०) ।
 ण्वुल् (३।१।१३३) ॥*॥ रलयोरेकत्वात् ‘कोरकम्’ अपि ।
 ‘कोरकोऽस्त्री कुञ्जले स्यात्ककोलकमृणालयोः’ (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ ककन्तेऽत्र । ‘कक लौल्ये’ (भ्वा० आ० से०) ।
 संपदादिः (वा० ३।३।१०८) कोलति । ज्वलादित्वात् (३।१।
 १४०) णः । कक् च तत् कोलं च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
 ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ कोशे फलमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
 ‘फलकर्पूरस्य’ ‘गहुला’ इति ख्यातस्य ॥

अथ कर्पूरमस्त्रियाम् ।

घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥१३०॥

अथेति ॥ किरति । ‘कृ विक्षेपे’ (तु० प० से०) । कृणाति ।
 ‘कृन् हिंसायाम्’ (त्र्या० उ० से०) वा । करोति । ‘डुकृञ्
 करणे’ (त० उ० अ०) वा । विच् (३।२।७) । पूर्यते । ‘पूरी
 आप्यायने’ (दि० आ० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५)
 इति कः । कर् चासौ पूरश्च ।—कल्पते । ‘कृपू सामर्थ्ये’
 (भ्वा० आ० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः—इति
 खामिमुकुटौ । तच्चिन्त्यम् । ‘कृपो रो लः’ (८।२।१८) इति
 लत्वस्य दुर्वारत्वात् । बाहुकलात्तद्भावो वा बोध्यः ॥ (१)
 ॥*॥ घनो दृढः सारोऽस्य । ‘घनः सान्द्रे दृढे दाढ्ये’ इति
 विश्वः । घनस्य सार इव वा । शीतत्वात् शिताभ्राकारत्वाच्च ।
 ‘घनसारस्तु कर्पूरे दक्षिणावर्तपारदे’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
 चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥*॥ सितं श्वेत्यं बन्धनं वा
 चन्द्रं वा अग्रति । ‘अग्र गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’

(३।२।१) । सितं शौक्ल्यमग्रयति स्वसंबद्धम्, इति वा ।
 शुक्लत्वात् सिताभ्रमिव वा ॥*॥ ‘सिताभ्रः’ इति वा पाठः ।
 सिता आभा यस्य ॥ (४) ॥*॥ हिमा चासौ वालुका च ॥
 (५) ॥*॥ ‘वेणुसारस्तु (रेणुकावर्णं) कर्पूरो चन्द्रमस्य
 हिमाह्वयम् । वेधकः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ पञ्च
 ‘कर्पूरस्य’ ॥

गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्द्रनोऽस्त्रियाम् ।

गन्धेति ॥ गन्धवान् सारः स्थिरभागोऽस्य । गन्ध एव
 सारोऽस्य वा ॥ (१) ॥*॥ मलये जातः । ‘सप्तम्यां जनेर्दः’
 (३।२।९७) ॥ (२) ॥*॥ भद्रा श्रीरस्य । ‘हस्तिजाल्यन्तरे
 भद्रो वाच्यवच्छ्रेष्ठसाधुनोः’ इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ चन्द्र-
 यति । ‘चदि आह्लादे’ (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ल्युट्
 (३।४।११३) ॥ (४) ॥*॥ ‘मालयस्तु स्याच्छ्रीखण्डो
 रौहिणश्च सः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ चलारि ‘चन्द्र-
 नस्य’ ॥

तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

तैलेति ॥ तिलपर्णे वृक्षभेदे जाता । ‘तत्र जातः’ (४।
 ३।२५) इत्यण् । ङीप् (४।१।५) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।
 ४।५) । ‘केऽणः’ (७।४।१३) इति ह्रस्वः । ‘तैलपर्णी मल-
 यजे श्रीवासे सिहकेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गोः
 शीर्षमिव ।—तैलपर्णेगोशीर्षौ गिरी आकरावस्थ—इति खामी
 ॥ (१) ॥*॥ हरेरिन्द्रस्य चन्दनम् । हरिः कपिलवर्णं चन्द-
 नम् । ‘हरिचन्दनमस्त्री स्यात्त्रिदशानां महीरुहे । नपुंसकं
 तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 ‘चन्दनविशेषाणां’ पृथक् पृथक् ॥

तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।

कुचन्दनं च

तिलेति ॥ तिलस्येव पर्णान्यस्याः । ‘पाककर्ण-’ (४।१।
 ६४) इति ङीप् । यद्वा तिलपर्णी नदी आकरोऽस्याः ॥ (१)
 ॥*॥ पत्रमेवाङ्गमस्य । पत्रेष्वङ्गति । ‘अगि गतौ’ (भ्वा०
 प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘पत्राङ्गं न द्वयोर्भूजं पद्मके
 रक्तचन्दने’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ रञ्जयति । ‘रञ्ज
 रागे’ (भ्वा० उ० अ०) ण्यन्तः । युच् (उ० २।७८) । ल्युट्
 (३।३।११३) वा । ‘रञ्जनो रागजनने रञ्जनं रक्तचन्दने’
 (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रक्तं च तच्चन्दनं च ॥ (४)
 ॥*॥ निर्वन्धत्वात् कुत्सितं चन्दनम् । कौ चन्दनम् । इव
 वा । कुत्सितान्यन्यचन्दनान्यस्याद्वा । ‘कुचन्दनं च पत्राङ्गे
 द्रुभेदे रक्तचन्दने’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘र-
 क्तचन्दनस्य’ ॥

अथ जातीकोशजातीफले समे ॥ १३२ ॥

अथेति ॥ जात्याः कोशः ॥*॥ जातिरपि । ‘जातिर्जाती-

फलेऽपि च' इति रभसः ॥३॥ 'कोषोऽप्रकृते पेद्यां पात्रे जातिकोषे' इति रभसः ॥ (१) ॥३॥ जात्याः फलम् ॥३॥ 'फलम्' अपि । 'फलं' लामे जातिकोषे वाणाग्रे फलकेऽपि च' इति रुद्रः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जातीफलस्य' 'जाईफल' इति ख्यातस्य ॥

कर्पूरागरुकरुक्कूलैर्यक्षकर्मः ।

केति ॥ कर्पूरादिभिः समभागैः । यक्षप्रियः कर्मः ॥ (१) ॥३॥ 'कर्पूरागरुकरुक्कूलैर्यक्षकर्म' इति व्याडिः । 'कुङ्कुमागरुकरुक्कूलैर्यक्षकर्म' इति चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्मः' इति 'धन्वन्तरिः' ॥३॥ एकम् 'लेपविशेषस्य' ॥

गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥

नेति ॥ गात्रमनुलिप्यते यथा । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥३॥ वर्त्यते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) 'वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनी दीपदशादीपेषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ वर्ण करोति । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥३॥ विलिप्यतेऽनेन । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'गात्रानुलेपयोग्यस्य पिष्टवृष्टसुगन्धिद्रव्यस्य' । द्वौ द्वौ भिन्नार्थौ—इत्येके । 'गात्रानुलेपनी वर्तिर्विगन्ध्यथ विलेपनम् । वर्णकं चाथ विच्छिन्तिः स्त्रीकषायोऽङ्गरागगके' इति रभसात् । आद्यद्वयमुक्तार्थमेव । वर्णकादिद्वयं वृष्टचन्दनादिलेपमात्रस्य ॥

चूर्णानि वासयोगाः स्युः

चिविति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्णं प्रेरणे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'चूर्णौ धूलौ क्षारमेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ वासे सुगन्धिकरणे योगा उपायाः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पटवांसादिशोदस्य' ॥

भावितं वासितं त्रिषु ।

मेति ॥ भाव्यते स्म । 'भुनोऽवकल्कने' (तु० ग० सू०) इति ण्यन्तात् क्तः (३।२।१०२) । 'भावितं वासिते प्राप्ते' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ वास्यते स्म । 'वस लेहनादौ' (तु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वासितं भाविते रुते' इति मेदिनी ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'द्रव्यान्तरभावितस्य' ॥

संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् ॥ १३४ ॥

संस्केति ॥ माङ्गल्यधूपादिभिर्वस्त्रादीनां ताम्बूलादीनां च यः संस्कारः तत् । अधिकं वास्यते । 'वास उपसेवायाम्' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'गन्धपुष्पोपचारस्य' ॥

माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि

मेति ॥ मूर्ध्नि शिरसि । इदमतन्त्रम् । अन्यत्रापि माला भवत्येव । मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । मालैव वा । चतुर्वर्णादिव्यञ् (वा० ५।१।१२४) । 'माल्यं कुसुमतत्सजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ घञ् (३।३।१९) । मां लाति वा । कः (३।२।३) । 'माला तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि' (इति हैमः) ॥ (२) ॥३॥ सृज्यते । सृजति सुखं वा । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति क्तिन् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'मूर्ध्निधृतायाः कुसुमावलेः' ॥

केशमध्ये तु गर्भकः ।

केशेति ॥ गर्भ इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'केशमध्यगर्भस्य' ॥

प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि

प्रेति ॥ शिखातो लम्बमानम् ॥ प्रभ्रष्टितुं प्रवृत्तम् । 'भ्रंशु अधःपतने' (दि० प० से०) । 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (३।४।७१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'शिखायां लम्बमानपुष्पस्य' ॥

पुरो न्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥

प्विति ॥ तदेव माल्यं पुरोभागे न्यस्तं ललाटपर्यन्तम् । ललामसिब । इवार्थे कन् (५।३।९६) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ललाटधृतपुष्पस्य' ॥

प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्

प्रेति ॥ माल्यमेव कण्ठादूर्ध्वं लम्बमानम् । प्रालम्बते । 'लवि अवहंसने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ ऋजु लम्बितुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७०) इति णिनिः ॥३॥ एकम् 'कण्ठे ऋजुलम्बमानपुष्पस्य' ॥

वैकक्षकं तु तत् ।

यत्तिर्यक् क्षिप्तमुरसि

वैकेति ॥ विशिष्टः कक्षोऽस्माद्विकक्षमुरः । तत्र भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥३॥ यदुरसि उपवीतवत्तिर्यक् क्षिप्तम् । तत् ॥३॥ एकम् 'यज्ञोपवीतवत्तिर्यग्धृतपुष्पस्य' ॥

शिखास्वापीडशेखरौ ॥ १३६ ॥

शीति ॥ शिखाक्षिप्तं माल्यम् । आपीडयति । 'पीड अवगाहने' (तु० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ शिङ्कति । 'शिखि गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् नुम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शिखास्थमाल्यस्य' ॥

रचना स्यात्परिस्पन्दः

रेति ॥ 'रच प्रतियत्ने' अदन्तश्रुगदिः । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) ॥ (१) ॥ परिस्पन्दनम् । 'स्पदि किं-विचलने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । अधिकरणे (३।३।१९) च ॥ 'परिस्पन्दः' इति वा पाठः । 'स्पन्द प्रसवणे' (भ्वा० आ० से०) ॥ (२) ॥ द्वे 'शि-ल्पादिरचनायाः' ॥

आभोगः परिपूर्णता ।

आभोग इति ॥ आभोजनम् । प्राग्वत् घञ् (३।३।१८) । 'आभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतायन्नयोरपि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ परितः पूर्यते स्म 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति निष्ठानत्वम् । परिपूर्णस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥ द्वे 'सर्वोपचारपरिपूर्णतायाः' ॥

उपधानं तूपवर्हः

उपेति ॥ उपधीयते शिरोऽत्र । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ उपवृहतेऽत्र । अनेन वा । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'वृद्ध उद्यमने' (तु० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥ द्वे 'शिरोनिधानस्य' ॥

शय्यायां शयनीयवत् ॥ १३७ ॥**शयनम्**

शेति ॥ शय्यतेऽत्र । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'अयङ् यि-' (७।४।२२) इत्ययङ् । 'शय्या स्याच्छयनीयेऽपि गुम्फनेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ 'कृल्यल्युटः' (३।३।११३) इत्यधिकरणेऽनीयर् ॥ (२) ॥ ल्युट् (३।३।११७) अपि । 'शयनं सुरते निद्राशय्ययोश्च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ त्रीणि 'तूलिकादेः' मुकुटस्तु—शय्या-मात्रस्य—इति व्याख्यत ॥

मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः ।

मेति ॥ मञ्चते । 'मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ परितोऽङ्गयते । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।२।१९) । 'परे-श्च घाङ्कयोः' (८।२।२२) इति वा लत्वम् । 'पल्यङ्को मञ्चपर्यङ्कषीपर्यस्तिकास्तु च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ (३) ॥ खट्वते निद्राङ्गमिः । 'खट काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अश्वप्रुषि-' (उ० १।१५१) इति कुन् ॥ (४) ॥ चत्वारि 'पर्यङ्कस्य' ॥

गेन्दुकः कन्दुकः

गयिति ॥ गाते । 'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०) । विच्

(३।२।७५) । गा गच्छन्निन्दुरिव । 'इवे' (५।३।९६) इति कन् । गे गगने इन्दुरिव, इति वा ॥ (१) ॥ कन्यते । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । कं सुखं ददाति, दयते, यति, यच्छति, वा । मितद्वादिल्लात् (वा० ३।२।१८०) डुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) कं शिरो दुनोति, दवति, वा । 'डु दु उपतापे' (भ्वा० प० अ०) । 'डु गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा । प्राग्वत् ॥ (२) ॥ 'वीटा' इत्यपि भारते ॥ द्वे 'कन्दुकस्य' 'गैद' इति ख्यातस्य ।—'गालमसूरिया' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥

दीपः प्रदीपः

दीति ॥ दीप्यते । अनेन वा । दीपयति वा । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः घञ् (३।३।१९) वा अच् (३।१।१३४) वा ॥ (१) ॥ अन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः प्रः ॥ (२) ॥ 'दीपस्तु स्नेहाशः कज्जलध्वजः । दशेन्द्रधनो गृहमणिर्दोषातिलक इत्य-पि । शिखातरुर्दीपवृक्षो ज्योत्स्नावृक्षोऽथ लोचकः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्वे 'दीपस्य' ॥

पीठमासनम् ॥ १३८ ॥

पीति ॥ पठन्त्यत्र । 'पिठ हिंसासंक्षेपशयः' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (२।३।१२९) इति घञ् । बाहुलकादीर्घः । पीयतेऽत्र वा । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । बाहुलका-द्वक् । 'विष्टरः पीठमस्त्रियाम्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥ आस्यतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥ द्वे 'आस-नस्य' ॥

समुद्रकः संपुटकः

सेति ॥ समुद् गच्छति । 'अन्येष्वपि' (वा० ३।२।४८) इति डः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ संपु-व्यते । 'पुट संश्लेषणे' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥ द्वे 'संपुटस्य' ॥

प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः ।

प्रेति ॥ प्रति गृह्णाति । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति णः ॥ पक्षेऽच् (३।१।१३४) । 'प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्देये तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ पततो ग्रहः ॥ (२) ॥ द्वे 'पीकदानी' इति ख्यातायाः ॥

प्रसाधनी कङ्कृतिका

प्रसेति ॥ प्रसाध्यतेऽनया । 'साध संसिद्धौ' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'प्रसाधनी तु कङ्कलां सिद्धौ,

१—कज्जलस्येदं नाम ॥ २—अनिकारककारा 'कङ्कति-

कोपान्तेनाकेशम्' इति दमयन्तीशेषात् ॥

वेशे प्रसाधनम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ कङ्कते । 'ककि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादतच् । गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'केशणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा कस्य शिरसोऽङ्काः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । कङ्कष्वतति । कुन् (उ० २।३२) ।—कङ्कति । 'ककि लौल्ये'—इति मुकुटः । तत्र । तस्यानिदित्वात् । आत्मनेपदित्वाच्च । 'कङ्कती तु प्रसाधनी' इति क्लीकाण्डेऽमरमाला । 'कङ्कतं तु प्रसाधनम्' इति क्लीवकाण्डे च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशमार्जन्याः' 'कडही' इति ख्यातायाः ॥

पिष्टातः पटवासकः ॥ १३९ ॥

पीति ॥ पिष्टमतति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ पटो वास्यतेऽनेन । 'वास उपसेवायाम्' चुरादिः । घः (३।१।१८) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । पटं वासयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) वा । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिष्टातस्य' 'वुक्का' इति ख्यातस्य ॥

दर्पणे मकुरादशौ

देति ॥ दर्पयति । 'हप हर्पमोचनयोः' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । नन्यादिः (३।१।१३४) । 'हप संदीपने' चुरादिर्वा । 'आदशौ दर्पणः प्रोक्तः' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥ मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) 'मकुरदरौ' (उ० १।४०) इति साधुः ॥*॥ मुञ्चति ज्योतिः । 'मुच्छ मोचने' । अत्र पक्षे मुकुरो ध्रुवकारः । 'मकुरः स्यान्मुकुरवर्धने' वकुलद्रुमे । कुलालदण्डे' (इति मेदिनी) ॥*॥—'मङ्कुरः'—इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ आहृश्यते रूपमत्र । 'हशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'आदशौ दर्पणे टीकाप्रतिपुस्तकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥*॥ त्रीणि 'दर्पणस्य' ॥

व्यजनं तालवृन्तकम् ।

व्येति ॥ व्यजन्यनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'वा यौ' (२।४।५७) इति पक्षे वी न । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा वीभावो न ॥ (१) ॥*॥ तालस्येव वृन्तमस्य । ताले करतले वृन्तमिव बन्धनमस्य । 'वृन्तं प्रसववन्धे स्याद्वधाराकुचाग्रयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यजनस्य' ॥

इति नृवर्गविवरणम् ॥

संततिगोत्रजननकुलान्यभिनजान्वयौ ।

वंशोऽन्ववायः संतानः

समिति ॥ संतन्यते । 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०) ।

१—'किं तद्दर्पणमस्ति यत्र सकलम्' इति धर्मसेनः । अतः ङोवमपि—इति मुकुटः ॥

क्तिन् (३।३।९४) 'संततिः स्यात्पङ्क्तौ गोत्रे पारम्पर्ये च पुत्रपौत्राणाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गूयते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० प० से०) । घृन् (उ० ४।१।४५) । 'गोत्रा भूगव्ययोगोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयवोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जन्यते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'जन जनने' वा । (जु० प० से०) । ण्यन्तः । 'कर्मणि ल्युट्' (३।३।११३) । 'जननं वंशजननयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कूयते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्ध्रस्वः । कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) 'इयुपध-' (३।१।१३५) इति को वा । कुं भूमिं लाति । कः (३।२।३) वा । कौ लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च । भवने च तनौ क्लीवं कण्टकायौपधौ कुली' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अभिजन्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति निषेधाद्वा वृद्धिर्न । यद्वा अभितोऽभिमुखो वा जनो जन्मात्र । 'भवेद्भिजनः ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलध्वजे । कुलेऽपि च पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ अन्वीयते । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) वा । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (६) ॥*॥ उश्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'आच्छीनयोः' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागानुम् । यद्वा वन्यते । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाच्छः—वमति । 'भुवमिकुम्भ्यः' इति शक्—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रस्योऽज्ज्वलदत्तादिष्वदर्शनात् । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥*॥ अन्ववाय्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (८) ॥*॥ संतन्यते । घञ् (३।३।१९) । 'संतानः संततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे' (इति मेदिनी) । कर्तृकरणाधिकरणेष्वपि विग्रहः संभवति । आद्ये 'तनोतेः' (वा० ३।१।१४०) इति णः । अन्यत्र 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (९) ॥*॥ नव 'वंशस्य' ॥

वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥ १ ॥

वेति ॥ वर्ण्यते । 'वर्णं प्रेरणे' (जु० प० से०) घञ् (३।३।१९) । वर्णयति । अच् (३।१।१३४) वा । 'वर्णो द्विजदिशुक्लादियज्ञे गुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेपने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयवाचकस्य' वर्णा इत्येकम् ॥

विप्रक्षत्रियविदशद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ।

वीति ॥ विप्रश्च क्षत्रियश्च विदश्च शूद्रश्च । चलार एव वर्णाः 'चतुर्वर्णादीनाम्' (वा० ५।१।१२४) इति स्वार्थे ण्यच् ॥

राजवीजी राजवंश्यः

रेति ॥ राज्ञो वीजयितुं शीलमस्य । 'वीज व्यजने' अद-
न्तः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । यद्वा राज्ञो वीजम् ।
राजवीजमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ वंशो
भवः । दिगादियत् (४।३।५३) । राज्ञो वंश्यः । राजवंशो
साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'राजवंशोत्पन्नस्य' ॥

वीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥

वीति ॥ वीज्यते । 'अचो यत्' (३।१।९७) । यद्वा वी-
जमस्यास्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (वा० ५।२।१२०) इति
यप् ॥ 'वीजे भवः' । साधुः, वा ॥ (१) ॥*॥ कुले संभवति ।
अच् (३।१।१३४) । कुले संभवोऽस्य वा । यद्वा संभवत्-
स्मात् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) कुलस्य संभवः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'कुलमात्रोत्पन्नस्य' ॥

महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ।

मेति ॥ महच्च तत् कुलं च । महाकुलस्यापत्यम् । 'महा-
कुलादख्यौ' (४।१।१४१) ॥*॥ महत् कुलमस्य, इति वि-
ग्रहे तु (महाकुलः) हस्यादिरपि ॥ (१) ॥*॥ कुलस्यापत्य-
म् । 'कुलात्खः' (४।१।१३९) ॥*॥ 'अपूर्वपदादन्यतरस्यां
यङ्कुजौ' (४।१।१४०) ॥ 'कौलेयकः सारमेये कुलीने'
(इति मेदिनी) ॥*॥ 'कुल्यं स्यात्कीकसेऽन्यष्टद्वोणीसूर्यामिषे-
षु च । कुल्या पयःप्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिकौषधौ । कुलो-
द्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ अर्थेते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋहलोर्थत्'
(३।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ सभायां साधुः । 'सभाया यः'
(४।४।१०५) ॥ (४) ॥*॥ संश्र्वासौ जनश्च । 'सज्जनं तु
भवेत्क्लीवमुपरस्पर्शघटयोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात् कल्पना-
यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ साप्नोति धर्म-
म् । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'कृवापा-' (उ० १।
१) इत्युण् । 'साधुर्वाधुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्'
(इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कुलीनस्य' ॥

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो मिथुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥

आश्रमोऽस्त्री

वेति ॥ ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमध्युपचाराद्ब्रह्म ।
ब्रह्म चरितुं शीलमस्य । 'व्रते' (३।२।८०) इति 'सुपि-' (३।
२।७८) इति वा णिनिः । यद्वा ब्रह्म तपो ज्ञानं वा चरत्सर्जय-
त्यवश्यम् । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१)
॥*॥ गृहा दाराः सन्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥
वनमेव प्रस्थो, वनस्य वा प्रस्थः प्रदेशः । वनप्रस्थे भवः ।
'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ भिक्षणशीलः ।
'भिक्ष याचनायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'सनाशंसभिक्ष
उः' (३।२।१६८) ॥ (१) ॥*॥ चत्वारोऽवयवा यस्य । 'सं-
ख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२) ॥ चतुरवयवसमुदाये

॥*॥ आश्रम्यन्त्यत्र । अनेन वा । 'श्रमु तपसि' (दि० प०
से०) । घञ् (३।३।१९९) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।३४)
इति वृद्धिर्न । यद्वा आसमन्ताच्छ्रमोऽत्र । स्वधर्मसाधनहेता-
त् । 'आश्रमो ब्रह्मचर्यादौ वानप्रस्थे वने मठे । अस्त्रियाम्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'ब्रह्मचार्यादीनां' ॥

द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः ।

विप्रश्च ब्राह्मणः

द्वीति ॥ द्वे जाती जन्मनी यस्य । 'मातुरग्रेऽधि(वि)ज-
ननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धनात्' (मनुः २।१६९) । 'द्विजाति-
र्विप्राण्डजयोश्च पुंलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अग्र
आदौ जन्मास्य ॥ अग्रान्मुखाद्वा जन्मास्य । 'अग्रजन्मा
द्विजप्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृतः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥
भुवो भुवि वा देव इव ॥ (३) ॥*॥ 'वडवा कुम्भदास्यश्वा
स्त्रीविशेषो द्विजन्मनाम्' इति रभसः ॥ ('वडवाऽश्वाकुम्भ-
दास्योः स्त्रीविशेषे द्विजस्त्रियाम्' इति विश्वः) । वडवायां जा-
तः । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । वाडव इव वा । वा-
डनम् । 'वाड आह्वान्ये' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।
१८) । वालनम् । 'वल निरूपणे' चुरादिर्वा । घञ् (३।३।
१८) डलयोरेकलम् । वाडोऽस्यास्ति । 'अन्यत्रापि (न्येभ्योऽ-
पि) दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति वः । वाडं वाति । कः
(३।२।३) वा । 'वाडवं करणे स्त्रीणां घोटिकौघे नपुंसकम् ।
पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले' इति मेदिनी ॥
(४) ॥*॥ विप्राति । 'प्रा पूर्तौ' (अ० प० अ०) । 'आत-
श्चोपसर्गो' (३।१।१३६) इति कः । उप्यतेऽत्र वा । 'ऋज्रे-
न्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । विपाति । विपति । 'विप
क्षेपे' () वा ॥ (५) ॥*॥ ब्रह्मणोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्'
(४।१।९२) इत्यण् 'अन्' (६।४।१६७) इति टिलोपो न । ब्र-
ह्माधीते । 'तदधीते । तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् वा । ब्रह्म
जानाति । 'ज्ञेपे' (४।२।९२) इत्यण् वा ॥ (६) ॥*॥ 'व-
ऋजस्त्वनमो विप्रो वर्णज्येष्ठः कचो(ठे) द्विजः ।
मैत्रः पुनरुक्तजन्मा स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः । सूत्रक-
ण्ठः पुमान् विप्रे खजरीटकपोतयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥
षट् 'ब्राह्मणस्य' ॥

असौ षट्कर्मा यागादिभिर्युतः ॥ ४ ॥

असाविति ॥ असौ विप्रः । षट् कर्माण्यस्य । 'इज्याध्य-
यनदानानि याजनाभ्यापने तथा । प्रतिग्रहश्च तैर्युक्तः षट्क-
र्मा विप्र उच्यते' () ॥ (१) ॥*॥ एकं 'षट्कर्मणो
विप्रस्य' ॥

विद्वान्विपश्चिदोषहः सन्सुधीः कोविदो बुधः ।
धीरो मनीषी ह्यः प्रहः संख्यावान्पण्डितः कविः ॥ ५ ॥
धीमान्सूरिः कृती रुष्टिल्लब्धवर्णो विचक्षणः ।

दूरदर्शी दीर्घदर्शी

वीति ॥ वेति । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'लटः

शतृ' (३।२।१२४) । 'विदेः शतुर्वसुः' (७।१।३६) वा ।
 'विद्वान् ज्ञानिनि धीरे च विद्वानध्यात्मवेदके' इति धर-
 णिः । 'विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्' इति
 विश्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं निश्चिनोति, चेतति, चिन्तयति,
 वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ दोषं जानाति ।
 'आतोऽनुप-' (३।२।१) इति कः ॥ (३) ॥*॥ अस्ति ।
 शता (३।२।१२४) । 'श्रसोरल्लोपः' (६।४।१११) । 'सन्सा-
 धौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्युमयोः
 स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ सु सुष्ठु ध्यायति । 'ध्यै
 चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च'
 (वा० ३।२।१८०) इति क्तिप् संप्रसारणं च ॥ (५) ॥*॥
 कौति धर्मादि । 'कु शब्दे' (अ० प० से०) । कवते वा ।
 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । विच् (३।२।७५) । गुणः
 (७।३।८४) । कोर्वेदस्य विदः । वेत्ति । 'इगुपध-' (३।१।
 १३५) इति कः । यद्वा कवि वेदे विदा यस्य । 'विदां ज्ञाने
 च निर्दिष्टा मनीषायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (६)
 ॥*॥ बुध्यते । 'बुध ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'इगुपध-'
 (३।१।१३५) इति कः । 'बुधः सौम्ये च पण्डिते' (इति
 मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ धियं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) ।
 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । धियमीरयति । 'ईर गतौ'
 (अ० आ० से०) । अण् (३।२।१) वा 'धीरो धैर्यान्विते
 स्वैरे बुधे ह्रीवं तु कुङ्कुमे । स्त्रियां श्रवणतुल्यायाम्' ॥ (८)
 ॥*॥ मनीषास्यास्ति । ग्रीह्यादिलात् (५।२।११६) इति ॥ (९)
 ॥*॥ जानाति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।
 'ज्ञो ब्रह्मबुधविद्वत्सु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ एवं
 प्रज्ञः । 'प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति' (इति
 मेदिनी) ॥*॥ 'प्राज्ञः' इति पाठे तु प्रज्ञास्यास्ति । 'प्रज्ञा-
 श्रद्धा-' (५।२।१०१) इति णः ॥ (११) ॥*॥ संख्या
 विचारणास्तस्य । मनुप् (५।२।९४) ॥ (१२) ॥*॥ पण्ड्य-
 तेऽनया । 'पण्डि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।
 १०३) इत्यः । 'पण्डः षण्डे धियि स्त्री स्यात्' (इति
 मेदिनी) । पण्डा जातास्य । तारकादिलात् (५।२।३६)
 इतच् । यद्वा पण्डते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७४) इति कः ।
 इट् (७।२।३५) ॥ (१३) ॥*॥ कवते, कौति, वा । 'कुङ् शब्दे'
 (भ्वा० आ० अ०) । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) वा । 'अच्
 इः' (उ० ४।१३९) । 'कवृ षणै'—इति मुकुटश्चिन्त्यः । तस्यौ-
 ष्टयान्तलात् । कविशब्दस्य दन्तोऽष्टयान्तेषु पाठात् । 'कविर्वा-
 ल्मीकिकाव्ययोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात्खलीने तु योषिति'
 (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥*॥ धीरस्यास्ति । मनुप् (५।२।
 ११५) । 'धीमान् पण्डिते च बृहस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥
 (१५) ॥*॥ सूते, सूयते, वा । 'बृह् प्रसवे' (अ० आ०
 से०) । 'बृह् प्राणिगर्भविमोचने' (दि० आ० से०) वा ।
 'सूहः क्रिः' (उ० ४।६४) । एतेन—सुवति—इति विगृह्ण

स्वामी प्रत्युक्तः । उक्तनिर्देशसंभवात् ।—सुनोति । 'सुनो
 दीर्घश्च' इति रिदीर्घौ—इति वदन्मुकुटोऽपि । उज्ज्वलदत्ता-
 दिष्वस्यादर्शनात् ॥*॥ केचित्तु—'सूरौऽर्कहलयोः पुंसि' ।
 सूरः सूर्योऽस्त्युपास्यतयास्य । अत इनौ (सूरी) नान्तम्—
 इत्याहुः । 'दूरदृक् कोविदः सूरी' इति रभसः ॥ (१६)
 ॥*॥ प्रशस्तं कृतं कर्मास्य । इनिः (५।२।११५) । कृतम-
 नेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिर्वा । 'कृती स्यात्प-
 ण्डिते योग्ये' इति हैमः ॥ (१७) ॥*॥ कर्षति । 'कृष
 विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलका-
 त्तिर्वा । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । 'कृष्टिः स्यादाकर्षे स्त्री बुधे
 पुमान्' (इति मेदिनी) । रन्तिदेवोऽपि—'आकर्षणे स्त्रियां
 कृष्टिर्भवेत्वा तु विपश्चिती' इति ॥ (१८) ॥*॥ लब्धो वर्णः
 स्तुतिर्येन ॥ (१९) ॥*॥ विचष्टे । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि'
 (अ० आ० से०) । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (३।२।१४९)
 इति युच् । 'असनयोः' (वा० २।४।५४) 'बहुलं तपि'
 (वा० २।४।५४) इति वा ख्यान् न ॥ (२०) ॥*॥
 दूरान् दूराद्वा पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) ।
 प्रह्लादिणिनिः (३।१।१३४) । 'सुपि०' (३।२।७८) इति
 वा ॥ (२१) ॥*॥ एवं दीर्घदर्शी ॥ (२२) ॥*॥ द्वाविंशतिः
 'पण्डितस्य' ॥

श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ ॥ ६ ॥

श्रोत्रीति ॥ छन्दोऽधीते । 'श्रोत्रियं छन्दोऽधीते' (५।
 २।८४) इति वा श्रोत्रियनिपात्यते ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'तद-
 धीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संपूर्ण-
 शाखाध्यायिनः' ॥

उपाध्यायोऽध्यापकः

उपेति ॥ उपेत्याधीयतेऽस्मात् । 'इडश्च' (३।३।२१)
 इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अध्यापयति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥
 (२) ॥*॥ 'एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।
 योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते' (मनुः २।१४१)
 ॥*॥ द्वे 'उपाध्यायस्य' ॥

अथ स निषेकादिकृद्गुरुः ।

अथेति ॥ सोऽध्यापकः । निषेको गर्भाधानमादिर्धस्य
 सीमन्तोन्नयनादेस्तस्य कर्ता । गृणाति धर्मादि । गिरत्यङ्गानं
 वा । 'गृ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । 'गृ निगरणे' (तु०
 प० से०) वा । 'कृप्रोक्च' (उ० १।२४) इत्युः । 'गुरुस्त्रिलि-
 ङ्गां महति तुर्जैरालघुनोरपि । पुमानिषेकादिकरे पित्रादौ
 सुरमन्त्रिणि' (इति मेदिनी) । मनुश्च (२।१४२) 'निषेका-
 दीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चात्रेन
 स विप्रो गुरुच्यते' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'संस्कारादि-
 कर्तुर्गुरोः' ॥

१—मेदिन्यां 'सीर' शब्दघटितत्वेनास्य प्रमादकृतत्वम् ॥
 तस्मात् 'सुरश्चारभटे स्ये' इति विश्वस्योपन्यासः कर्तुं योग्यः ॥

मन्त्रव्याख्याकृदाचार्यः

मेति ॥ मन्त्रस्य वेदस्य व्याख्यानं करोति किप् (३।२।७६) तुक् । (६।१।७१) ॥ (१) ॥*॥ आचर्यते । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । मनुः—'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः । साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते' (२।१४०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मन्त्र-व्याख्याकर्तुः' ॥

आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥

यथा च यजमानश्च

येति ॥ आदिशत्युत्विजो यागे स्वेष्टसंपादनाय प्रेरयति । 'दिश अतिसर्जने' (तु० प० अ०) । वृच् (३।१।१३३) ॥*॥ 'आदिष्टी' इति पाठे आदिष्टमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः । 'क्तस्येन्विषयस्य कर्मणि' (वा० २।३।३६) इति सप्तमी ॥*॥ व्रतं भोजनादिनियमोऽस्यास्ति । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः । यद्वा । व्रतयति । 'व्रता-द्भोजनतन्निवृत्त्योः' () इति णिच् । 'व्रते' (३।२।८०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ यजते वृच् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ 'पूढ्यजोः शानन्' (३।२।१२८) । शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यजमानस्य' ॥

स सोमवति दीक्षितः ।

स इति ॥ स व्रती सोमपानवति यागे आदेष्टा सन् ॥*॥ दीक्षते स्म । 'दीक्ष मौष्ण्येज्योपनयनादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । यद्वा दीक्षा जातास्य । तारकादीतच् (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सोमयाजिनः' ॥

इज्याशीलो यायजूकः

ईति ॥ इज्या शीलमस्य । इज्यां शीलति । 'शील स-माधौ' (भ्वा० प० से०) । 'शीलिकामि—' (वा० ३।२।१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ पुनः पुनः शृशं वा जयते । '—क्रिया-समभिहारे—' (३।१।२२) इति यङ् । 'यजजपदशां यङः' (३।२।१६६) इत्यूकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यजनशीलस्य' ॥

यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥

येति ॥ यजते स्म । 'सुयजोर्द्विनिप्' (३।२।१०३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विधिवद्धोतुः' ॥

स गीर्पतीष्टा स्थपतिः

स इति ॥ स यज्वा बृहस्पतिसंवनामकयागेनेष्टवान् सन् । स्थानम् स्थः । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागात् कः । घञर्थे (वा० ३।३।५८) वा । स्थः पतिः 'स्थपतिः कञ्चुकन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पि-भेदे ना सत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'बृहस्पतियागकर्तुः' ॥

सोमपीती तु सोमपः ।

सविति ॥ सोमस्य पीतम् । सोमपीतमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ।—'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः—इति मुकुटः ॥*॥ खामी तु—पानं पीथम् । 'पातृतुदिवचि—' (उ० २।७) इति थक् । 'सुमास्था—' (६।४।६६) इतीलम् । 'सोमपीथः—' इत्याह ॥ (१) ॥*॥ सोमं पिबति । 'आतो-ऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥*॥ ('सोमपाः' इति) दीर्घ-पाठे तु किप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ सर्वदायम् । दीक्षि-तस्तु तत्कालम् ॥*॥ द्वे 'सोमयाजिनः' ॥

सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥

सेति ॥ सर्वस्वं दक्षिणा यत्र विश्वजिदादौ स येनेष्टः कृतः । सर्वं वेदयति । 'विद् लामे' (तु० उ० अ०) । ण्य-न्तः । सर्वं विन्दति वा । असुन् (उ० ४।१।८९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विश्वजिदादियज्ञस्य' ॥

अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती

अन्विति ॥ अन्ववोचत् । 'उपेयिवान्—' (३।२।१०९) इति साधुः । 'अनूचानो विनीते स्यात्साङ्गवेदविचक्षणे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ शिक्षाद्यज्ञपदकोषेते । प्रोच्यते । ल्युट् (३।३।११३) । प्रवचनो वेदस्तत्र । अधीतमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः । 'क्तस्येन्विषयस्य—' (वा० २।३।३६) इति सप्तमी ॥*॥ एकम् 'साङ्गवेदाध्येतुः' ॥

गुरोस्तु यः ।

लब्धानुज्ञः समावृत्तः

ग्विति ॥ गुरोः सकाशाद्ब्रह्म प्राप्तानुज्ञा आज्ञा येन । समावर्तते स्म । 'गल्यर्था—' (३।४।७४) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ 'गुरुकुलवासान्वितस्य' एकम् ॥

सुत्वा त्वभिषवे कृते ॥ १० ॥

स्विति ॥ सुतवान् 'पुञ् अभिषवे' (खा० उ० अ०) । 'सुयजोर्द्विनिप्' (३।२।१०३) । तुक् (६।१।७१) ॥ (१) ॥*॥ अभिषवेऽवभृथज्ञाने ॥*॥ एकम् 'स्नातंकस्य' ॥

छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये

छेति ॥ गुरुदोषाच्छादनं छत्रम् । तच्छीलमस्य । 'छत्रा-दिभ्यो णः' (४।४।६२) ॥ (१) ॥*॥ अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्य । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः । 'शयवासवा-सि—' (६।३।१८) इत्यल्लक् । 'अन्तेवासी भवेच्छिष्ये च-ण्डालैः प्रान्तगोऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ शिष्यते । 'शासु अनुशिष्टौ' (अ० प० से०) । 'एतिस्तुशास्—' (३।१।१०९) इति क्यप् । 'शास इदद्दहलोः' (६।४।३४) 'शासि-सि—' (८।३।६०) इति षः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिष्यस्य' ॥

शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ।

शायिति ॥ शिक्षामधीयते । 'तदधीते—' (४।२।५९)

इत्यण् । शिक्षाया इमे । तत्र भवा वा । यद्वा शिक्षां ल-
भन्ते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ प्रथम-
कल्पः आधारम्भः प्रयोजनं येषां ते । 'प्रयोजनम्' (५।१-
१०९) इति ठक् । यद्वा प्रथमकल्पमधीयते । 'विद्याल-
क्षणकल्पान्ताच्च' (वा० ४।२।६०) इति ठक् । 'कल्पः
शास्त्रे विधौ न्याये' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रथमारम्भवेदानाम्' ॥

एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सन्नहचारिणः ॥ ११ ॥

एकेति ॥ ब्रह्म वेदस्तदध्ययनव्रतमप्युपचाराद्ब्रह्म । ए-
कस्मिन् ब्रह्मणि व्रताचरणं येषां ते । मिथः परस्परम् ॥*॥
समानं ब्रह्म चरन्ति । 'व्रते' (३।२।८०) इति णितिः । 'चरणे
ब्रह्मचारिणि' (६।३।८६) इति समानस्य सः ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'समानशास्त्राभ्येतृणाम्' ॥

सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवः

सेति ॥ समाने तीर्थे वसन्ति । 'समानतीर्थे वासी'
(४।४।१०७) इति यत् । 'तीर्थे ये' (६।३।८७) इति समानस्य
सः ॥ (१) ॥*॥ एको गुरुर्येषां ते ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'सहाभ्यायिनाम्' ॥

चित्तवानग्निमग्निचित् ।

चीति ॥ अग्निमचैषीत् । 'चिन् चयने' (खा० उ०
अ०) 'अग्नौ चेः' (३।२।९१) इति क्तिप् । तुक् (६।
१।७१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अभ्युपासकस्य' ॥

पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाय्यम् ॥ १२ ॥

पेति ॥ परम्परया आगतः । 'तत् आगतः' (४।३।७४)
इत्यण् । चतुर्वर्णादिलात् (५।१।१२४) व्यञ् । पारम्पर्यश्चा-
सावुपदेशश्च । तस्मिन् ॥*॥ 'अनन्तावसथेति ह-'
(५।४।२३) इति ज्यः ॥ (१) ॥*॥ इत्येवं ह किल ॥ (५)
॥*॥ यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'पूर्वं च पूर्वतराश्च' इति द्वन्द्वे
'परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति' (५।२।१०) इति निर्दे-
शात् परम्परादेशे टापि परम्परा । तदुक्तम् 'विनापि प्रत्ययं
परम्पराशब्दो दृश्यते' () तच्चिन्त्यम् । संनियोग-
शिष्टन्यायेन खप्रत्ययसंनियोग एव परम्परादेशविधानात् ।
परम्पराशब्दस्य लव्युत्पन्नत्वात् । तदुक्तम्—'अस्ति हि
परम्पराशब्दोऽन्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्' इति । यद्वा परं
पिपत्तिं । पचाद्यच् (३।१।१३४) । श्वपचाजारभरावत् ।
ष्षोढरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ द्वे 'परंपरोपदेशस्य' ॥

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्

उपेति ॥ उपज्ञानम् । 'आतश्चोपसर्ग' (३।३।१०६)
इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ यथोपदेशं विना श्लोकनिर्माणे वाल्मी-
केर्ज्ञानम् ॥*॥ एकम् 'आद्यज्ञानस्य' ॥

ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः ।

ज्ञेति ॥ उप प्रथमं क्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा०
प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेशः'
(७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'उपक्रमस्तुपधायां ज्ञात्वारम्भे
च विक्रमे । चिकित्सायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
यथा माने नन्दस्य प्रथमारम्भ उपक्रमः सः । एकं 'ज्ञात्वा
प्रथमारम्भस्य' ॥

यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥

येति ॥ इज्यते । अनेन वा । अत्र वा । 'यज देव-
पूजादौ' (भ्वा० उ० अ०) । 'यजयाच-' (३।३।९०) इति
नङ् । 'यज्ञः स्यादात्मनि मखे नारायणहुताशयोः' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ सूयते सोमोऽत्र । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा०
उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यद्वा सूयतेऽत्र ।
अनेन वा । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । अप् (३।३।५७) ।
घः (३।३।११८) वा । 'सवो यज्ञे च संधाने' इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ न ध्वरति । 'धृ कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) ।
अच् (३।१।१३४) । अध्वानं राति वा । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति को वा । 'अध्वरः सावधाने स्याद्वसुभेदे
क्रतौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ इज्यते । अनेन
वा । अत्र वा । यजेर्घञ् (३।३।१९) ॥ (४) ॥*॥ सप्तमि-
श्छन्दोभिरग्निजिह्वाभिर्वा तन्यते । यद्वा तानि सप्त तन्यन्तेऽत्र
'सितनिगमि-' (उ० १।६९) इति तुन् ॥ (५) ॥*॥
मखन्ति देवा अत्र । अनेन वा । 'मख गतौ' (भ्वा० प०
से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात्
वृद्धिः । यद्वा 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते'
() इति घञ्विषयेऽपि 'पुंसि-' (३।३।११८) इति
घः ॥ (६) ॥*॥ करोति । क्रियते वा । 'कृजः क्रतुः'
(२०।१०) । 'क्रतुयज्ञे मुनौ पुंसि' (इति मेदिनी) ॥ (७)
॥*॥ सप्त 'यज्ञस्य' ॥

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ।

पते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥

पेति ॥ पठनम् । पाठनम् वा । भावे घञ् (३।३।१८)
'पाठश्च पठने ख्यातो विद्वदपर्या तु योषिति' (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥*॥ हवनम् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० अ०) ।
'अर्तिस्तुष्टुहुस्य-' (उणा० १।१४०) इति मन् ॥ (१) ॥*॥
अतिथीनामदृष्टपूर्वाणां गृहमागतानाम् । सपर्यणम् । 'सपर
पूजायाम्' । 'कण्ठ्वादिभ्यो यक्' (३।१।२७) । 'अ प्रत्ययात्'
(३।३।१०३) । सपर्या पूजा ॥ (१) ॥*॥ तृप्यति । 'तृप
ग्रीणने' (दि० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१)
॥*॥ बलनम् । 'बल दाने' (संवरणे) (भ्वा० आ० से०) ।

१—'तृप्यति' इति तु प्रमादलिखितम् ॥

इन् (उ० ४।१।१८) । 'बलिदैल्योपहारयोः । करे चामरदण्डे च गृहदारुशरांशयोः । त्वक्संकोचे गन्धके च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ महान्तश्च ते यज्ञाश्च । ब्रह्मयज्ञ आदिर्येषां तानि ब्रह्मयज्ञादीनि नामानि येषां ते ॥*॥ मनुः—'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्' (३।७०) इति 'पाठादीनाम्' एकैकम् ॥

समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः ।

आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥१५॥

सेति ॥ समजन्यस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'क्यपि च' (वा० २।४।५६) इति वीभावो न ॥ (१) ॥*॥ परितः सीदन्यस्याम् 'षट् विशरणदौ' (भ्वा०, तु० प० अ०) । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति षत्वम् ॥*॥ 'बाहुलकात्परेरन्यलोपे पर्षद्' च ॥ (२) ॥*॥ गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्त्यस्याम् । घञर्थे कः (वा० ३।३।१०८) । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति षत्वम् । गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सह भान्यस्याम् । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०६) । 'समाना भान्यस्याम्' इति वा । 'समानस्य' (६।३।८४) इति योगविभागात् 'सभा-' (२।४।२३) इति निर्देशाद्वा समानस्य सः । 'सभा सामाजिके गोष्ठ्यां द्यूतमन्दिरयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ समयन्यस्याम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । सह विद्यमाना मिलितैर्वा मितिः प्रमाऽस्याम्, इति वा । 'समितिः संपराये स्यात्सभायां संगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ संसीदन्यस्याम् । क्तिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (६) ॥*॥ आतिष्ठन्त्यस्याम् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ सीदन्यस्याम् । अयुन् (उ० ४।१।८९) ॥ (९) ॥*॥ नव 'सभायाः' ॥

प्राग्वंशः प्राग्वहिवर्गेहात्

प्रेति ॥ प्राञ्चति । 'अञ्च गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्-' (३।३।५९) इति क्तिन् । प्राङ् वंशो गोत्रं स्थूणा वात्र ॥ (१) ॥*॥ हविःशालायाः पूर्वभागे यजमानादीनां स्थित्यर्थे गेहे प्राग्वंशशब्दो वर्तते ॥*॥ एकम् 'प्राग्वंशस्य' ॥

सदस्या विधिदर्शिनः ।

सेति ॥ सदसि साधवः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ विधिं द्रष्टुं शीलं येषां ते । 'सुपि-' (३।२।७८) इति द्शोर्णिनिः । न्यूनाधिकविचारका ऋत्विग्विशेषाः ॥*॥ एकम् 'सदस्यस्य' ॥

सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते ।

सेति ॥ सभायां सीदन्ति । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति

क्तिप् ॥ (१) ॥*॥ सभां स्तृणन्ति । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥ (२) ॥*॥ सभायां साधवः । 'सभाया यः' (४।४।१०५) ॥ (३) ॥*॥ समाजं समवयन्ति । 'समवायान्समवैति' (४।४।४३) इति ठक् । समाजं रक्षन्ति वा । 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सभ्येषु' ॥

अध्वर्युद्वातृहोतारो यजुःसामर्गिवदः क्रमात् ।

अध्वेति ॥ अध्वरमिच्छति । 'सुपः-' (३।१।८) इति क्यच् । 'कव्यध्वरपृतनस्य-' (७।४।३९) इति लोपः । 'क्याच्छन्दसि' (३।२।१७०) इत्युः । यद्वा न ध्वरति । 'ध्व कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) अध्वरं याति, यौति, वा । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) ङुः ।—अप-द्वदि—इति मुकुटधिन्यः । गणाभावात् ॥ (१) ॥*॥ उद् गायति साम । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'तृन्तृचौ शंसि-क्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ० २।९।४) ॥ (१) ॥*॥ जुहोति । 'नप्तृनेष्टृवष्टृहोतृपोतृ-' (उ० २।९।५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ यजुश्च सामानि च ऋचश्च । 'चार्ये द्वन्द्वः' (२।२।२९) । समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'ऋक्पूङ्' (५।४।७४) इत्यकारो न । यजुः सामर्चो विदन्ति । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् । यजुर्विदध्वर्युः । सामविदुद्वाता । ऋग्विद् होता । 'ऋत्विग्विशेषाणां' क्रमादेकैकम् ॥

आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥१७॥

आग्नीति ॥ अग्नीनिन्धे । 'जि इन्धी दीप्तौ' (ह० आ० से०) । क्तिप् (३।२।७६) । नलोपः (६।४।२४) । अग्नीह-त्विक् । अग्नीधः स्थानम् । 'अग्नीधः शरणे रणं भं च' (वा० ४।३।१२०) । आग्नीध्रं स्थानम् । तात्स्थ्यात्सोऽपि । 'स्फायि-' (उ० २।१।३) इति रक् । नलोपः (६।४।२४) । अग्नीध्रः—इति मुकुटः । तत्र । स्फाय्यादिष्विन्धेरपाठात् । अस्मदुक्तप्र-क्रियायाः सत्त्वाच्च । आग्नीध्र आद्यो येषां ब्रह्मोद्वातृहोत्रध्वर्यु-ब्राह्मणाच्छंसिषच्छावाकनेष्ट्रादीनां षोडशानाम् ॥ (१) ॥*॥ धनैर्हेतुभिः वरणे करणैर्वा त्रियन्ते । 'वृङ् संभक्तौ' (क्या० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । क्यप् (३।१।१०९) जु वृज एव ॥*॥ ऋतौ यजति । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ यजन्ति । ण्वल् (३।१।१३३) । 'या-जकस्तु गजे राज्ञो याज्ञिकेऽपि' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ।—'वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजो याजकाश्च ते' इति कात्यः—इति मते द्वे 'ऋत्विजाम्' ॥

वेदिः परिष्कृता भूमिः

वेदिरिति ॥ विद्यते शोधनेन ज्ञायते, विचार्यते, प्राप्यते, वा । 'तृ पिषिरुहिद्विति-' (उ० ४।१।१९) इतीन् । यद्वा वेद-यति, वेद्यते वा । 'विद निवासादौ' जुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'वेदिः स्यात्पण्डिते पुमान् । स्त्रियामङ्-

लिमुद्रायां स्यात् परिष्कृतभूतले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
परितः कृता संस्कृता । 'संपरिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति
मुट् । 'परिनिवि-' (८।३।७०) इति पत्वम् ॥*॥ एकम्
'यज्ञवेद्याः' ॥

समे स्थण्डिलचत्वरः ।

सेति ॥ स्थलन्यस्मिन् । 'ष्ठल स्थाने' (भ्वा० प० से०) ।
'मिथिलादयश्च' (उ० १।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ च-
तन्यस्मिन् । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) 'कृवृशृश्चति-
भ्यः प्वरच्' (उ० २।१२१) 'चत्वरं स्थण्डिलेऽङ्गणे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यागार्थं संस्कृतभूमेः' ॥—य-
ज्ञार्थं परिष्कृताया अनिन्नोन्नताया यज्ञभूमेः—इति मुकुटः ॥
चपालो यूपकटकः

चेति ॥ चपति । चप्यते वा । 'चप भक्षणे' (भ्वा० उ०
से०) । 'यानसिचवर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ यूपस्यादे कृतः कटकाकारः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूपकट-
कस्य' ॥

कुम्भा सुगहना वृत्तिः ॥ १८ ॥

किति ॥ कुम्भ्यते अनया, वा । 'कुवि आच्छादने'
(भ्वा०, उ० प० से०) । 'चिन्तिपूजिकथि-' (३।३।१०७)
इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ सुगहना निविडा वृत्तिर्वेष्टनम् । एकम्
'निविडवेष्टनस्य' ॥

यूपाग्रं तर्भ

चि्वति ॥ यूपस्याग्रम् ॥ (१) ॥*॥ तरति, मनिन् (३।
२।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूपाग्रे' ॥

निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः ।

नीति ॥ निर्मन्थ्यते । 'मन्थ विलोडने' (भ्वा० प० से०) ।
प्यत् (३।१।१२४) निर्मन्थ्यं च तद्वा च ॥*॥ ऋच्छति ।
'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तिसृष्टधमि-'
(उ० २।१०२) इत्यनिः । 'अरणिर्वहिमन्थे ना द्वयोर्निर्म-
न्थ्यदारुणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अरणेः' ॥

दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः ॥ १९ ॥

देति ॥ दक्षिणोऽग्निः । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' (२।१।५०)
इति समासः । मुकुटस्तु—दक्षिणाया दिशोऽग्निः । 'सर्वना-
नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' (वा० ५।३।२८) । दक्षिणाग्निः—
इत्याह । तत्र । संज्ञात्वेन 'दिक्संख्ये-' इत्येतत्सूत्रोदाहरण-
त्वात् । तत्र च 'समानाधिकरणेन' इत्यधिकारात् ॥ (१)
॥*॥ गृहपतिना संयुक्तः । 'गृहपतिना संयुक्ते व्यः' (४।४।
९०) ॥ (१) ॥*॥ आहूयते ग्रीणते प्रक्षिप्यते वा इविरत्र ।
'कृत्वत्युटः-' (३।३।११३) इत्यधिकरणेऽनीयङ् । यद्वा आ-
हवनमर्हति । 'तदर्हति' (५।१।६३) इति छः ॥ (१) ॥*॥
कन्विचु त्रयाणां द्वन्द्वः । पठ्यते ॥ एकैकं 'अग्निविशेषस्य' ॥

अग्नित्रयमिदं त्रेता

अग्नीति ॥ त्राणम् । त्राः सदा संयुक्षणम् । तासिता ।
यद्वा त्रायन्ते त्रा आहुतयः । तामिरिता । त्रित्वमिता,
इति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'त्रेता युगेऽग्नित्रये
च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्नित्रयस्य' ॥

प्रणीतः संस्कृतोऽनलः ।

प्रेति ॥ प्रकर्ष नीतः । 'प्रणीत उपसंपन्ने कृते क्षिप्ते प्र-
वेशिते । संस्कृताग्नौ च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'संस्कृताग्नेः' ॥

समूहः परिचाय्योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥

सेति ॥ समुह्यते, समूह्यते, वा । 'बह प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) वा ॥ (१) ॥*॥
परिचीयते ॥ (२) ॥*॥ उपचीयते ॥ (३) ॥ 'अग्नौ परि-
चाय्योपचाय्यसमूह्याः' (३।१।१३१) इति साधवः ॥*॥ प्र-
योगोऽस्ति येषां ते । अग्नौ प्रयोक्तव्या अग्निनामानातीत्यर्थः ॥
'त्रीण्यग्नौ प्रयोगिणाम्' ॥

यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ।

तस्मिन्नानाग्नयः

य इति ॥ दक्षिणाग्नित्वेन संस्कियते ॥*॥ आनीयते
'आज्ञाय्योऽनित्ये' (३।१।१२७) इति साधुः ॥*॥ यस्तु त्रा-
ष्ट्वैदयकुलयोनिः स 'आनेयः' ॥*॥ एकम् 'दक्षिणाग्निः
संस्कृताग्नेः' ॥

अथाज्ञायी स्वाहा च हुतभूक्प्रिया ॥ २१ ॥

अथेति ॥ अग्नेः स्त्री । 'वृषाकप्यग्नि-' (४।१।३७) इत्यै-
र्डाप् च ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु आहूयन्ते देवा अनया । 'अन्ये-
भ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । स्वाहास्त्वस्या वा ।
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ हुतभुजः प्रिया ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'अग्नेः प्रियायाम्' ॥

ऋक्समिधेनी धाव्या च या स्यादग्निः समिन्धने ।

ऋगिति ॥ समिधामाधानी । 'समिधामाधाने षेण्यन्'
(वा० ४।३।१२०) । षित्त्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'हूलः'
(६।४।४९) इति यलोपः ॥ (१) ॥*॥ धीयते पुष्यतेऽग्निरन-
या । 'पाय्यसांनाय्यनिकाय्यधाव्या-' (३।१।१२९) इति
साधुः ॥ (२) ॥*॥ अग्नेः समिन्धने समुद्दीपने या ऋक्
तत्र ॥*॥ द्वे 'समित्प्रक्षेपेण वह्निप्रज्वलने या ऋक्
प्रयुज्यते तस्याः' ॥

गायत्रीप्रमुखं छन्दः

गेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति

१—सकलपुस्तकोपलब्धः 'यस्य हलः' (६।४।४९) इत्यस्यो-
पन्यासः प्रामादिकः । तत्सूत्रस्यार्थधातुकाधिकारीयत्वात् । तस्मात्
'हलस्तद्धितस्य' (६।४।१५०) इत्यस्योपन्यासो योग्यः ॥

कः । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा गानम् । गायः । घञ् (३।३।१८) । युक् (७।३।३३) गायेन गानेन त्रायते । 'त्रैङ्पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागात् कः । मूलविभुजादित्वकल्पनमपार्थक्यम् । तस्यानाकारान्तार्थत्वात् 'गायत्री' त्रिपदादेवीछन्दोभित्तिदिरेषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ षडक्षरपदा गायत्री । प्रमुखपदेन उष्णिगनुष्टुब्धहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगल्यतिजगतीशकरीत्यादि एकाक्षरवृद्ध्या बोध्यम् ॥*॥ चन्दते । 'चदि आह्लादने दीप्तौ च' (भ्वा० आ० से०) 'चन्देरादेश्छः' (उ० ४।२।१९) इत्यसुन् ॥ (१) ॥*॥ 'प्रथमप्रमुखे चोमे प्रधाने च प्रकीर्तिते' इत्यजयः ॥*॥ एकम् 'छन्दसाम्' ॥

हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥

हेति ॥ पच्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । हव्यं च तत्पाकश्च । यद्वा भावे घञ् (३।३।१८) । पचनं पाकः । हव्यस्य पाकः । 'अनवस्त्रावितान्तरूपमपाक ओदनश्चरुः' इति याज्ञिकाः ॥*॥ चर्यते भक्ष्यते । 'चर गतौ भक्षणे च' (भ्वा० प० से०) । 'भृमृशीतृचरि-' (उ० १।७) इत्युः । मीमांसकैरपि त्रिवृच्चर्वधिकरणे () अन्नपरत्वं चरुशब्दस्याभ्युपगतम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (५।१।२) इति सूत्रे कैयटस्तु (टार्थस्तु) 'स्थालीवाची चरुशब्दः तात्स्थ्यादोदने भाक्तः' इत्याह । विश्वप्रकाशे तु 'चरुर्भाण्डे च हव्यान्ने' इत्यनेकार्थतोक्ता । 'अथ चरुः पुमान्हव्यान्नभाण्डयोः' इति मेदिनी च । स्वामी तु—पक्वं होतव्यं चरुः । चर्यते रध्यते इति । स्थाल्यपि चरुः हव्यस्य पाकोऽत्र—इत्याह । एतेन—केचित्तु 'पच्यतेऽत्रेति । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'पाकं व्युपपद्य हव्यपाकस्थाल्यादिरुच्यते । अन्यत्रौपचारिकः' इत्याहुः । तदसत् ।—इति मुकुटः प्रत्युक्तः । प्रयोगदर्शनमपि सूत्रपादमनेकार्थकतायाम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चरोः' ॥

आमिक्षा सा श्रुतोष्णे या क्षीरे स्याद्विधियोगतः ।

आमीति ॥ आमिष्यते । 'मिषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् सक् । यद्वा आ मक्षति । 'मक्ष रोषे संघाते च' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ष्षोदरादिः ॥ (१) ॥*॥ श्रुते कथिते तप्ते च पयसि दध्ने योजनात् या स्यात् । यत्तु—'आङ्पूर्वाग्निहेर्दीर्घश्च' इति स उपधादीर्घत्वं च इति दीर्घमध्यं मुकुट आचख्यौ तच्चिन्त्यम् । उज्ज्वलदत्तादावदर्शनात् । एकम् 'आमिक्षायाः' ॥ धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥

धेति ॥ धूयतेऽनेन । 'धून् कम्पने' (क्या० उ० से०) । 'धू विधूने' (तु० प० से०) वा । 'अर्तिलधूसू-' (३।२।

१८४) इतीत्रः ॥*॥ ध्रुवतेः कुटादित्वेन (१।२।१) क्त्वाङ्गुणाभावादुवङि 'ध्रुवित्रम्' इत्येके ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्नेः संधुक्षणाय मृगत्वचा रचितस्य व्यजनस्य' ॥ पृषदाज्यं सदध्याज्ये

प्रिति ॥ पषति, पृष्यते वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । पृषच्च तदाज्यं च । यद्वा पृषद्भिः सहितमाज्यम् ॥ (१) ॥*॥ दध्ना सहिते घृते । 'पृषातकं सदध्याज्ये पृषदाज्यं तदुच्यते' ॥ ॥*॥ एकं 'दधिमिश्रितघृतस्य' ॥

परमान्नं तु पायसम् ।

पेति ॥ परमं च तदन्नं च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः । यद्वा परमाणामुत्तमानामन्नम् ॥ (१) ॥*॥ पयसि-संस्कृतम् । 'संस्कृतं भक्ष्यः' (४।२।१६) इत्यण् । पयसा इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'तत्रोद्धृतम्-' (४।२।१४) इत्यतः 'तत्र' इत्यनुवृत्तेः । 'पायसः श्रीवासे च पायसं परमान्नके' इति हैमः । 'पायसस्तु क्लीवपुंसोः श्रीवासपरमान्नयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षीरान्नस्य' ॥

हव्यकव्ये दैवपैत्रे अग्ने

हेति ॥ हूयन्ते ग्रीष्मन्ते देवा येन । हूयते प्रक्षिप्यते, वा । 'हु दानादनयोः' (घु० प० अ०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥*॥ कूयते पितृभ्यः । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) ।—'कवृ वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । 'पोरुदुपधात्' (३।१।९८) इति यत्—इति मुकुटस्य प्रमादः । तस्य चित्ररूपपरस्य प्रकृतेऽन्वयासंभवात् । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) 'णील वर्णे' (भ्वा० प० से०) इत्यादाविव वर्णस्य रूपार्थकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ देवानामिदम् । पितृणामिदम् 'तत्सेदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'पित्र्ये' इति पाठे पितरो देवता यस्य । 'वाय्वतु-' (४।२।३१) इति यत् । देवान्नं हव्यम् । पित्रन्नं कव्यम् । द्वे 'हव्यकव्ययोः' ॥

पात्रं सुवादिकम् ॥ २४ ॥

पेति ॥ पाति, पिबत्यनेन वा । इन् (उ० ४।१।५९) ।—'दादिभ्यः इन्'—इति मुकुटश्चिन्त्यः । तादृशसूत्रादर्शनात् । 'पात्रं तु भाजने योग्ये सुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ स्रवति घृतादिकम् । 'स्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्रुवः कः' (उ० २।६१) ।—'घवर्थे कः'—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'स्रुवः कः' इतिपदोक्तस्य सत्वात् । आदिना चमसोऽल्लखलमुसलस्य्यादि ॥

१—हव्यान्ने यथा—'हेमपात्रे कृतं दोष्यामाददानः पयश्चरुम्' ।

भाण्डे यथा—'उत्पलकान्तिकचरुः (लः काञ्चनचरुः) स्वात्मनः पार्श्वदाहकः'—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

१—'पात्रामन्त्रे त्रिषु क्लीवं सुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे योग्ये' इति पाठः ॥

ध्रुवोपभृज्जुह्वानं तु स्रुवो भेदाः स्रुचः स्त्रियः ।

ध्रुवेति ॥ ध्रुवति 'ध्रुव स्थैर्ये' (तु० प० से०) । 'इगुप-
ध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा 'ध्रु स्थैर्ये' (तु० प०
अ०) । अच् (३।१।१३४) । कुटादिलात् (१।२।१) डिल्लम् ।
उवङ् (६।४।७७) । 'ध्रुवः शङ्खौ हरे विष्णौ वटे चोत्तानपा-
दजे । वसुयोगभिदोः पुंसि क्लीबं निश्चिततर्कयोः । स्त्री मूर्वाढ्योः
शालपर्ण्या गीतिसुगमेदयोस्त्रिषु । संतते शाश्वते च' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपविभर्ति । 'डु भृज्' (जु० उ०
अ०) क्तिप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥*॥ जुहोति । 'द्युतिगमि-
जुहोतीनां द्वे च' 'जुहोतेर्दीर्घश्च' (वा० ३।२।१७८) इति
क्तिप् दीर्घश्च ॥ (१) ॥*॥ स्रवति । 'स्रु स्रवणे' (भ्वा० प०
अ०) । 'स्रुव कः' (उ० २।६१) । 'स्रुवः पुमान् । स्रुवो
द्वयोर्होमपात्रे शङ्खकौमूर्वयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ 'चिक् च' (उ० २।६२) इति स्रवतेश्चिक्प्रत्ययः ।
स्रुक् चान्ता ॥ (१) ॥*॥ एते च स्रुवो विशेषाः स्त्रियः स्त्री-
लिङ्गाः । स्रुवस्तु पुल्लिङ्गः । मुकुटस्तु—'अन्येभ्योऽपि दृश्यते'
(३।२।१७८) इति क्तिप् । दृशिग्रहणाद्विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थ-
लात् । धातोश्चुगागमः—इति व्याख्यत । तन्न । 'चिक् च'
(उ० २।६२) इति सूत्रस्य जागरूकत्वात् । किञ्चविधानाच्च ।
यदपि—'स्रुवः' इति बहुवचननिर्देशाद्बहुत्वम्—इति ।
तदपि न भेदापेक्षया स्रुचः षष्ठ्यन्तत्वात् । यदपि—ध्रुवा-
साहचर्याद्भयोः स्त्रीलमेव—इति । तदपि न । 'स्त्रियः'
इति विशेषविधेः सलात् । यथा 'स्रुवः' इति रूपभेदात्पुंस्त्वे
सिद्धे 'ना' इति पुंस्त्वविधिः । तथा 'स्त्रियः' इति स्त्रीलविधि-
बोध्यः । नच—स्रुवो विधानाभावे षष्ठ्यानुवादः कथम् ।
'चण्डांशोः पारिपार्श्वकाः', 'मुष्टया तु वद्धया' इत्यादिवदु-
पपत्तेः । 'स्त्रियाः' इत्यस्य षष्ठ्यन्तलक्षणेन व्यर्थम् ॥*॥
क्वचित् 'स्रुवः' इति षष्ठ्यन्तपाठः । स्रवति । 'किञ्चविप्रच्छि-
न्निषुद्रुमुज्जां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' (उ० ६।५७) इति किञ्-
दीर्घो । (स्रुः) ॥*॥ 'यज्ञपात्राणां' पृथक् पृथक् ॥

उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमुख्य कृतौ हतः ॥ २५ ॥

उपेति ॥ उपाक्रियते स्म । 'कृन् हिंसायाम्' (स्वा०
उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'कूपाकृतोऽध्वरहते पशौ
नोपद्रुते त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ अभितो म-
न्त्रयित्वा । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (जु० प० से०) । क्त्वा
(३।४।२१) । ल्यप् (७।१।३७) । हतो हन्मुमारब्धः ॥*॥
एकं 'कृतावभिमुख्यतपशोः' ॥

१—ध्रुवा षट्पत्राकृतिः । उपभृज्चक्राकृतिः । जुहूर्ध्वचन्द्राकृतिः
—इति मुकुटः ॥ २—'किमर्थमिदमुच्यते । न 'क्तिप् च'
(३।२।७६) 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्येव सिद्धम् । 'किञ्चिधिरनु-
पपदार्थः । अनुपपदार्थोऽयमारम्भः' इति भाष्यत एव किञ्चिधा-
नाङ्गीकारेण अकिञ्चित्करमेतत् ॥

परम्पराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् ।

पेति ॥ अकनम् । आकः । परम्पराया आकम् । 'अक
कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ।
अञ्चतेर्घञ् वा । यद्वा 'परम्' अतिशयेऽव्ययम् । परं परः श्रेष्ठ
आकोऽस्य । अस्माद्वा ॥ (१) ॥*॥ 'शमु उपशमे' दि० प०
से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'शमनं शान्तिवधयोः श-
मनः श्राद्धदैवते' इति विश्वमेदिन्यौ । 'शमनस्तु यमे प्रोक्तः ।
शमनं शान्तिर्हिंसयोः' इति हैमः ॥*॥ 'शसनम्' इति
खामी । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।
११५) ॥*॥ 'ससनम्' इत्यन्ये । 'पस खप्ते' (अ० प०
से०) ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टमुक्षणम् । 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प०
से०) । ल्युट् (३।३।११५) । 'प्रोक्षणं सेकवधयोः'
इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ वधो हिंसार्थोऽस्य ॥*॥ त्रीणि
'यज्ञार्थं पशुहननस्य' ॥

वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥

वेति ॥ प्रमीयते स्म । 'मीङ्' (दि० आ० अ०)
'मीञ्' (क्र्या० उ० अ०) वा हिंसायाम् । कः (३।२।
१०२) । 'प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोक्षितेऽपि मृतेऽपि च'
इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ उपसंपद्यते स्म । 'पद गतौ'
(दि० आ० अ०) । कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२)
वा कः । 'उपसंपन्नमुद्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते' इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ प्रोक्ष्यते स्म । 'उक्ष सेचने' (भ्वा०
प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'प्रोक्षितं निहते सिक्ते'
इति रभसः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यज्ञहतपशोः' ॥

सांनाय्यं हविः

सामिति ॥ संनीयते । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
'पाथ्यसांनाय्य-' (३।१।१२९) इतिसाधुः ॥ (१) ॥*॥ हूयते ।
'अचिञ्चुचि-' (उ० २।१०८) इतीसिः ॥ (२) ॥*॥ सांना-
य्यं हविर्विशेषः ॥*॥ द्वे 'हविषः' ॥

अग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् ।

अग्नाविति ॥ हुतं प्रक्षिप्तम् ॥ (१) ॥*॥ 'वषट्' इति
मन्त्रोपलक्षणम् । वषट्मन्त्रेण कृतं प्रक्षिप्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'हुतस्य' ॥

दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः

दीति ॥ अवभ्रियतेऽनेन । 'डुभृज्' (जु० उ० अ०) ।
'भृज् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । 'अवे भृजः' (उ० २।
३) इति कथन् ॥ (१) ॥*॥ दीक्षाया अन्तः प्रधानकर्मस-
माप्तौ क्रियमाणो यो यज्ञः इष्टिविशेषस्तस्य । एकम् 'अव-
भृथस्नानस्य' ॥

तत्कर्माहं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥

त्रिषु

तदिति ॥ तस्य यज्ञस्य क्रियामर्हति । 'अर्हः' (३।२।

१२) इत्यच् ॥३॥ यज्ञमर्हति । 'यज्ञत्विग्भ्याम्-' (५।१।७१) इत्यत्र 'तत्कर्मार्हति' इत्युपसंख्यानान्नाद घः ॥ (१) ॥३॥ एकं 'क्रतुक्रियासंपादनयोग्यद्विजद्रव्यादेः' त्रिषु इति यज्ञियान्वितम् ॥

अथ क्रतुकर्मैष्टम्

अथेति ॥ क्रतुश्च यज्ञः कर्म च दानादि तदिष्टशब्दावाच्यम् । यजनम् । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) । 'इष्टं यागे च दाने च वाञ्छितेऽपि प्रयुज्यते' इत्यजयः । 'एकाग्रिकर्म हवनं त्रेतायां यच्च ह्रयते । अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते' () इति मनुः । 'इष्ट-माशंसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयसि त्रिषु । सप्ततन्तौ पुमान् क्लीवे संस्कारे क्रतुकर्मणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'इष्टकर्मणः' ॥

पूर्तं खातादिकर्मणि ।

प्विति ॥ खातं पुष्करिणीखननमादिर्यस्य देवालयारामादिनिर्माणस्य । खातादि च तत्कर्म च क्रिया तस्मिन् । पूरणम् । पूर्यन्ते स वा । 'पू पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । भावे (३।३।११४) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति निष्ठानत्वं न । 'पुष्करिण्यः सभावापीदेवतायतनानि च । आरामाश्च विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दिशेत्' इति स्मृतिः । 'पूर्तं त्रिषु पूरिते स्यात्क्लीवं खातादिकर्मणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'पूर्तकर्मणः' ॥

अमृतं विघ्नसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥

अम्रिति ॥ अमृतमिव । अमृतसाधनत्वात् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च नाधन्वन्तरिदेवयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ विशिष्टैरघते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'उपसर्गोऽदः' (३।३।५९) इत्यप् । 'घजपोश्च' (२।४।३८) इति घस्तु ॥ (१) ॥३॥ यज्ञस्य शेषो होमावशिष्टाज्यपुरोडाशादिः । देवपित्रतिथिगुर्वदिभुक्तस्य शेषः । तयोः । 'यज्ञियशेषस्य' क्रमेणैकैकम् ॥

त्यागो विहायितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ।

विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥

प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ।

त्येति ॥ लयजनम् । 'लज हानौ' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'त्यागो दाने च वर्जने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ विहायनम् । हाको (जु० प० अ०) ण्यन्ताद्भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥३॥ दत्तम् । दाजः (जु० प० अ०) भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदश्चक्षुषि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥३॥ सृजेः (जु० प० अ०) च ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥३॥ 'विसर्जनं परित्यागे दाने संप्रेषणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥

विपूर्वात् 'श्रणु दाने' इति चुरादेश्च ॥ (६) ॥३॥ वितरतेश्च ॥ ॥३॥ (७) 'सृश संसर्शे' (जु० प० अ०) । 'स्पर्शानो मारुते पुंसि दाने स्पर्शे नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (८) ॥३॥ 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । ण्यन्तः । 'प्रतिपादनं तु दाने च प्रतिपत्तौ प्रबोधने' इति मेदिनी ॥ (९) ॥३॥ 'दिश अति-सर्जने' (जु० उ० अ०) ॥ (१०) ॥३॥ 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) ॥ (११) ॥३॥ 'वृजी वर्जने' (अ० आ०, रु० प०, जु० उ० से०) ॥ (१२) ॥३॥ हन्ति दुरितमनया । 'हन्ते-रंह च' (उ० ४।६२) इत्यतिः । 'अंहतिस्त्यागोरोगयोः' इति हैमः ॥ (१३) ॥३॥ त्रयोदश 'दानस्य' ॥

मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३० ॥

म्रिति ॥ मृतायेदम् । 'अर्थेन नित्यसमासः' (२।१।३६) । तच्च तदहश्च । 'तस्याहः' इति वा । 'राजाहः-' (५।४।९१) इति टच् । तदहे प्रेतदिने । देहादूर्ध्वम् । ऊर्ध्वदैहः । राजदन्तादिः (२।२।३१) ऊर्ध्वदैहे भवम् । अध्यात्मादिलात् (वा० ४।३।६०) ठच् । अनुशक्तिकादिलात् (७।३।२०) उभयपद-वृद्धिः ॥३॥ केचिदुत्तरपदवृद्धिं नेच्छन्ति ॥ (१) ॥३॥ प्रेतमुद्दिश्य मरणदिनमारभ्य सपिण्डीकरणपर्यन्तं प्रत्यहं दीयमानस्य जलपिण्डादेरेकम् । 'तदहर्दानम्' इति पाठे तु समासान्तविधेरनित्यत्वात् टच् । 'और्ध्वदैहिकदानस्य' एकम् ॥

पितृदानं निवापः स्यात्

पीति ॥ पितृभ्यो दानम् ॥ (१) ॥३॥ न्युन्यते, निवपनं वा 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि (३।३।१९) भावे (३।३।१८) वा घञ् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सपिण्डानादूर्ध्वं पितृ-देशेन दानस्य' ॥

श्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ।

श्रेति ॥ श्रद्धात्राप्ति । 'प्रज्ञाश्रद्धा-' (५।२।१०१) इति णः ॥ (१) ॥३॥ तेषां पितृणां कर्म । शास्त्रविधानेन ॥३॥ एकम् 'श्राद्धकर्मणः' ॥

अन्वाहार्थं मासिकः

अन्वेति ॥ अनु आ ह्रियते । 'हन् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥३॥ मासे भवम् । 'कालाद्गृह्' (४।३।११) ॥ (२) ॥३॥ 'पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्' (३।१२२) इति मनुः ॥ द्वे 'मासिकस्य' ॥

अंशोऽष्टमोऽहः कुतपोऽस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥

अंश इति ॥ पञ्चदशमुहूर्तात्मकस्य दिनस्याष्टमो भागः । कुत्सितं तपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । 'संज्ञायाम्-' (३।२।४६) इति खच् 'अनव्ययस्य' (६।३।६६) इत्यनु-वृत्तेन मुम् (६।३।६७) । यद्वा कुं भुवं तपति । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् मुम् । 'दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः । स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम्' इति शा-

तातपः । 'कुतपोऽस्त्रियां दौहित्रे वाये छागजकुम्बले । कुशे दिनस्याष्टमांशे ना सूर्ये' 'कुतपी पुनः । विट्सारिकायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अहोऽष्टमभागस्य' ॥ पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा ।

पेति ॥ 'इषेरनिच्छार्थस्य' (वा० ३।३।१०७) युच् परे-
र्वा' (वा० ३।३।१०७) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे क्तिन् (३।३।१४) ।
'परीष्टिः परिचर्यायां प्राकाम्येऽन्वेषणे स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'गवेष मार्गणे' । चुरादिष्यन्ताद्युच् (३।
३।१०७) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'धर्माद्यन्वेषणस्य' ॥

सनिस्त्वध्येषणा

सेति ॥ सननम् । 'पणु दाने' (तु० उ० से०) । इन्
(उ० ४।१।१८) ॥ (१) ॥*॥ अध्येषणम् । इषेः प्राग्वद्युच्
(वा० ३।३।१०७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुर्वाद्याराधनस्य' ।—
गुर्वादेः प्रार्थनया कचिदर्थं नियोजनस्य—इति स्वामी ॥

याच्चाभिः शस्तिर्याचनार्थना ॥ ३२ ॥

येति ॥ याचनम् । 'दृ याचृ याच्चायाम्' (भ्वा० उ० से० ।
'यजयाच-' (३।३।१०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ अभिशंसनम् ।
'शंसु स्तुतौ याचने च' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।
१८) । 'अभिः शस्तिः पुनर्लोकपवादे प्रार्थितेऽपि च' इति
हैमः ॥*॥ स्वामी तु—अभिषंसनम् । 'षस स्वप्ने' (अ० प०
से०) । क्तिन् (३।३।१४) । सुपमादिलात् (८।३।१८) 'पू-
र्वपदात्' (८।३।१०६) इति वा षलम् । (अभिषस्तिः) ।—
इत्यबोचत् ॥ (२) ॥*॥ याचेः चुरादि(स्वार्थिक)ष्यन्तात्
'प्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ एवम् 'अर्थ
याच्चायाम्' (चु० उ० से०) । युच् (३।३।१०७) ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'याचनस्य' ॥

षट् तु त्रिषु

पेति ॥ आगन्तुपर्यन्ताः षट् ॥

अर्धमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि ।

अर्ध्येति ॥ अर्ध्यायेदम् । 'पादार्थाभ्यां च' (५।३।२४)
इति यत् । अर्घार्थे जले ॥ (१) ॥*॥ पादायेदम् ॥ (१)
॥*॥ एकैकम् 'अर्ध्यापाद्ययोः' ॥

क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥ ३३ ॥

केति ॥ अतिथय इदम् । 'अतिथेर्न्यः' (५।५।२६) ॥
(१) ॥*॥ अतिथौ साधु । 'पथ्यतिथि-' (४।४।१०४) इति
ङ् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'आतिथ्यस्य' ॥

स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ।

स्युरिति ॥ 'वेशो वेद्यायहे गृहे' (इति मेदिनी) । अ-

१—हैमविश्वसंवादप्राप्तप्रामाण्यमेदिनीपुस्तके 'कुणपी' इति
पाठस्योऽन्धेन प्रकृतानुपयुक्तमिदम् ॥

वेशो २ भवः । अध्यात्मादिलात् (वा० ४।३।६०) ठक् ।
'नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं सांगतिकं तथा' (म० ३।१०३) ॥
(१) ॥*॥ आगच्छति । 'सितनिगमि-' (उ० १।६९) इति
तुन् ॥ (२) ॥*॥ अतति । 'ऋतन्यजि-' (उ० ४।२) इति
इथिन् । 'अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः' इति स्मृतिः । 'अतिथिः
कुशपुत्रे स्यात्पुमानागन्तुकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ । 'प्रा-
द्युणस्त्वतिथिर्द्वयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'गृहागतस्य' ॥

पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चाहणाः समाः ॥ ३४ ॥

प्विति ॥ पूजनम् । 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०)
'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ नमस्कर-
णम् । 'नमोवरिवस्-' (३।१।१९) इति क्यच् । 'अ प्रत्य-
यात्' (३।३।१०२) इत्यकारः ॥ (२) ॥*॥ चायनम् 'चायृ
पूजानिश्चामनयोः' (भ्वा० उ० से०) । 'वायतेः क्तिनि चि-
भावो वाच्यः' () ॥ (३) ॥*॥ कण्ठ्वादौ 'सपर पूजा-
याम्' इति पठ्यते । यक् (३।१।२७) । 'अ प्रत्ययात्' (३।
३।२०२) ॥ (४) ॥*॥ 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (५) ॥*॥ 'अर्ह पूजा-
याम्' चुरादिः । 'प्यासश्चन्थ-' (३।३।१०७) इति युच् ॥
(६) ॥*॥ पठ् 'पूजनस्य' ॥

वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना ।

वेति ॥ वरिवसः करणम् । 'वरिवस्' शब्दः पूजार्थः ।
'नमोवरिवस्-' (३।१।१९) इति क्यच् । 'अ प्रत्ययात्'
(३।३।१०२) ॥ (१) ॥*॥ शुश्रूषणम् । 'श्रु श्रवणे'
(भ्वा० प० अ०) । सन्नन्तः । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।
१०२) (२) ॥*॥ परिचरणम् । 'परिचर्यापरिसर्या-' (वा०
३।३।१०१) इति परिचर्या निपात्यते । 'परिचर्यानुपसर्गेष्टिः'
इति भागुरिः ॥ (३) ॥*॥ उपासनम् । 'आस उपवेशने'
(अ० आ० से०) । 'प्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥*॥
'उपासनम्' इति पाठे ल्युट् (३।३।११५) । 'उपासनं'
शराभ्यासेऽप्युपास्तावासनेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४)
॥*॥ चलारि 'सेवायाः' ॥

ब्रज्याटाख्या पर्यटनम्

व्रेति ॥ 'ब्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ब्रजयजोः-'
(३।३।१८) इति भावे क्यप् ॥ (१) ॥*॥ अटनम् । '—प-
रिचर्यापरिसर्यामृगयाटाख्यानामुपसंख्यानम्' (वा० ३।३।
१०१) इत्यटाख्या निपातिता ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (३) ॥*॥ 'अटा पर्यटनं भ्रमः' इति रत्नकोषाद-
टापि ॥*॥ त्रीणि 'अटनस्य' ॥

चर्या त्वीर्यापथस्थितिः ॥ ३५ ॥

चेति ॥ चरणम् । 'गदमदचरयमश्च-' (३।१।१००)

इति यत् । यद्वा 'परिचर्या' इत्यत्र 'परि' इत्यस्या विवक्षणात् 'चर्या' इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ईर्यते ज्ञायते । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । ईर्यायाः पन्थाः । 'ऋक्पूर्व' (५।४।७४) इत्यः । 'ईर्यापथे ध्यानाद्युपाये परित्राजकादीनां स्थितेः' एकम् ॥

उपस्पर्शस्त्वाचमनम्

उपेति ॥ उपस्पर्शनम् । 'स्पृश संस्पृशे' (तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । यद्वा उपस्पृश्यन्ते वारीण्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'उपस्पर्शः स्पर्शमात्रे ज्ञानाचमनयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) । आचम्यतेऽम्भोजे । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आचमनस्य' ॥

अथ मौनमभाषणम् ।

अथेति ॥ मुनेः कर्म, भावो वा । 'इगन्ताच्च' (५।१।१३१) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ न भाषणम् । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मौनस्य' ॥

आनुपूर्वीं स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ ३६ ॥

पर्यायश्च

आन्विति ॥ पूर्वं पूर्वम् । पूर्वानुक्रमेण वा । वीप्सायां योग्यतायां वाच्ययीभावः (२।१।६) । अनुपूर्व भावः । 'वर्ण-दृढादिभ्यः' (५।१।१२३) इति ष्यञ् । पिलात् (४।१।४१) ङीष् । 'हलस्तद्धितस्य' (६।४।१५०) इति यलोपः । 'स्त्रियां वा' इति पक्षे ङीवता । (आनुपूर्व्यम्) ॥ (१) ॥*॥ आवर्तनम् । अत्र वा । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ परिपाटनम् । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) स्वार्थण्यन्तः । 'अच इः' (उ० १।४।१३९) । द्विवचनलान्न यण् ॥ (३) ॥*॥ अनुक्रमणम् । 'क्रम पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेशस्य' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (४) ॥*॥ पर्यायणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'परावनुपात्यय इणः' (३।३।३८) इति घञ् । 'पर्यायः प्रकारेऽवसरे क्रमे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'क्रमस्य' ॥

अतिपातस्तु स्यात्पर्याय उपात्ययः ।

अतीति ॥ अतिक्रम्य पतनम् । 'पतु गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ पर्यायणम् । 'इण्

गतौ' (अ० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ उपगतस्यातिक्रम्यायनम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रमोलङ्घनस्य' ॥

नियमो व्रतमस्त्री

नीति ॥ नियमनम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप् । 'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ त्रियते । 'वृञ्' (स्वा० उ० से०) 'वृड्' (त्रया० आ० से०) वा । 'पृषिरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ३।१।११) इत्यतच् वाहुलकाद्वृञ्भ्यामपि । कित्वात्र गुणः । यद्वा व्रज्यनेन स्वर्गम् । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति घः । वृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्रतमात्रस्य' ॥

तच्चोपवासादि पुण्यकम् ॥ ३७ ॥

तेति ॥ उपवास आदिर्यस्य कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजापत्यनक्तभोजनादेः, तदुपवासादि व्रतम् । पुण्यमेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'उपवासादेर्विहितव्रतस्य' ॥

औपवस्तं तूपवासः

औपेति ॥ उपवसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । अनेकार्थवादभोजने वृत्तिः । प्रज्ञायणि (५।४।३८) 'औपवस्तम्' ॥*॥ कचित् 'औपवस्त्रम्' इति पाठः । उपवसति । वृच् (३।१।१३३) उपवस्तुरिदं कर्म । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ उपवसनम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥*॥ भावे क्ते (३।३।११४) 'उपोषितम्' ॥*॥ उपोषणं तु 'उप दाहे' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भोजनविरहस्य' ॥

विवेकः पृथगात्मता ।

वीति ॥ विवेचनम् । 'विचिद् पृथग्भावे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'विवेकः स्याज्जलद्रोण्यां पृथग्भावविचारयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पृथगात्मता यस्य सः । तस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रकृतिपुरुषादिभेदज्ञानस्य' ॥

स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्द्धिः

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्चः । 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः' (५।४।७८) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ वृत्तं चाचारः, अध्ययनं च गुरुमुखाद्वेदाक्षरग्रहणम् । तयोर्द्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ब्रह्मवर्चसस्य' ॥

अथाञ्जलिः ॥ ३८ ॥

पाठे ब्रह्माञ्जलिः

अथेति ॥ ब्रह्मणोऽञ्जलिः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वेदपाठकाले कृतस्याञ्जलेः' ॥

१—'उपस्पृश्यते खान्यत्र' इत्यपि पाठः ॥ २—'कृदिकाराट्' (गण० ४।१।४५) इति ङीषि परिपाटी च । 'कृता ङङ्गामुर्वदनपरिपाटीषु घटना' इति पूर्वप्रयोगः—इति मुकुटः ॥

पाठे विप्रुपो ब्रह्मविन्दवः ।

पेति ॥ वेदपाठे मुखान्निर्गतविन्दवः । ब्रह्मणो विन्दवः ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'मुखनिर्गतविन्दूनाम्' ॥

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनम्

ध्येति ॥ ध्यानं प्रत्ययैकतानता च, योगश्चित्तवृत्तिनिरो-
धश्च, तयोरसनम् । यद्वा ध्यानस्य योग उपायः । ध्यानमेव
योगो वा । तस्यासनं स्वस्तिकसिद्धपद्मादि । ब्रह्मणः संवन्धि
आसनम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्रह्मासनस्य' ॥

कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥

केति ॥ कल्पते । अनेन वा । 'कृपू सामर्थ्ये' (भा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३३) । घञ् (३।३।१८) वा ।
'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवत्तं ब्रह्मणो दिने' (इति मेदि-
नी) ॥ (१) ॥*॥ वेधनम् । 'विध विधाने' (तु० प० से०) ।
'इगुपधात्किन्' (उ० ४।१२०) इतीन् । यद्वा विधानम् ।
अनेन वा । धाञः (जु० प० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः'
(३।३।९२) । 'विधिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्रमणम् । अनेन वा । घञ्
(३।३।१८, १९) । 'नोदात्तोप-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ।
'क्रमथानुक्रमे शक्तौ कल्पे चाक्रमणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'विधानस्य' ॥

मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पो

म्विति ॥ मुखमिव । 'शाखादिभ्यो यः' (५।३।१०३) ।
'ब्रीहिर्मयजेत' इति यथा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आद्य-
विधेः' ॥

अनुकल्पस्ततोऽधमः ।

अन्विति ॥ अनु हीनः कल्पः । प्रादिसमासः (वा० २।
२।१८) ॥ (१) ॥*॥ ब्रीह्यभावे 'नीवौरः' इति यथा ॥*॥
एकं 'गौणविधेः' ॥

संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥ ४० ॥

समिति ॥ संस्कार उपनयनं पूर्वं यत्र तत् । श्रुतेर्ग्रह-
णम् । उपाक्रियतेऽनेन । ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वेदपा-
ठारम्भविधिविशेषस्य' ॥

समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ।

सेति ॥ पादयोर्ग्रहणं स्पर्शः ॥ (१) ॥*॥ अभिमुखीक-
रणार्थं वादनम् । 'वद संदेशवचने' चुरादिः । ल्युट् (३।३।
११५) । आभिमुख्येन वाद्यते आशीः कार्यतेऽनेन इति वा ।
प्यन्ताद्वदेः करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ना-
मोच्चारणपूर्वकसंस्कृतप्रयोगेण नमस्कारस्य' ॥

मिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ॥ ४१ ॥

मीति ॥ मिक्षुणशीलः । 'मिक्षु याज्ञायाम्' (भा०

आ० से०) । 'सनाशंसमिक्ष उः' (३।२।१६८) ॥ (१)
॥*॥ परिलज्ज्य सर्वं व्रजति । 'व्रज गतौ' (भा० प०
से०) । 'परौ व्रजेः षः पदान्ते' (उ० २।५९) इति क्तिप्
दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च ।—विण्—इति तु स्वा-
मिनः प्रमादः । उणादौ विणोऽप्रकृतत्वात् ॥ (२) ॥*॥ कर्म-
न्देन प्रोक्तं मिक्षुसूत्रमधीते । 'कर्मन्दकृशाश्वादिनिः' (४।३।
१११) ॥ (३) ॥*॥ पराशरस्य गोत्रापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो
यञ्' (४।१।१०५) । पाराशर्येण प्रोक्तं मिक्षुसूत्रमधीते ।
'पाराशर्यशिलालिभ्याम्-' (४।३।११०) इति णिनिः ॥ (४)
॥*॥ मस्कनम् । 'मस्क गतौ' (भा० आ० से०) । बाहुल-
कादरः । मस्करो ज्ञानं गतिर्वास्यास्ति । 'मस्करमस्करिणौ'
(६।१।१५४) इति इनिः । यद्वा मस्करो वेशुरस्यास्ति । इनिः
(५।२।११५) । यद्वा मौ कर्तुं कर्म निषेद्धं शीलमस्य । 'म-
स्करमस्करिणौ-' (६।१।१५४) इति साधुः । यद्वा मुकुर इव
शुद्धमन्तःकरणमस्यास्ति । प्राग्वन्निपातः । यद्वा मङ्कते । 'मकि
मण्डने' (भा० आ० से०) । बाहुलकादरः । आगमशास्त्र-
स्यानित्यत्वान्न नुम् । मकरो निधिभेदोऽस्यास्ति । प्राग्वन्नि-
पातः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'संन्यासिनः' ॥

तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी

तेति ॥ तपोऽस्यास्ति । 'तपःसहस्राभ्याम्' (५।२।१०२)
इति विनिः । 'तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये त्रिष्वथ योषिति ।
मांसिकाकटुरोहिण्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'अण्
च' (५।२।१०३) ॥ (२) ॥*॥ परिकाङ्क्षितं शीलमस्य ।
'काक्षि परिवर्जने' (भा० प० से०) । 'मुपि-' (३।२।
७८) इति णिनिः । पृषोदरादिः । यद्वा पारमत्रास्ति इनिः
(५।२।११५) । पारि ब्रह्मज्ञानं काङ्क्षति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'तपस्विनः' ॥

वाचंयमो मुनिः ।

वेति ॥ वाचं यच्छति । 'यम उपरमे' (भा० प०
अ०) । 'वाचि यमो व्रते' (३।२।४०) इति खच् । 'वाचंय-
मपुरंदरौ च' (६।३।६९) ॥ (१) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने'
(दि० आ० अ०) । 'मनेह्व' (उ० ४।१२३) इतीन् ।
'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वज्रसेनतरौ जिने' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मौनव्रतिनः' ॥

तपःक्लेशसहो दान्तः

तेति ॥ तपसः क्लेशः । तं सहते । 'बह मर्षणे' (भा०

१—इदं तु 'मस्करिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं 'मस्करी परि-
व्राजकः' इति इतिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्, मस्करोऽस्यास्तीति
मस्करी । न वै मस्करो यस्यास्तीति मस्करी परिव्राजकः' इति
भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ २—इदमेव 'किं तर्हि । मा कृत कर्माणि
शान्तिर्वः श्रेयसी, इत्याह । अतो मस्करी परिव्राजकः' इति भा-
ष्यसंमतम् ॥

आ० अ०) अच् (३।२।१३४) । तपःक्लेशस्य सहः ॥ (१) ॥॥ दाम्यति स्म । 'दसु उपशमे' (दि० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः ।—'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः इति स्वामिनः प्रमादः । तस्य णिजन्तात्कर्मकान्तविषयत्वात् । 'दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःक्लेशसहे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'तपःक्लेशसहस्य' ॥

वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥

वेति ॥ वर्णः स्तुतिरस्यास्ति । 'वर्णाद्ब्रह्मचारिणि' (५।२।१३४) इतीति । 'वर्णीं स्याल्लेखके चित्रकरेऽपि ब्रह्मचारिणि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥ ब्रह्म वेदाध्ययनव्रतं चरति । तच्छीलो वा 'व्रते' (३।२।८०) इति 'सुपि-' (३।२।७८) इति वा णिनिः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'ब्रह्मचारिणः' ॥

ऋषयः सत्यवचसः

ऋषेति ॥ ऋषन्ति जानन्ति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'इयुपधात्किट्' (उ० ४।१२०) इतीन् । ऋषिर्वेदे वसिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम्' (इति मेदिनी) । स्त्रियां वा ङीप् (ग० ४।१।४५) ॥ (१) ॥॥ सत्यं वचो येषाम् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'ऋषिसामान्यस्य' ॥

स्नातकस्त्वाप्लवव्रती ।

स्नेति ॥ स्नाति स्म । 'ष्णा शौचे' (अ० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ।—'स्नाताद्वेदसमाप्तौ' (ग० ५।४।२९) इति कन्—इति मुकुटः । तन्न । उक्तवचनादर्शनात् ॥ (१) ॥॥ आप्लवते । 'प्लुट् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । आप्लवश्चासौ व्रती च ॥॥ 'आप्लवव्रती' इति पाठे 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । मुकुटस्तु—आप्लव आप्लवतं वा स्नानम् । तत्र व्रती नित्यस्नान्यी इत्याह ॥ (२) ॥॥ द्वे 'समाप्तवेदव्रतस्याश्रमान्तरमगतस्य' ॥

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥ ४३ ॥

ये इति ॥ इन्द्रियाणां ग्रामः । निर्जित इन्द्रियग्रामो यैस्ते ॥ (१) ॥॥ यमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । भावे कः (३।३।११४) । मलोपः (६।४।३७) । यतमुपरमणमस्ति नित्यं वा येषाम् । 'अतः' (५।२।११५) इतीतिः ॥ (२) ॥॥ यतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ०

से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ।—'यमेस्तिक्' इति त्वपाणिनीयम् । 'यतिः स्त्री पाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमान्' (इति मेदिनी) । अत्र पक्षे यमः किञ्च (३।३।१७४) अपि सुवचः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'निर्जितसर्वेन्द्रियस्य' ॥

यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ ।

स्थण्डिलश्च

य इति ॥ स्थण्डिले शेते । 'व्रते' (३।२।८०) इति इनिः ॥ (१) ॥॥ 'स्थण्डिलाच्छयितरे व्रते' (४।२।१५) इत्यण् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'अनास्तुतभूमिशयनव्रतिनः' ॥

अथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ॥ ४४ ॥

अथेति ॥ रजस्तमोभ्यां विगताः । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । विगते रजस्तमसौ येभ्यः इति वा ॥ (१) ॥॥ द्वयमतिगच्छन्ति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'निवृत्तरजस्तमोगुणानाम्' ॥

पवित्रः प्रयतः पूतः

पेति ॥ पवते । 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०) । पुनाति । 'पूङ् पवने' (क्या० उ० से०) वा । 'अशित्रादिभ्य इत्रौ' (उ० ४।१।७३) । 'पवित्रं वर्षणे कुशे । ताम्रे पयसि च ह्रीवं मेघे स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ प्रयच्छति स्म । यमेरकर्मकत्वात्कर्तरि कः (३।४।७२) । यद्वा प्रयतते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच (३।३।१३४) ॥ (२) ॥॥ पवते स्म । 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुलीकृते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ त्रीणि 'पवित्रस्य' ॥

पापण्डाः सर्वलिङ्गिनः ।

पेति ॥ पापं सनोति । 'पणु दाने' (त० उ० से०) । सनति । 'पण संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) वा । 'अमन्ताडः' (उ० १।१।१४) । पृषोदरादिः (३।३।१०९) । मूर्धन्यमध्यः ॥॥ कवर्गद्वितीयमध्यपाठे तु पाखण्डयति । 'खडि भेदने' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पालनाच्च त्रयीधर्मः पाशब्देन निगद्यते । तं खण्डयन्ति ते यस्मात् पाखण्डास्तेन हेतुना' ॥ (१) ॥॥ सर्वाणि च तानि लिङ्गानि, सर्वेषां लिङ्गानि वा' सर्वलिङ्गानि सन्ति येषाम् । 'अतः' (५।२।११५) इतीतिः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'दुःशास्त्रवर्तिषु' ॥ पालाशो दण्ड आषाढो व्रते

पेति ॥ आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य । 'विशाखाषाढादण्डं मन्यदण्डयोः' (५।१।११०) इत्यण् । 'आषाढो व्रतिनो दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री पूर्णिमायाम्' (इति मेदिनी) ॥

१—स्त्रियाम् ॥ २—किञ्च (३।३।१४) इति पाठान्तरम् ॥

१—रिषिर्व्यज्जनादिश्च । 'विधाविदग्धमतयो रिषयः प्रवृद्धाः' इति बालपण्डितजातकात् । ते च सप्तविधाः—'...महर्षिदेवर्षिब्रह्मर्षिपरमर्षयः । काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च.....क्रमावराः' इति रत्नकोषः—इति मुकुटः ॥ २—इदं तु यावादिगणे (५।४।२९) अस्योपलम्भादकिञ्चित्करम् ॥

(१) ॥*॥ पलाशस्य विकारः । 'पलाशादिभ्यो वा' (४।३।१४१) इत्यन् ॥*॥ व्रते ब्रह्मचर्ये ॥*॥ एकम् 'पालाश-दण्डस्य' ॥

राम्भस्तु वैणवः ॥ ४५ ॥

रेति ॥ 'रम्भा कदस्यप्सरसोर्ना वेणौ वानरान्तरे' इति मेदिनी । रम्भस्य वेणोर्विकारः । प्राग्वदन् (४।३।१४१) ॥ (१) ॥*॥ व्रत इत्येव । अन्यत्र वैणव एव ॥*॥ एकम् 'वैणवदण्डस्य' ॥

अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी

अस्त्रीति ॥ कस्य प्रजापतेर्जलस्य वा मण्डः सारः । तं लाति लभते वा । मितद्वादितः (वा० ३।२।१८०) मण्डनम् । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (१) ॥*॥ घञ् कुणति । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'अमन्ताडुः' (उ० १।११४) । 'जानपद-' (४।१।४२) इति ङीष् । 'कुण्डम-श्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ, जारात्प-तिवलीषुते पुमान् । पिठरे तु न ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सुतायां तु जातिलक्षणो ङीष् ॥*॥ द्वे 'व्रतिनां जलपात्रस्य' ॥

व्रतिनामासनं वृषी ।

व्रेति ॥ शुवन्तः सीदन्त्यस्याम् । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । वर्षति सुखं वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (२।१।१३५) इति दन्त्यान्ते कः । गौरादिः (४।१।४१) । मूर्धन्यान्तः ॥*॥ 'अतसी वृसी मांसी' इत्यन्ते चन्द्रगोमि-दर्शनाद्व्यान्तापि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ब्रह्मचर्याद्या-सनस्य' ॥

अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री

अजीति ॥ अजति । अज्यते, वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजेज च' (उ० २।४८) इतीनच् ॥ (१) ॥*॥ चरति । चर्यते, वा । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) । 'चर्मकृतौ च फलके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कृत्यते । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । किन् (३।३।१४) । 'कृत्तिश्चर्मलचोर्भुजं कृत्तिकायां द्वयं स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मृगादे-श्चर्मणि' ॥

भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥ ४६ ॥

भायिति ॥ भिक्षयते । 'भिक्ष याच्नायाम्' (भ्वा० आ०

१—इदं च प्रागपि 'अमृतं जारजः कुण्डः' इत्येतद्व्याख्या-यामभिहितम् ॥ २—'गण्डूषा मञ्जूषा वृषी' इति मूर्धन्यान्तेषु लिङ्गकारिका—इति मुकुटः ॥

से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०२) इत्यः । भिक्षाणां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भिक्षा-द्रव्यस्य' ॥

स्वाध्यायः स्याज्जपः

स्वेति ॥ सु अतीव आवृत्त्या अध्ययनम् । 'इडश्च' (३।३।२१) इति घञ् । स्वार्थमध्ययनं वा ॥ (१) ॥*॥ जपनम् । 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । 'व्यधजपोः' (३।३।६१) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेदाध्ययनस्य' ॥

सुत्याभिषवः सवनं च सा ॥

स्विति ॥ सवनम् । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० से०) 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्-' (८।३।६५) इति पलम् । 'भवेदभिषवः स्नाने मद्यसंधानयज्ञयोः' (इति मे-दिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'ल्युट् च' (३।३।११५) । 'सवनं त्व-ध्वरे स्नानं सोमनिर्दलेनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'सा' इति सुत्या ॥*॥ त्रीणि 'सोमलताकण्डनस्य' ॥

सर्वैनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वधमर्षणम् ॥ ४७ ॥

सेति ॥ सर्वाणि एनांसि मानसादिपापानि अपध्वंसयितुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । जप्यते । 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत् ॥*॥ अधं मर्षति । 'मृषु सहने' (भ्वा० प० से०) । सहनमभिभवः । यद्वा मृष्यति । ल्युट् (३।३।११३) । स्त्रियां टिलात् (४।१।१५) ङीष् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अधमर्ष-णस्य' ॥

दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ।

देति ॥ दर्श अमावास्यायां क्रियमाणत्वादुपचारादर्शशब्देन याग उच्यते । 'पक्षान्तेष्टौ दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे' । ('दर्शस्तु स्यादमावास्या यागभेदावलोकने' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पौर्णमास्यां भवः । 'संधिवेलावृत्तु-' (४।३।१६) इत्यण् । 'पौर्णमासः पुमान्यज्ञभेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पक्षान्तयोरमावास्यापौर्णमास्योः । पृ-थग् भिन्नौ । न तु पर्यायः 'दर्शपौर्णमासयोः' क्रमेणैकै-कम् ॥

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥ ४८ ॥

शेति ॥ यच्छति । अनेन वा । यमनं वा । पचाद्यच् (३।

१—'बाहुलकाद् घञ् । 'जापः' इति रक्षितः ॥ तेन 'शुद्धस्य मन्त्रजापं प्रत्यनधिकारात्' () इत्यादिसिद्धिः—इति मुकुटः ॥ 'प्रजापो ब्राह्मण इव क्षत्रियोऽपि न लिप्यते पापैः' इति दमयन्तीश्लेषाच्च ॥ तद्व्याख्यायां चण्डपालश्च 'जपनं जापः' इत्यभिहितवान् ॥

१।१३४) 'नमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप् वा । 'यमोऽन्यलिङ्गो यमजे ना काके शमने शनौ । शरीरसाध-
नापेक्षनित्यकर्मणि संयमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ शरी-
रमात्रेण साध्यं यावज्जीवं कार्यं सत्यास्तेयार्हिसादि यत् त-
स्यैकम् 'नैत्यिककर्मणः' ॥

नियमस्तु स यत्कर्मानित्यमागन्तुसाधनम् ।

नीति ॥ यत् कर्म अनित्यं न तु यावज्जीवं कर्तव्यम्,
आगन्तुभिः कादाचित्कैः कामनया समयविशेषादिभिः सा-
धनैः साध्यमुपवासैस्त्रानजपादि । तत् । नियमः । प्राग्वत् ।
'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते' (इति मेदिनी)
॥१॥३॥ एकम् 'नियमस्य' ॥

उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धुं दक्षिणे करे ॥ ४९ ॥

उपेति ॥ प्रोद्धृते वहिष्कृते सति वामस्कन्धापितम् ।
यज्ञस्य सूत्रम्, यज्ञार्थं धृतं सूत्रं वा । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥३॥ उपवीयते स्म । 'अज गति-
क्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'अजेर्व्यघजपोः' (२।४।५६) ।
'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) ।
यद्वा उपाजति स्म । उपवेति स्म वा । 'गल्यर्था-' (३।४।
७२) इति क्तः ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'यज्ञोपवीतस्य' ॥

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्

प्रेति ॥ प्राचीनं प्रदक्षिणम् आवीयते स्म । प्राग्वत् ॥
(१) ॥३॥ अन्यस्मिन् वामकरे प्रोद्धृते सति ॥३॥ एकम्
'विपरीतधृतयज्ञोपवीतस्य' ॥

निवीतं कण्ठलम्बितम् ।

नीति ॥ नि वीयते स्म । प्राग्वत् । नि अधोभागे वीतं
गमनमस्य वा । 'नि' इति प्रकृते 'राश्यधोभावविन्यासे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ कण्ठाग्निलम्बितम् ॥३॥ एकं 'कर-
द्वये वहिष्कृते सति ऋजुभावेन स्थापितयज्ञसू-
त्रस्य' ॥

अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवम्

अङ्गुग्विति ॥ अङ्गुलीनामग्रे । देवानामिदम् । 'तस्येदम्'
(४।३।१२०) इत्यण् । देवो देवतास्य 'सास्य देवता' (४।१।
२४) इत्यण् । 'देवाय (वस्य) जगौ' (वा० ४।१।८५)
इत्यञ् वा ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'देवतीर्थस्य' ॥

१—तथा च पातञ्जलसूत्रम् 'अर्हिसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरि-
ग्रहा यमाः' (२।३०) इति ॥ २—तथा च पातञ्जलसूत्रम् शौच-
संतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः' (२।३२) इति ॥
३—तथा च गोभिलसूत्रम् 'दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय
सव्येऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववल्म्वं भवतीत्येवं यज्ञोपवीती
भवति' (१।२।२) इति ॥ ४—तथा च गोभिलसूत्रम् 'सव्यं
बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमन्ववल्म्वं
भवत्येवं प्राचीनावीती भवति' (१।२।३) इति ॥

खल्पाङ्गुलोर्मूले कायम् ॥ ५० ॥

स्येति ॥ खल्पाङ्गुल्योः कनिष्ठिकयोरधोभागे । कः प्रजा-
पतिर्देवतास्य । 'कस्येत्' (४।२।२५) इत्यण् इदन्तादेशश्च ।—
'तस्येदम्' (४।२।१२०) इत्यण्—इति मुकुटधिन्यः । 'कायः
कदैवते मूर्तो संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थं कार्यं स्यात्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'कायतीर्थस्य' ॥

मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्यम्

मेति ॥ अङ्गुष्ठतर्जन्योः । पितरो देवतास्य । 'वायुतुपि-
त्रुपसो यत्' (४।२।३१) ।—पितृणामिदम् । पैत्रम् । 'त-
स्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥३॥
एकम् 'पितृतीर्थस्य' ॥

मूले हाङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ।

म्विति ॥ 'हिः' अवधारणे । 'ब्रह्मा देवतास्य' 'सास्य
देवता' (४।२।२४) इत्यण् 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।७१) इति
साधु ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ब्राह्मतीर्थस्य' ॥

स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥ ५१ ॥

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो भावः । 'भुवो भावे' (३।१।१०७)
इति क्यप् ॥ (१) ॥३॥ 'तस्य भावस्त्वतलौ' (५।१।११९) ॥
(२) ॥३॥ युनक्ति 'युजिर् योगे' (स० उ० अ०) । 'इणु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । युजेन सह । 'तेन सह-'
(२।२।२८) इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति
सहस्य सः । यद्वा योजनम् । युक् संपदादि क्तिप् (वा० ३।
३।१०८) । सह युजो । सयुज्यस्य सयुजो वा भावः । ब्रा-
ह्मणादित्वात् (५।१।१२४) प्यञ् ब्रह्मणः सायुज्यम् ॥ (३)
॥३॥ त्रीणि 'ब्रह्मभावस्य' ॥

देवभूयादिकं तद्वत्

दयिति ॥ देवस्य भावः । देवभूयमादिर्यस्य । 'देवत्व-
म्,' 'देवसायुज्यम्' । तद्वत् ब्रह्मभूयादिवत् त्रिरूपी ॥

कूच्छं सांतपनादिकम् ।

क्रिति ॥ कृन्तति । अनेन वा । 'कृती छेदने' (तु० प०
से०) । 'कृतेऽछः कू च' (उ० २।२१) इति रक् छोऽन्तादेश-
श्च । 'कूच्छमाख्यातमाभीले पापसांतपनादिनोः' (इति मेदि-
नी) ॥ (१) ॥३॥ सम्यक्त्वनमत्र । प्रज्ञायण् (५।४।३८) ।
यद्वा संतपति । ल्युट् (३।३।११३) । तस्येदं कर्म । अण्
(४।३।१२०) । 'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कूच्छं सांतपनं स्मृतम्' (मनुः १।१।२१२)
आदिना चान्द्रायणप्राजापत्यपराकादिग्रहः । एकम् 'प्राय-
श्चित्तस्य' ॥

संन्यासवत्यनशने पुमान् प्रायः

समिति ॥ सम्यक् न्यासः आत्यन्तिकस्यागः । तद्युक्तेऽन-
शनेऽभोजने । प्रकृष्टमयनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) ।

‘एरच्’ (३।३।५६) । ‘अय गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । ‘प्रायो मरणानशने मृत्यौ बाहुल्यतुल्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘प्रायोपवेशस्य’ ॥

अथ वीरहा ॥ ५२ ॥

नप्राग्निः

अथेति ॥ वीरोऽग्निः । तं हन्ति । ‘क्विप् च’ (३।२।७६) ॥ (१) ॥*॥ नष्टोऽग्निर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रमादादिना यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निर्नष्टस्तस्य’ ॥

कुहना लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना ।

किति ॥ कुहनम् । ‘कुह विस्मापने’ चुराद्यदन्तः । ‘ण्य-सध्रन्थो युच्’ (३।३।१०७) । ‘कुहना ग्रामजालं स्यात्’ इति रत्नकोषः । ‘कुहना दम्भचर्यायामीष्यालौ कुहनलिपु’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मिथ्यातत्त्वे ईर्यापथस्याचारभेदस्य कल्पना संपादना ॥*॥ एकं ‘दम्भेन कृतध्यानमौनादेः’ । अर्थलिप्सया मिथ्याधर्माश्रयणस्य वा ॥

व्रात्यः संस्कारहीनः स्यात्

अेति ॥ शरीरायासजीवी व्याधादिर्वातः । स इव । ‘शाखादिभ्यो यः’ (५।३।१०३) यद्वा व्रातमर्हति । ‘दण्डादिभ्यो यः’ (५।१।६६) ॥ (१) ॥*॥ संस्कारैर्गर्भाधानादिभिरुपनयनादिभिर्वा हीनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संस्कारहीनस्य’ ॥

अस्वाध्यायो निराकृतिः ॥ ५३ ॥

अखेति ॥ न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य ॥ (१) ॥*॥ आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वेदाध्ययनरहितस्य’ ।—चलार्थकार्यानि—इत्येके ॥

धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिः

धेति ॥ धर्मस्य ध्वजश्चिह्नम् । धर्मो ध्वज इव वा । धर्मध्वजोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ लिङ्गमाश्रमादिचिह्नधारणं वृत्तिर्जाविकाहेतुर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मिक्षाद्यर्थे जटादिधारिणः’ ॥

अवकीर्णी क्षतव्रतः ।

अवेति ॥ अवकरणम् । ‘कृ विक्षेपे’ (तु० प० से०) । ‘कृ हिंसायाम्’ (क्या० उ० से०) वा । भावे क्तः (३।३।११४) । अवकीर्णं विक्षिप्तं हिंसितं वा वृत्तमनेन । ‘इष्टादिभ्यश्च’ (५।२।८८) इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ क्षतं खण्डितं व्रतमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘खण्डितब्रह्मचर्यादेः’ ॥

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ॥ ५४ ॥

अंशुमानमिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् ।

स्विति ॥ अमि सर्वतः सायंतनेन कर्मणा निश्चयेन मुक्तः अमि सर्वं सायंतनं कर्म निश्चयेन मुक्तं येन वा ॥ (१) ॥*॥ अमि सर्वत उद् अतिशयेन इतं गतं प्रातस्तनं कर्मा-स्यात् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् ‘अमिनिर्मुक्ताभ्युदितयोः’ ॥

परिवेत्ताजुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ॥ ५५ ॥

पेति ॥ परिविन्दति ज्येष्ठं परित्यज्य भार्या लभते ।

‘विदु लामे’ (तु० उ० अ०) । ‘तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ’ (उ० २।१४) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘ज्येष्ठे विवाहरहिते कृतदारपरिग्रहस्य कनिष्ठस्य’ ॥

परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान्

पेति ॥ परि वर्जनं विन्दति लभते । क्तिच् (३।३।१७४) ॥ (१) ॥*॥ तस्य परिवेत्तुः । ज्यायान् ज्येष्ठः ॥*॥ एकं ‘परिवेत्तुर्ज्येष्ठभ्रातुः’ ॥

विवाहोपयमौ समौ ।

तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥ ५६ ॥

वीति ॥ विशिष्टं वहनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपयमनम् । ‘यमः समुपनिविषु च’ (३।३।६३) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ चाद् घञ् ॥ (५) ॥*॥ परिणयनम् । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (३) ॥*॥ (उद्वाहस्तु विवाहवत्) ॥ (४) पाणेः पीडनं ग्रहणम् । ‘कृद्योगा च’ (वा० २।२।८) इति समासः ॥ (६) ॥*॥ पठ् ‘विवाहस्य’ ॥

व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ।

व्येति ॥ व्यवायनम् । ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ‘अय गतौ’ । घञ् (३।३।१८) वा । (भ्वा० आ० से०) वा ॥ (१) ॥*॥ ग्रामे भवः ‘ग्रामाद्य-खञौ’ (४।२।९४) । ग्राम्याणां जनानां धर्मः ॥ (२) ॥*॥ ॥*॥ मिथुनस्य कर्म । ‘प्राणमृज्जाति-’ (५।१।१२९) इत्यण् । युवादिलात् (५।१।१३०) वाण् ॥ (३) ॥*॥ नितरां धुवनं हस्तपादादिचालनमत्र ॥ (४) ॥*॥ रमणम् । ‘नपुंसके भावे क्तः’ (३।३।११४) । ‘अनुदात्तोपदेश-’ (६।४।३७) इति मलोपः ॥ (५) ॥*॥ पठ् ‘मैथुनस्य’ ॥

त्रिवर्गो धर्मकामार्थैः

त्रीति ॥ त्रयाणां वर्गः समूहः ॥ (१) ॥*॥ धर्मश्च कामश्च अर्थश्च । तैः कृत्वा ॥*॥ एकम् ‘त्रिवर्गस्य’ ॥

चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥ ५७ ॥

चेति ॥ चतुर्णां वर्गः ॥ (१) ॥*॥ मोक्षेण सहितैर्धर्म-कामार्थैः कृत्वा । उपलक्षितो वा ॥*॥ एकम् ‘चतुर्वर्गस्य’ ॥

सवलैस्तैश्चतुर्भद्रम्

सेति ॥ वलेन सहितैर्धर्मादिभिः । चलारि भद्राणि श्रेष्ठा-न्यत्र वृन्दे । यद्वा चलारि भद्राणि । ‘दिवसंख्ये संज्ञायाम्’ (२।१।५०) इति समासः । ‘भद्रो वाच्यवच्छ्रेष्ठसाधुनोः’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चतुर्भद्रस्य’ ॥

जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ।

जेति ॥ जनीं बंधुं वहन्ति । ‘संज्ञायां जन्या’ (४।४।८२) इति यदन्तो निपातितः ॥ (१) ॥*॥ वरस्य जामातुर्ये स्निग्धास्तपक्षा वयस्यादयः । ‘जन्यो वरवधूजातिप्रियभृत्य-हितेषु च’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ ‘वरपक्षीयाणाम्’ ॥

इति सव्याख्यामरकोशे ब्रह्मवर्गः ॥

मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ।

भिवति ॥ मूर्धन्यभिषिक्तः । राज्यदानसमये मूर्धन्यभिषिच्यते । तत्प्रभवत्वात्सर्वोऽपि मूर्धाभिषिक्तः ॥ (१) ॥*॥ राज्ञोऽपत्यम् । 'राजश्वशुराद्यत्' (४।१।१३७) । 'ये चाभावकर्मणोः' (६।४।१६८) इति प्रकृत्या । यद्वा राजति । 'राज् दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'राजेरन्यः' (उ० ३।१००) ॥ (२) ॥*॥ बाहुभ्यां जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति ङः । बाह्वोर्जातो वा । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) । 'बाहुजः क्षत्रिये कीरे स्वयंजाततिलेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ क्षदति । 'क्षद संवरणे' सौत्रः । घृन् (उ० ४।१५९) । क्षतात्रायते वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । क्षत्रयापत्यम् । 'क्षत्राद्धः' (४।१।१३८) ॥ (४) ॥*॥ विशेषेण राजति । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'क्षत्रियस्य' ॥

राज्ञि राष्ट्रपार्थिवक्षमाभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

रेति ॥ राजति । 'कनिन् युष्टिपि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शके च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'सत्सूद्विष-' (३।१।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ 'पृथिव्या ईश्वरः' । 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ' इत्यनुवर्तमाने 'तत्त्वेश्वरः' (५।१।४२) इत्यञ् । 'पार्थिवो नृपतौ भूमिविकारे पार्थिवोऽन्यवत्' (इति विश्वः) । 'पार्थिवो नृपे । पार्थिवी स्यात्तु सीतायां पृथिव्या विकृतौ त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ क्ष्मां विमर्ति । क्तिप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥*॥ 'क्ष्माभुक्' इति पाठे क्ष्मां भुनक्ति पालयति । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (४) ॥*॥ तृन् । पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥*॥ भुवं पाति ॥ (६) ॥*॥ महीं क्षियति । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) मह्यं क्षियति वा । 'क्षि क्षयैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) । क्तिप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'राज्ञः' ॥

राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः ।

रेति ॥ संलग्नोऽन्त एकदेशोऽस्याः । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य-' (वा० २।२।२४) इति समासः । समन्तायाः स्वदेशव्यवहितभूमेरिमे राजानः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । प्रणता अशेषाः सामन्ताः स्वदेशानन्तरराजा यस्य ॥*॥ अधिक ईश्वरः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सर्वसंनिहितनृपवशकारिणः' ॥

चक्रवर्ती सार्वभौमः

चेति ॥ चक्रे भूमण्डले राजमण्डले वा वर्तितुं शीलमस्य । 'घुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । 'चक्रं गणे चक्रवाके' इति विश्वः । यद्वा चक्रं सैन्यं वर्तयितुं सर्वभूमौ चालयितुं

शीलमस्य । अवदथं वा चक्रं वर्तयति । 'आवदथका-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ सर्वभूमेरीश्वरः । 'तस्येश्वरः' (५।१।४२) इत्यण् । अनुवातिकादिः (७।३।२०) । 'सार्वभौमस्तु दिङ्गागे सर्वपृथ्वीपतावपि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समुद्रपर्यन्तभूमीश्वरस्य' ॥

नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥

त्रिति ॥ मण्डलस्य भूम्येकदेशस्य ईश्वरः । 'स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च विभ्ये च कदम्बके च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माण्डलिकस्य' ॥

येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।

शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्

येनेति ॥ सम्यग् राजति । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्तिप् । 'मो राजि समः क्रौ' (८।३।२५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सार्वभौमविशेषस्य' ॥ केचित्तु पृथक् त्रीणि नामान्याहुः । राजसूयकर्ता सम्राट् । द्वादशराजमण्डलस्येश्वरोऽपि सम्राट् । सर्वनृपतीनां शासकोऽपि सम्राट् ॥

अथ राजकम् ॥ ३ ॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ।

अथेति ॥ राज्ञां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्रोश्च-' (४।२।३९) इति वुञ् ॥ (१) ॥*॥ राजन्यानां समूहः । प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'राजसमूहस्य' ॥

मन्त्री धीसचिवोऽमात्यः

मेति ॥ मन्त्रो गुप्तभाषणमस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । यद्वावश्यं मन्त्रयते । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (जु० आ० से०) । 'आवदथक-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ धिया धियां वा सचिवः सहायः । धाप्रधानः सचिवो वा ॥ (१) ॥*॥ अमा सह समीपे वा भवः । 'अव्ययान्त्यप्' (४।२।१०४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मन्त्रिणः' ॥

अन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥ ४ ॥

अन्य इति ॥ ततो धीसचिवादन्ये । कर्मसु सचिवाः सहायाः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सहायकारिणाम्' ॥

महामात्राः प्रधानानि

मेति ॥ 'मात्रा कर्णविभूपायां वित्ते माने परिच्छेदे । (अक्षरावयवे खलपे क्लीवं कार्त्तव्येऽवधारणे)' (इति मेदिनी) । महती मात्रा येषां ते । 'महामात्रः समृद्धे चामात्ये हस्तिपकाधिपे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण धीयन्ते । 'डुधान् धारणपोषणयोः' (जु० प० अ०) । 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तूतमे सदा' (इति मेदिनी) इति क्लीबत्वम् । पुंलिङ्गोऽपि । 'महामात्रः

प्रधानः स्यात्' इति पुंस्काण्डे वोपालितात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रधानस्य' । त्रीणि कर्मसहायानाम्—इत्येके ॥

पुरोधास्तु पुरोहितः ।

त्विति ॥ पुरोऽग्रे धीयते । 'पुरति च' (उ० ४।२।३१) इति धावोऽतिः ॥ (१) ॥*॥ पुरो धीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'दधातेहिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धर्माध्यक्षस्य' ॥

द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राङ्निवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥

द्रेति ॥ ऋणादानादीन्यष्टादश विवादस्थानानि व्यवहाराः । तेषां द्रष्टरि निर्णेतारि । प्रच्छन्नम् । 'किञ्चच्चिप्रच्छिन्नी' (उ० २।२७) इत्युणादिसूत्रेण किञ्चिदीधौ संप्रसारणाभावश्च । विवचनम् घञ् (३।३।१८) । प्राट् च विवाकश्च । प्राङ्निवाकौ प्रश्नविवेकावस्थ स्तः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । प्रश्नविचारयोः कुशल इत्यर्थः । 'विवादानुगतां पृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राङ्निवाकस्ततः स्मृतः () ॥ (१) ॥*॥ 'अक्षः कर्षे तुपे चके शकटव्यवहारयोः' इति विश्वः । पदयति । ण्वुल् (३।१।१३३) । अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यवहाराणां द्रष्टरि' ॥

प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः ।

प्रेति ॥ प्रतिहरणम् । घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि—' (६।२।१२२) इति वा दीर्घः । प्रतीहारो जनवारणमस्तस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । मुकुटस्तु—प्रतिराभिमुख्ये । राज्ञोऽभिमुखं जनान् प्रतिहरति बहिः प्रापयति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०)—इति व्याख्येयम् । तत्र । हजो ज्वलादावपाठात् । ज्वलादेराकृतिगणत्वाभावाच्च । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ द्वारं पालयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वारि तिष्ठति । 'सुपि—' (३।३।४) इति कः ॥ (३) ॥*॥ द्वारि तिष्ठति स्म । 'गल्यर्थकर्मक—' (३।४।७२) इति क्तः । 'द्वाःस्थितः, दर्शकः' इति व्यस्तं नाम । ('द्वाःस्थितो वेत्रधारकः' इति त्रिकाण्डशेषः) । 'स्यादर्शको दर्शयिता प्रतीहारोऽपि दर्शकः' इति रुद्रः । (द्वाःस्थितस्य दर्शकः इति) समस्तं नाम (इत्यन्ये) । 'द्वारपो द्वाःस्थितादर्शी' इति रमसः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'द्वारपालस्य' ॥

रक्षिवगस्त्वनीकस्थः

रेति ॥ अवश्यं रक्षन्ति । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'आवश्यक—' (३।३।१७०) इति णिनिः । रक्षिणां वर्गः ॥ (१) ॥*॥ अनीकेन, अनीके वा तिष्ठति । 'सुपि—' (३।२।४) इति कः । 'अनीकस्थो रणगते हस्तिशिक्षाविच-

क्षणे । राजरक्षिणि चिह्ने च वीरमर्दनकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्षकगणस्य' ॥

अथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥

अथेति ॥ अधिगतोऽक्षं व्यवहारम् । 'अत्यादयः—' (वा० २।२।१८) इति समासः । यद्वा अध्यक्षति । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अध्यक्षोऽधिकृते प्रोक्तः प्रत्यक्षे लभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अधि अधिकमुपरि वा क्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यापारितस्य' ॥

स्थयुकोऽधिकृतो ग्रामे

स्थेति ॥ स्थातुं शीलमस्य । 'लपपतपदस्था—' (३।२।१५४) इत्युक्ञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'एकग्रामाधिकृतस्य' ॥

गोपो ग्रामेषु भूरिषु ।

गविति ॥ गोपायति । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) 'आयादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) । अच् (३।१।१३४) । 'गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामौघाधिकृते पुंति शारिवाख्यौपधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'बहुग्रामाधिकृतस्य' ॥

भौरिकः कनकाध्यक्षः

भाविति ॥ भूरिणि सुवर्णे नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कनकस्याध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुवर्णाधिकृतस्य' ॥

रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७ ॥

रूप्येति ॥ 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) । रूपस्याध्यक्षः ॥ (१) ॥*॥ निष्के हेमिनि नियुक्तः प्राग्वत् । 'टङ्कपतिनैष्किको रजताध्यक्षः' इति रमसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'टङ्ककादिशालायां नियुक्तस्य' ॥

अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः ।

अन्तेति ॥ अन्तरं अभ्यन्तरो वंशो गृहम् । अन्तर्वंशे नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः । यद्वा अन्तर्वंशोऽस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अन्तःपुराधिकृतस्य जनस्य' ॥

सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ८ ॥

साविति ॥ समुद्रं विदन्तं विद्वांसमपि लान्ति वशवर्तिनं कुर्वन्ति । सुविदल्लाः द्वियः । तासामिमे रक्षकाः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ 'कञ्चुकञ्चोलकोऽस्त्येषाम्' । इनिः (५।२।११५) । 'कञ्चुकी जोज्जकतरौ महल्ले पन्नगे विटे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तिष्ठन्त्येषु पुरुषाः । 'घञर्थे

कः' (वा० ३।३।५८) । स्थानां दाराणां पतयः पालकाः
स्थपतय एव । चतुर्वर्णादिलात् (वा० ५।१।१२४) स्थायं
व्यञ्ज 'स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
सुविदन्ति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । सुविदा
एव । प्रज्ञादिलात् (५।४।३८) स्थायं ऽण् । यद्वा सुवेदनम् ।
संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । सुविद् सुज्ञानमस्त्येपाम् ।
ज्योत्स्नादिलात् (वा० ५।२।१०३) अण् । यद्वा सुविदश्चतुराः
स्त्रियस्तासामिमे रक्षकाः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'राज्ञां रुयगारे बही रक्षाधि-
कृतस्य' ॥
शण्डो वर्षवरस्तुल्यौ

शेति ॥ शाम्यति शिश्रामावात् । 'शमु उपशमे' (दि०
प० से०) । 'शमेर्ढः' (उ० १।९९) । 'शण्डः क्लीवस्तु
कञ्चुकी' इति (तालव्यादौ) रभसः । 'शण्डः स्यात्पुंसि गो-
पतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' (इति मेदिनी) ।
'शण्डपण्डौ तु सौविदौ । वन्ध्यपुंसौद्वरे क्लीवे' इति हैमः
॥ (१) ॥*॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
वरति । 'वर आवरणे' () वा । अच् (३।१।१३४) ।
वर्षस्य रेतःपातस्य वरः । 'ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्लीवाश्च
स्त्रीस्वभाविनः । जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः
स्मृताः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अत्यन्तान्तर्महल्लुकानाम्' ॥

सेवकार्यनुजीविनः ।

सेवेति ॥ सेवते । 'सेवृ सेवने' (भ्वा० आ० से०) ।
ण्वल् (३।१।३३) । 'सेवकस्तु प्रसेवे ना वाच्यलिङ्गोऽनुजी-
विनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अर्थोऽसंनिहितोऽस्यास्ति ।
'अर्थान्वासंनिहिते' (५।२।) इतीति । 'अर्थी पुमा-
न्याचके स्यात्सेवके च विवादिनि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
अनुजीवितुं शीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'सेवकस्य' ॥

विषयानन्तरो राजा शत्रुः

वीति ॥ शातयति 'शट्टु शातने' (भ्वा० प० अ०) ।
प्यन्तः । 'रुशातिभ्यां कुन्' (उ० ४।१०४) । 'बहुलमन्यत्रा-
पि' () इति णिलुक् ।—शदेः 'जञ्वाद्यश्च'
(उ० ४।१०२) इति रुः ह्रस्वश्च—इति मुकुटः । तत्र । उक्त-
रीत्या निर्वाहात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्वदेशाव्यवहितदेश-
स्य राज्ञः' ॥

मित्रमतः परम् ॥ ९ ॥

मीति ॥ मेयति । 'जिमिदा लेहने' (दि० प० से०) 'अ-
मिचिमिदिशसिभ्यः कः' (उ० ४।१६४) ।—घृन् (उ० ४।
१५९)—इति मुकुटः । तत्र । गुणप्रसङ्गात् । सूत्रस्य सत्त्वा-
च्च । 'मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये पुंसि स्त्रियां गन्धद्रव्ये
दैत्यान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतः शत्रोः
॥*॥ एकम् 'मित्रस्य' ॥

उदासीनः परतरः

विति ॥ अतिशयितः परः परतरः । उदास्ते । 'आस
उपवेशने' (अ० आ० से०) । लटः शानच् (३।२।१२४) ।
'ईदासः' (७।२।८३) इति ईलम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'शत्रुमि-
त्राभ्यां परस्य राज्ञः' ॥

पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ।

पेति ॥ पार्ष्णि पश्चात्पदं गृह्णाति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
'सैन्यपृष्ठे पुमान् पार्ष्णिः पश्चात्पदजिगीषयोः' इति विश्वः ॥
(१) ॥*॥ एकं 'जिगीषोः पृष्ठभागस्थितस्य राज्ञः' ॥

रिपौ वैरिसपत्नारिद्विपद्वेपणदुर्हदः ॥ १० ॥

द्विद्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः ।

अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥ ११ ॥

रीति ॥ रपति दोषम् । 'रप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प०
से०) । 'रपेरिचोपधायाः' (उ० १।२६) इति कुः ॥ (१) ॥*॥
वीरस्य कर्म भावो वा । युवादिलात् (५।१।१३०) । 'चैरमैधुनि-
कयोः' (४।३।१२५) इति निर्देशाद्वा ऽण् । वैरमस्यास्ति । इतिः
(५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ सपत्नीव । 'व्यन् सपत्ने' (४।१।
१४५) इति निर्देशादकारः ॥ (३) ॥*॥ इयति विरोधम् ।
'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'अधे इः' (उ० ४।१।१९) ॥
(४) ॥*॥ द्वेष्टि 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० अ०) 'द्विपोऽमित्रे'
(३।२।१३१) इति शतृ ॥ (५) ॥*॥ द्वेषशीलः । 'कुधमण्डा-
धेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (६) ॥*॥ दुष्टं हवयम-
स्य । 'सुहृद्दुर्हदौ मित्रामित्रयोः' (५।४।१५०) इति साधुः ॥
(७) ॥*॥ द्वेष्टि । क्तिप् (३।२।६९) ॥ (८) ॥*॥ विरुद्धः
पक्षोऽस्य 'पक्षो मासार्धके पार्थे ग्रहे साध्यविरोधयोः' (इति
विश्वमेदिन्यौ) । विविधः पक्षोऽस्य वा ॥ (९) ॥*॥ न हित-
मस्मात् ॥ (१०) ॥*॥ अमति गच्छति । 'अम गतौ' (भ्वा०
प० से०) 'अम रोगे' (जु० उ० से०) । 'अमेर्द्विषति चित्'
(उ० ४।१७४) । इतीत्रन् ॥ (११) ॥*॥ दस्यति । 'दस्य
उपक्षये' (दि० प० से०) । 'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो
युच्' (उ० ३।२०) बौहलकादनादेशस्य (७।१।१) अभावः ॥
(१२) ॥*॥ शातयति । 'रुशातिभ्यां कुन्' (उ० ४।१०४) ॥
(१३) ॥*॥ शत्रुरेव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (१४) ॥*॥
अभिहन्तुं शीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥*॥
'द्वेष्योऽभिम्यातिरमित्रः' इति रत्नकोशः । तत्राभिम्यातेः
क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा ॥ (१५) ॥*॥ पिपति
रोपम् । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) ॥ (१६) ॥*॥ न राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प०
अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । तिर्वा ॥ (१७) ॥*॥ प्रतिकू-
लमर्थयितुं शीलः । 'अर्थे याच्नायाम्' (जु० उ० से०) ।
'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१८) ॥*॥ परि दोषा-

१—'अनुनासिकपरत्वाभावादानादेशो न इति तु भाष्यसिद्धान्तः ॥

ह्याने पन्थयितुं शीलः । 'पथि गतौ' चुरादिः । णिनिः (३।२।७८) । 'परि' शब्दश्च प्रकृते 'दोषाख्याने निरसने पूजा-व्याप्त्योश्च भूषणे' (इति मेदिनी) ॥ (१९) ॥*॥ ऊनविंशतिः 'शत्रोः' ॥

वयस्यः स्निग्धः सवयाः

वेति ॥ वयसा तुल्यः । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९९) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ स्निह्यति 'स्निह प्रीतौ' (दि० प० से०) । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (३।२।१८८) इति चाद्वर्तमाने क्तः ॥ (२) ॥*॥ समानं वयोऽस्य । 'ज्योतिर्जनपद-' (६।३।८५) इति समानस्य सः (३) ॥*॥ त्रीणि 'तुल्यवयसः' ॥

अथ मित्रं सखा सुहृत् ।

अथेति ॥ मेयति । 'जिमिदा लेहने' (दि० प० अ०) 'अमिचिमिदिशसिभ्यः क्तः' (उ० ४।१९६४) ।—घ्नन् (उ० ४।१५९)—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ समानः ख्यायते लोकैः । 'समाने ख्यः सः चोदात्तः' (उ० ४।१३७) इतीण् स च ङित् । टिलोपः (६।४।१४३) । 'नौ व्यो यलोपः' इत्यतोऽनुवर्तनाद्यलोपः समानस्य सभावः ॥ (२) ॥*॥ शोभनं हृदयमस्य । 'सुहृदुर्हृदौ-' (५।४।१५०) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मित्रस्य' ॥

सख्यं साप्तपदीनं स्यात्

सेति ॥ सख्युर्भावः कर्म वा । 'सख्युर्यः' (५।१।१२६) ॥ (१) ॥*॥ सप्तभिः पदैरवाप्यते । 'साप्तपदीनं सख्यम्' (५।२।२२) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सख्युर्धर्मकर्मणोः' ॥

अनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥

अन्विति ॥ अनुगम्य रोधनम् 'रुधिर आवरणे' (रु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अनुगम्य वर्तनं चित्तराधनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आराध्यादेरिष्टसंपादनस्य' ॥ यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ।

चारश्च गृहपुरुषश्च

येति ॥ अर्हति । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यो योऽर्हः । यथार्हं वर्णो रूपमस्य । 'वर्णः स्याद्वेदरूपयोः' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण निर्धीयते ज्ञेयमत्र । 'उपसर्गे घोः क्तिः' (३।३।९२) 'प्रणिधिर्याचने चरे' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ अपसर्पति । 'सृष्ट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'चरोऽक्षद्युतभेदे च भौमे चारे त्रसे चले' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।४।३८) 'चारः' अपि ॥*॥ 'चारः पियालवृक्षे स्याद्वृत्तौ बन्धापसर्पयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ स्पशति । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) अच् (३।१।१३४) । 'स्पशः स्यात्संपराये च प्रणिधावपि पुंस्य-

म्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ गृहश्चासौ पुरुषश्च ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'चारपुरुषस्य' ॥

आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु ॥ १३ ॥

आप्त इति ॥ आप्यते स्म । 'आप्ल व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । क्तः । (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्ययौ विश्वासः संजातोऽस्य । 'तदस्य संजातम्-' (५।२।३६) इतीतच् । 'प्रत्ययः शपथे रन्त्रे विश्वासाचारहेतुषु' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विश्वासाधारस्य' ॥

सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावपि ।

स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥

सांवेति ॥ संवत्सरं वेति । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ ज्योतिर्नक्षत्राद्यधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (४।३।८७) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः । ज्योतिषमधीते वेद वा । 'क्रतूक्थादि-' (४।२।६०) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ दैवं प्राकृतं शुभाशुभं कर्म जानाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ गणयति । 'गण संख्याने' (उ० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ सुहूर्तम् (अधिकृत्य कृतं ग्रन्थम्) अधीते । प्राग्वदण्-ठकौ ॥ (५) ॥*॥ ज्ञानमस्यास्ति । इनिः ॥ (६) ॥*॥ (५।२।११५) ॥ (७) ॥ कृतान्तं वेति । उक्थादिठक् (४।२।६०) ॥ (८) ॥ अष्टौ 'ज्यौतिषिकस्य' ॥

तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः

तेति ॥ तन्त्रं सिद्धान्तमधीते वेद वा । प्राग्वद्वक् (४।२।६०) ॥ (१) ॥*॥ ज्ञातः सिद्धान्तो येन ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तत्त्वार्थज्ञातुः' ॥

सत्री गृहपतिः समौ ।

सेति ॥ सत्रमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने च कैतवे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ गृहस्य पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सदानादिदानकर्तुर्गृहस्थस्य' ॥

लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखके ॥ १५ ॥

लीति ॥ लिपिं करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२९) इति टः ॥*॥ एवं 'लिविकरः' अपि ॥ (१) ॥*॥ अक्षरैर्वित्तः । 'तेन वित्तः-' (५।२।५६) इति चणप् ॥ (२) ॥*॥ एवम् 'अक्षरचुञ्चुः' अपि ॥ (३) ॥*॥ लिखति । 'लिख अक्षरविन्यासे' (उ० प० से०) । 'शिलिपि ष्युम्' (३।१।१४५) । ण्वल् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'लेखकस्य' ॥

लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिंबिरुभे स्त्रियौ ।

लिखीति ॥ लिख्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ अक्षराणां विन्यासः ॥*॥ लिखितं चाक्षरविन्यासश्च । अनयोः

समाहारः । तस्मिन् । कर्मधारयो वा ॥३॥ लिप्यते । 'लिप उपदेहे' (जु० उ० अ०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३। १०८) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् वा ॥ (१) ॥३॥ 'किलिपिलिबि-' (३।२।२१) इति लिङ्गात् पत्य बो वा ॥ (२) ॥३॥—'लिबिः' सौत्रो धातुः—इति मुकुटः ॥ (२) ॥३॥ द्वे । चलायैव नामानि—इति केचित् ।—'लिखिताक्षरसंस्थाने' इत्येकमेकपदम्—इत्यन्ये ॥ द्वे 'लेखनस्य' ॥ स्यात्संदेशहरो दूतः

स्यादिति ॥ संदेशं वाचिकं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।१९) ॥ (१) ॥३॥ दवति । 'डु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।९०) इति क्तः । यद्वा दूयते स्म । 'दूङ् परितापे' (दि० आ० से०) । 'गल्यर्था—' (३। ४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'संदेशहरस्य' ॥

दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥

द्विति ॥ दूतस्य भावः कर्म वा । 'दूतवणिग्भ्यां च' इति यः ॥३॥ द्राघाणादिलात् (५।१।१२४) व्यञि 'दौत्यम्' अपि । केचित्तु—'दूत्यं तद्भावकर्मणी'—इति पाठं मन्यन्ते । तत्र 'दूतस्य भागकर्मणी' (४।४।१२०) इति यत् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'दूतकर्मणः' ॥

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ।

अध्वेति ॥ अध्वानमलं गच्छति । 'अध्वनो यत्खौ' (५। २।१६) । 'आत्माध्वानौ खे' (६।४।१६९) ॥ (१) ॥३॥ 'ये चाभावकर्मणोः' (६।४।१६८) इति टिलोपो न ॥ (३) ॥३॥ अध्वानं गच्छति । 'अन्ताखन्ताध्व-' (३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥३॥ पन्थानं नित्यं गच्छति । 'पन्थो ण नित्यम्' (५।१।७६) स्त्रियां पान्था ॥ (४) ॥३॥ 'पथः च्कन्' (५।१।७५) । पित्वात् ङीप् (४।१।४१) पथिकी ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'पान्थस्य' ॥

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गवलानि च ॥ १७ ॥

राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ।

स्वेति ॥ स्वामी राजा ।—पुरोहितः—इति श्रीधरः । अमालो मन्त्री । सुहृद् मित्रम् । कोशो भण्डारः । राष्ट्रं देशः । पर्वतादि दुर्गाणि । बलं सैन्यम् ॥३॥ राज्यस्य राजकर्मणोऽङ्गानि ॥ (१) ॥३॥ प्रकृतं कुर्वन्ति राज्यम् । किच् (३।३। १७४) ॥ (२) ॥३॥ पौराणां नागराणाम् । श्रयन्ति, श्रीयन्ते, वा । 'वहिश्री-' (उ० ४।५१) इति निः । एकमुख्याः सजातीयसमूहाः ॥३॥ कामन्दकीये—'स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृद् । परस्परपकारिदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते' । पौरश्रेणिभिः सहाष्टाङ्गमपि राज्यम्' इति दर्शितम् । द्वे 'राज्याङ्गानाम्' ॥

१—काशिकास्थमिदम् । भाष्ये तु नास्त्येव—इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥

संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥

पञ्च गुणाः

समिति ॥ संधानम् । 'उपसर्गे घोः क्तिः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥३॥ विद्धं विविधं वा ग्रहणम् । 'ग्रहृद्' (३।३। ५८) इत्यप् ॥ (१) ॥३॥ ग्राह्यत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥३॥ आसनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥३॥ द्विपकारम् । 'संख्याया विधायै धा' (५।३।४२) । 'द्विन्योश्च धमुञ्' (५।३।४५) ॥ (१) ॥३॥ आश्रयणम् । 'श्रिञ् सेवयाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥३॥ एतानि षट् 'गुणशब्द-वाच्यानि' ॥

१—स्वर्णादिदानेन (पर)बन्धुभिः मीत्युत्पादना मित्रीकरणं संधिः । अयं च बहुविधो ग्रन्थविस्तरभिया न लिखितः ॥३॥ परमण्डले दाहलुण्ठनच्छेदादि विग्रहः ॥ तं च प्रकाशकृतृष्णी-भेदेन त्रिविधमाह ॥३॥ उपचितशक्तेः कृतमूलराष्ट्रक्षकस्य शत्रो-रवस्कन्दनाय यात्रा यानम् ॥ तच्च विगृह्ययानम्, संधाययानम्, संभूययानम्, प्रसङ्गयानम्, उपेक्षयानम्, च इति पञ्चविधम् । पथास्थायिनः शत्रोर्वलद्रव्यजनपदवासदिकं हत्वा पुरोवर्तिनि शत्रौ वा यात्रा तद्विगृह्ययानम् । शून्यराज्यग्रहणसमयेन शत्रुणा संधिं विधायारैः संमुखगमनं संधाययानम् । बलवदरिणा संधाय संमील्य तैः सह कातरेऽरी यथानं तत् संभूययानम् । एकप्रकृतयानस्यान्तरोपस्थितेऽनुद्देश्येऽपि यथानं तत्प्रसङ्गयानम् । शत्रोर्वलाधानाय पथि प्राप्तेषु शत्रुमित्रेषु अवरेषु वा बलिषु शत्रुमुपेक्ष्य यथानं तदुपेक्षयानम् ॥३॥ 'नाहमिदानीं योद्धुं समर्थः' इति कालादिप्रतीक्षया विजिगीषोर्दुर्गादीन् वर्षयतः स्थितिरासनम् । तदपि विगृह्ययानम्, संधाययानमिवलादि पूर्ववत् पञ्चविधम् । विग्रहेण शत्रोरवस्कन्देऽशक्तस्य तद्देशादिकं विनाश्य दुर्गं प्रविश्यावस्थानं विगृह्ययानम् । तुल्यबलत्वाद्बुद्धे क्षीयमाणयोः संधिं कृत्वावस्थानं संधाययानम् । बलिनः शत्रोर्जयेऽशक्तस्य दुर्गाश्रेण्यापि स्यातुमशक्यत्वाद्बलिना मित्रेण शत्रुणा वा मिलित्वावस्थानं संभूययानम् । शत्रुमभिगच्छतो मित्रागमनादेरुत्सवस्य च प्रसङ्गान्तरा स्थितिः प्रसङ्गयानम् । बलिनमपि शत्रुं दुर्नयादिना नित्यमपचीयमानमुपेक्ष्य तदपचयापेक्षया स्थितिरुपेक्षयानम् ॥३॥ बलिनोर्वैरिणोर्मध्ये काकाक्षिवदलक्षितस्योभयत्र वाचा समर्पणम् (इत्येकम्) द्वैधम् ॥ बलिना सह संधिः अवलेन सह विग्रहः इत्यपरम् । शत्रोर्वा मूलप्रकृतिभिः सह संधाय शत्रुणा सह विग्रहः इति तृतीयम् । शत्रुणैव वा संधिविग्रहसमुदायहेतोर्दुर्गाश्रयस्य व्यापारः, इति चतुर्थम्—इति चतुर्विधं द्वैधम् ॥३॥ बलवतारिणोच्छिद्यमानस्य हीनशक्त्यर्धलवङ्गमविज-यितमाश्रयणं तदाश्रयः ॥ तस्यैव वा बलिनः शत्रोः सेवया कोपादिदानेन वाश्रयणमाश्रयः—इति द्विविध आश्रयः । उक्तं च—'वच्छिद्यमानो रिपुणा निरुपायप्रतिक्रियः । शक्तिहीनः संश्रयते बलिनं धार्मिकं नृपम्' इति ॥—इति मुकुटे विशेषः ॥

शक्त्यस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ।

शेति ॥ शक्यते जेतुमनया । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३। १४) । शक्तिशब्दवाच्याः ॥३॥ भवत्यनेन । 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घञ् । प्रकृत्यो भावः । उक्तं हि—'कोशदण्डवलं प्रभुशक्तिः' इति ॥ (१) ॥३॥ उत्सहतेऽनेन 'पहमर्पणे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । उक्तं हि—'विक्रमबलमुत्साहशक्तिः' इति ॥३॥ संध्यादीनां सामादीनां च यथावस्थापनम्, न तु ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः ।—'पञ्चाङ्गमन्त्रो मन्त्रशक्तिः' इत्यन्ये ॥ 'तिसृणां शक्तीनाम्' ॥

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥१९॥

क्षेति ॥ क्षयम् । 'एरच्' (३।३।५६) । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः ॥ (१) ॥३॥ उपचयो वृद्धिः ॥ (१) ॥३॥ उपचयापचयाभावः स्थानम् ॥ (१) ॥३॥ 'कृपिवर्णिक्' पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरवन्धनम् । खन्याकरवलादानं खन्यानां च विवेचनम् इत्यष्टवर्गः ॥३॥ त्रयाणां वर्गः ॥ (१) ॥३॥ 'नीतिवेदिनां त्रिवर्गः' ॥

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ।

स इति ॥ प्रतापयत्यनेन । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) ण्यन्तः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । प्रतपनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ भवत्यनेन । 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घञ् । प्रकृत्यो भावः । प्रभवनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥३॥ 'अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणालये प्र(प्य)सहनं तत्तेजः समुदाहृतम्' इति भरतः । कोशो धनम् । दण्डो दमः सैन्यं च । ताभ्यां जातम् । 'पञ्चम्याम्-' (६।२।९८) इति डः ॥३॥ द्वे 'कोशदण्डजतेजसः' ॥

भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम् ॥ २० ॥

मयिति । भेदनम् । 'भिदिर् विदारणे' (६० उ० अ०) । घञ् (३।३।२८) । शत्रोरमालादीनामुपायेन परतो विच्छि-

१—भेदस्त्रिविधः । तदुक्तम्—'लेहारागपनयनं संहर्षोत्पादनं तथा । संतर्जनं च भेदश्चैर्भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः' इति । राज्ञो द्रोहाय शपथपूर्वकम् 'अमीपामैकमलं जातम्' इत्यस्यार्थस्य कपटलेखादीनां राजसदसि प्रक्षेपाद्राज्ञोऽनुयायिषु लेहस्य परिजनानां च प्रभौ भक्तेरपनयनमिलेकः । अनुयायिनामेव परस्परभिभवसंलग्ननं संहर्षोत्पादनम्—इति द्वितीयः ॥३॥ दण्डोऽपि त्रिविधः । तदुक्तम्—'वधोऽर्थग्रहणं चैव परिक्षेपशस्तथैव च । इति दण्डविधान-भेददण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः' इति ॥ परिक्षेपो वन्धनताडनादिः ॥३॥ 'प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोचनम् । द्रव्यादानमपूर्वं च स्वयंग्राहप्रवर्तनम् । देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम्'—इति मुकुटे विशेषः ॥

ध्यात्मसात्करणं भेदः ॥ (१) ॥३॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'जमन्ताडः' (उ० १।१।१४) । दण्डः शास्तिः ॥ (१) ॥३॥ सामनम् । 'साम सान्त्वप्रयोगे' (चु० उ० से०) । बाहुलकात्कनिन् । यद्वा स्यति रोपमनेन । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ० ४।१।५३) इति मनिन् । मुकुटस्तु—'सामन्दामन्हेमन्' इत्यादिना निपात्यते—इत्याह । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिषु तादृशसूत्रादर्शनात् । प्रियवचनादि क्रोधोपशमनं साम । 'परस्पररोपकाराणां दर्शनं गुणक्रीतनम् । संवन्धस्य समाख्यानमायत्याः संप्रकाशनम् । वाचां पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम् । इति सामविधानज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम्' ॥ (१) ॥३॥ खननस्य परेभ्यः प्रतिपादनं दानम् ॥ (१) ॥३॥ उपायतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपायः सामभेदादौ तथैवोपगतौ पुमान्' (इति मेदिनी) । उपायानां चतुष्टयम् । अन्यत्र सतोपाया उक्ताः । 'साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च सतोपायाः प्रक्रीर्तिताः' ॥ 'उपायचतुष्टयम्' ॥

साहसं तु दमो दण्डः

सेति ॥ सहसि बले भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्यण् । 'साहसं तु दमे दुष्करकर्मणि । अविमृश्यकृतौ धा-ष्ट्वे' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'नोदातोपदेश-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'दमः स्यात्कर्दमे दण्डे दमने दमथेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥३॥ 'जमन्ताडः' (उ० १।१।१४) । 'दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहग्रहभेदेऽप्येवार्थानुचरे म-थि । प्रकाण्डे लघुडे कोणे चतुर्थोपायगर्वयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'दण्डस्य' ॥

साम सान्त्वम्

सामेति ॥ 'साम आख्यातम्' ॥ (१) ॥३॥ सान्त्वनम् । 'सान्त्व सामप्रयोगे' (चु० प० से०) अदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सामस्य' ॥

अथो समौ ।

भेदोपजापौ

अथविति ॥ 'भेदो द्वैधे विशेषे स्यादुपजापे विदारणे' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥३॥ उपांशु जपनम् 'जप व्य-क्तायां वाचि' 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥३॥ द्वे 'संहतयोर्द्वैधीकरणस्य' ॥

उपधा धर्मार्थैर्यत्परीक्षणम् ॥ २१ ॥

उपेति ॥ उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥३॥ आद्येन कामार्थभयग्रहः ॥३॥ एकं 'राज्ञा धर्मार्थकामभ-यैरमात्यादेः परीक्षणस्य' ॥

१—अदन्तप्रतिज्ञामध्येऽस्य पाठाभावाद्विदमसंगतम् ॥

पञ्च त्रिषु

पेति ॥ निःशलाकान्ताः पञ्च ॥

अषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ।

अवेति ॥ अविद्यमानानि षड् अक्षीण्यत्र । 'अषडक्षाशि-
तंगलंकर्मा-' (५।४।७) इति स्वः स्वार्थे ॥ (१) ॥॥ एकं
'द्वाभ्यामेव कृतस्य मन्त्रस्य' ॥

विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥ २२ ॥
रहश्चोपांशु चालिङ्गे

वीति ॥ विविच्यन्ति जना अत्र । 'विचर् पृथग्भावे' (ह०
उ० अ०) प्रौढ्याथैलादुत्थलाद्वा 'कोऽधिकरणे च-' (३।४।
७६) इति क्तः । 'विविक्तं त्रिष्वसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु
(बसुनन्दे ना)' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥ विगतो जनोऽस्मात् ॥
(२) ॥॥ छद्यते स्म 'छद अपवारणे' (बु० उ० से०) । क्तः
(३।२।१०२) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नेद । 'छन्नं तु रहसि
ह्रीवं छादिते वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—'वा
दान्तशान्त-' (७।२।२७) इति निपातनात्—इत्याह । तत्र ।
गिजन्तस्य निपातनात् ॥ (३) ॥॥ 'शलाका शारिका मद-
नशारिका' इति पर्यायः । 'शल्यं श्वाविच्छलाका स्याच्छवो मद-
नशारिका' इति तालव्यादौ रभसः । निर्गता शलाकाप्यस्मात् ।
शलाकाया निर्गतो वा ॥ (४) ॥॥ 'तथा' शब्दः समुच्चये
॥॥ रहते । 'रह त्यागे' (भा० प० से०) । असुन् (उ०
४।१८९) यद्वा रमन्तेऽत्र । 'देशे ह च' (उ० ४।२।१५)
इत्यसुन् । होऽन्तादेशश्च । 'रहस्तत्त्वे रते गुह्ये' (इति मेदि-
नी) । रभसोऽपि—'रहो निधुवनेऽपि स्याद्रहो गुह्ये नपुं-
सकम्' इति ॥ (५) ॥॥ (६) ॥॥ उपगता अंशवः किरणा
अत्र । 'उपांशुर्जपभेदे स्यादुपांशु विजनेऽव्ययम्' (इति विश्वहै-
ममेदिन्यः) ॥ (७) ॥॥ अलिङ्गे द्वे अव्यये ॥॥ सप्त 'प-
कान्तस्य' ॥

रहस्यं तद्भवे त्रिषु ।

रेति ॥ रहो भवम् । दिगादिलात् (४।३।५४) यत् ।
'रहस्या ह्री नदीभेदे गोपनीयेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥॥ एकम् 'रहस्यस्य' ॥

समौ विश्वम्भविश्वासौ

सेति ॥ विश्वम्भणम् 'सम्भु विश्वासे' (भा० आ० से०)
दन्यादिः । तालव्यादिश्च । घञ् (३।३।१८) । 'विश्वम्भः
केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१)
॥॥ विश्वसनम् । 'श्वस प्राणने' (अ० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'विश्वासस्य' ॥

त्रेषो भ्रंशो यथोचितात् ॥ २३ ॥

अप्रियति ॥ यथोचिताद् यथाप्राप्तात् भ्रंशोऽधःपतनम् ।

'त्रेपृ चलने' (भा० उ० से०) । त्रेषणम् । घञ् (३।३।१८) ॥
(१) ॥॥ एकम् 'भ्रंशस्य' ॥

अत्रेषण्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।

अभ्र इति ॥ त्रेपादन्यः ॥ (१) ॥॥ नियमेन ईयते ।
'परिन्योर्नीणोः-' (३।३।३७) इति घञ् ॥ (२) ॥॥ कल्प-
नम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
ललम् (८।२।१८) । 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्म-
णो दिने' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥ दिश्यते । 'दिश अति-
सर्जने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । देशो रूपमस्य ।
दिश्यमानस्योचितस्य रूपम् । यद्वा देशनम् । घञ् (३।३।१८) ।
प्रशस्तं देशनं वा । 'प्रशंसायां रूपम्' (५।३।६६) ॥ (४)
॥॥ सम्यगङ्गोऽत्र 'अच् प्रत्यन्वव-' (५।४।७५) इत्यत्र
'अच्' इति योगविभागादच् । यद्वा संमतमञ्जसा तत्त्वमत्र
'हसो नपुंसके-' (१।२।४७) इति हस्यत्वम् ॥ (५) ॥॥ पञ्च
'चित्तस्य' ॥

युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥
न्याय्यं च त्रिषु पट्

यिवति ॥ युज्यते स्म । 'युजिर् योगे' (ह० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'युक्तो युक्ते पृथग्भूते ह्रीवं हस्तचतुष्टये'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ उपयन्यनेन । 'एरच्' (३।३।
५६) । उपाय एव । 'उपायाद्भस्वश्च' (ग० ५।४।३४) इति
ठक् ह्रस्वश्च ॥ (२) ॥॥ लभ्यते 'पोरदुपधात्' (३।१।९८)
इति यत् । 'लभ्यं युक्ते च लब्धव्ये' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥
भजते फलमनुवप्राति । 'भज सेवायाम्' (भा० उ० अ०) ।
'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश् । शानच् । (३।२।१२४)
वा ॥ (४) ॥॥ अभिनीयते स्म । 'णीञ् आपणे' (भा० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । अभिनीतेन तुल्यम् । 'अभि-
नीतं संस्कृतं (ते) च न्याय्ये चामर्षणे (पिणि) त्रिषु' इति
रुद्रः । 'अभिनीतं त्रिषु न्याय्ये संस्कृतामर्षणोरपि' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥॥ न्यायादनपेतम् । 'धर्मपथ्यर्थ-' (४।४।
९२) इति यत् ॥ (६) ॥॥ युक्तादयः षट् त्रिषु । षट्
'न्यायागतस्य' ॥

संप्रधारणा तु समर्थनम् ।

समिति ॥ संप्रधारणम् 'धृञ् धारणे' (भा० उ० अ०)
प्यन्तः । 'प्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (१) ॥॥
'अर्थ उपयाच्चायाम्' (बु० उ० से०) संपूर्वः । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'इदमुचितमेव' इति निश्चयस्य ॥
अचवाद्वास्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ २५ ॥
शिष्टिश्चाज्ञा च

अवेति ॥ 'अव अवलम्बने' । कार्यमवलम्ब्य वदनमत्र ।

१—विश्वहैमसंवादप्राप्तप्रामाण्यमेदिनीपुस्तके 'युतः' इति पाठ-
स्योपलम्बने योग्यत्वेन चात्राप्त्योपन्यासः प्रामादिकः ॥

वदनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ निर्देशः कार्यदेशः ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ एवं निर्देशः । ('निदेशः
शासनोपान्तकथनेषु प्रयुज्यते' इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ शा-
सेल्युट् (३।३।११५) । ('शासनं राजदत्तोर्व्यां लेखाज्ञाशा-
स्त्रशान्तिषु' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ 'किन्नावादिभ्यः'
(३।३।१४) इति किन् ॥*॥ बाहुलकातिः । 'शास्तिः' ॥
(५) ॥*॥ आज्ञापनम् । 'ज्ञा अवबोधने' (क्या० प० से०) ।
'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (६) ॥*॥ पट्
'आज्ञायाः' ॥

संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ।

समिति ॥ संतिष्ठतेऽनया । सम्यगवस्थानं वा । प्राग्व-
दङ् । ('संस्थश्चरेऽवस्थिते, स्त्री स्थितौ सादृश्यनाशयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'मर्या इति सीमार्थेऽव्ययम्' तत्र
दीयते । प्राग्वदङ् ॥ (२) ॥*॥ धारयति धर्मम् । नन्यादि
ल्युः (३।१।१३४) । युच् (उ० २।७८) वा । ('धारणाऽङ्गे
च योगेऽस्य न पुंसि स्याद्विधारणे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
तिष्ठन्त्यत्र । बाहुलकादधिकरणे किन् । स्थानं वा । 'स्थागा-
पा-' (३।३।१५) इति किन् ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'न्या-
य्यपथस्थितेः' ॥

आगोऽपराधो मन्तुश्च

आग इति ॥ एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इण
आगअपराधे च' (उ० ४।२।१२) इत्यसुन् आगादेशश्च -अग-
ति । 'अग गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'वस्यजिभ्यां णित्' इ-
त्यसुन्—इति सुभूतिः । तत्र । उच्चलदत्तादिषूक्तसूत्रस्यादर्श-
नात् । 'आगोऽपराधे पापे स्यात्' (इति मेदिनी) । सान्तं क्लीव-
म् ॥ (१) ॥*॥ अपराधनम् । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
'कमिमनिजनि-' (उ० १।७१) इति तुः । 'मन्तुः पुंस्यप-
राधेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'अपराधस्य' ॥

समे तूद्धानबन्धने ॥ २६ ॥

सेति ॥ उत्पूर्वाद् द्यतेर्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१)
॥*॥ 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।
३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बन्धनस्य' ॥

द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डः

द्वीति ॥ द्वौ पादौ परिमाणस्य । 'पणपाद-' (५।१।
३४) इति यत् । 'पद्यत्यतदर्थे' (६।३।५३) इति (न) प-
द्भावः । प्राण्यङ्गस्यैव पादस्य तत्र ग्रहणात् ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'अपराधे शास्त्रेण बोधितदण्डाद्विगुणद-
ण्डस्य' ॥

१—'सोढादे शत्रुमागांसि' इति माधात्—इति मुकुटः ॥

भागधेयः करो वलिः ।

भेति ॥ भाग एव । 'नामरूप-' (वा० ५।४।३५)
इति धेयः ॥ (१) ॥*॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प०
से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'करो वर्षोपले पाणौ
रस्मौ प्रत्ययशुण्डयोः' (इति मेदिनी) । प्रज्ञावणि (५।४।३८)
'कारो वधे निश्चये च वलौ रत्ने यतावपि' (इति विश्व-
मेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ वल्यते । 'वल वधे, दाने'
() । इन् (उ० ४।११८) । 'वलिर्द्वैत्यप्रभेदे च कर-
चामरदण्डयोः । उपहारे पुमानस्त्री जरया श्रथचर्मणि ।
गृहदारुप्रभेदे च जठरावयवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ ('अर्थागमो भवेदायो भागधेयो वलिः करः'
इति हलायुधः) ॥*॥ त्रीणि 'कर्पकादिभ्यो राजग्राह्य-
भागस्य' ॥

घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री

घेति ॥ घट्टादौ देयम् ॥*॥ शुल्क्यते । 'शुल्क अति-
सर्जने' (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'शुल्कं घट्टा-
दिदेये स्याद्वारादर्थग्रहेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—
शलति प्रतिबन्धोऽनेन । 'शुल्कवल्कोल्काः' इति निपातः—
इत्याह । तत्र । उच्चलदत्तादिषु 'शुक्वल्कोल्काः' (उ० ३।
४२) इति पाठस्य दर्शनात् । धातुपाठे 'शुल्क' धातोर्दर्श-
नाच्च ॥ (१) ॥*॥ आदिना शुल्मप्रतोल्यादिग्रहः ॥*॥ एकम्
'शुल्कस्य' ॥

प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

प्रेति ॥ प्राश्रियते स्म । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
'भृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) वा । क्तः (३।२।
१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रदिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु०
उ० अ०) । 'कृल्यल्युटः-' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'देवताभ्यो मित्रादिभ्यश्च दीयमानस्य' ॥
उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।

उपेति ॥ उपेयते । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) ।
उपाय्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) वा । कर्मणि
ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ उपगृह्यते । 'ग्रह उपादाने'
(क्या० उ० से०) । ण्यत् (३।३।१२४) ॥ (२) ॥*॥ उप-
ह्रियते । घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥*॥ उपदीयते । 'डुदाञ्
दाने' (जु० उ० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६)
इत्यङ् ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'उपढौकनस्य' ।—पङ्-यु-
पढौकनस्य—इत्यन्ये । 'उपायनमुपग्राह्यं प्राभृतं चोपदा स्त्रि-
याम्' इत्यमरमाला ॥

यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २८ ॥

याविति ॥ युतकं योनिसंबन्धः । तत्र भवम् । 'तत्र
भवः' (४।३।५३) इत्यण् । युतयोर्वैरवधोरिदम् । 'तस्येदम्'

(४१३।१२०) इत्यण् वा । 'युतकं युगले युक्ते संशयेऽपि च' इति रभसः । 'युतकं संशये युगे । नारीवस्त्राद्यले युक्ते चलनाग्रे च यौतके' (इति मेदिनी) । 'यौतकं यौतुकं च तत्' इति वाचस्पतेरुपम्यमपि । आदिना व्रतभिक्षादिपरिग्रहः ॥३॥ सुदीयते । 'उदाय' (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । युगागमः (७।३।३३) ॥ (१) ॥३॥ ह्रियते । कर्मणि ल्युट् (३।३।१९३) । 'हरणं यौतकादीनां द्रव्ये भुजे हतावपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे ('कन्यादानकाले व्रतभिक्षादौ च दीयमानद्रव्यस्य' ॥

तत्कालस्तु तदात्वं स्यात्

तेति ॥ स चासौ कालश्च ॥ (१) ॥३॥ 'तदा' इत्यस्य भावः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वर्तमानकालस्य' ॥

उत्तरः काल आयतिः ।

उत्तेति ॥ आयंस्यन्तेऽत्र । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । आयास्यति वा । यातेर्बाहुलकाद्धृतिः । 'आयतिस्तु त्रियां दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'उत्तरकालस्य' ॥

सांष्ट्रिकं फलं सद्यः

सामिति ॥ संष्टौ प्रत्यक्षे भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।२।६०) ठञ् ॥ (१) ॥३॥ एकं 'व्यापारानन्तरं जायमानस्य फलस्य' ॥

उदकः फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥

विति ॥ उदक्यते । 'अर्कं स्तवने' (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । उदक्यते । 'अर्चं पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) वा । उदक्यते । 'कञ् स्तुतौ' (जु० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९) । 'उदकं एष्यत्कालीनफले मदनकण्टके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'भाविनः कर्मफलस्य' ॥

अदृष्टं बह्नितोयादि

अद्रिति ॥ बह्निश्च तोयं चादिर्यस्य । भयहेतुत्वाद्भयम् । आदिना 'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरकस्तथा । अतिवृष्टिरनाष्टिर्मूषिकाः शलभादयः' गृह्यन्ते । अदृष्टहेतुकत्वाददृष्टम् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अभ्यादिकृतस्य भयस्य' ॥

दृष्टं स्वपरचक्रजम् ।

द्रिति ॥ दृश्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥३॥ स्वथ परश्च स्वपरौ । तयोश्चक्रे सैन्ये । ताभ्यां जातम् । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥३॥ एकं 'स्वपरसैन्यात् परराष्ट्राच्चौरादविकादेः परचक्राद्वाहविलोपादेर्भयस्य' ॥

महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥

मेति ॥ अहिरिव । गृहस्थत्वात्, आवृताकारत्वाच्च स्वस्य पक्ष एवाहिः । अर्हेभयम् ॥ (१) ॥३॥ 'निजोऽथ मैत्रश्च

समाश्रितश्च संबन्धतः कार्यसमुद्भवश्च । मृत्वा गृहीतो विविधोपचारैः पक्षं बुधाः सप्तविधं वदन्ति' । स्वपक्षात्प्रभवति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥३॥ एकं 'स्वसहायाज्जातभयस्य' । 'भयम्' इति पूर्वाभ्यामपि संबध्यते ॥

प्रक्रिया त्वधिकारः स्यात्

प्रेति ॥ प्रकर्षाय करणम् । 'कृञः श च' (३।३।१००) । रिङ् (७।४।२८) । 'प्रक्रिया तूपादने स्यादधिकारप्रकारयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥३॥ अधि आधिक्यस्य करणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'राज्ञां छत्रधारणादिव्यापारस्य' ॥

चामरं तु प्रकीर्णकम् ।

चेति ॥ चमति, चम्यते, वा । अनेन वा । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिकमिभ्रमिचमि-' (उ० ३।१।३२) इत्यमरः । 'चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः' (इति मेदिनी) । 'चमरश्चामरे दैत्ये चमरी तु मृगान्तरे' इति हैमः ॥३॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । 'चामरा चामरं वालव्यजनं रोमगुच्छकम्' इति रभसः । 'चामरं चामरापि च । दण्डे च वालव्यजने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ प्रकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (जु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'प्रकीर्णकं चामरे स्याद्विस्तरे ना तुरंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'चामरस्य' ॥

नृपासनं तु यद्गद्गासनम्

त्रिति ॥ नृपस्यासनम् ॥ (१) ॥३॥ भद्रं च तदासनम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मण्यादिकृतराजासनस्य' ॥

सिंहासनं तु तत् ॥ ३१ ॥

हैमम्

सिंहेति ॥ हेमविकारः । नृपासनम् ॥३॥ सिंहाकारमासनम् । सिंह इव वासनम् ॥ (१) ॥३॥ एकं 'सुवर्णकृतराजासनस्य' ॥

छत्रं त्वातपत्रम्

छेति ॥ छादयति । अनेन वा । 'छद अपवारणे' (जु० उ० से०) । ण्यन्तः । प्रुन् (उ० ४।१।५९) । 'इस्त्राक्पिच' (३।४।९७) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥३॥ आतपान्नायते । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'छत्रस्य' ॥

राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् ।

रेति ॥ तत् छत्रम् । नृपस्य लक्ष्म ॥ (१) ॥३॥ एकं 'नृपच्छत्रस्य' ॥

१—अनेन कर्मण्युपपद एव कप्रत्ययस्य सर्वैरङ्गीकृतत्वाच्चिन्त्य-

मेतत् । तस्मात्—'सुपि' (३।२।१४) इति मुकुटोक्तं सत्यम् ॥

भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः

मेति ॥ भद्रस्य, भद्रो वा कुम्भः ॥ (१) ॥*॥ पूर्णः
कुम्भः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णघटस्य' ॥

भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥

भ्रिति ॥ विभक्तिं जलम् । 'ड भृञ्' (जु० उ० अ०)
'भृङ्गारभृङ्गारौ च' (उ० ३।१३६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥
कनकसालुः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'सुवर्णकृतजलपात्रस्य' ॥

निवेशः शिविरं पण्डे

नीति ॥ निवेशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'निवेशः सैन्यविन्यासे
न्यासे रङ्गविवाहयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शवन्त्यत्र ।
'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् किरच् अन इत्वं
च ॥ (२) ॥*॥ (पण्डे) क्लीवे ॥*॥ द्वे 'आगन्तुकसैन्य-
वसतेः' ॥

सज्जनं तूपरक्षणम् ।

सेति ॥ सज्जन्ते (न्य)नेन । 'षस्ज गतौ' (भ्वा० प०
से०) । ल्युट् (३।३।११७) । सत् शोभनं जन्यतेऽनेन वा ।
'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'ज-
निवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ उपर-
क्ष्यते अनेन । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सैन्य-
रक्षणाय नियुक्तप्रहरिकादिन्यासस्य' ॥

हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥

हेति ॥ पदातीनां समूहः । 'मिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।
३८) । हस्तिनश्च अश्वश्च रथाश्च पादातं च । सेनाङ्गत्वादेक-
वद्भावः (२।४।२) ॥*॥ सेनाया अङ्गम् ॥ (१) ॥*॥ चला-
रोऽवयवा यस्य । 'संख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२)
॥*॥—नाविकाटविकादीनां पदातावन्तर्भावः । नौकानां र-
थेष्वन्तर्भावः । महिषादीनां गजाथेऽन्तर्भावः—इति मुकुटः ॥
एकम् 'सेनाङ्गस्य' ॥

दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः ।

मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ ३४ ॥

इमः स्तम्भेरमः पञ्ची

देति ॥ अतिशयितौ दन्तावस्य । इनिः (५।२।१७५) ॥
(१) ॥*॥ 'दन्तशिखान् संज्ञायाम्' (५।२।११३) इति वल्-
च् । 'बले' (६।३।११८) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ हस्तः शु-
ण्डास्यास्ति । 'हस्ताज्जातौ' (५।२।१३३) इतीनिः ॥ (३)
॥*॥ एवम् 'करी' च ॥ () ॥*॥ द्वौ रदावस्य ॥ (४)
॥*॥ अनेकेन करेण मुखेन च पिवति । 'मुपि' (३।२।४)

इति कः ॥ (५) ॥*॥ द्वाभ्यां पिवति । प्राग्वत्कः ॥ (६)
॥*॥ मतङ्गाद्वेषेर्जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति
ङः ॥ (७) ॥*॥ गजति । 'गज मदन' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (८) ॥*॥ न अगः । नगे भवो वा ।
अण् (४।३।५३) । 'नागो मतङ्गजे सपे पुंनागे नागकेसरे ।
कूराचारे नागदन्ते मुस्तके वारिदेऽपि च । देहानिलविशेषे
च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः । नागं रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीवन्धे करणा-
न्तरे' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ अतिशयितः कुञ्जो हनुरस्य ।
'खमुखकुञ्जभ्यो रः' (वा० ५।२।१०७) । 'कुञ्जरोऽनेकपे
क्रेषो कुञ्जरा धातकीद्रुमे । पाटलायां च' इति हैमचन्द्रः ॥
(१०) ॥*॥ वारयति शत्रुवलम् । ल्युः (३।१।१३४) । 'वा-
रणं प्रतिषेधे स्याद्वारणस्तु मतङ्गजे' इति विश्वः ॥ (११)
॥*॥ करोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१२) ॥*॥ एति
इयते वा । 'इणः कित्' (उ० ३।१।५३) इति भः ॥ (१३)
॥*॥ 'स्तम्भो गुप्ते तृणादीनामकाण्डद्रुमगुच्छयोः' (इति
विश्वः) । स्तम्भे रमते । 'स्तम्भकर्णयो रमिजपोः' (३।२।१३)
इत्यच् 'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्यलक् ॥ (१४) ॥*॥ पद्मं
विन्दुजालमस्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१५) ॥*॥
पद्मदश 'हस्तिनः' ॥

यूथनाथस्तु यूथपः ।

य्विति ॥ यूथस्य हस्तिवृन्दस्य नाथः ॥ (१) ॥*॥
यूथं पाति । 'आतोऽनुप्' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'यूथमुख्यहस्तिनः' ॥

मदोत्कटो मदकलः

मेति ॥ मदेन दानाम्बुनोत्कटो मत्तः ॥ (१) ॥*॥ म-
देन कलते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०)
अच् (३।१।१३४) । मदे सति कलो ध्वनिर्न्यस्य, इति वा ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'अन्तर्मदस्य हस्तिनः' ॥

कलभः करिशावकः ॥ ३५ ॥

केति ॥ कलयति । 'कल गतिसंख्यानयोः' (जु० उ०
से०) कलते वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०)
कलं भाषते वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०२) इति
ङः ॥ (१) ॥*॥ 'करभो मणिवन्धादिकनिष्ठान्तोऽप्रतत्सुतः'
(इति मेदिनी) ॥*॥ करिणः शावकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क-
रिपोतस्य' ॥

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः

प्रेति ॥ प्रकर्षेण भिद्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१)
॥*॥ गर्जयति । 'गर्ज शब्दे' (जु० प० से०) । अकर्मकला-
त् (३।४।७२) कर्तरि क्तः । गर्जो जातोऽस्य । तारकादिखा-
त् (५।२।३६) इतच् । 'गर्जितं वारिवाहादिध्वनौ ना मत्त-

‘कुञ्जरे’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ माद्यति । ‘मदी हर्षे’ (दि० प० से०) । प्राग्वत् क्तः (३।४।७२) । ‘न ध्याख्या-’ (८।२।५७) इति निष्ठानत्वाभावः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘जा-तमदस्य’ ॥

समाधुद्धान्तनिर्मदौ ।

सेति ॥ उद्धतं वान्तं मदवमनमस्मात् । ‘उद्धान्त उ-द्धीर्णे निर्मदद्विषे’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मदानिर्गतः । नि-र्गतो मदोऽस्माद्वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गतमदस्य’ ॥

हस्तिकं गजता वृन्दे

हेति ॥ हस्तिनां समूहः । ‘अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्’ (४।२।४७) ॥ (१) ॥*॥ गजानां समूहः । ‘गजसहायाभ्यां च’ (वा० ४।२।४३) इति तल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘हस्तिनां वृन्दे’ ॥

करिणी धेनुका वशा ॥ ३६ ॥

केति ॥ करोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । ‘ऋन्नेभ्यो ङीप्’ (४।१।५) ॥ (१) ॥*॥ धेनुरिव । ‘इवे प्रति-’ (५।३।९६) इति कन् । ‘स्याद्धेनुका करिण्यां च धेनावपि पुंसि दानवविशेषे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ उदयते । ‘वश कान्तौ’ (अ० प० से०) । ‘वशिरण्योश्च’ (वा० ३।३।१८) इत्यप् । वष्टि वा । अच् (३।१।१३४) ‘वशा नार्या वन्ध-गव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि’ (इति हैमः) । तालव्यशा । ‘वशा वन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीकरिणीषु च’ इति तालव्या-न्तेषु विश्वात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘हस्तिन्याः’ ॥

गण्डः कटः

गेति ॥ गण्डति । ‘गण्डि वदनैकदेशे’ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) ‘गण्डः स्यात्पुंसि खञ्जिनि । ग्रहयोग-प्रभेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च । चिह्नवीरकपोलेषु ह्यभूष-णबुद्धे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कटति । ‘कटे वर्षा-वरणयोः’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि कलिजेऽतिशयेन च । समये गजगण्डेऽपि पिप्पली तु कटी मता’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गजगण्डयोः’ ॥

मदो दानम्

मेति ॥ माद्यत्यनेन । ‘मदीहर्षे’ (दि० प० से०) । ‘मदोऽनुपसर्गे’ (३।३।३७) इत्यप् । मद्यति वा । अच् (३।१।१३४) । ‘मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दानेन । ‘दो अवखण्डने’ (दि० प० अ०) ल्युट् (३।३।११७) । ‘दानं गजमदे स्यागे पालनच्छेदश्चिद्विषु’ (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मदपतनस्य’ ॥

वमथुः करशीकरः

वेति ॥ वम्यते । ‘डु वम उद्गिरणे’ (भ्वा० प० से०)

‘द्वितोऽधुच्’ (३।३।८९) ‘वमथुर्वमने घासे मातङ्गकरशीकरे’ (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ करस्य शीकरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शुण्डान्निर्गतजलस्य’ ॥

कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसः

किति ॥ कं भुवसुभति ‘उम्भ पूरणे’ (तु० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । ‘कुम्भो राश्यन्तरे हस्तिमूर्धांशे राक्षसान्तरे । कार्मुके वार-नार्या च घटे क्लीवं तु गुग्गुली’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पिण्डते । ‘पिडि संधाते’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘पिण्डो बाले बले सान्द्रे देहागारकदे-शयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिंहकयोरपि । ओडूपुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीवमार्जीवनायसोः । पिण्डी तु पिण्डत-गरेऽलाबूखर्जूरभेदयोः’ (इति मेदिनी) ॥*॥ एकम् ‘गज-कुम्भस्य’ ॥

तयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥ ३७ ॥

तेति ॥ तयोः कुम्भयोः । वेति संज्ञामत्र घातेन । ‘वि-द ज्ञाने’ (अ० प० से०) । बाहुलकात्कुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘गजकुम्भमध्यभागस्य’ ॥

अवग्रहो ललाटं स्यात्

अवेति ॥ अवग्रहतेऽङ्कुशेन । ‘ग्रहवृद्ध-’ (३।३।५८) इत्यप् । ‘अवग्रहो वृष्टिरोधे प्रतिवन्धे गजालिके’ (इति मेदिनी) । रुद्रोऽपि—‘गजालिके वृष्टिरोधे प्रतिवन्धेऽप्य-वग्रहः’ इति ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘गजललाटस्य’ ॥

इषीका र्वक्षिकूटकम् ।

इषीति ॥ ईष्यते । ‘ईष उच्छे’ (भ्वा० प० से०) ‘ईष गतिर्हिंसादानेषु’ (भ्वा० आ० से०) वा० । ‘ईषेः क्षिप्रस्वश्च’ (उ० ४।२।९) इतीकन् धातोर्ह्रस्वश्च । (ह्रस्वादिदीर्घमध्या) ॥*॥ ईषा लाङ्गलकीलिका । सेव । ‘इवे प्रति-’ (५।३।९६) इति कनि (ह्रस्वमध्या—ईषिका), दीर्घादिरपि ॥ (१) ॥*॥ अ-क्षिकूटकं चक्षुर्गोलकम् ॥*॥ एकम् ‘नेत्रगोलकस्य’ ॥

अपाङ्गदेशो निर्याणम्

अपेति ॥ अपाङ्गस्य । अपाङ्गो वा देशः ॥*॥ निर्याण-नेन । करणे ल्युट् (३।३।१७) । ‘निर्याणं वारणापाङ्गदेशे मोक्षेऽध्वनिर्गमे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘गजा-पाङ्गदेशस्य’ ॥

कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३८ ॥

केति ॥ कर्णस्य मूलम् ॥*॥ चूल्यतेऽनया । ‘चूलसमु-

१—‘ऐषीकमखमधिकृत्य तदा तमक्षणा’ इति मुरारिः । ‘त-स्मिन्नस्यदिपीकाखम्’—इति रघुः—इति मुकुटः । २—‘चुरादौ तु ह्रस्वादिर्वृश्यते ॥

च्छाये' () । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुल् ।
'चूलिका नाटकस्याङ्गे कर्णमूले च हस्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'गजकर्णमूलस्य' ॥

अधः कुम्भस्य वाहिन्धम्

अध इति ॥ कुम्भोऽत्र वातकुम्भः । 'वाहिन्धं वात-
कुम्भाधः' इति भागुरिः । स च ललाटाधोभागः । (कुम्भयो-
रन्तरं विदुः । वातकुम्भस्तु तस्याधो वाहिन्धं तु नतोऽ-
प्यधः' इति हैमनाममाला) ॥३॥ अवश्यं वहति । 'आनय-
का-' (३।३।१७०) इति णितिः । स तिप्रत्ययः । 'वधथं कः'
(वा० ३।३।५८) । पृषोदरादिलान् सस्य तः ॥ (१) ॥३॥
एकम् 'गजकुम्भाधोभागस्य' ॥

प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।

प्रेति ॥ प्रतिमीयतेऽनेन 'मीनं हिंसायाम्' (व्या० उ०
अ०) । 'मीनाति मिनोति-' (३।१।५०) इत्यात्म । 'करणा-'
(३।३।११७) इति ल्युट् । 'प्रतिमानं प्रतिच्छायागजदन्ता-
न्तरालयोः' इति रुद्रः ॥ (१) ॥३॥ एकं 'वाहिन्धोभा-
गस्य दन्तमध्यस्य' ॥

आसनं स्कन्धदेशः स्यात्

आसेति ॥ आस्यतेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७) । 'आसनं
द्विरदस्कन्धे पीठे यात्रानिवर्तने' इति विश्वमेदिन्या ॥ (१)
॥३॥ स्कन्ध एव देशः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'गजस्कन्धदे-
शस्य' ॥

पद्मकं विन्दुजालकम् ॥ ३९ ॥

पेति ॥ पद्ममिव । 'इवे प्रति-' (५।३।९६) इति कन् ।
'पद्मकं स्यात्पद्मकाष्टविन्दुजालकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥३॥ विन्दूनां जालकमिव ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'गजमुखा-
दिस्थविन्दुसमूहस्य' ॥

पक्षभागः पार्श्वभागः

पक्षेति ॥ पक्षयत्यनेन । 'पक्ष परिग्रहे' चुरादिः । 'पुंसि-'
(३।३।११८) इति घः । पक्षस्य, पक्ष एव वा भागः ॥ (१)
॥३॥ पार्श्वस्य पार्श्वमेव वा भागः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'गज-
पार्श्वस्य' ॥

दन्तभागस्तु योऽग्रतः ।

देति ॥ दन्तस्य भागः । दन्तसंबन्धी भागो वा । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अग्रभा-
गस्य' ॥

द्वौ पूर्वपश्चाज्झादिदेशौ गात्राचरे क्रमात् ॥ ४० ॥

द्वाविति ॥ पूर्वा च पश्चाच्च पूर्वपश्चाच्च ते जङ्घे च । पूर्व-
पश्चाज्झे आदी यस्य सः । पूर्वपश्चादिश्चासौ देशश्च । पूर्वज-
ङ्घाभागे गात्रं । पश्चाज्झाभागेऽवरम् ॥३॥ गातेऽनेन ।
'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०) । यद्वा एत्यनेन । 'इण् गतौ'

(अ० प० अ०) । 'वहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति गा-
देशः । घृन् (उ० १।१।५९) । 'गात्रं गजाग्रजङ्घादिभागेऽप्य-
ङ्गं कलेबरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ अव राति । 'रा
दाने' (अ० प० अ०) । 'आतथ्योपसर्गे' (३।१।१३६) इति
कः । यद्वा न वृणोति, त्रियते, वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ०
मे०) । अच् (३।१।१३४) । 'ग्रहवृद्धे' (३।३।५८) इत्यच्
वा । 'अचरं गजान्त्यजङ्घादिदेशे चरमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ।
'गजान्त्यजङ्घादिदेशोऽचरं स्याच्चरमे त्रिषु' इति रुद्रः ॥ (१)
॥३॥ 'गात्राचरे पूर्वपश्चात्पादयोः परिभाषिते' इति भागुरिः ।
'द्वौ पूर्वपश्चाज्झादिदेशौ गात्राचरे न ना' इति रभसः । क-
श्चित्—अर्धवद्भागादूर्ध्वमवरम् । अधस्तु गात्रम्—इत्याह
॥३॥ अपारा पवर्गादिमध्या च । 'अपरं तूत्तरार्धं स्यात्पश्चा-
द्भागे च दन्तिनाम्' इति विश्वः ॥३॥ क्रमेणैकैकम् 'गजज-
ङ्घापूर्वापरभागयोः' ॥

तोत्रं वैणुकम्

तविति ॥ तुद्यतेऽनेन । 'तुद् व्यथने' (तु० उ० अ०)
'दात्री-' (३।२।१८२) इति घृन् । 'तोत्रं तु प्राजने वैणुकेऽ-
पि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ वैणुना निर्वृत्तम् । 'निर्वृ'
तेऽक्षयूतादिभ्यः' (४।४।१९) इति ठक् । 'इषुमुक्तान्तात्कः'
(७।३।५१) ॥३॥ 'वैणुकम्' इति पाठान्तरम् । संज्ञापूर्वक-
त्वान्न वृद्धिः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'तोदनदण्डस्य' ॥

आलानं बन्धस्तम्भे

आलेति ॥ आलीयतेऽत्र । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ०
अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । ('विभाषा लीयतेः'
(६।१।५१) इत्यात्वम्) ॥ (१) ॥३॥ बन्धस्य बन्धनस्य स्त-
म्भः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'बन्धनस्तम्भस्य' ॥

अथ शृङ्खला ।

अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यात्

अथेति ॥ शृङ्गं प्राधान्यं खलति । 'खल संचलने, संचये-
च' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावित्यर्थः । अच् (३।१।
१३४) । यद्वा शृङ्गात्प्राधान्यात् खलत्यनेन । 'पुंसि' (३।३।
११८) इति घः । मिदाद्यङ् (३।३।१०४) वा । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) 'शृङ्खला पुंस्कटीकाभ्यां लोहरज्जौ च बन्धने'
(इति हैमः) (शृङ्खला पुंस्कटीवस्त्रबन्धेऽपि निगडे त्रिषु) इति
मेदिनी ॥ (१) ॥३॥ अन्धतेऽनेन । 'अदि बन्धने' (भ्वा०
आ० से०) । 'अन्दूहम्भू-' (उ० १।९३) इति कूः । स्त्री
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'अन्दूः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भू-
षणस्य च' (इति मेदिनी) । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचना-
न्यतिवर्तन्तेऽपि' (५) इति पुंस्त्वम् । यद्वा विनयादिल्यात्

१—तथा च माघश्लेषः—'बद्धावराणि परितो निगडान्यला-
वीत्' इति—इति मुकुटः ॥

(५।४।३४) टक् । 'इसुसु-' (७।३।५१) इति कादेशः । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥३॥ निर्गतो गडः सेचनमस्मात् । कठिनत्वात् । निगलति वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । उलयोरैकत्वम् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'शृङ्खलस्य' 'वेडी' इति ख्यातस्य ॥

अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् ॥ ४१ ॥

अङ्किति ॥ अङ्क्यतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सानसिर्वर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ सरति अन्तर्गच्छति । अनया वा । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सृष्टिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः ॥३॥ तालव्योष्मादिरपि । शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'शृणिपृणिपारिणि-' (उ० ४।५२) इति साधुः । 'शृणिरङ्कुशवाची च काशश्च तृणवाचकः' इति शभेदः ॥ (२) ॥३॥ 'आरक्षमग्रमवमस्य सृणिं शिताग्रम्' इति तु माघस्य प्रमादः । सृणेः स्त्रीत्वात् ॥३॥ द्वे 'अङ्कुशस्य' ॥ दृप्या कक्ष्या वरत्रा च

द्विति ॥ दृप्यतेऽनया । 'दृप् वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । ण्यन्तः । 'दोषो णौ' (६।४।९०) इत्यूत् । 'अचो यत्' (३।१।९६) । 'दृप्यं त्रिषु दृपणीये क्लीवं वल्ले च तद्गृहे' (इति मेदिनी) ।—चूप्यते पीयते पृष्ठमासेनादृत्यतां नीयते । 'चूप पाने' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । ('चूपा') इति मुकुटः ॥ (१) ॥३॥ कक्षे भवा । 'शरीरावयवाच्च' (४।३।५५) इति यत् । 'कक्ष्या वृहत्तिकायां स्यात्काश्चर्यां मध्येभवन्धने । हर्म्यादीनां प्रकोष्ठे च' । (कार्यं हेतौ प्रयोजने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ त्रियतेऽनया । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकादत्रः । यद्वा वरं त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'गजमध्यवन्धनस्य' ॥

कल्पना सज्जना समे ।

केति ॥ कल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । 'प्यासश्रन्ध-' (३।३।१०७) इति युच् । 'अथ कल्पना । करिणः सज्जनायां स्त्री क्लीवं कुतौ च कल्पने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एवं 'षस्ज गंतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) । 'सज्जनं तु भवेत्क्रीवमुपरक्षणघटयोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात्कल्पनायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पल्याणाद्यारोपणेन सज्जीकरणस्य' ॥

१ घृणिः किरणः—इति तु सिद्धान्तकौमुदी ॥ २—'स्त्रियाम्' इत्येकदेशेन स्त्रीपुंसशब्दसमुदायो लक्ष्यते । तेन सृणेः पुंस्त्वमपि इति सुभूत्यादयः । स्त्रियामिति प्राथिकत्वादुक्तम्, इति तु वयम्—इति मुकुटः ॥ ३—इदं च कार्यशब्दार्थबोधकत्वात्प्रकृतानुपयुक्तम् ॥

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥ ४२ ॥

प्रेति ॥ प्रकर्षेण वीयतेऽस्याम् । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) 'वीज्यालरिभ्यो निः' (उ० ४।४८) । 'प्रवेणिः स्त्री कुथावेण्योः' (इति मेदिनी) । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा डीप् । आस्तीर्यते अनेन वा । 'स्तृज् आच्छादने' (क्र्या० उ० से०) । कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥ (२) ॥३॥ त्रियतेऽनेन । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'कृपृवृदृश्रिभ्यो नः' (उ० ३।१०) यद्वा बहवो वर्णाः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'वर्णः स्वर्णे व्रते स्तुतौ । रूपे द्विजादौ शुक्लादौ कुथायामक्षरे गुणे । भेदे गीतक्रमे चित्रे यशस्तालविशेषयोः । अङ्गरागे च वर्णं तु कुङ्कुमे' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥ परिस्तूयते । 'वृज् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१।४०) इति मन् । परिगतः स्तोमोऽत्र । वर्णस्तोमवत्त्वात् । यद्वा—परिगतः सोमोऽत्र । 'यत्क्रियायुक्ताः (तं प्रति)' (वा० १।४।५९) इति परेः स्तौति प्रत्यनुपसर्गलान्न पैः (८।३।६५) ॥ (४) ॥३॥ कुध्नाति । 'कुन्थ दीप्तौ' (क्र्या० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'दहदश-' (३।१।२४) इति निर्देशात्कचिदङि-त्यपि नलोपः । यद्वा कुन्थत्यशोभाम् 'कुथि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा कुन्थति । 'कुथ पूतीभावे' (दि० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।३।१५) इति कः । 'कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि बहिषि' (इति मेदिनी) । क्लीबेऽपि । 'स्त्री प्रवेणी' । कुथं त्रिषु इति बोपालितः ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'गजोपर्यास्तरणचित्रकम्बलस्य' ॥

वीतं त्वसारं हस्त्यश्वम् ॥

वीति ॥ वेति, स युदादिकर्मणः । 'वी गत्यादौ' (अ० प० से०) । अजति स वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'वीतमसारगजे स्यादङ्कुशकर्मण्यसारतुरगे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ सारो बलमस्य । हस्ती चाश्वश्च । सेनाङ्गत्वादेकत्वम् (२।४।२) ॥३॥ एकम् 'निर्वलहस्तिगजसमूहस्य' ॥

वारी तु गजबन्धनी ।

वेति ॥ वार्यतेऽनया । 'वृज्' (स्वा० उ० से०) ण्यन्तः । 'वसिषपियजि-' (उ० ४।१२५) इतीज् । 'वारी

१ सिद्धान्तकौमुद्यां तु 'कृवृजृसिद्धपुनस्त्वपिभ्यो नित्' इति पाठो दृश्यते ॥ २—मुकुटस्तु—उपसर्गप्रतिरूपकत्वात्परिर्ण 'उपसर्गात्' (८।३।६५) इत्यादिना षत्वम्—इत्याह । युक्तं चेतत् अन्यथा पूर्वकल्पे षत्वं दुर्बारम् ॥ ३—अस्यार्थस्य भाष्यविरहत्वात्तृतीयप्रकार एव साधुः ॥

स्याद्गजबन्धन्यां कलश्यामपि योषिति । वारिर्वागजबन्ध-
न्योः स्त्री क्लीबेऽम्बुनि बालुके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
वध्यतेऽस्याम् । 'बन्ध वन्धने' (त्र्या० प० अ०) । अधि-
करणे ल्युट् (३।३।११७) । गजस्य बन्धनी ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'गजबन्धनशालायाः' ॥

घोटके पीतितुरगनुरंगाश्वतुरंगमाः ॥ ४३ ॥

वाजिवाहर्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ।

घोटेति ॥ घोटते । 'घुट परिवर्तने' (भ्वा० आ०
से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥*॥ पचाद्यचि 'घोटः' अपि ।
'घोटसैन्धवगन्धर्वा हयवाजितुरंगमाः' इति रमसः ॥ (१)
॥*॥ पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । किन् (३।३।
१७४) । 'घुमास्था-' (६।४।६६) इतीलम् । 'पीतिर्नाशे
स्त्रियां पाने' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'वीति' इति पाठे । वेति ।
'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) । किच् (३।३।१७४) ।
'वीतिरश्वेऽशने गतौ । प्रजने धावने दीप्तौ' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ तोरणम् । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०) ।
'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) बाहुलकात् । घञ् (३।३।१८)
वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । तुरेण त्वरया गच्छति । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'तुरगी चाश्वग-
न्धायां तुरगश्चित्तवाजिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
अश्रुते । 'अश्रू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अश्रुप्रुषि-
लटि-' (उ० १।१५१) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ तुरेण
गच्छति । 'गमेश्व' (३।२।४७) इति खच् । 'खच्च वा डित्'
(वा० ३।२।३८) । 'अशर्द्धिष-' (६।३।६७) इति सुम् ॥
(४) ॥*॥ (६) ॥*॥ अवश्यं वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः । यद्वा
वाजाः पक्षा अभूवन् यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'वाजी
बाणाश्वपक्षिषु' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ उह्यते । अनेन
वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि करणे वा घञ्
(३।३।१९) । बाह्यतेवाप्यन्तः । अच् (३।३।५६) । बाह्यते ।
'वाह प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'वाहो भुजे पुमान्मानमेदाश्ववृषवायुषु' (इति मेदिनी) ॥
(८) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (३।२।७५) इति वनिप् । मुकुटस्तु—'स्त्रामदिप-
यतिपृश्किभ्यो वनिप्' (उ० ४।१।१३)—इत्याह । तन्न ।
तत्र कनिपो विधानाद्गुणाभावप्रसङ्गात् । यद्वा अर्वति ।
'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् कनिन् । मुकुट-
स्तु—बाहुलकाद्वनिप् । 'राल्लोपः' (६।४।२१) । इति (सुभू-
तिः)—इत्याह । तन्न । वनिव्विधौ बाहुलकस्यानुपयोगात् ।
'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति वनिपः सर्वेभ्यः सिद्धत्वात् ।

१—सिद्धान्तकौमुद्यामपि प्रकृतसूत्रव्याख्याने 'अर्वा तुरंगगर्हयोः'
'पर्व ग्रन्थिः प्रस्तावश्च' इत्युदाहरणे गुणाङ्गीकारेण चित्यमेतत् ॥

उणादिषु वनिपो दर्शनात् । कौ शलादौ किति अनुनासिके
च राल्लोपस्य विहितत्वेन वनिपि तदसंभवात् । लोपं विनापि
रूपसिद्धेश्च । 'अर्वा तुरंगमे पुंसि कुतिसते वाच्यलिङ्गकः'
(इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ गन्धमर्वति । 'अर्व गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) । शकन्धादिः
(वा० ६।१।९४) । 'गन्धर्वस्तु नमश्चरे । पुंस्कोकिले गायने
च मृगभेदे तुरंगमे । अन्तरामवदेहे च' (इति हैमः) ॥
(१०) ॥*॥ हयति । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । हिनोति वा । 'हि गतौ' (स्वा० प०
अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (११) ॥*॥ सिन्धुषु भवः ।
'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सैन्धवस्तु सिन्धुदेशो-
द्भवे हये । मणिमन्येऽपि' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ सपति
सेनायां समवैति । 'षप समवाये' (भ्वा० प० से०) ।
किच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा ॥ (१३) ॥*॥ त्रयो-
दश 'घोटकस्य' ॥

आजानेयाः कुलीनाः स्युः

आजेति ॥ अजनम् । 'अज गतिक्लेषणयोः' (भ्वा०
प० से०) । घञ् (३।३।१८) । आजने क्षेपेणानेयाः प्राप-
णीया आयत्ता वा । 'अश्वं कुलीनमाजानेयं, शावं किशोरं
ब्रुवते' इति नाममाला । 'शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलन्तश्च
पदे पदे । आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः'
इत्यश्वशास्त्रम् ॥ (१) ॥*॥ कुलस्यापत्यानि । 'कुलात् खः'
(५।१।१३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुलीनाश्चानाम्' ॥

विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥

वीति ॥ विनीयन्ते स्म । 'णीच् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । सुशिक्षिताः । 'विनीतः सुव-
हाश्वे स्याद्विज्यपि पुमांस्त्रिषु । जितेन्द्रियेऽपनीते च निभृते
विनयान्विते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ साधुवहनशीलाः ।
'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'सुपि-' (३।२।७८)
इति णिनिः । मुकुटस्तु—'साधुकारिणि च' (वा० ३।१।७८)
इति णिनिः—इत्याह । तन्न । एवं सति णिनिना गता-
र्थत्वात् साधुशब्दस्य प्रयोगो न स्यात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'सम्यग्गतिमतां वाजिनाम्' ॥

वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा बाल्हिका हयाः ।

वेति ॥ वनायुषु देशेषु जाताः । 'सप्तम्यां जनेर्ङः'
(३।२।९७) । 'आजानेयः कुलजो, वनायुजः पारसीक
उक्तः' इति रत्नकोषः ॥*॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा ॥
(१) ॥*॥ पारसीके देशे भवाः । 'कोपधाच्च' (४।३।१३७)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ काम्बोजेषु भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।
५३) इत्यर्थे कच्छायण् (४।२।१३३) ॥ (१) ॥*॥ बाल्हि-
कदेशे भवाः । 'कोपधाच्च' (४।३।१३७) इत्यण् । 'बाल्ही-
कं बाल्हिकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोः' इति त्रिकाण्डशेषतो

दीर्घमध्योऽपि ॥ (१) ॥*॥ एते ह्यविशेषाः प्रत्येकं भिन्नाः ।
—‘वनायुजः पारसीक उक्तः’ इति रत्नकोषात्, ‘श्वेताश्वं
कर्काख्यं, वनायुजमपि पारसीकं तु’ इति नाममालीयाश्च
द्वयोः पर्यायता—इत्यपरे ॥ एकं ‘भिन्नदेशीयाश्वानाम्’ ॥
ययुरश्वोऽश्वमेधीयः

येति ॥ याति । ‘या प्रापणे’ (अ० प० अ०) । ‘यो
द्वे च’ (उ० १।२१) इति कुः । ‘ययुः पुमानश्वमेधतुरगे
च तुरंगमे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अश्वमेधाय हितः ।
‘अश्वमेधाच्छ च’ () ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अश्वमेधीय-
वाहस्य’ ॥

जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४५ ॥

जेति ॥ जवनशीलः । ‘जु’ इति ‘सौत्रो धातुर्गतौ वेगे
च’ । ‘जुचङ्कम्य-’ (३।२।१५०) इति युच् । ‘जवनं तु
स्यदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ जवेन वेगेनाधिकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अधिकवेगस्य’ ॥

पृष्ठयः स्थौरी

प्रिति ॥ प्रशस्तमतिशयितं वा पृष्ठमस्य । ‘अन्येभ्यो-
ऽपि-’ (वा० ५।२।१२०) इति यप् ॥ (१) ॥*॥ स्थूलस्ये-
दम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । रलयोरेकत्वम् । स्थौरं
बलमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । ‘स्थौरी पृष्ठयः पृष्ठवहः’
इति बोधालितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘भारवाहिनोऽश्वस्य’ ॥

सितः कर्कः

सीति ॥ करोति, क्रियते, वा । ‘कृदाधा-’ (उ० ३।४०)
इति कः । ‘कर्कः कर्कतने वह्नी शुक्लाश्चे दर्पणे घटे’ (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘शुक्लाश्वस्य’ ॥

रथ्यो वोढा रथस्य यः ।

रेति ॥ रथं वहति । ‘तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्’ (४।४।
७६) इति यत् । ‘रथ्या रथौघविशिखावर्तनीषु च योषिति ।
रथवोढरि पुंलिङ्गः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘रथ-
वाहकाश्वस्य’ ॥

बालः किशोरः

वेति ॥ कशति । ‘कश शब्दे’ () । किञ्चिच्छवति
वा । ‘क्षु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘शव गतौ’ (भ्वा० प०
से०) वा । ‘किशोरादयः’ (उ० १।६५) इति साधुः । ‘अथ
किशोरोऽश्वस्य शावके । तैलपण्यौषधौ च स्यात्तरुणावस्थ-
सूर्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अश्वबालस्य’ ॥

वाम्यश्वा वडवा

वेति ॥ वामयति । ‘टु वम उद्विगणे’ (भ्वा० प० से०)
स्वार्थप्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । ‘मितां ह्रस्वः’ (६।४।९२)

इत्यत्र ‘वा’ इत्यनुवृत्तेर्न ह्रस्वः । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा
वं वरुणममति । तेनाभ्यते वा । ‘अम गत्यादिषु’ (भ्वा० प०
से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।३।१) घञ् (३।३।१९) वा । मुकुट-
स्तु—वमत्युद्विगति गर्भम् । ‘ज्वलिति-’ (३।१।१४०) इति
णः—इत्याह । तत्र । ‘नोदात्तोपदेशस्य—’ (६।३।३४) इति
वृद्धिनिषेधात् । ‘वामी शृगालीवडवारासमीकरमीषु च’ (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अश्वजातिः । अजादि (४।१।४) पाठा-
द्याप् ॥ (२) ॥*॥ वलं सामर्थ्यमतिशयितमस्याः । ‘अन्ये-
भ्योऽपि-’ (वा० ५।१।१०९) इति वः । वलं वाति वा ।
‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । वलेन वजति वा । ‘अ-
न्येभ्योऽपि’ (वा० ३।२।१०१) इति ङः । डलयोरेकत्वम् ।
‘वडवा द्विनयोषिति । अश्वायां कुम्भदास्यां च नारीजाल-
न्तरेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘वडवायाः’ ॥

वाडवं गणे ॥ ४६ ॥

वेति ॥ वडवानां समूहः । ‘खण्डिकादिभ्यश्च’ । (४।२।
४५) इत्यञ् । ‘वाडवं करणे व्रीणां घोटिकौघे नपुंसकम् ।
पाताले न स्त्रियां पुंस्ति ब्राह्मणे वडवानले’ (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् ‘अश्वसमूहस्य’ ॥

त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।

त्रीति ॥ अश्वेन एकाहेनातिक्रम्यते । ‘अश्वस्यैकाहगमः’
(५।२।१९) इति खञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘एकदिनगम्य-
देशस्य’ ॥

कश्यं तु मध्यमश्वानाम्

केति ॥ अश्वदेस्ताडनी, ताडनं वा कशा । तामहति ।
दण्डादिलात् (५।१।६६) यः । ‘कश्यं त्रिषु कशाहं स्या-
त्क्लीवं मद्याश्वमध्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘अश्वमध्यस्य’ ॥

हेषा हेषा च निखनः ॥ ४७ ॥

हेपेति ॥ हेषणम् । हेषणम् । ‘हेषु हेषु शब्दे’ (भ्वा०
आ० से०) । ‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अश्वशब्दस्य’ ॥

निगालस्तु गलोद्देशे

नीति ॥ निगल्यनेन । ‘गल अदने’ (भ्वा० प० से०)
‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । निगरल्यनेन वा ।
‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) । ‘उन्त्योर्ग्रः’ (३।३।२९) इति

१—विकल्पद्वयमध्यस्थस्य विधेर्नित्यत्वस्यैव सर्वैरङ्गीकारात् वि-
कल्पानुवृत्तौ मानाभावः । अत एवारुचेः सिद्धान्तकौमुद्यां ‘वृत्तिकृत्’
इत्युक्तम् । अत एव ‘ज्वलहलहलनमामनुपसर्गाद्वा’ इत्यन्तर्गणसूत्रे
‘वा’ पदसार्थक्यम् । तस्मात् ‘गलालावनुवर्मां च’ इत्यत्र सर्वसंमत-
‘वा’ पदानुवृत्त्या मित्वस्यैव पाक्षिकत्वम् ॥ २—इदं च ‘अनाच-
सिकसिवमीनाम्’ (वा० ७।३।३४) इत्यस्यास्मरणमूलकम् ॥

घञ् । 'अचि विभाषा' (८।२।३१) इति वा लः ॥ (१) ॥*॥ गलस्योद्देशः समीपभागः ॥ (२) ॥*॥ 'घण्टावन्ध-
समीपस्थो निगालः कीर्तितो बुधैः । तस्मिन्नेव मणिर्नाम
रोमजः शुभकृन्मतः' इत्यश्वशाल्म्य ॥*॥ द्वे 'ग्रीवायाः स-
मीपभागस्य' ॥

वृन्दे त्वाश्वीयमाश्ववत् ।

व्रिति ॥ अश्वानां समूहः । 'केशाश्वभ्यां यच्छावन्त्य-
तरस्याम्' (४।२।४८) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'तस्य समूहः'
(४।२।३७) इत्यण् ।—'अनुदात्तादेरच्-' (४।२।४८)—
इति मुकुटः । तत्र । कृन्नन्तत्वेनाश्वशब्दस्यानुदात्तत्वात्
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्ववृन्दस्य' ॥

आस्कदिन्तं धोरितकं रेचितं वलितं ह्रुतम् ॥४८॥
गतयोऽमूः पञ्च धाराः

आस्केति ॥ आस्कन्दनम् । 'स्कन्दिर् गतिशोपणयोः'
(भ्वा० प० अ०) स्वार्थे ण्यन्तः । भावे क्तः (३।३।११४) ।
आस्कन्दः संजातोऽस्य वा तारकादिलात् (५।२।३६) इत्यच् ।
एवमिष्यलोपाभावश्च नानुपपन्नः ('उत्तेरितमुपकण्ठमा-
स्कन्दितकमिष्यपि । उत्स्योत्स्य गमनं कोपादिवाखिलैः
पदैः' इति हैममाला) ॥ (१) ॥*॥ धोरणम् । 'श्रोत्रं गति-
चानुयं' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । स्वार्थं
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'अथ धोरितकं धौर्यं धा(धो)
रणं धौरितं च तत्' इति वाचस्पतिः । वृद्धिमत्पाठे
प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) बोध्यः । ('तत्र धौरितकं धौर्यं धोरणं
धोरितं च तत् । बहुकङ्कशिखिक्रोडगतिवत्' इति हैमना-
ममाला) ॥ (१) ॥*॥ रेचनम् । 'रिचिर् विरेचने' (६० उ०
अ०) ण्यन्तः । क्तः (३।३।११४) ('उत्तेजितं रेचितं स्या-
न्मध्यवेगेन या गतिः' इति हैमनाममाला) ॥ (१) ॥*॥
वल्गनम् । 'वल्ग गतौ' () । क्तः (३।३।११४) ।
('वल्गितं पुनः । अग्रकायसमुल्लासात्कुञ्चितास्यं नतत्रिकम्'
इति नाममाला) ॥ (१) ॥*॥ ह्र्वनम् । 'ह्र्व गतौ' (भ्वा०
आ० अ०) । क्तः (३।३।११४) । ('ह्रुतं तु लङ्घनं पक्षिमृ-
गगल्यनुहारकम्' इति हैमः) । 'ह्रुतमश्वस्य गतौ ह्रुतब्रिमा-
त्रके' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अमूरश्वानां पञ्च गतयः ॥*॥
धार्यन्तेऽश्वा अत्र, अनया वा 'धृञ् धारणे' ण्यन्तः ।
(भ्वा० उ० अ०) । मिदाद्यङ् (३।३।१०८) । ('धारा
संन्याग्रिमस्कन्धे तुरंगगतिपञ्चके' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
'गतिविशेषाणाम्' एकैकम् ॥

घोणा तु प्रोधमस्त्रियाम् ।

घविति ॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ प्रोधति । 'प्रोध् पर्याप्ति'
(भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'प्रोधोऽस्त्री

हयघोणायां ना कव्यामध्वगे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'अश्वभ्रमणस्य' ॥

कविका तु खलीनोऽस्त्री

केति ॥ कवते 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) ।
'अच इः' (उ० ४।१३९) । स्वार्थं कन् (ज्ञापि० ५।४।
५) । यद्वा 'कृजादिभ्यो जुन्-' (उ० ५।३५) । टाप्
(४।१।४) । इत्वम् (अ३।४४) ॥ (१) ॥*॥ खे मुखविले
लीनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खलीनस्य' 'कडिआली' इति
ख्यातायाः ॥

शफं क्लीवे खुरः पुमान् ॥४९॥

शेति ॥ शं फणति । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०९) इति डः । पृषोदरादिः
(६।२।१०९) । 'शफं मूले तरुणां स्याद्वादीनां खुरेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खुरति । 'खुर छेदने' (तु० प०
से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'खुरः कोलद-
ले शफे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादस्य' ॥

पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गुले

प्विति ॥ पुच्छति । 'पुच्छ प्रमादे' () अच्
(३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पुच्छभाण्ड-'
(३।१।२०) इति निपातनाद्वा ।—इगुपधत्वात्को वा—इति
मुकुटश्चिन्त्यः । अन्तरङ्गलान्तुकि सतीगुपधलाभावात् ।
'पुच्छः पश्चात्प्रदेशः स्याल्लाङ्गुले पुच्छमिष्यते' इति मेदि-
नी ॥ (१) ॥*॥ ल्यते । बाहुलकान्मक् ॥ (२) ॥*॥
लङ्गति । 'लङि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'खजिपिञ्जादिभ्य
ऊरोलचौ' (उ० ४।९०) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'लङ्गुलं
पुच्छशेफयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पुच्छस्य' ॥

वालहस्तश्च वालधिः ।

वेति ॥ 'वालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च वालधौ'
(इति पवर्गायादौ मेदिनी) वालो हस्त इव । दंशादिनिवार-
कलात् । वालानां हस्तः समूहो वा ॥ (१) ॥*॥ वाला
धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'केशचल्लाङ्गुलमात्रस्य' ॥

त्रिषुपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५० ॥

त्रीति ॥ उपावर्तते स्म । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ०
से०) अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः ॥ (१) ॥*॥ लुठति
स्म । 'लुठ प्रतिघाते' (तु० प० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'श्रमशान्त्यर्थं पुनःपुनर्भूमौ लुठितस्या-
श्वस्य' ॥

याने चक्रिणि युद्धार्थं शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।

येति ॥ यान्यनेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । चक्रमस्यास्ति

इतिः (५।२।११५) । युद्धायेदम् । तस्मिन् ॥*॥ शतमञ्जा-
न्यवयवा यस्य ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दते 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा०
आ० से०) । 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्' (३।२।१४८) ।
'स्यन्दनं तु स्तुतौ नीरे, तिनिशे ना रथेऽस्त्रियाम्' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ रमन्तेऽत्र । अनेन वा । 'हनिकुषिनी-
रमिकाशिम्यः कथन्' (उ० २।२) । मलोपः (६।४।३७) ।
'रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'रथस्य'

असौ पुण्यरथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५१ ॥

असाविति ॥ पुण्य इव रथः । पुण्ये यात्रोत्सवादौ रथो
वा । अन्तस्थमध्या ॥*॥ पकारमध्यपाठे तु सुकुमारत्वात्
'पुष्पमिव रथः' इति विग्रहः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'युद्धं विना
यात्रोत्सवादौ सुखभ्रमणार्थस्य रथस्य' ॥

कर्णोरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ।

केति ॥ कर्णसाध्या श्रवणक्रियोपचारात्कर्णः । कर्णो-
ऽस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) । कर्णी चासौ रथश्च शब्दमा-
त्रेण रथः । न तु वस्तुतो रथः । यद्वा सामीप्यात्कर्णशब्देन
स्कन्धो लक्ष्यते । कर्णः स्कन्धः । सोऽस्त्यस्य बाहकत्वेन ।
स्कन्धवाह्यः । स चासौ रथश्च । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७)
इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ प्रोह्यते । अनेन वा । 'वह प्रापणे'
(भ्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ॥ (२) ॥*॥
डीयतेऽनेन 'डीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ० से०) ल्युट्
(३।३।११७) ॥*॥ 'हयनम्' इति पाठे 'हय गतौ' (भ्वा०
प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पुरुष-
स्कन्धवाह्यस्य यानविशेषस्य' 'डोला' इति ख्यातस्य ॥
झीवेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्

झीति ॥ अनिति चीत्करोति । 'अन प्राणने (अ० प०
से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ।—करणेऽसुन्—इति मुकुटः ।
तन् । करणत्वासंभवात् । कर्तृत्वौचित्याच्च ॥ (१) ॥*॥
शक्नोति भारं वोढुम् । जीवयितुं वा । तदुक्तम्—'शकटः
शाकिनी गावो यानमःस्कन्दनं खनम् । अनूपः पर्वतो राजा
दुर्भिक्षे नव वृत्तयः' इति । 'शकु शक्तौ' (खा० प० अ०) ।
'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शक-
टस्य' ॥

गन्त्री कम्बलिवाह्यकम् ॥ ५२ ॥

गेति ॥ गम्यतेऽनया । घृन् (उ० ४।१४९) । भित्त्वान्डीष्
(४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ कम्बलः साक्षात्स्यास्ति । इतिः (५।
२।११५) । कम्बलिभिर्वृषैरुह्यते । ण्यत् (३।१।१२४) । स्त्रायं
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शकटि-
कायाः' ॥

शिविका याप्ययानं स्यात्

शीति ॥ शिवैव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । यद्वा शिवं

करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् ण्युल् ॥
(१) ॥*॥ याचैरधमैर्वाढं यानम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पालकी'
इति ख्यातायाः ॥

दोला प्रेङ्गादिका स्त्रियाम् ।

दविति ॥ दोलयति । दोल्यते वा । 'दुल उत्क्षेपे' चुरादिः ।
अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) वा (१) ॥*॥ प्रेङ्गयते ।
'इषि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'दोला
प्रेङ्गः पुमान् प्रेङ्गा, निश्रेणिरेधिरौहणी' इति रत्नकोषः ॥ (२)
॥*॥ आदिना शयनखट्वावाह्यादिदोला ॥*॥ द्वे 'दोलायाः'
'हिंदोला' इति ख्यातायाः । 'डोली' इति ख्याताया वा ॥

उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मवृते रथे ॥ ५३ ॥

उभाविति ॥ द्वीपिनो व्याघ्रस्य च विकारः । 'प्राणिज-
तादिभ्योऽञ्' (४।३।१५४) । द्वैपेन वैयाघ्रेण च चर्मणा परि-
वृतो रथः । 'द्वैपवैयाघ्रादञ्' (४।२।१२) ॥ (१) ॥*॥ (२)
॥*॥ व्याघ्रचर्मवेष्टितरथस्य' द्वे ॥

पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली ।

पेति ॥ 'स्यात्पाण्डुकम्बलः' श्वेतप्रावारप्रावभेदयोः'
(इति मेदिनी) । पाण्डुकम्बलेन परिवृतो रथः । 'पाण्डुकम्बला-
दिनिः' (४।२।११) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'शुक्लकम्बलवेष्टि-
तरथस्य' ॥

रथे काम्बलवस्त्राद्याः कबलादिभिरावृते ॥ ५४ ॥

रेति ॥ कम्बलेन वस्त्रेण च आवृतो रथः । 'परिवृतो रथः'
(४।२।१०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ आदिना चर्मक्षौमदौकूला-
दिप्रहः ॥*॥ एकैकम् 'कम्बलाद्यावृतरथस्य' ॥

त्रिषु द्वैपादयः

त्रीति ॥ द्वैपादयो वाहान्ताः) ॥

रथ्या रथकट्या रथव्रजे ।

रेति ॥ रथानां समूहः । खलगोरथात् (४।२।५०) इति
यत् । 'रथ्यो रथांश्चे रथवोढरि । रथ्या तु रथसंघाते
प्रतोल्यां पथि चत्वरि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'इनित्रकव्य-
चश्च' (४।२।५१) ॥ (२) ॥*॥ रथानां व्रजः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'रथसमूहस्य' ॥

धूः स्त्री झीवे यानमुखं

ध्विति ॥ धूर्वति । 'धूर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)
'भ्राजभास-' (३।२।१७७) इति क्तिप् । 'राहोपः' (६।४।२१) ।
'वोः-' (८।२।७६) इति दीर्घः । 'धूर्यानमुखभारयोः' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ यानस्य मुखं पुरोभागः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वोद्वबन्धनस्थानस्य' ॥

स्याद्रथाङ्गमपस्करः ॥ ५५ ॥

स्येति ॥ रथस्याङ्गम् ॥ (१) ॥*॥ अपकीर्यते स्वस्थाने

१—इदं च प्रकृतानुपयुक्तम् ॥

क्षिप्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'अपस्क्रोरथाङ्गम्' (६।१।१४९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्रमिन्नस्य रथारम्भकस्य' ॥

चक्रं रथाङ्गम्

चेति ॥ क्रियते गतिरनेन । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'कृवादीनां के' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वम् । 'चक्रः कोके पुमान्, क्लीबं ब्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणान्नयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रथस्याङ्गम् । 'रथाङ्गं न द्वयोश्चके ना चक्राङ्गविहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्रस्य' ॥

तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ।

तेति ॥ तस्य चक्रस्यान्तो भूपर्शिभागः ॥*॥ नयति रथम् । 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'नेमिर्ना तिनिश्चे कूपत्रिकाचक्रान्तयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रधीयतेऽनेन । 'डु धाञ्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्रस्यान्तस्य' ॥

पिण्डिका नामिः

पीति ॥ पिण्ड्यतेऽरा यस्याम् । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । गौरादिः (४।१।४१) । स्त्रार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ नहन्तेऽरा अत्र । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । 'नहो भश्च' (उ० ४।१२६) इतीञ् हस्य भः । यद्वा नभ्यतेऽक्षेण । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इञ् (ण) जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'नामिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिकामदे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रथचक्रमध्ये मण्डलाकारायाः' ॥

अक्षग्रकीलके तु द्वयोरणिः ॥ ५६ ॥

अक्षेति ॥ अक्षस्य नामिक्षेप्यस्यान्ते कीलके । अणिति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'अणिराणिवदक्षग्रकीले स्यादक्षिसीमयोः' इति विश्वः । 'अणिराणिवदक्षग्रकीलाक्षिसीमसु द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'अक्षग्रकीलकस्य' ॥

१—इदं च 'रथारम्भकं चक्रादन्यद्' इति भट्टश्रीरस्वामिग्रन्थानुरोधेनोक्तम् । मुकुटस्तु—सामान्येन रथस्याङ्गमक्षयुगचक्रादिकमपस्क्रोर—इति, अग्रे—रथाङ्गत्वेनैव गतार्थस्यापि 'चक्रम्' इति विशेषतो नामान्तरप्रतिपादनाय 'तस्यान्ते नेमिः' इत्युक्तये च रथाङ्गस्यानुवादः—इति च प्रोक्तवान् ॥ २—'कृदिकाराद्' इति लीपि 'अणी' आणी च । 'समाधुर्या वाणीमनो हरति' इति दमयन्तीशेषाद् ॥

रथगुप्तिर्वरुथो ना

रेति ॥ रथस्य गुप्तिरावरणम् ॥ (१) ॥*॥ त्रियते रथोऽनेन । 'जृवृजृभ्यामूथन्' (उ० २।६) । ('वरुथो रथगुप्तौ स्यात्' वरुथं चर्मवेदमनोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परप्रहाणाभिघातरक्षार्थं रथसंनाहवदावरणस्य' ॥

कूबरस्तु युगंधरः ।

किति ॥ कूवते । 'कूङ् शब्दे' (तु० आ० से०) । बाहुलकाद्वरच् । कुटादिः । 'कूवरस्त्रिषु चारौ ना कुञ्जकेऽस्त्री युगंधरे' (इति मेदिनी) ।—कूयते—इति खामी । ॥ (१) ॥*॥ युगं वोढवन्धनकाष्ठं धारयति । 'संज्ञायां भृतृवृजि—' (३।२।४६) इति खच् । 'अरुद्विष—' (६।३।६७) इति सुम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युगकाष्ठबन्धनस्थानस्य' ॥

अनुकर्षो दावधःस्थम्

अन्विति ॥ अनुकृष्यते । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । अनुकर्षो रथाधःस्थदारुण्यप्यनुकर्षणे' (इति मेदिनी) ॥*॥ नान्तोऽप्ययम् 'अनुकर्षो नाक्षतलदारु' इति बोपालितात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'रथस्याधस्तलभागदारुणः' ॥

प्रासङ्गो ना युगान्तरम् ॥ ५७ ॥

प्रेति ॥ प्रसज्यते । 'षञ् सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य घञि—' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ रथाद्यङ्गयुगादन्यद्युगं वृषभाणां दमनकाले यदासज्यते, तस्यैकम् । खामी तु ('युगाद्युगः' इति पाठमाश्रित्य)—युगेनातति । युगाद्रथादिः । तस्य युगो ना—इत्याह । अन्ये तु—युगान्तरं यद्व्यथते । तस्य—इत्याहुः । 'युगं द्वितीयंप्रासङ्गः' इति कात्यः एकं 'अन्यवृषयुगमस्य' ॥

सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम् ।

सेति ॥ सर्वं हस्त्यश्वरथादिलोलान्तम् । वाहयति । बहेः स्त्रार्थेण्यन्तात्कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । अन्ये तु—बहल्यनेन । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'वाहनमाहितात्' (८।४।८) इति निपातनादीर्घः—इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ यान्यनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) 'यानं स्याद्वाहने गतौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ युज्यते अनेन वा । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । 'युग्यं च पत्रं' (३।१।१२९) इति क्यबन्तो निपातः ॥ (३) ॥*॥ पतन्त्यनेन 'पतु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'दात्री—' (३।२।१८२) इति ह्रन् । 'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात्पक्षे शरपक्षिणोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ धोरति । अनेन वा । धोरयति वा । 'धोर्कं गति-

१—हेमचन्द्रोऽपि स्वोपज्ञानाममालायां 'प्रासङ्गस्तु युगान्तरम्' इति पठित्वा—'द्वितीयं युगं युगान्तरम् । उत्काष्ठं वत्सानां दमनकाले स्कन्ध आसज्यते । यन्मुनिः—'युगं द्वितीयं प्रासङ्गः'—इति व्याख्यातवान् ॥

चातुर्ये' (भ्वा० प० से०) ल्युः (३।१।१३४) । ल्युट् (३।३।११३) वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वाहनमात्रस्य' ॥

परम्परावाहनं यच्चद्वैनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

पेति ॥ विनीतकानामिदम् । यद्वा विनीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ परम्परया यद्वाह्यं वहति । शकटं यथा-
हृष्टम् । तस्यैकम् 'परम्परावाहनस्य' ॥

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ।

आधविति ॥ आधोरयन्ति । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ हस्तिनं पान्ति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आ-
तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । स्वार्ये कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ हस्तिनमारोहयन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ निषीदन्यवश्यम् । 'षट् लृ विशरणादिषु' (भ्वा० प० अ०) । आवश्यकं णिनिः (३।३।१७०) । यद्वा निषा-
दयन्त्युपवेशयन्ति हस्तिनम् । प्रज्ञादित्वात् (३।१।१३४) आवश्यकं (३।३।१७०) वा णिनिः ॥ (४) ॥*॥ चलादि
'हस्तिपकेषु' ॥

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ५९
सव्येष्टदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः ।

नीति ॥ नियच्छति । अन्तर्भावितप्रत्यर्थो वा । 'यसु उ-
परमे' (भ्वा० प० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ प्राजति । 'अज गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । तृच् अन्तर्भा-
वितप्रत्यर्थो वा । 'वलादावार्धधातुके वेष्ट्यते' (भाष्य० २।४।५६) इति वी न ।—प्राजयति—इति खामिमुकुटोक्तं चि-
न्त्यम् । णिचि वीभावस्य नित्यत्वात् । 'प्राजयिता' इति रूप-
प्रसङ्गाच्च । यदपि—वानुवृत्तेर्वाभावो नास्ति—इति खामिनो-
क्तम् । तदपि चिन्त्यम् । वृत्त्यादौ वानुवृत्तेरदर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ यच्छति । तृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥*॥ सुवति
गमयति स्वाश्वान् । 'धू प्रेरणे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्वाहणीसुते ।
वन्दिपारदयोः (पुंसि, प्रसूते प्रेरिते त्रिषु)' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ क्षदति । 'क्षद संवरणे' सौत्रः । 'तृन्तृचौ शं-
सिक्खदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ० २।९४) । मुकुटस्तु
'नमूनेष्टलष्टृ-' (उ० २।९५) । इति तृच्—इत्याह । तत्र ।
नम्नादिषु क्षत्तुप्रहणात् । यदपि—'क्षद स्वैर्ये हिंसायां च'
इत्यतस्तृच् (३।१।१३३) तन् (३।२।१३५) वा—इत्युक्तम् ।
तदपि न । उक्तपाठस्यादर्शनात् । 'खद स्वैर्ये' (भ्वा० प०
से०) इति पाठस्य दर्शनाच्च ॥ ५९ ॥*॥ सरत्यश्वान् । 'स्र
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अन्तर्भावितप्रत्यर्थः । 'सर्तेर्णिच्

(उ० ४।८९) इति घञिन् । सरत्यस्यापत्यम्, वा ॥ (६) ॥*॥
सव्ये वामे तिष्ठति । 'सव्ये स्थश्छन्दसि' (उ० २।१०१) इ-
त्युन् ङिच् । 'स्थास्थिन्धृणाम्' (८।३।९७) इति वक्तव्यात्
षलम् । 'स्थास्थिन्धृणाम्' इति पाठे तु सुषामादित्वात् (८।
३।९८) षलम् । 'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्युक्त् ॥*॥ 'स-
व्येष्टः' इत्यदन्तोऽपि । 'प्राजिता दक्षिणस्थश्च सादी सार-
थिरुच्यते । सूतः क्षत्ता नियन्ता च यन्ता सव्येष्ट एव च'
इत्यमरमाला ॥ (७) ॥*॥ दक्षिणे तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।
४) इति कः ॥ (८) ॥*॥ रथं कुटुम्बयितुं शीलमस्य । 'कु-
टुम्ब धारणे' (तु० आ० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति
णिनिः । यद्वा रथएव कुटुम्बम् । रथ कुटुम्बमस्यास्ति । इनिः
(५।२।११५) तस्य अष्टौ 'रथकुटुम्बिनः' ॥

रथिनः स्यन्दनारोहाः

रेति ॥ रथोऽस्यास्ति । इनिः । (५।२।११५) ॥ (१)
॥*॥ स्यन्दनमारोहन्ति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च'
(भ्वा० प० अ०) । अप् (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रथा-
रुहस्य योद्धुः' ॥

अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६० ॥

अश्वेति ॥ अश्वमारोहन्ति प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ सीद-
न्यवश्यम् । 'षट् लृ विशरणादौ' (तु० प० अ०) । 'आवश्य-
का-' (३।३।१७०) इति णिनिः । 'सादी तुरंगमातङ्गरथा-
रोहेषु दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्ववारा-
णां' 'असवार' इति ख्यातस्य ॥

भटा योधाश्च योद्धारः

भेति ॥ भटति । 'भट भृतौ, परिभाषणे वा' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'भटः स्यात् पुंसि वीरे च
विशेषे पामरस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ युध्यते ।
'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥
(२) ॥*॥ तृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'योद्धुः' ॥

सेनारक्षास्तु सैनिकाः ।

सेनेति ॥ सेनां रक्षन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१)
॥*॥ 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक् । 'सैनिकः सैन्यरक्षे
च स्यात्सेनासमवेतके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्र-
हरिकादेः' ॥

सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६१ ॥

सेनेति ॥ सेनायां समवेति । 'सेनाया वा' (४।४।५५)
इति ण्यः । 'सैन्यं सैनिकसेनयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पक्षे
ठक् (४।४।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनायां मिलितस्यैकदे-
शीभूतस्य' ॥

१—इदमस्ति । चक्षिः ख्यान् । वा लिटि । ततो वक्ष्यामि
'अजेर्वाभावो भवति वा । व्यवस्थितविभाषा' इति इति भाष्ये
स्पष्टमेव विकल्पावनुवृत्तेरुपलम्भादकिञ्चित्करमेतत् ॥

१—तुना—प्रकृतवार्तिकोदाहरणेषु भाष्यकृता 'सव्येष्टा
सारथिः' इत्यादाहरणदानेन कैयटेन 'स्थशब्दः प्रत्ययान्त'
इत्येवमुक्त्वेन चोकारान्तपाठोऽग्रामाणिकः—इत्यसिचिः सूचिता ॥

बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ।

वेति ॥ सहस्रं बलनि सन्ति येषाम् । 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी' (५।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ 'अण् च' (५।२।१०३) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'सहस्रसंख्याकेन गजादिना बलवतः' ॥

परिधिस्थः परिचरः

पेति ॥ परिधौ सेनान्ते तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ परितश्चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनायां राज्ञो दण्डकारिणः' । 'प्रयाणे सामन्तस्यापकर्षकस्य'—इत्यन्ये । रथगजादेश्वक्रपादादिरक्षकस्य—इति केचित् ॥

सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६२ ॥

सेनेति ॥ सेनां नयति । 'णीच् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्तिप् । 'सेनानीः स्यात् पुमान् कार्तिकेये सेनापतौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वाहिन्याः पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनापतेः' ॥

कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री

केति ॥ कञ्च्यते । 'कचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुक्तः । 'कञ्चुको वारबाणे स्यान्निर्मोके कवचेऽपि च । वर्षापकशूहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके । कञ्चु-क्यौषधिभेदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बाणं वारयति, वृणोति वा । वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) । प्यन्तो वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । 'मयूरव्यंसकादिलात् '२।१।७२' । राजदन्तादिलात् (२।२।३१) वा परनिपातः । यद्वा वारमाच्छादकं वानमस्य । 'पूर्वपदात्' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चोलकाकृतिसंनाहस्य' ॥

यचु मध्ये सकञ्चुकाः ।

बध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गः

येति ॥ सारं सनोति । 'षणु दाने' (तु० प० से०) । कर्मणः शेषलविवक्षायामच् (३।१।१३४) । यद्वा सारं बलमस्यते दीप्यतेऽनेन । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' (भ्वा० उ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'सारसनमयुरस्त्रे तनुत्रिणां मेखलायां च' (इति मेदिनी) । विश्वोऽपि—'सारसनं मेखलायामुरस्त्रे च तनुत्रिणाम्' इति ॥ (१) ॥*॥ अधिकमङ्गात् ॥*॥ क्वचित्तु 'सारसनाधिपाङ्गे' इति पाठः । यत्काल्यः—'अधिपाङ्गं सारसनम्' इति ॥*॥ दुर्गस्तु—'तस्य सारसनं ज्ञेयं धिपाङ्गं च निबन्धनम्' इति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कञ्चुकदाढ्यार्थं मध्यकाये निबद्धस्य' ॥

अथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

शीर्षण्यं च शिरस्त्रे

अथेति ॥ शीर्षस्य प्रतिकृतिः । 'इवे-' (५।३।९६)

इति कन् । शीर्षं कं सुखमस्माद्वा ॥ (१) ॥*॥ शिरसे हितम् । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६) । 'ये च तद्धिते' (६।१।६१) इति शिरःशब्दस्य शीर्षनादेशः । 'ये चाभाव-' (६।४।१६८) इति टिलोपो न । शीर्षण्यं शीर्षरक्षणे । 'शीर्षण्यो विशदे कचे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ शिरस्त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिरस्त्रस्य' 'टोप' इति ख्यातस्य ॥

अथ तनुत्रं वर्म दंशनम् ।

उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

अथेति ॥ तनुं त्रायते । प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ वृणोति देहम् । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) । मनिन् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ दंश्यतेऽनेन । 'दशि दंशनस्पर्शनयोः' (चु० आ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'दंशनं वर्मदंशयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ उरश्छाद्यतेऽनेन । 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'छादेघे-' (६।४।९६) इति ह्रस्वः ॥ (४) ॥*॥ कङ्कटे । 'ककि लौत्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८।१) स्त्रार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) यद्वा कं सुखं कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) वा ॥ (५) ॥*॥ जगता गृह्यते । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्ये' (चु० ग० सू०) इति णिच् (टिलोपश्च) । बाहुलकादरः । जागर्ति । अच् (३।१।१३४) । प्रषोदरादिः (६।३।१०९) वा । 'जगरः कङ्कटो-योगः संनाहः स्यादुरश्छदः' इति वोपालितः ॥ (६) ॥*॥ कं वातं वधति । 'वञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितप्यर्थो वा । मूलविभुजादिकः । 'कवचो गर्दभाण्डे च संनाहं पटहेऽपि च' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'संनाहस्य' ॥ आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ।

आम्ब्विति ॥ आमुच्यते स्म । 'मुच्छ्ल मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२ ॥ (१) ॥*॥ प्रतेरपि ॥ (२) ॥*॥ अपि नह्यते स्म । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वष्टि भागुरिः' इत्यल्लोपः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'परिहितकवचादेः' ॥ (परिहितस्य वस्त्रादेः—इति मुकुटः) ॥

संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६५ ॥

समिति ॥ संनहति, संनह्यते, वा स्म । अकर्मकत्वात्कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'संनद्धो वर्मिते व्यूढे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वर्ममणा नह्यते स्म । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति णिच् । 'णा विष्ठवत्' (वा० ६।४।११५) इति टिलोपः । वर्मं संजातमस्य वा । तारकादिलात् (५।२।३६) इतच् ॥ (२) ॥*॥ सन्नति ।

‘पस्त्र गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘अय
 सज्जः स्यात्संनद्धे संभृते त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
 दंशः संजातोऽस्य । इतच् (५।२।३६) यद्वा-दंश्यते स्म ।
 ‘दंशि दंशनादौ’ (जु० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
 (४) ॥*॥ व्यूढो धृतः कङ्कटो येन ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘धृत-
 संनाहस्य’ ॥

त्रिष्वामुक्तादयः

व्रीति ॥ आमुक्तादयो व्यूढकङ्कटान्ताः ॥

वर्मभृतां कावचिकं गणे ।

वेति ॥ कवचिनां समूहः । ‘ठञ् कवचिनश्च’ (४।२।४१)
 ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘धृतसंनाहानां गणस्य’ ॥

पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥

पदश्च पदिकश्च

पेति ॥ पादाभ्यामतति । ‘अत सातत्यगमने’ (भ्वा०
 प० से०) । ‘अज्यतिभ्यां च’ (उ० ४।१३०) ‘पादे च’
 (उ० ४।१३१) इतीप् । ‘पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु’ (६।
 ३।५२) इति पदः ॥ (१) ॥*॥ एवं पदाजिः ॥ (५) ॥*॥
 मुकुटस्तु—‘इजजादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) इतीञ्—इ-
 त्याह । तत्र । ‘स्त्रियाम्’ ‘अकर्तरि च कारके’ ‘भावे’ इत्य-
 धिकारे तस्य विहितत्वेन ‘अतति’ ‘अजति’ इति विग्रहस्य
 विरुद्धत्वात् ॥ (१) ॥*॥ पद्यते । ‘पद गतौ’ (दि० आ०
 अ०) । बाहुलकातिः । क्तिच् (३।३।१७४) वा । ‘पत्तिः
 सेनामित्पद्मयोगतौ’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पादाभ्यां ग-
 च्छति । ‘अन्वेषणपि—’ (वा० ३।२।४८) इति डः । ‘पादस्य—’
 (६।३।५२) इति पदः ॥ (३) ॥*॥ पदातिरेव । विनयादि-
 त्वात् (५।४।३४) ठक् । पादाभ्यामतति । बाहुलकादिको
 वा ॥*॥ ‘पादाविकः’ इति क्चित्पाठः । पादाभ्यामंत्रति ।
 ‘अव रक्षणदौ’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिकः । यदा
 पादेनावो रक्षणम् । तत्र नियुक्तः । ‘तत्र नियुक्तः’ (४।४।
 ६९) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ पञ्चां गच्छति । पादेन समा-
 नार्थः पच्छब्दोऽस्ति । डः (वा० ३।२।४८) ॥ (६) ॥*॥
 पादाभ्यां चरति । ‘पर्पादिभ्यः छन्’ (४।४।१०) । ‘इके च-
 रतौ’ (वा० ६।३।५३) इति पद्मावः ॥ (७) ॥*॥ पादात-
 शब्दोऽप्यत्र । ‘पदातिपत्तिपादातपादाविकपदाजयः’ इ-
 त्यमरमाला । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—मूलविभुजादिके पादातः—
 इति । तत्र । ‘पादाभ्यां अतति’ इति विग्रहेण पचाद्यचा
 गतार्थत्वात् ॥*॥ सप्त ‘पदातेः’ ॥

अथ पादातं पत्तिसंहतिः ।

अथेति ॥ पदातीनां समूहः । ‘भिक्षादिभ्योऽण्’ (४।२।
 ३८) ॥ (१) ॥*॥ पत्तीनां संहतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पदा-
 तिसमूहस्य’ ॥

शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥

शेति ॥ शस्त्रमाजीवति उपजीवति । ‘जीव प्राणधारणे’
 (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ काण्डानि
 शास्त्राणि पृष्ठे यस्य ॥*॥ ‘काण्डस्पृष्टः’ इति मुकुटः । स्पृष्टं
 गृहीतं काण्डं शस्त्रं येन । ‘वाहिताभ्यादिषु’ (२।२।३७) इति
 परनिपातः ॥ (२) ॥*॥ आयुधेन जीवति । ‘आयुधाच्छ च’
 (४।४।१४) ॥ (३) ॥*॥ चात् ठन् ॥ (४) ॥*॥ चलारि
 ‘शस्त्रजीविनः’ ॥

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत् ।

क्रिति ॥ कृतोऽभ्यस्तो हस्तो यस्य ॥ (१) ॥*॥ शोभनः
 प्रयोगोऽस्य । सुप्रयोगो विशिखोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कृतोऽ-
 भ्यस्तः पुङ्खः पुङ्खयुक्तः शरो येन ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘स-
 म्यकृतशराभ्यासस्य’ ॥

अपराद्धपृपत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्रुतसायकः ॥ ६८ ॥

अपेति ॥ अपराद्धः पृपत्को वाणोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ ल-
 क्ष्याद्वेध्यात् । च्युतो भ्रष्टः सायको यस्य ॥*॥ एकं ‘लक्ष्या-
 प्रातशरस्य’ ॥

धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषङ्गस्त्री धनुर्धरः ।

धेति ॥ ‘धन्वा तु मरुदेशे ना ह्रीवं चापे स्थलेऽपि च’
 (इति मेदिनी) । धन्वास्यास्ति । ग्रीह्यादित्वात् (५।२।११६)
 इनिः ॥ (१) ॥*॥ धनुरस्यास्ति । मनुप् (५।२।१४४) ।
 ‘तसौ मत्वर्थे’ (३।४।१९) इति भत्वम् ॥ (२) ॥*॥ धनुः
 प्रहरणमस्य । ‘तदस्य, प्रहरणम्’ (४।४।५७) इति ठक् ।
 ‘इसुसुक्तान्तात्कः’ (७।३।५१) ॥ (३) ॥*॥ निषङ्गोऽस्यास्ति ।
 इनिः (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ ‘अस्त्रं प्रहरणे चापे’ इति
 विश्वः । अस्त्रमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥*॥
 धरति । ‘धृञ् धारणे’ (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।
 १३४) । धनुषो धरः ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘धनुर्धरस्य’ ॥

स्यात्काण्डवाः तु काण्डीरः

स्यादिति । ‘काण्डः स्रम्वे तरुस्कन्धे वाणोऽवसरनी-
 रयोः । कुत्सिते वृक्षमित्राडीवन्धे रहति न स्त्रियाम्’ (इति
 मेदिनी) । काण्डो वाणोऽस्यास्ति । मनुप् (५।२।११५) ॥
 (१) ॥*॥ ‘काण्डाण्डादीरन्नीरचौ’ (५।२।१११) ॥ (२)
 ॥*॥ द्वे ‘वाणधारकस्य’ ॥

शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥

शेति ॥ शक्तिः प्रहरणमस्य । ‘शक्तियश्चोरीकक्’ (४।४।
 ५९) ॥ (१) ॥*॥ शक्तिर्हेतिर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शक्त्या-
 युधधारिणः’ ॥

२—‘तदस्य इत्यंशस्तु पूर्वपदानुवृत्तः स्रं त्ववशिष्टमेव ॥

याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपश्वधहेतिकौ ।

येति ॥ यष्टिः प्रहरणमस्य (इकन् '४।४।५९') ॥ (१) ॥*॥ परश्वधः परशुः प्रहरणमस्य । 'परश्वधाट्टव' (४।४।५८) ॥ (१) ॥*॥ यष्टिश्च पश्वधश्च हेती ययोः ॥*॥ एकैकम् 'यष्टि-परशुधृतोः' ॥

नैस्त्रिशिकोऽसिहेतिः स्यात्

नायिति ॥ निस्त्रिशः प्रहरणमस्य । 'प्रहरणम्' (४।४।५७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ अतिहेतिर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खड्गायुधस्य' ॥

समौ प्रासिककौन्तिकौ ॥ ७० ॥

सेति ॥ प्रासः कुन्तश्च प्रहरणमस्य । प्राग्वत् (४।४।५७) ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'प्रासकुन्तायुधिनोः' ॥

चर्मि फलकपाणिः स्यात्

चेति ॥ चर्मास्यास्ति । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इतिः ॥ (१) ॥*॥ फलकं पाणावस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फल-कधारकस्य' ॥

पताकी वैजयन्तिकः ।

पेति ॥ पताकास्यास्ति । ब्रीह्यादीनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ वैजयन्त्यस्यास्ति । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठक् । यद्वा वैजयन्त्या चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ध्वजधारकस्य' ॥

अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः ॥ ७१ ॥

अन्विति ॥ अनु पश्चात् ह्रवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३५) ॥ (१) ॥*॥ सह अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । एति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ अनु चरति । 'चरेष्टः' (३।२।१६) ॥ (३) ॥*॥ अभितः सरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'सहायस्य' ॥

पुरोगाग्रेसरप्रष्टाग्रतःसरपुरःसराः ।

पुरोगमः पुरोगामी

प्विति ॥ पुरो गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (१) ॥*॥ अग्रे सरति । 'पुरोऽग्रतोऽग्रेपु-' (३।२।१८) इति टः ॥ (२) ॥*॥ प्रतिष्ठते गच्छति । 'आतश्चो-पसर्गे-' (३।१।१३६) इति कः । 'प्रष्टोऽग्रगामिनि' (८।३।९२) इति षः । 'प्रष्टुस्त्रिष्वग्रगे श्रेष्ठ पुंसि चाण्डालिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अग्रतः सरति ॥ पुरः सरति । 'पुरोऽग्रतः-' (३।२।१८) इति टः । (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ पुरो गच्छति । अच् (३।१।१३४) । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् वा ॥ (६) ॥*॥ 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अग्रेसराणाम्' ॥

मन्दगामी तु मन्थरः ॥ ७२ ॥

मेति ॥ मन्दं गच्छति तच्छीलः । प्राग्वत् (३।२।७८) ॥ (१) ॥*॥ मन्थति पादौ । 'मथि हिंसासंक्षेपानयोः' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरन् । मन्थं राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'मन्थरः कोशफलयोर्बाधमन्थानयोः पुमान् । कुसुम्भ्यां न द्वयोर्मन्दे पृथौ वक्त्रेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शनैर्गमनशीलस्य' ॥

जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ

जेति ॥ अतिशयिता जङ्घास्य । सिध्मादित्वात् (५।२।१७) लच् ॥*॥ पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलचि जङ्घिलोऽपि । 'प्रज्ञालप्रज्ञिलौ तुल्यां जङ्घालजङ्घिलादयः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयितो जवो वेगो यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिवेगवतः' ॥

जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ ।

जेति ॥ जङ्घासाध्यत्वादुपचाराद्भूतिर्जङ्घा । सैव करो राज-देयो भागः, आकरः श्रेष्ठो वा । जङ्घाकरोऽस्यास्ति । ठक् (५।२।११५) जङ्घैव करी हस्ती यस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ जङ्घाभ्यां जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४।४।१२) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जङ्घाजीविनः' ॥

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७३ ॥

तेति ॥ तरो वेगोऽस्यास्ति । 'अस्मायामेधा-' (५।२।१२१) इति विनिः । 'तरस्वी शूरवेगिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ त्वरते । 'जिलरा संश्रमे' (भ्वा० आ० से०) । 'जीतः क्तः' (३।२।१९७) । त्वरा संजातास्य, इति वा । इतच् (५।२।३६) । 'त्वरितं वेगतद्वतोः' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ अतिशयितो वेगोऽस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ प्रजवति 'जुः' सौत्रो वेगे गतौ च । 'प्रजोरिनिः' (३।२।१५६) ॥ (४) ॥*॥ 'जुचङ्क्रम्य-' (३।२।१५०) इति युच् । 'जवनं तु स्यदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ अच् (३।१।१३४) ('जवो वेगवति त्रिषु) । पुं-लिङ्गस्तु भवेद्देगे चौण्डपुष्पे जवा मता' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षड् 'वेगवन्मात्रस्य' ॥

जय्यो यः शक्यते जेतुम्

जेति ॥ जेतुं शक्यः । 'जि जये, अभिमवे वा' (भ्वा० प० अ०) । 'शकि लिङ् च' (३।३।१७२) इति शक्तौ 'अचो यत्' (३।३।९७) । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' (६।१।८१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'जेतुं शक्यस्य' ॥

जेयो जेतव्यमात्रके ।

जयिति ॥ शक्यार्थादन्यत्र 'अहं कृत्यतृचश्च' (३।३।१६९) इति योग्यतायाम् 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'जेतुं योग्यस्य' ॥

सिर्वधिभ्य ऊः—इति मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्राभावात् ।
 'चमूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषिति' (इति मेदिनी) ॥
 (६) ॥॥ वरूथाः सन्त्यस्याम् । इनिः (५।२।११५)
 (७) ॥॥ बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । अच्
 (३।१।१३४) । यद्वा बलते । 'बल संवरणे, संचलने च'
 (भ्वा० आ० से०) ॥ (८) ॥॥ सेनैव । चतुर्वर्णादिलात्
 (वा० ५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (९) ॥॥ क्रियतेऽनेन ।
 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'के कृजादीनाम्' (वा० ६।
 १।१२) इति द्वित्वम् ॥ (१०) ॥॥ अनिलनेन । 'अन
 प्राणने' (अ० प० से०) । 'अनिहृषिभ्यां किञ्च' (उ० ४।
 १७) इतीकन् । 'अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये' (इति मेदिनी)
 ॥ (११) ॥॥ एकादश 'सेनायाः' ॥

व्यूहस्तु बलविन्यासः

व्यव्रति ॥ व्यूहते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) ।
 घञ् (३।३।१८) । 'व्यूहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्द-
 तर्कयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ बलस्य सेनाया
 विन्यासो विमज्य स्थापनम् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'व्यूहस्य' ॥

भेदा दण्डादयो युधि ।

भयिति ॥ भेदा विशेषाः । यदाह कामन्दकिः—'तिर्य-
 ग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद्रोगोऽन्वावृत्तिरेव च । मण्डलः सर्वतो-
 वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः' इति ॥ दण्डवदवस्थानं दण्डः ।
 अन्योन्यानुगतावृत्तिर्भोगः । सर्पशरीरवदवस्था मण्डलः ।
 गजादीनां विजातीयैरभिधितानां स्थानमसंहतः । शकट-म-
 कर-पताका-सर्वतोभद्र-दुर्जयादयोऽपि ।

प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः

प्रेति ॥ प्रतीपमासारयति भ्रान् । 'स्र गतौ' (भ्वा०
 प० अ०) । ण्यन्तः । अच् ॥ (१) ॥॥ व्यूहस्य पार्ष्णिः
 पृष्ठभागः । 'पार्ष्णिः स्यादुन्मदत्रियाम् । त्रियां द्वयोः सै-
 न्यपृष्ठे पादग्रन्थ्यधरेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥
 द्वे 'व्यूहस्य पृष्ठभागस्य' ॥

सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥

सैन्येति ॥ सैन्यस्य पृष्ठे धनुःशतद्वयान्तरे स्थितं सैन्यम् ।
 प्रतिग्रहतेऽनेन 'ग्रहवृह'—(३।३।५८) इत्यप् । 'प्रतिग्रहः
 स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्देये तद्ग्रहे च
 ग्रहान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकं 'सैन्यस्य प-
 ञ्चान्निन्नसंघातस्थानीकस्य' ॥

एकैकैकरथा त्र्यश्वश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ।

एकेति ॥ एक इमो यस्याम् । एको रथो यस्याम् । त्र-
 योऽश्वा यस्याम् । पञ्च पदातयो यस्याम् । पद्यते । 'पद
 गतौ' (दि० आ० अ०) । पत्यते वा । 'पतृ गतौ' (भ्वा०
 प० अ०) । 'त्रियां किन्' (३।३।९४) । किच् (३।३।
 १७४) वा । 'पत्तिर्ना पदगे, त्रियाम् । गतावेकरथैकेभ्य-
 श्वपञ्चपदातिके' (इति मेदिनी) । भरतः—'एको रथो गज-
 श्वैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्जैः पत्तिरित्य-
 भिधीयते' ॥ (१) ॥॥ एकं 'सेनाविशेषस्य' ॥

पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ ८० ॥
 सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।

अनीकिनी

पेति ॥ तिष्ठः पत्तयः सेनामुखम् । त्रिभिः सेनामुखैर्गु-
 ल्मः । त्रयो गुल्मा गणः । त्रयो गणा वाहिनी । तिष्ठो वा-
 हिन्यः पृतना तिष्ठः पृतनाश्चमूः । तिष्ठश्चम्वोनीकिनी ॥॥
 सेनाया मुखमुपक्रमः ॥ (१) ॥॥ गुडति, गुड्यते, वा ।
 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । बाहुलकान्तः । डलयोरे-
 कत्वम् । 'गुल्मः सेनाघट्टमिदोः सेनारक्षणरुग्मिदोः । स्त-
 म्बेऽत्रियामामलक्येलावली वल्लवेऽमसु' (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥॥ गण्यते । गणयति वा । 'गण संख्याने' (चु० उ०
 से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा । 'णः
 प्रथमसंख्यौ चण्डीसैन्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥
 एकैकं 'सेनाविशेषस्य' ॥

दशानीकिन्योऽक्षौहिणी

देति ॥ दशानीकिन्यौऽक्षौहिणी । ऊहः समूहोऽस्त्यस्याः ।
 इतिः (५।२।११५) । अक्षाणामूहिनी । 'पूर्वपदात्—' (८।४।
 ३) इति णत्वम् । 'अक्षादूहिन्याम्' (वा० ६।१।८९) इति
 वृद्धिः । यत्तु—सर्वेषामक्षाणामिन्द्रियाणामूहः सविकल्पकं
 ज्ञानमक्षोहः । सोऽस्त्यस्याः इतिः । (५।२।११५) 'अकृत-
 व्यूहाः—' इति परिभाषया गुणं बाधित्वा वृद्धिः (वा० ६।१।
 ८९)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । ऊहिनीशब्देन विग्रहे वृद्धे-
 श्चरितार्थत्वात् । 'अपवादोऽप्यस्यत्र चरितार्थश्चेत्तदाऽन्तरङ्गे-
 ण बाध्यते' । तथा 'सर्व इह' इत्यत्रापवादोऽपि सर्वणदीर्घो
 गुणेन बाध्यते । 'अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या ह्यष्टभिः
 शतैः । संख्या युक्ता सहस्राणि गजानामेकविंशतिः । एवमेव
 रथानां तु संख्यानं कीर्तितं बुधैः । पञ्चषष्टिः सहस्राणि षट्

१—तत्तत्सेनाविशेषे गजादीनां निर्णयाय चक्रमिदम् ॥

सेना	पत्तिः	सना- मुखम्	गुल्मः	गणः	वाहिनी	पृतना	चमूः	अनीकिनी	अक्षौहिणी
गजाः, रथाः	१	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	२१८७०
अश्वाः.....	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	६५६१	६५६१०
पदातयः	५	१५	४५	१३५	४०५	१२२५	३६७५	१०९३५	१०९३५०

शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्जैर्विना रथतुरंगमैः ।
नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु । शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'अक्षौहिण्याः' ॥

अथ संपदि ॥ ८१ ॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च

अथेति ॥ संपदनम् अनया वा । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । संपदादिवात् (वा० ३।३।१०८) क्प् ॥ (१) ॥॥ 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।१५४) ।—'संपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु' (२।१।६) इति निर्देशात् ल्यधिकारेऽपि 'वासरूप-' (३।१।१५४) न्यायः क्वचित्प्रवर्तते ॥ (२) ॥॥ श्रीयते सर्वैः । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'क्विञ्चि-' (उ० २।५७) इत्युणादिसूत्रेण क्प् । 'श्रीवैष्वरचना शोभा भारतीसरलद्वये । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपत्तौ वेपोपकरणे मता' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (३) ॥॥ लक्ष्यते । 'लक्ष दर्शने' (चु० प० से०) । 'लक्षेर्मुद च' (उ० ३।१।६०) इतीप्रत्ययः । 'लक्ष्मीः श्रीशोभासंपत्तिप्रयंगुषु' धनोत्कर्षस्य इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥॥ चलारि 'धनोत्कर्षस्य' ॥

विपत्तौ विपदापदौ ।

वीति ॥ विपदनम् । अनया वा । संपदादिति क्प् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥॥ क्तिन् (३।३।१५४) ॥ (२) ॥॥ एवमापत् । आपत्तिः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'आपदः' ॥

आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम्

आयिवति ॥ आ युध्यन्तेऽनेन । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । 'घञर्थे कविधानम्, स्थालापाहनियुध्यर्थम्' (वा० ३।३।५८) ॥ (१) ॥॥ प्रहियतेऽनेन । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥॥ शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'दाम्नीशस-' (३।२।१८२) इति घृन् ॥ (३) ॥॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । असति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) घृन् (उ० ४।१।४९) ॥ (४) ॥॥ चलारि 'प्रहरणमात्रस्य' ॥

अथास्त्रियौ ॥ ८२ ॥

धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।

इष्वासोऽपि

अथेति ॥ धनति । 'धन शब्दे' (भ्वा०) । 'अर्तिपृवपि-' (उ० ४।१।१७) इत्यसू । 'धनुः पियाले ना न व्री राशिभेदे शरासने । धनुर्धरे त्रिषु' (इति सान्तेषु मेदिनी) ॥॥ 'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युप्रत्यये उदन्तोऽपि । ('धनुः पुमान् पियालद्रौ राशिभेदे शरासने' इति नान्तेषु मेदिनी) ॥॥ ('कृषिचमितनिधेनि-' (उ० १।८०) इत्युप्रत्ययान्तः) स्त्रियामपि । (स्थावरं तु धनुर्गुणी) । 'शरावापो धनुः व्री स्यात् (तृणता त्रिणतापि च)' इति त्रि-

काण्डशेषात् ॥ (१) ॥॥ चपस्य वंशभेदस्य विकारः । 'अवयवे च प्राण्यौषधि-' (४।३।१३५) इत्यण् ॥ (२) ॥॥ धन्वति । 'धवि गतौ' (भ्वा० प० से०) 'कनिन् युवृषि-' (उ० १।१।५६) इति कनिन् । 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीवं चापे स्थलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥ शरा अस्यन्तेऽनेन । 'असु क्षेपणे' (दि० प० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) ॥ (४) ॥॥ कोटति । 'कुट अनृतभावणे' () । बाहुलकादण्डन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । कौति । विच् (३।२।७५) कौर्दण्डो वंशोऽस्य वा । 'कोदण्डं कार्मुके देशभेदभूतलयोरपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥॥ कर्मणे प्रभवति । 'कर्मण उक्त्' (५।१।१०३) । 'अथ कार्मुकः । वंशे कार्मुकमिष्वासे कर्मेठे' इति हैमः ॥ (६) ॥॥ इषवो वाणा अस्यन्तेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।२२१) इति घञ् । 'इष्वासो धन्वधन्विनोः' इति हैमः ॥ (७) ॥॥ सप्त 'धनुषः' ॥

अथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३ ॥

अथेति ॥ कालो यम इव पृष्ठमस्य । कालवर्णं वा पृष्ठमस्य । 'कालपृष्ठं कर्णचापे पुंस्ति कङ्कविहङ्गमे' (इति मेदिनी) ॥॥ 'कालपृष्ठं तु कोदण्डमात्रके कर्णधन्वनि । कालपृष्ठो मृगभेदे कङ्के' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ एकं 'कर्णधनुषः' ॥

कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ ।

केति ॥ कपिर्हनुमान् ध्वजो ध्वजे वा यस्य ॥॥ गाण्डिग्रन्थिरस्यास्ति । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् । 'गाण्ड्यजगात्-' (५।२।११०) इति वः । अत्र संहितया ह्रस्वदीर्घयोर्महः । 'जिष्णोर्धनुषि कोदण्डे गाण्डीवं गाण्डिवं तथा' इति शाश्वतः । कोदण्डे धनुर्मन्त्रेऽपि ॥ (१) ॥॥ (२) ॥॥ द्वे 'अर्जुनधनुषः' ॥

कोटिरस्याटनी

कविति ॥ कोटयते । अनया वा । 'कुट प्रतापने' नुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'कोटिः व्रीधनुषोऽप्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ अटति गुणोऽत्र । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादनिः । वा ङीप् (ग० ४।१।४५) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'धनुषोऽन्त्यस्य' ॥

गोधे तले ज्याघातवारणे ॥ ८४ ॥

गविति ॥ गुध्येते बाहुभ्याम् । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।२२१) इति घञ् । 'गोधा तलनिहाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ तलति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'तलश्चपेटे तालद्रौ तलं ज्याघातवारणे । त्सरौ स्वभावाधरयोस्तन्नीघाते च सव्यतः । तलं खरूपेऽनूर्ध्वेऽव्री व्रीवं

ज्याघातवारणे' (अ० मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ व्यक्तिद्वयाद्वि-
न्वम् ॥ द्वे 'ज्याघात' गुणस्याघातस्य वारणे' ॥
लस्तकस्तु धनुर्मध्यमम्

लेति ॥ लयते न्य । 'लस' श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा०
प० से०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । आगमशास्त्रस्यानि-
त्यत्वानेद् । स्वार्थे कन् (५।४।२८) ॥ (१) ॥॥ धनुषो-
पमध्यम् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'धनुर्मध्यभागस्य' ॥

मौर्वी ज्या शिखिनी गुणः ।

माविति ॥ मूर्वाया विकारः । 'अवयवे च प्राण्योपधि-'
(४।३।१३५) इत्यण् ॥ (१) ॥॥ जिनाति । 'ज्या वयो-
हानौ' (क्या० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।
१०१) इति डः ॥ (२) ॥॥ शिखे । 'शिखि अव्यक्ते शब्दे'
(अ० आ० से०) । आवश्यके णितिः (३।३।१७०) ॥
(३) ॥॥ गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (जु० उ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । अच् वा । (३।३।१६) । 'गुणो ज्यासूत्रत-
न्तुषु । रजौ सत्त्वादौ संख्यादौ शौर्यादौ भीम इन्द्रिये । रूपा-
दाद्यप्रधाने च दोषान्यस्मिन् विशेषणे' इति हैमः ॥ (४) ॥॥
चत्वारि 'धनुर्गुणस्य' ॥

स्यात्प्रत्यालीढमालीढादिस्थानपञ्चकम् ८५

स्येति ॥ प्रत्यालेहनम् । 'लिह आस्वादने' (अ० उ०
अ०) । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११३) । 'प्रत्यालीढं
तु चरणन्यासभेदेशिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥
एवमालीढम् । 'आलीढं पादन्यासे शिते त्रिषु' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥ तत्र 'ऊर्ध्वस्थस्य वामपादप्रसारे
दक्षिणपादसंकोचे आद्यम् । विपर्ययेऽन्यम् ॥॥ आदिना
समपद (३) विशाख (४) मण्डल (५) ग्रहः ।
वितस्थन्तरेण स्थिते पादद्वये विशाखः रैभसस्त्वाह—
वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढमथा-
लीढं स्थानान्येतानि षड् नृणाम्' इति ॥॥ पञ्च 'धन्विनां
स्थानभेदानाम्' ॥

लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च

लेति ॥ लक्ष्यते । 'लक्ष आलोचने' (जु० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । 'लक्षं व्याजशरव्ययोः । (संख्यायामपि)
(इति हैमः) ॥ (१) ॥॥ 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (२)
॥॥ शरवे हिंसाय हितम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (५।१।२)
यद्वा शरान् व्ययति । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०)
'संप्रसारणभ्यो डः' (वा० ३।२।३) ।—'आतः-' (३।२।३)
इति कः । संप्रसारणम् (६।१।१५) । यणि (६।४।८२)
च—इति मुकुटः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'वेधस्य' 'वेद्ना-
(निसाणा)' इति ख्यातस्य ॥

१—भरत इत्यपि पाठान्तरम् ।

शराभ्यास उपासनम् ।

शेति ॥ शरमोक्षस्याभ्यासः ॥ (१) ॥॥ उपपूर्वः
'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'आस उपवेशने' (अ०
आ० से०) वा । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'उपासनमा-
सने । शुश्रूषायां शराभ्यासेऽपि' इति हैमः ॥ (२) ॥॥
द्वे 'शरक्षेपाभ्यासस्य' ॥

पृषत्कवाणविशिखा अजिह्वगखगाशुगाः ॥ ८६ ॥

कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः ।

प्रिति ॥ पषति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) 'लटः
शतृ' (३।२।१२४) संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । यद्वा 'वर्तमाने
पृषत्वृहन्महत्' (उ० २।८४) इति साधुः । स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥॥ वणनम् । 'वण शब्दे'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । वाणः शब्दोऽस्त्यस्य ।
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) 'वाणः स्याद्रोस्तने दैत्यभेदे
केवलकाण्डयोः । वाणा तु वाणमूले स्त्री नीलश्लिष्ट्यां पुनर्द्व-
योः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ विशिष्टा शिखाग्रमस्य ।
'विशिखा खनित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे' (इति
हैमः) ॥ (३) ॥॥ जिह्वस्याभावः । अजिह्वमृजु गच्छति ।
'अन्येष्वपि' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (४) ॥॥
खं गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ।
'खगोऽर्कग्रहपक्षिषु । शरे देवेऽपि' इति हैमः ॥ (५) ॥॥
आशु गच्छति । 'अन्येष्वपि' (वा० ३।२।४८) इति डः ।
'आशुगोऽर्के शरे वार्या' इति हैमचन्द्रः ॥ (६) ॥॥
कल्यत । 'कल क्षेपे' (जु० प० से०) । कृकदिकलिकडि-
भ्योऽम्बच् (उ० ४।८२) । 'कलम्बी शाकभेदेऽपि कदम्ब-
शरयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥॥ मार्गयति ।
'मार्गं अन्वेषणे' (जु० उ० से०) । ल्युट् (३।१।१३४) ।
मार्गयते वा । 'कृत्यल्युट्' (३।३।११३) इति ल्युट् ।
'मार्गणं याचनेऽन्वेषे मार्गणस्तु शरेऽर्थिनि' इति हैमः ॥
(८) ॥॥ शृणाति । अनेन वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्या०
प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'शरस्तु तेजने
वाणे दध्यग्रे ना शरं जले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥॥ दन्त्या-
दिपाठे तु । सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।
१।१३४) । '(वाणः स्यादस्त्रकण्टकः । स्थूलश्वेडो
विपाटश्च चित्रपुङ्खः शरः सरः । पत्रवाहो वि-
कर्षः)' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (९) ॥॥ पत्राणि पक्षाः
सन्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'पत्री काण्डे खगे द्रुमे ।

१—पृषन् असृजा सिन्नन् कपति हिनस्ति । 'अन्येभ्योऽपि'
(वा० ३।२।१०२) इति डः—इति मुकुटः ॥ २—सिद्धान्तकौ-
मुद्यादिलिखितकल्पघटितपाठे तु कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' रलयो-
रेकत्वम् ॥

रथेऽद्रौ रथिके रथेने' इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥॥॥ रोप्यते
अनेन वा । 'रुपु विमोहने' (दि० प० से०) ण्यन्तः ।
घञ् (३।३।१९) । यद्वा रूप्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।
१२९) इति घञ् । 'रोपो रोपणवाणयोः' इति विश्वः ॥
(११) ॥॥॥ ईष्यतेऽनेन । 'ईष गतिर्हिंसादर्शनेषु' (भ्वा०
आ० से०) । 'ईषेः क्चि' (उ० १।१३) इत्युः, आदे-
त्विच् ॥ (१२) ॥॥॥ द्वादश 'वाणस्य' ॥

प्रश्वेडनास्तु नाराचाः

प्रेति ॥ प्रकर्षेण श्वेदन्ते । 'जिद्विदा अव्यक्ते शब्दे'
(भ्वा० आ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ॥ (१) ॥॥॥ नरानाचामन्ति । 'अन्येभ्यो-
ऽपि' (वा० ३।२।१०९) इति डः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ।
यद्वा नराणां समूहो नारम् । नारमाचामति । डः (वा०
३।२।१०९) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'सर्वलोहमयस्य शरस्य' ॥

पक्षो वाजः

पेति ॥ पक्षति । पक्ष्यतेऽनेन वा । 'पक्ष परिग्रहे'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९)
वा ॥ (१) ॥॥॥ वजत्यनेन । 'वज गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) । निष्ठायां सेट्त्वान्न
कुत्वम् । वाजयति वा ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
न्यङादित्वात् (७।३।५३) अकुत्वम्—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
(‘वाजो निखनपक्षयोः । वेगे पुमानथ ह्रीवे घृतयज्ञानवारिषु’
इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'शरपक्षस्य' ॥

त्रिषूत्तरे ॥ ८७ ॥

त्रीति ॥ वक्ष्यमाणा लिप्तकान्ताः ॥

निरस्तः प्रहिते बाणे

नीति ॥ निरस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'प्रक्षिप्तवाणस्य' ॥

विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ ।

वीति ॥ दिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥॥॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे'
(तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्ये कन् (ज्ञापि० ५।
४।५) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'विषसंबद्धवाणस्य' ॥

तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः ॥ ८८ ॥

तूण्याम्

त्विति ॥ तूणयति । 'तूण संकोचे' (तु० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । तूण्यते श्रैः । घञ् (३।३।१९) वा
॥॥॥ तूणा च । 'स्त्रियां तूणेषुधी उपासङ्गः' इति रत्नकोषः ॥
(१) ॥॥॥ गौरादिवात् (४।१।४१) ङीष्पि । ('तूणी नील्यां
निषङ्गे वा ना' इति मेदिनी) । 'तूणी तु नील्यां तूणौ
निषङ्गे' इति विश्वः) ॥ (६) ॥॥॥ एवं निषङ्गः । 'उपसर्गा-

त्-' (८।३।६५) इति पत्वम् ॥ (४) ॥॥॥ उपासज्यन्तेऽत्र
शराः । 'षज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) 'हलश्च' (३।३।१२९)
इति घञ् ॥ (२) ॥॥॥ तूणीं तूणलमीते । 'ईर गतौ' (अ०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा तूणीं शरैः संकोचं
राति । 'रा दाने आदाने च' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥॥॥ इषवो धीयन्तेऽत्र । 'डुधाय्'
(तु० उ० अ०) । कर्मण्यधिकरणे च (३।३।९३) इति किः ॥
(५) ॥॥॥ पट् 'शराधारस्य' ॥

खङ्गे तु निर्लिखिशचन्द्रहासासिरिष्टयः ।

कौक्षेयको मण्डलाग्रः करपालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥

खेति ॥ खण्डति परम् । खण्ड्यतेऽनेन वा । 'खडि भेदने'
'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।२४) इति गन् । आगमशास्त्र-
स्यानित्यत्वान्न तुम् । 'खङ्गो गण्डकशङ्गासिबुद्धमेदेषु गण्डके'
(इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥॥॥ निर्गतब्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यः ।
'निरादयः क्रान्ता-' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'संख्या-
यास्तत्पुरुषस्य' (वा० ५।४।७३) इति डच् ।—'बहुव्रीहौ
संख्येये-' (५।४।७३) इति डच्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । बहु-
व्रीहेरभावात् । 'निर्लिखिशो निर्घृणे खङ्गे' इति हैमः ॥ (२)
॥॥॥ चन्द्र इव हासः प्रभास्य । चन्द्र हसिति वा । द्युतिमत्त्वान् ।
'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'चन्द्रहासोऽस्मिन्नात्रके ।
दशग्रीवकृपाणे च, कनीयसि च गुग्गुलौ' (इति हैमः) ॥ (३)
॥॥॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । असति ।
'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।
१।१८) ।—वाहुलकादिः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'असिः खङ्गे
नदीभिर्दि' इति हैमः ॥ (४) ॥॥॥ रेषति । 'रिषु हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । रिशति वा । 'रिशा हिंसायाम्' ।
(तु० प० अ०) । क्चि (३।३।१७४) । 'रिष्टिः खङ्गे नाशुमे
स्त्री (इति मेदिनी) ॥॥॥ अजोदिरिति खाम्यादिः । ऋषति ।
'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । क्चि (३।३।१७४) । 'करवा-
लमण्डलाग्रकालेयकासिरिष्टयः । ऋष्टिः खङ्गस्तरवारि-
कौक्षेयकौ च नन्दकः' इति रभसः ॥ (५) ॥॥॥ कुक्षौ भवः
'कलकुक्षिग्रीवाभ्यः-' (४।२।९६) इति ढकच् ॥ (६) ॥॥॥
मण्डलमग्रमस्य ॥ (७) ॥॥॥ करं पालयति । 'पाल रक्षणे'
(तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥॥॥ 'करवालः' इति
पाठान्तरम् । करं वलति । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । करेण वलति वा ज्वलादिणः (३।१।
१४०) । यद्वा वलनम् वालः । 'वल वेष्टने' (भ्वा० आ०
से०) । घञ् (३।३।१८) । करे वालो यस्य । करेण वल्यते
वा कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥ (८) ॥॥॥ कृपां नुदति । 'नुद

१—इदं तु विश्वहैममेदिनीपु तु चन्द्रहासस्यैतदर्थकत्वं न लभ्यते,
इति प्रमादजातम् ॥ २—'शिलाशूलटिमुद्गरम्' इति भट्टिश्च—इति
मुकुटः । ३—'करपालकः पालकः' इति यमकम्—इति मुकुटः ॥

प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१)
इति डः । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (९) ॥*॥
नव 'खङ्गस्य' ॥

त्सरः खङ्गादिमुद्यौ स्यात्

त्सेति ॥ त्सरति । 'त्सर छद्मगतौ' (भ्वा० प० से०)
'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः ॥ (१) ॥*॥ आदिना कटित-
लच्छुरिकादिग्रहः ॥*॥ एकम् 'खङ्गाद्यायुधमुधीनाम्' ॥

मेखला तन्निबन्धनम् ।

मयिति ॥ मां लक्ष्मीमीखति । मा ईखति वा । माशब्दो
निषेधे । 'ईख गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कलच् ।
यद्वा मां ई लक्ष्मीं खलति । 'खल संचलने संचये
च' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) ।
अणि वृद्धिः स्यात् ।—मिखेः 'कम्बलादयश्च' इति कलप्रत्ययो
गुणश्च निपात्यते—इति मुकुटधिन्यः । उज्ज्वलदत्तादिपूक्त-
मूत्रादर्शनात् । 'मेखला खङ्गवन्धे स्यात्काञ्ची शैलनितम्बयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खङ्गादेश्चर्मादिनिर्मितक-
टिप्रन्धनस्य' । युद्धे हस्तात्पतनवारणाय मणिवन्धे प्रप्रि-
यमाणस्य चर्मादेर्वा ॥

फलकोऽस्त्री फलं चर्म

फेति ॥ फलति । 'त्रिफला विशरणे' 'फल निष्पत्तौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कृत्वादिभ्यो वुन्-' (उ० ५।३।५) ॥ (१)
॥*॥ अच् (३।१।१३४) । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलक-
सस्ययोः । त्रिफलायां च ककाले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः' (इति
मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ चरति । चर्यते वा । अनेन वा । मनिन्
(उ० ४।१।४५) । 'चर्म कृतौ च फलके' इति विश्वः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'चर्मणः' 'फरि' इति ख्यातस्य ॥

संग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥ ९० ॥

समिति ॥ संगृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) ।
'समि मुष्टौ' (३।१।३६) इति कर्मणि घल् ॥ (१) ॥*॥ अस्य
फलस्य ॥*॥ एकम् 'मुष्टेः' ॥

दुघणे मुद्गरघनौ

द्विति ॥ द्वर्वक्षो हन्यतेऽनेन । 'करणेऽयोविद्वु' (३।३।
८२) इत्यप्, घनादेशश्च । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ।
'दुघणो मुद्गरेपि स्यादुहिणे च परश्वधे' इति विश्वमेदिन्यौ
॥*॥ केचित्तु—क्षुभ्रादित्वात् (८।४।३९) न (णत्वम्) 'दुघ-
नः'—इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । मुदो गरः ॥ (२) ॥*॥ हन्यते-
ऽनेन । 'भूतौ घनः' (३।३।८१) इत्यवघनादेशौ । 'घनः साम्ने
द्वे दाढ्ये विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे । संघे मुस्ते घनं मध्य-
वृत्तवाद्यप्रकारयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मुद्गरस्य'
'गुर्जा' इति ख्यातस्य ॥

स्यादीली करवालिका ।

स्येति ॥ ईतें । ईर्यते वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) ।
'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१।२९) इति इन् । 'कृदिकारात्'
(ग० ४।१।४५) इति ङीष् वा । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८)
ईव्यते वा । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) । डलयोरेकत्वम् ।—
'इगुपधात्किः' इति मुकटस्त्वपाणिनीयः । 'इगुपधात् कित्' इति
सूत्रपाठात् । तत्रेनोऽनुवर्तनात् ॥*॥ ('इलि' इति) हखादिपाठे
तु 'इल गतौ क्षेपे च' । (तु० प० चु० से०) इति धातुबोधः ॥
(१) ॥*॥ करं पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । अण्
(३।२।१) ङीप् (४।१।१५) कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥
'कारवालिका' इति पाठे तु करं वलते 'वल हिंसादानयोः'
(भ्वा० आ० से०) । अण् (३।२।१) करेण वाल्यते वा ।
णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । कन् (ज्ञापि० ५।४।
५) । (२) ॥*॥ द्वे 'तरवार' इति ख्यातस्य ।—'गुप्ती'
इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥

भिन्दिपालः स्रग्स्तुल्यौ

भीति ॥ भिन्दति । 'भिदि अवयवे' (भ्वा० प० से०)
इन् (उ० ४।१।१८) । 'भिन्दिद्वादशतालं तु दशकुन्तोऽभि-
धीयते' इति भरतः । तदवच्छिन्नः कालोऽपि भिन्दिः ।
भिन्दि पालयति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'स्र
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकाद्गक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'अश्मप्रक्षेपसाधनस्य' 'गोफण' इति ख्यातस्य ।—ना-
लिकास्त्रस्य—इत्यन्ये ॥

परिघः परिघातनः ॥ ९१ ॥

पेति ॥ परितो हन्यतेऽनेन । 'परौ घः' (३।३।४) इति
साधुः । 'परिघोऽन्ने योगभेदे परिघातेऽर्गलेऽपि च' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ परितो घातयत्यनेन ल्युट् । (३।३।११७)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोहबद्धस्य लगुडभेदस्य' ॥ 'लोहा-
ङ्गी' इति ख्यातस्य ॥

द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ।

द्वेति ॥ कुठे गतिप्रतिघाते आरो गतिरस्य । जाति-
त्वात् (४।१।६३) ङीष् । कुठं वृक्षमृच्छति वा । 'ऋ गतौ'
(भ्वा० प० अ०) अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ स्वं
धियति । 'धि धारणे' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४)
॥ (२) ॥*॥ परं शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प०
से०) । 'आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिच्' (उ० १।३।३) इति
कुः ॥ (३) ॥*॥ परस्य श्वयनम् । 'ट् ओ श्वि गतिवृद्धयोः'
(भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०२) इति
डः । परश्वं धयति । 'आतोऽमुप-' (३।२।३) इति कः ॥*॥
('परश्वधः') अपि । यदाह—'यष्टिपश्वधहेतिकौ' इति—इति
स्वामी ॥*॥ 'परश्वधः' इति पाठे तु परस्य स्वं दधाति ।
काष्ठदण्डधारकत्वात् । 'कुठारः स्त्री च स्वधितिः परशुश्च

परश्वधः । कुटाटङ्कः पशुः । 'अथ छुरिका कोशशा-
यिका' इति रमसः ॥ (४) ॥॥ चलारि 'कुठारस्य' ॥

स्याच्छली चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ९२

येति ॥ शस्यतेऽनया । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'दात्रीशस-' (३१२१८२) इति प्रुन् । ङीप् (४११
४१) । 'शस्त्रामयुधे । लोहे शस्त्री छुरिकायाम्' इति हैमः
॥ (१) ॥॥ असेः पुत्री ॥ (२) ॥॥ छुरति । 'छुर छेदने'
(तु० प० से०) । कुन् (उ० २१३५) । 'इगुपध-' (३१२
१३५) इति के कन् (ज्ञापि० ५।४।५) वा ॥ (३) ॥॥
असेर्धेनुरेव ॥ (४) ॥॥ चलारि 'छुरिकायाः' ॥

वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना

वेति ॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अ-
भ्यादिलात् (उ० ४।११२) यः । 'शल्यं तु न स्त्रियां शङ्कौ
क्लृवं ध्वेडेपु तोमरे । मदनद्वन्धाविधोर्ना' इति मेदिनी ॥ (१)
॥॥ शङ्कतेऽस्मात् । 'शक्तिशङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'ख-
रुशङ्कुपीयु-' (उ० १।३६) इति साधुः । 'शङ्कः पत्रशि-
राले संख्याकीलकशम्भुषु । यादोऽन्नभेदयोर्मेहे' इति हैमः ।
'संख्याकीलकयोः शङ्कः शङ्कः प्रहरणान्तरे' इति शाश्वतः ॥
(२) ॥॥ द्वे 'वाणाग्रस्य' 'बर्ही' इति ख्यातस्य ।—
'शेल' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

शर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ।

शेति ॥ शर्वति । 'शर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । ताल-
व्यादिः (पवर्गायान्तः) वृषादिलात् (उ० १।१०६) कलच् ।
'शार्दूलशर्वलाशलाट्टः' इति शभेदः ॥॥ स्वामी तु—'सर्व
लाति' इति विरुद्धन् (सर्वलायाः) दन्त्यादितामभिप्रेति ॥
(१) ॥॥ तौति । 'तुः' सौत्रो गतौ । विच् (३।२।७५) ।
प्रियते । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । अन्तर्भावित-
प्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । तोश्वासौ मरश्च । तौर्गन्ता
प्रियतेऽनेन वा । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२)
॥॥ द्वे 'तोमरस्य' 'गंडासा' इति ख्यातस्य ।—'शाव-
ली' इति ख्यातायाः—इत्यन्ये ॥

प्रासस्तु कुन्तः

प्रेति ॥ प्रास्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कर्म-
णि घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥॥ कुं शरीरमुनत्ति । 'उन्दी
क्षेदने' (रु० प० से०) । बाहुलकात् । शकन्धादिः (वा०
६।१।९४) । 'कुन्तः प्रासे चण्डभावे क्षुद्रजातौ गवेधुके ।
कुन्ती पाण्डुप्रियायां च शल्लक्यां गुग्गुलुद्वये' इति विश्वः ॥
(२) ॥॥ द्वे 'प्रासस्य' 'भाला' इति ख्यातस्य ॥

कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥ ९३ ॥

कविति ॥ कुणल्यनेन 'कुण शब्दे' (तु० प० से०) 'ह-

लश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । कर्तर्यच् (३।१।१३४) वा ।
'कोणो वायुप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहा-
दीनामथौ च लगुडेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥
पालयति । 'पाल रक्षणे' (तु० प० से०) । 'अच इः' (उ०
४।१३९) । मुकुटस्तु—पाति । 'कृतन्यञि-' (उ० ४।२)
इत्यादिनालिः—इत्याह । तत्र । तत्र पातेः पाठाभावात् ।
'पालिः कर्णलताप्रेऽथौ पङ्कावङ्गप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री
पाली यूकासश्मश्रुयोषितोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥
अश्नाति । 'अश्न भोजने' (क्या० प० से०) । अश्नुते वा ।
'अश्न व्याप्तौ' (खा० आ० से०) । अङ्गुथा (वङ्गुथा) दिः (उ०
४।६६) । मुकुटस्तु—आश्रीयते प्रहारार्थम्, इति । 'आदि
प्रिहनिभ्यां हस्वश्च' (उ० ४।१३७) इतीण् ङिच् । ङित्वात्
(६।४।१४३) टिलोपः । 'आङो हस्वश्च'—इत्याह । तत्र ।
उक्तसूत्रादर्शनात् । 'अश्रि कोणैकदेशयोः' इति धरणिः ॥॥
'अस्त्रः कोणे शिरसिजे' इति विश्वात् । 'अस्त्रः अपि ॥ (३)
॥॥ कोटयति, कोट्यते, वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।
'अच इः' (उ० ४।१३९) । कुट्यते वा । 'इज(ण)जादिभ्यः'
(वा० ३।३।१०८) इतीञ् (ण) । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽप्रे-
ऽथौ संख्याभेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥ चलारि
'कोणभागस्य' ॥

सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंनहनार्थकः ।

सेति ॥ सर्वेणाभिसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥॥ सर्वस्यौघः । 'सर्वौघो
गुरुवेगे च सर्वसंनहने पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥
सर्वेषां संनहनम् । सर्वसंनहनमर्थो यस्य ॥ (३) ॥॥ त्रीणि
'सर्वसैन्यसंनहनस्य' ॥

लोहाभिहारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ॥ ९४ ॥

लोहेति ॥ 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहे' (इति मेदिनी) ।
लोहस्य शस्त्रस्यामितो हरणम् । 'हृन् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
भावे घञ् (३।३।१८) । 'लोहाभिहार इत्युक्तो विधिर्नीराज-
नोत्तरः' इत्यमरमाला ॥॥ 'लोहाभिसार' इति पाठे तु
'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) धातुर्वौध्यः ॥ (१) ॥॥ निः-
शेषेण नितरां वा राजनम् । 'राज् दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) ।
प्यन्तः । 'प्यासश्रन्थ-' (३।३।१०७) इति भावे युच् ।
तस्याः सैव वा विधिः । 'नीराजनो विधिः' इति पाठे तु
'निःशेषेण राजनमत्र' इति बहुव्रीहिवौध्यः ॥॥ 'एकं महा-
नवम्यां प्रस्थानात्प्राक् शस्त्रवाहनादिपूजनविधेः' ॥
यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम् ।

येति ॥ सेनयाभियानम् । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति
सेनाशब्दाणिच् । ल्युट् (३।३।१५) । 'उपसर्गात् मुनोति-'

१—इदं तु सिद्धान्तकौमुद्यामपि स्पष्टमुपलभ्यमानत्वादकिंचि-
त्करम् ॥

(८३।६५) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शत्रौ ससैन्यगमनस्य' ॥

यात्रा व्रज्याभिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९५ ॥

येति ॥ यानम् । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'हुया-माश्रमसिभ्यस्त्रन्' (उ० ४।१६८) । 'यात्रा तु यापनेऽपि स्याद्गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ व्रजनम् । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'व्रजयजोः-' (३।३।९८) इति क्यप् ॥ (२) ॥*॥ अभिनिर्या (३) ॥*॥ प्रस्था (४) ॥*॥ गमि (५) ॥*॥ भ्यो ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ गमेः 'ग्रहवृद्धे-' (३।३।५८) इत्यप् । 'गमो नाक्षविवर्ते स्यादपर्यालोचितेऽध्वनि' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्रस्थानमात्रस्य' ॥ स्यादासारः प्रसरणम्

येति ॥ आसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । षच् (३।३।१८) । 'आसारः स्यात्प्रसरणे वेगवृष्टौ सुहृद्वले' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरणे ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ 'प्रसरणी' इति पाठे 'अर्विच्छृ-' (उ० २।१०२) इत्यनिः । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतोव्यापिसैन्यप्रसरणस्य' ॥

प्रचक्रं चलितार्थकम् ।

प्रेति ॥ प्रस्थितं चक्रं सैन्यम् ॥ (१) ॥*॥ चलितशब्दस्य समानार्थकम् । 'प्रचक्रं चलितं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रस्थितसैन्यस्य' ॥

अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥ ९६ ॥

अहीति ॥ अभिक्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । भावे षच् (३।३।१८) । 'नोदातोपदेश-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'निर्भीकयायिनः' ॥

वैतालिका योधकराः

वायिति ॥ विविधेन तालेन शब्देन चरन्ति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् । स प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक्, वा ॥ (१) ॥*॥ बोधं करोति । 'कृञो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रातर्जागरणकारिणः' ॥

चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः ।

चेति ॥ चक्रेण समूहेन चरन्ति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ घण्टया चरन्ति । ठक् (४।४।८) ॥ (२) ॥*॥ बहवो मिलिता ये राज्ञां स्तुत्यादि पठन्ति, तेषां द्वे । क्वचित्तु 'चाक्रिका घटिकार्थकाः' इति पाठः । तत्र चक्रमसि वाद्यत्वेन यस्य । ठन् (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ घटीं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) कः (३।२।३) । 'ढयापोः-' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वन्दि-

विशेषेषु 'घडियारी' इति ख्यातस्य घटिकावादकस्य ॥ स्युर्मगधास्तु मगधाः

स्युरिति ॥ मगध्यन्ति याचन्ते । 'मगध' इति याच्यौ-र्थः कण्ठ्यादियगन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'यस्य ह्रस्वः' (६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा ॥ (१) ॥*॥ मुकुटस्तु 'मधु मधुरं कायन्ति' इति विग्रहन् 'मधुकाः' इति पाठं मन्यते ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वंशपरम्पराशंसकानाम्' ॥

वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥ ९७ ॥

वेति ॥ वदन्ते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । ग्रह्यादिलात् (३।१।१३४), 'आवश्यका-' (३।३) १७० इति वा णिनिः ॥ (१) ॥*॥ स्तुतेः पाठकाः ॥ (२) ॥*॥ 'वन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः' ॥*॥ द्वे 'राजादिस्तुतिपाठकेषु' 'भाट' इति ख्यातस्य । ('चलार एकार्थाः' इत्येके—इति स्वामी) ॥

संशसकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः ।

समिति ॥ संशपनम् । 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०) भावे क्तः (३।३।११४) संशसं शपथं कुर्वन्ति । 'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । ण्वुल् (३।१।१३४) । कुन् (उ० २।३५) वा । सम्यक् शप्तं सत्यं येषां ते इति वा ॥ (१) ॥*॥ समयाच्छपथाद्धेतोराचाराद्वा ॥*॥ एकम् 'शपथवशात्संग्रामादपरावर्तिनः' ॥

रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रजः ॥ ९८ ॥

रयिति ॥ रिणाति । रीयते वा । 'री गतिश्लेषणयोः' (क्या० प० अ०) । 'अजिवृरीभ्यो निच्' (उ० ३।३८) इति णुः । 'रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पुंलिङ्गः पर्पटे पुनः' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ ध्रुवति । ध्रूयते, वा । 'ध्रू विधूनने' (तु० प० से०) । बाहुलकाणि । धवनम् । 'ध्रून् कम्पने' (क्या० उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ध्रुवा लीयते । 'इक्ष्वादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ पंशति 'पशि नाशने' (तु० प० से०) । 'अर्जिहृशिकम्पमि-' (उ० १।२७) इति साधुः ॥*॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शंशकरपांशवः' इति शभेदात् (पांशुः) दन्त्यान्तश्च ॥ (३) ॥*॥ रजति । 'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'भूरजिभ्यां कित्' (उ० ४।२।१७) इत्यसुन् ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'रजसः' ॥

१—यच्छ्रीभोजः—'कमर्धिनः कुपुभ्यन्तु कं मगध्यन्तु मा गधाः । कमिपुध्न्यन्तु यज्जानो रामेऽरण्यं सु(तु)रण्यति' इति—इति स्वामियुकुटौ ॥ २—'अपांसुवसनाः सागरा इव नागराः' इति दमयन्तीशेषात् ।

चूर्णे क्षोदः

चिवति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्णे पेषणे' चुरादिः । 'एरच्' (३।१।५६) 'चूर्णानि वासयोगाः स्युश्चूर्णे धूलिः सशर्करा' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ क्षुद्यते । 'क्षुदिर् संपेषणे' (६० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'क्षोदः पेषणचूर्णयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिष्टस्य रजसः' ।—षडेव रजसः—इत्येके ॥

समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले ।

सेति ॥ समुत्पिञ्ज(य)ति । 'पिञ्जि हिंसायाम्' (बु० प० से०) । ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ बाहुलकादल् । पिञ्जं लाति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिसंकुलस्य' ॥

पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ॥९९॥

पेति ॥ पतति पत्यतेऽनया वा । 'पतृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'बलाकादयश्च' (उ० ४।१४ इत्याकः) । यत्तु—'शलिपदिपतिभ्यो नित्' (उ० ४।१४) इत्याकः—इति मुकुटः । तत्र । अपाणिनीयत्वात् । 'पताका वैजयन्त्यां स्यात्सौभाग्यनाटकाङ्गयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ विजयते । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । 'तृभूवहि-' (उ० ३।१२८) इति झच् । 'विजयन्तस्येयम्' 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'वैजयन्तो गुहे शक्रप्रासादध्वजयोः पुमान् । वैजयन्ती पताकायां जयन्तीपादपे स्त्रियाम्' (इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ केल्यते ज्ञायतेऽनेन । 'कित संशयादौ' (भ्वा० प० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'केतनं तु निमन्त्रणे । गृहे केतौ च कृत्ये च' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ ध्वजति 'ध्वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ध्वजः पूर्वदिशो गृहे । शिश्रे चिह्ने पताकायां खट्वाङ्गे शौण्डिकेऽपि च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पताकायाः' ॥

सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्यातिभयप्रदा ।

सेति ॥ वीरा आशंसन्तेऽत्र । 'आडः शसि इच्छायाम्' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भयंकरयुद्धभूमेः' ॥

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

अहमिति ॥ अहं पूर्वम् । 'सुप् सुपा' (२।१।४) इति समासः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'अहं पूर्वम्' इत्यस्याम् । ठन् (५।२।११५) वा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'अहं पूर्वमहं पूर्वम्' इति योधानां धावनक्रियायाः ॥

१—उत्पिञ्जलश्च । 'कुर्वाणमुत्पिञ्जलजातपत्रैः' इति भाषः—इति मुकुटः । केचित्तु पिञ्जलमाकुलमाहुः—इति वल्लभः ॥ २—इदं च फलितसूत्रकथनम् ॥

आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ।

आहविति ॥ अहो अहं पुरुषः । 'सुप् सुपा' (२।१।४) इति समासः । अहोपुरुषस्य भावः । मनोज्ञादित्वात् (५।१।१३३) वुञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आत्मनि शक्त्या-विष्करणस्य' ॥

अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ॥ १०१ ॥

अहेति ॥ अहमहशब्दोऽस्त्यत्र । वीप्सायां द्वित्वम् (८।१।२) । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् । अनित्यत्वात् 'अव्ययानाम्-' (वा० ६।४।१४४) इति न टिलोपः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'परस्परहंकारस्य' ॥

द्रविणं तरःसहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च ॥

शक्तिः पराक्रमप्राणौ

द्रेति ॥ द्रवत्यनेन । 'ड गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'द्रवक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) । 'द्रविणं काञ्चने धने । पराक्रमे बलेऽपि स्यात्' इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ तरत्यनेन । 'तृ ङवनादौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) 'तरो जवे बले' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ सहातेऽनेन । 'बह अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'सहो बले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः' इति सान्तेषु हैमः ॥*॥ 'दण्डोत्पला मुद्गपणां कुमारीनखभेषजे । सहा स्त्रियां, बले न स्त्री' इति रभसाददन्तमपि ॥ (३) ॥*॥ वलते(त्य)नेन । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । 'बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थात्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च । बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाव्यालके तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ शूरस्य भावः कर्म वा । ष्यञ् (५।१।१२४) । 'शौर्यमारभतीशक्तयोः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ तिष्ठत्यनेन । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) । 'आतो मनिन्-' (३।२।७५)—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । तस्य कर्तरि विधानात् ॥ (६) ॥*॥ शुष्यत्यनेनारिः । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । 'अविसिविसिशुषिभ्यः कित्' (उ० १।१४४) इति मन् । 'शुष्मं तेजसि, सूर्ये ना' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ शक्यतेऽनया । 'शक् शक्नौ' (स्वा० प० अ०) । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । 'शक्तिरायुधभेदे स्यादुत्साहादौ बले स्त्रियाम्' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ पराक्रम्यतेऽनेन । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'पराक्रमो विक्रमे स्यात्सामर्थ्योद्योगयोरपि' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥ प्राणित्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'प्राणो हन्मास्ते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुल्लिङ्गः' पूरिते वाच्यलिङ्गः, पुंभूति चाद्युषु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'सामर्थ्यस्य' ॥

विक्रमस्त्वतिशक्ता ॥ १०२ ॥

वीति ॥ विक्रमणम् । घञ् (३३१९८) । 'विक्रमस्तु पुमान्क्रान्तिमात्रे स्याच्छक्तिसंपदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ अतिशयिता शक्तिर्यस्य । तस्य भावः । तल्ल (५११) ११९) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अतिपराक्रमस्य' ॥

वीरपाणं तु तत्पात्रं वृत्ते भाविनि वा रणे ।

वीति ॥ वीराणां पानम् । 'वा भावकारणयोः' (८। ४।१०) इति णत्वम् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'युद्धारम्भेऽन्ते वा पानकर्मणः' ॥

युद्धमायोधनं जन्त्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥

सृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं संपरायकम् ।

अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥ १०४ ॥

संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ।

अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५ ॥

समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः ।

युद्धेति ॥ योधनम् । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) (क्तः ३३१११४) भावे क्त ल्युटौ (३३१११५) ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ जननम् । 'जनेर्यक्' (उ० ४।१११) । जायते वा । 'भव्यगेय-' (३।४।६८) इति साधुः । 'जन्त्यं हृष्टे परीवादे संग्रामे च नपुंसकम् । जन्त्या मातृवयस्यायां जन्त्यः स्याज्जनके पुमान् । त्रिपृत्पाद्यजनित्रोश्च नवोदाज्ञातिभृत्ययोः । वर-क्षिग्धे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥३॥ प्रधानम् । 'ड धाञ्' (जु० उ० अ०) । 'कृपृवृजिमन्दिनिधावः क्युः' (उ० २।८९) । 'प्रधनं युधि दारणे' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । ण्यन्ताद्भावे ल्युट् । 'प्रविदारणमाख्यातं संपरायेऽवदारणे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ मर्धनम् । 'मृधु हिंसायाम्' (भ्वा० उ० से०) । बाहुलकाद्भावे घञर्थे वा कः ॥ (६) ॥३॥ 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) । भावे ल्युट् (३३१११५) । 'आस्कन्दनं तिरस्कारे रणे संशोषणेऽपि च' इति विश्वः ॥ (७) ॥३॥ संख्यानम् । चक्षिष्ठः ख्यातेर्वा भावे कः । 'संख्यमाहवे । संख्यैकादौ विचारे च' इति हैमः ॥ (८) ॥३॥ समनम् । 'षम वैकृत्ये' (भ्वा० प० से०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति कीकन् । सम्यगयनम्, वा । 'इ गत्यादौ' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् कः ॥ (९) ॥३॥ संपरायनम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा । घञ् (३३११८) । स्त्रायें कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥३॥ विनया-दित्वात् (५।४।३४) ठक् 'सांपरायिकः' अपि ॥ (१०)

१—सामिमुकुट्याम् तु प्रदन्धति । धनिमरणाथांश्च निश-नवत्—श्लुक् ॥

॥३॥ समरणम् । 'ऋ गतौ' (क्या० प० से०) घः (३३११९८) ॥ 'ऋदोरप्' (३३१५७) वा । यत्तु—ऋच्छन्त्यत्र । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३३१५७)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । ऋषन्तादयो विधानात् ॥ (११) ॥३॥ अननम् । 'अन गतौ' () 'प्राणने' (अ० प० से०) वा । 'अनीकादकश्च' इति साधुः । न जयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । बाहुलकात्कन् । नञ्समासः (३।२।६) 'अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये' इति मेदिनी ॥ (१२) ॥३॥ रण-नम् । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'वशिरण्योश्च' (वा० ३।२।५८) इत्यप् । 'रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥३॥ 'कलं तु मधुरध्वनौ' इति धराणिः । कलस्य हननम् । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (१४) ॥३॥ विग्रहणम् । 'ग्रहृष्ट-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विग्रहो युधि विस्तारे प्रविभागशरीर-योः' इति हैमः ॥ (१५) ॥३॥ संप्रहरणम् । 'हृज् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३३११८) । 'संप्रहारो गतौ रणे' इति हैमः ॥ (१६) ॥३॥ अभिसंपतनम् । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३३११८) ॥ (१७) ॥३॥ कलनम् । 'कल शब्दादौ' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।११८) ।—'कलेरिः'—इति मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्राभावात् । 'क-ल्लिर्विभीतके शूरे विवादेऽन्ययुगे युधि' इति हैमः ॥ (१८) ॥३॥ संस्फोटनम् । 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३३११८) । 'संस्फोटः' इति तु खानी । तत्र 'स्फिट् अ-नादरे' (जु० प० से०) ॥ (१९) ॥३॥ संयोजनम् । 'युजिर् योगे' (खा० उ० अ०) । घञ् (३३११८) ।—'रथयुग-' (४। ४।७६) इति निर्देशादुणाभावः । प्रतिजनादिषु (४।४।९९ गणे) 'संयुग' शब्दपाठाद्वा ॥ (२०) ॥३॥ अभ्यामर्दनम् । 'मृद क्षोदे' (क्या० प० से०) । घञ् (३३११८) । 'अभि-मर्दस्तु पुंसि स्यादवमर्दं संपराये च' (इति मेदिनी) ॥ (२१) ॥३॥ समाहननम् । घञ् (३३१११८) । 'समाघातो वधे युद्धे' (इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥३॥ संग्रामणम् । 'संग्राम युद्धे' (जु० उ० से०) ण्यन्तः । 'एरच्' (३३१५६) ॥ (२३) ॥३॥ अभ्यागमनम् । 'ग्रहृष्ट-' (३३१५८) इत्यप् । 'अभ्यागमः समरेऽन्तिके । घाते रोधेऽभ्युपगमे' इति हैमः ॥ (२४) ॥३॥ आह्वानम् । 'ह्वे स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'आह्वि युद्धे' (३३१७२) इत्यप् संप्रसारणं च । 'आहवः संगरे यज्ञे' इति हैमः ॥ (२५) ॥३॥ समुदयनम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३३११८) ॥ (२६) ॥३॥ संय-तनम् । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० अ० से०) संयमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) वा संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।

१—सिद्धान्तकौमुद्यादौ तु 'अनीकादयश्च' इति सूत्रं नोपलभ्यते किंतु 'अनिहृषिभ्यां किञ्' (उ० ४।१७) इति सूत्रमुपलभ्यते ॥

७१) ॥ (२७) ॥*॥ समयनम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'समितिर्युधि संगमे । साम्ये सभायाम्' इति हेमचन्द्रः ॥ (२८) ॥*॥ अजनम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'इण जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । इञ्(ण)विधानसामर्थ्यादजेर्न वी । अन्यथा 'व्यादिभ्यः' इत्येवावक्ष्यत् । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा । 'आजिः स्त्री समभूमौ संग्रामे' (इति मेदिनी) ॥ (२९) ॥*॥ समयनम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । तुक् (६।१।७१) ॥ (३०) ॥*॥ योधनम् । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (३१) ॥*॥—एषु अनेकार्थत्वात् सर्वे धातवो युद्धार्थाः । सर्वत्राधिकरणे प्रत्ययः—इति मुकुटः ॥*॥ एकत्रिंशत् 'प्रहरणक्रियायाः' ॥

नियुद्धं बाहुयुद्धे स्यात्

नीति ॥ निगृह्य नितरां वा युद्धम् ॥ (१) ॥*॥ बाहुभिर्युद्धम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बाहुयुद्धस्य' ॥

तुमुलं रणसंकुले ॥१०६॥

त्विति ॥ तवनम् । तौति वा । 'तु' सौत्रः । बाहुलकान्मुल् । ('तुमुलं रणसंकुले । तुमुलो विभीतकद्रौ' इति हैमः) । 'तुमुलं व्याकुले रणे' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ रणस्य 'संकुलम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रणव्याकुलतायाः' ॥

क्षेडा तु सिंहनादः स्यात्

क्षेडेति ॥ क्षेदेनम् । 'जिद्विदा स्नेहनमोचनयोः' (भ्वा० आ० से०) अव्यक्ते शब्दे वा घञ् (३।३।१८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । रूपभेदात्स्त्रीत्वम् । 'विशेषैर्यथवाधितः' इति परिभाषणान्न पुंस्त्वम् । 'क्षेडो ध्वनौ कणामये विषे । क्षेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहितार्कपर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ सिंहवन्नदनम् । 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'योधानां सिंहनादस्य' ॥

करिणां घटना घटा ।

केति ॥ घटनम् । 'घट संघाते' चुरादिः । 'ण्यासश्रन्थः—' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ 'घटादयः पितः' (भ्वा० ग० सू०) इति षित्त्वात् (३।३।१०३) अङ् । 'घटः समाधिभेदेभशिरःकृत्कुटेषु च । घटा घटनगोष्ठीभघटनासु च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हस्तिसंघस्य' ॥

क्रन्दनं योधसंरावः

केति ॥ 'क्रदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । भावे ल्युट्

१—'संयत्' पुंस्यपि । 'रवेजि संयत्युलान्नगौरवे' इति द-
र्ढी—इति मुकुटः ॥

(३।३।११५) । 'क्रन्दनं रोदनेऽपि स्यादाह्वानेऽपि' इति मे-
दिनी ॥ (१) ॥*॥ योधानां संवरणम् । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'उपसर्गं रुवः' (३।३।२२) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
अन्योन्यस्पर्धया योधानामाह्वानस्य' ॥

वृंहितं करिगर्जितम् ॥१०७॥

व्रिति ॥ वृंहणम् । 'वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) 'न-
पुंसके' (३।३।११४) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ करिणां गर्जनम् ।
'गर्ज शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् क्तः (३।३।११४) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'हस्तिगर्जनस्य' ॥

विस्फारो धनुषः स्वानः

वीति ॥ विस्फरणम् । 'स्फर स्फुरणे' (तु० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । विस्फुरणम् । 'स्फुर स्फुरणे' (तु० प०
से०) वा 'स्फुरतिस्फुल्योषेजि' (६।१।४७) इत्यात्मम् ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'धनुषः शब्दस्य' ॥

पटहाडम्बरौ समौ ।

पेति ॥ पटं हन्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१)
इति ङः । 'पटहो ना समारम्भे आनके पुनपुंसकम्' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आडम्बरयति । 'डवि क्षेपे' ()
बाहुलकादरच् । यद्वा डम्बनम् । भावे घञ् (३।३।१८) ।
डम्बं राति । रायति वा । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति
कः । 'आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः' इति विश्वः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'युद्धपटहस्य' 'दमदमा' इति ख्यातस्य ॥

प्रसभं तु बलात्कारो हठः

प्रेति ॥ प्रगता सभा विचारोऽस्मात् । सभायाः प्रगतो
वा । 'क्लीवे तु प्रसभं हठः' इति वोपाहितः ॥ (१) ॥*॥
—'बलात्' इति निपातो 'हठार्थः'—इति स्वामी । बला-
त्करणम् । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ हठनम् ।
'हठ ह्रतिशठत्वयोः' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि—' (३।३।
११८) इति 'खनो घ च' (३।३।२५) इति वा घः ॥ 'हठः
स्यात्प्रसभे पृद्व्याम्' 'हेठो बाधाविहेठयोः' इति मेदिनी ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'बलात्कारस्य' ॥

अथ स्खलितं छलम् ॥१०८॥

अथेति ॥ स्खलम् । 'स्खल संचलने' (भ्वा० प० से०) ।
क्तः (३।३।११४) । 'स्खलितं छलिते प्रेषे' (इति हैमः) ॥
(१) ॥*॥ छलम् । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । वृषादि-
त्वात् (उ० १।१०५) कलच् । 'आतो लोप—' (६।४।६४)
इत्याकारलोपः । ('छलं छद्यस्खलितयोः' इति हैमः) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'युद्धमर्यादायाश्चलनस्य' ॥

अजन्यं क्लीब उत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ।

अजेति ॥ न जने साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८)
इति यत् । न जन्यते वा । 'जनेर्यक्' (उ० ४।१।११) ।

१—हेठशब्दार्थबोधकस्यापि प्रसङ्गादुक्तिः ॥

‘तक्षिणः’ (वा० ३।१।९७) इति ॥ यद्वा ॥ (१) ॥*॥ उत्पतनम् । ‘पतु गतौ’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । उत्पतति । ज्वलादिः (३।१।१४०) वा ॥ (२) ॥*॥ उपसर्जनम् । उपसज्यते वा घञ् (३।३।१८, १९) । ‘उपसर्गः पुमान् रोगभेदोपप्लवयोरपि’ इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘शुभाशुभसूचकमहाभूतविकारस्य’ ॥

मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽपि

भ्रमिति ॥ मूर्च्छनम् । ‘मूर्च्छा मोहादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०२) इत्यः । ‘उपधायां च’ (८।२।७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ कशनम् । ‘कश गतौ’ (अ० आ० से०) । ‘कुटिकशिकौतिभ्यः प्रलयस्य मुट्’ (उ० १।१०९) इति कलः । बाहुलकात्—इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः ॥ (२) ॥*॥ मोहनम् । ‘मुह वैचित्त्ये’ (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । ‘अथ मोहो नृलङ्घः स्यादविद्यायां च मूर्च्छने’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘मूर्च्छायाः’ ॥

अवमर्दस्तु पीडनम् ॥ १०९ ॥

अवेति ॥ अवमर्दनम् । ‘मृद क्षोदे’ (क्या० प० से०) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ ‘पीड अवगाहने’ (चु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘देशादेरुपद्रवदानस्य’ ॥

अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनम्

अभ्येति ॥ ‘स्कन्दिर्’ (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ ‘षट् विशरणादौ’ चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रहारादिना निःशक्तीकरणस्य’ ॥

विजयो जयः ।

वीति ॥ विजयनम् । ‘जि जये’ (भ्वा० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) । ‘विजयः स्याज्ये पाथे स्त्रियां तिथ्यन्तरे स्मृता । उमासख्याम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ‘जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्सखीषु च । अभिमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘लब्धस्योत्कर्षस्य’ ॥

वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥ ११० ॥

वायिति ॥ वैरस्य शुद्धिः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकरणम् । घञ् (३।३।१८) । ‘उपसर्गस्य—’ (६।२।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ वैरस्य निर्यातनम् । ‘यत् निराकारादौ’ चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘वैरशोधनस्य’ ॥

प्रद्रावोद्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ।

अपक्रमोऽपयानं च

प्रेति ॥ प्रद्रवणम् ‘द्रु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘प्रे द्रुलुवः’ (३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्रवणम् ।

‘उदि श्रयति—’ (३।३।४९) इत्यादिना घञ् ॥ (२) ॥*॥ संद्रवणम् । संद्रवनम् । ‘द्रु द्रु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘समि युद्धदुवः’ (३।३।२३) इति घञ् ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ विद्रवणम् । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) ॥ (५) ॥*॥ ‘द्रवः प्रद्रावनर्मणोः । विद्रवे रसगत्योश्च’ (इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ अपक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (७) ॥*॥ यातेल्युट् (३।३।११५) ॥ (८) ॥*॥ अथै ‘पलायनस्य’ ॥

रणे भङ्गः पराजयः ॥ १११ ॥

रेति ॥ भञ्जनम् ‘भङ्गो आमर्दने’ (रु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । ‘भङ्गो जयविपर्यये । भेदरोगतरङ्गेषु भङ्गा सस्यान्तरे स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पराजयम् । ‘जि अभिभवे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पराजयस्य’ ॥

पराजितपराभूतौ

पेति ॥ परा जीयते स्म । परैराजीयते स्म वा । ‘जि अभिभवे’ (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ पराभूयते स्म । क्तः (३।३।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्राप्ताभिभवस्य’ ॥

त्रिषु नष्टतिरोहितौ ।

त्रीति ॥ ‘त्रिषु’ इति पूर्वाभ्यामपि संवध्यते । नश्यति स्म । ‘णश्च अदर्शने’ (दि० प० से०) । ‘गल्यर्था—’ (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः ॥ (१) ॥*॥ तिरो धीयते स्म । ‘डु-धाञ्’ हिनोति स्म वा । ‘हि गतौ’ वा । ‘गल्यर्था—’ (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । धावस्तु कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ भावक्तान्तेभ्योऽशंआद्यच् (५।२।१२७) वा ॥*॥ द्वे ‘निलीनस्य’ ॥

प्रमापणं निर्वहणं निकारणं विशारणम् ॥ ११२ ॥

प्रवासनं परासनं निषूदनं निर्हिसनम् ।

निर्वासनं संज्ञपनं निर्ग्रन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥

निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ।

निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥

उद्रासनप्रमथनक्रथनोजासनानि च ।

आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥

प्रेति ॥ ‘मीञ् हिंसायाम्’ (क्या० प० अ०) स्वार्थण्यन्तः ॥ (१) ॥*॥ ‘वर्ह हिंसायाम्’ (चु० प० से०) ॥ (२) ॥*॥ ‘कृञ् हिंसायाम्’ (क्या० उ० से०) ॥ (३) ॥*॥ ‘शृ हिंसायाम्’ (क्या० प० से०) ॥ (४) ॥*॥ स्वार्थण्यन्तौ । ‘वस छेदे’ (चुरादिः) । प्र (५) निट् (९) उत् (२१) पूर्वः । ‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) ॥ (६) ॥*॥ (१२) ॥*॥ ‘वृद्ध क्षरणे’ (भ्वा० आ० से०) ॥ (७) ॥*॥ ‘हिसि हिंसायाम्’ (रु० प० से०) ॥ (८) ॥*॥ ‘मारणतोषणनिशा-मनेषु ङा’ (भ्वा० प० अ०) । ‘ङाप मिच्च’ (चु० प० से०)

इति वा ॥ (१०) 'प्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
 'निर्गन्धनम्' इत्यन्ये । तत्र 'गन्ध अर्दने' (तु० आ० से०) अयं धातुः ॥ (११) ॥*॥ 'तृह हिंसायाम्' (रु० प० से०) । निर्वृत्तेः । 'तृह' (तु० प० से०) वा ॥ (१३) ॥*॥ 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) ॥ (१४) ॥*॥ 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ० से०) ॥ (१५) ॥*॥ 'वृजी वर्जने' (रु० प० से०) ॥ (१६) ॥*॥ 'डवप् वीजसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । स्वार्यण्यन्तः 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) वा ॥ (१७) ॥*॥ 'शडु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (१८) ॥*॥ 'मृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) ॥ (१९) ॥*॥ 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) ॥ (२०) ॥*॥ स्वार्यण्यन्तौ । 'मथे हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (२२) ॥*॥ 'क्रथ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (२३) ॥*॥ 'जडु हिंसायाम्' (दि० प० से०) स्वार्यण्यन्तः ॥ (२४) ॥*॥ एभ्यो भावे ल्युट् (३१३११५) ॥*॥ आलम्बनम् । 'डुलभप् प्राप्ता' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३१३१८) 'लभेश्' (७११६४) 'उपसर्गात्खलघञोः' (७११६७) इति जुम् ॥ (२५) ॥*॥ पिञ्जनम् । 'पिञ् हिंसायाम्' चुरादिः । अच् (३१३१५६) ॥ (२६) ॥*॥ विशरणम् । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३१३१५७) ॥ (२७) ॥*॥ हननम् । 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) । घञ् (३१३१८) । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७१३१२) 'हो हन्तेऽङिण्णेषु' (७१३१५४) ॥ (२८) ॥*॥ उन्मथनम् । 'मथे हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) घञ् (३१३१८) ॥*॥—मन्थते-र्घञ्—इति मुकुटः । तन्मते 'उन्मन्थः' इति पाठः ॥ (२९) ॥*॥ हननम् । 'हनो वध च' (३१३१७६) इत्यप् ॥ (३०) ॥*॥ त्रिशत् 'मारणस्य' ॥

स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ।

अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्भरणं निधनो स्त्रियाम् ॥११६॥

स्यादिति ॥ पञ्चानां भावः । तल् (५११११९) ॥
 'पञ्चता पञ्चभावे स्यान्मरणे च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कालस्य धर्मः ॥ (२) ॥*॥ दिष्टस्य दैवस्यान्तः ॥ (३) ॥*॥ प्रलयनम् 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'एरच्' (३१३१५६) ॥ (४) ॥*॥ अत्ययनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'एरच्' (३१३१५६) । 'अत्ययोऽतिक्रमे दण्डे विनाशे दोषकृच्छ्रयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ अन्तनम् । 'अति वन्धने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१८) । 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः । अवयवेऽपि' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ 'णश अदर्शने' (दि० प० से०) । घञ् (३१३१८) ॥ 'नाशः पलायने मृत्यौ परिध्वस्तावदर्शने' इति हेमचन्द्रः ॥ (७) ॥*॥ मरणम् । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'मुजिमृड्भ्यां युक्त्युक्तौ' (उ० ३१२१) इति ल्युक् । 'मृत्युर्ना मरणे यमे' इति मेदिनी ॥ (८) ॥

॥*॥ 'ल्युट् च' (३१३११५) ॥ (९) ॥*॥ निधानम् । कृपृष्टजिनन्दिनिधावः क्युः (उ० २१८१) । 'निधनं स्यात् कुले नाशे' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'मरणस्य' ॥ परासुप्राप्तपञ्चत्वपरतप्रेतसंस्थिताः ।

मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते

पेति ॥ परागता असघोऽस्मात् ॥ (१) ॥*॥ प्राप्तं पञ्चत्वं येन ॥ (२) ॥*॥ परं लोकमितः । परा दूरमितो वा । 'परेतो वाच्यलिङ्गः स्यान्मृते भूतान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रकर्मण इतः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ संतिष्ठते स्म । 'गल्यर्था' (३१४१७२) इति कः ॥ (५) ॥*॥ प्रियते स्म । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'गल्यर्था' (३१४१७२) । 'मृतं मृत्यो याचिते च' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ प्रमीयते स्म । 'मीड् हिंसायाम्' (क्र्या० आ० अ०) । 'गल्यर्था' (३१४१७२) इति कः । 'प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोपितेऽपि मृतेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (७) ॥*॥ त्रिषु परास्वादयः ॥*॥ सप्त 'मृतस्य' ॥

चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ११७

चीति ॥ चीयते स्म । कः (३१२१०२) । 'चितं छत्रे त्रिषु चिता चित्यायां संहतौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'चित्यामिचित्ये च' (३१११३२) इति क्यप् । 'चित्यं मृतकचैत्ये स्याच्चित्या मृतचितौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ किन् (३१३१५४) । 'चितिश्चित्यावृन्दयोः स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अधिकरणे वा प्रलयः ॥*॥ त्रीणि 'चित्याः' ॥

कबन्धोऽस्त्रीक्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ।

केति ॥ कं वध्यते छिद्यतेऽस्मात् । 'वन्ध वन्धने' (क्र्या० प० अ०) । घञ् (३१३११९) । केन वायुना वध्यते वा । 'कबन्धमुदके रुण्डे कबन्धो राहुरक्षसोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'छिन्नशिरसो देहस्य' ॥

श्मशानं स्यात्पितृवनम्

श्मेति ॥ शवाः शेरतेऽत्र । ष्टोदरादिः (६१३१०९) द्वितालव्यम् ॥ (१) ॥*॥ पितृणां वनम् । पितृन् वनति वा । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३१११३४) । 'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रेतभूमेः' ॥

कुणपः शवमस्त्रियाम् ॥११८॥

किति ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कणेः संप्रसारणं च' (उ० ३१४३३) इति कपन् । 'कुणपी पुनः । विदसारिकायां) कुणपः पूतिगन्धे शवेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । ('शवः स्यात्कुणपे

पुमान् । नपुंसकं तु पानीये' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मृतशरीरस्य' ॥

प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्यां

प्रेति ॥ प्रग्रहते । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) ।
'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे वन्द्यां
नियमने भुजे । हयादिरस्मौ रस्मौ च सुवर्णहरिपादपे' ।
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'उपग्रहः पुमान् वन्द्यामुप-
योगेऽनुकूलने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वन्द्यते, वन्दते
वा । 'वदि अभिवादनस्तुर्योः' (भ्वा० आ० से०) । इन्
(उ० ४।१।१८) ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'वन्दिशालायाः' ॥

कारा स्याद्बन्धनालये ।

केति ॥ कीर्यतेऽत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
'मिदादिपाठात्' (३।३।१०४) अङ्दीर्घौ । 'कारो बंधे नि-
श्चये च बलौ यत्ने यतावपि । कारस्तुषारशैले च कारा
दूषां प्रसेवके । बन्धने बन्धनागारे हेमकारिकयोरपि' इति
विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ बन्धनस्यालयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ब-
न्धनगृहस्य' ॥

पुंसि भूर्यसवः प्राणाश्चैवम्

पुमिति ॥ अस्यन्ते, अस्यन्ति, वा । 'असु क्षेपणे'
(दि० प० से०) । अस्यत एभिः, इति वा । 'अस दीप्तौ'
(भ्वा० उ० से०) । 'शृष्टृलिहि-' (उ० १।१०) इत्युः ।
—बाहुलकात्—इति मुकुटस्तुपेक्ष्यः ॥ (१) ॥*॥ प्राण-
न्त्येभिः । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति घञ् । 'प्राणो हन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले
बले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूम्नि चासुषु' (इति मेदि-
नी) । एवं पुंसि भूम्नि च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पञ्चवायूनाम्' ॥

जीवोऽनुधारणम् ॥ ११९ ॥

जीति ॥ जीवनम् । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'जीवः प्राणिनि वृत्तौ च वृक्षभेदे वृह-
स्पतौ । जीवा जीवन्तिकामौर्वीचवाक्षिजितभूमिषु । न ह्यी
तु जीविते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ असूनां धारणम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'जीवनस्य' ॥

आयुर्जीवितकालः

आयुरिति ॥ एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'ए-
तेर्णिच्' (उ० २।१।१८) इत्युसिः ॥ (१) ॥*॥ जीवितस्य
कालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जीवावच्छिन्नकालस्य' ॥

ना जीवातुर्जीवनौषधम् ।

नेति ॥ जीवत्यनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प०
से०) । 'जीवेरातुः' (उ० १।७८) । 'जीवातुरस्त्रियां भक्ते

जीविते जीवनौषधे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ जीवनस्यौ-
षधम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतसंजीवनौषधस्य' ॥

इति क्षत्रियवर्गविवरणम् ॥

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ।

विति ॥ ब्रह्मण ऊर्वोर्भवाः । 'शरीरावयवात्-' (४।३।
५५) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ ऊरोर्जाताः । 'जनी प्रादुर्भावे'
(दि० आ० से०) । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥
(२) ॥*॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्यः
स्वामिवैश्ययोः' (३।१।१०३) ॥ (३) ॥*॥ विशन्ति । 'विश
प्रवेशने' (तु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (६) ॥*॥
स्वार्थे प्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (४) ॥*॥ भूमिं स्पृशन्ति ।
'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) । 'स्पृशोऽनुदके क्तिन्' (३।
२।५८) । 'भूमिस्पृक् पुंसि मानववैश्ययोः' (इति मेदिनी)
॥ (५) ॥*॥ षट् 'वैश्यस्य' ॥

आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ १ ॥

आजीति ॥ आजीव्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ जीव्यतेऽनया 'गुरोश्च हलः' (३।३।
१०३) इत्यः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । कुन् (उ० २।
३२) वा । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोरपि । कूर्चशो-
र्षे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिषु सेविनि वृ-
द्धाशीर्जाविनोराहितुण्डिके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
वृत्तिरस्त्यस्याम् 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति णः ।
'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसारारोग्ययोः
क्लीवे (वृत्तिमन्नीरुजोस्त्रिषु)' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ वर्तते-
ऽनया । क्तिन् (३।३।९४) । ('वृत्तिर्विवरणाजीवकैश्चिक्यादि-
प्रवर्तने' इति मेदिनी), ॥ (४) ॥*॥ वर्तन्ते जीवन्त्यनेन ।
ल्युट् (३।३।११७) । 'वर्तनो वामने क्लीवं वृत्तौ स्त्री पेषणा-
ध्वनोः । न पुंसि तूलनालायां तर्कुपिण्डे च जीवने । वर्तिष्णौ
त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ जीवन्त्यनेन । ल्युट् (३।
३।११७) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जीवनोपायस्य' ॥

स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः ।

स्त्रीति ॥ कर्षणम् । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०)
'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ पशून्
पालयति । 'पाल रक्षणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।
२।१) । तस्य कर्म भावो वा । प्यञ् (५।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥
वणिजां कर्म भावो वा । प्यञ् (५।१।१२४) ॥*॥ 'दूतवणि-
ग्भ्यां च' इति यप्रत्यये 'वणिज्या' च । ('सत्यानृतं तु वा-
णिज्यं वणिज्या' इति हैमनाममाला ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकं
'जीवनोपायस्यैकैकम्' ॥

१—आभ्ये तु 'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव इति सिद्धा-
न्तकौमुदी ॥

सेवा श्रवृत्तिः

सयिति ॥ सेवनम् । 'षेव् सेवने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ शुनो वृत्तिरिव शुन इव वृत्तिर्वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परचित्तानुवर्तनस्य' ॥

अनृतं कृषिः

अन्निति ॥ न ऋतम् । 'शुनो वृत्तिः स्मृता सेवा गर्हितं तद्विजन्मनाम् । हिंसादोषप्रधानत्वादृतं कृषिरुच्यते' इति । 'अनृतं कृपावसत्ये च' इति छः ॥*॥—'प्रमृतम्' इति तु सभ्यः पाठः—इति स्वामी । 'प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्' (४।५) इति मनुः ॥ (१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्षणस्य' ॥

उच्छशिलं त्वृतम् ॥ २ ॥

विति ॥ उच्छनम् । 'उच्छि उच्छे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ शिलनम् । 'शिल उच्छे' (तु० प० से०) । कः (वा० ३।३।५८) घञ् (३।३।१८) वा । संज्ञापूर्वकलान्न गुणः । 'उच्छः कणश आदाने कणि-शावर्जनं शिलम्' इति यादवः ॥ (२) ॥*॥ अर्यते । ऋच्छति वा । 'निष्ठा' (३।२।१०२) इति 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति वा क्तः । 'ऋतमुच्छशिलं स्मृतम्' (४।५) इति मनुः । 'पुमानुच्छः शिलमृतम्' इति बोपालितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'खलादिपतितधान्यसंग्रहस्य' ॥

द्वे याचितायाचितयोर्थथासंख्यं मृतामृते ।

द्वे इति ॥ मृतं चामृतं च ॥ (१) ॥*॥ प्रार्थनाऽप्रार्थनक्रिययोस्तत्कर्मणोर्वा एकैकम् 'याचितायाचितयोः' ॥

सत्यानृतं वणिग्भावः स्यात्

सेति ॥ सत्यसहितमनृतम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ वणिजो भावः (२) ॥*॥ द्वे 'वाणिज्यस्य' ॥

ऋणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥

उच्चारः

ऋणमिति ॥ अर्यते स्म । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'ऋणमाधमर्ष्ये' (८।२।६०) इति नलम् । 'ऋणं देये जले दुर्गे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ परित उदञ्च्यते । 'अञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृत्वल्युट्-' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ उध्रियते । 'हञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'धञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'उच्चारश्चोद्धृतावृणे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋणस्य' ॥

अर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।

अर्थेति ॥ अर्थस्य प्रयोगः ॥ (१) ॥*॥ कुसते । 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कुसेरुम्भो मेदेताः'

(उ० ४।१०६) इतीदः । 'कुसीदं वृद्धिजीवने । वृद्ध्याजीवे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वृद्ध्याजीविका ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋणसंवन्धिकालान्तरद्वयेण लोके जीविका-याम्' ॥

याच्ययाप्तं याचितकम्

येति ॥ याचितेन याच्यया निर्वृतम् । 'अपमित्यया-चिताभ्यां कक्कनौ' (४।४।२१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'याच्यया प्राप्तस्य' ॥

निमयादापमित्यकम् ॥ ४ ॥

नीति ॥ अपमानम् । 'नेद् प्रणिदाने' (भ्वा० आ० अ०) 'उदीचां माक्षे व्यतीहारे' (३।४।१९) इति क्त्वा । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'समासेऽनञ्' (७।१।३७) इति ल्यवादेशः । 'मयतेरिदन्तरस्याम्' (६।४।७०) इतीलम् । तुक् (६।१।७१) । 'अपमित्य-' आप्तम् । 'अपमित्य-' (४।४।२१) इति कक् ॥ (१) ॥*॥ 'नियमात्' इति 'विभाषा गुणोऽस्त्रियाम्' (२।३।२५) इति पञ्चमी ॥*॥ एकं 'परिवर्तनेनाप्तस्य' ॥

उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोकृत्राहकौ क्रमात् ।

उत्तेति ॥ उत्तममृणस्य ॥ (१) ॥*॥ अधममृणस्य ॥ (१) ॥*॥ 'ऋणव्यवहारे धनस्वामिधनग्राहकयोः' क्रमेणैकैकम् ॥

कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः ॥५॥

क्विति ॥ कुसीदार्थं प्रयच्छति । 'कुसीददशैक-' ४।४।३१ इति घृन् ॥ (१) ॥*॥ वृद्धिं गह्वारं प्रयच्छति । 'प्रयच्छति गह्वारम्' (४।४।३०) इति ठक् । 'वृद्धेर्धुषिभावः' (वा० ४।४।३०) ॥ (२) ॥*॥ वृद्धिराजीवो जीविकास्य ॥ (३) ॥*॥ प्रपोदरादिलात् (६।३।१०९) कलोपे वार्धुषिः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'ऋणं दत्त्वा तद्वृद्ध्या जीवनः' ॥

क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषकश्च कृषीवलः ।

क्षेत्रेति ॥ क्षेत्रमाजीवोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कर्षति । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । ण्यल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ कर्षति । 'कृषेर्धुषिदोदीचाम्' (उ० २।३८) इति कुन् ॥*॥ वृद्धिपक्षे 'कार्षकः' अपि ॥ (३) ॥*॥ कर्षणम् । 'इक्ष्वादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । कृषिरस्यास्ति । 'रजः कृषि-' (५।२।११२) इति वल्च् । 'वले' (६।३।११८) इति दीर्घः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'कृषीवलस्य' ॥

क्षेत्रं वैहेयशालेयं व्रीहिशालयुद्धवोचितम् ॥ ६ ॥

क्षयिति ॥ व्रीहीणाम् (१) शालीनाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'व्रीहिशाल्योर्ढक्' (५।२।२) ॥*॥ 'धान्यसामा-

१—लक्ष्यादिन्नतोऽपि । 'श्रोत्रियस्य कदर्थस्य वदान्यस्यापि वार्धुषी'—इति स्वामी ॥

न्यस्य' 'कलमादेशोत्पत्तियोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ॥
यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि तत् ।

येति ॥ यवानाम् (१) 'यवकानाम्' (१) षष्टिकानाम् (१)
च भवनं क्षेत्रम् । यवयवकषष्टिकाद्यत् (५।२।३) ॥*॥
यवकः शूकशून्यो यवः ॥*॥ एकैकम् 'यवादिभवनस्य' ॥

तिल्यतैलीनवन्माषोमाणुभङ्गाद्विरूपता ॥ ७ ॥

तीति ॥ तिलानाम् (१) माषाणाम् (१) उमानाम् (१)
अणूनाम् (१) भङ्गायाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'विभाषा
तिल-' (५।२।४) इति यत्खञौ (१) ॥ (२) ॥*॥ माष्यम्
॥ (१) ॥*॥ माषीणम् ॥ (२) ॥*॥ उम्यम् ॥ (१)
औमीनम् ॥ (२) ॥*॥ अणव्यम् ॥ (१) ॥*॥ अण-
वीनम् ॥ (२) भङ्गम् ॥ (१) ॥ भाङ्गीनम् ॥ (२) ॥*॥
'तिलादिभवनस्य' प्रत्येकं द्वयं द्वयम् ॥

मौद्गीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्भवक्षमम् ।

मौद्गीति ॥ मुद्गानाम् (१) कोद्रवाणाम् (१) च भवनं
क्षेत्रम् । 'धान्यानां भवने' (५।२।१) इति घञ् ॥*॥ आदि-
ना गौधूमीनम् ॥ (१) ॥*॥ कालायीनम् ॥ (१) ॥*॥
कौलत्थीनम् ॥ (१) ॥*॥ प्रैयङ्गवीणम् ॥ (१) ॥*॥
चाणकीनम् ॥ (१) ॥*॥ इत्यादि द्वेयम् 'धान्योद्भव-
क्षेत्रस्य' ॥

बीजाकृतं तूतकृष्टम्

वीति ॥ बीजेन सहकृतं कृष्टम् । 'कृणो द्वितीयतृतीयश-
म्बबीजाकृषौ' (५।४।५८) इति ङाच् ।—अवीजं सवीजं
संपन्नम् । बीजाकृतम्—इति खामी । तत्र । 'अभूततद्भावे'
इत्यस्याननुवृत्तेः ॥ (१) ॥*॥ (पूर्वम्) उत्तं च तत् (पश्चात्)
कृष्टं च । 'पूर्वकाल-' (२।१।४९) इति समासः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'बीजवापोत्तरं कृष्टस्य' ॥

सील्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥ ८ ॥

सीति ॥ सीतया संमितम् । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१)
इति यत् ॥ (१) ॥*॥ कृष्यते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ हलेन कृष्टम् । 'मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु' (४।४।
९७) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ हल्येन तुल्यम् । 'तेन तुल्यम्'
(५।१।११५) इति वतिः ॥*॥ त्रीणि 'कृष्टमात्रस्य' ॥

त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन्

त्रीति ॥ त्रिगुणं कृतम् । 'संख्यायाश्च गुणान्तायाः'
(५।४।५९) इति ङाच् ॥ (१) ॥*॥ तृतीयं कृतम् । 'कृणो
द्वितीय-' (५।४।५८) इति ङाच् ॥ (२) ॥*॥ त्रिवारं हलेन
कृष्टम् । 'मतजन-' (४।४।९७) इति यत् । 'रथसीताहले-
भ्यो यद्विधौ' (वा० १।१।७२) इति तदन्तविधेः ॥ (३)
॥*॥ त्रिवारं सीतया संमितम् । यत् (४।४।९१) ॥ (४) ॥*॥
चलारि 'वारत्रयकृष्टस्य' ॥

द्विगुणाकृते तु सर्वं द्विपूर्वं शम्बाकृतमपीह ॥ ९ ॥

द्वीति ॥ द्वितीयाकृतम् ॥ (२) ॥*॥ द्विहल्यम् *
(३) ॥*॥ द्विसीत्यम् ॥ (४) ॥*॥ शमस्यास्ति 'कंशंभ्या-
म्' (५।२।१३८) इति वा । शम्बशब्दो द्वितीयकर्षणे वर्तते ।
शम्बं कृतम् । 'कृणो द्वितीय-' (५।४।५८) इति ङाच् ॥*॥
'सरित्सैरिभसम्बाकृतम्' इति दन्त्यादौ वर्णदेशना । तत्र
'षम्ब संबन्धे' (तु० प० से०) प्यन्तः । सम्ब्यते । घञ्
(३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'द्वि-
वारकृष्टस्य' ॥

द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः ।

द्रोणेति ॥ द्रोणस्य वापः । 'तस्य वापः' (५।१।४५)
इति ठञ् (१) ॥*॥ आढकस्य वापः (५।१।४५) ॥
(१) ॥*॥ आदिना—प्रस्थस्य वापः । प्रास्थिकः ॥ (१)
॥*॥ कुडवस्य वापः । कौडविकः ॥ (१) ॥ 'वापादौ'
इत्यादिना पचाद्यर्थग्रहः । द्रोणम्, आढकं च पचति (इ-
त्यादि) । 'संभवत्यवहरति पचति' (५।१।५२) इति ठक्
॥*॥ 'द्रोणादिपरिमितव्रीह्यादिवापयोग्यक्षेत्रस्य'
एकैकम् ॥

खारीवापस्तु खारीकः

खेति ॥ खार्या वापः । 'खार्या ईकन्' (५।१।३३) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'खारीवापस्य' ॥

उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

उत्तेति ॥ (खारीकान्ता वाच्यलिङ्गाः) ॥

पुनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रम्

पुमिति ॥ उच्यतेऽत्र । 'डुवप् बीजसंताने' (भ्वा० उ०
अ०) । 'वृधिवपिभ्यां रन्' (उ० २।२७) 'वप्रस्ताते पुमा-
नस्त्री रेणौ क्षेत्रे चये तटे' इति विश्वः (मेदिनी) । 'वप्रः
प्राकारोधसोः । क्षेत्रे ताते चये रेणौ' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ के जले शिरसि वा दारोऽस्य । 'हलदन्तात्-' (६।३।९)
इत्यलृक् । केन जलेन दीर्यत इति वा । 'दृ विदारणे' (म्रया०
प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'केदाराद्यश्च' (४।
२।४०) इति निर्देशादेल्म । 'केदारो द्रौ शिवे क्षेत्रे भूमिभे-
दालवाल्योः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्षीयते
धान्यैरत्र । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । घृन् (उ०
४।१।५९) । 'क्षेत्रं भारतादौ भगाङ्गयोः । केदारे सिद्धभू-
पद्भ्योः' इति हैमः । 'क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकल-
त्रयोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षेत्रस्य' ॥

१—केदार एकारवान् 'नमिताः फलभारेण नमिताः शालिम-
जरीः । केदारेषु च पश्यन्तः के दारेषु विनिःस्पृहाः' इति दमय-
न्तीयमकात् ॥

अस्य तु ।

कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं केदारिकं गणे ॥ ११ ॥

अस्येति ॥ केदाराणां समूहः । 'केदाराद्यच्च' (४।२।४०) ॥ (२) ॥ चत् (४।२।४०) चुन् ॥ (१) ॥ क्षेत्राणां समूहः । 'मिक्षादिभ्यः-' (४।२।३८) इत्यण् ।—'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण्—इति मुकुटः । तन्न । 'अचित्त-' (४।२।४७) इति ठकस्तदपवादत्वात् ॥ ॥ (३) 'उञ् कवचिनध्व' (४।२।४१) चात् केदारादपि ॥ (४) ॥ चत्वारि 'क्षेत्रगणस्य' ॥

लोष्टानि लेष्टवः पुंसि

लविति ॥ लोष्टति । 'लोष्ट संघाते' (भा० आ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) पुंलिङ्गोऽप्ययम् । 'लेष्टः शण्डे(ठे)ऽपि लोष्टः स्यात्' इति वोपालितः ॥ (१) ॥ लिङ्यते, लिङ्गति, वा । 'लिङ्ग गतौ' (तु० प० से०) । बाहुलकाच्चुन् ।—'कृत्वादयश्च'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (२) ॥ द्वे 'मृत्तिकाखण्डस्य' ॥

कोटिशो लोष्टभेदनः ।

कविति ॥ कोटिना अग्रेण इति 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । कोटिरस्यास्तीति वा । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः ॥ (१) ॥ लोष्टानां भेदनः ॥ (२) ॥ द्वे 'लोष्टभेदनकाष्ठस्य' 'हेगा' इति ख्यातस्य ॥

प्राजनं तोदनं तोत्रम्

प्रेति ॥ प्रवीयतेऽनेन 'अज गतिकेपणयोः' (भा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) । 'वा यौ' (२।४।५७) इति वी न ॥ (१) ॥ तुद्यतेऽनेन 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ 'दात्री-' (३।२।१८२) इति घृन् । 'तोत्रं तु प्राजने वेणुकेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥ त्रीणि 'वृषभादिप्रेरणदण्डस्य' ॥

खनित्रमवदारणम् ॥ १२ ॥

खेति ॥ खन्यतेऽवदार्यतेऽनेन । 'खन खनने' (भा० उ० से०) । 'अर्तिलधू-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥ अवदार्यतेऽनेन । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ द्वे 'कुहालादेः' ॥

दात्रं लवित्रम्

देति ॥ दाख्यते । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । 'दात्री-' (३।२।१८२) इति घृन् ॥ (१) ॥ ल्यतेऽनेन । 'ल्य' (क्र्या० उ० से०) । 'अर्ति-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (२) ॥ द्वे 'लवित्रस्य' ॥

आबन्धो योत्रं योक्त्रम्

आवेति ॥ आबध्यतेऽनेन । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घृन् ॥ (१) ॥ य्यूते-

ऽनेन । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'दात्री-' (३।२।१८२) इति घृन् ॥ (२) ॥ युज्यतेऽनेन । 'युजिर् योगे' (उ० उ० अ०) घृन् (३।२।१८२) ॥ त्रीणि 'वृषादेर्गले युगबन्धनस्य' ॥

अथो फलम् ।

निरीशं कुटकं फालः कृषिकः

अथविति ॥ फलति । 'निफला विशरणे' (भा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'फलं हेतुफले जातीफले फलकस्ययोः । निफलायां च कङ्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः । फली फलिन्याम्' इति हैमः । स्वामी तु 'हलम्' इति पठित्वा 'हलप्रकरणमारब्धम्' इति व्याख्यत् ॥ (१) ॥ ईशाया निर्गतम् । 'निरादयः' (वा० २।२।१८) इति समासः । स्वामी तु 'निष्कान्ता ईषास्मात्' इति विग्रह्य 'निरीषम्' इति मूर्धन्यान्तं पपाठ ॥ (२) ॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ मुकुटस्तु—कूटयति छिनत्ति । 'कूट छेदने' (चु० उ० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । कूटम् । ततः स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)—इति वदन् (कूटकम्) दीर्घादि मन्यते । अत्र पचाद्यच् (३।१।१३४) उचितः । न तु कः । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात् ॥ (३) ॥ फालयति । 'निफला विशरणे' (भा० प० से०) । ण्यन्तादच् (३।१।१३४) । 'फाल उत्कृतौ । क्लीवं सीरोपकरणे पुंसिशंकरसीरणोः' () ॥ (४) ॥ कृषति । 'कृष विलेखने' (तु० उ० अ०) । 'कृषिवृश्चोः किकन्' (उ० २।४०) । 'कृषिकाकृषिकौ फालकृषकौ' इति रुद्रात् त्रियामपि ॥ कुनि (उ० २।३२) तु कृषकः । स्वामी तु—'शिल्पिनि घृन्' (३।१।१४५)—इत्याह । तन्न । फलस्य शिल्पित्वाभावात् । परिगणनाच्च । 'कृषकः पुंसि फाले स्यात्कर्षके लमिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥ पञ्चापि 'फालस्य'—इति कलिङ्गः—द्वयं यत्र काष्ठे फालो निबध्यते तस्य । अन्यद्वयं तु फालस्य—इति स्वामी ॥

लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥

गोदारणं च सीरः

लेति ॥ लङ्गति । 'लङ्ग गतौ' (भा० प० से०) । बाहुलकात्कलच् । दीर्घश्च ।—'कलम्बा(म्बला)दयश्च'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'लाङ्गली तोयपिप्पल्यां क्लीवं तु कुशमान्तरे । गोदारणे वृणराजगृहदारविशेषयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ हलति । 'हल विलेखने' (भा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ 'ज्वलति-' (३।१।१४०) इति णे 'हलः' अपि । 'हलः फालवहः सीता' इति विक्रमादित्यः ॥ (२) ॥ गां भूमिं दारयति । ल्युट् (३।३।११३) ।—गौर्भूमिर्दार्यतेऽनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । नन्यादि (३।१।

१—स्वामिग्रन्थे तु 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः'—(उ० २।३२)—

इलेव पाठो दृश्यते ॥

१३३) ल्युर्वासुकुटः । तत्र । ल्योः कर्तरि विधातात्करणेऽ-
संभवात् ॥ (३) ॥*॥ सिनोति, सीयते, वा । 'बिन् बन्धने'
(स्वा० उ० अ०) । 'सूक्ष्मिचीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति
कन् दीर्घत्वं च । 'हलतिगमकौ सीरौ' इति दन्त्यादौ
रभसः । 'सीरः स्यादंशुमालिनि । लाङ्गले' इति हैमः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'हलस्य' ॥

अथ शम्या स्त्री युगकीलकः ।

अथेति ॥ शम्यतेऽनया । 'शम उपशमे' (दि० प०
से०) अग्न्यादिः (उ० ४।११२) ॥ (१) ॥*॥ युगस्य कीलः
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युगस्य
कीलके' ॥

ईशा लाङ्गलदण्डः स्यात्

इति ॥ ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रमुशंकरयोरीशः स्त्रियां
लाङ्गलदण्डके' इति तालव्यान्ते रुद्ररभसौ । 'ईशः स्वामिनि
रुद्रे च स्यादीशा हलदण्डके' इति शान्ते विश्वः ॥*॥ ईपते ।
'ईष गत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।
१३५) उभयत्र करणे 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यो वा ।
'ईषा पेटी मञ्जूषा' इति मूर्धन्यान्ते चन्द्रगोमी ॥ (१)
॥*॥ लाङ्गलस्य दण्डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हलयुगयोर्म-
ध्यकाष्ठस्य' ॥

सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥

सीति ॥ सीयते । 'बिन् बन्धने' । (स्वा० उ० अ०)
क्तः (३।२।१०२) षष्ठोदरादिः (६।३।१०९) ।—स्यति भुव-
म् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) (बाहुलकात्) क्तः
'धुमास्था-' (६।४।६६) इतीलम्—इति मुकुटः । तत्र ।
'यतिस्यतिमास्था-' (७।४।४०) इति विशेषविहितेनेत्वेन
बाधात् । 'सीता लाङ्गलरेखा स्याद्वयोमगङ्गा च जानकी'
इति दन्त्यादौ रभसः । 'सीता जनकजागङ्गाभेदयोर्हलप-
द्धतौ' इति दन्त्यादौ हैमः ॥*॥ शेते स्म । 'शीङ् खप्ते'
(अ० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ।
'शीता नमःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशाननरिपोः
सहधर्मिणी च । शीतं सृष्टं हिमगुणे च तदन्विते च
शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः' इति तालव्यादौ धर-
णिः ॥ (१) ॥*॥ लाङ्गलस्य पद्धतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'लाङ्गलकृतरेखायाः' ॥

पुंसि मेधिः खले दारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने ।

प्विति ॥ मेध्यन्ते पशवोऽत्र । 'मेधु संगमे' (भ्वा०
उ० से०) इन् (उ० ४।११८) । स्वामी तु—'मेधिः' इति
पठति । तत्र 'मेधु संगमे' इति धातुर्बोध्यः ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'धान्यखले पशुबन्धनस्तम्भस्य' ॥

आशुर्वीहिः पाटलः स्यात्

आश्विति ॥ अश्रुते । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) ।
'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'आशुस्तु व्रीहिशीघ्रयोः' इति
हैमचन्द्रः । 'तृणबीजं तु श्यामाको, व्रीहिराशु च पाटलः'
इति (पर्याये) क्लीबमाशु । 'आशु स्याद्व्रीहिशीघ्रयोः' इति
रत्नमालायामपि क्लीबम् ॥ (१) ॥*॥ वर्हत्युपचयं गच्छति ।
'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।
१२०) इति इन् । षष्ठोदरादिः (६।३।१०९) । व्रीयते ।
'व्रीड् गत्याम्' (दि० आ० अ०) । बाहुलकाद् हिक्, वा ॥
(२) ॥*॥ पाटं लाति । कः (३।२।१३) । पाटलो वर्णोऽस्या-
स्ति, इति वा ॥ (३) ॥*॥ पाटलः, व्रीहिः, आशु, च इति
नामत्रयम् । आशुनामा व्रीहिः पाटल उच्यते इति नामद्वय-
म्—इति सुभूतिः । 'आशुव्रीहौ पाटलो ना श्वेतरक्तेऽन्यलि-
ङ्गवान्' इति रुद्रः ॥*॥ त्रीणि 'षष्टिकादेः' ॥

सितशूकयवौ समौ ॥ १५ ॥

सीति ॥ सितं शूकं यस्य, इति मध्यतालव्यः ॥*॥—
(सितशूकः) द्वितालव्यः—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ यौति ।
यूयते वा । अच् (३।१।१३४) । अप् (३।३।५७) वा० ।
'यवो धान्येऽपृथक्कतौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यवा-
नाम्' ॥

तोक्मस्तु तत्र हरिते

तविति ॥ तकति । तक्वते वा 'तक सहने हासे च'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकान्मः, ओलम्, च । ('तोक्मं
कर्णमले, पुंसि हरिते च हरिद्वे' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'अपक्वयवस्य' ॥

कलायस्तु सतीनकः ।

हरेणुखण्डिकौ चासिन्

केति ॥ कलमयते 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) अण्
(३।२।१) ।—कं वातं लाति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः ।
'आतः-' (७।३।३३) इति युक्—इति मुकुटः । तत्र । णिति
परे विहितस्य युक् के अप्रसज्जात् ॥ (१) ॥*॥ सति
जीवे इनः प्रभुः । 'संज्ञायाम्' (२।१।४४) इति समासः ।
'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्यलक् । सतीनं वायुं करोति । 'अ-
न्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ।—प्रज्ञायणि (५।
४।३८) 'सतीनकः' अपि—इति माधवी ॥ (२) ॥*॥
हरति । 'हृज् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'कृह्भ्यामेणुः'
(उ० २।१) । 'हरेणुः स्त्री रेणुकायां स तु पुंसि सतीनके' इ-
ति रभसात्पुंसि ॥ (३) ॥*॥ खण्डोऽस्यास्ति । 'अत इनिठनौ'
(५।२।११५) इति ठन् ॥ (४) ॥*॥ 'कलायन्निकटः प्रोक्तः
सतीनो वर्तुलो मतः । हरेणुरङ्कटो ज्ञेयः' इति व्याडिः ॥*॥
चत्वारि 'रेणुकस्य' ॥

कोरदूषस्तु कोद्रवः ॥ १६ ॥

कोरेति ॥ कोरं रुधिरं दूषयति । 'दूष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । प्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । विच् (३।२।७२) । द्रवति । 'द्रु गतो' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । कौश्वासौ द्रवश्च । केन वायुना द्रवति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥ द्वे 'कोद्रवस्य' ॥

मङ्गल्यको मसूरः

मेति ॥ मङ्गले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ मस्यति, मस्यते वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'मसे-रुन्' (उ० ५।३) इत्यूरनि दीर्घमध्यः ।—'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (ऊ० ४।९०) इत्यूरः—इति मुकुटस्त्वैतत्सूत्रा-ज्ञानमूलकः 'मसेध्व' (उ० १।४३) इत्यूरनि ह्रस्वमध्यश्च । 'वेद्यायां त्रीहिभेदे च मसूरा मसुरा त्रियाम् । मसूर-मसुरौ पुंसि द्वैवेतावपि चैतयोः' इति रभसः ॥ (२) ॥ द्वे 'मसूरस्य' ॥

अथ मकुष्ठकमगुष्टकौ ।

वनमुद्गे

अथेति ॥ मङ्कति, मङ्कयते वा । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः, नुमभावश्च । तिष्ठति । 'ष्ठा गति-निवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । कुन् (उ० २।३२) । मकुट-श्वासौ स्थकश्च । 'पूर्वपदात्' (८।३।१०६) इति पलम् । मु-कुटस्तु—आद्यचमुकारमाह ॥ विश्वमेदिन्योस्तु 'मुकुष्टो त्रीहिभेदे स्यात् (मकुष्टो मन्थरेऽन्यवत्)' इति टवर्गद्विती-यान्तः ॥ (१) ॥ मिनोति । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) । 'भृमृशीङ्' (उ० १।७) इत्युः । मयश्वासौ स्थकश्च । मुकुटस्तु—मयति । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । मयो गन्ता । तस्य स्तकः प्रतिव-न्धकः । 'ष्टक प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । मयस्य स्तको मयष्टकः । नैरुक्तो वर्णविकारः—इत्याह । तत्र 'मयते' इत्युदितत्वात् । घः (३।३।११८) अप्ययुक्तः । तस्य कर्तर्यविधानात् ॥ (२) ॥ वनस्य मुद्गः ॥ (३) ॥ त्रीणि 'वनमुद्गस्य' 'मोट' इति ख्यातस्य ॥

सर्षपे तु द्वौ तन्तुभकदम्बकौ ॥ १७ ॥

सेति ॥ सरति लेहोऽस्मात् । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्तेरपः पुक्च' (उ० ३।१।४१) इत्यपः पुगागमश्च । 'सर्षपः स्यात् सरिषपः कुटस्नेहश्च तन्तुभः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥ तन्तुना भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० से०) । 'उपि-' (३।२।४) इति कः ॥ स्वामी तु—तुदति । तु-न्तुभः—इत्याह । बाहुलकादुभच् । पृषोदरादिः (६।३।

१०९) ॥ (२) ॥ कन्दति, कन्दयति, वा । 'कदि हिंसा-याम्' (कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० अ०) । 'कृक-दिकृदिकृटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) । अनिलत्वात् नुम् । स्वार्थे कन् । (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥ त्रीणि 'सर्ष-पस्य' ॥

सिद्धार्थस्त्वेष धवलः

सीति ॥ सिद्धोऽर्थोऽस्मात् । 'सरिषपः' सिते तस्मिन् रक्षोघ्नो भूतनाशनः' इति रभसः । 'सिद्धार्थस्तु पुमान् शाक्यसिंहे च सितसर्षपे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ एकम् 'श्वेतसर्षपस्य' ॥

गोधूमः सुमनः समौ ।

गविति ॥ गुध्यति, गुध्यते, वा । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'गुधेरुमः' (उ० ५।२) । 'गोधूमो नागरञ्जे स्यादोषधित्रीहिभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ सुपु मन्वते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'गोधूमसुमनौ समौ' इति रभसः ॥ (२) ॥ द्वे 'गोधूमस्य' ॥

स्याद्यावकस्तु कुलमासः

येति ॥ यौति 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'कृवादि-भ्यो वुन्' (उ० ५।३।५) । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (१) ॥ कुलं मस्यति 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३।१०९) । दन्त्यान्तः इति मुकुटः ॥ कुस्तितो मापः । 'कुलमापो यावकः पुंसि' इति मूर्धन्यान्तेषु रभसः ॥ (२) ॥—कुलमापोऽर्धस्त्रिगो यवादिः—इति स्वामी ।—शूकशून्यो यवादिः—इति रक्षि-तादयः ॥ द्वे 'अर्धस्त्रिगस्य यवादेः' ॥

चणको हरिमन्थकः ॥ १८ ॥

चेति ॥ चण्यते । 'चण दाने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥—हरीणां मन्थं जनयति । 'अ-न्येष्वपि' (३।२।१०१) इति डः—इति मुकुटः । तत्र । 'हरिमन्थजः' इति पाठप्रसङ्गात् । हरिभिर्मन्थते । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ द्वे 'चणकस्य' ॥

द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ।

द्वाविति ॥ निष्फलस्तिलः । 'तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ' (वा० ४।२।३६) ॥ (१) ॥ (२) ॥ 'जर्तिलः' अपि । 'जर्तिलः कथ्यते सद्भिररण्यप्रभवस्तिलः ॥ द्वे 'तैलही-नतिलस्य' ॥

क्षवः क्षुधाभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी ॥ १९ ॥

क्षेति ॥ क्षौति । 'क्षु शब्दे' (अ० प० से०) । पर्थ्यः । अच् (३।१।१३४) । ('क्षवः क्षुते राजिकायाम्' इति मेदि-

नी) ॥ (१) ॥*॥ क्षुधामभिजनयति । नन्धादिः (३।१।१३३) ॥*॥—क्षुतमभिजनयति । 'क्षुताभिजननः'—इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ राजति, राजयति वा । कुन् (उ० २।३२) ॥ (३) ॥*॥ कृष्णैव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥*॥ अस्वरस्येयम् । अण् (४।३।१२१) । अस्यति वा । 'असेरन्' (उ० १।४२) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥ (५) ॥*॥ पक्ष 'कृष्णसर्पस्य' 'राई' इति ख्यातस्यः ॥

स्त्रियौ कङ्कुप्रियङ्गु द्वे

स्त्रीति ॥ कमन्नति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । प्यन्तो वा । मृगधादिलात् (उ० १।३७) कुः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । कं सुखं गच्छति । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्वादिलात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (१) ॥*॥ एवं प्रियं गच्छति ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'प्रियङ्गोः' ॥

अतसी स्यादुमा क्षुमा ।

अतेति ॥ अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'अत्यविचमि—' (उ० ३।१।१७) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ उं शिवं माति, मिमीते, वा । 'मा' (अ० प० अ०) 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । अवते, ऊयते, वा । 'ऊङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'विभाषा तिलभाषोमा—' (५।२।४) इति निपातान्मक् इति वा । 'उमातसी हैमवतीहरिद्राकीर्तिकान्तिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्त्रौति, क्षूयते, वा । 'डु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकान् मक् । 'अर्तिस्तुसुहु-सु—' (उ० १।१।४०) इति मन् वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः—क्षुवते—इति मुकुटस्य प्रमादः । क्षौतेरादादिकत्वात् । 'क्षुमातसीनीलिकयोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतस्याः' ॥

मातुलानी तु भङ्गायाम्

मेति ॥ मायास्तुला । मातुलमानयति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) गतौ वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीष् (४।१।१४) । मातुलस्य धत्तुरस्य स्त्रीव वा । 'मातुलोपाध्याययोर्ङाणानुको' (वा० ४।१।४९) ॥ (१) ॥*॥ भज्यते । अनया वा । 'भजो आमर्दने' (रु० प० से०) । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति 'हलश्च' (३।३।२१) इति वा घञ् । 'तरङ्गभेदयोर्मङ्गो भङ्गा शस्यशणाह्वये' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणाख्यशस्यभेदस्य' ॥

व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥

व्रीति ॥ व्रीहिविशेषः । अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अणश्च' । 'धान्ये नित्' (१।८।९) इत्युः । 'अणुर्ब्रह्मलपयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चीना' इति ख्यातस्य ॥

किंशारः शस्यशूकं स्यात्

किमिति ॥ किञ्चित् कुत्सितं वा शृणाति । 'शू हिंसाम्' (क्या० प० से०) । 'किंजरयोः श्रिणः' (उ० १।४) इत्युण् । 'अथ किंशारुर्धान्यशूके शरेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शस्यस्य शूकम् ।—शस्यस्य शूकः—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यवाद्यग्रस्य' ॥

कणिशं शस्यमञ्जरी ।

केति ॥ कणयः कणाः सन्त्यस्य । लोमादिलात् (५।२।१००) शः । कणिनं स्वावयवं श्यति वा । 'शो तनूकरणे' दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'कणिशो धान्यशीर्षके' इति तालव्यान्ते रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ शस्यस्य मञ्जरी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धान्यमञ्जरीयाः' ॥

धान्यं व्रीहिः स्तम्बकारिः

धेति ॥ धाने पोषणे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'धान्यं तु व्रीहौ धान्याके' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ व्रीणाति । 'व्री वरणे' (क्या० प० अ०) । व्रीहिशा-ल्योर्ढक् (५।२।२) इति ज्ञापकाद् हिक् । 'व्रीहिः सामान्य-धान्ये स्यादाशुधान्ये च पुंस्यम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्तम्बं करोति । 'स्तम्बशकृत्तोरिन्' (३।२।२४) । व्रीहिसाहचर्यात्पुंस्त्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धान्यसामान्यस्य' ॥

स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥

स्तेति ॥ तिष्ठति । अत्र वा । 'घा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्यः स्तोऽम्बजवकौ' (उ० ४।९६) ॥ (१) ॥*॥ गवनम् । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'संपदादिक्लिप्' (वा० ३।३।१०८) । तुक् (६।१।७१) । गुतं छद्यति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ आदिना व्रीहियवादिग्रहः ॥*॥ द्वे 'यवादीनां मूलस्य' ॥

नाडी नालं च काण्डोऽस्य

नेति ॥ नल्यनेन । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । नालयति । अच् (३।१।१३४) वा । डलयोरेकत्वम् । गौरादिः (४।१।४१) । 'नाडी कुहन-चर्यायां घटिकागण्डद्वयोः । नाले गुणान्तरे स्नायौ' इति हैमः

१—धान्यपदेन सप्तदश धान्यान्युच्यन्ते । व्रीहि (१) यव (२) मसर (३) गोधूम (४) सुद्ग (५) माष (६) तिल (७) चणक (८) अणु (९) प्रियंगु (१०) कोद्रव (११) मकुष्ठक (१२) कलाय (१३) कुलथ (१४) पठ (१५) सर्पप (१६) अतसी (१७) इति सप्तदश—इति मुकुटः ॥ महाभाष्ये (५।२।४) सूत्रे तु 'शनसप्त-दशानि धान्यानि' इत्युक्तम् ॥ २—गुणान्तरे चर्मरज्जुविशेषः । तत्र यथा 'नाडीभिर्नहते युगम्' —इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । 'व्रणान्तरे' इति पाठ आसीत् ॥

॥ (१) ॥*॥ 'नालं काण्डे मृणाले च नाली शाककलम्बके'
इति च (हैमः) ॥ (२) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । 'अमन्ताङ्गः' (उ० १।१।१४) । बाहुलकादीर्घः ।
काण्यते वा । 'काण्डो नालेऽधमे वर्गे ह्रस्वन्येऽवसरे शरे ।
सह श्लाघाम्बुषु स्तम्बे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अस्य गुच्छस्य
॥*॥ त्रीणि 'तृणादिकाण्डस्य' ॥

पलालोऽस्त्री स निष्फलः ।

पेति ॥ पलति, पल्यते, वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलपञ्चिभ्यः कालम्' (उ० १।
१।१८) ।—बाहुलकात्—इति मुकुटस्य प्रमादः । पलमलति
वा 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।११) ॥
(१) ॥*॥ स काण्डः ॥*॥ एकम् 'धान्यरहितकाण्डस्य' ॥
कडङ्करो वुसं क्लीवे

केति ॥ गृणति 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) । गिरति ।
'गृ निगरणे' (तु० प० से०) वा अच् (३।१।१३४) । कडस्य
गरः । 'कडंगर—' (५।१।६९) इति निर्देशान्मुक् । यद्वा कडति ।
'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । कड् च
तदङ्गं च । कडङ्गं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः
(३।२।१३) ॥*॥ 'कडङ्कर' इति हरदत्तपाठे कृञ् धातुः ॥
(१) ॥*॥ वुसति 'वुस उत्सर्गं' । (तु० प० से०) । 'इगुपध'
(३।१।१३५) इति कः (वुसं दन्त्यमिति धातुप्रदीपः) ॥*॥
'वुषवेषतुषा रतोषाः' इति षमेदान्मूर्धन्यान्तमपि ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'पलालादिक्षोदस्य' ॥

धान्यत्वचि पुमांस्तुषः ॥ २२ ॥

धेति ॥ धान्यस्य लक् ॥ (१) ॥*॥ तुष्यति । 'तुष
तुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'इगुपध—' (३।१।१३६) इति
कः । 'तुषस्तु धान्यत्वचि विभीतके' इति हैमचन्द्रः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'तुषस्य' ॥

शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे

श्विति ॥ श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) ।
'उल्लाकादयश्च' इति साधुः । (उ० ४।४।१) । 'शूकोऽनुको-
शशुङ्गयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ श्लक्ष्णं कृशं च तत्तीक्ष्णं
च तदग्रं च ॥ (२) ॥*॥ किंशारोरन्यः शूको निर्दिष्टः । शू-
कधान्यशमीधान्यवेदार्थं वा पुनरुक्तः ॥*॥ द्वे 'तीक्ष्णाग्र-
धान्यस्य' ॥

शमी सिम्बा

शेति ॥ शाभ्यति । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) ।
अच् (३।३।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'शमी सकुफ-
लायां च शिम्बिकायां च वल्युलौ' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ समति 'षम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । 'उल्वादयश्च'

(उ० ४।९।५) इति साधुः ॥*॥—शिनोति 'शिन् निशाने'
(स्वा० उ० अ०) । ('शिम्बा' । 'शिमिः' 'शिम्बिः'
इत्यपि—) इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिम्बायाः'
'छिमि' इति व्यातायाः ॥

त्रिषुत्तरे ।

त्रीति ॥ उत्तरे बहुलीकृतान्ताः ॥

ऋद्धमावसितं धान्यम्

रिति ॥ ऋध्यते स्म । 'ऋधु वृद्धौ' (दि० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) 'ऋद्धं संपन्नधान्ये च सुसमृद्धे तु वाच्य-
वत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'रिद्धं' संसिद्धम् । राधेः
(स्वा० प० उ०)—इति स्वामी । तत्र पृषोदरादिः (६।३।
१०९) ॥ (१) ॥*॥ आवसीयते स्म । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि०
प० अ०) । कः (३।२।१०२) अवसानं प्राप्तम् । संपन्नं वा ।
रक्षार्थमाच्छादितं वा । तत्र आवस्यते स्म । 'वस आच्छाद-
ने' (अ० आ० से०) 'अवसितमृद्धे ज्ञातेऽपि (अवसानगते
च वाच्यलिङ्गं स्यात्)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मर्दानानन्तरमपनीततृणस्य बहुलीकरणयोग्यस्य
धान्यराशेः' ॥

पूतं तु बहुलीकृतम् ॥ २३ ॥

ष्विति ॥ पूयते स्म । 'पूल् पवने' (क्या० उ० से०) ।
कः (३।२।१०२) । 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुली-
कृते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बहु मानं लाति ।
कः (३।२।३) अवहुलं बहुलमकारि ॥ (२) ॥*॥ 'राशी-
कृतस्य' । (हैमे तु 'धान्यमावसितं रिद्धं तत्पूतं निर्वुसीकृ-
तम्' इत्युक्तम्) ॥

माषादयः शमीधान्ये

मेति ॥ 'माषो मुद्रो राजमाषः कुलत्थश्चणकस्तिः ।
काकाण्डश्चीवर इति शमीधान्यगणः स्मृतः' इति रत्नकोषः
॥*॥ शमीप्रभवं धान्यम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माषादिश-
मीधान्यस्य' ॥

शूकधान्ये यवादयः ।

श्विति ॥ शूकयुक्तं धान्यम् ॥ (१) ॥*॥ आदिना गो-
धूमादिः । एकम् 'यवादिशूकधान्यस्य' ॥

शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च

शेति ॥ शाब्जते । 'शाडू आल्लव्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
डलयोरैक्यम् । इन् (उ० ४।१।१६) । शाल्यते वा । 'शल
चलने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।
१३९) । 'शालिस्तु गन्धोलौ कलमादिषु' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ 'षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते' (५।१।९०) ॥ एकम्
'शाल्यादीनाम्' ॥

१—'राजार्थम्' इति पाठ आसीत्, परंतु स्वामिग्रन्थे हैम-
न्याख्यायां च इष्टा अनुकूलवाचं धृतः ॥

पुंस्यमी ॥ २४ ॥

प्विति ॥ अमी माषाद्याः ॥

तृणधान्यानि नीवाराः

त्रिति ॥ तृणानीव धान्यानि । अकृष्टोत्पन्नत्वात् ॥ (१) ॥ नि त्रियन्ते । 'वृश् वरणे' (स्वा० उ० से०) 'नौ वृ धान्ये' (३।३।४८) इति घञ् । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । 'स्यास्त्रीवारो वणिजके वास्तव्येऽपि च दृश्यते' इति विश्वः ॥ (२) ॥ बहुवचनेन द्यामाकादिग्रहः ॥ द्वे 'तृणधान्यानाम्' ॥

स्त्री गवेधुर्गवेधुका ।

स्त्रीति ॥ गवा जलेन तत्र वा एधते । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । मृगध्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः ॥ (१) ॥ स्त्रायं कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।—गवे गवार्थं दीयते रक्ष्यतेऽसौ । 'देङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । मृगध्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः । नैरुक्तो दकारस्य डः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१३) इत्यलक् । 'गवेडुः'—इत्याह मुकुटः ॥ द्वे 'मुन्यन्नविशेषस्य' ॥

अयोग्रो मुसलोऽस्त्री स्यात्

अयविति ॥ अयोऽग्रेऽस्य ॥ (१) ॥ मुस्यति अनेन वा । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । 'वृषादिभ्यश्च' (उ० १।१०६) इति कलच् । 'मुसलं स्यादयोग्रे च पुनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाख्युपर्णाग्रहगोधिकयोरपि' इति विश्वमेदिन्या ॥ (२) ॥ द्वे 'मुसलस्य' ॥

उदूखलमुलूखलम् ॥ २५ ॥

उद्विति ॥ ऊर्ध्वं च तत् खं च । ऊर्ध्वखं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।४) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'उदूखलं गुगुलौ स्यादुलूखलेऽपि न द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ द्वे 'उलूखलस्य' ॥

प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री

प्रेति ॥ प्रस्फोट्यतेऽनेन । 'स्फुट विकसने' (भ्वा० आ० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥ शूर्पयति, शूर्पयतेऽनेन वा । 'शूर्प माने' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पुंसि-' (३।३।१०८) इति घोवा । 'शुभशतकिंशरुर्षाञ्जिकम्' इति शमेदात्तालव्यादिः ॥ 'सूर्पे च' इति पाठादित्यादिरपि ॥ (१) ॥ द्वे 'शूर्पस्य' ॥

चालनी तितउः पुमान् ।

चेति ॥ चाल्यते । अनया वा 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । प्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'शुद्धच्छिद्र-शतोपेतं चालनं तितउः स्मृतः' इति कालः ॥ (१) ॥ द्वे तनोति । तन्यते वा । अनेन वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'तनोतेर्ड उः सन्वच्' (उ० ५।५२) । 'चालनं तितउ

प्रोक्तम्' इति क्लीवकाण्डे रत्नकोषः । 'नस्त्री तितउ चालनी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥ द्वे 'चालन्याः' ॥

स्यूतप्रसेवौ

स्थिति ॥ सीव्यते स्म । 'पिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । क्तः (३।३।१०२) । 'च्छ्रोः-' (६।४।१९) इत्यृट् ॥ 'स्योनप्रसेवौ' इति मुकुटः । तत्रौणादिको नः । 'स्योनस्यूतप्रसेवकाः' इति रभसः ॥ (१) ॥ प्रसीव्यते 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । 'प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यूतयोर्दंतौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ द्वे 'वस्त्रशणादि-निर्मितस्य' 'थैला' इति ह्यातस्य ॥

कण्डोलपिटौ

केति ॥ कण्ठ्यते । 'कडि भेदने' (तु० प० से०) । 'पिटिकडिकण्डिभ्य ओलच्' (उ० १।६६) ॥ (१) ॥ पिटति । 'पिट शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० प० से०) । कर्मकर्तरि 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ कुनि (उ० २।३२) 'पिटकः' अपि ॥ 'पिण्डः'—इति खामी । तत्र पिण्ड्यते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पिण्डो बोले बले सांद्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिंहकयोरपि । ओण्ड-पुष्पे च पुंसि स्यात्क्लीवमाजीवनायसोः । पिण्डी च पिण्डत-गरेऽलावूखर्जुरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ द्वे 'वंशादिनिर्मितभाण्डस्य' ॥

कटकलिङ्गकौ ॥ २६ ॥

केति ॥ कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि किलिजेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां तु कटौ मता' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ किल्यतेऽनेन । 'किल श्वैलक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । वेत्रवीरणादिः । किलेर्जातः । जनेः 'पञ्चम्यामजतौ' (३।२।९८) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—'तत्पुरुषे-कृति-' (६।३।१४) इति (द्वितीयायाः) अलक्—इति मुकुटः । तत्र । कृद्योगे षष्ठा विशेषविधानात् ॥ (२) ॥ द्वे 'वंशादिविकारस्य' ॥

समानौ

सेति ॥ 'समानौ' इति पूर्वेषु त्रिष्वप्यन्वेति ॥

रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ।

रेति ॥ रसाः सन्यस्याम् । मनुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥ पाकस्य स्थानम् ॥ (२) ॥ महच्च तदनश्च—(अन-सोपकरणं लक्ष्यते ।) 'अनोऽमायः-' (५।४।९४) इत्यादिना

१—उज्ज्वलदत्तादिग्रन्थे तु 'कपिगण्डिकटपिभ्य ओलच्' इत्यानुपूर्वी दृश्यते । तस्माद्बाहुलकादोलच् ।

टच् ।—महदोनोऽस्य—इति स्वामी । तत्र । ‘अनोऽमायः—’
इति तत्पुरुषसमासान्तोपन्यासविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘पाकस्यानस्य’ ॥

पौरोगवस्तदध्यक्षः

पाविति ॥ पुरः पूजिता गौर्भूमिः । पुरोगवी । ‘गोरत-
द्धित’ (५।४।९२) इति टच् । तस्या अयम् ‘तस्येदम्’ (४।
३।१२१) इत्यण् । यद्वा पुरः प्रथमं याच्यवस्तुषु गौर्नैत्रमस्य ।
पुरोगुः । ‘गोस्त्रियोः—’ (१।२।४८) । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।
३८) ॥ (१) ॥*॥ तस्याध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘महानसा-
धिकृतस्य’ ॥

सूपकारास्तु वल्लवाः ॥ २७ ॥

आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ।

खिति ॥ शोभना आपोऽस्मिन् । ‘ऋक्पूर—’ (५।४।७४)
इत्यः । ‘कुसुयुभ्यश्च’ इत्यपोऽत ऊत् । सवति रसान् । ‘घु
प्रसवादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘सुश्रुभ्यां निच्’ (उ० ३।२६)
इति पो दीर्घश्च ।—‘युकुसूनां किञ्च’—इत्यपाणिनीयम् । सूपं
करोति । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।११) ॥ (१) ॥*॥ वल्लनम् । ‘वल्ल
संवरणे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘वल्लिः’ सौत्रो वा प्रीतौ ।
भावे घञ् (३।३।१८) । वल्लोऽस्यास्ति । ‘अन्येभ्योऽपि—’
(वा० ५।२।१०९) इति वः । वल्लं वाति । ‘आतोऽनुप—’
(३।२।३) इति कः । ‘वल्लवः सूपकारे स्याद्भीमसेने च गोदु-
हि’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ अरालं कुटिलं चरन्ति ‘चरति’
(४।४।८) इति ठक् ॥ (३) ॥*॥ अन्यो भक्तं शिल्पं येषाम् ।
‘शिल्पम्’ (४।४।५५) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ सूदन्ति छागा-
दीन् । ‘षूद हिंसायाम्’ (जु० उ० से०) । अच् (३।१।
१३४) । कः । (३।१।१३५) वा । ‘सूदस्तु कथितः सूपकारे
च व्यञ्जनान्तरे’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ ओदनं
शिल्पं येषाम् । ‘शिल्पम्’ (४।४।५५) इति ठक् ॥ (६) ॥*॥
गुणयते । ‘गुण निमन्त्रणे’ (जु० उ० से०) अदन्तः । अच्
(३।१।१३४) । ‘गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये ।
त्यागे शौर्यादिसंस्थादिसत्त्वाद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि
बुद्ध्यां च’ (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त ‘पाककर्तुः’—
आद्यद्वयं व्यञ्जनकारस्य—इति स्वामी ॥

आपूपिकः कान्दविको भक्षकारः

आप्तिविति ॥ अपूपाः पण्यमस्य । ‘तदस्य पण्यम्’ (४।
४।५१) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कन्दौ संस्कृतं । ‘संस्कृतं

१—इदं च ‘अत उत्’ इत्यन्तमसंगतम् । ‘न पूजनात्’ (५।
४।६९) इत्यनेन समासान्तनिषेधस्य दुर्बार्त्तात् । ‘कुसुयुभ्यश्च’ ।
इति वार्तिकस्यापि भाष्यादावभावात् निर्मूलत्वात् । अत एवैतज्जन-
केनापि सिद्धान्तकौमुद्यां हलन्तनपुंसकप्रकरणे ‘स्वप्’ शब्द उदा-
हृतः ॥ २—‘चरति’ इत्यत्र ‘तेन’ इत्यनुवृत्तेः सर्वसंमतत्वेन चि-
न्त्यमेतत् ॥

भक्षाः’ (४।२।१६) इत्यण् । कान्दवं पण्यमस्य । ठक् (४।
४।५१) ॥ (२) ॥*॥ भक्षं करोति । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।११)
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘भक्ष्यकारस्य’ ॥

इमे त्रिषु ॥ २८ ॥

इम इति ॥ इमे पौरोगवादयः ॥

अश्मन्तमुद्धानमधिभ्रयणी चुल्लिरन्तिका ।

अश्मेति ॥ अश्मनोऽयन्तोऽत्र । शकन्धादिः (वा० ६।
१।९४) । ‘अश्मन्तमशुभे चुल्ल्यां मरणेऽनवधावपि । क्षेत्रेऽ-
पि’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ ‘अस्वन्तः’ इति पाठे असू-
नामन्तोऽत्र ॥ (१) ॥*॥ उद् धीयतेऽत्र ‘धावः’ (जु० उ०
अ०) ल्युट् (३।३।११७) । ‘उद्धानमुद्गते वाच्यलिङ्गं चुल्ल्यां
नपुंसकम्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ ‘उद्धानम्’ इति
पाठे तु—उद्धान्यतेऽत्र । ‘ध्मा शब्दादौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ अधिभ्रयतेऽत्र ‘श्रीन्
पाके’ (क्या० उ० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ।
ढीप् (४।१।१५) ॥ (३) ॥*॥ चुल्लयतेऽत्र । ‘चुल्ल भावक-
रणे’ (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । ‘चुल्लतेऽत्रा-
मिरिति वा’ । ‘चुद प्रेरणे’ (जु० प० से०) । बाहुलकात्किञ् ।
‘कृदिकारात्’ (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् ॥ (४) ॥*॥
अन्यतेऽत्र । ‘अति वन्धने’ (भ्वा० आ० से०) । ण्वल्
(३।३।१०९) । ‘अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शतलौषधौ ।
चुल्ल्यां ज्येष्ठभगिन्यां च नाव्योक्तौ कीर्त्यतेऽन्तिका’ (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘चुल्लयाः’ ॥

अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्यपि ॥ २९ ॥

हसन्यपि

अङ्गेति ॥ अङ्गारा धीयन्तेऽस्याम् । धावः (जु० उ० अ०)
ल्युट् (३।३।११६) । ‘टिड्ढा—’ (४।१।१५) इति ङीप् ।
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ अङ्गाराणां शकटी ॥ (२)
॥*॥ हसति । ‘हसे हसने’ (भ्वा० प० से०) । ‘लटः शट्-’
(३।२।१२४) । ‘शप्ठ्यनोः’ (७।१।८१) इति जुम् । ‘हस-
न्त्यङ्गारधान्यां च मल्लिकाशकिनीभिदोः’ इति विश्वः ॥ (३)
॥*॥ ‘कृत्यल्युटः’ (३।३।११३) इति ल्युट् । ‘टिड्ढा—’
(४।१।१५) इति ङीप् ॥ (४) ॥*॥ चलारि ‘अङ्गारशक-
ट्याः’ ‘बोरसी’ इति ख्यातायाः ॥

अथ न स्त्री स्यादङ्गारः

अथेति ॥ अङ्गति । ‘अगि गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘अ-
ङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्’ (उ० ३।१३४) । अङ्गमियति वा ।
‘ऋ गतौ’ (जु० प० अ०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।११) । ‘अङ्गार-

१—स च साक्षिनिर्मिश्र । तत्र सामो यथा—‘अङ्गारतु-
म्बितमिव व्यथमानमास्ते’ इति । निरसौ यथा—‘कलङ्कसत्रलो
व्रजति मलिनाङ्गारतुलनाम्’ इत्यादि प्रयोगः—इति मुकुटः ।

मुत्सुके न व्री पुंलिङ्गस्तु महीधुते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'अङ्गारस्य' ॥

अलातमुत्सुकम् ।

अलेति ॥ लानम् । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । क्तः
(३।३।११४) । न लातमस्य ॥ (१) ॥*॥ ओषति । 'उष
दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'उत्सुकदर्वि-' (उ० ३।८४) इति
साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अर्धदग्धकाष्ठस्य' ।—त्रयोऽपि
पर्यायाः—इति मुकुटः ॥

क्लिवेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रः

क्लीति ॥ अम्बरीषेऽत्र वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ०
से०) । 'अम्बरीषः' (उ० ४।२९) इति साधुः—'शिरीषा-
दयश्च'—इति त्वपाणिनीयम् । 'अम्बरीषपुरुषोपरौषधम्'
इति षभेदान्मूर्धन्यान्तोऽयम् । 'अम्बरीषं' रणे भ्राष्ट्रे क्लीवं
पुंसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेऽपि च ।
आम्रातकेऽनुतापे च 'अनिमिषो मत्स्यदेवयोः' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ मृज्यतेऽत्र । 'भ्रस्ज पाके' (तु० उ०
अ०) । 'भ्रस्जिगमिनमि-' (उ० ४।१६०) इति घृन्घृद्धी ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'भर्जनपात्रस्य' ॥

ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥ ३० ॥

नेति ॥ स्कन्दिति । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प०
अ०) । 'स्कन्देः सलोपश्च' (उ० १।१४) इति कुः । 'वा'
इत्यस्यात्राप्यन्ययः । पक्षे स्त्रीसाहचर्यात् ॥ (१) ॥*॥ खिद्यते-
ऽस्यात् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । —'वा स्त्रियाम्'
इत्यन्यथात् 'स्वेदनः' अपि—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मद्यनिर्माणोपयोगिपात्रस्य' 'कराही' इति ख्यातस्य ॥
अलिंजरः स्यान्मणिकः

अलीति ॥ अलनम् । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प०
से०) । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इन् (उ० ४।
११८) वा । अलिं सामर्थ्यं जरयति, जृणाति, वा । 'जृष्
वयोहानौ' (भ्वा० प० से०) । 'जृ वयोहानौ' (क्र्या० प०
से०) वा । अण् (३।२।१) । अच् (३।१।१३५) वा ॥ (१)
॥*॥ मणति । 'मण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधा-
तुभ्यः-' (उ० ४।११८) इतीन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।
५) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महा-
कुम्भस्य' 'माट' इति ख्यातस्य ॥

कर्क्यालुर्गलन्तिका ।

केति ॥ कर्कणम् । 'कर्क हासे' () । घञ् (३।३।
१८) । कर्क राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।६१) 'कर्करी

भाण्डभेदे ना दर्पणे कठिने त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ आ लुनाति । 'लृञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०) । क्तिप्
(३।२।७६) ॥*॥ ह्रस्वपाठे आलाति 'ला दाने' (अ० प०
से०) । मितद्वदित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः । 'आलुर्गल-
न्तिकायां व्री क्लीवं मूले च मेलके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । शता
(३।२।१२४) । 'उगितश्च' इति ङीप् । (४।१।६) । 'शप्-
श्यनोः-' (७।१।८१) इति रुप् स्वार्थे कन् । (ज्ञापि० ५।४।
५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गलन्तिकायाः' 'करवती'
इति ख्यातायाः ।—कन्दोर्धृतपक्वनिष्काशनसाधनस्य—
इत्येके ॥

पिठरः स्थाल्युखा कुण्डम्

पीति ॥ पेटति । 'पिठ वन्दे' (भ्वा० प० से०) 'इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । पिठं राति । 'रा दाने' (अ०
प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥
तिष्ठत्यत्रौदनादि । 'घ्रा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'स्थाचति-' (उ० १।१।१६) इत्यालच् । स्थल्यत्र वा । 'छल
स्थाने' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादीण (३।१।४०) । 'जातेः
(४।१।६३) इति ङीष् । स्थालं च । 'स्थालं भाजनभेदेऽपि
स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ओ-
खति । 'उख गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति कः ॥*॥ ('उषा' इति) मूर्धन्यपाठे 'उष दाहे'
(भ्वा० प० से०) ॥ (३) ॥*॥ कुण्डयति । 'कुडि रक्षायाम्'
(तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।—कुणति । 'कुण
शब्दोपतापयोः' (तु० प० से०) । 'कुणादिभ्यः कित्' इति
ङः—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्राभावात् । 'क्वादेः कित्'
(उ० १।१।१५) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'कुण्डमभ्यालये मा-
नभेदे देवजलाशये । कुण्डौ कमण्डलौ जारात्पतिवन्नीसुते
पुमान् । पिठरे तु न ना' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'ओदनादिपचनपात्रस्य' ॥

कलसस्तु त्रिषु द्वयोः ॥ ३१ ॥

घटः कुटनिपौ

केति ॥ केन जलेन लसति । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) ॥*॥ तालव्या-
न्तपाठे कलं शवति । 'डु गतौ' () । 'अन्येभ्योऽपि'
(वा० ३।२।१०१) इति ङः । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्ब-
शकरपांशवः । कलदाः शम्बलं चैव जिह्वायां रशना तथा'
इति शमेदः । स्त्रियां जातिवन्ङीष् (४।१।६३) ॥ (१)
॥*॥ घटति । 'घट चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच्
(३।१।१३४) । स्त्रियां घटी । 'घटाः समाधिभेदे ना शिरः
कूटकुटेषु च । घटा घटनगोष्ठीभघटनासु च योषिति' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कुटति 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।

१—उचितमिदम् । उक्तमेदिन्याङ्गारस्योत्सुकार्थकतोक्तेः ।

२—अनिमिषशब्दार्थपरमिदं प्रसङ्गेनोक्तम् । न त्वस्यात्रोपयोगः ॥

‘इगुपध-’ (३१११३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ नियतं पिब-
न्यनेन । ‘घञर्थे कः’ (वा० ३१३५८) ॥ (४) ॥*॥ कुटनि-
पावप्यस्त्री (स्त्रियौ) ॥*॥ चत्वारि ‘घट्टस्य’ ॥

अस्त्री शरावो वर्धमानकः ।

अस्त्रीति ॥ शरणम् । ‘शृ हिंसायाम्’ (क्या० प० से०) ।
‘ऋदोरप्’ (३१३५७) । शृणाति वा । अच् (३१११३४)
शरं शराद्वावति अण् (३१२११) । अच् (३१११३४) वा
॥*॥—(सरावः) दन्त्यादिरपि—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥
वर्धते । ‘वृधु वृधौ’ (भ्वा० आ० से०) । शानच् (३१२
१२४) । शप् (३११६८) । मुक् (७२१८२) । ‘संज्ञायां
कन्’ (५१३१७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पात्रभेदस्य’ ॥

ऋजीवं पिष्टपचनम्

ऋजीति ॥ अर्जति । ‘अर्ज अर्जने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘अर्जरूज च’ (उ० ४१२८) इतीषन् ॥*॥ ‘ऋचीषम्’ इति
पाठः—इति कश्चित् । ‘ऋच् शब्दे’ (दु० प० से०) बा-
हुलकात्कीषन् ॥ (१) ॥*॥ पच्यतेऽत्र । ‘करणा-’ (३१३
११७) इति ल्युट् । पिष्टस्य पचनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पिष्ट-
पाकोपयोगिनः पात्रस्य’ ‘तवा’ इति ख्यातस्य ॥

कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥

कमिति ॥ कम्यते । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०)
‘आयादयः-’ (३११३१) इति णिङ् न । वृत्तुवदिहानिकमिक-
पिम्यः सः’ (उ० ३१६२) । ‘कंसोऽस्त्री तैजसद्रव्ये कांस्ये
मानेऽसुरे तु ना’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पीयते, इति
पानम् । ल्युट् (३१३११३) । क्षीरादिपानस्य भाजनम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘पानपात्रस्य’ ॥

कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रम्

किति ॥ कुत्सितं तन्यते । ‘तनु विस्तारे’ (त० उ०
से०) । बाहुलकात् कृः, टिलोपश्च । कौति । ‘कु शब्दे’ (अ०
प० अ०) । बाहुलकात् कूस्तुक्च वा । ‘कुत्वा डुपच्’ (५१
३१८९) इति निर्देशाद्वा ॥ (१) ॥*॥ कृतेऽश्वमर्गः ॥*॥ स्नेहस्य
तैलघृतादेः पात्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘तैलघृतादिपात्रस्य’ ॥

सैवाल्पा कुतुपः पुमान् ।

सैवेति ॥ ‘सा’ इति निर्देशात् कुतूः स्त्रीलिङ्गः ॥*॥
अल्पा कुतूः । ‘कुत्वा डुपच्’ (५१३१८९) ॥ (१) ॥*॥ ए-
कम् ‘अल्पतैलघृतादिपात्रस्य’ ॥

सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥

सेति ॥ आ उप्यतेऽत्र । ‘डुवप् बीजतन्नुसंताने’ (भ्वा०
उ० अ०) । ल्युट् (३१३११७) ॥ (१) ॥*॥ ‘भदि कल्याणे
सुखे च’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) । पृषोद-
रादिः (६३११०९) ॥*॥ भणति । ‘भण शब्दे’ (भ्वा० प०
से०) । ‘भमन्ताड्’ (उ० ११११४) । प्रज्ञाद्यण् (४४३८८) ।

‘भाण्डं मूलवणिग्वित्ते तुरंगाणां च मण्डने । नदीकूलद्वयो-
र्मध्ये भूषणे भाजनेऽपि च’ इति (हैमः) ॥ (२) ॥*॥ पाति ।
‘पा रक्षणे’ (अ० प० अ०) । पिबत्यनेन वा । ‘पा पाने’
(भ्वा० प० अ०) घृन् (उ० ४११५९) ॥ (३) ॥*॥ अमति
‘अमगत्यादिषु’ (भ्वा० प० से०) । ‘अमिनक्षियजिवधिति-
भ्योऽत्रन्’ (उ० ३११०५) ॥ (४) ॥*॥ भाजयति । ‘भाज
पृथक्कर्मणि’ (उ० उ० से०) । ल्युट् (३११११३) ॥ (५)
॥*॥ स्यूतादि पिठरादि च सर्वमावपनादिशब्दवाच्यम् ॥*॥
पञ्च ‘भाण्डस्य’ ॥

दर्विः कम्बिः खजाका च

देति ॥ दृणाति ‘दृ विदारणे’ (क्या० प० से०) ।
‘वृहभ्यां विन्’ (उ० ४१५३) ॥*॥ ‘कृदिकाराट्-’ (ग०
४११४५) इति ङीप् दर्वी च । ‘(दर्वी पणातर्द्वीः’
इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कम्यते । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकाद्विन् ॥ (२) ॥*॥ खजति ।
‘खज मन्ये’ (भ्वा० प० से०) । ‘खजेराकः’ (उ० ३११३) ॥
(३) ॥*॥ एतत्साहचर्यात्पूर्वयोः स्त्रीत्वम् ॥*॥ त्रीणि ‘द-
र्व्याः’ ‘करच्छुली’ इति ख्यातायाः ॥

स्यात्तर्द्वीरुहस्तकः ।

स्यादिति ॥ तरति । ‘तृ हवनतरणयोः’ (भ्वा० प०
से०) ‘त्रो दुद् च’ (उ० ११८९) इत्युः, दुडागमश्च । त-
र्दिति । ‘तर्द हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । तृणाति वा । ‘उ-
तृदिद् हिंसानादरयोः’ (रु० उ० अ०) इति वा । बाहुल-
काद्वा ॥ (१) ॥*॥ हस्तप्रतिकृतिः । ‘इवे प्रतिकृतौ’ (५१३
९६) इति कन् । दारुणो हस्तकः ॥ (२) ॥*॥ एतत्साह-
चर्यात्पूर्वः पुंसि ॥*॥ द्वे ‘दर्वीभेदस्य’ (पञ्चापि पर्यायाः ।
उक्तहैमानुरोधात्) ॥

अस्त्री शाकं हरितकं शिशुः

अस्त्रीति ॥ श्यति । धातुक्षयकारिणात् । ‘शो तनूकरणे’
(दि० प० अ०) । बाहुलकात्कन् । शक्नोत्यनेन भोक्तुम् ।
‘शक्नु शक्नौ’ (स्वा० प० अ०) । ‘हलश्च’ (३१३१२१) इति
घञ् । ‘शाको द्वीपान्तरेऽपि च । शक्नौ इमविशेषे च पुमा-
न्, हरितकेऽस्त्रियाम्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
हरितो वर्णोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५१२१२७) स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५१४५) । हरति, ह्रियते वा । ‘हृन् हरणे’ (भ्वा०
उ० अ०) । ‘हृदयाभ्यामितन्’ (उ० ३१९३) । कन् (ज्ञा० ५१
४५) ॥ (२) ॥*॥ शीक्यते शीकते । ‘शीकृ सेचने’ (भ्वा०
आ० से०) बाहुलकाद् रुगह्रस्वौ गश्च । शिनोति । ‘शिन्
निशाने’ (स्वा० उ० अ०) ‘जन्वादयश्च’ (उ० ४११०२)
इति साधुः, इति वा । ‘शिशुर्ना शाकमात्रे च शोभाजनम-
हीरुहे’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘वास्तुकादेः
शाकस्य’ ॥

अस्य तु नालिका ॥ ३४ ॥

नडम्बश्च कलम्बश्च

अस्येति ॥ कडति 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । 'कृ-
कदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) ॥ (१) ॥ डलयो-
रत्रयम् । केन लम्बते वा । 'लवि अवलंसने' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'कलम्बी शाकभेदे, स्यात्कदम्बशरयोः
पुमान्' (इति मेदिनी) । 'कलम्बः सायके नीपे नालीशाके
कलम्ब्यपि' इति विश्वः ॥ (२) ॥ द्वे 'शाकनालस्य'
(—त्रीणि^१—इति मुकुटः) ॥

वेसवार उपस्करः ।

वेसेति ॥ वेसनम् 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । वेसं प्रेरणं वारयति वृणोति वा । 'वृञ् वरणे'
(स्वा० उ० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ उप-
स्करोति व्यज्जनेन समवैति । कृजः (तु० उ० अ०) । अच्
(३।१।१३४) 'समवाये च' (६।१।१३८) (इति सुट्) ॥ (२)
॥ द्वे 'संस्कारार्थे दीयमानस्य हिङ्गवादेः' ।—हिं-
ङ्गजीरकहरिद्राधान्याककुण्ठीसर्षपादेः—इति मुकुटः । 'चित्र-
कं पिप्पलीमूलं पिप्पलीचव्यनागरम् । धान्याकं रजनीश्वेतत-
ण्डुलाश्च समांशकाः । वेसवार इति ख्यातः शाकादिषु नियो-
जयेत्' इत्यात्रेयसंहिता ।—विंशतिः पलानि हरिद्रायाः, दश
पलानि धान्याकस्य, पञ्च पलानि शुद्धजीरकस्य, पलसार्धद्वयं
मेथिकायाः । एतच्चतुष्टयं भर्जितमेव ग्राह्यम् । त्रीणि पला-
नि मरीचस्य, अर्धपलं रामठस्य, । एतत्सर्वमेकत्र संयोज्य
समदितं 'वेसवार' इत्युच्यते—इत्यन्ये ॥

तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लम्

तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्राभावे' (दि० प० से०) ।
'अनी(ली)कादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधु ॥ (१) ॥ च-
क्रति(ते) 'चक्र तृप्तौ प्रतीघाते च' (भ्वा० आ० से०) ।
'चकिरम्योत्तुपधायाः' (उ० २।१४) इति रक् । 'चुक्रं वृ-
क्षाम्ले चाङ्गेर्यां स्त्री पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(२) ॥ वृक्षस्याम्लम् ॥ (३) ॥ त्रीणि 'तिन्तिडी-
कस्याम्लभेदस्य' 'चूका' इति ख्यातस्य ।—बल्लीविशेष-
स्य—इत्यन्ये ॥

अथ वेल्जम् ॥ ३५ ॥

मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ।

अथेति ॥ वेल्जम् । 'वेल्ज चलने' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । वेल्जं जायते । 'जनी' (दि० आ० से०) ।

१—अत एव 'नाला न ना पद्मदण्डे नाली शाककडम्बके'
इति मेदिन्यां नालीशब्दस्य कडम्बवाचकता दृश्यते ॥ २—सिद्धा-
न्तकौमुद्यां तु पूर्वसूत्रे 'उप' ग्रहणमकृत्वोत्तरसूत्रे 'चात्माशुक्तयो-
रर्थयोः' इत्युक्तम् । तस्मात् 'उपात्' (६।१।१३९) इति सूत्रेण
समवायेऽपि सुट् ॥

अन्तर्भावितपर्यन्तः । 'अन्येष्वपि—' (३।२।१०१) इति डः ॥
(१) ॥ मित्रयते विषमनेन । 'मृद् प्राणत्यागे' (तु० आ०
अ०) । बाहुलकादौचः ॥ (मरिचम्) ह्रस्वमध्यमपि ॥
(२) ॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) ।
'कृचादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । ण्वल् (३।१।१३३। वा०)
॥ (३) ॥ कर्षति ॥ 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० से०)
'कृषेर्वर्णे' (उ० ३।४) इति नक् । 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वा-
यसे केशवेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्द्वीपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषि-
ति । मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात् क्लीबे मरिचलोहयोः' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥ ऊषति । 'ऊष दाहे' 'रुजा-
याम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।१।११३) । 'ऊषणं
मरिचे क्लीवं कणायामूषणा स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (५)
(उषणम्) इति ह्रस्वपाठे । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०)
संज्ञापूर्वकलाडुणाभावः ॥ (५) ॥ धर्मपत्तने जातम् ।
'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । संज्ञापूर्वकलान्न वृद्धिः ॥
(६) ॥ पट् 'मरीचस्य' ॥

जीरको जरणोऽजाजी कणा

जीति ॥ जवति । 'जुः सौत्रः । 'जोरी च' (उ० २।
२३) इति रक् । जिनाति वा । 'ज्या वयोहानौ' (क्या० प०
अ०) 'ज्यश्च' इति रक् । 'संज्ञायाम्—' (५।३।७५) । इति
कन् ॥ (१) ॥ जरयति 'जृष् वयोहानौ' (दि० प० से०) ।
नन्दादिल्युः (३।१।१३४) । 'जरणं हिङ्गुनि स्मृतम् । ज-
रणो जीरकेऽपि स्यात्कृष्णे सौवर्चलेऽपि च' इति विश्वः ॥
(२) ॥ अजमजति । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ङीप् (४।१।१५) 'बहुलं तणि'
(वा० २।४।५४) इति वी न ॥ (३) ॥ कणति । 'कण
शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कणा जी-
रककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥ चलारि 'जीरकस्य' ॥

कृष्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥

सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ।

क्रिति ॥ सुषवणम् । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'श्र-
दोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्सुनोति—' (८।३।६५) इति
षलम् । सोऽस्त्यस्याः । पिप्पल्यादिः (ग० ४।१।४१) ॥ (१)
॥ कारं वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ।
यद्वा कारणम् । 'कृञ् हिंसायाम्' (क्या० उ० से०) । ण्यन्तः ।
संपदादि किप् (वा० ३।३।१०८) । कारमवति । 'अव रक्ष-
णादौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) ङीप् (४।१।१५)
संज्ञापूर्वकलान्न वृद्धिः । यत्तु—कारोरियम्—इति मुकुटः ।

१—वाक्यम् 'रकि ज्यः संप्रसारणम्' इति (१।२।४ सूत्रस्य)
भाष्यमूलकम् ॥

तत्र । वृद्धत्वाच्छस्य (४।३।११४) प्रसङ्गात् । यदपि—कस्य बायोरावोऽस्याम्—इति । तदपि न । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् । 'कारवी मथुरादीप्यलक्षपत्रीकृष्णजीरके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (उ० प० से०) । 'प्रथिप्रदिप्रज्ञां संप्रसारणम्' (उ० १।२८) इति कुः । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति ङीष् । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च लक्षपत्र्यां कृष्णजीरके' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ 'पृथुः स्यान्महति त्रिषु । लक्षपत्र्यां कृष्णजीरेऽस्त्री पुमान्मौ नृपान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ कालो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (५) ॥*॥ उपकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कृष्णवर्णे जीरके' ॥

आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात्

आर्द्रति ॥ आर्द्रायां जातम् । 'पूर्वाह्णापराह्णार्द्रा' (४।३।२८) इति वुन् । आर्द्रयति जिह्वाम् । कुन् (उ० २।३२) वा । आर्द्रसंज्ञकं वा । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । अर्दति कर्फं वा । 'अर्दं हिंसायाम्' (उ० उ० से०) 'अर्दं दीर्घश्च' (उ० २।१८) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ शृङ्गमिव वेरं शरीरमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आर्द्रकस्य' ॥

अथ छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥

कुस्तुम्बुरु च धान्यकम्

अथेति ॥ छत्रमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । टाप् (४।१।४) । 'छत्रं स्यादातपत्राणे छत्रा मधुरिकौषधौ । धान्याके च शिलीन्ध्रे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ विगतं तुन्नं दुःखमस्मात् । कप् (५।४।१५४) । यत्तु—वितुदति मन्दाग्निम्—इति खामी । तन्न । सकर्मकात् कर्तरि वर्तमाने कस्याभावात् । 'वितुद्यते भक्ष्यार्थम्' इति वा । तुदेः कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'वितुन्नकं तु धान्याके ज्ञाटामलमयूरके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कुतिसतं तुम्बति । 'तुवि अर्दने' (भ्वा० प० से०) बाहुलकात् 'कुस्तुम्बुरुणि जातिः' (६।१।१४३) इति निर्देशाद्वा उरुः, सुट् ॥ (३) ॥*॥ भ्रन्यते भक्ष्यार्थिभिः । 'धनशब्दे' (जु० प० से०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधु । खामी तु—धान्यमकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) अण् (३।२।१)—(इत्याह) ॥*॥ हस्वादः इति मुकुटः । 'धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम्' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धान्याकस्य' ॥

अथ शुण्ठी महौषधम् ।

स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

अथेति ॥ शुण्ठति कफम् । 'शुठि प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) गौरादिः (४।१।४१) ॥*॥

इनि (उ० ८।४।११८) तु ह्रस्वान्तोऽपि । 'सधन्याशुण्ठिसन्धवम्' इति वैयकम् । इत्थं च गौरादित्वं न कल्प्यम् । 'कृदि-कारात्' (ग० ४।१।४५) इति सिद्धेः ॥ (१) ॥*॥ महच्च तदौषधं च । 'महौषधं तु शुण्ठ्यां स्याद्विषायां लघुनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विशति । 'विश प्रवेशने' (उ० प० अ०) 'अशुमुपि' (उ० १।१५१) इत्यादिना कुन् । 'विश्वं कृत्स्ने च भुवने, विश्वे देवेषु, नागरे । विश्वाम्यतिविषायां स्यात्' इति विश्वः । ('विश्व') त्वतिविषायां स्त्री, जगति स्यान्नपुंसकम् । न ना शुण्ठ्यां पुंसि देवप्रभेदे त्वखिले त्रिषु (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ नगरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नागरं सुस्तके शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्भवे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ विश्वस्य दोषस्य भेषजम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शुण्ठ्याः' ॥

आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च ।

अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके ॥ ३९ ॥

आरेति ॥ आर्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) नलति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलति' (३।१।१४०) इति णः । आरो नालोऽस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (१) ॥*॥ सुवीरेषु भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । सौवीरं काञ्जिके स्तोत्रोत्पन्ने च बदरीफले । ना तु नीवृत्ति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) कुल् अर्धसिन्नो माषोऽस्मिन् । कुल् बन्धुर्माषोऽस्य वा । 'कुल्माषं स्यात्तु काञ्जिके । कुल्माषोऽर्धस्त्रिधान्येभ्यवके चणकेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ अभिषूयते स्म । 'षुञ् अभिषवे' (खा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'उपसर्गात्' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥*॥ कुल्माषैर्यवादिभिरर्धस्त्रिधान्यैरभिषूयते स्म । (कुल्माषाभिषुतम्) इत्येकं नाम—इति खामी ॥ (४) ॥*॥ सूयते स्म, इति । 'षुञ्' (खा० उ० अ०) । मन् (उ० १।१४०) । अवन्तिषु अभिषुतं सोमम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (५) ॥*॥ धान्याभिषुतमम्लम् । पूर्ववत् ॥ (६) ॥*॥ कुत्तितं जलम् । षष्ठोदरादिः (६।१।१०९) ॥ (७) ॥*॥ 'अञ्ज व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति भावे ण्वुल् । 'धात्वर्थनिर्देशे' (वा० ३।३।१०८) वा । के अञ्जिकास्य ॥*॥ 'काञ्जिके' इति पाठे काञ्जयति । 'कचि काचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । इन् (उ० ४।१।१८) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) 'काञ्जिकं काञ्जिकं वीरं कुल्माषाभिषुतं तथा । अवन्तिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसम् । सौवीरं च सु-

१—इदं तु हैमपुस्तके विश्वमेदिन्योश्च एतदर्थनिर्देशस्यानुपलम्बेन प्रमादलिखितम् ॥

वीरामलं तथा शुक्रं तुषोदकम्' इति धन्वन्तरिः ॥ (८) ॥*॥ अथौ 'काञ्चिकस्य' ॥

सहस्रवेधि जतुकं बालहीकं हिङ्गु रामठम् ।

सेति ॥ सहस्रं वेधितुं शीलमस्य । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । 'सुप्यजातौ' (३१२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ जलिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५१३।९६) इति कन् । 'जतु-काजिनपत्रायां जतुकं हिङ्गुलाक्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ बल्हीकेषु भवम् । 'तत्र भवः' (४१३।५३) इत्यण् । ह्रस्वमध्यमपि । 'अथ बाल्हिकः । देशभेदेऽश्वभेदे च बाल्हिकं हिङ्गु कुकुमम् । (बालहीकवत्)' (इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ हिनोति । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) । हिमं गच्छति वा । मृगव्यादिः (उ० १।३७) ॥ (४) ॥*॥ रामठदेशोद्भवत्वादुपचारः । रमन्तेऽनेन वा । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'रमेवृद्धिश्च' (उ० १।१०१) इत्यठः । —रमयति । बाहुलकादठः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'रमेवृद्धिश्च' इति सूत्रस्य सत्वात् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'हिङ्गु-वृक्षस्य निर्यासे' ॥

तत्पत्री कारवी पृथ्वी बाष्पिका कवरी पृथुः ॥४०॥

तेति ॥ तस्य हिङ्गुतरोः पत्री ॥*॥ 'त्वक्पत्री' इति च पाठः । 'तत्पत्री त्वचमाख्यातं त्वक्पत्री कारवीति च' (इति रुद्रः) । 'त्वक्पत्रं तु वराङ्गके । त्वक्पत्रीति च कारव्याम्' इति हैमः (विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ कारं वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (चु० उ० से०) । 'प्रथिभ्रदिभ्रज्जां संप्रसारणम्' (उ० १।२८) इति क्तुः । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति वा डीप् । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजी-रके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'पृथुः स्यान्महति त्रिषु । त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरेऽस्त्री पुमानमौ नृपान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ बाष्पमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५१३।९६) इति कन् । टाप् (४।१।४) ॥*॥ 'बाष्पिका' इति पाठे पृ-षोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ 'जानपद-' (४।१।४२) इति डीषि कवरी केशानां संनिवेशविशेषः । सैव ॥*॥ 'कर्वरी' इति च पाठभेदः—इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च (षट्) 'हिङ्गुतरोः पत्र्याम्' ॥

निशाहा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।

नीति ॥ निशा आहा यस्याः । निशापदेन तत्पर्याया लक्ष्यन्ते ॥ (१) ॥*॥ काञ्चतेऽजया । 'काचि दीप्त्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । '—करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'टिङ्हा-' (४।१।१५) इति डीप् । 'काञ्चनः काञ्चनारे स्या-च्चम्पके नागकेसरे । उदुम्बरे च धतूरे, हरिद्रायां तु का-ञ्चनी । क्लीबेऽजकेसरे हेन्नि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२)

॥*॥ पीयते स्म । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'घु-मास्था-' (६।४।६६) इतीलम् । 'पीतो वर्णनिपीतयोः । पीता हरिद्रा' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ हरिं वर्णं द्राति । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । हरिभिर्द्रूयते वा । हरितं द्रवति वा । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (४) ॥*॥ वरश्चासौ वर्णश्च । सोऽस्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'हरि-द्रायाः' ॥

सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वसिरं च तत् ॥ ४१ ॥

सेति ॥ समुद्रे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सामुद्रं लवणान्तरे । लक्षणे च शरीरस्य' इति हैमः ॥*॥ लुनाति । 'लुब् छेदने' (क्त्वा० उ० से०) । नन्द्यादिलात् (३।१।१३४) ल्युः । 'लवणाङ्गु' (४।४।२४) इति निपात-नाण्णलम् । 'लवणं सैन्धवादौ ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे । तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्यान्नदीभेदद्विषोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ अक्ष्ण ई । अक्षीं वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'आ-तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अक्षीवं वशिरे, शिग्रौ ना, मत्ते पुनरन्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वसिं राति 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥*॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वशिं राति । 'वशिरः पुमान् । किणिहीहस्तिपिप्पल्योः क्लीबेऽन्धि लवणे स्पृतः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लवणस्य' ॥

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे ।

सैन्धेति ॥ सिन्धुषु भवः । 'कच्छादिभ्यश्च' (४।३।१३३) इत्यण् । 'सैन्धवस्तु सिन्धुदेशोद्भवे हये । माणिम-न्येऽपि' इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ शीतं च तच्छिवं च 'अथ शीतशिवं क्लीवं शैलेयमणिमन्थयोः । पुंसि सक्तुफ-लावृक्षे तथा मधुरिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥*॥ शितं शु-भ्रम् । शितं च तच्छिवं च । (सितशिवम्)—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ मणिबन्धाख्यपर्वते भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥*॥—मणिमन्थपर्वते भवम् । (माणिब-न्धम्)—इति तु स्वामी ॥ (३) ॥*॥ सिन्धुषु जातम् । 'सप्तम्यां जनेर्डेः' (३।२।९७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सि-न्धुजे लवणे' ॥

१—हैमपुस्तके सदीकेऽपि 'सैन्धवः सिन्धुदेशजे । सिन्धूत्ये स्यात्' इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

रौमकं वसुकम्

रौमेति ॥ रुमायां भवम् । अण् (४।३।५३) । 'सं-
ज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ वसु कायति ।
'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽपु' (३।२।३)
इति कः । वस्वेव । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् वा । व-
स्वस्त्यस्मिन् । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् वा । 'इ-
सुधु' (७।३।५१) इति कः । 'वसुकं रौमके, पुंसि शिवम-
हर्षकपर्णयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'वस्तकम्' इति
पाठे वस्त इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । अ-
जगन्धित्वात् । 'रौमके वस्तकं वसु' इति नाममाला ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'शाम्भरलवणस्य' 'सांभरी' इति ख्यातस्य ॥

पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥

पेति ॥ पच्यते । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) 'चजोः-'
(७।३।५२) इति कुलम् । पाके साधुः, इति वा । 'तत्र सा-
धुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ विडति । 'विड
भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'कृतके लवणे' 'खारी' इति ख्यातस्य ॥

सौवर्चलेऽक्षरुचके

साविति ॥ सुष्ठु वर्च्यते दीप्यते । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा०
आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । प्रज्ञाघण्
(५।४।३८) । 'अथ सौवर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अक्षति । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) 'अक्षो रथस्यावयवे व्यव-
हारे विभीतके । पाशके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ ।
अक्षं सौवर्चले तुल्ये हृषीके' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥
रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।
३२) । 'रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः
सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वामरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्र-
व्येऽपि कटकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'मधुरलवणस्य' 'सौचर' इति ख्यातस्य ॥

तिलकं तत्र मेचके ।

तीति ॥ तिलति । 'तिल ज्ञेहने' (तु० प० से०) । तेल-
ति । 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । कुन् (उ० २।३२)
'तिलको दुमरोगाश्वभेदेषु तिलकालके । क्लीवं सौवर्चल्लो-
त्रोर्न त्रिंशत् तु विशेषके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं
तस्मिन् 'सौवर्चले' कृष्णवर्णे ॥

मत्स्यण्डी फणितं खण्डविकारे

मेति ॥ मदं मुदं वा स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रसवणे' (भ्वा०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'टिड्ढा-' (४।१।१५)
इति ङीप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ फण्यते
(स्) । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) ष्यन्तः । कः (३।२।
१०२) ॥ (२) ॥*॥ खण्डो विकारोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि

'फाणितस्य' 'राव' इति ख्यातस्य ।—'शुभ्रखण्डगुटिका-
याः क्रमेणैकैकम्' इति मुकुटः ॥

शर्करा सिता ॥ ४३ ॥

शेति ॥ शृणाति पित्तम् । 'शु हिंसायाम्' (त्रया० प०
से०) । 'श्रः कर्न्' (उ० ४।३) 'शर्करा' । खण्डविकृतौ कर्प-
रांशे रुगन्तरे । उपलायां शर्करायुक्तदेशे शकलेऽपि च' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ सिनोति । 'षिन् वन्धने' (खा० उ०
अ०) । 'अञ्जिष्टसिन्धुः कः' (उ० ३।८९) । शुक्रवर्णत्वाद्वा
सिता । 'सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिषु । शर्करायां स्त्री'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शर्करायाः' 'मिश्री' इति
ख्यातायाः' ॥

कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्यात्

किति ॥ कूर्चति । 'कूर्चं विकारे' (भ्वादेराकृतिगणत्वा-
द्बोध्यः । संज्ञायां ण्वल् (३।३।१०९) । कूर्चो मत्स्वादिरत्स्य-
स्या वा । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन् । 'दध्ना सह पयः
पक्वं यत्तस्यादधिकूर्चिका । तत्रेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्त-
त्कूर्चिका' । 'कूर्चिका सूचिकायां च तुलिकायां च कुड्मले ।
कपाटाकुटिके (दोद्रेदने) क्षीरविकृतावपि योषिति' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षीरस्य विकृतिः ॥ (२) ॥*॥
'उभे क्षीरस्य विकृती किलाटी कूर्चिका तथा' इति हैमना-
ममाला ॥*॥ द्वे 'किलाटिकायाः' 'मावा' इति ख्या-
तायाः ॥

रसाला तु मार्जिता ।

रेति ॥ रसानालाति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) ॥
(१) ॥*॥ मार्ज्यते स्म । 'मृज् शौचालंकारयोः' (तु०
उ० से०) । चुरादिः । कः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ 'अर्धाढकः सुचिरपर्युषितस्य दध्नः खण्डस्य षोडश
पलानि शशिप्रभस्य । सर्पिः पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्षं
शुण्ठ्याः पलार्धमपि चार्धपलं चतुर्णाम् । सूक्ष्मे पटे ललनया
मृदुपाणिपृष्टा कर्पूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था । एषा वृकोदर-
कृता सरसा रसाला याखादिता भगवता मधुसूदनेन' इति
सूदशास्त्रम् । ('रसालायां तु मार्जितः । शिखरिणी' इति
हैमनाममाला) ॥*॥ द्वे 'दधिमधुशर्करामरीचार्द्रादि-
भिः कृतस्य लेह्यस्य' 'शिखरिण' इति ख्यातायाः ॥

स्यात्तेमनं तु निष्ठानम्

स्येति ॥ तिभ्यतेऽनेन । 'तिम आर्दीभावे' (दि० प०
से०) । 'करणे ल्युट्' (३।३।११७) । 'तेमनं व्यञ्जने क्लेदे
तेमनी बुद्धिभिरपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ तिष्ठीय-
तेऽत्र । 'छा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।
११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यञ्जनस्य' ॥

त्रिलिङ्गा वासितावधेः ॥ ४४ ॥

त्रीति ॥ वासितपर्यन्ताः ॥

शलाकृतं भटित्रं च शल्यम्

श्विति ॥ शलेन कृतम् । 'शलात्पाके' (५।४।६५) इति डाच् ॥ (१) ॥*॥ भटति । 'भट भृतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अभिघ्रादिभ्य इत्रोत्रौ' (उ० ४।१७३) इतीत्रः ।—ग्रहादि-
लादित्रच्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । भव्यते स्म वा ॥ (२) ॥*॥ शले संस्कृतम् । 'शलोखावत्' (४।२।३७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लोहशलाकया पक्वमांसस्य' ॥

उख्यं तु पैठरम् ।

उख्येति ॥ उखायां संस्कृतम् । यत् (४।२।१७) ॥ (१) ॥*॥ पिठरे संस्कृतं 'संस्कृतं भक्षाः' यत् (४।२।१६) ॥ इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थालीसंस्कृतस्यान्नादेः' ॥

प्रणीतमुपसंपन्नम्

प्रेति ॥ प्रणीयते स्म । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'प्र-
णीतमुपसंपन्ने कृते क्षिप्ते प्रवेशिते । संस्कृताग्रौ च' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ उपसंपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ०
अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'उपसंपन्नमु-
द्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'पाकेन संस्कृतस्य व्यञ्जनादेः' ॥

प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥

प्रेति ॥ प्रयस्यते स्म । 'यसु प्रयज्ञे' (दि० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु संस्क्रियते स्म । क्तः
(३।२।१०२) । 'संपरिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति सुट् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'द्रव्यान्तरसंस्कृतस्य पक्वस्य' ॥

स्यात्पिच्छिलं तु विजिलम्

स्येति ॥ पिच्छोऽस्यास्ति । पिच्छादित्वात् (५।२।१००)
इल्च् । 'पिच्छा तु शास्त्रलोवेष्टे मण्डे चाश्वपदामये । (पङ्कौ
पूगच्छटाकोशमोचानिजयुतेषु च । पिच्छः पुच्छे)' इति
विश्वः ॥ (१) ॥*॥ विजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु०
आ० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् ।
विजिं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डयुक्तभक्तजल-
युक्तव्यञ्जनयोः' ॥

संमृष्टं शोधितं समे ।

सेति ॥ संमृज्यते स्म । 'मृज् शुद्धौ' (अ० प० से०) ।
कर्मणि क्तः (३।५।१०२) ॥ (१) ॥*॥ शोधयते स्म । 'शुध
शुद्धौ' (दि० प० अ०) । ण्यन्तात् कर्मणि क्तः (३।२।१०२)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशकीटाद्यपनयेन शोधितस्या-
न्नादेः' ॥

चिक्रणं मसृणं स्निग्धम्

चीति ॥ चिक्रणम् । 'चिक्र गतौ' () । संपदादि-
क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । चिक्रं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । मूलविमुजादिकः (वा० ३।२।५) । यद्वा चिक्र-

नम् । घञ् (३।३।१८) । चिक्रस्य अणम् 'अण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) शकन्धादिः (वा० ६।१
९४) ।—चिल्यते । 'चित्ती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) ।
'चित्तेः कणः कश्च' (उ० ४।१७६) इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः
॥ (१) ॥*॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) ।
वाहुलकादणः । यद्वा समृणोति । 'ऋणु गतौ' (त० उ० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क्तः । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । 'मसृणोऽर्कशे स्निग्धे त्रिषु मायां तु योषिति'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्निहति स्म । 'स्निह
प्रीतौ' (दि० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ।
'वा इह-' (८।२।३३) इति घः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्नि-
ग्धस्य' ॥

तुल्ये भावितवासिते ॥ ४६ ॥

त्विति ॥ भाव्यते स्म 'भुवोऽवकल्कने' इति चुरादि-
ण्यन्तात् क्तः (३।२।१०२) । 'भावितं वासिते प्राप्ते' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वास्यते स्म । 'वास उप-
सेवायाम्' (तु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वा-
सिता करिणी नार्योर्वासितं भाविते स्ते' (इति मेदिनी ।
'अथ वासितम् । वल्लच्छन्ने ज्ञानमात्रे भावितेऽप्यथ वा-
सिता । स्त्रीकरिण्योः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्राहित-
'हिङ्गवादिगन्धस्य व्यञ्जनादेः' ॥

आपकं पौलिरभ्यूषः

आपेति ॥ ईषत्पकम् । 'आढीषदर्थे' (वा० २।२।१८)
इति समासः ॥ (१) ॥*॥ पोलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा०
प० से०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । भावे घञ्
(३।३।१८) वा । पोलेन निर्धत्तः । सुतंगमादित्वात् (४।२।
८०) इञ् । अभ्यूषसाहचर्यात्पुंसि ॥ (२) ॥*॥ अभ्यूषति ।
अभ्यूषते वा । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगु-
पध-' (३।२।१३५) इति क्तः । घञ् (३।३।१८) वा ॥*॥
'तोकमं हरितो यवोऽभ्यूषः' इति बोपालितात् ह्रस्वादिः
(स्वमध्यः) अपि तत्र 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) इति
धातुबोधः ॥*॥ अस्मादेवाचि (३।१।१३४) 'अभ्योषः'
अपि, इत्येके ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हरितयवादेर्भर्जि-
तस्य' ॥

लाजाः पुंमूत्रि चाक्षताः ।

लेति ॥ लज्यन्ते । 'लज भर्जने' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९) पुंसि बहुत्वे । 'लाजः स्यादाद्रतण्डुले । नपुं-
सक्रमुशीरेऽथ स्त्रियां पुंमूत्रि चाक्षते' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ क्षणनम् । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ० से०) । 'नपुं-

१—इदं तु सिद्धान्तकौमुद्यामेतज्जनकेनापि 'चित्तेः कणः कश्च'
(उ० ४।१७६) । वाहुलकादणुणः । 'चिक्रणं मसृणं स्निग्धम्'
इत्यस्योपन्यस्तत्वेन तदसरणमूलकम् ॥

सके भावे क्तः' (३।३।११४) । न क्षतं येषां ते । चो मि-
न्नक्रमः । अक्षताश्च पुंभूभिः, इत्यर्थः । मुकुटस्तु—'अक्षतम्'
इति पठित्वा 'क्षणु हिंसायाम्' (हु० उ० से०) । कर्मणि
क्तः (३।२।१०२) । क्षतं खण्डितम् । न क्षतमक्षतम् । इति
विगृह्य । ते (लाजाः) नित्यपुंलिङ्गा नित्यबहुवचनान्ता-
श्च—इति व्याख्यौ । 'अक्षतं न द्वयोः पण्डे लाजेषु, त्रि-
ष्वहंसिते । यवेऽपि क्वचित्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'भृष्टव्रीह्यादेः' ॥ केचित्तु—अखण्डतण्डुला अक्षताः—इ-
त्याहुः ॥

पृथुकः स्याच्चिपिटकः

प्रति ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (जु० उ० से०) ।
'पृथुकपाकाः—' (उ० ५।५३) इति साधुः । 'पृथुकधिपिटे-
ऽभके' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ नासिकाया नतम् । 'इ-
नचिपिटक्चि च' (५।२।३३) इति पिटच्, नेश्चिरादेशः ।
चिपिटमिव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'इवे—' (५।३।
९६) इति वा कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चिवडा' इति
ख्यातस्य ॥

धाना भृष्टयवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥

धेति ॥ 'दधति । डधाव्' (जु० उ० से०) । 'धापृवस्य-
ज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) । बहुवचननिर्देशाद्भूभिः ।
'धाना भृष्टयवेऽङ्कुरे धान्याके चूर्णसकुपु' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ भृष्टश्चासौ यवश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भर्जितय-
वानाम्' ॥

पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्

प्विति ॥ पवनम् । 'पूज् पवने' (क्र्या० उ० से०) सं-
पदादिक्लिप् (वा० ३।३।१०८) पुवं पाति, पिबति, वा ।
'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । मुकुटस्तु—पुनाति ।
पूपः । 'नीपादयश्च' इति पः कित्—इति । तत्र । तादृशसू-
त्रस्यापाणिनीयत्वात् ॥ (१) ॥*॥ न पूष्यते । 'पूयी विश-
रणे' (भ्वा० आ से०) । बाहुलकात् पः । वलि लोपः (६।
१।६६) यद्वा अपुवं पाति पिबति वा ॥ (२) ॥*॥ पिष्टस्य
विकारः । 'संज्ञायाम्' (४।३।१४७) इति कन् । 'पिष्टको
ष्टतपूपादौ नेत्ररोगान्तरेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'अपूपस्य' ॥

करम्भो दधिसक्तवः ।

केति ॥ केन जलेन रम्यते मिश्रीक्रियते । केन वायुना
वा नीयते । 'रभिः' (भ्वा० आ० अ०) अनेकार्थः । 'अक-
र्तैरि च—' (३।३।१९) इति घञ् । 'रभेरशब्दितोः' (७।१
६३) इति जुम् ॥*॥ 'करम्भः' इति पाठे । केन जलेन
रम्यते । 'रवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।
१३४) यद्वा किरिति कीर्यते, वा । 'कृ विक्षेपे' (हु० प०
से०) 'कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) ॥ (१) ॥*॥

सचते । 'षच समवाये' (भ्वा० उ० से०) 'सितनिगमि—'
(उ० १।६९) इत्यादिना हुन् ॥*॥ ('धानाचूर्णे तु सक्त-
वः' इति नाममाला) । दध्युपसिक्ताः सक्तवः । 'अन्नेन व्य-
जनम्' (२।१।३४) इति समासः । शाकपार्थिवादिः (२।१।
७८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दधिमिश्रसक्तुनः' ॥

मिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री सदीदिविः
॥ ४८ ॥

भीति ॥ बभस्ति । 'भस वीप्तौ' (जु० प० से०) । बाहु-
लकात्सः । 'बहुलं छन्दसि' (७।४।७८) इतीत्तम् । 'ब्राह्मण-
मिस्सा' इति (६।३।१ सूत्रे) भाष्यप्रयोगालोकेऽपि । यद्वा
भेदनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । मिदं स्यति । 'पो
अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३)
इति कः । 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९) । मुकुटस्तु—भ्यस्यते
भक्ष्यते । 'भ्यस भये' (भ्वा० प० से०) भक्षणार्थः । 'भ्यसेः
संप्रसारणं सश्च'—इत्याह । तदपाणिनीयम् ॥ (१) ॥*॥
भज्यते स्म । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) कर्मणि क्तः ।
'भक्तमन्ने तत्परे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ अद्यते ।
'अद भक्षणे' (अ० प० से०) । 'अदेनुंम्यौ च' (उ० ४।
२०६) इत्यसुन् । अन्धयति वा । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (जु०
उ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (३) ॥*॥ अद्यते
स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'अन्नाणः' (४।४।८५) इति नि-
पातनात् 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा न जग्धिः ।
'अन्नं भक्ते च भुक्ते स्यात्' इति (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
उनति । 'उन्दी क्लेदने' (हु० प० से०) । 'उन्देर्नलोपश्च'
(उ० २।७६) इति युच् । ऊर्दतेऽनेन वा । 'ऊर्द क्रीडायाम्'
(भ्वा० आ० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । पृषोदरा-
दिः (६।३।१०९) । 'ओदनं न स्त्रियां भक्ते बलायामोदनी
स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । दीदिविसहितोऽस्त्री, इत्यन्वयः ॥
(५) ॥*॥ दीव्यत्यनेन । 'दिबु क्रीडायाम्' (दि० प० से०) ।
'दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य' (उ० ४।५५) इति किन् ।—'ह-
व्यादयश्च' इति किन्—इति मुकुटस्तुपाणिनीयः ।—'सः'
इति विशेषणात्पुंसि—इति खामी । 'दीदिविर्धिवणे पुंसि
स्यादन्ने च तदस्त्रियाम्' इति विश्वः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सि-
द्धान्नस्य' ॥

मिस्सा दग्धिका

भीति ॥ मिस्सां टीकते । 'टीह गतौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः ।
'ड्यापोः—' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ दह्यते स्म ।
क्तः (३।२।१०२) । कुसिता दग्धा । 'कुसिते' (५।३।७४)
इति कन् ॥ (२) ॥*॥ 'दग्धौदनस्य' ॥

सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् ।

सेति ॥ रसश्चासावग्रथ । रसस्याग्रः, इति वा । अग्रो

रसः, इति । राजदन्तादिः (२।२।३१) वा । सर्वस्य रसाग्रः ॥ (१) ॥*॥ मण्डते, मण्ड्यते, वा । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा । मन्यते वा । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'जमन्ताडः' (उ० १।१।१४) 'मण्डः पञ्चाङ्गुले शाकभेदे क्लीबं तु मस्तुनि । आमलक्यां त्रियां मण्डाथात्रियां सारपिच्छयोः' इति विश्वः (भेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डकस्य' ॥

मासराचामनिस्त्रावा मण्डे भक्तसमुद्भव ॥ ४९ ॥

मेति ॥ मास्यते । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । ण्यन्तः बाहुलकादरन् । मा श्रीः सरस्वत, इति वा । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥ आचम्यते । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । वृद्धिः (७।२।११६) ॥ (२) ॥*॥ निस्त्राव्यते । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१९) वा ॥*॥—'विस्त्रावः' इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ भक्तात्समुद्भवति ॥*॥ त्रीणि 'भक्तोद्भवमण्डस्य' ॥

यवागूरुणिक्का श्राणा विलेपी तरला च सा ।

येति ॥ यौति, यूयते वा । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'स्युवचिभ्योऽन्यूजागूजकुचः' (उ० ३।८।१) इत्यागूच ॥ (१) ॥*॥ उण्वैव । 'ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्' (५।२।७१) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'संयोगादेरातः' (८।२।४३) इति निष्ठानलम् ॥ (३) ॥*॥ विलिम्पति । 'लिप उपदेहे' (उ० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (४) ॥*॥ तरणम् । तरः । 'तृ लवनादौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । तरं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'यवाग्वाः' 'लपसी' इति ख्यातायाः ॥

गव्यं त्रिषु गवां सर्वम्

गेति ॥ गोरिदम् । 'गोपयसोर्यत्' (४।३।१६०) । 'वान्तो यि प्रलये' (६।१।७९) । 'गव्यं नपुंसकं ज्यायां रागद्रव्येऽप्यथ त्रियाम् । गोसमूहे त्रिलिङ्गं तु गोदुग्धादौ च गोहिते' इति (भेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सर्वं भवविकारावय-वादि ॥*॥ एकम् 'गोरसस्य' ॥

गोविट् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥

गविति ॥ गोविट् ॥ (१) ॥*॥ गोः पुरीषम् । 'गोश्च पुरीषे' (४।३।१४५) इति मयट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोम-यस्य' ॥

तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री

तेति ॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृत्-

भ्यामीषन्' (उ० ४।२६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुष्कगोम-यस्य' ॥

दुग्धं क्षीरं पयः समम् ।

द्विति ॥ दुह्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'दुग्धं क्षीरे पूरिते च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ क्षयणम् । 'क्षीष् हिंसायाम्' (क्र्या० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । क्षियमीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) ण्यन्तः । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) । घस्यते वा । 'घस्ल अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'घसेः किञ्च' (उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहनजन-' (६।४।९८) इत्युपधालोपः । 'खरि च' (८।४।५५, भा० ६१) इति चत्वम् । 'शासिवसि-' (८।३।६०) इति षत्वम् । 'क्षीरं पानीयदुग्धयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पीयते । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) पयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'पयः क्षीरे च नीरे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दुग्धस्य' ॥

पयस्यमाज्यदध्यादि

पेति ॥ पयसो विकारः 'गोपयसोर्यत्' (४।३।१६०) ॥ (१) ॥*॥ आज्यं च दधि चादिर्यस्य । आदिना तर्कं नव-नीतं च ॥*॥ एकम् 'घृतदध्यादेः' ॥

द्रप्सं दधि घनेतरत् ॥ ५१ ॥

द्वेति ॥ तृप्यन्त्यनेन । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । 'अभ्यादयश्च' (उ० ४।११२) इति 'त्रप्स्यम्' इति नि-पातः—इति मुकुटः । 'द्रप्सम्' इति स्वामी पठति । दृप्यन्त्य-नेन । 'दृप हर्षादौ' (दि० प० अ०) 'अनुदात्तस्य च' (६।१।५९) इत्यम् । बाहुलकात् सः ।—द्रप्सं द्राक् प्सानीयम्—इति सर्वानन्दः । 'द्रप्सं दध्यधनं तथा' इति नाममाला ॥ (१) ॥*॥ घनात् कठिनादन्यत् ॥*॥ एकं 'शिथिलदध्नः' 'दग्डा' इति ख्यातस्य । केचित्तु 'द्रप्स' स्थाने सरं पठन्ति । सरति । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'वाणद्रप्सौ सरौ' इति दुर्गात् ।—उपरि लवमानम्—इति व्याचक्षते ॥

घृतमाज्यं हविः सर्पिः

घ्रिति ॥ घ्रियते । 'घृ सेके' (भ्वा० प० अ०) । 'अञ्जि-घृसिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । 'घृतमाज्याम्बुदीप्तेषु' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आऽज्यतेऽनेन । 'अञ्ज व्यक्त्यादौ' (६० प० से०) 'अञ्जेः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१०९) इति क्यप् ॥ (२) ॥*॥ ह्रियते 'हु दानादौ' (जु० प० अ०) । 'अविशुचिदुस्यपिच्छादिच्छर्दिभ्य इति' (झु० २।१०८) इतीतिः । 'हविः सर्पिषि होतव्ये' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ सर्पति 'सृपू गतौ' (भ्वा० प० से०) इतिः (वा० २।१०८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'घृतस्य' ॥

नवनीतं नवोद्धृतम् ।

नेति ॥ नवं च तन्नीतं च । 'विशेषणम्-' (२।१।५७)
इति समासः ॥ (१) ॥*॥ नवं च तदुद्धृतं च ॥*॥ एकम्
'अकृताग्निसंयोगस्य नवोद्धृतस्य' ॥

तत्तु हैयङ्गवीनं यद् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम् ॥५२॥

तेति ॥ दुहते इति दोहः । कर्मणि घञ् (३।३।१९)
गवां दोहः । ह्यो गोदोहः । ह्योगोदोहादुद्भवति । अञ् (३।
१।१३४) । तस्य 'हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्' (५।२।२३) इति नि-
पातः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'एकरात्रपर्युषिताद्भ्रं उत्प-
न्नस्य घृतस्य' ॥

दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ।

देति ॥ दण्डेन मथाहतं विलोडितम् । 'कर्तृकरणे-' (२।
१।३२) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ कलश्यां मन्थपात्रे
भवम् । 'दतिकुक्षि-' (४।३।५६) इति ढञ् ॥ (२) ॥*॥ अ-
रिष्टमक्षेमं यस्मात् । 'अनेक-' (२।२।२४) इति समासः ।
'अरिष्टमशुभे तत्रे सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च'
इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ गोरसस्य दुग्धस्य विकारत्वादुपचा-
रात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'घोलस्य' ॥

तत्रं ह्युदध्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् ५३

तेति ॥ तच्चति । तश्चयते वा । 'तच्चु गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'स्फायितञि-' इति रक् (उ० २।१३) । न्यङ्कादिः
(७।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ उदकेन श्रयति वर्धते । 'दु ओ
श्रि गतिवृद्धोः' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।७६) ।
तुक् (६।१।७१) । 'उदकस्रोदः संज्ञायाम्' (६।३।५७) ।
'उदध्वितः-' (४।२।१९) इति निर्देशादसंप्रसारणम् ॥ (१)
॥*॥ मथ्यते स्म । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । कः
(३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकैकं क्रमेण 'चतुर्थीशजल-
घोलार्धजलघोलनिर्जलघोलानाम्' ॥

मण्डं दधिभवं मस्तु

मेति ॥ दध्नी भवति ॥*॥ मस्यते 'मसी परिणामे'
(दि० प० से०) । 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् ॥ (१)
॥*॥ एकं 'वल्गुनिःसृतदधिजलस्य' ।—दध्न उपरिभा-
गस्य—इत्यन्ये ॥

पीयूषोऽभिनयं पयः ।

पीति ॥ पीयति । पीय्यते अनेन वा । 'पीयू प्रीतौ'
(सौत्रः) । 'पीयूषन्' (उ० ४।७६) 'पीयूषं सप्तदिवसाव-
धिक्षीरे तथामृते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ मुकुटस्तु—'पे-
यूषम्' इति पठति । तत्र बाहुलकाद्गुणः । यत्तु—पीयते इ-
दम् । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।
२।७५) इति विच् । पेः पानकर्ता । 'यूष हिंसायाम्' (भ्वा०
आ० से०) इत्यतः इगुपधत्वात् कः (३।१।१३५) । यूषो

नाशयिता । पेयूषः—इति व्याख्यातम् । तत्र । 'इदम्' इति
कर्मनिर्देशात् । कर्तरि विचो विधानात् । 'इदम्' इति कर्तृनि-
र्देशश्चेत् । तर्हि 'पानकर्तृनाशयितृ' इति वक्तुं युक्तम् ॥ (१)
॥*॥ एकं 'नवप्रसूताया गोः क्षीरस्य' ॥

अशनाया वुमुक्षा क्षुत्

अशेति ॥ अशनस्येच्छा । 'सुपः-' (३।१।८) इति
क्यच् । 'अशनाया-' (७।४।२४) इतीलाभावः । 'अप्र-
त्ययात्' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ भोक्तुमिच्छा 'भुज
पालनाभ्यवहारयोः' (६० प० अ०) । 'धातोः कर्मणः' (३।
१।७) इति सन् ॥ (२) ॥*॥ क्षोधनम् । 'क्षुध वुमुक्षायाम्'
(दि० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥*॥ भागुरिमते
टापि 'क्षुधा' च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षुधः' ॥

ग्रासस्तु कवलः पुमान् ॥५४॥

प्रेति ॥ ग्रस्यते । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) ।
'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ केन व-
लते । 'वल वृत्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अञ् (३।१।१३४)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रासस्य' ॥

सपीतिः स्त्री तुल्यपानम्

सेति ॥ पानम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'त्रियां
क्तिन्' (३।३।९४) । 'घुमास्था-' (६।४।६६) इतीलम् । स-
माना पीतिः । 'समानस्य छन्दसि-' (६।३।८४) इति सभा-
वः । सह पीतिर्वा । 'सहस्य सः संज्ञायाम्' (६।३।७८) ॥
(१) ॥*॥ तुल्यं च यत्पानं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः
संमील्य पानस्य' ॥

सग्धिः स्त्री सहभोजनम् ।

सेति ॥ अदनम् । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । क्तिन्
(३।३।९४) 'बहुलं छन्दसि' (२।४।३९) इति घञ् । 'घसि-
भसोर्हलि च' (६।४।१००) इत्युपधालोपः । 'झलो झलि'
(८।२।२६) इति सलोपः । 'झषस्तयोर्धोऽधः' (४।२।४०) ।
'झलां जश् झशि' (८।४।५३, मा० ५९) इति घस्य गः ।
समाना गिधः पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥ सहभोजनम् । 'स्रप् सुपा'
(२।१।४) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः संमील्य
भोजनस्य' ॥

उदन्या तु पिपासा तृट् तर्षः

उदेति ॥ उदकस्येच्छा । अशनायावत् ॥ (१) ॥*॥
पातुमिच्छा । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'धातोः' (३।
१।७) इति सन् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०३) ॥ (२) ॥*॥
तर्षणम् । 'वितृषा पिपासायाम्' (दि० प० से०) । संपदादिः
(वा० ३।३।१०८) । ('तृट् तृष्णावत्तर्षवच्च भवेद्विप्सापि-
पासयोः' इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) वा
॥*॥ 'तृषा लिप्सातृषोः त्रियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'पिपासायाः' ॥

इति रक्—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'भद्रः शिवे खञ्जरीटे वृषभे तु कदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्लीवं मङ्गलमुत्सयोः । काञ्चने च त्रिधां राज्ञाकृष्णा व्योमनदीषु च । तिथिभेदे प्रसारिण्यां कट्फलानन्तयोरपि । त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वरणम् । 'वर ईप्सायाम्' (उ० उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ईश्वर च ईवरौ । तौ ददाति । कः (३।२।३) । अतिशयितं बलमस्य । 'अतः—' (५।२।११५) इतीति । बली चासौ ईवर्दश्च ॥ (३) ॥*॥ ऋषिः 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'ऋषिबृषिभ्यां कित्' (उ० ३।१२३) । इत्यभच् ॥ (४) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । अभच् (उ० ३।१२३) 'वृषभः श्रेष्ठवृषयोः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ 'इ-गुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'वृषो धर्मे बलीवदं शृङ्गां पुराणिभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमूषकशुक्ले । वृषा मूषिकपण्यां च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ अनः शकटं वहति । 'अनसि बहेः क्विवनसो डश्च' () ॥ (७) ॥*॥ सुरभ्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) । 'इतश्चानिजः' (४।१।१२२)—इति मुकुटस्य प्रमादः । तत्र 'ध्वजः' इत्यनुवृत्तेः ॥ (८) ॥*॥ गच्छति । 'गमेर्ढोः' (उ० २।६७) । 'गौः स्वर्गे च बलीवदं रस्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयीदृग्वाणदिग्वाग्भूषण्यु भूभिः च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (९) ॥*॥ नव 'वृषभस्य' ॥

उक्ष्णां संहतिरौक्षकम् ।

विति ॥ उक्ष्णां समूहः । 'गोत्रोक्षोद्-' (४।२।३९) इति जुञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वृषसङ्घस्य' ॥

गव्या गोत्रा गवाम्

गेति ॥ गवां संहतिः । 'खलगोरथात्' (४।२।५०) इति यः ॥ (१) ॥*॥ 'इनित्रकट्यचश्च' (४।१।५१) इति त्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोसमूहस्य' ॥

वत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके ॥ ६० ॥

वेति ॥ वत्सानां समूहः । 'गोत्रोक्षोद्-' (४।२।४९) इति जुञ् ॥ (१) ॥*॥ धेनूनां समूहः । 'अचित्तहस्ति-' (४।२।४७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ 'वत्सधेनुसमूहयोः' प्रत्येकमेकैकम् ॥

उक्षा महान्महोक्षः स्यात्

विति ॥ महाश्वासावुक्षा च । 'अचतुर-' (५।४।७७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'महोक्षस्य' ॥

वृद्धोक्षस्तु जरद्भवः ।

विति ॥ वृद्धश्वासावुक्षा च । पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥ जर-श्वासौ गौश्च । 'पूर्वकालैक-' (२।१।४९) इति समासः । 'गो-रतद्धितलुकि' (५।४।९२) इति टच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्ध-वृषभस्य' ॥

उत्पन्न उक्षा जातोक्षः

विति ॥ जातश्वासावुक्षा च । 'अचतुर-' (५।४।७७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भृष्टदम्यभावस्य' ॥

सद्यो जातस्तु तर्णकः ॥ ६१ ॥

सेति ॥ तृणोति । 'तृण मक्षणे' (त० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सद्योजातवत्सस्य' ॥

शकृत्करिस्तु वत्सः स्यात्

शेति ॥ शकृत् करोति । 'स्त्वम्बशकृत्तोरिन्' (३।२।२४) ॥ (१) ॥*॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) 'वृत्तुवदिहनिक्कमिक्कपिभ्यः सः' (उ० ३।६२) । 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि क्लीबम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वत्सस्य' ॥

दम्यवत्सतरौ समौ ।

देति ॥ दमनाहः । 'दमु शमने' (दि० प० से०) । 'अहं कृत्यतृचश्च' (३।३।१०९) इत्यर्थे 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ तनुर्वत्सः । 'वत्सोक्षाश्च-' (५।३।९१) इत्यादिना ष्रश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वत्सभाव-मतीत्य द्वितीयं वयः स्पृष्टस्य' ॥

आर्षभ्यः षण्डतायोग्यः

आर्षेति ॥ ऋषभस्य प्रकृतिः 'ऋषभोपानहोर्भ्यः' (५।१।१४) ॥ (१) ॥*॥ षण्डताया योग्यः ॥*॥ एकम् 'स्पृष्टा-रूप्यस्य' ॥

षण्डो गोपतिरिद्वरः ॥ ६२ ॥

वेति ॥ सनोति । सत्यते वा 'ण्यु दाने' (तु० उ० से०) । 'यमन्ताडुः' (उ० १।११४) । बाहुलकात् सत्यम् । 'षण्डं पञ्चादिसंघाते न स्त्री स्याद्गोपतौ पुमान्' इति मूर्धन्यादौ डान्ते (मेदिनी) ॥*॥ 'शण्डः' इति पाठे 'शमेर्ढः' (उ० १।९९) 'शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आ(अ)कृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गवां पतिः ॥ (२) ॥*॥ एषणम् इट् । 'इषु इच्छाम्' (तु० प० से०) । क्प् (३।२।१७८) । इषा चरति । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ केचित् 'इत्वरः' इति पठन्ति । एति तच्छीलः । 'इण्णश-जि-' (३।२।१६३) इति ऋप् । तुक् (३।१।७१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सांड' इति ख्यातस्य ॥

स्कन्धप्रदेशस्तु वहः

स्केति ॥ वहति युगमनेन । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति साधुः । 'वहः स्याद्वृषभस्कन्धे वाहे गन्धवहेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

सास्त्रा तु गलकम्बलः ।

सेति ॥ सस्ति । 'षस स्वप्ने' (अ० प० से०) । 'रास्त्रा-

१—'स्कन्धदेशस्त्वस्य वहः' इति पाठान्तरम् ॥

साल्हा-’ (उ० ३।१५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गलस्य कम्बलः । ‘कम्बलो नागराजे स्यात्साल्हाप्रावारयोः कृमौ । (कम्बलश्चोत्तरासङ्गे कम्बलं सलिले मतम्)’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गलकम्बलस्य’ ॥

स्यान्नस्ति तस्तु नस्योतः

स्येति ॥ नसनम् । ‘णस कौटिल्ये’ (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।३।१९४) नस्तं कृतमस्य । ‘प्रातिपदिकाद्वावर्थे-’ (जु० अ० सू०) इति णिच् । ततः कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ नासिकायां भवा । ‘शरीरावयवाच्च’ (४।३।५५) इति यत् । ‘नन्नासिकायाः यत्तसृक्षुद्रेषु’ (वा० ६।१।६३) इति नसादेशः । नस्यया नासारज्ज्वा उतः ॥*॥ ‘नस्तोतः’ इति पाठः—इति कश्चित् । नस्यते । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । नस्त्योतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘नासारज्ज्युक्तस्य’ ॥

प्रष्ठवाङ् युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥

प्रेति ॥ प्रष्ठमग्रगामिनं वहति । ‘वहश्च’ (३।२।६४) इति ण्विः ॥*॥ स्वामी तु—पञ्चमं पष्ठं वा वर्षं वहन्ति, इति विग्रहः (‘प्रष्ठवाङ्’ इति) रेफरहितं पठति । तत्र पृषोदरादित्वं (६।३।१०९) बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ युगस्य स्कन्धकाष्ठस्य पार्श्वं गच्छति । ‘अन्येष्वपि-’ (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘दमनकाले कण्ठारोपितकाष्ठवाहस्य’ ॥

युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशकटाः ।

यिविति ॥ युगम् (१) प्रासङ्गम् (१) शकटम् (१) वहति । ‘तद्वहति ग्ययुगप्रासङ्गम्’ (४।४।७६) इति यत् ॥*॥ ‘शकटादण्’ (४।४।८०) ॥*॥ क्रमेणैकैकम् ‘रथादिवाह्या-श्ववृषभाणाम्’ ॥

खनति तेन तद्वोढास्येदं हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥

खेति ॥ हलेन (१) सीरेण (२) खनति । ‘तेन दीव्यति खनति-’ (४।४।२) इति ठक् ॥*॥ हलम् (१) सीरम् (२) वहति । ‘हलसीराढक्’ (४।४।८१) ॥*॥ हलस्य (१) सीरस्य (२) इदम् । ‘हलसीराढक्’ (४।३।१२४) ॥*॥ द्वे ‘उक्ता-र्थेषु नाम्नी’ ॥

धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः ।

ध्विति ॥ वहतीति वहः । अच् (३।१।१३४) । धुरो वहः ॥ (१) ॥*॥ ‘धुरो यद्भुक्’ (४।४।७७) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ ‘खः सर्वधुरात्’ (४।४।७८) इति योगविभागात् खः ॥ (४) ॥*॥ धुरं धारयति । ‘संज्ञायां श्रुतवृजि-’ (३।२।४६) इति खच् । ‘खचि हखः’ (६।४।९४) ‘वाचंयमपुरं-दर्श च’ (६।३।६९) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादक् ।

१—‘वाचंयम-’ इत्यत्र ‘इच एकाचोऽम्’ इत्यतः ‘अम्’ इत्यस्यानुवृत्तेः ‘अत्रापि अम्’ एव विधेयः । तथा च मुमोऽजोप-न्यासो व्यर्थः ॥ अक्विधानलेखस्तु सिद्धान्तकौमुद्या अप्यज्ञानमूलकः ॥

‘अर्द्धिष-’ (६।३।६७) इति मुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘धुरं-धरवृषभस्य’ ॥

उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

विति ॥ एका चासौ धूश्च । ‘ऋक्पूरब्धूः-’ (५।४।७४) इत्यः । एकधुरां वहति । ‘एकधुराढक् च’ (४।४।७९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ (लुक्पक्षे ‘लुक् तद्धितलुकि’ (१।२।४९) इति टापो निवृत्तौ एकधुरः) ॥ (२) ॥*॥ एकधुराया वहः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘धुरंधरस्य’ ॥

स तु सर्वधुरीणो यो भवेत्सर्वधुरावहः ।

स इति ॥ सर्वा चासौ धूश्च । सर्वधुरां वहति । ‘खः सर्वधुरात्’ (४।४।७८) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वधुराया वहः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘धुरीणश्चेष्टस्य’ ॥

माहेयी सौरमेयी गौरुस्त्रा माता च शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥

अर्जुन्यया रोहिणी स्यात्

मेति ॥ ‘गौरुस्त्रां प्रिया इला मही’ इति निरुक्तम् । मद्या अपत्यं स्त्री । ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ (४।१।१२०) ।—मद्यते । ‘मह पूजायाम्’ (भ्वा० प० से०) । ‘पुंसि-’ (३।३।११८) इति घः । ‘खनो घ च’ (३।३।१२५) इति वा । महाया अपत्यम्—इति तु स्वामी ॥ (१) ॥*॥ सुरभ्या अपत्यम् ॥ (२) ॥*॥ गच्छति । ‘गमेडोः’ (उ० २।६७) ॥ (३) ॥*॥ वसति क्षीरमस्याम् । ‘वस निवासे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘स्फायि-’ (उ० २।१३) इति रक् । ‘वचिस्वपि-’ (६।१।१५) इति वस्य उः । ‘न रपर-’ (८।३।११०) इति षत्वा-भावः । ‘उस्त्रो वृषे च किरणे-ऽप्युस्त्रार्जुन्युपचित्रयोः’ (इति मेदिनी) । ‘उस्त्रस्तु वृषभे प्रोक्तः किरणे च तथा पुमान्’ ॥ (४) ॥*॥ मान्यते । ‘मान पूजायाम्’ (भ्वा० आ० से०) । ‘नप्तृनष्ट-’ (२०।२।९५) इति साधुः । ‘मातरौ गोजन-न्यौ द्वे’ इति रुद्रः । ‘माता गौर्यादिजननी गो ब्रह्माण्यादिभू-मिषु इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ शृङ्गमस्त्यस्याः । ‘अतः’ (५।२।११५) इतीनिः ॥ (६) ॥*॥ अर्जुनवर्णयो-गात् । ‘अन्यतो ङीष्’ (४।१।४०) । ‘अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकमुतेऽपि, स्याद्ववले पुनरन्यवत् । नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गवि । उषायां बाहुदानार्थं कुश्टिन्यामपि च क्वचित्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ न हन्यते, हन्ति दातारम्, वा । ‘अभ्यादयश्च’ (उ० ४।१।१२) इति साधुः ॥ (८) ॥*॥ रोहितवर्णयोगात् । ‘वर्णा-दनुदात्तात्-’ (४।१।३९) इति ङीष् । ‘रोहिणी सोमवल्के भे कण्ठरोगोमयोर्गवि । (लोहिताकटुरोहिण्योः)’ इति हेमच-न्द्रः ॥ (९) ॥*॥ नव ‘गवि’ ॥

स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी ।

स्येति ॥ नीचैश्चरति । ‘चरति’ (४।४।८) इति ठक् । ‘अव्ययानाम्-’ (६।४।१४४) इति टिलोपः । यद्वा ‘निचि’

‘कर्णशिरोदेशे’ इति रभसः । ततः स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५ । ४।५) । प्रशस्तं निचिकमस्याः । ‘ज्योत्स्नादिभ्यः’ (वा० ५। २।१०३) इत्यण् । ‘नैचिकी गौरुत्तमा तु नीचिकी सा प्रकीर्तिता’ इति नाममाला ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘श्रेष्ठया गोः’ ॥

वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शवलीधवलादयः ॥ ६७ ॥

वेति ॥ आदिना प्रमाणावयवादिग्रहः । शवलयोगात् । ‘अन्यतो ङीष्’ (४।१।४०) ॥ (१) ॥*॥ धवलयोगात् । अनुदात्तलाभावात् ङीष् । मुकुटस्तु—‘धवली’—इत्याह । तत्र गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ आदिना ‘कृष्णा-कपिला-पाटला’ इत्यादयः । प्रमाणभेदात् दीर्घा ह्रस्वा खर्वा वामनी, इत्यादयः । अङ्गभेदात् पिङ्गाक्षी लम्बकर्णी वक्र-शृङ्गी, इत्यादयः ‘धवलादिसंज्ञानाम्’ ॥

द्विहायनी द्विवर्षा गौः

द्वीति ॥ द्वौ हायनौ यस्याः । ‘दामहायना-’ (४।१। २७) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ द्वे वर्षे वयःप्रमाणमस्याः । आर्हीयष्टक् () तस्य ‘अर्ध्यर्ध-’ (५।१।२८) इति लृक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘द्विवर्षाया गोः’ ॥

एकाव्दा त्वेकहायनी ।

एकेति ॥ एकोऽव्दो यस्याः ॥ (१) ॥*॥ एको हायनो यस्याः । ‘ङीष्’ (४।१।२७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘एकवर्षाया गोः’ ॥

चतुरव्दा चतुर्हायणी

चेति ॥ चत्वारोऽव्दा यस्याः ॥ (१) ॥*॥ चत्वारो हायना यस्याः ङीष् (४।१।२७) । ‘त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य’ (वा० ८।४) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चतुर्वर्षाया गोः’ ॥

एवं त्र्यव्दा त्रिहायणी ॥ ६८ ॥

एवमिति ॥ त्रयोऽव्दा यस्याः ॥ (१) ॥*॥ त्रयो हायना यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘त्रिवर्षाया गोः’ ॥

वशा बन्ध्या

वेति ॥ वष्टि । ‘वश कान्तौ’ (अ० ५० से०) । अच् (३।१।१३४) ‘वशो जनस्पृहायतोष्वायम्रत्तवप्रभुत्वयोः । वशा नार्या बन्ध्यगव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ बध्नाति । ‘बन्ध बन्धने’ (क्र्या० ५० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ।—अथ्यादिः (उ० ४।१।१२)—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘बन्ध्यायाः’ ॥

अवतोका तु संवद्गर्भा

अवेति ॥ अवगलितं तोकमपत्यं यस्याः ॥ (१) ॥*॥ सवन् गर्भो यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अकसात् पतित-गर्भायाः’ ॥

अथ संधिनी ।

आक्रान्ता वृषभेण

अथेति ॥ संधानम् । ‘डुधाच्’ (जु० उ० अ०) । ‘आतश्च-’ (३।३।१०६) इत्यङ् । संधास्त्यस्याः । ग्रीह्या-दिवात् (५।२।११६) इति निः + अवश्यं संघते वा । ‘आवश्यक-’ (३।३।१००) इति निनिः + । ‘संधिनी वृ-षमाक्रान्ताकालदुग्धोत्सयोः स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘कृतमैथुनायाः’ ॥

अथ वेहद्गर्भोपघातिनी ॥ ६९ ॥

अथेति ॥ विहन्ति गर्भम् । ‘संश्चतृपदेहत्’ (उ० २। ८४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गर्भमुपहन्ति । ‘मुप्यजातौ-’ (३।२।७८) इति निनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वृषयोर्गेन गर्भ-पातिन्याः’ ॥

काल्योपसर्ग्या प्रजने

केति ॥ प्रजने गर्भग्रहणे प्राप्तकाला ॥*॥ उपस्रियते वृषेण । ‘स्र गतौ’ (भ्वा० ५० अ०) ‘उपसर्ग्या काल्या प्रज-ने’ (३।१।१०४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘गर्भग्रह-णयोग्यायाः’ ॥

प्रष्टोही वालगर्भिणी ।

प्रेति ॥ प्रष्टं वहति । ‘वहश्च’ (३।२।६४) इति ण्विः । ‘वहः’ (४।१।७१) इति ङीष् ॥*॥ ‘प्रष्टोही’ इति पाठे पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) रलोपः ॥ (१) ॥*॥ वाला चासौ गर्भिणी च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रथमं गर्भं धृतवत्याः’ ॥

स्यादचण्डी तु सुकरा

सेति ॥ तु चण्डी ॥ (१) ॥*॥ सु सुखं करोति । अच् (३।१।१३४) । सु क्रियते वा । ‘ईषहुःसुषु-’ (३।३।१२६) इति खल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सुशीलायाः’ ॥

बहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥

वेति ॥ बह्वी सूतिर्यस्याः ॥ (१) ॥*॥ परमिच्छति । परैरिष्यते, वा । बाहुलकान्तुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘बहुप्रसूतायाः’ ॥

चिरसूता वष्कयिणी

चीति ॥ चिरं सूता । ‘मुप्सुपा’ (२।१।४) इति समा-सः ॥ (१) ॥*॥ वष्कते । ‘वष्क गतौ’ (जु० उ० से०) । बाहुलकादयन् । वष्कयस्तरुणवत्सः । सोऽस्त्यस्याः ‘अतः-’ (५।२।११५) इतीति । ‘अट्कुप्वाङ्-’ (८।४।२) इति णत्व-म् ।—‘पूर्वपदात्-’ (८।४।३)—इति मुकुटस्य प्रमादः । स-मासाभावात् ॥*॥ यद्वा ‘वष्कयस्त्वैकहायनो वत्सः’ इति

१—इदमसंगतम् । णिनेः क्त्वाभावात् आतो लोपाप्राप्तेः णित्वात् ‘आतो युक्’ (७।३।३३) इति युगापत्तेश्च ॥ अत एवैत-ज्जनकेन सिद्धान्तकौमुद्यां ‘स्वायी’ ‘गोसंदायः’ इत्यत्र युगेव कृतः ॥

शाकटायनः । तेन नीयते । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'सर्वतोऽक्तिर्नर्थात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । गौरादित्वात् (४।१।४५) वा । 'पूर्वपदात्' (८।४।३) इति णत्वम् । अत्र पक्षे (वष्कयणी) इकाररहित उपान्त्यः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दीर्घकालेन प्रसूतायाः' ॥

धेनुः स्यान्नवसूतिका ।

धयिति ॥ धीयते । 'धेद् पाने' (भ्वा० प० से०) । 'धेद् इच्च' (उ० ३।३।४) इति जुः । 'धेन्वादयश्च' इति सु-कुटस्त्वपाणिनीयः 'धेनुगोमात्रके दोग्ध्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ नवं सूतं प्रसवोऽस्याः । 'शेषात्'— (५।४।१५४) इति कप् । 'प्रत्ययस्यात्' (७।३।४४) इतीत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नूतनप्रसूतायाः' ॥

सुव्रता सुखसंदोह्या

स्थिति ॥ शोभनं व्रतमस्याः ॥ (१) ॥*॥ सुखेन संदुह्यते । प्यत् (३।१।१२४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुशीलायाः' ॥

पीनोद्गी पीवरस्तनी ॥ ७१ ॥

पीति ॥ पीनमूधोऽस्याः । 'ऊधसोऽनङ्' (५।४।१३१) । 'वहुव्रीहेरूधसो ङीप्' (४।१।२५) ॥ (१) ॥*॥ पीवरः स्तनोऽस्याः । 'स्वाङ्गाचोपसर्जनात्' (४।१।५४) इति ङीप् ॥ (२) ॥*॥ 'स्थूलस्तन्याः' ॥

द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा

द्रविति ॥ द्रोणपरिमितं क्षीरमस्याः ॥ (१) ॥*॥ द्रोणं दोग्धि । 'दुहः कप् घश्च' (३।२।७०) इति कप् घश्चान्तादेशः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्रोणपरिमितदुग्धदात्र्याम्' ॥

धेनुष्या बन्धके स्थिता ।

धयिति ॥ 'संज्ञायां धेनुष्या' (४।४।८९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'बन्धनस्थिताया गोः' ॥

समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ७२ ॥

सेति ॥ समायां समायां विजायते । 'समां समां विजायते' (५।२।१२) इति खः, उत्तरदले टाच्चिभक्त्योलोः पूर्वदले यलोप एव ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रतिवर्षं प्रसवित्र्या गोः' ॥

ऊधस्तु क्लीवमापीनम्

विति ॥ बहति । 'बह प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । उनति 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) असुन् (उ० ४।१।८९) । 'ऊधसोऽनङ्' । (५।४।१३१) इत्यादिनिर्देशाद्वादेशः । 'श्वेः संप्रसारणं च' (उ० ४।१।९३) इत्यनुवृत्तौ 'बहेर्धो दीर्घश्च' इत्यसुन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ आ प्यायते स्म । 'ओ प्यायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था'— (३।४।७२) इति क्तः । 'प्यायः पी' (६।१।२८) निष्ठायाम् । 'आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः' (वा० ६।१।२८) इति वा,

पीभावः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षीराशयस्य' ॥

समौ शिवककीलकौ ।

सेति ॥ श्यति गात्रकण्डूम्, शेतेऽत्र वा । 'सर्वनिष्ठृष्व'— (उ० १।१।५३) इति साधुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ कील्यते (अत्र) । 'कील बन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ४।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पशुबन्धनकाष्ठस्य' ॥

न पुंसि दाम संदानम्

नेति ॥ यति । 'दो अवखण्डने' । दीयते वा, अनेन वा । 'देङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (१) ॥*॥ संदीयते । संपूर्वो दाण् बन्धने । ल्युट् (३।३।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दोहनकाले पादबन्धनरज्जोः' ॥

पशुरज्जुस्तु दामनी ॥ ७३ ॥

पेति ॥ पशुबन्धनी रज्जुः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ दामैव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः । 'टिङ्गा'— (४।१।१५) इति ङीप् । 'नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः' (४।१।२९) इति ङीप् वा ॥*॥ 'बन्धनी'—इति प्राठः—इति कश्चित् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पशुबन्धनरज्जोः' ॥

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ।

वायिति ॥ विशखा प्रयोजनमस्य । 'विशाखाषाढात्'— (५।१।११०) । 'वैशाखो मासभेदेऽपि मन्थाने च प्रकीर्तितः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मन्थतेऽनेन 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'मन्थो रवौ मथि । साक्तवे नेत्ररोगे च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ मन्थति । बाहुलकादानच् । ताच्छील्ये चानश् (३।२।१२९) वा । मुकुटेन तु 'परमे कित्' इत्यनुवृत्तौ 'मन्तः' (उ० ४।१।१) इत्यनेनानः—इत्युक्तम् । तत्र । अनेनेनेर्विधानात् । आनस्याविधानात् । यदपि—मन्थेः शानचि मन्थानः, इति स्वामी—इत्युक्तम् । तदपि न । मन्थेः परस्मैपदित्वात् । आत्मनेपदिभ्यः शानचो विधानात् । मुक्प्रसङ्गाच्चानशपि न । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वं वा बोध्यम् ॥ (३) ॥*॥ मन्थतेऽनेन । 'मन्थः' (उ० ४।१।१) इतीनिः कित् । यत्तु—'पथिमथिभ्यामिन्'—इति मुकुटेनोक्तम् । तदपाणिनीयम् ॥ (४) ॥*॥ मन्थस्य दण्डः ॥ (२) ॥*॥ पञ्च 'मन्थनदण्डस्य' ॥

कुठरो दण्डविष्कम्भे

किति ॥ कुठति । 'कुठ गतिप्रतिघाते' () । बाहुलकात्करन् । 'कुठश्च' इत्यरः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ 'कुटरः' इति पाठे तु 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।

बाहुलकादरः ॥ (१) ॥ *॥ दण्डं विष्कन्नाति । 'स्कम्मु रोध-
ने' सौत्रः । 'कर्मण्यब्' (३।२।१) । 'वेः स्कन्नातेर्निल्यम्'
(८।३।७७) इति षत्वम् ॥ (१) ॥ *॥ द्वे 'मन्थवन्धनका-
ष्ठस्य' । गर्गरीमुखस्य वा । 'मन्थदण्डधारककाष्ठस्य' वा ॥

मन्थनी गर्गरी समे ॥ ७४ ॥

मेति ॥ मन्थतेऽस्याम् । 'करणा-' (३।३।११७) इति
ल्युट् ॥ (१) ॥ *॥ 'गर्ग' इति शब्दं राति । 'आतः-' (३।
२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) गिरति वा । 'गृ नि-
गरणे' (तु० प० से०) । बाहुलकाद्वरत् ॥ (२) ॥ *॥ द्वे
'मन्थनपात्रस्य' ॥

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः

विति ॥ ओषति । उष्यते वा । 'उष दाहे' (भ्वा० प०
से०) । घृन् (उ० ४।१।५९) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ।—'उ-
षिसूभ्यः कित्' इति घृन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥
(१) ॥ *॥ कामति 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) ।
विच् (३।२।७५) । इलति । 'इल क्षेपे' (तु० प० से०) ।
एलयति । 'इल गतौ' (तु० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३)
क्रम् चासावेलकश्च ॥ (२) ॥ *॥ मीनाति । 'मीब् हिंसायाम्'
(क्र्या० उ० अ०) । मयते 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०)
वा । अच् (३।१।१३४) । ('मयः शिल्पिनि दैत्यानां करभेऽ-
श्वतरेऽपि च' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ *॥ महान्यज्ञान्यस्य ।
'अनेकम्-' (२।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (४) ॥ *॥ चत्वारि
'उष्ट्रस्य' ॥

करभः शिशुः ।

केति ॥ किरति, कीर्यते वा । 'कृशूशलि(कलि)गर्दिभ्यो-
ऽभच्' (उ० ४।१२२) । 'करभो मणिवन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्र-
तत्सुते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ *॥ एकम् 'उष्ट्रशिशोः' ॥

करभाः स्युः शुङ्खलका दारवैः पादवन्धनैः ॥ ७५ ॥

केति ॥ 'शृङ्खलमस्य वन्धनं करभे' (५।२।७९) इति
कन् ॥ (१) ॥ *॥ एकं 'दारुविकारशृङ्खलाप्रायवन्धन-
युक्तस्य करभस्य' ॥

अजा छागी

अजेति ॥ अजति । 'अज. गतौ' (भ्वा० प० से०)
पचायच् (३।१।१३४) । 'अजाविभ्याम्-' (५।१।८) इति
निर्देशान्न वी । 'अजायतष्टाप्' (४।१।४) । 'अजश्छागे हरे
विष्णो रघुजे वेधसि स्मरे' इति हैमः ॥ (१) ॥ *॥ छयति,
छायते, वा । 'छो छेदने' (दि० प० से०) । 'छापूखडिभ्यः
कित्' (उ० १।१२४) इति गन् । 'जातेः-' (४।१।६३)
इति ङीष् ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'अजायाः' ॥

स्तम्भच्छागवस्तच्छागलका अजे ।

स्तेति ॥ स्तभ्रोति । 'स्तम्मु रोधने' (सौत्रः) मूलविभुजा-
दित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पचायचि (३।१।१३४) तु
नलोपो न स्यात् ॥ *॥ तुभ इति पाठे, तोभते । 'तुफ हिं-
सायाम्' (भ्वा० आ० से०) ॥ *॥ 'शुभ' इति पाठे 'शुभ
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति कः ॥ (१) ॥ *॥ वस्तयति । 'वस्त अर्दने' (तु० आ०
से०) चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ *॥ छायते ।
'छो छेदने' (दि० प० अ०) 'छो गुक् हस्वश्च' (उ० १।
११३) इत्यलच् । स्थायै कन् ॥ (४) ॥ *॥ पञ्च 'अजस्य' ॥

मेदोरभोरणोर्णायुर्मेषवृष्णय एडके ॥ ७६ ॥

मयिति ॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) ।
घृन् (उ० ४।१।४९) ॥ (१) ॥ *॥ उरु भ्रमति । 'भ्रमु चलने'
(भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति डः । ष्टोदरादिः (१।३।१०९) । यद्वा उना शंभुना
रभ्यते । 'रभ रामस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकाद्रक्
॥ (२) ॥ *॥ ऋच्छति, अर्यते, वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'अतैः क्युरुच' (उ० ५।१७) इति क्युन् ॥ (३)
॥ *॥ ऊर्णा अस्य । 'ऊर्णाया युस्' (५।२।१२३) ॥ (४)
॥ *॥ मिषति । 'मिष सर्धायाम्' (तु० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) ॥ (५) ॥ *॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा०
प० से०) । 'सृष्टृषिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः ।—
'सृष्टिषेणिवृष्णिपाणिचूर्णयः' इति निः—इति मुकुटस्त्वपाणि-
नीयः ॥ (६) ॥ *॥ इलति । एलयति वा । 'इल गतिक्षेपण-
योः' (तु० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । डलयोरेकत्वम्
(७) ॥ *॥ सप्त 'मेषस्य' ॥

उष्ट्रोर्भ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ।

विति ॥ उष्ट्राणाम् (१), उरभ्राणाम् (१), अजानाम्
(१), समूहः । 'गोत्रोक्षो-' (४।२।३९) इति वुच् ॥ *॥ प्र-
त्येकमैकेकम् ॥

चक्रीवन्तस्तु बालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥ ७७ ॥

चेति ॥ चक्रवद्भ्रमणं चक्रम् । तदस्यास्ति । मतुप् (५।
२।९४) । 'आसन्दीवत्-' (८।२।१२) इति साधुः ॥ (१)
॥ *॥ वलय उपसंहाराय संहितः 'छदिरुपधि-' (५।१।१३)
इति ढच् । वलेरपत्यम् । 'इतश्चानिजः' (४।१।१२२) इति
ढग वा । 'बालेयो गर्दभे पुंसि मृदौ वलिहिते त्रिषु' इति
(मेदिनी) ॥ (२) ॥ *॥ रासते । 'रास्व शब्दे' (भ्वा० आ०
से०) । 'रासिवल्लिभ्यां च' (उ० ३।१२५) इत्यभच् ॥ (३)
॥ *॥ गर्दति । 'गर्द शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कृशूशलिक-
लिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२) । 'गर्दभं श्वेतकुसुदे गर्-
दभो गन्धमिषपि । रासमे, गर्दभी भुद्रजन्तुरोगप्रमेदयोः'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥ *॥ खं मुखविलमतिशयित-

१—इदं च 'उषिखनिभ्यां कित्' (उ० ४।१६२) इति घ्ना-
स्मरणमूलकम् ॥

मस्य । 'खमुख-' (वा० ५।२।१०७) इति रः । 'खरो र-
क्षोन्तरे तीक्ष्णे दुःस्पर्शे रासभेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (५)
॥*॥ पञ्च 'गर्दभस्य' ॥

वैदेहकः सार्थवाही नैगमो वाणिजो वणिक् ।

पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयकश्च सः ॥७८॥

वायिति ॥ विदेहेषु भवः धूमादित्वात् (४।२।१२७)
युच् । विदेहिघ वा । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । ण्वल्
(३।१।१३३) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । 'वै निश्चितो देह उप-
चयो यस्य,' इति वा । 'वैदेहको वाणिजके शूद्राद्वैद्यासुतेऽ
च' इति विश्वः (मेदिनी) हेमचन्द्रौ ॥ (१) ॥*॥ सार्थ वह-
न्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ निगमे भवः ।
'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नैगमः स्यादुपनि-
षद्वणिजोः (नागरेऽपि च)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥
संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धभावे 'निगमः' अपि । 'निगमो वाणिजे
पुर्याम् (कटे वेदे वाणिक्पथे)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ पणते । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भा० आ० से०) ।
'पणतेरिज्यादेश्च वः' (उ० २।७०) प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥
(४) ॥*॥ 'वणिक्' स्त्रियाम् । वणिज्यायां, पुमान् वाणिजके
च करणान्तरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पण्यते ।
'पण व्यवहारे' (भा० आ० से०) । 'अवद्यपण्य-' (३।१।
१०१) इति साधुः । पण्यमाजीवो यस्य ॥ (६) ॥*॥ आपणो
व्यवहारोऽस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (७)
॥*॥ क्रयविक्रयाभ्यां जीवति । 'वल्लक्रयविक्रयादन्' (४।४।
१३) (८) ॥*॥ अष्टौ 'क्रयविक्रयाभ्यां वर्तमानस्य' ॥

विक्रेता स्याद्विक्रयिकः

वीति ॥ विक्रीणाति । 'डुकीन् द्रव्यविनिमये' (क्रया०
उ० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ विक्रयेण जी-
वति । 'वल्लक्रयविक्रयादन्' (४।४।१३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वल्लपात्रादिदत्त्वा तन्मूल्यं गृह्णतः' ॥

क्रायकः क्रयिकः समौ ।

क्रेति ॥ क्रीणाति । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥
क्रयेण जीवति । ठन् (४।४।१३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूल्येन
वस्त्रादि गृह्णतः' ॥

वाणिज्यं तु वणिज्या स्यात्

वेति ॥ वणिजां कर्म । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४)
प्यच् ॥ (१) ॥*॥ 'दूतवणिग्भ्यां च' इति यः ॥ (१) ॥*॥
द्वे 'वणिक्कर्मणः' ॥

१—इति काशिका ॥ माधवस्तु 'वणिज्याशब्दः स्वभावात्स्वी-
लङ्घः । भाव एव प्रलयः । न तु कर्मणि' इत्याह ॥ माध्वे तु
'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्तेव—इति वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥
तस्मात् वणिजि साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।१८) इति यत् इति
बोध्यम् ॥

मूल्यं वस्त्रोऽप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥

म्विति ॥ मूलानाम्भ्यम् । 'नौवयो-' (४।४।९१) इति
यत् ॥ (१) ॥*॥ वसत्यत्र । 'धापुवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ०
३।६) । 'वस्त्रं वस्त्रे धने मूल्ये भृतौ' इती हेमचन्द्रः ॥ (२)
॥*॥ अवक्रीयतेऽनेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः—
'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटः । तत्र । ल्युटा वाधात् ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'विक्रयवस्तूनां मूल्यस्य' ॥

नीवी परिपणो मूलधनम्

नीति ॥ नितरामिन्वति । 'इवि प्रीणने' (भा० प० से०) ।
'अनित्यमागमशासनम्' इति न उम् । 'इगुपधात्किन्' (उ०
४।१२०) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति
डीष् । 'निपूर्वाब्धेजो निरी च' इति डिः । 'कृदिकारात्'
(ग० ४।१।४५) इति डीष् । व्यो यलोपः' नेर्दाघः । नीवी-
इत्याह मुकुटः । 'नीवी स्त्रीकटीवस्त्रवन्धने । मूलद्रव्ये परि-
पणे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ परिपण्यते वृद्धर्थं प्रयुज्यते ।
'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥ मूलं च तद्धनं
च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रयविक्रयादिव्यवहारे यन्मूल-
धनं तस्य' ॥

लाभोऽधिकं फलम् ।

लेति ॥ लभ्यते । 'डुलभप् प्राप्तौ' (भा० आ० अ०) ।
'अकर्तरि-' ३।३।११ इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अध्यारूढम् ।
'अधिकम्' (५।२।७३) इति साधु ॥ (२) ॥*॥ फलति ।
'फल निष्पत्तौ' (भा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'फलं जातीफले सस्ये हेतूय्ये व्युष्टिलाभयोः' । (त्रिफलायां
च कक्कोले, प्रियङ्गौ तु फली स्मृता) इति विश्वः (मेदिनी) ।
'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च क-
क्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः । फली फलिन्याम्' इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'अधिकफलस्य' ॥

परिदानं परोवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥ ८० ॥

पेति ॥ परिवृत्त्य दानम् ॥*॥ क्वचित् 'प्रतिदानम्'
इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ परिवर्तनम् । भावे घञ् (३।३।
१८) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२)
॥*॥ निमानम् । 'मेङ् प्रणिदाने' (भा० आ० अ०) ।
'अचो यत्' (३।१।९७) । आत्वम् (६।१।४५) । 'इद्यति'
(६।४।६५) । गुणः (७।३।८४) । प्रज्ञायण् (५।४।३८)
च ॥ (३) ॥*॥ निमैयते । 'मीङ् हिंसायाम्' दि०

१—उज्ज्वलदत्तादिषु तु 'नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः'
(४।१३६) इति सूत्रं लभ्यते ॥ २—परिपण आडम्बरः—इत्यने-
कार्थकैरवाककौमुदी ॥ ३—इतः प्रभृति एरजित्यन्तः पाठः क-
श्मीरपुस्तकस्यः अन्यत्र तु न ॥

आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'परिवर्तनस्य' 'अदलावदला' इति ख्यातस्य ॥

पुमानुपनिधिर्न्यासः

प्विति ॥ उपनिधीयते । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) ।
'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ न्यस्यते । 'अ-
सु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।९९) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'निक्षेपस्य' ॥

प्रतिदानं तदर्पणम् ।

प्रेति ॥ प्रतीपं दानम् ॥ (१) ॥*॥ तस्यार्पणम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'स्वामिने निक्षेपार्पणस्य' ॥

क्रये प्रसारितं क्रय्यम्

क्रेति ॥ क्रीयते । 'अचो यत्' (३।१।९७) । गुणः (७।३।
८४) 'क्रयस्तदर्थे' (६।१।८२) इति साधु ॥ (१) ॥*॥
एकं 'ग्राहका गृह्णीयुरिति बुद्ध्यापणे प्रसारितस्य' ॥

क्रयं केतव्यमात्रके ॥ ८१ ॥

क्रयिति ॥ (१) ॥*॥ एकं 'हट्टे प्रसारणयोग्यस्य' ॥

विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं

वीति ॥ विक्रीयते । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१)
॥*॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'तव्यत्-
व्यानीयरः' (३।१।९६) ॥ (२) ॥*॥ 'अवद्यपण्य-' (३।२।
१०१) इति साधु ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विक्रयक्रिया-
कर्मणः' ॥

क्रय्यादयस्त्रिषु ।

क्रेति ॥ (पण्यान्ताः) ॥

ह्रीवे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ८२

ह्रीति ॥ सत्यस्य करणम् । 'सत्यापपाश-' (३।१।२५)
इति णिजापुक् । भावे ल्युट् (३।३।११४) । 'सत्यापना
सत्याकृतिः' इति स्त्रीकाण्डे वोपालितात् 'ण्यासथन्थः-' (३।
३।११७) इति युजपि ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) । 'का-
रे सत्यागदस्य' (६।३।८७) इति मुम् ॥ (२) ॥*॥ क्तिन्
(३।३।९४) । 'सत्यादशपथे' (५।४।६६) इति ङाच् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'साई' इति ख्यातायाः ॥

विपणो विक्रयः

वीति ॥ विपणनम् । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वान्न
वृद्धिः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा ॥ (१)
॥*॥ विक्रयणम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'विक्रयक्रियायाः' ॥

संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ।

समिति ॥ दशन्ति, दशन्ते, वा । 'दश दशने' (भ्वा०
प० अ०) । बाहुलकात्कनिन् । दशशब्दमभिव्याप्य । 'आह्
मर्यादाभिविध्योः' (२।१।१३) 'नपुंसकात्-' (५।४।१०९)
इति पक्षे टच् न । एकादिका नवदशपर्यन्ताः संख्याः सं-
ख्येये, त्रिकलाश्च । तेन 'एको विप्रः' इत्यादि भवति, न तु
'विप्रस्यकः' इत्यादि ॥

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥ ८३ ॥

वीति ॥ 'विंशतिः' इत्याद्या यासां ताः संख्याः संख्येय
संख्ययोर्वर्तन्ते । एकवचनान्ताश्च । यथा 'विंशतिर्गावः'
'गवां विंशतिः' इति ॥

संख्यार्थे द्विवहुत्वे स्तः

समिति ॥ विंशत्यादीनां यदा संख्यार्थः, तदा द्विवचन-
बहुवचने अपि स्तः । यथा 'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः' इति ॥

१—एकाद्या दशान्ताः संख्याः संख्येयेषु वर्तमानास्त्रिकलाः ।
एका शायी, एकः पटः, एकं कुण्डम् । दश स्त्रियः, दश पटाः,
दश कुण्डानि । आदशेति । अष्टादशान्ताः—इति क्षीरस्वामी ॥
आदशेति । दशशब्दश्रुतिपर्यन्तमष्टादशं यावत् संख्या एकादिकाः
संख्येये द्रव्ये वर्तन्ते । हिरवधारणे । तेन सामानाधिकरण्येनैव ता-
सां वृत्तिरित्यर्थः । यथा 'एको विप्रः' 'दश विप्राः' इति, न तु
धैयधिकरण्येन वृत्तिरिति, न तु 'एको विप्रस्य, दश विप्रानाम्'
इत्यादिः ।—इति मुकुटः ॥ अत्र चैकाद्या अष्टादशान्ता संख्या
संख्येये वर्तते । यदाह वाचस्पतिः । 'अष्टादशस्य एकाद्याः संख्याः
संख्येयगोचराः' इति—इति स्वोपज्ञानाममालाव्याख्यायां हेमाचा-
र्यः ॥ इदं च प्रायिकम् । 'बहुषु बहुवचनम्' (१।४।२१) इति सू-
त्रभाष्ये 'किंसंबन्धेकत्वे, किंसंबन्धिद्वित्वे, किंसंबन्धिवहुत्वे' इत्यर्थे
'कस्यैकस्मिन्, कयोर्द्वयोः, केषां बहुषु' इति प्रयोगेन संख्यापरत्व-
स्यापि प्रतीतिः ॥ इदं त्वत्रावगन्तव्यम् । संख्यापरत्वेऽप्येषां स्वाश्र-
यद्रव्यगतसंख्याविशिष्टधर्ममात्रप्रतिपादकता । अत एवोक्तभाष्यप्र-
योगे द्विवचनादिः—इति ॥ २—विंशत्याद्याः सर्वा एव संख्याः
संख्येये संख्यायां च नित्यमेकवचनान्ता एव वर्तन्ते ॥ यद्वाध्यम्—
'आदशस्यः संख्या संख्येये वर्तते । ऊर्ध्वं संख्याने संख्येये च'
इति ॥ विंशतिः पटाः । विंशतिः पटानाम् । शतं गावः । शतं
गवाम्—इति क्षीरस्वामी ॥ विंशत्याद्यास्तु संख्याशब्दा एकत्वे
वर्तमानाः संख्येये संख्याने च वर्तन्ते । यथा 'विंशतिर्घटाः, विंशति-
र्घटानाम् । शतं गावः, शतं गवाम्' इति ॥ यदाह वाचस्पतिः—
'ऊनविंशत्यादिकास्तु सर्वाः संख्येयसंख्ययोः' इति—इति हेमचन्द्रः ॥

३—संख्यामात्रार्थे वर्तमानाया विंशत्यादेः संख्याया द्विवचन-
बहुवचने अपि स्त एकशेषेण । 'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः । गवां
विंशती, गवां विंशतयः' ॥ इति क्षीरस्वामी ॥ यद्वा तु भेदविवक्षा-
यां संख्यान्तरस्यार्थेऽभिधेये विंशत्यादयो वर्तन्ते, तदा तत्सामाना-

तासु चानवतेः स्त्रियः ।

तेति ॥ तासु विंशत्यादिषु नवतिमभिव्याप्य स्त्रीलिङ्गाः ।

यथा 'विंशत्या पुरुषैः कृतम्, विंशतिः कुण्डानि' इति ॥

पङ्केः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

पेति ॥ द्वौ पञ्चतौ । 'पङ्क्तिविंशति-' (५।१।५९) इति साधुः । 'पङ्क्तिर्दशाक्षरच्छन्दोदशासंख्यावलीषु च' इति विश्वः ॥*॥ पङ्केर्दशगुणोत्तरं क्रमात् शतसहस्रादि ज्ञेयम् । यथा 'दश पङ्क्तयः शतम्, दश शतानि सहस्राण्युत्तरम्' इत्यादि ॥ यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।

याविति ॥ यौतेर्बाहुलकाद्भावे कर्तरि वा तुन् योतुः शोधनम्, शोधकः वा । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) ॥*॥ 'द्रोर्विकारः' । 'माने वयः' (४।३।१६२) ॥ (२) ॥*॥ मी-यतेऽनेन । 'माङ् माने' (दि० आ० अ०) । 'पाय्यसां-नाय्य-' (३।१।१२९) इति साधु ॥ (३) ॥*॥ मानमर्थो यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मानार्थस्य' ॥

मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैः

मानमेदानाह—मानमिति ॥ तोल्यतेऽनया । 'तुल उ-न्माने' (चु० प० से०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०३) ।—'अतुलोपमाभ्याम्-' (२।३।७२) इति निर्देशाद्गुणाभावः ॥

गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः ॥ ८५ ॥

ग्विति ॥ मध्यतेऽनेन । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प०

धिकरण्यादुपचारेण तेभ्यो द्विवचनबहुवचने अपि स्तो भवतः । यथा 'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः' इति ॥ सामानाधिकरण्यामा-वेऽपि 'गवां विंशती, गवां विंशतयः' इति ।—इति मुकुटः ॥ द्वि-त्वबहुत्ववैवर्तमानास्तु विंशत्याद्याः संख्यायामेव वर्तन्ते—इति हेमचन्द्रः । 'पङ्क्तिविंशति-' (५।१।५९) इति सूत्रे माध्यप्रदीपो-द्घोते नागेशमट्टेन तु—विंशत्यादयो ब्यादयश्च धर्मशक्ता एव । धर्मकर्मिणोरभेदाच्च व्यक्तौ कार्याणि । तयोश्च भेदाभेदौ । विंशत्या-दयः कदाचिद्भेदेन संख्यां वदन्ति 'गवां विंशतिः' इति । कदाचि-दभेदेन 'विंशतिर्गावः' इति ॥ यदाप्यभेदेन, तदापि धर्मगतसंख्या-वैशिष्ट्येनैव ततो द्रव्यप्रतीतिः शब्दशक्तित्वभावात् । यथा 'गावो धनम्' इत्यादौ प्रीतिहेतुत्वगुणगतसंख्यावैशिष्ट्येनैव द्रव्यप्रतीतिर्धन-शब्दात् ॥ इयंस्तु विशेषः । तत्र कदाचित्त्वगतसंख्यावैशिष्ट्येनापि प्रतीतिः ॥ अन्यगतसंख्यावैशिष्ट्यमन्यस्य कथम्, इति चेत् । आ-रोपेण, इति गृहाण ॥ ब्यादयस्तु स्वगतवाच्यसंख्याविशिष्टद्रव्याभे-देन तद्गतसंख्याविशिष्टमेव धर्मं प्रतिपादयन्ति शब्दशक्तित्वभावात्, इति न कदाचिदपि तत्रैकवचनम् ॥ नापि विंशत्यादिभ्यो बहुवच-नम् ॥ विंशतिप्रचये तु बहुवचनमिष्टमेव ॥ 'ब्रह्मकयोः--' (१।४।२२) इत्यादौ तु विंशतिवदेव धर्मगतसंख्याविशिष्टद्रव्यस्यैव प्रतीतिः, इति द्विवचनम् । एवं प्रतीतिरीदृशवृत्तिविषयैव, इति नातिप्रसङ्गः—इति निष्कर्ष उक्तः ॥

से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'माषो ब्रीह्यन्तरे मूर्खे मानत्वगदोषभेदयोः' इति मेदिनी । कन् (ज्ञाप्ति० ५। ४।५) । आद्यश्चासौ माषश्च । शास्त्रीयत्वात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माषकस्य' ॥

ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री

तयिति ॥ अक्षति । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) 'अक्षो रथस्यावयवे व्यवहारे विभीतके । सायके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ । अक्षं सौवर्चले तुल्ये हृषीके स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ कर्षति । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'कर्षौ ना कर्षणे मानप्रभेदे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्षस्य' ॥

पलं कर्षचतुष्टयम् ।

पेति ॥ पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पलमुन्मानमांसयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कर्षाणां चतुष्टयम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पलस्य' ॥

सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे

स्विति ॥ शोभनो वर्णः स्तुतिः, वा यस्य । रुद्रस्तु 'सुवर्णं स्वर्णविस्तयोः' इति क्लीवमाह । 'सुवर्णो ना स्वर्णकर्षे सुवर्णा च मखान्तरे । स्त्री कृष्णागुरुणि क्लीवे काञ्चने हरि-चन्दने' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्तते स्म । 'विस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । आग-मस्यानित्यत्वाच्चेद् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अक्षमानस्य' ॥

कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥

क्विति ॥ कुरुषु विस्तः ॥ (१) ॥*॥ तस्य हेम्नः पले ॥*॥ एकम् 'अक्षपलस्य' ॥

तुला स्त्रियां पलशतम्

त्विति ॥ तोलयन्ति । 'तुल उन्माने' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । 'अतुलोपमाभ्याम्-' (२।३।७२) इति निपातनाद्गुणभावः । णिजभावे तु 'इणुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'तुला सादृश्यमानयोः । गृहाणां दारुबन्धाय पीठिकायामपीष्यते । रात्रौ पलशते भाण्डे (तुलं स्याद्ब्रह्मा रुणि । आकाशे च पित्रौ न स्त्री)' इति विश्वहैमचन्द्रौ (मेदि-नी) ॥ (१) ॥*॥ पलानां शतम् ॥*॥ एकम् 'तुलायाः' ॥

भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ।

भेति ॥ त्रियते । 'भृन् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अ-कर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । 'भारः सहस्रद्वितये पलानामपि वीवधे' इत्यजयः । 'भारः स्याद्वीवधे विष्णौ पलानां द्विसहस्रके' (इति मेदिनी) ॥*॥ (व्यावेदीर्घान्तात्) अपि (३।३।५७) भरः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भारस्य' ॥

आचितो दश भाराः स्युः

आचीति ॥ आचीयते स्म । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'भारैर्दशभिराचितिः' इति रत्नकोषः । 'आचितः शकटोन्मेये पलानामयुतद्वये' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आचितस्य' ॥

शकटो भार आचितः ॥ ८७ ॥

शेति ॥ शकटेन उह्यते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आचितभारस्य' ॥

कार्षापणः कार्षिकः स्यात्

केति ॥ कर्षस्यायम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । आपणनम् । 'पण व्यवहारादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'नित्यं पणः—' (३।३।६६) इत्यप् 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा । कार्षस्य कार्षेण वा आपणः । 'कार्षापणोऽस्त्री कार्षिके पणषोडशकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्षस्यायम् । अध्यात्मादिलात् (वा० ४।३।६०) ठञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रजतरूपस्य' ॥

कार्षिके ताम्रिके पणः ।

केति ॥ ताम्रस्यायम् । अध्यात्मादिलात् (वा० ४।३।६०) ठञ् ॥*॥ पण्यतेऽनेन । 'पण व्यवहारादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'नित्यं पणः—' (३।३।६६) इत्यप् । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) घञ् वा । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धभावः । 'पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्षापणे ग्रहे । क्रय्यशाकादिके द्यूते व्यवहारे श्रुतौ धने' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ताम्रकृतकार्षापणस्य' तुल्यमानमुक्तम् ॥

॥ अङ्गुलिमानं च हस्तादि नृवर्गे उक्तम् ॥

प्रस्थमानं लाह—

अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥ ८८ ॥

कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।

अस्त्रीति ॥ आढौकते । 'ढोक् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'आढकी च तुवर्या स्त्री परिमाणान्तरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं (सर्वतो दशाङ्गुलिमानस्य) । द्रवति । 'ड गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृवृजृसिडृपत्यनिखपिभ्यो निट्' (उ० ३।१०) इति नः । 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाकेऽस्त्री नीवृदन्तरे । स्त्रियां काष्ठाम्बु-वाहिन्यां गवादिन्यामपीष्यते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खमाराति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ उह्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'वाहोऽश्मानयोः । वृषे, वाहा तु वाहौ स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१)

॥*॥ निकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्त्रायें कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ कुण्ड्यते, कुण्डते, वा । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् कवचप्रत्ययः । अनित्यत्वान्न जुम् ॥*॥ 'कुटपः' इत्यपि पाठः—इति मुकुटः । तत्र 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । कुटेः कपन् (उ० ३।१।४२) ॥ (१) ॥*॥ प्रस्थीयते-ऽनेन । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'प्रस्थोऽस्त्रियां मान-भेदे सानावत्युच्चवस्तुनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आद्य-र्थेन मानीभविताप्रवर्तिकादिग्रहः । 'वाहो विंशतिखारीभि-र्भविका स्यादनेन तु । प्रवर्तः पञ्चखारीभिः सस्यमाने प्रकीर्तितः' । 'पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् । अथाढको भवेद्रोणो द्वि-द्रोणः सूर्य उच्यते । सार्धसूर्यो भवेत्खारी द्विद्रोणा गोण्युदा-हता । तामेव भारं जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम्' ॥*॥ 'प-रिमाणानाम्' पृथगेकैकम् ॥

पादस्तुरीयो भागः स्यात्

पेति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'पद-रज—' (३।३।१६) इति घञ् । 'पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायप्रदेशयोः) । पादतच्चिह्नयोः स्थानत्राणयोरङ्गवस्तुनोः । श्लोकपादेऽपि च क्लीबं पुल्लिङ्गः किरणे पुनः । पादो बुध्रे तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चतुर्थभागस्य' ॥

अंशभागौ तु वण्टके ॥ ८९ ॥

अंशेति ॥ अंश्यते 'अंश विभाजने' () अदन्तः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।—'अमेः शन्' इति त्वपाणिनीयः । 'अंशो विभाजने प्रोक्त एकदेशेऽपि वस्तुनः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'भागो रूपावर्के भाग्यैकदेशयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वण्ड्यते । 'वटि विभाजने' (उ० प० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । स्त्रायें कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विभागस्य' ॥

द्रव्यं चित्तं स्वापतयं रिक्थमृकथं धनं वसु ।

हिरण्यं द्रविणं शुक्लमर्थैरविमवा अपि ॥ ९० ॥

द्रेति ॥ द्रविव । 'द्रव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साधुः । 'द्रव्यं भव्ये धने क्षमादौ जतुडमविकारयोः । विनये भेषजे रीत्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विदू लामे' (तु० उ० अ०) । 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' (८।३।५८) इति साधुः । 'वित्तं क्लीबं धने वाच्यलिङ्गं ख्याते विचारिते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ खपतौ साधु । 'पथ्यतिथि—'

१—पुनरित्यन्तस्यात्र लेखोऽनुचितः । पदशब्दार्थनोधकस्य पदशब्दव्याख्यायां स्वर्थं लिखितस्यात्र पादशब्दव्याख्यायामङ्ग-तत्वात् ॥

(४।४।१०४) इति ढञ् ॥ (३) ॥*॥ रिच्यते । 'रिचिर् वि-
रेचने' (६० उ० अ०) । 'पातृतुदिवचिरिचि-' (उ० ३।७)
इति थक् ।—'वमिकाशि-' इत्यादिना थन्—इति मुकुटस्त्व-
पाणिनीयः ॥ (४) ॥*॥ ऋच्यते । 'ऋच् शब्दे' (उ० प०
से०) । बाहुलकात् कथन् ॥ (५) ॥*॥ धनति । 'धन
धान्ये' (उ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'धनं तु
गोधने विते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ वसति,
उष्यते, वाऽस्मिन् गुणैः । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ।
'शृस्त्वन्निहि-' (उ० १।१०) इत्युः ।—'पयसि वसि-' इत्या-
दिना उः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । वस्ते, वस्यते वा । 'वस
आच्छादने' (अ० आ० से०) उः । 'वसुर्मयूखाम्बिजनाधि-
पेषु योके सुरे स्याद्बसु हाटके च । वृष्ट्यौषधस्थानधनेषु रत्ने
वसु स्मृतं स्यान्मधुरेऽन्यवच्च' इति विश्वप्रकाशः ॥ (७) ॥*॥
हर्षति । 'हर्षं गतिकान्त्योः' (भ्वा० प० से०) । 'हर्षतेः
कन्यन् हिर् च' (उ० ५।४४) ।—जिहीते भाग्यवन्तम् ।
'ओहाङ् गतौ' (उ० आ० अ०) । 'हो हिर् च'
इत्यन्यप्रत्ययो हिरादेशश्च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'हि-
रण्यं चे(रे)तसि द्रव्ये शातकुम्भवराटयोः । अक्षये मान-
भेदे च स्यादकुप्ये नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥
द्रवति, द्रव्यते वा । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'द्रुदक्षि-
भ्यामिनन्' (उ० २।५०) 'द्रविणं न द्वयोर्वित्ते काश्चने च
पराक्रमे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ दिवं मनति ।
'न्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । 'द्युस्ते विते बलेऽपि च' इति हेमचन्द्रः (मेदिनी)
॥ (१०) ॥*॥ अर्थ्यते । 'अर्थं उपयाच्चायाम्' (उ० आ०
से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ् । ऋच्छति, अर्थ्यते
वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उपिकुषिगार्तिभ्यस्थन्'
(उ० २।४) । 'अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभि-
धेये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने' (इति मेदिनी) ॥
(११) ॥*॥ राति सुखम्, रायते वा । 'रा आदाने' (अ०
प० अ०) । 'रातेर्दे' (उ० २।६६) । 'रा द्वयोर्विभवे स्पर्णे'
इति रुद्रः ॥ (१२) ॥*॥ विभवति । अच् (३।१।१३४) ।
'विभवो धननिर्वृत्योः' इति हैमः ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश
'द्रव्यस्य' ॥

स्यात्कोषश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ।

स्येति ॥ कुप्यते । 'कुष निष्कषे' (क्या० प० से०) ।
'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ् ॥*॥ कुरयते । 'कुष सं-
श्लेषणे' () 'तालव्या मूर्धन्याश्चैते' इत्यधिकारे 'को-
शविशदौ च' इति शभेदः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हेम
च रूप्यं च । कृतं चाकृतं च । घटिताघटिते ॥*॥ द्वे 'घ-
टिताघटितहेमरूप्ययोः' ॥

ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्

तेति ॥ गुप्यते । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) 'राज-

सूय०' (३।१।११४) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् (हेमरू-
प्याभ्यामन्यस्य) 'ताम्रादेर्धातोः' ॥

रूप्यं तद्वयमाहतम् ॥ ९१ ॥

रूप्यमिति ॥ 'आहतं तु सृषार्थके । गुणिते ताडिते
चापि' इति हैमः । आहतं रूपमस्य । 'रूपादाहतप्रशंस-
योर्यप्' (५।२।१२०) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आहतरूपस्य
हेमरौप्यादेः' ॥

गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ।

नेति ॥ गरुत्मतो जातत्वात् 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ मरकं तरन्त्यनेन । 'तृ' (भ्वा० प०
से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२)
॥*॥ अश्मनो गर्भः ॥ (३) ॥*॥ हरिद्वर्णो मणिः । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'गारु-
त्मतस्य' ॥

शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागः

शोणेति ॥ शोणं च तद्रत्नं च ॥ (१) ॥*॥ लोहितमेव ।
'लोहितात्मणौ' (५।४।३०) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ पद्ममिव
रागोऽस्य । 'अनेकमन्य-' (२।२।२४) इति समासः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'पद्मरागस्य' ॥

अथ मौक्तिकम् ॥ ९२ ॥

मुक्ता

अथेति ॥ मुक्तैव । 'विनयादिभ्यश्चक्' (५।४।३४) ॥
(१) ॥*॥ मुच्यते स्म । 'मुच्छ्ल मोक्षणे' (उ० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'मुक्ता मौक्तिकपुंश्चल्योः' इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मौक्तिकस्य' ॥

अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुनपुंसकम् ।

अथेति ॥ विशिष्टो द्रुमः । यद्वा विशिष्टे द्वौ भवः । 'द्यु-
द्रुभ्यां मः' (५।२।१०८) । ('विद्रुमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवाले-
ऽपि पुमानयम्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रबलति । 'बल
प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलति-' (३।१।१४०) इति
णः । 'प्रवालोल्ली किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रवालस्य' ॥

रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥ ९३ ॥

रेति ॥ रमन्तेऽस्मिन् । 'रसु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ०
अ०) । बाहुलकात् कप् । उक् (६।३।१।७१) । 'रत्नं स्व-
जातिश्रेष्ठे स्यान्मणौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मण्यते 'मण
शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'मणिः

१—तद्वयं कुप्याकुप्यम्—इति रक्षीस्वामी ।—तयोर्हेमरूप्ययो-
र्द्वयम्—इति मुकुटः ॥

स्त्रीपुंसयोरश्मज्जातौ सुक्तादिकेऽपि च) । (कण्ठदेशस्तनेऽजाया लिङ्गाप्रेऽल्लिजरेऽपि च) इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अश्मजातौ मरकतादौ ॥*॥ द्वे 'रत्नस्य' ॥

स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेमहाटकम् ।

तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्मं कर्बुरम् ॥ ९४ ॥

चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।

रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥

स्वेति ॥ सुष्ठु ऋणोति । 'ऋणु गतौ' (त० उ० से०) । पचाद्यच् (३।२।१३४) यद्वा अर्णनम् । घञ् (३।३।१८) । शोभनोऽर्णो गतिरनेन ॥ (१) ॥*॥ शोभनो वर्णोऽस्य । सुष्ठु वर्ण्यते वा । 'वर्णं वर्णने' (उ० प० से०) ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृवादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३।५) । 'कनकं हेमि पुंसि स्यात्किंशुकं नागकेसरे । धतूरे काञ्चनारे च कालीये चम्पकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ हिनोति, हीयते वा । 'हि गत्यादौ' (खा० प० अ०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (५) ॥*॥ हटति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । हाटयति वा । कुन् (उ० २।३।२) ॥ (६) ॥*॥ तप्यतेऽनेन । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इत्यनीयट् ॥ (७) ॥*॥ शतकुम्भे पर्वते भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥*॥ अनुशतिकादिः (७।३।२०) । ('शातकौम्भम्' इति तु खामी ॥ (८) ॥*॥ गङ्गाया अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् । 'यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकादीसतेजसम् । तदुत्वं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत' इति वायुपुराणम् । 'गाङ्गेयः स्यात्पुमान्मीष्मे क्लीवं स्वर्णकसेरुणोः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ विभर्ति, भरति वा । मनिन् (उ० ४।१।४५) ('भर्मं स्यात्काञ्चने श्रुतौ' इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ कर्वल्यनेन । 'कर्व दपं' (भ्वा० प० से०) । मद्भुरादिः (उ० १।४।१) । 'कर्बुरं सलिले हेमि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ चमीकरे आकरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । यद्वा चमनम् । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'इज्जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'अनाचमेः' (७।३।३४) इति आहोऽविभक्षितत्वाद्बुद्धिः । 'कृदिकाराट्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । चामी करोति । 'कृजो हेतु' (३।२।२०) इति टः ॥ (१२) ॥*॥ जातं रूपं यस्य । यद्वा प्रशस्तं जातम् । 'प्रशंसायां रूपप्' (५।३।६६) ॥ (१३) ॥*॥ महच्च तद्रजतं च । 'सन्महत्' (२।१।६१) इति समासः । 'आन्महत्' (६।३।४६) इत्यात्वम् ॥ (१४) ॥*॥ काञ्चति (ते) । 'काचि दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । नन्वादित्युः (३।१।१३४)—पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इति सु-

कुटस्तु चिन्त्यः । 'काचि' धातोरेव सत्त्वात् ॥ (१५) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'युजिरुजितिजां कुश्' (उ० १।१।४६) इति मक् । 'रुक्मं लोहे सुवर्णे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१६) ॥*॥ कृतस्वरे आकरविशेषे भवम् । अण् (४।३।५३) । कृताः पठिताः खरा येन । तस्मै देयम् । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१७) ॥*॥ जम्बूरस्य नयां भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१८) ॥*॥ अष्टौ धातवः पदानि स्थानान्यस्य । 'अष्टनः संज्ञायाम्' (६।३।१२५) इति दीर्घः । यद्वा अष्टनामपदम् ॥ (१९) ॥*॥ एकोनविंशतिः 'सुवर्णस्य' ॥

अलंकारसुवर्णं यच्छ्रीङ्गीकनकमित्यदः ।

अलमिति ॥ अलंकारसंबन्धि सुवर्णम् ॥*॥ शृङ्गिणामी । शृङ्गी कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३।२) । 'शृङ्गी' इति पृथग् नाम वा । 'स्त्री शृङ्गी मण्डनसुवर्णम्' इति रत्नकोषः । 'भूषणं कनकं शृङ्गी' इति नाममाला च । अल्पं शृङ्गं प्राधान्यं वा यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) । 'स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादि' इति वचनात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अलंकारस्वर्णस्य' ॥

दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥

द्विति ॥ सुवर्णपेक्षया दुष्टो वर्णोऽस्य, अनेन वा । 'दुर्वर्णं त्रिष्वसद्वर्णं क्लीबमैलेयरूप्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रजति, रज्यते वा । 'रज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'पृषिरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ३।१।११) इत्यतच् । 'रजतं त्रिषु शुक्ले स्यात् क्लीवं हारे च दुर्वर्णं' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'रूप रूपक्रियायाम्' (उ० उ० से०) । ण्यन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' इति विश्व(मेदिनी) हेमचन्द्रौ ॥ (३) ॥*॥ खर्जति । 'खर्ज व्यथने' (भ्वा० प० से०) । 'खर्जपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४।१।४०) इत्युरः । 'खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः' (इति हेमः) ॥ (४) ॥*॥ श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'श्वेतो द्वीपादिभेदयोः । श्वेता वराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्खिनीषु च । क्लीवं रूप्येऽन्यवच्छुक्ते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ पञ्च 'रूप्यस्य' ॥

रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियाम्

रीति ॥ रीयते । 'रीड् क्षरणे' (दि० आ० अ०) । रिणाति वा । 'री गतिरेषणयोः' (क्र्या० प० अ०) । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । 'रीतिः स्त्रियां स्यन्दप्रचारयोः । पितले लोहकिटे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'ऋ गतौ'

१—शृङ्गिह्रस्वान्ता च । तथा च बाणः—'वर्षपर्वतसमुद्भि-
वान्तःस्थितापरिमाणशृङ्गिहेमकूटं राजकुलम्' इति—मुञ्जटः ॥

(भ्वा० प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) आरं कूटयते ।
'कूट दाहे' (डु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'आर-
कूटोऽस्त्रियां' द्रव्यं रीतिस्तु रीतिकोमलम्' इति रभसः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पित्तलस्य' ॥

अथ ताम्रकम् ।

शुल्वं म्लेच्छमुखं द्यष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥ ९७ ॥

अथेति ॥ ताम्यति, तम्यते, वा । 'तमु काह्वायाम्'
(दि० प० से०) । 'अमितम्योर्दीर्घश्च' (उ० २।१६) इति
रक् । स्वार्ये कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'तम्यमिचमां दीर्घश्च'
इति रक्—इति मुकुटस्तवपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ शलति ।
'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५)
इति, साधु । यद्वा शुल्वयति, शुल्वयते, वा । 'शुल्व माने'
(चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) 'एर-
च्' (३।३।५६) वा । 'शुल्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसं-
निधौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ म्लेच्छदेशे मुखमुत्प-
त्तिरस्य । म्लेच्छस्य मुखमिव, इति वा ॥ (३) ॥*॥ द्वे हेम-
रूप्ये अश्रुते स्म । 'अश्रु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'ग-
त्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेन वर-
म्, उरु, वा अतिशयने इष्टम् (५।३।५५) । 'प्रियस्थिर-'
(६।४।५७) इत्युरोर्वद् । 'वरिष्ठं ताम्रके क्लीवम्' इति टवर्ग-
द्वितीयान्ते रुद्रः । 'वरिष्ठं मारेचेऽपि च । ताम्रे क्लीवं तित्तिरौ
ना वरोरुतमयोर्विषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ उं
शंसुं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'संज्ञायां भृ-
तृवृजि-' (३।२।४६) इति खच् । 'अरुद्विषत्-' (६।३।६७)
इति मुम् । उत्कृष्टमुंवरम् । प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) ।
'उदुंवरस्तु देहत्यां वृक्षभेदे च पण्डके । कुष्ठभेदेऽपि च
पुमांस्ताम्रे तु । स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ प्रज्ञायणि
(५।४।३८) तु । 'औदुंवरं भवेत्ताम्रे फलादौ यज्ञशास्त्रिनः'
इत्यजयः ॥ (६) ॥*॥ पट् 'ताम्रस्य' ॥

लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी ।
अश्मसारः

लोह इति ॥ लोहति, लुहते, वा । 'लुह गाध्यै' () ।
अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । ल्यतेऽनेन वा ।
'ल्य् छेदने' (क्र्या० उ० से०) । बाहुलकाद् हः । लुहते,
रोहति वा । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।
३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा । कपिलिकादिलात् (वा०
८।२।१८) लत्वम् । 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहं जोह्यके सर्व-
तैजसे' (इति मेदिनी) ॥*॥ प्रज्ञायणि 'लौहम्' ॥ (१)
॥*॥ शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
'दाम्रीशस्-' (३।२।१८२) इति घृन् । स्वार्ये कन् (ज्ञापि०
५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ तेजयति, तेज्यते, वा, अनेन वा ।
'तिज निशाने' (डु० प० से०) । 'तिजेर्दीर्घश्च' (उ० ३।१८)

इति क्तः । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्णके । क्लीवं,
यवाग्रके पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ पिण्डते, पिण्ड्यते वा । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'पिण्डो
बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गो-
लसिद्धकयोरपि । ओण्डपुण्ये च पुंसि स्यात् क्लीवमाजीवना-
यसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलावृखर्जूरभेदयोः' (इति मेदि-
नी) ॥ (४) ॥*॥ कालं च तदयश्च । 'अनोदमायःसरसाम्-'
(५।४।९४) इति टच् ॥ (५) ॥*॥ एति, अयते वा । अशुन्
(उ० ४।१८९) ॥ (६) ॥*॥ अश्मनः सारः । 'अश्मसारं च
शस्त्रकम्' इत्यमरमाला ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'लोहस्य' ॥

अथ मण्डूरं शिङ्गाणमपि तन्मले ॥ ९८ ॥

अथेति ॥ मण्डते(ति) । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प०
से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरच् ॥ (१) ॥*॥
शिङ्गयते । 'शिधि आप्राणे' (भ्वा० प० से०) । 'आणको
लघूशिङ्घिधाञ्भ्यः' (उ० ३।८३) । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । सिंहमाणयति वा । कर्मण्यण् ('शिङ्गाणं काचपात्रे
च लोहनासिकयोर्मले' इति मेदिनी) ॥*॥ 'सिंहानम्' इति
पाठे सिंहवदनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । सिंहमानयति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥
(२) ॥*॥ तस्य लोहस्य मले ॥*॥ द्वे 'लोहकिट्टस्य' ॥

सर्वं स्यात्तैजसं लोहम्

सेति ॥ तेजसो विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४)
इत्यण् । यद्वा तेजोऽस्त्यस्य । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२।१०३)
॥*॥ एकं 'सर्वधातूनाम्' ॥

विकारस्त्वयसः कुशी ।

वीति ॥ कुं भूमिं श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प०
अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'जा-
नपद-' (४।१।४२) इति ङीष् । 'कुशी फालेऽपि वल्गायां
(कुशा, पापिष्ठमतयोः । कुशो वाच्यवदाख्यातः)' इति
विश्वः । 'कुशो रामसुते दर्भे पापिष्ठे योक्त्रमतयोः । कुशी
लोहविकारे स्यात्कुशा वल्गा कुशं जले' (इति हैमः) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'अयोविकारस्य' ॥

क्षारः काचः

क्षेति ॥ क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) ।
'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । 'क्षारः काचे रसे
गुडे । मसनि धूतं लवणे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ क-
चते । 'कच बन्धने दीप्तौ च' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।
१।१३४) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) काचयति वा । अच् (३।
१।१३४) । 'काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काचस्य' ॥

अथ चपलो रसः सूतश्च पारदे ॥ ९९ ॥

अथेति ॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चुपेरचोपधायाः' (उ० १।१।११) इति कलः । यद्वा चपनम् । 'चप शक्तौ' () । ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३। ५६) । चपं लाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।१३) । 'चपलश्चोरके चले । क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तारान्तरे । मीने च चपला तु स्यात् पिप्पल्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्रुत्यामपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ रस्यते । 'रस आस्वादाने' चुराद्यदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । रसयति घातून वा । अच् (३।१।१३४) । 'रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे । बोले रागे गृहे धातौ तिक्तादौ पारदेऽपि च । रसा तु रसनापाठासल्लकीक्षितिकङ्कषु' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ शिवेन सूयते स्म । 'यू प्रसवे' (दि० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारयौ तक्षिण क्षत्रियाद्वाह्मणीसुते । वन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ पारं ददाति । 'डुदाच् दाने' (जु० उ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।१३) इति कः ॥*॥ 'पारते' इति पाठे पारं तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'रस्तेन्द्रः पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि निगद्यते' इति तारपालः । 'पारतस्तु मनाक्पाण्डुः सूतस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वे तुल्यगुणाः स्मृताः' इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पारदस्य' ॥

गर्वलं माहिषं शृङ्गम्

गेति ॥ अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गवामलम् । यद्वा गवनम् । 'गुड् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) गवं लाति । कः (३।२।१३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'महिषशृङ्गस्य' ॥

अभ्रकं गिरिजामले ।

अभ्रेति ॥ अभ्रति, अभ्रयते वा । 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । अभ्रस्य प्रतिकृतिर्वा । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥*॥ गिरौ जातम् । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३। २।९७) । 'गिरिजं त्वभ्रकेऽपि स्याच्छिलाजतुनि शैलजे । लोहेऽपि गिरिजा गौरीमातुलङ्गयोश्च योषिति' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ अमति । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । न मलमस्य, इति वा । 'अमलं त्वभ्रके क्लीवं लक्ष्म्यां क्ली निर्मले त्रिषु' इति मेदि-

नी) । 'गिरिजं गिरिजावीजममलं गवलध्वजम्' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अभ्रकस्य' ॥

स्रोतोञ्जनं तु सौवीरं कापोताञ्जनयामुने ॥ १०० ॥

स्त्रविति ॥ अज्यते नयनमनेन । 'अञ् व्यक्यादौ' (र० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । स्रोतोऽमञ्जनम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ सुवीरे देशे भवम् । तत्र 'भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सौवीरं काञ्जिके स्रोतोञ्जने च वदरीफले । ना तु नीवृति' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कपोतस्येदम् । कपोतवर्णत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । कपोतं च तदञ्जनं च ॥ (३) ॥*॥ यमुनायां भवम् । अण् (४।३।५३) । यद्वा यमुनाया इदम् । तद्वच्छथामत्वात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सौवीराञ्जनस्य' 'सुर्मा' इति ह्यातस्य ॥

तुत्थाञ्जनं शिखित्रीवं वितुन्नकमयूरके ।

त्विति ॥ तुत्थयति, तुत्थ्यते, वा । 'तुत्थ आवरणे' () । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'एरच्' (३।३।५६) वा । तुत्थं च तदञ्जनं च ॥ (१) ॥*॥ शिखिनो ग्रीवा । शिखिग्रीवास्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) तद्वद्वर्णत्वात् ॥ (२) ॥*॥ वितुद्यते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । कः (३। २।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥*॥ मयूरस्य प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । मयूरं कायति वा । सादृश्यात् । 'कैशब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तुत्थाञ्जनस्य', 'तुत्थिया' इति ह्यातस्य ॥

कर्परी दार्विका काथोद्भवं तुत्थम्

केति ॥ कल्पते । 'कृप सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरट् लत्वाभावश्च ॥ (१) ॥*॥ दार्वी दाहुरिद्रा । तद्विकारोऽपि दार्वी अभेदोपचारात् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५। ४।५) ॥ (२) ॥*॥ तत्तुत्थं काथोद्भवमावर्तितं सद्युक्तपर्यायम् ॥*॥ तुत्थं चास्य नाम । 'तुत्थं स्यादमृतासङ्गं कर्परी तुन्नमित्यपि' इति रमसः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आवर्तननिष्पन्नस्य रसाञ्जनभेदस्य' ॥

रसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥

रसगर्भं तार्क्ष्यशैलम्

रेति ॥ रसजमञ्जनम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१। ७८) ॥ (२) ॥*॥ रसो गर्भेऽस्य ॥ (२) ॥*॥ तार्क्ष्यशैले भवम् । अभेदोपचारात्, इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रसाञ्जनस्य' । स्वामी तु—तुत्थाञ्जनादि पञ्च पर्याया-नुक्त्वा दार्विकाकाथोद्भवादिपञ्चकं रसवतीपर्यायानाह ॥

१—रसः प्रायेण महिषशृङ्गे स्थाप्यतेऽतो रसानन्तरमस्य कथं भम्—इति मुकुटः ॥ २—'गिरिजामलम्'—इत्येकं नाम—इति स्वामिमुकुटौ ॥

१—स्वामी तु तुत्थाञ्जनादिपञ्चकं कर्षयन्तं तुत्थाञ्जनपर्याय-मुक्त्वा दार्विकाकाथोद्भवे तुत्थरसाञ्जनादित्रयमाह—इति मुकुटः ॥

गन्धाश्मनि तु गन्धकः ।

सौगन्धिकश्च

गेति ॥ गन्धयुक्तोऽश्मा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१। ७८) ॥ (१) ॥ गन्धोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२। १२७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ 'गन्धिकः' इति पाठे 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (२) ॥ शोभनो गन्धोऽस्य । विनयादिवात् (५।४।३४) स्वार्थे ढक् ॥ 'आमोदलेशयोर्गन्धः स सुगन्धः सुगन्धकः' इति रभसः ॥ (३) ॥ त्रीणि 'रसाञ्जनस्य' ॥

चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलत्थिका १०२

चेति ॥ चक्षुषे हिता । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६) । 'चक्षुष्यः' केतके पुण्डरीकसंज्ञकपादपे । कुलत्थिकासुभगयोः स्त्रियामक्षिहितेऽन्यवत् (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ कुल-मलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ।—'कर्मण्यण' (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) । 'चक्षुष्या कुम्भकारी च कुलालं च कुलत्थिका' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥ कुलत्थ-प्रतिकृतिः । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । यद्वा कुले तिष्ठति । 'सुप्' (३।२।४) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥ त्रीणि 'तुत्थ-विशेषस्य' ॥

रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पकं कुसुमाञ्जनम् ।

रीति ॥ रीतेः पित्तलस्य पुष्पमिव । तन्मलत्वात् ॥ (१) ॥ पुष्पस्य केतुरिव । नाशकत्वात् । उदन्तनपुंसकेषु 'पुष्प-केतु कुसुमाञ्जनम्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥ पुष्पस्य प्रतिकृतिः 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । ततः स्वार्थेऽण् (५।४।३८) ॥ (३) ॥ कुसुममिव, कुसुमनाशकं वा अञ्जनम् ॥ (४) ॥ चत्वारि 'रीतिकायां ध्यायमानायां जातस्य मलस्य' ॥

पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥ १०३ ॥

पीति ॥ पिञ्जनम् । 'पिञ्जि वर्णे' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'निष्ठाग्रामनिटः' (वा० ७।३।५३) इति वचनान्न कृत्वम् । पिञ्जं वर्णविशेषं राति । कः (३।२।३) । 'पिञ्जरोऽश्वान्तरे पीते ह्रीवं खर्णे च पीतने' ॥ (१) ॥ पीतं वर्णं नयते । 'णय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति डः । 'पीतनं पीतदारुणि । कुङ्कुमे हरिताले च (पुमा-नाम्नातके मतः)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ताल-यति, तल्यते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (बु० प० से०) । ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४, ३।३।५६) । 'तालः कालक्रि-यामानं हस्तमानह्रमेदयोः । करास्फोटे करतले हरिताले तस-रावपि' (इति हैमः) । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्रुमान्तरे । वाद्य-

भाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली जटौषधौ । ह्रीवं तु हरिताले स्यात्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ आलयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । आलाति वा । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१। १३६) इति कः । 'आलं स्यादनल्पहरितालयोः' इति हेम-चन्द्रः ॥ (४) ॥ हरितं वर्णमालाति । 'आतोऽनुप-' (३। २।३) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'हरिता-लमलं तालवर्णकं नटभूषणम्' इति माधवः । 'हरिताले तु कर्वूरं गोदन्तो नटसंज्ञकः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥ पञ्च 'हरितालस्य' ॥

गैरेयमर्ध्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ।

गैरयिति ॥ गिरौ भवम् । 'नद्यादिभ्यः-' (४।२।९७) इति ढक् ॥ (१) ॥ अर्ध्यते । 'अर्थ उपयाच्चायाम्' (बु० आ० से०) ण्यन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । अर्था-दनपेतम्, वा । 'धर्मपथ्य-' (४।४।९२) इति यत् । 'अर्थ्यो विपश्चिन्ति न्याये त्रिविध्यं तु शिलाजतु' इति यान्ते रुद्रः ॥ (२) ॥ गिरेर्जातम् 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः । 'गिरिजं लव्रकेऽपि स्याच्छिलाजतुनि शैलजे । लोहेऽपि गिरिजा गौरीमातुल-ङ्गयोश्च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ अश्मनो जा-तम् ॥ (४) ॥ शिलाया जत्विव । पृथीतत्पुरुषः ॥ (५) ॥ पञ्च 'शिलाजतुनः' ॥

बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः ॥ १०४ ॥

बोलेति ॥ बोलयति । 'बुल मज्जने' (बु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । वाति, वा । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । पिञ्जादिलात् (उ० ४।९०) ऊलच् ॥ (१) ॥ गन्धवान् रसोऽस्य ॥ राजदन्तादिलात् (२।२।३१) 'रस-गन्धः' अपि—इति स्वामी ॥ (२) ॥ प्राणिति, अनेन वा । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् वा । 'प्राणो हन्मास्ते बोले काव्यजीवेऽनिले वले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूम्नि चा-सुषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पिण्डो वृन्दे जपापुष्पे गोले बोलेऽङ्गसिद्धयोः । कवले पिण्डं तु वेदमैक-देशे जीवनायसोः । वले सान्द्रे पिण्ड्यलावृखर्ज्यौस्तगरेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥ गां जलं स्यति । 'बोऽन्त-

१—अत्राह उपसर्गस्य सत्वेनानुपसर्गपदघटितसूत्रस्याप्राप्त्या तदुपन्यासो भ्रान्तिमूलकः । अत एवेतज्जनकेनापि सिद्धान्तकौमुद्यां 'अनुपसर्गे किम् । गोसंदायः' इत्युक्तम् । तस्मात् 'मूलविभुजादि-त्वात्कः' इति व्याख्येयम् । यद्वा हरितमलति । 'कर्मण्यण' (३।२।१) इत्यण् इति बोध्यम् ॥

कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गोसः—इति मुकुटः ॥३॥ 'गोपः' इति खामी । गो-जलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति कः ॥ (५) ॥३॥ रसयति, रस्यते, अनेन वा । 'रस आस्वादने' (उ० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥३॥ गोपे उत्पत्तौ रसोऽस्य । 'गोपरसः' इति समस्तमपि—इति खामी ॥ (६) ॥३॥ षट् 'गन्धरसस्य' 'वोर' इति ख्यातस्य ॥

हिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः

हीति ॥ 'हिण्डी' इति 'हिण्डी' इति वा शब्दमीरयति 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । अच् (३।३।१३४) । अण् (३।२।१) वा । हादिः ॥३॥ (डिण्डीरः) । डादिर्वा पाठः ॥ (१) ॥३॥ अन्धेः कफ इव ॥ (२) ॥३॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'फेनमीनौ' (उ० ३।३) इति साधुः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'समुद्रफेनस्य' ॥

सिन्दूरं नागसंभवम् ।

सीति ॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रसवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः संप्रसारणं च' (उ० १।६८) इत्यूरन् ।—'खर्जादिला-दूः' बाहुलकात्संप्रसारणं च—इति मुकुटोऽपाणिनीयः । 'सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तचूर्णके । सिन्दूरी रो-चनारक्तचेलिकाघातक्रीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ नागं सीसं संभवः (उत्पत्तिस्थानम्) अस्य ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सिन्दूरस्य' ॥

नागसीसकयोगेष्टवप्राणि

नेति ॥ नगे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नागं नपुंसकं रज्जे सीसके करणान्तरे । नागः पन्नगमातङ्ग-कूराचारिषु तोयदे । नागकेसरपुंनाग(नागदन्तप्रभेदके । दे-हानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ सिनोति । 'षिन् वन्धने' (खा० उ० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) । अनित्यत्वान्न तुक् । ईस्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । सि-च तदीसं च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥३॥ योगे धातुसंबन्धे इष्टम् । 'सप्तमी-' (२।१।४०) इति समासः ॥ (३) ॥३॥ उप्यते । 'डुंवप् बीजसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वृधिवपिभ्यां रन्' (उ० २।२७) ॥३॥ 'वर्धे' इति मुकुटः । वर्धते । 'वृधु वर्धने' (भ्वा आ० से०) । रन् (उ० २।२७) । ('वर्धेः सीसवरत्रयोः' इति हैमः) ॥ (४) ॥३॥ चलारि 'सीसस्य' 'सीसो' इति ख्यातस्य ॥

त्रपु पिच्छटम् ॥ १०५ ॥

रङ्गवङ्गे

त्रेति ॥ त्रपते । 'त्रपू लज्जायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'शृष्ट्रमिहि-' (उ० १।१०) इत्युः । 'रङ्गसीसकयोरुपः' ॥

इति रङ्गः ॥ (१) ॥३॥ पिच्यति, पिच्यते वा । 'पिच्य छेदने' (भ्वा०) । अच् (३।१।१३४) । पिच्यं टौकते । 'टौक गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पिच्यति । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) वा । 'पिच्यटो नेत्ररोगे स्यात्स्त्रीवं सीसकरङ्गयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ रङ्गति । 'रगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ('रङ्गो ना रागे वृत्तरण-क्षितौ । अन्वी त्रपुणि' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ वङ्गति । 'वगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'वङ्गं सीसकरङ्गयोः । वार्ताकेऽपि च कार्पासे पुंभुम्नि नीवृदन्तरे' इति मेदिनी । 'वङ्गः कार्पासे वृन्ताके वङ्गा जनपदान्तरे । वङ्गं त्रपुणि सीसे च' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ चलारि 'वङ्गस्य' 'रङ्ग' इति ख्यातस्य ॥

अथ पिचुस्तूलः

अथेति ॥ पिचति । 'पिचु मर्दने' () पचति वा । मृगध्वादिः (उ० १।३७) । 'पिचुर्ना कुष्ठभेदे च कर्पे तूले-ऽसुरान्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ तूलयति । तूल्यते, वा । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । घञ् (३।३।१९) वा । 'तूलं स्याद्भ्रमादा-रुणि । आकाशेऽथ पिचौ न स्त्री' इति विश्वः (मेदिनी) ॥३॥ 'पिचुतूलः' इति रभसात्संघातोऽपि ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'का-र्पासस्य' 'रूई' इति ख्यातस्य ॥

अथ कमलोत्तरम् ।

स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥

अथेति ॥ कमलादुत्तरम् ॥ (१) ॥३॥ कुस्यति । 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कुसेरुम्भोभेदेताः' (उ० ४।१०६) इत्युम्भः । बाहुलकान्न गुणः । 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ वह्निवत् शिखास्य ॥ (३) ॥३॥ रज्यतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११५) । 'रजकरजनर-जःसूपसंख्यानम्' (वा० ६।४।२४) इति नलोपः । 'रज्जेः कुन्' (उ० २।७९) वा । महच्च तद्रजनं च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः । 'महारजनमुद्दिष्टं शातकुम्भकु-सुम्भयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'कुसुम्भ-स्य' 'कुसुम्भ' इति ख्यातस्य ॥

मेषकम्बल ऊर्णायुः

मेषेति ॥ मेषलोमकृतः कम्बलः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥३॥ ऊर्णास्यास्ति । 'ऊर्णाया युस्' (५।२।१२३) । 'ऊर्णायुर्ना क्षणामङ्गे मेषकम्बलमेषयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कम्बलस्य' ॥

१—अत्र 'रङ्गः' इति पाठः प्राप्तादिकः । रङ्गार्थक्यने उदे-श्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येन शाब्दबोधानजनकत्वात् । वार्ताकादि-वाचकवाभावाच्च । मूलपुस्तके तथा पाठस्यानुपलम्भाच्च ॥

शशोर्णं शशलोमनि ।

शेति ॥ शशस्य ऊर्णा । 'शशोर्णं कारणं करम्' इति चन्द्रगोमिलिङ्गानुशासनात् क्लीबत्वम् ॥ (१) ॥*॥ शशस्य लोम ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शशलोमः' ॥

मधु क्षौद्रं माक्षिकादि

मेति ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मधे ना तु मधुदमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ क्षुद्राभिर्मक्षिकाभिः कृतम् । 'क्षुद्राभ्रमर-' (४।३।११९) इत्यम् । 'क्षौद्रं तु मधुनीरयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ मक्षिकाभिः कृतम् । 'संज्ञायाम्' (४।३।११७) इत्यम् ॥ (३) ॥*॥ आदिना भ्रामर-वाटक-पौतिकादिग्रहः ॥*॥ त्रीणि 'मधुनः' ॥

मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७ ॥

मेति ॥ मधुन उच्छिष्टम् ॥ (१) ॥*॥ सिद्धति, सिच्यते, वा । 'पिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) 'पातुतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्' (उ० २।१७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मधूच्छिष्टस्य' 'मोम' इति ख्यातस्य ॥

मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्रा नागजिह्विका ।

नैपाली कुनटी गोला

मेति ॥ मनःशब्दवाच्या शिला । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ मनसा गुप्ता । 'कर्तृकरणे' (२।१।३२) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ मनःशब्देन ह्रूयते कथ्यते । हेन् (भ्वा० उ० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (३) ॥*॥ नागानां जिह्वेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (४) ॥*॥ नेपाले भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यम् । 'नैपाली नवमालीमनःशिलासुवहासु च' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ कौ नटति । 'नट अवस्यन्दने' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४९) । यद्वा कुत्सिता नटीव ॥ (६) ॥*॥ गां दीप्तिं लाति । कः (३।२।३) । गुञ्जते वा । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । डलयोरैक्यम् । 'गोला गोदावरीसख्योः कुनटी-दुर्गयोः स्त्रियाम् । पात्राजने मण्डने चालिजरे वालखेलने' + 'चाला लक्ष्म्यां पुमान् कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत्-' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'मनःशिलायाः' ॥

१—इदमसंगतम् । अत्रोपसर्गाभावेनैतत्सूत्राग्राप्तेः । तस्मात् 'कृतोवहुलम्' (वा० ३।३।११३) इति न्यासे 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागेन के प्राप्ते 'कविधौ संप्रसारणिभ्यो ङः' (वा० ३।२।३) इति ङप्रत्ययो बोध्यः ॥ २—अत्र 'चलम्' इत्यस्य स्थाने 'द्वयोः' इति पाठं कल्पयित्वा अत्र पाठः प्रामादिकः मूले हैमविश्वयोश्च लक्ष्म्यादीनां गोलाशब्दार्थेऽनुपलम्भात् । किंतु मूलानुसारेण चलशब्दार्थकथनम् ॥

यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥

पाक्यः

येति ॥ यवानां क्षारः ॥ (१) ॥*॥ यवाग्राज्जायते स्म । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति ङः ॥ (२) ॥*॥ पाके साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यवक्षारस्य' ॥

अथ स्वर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ।

सौवर्चलं स्याद्बुचकम्

अथेति ॥ स्वर्जिकारसजः क्षारः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ कपोतवर्णोऽस्यास्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् ॥ (२) ॥*॥ सुखं वर्चयति । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (३) ॥*॥ सुवर्चलाया इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यम् 'अथ सौवर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ रोचतेऽनेन । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'रुचको बीज-पूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्रव्येऽपि कटकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'क्षारभेदस्य' साजीक्षार' इति ख्यातस्य ॥

त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥ १०९ ॥

त्वेति ॥ लवो वंशात् क्षीरमस्याः । गौरादिः (४।१।४९) ॥ (१) ॥*॥ रोचते । नन्द्यादिः (३।१।१३४) । वंशस्य रोचना । 'स्याद्वंशरोचना वांशी तुकाक्षीरी तुकाशुभा' । त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी तु वैणवी' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वैणुजन्यस्यौषधिविशेषस्य' ॥

शिशुजं श्वेतमरिचम्

शीति ॥ शिशोर्जायते स्म । 'पञ्चम्याम्' (३।२।९८) इति ङः ॥ (१) ॥*॥ श्वेतं मरिचमिव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोभाञ्जनबीजस्य' ॥

मोरटं मूलमैक्षवम् ।

मोरेति ॥ मुरति । 'मुर वेष्टने' (तु० प० से०) 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८९) ॥ (१) ॥*॥ इक्षोरिदम् ॥*॥ एकम् 'इक्षुविकारस्य' ॥

ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥

प्रेति ॥ ग्रन्थेः प्रतिकृतिः । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'ग्रन्थिकं पिप्पलीमूले गुग्गुलुग्रन्थिपर्णयोः । करीरे पुंसि दैवज्ञे सहदेवाख्यपाण्डवे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पिप्पल्या मूलम् ॥ (२) ॥*॥ चटकायाः शिर इव ॥*॥ 'शिरः' अपि । 'शिरो ना पिप्पलीमूले' इति रमसः । ('शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्धमन्यां च योषिति' इति रान्ते मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पिप्पलीमूलस्य' ॥

गोलोमी भूतकेशो ना

गविति ॥ गोलोम्राभियम् । अण् (४।३।१२०) । सङ्हा-
पूर्वकलाद्वृद्धाभावोऽपि । 'गोलोमी श्वेतद्वार्यां स्याद्वृत्ताभू-
तकेशयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भूतानां केश
इव । भूतः केशोऽस्य वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भूतकेशस्य' ॥

पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।

पेति ॥ पत्राण्यङ्गोऽस्य 'पत्राङ्गं' न द्वयोर्भूजं पद्मके रक्त-
चन्दने' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रक्तं चन्दनमि-
व । रक्तसारलात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्तसारद्रव्यस्य' 'प-
त्राङ्गं' इति ख्यातस्य ॥

त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषम्

त्रीति ॥ त्रयाणां कटुनां समाहारः ॥ (१) ॥*॥ ऊषति ।
'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।१।१३४) । त्रयाणां
भूषणानां समाहारः । पात्रादिः (वा० २।४।३१) ॥ (२)
॥*॥ विशेषेण ओषति । 'उष दाहे' । (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुण्ठीपिप्पली-
मरीचानां समाहारस्य' ॥

त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥ १११ ॥

त्रीति ॥ त्रयाणां फलानां समाहारः अजादिः (४।१।४)
॥*॥ तृफति । 'तृफ तृप्तौ' (तु० प० से०) । 'तृफश्च'
(उ० १।१०४) इतिकलः । 'त्रिफला तृफलापि च' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ फलानां त्रिकम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
हरीतक्यामलकविभीतकफलानां समाहारस्य' ॥

॥ इति वैश्यवर्गविवरणम् ॥

शूद्राश्चाधरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ।

श्विति ॥ शोचति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) ।
'शुचैर्दश्व' (उ० २।१९) इति रक् दीर्घश्च ।—'शदे रक्
चात ऊत्वं च'—इति सुभूतिरपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥
अवरोऽधमो वर्णोऽस्य । अवरश्चासौ वर्णश्च, इति वा ॥ (२)
॥*॥ वृष्यते, वर्षति वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'वृषादिभ्यश्च' (उ० १।१०६) इति कलच् । वृषं धर्मं लुनाति
वा 'छलु छेदने' (क्र्या० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा०
३।२।१०) इति डः । वृषं लाति वा । कः (३।२।३) ॥ (३)
॥*॥ जघन्यात् पादाज्जाताः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ०
से०) । 'पञ्चम्याम्—' (३।२।९८) इति डः । 'जघन्यं मेहने
क्लीवे चरमे गर्हितेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चलारि 'शूद्रस्य' ॥

आचाण्डालास्तु संकीर्णो अम्बष्ठकरणादयः ॥ १ ॥

आश्वेति ॥ संकीर्यते स । 'कृ विकीरे' (तु० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) । 'ऋत इक्ष्वातोः' (७।१।१००) । 'रदाभ्या-
म्—' (८।३।४२) इति नलम् ॥ (१) ॥*॥ अम्बष्ठश्च क-

णश्च । अम्बष्ठकरणावादी येषां ते । आदिना उप्रादिग्रहः
॥*॥ एकम् 'संकराणाम्' ॥

शूद्राविशोस्तु करणः

श्विति ॥ शूद्रा च विट् च । तयोः सुतः ॥*॥ किरति,
कीर्यते, वा । 'कृ' (तु० प० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ०
२७८) इति युच् । 'कृत्यल्युटः—' (३।३।११३) इति वा ।
'करणं हेतुकर्मणोः । वालवादी हसे लेपे नृत्यगीतप्रमेदयोः ।
क्रियाभेदेन्द्रियक्षेत्रकायसंवेशनेषु च । कायस्थे साधने क्लीवं
पुंसि शूद्राविशोः सुते' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वैश्या-
च्छूद्रायां जातस्य' ॥

अम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः ।

अम्बेति ॥ वैश्या च द्विजन्मा च । तयोः सुतः ॥*॥
अम्बे तिष्ठति । 'ष्ठा' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि—' (३।२।४)
इति कः । 'अम्बाम्ब—' (८।३।९७) इति षत्वम् । 'अम्बष्ठो
देशभेदेऽपि विप्राद्वैश्यासुतेऽपि च । अम्बष्ठान्यम्ललोण्यां
स्यात्पाठायधिक्योरपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वैश्याब्राह्मणीभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

शूद्राक्षत्रिययोरुग्रः

श्विति ॥ शूद्रा च क्षत्रियश्च । तयोः सुतः ॥*॥ उच्यति ।
'उच समवाये' (दि० प० से०) । ऋज्रेन्द्र— (उ० २।२८)
इति निपातनात्साधुः । 'उग्रः शूद्रासुते क्षत्राद्वरे पुंसि त्रिषू-
त्कटे । स्त्री वचाक्षुतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'शूद्राक्षत्रियाभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

मागधः क्षत्रियाविशोः ॥ २ ॥

मेति ॥ क्षत्रिया च विट् च । तयोः सुतः ॥*॥ मग-
ध्यति । 'मगध वेष्टने' कण्डूदिः । अच् (३।१।१३४) ।
'यस्य हलः' (६।४।४९) इति यलोपः । प्रशावण् (५।४।
३८) । 'मागधो मगधोद्भूते शुक्लजीरकवन्दिनोः । वैश्यतः
क्षत्रियापुत्रे मागधी स्यात्तु पिप्पली । यूथी भाषाविशेषश्च'
इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क्षत्रियावैश्याभ्या-
मुत्पन्नस्य' ॥

माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोः

मेति ॥ अर्या च क्षत्रियश्च तयोः सुतः ॥*॥ महिष्यां
साधुः । 'तत्र साधुः' । (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थेऽण्
(२।४।३८) । यद्वा मह्यते, महति वा । 'मह पूजयाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'अविमखोष्टिषच्' (उ० १।४५) । चतुर्वर्णा-
दिहात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ण्यन् ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'वैश्याक्षत्रियाभ्यां जनितस्य' ॥

क्षत्तार्याशूद्रयोः सुतः ।

क्षेति ॥ अर्या च शूद्रश्च । तयोः सुतः ॥*॥ क्षदति,
क्षद्यते, वा । 'क्षद संघृतौ' () । '—शंसिषवादिभ्यः—'

(उ० २।९४) इति तृत् । 'क्षत्ता शूद्राक्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनयेऽपि स्यान्निष्कवेधसोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अर्या स्वामिनी । सा च क्षत्रिया योग्यत्वात् । तेन 'क्षत्रियायां च शूद्रजे' इत्यनेनाविरोधः ॥*॥ एकम् 'अर्याशूद्राभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियाजातस्यः

ब्रेति ॥ सूयते स्म । 'घृङ् प्रसवे' (दि० आ० से०) । कः (३।४।७२) । 'सूतः पारदसारथ्योः प्रसूतेरितवन्दिषु । ब्राह्मण्यां क्षत्रियाजाते तक्षिण' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मण्यां क्षत्रियाजातस्य' ॥

तस्यां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥

तेति ॥ विदेहेषु भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । विदेहस्यापत्यम् । 'जनपद-' (४।१।९६८) इत्यञ् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'वैदेहको वाणिजके शूद्राद्वैद्यासु-तेषु च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मण्यां वैद्याजातस्य' ॥

रथकारस्तु माहिष्यात्करणं यस्य संभवः ।

रेति ॥ माहिष्याद्वैद्याक्षत्रियसुतात् करण्यां शूद्रायां वैद्यादुत्पन्नयाम् ॥*॥ रथं करोति । 'कृब्' (त० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'रथकारस्तु माहिष्यात् करणी च तक्षिण' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'करणं माहिष्यादुत्पन्नस्य' ॥

स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥४॥

स्येति ॥ चण्डति । 'चडि कोषे' (भ्वा० प० से०) 'पति चण्डिभ्यामालञ्' (उ० १।१।१७) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकमेकैकं 'संकरविशेषाणाम्' ॥

कारुः शिल्पी

केति ॥ करोति । 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'कारुस्तु कारके शिल्पे विश्वकर्मणि शिल्पिनि' इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ शिल्पमस्यास्ति । 'अत-' (५।२।११५) इतीनिः । 'शिल्पी तु वाच्यवत्कारौ त्रिषां कोलदलौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजक-स्तथा । पञ्चमश्वर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः' ॥*॥ द्वे 'चित्रकारादेः' ॥

संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ।

समिति ॥ श्रयति, श्रीयते, वा 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'वहिश्रियु-' (उ० ४।५।१) इति निः । 'श्रेणिः त्र्योपस्योः पङ्क्तौ समानशिल्पिसंहतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सजातीयशिल्पिसंघस्य' ॥

१—'वैद्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासु च' (१०।११) इति मनुवाक्यानुकूलमूलवैरोद्धोऽनेकार्थकोपो नादरणीयः ॥

कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी

किति ॥ कोलति । 'कुल संस्थाने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'कुलकं तु पटोले स्यात्सं-बद्धश्लोकसंहतौ । पुंसि बल्मीककाकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कुलिकः' इति पाठे कुलमधीनत्वेनास्यास्ति । ठन् (५।२।११५) । 'कुलिको नागभेदे स्याद्भुभेदे कुलस-त्तमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुलश्रेष्ठत्वमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कारुसङ्घे मुख्यस्य' ॥

मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥

मेति ॥ मालां करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ मालास्यास्ति । 'ब्रीह्यादिभ्यश्च' (५।२।११६) इति ठन् । यद्वा माला शिल्पसस्या 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठन् । 'मा-लिका सप्तलापुत्री श्रीवालंकरणेऽपि च । पुष्पमाल्ये नदीभेदे पक्षिभेदे च मालिकः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मालाकारस्य' 'माली' इति ख्यातस्य ॥

कुम्भकारः कुलालः स्यात्

किति ॥ कुम्भं करोति । अण् (३।२।१) । 'कुम्भकारी कुलत्थ्यां च पुंसि स्याद्वटकारके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुं भूमिं लालयति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । डलयोरैक्यम् । कुलमालाति वा । कः (वा० ३।२।५) । कुलमलति वा । अण् (३।२।१) । कुलमालुनाति वा । डः (वा० ३।२।१०१) । 'घूके कुलालः कुकुम्भे कुम्भ-कारेऽज्जनान्तरे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुलालस्य' ॥

पलगण्डस्तु लेपकः ।

पेति ॥ पलं मांसम् । तत्तुल्येन मृदादिना गण्डति व-द्वनैकदेशमिव करोति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ लिम्पति । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० स०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृ-हादौ लेपकारस्य' ॥

तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्

तेति ॥ तन्तून् वयति । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'ह्वावामश्च' (३।२।२) इत्यण् ॥*॥ 'तन्त्रवाया' इति पाठे तन्तवो वितन्यन्ते यस्मिस्तत्तन्त्रम् । तद्वयति ॥*॥ 'तन्त्रवापः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'ड्वप्' (भ्वा० उ० अ०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ कुं भुवम्, कुत्सितं वा विन्दति । 'विदू लामे' (तु० उ० अ०) । 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१३८) इति शः । कुप्यति । 'कुप कोषे' (दि० प० से०) । 'कुपेर्वा बश्च' (उ० ४।८६) इति किन्दच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पटानां निर्मातरि' ॥

तन्त्रवायस्तु सौचिकः ॥ ६ ॥

त्विति ॥ तुत्रं छिन्नं वयति । 'वेञ्' (भ्वा० उ० अ०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सूची शिल्पमस्य । 'शिल्पम्'

(४।४।५५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कञ्जुष्यादेर्नि-
र्मातरि' ॥

रङ्गाजीवश्चित्रकारः

रेति ॥ रङ्गेणाजीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा०
प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । रङ्ग आजी-
वोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ चित्रं करोति । 'दिवाविमानि-
शा-' (३।२।२१) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चित्रका-
रस्य' ॥

शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ।

शेति ॥ शस्त्रं मार्ष्टि । 'मृज् शुद्धौ' (अ० प० से०) ।
अण् (३।२।११) ॥ (१) ॥*॥ असिं धावति । 'धातु गतिशु-
द्धयोः' (भ्वा० उ० से०) । अण् (३।२।११) । 'स्वार्थे कन्'
(ज्ञापि० ५।४।५) । कुन् (उ० २।३२) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'शस्त्रधर्षणोपजीविनः' ॥

पादूकचर्मकारः स्यात्

पेति ॥ पद्यतेऽनया । पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
'णित्कशिपद्यतेः' (उ० १।८५) इति ऊः । पादूं करोति ।
क्विप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥*॥ चर्म करोति । अण् (३।२।
१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चर्मकारस्य' ॥

व्योकारो लोहकारकः ॥ ७ ॥

व्योकेति ॥ 'व्यो' इत्यव्ययं लोहवीजवाची—इति श्री-
भोजः । व्यो करोति । अण् (३।२।११) ॥ (१) ॥*॥ लोहं
करोति । अण् (३।२।११) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।
'व्योकारोऽयस्करोऽयस्करो लोहकारः स्यात्' इति
रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोहकारस्य' ॥

नार्डिधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारके ।

नेति ॥ नार्डी वंशनर्ली धमति । 'ध्मा शब्दामिसंयो-
गयोः' (भ्वा० प० से०) । 'नार्डीमुष्टयोश्च' (३।२।३०) ।
इति खश् । 'खित्यनव्ययस्य' (६।३।६६) इति ह्रस्वः ॥ (१)
॥*॥ स्वर्णं करोति । अण् (३।२।११) ॥ (२) ॥*॥ कलामा-
दते । 'डुदाज्' (जु० उ० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा०
३।२।४) कः ॥ (३) ॥*॥ रुक्मं करोति । अण् (३।२।११) ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'स्व-
र्णकारस्य' ॥

स्याच्छाङ्गिकः काम्बविकः

स्येति ॥ शङ्खः शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति
ठक् ॥ (१) ॥*॥ कम्बुः शिल्पमस्य । ठक् (४।४।५५) ।
'—शाश्वतिकः' (२।४।९) इति निर्देशात्कादेशोऽनिलः ।
कम्बोर्विकारोऽस्यास्ति, इति वा । ठन् (५।२।११५) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'शङ्खादकस्य' ॥

शौल्विकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥

शाविति ॥ शुल्बघटनं शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' (४।४।
५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ ताम्रं कुट्टयति । 'कुट्ट छेदने'
(जु० प० से०) । अण् (३।२।११) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।
४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ताम्रकारस्य' ॥

तक्षा तु वर्धकस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट् ।

तेति ॥ तक्षोति 'तक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) ।
'—युष्टि-' (उ० १।१५६) इत्यादिना कनिन् ॥ (१) ॥*॥
वर्धते । 'वर्ध छेदने' (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
वर्ध कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-
काङ्क्षिः ॥ (२) ॥*॥ लक्षति । 'त्वक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प०
से०) । टृच् (३।१।१३३) । 'त्वष्टा पुमान्देवशिल्पितक्षो-
रादित्यभिद्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रथं करोति । अण्
(३।२।११) ॥ (४) ॥*॥ काष्ठं तक्षति । क्विप् (३।२।७६) ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'सुतार इति ख्यातस्य' ॥

ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः

प्रेति ॥ ग्रामेऽधि । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति समासः ।
'अषडक्ष-' (५।४।७) इति खः ॥ (१) ॥*॥ ग्रामस्य तक्षा ।
'ग्रामकौटाभ्यां च तक्षणः' (५।४।९५) इति टच् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'ग्रामत्वष्टुः' ॥

कौटतक्षोऽनधीनकः ॥ ९ ॥

कौटेति ॥ कुट्यां भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्य-
ण् । कौटश्चासौ तक्षा च । टच् (५।४।९५) ॥ (१) ॥*॥
नाधीनः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥ एकम् 'कौट-
त्वष्टुः' ॥

क्षुरिमुण्डिदिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ।

क्षिविति ॥ क्षुरोऽस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इती-
निः ॥ (१) ॥*॥ मुण्डं करोति 'मुण्डमिच्छ-' (३।१।२१)
इति णिच् । ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः ॥ (२) ॥*॥
दिवा कीर्तिरस्य । 'दिवाकीर्तिस्तु पुंसि स्यान्नापितान्तावसा-
यिनोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ न पियति स्म । 'पि
गतौ' (जु० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ।
न—अपितः । निषेधार्थकेन नशब्देन 'सुप्सुपा' (२।१।४)
इति समासः । यद्वा नापनम् । 'आप्ठ व्याप्तौ' (खा० प०
अ०) । घञ् (३।३।१८) । नापो जातोऽस्य । 'तदस्य संजा-
तम्' (५।२।३६) इतीतच् ॥ (४) ॥*॥ नखानामन्तमवसा-
तुं शीलमस्य । 'वोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'वै क्षये'
(भ्वा० प० अ०) वा । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ।
'आतो युक्-' (७।३।३३) । ('अन्तावसायी श्वपचै मुनि-
भेदे च नापिते' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नापि-
तस्य' ॥

निर्णेजकः स्याद्रजकः

नीति ॥ निर्णेजेति । 'णिजिर् शुद्धौ' (जु० उ० से०) । ण्वल् (३१११३३) । 'उपसर्गादसमासे-' (८४११४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ रजति । 'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । न् (उ० २१३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रजकस्य' ॥

शौण्डिको मण्डहारकः ॥ १० ॥

शाविति ॥ ('शुण्डा पानग्रहे मता । अम्बुहस्तिनीवे-
द्याहस्तिहस्तसुरासु च' इति मेदिनी) । शुण्डा सुरा पण्यम-
स्य । 'तदस्य पण्यम्' (४१४१५१) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥
मण्डं सुराग्रसं हरति । 'कर्मण्यण्' (३१२११) । स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५१४१५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शौण्डिकस्य' ॥

जावालः स्यादजाजीवः

जेति ॥ जवमलति, आलति वा । 'अल भूषणादौ'
(भ्वा० प० से०) । अण् (३१२११) । कः (वा० ३१२१५)
वा । जवालोऽजः । तस्यायम् ॥ (१) ॥*॥ अजा आजीवो
जीविकास्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजाजीवनस्य' ॥

देवाजीवी तु देवलः ।

देवेति ॥ देवैराजीवितुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३१
२१७८) इति णिनिः ॥*॥ (देवाजीवः, इति) अदन्तपाठे
देव आजीवोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ देवान् जीविकार्थे लाति । कः
(३१२१३) । देवं लक्षणया तत्त्वं लाति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'देवपूजोपजीविनः' ॥

स्यान्माया शाम्बरी

स्येति ॥ विश्वं माति यस्याम्, मिमीते, वा । 'मा माने'
(अ० प० अ०) । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) वा ।
'माच्छाससिभ्यो षः' (उ० ४१९०९) । मां याति वा ।
'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । 'माया स्याच्छाम्बरी-
बुद्धयोर्मायः पीताम्बरेऽसुरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
शाम्बराख्यदैत्यस्येदम् । 'तस्येदम्' (४१३१२०) इत्यण् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रजालादिमायायाः' ॥

मायाकारस्तु प्रातिहारिकः ॥ ११ ॥

मेति ॥ मायां करोति । अण् (३१२११) ॥ (१) ॥*॥
प्रतिहरणम् । 'हृज्' (भ्वा० उ० अ०) भावे घञ् (३१३१८) ।
प्रतिहारो व्याजः प्रयोजनमस्य 'प्रयोजनम्' (५१११०९)
इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रजालिकस्य' ॥

शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः ।

भरता इत्यपि नटाः

शायिति ॥ शिलाविना प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । 'पारा-
शर्यशिलालिभ्याम्-' (४१३१११) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥
शिल्पस्य ऋषेरपस्यम् । अण् (४११११४) । 'नटे विल्वे च

शैलूषः' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्तेषु रभसः ॥ (२) ॥*॥
जायया जीवन्ति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपध-' (३१११३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ कृशाश्वेन
प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । 'कर्मन्दकृशाश्वदिनिः' (४१४११११)
॥ (४) ॥*॥ भरतस्य मुनेः शिष्याः । अण् (४१३१२०) ।
संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः । यद्वा विभर्ति स्थाङ्गम् । 'ड भृज्'
(जु० उ० अ०) । 'भृमृदशि-' (उ० ३११११) इत्यतच् ।—
विदाद्यजो (४१११०४) वा । 'यवजोश्च' (२१४१६४) इति
लुकि भरतः—इति मुकुटः । तन्न । अवहुवचने वृद्धिप्रस-
ङ्गात् । पूर्वव्याख्याविरोधाच्च ॥ (५) ॥*॥ नटति । 'नट
नृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (६) ॥*॥
'रङ्गावतारी शैलूषो नटो भरतभारतौ' इति वाचस्पतिः ॥
॥*॥ षट् 'नटानाम्' ॥

चारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥

चेति ॥ चारयन्ति कीर्तिम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
णिजन्तः । नन्द्यादित्युः (३१११३४) (१) ॥*॥ कुत्सितं
शीलमस्त्येषाम् । 'कुगति-' (२१२१९८) इति समासः । 'अ-
न्यत्रापि दृश्यते' (वा० ५१२१०९) इति वा । कुशीलं वान्ति
वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । कः (३१२१३) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वन्दिविशेषस्य' ॥

मार्दङ्गिका मौरजिकाः

मेति ॥ मृदङ्गो लक्षणया तद्वादनं शिल्पमेषाम् । 'शिल्प-
म्' (४१४१५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ मुरजः शिल्पमेषाम् ।
ठक् (४१४१५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदङ्गवादनशीलस्य' ॥

पाणिवादास्तु पाणिघाः ।

पेति ॥ पाणिं वादयन्ति । 'वदेः' (भ्वा० प० से०) ।
प्यन्तादण् (३१२११) ॥ (१) ॥*॥ पाणिं घ्नन्ति । 'पाणिघ-
ताड्यौ शिल्पिनि' (३१२१५५) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'करतालिकावादनशीलस्य' ॥

वेणुधमाः स्युर्वैणविकाः

घयिति ॥ वेणुं धमन्ति । 'ध्मा शब्दादौ' (भ्वा० प०
से०) । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ वे-
णोर्विकारः । 'ओरञ्' (४१३१३९) । वैणवं शिल्पमस्य । ठक्
(४१४१५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेणुवादनशीलस्य' ॥

वीणावादास्तु वैणिकाः ॥ १३ ॥

वीति ॥ वीणां वादयन्ति ॥ (१) ॥*॥ वीणा शिल्पमे-
षाम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणावादनशीलस्य' ॥

जीवान्तकः शाकुनिकः

जीति ॥ जीवानामन्तकः ॥ (१) ॥*॥ शकुनान् हन्ति ।
'पक्षिमरस्य-' (४१४१३५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षि-
णां हन्तरि' ॥

द्वौ वागुरिकजालिकौ ।

द्वाविति ॥ वागुरया (१) जालेन (२) च चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जालेन मृगान्वधतः' ॥

वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥ १४ ॥

द्यायिति ॥ वीतसेन मृगपक्ष्यादिबन्धनोपायेन चरति ॥ (१) ॥*॥ कूटेन मृगादिबन्धनयन्त्रेण चरति ॥ (२) ॥*॥ मांसं पण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इति ठक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मांसविक्रयजीविनः' ॥

भृतको भृतिभुक्कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः ।

भ्रिति ॥ भ्रियते स्म । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा भृतिं करोति । 'तत्करोति-' (३।१।२६) इति णिजन्तात्कुन् (उ० २।३।२) ॥ (१) ॥*॥ भृतिं वेतनं भुङ्क्ते । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ कर्म करोति । 'कर्मणि भृतौ' (३।२।२२) इति टः ॥ (३) ॥*॥ वेतनेन जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४।४।१२) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'वेतनोपजीविनः' ॥

वार्तावहो वैवधिकः

वेति ॥ वार्ताया वहः ॥ (१) ॥*॥ विवधं वीवधं वा वहति । 'विभाषा विवधात्' (वा० ४।४।१७) इति ठक् । पक्षे ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वार्ताया वाहकस्य' 'कचडिया' इति ख्यातस्य ॥

भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥

भेति ॥ भारं वहति । अन् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ भारोऽस्ति वाह्यत्वेनास्य । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भारवाहकस्य' ॥

विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः ।

निहीनोऽपसदो जालमः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥ १६ ॥

वीति ॥ विगतो वर्णो यस्य यस्माद्वा । 'वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ रूपयशोऽक्षरे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ पामानं राति । कः (३।२।३) । यद्वा पा धर्मः भ्रियते येन । 'भृद्' (उ० प० अ०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (३) ॥*॥ निरुद्धास्मीं लक्ष्मीं चिनोति । 'विच्' (स्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (३) ॥*॥ प्रकृतौ भवः । अण् (४।३।५३) । यद्वा प्रकृष्टमकृतमकार्यमस्य ॥ (४) ॥*॥ सज्जनेभ्यः पृथग्भूतो जनः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (५) ॥*॥ निश्चयेन हीनः । 'कुमति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (६) ॥*॥ अपकृष्टमपकृष्टे वा सीदति । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (७) ॥*॥ जालयति । 'जल आच्छादने' (उ० प० से०) । जालं करोति । बाहुलकान्मः । 'नेड्वशि कृति' (७।२।८) । 'जालमस्तु पामरे । असमीक्ष्यका-

रिणि च' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ क्षुधं लाति । कः (३।२।३) स्वार्थे कन् (उ० २।३।२) वा । यद्वा क्षुण्ति, क्षुयते वा 'क्षुदक्षोदे' (ह० उ० अ०) । 'स्फायितक्षि-' (उ० २।१।३) इति रक् । कपिलिकादिः (८।२।१८) । यद्वा क्षुधा लक्ष्यते । 'लकं आखादने' () । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥*॥ कवर्गद्वितीयादिरपि । 'खुल्लकक्षिपु नीचेऽप्ये' इति रभसात् । खदनम् । 'खद हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । खदं लाति । कुन् (उ० २।३।२) ॥ (९) ॥*॥ इना कामेन तीर्यते । 'तृ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । इतं गमनं करोति वा । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । यद्वा इतेन ज्ञानेन क्षीते । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे' (उ० सू०) इति णिच् । बाहुलकादरः । यद्वा 'इ' इत्यव्ययमपकर्षे । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इति तरप् । द्रव्यप्रकर्षलानासुः ॥ (१०) ॥*॥ दश 'नीचस्य' ॥

भृत्ये दासेयदासेरदासगोप्यकचेतकाः ।

नियोज्यकिंकरप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥

भ्रिति ॥ भ्रियते । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'भृजोऽसंज्ञायाम्' (३।१।११२) इति क्यप् । 'भृत्यः दासे भृतौ भृत्या' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ दासा अपत्यम् । 'द्यचः' (४।१।१२१) इति ढक् ॥ (२) ॥*॥ 'क्षुद्राभ्यो वा' (४।१।१३१) इति ढक् च ॥ (३) ॥*॥ दंसयति दंस्यते वा । 'दसि दीप्तौ' (उ० प० से०) । 'दंसेष्टनौ न आच' (उ० ५।१०) । यद्वा दास्यते । 'दाद्य दाने' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥*॥ (दाश, इति) तालव्यान्तपक्षे 'दंशे' (उ० ५।११) ॥ (४) ॥*॥ गुप्यते । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) गोप्यं कायति वा । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥*॥ चेष्यते । 'चिट परप्रेष्ये' (भ्वा० प० से०) । कृनादिभ्यो वुन् (उ० ५।३।५) ॥ (६) ॥*॥ नियुज्यते । 'युजिर् योगे' (ह० उ० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) । 'प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे' (७।३।६८) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ किञ्चित् कुत्सितं वा करोति । 'दिवाविमा-' (३।२।२१) इत्यत्र 'कियत्तद्बहु' इति (वार्तिकेन) अच् ॥ (८) ॥*॥ प्रेष्यते । 'इष गतौ' (दि० प० से०) आभीक्ष्ये (क्या० प० से०) वा । ण्यत् (३।१।१२४) । 'प्राद्वहो-' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (९) ॥*॥ भुङ्क्ते साम्युच्छिष्टम् । भुज्यते वा । 'रुचिभुजिभ्यां किष्यन्' (उ० ४।१।७९) ॥ (१०) ॥*॥ परिचरति । 'चर गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'दासस्य' ॥

पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः ।

पेति ॥ परेणाचितः । 'विन् चयने' (स्वा० उ० अ०) ।

क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ परिस्कन्दति । 'स्कन्दिद् ग-
त्यादौ' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'परेश्व'
(८।३।७४) इति वा षलम् ॥ (२) ॥*॥ परस्माज्जातः । परपो-
षित्वात् ॥*॥ 'पराजितः' इति पाठे परैराजीयते स्म । 'जि
अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । यद्वा
परेषामाजः क्षेपणं जातोऽस्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥
(३) ॥*॥ परैरेधितः संवर्धितः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'औ-
दासीन्येन परपोषितस्य' ॥

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः ॥

मेति ॥ मन्दते खपिति । 'मदि सुत्यादौ' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे
चाभाग्यरोगिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्वस्तिजाल्यन्तरे
शनौ' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तुन्दमुदरं परि-
माष्टि । 'मृज् शुद्धौ' (अ० प० से०) । 'तुन्दशोकयोः'-
(३।२।५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ न लसति । 'लस ल्लेषणे'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ स्वार्थे
प्यच् (वा० ५।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ शीतं करोति । 'शी-
तोष्णाभ्यां कारिणि' (५।२।७२) इति कन् ॥ (४) ॥*॥
'उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ।
उष्णो दक्षः । उष्णादन्यः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अलसस्य' ॥

दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूथान उष्णश्च ।

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रायै च' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'दक्षः प्रजापतौ रुद्रवृषभे कुक्कुटे
पटौ । द्वे दक्षा तु मेदिन्याम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ चतति, चलयते वा । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०)
'मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यद्विभ्य उरच्' । (उ० १।३८) ॥
(२) ॥*॥ पेशनम् । 'पिश समाधौ' (तु० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । पेशं लाति । कः (३।२।३) । पेशोऽस्यास्ति ।
सिध्मादित्वात् (५।२।१७) लज् वा ॥ (३) ॥*॥ पाटयति ।
णिजन्तः । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधुः । 'पटु-
दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान्क्षीवे
छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ सुष्ठु उत्थान-
मुद्योगोऽस्य ॥ (५) ॥*॥ उष्णत्वं शीघ्रकारिलमस्यास्ति ।
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षशीतयो-
रन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'दक्षस्य' ॥

चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥

निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसः ।

चेति ॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) ।
'पतिचण्डिभ्यामालम्' (उ० १।११७) ॥ (१) ॥*॥ प्ल-
वते । 'प्लव गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।
१३४) । 'प्लवः श्लेष्मैः कपो । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ

मेककभेलयोः । क्रमनिघ्नमहीभागे कुलके जलवायसे । (जला-
न्तरे प्लव गन्धतृणे मुस्तकमिद्यपि' इति हैमः । 'प्लवः स्या-
त्प्लवने मेले मेकेऽनौ श्वपचे कपो । जलकाके च कुलके प्रवणे
पर्कटीद्वये । कारण्डवाख्यविहगे शब्दे प्रतिगतौ पुमान्' ।
कैवर्तीमुस्तके गन्धतृणेऽपि स्यात्पुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ मतङ्गस्यापलम् । शिवादित्वात् (४।१।११३)
अण् । मतङ्गस्यायम्, वा । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्
॥ (३) ॥*॥ दिवा कीर्तिरस्य ।—दिवा अकीर्तिरस्य—इति
मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ अधार्मिकाजनान् गच्छति, जनेभ्यो
गच्छति, वा । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (५) ॥*॥
निषीदति पापमस्मिन् । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा० प० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'निषादः खरभेदेऽपि च-
ण्डाले धीवरान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ श्वानं पचति ।
अञ् (३।१।१३४) ॥*॥ न्यङ्कादित्वात् (ग० ७।३।५३)
कुले 'श्वपाकः' अपि ॥ (७) ॥*॥ ग्रामादेरन्ते वसति ।
'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः । 'शयवास-' (६।३।
१८) इत्यङ् ॥ (८) ॥*॥ स्वार्थे अञ् (५।३।११७) । 'चा-
ण्डालः' अपि ।—प्रज्ञायणि चाण्डालः—इत्येके । तत्र ।
'कुलालवरुडकमौरनिषादचण्डालमित्रामित्रैर्म्यङ्गन्दसि' (५।
४।३६ सूत्रे) इति वार्तिकेन छन्दस्यण्विधानाल्लोके तदभावात्
॥ (९) ॥*॥ पुत् कुत्सितं पुण्यं वा (३।१।१३४) । मूलवि-
भुजादिकः (वा० ३।२।५) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९)
॥*॥ 'पुक्कसी कालिकानीत्योः' पुक्कसः श्वपचेऽधमे' इति
(विश्वे) दर्शनात्पुक्कसोऽपि ॥*॥ (हैमे तु 'पुक्कसी—पुक्क-
स'—शब्दावुपलभ्येते) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'चाण्डा-
लस्य' ॥

भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ॥ २० ॥

भयिति ॥ किरातादयस्त्रयो म्लेच्छजातयश्चण्डालभेदाः ।
यत्तु—म्लेच्छशब्दवाच्याः—इति मुकुटः । तत्र । जातिपद-
वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । 'म्लेच्छाः' इत्येव वक्तुं युक्तात् ॥*॥
किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति कः । अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । किरश्वासावतश्च । 'किरातो
म्लेच्छभेदे स्याद्भूनिम्बेऽल्पतनावपि । स्त्रियां चामरवाहिन्यां

१—यद्यपि 'कर्मण्यण्' (३।२।१) सूत्रभाष्ये 'अनुपपदस्याव-
काशः । पचतीति पचः । कर्मोपपदस्यावकाशः । कुम्भकारः ।
इहोमयं प्राप्नोति । ओदनपाचः कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन'
इत्युक्तम् । तथापि पचादिगणे 'श्वपच' इति प्रतिपदोक्तोपादानादणं
वाधित्वाजैव भवति ॥ २—अस्य तु बहुले 'चण्डालाः' इत्येव
रूपम् । 'चाण्डालाः' इति रूपे तु 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्या-
द्यन् बोध्यः । छान्दसा अपि क्वचिच्छोके 'सग्धिः' इत्यादय इव
प्रयुज्यन्ते इति वा बोध्यम् ॥

कुट्टनीदुग्धोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः । शवं राति वा । कः (३।२।३) 'शवरो म्लेच्छभेदे च पानीये शंकरेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ पोलति 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'कुणिपुलिभ्यां किन्दच्' (उ० ४।८५) इति मुकुटः । 'पुलिन्दः कथ्यते म्लेच्छे पुलिन्देऽपि निगद्यते' इति तारपालः । 'पुलिन्दः पञ्चशवरः' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥॥ म्लेच्छति । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) म्लेच्छानां जातयोऽवान्तरभेदाः । 'गोमांसभक्षको यस्तु लोकवाद्यां च भाषते । सर्वाचारविहीनोऽसौ म्लेच्छ इत्यभिधीयते' । सूतसंहितायामपि । 'ब्राह्मण्यां वैश्यतो जातः क्षत्ता भवति नामतः । अस्यामनेन चौर्येण म्लेच्छो विप्रात्प्रजायते' इति ॥

व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः ।

व्येति ॥ विध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'व्याधधा-' (३।१।१४१) इति णः ॥ (१) ॥॥ मृगवधे-नाजीवति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥॥ मृगान् वधार्थं याति । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'मृगव्यादयश्च' (उ० १।३७) इति कुः । 'मृगयुः पुंसि गोमाथौ व्याधे च परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥ लुभ्यते स्म । 'लुभ गार्ध्ये' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) । संज्ञायाम् (५।३।७५) वा कन् ॥ (४) ॥॥ चलारि 'व्याधस्य' ॥

कौलेयकः सारमेयः कुकुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥

शुनको भषकः श्वा स्यात्

काविति ॥ कुले भवः । 'कुलकुक्षि-' (४।२।९६) इति ढक् । 'कौलेयकः सारमेये कुलीने' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ सरमाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । कः (३।१।१३५) । कुक् चासौ कुरश्च । 'कुकुरः सारमेये ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥॥ मृगान् दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । अण् (३।२।१) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (४) ॥॥ शुनति । 'शुन गतौ' (तु० प० से०) कुन् (उ० २।३२) ॥ (५) ॥॥ भषति । 'भष पैशुन्ये' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) ॥ (६) ॥॥ श्रयति । 'डु ओ श्वि गतिवृद्धौः' (भ्वा० प० से०) । 'श्वनुक्षन्-' (उ० १।५९) इति । साधुः ॥ (७) ॥॥ 'कुकुरस्तु शुनिः श्वानः कपिलो मण्डलः शुनः' इति वाचस्पतिः ॥॥ सप्त 'शुनकस्य' ॥

अलर्कस्तु स योगितः ।

अलेति ॥ अलम् अकर्म्यते । 'अर्कं स्ववने' (तु० प० से०) । अकर्म्यते वा । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) ।

घञ् (३।३।१९) । शक्न्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'अल-कों धवलकं स्याद्योगेन्मादितकुकुरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ योगे मत्ततोपायो जातोऽस्य । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् । यद्वा योग्यन्ते स्म । 'युगि वर्जने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । अनिललान्न नुम् । क्तः (३।२।१०२) ॥॥ एकं 'मत्तशुनः' ॥

श्वा विश्वकद्रुमृगयाकुशलः

श्वेति ॥ विश्वकं सर्वं द्रवति । 'डु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यद्वा विश्वं कन्दति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । जन्वादिः (उ० ४।१०२) । 'विश्वकद्रुभिषु खले ध्वानाखेटशुनोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ मृगयायां कुशलः ॥॥ एकम् 'मृगयाकुशलशुनः' ॥

सरमा शुनी ॥ २२ ॥

सेति ॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादमः । ('सरमा कुकुरीदेवशून्योः स्याद्राक्षसीमिदि' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ शुनी गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'शून्याः' ॥

विट्चरः सूकरो ग्राम्यः

वीति ॥ विषं विष्टां चरति । 'चर गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) वा । विषश्चरो वा ॥ (१) ॥॥ एकम् 'ग्राम्यसूकरस्य' ॥

वर्करस्तरुणः पशुः ।

वेति ॥ वर्कते । 'वृक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरन् । 'वर्करः परिहासे स्याच्छागे युवपशावपि' इति विश्वः (मेदिनी) । 'वर्करो मेषशावकः' इति रक्षितः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'तरुणपशुमात्रस्य' ॥

आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् २३

आच्छविति ॥ आच्छिद्यन्तेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥॥ मृगा व्य्यन्तेऽत्र । 'व्यय गतौ' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥॥ आखिद्यतेऽत्र । 'खिट त्रासे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (३) ॥॥ मृग्यन्तेऽत्र 'मृग अन्वेषणे' (तु० आ० से०) । 'परिचर्यापरिसर्यामृगया-' (वा० ३।३।१०१) इति साधुः ॥ (४) ॥॥ चलारि 'शिकार' इति ख्यातस्य ॥

दक्षिणार्लुब्धयोगादक्षिणेर्मां कुरङ्गकः ।

देति ॥ दक्षिणेऽरस्य ॥॥ दक्षिणे ईर्मस्य । 'दक्षिणे-र्मां लुब्धयोगे' (२।५।१२६) इति साधुः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'दक्षिणव्रणस्य' ॥

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ॥ २४ ॥

प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः ।

चाविति ॥ चोरणम् । 'चुर स्तेये' (तु० प० से०) ।

‘अ प्रत्ययात्’ (३।३।१०२) । संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः । चुरा शीलमस्य । ‘छत्रादिभ्यो णः’ (४।४।६२) । ‘चौरः पाटञ्च-रेऽपि स्याच्चौरपुष्पौषधावपि’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ पचाद्यचि ‘चौरः’ अपि ॥ (१) ॥*॥ एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य । ‘ऐकागारिकट् चौरैः’ (५।१।११३) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ स्तेनयति । ‘स्तेन चौयै’ (तु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ दस्यति । ‘दस्य उपक्षये’ (दि० प० से०) । ‘-जनिमनिदसिभ्यो युः’ (उ० ३।२०) । ‘अनुनासिकयोः’ इत्युक्तत्वात्तानः (७।१।१) । ‘दस्युश्चौरै रपौ पुंसि’ इति हैमः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ तत् करोति ‘किंयत्तद्व-हुषु’ (वा० ३।२।२१) इत्यच् । ‘तद्वृहतोः करपलोः’ (ग० ६।१।१५७) इति सुट्त्वलोपौ ॥ (५) ॥*॥ मुष्णाति । ‘मुष स्तेये’ (क्र्या० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (६) ॥*॥ प्रतिरोद्धुं शीलमस्य । ‘रुधिर आवरणे’ (रु० उ० अ०) । ‘सुपि-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (७) ॥*॥ परान् आ-स्कन्तुं शीलमस्य । ‘स्कन्दिद् गत्यादौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘सुपि-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (८) ॥*॥ पाटयंश्चरति । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ ‘चौर-जीर्णपटयोः पटञ्चरः’ इति नामानुशासनम् ॥ (९) ॥*॥ मल्यते । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । मलिं धृतं म्लोचति । ‘म्लुच स्तेये’ (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । ‘मलम्लुचो मांसभेदे चौरज्वलनयोः पुमान्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश ‘चौरस्य’ ॥

चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयम्

चाविति ॥ चौरस्य भावः कर्म वा । मनोहादित्वात् (५।१।१३३) वुञ् ॥ (१) ॥*॥ स्तेनस्य भावः कर्म वा । ‘स्तेनाद्यन्नलोपश्च’ (५।१।१२५) इत्यत्र ‘स्तेनात्’ इति योग-विभागात् प्यञ् ॥ (२) ॥*॥ (यन्नलोपौ) ॥ (४) ॥*॥ चौरस्य कर्म प्यञ् (५।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ ‘स्तेयं स्तैन्यं च चौर्ये स्याच्चौरिकाचौरिके क्रियाम्’ इति वाचस्पतिः ॥*॥ चत्वारि ‘चौरकर्मणः’ ॥

लोणञ् तु तद्धनम् ॥ २५ ॥

लविति ॥ लुप्यते । ‘लुप् छेदने’ (तु० उ० से०) । इन् (उ० ४।१।१५९) ॥*॥ लूनः धूनि ‘लोत्रम्’ अपि । ‘लोत्रमश्रुणि चोरिते’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ तस्य चौरस्य धनम् ॥*॥ एकम् ‘स्तेयद्रव्यस्य’ ॥

वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् ।

वीति ॥ वितंस्त्यते । ‘तसि अलंकारे’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । ‘उपसर्गस्य-’ (६।३।१२२) इति दीर्घः । ‘वीतंसो बन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम् । तेषामेव च विश्वासहेतोः प्रावरणेऽपि च’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘मृगादिवन्धनसाधनस्य’ ॥

उन्माथः कूटयन्त्रं स्यात्

विति ॥ उन्मथ्यतेऽनेन । ‘मथे विलोडने’ (भ्वा० प० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । ‘उन्माथः कूट-यन्त्रे स्यान्मारणे घातके पुमान्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कूटस्वरूपं यन्त्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मृगादिवन्धनयन्त्रस्य’ ॥ वागुरा मृगबन्धनी ॥ २६ ॥

वेति ॥ अवा गुरते । ‘गुरी हिंसायाम्’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘वष्टि भागुरि-’ इत्यकारलोपः ॥ (१) ॥*॥ मृगो बध्यतेऽनया । ‘बन्ध ब-न्धने’ (क्र्या० प० अ०) । ‘करणा-’ (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥—वातेर्भद्रादिलाद्रण् गुक् चागमः— इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ द्वे ‘जालविशेषस्य’ ॥ शुल्वं वराटकः स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः ।

श्विति ॥ शुल्व्यते, शुल्वयति वा । ‘शुल्व विसर्गे’ (तु० प० से०) ण्यन्तः । ‘एरच्’ (३।३।५६) । अच् (३।१।१३४) वा ‘रज्जुः शुल्वा वराटो ना’ इति रत्नकोषात्क्यपि । ‘शुल्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधौ’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ स्वामी तु—‘सुम्यं वटाकरः’—इति पठति । सु पूजितं मीयते । ‘मीड् गत्याम्’ (दि० आ० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।४६) । बाहुलकाद्यण् । सुमे पुष्पे साधु । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ वटं वेष्टनमाकरोति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ सृज्यते । ‘सृज विसर्गे’ (तु० उ० अ०) । ‘सृजेरसुम् च’ (उ० १।१५) चात्सलोपः ॥—सृजेः कुरसु-गागमश्च—इत्यादिमुकुटस्त्वपाणिनीयः । ‘रज्जुर्वेण्यां गुणे योषित्’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ वटति । ‘वट वेष्टने’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । वध्यते वा । ‘खनो घ च’ (३।३।१२५) इति घः । ‘वटी त्रिषु गुणे पुंसि स्यान्नयप्रोधकपर्दयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ गुण्यते । ‘गुण आमन्त्रणे’ (तु० उ० से०) अ-दन्तः । ‘एरच्’ (३।३।५६) ‘गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागे शौर्यादिसंध्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि वद्यां च’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘रज्जोः’ ॥

उद्धाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः ॥ २७ ॥

उद्धेति ॥ उद्धाह्यते, अनेन वा । ‘घट संघाते’ (भ्वा० उ० से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ॥ (१) ॥*॥ घटीनां यन्त्रम् ॥ (२) ॥*॥ प्रहेः कृपात् । सलिलमुद्वाह्यतेऽ-नेन ॥*॥ द्वे ‘अरट्’ इति ख्यातस्य ॥

पुंसि वेमा वापदण्डः

पुंसीति ॥ वयत्यनेन । ‘वेल् तन्तुसंताने’ (भ्वा० उ० अ०) । ‘वेजः सर्वत्र’ (उ० ४।१।५०) इति मनिन् ॥ (१) ॥*॥ वपनम् । ‘डुवप्’ (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । वापस्य दण्डः ॥*॥ ‘वायदण्डः’ इति क्वचित् पाठः । तत्र

वेजो भावे घञ् । 'आतो युक्' (७।३।३३) । वायस्य दण्डः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वस्त्रव्यूतिदण्डस्य' ॥

सूत्राणि नरि तन्तवः ।

स्त्विति ॥ सूत्र्यते । 'सूत्र वेधने' (उ० उ० से०) अ-
दन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । सीव्यते, अनेन वा । 'पितु
तन्तुसंताने' । (दि० प० से०) । 'सिविमूच्योष्टेरूच' (उ० ४।
१६३) चात् कित् घृन् प्रत्ययः । 'सूत्रं तु सूचनाकारिग्रन्थे
तन्तुव्यवस्थयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ नरि पुंसि ॥*॥
तन्त्यते । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'सितनि-' (उ०
१।६९) इति तुन् ॥*॥ 'सूत्रतन्तुः' इति हारावल्याः संह-
तोऽपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सूत्राणाम्' ॥
वाणिर्व्यूति स्त्रियौ तुल्ये

वेति ॥ वाणनम् । 'वण शब्दे' चुरादिः । 'अचइः' (उ०
४।१३९) ॥ (१) ॥*॥ विशिष्टा ऊतिः । वेजः 'ऊतियूति-'
(३।३।९७) इत्यादिना किनि निपातितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वस्त्रादिवानस्य' ॥

पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ॥ २८ ॥

प्त्विति ॥ पुस्त्यते । 'पुस्त आदरादौ' (उ० प० से०)
णिच् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ 'मृदा वा दारुणा
वाथ वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा । लोहरजैः कृतं वापि पुस्तमित्यभि-
धीयते' । लेप्यामादिर्यस्य । तच्च तत्कर्म च । आदिना काष्ठ-
पुस्तलिकादि ॥*॥ एकम् 'वस्त्रादिलेप्यस्य'

पञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता ।

पेति ॥ पञ्चभिर्वर्णैरल्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।
टाप् (४।१।४) । 'प्रत्ययस्थात्-' (७।३।४४) 'इतीलम्' ।
'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वल् वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न
वृद्धिः ॥*॥ 'पाञ्चालिका' इति पाठे पञ्चालदेशे भवा ।
'जनपदतद्वध्योश्च' (४।२।१२४) इति जुल् । आदिद्विद्धिः
(७।२।११७) । 'पाञ्चालिका' स्त्रियां वस्त्रपुत्रिकागीतिभे-
दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुत्रीव । 'इवे-' (५।३।
९५) इति कन् । यावादिलात् (५।४।२९) वा । 'स्यात्पु-
त्रिका पुत्तलिकादुहित्रोऽर्थवत्तुलिके । ना पुत्रे शरमे धूर्ते शै-
लवृक्षप्रभेदयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ आदिना
काष्ठमृच्छिलादिकृता ॥*॥ द्वे 'लेप्यादेः' ॥

पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा

पीति ॥ पेटति । 'पिट संघाते' (भ्वा० प० से०) ।
कुन् (उ० २।३२) । 'पिटकलिष्ठु विस्फोटे मञ्जूषायां पुनः
पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ण्वल् (३।१।१३३) ।
'पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके' इति विश्वः (मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'पेटा' इति

मुकुटः । तत्र पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । अनित्यत्वान्न जुम् ॥*॥ 'पीडा' इति
स्वामी । तत्र पीडयति । 'पीड अवगाहने' (उ० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ मञ्जति, अत्र वा । 'दु-
मस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'मस्जेर्जुम् च' (उ० ४।७७)
इत्युषन् । यत्तु—द्विजकारः इति मुकुटः । तत्र । 'मस्जेरन्त्या-
त्पूर्वं जुम्' (१।१।४७ सूत्रे) इति वार्तिकविरोधात् ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'वस्त्रालङ्कारादिस्थापनमञ्जूषायाः' 'पेटी' इति
ख्यातायाः । मुकुटस्तु—आद्यद्वयम् 'ज्ञायी' इति ख्याता-
याः । अन्यद्वयं 'मञ्जूषा' इति ख्यातायाः—इत्याह ॥

अथ विहंगिका ॥ २९ ॥

भारयष्टिः

अथेति ॥ विहंगस्य प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।
९६) इति कन् । विहायसा गच्छति वा । 'गमव' (३।२।
४७) इति खच् । 'विहायसो विह च' 'खच्च लिट्वाच्यः'
(वा० ३।२।३८) । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥*॥
मुकुटस्तु—'विहंगमा'—इति पठति ॥ (१) ॥*॥ भारस्य
यष्टिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिक्याधारलगुडस्य' । 'का-
वडि' इति ख्यातायाः ॥

तदालम्बि शिक्यं काचः

तेति ॥ तामालम्बितुं शीलमस्य । 'लवि अवसंसने'
(भ्वा० आ० से०) । 'मुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१)
॥*॥ संसतेऽस्मात् । 'संसु अधःपतने' (भ्वा० आ० से०) ।
'संसं शिः कुट् किञ्च' (उ० ५।१६) इति यत्, धातोः
शिरादेशो यतः कुट् ।—शक्नोति वोढुम् । अघ्न्यादिः
(उ० ४।११२) इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्रादर्शनमूलकः । क-
च्यतेऽत्र । 'कच बन्धे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।
३।१२१) इति घञ् । 'काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृ-
दन्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिक्यस्य' ॥

अथ पाटुका ।

पादूरुपानत्त्री

अथेति ॥ पयतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
'णित्कशिपयतेः' (उ० १।८५) इत्युः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) वा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ पादं उपनह्यते, पाद-
मुपनहति वा । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । संपदादि-
त्वात् (वा० ३।३।१०८) 'क्विप् च' (३।२।७६) इति वा
क्विप् । 'नहिष्ठति-' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'पादत्राणस्य' ॥

सैवानुपदीना पदायता ॥ ३० ॥

सैवेति ॥ पदस्यानु । 'यस्य चायामः' (२।१।१६) इत्य-
व्ययीभावः । अनुपदं पादायामप्रमाणा बद्धा । 'अनुपद

१—ण्वलि वृद्धावपि भावकारस्य सवर्णदीर्घेण क्षत्यभावाद्वा-
स्य लेखोपयोगो दुर्ज्ञानः ।

१—भाष्ये तु 'अन्यात्पूर्वो मस्जेर्मिदं' इति पाठः । अयं
तु सिद्धान्तकौमुदीस्यः ॥

सर्वा-’ (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘विस्तृत-
पादत्राणस्य’ ॥

नध्री वर्ध्री वरत्रा स्यात्

नेति ॥ नह्यतेऽनया । ‘णह वन्धने’ (दि० उ० अ०) ।
‘दात्री-’ (३।२।१८२) इति घृन् ॥ (१) ॥*॥ वर्धते । ‘वृधु
वर्धने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘वृधिवपिभ्यां रन्’ (उ० २।
२७) । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् ॥ (२) ॥*॥ त्रियते-
ऽनया । ‘वृञ् वरणे’ (स्वा० उ० से०) । ‘वृञ्श्चित्’ (उ० ३।
१०७) इत्यत्रन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चर्ममयरज्जोः’ ॥

अश्वादेस्ताडनी कशा ।

अश्वेति ॥ ताड्यतेऽनया । ‘तड आघाते’ (जु० प०
से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ कशति । ‘कश
शब्दे’ () । ‘कश गतिशासनयोः’ (अ० आ० से०)
वा । अनिलो नुम् । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ आ-
दिना उग्रगर्दभचौरादिग्रहः ॥*॥ एकम् ‘प्रतोदस्य’ ॥

चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ३१

चेति ॥ चण्डालस्येयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इ-
त्यण् । ‘टिड्ढा-’ (४।३।१५) इति ङीप् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) चण्डालेन कृता वा । ‘कुलालादिभ्यो वुञ्’ (४।३।
११८) ‘चाण्डालिका किंनरायामुमायामोषधीभिदि’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्डते । ‘कडि मदे’ (भ्वा०
प० से०) । बाहुलकादोलच् ।—‘कडिकपि-’ इति मुकुट-
स्त्वपाणिनीयः । कण्डोलस्य चण्डालस्य वीणा ॥*॥ ‘कटो-
लवीणा’ इति पाठे नु कटति । ‘कटे वर्षादौ’ (भ्वा० प०
से०) । ‘कपिगडि-’ (उ० १।६६) इत्योलच् ॥ (२) ॥*॥
चण्डालस्य वल्लकी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चाण्डालिकायाः’
‘किंगरि’ इति ख्यातायाः ॥

नाराची स्यादेषणिका

नेति ॥ खल्पो नाराचो वाणभेदः । गौरादिः (४।१।४१)
॥ (१) ॥*॥ इष्यतेऽनया ‘इष गतौ’ (दि० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११७) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘सुवर्णतुलायाः’ ॥

शाणस्तु निकषः कषः ।

शेति ॥ शण्यते । ‘शण दाने’ (भ्वा० प० से०) । ‘अ-
कर्तरि-’ (३।३।१९) इति घञ् । श्यति वा । ‘शोतनकरणे’
(दि० प० अ०) । बाहुलकाण्णः । ‘पुंसि’ स्यात्, शाणो
मासचतुष्टये । लोहादीनां च निकषे शाणी प्रावरणान्तरे’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ निकषति । ‘कष हिंसायाम्’

१—सिद्धान्तकौमुद्यादिषु कशेरनिदिच्वाङ्गीकारावर्थमिदम् ।

२—‘पुंसि स्यात्’ इत्यस्य स्वयमपि वेशुशब्दव्याख्यायां तच्छे-
“त्वेनैव व्याख्यातत्वेनात्र लेखेऽनुचित इव भाति ॥

(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।—निकष्यतेऽत्र ।
‘गोचर-’ (३।३।११९) इत्यादिना घः—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
तत्र कषेरपाठात् । नेर्ग्रहणमुपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् । ‘निकषः
शाणफलके (निकषा यातुमातरि)’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘सुवर्णपरीक्षणपाषाणस्य’ ।
खड्गादितीक्ष्णीकरणयन्त्रस्य इत्यन्ये ॥

वृश्चनः पत्रपरशुः

व्रिति ॥ वृश्चतेऽनेन । ‘ओ व्रश्च छेदने’ (जु० प० से०)
‘करणार्ण-’ (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ पत्रमिव
परशुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सुवर्णादिच्छेदनद्रव्यस्य’ —
लघुकरवतस्य—इत्यन्ये ॥

एषिका तूलिका समे ३२ ॥

एषीति ॥ इष्यते । ‘इष गत्यादौ’ (दि० प० से०) ।
‘कृजादिभ्यो वुन्’ (उ० ५।३।५) ॥*॥ ‘ईषिका’ इति पाठे
इष्यते । ईषति वा । ‘ईष उच्छे’ (भ्वा० प० से०) । कुन्
(उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ तूलति । ‘तूल निष्कर्षे’ (भ्वा०
प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ द्वे ‘वीरणादि-
शलाकायाः’

तेजसावर्तनी मूषा

तैजेति ॥ तेजसो विकारः सुवर्णादिरावर्त्यतेऽस्याम् ‘वृत्तु
वर्तने’ (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । अधिकरणे ल्युट् (३।३।
११७) ॥ (१) ॥*॥ मूषति । ‘मूष स्तेये’ (भ्वा० प० से०) ।
‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ ‘मुष स्तेये’ (क्र्या०
प० से०) । इत्यस्मात् भिदावडि (३।३।१०४) हखादिरपि हखा
मूषा मूषी गौरादिः (४।१।४१) । मूषा । ‘मूषा त्वावर्तनी
मूषी’ इति शब्दार्णवः । यत्तु—‘मुष स्तेये’ (क्र्या० प० से०)
‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०३) इत्यकारप्रत्ययः । टापि ‘अन्ये-
षामपि-’ (६।१।१३७) इति दीर्घत्वे मूषा मुषा च—इति
मुकुटः । तत्र । गुरुत्वाभावात् । दीर्घस्य धातोः सत्वेन ‘अ-
न्येषामपि-’ इत्यस्यानुपयोगाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मूषायाः ॥

भस्त्रा चर्मप्रसेचिका ।

भेति ॥ भस्यतेऽनया । ‘भस दीप्तौ’ (जु० प० से०)
‘हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्’ (उ० ४।१६८) । ‘तितुत्र-’ (७।२।
९) इति नेट् । अजादिः (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ चर्मणा प्र-
सीव्यते । ‘षिवु तन्नुसंताने’ (दि० प० से०) । ‘कृजादिभ्यो
वुन्’ (उ० ५।३।५) । ‘संज्ञायाम्’ (३।३।१०९) इति ण्वल् वा
॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अग्निज्वलनार्थस्य’ ॥

आस्फोटनी वेधनिका

आस्फोविति ॥ आस्फोव्यतेऽनया । ‘स्फुट भेदने’ जु-
रादिः । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ ललन्ती स्फोटय-
तीति ‘लास्फोटनी’ । पृषोदरादिः (६।३।१०९) इति मु-
कुटः ॥ (१) ॥*॥ विध्यतेऽनया । ‘विध विधाने’ (जु० प०
से०) । ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)

‘वेधनी तु लास्फोटन्यां स्फोटनी वृषदंशिका’ इति
वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मुक्तादिवेधिन्याः’ ॥

कृपाणी कर्तरी समे ॥ ३३ ॥

क्रिति ॥ कृपामणति । ‘अण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) ।
अण (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) ॥ (१) ॥*॥ कृन्तति ।
‘कृती छेदने’ (तु० प० से०) । बाहुलकादरः । यद्वा कर्त-
नम् । घञ् (३।३।१८) । कर्त राति । ‘रादाने’ (अ० प०
अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।
४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘कर्तर्याः’ ॥

वृक्षादनी वृक्षभेदी

व्रिति ॥ वृक्षमति । ‘अद् भक्षणे’ (अ० प० अ०) ।
‘कृत्वल्युटः-’ (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ वृक्षं
भेत्तुं शीलमस्य । ‘भिदिद् विदारणे’ (रु० उ० अ०) ‘मुपि-’
(३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘काष्ठतनूकरण-
साधनस्य’ ॥

टङ्कः पाषाणदारणः ।

टेति ॥ टङ्कयति । ‘टकि बन्धने’ चुरादिः । अच् (३।१।
१३४) । ‘टम्’ इति शब्दं कायति वा । ‘कै शब्दे’ (भ्वा०
प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । ‘मुपि-’
(३।२।४) इति वा ॥ (१) ॥*॥ पाषाणो दार्यतेऽनेन । ‘ट्
विदारणे’ (क्र्या० प० से०) । ष्यन्तः ल्युट् (३।३।११७) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘पाषाणदारणार्थस्य घनभेदस्य’ ॥

क्रकचोऽस्त्री करपत्रम्

क्रेति ॥ ‘क्र’ इति कचति ‘कच शब्दे’ (भ्वा० आ० से०)
अच् (३।१।१३४) । ‘क्रकचः करपत्रेऽस्त्री ग्रन्थिलख्य-
तरौ पुमान्’ इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ करेण कराद्वा
पतति । ‘पतू पतने’ (भ्वा० प० से०) । घृन् (उ० ४।
१५९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘काष्ठादिविदारणार्थस्य शस्त्रस्य
‘करोत’ इति ख्यातस्य ॥

आरा चर्मप्रभेदिका ॥ ३४ ॥

आरेति ॥ आ ह्यर्ति, ऋच्छति वा । ‘ऋ गतौ’ (जु०,
भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । आर्यते वा । भि-
दादौ (३।३।१०४) ‘आरा शङ्खायाम्’ इति पाठात् साधुः ।
(‘आरा चर्मप्रभेदिन्यां पुंसि भौमशनेश्चरे’ इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ चर्मणः प्रभेदिका ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चर्मखण्ड-
नार्थस्य शस्त्रभेदस्य’ ॥

सूर्मी स्थूणायःप्रतिमा

स्विति ॥ शोभना ऊर्मिः बहुव्रीहिर्वा । ‘सर्वतोऽक्तिभ-
र्थात्-’ (ग० ४।१।४५) इति, गौरादित्वात् (४।१।४१) वा
ङीप् ।—‘श्रीष्माजाल्मशूर्मी-’ इति मप्रत्यये शूरादेशे च—
इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ।—‘शूर्मी तालव्यादिः-’ इत्यप्य-
युक्त्वा ‘सूर्म्यं शुषिरामिव’ इति श्रुतिविरोधात् ॥ (१) ॥*॥

तिष्ठति । ‘छा गतिनिवृत्तौ’ (स्वा० प० अ०) । ‘रत्नासार-
स्थणा-’ (उ० ३।१५) इति साधुः । ‘स्थूणा सूर्म्यां ताम्रं
रुगन्तरे’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अयसः प्रतिमा ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि ‘लोहप्रतिमायाः’ ॥

शिल्पं कर्म कलादिकम् ।

शीति ॥ शील्यते । ‘शील समाधौ’ (भ्वा० प० से०) ।
शल्यते वा । ‘शल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘खण्पशिल्प-’
(उ० ३।२८) इति साधुः । ‘शिल्पं कुवे क्रियादिके’ इति
विश्वः (हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कला नृत्यगीतादिरूपा चतुःषष्टि-
भेदभिन्ना । आदिना सुवर्णकारादिकर्मग्रहः ॥*॥ एकम् ‘क-
लाकौशल्यादिकर्मणः’ ॥

प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रति-
च्छाया ॥ ३५ ॥

प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिः

प्रेति ॥ प्रतिकृत्य मीयतेऽनेन । ‘माङ् माने’ (अ० आ०
अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकृतिर्विम्बं
यस्य । ‘कुगति-’ (२।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥
प्रतिमीयतेऽनया । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।३।१०६) । इत्यङ् ।
(‘प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे चानुकृतावपि’ इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ प्रतियायतेऽनया । ‘यत् निकारोपस्कारयोः’
(चुरादिः) ‘प्यासश्चन्धः-’ (३।३।१०७) इति युच् ॥ (४)
॥*॥ प्रकृष्टा छाया ॥ (५) ॥*॥ प्रकृष्टा कृतिः । प्रतिनिधिः
कृतिर्वा ॥ (६) ॥*॥ अर्च्यते । ‘अर्च पूजयाम्’ (भ्वा०
प० से०) । ‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०३) इत्यङ् ॥ (७) ॥*॥
प्रतिनिधीयते सदशीक्रियते । ‘डुधाच्’ (जु० उ० अ०) । ‘उपसर्गे
योः किः’ (३।३।१२२) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ ‘प्रतिमायाः’ ॥

उपमोपमानं स्यात् ।

उपेति ॥ उपमातेर्भावेऽङ् (३।३।१०६) ॥ (१) ॥*॥
ल्युट् (३।३।११५) । करणे (३।३।११७) वा ॥ (२) ॥*॥
द्वे करणे भावे च । येनोपमीयते, या चोपमितिः, तयोरेते
नास्ती । केचित्तु—पूर्वान्विते—इत्याहुः ॥

वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् ३६
साधारणः समानश्च

वेति ॥ समति । ‘सम वैक्लव्ये’ (भ्वा० प० से०) अच्
(३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ तुलया संमितः । ‘नौवयो-’
(४।४।९१) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ समान इव पश्यति ।
(‘त्यदादिषु-’ (३।२।६०) इति कञ्चिन्नौ । कैसश्च । ‘दृग्दृश-
वतुषु’ (६।३।८९) ‘दृक्षे च’ (वा० ६।३।८९) इति सभावः

१—समानशब्दस्य लदादित्वाभावादत्रासोपन्यासोऽसंगतः ।

तस्मात् ‘समानान्ययोश्च’ (वा० ३।२।६०) इत्यनेन बोध्यौ ॥

२—‘दृग्दृशवतुषु’ (६।३।८९) इत्यत्र ‘दृक्षे च’ इति वार्तिकव-
लादनुक्तोऽपि नसः कल्प्यते—इति ‘लदादिषु-’ (३।२।६०) इत्यत्र
भाष्यप्रदीपोद्घोतकृत् ॥

॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ सह आधारणेन वर्तते ।
‘वोपसर्जनस्य’ (६।३।८२) इति समावः । साधायाः संसिद्धे
रणो वाचक इव ॥ (६) ॥*॥ सह मानेन वर्तते । समानं
मानस्य, इति वा । ‘समानस्य च्छन्दसि’ (६।३।८४) इति
सः ॥ (७) ॥*॥ सप्त वाच्यलिङ्गाः ॥ सप्त ‘तुल्यस्य’ ॥

स्युरुत्तरपदे त्वमी ।

निभसंकाशानीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥ ३७ ॥

स्युरिति ॥ अमी निभादय उत्तरपदस्था एव सदृशव-
चना वाच्यलिङ्गाः स्युः । यथा ‘पितृनिभः पुत्रः’ ‘मातृनिभा
कन्या’ ‘देवनिभमपत्यम्’ इति । नियतं भाति । ‘आतश्चोप-
सर्गे’ (३।१।१३६) इति कः । ‘निभस्तु कथितो व्याजे पुं-
लिङ्गः सदृशे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ संकाशते ।
‘काश्ट दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
‘संकाशः सदृशेऽन्तिके’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ नितरां
काशते । ‘इकः काशे’ (६।३।१२३) इति दीर्घः । ‘नीका-
शो निश्चये तुल्ये’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रति
काशते ॥ (४) ॥*॥ आदिना भूतरूपकल्पादयः यथा पितृ-
भूतः, पितृरूपः, पितृकल्पः, ॥

कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ।

भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ॥ ३८ ॥

केति ॥ कर्मणा संपद्यते । ‘कर्मवेषाद्यत्’ (५।१।१००) ।
कर्मणि साधुर्वा । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् ॥ (१)
॥*॥ कर्मणि विधीयन्तेऽनया । ‘डुधाञ्’ (जु० उ० अ०) ।
‘आतश्चोपसर्गे’ (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥ अत्रियन्ते
कर्मकरा अनया । ‘भृञ् भरणे’ (भ्वा० उ० अ०) । ‘संज्ञायां
समज-’ (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (३) ॥*॥ ‘कर्मणि भृतौ’
(३।२।२२) इति निर्देशात् क्तिन्नपि ॥ (४) ॥*॥ अत्रियते-
ऽनेन । ‘डुभृञ्’ (जु० उ० अ०) ‘भृञ्’ (भ्वा० उ० अ०) वा ।
मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (५) ॥*॥ वीयतेऽनेन । ‘वीग-
ल्यादौ’ (अ० प० अ०) । ‘वीपतिभ्यां तनन्’ (उ० ३।
१५०) ॥ (६) ॥*॥ भरणे साधु । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८)
इति यत् ॥ (७) ॥*॥ अत्रियतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७) ।
‘(भरणी घोषके ऋक्षे) भरणं वेतने भृतौ’ इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ मूलनानाम्यम् । ‘नौवयोधर्म-’
(४।४।९९) इति यत् । ‘मूल्यं स्याद्वेतने वस्त्रे’ इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ निर्विद्यते । अनेन वा । ‘विश प्रवे-
शने’ (तु० प० से०) । ‘अकर्तरि च’ (३।३।१९) इति ‘ह-
लश्च’ (३।३।१२१) इति वा घञ् । ‘निर्वेशस्तु पुमान्भोगे
वेतने मूर्च्छनेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ पण्यते ।
‘निलं पणः परिमाणे’ (३।३।६६) इत्यप् । ‘पुंसि-’ (३।३।
११८) इति घो वा । ‘पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्षापणे

गृहे । ऋष्यशाकादिके द्यूतव्यवहारे भृतौ धने’ (इति मेदि-
नी) ॥ (११) ॥*॥ एकादश ‘वेतनस्य’ ॥

सुरा हलिप्रिया हाला परिच्छुद्रुणात्मजा ।

गन्धोत्तमा प्रसन्नेराकादम्बयः परिच्छुता ॥ ३९ ॥

मदिरा कश्यमद्ये अपि

स्थिति ॥ सुष्ठु राति याम् । ‘रा दाने’ (अ० प० अ०) ।
सु अतीव रायन्त्यनया वा । ‘रै शब्दे’ (भ्वा० प० से०) ।
‘आतश्चोपसर्गे’ (३।३।१०६) इत्यङ् । ‘सुरा चपक्रमद्योः’ ।
पुंलिङ्गस्त्रिविवेशे स्यात्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हलिनो
वलस्य प्रिया ॥ (२) ॥*॥ हल्यङ्गम् । ‘हल विलेखने’
(भ्वा० प० से०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । ह-
ल्यतेऽनया वा । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । ‘हालः
सातवाहनपार्थिवे । हाला सुरायाम्’ इति विश्वः (हैमः) ॥
(३) ॥*॥ परितः स्रवति । ‘स्रु स्रवणे’ (भ्वा० प० से०) ।
क्लिप् (३।३।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (४) ॥*॥ वरुणाल-
योऽपि वरुणः । तस्यात्मजा ॥ (५) ॥*॥ गन्धेनोत्तमा । ग-
न्ध उत्तमो यस्या वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (६) ॥*॥
प्रसीदति स्म । ‘षद विशरणादौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘गल्य-
र्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । ‘रदाभ्याम्-’ (८।२।४२)
इति निष्ठानत्वम् । ‘प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यादच्छसंतुष्टयो-
स्त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ इं कामं राति ‘रा दाने’
(अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः ॥ (८)
॥*॥ कुत्सितमम्बरम् । ‘कुगति-’ (२।२।१८) इति
समासः । ‘कोः कत्तत्पुरुषेऽचि’ (६।३।१०१) । कदम्बरं
नीलाम्बरमस्यास्ति । अर्शआद्यञ् (५।२।१२७) । तस्येयम् ।
‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । कदम्बे जातो रसः । ‘तत्र
जातः’ (४।३।५३) इत्यण् । कादम्बं राति वा । कः (३।२।
३) । ‘गौरादिः’ (४।१।४१) । ‘कादम्बरस्तु दध्यग्रे मद्य-
भेदे नपुंसकम् । स्त्री वारुणीपरभृताभारतीसारिकास्तु च’
(इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ भागुरिमतो टापि ‘परिच्छुता’ ।
यद्वा परितः सूयते स्म लोकैः । ‘स्रु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । ‘परिच्छुता स्त्री वारुण्यां स्यन्ने स्यादभि-
धेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ माद्यत्यनया । ‘मदी
हर्षे’ (दि० प० से०) । ‘इषिमदिमुदि-’ (उ० १।५।१) इ-
त्यादिना किरच् ॥ (११) ॥*॥ कश्यते । अनेन वा । ‘कशं
शब्दे’ () वाहुलकाद्यः । ‘मद्याश्वमध्ययोः कश्यम्’
इति रन्तिदेवः । ‘कश्यस्त्रिषु कशाहं स्यात्कृष्यं मद्याश्वमद्य-
योः’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ माद्यन्त्यनेन ।
‘गदमदचर-’ (३।१।१००) इति यत् ॥ (१३) ॥*॥ त्रयो-
दश ‘मद्यसामान्यस्य’ ॥

अवदंशस्तु भक्षणम् ।

अवेति ॥ अवदश्यते । ‘दंश दशने’ (भ्वा० प० अ०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । भावे (३।३।१८) वा ॥ (१)
॥*॥ एकं ‘पानरुचिजनकभक्षणस्य’ ॥

शुण्डा पानं मदस्थानम्

शिविति ॥ शुन्यते । 'शुन गतौ' (तु० प० से०) । 'जम-
न्ताडः' (उ० १।११२) । 'शुण्डा पानगृहे मता । (अप्य-
म्बुहस्तिनी वेद्याहस्तिहस्तसुरासु च' इति मेदिनी) । 'शु-
ण्डापि जलहस्तिन्यां मदिराकरिहस्तयोः । नलिन्यां वारयो-
षायां शुण्डस्तु मदनिर्झरे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ पिव-
न्यत्र । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'अधिकरणे ल्युट्'
(३।३।११७) । 'पानं पीतिभाजनरक्षणे' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ मदस्य स्थानम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मद्यगृहस्य' ॥

मधुवारा मधुक्रमाः ॥ ४० ॥

मेति ॥ मधुनो वारः ॥ (१) ॥*॥ मधुनः क्रमः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मधुपानावसरस्य' ॥

मध्वासचो माधवको मधु मार्द्धीकमदयोः ।

मेति ॥ मधुकपुष्पं मधु । तस्यासवः ॥ (१) ॥*॥ मधु-
ना कृतः संधितः । 'कुलालादिभ्यो जुञ्' (४।३।११८) ॥
(२) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलि-
पाटि-' (उ० १।१८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मधे
ना तु मधुद्वये । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवत्यां तु योषिति'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ मृद्वीका द्राक्षा । तस्या वि-
कारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४) इत्यण् 'अनुदात्तादेः'
(४।३।१४०) इत्यञ् वा ॥*॥ केचित्तु—'माध्वीकम्' इति
पठन्ति । तत्र पृषोदरादिवल् ॥ (४) ॥*॥ अद्वयोः क्लीबमि-
त्यर्थः ॥*॥ चत्वारि 'मधुकपुष्पकृतमद्यस्य' ॥ स्वामी
तु—द्वौ द्वौ पर्यायौ—इत्याह ॥

मैरेयमासवः शीघ्रः

मायिति ॥ मिरायां देशविशेषे ओषधीविशेषे वा भवम् ।
'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) ॥ (१) ॥*॥ आसूयते ।
'घुञ् अभिषवे' (खा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥
(२) ॥*॥ शेरतेऽनेन । 'शीडो ध्रुक्' (उ० ४।३।८) अर्धर्चादिः
(२।४।३१) । 'पुनपुंसकयोर्दार्जनीवातुस्थानुशीधवः' इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ यद्यपि 'शीधुरिक्षुरसैः पक्कैरपक्कैरासवो
भवेत् । मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्बुसंहितम्' इति माधवः ।
तथापि भेदमनाहल्योक्तम् ॥*॥ त्रीणि 'इक्षुशाकादिज-
न्यस्य मद्यस्य' ॥

मेदको जगलः समौ ॥ ४१ ॥

मेदेति ॥ मेयति । 'जिमिदा लेहने' (दि० प० से०) ।
'घुञ् कृणादिभ्यः-' (उ० ५।३।५) ॥ (१) ॥*॥ भृशं गलति,
गैल्यते, वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) यङ्लुगन्तादच्
(३।१।१३४) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'दीर्घोऽकितः' (७।४।८३)
इति दीर्घो न । 'जगलो मदनद्वये । मेदके पिष्टमये च (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुराकलकस्य' ॥

संधानं स्यादभिषवः

समिति ॥ संधीयते । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११३) । भावे (३।३।११५) वा । 'संधानं
स्यादभिषवे तथा संधट्नेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ अभिषूयते । 'घुञ् अभिषवे' (खा० उ० अ०) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । भावे वा । 'भवेदभिषवः ज्ञाने
मद्यसंधानयज्ञयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
आम्नादिसंधानस्य' ॥

किण्वं पुंसि तु नम्रहः ।

कीति ॥ कणनम् । 'कण' शब्दे (भ्वा० प० से०) ।
'उल्वादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । कर्मणि वा ।
'किण्वं पापे सुरावीजे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ हानम्,
हूयते वा । 'हेञ्' (भ्वा० उ० अ०) । संपदादि क्तिप् (वा०
३।३।१०८) । नम्रस्य हूः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नानाद्रव्यकृत-
सुरावीजस्य' ॥ —मत्तनम्रकृताहानस्य—इत्यन्ये
कारोत्तरः सुरामण्डः

केति ॥ कारणे क्रियया उत्तरः ।—'कारोत्तमः—' इति
स्वामी ॥ (१) ॥*॥ सुराया मण्डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुरा-
मण्डस्य' ॥

आपानं पानगोष्टिका ॥ ४२ ॥

आपेति ॥ आ संभूय पिवन्त्यत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥
(१) ॥*॥ पानस्य गोष्टी । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पानार्थायाः समायाः' ॥

चषकोऽस्त्री पानपात्रम्

चेति ॥ चष्यतेऽनेन । 'चष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) ।
कुन् (उ० २।३२) । 'चषकोऽस्त्री सुरापाने मद्यमद्यभेदयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पानस्य पात्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मद्यपात्रस्य' ॥

सरकोऽप्यनुतर्षणम् ।

सेति ॥ स्रियते 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'घुञ्
कृणादिभ्यः' (उ० ५।३।५) । 'सरकः शीघ्रपानेक्षुशीघ्रनो-
मद्यभाजने' इत्यजयः । अपिशब्दात् सरकोऽप्यस्त्री । 'सरकं
वानानुतर्षो ना' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ अनुतर्षणम् ।
अनेन वा । 'वितृषा पिपासायाम्' (दि० प० से०) । भावे
(३।३।११४) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥*॥ घञि (३।
३।१८) 'अनुतर्षः' अपि । 'चषकश्चानुतर्षश्च सरकश्च' इति
भागुरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मद्यपानस्य' ।—चत्वारि 'मद्य-
पानपात्रस्य'—इति मुकुटः ॥

धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो घृतकृत्समाः ॥ ४३ ॥

ध्विति ॥ धूर्वति । 'धूर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
'हसिमृगिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'राहोपः' (६।४।
२१) । 'धूर्तं तु खण्डलवणे धत्तुरे ना विटे त्रिषु' (इति मे-
दिनी) । 'धार्तः' इति पाठे धावनम् । 'धावु गतौ' (भ्वा०

उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । बाहुलकाद्वलोपः ।
 धा धावनेनार्तिः धातिरस्यास्ति । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२।
 १०३) । यद्वा धा धावनेनार्तिः ॥ (१) ॥*॥ अक्षैर्दाव्यति ।
 'मुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ 'कि ज्ञाने'
 (जु० प० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । कितं वायति ।
 'ओ वै शोपणे' (भ्वा० प० अ०) कितने वाति वा । 'वा
 गन्धने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः
 'कितवो धूर्तवन्मते वञ्चके कनकाह्वये' इति विश्वः ॥ (३)
 ॥*॥ अक्षेपु धूर्तः । 'सप्तमी शौण्डेः' (२।१।४०) इति स-
 मासः ॥ (४) ॥*॥ द्यूतं करोति । क्तिप् । (३।२।७६) ॥
 (५) ॥*॥ पञ्च 'द्यूतकृतः' ॥

स्युल्लङ्घकाः प्रतिभुवः

स्युरिति ॥ लज्यते स्म । 'ओलस्त्री व्रीडे' (तु० आ०
 से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । स्थायें कन्
 (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ प्रति प्रतिनिधिर्भवति ।
 क्तिप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऋणादौ प्रतिनिधि-
 भूतस्य' 'जामिन' इति ख्यातस्य ॥

समिका द्यूतकारकाः ।

सेति ॥ सभाद्यूतमाश्रयत्वेनास्यास्ति । व्रीह्यादित्वात्
 (५।२।११६) ठन् । 'सभा द्यूतं सभागृहम्' इति रुद्रः ॥
 (१) ॥*॥ द्यूतं कारयन्ति । अण् (३।२।१) । स्थायें कन् ।
 (ज्ञा० ५।४।५) । ण्वुलि (३।१।१३३) तु द्यूतस्य कारकः ॥
 (२) ॥*॥ द्वे 'ये द्यूतं कारयन्ति तेषाम्' ॥

द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ॥ ४४ ॥

द्विति ॥ देवनम् । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) ।
 भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ अक्षाः पाशकाः
 सन्त्यस्याम् । मत्तुप् (५।२।९४) । लोकात्स्नीत्वम् ॥ (२)
 ॥*॥ कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् ।
 'कैतवं तु छले द्यूते कैतवः कितवे रिपौ' (इति मेदिनी)
 ॥ (३) ॥*॥ पणो गल्होऽस्त्रस्मिन् । अर्श आद्यच् (५।२।
 १२७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'द्यूतक्रीडनस्य' ॥

पणोऽक्षेपु गल्हः

पेति ॥ पण्यते उत्सृज्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ०
 से०) । 'नित्यं पणः' (३।३।६६) इति योगविभागादप् ॥
 (१) ॥*॥ गल्हते अनेन । 'गल्ह आदाने' (भ्वा० आ०
 से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'हल्श्च' (३।३।
 १२१) इति घञ् वा । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः । गृह्यते वा ।
 'अक्षेपु गल्हः' (३।३।७०) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्यूते
 लाप्यमानस्य' ॥

अक्षास्तु दैवनाः पाशकाश्च ते ।

अक्षा इति ॥ अक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प०
 से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहा-

रेषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि । चके
 कर्षे पुमान् क्लीवं तुत्ये सौवर्चलेन्द्रिये' (इति मेदिनी) ।
 (१) ॥*॥ दीव्यन्ति येन । 'करणा-' (३।३।११७) इति
 ल्युट् । 'देवनं व्यवहारे स्याज्जिगीषाक्रीडयोरपि । अक्षेषु
 देवनः प्रोक्तः' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ पाशयति । 'पश
 वन्धे' तुरादिः । ण्वुल् (३।१।१३३) । कुन् (उ० २।३२)
 वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पाशकस्य' ॥

परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ॥ ४५ ॥

पेति ॥ परितो वामदक्षिणतो नयनम् । 'णीञ्' (भ्वा० उ०
 अ०) 'परिन्योः-' (३।३।३७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम्
 'शारीणां समन्तान्नयनस्य' ॥

अष्टापदं शारिफलम्

अष्टेति ॥ पञ्चौ पञ्चौ अष्टौ पदान्यस्य । 'अष्टनः संज्ञा-
 याम्' (६।३।१२५) इति दीर्घः । अष्टापदमस्त्रियाम् । 'अ-
 ष्टापदोऽस्त्री कनके शारीणां फलकेऽपि च (अष्टापदी च-
 न्द्रमल्लयां शरभे मर्कटे पुमान्) इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥
 शारीणां फलं पटः । 'फलं हेतुसमुत्थे स्यात्फलके व्युष्टिला-
 भयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ 'शारीणां खेलनाधार-
 पटस्य' द्वे ॥

प्राणिद्यूतं समाह्वयः ।

प्रेति ॥ प्राणिभिः कृतं द्यूतम् ॥ (१) ॥*॥ सम्यगाह्वय-
 न्तेऽत्र । 'हेञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'पुंसि-' (३।३।११८)
 इति घः । बाहुलकान्नात्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्यूतस्य' ॥

सर्वलिङ्गासंग्रहादसंपूर्णतां परिहरति—

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्नेऽत्र यौगिकाः ॥ ४६ ॥
तादृर्म्यादन्यतो वृत्तावूह्या लिङ्गान्तरेऽपि ते ।

उक्ता इति ॥ अत्र वर्गे ये यौगिकाः शब्दा मालाकार-
 मार्दङ्गिक-वैणविकादयः पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिन्लिङ्गे
 पुंसि ये यौगिका उक्ताः, ते तादृर्म्यात्तद्योगवशात्तेषामन्यतो-
 ऽन्यत्र जातौ वृत्तौ सत्यामन्यत्र स्त्रियां क्लीबे चोहनीयाः ।
 यथा 'मालाकारी स्त्री, मालाकारं कुलम्,' इत्यादि । येऽप्य-
 यौगिकाः करण-मालिक-कुम्भकारादयः, ते जातिवचनत्वा-
 न्च्छब्दादिवत् 'जातेः' (४।१।६३) इत्यादिना ङीष् लिङ्गान्तरे
 स्त्रीलिङ्गे क्लीबत्वेऽपि बोद्धव्याः ॥

॥ इति शूद्रवर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

भूम्यादिकाण्डो द्वितीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥

इति श्रीवघेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीमहाराजकु-
 मारश्रीकीर्तिसिंहज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानु-
 जीदीक्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधाख्यायां द्विती-
 यः काण्डः संपूर्णतामगात् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः ।

तृतीयं काण्डम् ।

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ।

लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

विशेष्येति ॥ इह सामान्यकाण्डे एतैः कृत्वोपलक्षिता वर्गा उच्यन्ते । कीदृशास्ते वर्गाः । स्वर्गादयः, संश्रय आश्रयो येषां ते । सुकृत्यादयो देवासुरभनुष्येष्वेव विशेषणत्वेन, कर्म-परायणादयो व्यापारतया, संबध्यन्ते लिङ्गान्यादौ येषां तानि । तेषां संग्रहाः । आदिना नामानि लङ्का-शेफालिका-इत्यादीनि ॥

अस्मिन्वर्गे लिङ्गज्ञानोपायमाह—

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ।

गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

स्त्रीति ॥ स्त्रीदारकलत्रादिभिः पदैर्यद्विशेष्यसंख्याविशिष्टैः स्त्रीदारकलत्रादिरूपं यद्विशेष्यं प्रकान्तम्, गुणादिशब्दास्तलिङ्ग-संख्याविशिष्टास्तस्य विशेषणानि स्युः । तथा हि 'सुकृतिनी स्त्री, सुकृतिनो दाराः, सुकृति कलत्रम्' । 'दण्डिनी स्त्री, दण्डिनो दाराः, दण्डि कलत्रम्' । 'पाचिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचकं कलत्रम्' ॥

सुकृती पुण्यवान्धन्यः

स्विति ॥ सुकृतमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ पुण्यमस्यास्ति । मनुप् (५।२।१४) ॥ (२) ॥*॥ धनं लब्धा । 'धनगणं लब्धा' (४।४।८४) इति यत् । 'धन्या धाभ्यामलक्योः स्याद्भन्यं पुण्यवति त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सभाग्यस्य' ॥

महेच्छस्तु महाशयः ।

मेति ॥ महतीच्छा यस्य ॥ (१) ॥*॥ 'आशयः साद-मिप्राये मानसाधारयोरपि' (इति मेदिनी) । महानाशयोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महामिलाषस्य' ॥

हृदयालुः सुहृदयः

हिति ॥ प्रशस्तं हृदयमस्य । 'हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (१) ॥*॥ शोभनं हृदयमस्य । मित्र-स्वाविवक्षणात् हृद्भावः ॥*॥ 'सहृदयः' इति वा पाठः ॥ सह हृदयेन । 'तेन सह-' (२।२।२८) इति बहुव्रीहिः ॥ (२) ॥*॥ प्राणिमात्रस्य तथात्वादत्र प्रशस्तहृदयपरत्वं हृदयशब्दस्य ॥*॥ द्वे 'शुद्धमनसः' ॥

महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

मेति ॥ महानुत्साहोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ महानुद्यमोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुःसाध्यकृत्येऽपि साधनपरस्य' ॥

प्रवीणे निपुणामिहविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ।

वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

प्रेति ॥ प्रकृष्टा वीणास्य । यद्वा वीणया प्रगायति, प्रगीयते वा । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति णिजन्ताद् पचा-द्यच् (३।१।१३३) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा 'एरजण्य-न्तानाम्' इति नाच् (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ निपुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ अभि जानाति । 'आतद्योपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ न्यन्नासीत् । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'निनदीभ्याम्-' (८।३।८९) इति षत्वम् ॥ (५) ॥*॥ शिक्षा जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) । यद्वा अशिक्षिष्ट । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात्कर्तरि कः (३।४।७२) ॥ (६) ॥*॥ विज्ञानं बुद्धिः । 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति श्रुतेः । विबाने नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् । यद्वा विज्ञानेन जयति । 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इति ठक् । यत्तु

१—'एरजण्यन्तानाम्' इति तु वचनमनार्थम्—इति 'एरच्' (३।३।५६) सृजे कैयटः ॥

विज्ञानं नैपुण्यम् । तेन व्यवहरति । 'तेनदीव्यति-' (४।४।२) इत्यादिना ठक्—इत्यभाणि मुकुटेन । तन्न । उक्तसूत्रे 'व्य-हरति' इत्यस्यानुपादानात् । 'कठिनान्त-' (४।४।७२) इति सूत्रेऽर्थोपादानेऽपि विज्ञानस्यानुपादानात् ॥३॥ ब्रीह्यादि (५।२।११६) ठनि 'विज्ञानिकः' इत्यपि ॥ (७) ॥३॥ कृतं मुखमस्य । सर्वस्य कृतमुखत्वादत्र कृतशब्दस्य संस्कृतपरत्वम् ॥ (८) ॥३॥ कृतं कर्म प्रशस्तमस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (९) ॥३॥ कुशान् लाति । कः (३।२।३) । कौ पृथिव्यां शलति वा । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । णिजर्थे लक्षणा वा । कौ शलति चालयति राज-कार्याणि । यद्वा 'कुः पापेष्टदर्थयोः' । कोः पापात् शलति बुद्धिर्बभवात् । 'कुशलः शिक्षिते त्रिषु । क्षेमे च सुकृते चापि पर्याप्तौ च नपुंसकम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥३॥ दश 'कुशलस्य' ॥

पूज्यः प्रतीक्ष्यः

प्ठिति ॥ पूज्यते । 'पूज पूजयाम्' (बु० प० से०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'पूज्यः श्वशुरवन्धयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ प्रतीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'प्रतीक्ष्यः प्रतिपाल्ये स्यात्पूज्ये च' (इति हैमः) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पूज्यस्य' ॥

सांशयिकः संशयापन्नमानसः ।

सांशेति ॥ संशयमापन्नः । 'संशयमापन्नः' (५।१।७३) इति ठक् ॥ (१) ॥३॥ संशयमापन्नं यस्य, यस्मिन्, वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'संदेहविषयस्य' 'संदेहाश्रयस्य' वा ॥ दक्षिणेयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

देति ॥ दक्षिणामर्हति । 'कडंगरदक्षिणाच्छ च' (५।१।६९) इति छयतौ ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ दक्षिणामर्हति । 'अर्ह पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अर्हः' (३।२।१२२) इत्यच् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'दक्षिणायोग्यस्य' ॥

स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ।

स्युरिति ॥ 'मां याचस्व' इति वदति । 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४) । 'वदान्यो दानशौण्डे स्याच्चारुवादिनि वाच्य-वत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ स्थूलं कूटं लक्ष्यमस्य । स्थूलैर्महद्भिर्लक्ष्यते वा । कर्मणि ण्यत् (३।२।१२४) ॥३॥ ('स्थूललक्ष' इति) अयकारपाठे तु घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥३॥ दाने शौण्डः । 'सप्तमी शौण्डैः' (२।१।४१) इति समासः । 'शौण्डो मत्तेऽपि विख्याते' इति विश्वः ॥ (३) ॥३॥ बहु प्रददाति । 'त्रे दाज्ञः' (३।२।६) इति कः ॥ (४) ॥३॥ चलारि 'अतिदातुः' ॥

जैवातृकः स्यादायुष्मान्

जैवेति ॥ जीवति । जीवेः आतृकन् वृद्धिश्च (उ० १।

७९) । 'जैवातृकः पुमान्सोमे कृषकायुष्मतोऽस्त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ अतिशयितमायुरस्य । मनुप् (५।२।९४) 'तसौ मलर्थे' (१।४।१९) इति भत्वान्न स्त्वम् (८।२।६६) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सायुषः' ॥

अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रचित् ॥ ६ ॥

अन्तेति ॥ अन्तर्वाण्यस्य । 'समासान्तविधेरनित्यत्वान्न कष्' (५।४।१५३) । 'गोत्रियोः-' (१।२।४८) इति ह्रस्वः । यद्वा अन्तर्वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । स्त्रार्थे णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥३॥ शास्त्रं वेत्ति । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शास्त्रचिदः' ॥

परीक्षकः कारणिकः

पेति ॥ परीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥३॥ 'करणं हेतुकर्मणोः' (इति मेदिनी) । करणैश्चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'परीक्षाकारकस्य' ॥

वरदस्तु समर्थकः ।

वेति ॥ वरं ददाति । कः (३।२।३) । 'वरदः पुनः । प्रसन्ने शान्तचित्ते च वरदा तु कुमारिका' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ समर्थोति । 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वरदस्य' ॥

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

हेति ॥ हर्षति । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) । 'ता-च्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश् । यत्तु—हृष्यति—इति विग्रहीतं मुकुटेन । तन्न । दैवादिकलाच्छयनि सति 'ह-व्यमाणः' इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥३॥ विकुरुते । चानश् (३।२।१२९) । शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (२) ॥३॥ प्रकृष्टं मनो यस्य ॥ (३) ॥३॥ हृष्टं मानसमस्य ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'हर्षितमनसः' ॥

दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यात्

द्विति ॥ दुःस्थितं मनोऽस्य ॥ (१) ॥३॥ विगतं विविधं वा मनोऽस्य ॥ (२) ॥३॥ अन्तर्मनोऽस्य ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'दुःखितमनसः' ॥

उत्क उन्मनाः ।

उत्क इति ॥ उद्गतं मनोऽस्य । 'उत्क उन्मनाः' (५।२।८०) इत्युद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन् ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ द्वे 'उत्कण्ठितमनसः' ॥

१—वाणिश्च । 'व्यूतो मूल्ये सरस्वत्याम्' इति हेमादिकोषेषु 'यद्वाणिषद्वाणिनी' इत्यादि महाकविप्रयोगेषु ह्रस्वान्तस्यापि वाणि-शब्दस्य दर्शनेन तेन समासे तु क्लेशोऽयं नाङ्गीकरणीयः ॥

दक्षिणे सरलोदारौ

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रायै च' (भ्वा० आ० से०) । 'द्वदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) । 'दक्षति' इति परस्मैपदप्रयोगस्तु मुकुटस्य चिन्त्यः । 'दक्षिणो दक्षिणोद्धूतसरलच्छन्दवर्तिष्ठु । अवामे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिशि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) अलच् (उ० १।१०६) । 'सरलः पूतिकण्ठे नाथोदारावक्रयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ उत्कृष्टमा समन्ताद् राति । 'आतश्च-' (३।१।१३६) इति कः । उदर्यते । 'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । 'उदारो दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋज्वाशयस्य' ॥

सुकलो दातृभोकरि ॥ ८ ॥

स्विति ॥ सुकल्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'ईषद्' (३।३।१२६) इति खल् । शोभना कला यस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दातृभोक्त्रोः' ॥

तत्परे प्रसितासक्तौ

तेति ॥ परसुत्तमं यस्य । तेन पूर्यते । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा ॥ (१) ॥*॥ प्रासायि । 'षिञ् वन्धने' (खा० उ० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ असञ्जि । 'पञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तात्पर्ययुक्तस्य' ॥

इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ।

इष्टेति ॥ इष्टाशासवर्थश्च । तत्र उद्युक्तः ॥ (१) ॥*॥ उदू उद्योगं, सवति । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) सुनोति वा 'षुञ् अभिषवे' (खा० उ० अ०) । विचि (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । किपि (३।२।७६) । आगमशास्त्रास्यानेत्यत्वात्गुणाभावो वा । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । यद्वा उत्सुवति । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्तिच् वा । कनि (ज्ञापि० ५।४।५) 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इष्टार्थोद्यमवतः' ।—पञ्चापि तत्परपर्यायाः इत्येके ॥

प्रतीते प्रथितख्यातचित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

प्रेति ॥ प्रत्येकमगात् । प्रतीयते स्म, इति वा 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । गत्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२), कर्मणि (३।२।१०२) वा० क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रथते स्म । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मत्वात् कर्तरि (३।४।७२) क्तः ॥ (२) ॥*॥ अख्यायि । 'ख्या प्रकथने' (अ०

प० अ०) । 'चक्षिङः ख्याञ्' (२।४।५४) वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अवेदि । 'विदू लभे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वित्तो भोगप्रत्ययोः' (८।२।५८) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ व्यज्ञायि । 'ज्ञा अवबोधने' (त्रया० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) यद्वा विजानाति । 'मतिवृद्धि-' (३।२।१८८) इति क्तः ॥ (५) ॥*॥ व्यथावि । 'श्रु श्रवणे' (भ्या० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ षद् 'प्रसिद्धस्य' ॥

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

ग्विति ॥ कृतमुच्चारितं लक्षणं नामास्य । 'लक्षणं नान्निचिहे च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'आहतं गुणितेऽपि स्यात्' इति विश्वः । आहतमभ्यस्तं लक्षणं यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुणैः प्रसिद्धस्य' ॥

इभ्य आढ्यो धनी

इभ्य इति ॥ इभ्यः हति । दण्डादित्वात् (५।१।६६) यः । यद्वा एः कामाद् भ्यसते । 'भ्यस भये' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' वा० (३।२।१०१) इति डः । 'इभ्यो धनवतीभ्यां तु वरेष्वां सल्लकीतरौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आध्यायति । 'आतः-' (३।१।१३६) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ बहुधनमस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बहुधनस्य' ॥

स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥ १० ॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृद्धोऽऽधिपः ।

स्वेति ॥ स्वमस्यास्ति । 'स्वामिन्नाश्वर्ये' (५।२।१२६) इति साधुः । 'स्वामी प्रभुविशाखयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'स्येश-' (३।२।१७५) इति वरच् । 'ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाढ्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ पाति 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पातेर्दतिः' (उ० ४।५७) । 'पतिर्धनं ना त्रिष्वीशे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ईष्टे । 'तृन्' (३।२।१३५) । तृच् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ अधिभनति । 'भुवः संज्ञान्तरयोः' (३।२।१७९) इति क्तिप् ॥ (५) ॥*॥ नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (६) ॥*॥ तृच् (३।१।१३३) ॥ (७) ॥*॥ प्रभवति । 'विप्रसंभ्यः-' (३।२।१८०) इति डः ॥ (८) ॥*॥ परिवर्हति । परिवर्हति वा । 'वृह वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'प्रभौ परिवृढः' (७।२।१२९) इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ अधि पाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ।—मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५)—इति मुकुटोक्तिचिन्त्या ॥ (१०) ॥*॥ दश 'अधिपतेः' ॥

अधिकर्हिः समृद्धः स्यात्

अधीति ॥ अधिका ऋद्धिरस्य ।—‘ऋधु वृधौ’ (स्वा० प० से०) इति धातूपन्यासो मुकुटस्य व्यर्थः ॥ (१) ॥*॥ समृद्धोति स्म । ‘ऋधु वृद्धौ’ (स्वा० प० से०) । अकर्मकत्वात् कः (३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अतिसंपन्नस्य’ ॥

कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥

स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।

किति ॥ कुटुम्बपोषणे संसक्तः । व्याप्रियते स्म । ‘पृङ् व्यायामे’ (तु० आ० अ०) । अकर्मकत्वात् कः, (३।४।७२) । ‘व्यापृतस्तरुणे युवा’ इति बोधालितः ॥ (१) ॥*॥ अभ्यागारे नियुक्तः । ‘अगारान्ताद्वन्’ (४।४।७०) । अभि अधिक आगारिको वा ॥ (२) ॥*॥ आधानमाधिः । ‘उप-सर्गे’ (३।३।९२) इति किः । उपगत आधिम् । ‘अत्या-दयः-’ (वा० २।२।१८) इति समासः । यत्तु—उपादधाति कुटुम्बम्—इति विग्रह—‘उपसर्गे’ (३।३।९२) इति किः—इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तत्र । कर्तरि क्प्रत्ययास्सरणात् । ‘उपाधिर्धर्मचिन्तायां कुटुम्बव्यापृते छले’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘कुटुम्बव्यापृतस्य’ ॥

वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥

वरेति ॥ अङ्गानि च रूपं च, अङ्गरूपाणि । वराणि च तान्यङ्गरूपाणि च । तैरुपेतः ॥*॥ सिंहं श्रेष्ठं संहननमस्य । संहनने सिंहः इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘सौंदर्योपेतस्य’ ॥

निर्वार्यः कार्यकर्ता यः संपतन् सत्त्वसंपदा ।

नीति ॥ निश्चयेन त्रियते । ‘वृञ् वरणे’ (स्वा० उ० से०) । ‘ऋह्लोर्ण्यत्’ (३।१।१२४) ॥*॥ ‘निर्वार्यः’ इति पाठे ‘वृञ् धारणे’ (भ्वा० उ० अ०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ‘व्यसनेऽभ्युदये वापि ह्यविकारं सदा मनः । तत्तु सत्त्वमिति प्रोक्तम्’ । तत्संपदा संपतन् उद्यमं कुर्वन् ‘संयुक्तः’ इति वा पाठः ॥*॥ एकं ‘निःशङ्ककार्यकर्तुः’ ॥

अवाचि मूकः

अवेति ॥ न वाग्यस्य ॥ (१) ॥*॥ ‘मू’ इति कायति । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । यत्तु—मूयते बध्यते वाग्यस्य । ‘मूङ् बन्धने’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् अवतिमवतिभ्याम् क्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । धातुप्रत्ययानां कारकेषु विहितत्वात्संबन्धे विधानाभावात् । अवतेः प्रयोजनाभावात् । ‘धातोः’ इत्येकत्वविवक्षणेन धातुसमुदायात् प्रत्ययाभावाच्च । उक्तसूत्राभावाच्च । ‘मूको दैत्यावाग्दनेषु’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मूकस्य’ ॥

अथ मनोजवः स पितृसंनिभः ॥ १३ ॥

अथेति ॥ जवति । ‘जुः’ सौत्रः । अच् (३।१।१३४) ।

मनो जवं वेगवद्यस्मिन् । यत्तु—मनो जवति प्रविशतीति । अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । उक्तविप्र-हातिपितृसंनिभस्यालभात् । अधिकरणविवक्षायां त्वनोऽसंभ-वात् । अपः (३।३।५७) औचित्यात् । ‘मनोजवपितृसधर्मा-णः’ इति नाममाला ॥*॥ स्वामी तु—‘मनोजवसः’ चम-सादिवत्—इत्याह ॥ (१) ॥*॥ पितेव सम्यग्विभवाति । ‘आ दीप्तौ’ (अ० प० अ०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पितृसमस्य’ ॥

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ।

सेति ॥ कोकते । ‘कुक आदाने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘इगुपथ-’ (३।१।१३५) इति कः । षष्ठोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा कवनम् । कूः । ‘कूङ् शब्दे’ (तु० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । कुवः शब्दस्य कूर्भूः ‘कीर्ति-भूमिः’ इति यावत् । कूकुं ददाति, कूक्ता दायति वा । ‘दैप् शोधने’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति ‘सुपि-’ (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः ॥ (१) ॥*॥ ए-कम् ‘सत्कारपूर्वं कन्यादातुः’ ॥

लक्ष्मीवाङ्मणः श्रीलः श्रीमान्

लेति ॥ लक्ष्मीरस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ ‘लक्ष्म्या अ च’ । (ग० ५।२।१००) इति ‘पामादित्वात्तः’ अत्वंच । ‘लक्ष्मणा त्वोषधीभेदे सारस्यामपि योषिति । रामभ्रा-तरि पुंसि स्यात्सश्रीके चाभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ श्रीरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । श्रियं लाति वा ॥*॥ कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वे ‘स्त्रीलः’ इत्यपि ॥ (३) ॥*॥ मतुप् (५।२।९४) अपि ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘श्रीमतः’ ॥

स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥

स्त्रीति ॥ स्निह्यति स्म । ‘स्निह प्रीतौ’ (दि० प० अ०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कः । ‘वा ब्रुह-’ (८।२।३३) इति वा घः ॥ (१) ॥*॥ ‘वत्सः पुत्रादिवर्षयोः’ (इति मेदिनी) । वत्से पुत्रादिल्लेहपात्रेऽभिलाषोऽस्यास्ति । ‘वत्सांसाभ्याम्-’ (५।२।९८) इति लच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वत्सलस्य’ ॥

स्याद्यालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ।

स्येति ॥ ‘स्युहियहि-’ (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥ (१) ॥*॥ कृपा शीलमस्य । ‘शीलम्’ (४।४।६१) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ कृपां लाति । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (३) ॥*॥ शोभन उः शंभुः । सूः । स्त्रि रतः, रतं वा यस्य । यद्वा सूरमते । ‘सौ रमेः को दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः’ (उ० ५।१४) । यत्तु—‘तातपलितसूरताः’ इति रमेः

१—‘मनोजवाः’ सान्तोऽपि । ‘मनोजवसा’ इति पीयूष-

व्याख्या ॥

क्तः दीर्घश्च—इति वचनमुपन्यस्तं मुकुटेन । तत् पञ्चपाद्या-
दौ न लभ्यते ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'दयालोः' ॥

स्वतन्त्रोऽपवृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥ १५ ॥

खेति ॥ ख आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य ॥ (१) ॥*॥ अ-
पगतमावृतमावरणमस्य । 'अपवृतस्तु पिहिते स्वतन्त्रेऽपि
च वाच्यवत्' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ स्वेनेरितुं
शीलमस्य । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । 'सुप्यजातौ—'
(३।१।७८) इति णिनिः । 'खादीरेरिणोः' (वा० ६।१।८९)
इति वृद्धिः ॥ (३) ॥*॥ खः छन्दोऽभिलाषो यस्य ॥ (४)
॥*॥ निष्कान्तोऽवग्रहान्नियमात् । 'निरादयः—' (वा० २।
१।१८) इति समासः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्वतन्त्रस्य' ॥

परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ।

पेति ॥ परस्तन्त्रं प्रधानं यस्य ॥ (१) ॥*॥ परस्मिन्नधि।
'सप्तमी शौण्डैः' (२।१।४०) इति समासः । 'अषडक्ष—' (५।
४।४।७) इति खः । यत्तु—परोऽध्युपर्यस्य—इति विश्वहीत-
म् । तत्र । शौण्डादिष्वधिपाठवैयर्थ्यापातात् ॥ (२) ॥*॥
परः स्वाम्यस्यास्ति । मनुप् (५।२।९४) ॥ (३) ॥*॥ नाथो-
ऽस्यास्ति ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'परतन्त्रस्य' ॥

अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ १६

अधीति ॥ इनमधिगतः । 'अत्यादयः—' (वा० २।२।
१८) इति समासः । अधि उपरि, इनोऽस्य इति वा ॥ (१)
॥*॥ निहन्यते निगृह्यते । हन्तेः । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।
५८) ॥ (२) ॥*॥ आयतते स्स । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा०
आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः ॥ (३) ॥*॥
न खः छन्दोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ गृह्यते । 'ग्रह उपादाने'
(क्र्या० उ० से०) । 'पदास्वैरे—' (३।१।११९) इति क्यप् ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'गृह्यको निघ्नके छेके' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अधीनसामान्यस्य' ॥
एके तु नवभिः पर्यायमाहुः ॥

खलपूः स्याद्बहुकरः

खेति ॥ 'खलं भूस्थानकल्केषु' इति विश्वः । खलं पुना-
ति । 'पूज् पवने' (क्र्या० उ० से०) । क्तिप् (३।२।७६) ॥
(१) ॥*॥ बहु करोति, भुवं संमार्ष्टि । कियत्तद्बहुष्वजिवधा-
नम्' (वा० ३।२।२१) इत्यच् । स्त्रियां बहुकरा । यत्तु—
ताच्छील्यविवक्षायां तु टः (३।२।२०) एव । स्त्रियां 'बहु-
करी'—इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । टापवादत्वेनावजिवधानात् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'भुवं मार्जयतः' ॥

दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ।

दीति ॥ 'सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः । दीर्घं सूत्रं
व्यवस्था यस्य ॥ (१) ॥*॥ चिरा क्रिया यस्य ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'अतिविलम्बेन क्रियासंपादकस्य' ॥

जालमोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्

जेति ॥ जालयति, जाल्यते वा । 'जल अपवारणे'
(जु० प० से०) । बाहुलकान्तः ।—श्रूमवन् मः—इति सु-
कुटस्तु चिन्त्यः । 'इषियुधि—' (उ० १।४।५) इति सूत्रे जले-
रग्रहणात् । धूमेऽपि गुणप्रसङ्गात् 'मक्' इति वक्तुं युक्त्वा-
च्च । 'जालमस्तु पामरे । असमीक्ष्यकारिणि च' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ असमीक्ष्याविचार्य कर्तुं शीलमस्य । 'मुपि—' (३।
२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविचारिणः' ॥

कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः ॥ १७ ॥

किति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते आलस्ये च'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('कुण्ठोऽक-
र्मण्यमूर्खयोः' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मन्दक्रियस्य' ॥

कर्मक्षमोऽलं कर्मणः

केति ॥ कर्मसु क्षमः ॥ (१) ॥*॥ 'सप्तमी' (२।१।४०)
इति योगविभागात्समासः ॥ (१) ॥*॥ कर्मणे क्रियायै अलं
समर्थः । 'प्राप्तापन्नालंपूर्व—' (वा० २।४।२६) इति परवलि-
ङ्गनिषेधात्समासः । 'पर्यादयः—' (वा० २।२।१८) इति वा ।
'अषडक्ष—' (५।४।७) इति खः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रिया-
करणे समर्थस्य' ॥

क्रियावान् कर्मसूद्यतः ।

क्रीति ॥ क्रियास्यास्ति । मनुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'उद्योगोद्यतस्य' ॥

स कर्मः कर्मशीलो यः

स इति ॥ कर्म शीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो णः' (४।४।६२)
वा । स्त्रियां कार्मी ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्मसु
फलमनपेक्ष्य प्रवृत्तस्य' ॥

कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥

केति ॥ कर्मणि शूरः । सप्तमीसमासः (२।१।४०) ॥
(१) ॥*॥ 'कर्मणि घटोऽठच्' (५।२।३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मपरिसमापकस्य' ॥

भरण्यभुक्कर्मकरः

भेति ॥ भरण्यं वेतनं भुङ्के । क्तिप् (३।२।७६) ॥*॥ क-
चित् 'कर्मण्यभुक्' इति पाठः । तत्र कर्मणि साधु । 'तत्र
साधुः' (४।४।९८) इति यत् । कर्मण्यं वेतनम् ॥ (१) ॥*॥
कर्म करोति । 'कर्मणि भृतौ' (३।२।२२) इति टः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मूल्येन कर्म कुर्वतः' । अयं शूद्रवर्गे उच्चोऽपि
'भरण्यभुग्' इति पर्यायान्तरकथनार्थमनूदितः ॥

कर्मकारस्तु तत्क्रियः ।

केति ॥ कर्म करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) ॥ (१)
॥*॥ 'तत्क्रियः कर्मकारक्रियः' 'अभृतक्रियः' इत्यर्थः ॥*॥
'यो वेतनं विना कर्म करोति तस्य' एकम् ॥

अपस्नातो मृतस्नातः

अपति ॥ अपकृष्टं स्नातः । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा० २। २। १८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ मृते स्नातः । सप्तमीसमासः (२। १। ४०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतमुद्दिश्य स्नातस्य' ॥

आमिषाशी तु शौष्कलः ॥ १९ ॥

आमीति ॥ आमिषमश्नाति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । 'सुपि-' (३। २। ७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ 'शुष्कली शुष्कमांसेऽपि मांसपात्रेऽपि सा मता' । तामति । 'शेषे' (४। २। ९२) इत्यण् । खानी तु 'शाष्कलः' इति पठति । तत्र पृषोदरादिः (६। ३। १०९) ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्बुध्यभावोऽपि । 'शुष्कलः शुष्कमांसस्य फणिके पिशिताशिनः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मांसाशिनः' ॥

बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः ।

विविति ॥ बुभुक्षा जातास्य । तारकादित्वात् (५। २। ३६) इतच् ॥ (१) ॥*॥ क्षुध्यति स्म । अकर्मकत्वात् (३। ४। ७२) क्तः । 'वसतिक्षुधोः-' (७। २। ५२) इतीट् ॥ (२) ॥*॥ अचुमिच्छुः । अदेः सति 'लुङ्सनोर्धस्त्व' (२। ४। ३७) । 'सनाशंस-' (३। २। १६८) इत्युः ॥ (३) ॥*॥ अशनस्येच्छा । 'अशनाया-' (७। ४। ३४) इति साधुः । अशनाया जातास्य । तारकादिः (५। २। ३६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'क्षुधितस्य' ॥

परान्नः परपिण्डादः

पेति ॥ परस्मान्नम् । परान्नं नित्यमस्य । 'अर्शआदिभ्योऽच्' (५। २। १२७) ॥ (१) ॥*॥ 'पिण्डमाजीवन' इति धरणिः । परस्य पिण्डम् । तदति । 'कर्मण्यण्' (३। २। १९) ॥*॥ द्वे 'परान्नजीवनस्य' ॥

भक्षको घस्मरोऽन्नरः ॥ २० ॥

भेति ॥ भक्षयति । 'भक्ष अदने' (चु० प० से०) । ण्वुल् (३। १। १३३) ॥ (१) ॥*॥ घसति 'घस्त्व अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'स्यस्यदः कमरच्' (३। २। १६०) ॥ (२) ॥*॥ अति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भक्षणपरस्य' ॥

आद्यनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवाजिते ।

आद्यिति ॥ आदेवीत् । अकर्मकत्वात् क्तः (३। ४। ७२) । 'दिबोऽविजिगीषायाम्' (८। २। ४९) इति निष्ठातत्वम् । 'यस्य विभाषा' (७। २। १५) इति नेट् ॥ (१) ॥*॥ उदरे प्रसितः । 'उदरादृगाद्यूने' (५। २। ६७) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'औदरिकस्य' ॥

ठमौ त्वात्मभरिः कुक्षिभरिः स्वोदरपूरके ॥ २१ ॥

विति ॥ आत्मानं कुक्षिं च विभर्ति । 'फलेग्रहिरात्मभरिश्च' (३। २। २६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ चात् ('भृजः

कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च' इति वार्तिकेन च) कुक्षिभरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वोदरपूरकस्य' ॥

सर्वाङ्गीनस्तु सर्वाङ्गभोजी

सेति ॥ सर्वेषामन्नानि । सर्वाङ्गानि भक्षयति । 'अनुपद-सर्वाङ्ग-' (५। २। ९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वाङ्गानि भोक्तुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३। २। ७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्ववर्णाङ्गभक्षकस्य' ॥

गृध्रस्तु गर्धनः ।

लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक

प्रिति ॥ गर्धनशीलः । 'गृध्र अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । 'त्रसिगृधि-' (३। २। १४०) इति क्तुः ॥ (१) ॥*॥ 'लुचक्लम्य-' (३। २। १५०) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ लुभ्यति । 'लुभ गार्ध्ये' (दि० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३। ४। ७२) इति क्तः । 'लुब्ध आकाङ्क्षिणि व्याधे' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ अभिलष्यति । 'लष कान्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'लषपत-पद-' (३। २। १५४) इत्युक्त् ॥ (४) ॥*॥ तृष्यति । 'जितृष पिपासायाम्' (दि० प० से०) । 'स्वपितृषोर्नजिङ्' (३। २। १७२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'लुब्धस्य' ॥

समौ लोलुपलोलुभौ ॥ २२ ॥

सेति ॥ गर्हितं लुम्पति । 'लुप्ठ छेदे' (तु० उ० अ०) । 'लुपसद-' (३। १। २४) इति यङन्तादच् (३। १। १३४) ॥ (१) ॥*॥ मृशं लुभ्यति । 'लुभ गार्ध्ये' (दि० प० से०) । 'धातोरेकाचः' (३। १। २२) इति यङन्तादच् (३। १। १३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिलुब्धस्य' ॥

उन्मदस्तून्मदिष्णुः स्यात्

उन्मेति ॥ उद्गतो मदो हर्षोऽस्य ॥*॥ क्वचित् 'सोन्मादः' इति पाठः । तत्र सह उन्मादेन वर्तते । सोपसर्गत्वान्मनेर्धञ् ॥*॥ सु अतिशयित उन्मादोऽस्य । 'सून्मादः' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ उन्मदनशीलः । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'अलंकृञ्-' (३। २। १३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उन्मादशीलस्य' ॥

अविनीतः समुद्धतः ।

अवीति ॥ न व्यनायि । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३। २। १०२) ॥ (१) ॥*॥ समुद्धन्ति स्म । समुद्धन्यते स्म, इति वा । हन्तेर्गल्यर्थत्वात् कर्तरि (३। ४। ७२) कर्मणि (३। २। १०२) वा क्तः । 'समुद्धतं समुद्गीर्णोऽयविनीते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उद्धतस्य' ॥

१—तृष्णाशब्दात् 'तत्करोति-' (वा० ३। १। २६) इति ण्यन्तात् ण्वुलि (३। १। ३३) 'तृष्णकः अदन्तोऽपि' इति सर्वधरः—इति मुकुटः ॥

मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः

मेति ॥ माद्यति । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति मदेः क्तः 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति न निघ्नानत्वम् ॥ (१) ॥॥ शुण्डायां पानागारे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'शौण्डो मत्ते च विख्याते पिप्पल्यां च भवेत् स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥ उद्गतः कट आवरण-मावारको वास्य । यद्वा उद्गतमदृष्टेच्छब्दात् स्वार्थे 'संप्रो-दध्व' (५।२।२९) इति कटच् । 'उत्कटस्तीव्रमत्तयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥॥ क्षीवते स्म । 'क्षीवृ मदे' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) । 'अनुपस-गात्-' (८।२।५५) इति साधुः । कः (३।१।१३५) वा ॥॥ नान्तोऽप्ययम् । 'क्षीवाणौ समबुध्यत' इति व्यासप्रयोगात् । तत्र बाहुलकात् कनिन् ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'उन्मत्तस्य' ॥

कामुके कमितानुकः ॥ २३ ॥

कम्पः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकः ।

केति ॥ कामयते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लघपतपद-' (३।२।१५४) इत्युक्त्वा । 'कामुकः कमनेऽशो-कपादपे चातिमुक्तके' इति (मेदिनी) ॥॥ णिङ्यभावे च तुच् (३।१।१३३) ॥ (५) ॥॥ (२) ॥॥ अनुकामयते । 'अनुकामिका-' (५।२।७४) इति साधुः ॥ (३) ॥॥ 'न-मिकम्पि-' (३।२।१६७) इति रः ॥ (४) ॥॥ अभि का-मयते । 'अनुकामिका-' (५।२।७४) इति साधुः । 'अभी-कः कामुके कूरे निर्भये त्रिषु ना कवौ' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥॥ (९) ॥॥ 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । 'कमनः कामुके कामेऽभिरूपेऽशोकपादपे' (इति मे-दिनी) ॥ (७) ॥॥ णिङन्ताद्युच् (उ० २।७८) ॥ (८) ॥॥ नव 'कामुकस्य' ॥

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥ २४ ॥

वीति ॥ विधातुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'इयति' (६।४।६५) । गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥॥ प्रवृ-त्तौ निवृत्तौ वा विनयं ग्रहीतुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥॥ वचने तिष्ठति स्म । 'गल्य-र्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।९) इत्यलुक् ॥ (३) ॥॥ आशृणोति । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'आश्रवो वचनस्थिते । प्र-तिज्ञायां च क्लेशे च' इति हैमः ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'प्रवृ-त्तिनिवृत्त्योर्विधातुं शक्यस्य' ॥

वक्ष्यः प्रणेयः

वेति ॥ वशमधीनत्वं गतः । 'वशं गतः' (४।४।८६) इति यत् । 'वशमायततायां स्यात्' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥ प्रकर्षेण नेतुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'स्वाधीनस्य' ॥

निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः ।

नीति ॥ नितरामभारि । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥॥ व्यनायि । 'णीञ्' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'विनीतस्तु निभृ-ते निर्जितेन्द्रिये । वाणिजे साधुवाह्यश्चे विनयग्राहिते हिते' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ प्रथममश्रयि गुणैः । 'श्रिञ् सेवा-याम्' (भ्वा० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'विनययुक्तस्य' ॥

धृष्टे धृष्णग्वियातश्च

ध्रिति ॥ धृष्णोति स्म । 'विधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'धृषिशी-' (७।२।१९) 'इतीडभावः' ॥ (१) ॥॥ 'धृषेध्व' इति नजिङ् ॥॥ 'धृष्णुः' इति पाठे 'त्रसिगृधि-' (३।२।१४०) इति क्तुः ॥ (२) ॥॥ विरुद्धं यातं चेष्टितं यस्य । विरुद्धमया-सीद्वा । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'निर्लज्जस्य' ॥

प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५ ॥

प्रेति ॥ प्रगल्भते । 'गल्भ धाष्ट्ये' (भ्वा० आ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥॥ प्रतिभानम् । 'आत-श्च-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्र-तिभा मता' इति रुद्रः । प्रतिभयान्वितः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'प्रत्युत्पन्नमतेः' ॥

स्यादधृष्टे तु शालीनः

स्येति ॥ शालाप्रवेशमर्हति । 'शालीनकौपीने-' (५।२।२०) इति साधुः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'सलज्जस्य' ॥

विलक्षो विस्स्यान्विते ।

वीति ॥ विशेषेण लक्षयति 'लक्ष आलोचने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥॥ विस्सयेनाश्रयै-णान्वितः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'परकीयधर्मशीलादौ प्राप्ताश्चर्यस्य' ॥

अधीरे कातरः

अधीति ॥ न धीरो वैर्यं यस्य ॥ (१) ॥॥ ईषत्तरति । अच् (३।१।१३४) । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'रोगादिलक्षणेनाकुलमनसः' ॥

ब्रह्मौ भीरुभीरुकमीलुकाः ॥ २६ ॥

ब्रेति ॥ त्रस्यति । 'त्रसी उद्देगे' (दि० प० से०) । 'त्रसिगृधि' (३।२।१४०) इति क्तुः ॥ (१) ॥॥ वि-भेति । 'जिभी भये' (जु० प० अ०) । 'भियः कुक्कुनौ' (३।२।१७४) । 'कुक्कनपि' (वा० ३।२।१७४) । 'भीरुरातै

१—'धृषेध्वेति वाच्यम्' इति काशिकादौ—इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥

त्रिलिङ्गः स्याद्वरयोपिति योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'भयशीलस्य' ॥

आशंसुराशंसितरि

आशेति ॥ आशंसते । 'आहः शसि इच्छायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'सनाशंसमिक्षः' (३१२।१६८) इत्युः ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३१२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इष्टार्थप्राप्तीच्छोः' ॥

गृह्यालुर्ग्रहीतरि ।

ग्रिति ॥ गृहयति । 'गृह ग्रहणे' उरादावदन्तः 'सृष्टिग्रहि-' (३१२।१५८) इत्यालुच् 'अयामन्ता-' (६।४।५५) इति णेरयादेशः ॥ (१) ॥*॥ (गृह्णाति) । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) । 'तृन्' (३१२।१३५) । 'ग्रहोऽलिटि-' (७।२।३७) इतीदो दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रहणशीलस्य' ॥

श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते

श्रेति ॥ श्रद्धयति । 'सृष्टि-' (३१२।१५८) इत्यालुच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्रद्धालोः' ॥

पतयालुश्च पातुके ॥ २७ ॥

पेति ॥ पतयति । 'पत गतौ' (बु० उ० से०) । आलुच् (३१२।१५८) ॥ (१) ॥*॥ (भौवादिकात्) 'लपपत-' (३१२।१५४) इत्युक्त् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पतनशीलस्य' ॥ लज्जाशीलोऽपत्रपिण्डः

लेति ॥ लज्जा शीलमस्य ॥ (१) ॥*॥ अपत्रपते । 'अलंकृन्-' (३१२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लज्जाशीलस्य' ॥

वन्दारुरभिवादके ।

वेति ॥ वन्दते । 'वदि अभिवादनस्तुलोः' (भ्वा० आ० से०) । 'शृवन्द्योरारुः' (३१२।१७३) ॥ (१) ॥*॥ अभिवादयति । ण्वल् (३११।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वन्दनशीलस्य' ॥

शरारुर्हानुको हिंस्रः

शेति ॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । आरुः (३१२।१७३) ॥ (१) ॥*॥ हन्ति । 'लपपत-' (३१२।१५४) इत्युक्त् ॥ (२) ॥*॥ हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (रु० प० से०) । 'नमिकम्पि-' (३१२।१६७) इति रः । 'हिंसा काकादनीमांस्योः स्त्रियां स्याद्धानुकेऽन्यवत्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हिंसाशीलस्य' ॥

स्याद्वर्धिष्णुश्च वर्धनः ॥ २८ ॥

येति ॥ वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अलंकृन्' (३१२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च' (३१२।१४९) इति युच् । 'वर्धनं छेदने वृद्धौ वर्धनी तु गलन्तिका' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ द्वे 'वर्धनशीलस्य' ॥

उत्पतिष्णुस्तृप्ततिता

उत्पेति ॥ उत्पतति । 'पत गतौ' (भ्वा० प० से०) इष्णुच् (३१२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३१२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऊर्ध्वपतनशीलस्य' ॥

अलंकरिष्णुस्तु मण्डनः ।

अलमिति ॥ अलंकरणशीलः । 'अलंकृन्-' (३१२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ मण्डनशीलः । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३१२।१५१) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अलंकरणशीलस्य' ॥

भूष्णुर्भविष्णुर्भविता

भिवति ॥ भवनशीलः । 'गलाजिस्थश्च ग्लुः' (३१२।१३९) चाद्भुवः ॥ (१) ॥*॥ 'भुवश्च' (३१२।१३८) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ 'तृन्' (३१२।१३५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भवनशीलस्य' ॥

वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥

वेति ॥ वर्तनशीलः । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) 'अलंकृन्-' (३१२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च' (३१२।१४९) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर्तनशीलस्य' ॥

निराकरिष्णुः क्षिप्रुः स्यात्

नीति ॥ निराकरणशीलः । इष्णुच् (३१२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ क्षेपणशीलः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'त्रसि गृधि-' (३१२।१४०) इति क्लुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निराकरणशीलस्य' ॥

सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ।

सेति ॥ सान्द्रो घनः स्निग्धश्चिक्कणः ॥ (१) ॥*॥ मेदनशीलः । 'जिमिदा स्नेहने' (भ्वा० आ० से०) । 'भञ्जभास-' (३१२।१६१) इति घुरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निबिडस्निग्धस्य' ॥

ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः

ज्ञेति ॥ जानाति 'तृन्' (३१२।१३५) ॥ (१) ॥*॥ वेदनशीलः । 'विदिमिदि-' (३१२।१६२) ॥*॥ इति कुरच् ॥ (२) ॥*॥ 'विन्दुरिच्छुः' (३१२।१६९) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ज्ञानशीलस्य' ॥

विकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥

वीति ॥ विकसति । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'वौ कषलस-' (३१२।१४३) इति धिनुण् । 'विकासः स्फुटने व्यक्तौ' इति दम्ब्यान्ते धरणिः । तस्मादिनिः (५।२।११५) वा ॥ (१) ॥*॥ 'स्थेशभास-' (३१२।१७५) इति वरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विकसनशीलस्य' ॥

१—इदं च सिद्धान्तकौमुद्यनुरोधेन । माष्ये तु 'भुव इत्प्रतिषेधश्च' इत्युपलभ्यते ॥

विस्मृत्वरो विस्मरः प्रसारी च विसारिणि ।

वीति ॥ विसरणशीलः । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'इणश्जि-' (३।२।१६३) इति कर्प् 'ह्रस्वस्य-' (६।१।७१) इति तुक् ॥ (१) ॥*॥ 'स्रघस्य-' (३।२।१६०) इति क्मरच् ॥ (२) ॥*॥ प्रसरणशीलः । 'प्रे लप्-' (३।२।१४५) इति घिनुण् ॥ (३) ॥*॥ विसरणम् । घञ् (३।३।१८) । विसारोऽस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रसारिणः' ॥

सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी॥३१

सेति ॥ सहनशीलः । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'अलङ्कृञ्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेश्व' (३।२।१४९) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ क्षमणशीलः । 'क्षमू सहने' (दि० प० से०) । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (३) ॥*॥ तिजेः क्षमायाम् । 'गुप्तचिक्रिञ्चः-' (३।१।५) इति सन् । तितिक्षणशीलः 'सनाशंस-' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (४) ॥*॥ तृनः 'स्वरति-' (७।२।४४) इति पक्षे इट् ॥ (५) ॥*॥ 'शमित्यष्टाभ्यो-' (३।२।१४१) इति घिनुण् ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सहनशीलस्य' ॥

क्रोधनोऽमर्षणः कोपी

क्रविति ॥ क्रोधनशीलः 'क्रुध कोपे' (दि० प० अ०) । 'क्रुधमण्डा-' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ न मर्ष-शीलः । युच् (३।२।१५१) ॥ (२) ॥*॥ अवश्यं कुप्यति । 'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रोधनस्य' ॥

चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ।

चेति ॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'चण्डस्तु यमदासेऽतिकोपने । तीव्रे दैत्यविशेषे च चण्डी तु शिवयोषिति । चण्डा धन-हरीशङ्खपुष्पोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ अत्यन्तं कुप्यति । 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिक्रोधनस्य' ॥

जागरूको जागरिता

जेति ॥ जागरणशीलः । 'जागृ निद्राक्षये' (अ० प० से०) । 'जागरूकः' (३।२।१६५) ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जागरूकस्य' ॥

घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥

घ्रिति ॥ घूर्णते स्म । 'घूर्ण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यथां-' (३।४।७२) इति क्तः । घूर्णा जातास्य, इति वा । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ प्रचल इवाचरति । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (३।१।१११) । प्रचलायते स्म । 'गल्यथां-' (३।४।७२) इति क्तः । प्रचलाया जातास्य, इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संजातघूर्णस्य' ॥

स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुः

स्वेति ॥ स्वपनशीलः । 'निष्वप् शये' (अ० प० अ०) । 'स्वपितृघोर्नेजिङ्' (३।२।१७२) ॥ (१) ॥*॥ शयनशीलः 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'शीङश्च' (वा० ३।२।१५८) इत्यालुच् । 'शयालुः स्यादजगरे निद्राशीले च कुकुरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ निद्राशीलः । 'द्रा कृत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'स्यृहिहृहि-' (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निद्राशीलस्य' ॥

निद्राणशयितौ समौ ।

नीति ॥ निद्राति स्म । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः 'संयोगादेः-' (८।२।४३) इति वः ॥ (१) ॥*॥ शेते स्म । 'शीङ्' (अ० आ० से०) । पूर्ववत् (३।४।७२) क्तः 'निद्रा शीङ्-' (१।२।१९) इति न क्तिवम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निद्रां प्राप्तस्य' ॥

पराङ्मुखः पराचीनः

पेति ॥ पराङ्मुख्यनभिमुखो भवति । 'अङ् गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'कृत्विग्-' (३।२।५९) इति क्तिन् । पराक् मुखमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'विभाषाच्चः-' (५।४।८) इति स्थायैः कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विमुखस्य' ॥

स्यादवाङ्मध्यधोमुखः ॥ ३३ ॥

स्येति ॥ अवाङ्मध्यधोमुखो भवति । क्तिन् (३।२।५९) ॥ (१) ॥*॥ अधो मुखं यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधोमुखस्य' ॥

देवानश्चति देवद्यद्

दयिति ॥ 'विष्वग्देवयोः-' (६।३।९२) इत्यद्रिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'देवानुवर्तिनः' ॥

विष्वद्यद् विष्वगश्चति ।

वीति ॥ मूर्धन्यमध्यः ॥*॥ (विष्वद्यद्) तालव्यमध्यश्च ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सर्वतो गच्छतः' ॥

यः सहाश्चति सभ्यङ् सः

य इति ॥ 'सहस्य सभिः' (६।३।९५) । त्रियां सभ्रीची ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सहचरितस्य' ॥

स तिर्यङ् यस्तिरोऽश्चति ॥ ३४ ॥

स इति ॥ 'तिरसस्तिर्यलोपे' । (६।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वक्रं गच्छतः' ॥

वदो वदावदो वक्ता

वेति ॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ 'चरिचलि-' (वा० ६।१।१२) इति द्विलादि ॥ (२) ॥*॥ वक्ति । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । 'तृन्' (३।२।१३५) । 'वक्ता तु पण्डितेऽपि स्याद्वागिमन्यभ्यभिधेयवर्त' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वक्तुः' ॥

वागीशो वाक्पतिः समौ ।

वंति ॥ वाचामीशः ॥ (१) ॥*॥ वाचां पतिः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पटुवचनस्य' ॥

वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि ॥ ३५ ॥

वेति ॥ वाचो युक्तिः सयुक्तिकत्वम् । 'वाग्दिकपदय-
ज्याः' (वा० ६।३।२१) इत्यलक् । तत्र पटुः ॥ (१) ॥*॥
प्रशस्ता वागस्य । 'वाचो गिमनिः' (५।२।१२४) । 'वाग्मी
पटौ सुराचार्ये' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ कुर्वादिषु
(ग० ४।१।१५१) 'वावदूक'शब्दपाठाद् 'वदेः' ऊकः ॥ (३)
॥*॥ अति वक्ति । साधुकारिणि 'तृन्' (३।२।१३५) । तृच्
(३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वावदूकस्य' ॥
स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् ।

येति ॥ जल्पति । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प०
से०) । 'जल्पमिक्ष-' (३।२।१५५) इति षाकन् । षित्वात्
स्त्रियां ङीष् ॥ (१) ॥*॥ बहुगर्ह्या वागस्य । 'आलजाटचौ
बहुभाषिणि' (५।२।१२५) । 'कुत्सायामिति वाच्यम्' (वा०
५।२।१२५) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'बहुगर्ह्यभाषिणः' ॥

दुर्मुखे मुखरावद्धमुखौ

द्विति ॥ दुर्निन्दितं मुखमस्य । 'दुर्मुखः कपिभिन्नाग-
मिदोर्नां मुखरे त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
निन्दितं मुखमस्य । 'खमुख-' (५।२।१०७) इति रः । मु-
खशब्दो लक्षणयात्र वचनपरः ॥ (२) ॥*॥ न वद्धं नियमि-
तं मुखमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अप्रियवादिनः' ॥

शक्नुः प्रियंवदे ॥ ३६ ॥

शेति ॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'मू-
डशक्यविभ्यः क्लः' (उ० ४।१०८) ॥ (१) ॥*॥ प्रियं वद-
ति । 'प्रियवशे वदः खच्' (३।२।३८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रियवादिनः' ॥

लोहलः स्यादस्फुटवाग्

लविति ॥ लोहनम् । 'लुह गार्ध्वे' इति बोपदेवः । भावे
घच् (३।३।१८) । लोहं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । यद्वा रोहयतेर्बाहुलकादलच् । कपिलिकादिस्वात्
(वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'लोहलः शृङ्गलाधार्येऽव्यक्तवा-
चिनि च त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) हेमचन्द्रौ ॥ (१) ॥*॥
न स्फुटा वागस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अस्पष्टभाषितुः' ॥

गर्ह्यवादी तु कद्वदः ।

गेति ॥ गर्ह्यं वदति 'मुप्यजातौ' (३।२।७८) इति
गिमिनिः ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वदति । 'रथवदयोश्च' (६।३।
१०२) इति कोः कत् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्भाषिणः' ॥

समौ कुवादकुचरौ

सेति ॥ कुत्सितो वादोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं चर-
ति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुक्थनशी-
लस्य' ॥

स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥ ३७ ॥

येति ॥ असौम्यो रुक्षः स्वरो यस्य ॥ (१) ॥*॥ अप्र-
शस्तः स्वरो यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकादिवदूक्षस्वरस्य' ॥
रवणः शब्दनः

रेति ॥ रवणशीलः । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'च-
लनशब्दार्थात्' (३।२।१४८) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ शब्द-
नशीलः । 'शब्द शब्दक्रियायाम्' (उ० उ० से०) युच् (३।
३।१४८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शब्दकरणशीलस्य' ॥

नान्दीवादी नान्दीकरः समौ ।

नेति ॥ नान्दीवदनशीलः । 'मुपि-' (३।२।७८) इति
वदेर्गिमिनिः ॥ (१) ॥*॥ नान्दीं करोति वदति 'दिवाविभा-'
(३।२।२१) इति टः ॥ (२) ॥*॥ 'आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुति-
र्यस्मात्प्रवर्तते । देवद्विजन्तृपादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्त्यते' इति
भरतः ॥*॥ 'नाटकादौ मङ्गलार्थं मेर्यादिवादकस्य' द्वे ॥

जडोऽज्ञे

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । प-
चाद्यच् (३।१।१३४) । डलयोरभेदः । 'इष्टं वानिष्टं वा सुख-
दुःखं वा न वेत्ति यो मोहात् । परवशगः स भवेदिह जडसं-
ज्ञकः पुरुषः' 'जडा स्त्रियाम् । शूकशिम्ब्यां हिमप्रस्तमूका-
प्रज्ञेषु इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ न जानाति । 'इष्टप-
थ-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जडमतेः' ॥

पडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥

पडेति ॥ एडो वधिरश्वासौ मूकश्च । ('पडमूकोऽन्य-
लिङ्गः स्याच्छेदो वाक्श्रुतिवर्जिते' इति मेदिनी) ॥*॥ ('अ-
नेडमूकः' इति पाठान्तरे 'नास्त्येडमूकोऽस्मात्' इत्यर्थः ।
'त्रिलिङ्गोऽनेडमूकः स्याच्छेदो वाक्श्रुतिवर्जिते' इति रभसः ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'भाषणश्रवणयोरनर्हस्य' ॥

तूष्णींशीलस्तु तूष्णीकः

त्विति ॥ तूष्णीं शीलमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'शीले को म-
लोपश्च' (वा० ५।३।७१) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति नाणो
ह्रस्वः मलोपसामर्थ्यात् । अन्यथा ठमेव विवध्यात् ।—'शी-
लम्' (४।४।६१) इति ठकि 'अव्ययानाम्' (वा० ६।४।
१४४) इति टिलोपेन सिद्धत्वात्—इति मुकुटः । तत्र । क-

१—ङीप्ङीपोः फलोभेदं वदता स्वरकृतभेदस्यानङ्गीकृतत्वेन
पूर्वापरविरुद्धमेतत् । बहुत्र 'संशापूर्वकत्वेन वृद्धभावनस्य स्वयमप्य-
ङ्गीकृतत्वादकिंचित्करं च ॥

विधानस्य स्वार्थत्वात् । ठकि उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्त-
ताप्रसङ्गाच्च । वृद्धि (७।२।११८) प्रसङ्गाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मौनशीलस्य' ॥

नग्नोऽवासा दिगम्बरः ।

नेति ॥ नजते स्म । 'ओ नजी व्रीडे' (सु० आ० से०) ।
अकर्मकत्वात् क्तः । (३।४।७२) । 'ओदितश्च' (८।२।४५)
इति नत्वम् । 'नग्नो वन्दिक्षपणयोः पुंसि त्रिषु विवाससि'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ न वासोऽस्य ॥ (२) ॥*॥
दिगम्बरं यस्य । 'दिगम्बरः स्यात्क्षपणेऽधने तमसि शं-
करे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नग्नस्य' ॥

निष्कासितोऽवकृष्टः स्यात्

नीति ॥ निष्कास्यते स्म । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अवकृष्यते स्म ।
'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'निष्काशितस्य' ॥

अपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥ ३९ ॥

अपेति ॥ अपध्वस्यते स्म । 'ध्वंसु अधःक्षंसने, गतौ च'
(भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अपध्वस्तः परि-
त्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
'धिक्' इति कृतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धिक्कृतस्य' ॥

आत्तगर्वोऽभिभूतः स्यात्

आत्तेति ॥ आत्तो गर्वो यस्य ॥*॥ 'आत्तगन्धः' इति
पाठान्तरम् । 'गन्धो गन्धक आमोदे संबन्धे लेशगर्वयोः'
इति विश्वः । 'गन्धो गर्वो लवोऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः
॥ (१) ॥*॥ अभिभूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'गर्वारूढस्य' ॥—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥

दापितः साधितः समौ ।

देति ॥ दाप्यते स्म । 'दाप्' (जु० उ० अ०) ण्यन्तः
॥*॥ 'दायितः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'दय दाने'
(भ्वा० आ० से०) इति धातुः ॥ (१) ॥*॥ साध्यते स्म ।
'साध संसिद्धौ' (खा० प० अ०) ॥ (२) ॥*॥—द्वे 'धना-
दिकं प्रदापितस्य'—इति मुकुटः । प्रदापितस्य धनादेर्वा ॥
प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ४०

प्रेति ॥ प्रत्यादिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ०
अ०) । क्तः (वा० ३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निरस्यते स्म ।
'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) 'निरस्तः
प्रेषितशरे संत्यक्ते लरितोदिते । निष्कृते प्रतिहते च' इति हैमः
॥ (२) ॥*॥ प्रत्याख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प०
अ०) । चक्षिडादेशो वा क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥
निराकारि । कृञ् (त० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रत्याख्यातस्य' ॥

निकृतः स्याद्विप्रकृतः

नीति ॥ न्यकारि । क्तः (३।२।१२) । 'निकृतं विप्र-
लब्धे स्याच्छेदे विप्रकृते त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥
विप्राकारि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तिरस्कृतस्य' ॥

विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ।

वीति ॥ विप्रलभ्यते स्म । 'डुलभ् प्राप्तौ' (भ्वा० आ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ 'वञ्चु गतौ' (भ्वा०
प० से०) । ण्यन्तः । वञ्च्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥
॥*॥ (२) द्वे 'वञ्चितस्य' ॥

मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥

मेति ॥ मनो हतं यस्य ॥ (१) ॥*॥ प्रति हन्यते स्म ।
क्तः (३।२।१०२) । 'भवेत्प्रतिहतं द्विष्टे प्रतिस्खलितरुद्धयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ प्रतिबध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने'
(क्या० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ ह-
न्यते स्म । क्तः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कृतमनोभङ्गस्य' ॥

अधिक्षितः प्रतिक्षितः

अधीति ॥ अधिक्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अतिक्षितः प्रणिहिते कुरिस्-
ते भर्त्सिते त्रिषु' इति विश्वहेमचन्द्रौ (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
प्रत्यक्षेपि । 'प्रतिक्षितं वारिते स्यात्प्रेषिते पक्षकं त्रिषु'
(इति मेदिनी) । 'प्रतिक्षितं प्रतिहते प्रेषिते च निराकृते'
इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृताक्षेपस्य' ॥

बद्धे कीलितसंयतौ ।

वेति ॥ बध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०)
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ कील्यते स्म । 'कील बन्धे'
(भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ संय-
म्यते स्म । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।
१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बद्धस्य' ॥

आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्

आपेति ॥ आपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'आपन्नः सविपत्तौ च प्राप्तेऽपि वाच्यलि-
ङ्गकः' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ आपदं प्राप्तः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'आपद्गस्तस्य' ॥

कांदिशीको भयद्रुतः ॥ ४२ ॥

केति ॥ 'कां दिशं यामि' इत्याह । 'तदाहेति माशब्दा-
दिभ्यः' (वा० ४।४।१) इति ठक् । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । मुकुटस्तु—'कदि वैकृष्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
भावबन्तात् मत्वर्थ इनिः (५।२।११५) । कन्दी । 'शीकृ

१—परिगत-प्रणिहित-पल्लवित-प्रतिहत-प्रतिक्षितशब्दरूपम्—
इति भाति ॥

सेचने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । शीकः
क्षरणार्थत्वादश्रुपाते वर्तते । वैक्ययुक्तोऽश्रुपातः । कान्दि-
शीकः । तद्योगाज् ज्योत्स्नाद्यण् (५।२।१०३)—इत्याह ॥
(१) ॥*॥ अदुद्रुवत् । 'डु गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्तरि
क्तः (३।४।७२) । भयाद्भुतः । 'पञ्चमी' (२।१।३७) इति
योगविभागात् समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भयेन पलायि-
तस्य' ॥

आक्षारितः क्षारितोऽभिज्ञस्ते

आक्षेति ॥ आक्षार्यते स्म । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प०
से०) । प्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) । आक्षारो मैथुनं प्रत्या-
क्रोशो जातोऽस्य इति वा । इत्च् (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥
'क्षारितः स्नाविते क्षारे चाभिज्ञस्तेऽपि च त्रिषु' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ अभिज्ञस्यते स्म । 'शसु हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'यस्य विभापा'
(७।२।११५) इति नेट् । 'धृषिषसी-' (७।२।१९) इति वा ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'मैथुननिमित्तं मिथ्यादूषितस्य' ॥

संकसुकोऽस्थिरे ।

समिति ॥ संकसति । कस गतौ (भ्वा० प० से०) ।
'समि कस उकन्' (उ० २।२९) ।—'यूकादयः' इति कन्,
उक् चागमः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ न
स्थिरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चलस्वभावस्य' ॥

व्यसनार्तोपरक्तौ द्वौ

व्येति ॥ व्यसनेनार्तः ॥ (१) ॥*॥ उपरज्यते स्म ।
'रज्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) 'उपरक्तो
व्यसनार्ते राहुग्रस्तेन्दुसूर्ययोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'दैवमानुषपीडायुक्तस्य' ॥

विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥

वीति ॥ विक्षितो हस्तोऽस्य । 'विहस्तस्तु विह्वले पण्ड-
केऽकरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ व्याकूलति । 'कुल संस्था-
ने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोकादिभिरितिकर्तव्यताशू-
न्यस्य' ॥

विक्रवो विह्वलः

वीति ॥ विक्रवते । 'क्रुड् गतौ' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विह्वलति । 'ह्वल चलने'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।२।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'स्वाङ्गान्येव धारयितुमशक्तस्य' ॥

स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः ।

स्यादिति ॥ विरुद्धं वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'विवशस्त्रिष्वदयात्मारिष्टदुष्टधियोरपि'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अरिष्टेन दुष्टा । अरिष्टदुष्टा धी-

र्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आसन्नमरणलक्षणेन दूषित-
मतेः' ॥

कश्यः कशार्हं

केति ॥ कशामर्हति 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) ।
'कश्यं कशार्हमद्ययोः । अश्वमध्येऽपि' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ कशामर्हति । 'अर्हः' (३।२।१२) इत्यच् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'ताडनार्हस्य' ॥

संनद्धे त्वाततायी वधोद्यते ॥ ४४ ॥

समिति ॥ संनहति स्म । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) ।
अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) । भावकान्तादर्शवा-
द्यच् (५।२।१२७) वा ॥*॥ आततं यथा तथायितुं शीलम-
स्य । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वधोद्यतस्य' ॥

द्वेष्ये त्वक्षिगतः

द्वयिति ॥ द्वेषुमर्हः । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० अ०) ।
प्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ अक्षिविषयं गतः । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्वेषार्हस्य' ॥

वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ।

वेति ॥ वधमर्हति स्म । 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) ।
यद्वा हन्तुमर्हः । 'हनो वध च' (वा० ३।१।९७) इति यत् ॥
(१) ॥*॥ शीर्षस्य शिरसश्छेदः । तमर्हति । 'शीर्षच्छेदा-
द्यच्' (५।१।६५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरसश्छेदार्हस्य' ॥

विष्यो विषेण यो वध्यः

वीति ॥ विषेण वध्यः । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति
यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विषेण वध्यस्य' ॥

मुसल्यो मुसलेन यः ॥ ४५ ॥

म्विति ॥ मुसलेन वध्यः 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६)
(१) ॥*॥ एकम् 'मुसलेन वध्यस्य' ॥

शिश्विदानोऽकृष्णकर्मा

शीति ॥ अकृष्णं शुक्लं कर्मास्य ॥ (२) ॥*॥ शिश्विन्दे ।
'श्विदि श्वेत्ये' (भ्वा० आ० से०) । लिटः कानच् (३।२।
१०६) अनित्यत्वान्न नुम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे अपापकर्मणः ।
'कृष्णकर्मा' इति पाठादन्तरम् ॥ (२) ॥*॥ तत्र 'श्विता
वर्णे' (भ्वा० आ० से०) धातुः । श्वेतितुमिच्छति । 'श्वितेर्दथ'
(उ० २।१२) इत्यानच्, दत्वम्, सनो लुक् ॥ (१) ॥*॥ द्वे
'पापकर्मणः' ॥

चपलश्चिकुरः समौ ।

चेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) । प्र-

१—वध उपलक्षणम् । यत्स्मृतिः—'अग्निदो गरदक्षैव शस्त्र-
पाती धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव पडेते त्वाततायिनः' इति क्षी-
रस्वामी ॥

षादित्वात् (उ० १।१०६) कल्च् । 'चपलधोरके चले । क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तारान्तरे । भीनेऽपि चपला तु स्यात्पिप्पल्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्रल्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । 'चिकुरो-ऽहौ गृहवधौ केशे चञ्चलशैलयोः । पक्षिवृक्षमिदोधापि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे दोषमनिश्चित्य वधादिकमाचरतः' ॥

दोषैकदृक् पुरोभागी

द्विविति ॥ दोषे एकस्मिन् दृक् ज्ञानं यस्य ॥ (१) ॥*॥ पुरः पूर्वं भजते । 'भज सेवायाम्' । 'संपृचा-' (३।२।१४२) इति णिनुन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दोषैकप्राहकस्य' ॥

निकृतस्त्वनुजुः शठः ॥ ४६ ॥

नीति ॥ निकृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'निकृतं विप्रलब्धे स्याच्छठे विप्रकृते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ऋजुविरुद्धः । 'नञ्' (२।२।६) इति तत्पुरुषः । 'नलोपो नञः' (६।३।७३) ॥ (२) ॥*॥ शठति 'शठ कैतवे च' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शठो मध्यस्थपुरुषे धूर्ते धतूरकेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वक्राशयस्य' ॥

कर्णेजपः सूचकः स्यात्

केति ॥ कर्णे जपति । 'जप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'स्तम्बकर्णयोः-' (३।२।१३) इत्येच् । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यल्लक् ॥ (१) ॥*॥ सूचयति । 'सूच पैशुन्ये' (चु०) दन्त्यादिरदन्तः । ण्वल् (३।१।१३३) । 'सूचकः शुनि दुर्जने । कथके सीवनद्रव्ये मार्जारे वायसेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्णेजपस्य' ॥

पिशुनो दुर्जनः खलः ।

पीति ॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन् । —बाहुलकादुनन्—इति मुकुटोक्तिस्त्वेतत्सूत्रास्मरणमूलिका । 'पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोर्विषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ दुष्टो जनः । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ खलति । 'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । खं छिद्रं लाति वा । 'खलः कल्के भुवि स्थाने कूरे कर्णेजपेऽधमे' इति हैममेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'परस्परभेदकस्य' ॥ खामी तु सूचकपर्याय एवैतानाह ॥

नृशंसो घातुकः क्रूरः पापः

त्रिति ॥ नृन् शंसति 'शंसु हिंसायाम्' (भ्वा० प०

से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।—अजन्तः—इति मुकुटोक्तं न सम्यक् । अजपवादस्याणो जागरूकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ हननशीलः । 'लपपत-' (३।२।१५४) इत्युक्त्वा ॥ (२) ॥*॥ कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेदृक् कू च' (उ० २।२।१) इति रक् प्रत्ययो धातोः कू आदेशश्च । यत्तु मुकुटेन—कृणाति—इति विग्रह—कृतेः 'दूरादयश्च' इति रक् कू आदेशश्च, कुडो वा दूरादिलाद्रक् दीर्घः—इत्युक्तं तदुपयुक्तसूत्रास्मरणमूलकम् परस्परविरुद्धं च । 'दूरादयश्च' इति सूत्रं च नास्ति । 'कूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ पापमस्यास्ति । अशंआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'परद्रोहकारिणः' ॥

धूर्तस्तु वञ्चकः ॥ ४७ ॥

ध्विति ॥ धुवंति । 'धुर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृप्रिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । रात्रोपः (६।४।२१) । 'धूर्ते तु खण्डलवणे धूर्तो धतूरमायिनोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ वञ्चयति । 'वञ्च गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । ण्वल् (३।१।१३३) । 'वञ्चकस्तु खले धूर्ते गृहवधौ च जम्बुके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'परप्रतारकस्वभावस्य' ॥

अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशः ।

अज्ञ इति ॥ न जानाति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'अज्ञस्तु जडमूर्खयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ मुह्यति स्म । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'मूढस्तन्त्रितबालयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ जातं जन्मकालविशेषमनतिक्रम्य वर्तते । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः (२।१।६) तदस्यास्ति । अशंआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (३) ॥*॥ मुह्यति । 'मुहेः खो मूर्खे' (उ० ५।२२) ॥ (४) ॥*॥ विधेयं विधानम् । तस्यायमधिकारी । अविद्यावद्विषयलाच्छास्त्राणाम् । 'तत्सेदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (५) ॥*॥ बलिशस्य मत्स्यवेधनस्यायम् । मूर्खलादप्युज्जलात् । 'बालिशस्तु शिशौ मूर्खे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ पद् 'मूर्खस्य' ॥

कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥

केति ॥ कुत्सितोऽर्थः खामी । 'कृगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'कोः कतत्पुरुषेऽचि' (६।३।१०१) ॥ (१) ॥*॥ कृपां करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । कृप्यते । 'कृल्यल्युटो-' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् । अजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः (७।३।८६) । यद्वा कृप्यते कृपाविषयीक्रियते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्क्युन् । ल्युटि (३।३।११३) वा संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । बाहुलकाल्पनाभावः । यद्वा 'कृप कृपायां गतौ च' (भ्वा० आ० से०) इत्यस्य बाहुलकात्संप्रसारणम् । यद्वा

‘ऋप’ एत्यत्र मतान्तरे ‘ऋप’ इति पाठः । अत एव ‘ऋपेः
प्यङ् कृपायाम्’ इति बोपदेवः । ततो बाहुलकात्क्युन् ॥ (२) ॥
॥*॥ क्षुणति । ‘क्षुद्रि संपेषणे’ (रु० उ० अ०) । ‘स्फायि-
तश्चि-’ (उ० २।१३) इति रक् । ‘क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे निरु-
ष्टेऽल्पनृशंसयोः । क्षुद्रा व्याघ्रनदीव्यङ्गावृहतीसरषासु च ।
चाङ्गेरिकायां हिंसायां मक्षिकामात्रवेदयोः’ इति हेमचन्द्रः ॥
(३) ॥*॥ किं पचति । ‘ताच्छील्य-’ (३।२।१२९) इति
चानश् शानच् (३।२।१२४) वा । ‘अनिलमागमशासनम्’
इति न युम् । ‘किं क्षेपे’ (२।१।६४) इति समासः ॥ (४)
॥*॥ मितं पचति । ‘मितनखे च’ (३।२।३४) इति खच् ॥
(५) ॥*॥ यद्वा ‘किंपचः’ ‘अनमितंपचः’ इति छेदः । प-
चाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ न मितंपचोऽमितंपचः ।
तद्भिन्नोऽनमितंपचः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘कृपणस्य’ ॥

निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः ।

नीति ॥ निर्गतं स्वस्य । स्वाभिष्क्रान्तो वा ॥ (१) ॥*॥
दुःस्था विधा प्रकारः समृद्धिर्वासा । ‘दुर्विधो वाच्यलिङ्गः
स्यादुर्गतेऽपि खलेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दी-
यते स्म । ‘दीङ् क्षेपे’ (दि० आ० अ०) । ‘गल्यर्था-’ (३।
४।७२) इति कः । ‘स्वादय ओदितः’ (दि० ग० सू०) ।
‘ओदितश्च’ (८।२।४५) इति नलम् । ‘दीना स्त्री मूषिक-
स्त्रियाम् । वाच्यवद्गुणं भीते’ इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥
दरिद्राति । ‘दरिद्रा दुर्गतौ’ (अ० प० से०) । पचाद्यच् (३।
१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ दुर्गच्छति स्म । ‘गल्यर्था-’ (३।४।
७२) इति कः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘निर्द्रव्यस्य’ ॥

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥

वेति ॥ वननम् ‘वसु याचने’ (त० आ० से०) । ‘सर्व-
धातुभ्य इन्’ (उ० ४।१।१८) । वनिर्याच्या । वनिमिच्छति ।
‘सुप आत्मनः क्यच्’ (३।१।८) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥*॥
‘वनीपकः’ इति पाठे वनीं पाति । कः (३।२।३) । ततः
संज्ञायां कन् (५।३।७५) । ‘कुन्’ (उ० २।३२) वा । यत्तु
मुकुटेन—‘वनति-’ इति विग्रह—‘वनिर्याच्या’—इत्युक्त-
म् । तच्चिन्त्यम् । ‘याचकः’ इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥*॥ याचति ।
‘द्व याच याच्यायाम्’ (भ्वा० उ० से०) । ल्युः (३।१।
१३४) । स्थायें कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ मार्ग-
ति । ‘मार्गं अन्वेषणे’ (जु० उ० से०) । ‘बहुलमन्यत्रापि’
(उ० २।७८) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ याचति । ण्वल् (३।
१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ अर्थोऽस्यास्ति । ‘अर्थाच्चासंनिहिते’
(वा० ५।२।१३५) इतीनिः । अर्थयते । ‘अर्थं याचने’ (जु०
आ० से०) । गृह्यादिणिनिः (३।१।१३३) वा ॥ (५) ॥*॥
पञ्च ‘याचकस्य’ ॥

अहंकारवानहंयुः

अहेति ॥ अहंकारोऽस्मस्ति । मनुप् (५।२।९४) ॥ (१)

॥*॥ अहमस्यास्ति । ‘अहम् शुभम्’ इति मान्तम् (विभक्ति-
प्रतिरूपकम्) अव्ययम् । ‘अहंशुभमोर्गुप्’ (५।२।१४०) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘साहंकारस्य’ ॥

शुभंयुस्तु शुभान्वितः ।

श्रिति ॥ शुभमस्ति । युस् (५।२।१४०) ॥ (१) ॥*॥
शुभेनान्वितः । ‘कर्तृकरणे-’ (२।१।३१) इति समासः ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘शोभनयुक्तस्य’ ॥

दिव्योपपादुका देवाः

दीति ॥ दिवि भवाः । ‘द्युप्रागपा-’ (४।२।१०१) इति
यत् । उपपद्यन्ते । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । ‘लषपत-
पद-’ (३।२।१५५) इत्युक्त् । ते च ते च ॥ (१) ॥*॥
नारकव्यावृत्तये दिव्यपदम् । मातापित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा
अदृष्टसहकृतेभ्योऽणुभ्यो जाता ये देवाः, ते दिव्योपपादुका
उच्यन्ते ॥*॥ एकम् ‘देवानाम्’ ॥

नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥

त्रिति ॥ ना च गौश्चाद्यौ येषाम् । आद्यशब्देन खराश्वा-
दीनां ग्रहणम् ॥*॥ जरायोरर्गर्भाशयाज्जाताः । ‘पञ्चम्याम्’
(३।२।९८) इति जनेर्ङः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘नृगवादी-
नाम्’ ॥

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः

स्वेदेति ॥ स्वेदजनकत्वादूष्मा स्वेदः । स्वेदाज्जाताः । डः
(३।२।९८) ॥ (१) ॥*॥ कृमिश्च दंशश्चाद्यौ येषाम् । आद्य-
शब्देन मशकमत्कुणादिग्रहणम् ॥*॥ एकम् ‘कृमिदंशादी-
नाम्’ ॥

पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः ।

पेति ॥ पक्षी च सर्पश्चादी येषाम् । आदिशब्देन न-
कमतस्यपिपीलिकादिग्रहः ॥*॥ अण्डे जाताः । ‘सप्तम्यां
जनेः-’ (३।२।९७) इति डः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘पक्षिस-
र्पादीनाम्’ ॥

॥ इति प्राणिवर्गः ॥

उद्भिदस्तरुगुल्माद्याः

उद्भीति ॥ तरुश्च गुल्मश्चाद्यौ येषाम् । आद्यशब्देन रु-
णौषधिलतादिग्रहः ॥*॥ भुवमुद्भिन्दन्ति । ‘भिद्रि विदारणे’
(रु० उ० अ०) । ‘सत्सू-’ (३।१।६१) इति क्तिप् । उद्भिदः
॥ (१) ॥*॥ उच्यन्ते (इति शेषः) ॥*॥ एकम् ‘तरुगु-
ल्मादीनाम्’ ॥

उद्भिदपर्यायानाह—

उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥

उद्भीति ॥ उद्भिदुक्तः ॥ (१) ॥*॥ उद्भेदनमुद्भिद ।
‘संपदादिभ्यः क्तिप्’ (वा० ३।३।१०८) । उद्भिदो जातम् ।
‘पञ्चम्याम्’ (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ उद्भिन्ति ।

‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘उ-
द्भिदाम्’ ॥

सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ।

कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोबं मंजु मंजुलम् ॥ ५२ ॥

स्विति ॥ सु द्रियते । ‘दृङ् आदरे’ (तु० आ० अ०) ।

‘ग्रहवृद्ध-’ (३।३।५८) इत्यप् । षष्ठोदरादिः (६।३।१०९) ।

यद्वा सु उनति चित्तं द्रवीकरोति । ‘उन्दी क्लेदने’ (६० प०

से०) । बाहुलकादरः । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) ।

त्रियां गौरादिवात् (४।१।४१) ङीष् (१) ॥*॥ रोचते ।

‘रुच दीप्तावमिप्रोतौ च’ (भ्वा० आ० से०) । ‘इषिमदि-
मुदि-’ (उ० १।५१) इति किरच् ॥ (२) ॥*॥ चरति चित्ते ।

‘चर गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘दृसनिजनि-’ (उ० १।३)

इति जुण् । ‘चारुवृहस्यतौ पुंसि शोभने लमिधेयवत्’ इति

विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सु शोभनं समं सर्वमस्य । ‘सु-
विनिर्मुक्त्यः-’ (८।३।८८) इति पलम् ॥ (४) ॥*॥ साधोस्व-

र्थम् । ‘साध संसिद्धौ’ (स्वा० प० अ०) । ‘कृवापा-’ (उ०

१।१) इत्युण् । ‘साधुजैने मुनौ बाधुषिके सज्जनरम्ययोः’

इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ शोभते । ‘शुभ दीप्तौ’ (भ्वा०

आ० से०) । ‘अनुदात्तेतश्च-’ (३।२।१४९) इति युच् ।

‘शोभनो योगभेदे ना सुन्दरे वाच्यलिङ्गकः’ (इति मेदिनी)

॥ (६) ॥*॥ कम्पते स्म । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०) ।

क्तः (३।२।१०२) । ‘यस्य विभाषा’ (७।२।१५) इति नेट् ।

‘अनुनासिकस्य-’ (६।४।१५) इति दीर्घः । यद्वा कनति स्म ।

‘कनी दीप्त्यादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘गत्यर्थो-’ (३।४।७२)

इति क्तः । ‘कान्ता नार्या प्रियञ्चौ स्त्री शोभने त्रिषु ना धवे ।

लोहे च चन्द्रसूर्यायः पर्यायान्तु शिलासु च’ इति विश्वमेदिन्यौ

॥ (७) ॥*॥ मनो रमयति । ‘रमु किडायाम्’ (भ्वा० आ०

से०) ण्यन्तः । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१।) ॥*॥ ‘मनोहरम्’

इति पाठे मनो हरति । ‘हरतेरनुद्यमने-’ (३।२।९) इत्यच् ॥

(८) ॥*॥ रोचते, रुच्यते, वा । ‘राजसूय’ (३।१।११४)

इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ मनसा जानाति । ‘इगुपध-’ (३।

१।१३५) इति कः । निवृत्तप्रेषणोऽत्र जानातिः ।—मूलविमु-

जादिवात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटः । तत्र । तस्या-

पि कर्तरि विहितत्वेन ‘ज्ञायते’ इति विग्रहप्रदर्शनस्य विरुद्ध-

त्वात् । यदपि—‘सुप्पुपा-’ (२।१।४) इति समासः—

इति । तदपि न । ‘कर्तृकरणे-’ (२।१।३२) इति तत्पुरुषवि-

धायकस्य सत्त्वात् ॥ (१०) ॥*॥ मञ्जयते । ‘मजि ध्वनौ’

इति सौत्रो धातुः । बाहुलकादुः ॥ (११) ॥*॥ मञ्जु मंजुलं

वाति । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । मंजुलं च चला-

क्षले । रम्ये कुञ्जे मंजुलस्तु दात्यूहे’ इति हैमः ॥ (१२)

॥*॥ द्वादश ‘मनोरमस्य’ ॥

तदसेचनकं सृतेर्नोऽस्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।

तेति ॥ न सिच्यते मनोऽत्र । ‘विच क्षरणे’ (तु० उ०

अ०) । ‘करणा-’ (३।३।११७) इति ल्युट् । ‘संज्ञायां कन्’

(५।३।७५) ॥*॥ (‘आसेचनम्’) इति दीर्घादिपाठे आह

बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘यद्दर्शनानृत्तिर्न भवति

तस्य’ ॥

अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥

अभीति ॥ अभित इष्यते स्म । ‘इषु इच्छायाम्’ (तु० प०

से०) । क्तः (३।२।१०२) । ‘अभीत्यंभूतकथने’ ‘अभि

वीप्सामिमुख्ययोः’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ अभ्यामुषिष्य-

ते स्म । ‘आहृ व्याप्तौ’ (स्वा० प० अ०) । सन् (३।१।७) ।

‘आवृष्ट्यामीत्’ (७।४।५५) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)

॥*॥ हृदयस्य प्रियम् । ‘हृदयस्य प्रियः’ (४।४।९५)

इति यत् । ‘हृदयस्य हृल्लेख-’ (६।३।५०) इति हृदा-

देशः । ‘हृद्यं धवलजीरे च हृत्प्रिये हृद्वेऽपि च । वश-

कृद्वेदमन्त्रे च हृद्या वृद्धाख्यमेषजे’ इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥

दय्यते स्म । ‘दय दानादौ’ (भ्वा० आ० से०) क्तः (३।२।

१०२) ॥ (४) ॥*॥ वल्लयते, वल्लते च । ‘वल्ल संवरणे’

(भ्वा० आ० से०) । ‘रासिवल्लिभ्यां च’ (उ० ३।१२५) इ-

त्यभच् । ‘वल्लभो दयितेऽप्यक्षे सल्लक्षणतुरंगमे’ इति विश्वः

(मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ प्रीणाति । ‘प्रीञ् तर्पणे’ (त्र्या० उ०

अ०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘प्रियो वृद्धौ-

पधे ह्ये धवे’ इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘प्रियस्य’ ॥

निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमाधमाः ।

कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्हाणकाः समाः ॥ ५४ ॥

नीति ॥ निकृष्यते स्म । ‘कृष विलेखने’ (भ्वा० प० अ०,

तु० उ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकृष्यते स्म

॥ (२) ॥*॥ ऋच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।

‘अन्येभ्योऽपि-’ (३।२।७५) इति वनिप् । यद्वा ऋच्छतेः

‘अवद्यावमाधमावरेफाः कुत्सिते’ (उ० ५।५४) इति वन्नन्तो

निपातः । ‘अर्वा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः’ (इति

मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रिफ्यते । ‘रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिं-

सादानेषु’ (तु० प० से०) । ‘अकर्तरि च-’ (३।३।१९) इति

घञ् । यद्वा रिफतेः ‘अवद्यावमाधम-’ (उ० ५।५४) इति

अप्रत्ययान्तो निपातः । ‘रेफो रवर्णे पुंसि स्यात्कुत्सिते वा-

च्यवत् पुनः’ इति विश्वः ॥*॥ ‘रेप’ इति पाठे ‘री गतिरेष-

णयोः’ (त्र्या० प० अ०) । बाहुलकात् पः । ‘रेपः स्यान्नि-

न्दिते क्रूरे’ इति विश्वः ॥ (४) ॥*॥ याप्यते । ‘या प्रापणे’

(अ० प० अ०) ण्यन्तः । ‘अनो यत्’ (३।१।९७) । ‘याप्यं

तु यापनीये स्यान्निन्दितेऽप्यभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥

(५) ॥*॥ अवल्यसादात्मानम् । ‘अव रक्षणादौ’ (भ्वा०

प० से०) । ‘अवद्या-’ (उ० ५।५४) इति सूत्रेणामप्रत्यया-

१—रेपाः सान्तोऽपि । ‘प्रापे रूषी पुरा रेपाः’ इति माषल

ब्रह्मरथमकम्—इति मुकुटः ॥

न्तो निपातः ॥ (६) ॥*॥ तत्रैव वकारस्य पक्षे धकारः ।
 'अधमः स्याद्गर्ह्य ऊने' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ कृत्सितं
 पूयते । 'पूय विशरणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।
 १३४) ॥*॥ पृषोदरादिवात् (३।३।१०९) अत्वे 'कपूयः'
 इत्यपि ॥ (८) ॥*॥ कुत्सा संजातास्य । तारकादिः (५।२।
 ३६) ॥ (९) ॥*॥ न उद्यते । 'अवद्यावमा-' (उ० ५।५४)
 इति निपातः ॥ (१०) ॥*॥ खेटति । 'खिट त्रासे' (भ्वा०
 प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'खेटः कफे ग्रामभेदे च-
 र्मण्यस्यैवैति त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ गर्ह्यते ।
 'गर्ह कुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।
 १२४) ॥ (१२) ॥*॥ अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प०
 से०) ॥ अच् (३।१।१३४) । कुत्सायां कन् (५।३।७४) ॥
 (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'गर्ह्यस्य' ॥

मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ।

मेति ॥ मलोऽस्यास्ति । 'ज्योत्स्नातमिसा-' (५।२।११४)
 इति साधुः । 'मलीमसं तु मलिने पुष्पकासीसलोहयोः'
 इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ ('मदनः सिक्थके स्मरे') ।
 रौढे वसन्ते धत्तूरे मलिनं कृष्णदोषयोः । मलिनी रज-
 खलायाम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ कृत्सितं चरति । अच्
 (३।१।१३४) । 'रथवदयोश्च' (६।३।१०२) इति चकारात्
 'कोः कत्तत्पुरुषे-' (६।३।१०१) इति योगविभागाद्वा कोः
 कत् ॥ (३) ॥*॥ मलेन दूषितम् । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३२)
 इति समासः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मलिनस्य' ॥

पूतं पवित्रं मेध्यं च

प्विति ॥ पूयते स्म । 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०)
 'पूङ् पवने' (क्र्या० उ० से०) वा । क्तः (३।२।१०२) ।
 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुलीकृते' (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ पुनाति । 'कर्तरि चर्षिदेवतयोः' (३।२।१८६)
 इतीत्रः । 'पवित्रं तु मेध्ये ताप्रे कुशे जले । अर्घोपकरणे
 चापि पवित्रा तु नदीभिदि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ मेध-
 नाहम् । 'मेध संगमे च' (भ्वा० उ० से०) । ण्यत् (३।१।
 १२४) ('मेध्यं त्रिषु शुचौ रक्तवचरोचनयोः स्त्रियाम्' इति
 मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'पवित्रः पूतः' इति, प्राणिविषय उ-
 क्तम् । इह लप्राणिनि ॥*॥ त्रीणि 'पवित्रस्य' ॥

वीथं तु विमलात्मकम् ॥ ५५ ॥

वीति ॥ वीन्धे । 'जि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०)
 'वाविन्धेः' (उ० २।३६) इति क्न् ।—'इन्धे रक्'—इति
 मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ विमल आत्मा स्वभावो यस्य
 ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वभावनिर्मलस्य' ॥

निर्णिकं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ।

नीति ॥ निर्णज्यते स्म । 'णिजिर् शौचपोषणयोः'

१—इदं तु मदनशब्दार्थबोधकमिति न प्रकृतोपयोगि ॥

(जु० उ० अ०), क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ शो-
 ध्यते स्म ॥ 'शुध शौचे' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । क्तः
 (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ मृज्यते स्म । 'मृजु शुद्धौ
 (अ० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ नि-
 ष्कान्तं शोध्यमस्मात् । शोध्यानिष्कान्तम्, इति वा ॥ (४)
 ॥*॥ नावस्करोऽत्र ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अपनीतमलस्य' ॥

असारं फल्गु

असेति ॥ न सारोऽत्र ॥ (१) ॥*॥ फलति । 'अिफला
 विशरणे' (भ्वा० प० से०) ॥ 'फलपाटि-' (उ० १।१८)
 इति साधुः । 'फल्गुः काकोदुम्बरिके वृक्षे निरर्थकेऽपि च'
 इति हैमः । 'फल्ग्वसारोऽभिधेयवत् । नदीभेदे मल्यत्वां स्त्री'
 इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निःसारस्य' ॥

शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥ ५६ ॥

श्विति ॥ शुने हितम् । 'शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घः'
 (ग० ५।१।२) इति यत् । 'शून्यं विन्दौ च निर्जने । शून्या
 तु नलिका' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उद्यते । 'वश कान्तौ'
 (अ० प० से०) 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'संज्ञायां
 कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ तोदनम् । संपदादित्वात्
 (वा० ३।३।१०८) भावे क्तिप् । तुदा व्यथया छयति । 'छो
 छेदने' (दि० प० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५)
 कः । तुदं छयति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥
 (३) ॥*॥ रिच्यते स्म । 'रिच वियोजनसंपर्चनयोः' (चु० उ०
 से०) क्तः (३।२।१०२) । स्थायै कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥
 (४) ॥*॥ चत्वारि 'तुच्छस्य' ॥

क्लीवे प्रधानं प्रमुखं प्रवेकानुत्तमोत्तमाः ।

मुख्यवर्धवरेण्याश्च प्रवर्हानवराध्यवन्तु ॥ ५७ ॥

पराध्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम् ।

क्लीति ॥ प्रदधाति । ल्युट् (३।३।११३) युच् (उ० २।
 ७८) वा । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञा-
 यामपि च क्लीवमेकत्वे तूतमे सदा' (इति मेदिनी) ॥ (१)
 ॥*॥ प्रकृष्टं मुखमस्य । 'प्रमुखं प्रथमे मुख्ये' इति हैमः ॥
 (२) ॥*॥ प्रविच्यते । 'विचिर् पृथग्भावे' (रु० उ० अ०) ।
 घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥*॥ नोत्तमोऽस्मात् ॥ (४) ॥*॥
 अतिशयेनोत्कृष्टः । उत्कृष्टार्थवृत्तेरुच्छन्दात्तमम् । द्रव्यप्रकर्षा-
 र्थत्वान्नामुः । यद्वा । उत्ताम्यति । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प०
 से०) अच् (३।१।१३४) । उत्ताम्यते वा । घञ् (३।३।१९) ।
 'नोदात्त-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (५) ॥*॥ मुख-
 मिव । मुखे भवो वा । शाखादित्वात् (५।३।१०३) यः ॥ (६)
 ॥*॥ वर्धते । 'वर ईप्सायाम्' चुरादावदन्तः । 'अवो यत्'
 (३।१।९७) ॥ (७) ॥*॥ त्रियते । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ०
 से०) । 'वृज एण्यः' (उ० ३।९८) ॥ (८) ॥*॥ प्रवर्हति ।
 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥*॥

अवरस्मिन्नर्थे भवः । 'अर्थाद्यत्' (४।३।४) । 'परावराधमो-
त्तमपूर्वाच्च' (४।३।५) । न अवराध्यः । 'नञ्' (२।२।६) इति
समासः ॥ (१०) ॥*॥ परस्मिन्नर्थे भवः । यत् (४।३।५) ॥
(११) ॥*॥ अगति । 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । 'अग्रं पुरस्ता-
दुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च
स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्'
(इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ प्रकृष्टमग्रम् । प्राये हरति ।
'हरतेरनुद्यमेऽच्' (३।२।९) ॥ (१३) ॥*॥ प्राये भवः
'अग्राद्यत्' (४।४।११६) ॥ (१४) ॥*॥ (१५) ॥*॥ 'घच्छौ
च' (४।४।११७) ॥ (१६) ॥*॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश
'श्रेष्ठस्य' ॥

श्रेयाश्श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥५८॥

श्रयिति ॥ अतिशयेन प्रशस्यः । 'अतिशयने तमवि-
ष्टनौ' (५।३।५५) । 'द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ' (५।
३।५७) । 'अजादी गुणवचनादेव' (५।३।५८) । 'प्रशस्यस्य
श्रः' (५।३।६०) 'श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्य-
वत् । श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि' इति विश्वमे-
दिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ 'श्रेष्ठो वरे कुबेरे च' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ पुष्यति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'पुषः कित्'
'कलश्च' (उ० ४।४।५) । 'पुषः करन्' । कपिलिकादिः (वा०
८।२।१८) — इति मुकुटः । तच्चिन्त्यम् । तादृशपाठाभावात् ।
अस्मदुक्तसूत्रसत्त्वाच्च । 'पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्ठे' इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ अतिशयेन सन् । तमप् (५।३।५५) । 'सत्तमः
स्यात्पूज्यतमे साधीयस्युत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४)
॥*॥ अतिशयेन शोभनः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अतिशोभनस्य'
॥ 'वर्य प्रधानं युक्तमनुत्तमं सत्तमं प्रवर्हणं च' इति नाममा-
लयाम् (सत्तमस्य) । 'अग्रं प्राग्रहरं श्रेष्ठं मुख्यवर्यप्रवर्हणम्'
इति त्रिकाण्डशेषे च श्रेष्ठस्य पाठादेकविंशतिरेव शोभनस्य—
इत्यन्ये ॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगववर्धभकुञ्जराः ।

सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥

स्युरिति ॥ पुमांश्चासौ गौश्च । 'गोरतद्वितलुकि' (५।४।
९२) इति टच् ॥ (१) ॥*॥ श्रेष्ठस्यार्थः । श्रेष्ठार्थो गोचरो
येषां ते । क्वचित् 'वाचकाः' इति पाठः ॥*॥ एते 'श्रेष्ठवा-
चकाः' ॥

अप्राप्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।

अप्रेति ॥ प्राप्याद्भिन्नम् ॥ (१) ॥*॥ प्रधानादन्यत् ॥ (२)
॥*॥ उपसृज्यते । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । कर्मणि
ल्युट् (३।३।११३) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अप्रधानस्य' ॥

विशङ्कतं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥

वद्भोरुविपुलम्

वीति ॥ विसृतायैवृत्तेर्विशब्दात् 'वेः शालच्छाङ्कचौ'
(५।२।२८) ॥ (१) ॥*॥ 'विशाला त्विन्द्रवारुण्यामुज-
यिन्यां च योषिति । नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुले त्वभिधेयवत्'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा०
आ० से०) 'प्रथिप्रदि—' (उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं
च । 'पृथुर्विशाले भूपाले बाष्पिकाकृष्णजीरयोः' इति हैम-
चन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ वर्हति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) ।
'वर्तमाने पृषद्वृहन्महत्—' (उ० २।८४) इति निपातः ॥
(३) ॥*॥ पृथुत्वमस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् ।
पृथुत्वं लाति वा ॥ (५) ॥*॥ महति । 'मह पूजायाम्' (भ्वा०
प० से०) ॥ (६) ॥*॥ वलते । 'वल संवरणे संचरणे च'
(भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' () इति रक्—
'शूद्रादयः' इति रक्—इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादा-
वदर्शनात् । डलयोरेकत्वस्मरणम् ॥ (७) ॥*॥ ऊर्णोति ।
'ऊर्णञ् आच्छादने' (अ० उ० से०) 'महति ह्रस्वश्च' (उ०
१।३।१) इति कुप्रत्ययः तुलोपः ह्रस्वश्च ॥ (८) ॥*॥ विपो-
लति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध—' (३।
१।१३५) इति कः । 'विपुलः पृथुलेऽगाधे मेरुपश्चिमभूषरे'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (९) ॥*॥ नव 'विस्तीर्णस्य' ॥

पीनपीनी न स्थूलपीवरे ।

पीति ॥ प्यायते स्म । 'ओप्यायी वृद्धौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः । 'ओदितश्च' (८।
२।४५) इति नलम् । 'प्यायः पी' (६।१।२८) ॥
(१) ॥*॥ प्यायते । 'प्यैङ् वृद्धौ' (भ्वा० आ० अ०) ।
'ध्याप्योः संप्रसारणं च' (उ० ४।११५) इति क्तिप् ।
स्त्रियां तु 'वनो र च' (४।१।७) इति डीत्रौ ॥ (२) ॥*॥
स्थूलयति । 'स्थूल बृंहणे' (तु० आ० से०) । अच् (३।१।
१३४) । 'स्थूलः पीने जडे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ प्यायते ।
'छिल्लर—' (उ० ३।१) इति निपातः । 'पीवरः स्थूलकू-
र्मयोः' इति हैमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्थूलस्य' ॥

स्तोकाल्पक्षुलकाः श्लक्ष्णं सूक्ष्मं दम्रं कृशं तनु ॥ ६१ ॥
स्त्रियां मात्रातुटी पुंसि लवलेशकणाणवः ।

स्तविति ॥ स्तव्यते । 'घृच प्रसादे' (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । स्तूयते वा । बा-
हुलकात् स्तुजः कः । 'स्तोकस्त्रिष्वल्पा चातके पुमान्' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अत्यते वार्यते । 'अल भूषणादौ'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्पठः ॥ (२) ॥*॥ क्षोदनम् ।
'क्षुदिर् संपेषणे' (रु० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।
१०८) क्षुदं लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'तोर्लि'
(८।४।६०) (भा० ५५) स्वार्ये कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा

क्षुद्यते । 'स्फायितवधि—' (उ० २।१३) इति रक् । रलयोरेक-
त्वस्तरणात् कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) वा लत्वम् ।
'क्षुल्लकषिपु नीचेऽल्पे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ 'क्षिष्यते,
क्षिष्यति, वा । 'क्षिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । 'क्षिषे-
रचोपधायाः' (उ० ३।१९) इति क्लः ॥ (४) ॥*॥ सूच्यते ।
'सूच पैशुन्ये' (जु० उ० से०) । 'सूचेः स्मन्' (उ० ४।१७७) ।
'सूक्ष्मं स्यात्कतकेऽध्यात्मे पुंस्त्रिषु चाल्पके' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ दम्भ्यते । दम्भु 'दम्भने' (खा० प०
से०) । 'स्फायितवधि—' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (६) ॥*॥
कुर्यते स्म । 'कृश तनूकरणे' (दि० प० से०) । 'फुल्लक्षीव—'
(८।२।५५) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ तन्यते । 'तनु विस्तारे'
(त० उ० से०) । 'तनचरि—' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुः
काये त्वचि स्त्री स्यात्रिष्वल्पे विरले कृशे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(८) ॥*॥ मीयते । 'माह माने' (दि० आ० अ०) घ्नन् (उ० ४।
१५९) । अनिलः पिता ङीष् । टाप् (४।१।४) । 'मात्रं त्ववधृतौ
स्वार्थे कात्स्न्ये मात्रापरिच्छदे । अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे
कर्णभूषणे । काले वृत्ते च' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ नुद्यते ।
'नुट छेदने' (जु० आ० से०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।
१२०) इतीन् ॥ (१०) ॥*॥ ल्यते । 'लून् छेदने' (क्या०
उ० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'लवः कालमिदि-
छिदि । विलासे रामजे लेशे तथा किञ्जल्कपक्ष्मणोः । गोपु-
च्छलोमस्त्रि च' इति हैमः ॥ (११) ॥*॥ लिशति । 'लिश
गतौ' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । लिश्यते वा ।
घञ् (३।३।१९९) ॥ (१२) ॥*॥ कणति । 'कण निमीलने'
(जु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कणो धान्यांशले-
शयोः । कणा जीरकपिप्पल्योः' इति हैमचन्द्रः ॥ (१३) ॥*॥
अणति, अण्यते, वा । 'अण शब्दे' (भा० प० से०) । 'अ-
णश्च' (उ० १।८) इत्युः । 'अणुर्वाह्यलयोः' इति हैमः ॥
(१४) ॥*॥ चतुर्दश 'सूक्ष्मस्य' ॥

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ६२

अत्येति ॥ अतिशयेनाल्पः ॥ (१) ॥*॥ 'अजादी गुण-
वचनादेव' (५।३।५८) इतीष्टनीयमुनौ ॥ (२) ॥*॥ (३)
॥*॥ 'युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इति कन् वा
॥ (४) ॥*॥ अतिशयेनाणुः । ईयसुन् (५।३।५५) ॥ (५)
॥*॥ चत्वारि (पञ्च) 'अत्यल्पस्य' ॥

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदम्रं बहुलं बहु ।

पुरुहं पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

प्रेति ॥ प्रभवति स्म । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति
क्वः । 'प्रभूतमुद्रते प्राज्ये' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रचोर-
ति । 'चुर स्तेये' (जु० प० से०) । चुरादीनां णिज्वैकल्पि-

कः । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रगतं चुरायाः'
इति वा ॥ (२) ॥*॥ प्रवीयते । 'अज गतौ' (भा० प०
से०) इति वी न । यद्वा प्रकर्षेणाज्यते काम्यते । 'अञ्ज व्य-
त्त्यादौ' (रु० प० से०) । आङ्पूर्वात् 'अञ्जेः संज्ञायाम्'
(वा० ३।१।१०९) इति क्यप् ॥ (३) ॥*॥ दभ्रादण्यत् ।
नञ्समासः (२।२।६) ॥ (४) ॥*॥ बहून् लाति । 'आतो-
ऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'बहुला नीलिकायां स्यादेला-
यां गवि योपिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि विहायसि नपुंस-
कम् । पुंस्त्रिषु कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' इति वि-
श्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ बहते 'बहि वृद्धौ' (भा० आ०
से०) । 'लङ्घिवंशोर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इत्युः । यत्तु—वृ-
हते वर्धते बहु पूर्यते । मितद्वदित्वात् (वा० ३।२।१८०)
ङुः—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । टिलोपेनोक्तरूपासिद्धिप्रस-
ङ्गात् । 'बहु स्याद्व्यादिसंख्यासु विपुलेऽप्यभिधेयवत्' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ पुरुन् हन्ति गच्छति । 'अ-
न्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । यद्वा पुरुन्
जहाति जिहीते वा । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥
(७) ॥*॥ पिपति, पूर्यते, वा । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प०
से०) । 'पृमिदि०' (उ० १।२३) इति कुः । यत्तु—'पृकृत-
गृध्रिभ्यः कुः' इति सूत्रं पठितं मुकुटेन । तन्न 'कृग्रोश्च'
इति पृथक्सूत्रात् । अन्यथोलाभावप्रसङ्गात् । 'पुरुः प्राज्ये-
ऽभिधेयवत् । पुंसि स्यादेवलोके च नृपभेदपरागयोः' इति
हैमः (मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ अतिशयेन बहु । 'बहोर्लोपो भू
च बहोः' (६।४।१५८) 'इष्टस्य यिद् च' (६।४।१५९) ।
स्वार्थे चेष्टिष्ठादयः ॥ (९) ॥*॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ'
(भा० आ० से०) । 'अजिरशिशिर—' (उ० १।५३) इति
साधुः ॥*॥ 'स्फारम्' इत्यपि पाठः । रक् (उ० २।१३) ।
'स्फारस्तु स्फरकादीनां बुद्धदे विपुलेऽपि च' इति हैमचन्द्रः
॥ (१०) ॥*॥ अतिशयेन बहु । 'बहोर्लोपो भू च बहोः'
(६।४।१५८) ॥ (११) ॥*॥ भवति । 'अदिशदिभूश्रुमिभ्यः
किन्' (उ० ४।६५) 'भूरि स्यात्प्रचुरे खर्णे' इति हैमः ।
('भूरिनां वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च
प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ द्वा-
दश 'बहुलस्य' ॥

परश्शताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ।

पेति ॥ शतात्परे । 'पञ्चमी' (२।१।३७) इति योगविभा-
गात्समासः । राजदन्तादिः (२।२।३१) । पारस्करादित्वात्
(६।१।१५७) सुट् ॥ (१) ॥*॥ आद्येन परस्सहस्राः ॥*॥
एकं 'शतात्परस्य' ॥

गणनीये तु गणयेयम्

गेति ॥ आर्या छन्दः ॥*॥ गण्यते 'गण संख्याने' (जु०
उ० से०) । अनीयद् (३।१।९६) ॥ (१) ॥*॥ 'अचो यत्'

१—इत्यादिपाठस्तु हैमानेकार्थेकरवाकरकौमुदीपुस्तके नास्ति ।
मेदिन्यादिज्जिप लवशब्दस्यैतदर्थकता नोपलभ्यते ॥

(३।१।९७) । संज्ञापूर्वकलाणि लोपाभावः । 'चिन्तिपूजि-'
(३।३।१०५) इत्यङ्विधानाद्गुणामावार्थाद्वा । अन्यथा 'अ
प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यनन्तरं पठित्वाकारमेव विदध्या-
त् । यत्तु—'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यकारे प्राप्ते गु-
णामावार्थादङ्विधानात्—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् ।
'ण्यासन्ध्नो युच्' (३।३।१०७) इति युच् प्रत्ययस्य बाध-
नात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गणयितुं शक्यस्य' ॥

संख्यातं गणितम्

समिति ॥ संख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प०
अ०) । चक्षिणदेशो वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१)
॥*॥ गण्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'संख्यातस्य' ॥

अथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥

विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि नि-
शेषम् ।

समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ॥ ६५ ॥

अथेति ॥ समति । 'षम वेङ्कव्ये' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । सर्वार्थे-सर्वनाम । 'समा संवत्सरे त्रि-
याम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'द्य गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'सर्वनिष्ठव्व-' (उ० १।१५३) इति साधुः । -'सर्तैर्वः'—इति
मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा सर्वति । 'पर्व गतौ' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ विशति । 'विश प्र-
वेशने' (तु० प० अ०) । 'अश्नुषुषि-' (उ० १।१५२) इति
कुन् । 'विश्वं कृत्स्ने च भुवने विश्वे देवेषु नागरे । विश्वा-
प्यतिविषायां स्यात्' (इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ न शोषोऽस्य
॥ (४) ॥*॥ कृत्यते । 'कृती वेत्रे' (ह० प० से०) । 'कृ-
त्यश्रभ्यां क्लः' (उ० ३।१७) । 'कृत्स्नं सर्वांश्चकुक्षिषु'
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ समस्यते स्म । 'असु क्षेपणे'
(दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ निवृत्तं
खिलमस्य ॥ (७) ॥*॥ न खिलमस्य ॥ (८) ॥*॥ निष्का-
न्तं शेषात् । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥
(९) ॥*॥ संगतमग्रमस्य । समं ग्रसते वा । 'ग्रसु अदने'
(भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति डः ॥ (१०) ॥*॥ सह कलामिः ॥ (११) ॥*॥ पूर्यते
स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । कर्तरि (३।३।
१७४) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'पूर्णः शब्दे (शक्ते)
समग्रे ना पूरिते लभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'पूर्वम्'
इति पाठः—इति सामी । पूर्वति । 'पूर्वं पूरणे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१२) ॥*॥ न खण्ड्यते ।
'खडि भेदने' (चु० प० से०) । घञ् ॥ (१३) ॥*॥ ऊन-
यति । 'ऊन परिहाणे' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥

न ऊनम् । स्थायै कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१४) ॥*॥ च-
तुर्दश 'समग्रस्य' ॥

घनं निरन्तरं सान्द्रम्

धेति ॥ हन्यते 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०)
'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च । 'घनः सान्द्रे
दृढे दाब्धे विस्तारे मुद्रेऽभ्युदे । संघे मुस्ते घनं मध्ये नृत्त-
वाद्यप्रभेदयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ निर्गतमन्तरात् ।
निर्गतमन्तरमस्मिन् वा ॥ (२) ॥*॥ सह अन्यते । 'अदि ब-
न्धने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'निविडस्य' ॥

पेलवं विरलं तनु ।

पेलेति ॥ पेलनम् । 'पिल भेदने' (तु० प० से०) घञ्
(३।३।१८) । पेलोऽस्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ५।२।
१०९) इति वः ॥ (१) ॥*॥ वि राति । बाहुलकात्कलन् ॥
(२) ॥*॥ तन्यते । 'श्मृ-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुर्व-
पुस्तचोः । विरलेऽल्पे कृशे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'विरलस्य' ॥

समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥

सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् ।

उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यमितोव्ययम् ॥ ६७ ॥

सेति ॥ संगता आपो यस्मिन् । 'ऋक्पूर-' (५।४।७४)
इत्यः । 'ह्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' (६।३।९७) ॥ (१) ॥*॥
निबन्धम् 'संप्रोदक्ष-' (५।२।२९) इति चापभेः कटच् । निक-
टति वा । 'कटे वर्षावरणयोः' । (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ आसीदति स्म । 'गत्यर्था-' (३।
४।७२) इति क्तः । आसयते स्म, इति वा । क्तः (३।२।१०२)
॥ (३) ॥*॥ संनिकृष्यते स्म । 'कष' (भ्वा० प० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ समानं नीढं वासस्थानमस्य । सह
नीडेन, इति ॥ (५) ॥*॥ समानो देशोऽस्य ॥ (६) ॥*॥
अभ्यस्यते । 'अश्नु व्याप्तौ' (खा० आ० से०) । घञ् (३।
१९) ॥*॥ मुकुटस्तु—अभ्यासीदति । 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ३।२।१०१) इति डः—इति दन्त्यसमाह । 'अभ्या-
सोऽभ्यसनेऽन्तिके' इति दन्त्यान्तेषु (विश्वमेदिन्यौ) ॥ (७)
॥*॥ समाना विधास्य । यद्वा सह विधया ॥ (८) ॥*॥
समाना मर्यादास्य ॥ (९) ॥*॥ समानो वेशोऽस्य ॥ (१०)
॥*॥ उपगतः कण्ठम् । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति
समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य, इति वा ॥ (११)
॥*॥ अन्तोऽस्यास्ति । ठन् (५।२।११५) । 'अन्तिकं नि-
कटे वाच्यलिङ्गं त्री शोभनीषौ । जुहुयां ज्येष्ठमगिन्यां च
नाट्योक्त्यां कीर्त्यतेऽन्तिका' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१२) ॥*॥

१—'भ्यग्राभिपतिता क्षमी'—इति कचित्पाठः—इति पीयूष-
व्याख्या ॥

अभ्यर्थते स्म । अभ्यर्दति स्म, इति वा । 'अर्द गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि (३।२।१०२) कर्तरि (३।४।७२) वा कः । 'अभेधाविर्दयै' । (७।२।२५) इतीडभावः ॥ (१३) ॥*॥ अभिसुखमग्रमस्य ॥ (१४) ॥*॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इति तसिल् । -तसिः-इति स्वामिसुकुटोकिस्तु खराना-दराभिप्रायेण ॥ (१५) ॥*॥ पञ्चदश 'समीपस्य' ॥ संसके त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि ।

समिति ॥ संसज्यते स्म । 'षज सज्जे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ न व्यवधीयते स्म । कः (३।२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ पटेनान्तरम् । न पटान्तरमत्र । मुकुटस्तु—'अपदान्तरम्'—इत्याह ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'संलग्नस्य' ॥

नेदिष्ठमन्तिकतमम्

नेदीति ॥ अतिशयेनान्तिकम् । इष्टन् (५।३।५५) । 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' (५।३।६३) ॥ (१) ॥*॥ तमप् (५।३।५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिनिकटस्य' ॥

स्यादूरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥

स्यादिति ॥ दुःखेनेयते । 'दुरीणो लोपश्च' (उ० २।२०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ विप्रकृष्यते स्म । कृषेः कः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दूरस्य' ॥

दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरे

देति ॥ अत्यन्तं दूरम् । ईयसुन् (५।३।५७) । 'स्थूल-दूरयुव-' (६।४।१५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ इष्टन् (५।३।५५) ॥ (२) ॥*॥ सु अत्यन्तं दूरम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अत्यन्तदूरस्य' ॥

दीर्घमायतम् ।

दीति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) । बाहुलकाद्धक् ॥ (१) ॥*॥ आयम्यते स्म । कः (३।२।१०२) । आयतते वा । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विस्तृतस्य' ॥

वर्तुलं निस्तलं वृत्तम्

वेति ॥ वर्तते । बाहुलकादुलच् ॥ (१) ॥*॥ निर्गतं तलमस्य । 'निस्तलं वर्तुले चले' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ वर्तते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'वृत्तं (वृत्तौ) दृढे मृते । चरित्रे वर्तुले छन्दः खतीताधीतयोर्दृते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वर्तुलस्य' ॥

१—वृत्तौ वर्तने यथा—'ऋतेन वृत्तं प्रवदन्ति मुख्यम्' इति ॥ २—वृत्ते यथा—'कण्टकैर्विदपी वृत्तः' इति चानेकार्थकै-वाकरप्रमुदी ॥

बन्धुरं तून्नतानतम् ॥ ६९ ॥

वेति ॥ बध्नाति । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०) । 'महुरादयश्च' (उ० १।४।१) इति साधुः । ('बन्धुरं मुकुटे पुंसि स्त्री चङ्गत्तैलकत्कयोः । बन्धूके बधिरे हंसे त्रिषु स्याद-म्यनम्रयोः । बन्धुरा पण्ययोषायां स्त्रियां भूषि च सक्तुषु' इति मेदिनी) ॥*॥ ('बन्धूरबन्धुरौ रम्ये नम्रे, हंसे तु बन्धुरः । बन्धूके च विडङ्गे च बन्धुरा पण्ययोषिति' इति विश्वादीषोपधोऽपि) ॥ (१) ॥*॥ उन्नतं च तदानतं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उन्नतानतस्य' ॥

उच्चप्रांश्चतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे

उच्चेति ॥ उच्चिनोति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । उच्चैस्त्वमस्त्यत्र वा । 'अर्शआदिभ्योऽच्' (५।२।१२७) । 'अव्ययानाम्-' (वा० ६।४।१४४) इति टि-लोपः ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टा अंशवोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ उन्नमति स्म । 'णम प्रह्वत्वे' (भ्वा० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ॥ (३) ॥*॥ उद्धतमग्रमस्य ॥ (४) ॥*॥ उच्छ्रयति स्म । 'श्रिच् सेवायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'ग-ल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'उच्छ्रितं त्रिषु संजाते स-मुन्नद्ध(त)प्रवृद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ तुङ्ग्यते । 'तुजि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'तुङ्गः पुंनागनगयोर्बुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता ह-दित्रायां वर्वरायामपीष्यते' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ पद् 'उ-न्नतस्य' ॥

अथ वामने ।

न्यग्रीचखर्वह्रस्वाः स्युः

अथेति ॥ वामयति मदम् । 'दुवम उद्विरणे' (भ्वा० प० से०) नन्दादित्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ न्यञ्छति । 'अञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋलिग्-' (३।२।५९) । इति क्तिन् ॥ (२) ॥*॥ नीचैस्त्वमस्त्यत्र । अर्शआद्यचि (५।२।१२७) । 'अव्ययानाम्-' (६।४।१४४) इति टिलोपः । 'नीचः पामरखर्वयोः' इति हैमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ खर्वति । 'खर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ('खर्व संख्यान्तरे क्लीबं नीचे वामनके त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ हसति । 'हस शब्दे' (भ्वा० प० से०) बाहुलकाद्धः । 'खर्वह्रस्वौ न्यग्वामनौ' इति हैममेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'ह्रस्वस्य' ॥

अवाग्रेऽवनतानते ॥ ७० ॥

अवेति ॥ अवनतमग्रमस्य ॥ (१) ॥*॥ अवनमति स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ॥ (२) ॥*॥ आनमति स्म ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अधोमुखस्य' ॥

अरालं वृजिनं जिह्वामूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् ।

आविद्धं कुटिलं भुजं वेष्टितं वक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥

अरेति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।

विच् (३।२।७५) । अरमालाति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) अरा लाति वा । 'अरालः कुटिले सर्जरसे च समदन्तिनि' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेः किञ्च' (उ० २।४७) इतीनन् । 'वृजिनं कल्मषे क्लीवं केशे ना कुटिले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जहाति, हीयते वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'जहातेः सन्धदालोपश्च' (उ० १।१४१) इति मन् । 'जिह्वास्तु कुटिले मन्वे जिह्वां तगरपादपे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'ऊर्मिः (स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां) प्रकाशे वेगमङ्गयोः । वल्लसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपि' (इति मेदिनी) । ऊर्मिरस्यास्ति । मत्तुप् (५।२।९४) । यवादिः (ग० ८।२।९) ॥ (४) ॥*॥ कुञ्चति स्म । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । क्तः ३।४।७२ । बाहुलकात् संज्ञापूर्वकत्वाद्वा नलोपाभावः ॥ (५) ॥*॥ नमति स्म । क्तः (३।४।७१) । 'नतं तगरपाद्यां स्यात् क्लीवं, कुटिलनम्रयोः । (त्रिषु)' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ आविध्यते स्म । 'व्यथ ताडने' (दि० प० अ०) क्तः (३।२।१०२) । 'ग्रहिज्या-' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ कुटि कौटिल्यं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । कुटति वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) 'मिथिलादयश्च' (उ० १।५७) इतीलच् । 'कुटिला लापगायां स्त्री भुमे तु वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ भुजति स्म 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (९) ॥*॥ वेल्लति स्म । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'वेल्लितं गमने क्लीवं कुटिले विधुते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ वक्षति । वक्षुगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'वक्रं पुटभेदे वक्रः कुटिले क्रूरभौमयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकादश 'वक्रस्य' ॥

क्रजावजिह्वाप्रगुणौ

क्रजेति ॥ अर्जति । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) 'अर्जिदृशि-' (उ० १।२७) इति साधुः । यत्तु—अपष्ट्वादिवा-
हः—इति मुकुठेनोक्तम् । तच्चित्त्यम् । 'अपदुःषु स्थः' (उ० १।२५) इत्यस्य प्राप्त्यभावात् । गुणाभावाच्च ॥ (१) ॥*॥ भिन्नो जिह्वात् ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टा गुणा यस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अवक्रस्य' ॥

व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ।

व्यस्ते इति ॥ व्यस्यंते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'व्यस्तं तु व्याकुले व्याप्ते' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ भिन्नः प्रगुणात् ॥ (२) ॥*॥ आकूलति । 'कुल

संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आकुलस्य' ॥

शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनः ॥ ७२ ॥

शेति ॥ शाश्वद्भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । अनिलोऽव्ययानां टिलोपः, बहिषष्टिलोपवचनात् (वा० ४।१।८५) ज्ञापकात् ॥*॥ अद्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञपि । 'शाश्वतिकः' (२।४।९) इति निर्देशान्न कादेशः (७।३।५१) ॥ (१) ॥*॥ ध्रुवति । 'ध्रुव स्थैर्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'ध्रुवो वटे । वस्तुयोगमिदोः शंभौ शङ्कावृत्तानपादजे । स्थिरे (नित्ये) निश्चिते च (ध्रुवं) खेजस्रतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वाशालपण्याः लुग्भेदे गीतमिद्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ नियतं भवः । 'लव् नेर्ध्रुवे' (वा० ४।२।१०४) । 'नित्यं स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सदा भवः । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति ट्युटयु-
लौ (ट्युटुटी) (४) ॥*॥ सना भवः । 'सनातनोऽच्युते । पितृणानतिथौ रूढवेषसोः शाश्वते स्थिरे' इति हैमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नित्यस्य' ॥

स्थान्नुः स्थिरतरः स्थेयान्

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'ग्लजिस्थश्च ग्लुः' (३।२।१३९) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थिरः । तरप् (५।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ ईयसुनि (५।३।५७) 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतिस्थिरस्य' ॥

एकरूपतया तु यः ।

कालव्यापी स कूटस्थः

एकेति ॥ कूटवत् तिष्ठति 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'कूटोऽस्त्री निश्चले राशौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कूटस्थस्य' ॥

स्थावरो जङ्गमेतरः ॥ ७३ ॥

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'स्थेशभास-' (३।२।१७५) इति वरच् ॥ (१) ॥*॥ जङ्गमादितरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे अच-
रस्य' ॥

चरिण्युजङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम् ।

चेति ॥ चरणशीलम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अलंकृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ वक्रं ग-
च्छति । गल्यर्थानाम् 'नित्यं कौटिल्ये-' (३।१।२३) इति यङ् । स्वाम्यादिस्तु भृशार्थ एव यङमिच्छति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ चरति । अच् (३।१।१३४) 'चरोऽक्ष-
द्यूतभेदे च भौमे चारे त्रसे चले' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रसति । 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३५) ॥ (४) ॥*॥ इङ्गति । 'इङि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच्

(३।१।१३४) 'इङ्गः स्याद्विज्ञितेऽद्भुते । ज्ञानजङ्गमयोश्वापि' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ 'चरिचलि-' (वा० ६।१।१२) इति द्विवादि । 'चराचरं जङ्गमे स्याद्विज्ञितेऽप्योरपि' (इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'चरस्य' ॥

चलनं कम्पनं कम्पं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥
चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ।

चेति ॥ चलनशीलम् । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चलनशब्दा-' (३।२।१४८) इति युच् । 'चलनं भ्रमणे कम्पे कम्पे तु वाच्यलिङ्गकम् । चलनी वल्लघर्घ्या वारीभेदेऽपि च क्वचित्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ कम्पनशीलम् । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'कम्पनं न द्वयोः कम्पे कम्पे स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'नसिकम्पि-' (३।२।१६७) इति रः । (३) ॥*॥ चलति । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ लोडति । 'छुड विलोडने' (भ्वा० प० से०) । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तेरच् (३।१।१३४) । डल्योरेकत्वम् ॥ (५) ॥*॥ 'चरिचलि-' (वा० ६।१।१२) इति द्विवादि ॥ (६) ॥*॥ चञ्चति । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादलच् । 'चञ्चला तु तडिल्लक्ष्योश्चञ्चलश्चपले (कामुके)ऽनिले' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ तरति । आलच् (बाहुलकात्) । 'तरलं चञ्चले धिक्के भास्करेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि थंवागुसुरयोः स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ परिप्लवते । 'प्लुच् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥*॥ प्रहावण् (५।४।३८) । 'पारिप्लवश्चाकुले स्याच्चञ्चले च' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'चलस्य' ॥

अतिरिक्तः समधिकः

अतीति ॥ अतिरिच्यते स्म । 'रिचिर् विरेचने' (६० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ सम्यगधिकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधिकभूतस्य' ॥

दृढसंधिस्तु संहतः ॥ ७५ ॥

द्विति ॥ दृढः संधिः संधानमस्य ॥ (१) ॥*॥ संहन्यते स्म क्तिः (३।२।१०२) । 'संहतं संगते दृढे' इति हैमः ॥ (२) 'दृढसंधानस्य' ॥

कक्खटं कठिनं कूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ।

जरटं मूर्तिमन्मूर्तम्

केति ॥ कक्खति । 'कक्ख हसने' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽट्' (उ० ४।१।१२) ॥*॥ (खक्खटम् इति) कवर्गद्वितीयादिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ कठति । 'कठ कृच्छ्रजीवने' (भ्वा० प० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० ३।४९) इतीनच् । 'कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् स्तब्धेऽपि त्रिषु नपुंसकं स्यात्स्याम् । कठिनी खटिकायामपि कठिना गुडशर्करायां च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कृन्तति । 'कृतीछे-

दने' (तु० प० से०) । 'कृतेच्छः कृ च' (उ० २।२९) इति रक् ।—कृणाति—इति स्वामिमुकुटोक्तविग्रहस्तु चिन्त्यः । 'कूरा वृशंसघोरोष्णकठिनाः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'कठिचकिभ्यामोरन्' (उ० १।६४) । 'कठोरौ पूर्णकठिनौ' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ नितिष्ठति । मद्गुरादिः (उ० १।४९) ॥ (५) ॥*॥ दर्हति, दंहति, स्म वा । 'दृह दृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'दृढः स्थूलबल्योः' (७।२।२०) इति साधुः । 'दृढं स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ जीर्यति । 'जृष् वयोहानौ' (दि० प० से०) । बाहुलकादठच् । 'जरठः कर्कशे पाण्डौ कठिनेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ मूर्तिः काठिन्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (८) ॥*॥ मूर्च्छति स्म । 'मुच्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । अकर्मकलात् क्तः (३।४।७२) । ('आदितश्च' (७।२।१६) इति नेट्) । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति नत्वं न । 'मूर्ते स्यान्निष्ठु मूर्च्छाले कठिने मूर्तिमत्यपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव 'कठिनस्य' ॥

प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रोद्यते स्म । 'बृह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'प्रावृद्धौ-' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ एधते स्म । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रवृद्धस्य' ॥

पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरंतनाः ।

प्विति ॥ पुरा भवम् । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति 'व्युत्थ्यलौ । पुराणप्रोक्तेषु-' (४।३।१०५) इति निर्देशान्तुण । 'अबाधकान्यपि निपातनानि' इति पक्षे भवति । 'पुराणं प्रत्नशास्त्रयोः । पुराणः षोडशपणे' (इति हैमः) (१) ॥*॥ 'नश्च पुराणे प्रात्' (वा० ५।४।३०) इति टेषुः ॥ (२) ॥*॥ तनः (वा० ५।४।३०) च ॥ (३) ॥*॥ पुरा भवम् । व्युः (४।३।२३) ॥ (४) ॥*॥ चिरे भवम् । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति व्युः, निपातनान्मान्तत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पुरातनस्य' ॥

१—पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तोऽपि पृषोदरादि-त्वात् (६।३।१०९) नेति बोध्यम् । 'अबाधकान्यपि निपातनानि' इति तु भाष्यविरुद्धम्—इति परिभाषेन्दुशेखरे नागेशः ।
२—'नश्च पुराणे प्रादक्तव्यः । बप्-तनप्-खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः' इति भाष्ये तनप्रत्ययस्यैव विधानेनात्र तद्विरोधात् दधुविधानमसंगतम् । अत एव स्वामिमुकुटान्यामपि तनप्रत्यय एवाङ्गीकृतः ॥

प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ॥ ७७ ॥
नूतश्च

प्रेति ॥ प्रतिनवमग्रमस्य ॥ (१) ॥*॥ अभिनवते । 'णु
स्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२)
॥*॥ 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (३) ॥*॥ नव एव । 'न-
वस्य नूरादेशस्तनपूतनपूलाश्च प्रत्ययाः' (वा० ५।४।३०) ॥
(४) ॥*॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ नूयते । अप् (३।३।५७)
॥ (७) ॥*॥ सप्त 'नूतनस्य' ॥

सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ।

स्विति ॥ सुष्ठु कुमार्यते । 'कुमार क्रीडायाम्' चुराद्य-
दन्तः । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घः । 'एरच्' (३।३।
५६) वा । यद्वा सुकाम्यते । 'कमेः किदुच्चोपधायाः' (उ०
३।१३८) इत्यारन्, अत उत्वं च ॥ (१) ॥*॥ बाहुलकाद-
लच्, अत उत्वं च । 'कोमलं मृदुले जले' इति विश्वः (मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ मृदुर्गुणोऽस्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्च' (५।
२।९७) इति लच् ॥ (३) ॥*॥ मृद्यते । 'मृद क्षोदे' (त्र्या०
प० से०) । 'प्रथिमृदिभ्रस्जाम्-' (उ० १।२८) इति कुः सं-
प्रसारणं च । मृगव्वादिलात् (उ० १।३७) कुः—इति सुकु-
टो व्यर्थः । 'मृद्वृतीक्षणे च कोमले' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'कोमलस्य' ॥

अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लिबैमव्ययम् ॥ ७८ ॥

अन्वेति ॥ अन्वद्यति । 'अन्नु गतौ' (भा० प० से०) ।

१—सिद्धान्तकौमुद्यां तु—'कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्' ।
बाहुलकाद्रुणः कोमलम्—इत्युक्तम् । २—ककारवतो धातो-
रुपादाने 'संप्रसारणं च' इत्युक्तिर्भवदीया व्यर्था । तस्मात्
रेफवतो भौवादिकस्योपन्यासो युक्तः । अत एव भवज्जनकेनापि
प्रकृतसूत्रव्याख्यायां, 'त्रयाणां कुः संप्रसारणम्' इत्येवोक्तम् ।

३—पीयूषाख्यव्याख्यायामपि अनुपदशब्दस्यैवाव्ययीभावत्व-
मुक्तम् । स्वामिना तु—'अन्वक्-अन्वक्ष-अनुपद-' इत्येतत्रयम-
व्ययं वर्तते । क्लिबत्वं तु (अन्वक्ष-अनुपद=इति) द्वयोः—इत्युक्तम् ।
युज्यते चान्वक्शब्दाख्यव्ययत्वम् । 'अन्वग्ययौ मध्यमलोकापालः'
इत्यत्र 'अन्वक्' इति रूपापत्तेः । 'ताम्' इत्यत्र 'कर्तृकर्मणोः-'
(२।३।६५) इति षष्ठ्यापत्तेश्च । अव्ययत्वे तु 'न लोकाव्यय-'
(२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधेन 'अव्ययात्-' (२।४।८२) इति सुपो
लुका लुप्तत्वेन न काव्यनुपपत्तिः । ग्रामं यातीत्यादावानुभक्तस्य
याधात्वर्थन्यापारजन्यविलक्षणसंयोगाश्रयत्वस्य गम्यभावेन तामि-
त्यस्य 'ययौ' इत्येतत्कर्मत्वाभावात् । 'ययौ' इत्येतत्कर्मं तु 'निल-
याय' इति प्रागुक्तमेव । नहि सश्रीचोरेकतरक्रियाकर्म-मेकतरस्य
भवति । 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यर्थे 'पुत्रमागच्छति स पिता'
इति प्रयोगाभावात् । गोराज्ञोश्च 'छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्' इत्य-
नेन सश्रयत्वप्रतिपादनात् । तत्र च 'वृतीयार्थे' इत्यनेनानोः
कर्मप्रवचनीयसंबन्धेति दिक् ।

क्विन् (३।२।५९) ॥ (१) ॥*॥ अनुगतमक्षमिन्द्रियम् ॥ (२)
॥*॥ अनु गच्छति । 'गम्लु गतौ' (भा० प० अ०) । 'अ-
न्येभ्योपि-' (वा० ३।२।४८) इति ङः ॥ (३) ॥*॥ पदस्य
पश्चात् पश्चादर्थेऽव्ययी भावः (२।१।६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'पश्चादित्यर्थे' ॥

प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकम्

प्रेति ॥ अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम् । 'अत्यादयः-' (वा०
२।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रियेणानुभूयते ।
कुलालादिलात् (४।३।११८) वुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रि-
यज्ञानस्य' ॥

अप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ।

अप्रेति ॥ मित्रं प्रत्यक्षात् ॥*॥ 'अनध्यक्षम्' इति
पाठः—इत्यन्ये । अक्षेष्वापि । अध्यक्षम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
भावः (२।१।६) । अतिक्रान्तमध्यक्षम् ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रि-
यमतिक्रान्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रियेणाज्ञातस्य' ॥

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि ॥ ७९ ॥

अप्येकसर्गं एकाग्र्योऽप्येकायनगतोऽपि च ।

एकेति ॥ एकं तानयति । 'तनु श्रद्धोपकरणयोः' (उ०
उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । एकस्तानो विस्तारोऽस्य,
इति वा ॥ (१) ॥*॥ न अन्या वृत्तिरस्य ॥ (२) ॥*॥ एकम्
एकस्मिन् वा अग्रमस्य ॥ (३) ॥*॥ एकमयनमस्य ॥ (४)
॥*॥ एक एकस्मिन् वा सर्गो निश्चयोऽस्य ॥ (५) ॥*॥ ए-
कमग्र्यं ज्ञेयमस्य ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।४।३८) 'एकाग्र्यः'
अपि ॥ (६) ॥*॥ एकं च तदयनं च एकायनं गतः । एक-
स्मिन्नयने गतं ज्ञानमस्य, इति वा ॥ (७) ॥*॥ सप्त
'एकाग्रस्य' ॥

पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्याः

पुमिति ॥ आ प्रथमं दीयते गृह्यते । 'उपसर्गे घोः किः'
(३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ पूर्वति । 'पूर्वपूरणे' (भा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पूर्वं तु पूर्वजे । प्रागयं श्रुतमे-
देष्टु' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ पुरो भवः । 'दक्षिणापश्चात्पु-
रसस्यक्' (उ० ४।२।९८) ॥ (३) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ
प्रख्याने' (भा० आ० से०) । 'प्रथेमच' (उ० ५।६८) ।
'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्' (इति मेदिनी)
॥ (४) ॥*॥ आदौ भवः । दिगादिलात् (४।३।५३) यत्
॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'आद्यस्य' ॥

१—प्रथमम् आदीयते गृह्यते—इति सुकृत्पाठ एव साधी-
यान् । भवद्विखितपाठे 'आ' इत्यस्य 'प्रथमम्' इत्यर्थकत्वसंभवेऽपि
'दीयते' इत्यस्य 'गृह्यते' इत्यर्थकताया विना लक्षणं सर्वसुबोध-
त्वाभावात् ॥

अथास्त्रियाम् ॥ ८० ॥

अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमम् ।

अथेति ॥ अमति । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तन् । अन्तति वा । 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१२४) । 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः । (अवयवेऽपि)' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ जघने भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् । शरीरावयवत्वात् (४।३।५५ वा०) 'जघन्यं मोहने क्लीबं चरमे गर्हितेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चरेश्व' (उ० ५।६९) इत्यमच् ॥ (३) ॥*॥ अन्ते भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) । 'अन्त्यस्त्वन्तर्भवेऽधमे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ पश्चाद्भवम् । 'दक्षिणा-' (४।२।९८) इति ल्यक् ॥ (५) ॥*॥ 'अप्रादिपश्चाद्धिमच्' (वा० ४।३।२३) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अन्त्यस्य' ॥

मोघं निरर्थकम्

मविति ॥ मुह्यन्त्यस्मिन् । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ।—मुहेरन्वि—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'मोघो दिने निष्फले च मोघा स्यात्पटलातरौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ निर्गतोऽर्थोऽस्मात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निष्प्रयोजनस्य' ॥

स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्वणम् ॥ ८१ ॥

स्पेति ॥ साश्यते स्म । 'स्यश वाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) । 'वादान्त-' (७।२।२७) इति साधुः । मुकुटस्तु—स्पश्यते स्म—इति विग्रहीतवान् । तत्रेत्प्रसङ्गो दुर्वारः ॥ (१) ॥*॥ स्फुटति । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः । सिते' व्याप्ते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रव्यज्यते स्म । 'अङ्ग व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । प्रव्यज्यते स्म, इति वा । 'अञ्च विशेषणे' (चु० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ उद्वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्पष्टस्य' ॥

साधारणं तु सामान्यम्

सेति ॥ सह आधारेण । 'आमीप्रसाधारणादञ्-

१—'कृतो बहुलम्' इति भाष्यसंमतन्यासेऽधिकरणेऽप्यचः सिद्धत्वेन 'न्यङ्कादीनां च' इत्यत्र विण्यतोरनुवृत्त्यभावस्य 'न्यङ्कादित्वात्कुत्वम् । भृगुः' इति वदतो भवजनकस्यापि संमतत्वेन कुत्वस्यापि सिद्धत्वेन च 'चिन्त्या' इत्युक्तिरेव चिन्त्या । २—सितव्याप्तयोर्व्या—'सुधांशुतोचिःस्फुटकुट्टिमेषु'—इत्यनेकार्थकैरवाकर-कौमुदी ।

(वा० ५।४।३६) इति स्वार्थेऽञ् । त्रियां ङीप् (४।१।१५) ॥ (१) ॥*॥ सह मानेन । समानस्य भावः । ष्यञ् (५।१।१२४) । चातुर्वर्ण्यादित्वाद् (वा० ५।१।१२४) वा स्वार्थे ष्यञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनेकसंवन्धिन एकस्य' ॥

एकाकी त्वेक एककः ।

एकेति ॥ एक एव 'एकादाकिनिचासहाये' (५।३।५२) ॥ (१) ॥*॥ चकारात्कनूलुको च । 'एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'असजातीयासहायस्य' ॥

भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥ ८२ ॥

भीति ॥ भिन्नोऽर्थो येषां ते (१) ॥*॥ अन्य एव 'अल्पाचतरम्' (२।२।३४) इतिवत् स्वार्थे तरप् ।—द्वयोर्निर्धारणे डतरच् (५।३।९२)—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ ॥*॥ क्वचित् 'एकतरः' इति पाठः । तत्र 'एकाच्च प्राचाम्' (५।३।९४) इति डतरच् ॥ (२) ॥*॥ एति । 'इण्भी-' (उ० ३।३३) इति कन् ॥ (३) ॥*॥ तनोति । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।६३) चात् किप्—इत्येके । आगमानित्यत्वात्तुग्वैकल्पिकः । केचित्तु चिकमेवावुवर्तयन्ति । एवं मतभेदसिद्धौ त्वत्वशब्दौ सर्वादेषु पठितौ ॥ (४) ॥*॥ अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अग्र्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यः । 'अन्योऽसदृशेतरयोः' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) तरः । एः कामस्य तरः । इना कामेन तरति इति वा । अच् (३।१।१३४) । 'इतरः पामरेऽन्यस्मिन्' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'भिन्नार्थकाः' ॥

उच्चावचं नैकभेदम्

उच्चेति ॥ उदक् चावाक् च । 'मयूरव्यंसकादयश्च' (२।१।७२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एको भेदोऽस्य । न एकभेदम् । 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः । न एको भेदोऽत्र, इति वा । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वान्मध्यमपदे नलोपाभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनेकप्रकारस्य' ॥

उच्चण्डमविलम्बितम् ।

विति ॥ उच्चण्डनम् । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विलम्ब्यते स्म । 'लवि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । न विलम्बितम् ॥*॥ स्वामी—अवलम्बनम्—इति पठति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्तालस्य' ॥

१—'एकलः' इत्यपि पाठः—'शाम्बी शक्तिरेकल'—इति पीयूषव्याख्या ।

अरुंतुदं तु मर्मस्पृक्

अर्विति ॥ अरुषि तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'विध्वरूपोस्तुदः' (३।२।३५) इति खच् । 'अरुद्वि-
षत्-' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (१) ॥*॥ मर्म स्पृशति ।
'स्पृश उपतापे' (तु० प० अ०) । 'स्पृशोऽनुदके-' (३।२।
५८) इति क्तिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मर्मपीडकस्य' ॥

अबाधं तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

अवेति ॥ न बाधास्य ॥ (१) ॥*॥ निष्कान्तमर्गलायाः ।
'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'अबाधितस्य' ॥

प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्ट च ।

प्रेति ॥ प्रगतं सव्यात् । 'प्रसव्यं वाच्यलिङ्गं प्रतिकू-
लातुकूलयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रतीपं कूलात् ॥
(२) ॥*॥ अपगतं सव्यात् । 'अपसव्यं त्रिलिङ्गं तु दक्षिण-
प्रतिकूलयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अपति-
ष्ठति । 'अपटुःसुप्त स्थः' (उ० १।२५) इति कुः । सुषा-
मादिः (८।३।९८) 'अपष्टुः पुंसि काले च वामे स्यादन्यलि-
ङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'विरुद्धार्थस्य' ॥
वामं शरीरे सव्यं स्यात्

वेति ॥ सूयते । 'धू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'अचो
यत्' (३।१।९७) । 'सव्यं वामे च दक्षिणे' इत्यजयः ।
'सव्यं तु दक्षिणे । वामे च प्रतिकूले च' इति विश्वः (हैमः)
॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सव्यशरीरस्य' ॥

अपसव्यं तु दक्षिणे ॥ ८४ ॥

अपेति ॥ अपक्रान्तं सव्यात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दक्षि-
णशरीरभागस्य' ॥

संकटं ना तु संबाधः

समिति ॥ संकटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) यद्वा संबाधार्थात् 'सम्' शब्दात्
स्वार्थे 'संप्रोदश्च-' (५।२।९२) इति कटच् ॥ (१) ॥*॥ सम्यग्
बाधन्तेऽत्र । 'बाधु लोडने' (भ्वा० आ० से०) 'हलश्च'
(३।३।१२९) इति घञ् । 'संबाधः संकटे भेगे' इति विश्वः
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संकीर्णस्य' ॥

कलिलं गहनं समे ।

केति ॥ कलते, कल्पते, वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः'

(भ्वा० आ० से०) । 'सलिललि-' (उ० १।५४) इतीलच् ॥
(१) ॥*॥ गाह्यते । 'गाह् विलोडने' (भ्वा० आ० से०) ।
'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । पृषोदरादिल्लात्
(६।३।१०९) ह्रस्वः । गत्य गानस्य गतेर्वा हनम् 'गहनं
वनदुःखयोः । गह्वरे कलिले चापि' इति विश्वहैमौ ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'दुष्प्रवेशस्य' ॥

संकीर्णं संकुलाकीर्णं

समिति ॥ संकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०)
क्तः (३।२।१०२) 'संकीर्णं निचितेऽपि स्यादशुद्धे लमिधे-
यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ संकोलति । 'कुल संस्थाने'
(भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।
यत्तु-शक्तिधातोर्लचि 'शङ्कुलम्' तालव्यादि इति तु खामी—
इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'संकोलति' इति खामिना
विगृहीतत्वात् ॥ (२) ॥*॥ आकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे'
(तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'नानाजातीयसंमिलितस्य' । यथा संकीर्णवर्गः । केचित्तु
एतान्पूर्वपर्यायानाहुः । 'संकीर्णमृषिपत्नीनाम्' इति प्रयोगात् ॥

मुण्डितं परिचापितम् ॥ ८५ ॥

म्विति ॥ मुण्ड्यते स्म । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० आ०
से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ परिचाप्यते स्म ।
मुण्डनार्थोऽत्र वपिः । प्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ द्वे
'कृतमुण्डनस्य' ॥

ग्रन्थिते संदितं दृढम्

प्रेति ॥ ग्रन्थ्यते स्म । 'ग्रन्थ संदं' (क्या० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ 'ग्रन्थितम्' इति पाठान्तरम् ।
तत्र 'ग्रन्थि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) इति धातुः । 'ग्रन्थितं
गुम्फिते क्रान्ते हिंसिते च त्रिलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) (१)
॥*॥ संदीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'द्यतिल्यति-' (७।४।४०) इतीलम् ॥*॥
'गुम्फितम्' इति पाठे 'गुम्फ ग्रन्थे' (तु० प० से०)
प्यन्तः ॥ (२) ॥*॥ दृढ्यते स्म । 'दृढी ग्रन्थे' (तु० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गुम्फितस्य' ॥

विस्तृतं विस्तृतं ततम् ।

वीति ॥ विसरति स्म । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ विस्तीर्यते
स्म । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्या० उ० से०) । क्तः (३।२।

१—दक्षिणे यथा—'वामो बाहुर्मुण्डान्याः करकलितरणत्कण्ठा-
लीकारालो' यस्मिन्सव्यो मुञ्जगवलयवान्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।
२—भगे योनौ यथा—'करिहस्तेन संबाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।
उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तविराजिते' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।

१०२) ॥ (२) ॥*॥ तन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । कः (३१२।१०२) । 'ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गम् । क्लीबं वीणादिवाद्ये स्यात्पुल्लिङ्गस्तु सदागतौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लब्धप्रसरस्य' ॥

अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्

अन्तेति ॥ अन्तर्गम्यते स्म, गच्छति स्म वा । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३१२।१०२, ४।७२) । 'अन्तर्गतं विस्मृते स्यान्मध्यप्राप्ते च वाच्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्मर्यते स्म । 'स्मृ आध्याने' (भ्वा० प० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विस्मृतस्य' ॥

प्राप्तप्रणिहिते समे ॥ ८६ ॥

प्रेति ॥ प्राप्यते स्म । 'आपू व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'प्राप्तं लब्धे समजसे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रणिधीयते स्म । कः (३१२।१०२) । 'दधातेहिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थापितस्य' ॥

वेलितप्रेङ्खिताधूतचलिताकम्पिता ध्रुते ।

वेल्लीति ॥ वेल्यते स्म । 'वेल् चलने' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'वेलितं गमने क्लीबं कुटिले विधुते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रेङ्खते स्म । 'इखि गतौ' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ आधूयते स्म । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । 'धूल् कम्पने' (क्र्या० प० से०) वा । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ चल्यते स्म । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आकम्प्यते स्म । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ ध्रुयते स्म । 'ध्रूल् कम्पने' (स्वा० उ० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'ध्रुतम् । लक्ते विधूते' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'ईषत्कम्पितस्य' ॥

उत्तनुवास्तनिष्ठयूताविद्धक्षितेरिताः समाः ॥ ८७ ॥

न्विति ॥ नुद्यते स्म । 'नुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नलम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ अख्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'अस्तः क्षिप्ते पश्चिमाद्रौ' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ निष्ठीव्यते स्म । 'ष्ठिबु निरसने' (भ्वा० प० से०) कः (३१२।१०२) । 'यस्य-' (७।२।१५) इति नेट् । 'च्छ्रोः-' (६।४।१९) इत्यूट् ॥ (४) ॥*॥ आविध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते'

१—वपेः कः । 'प्रोक्तम्' इत्यत्र पाठ इति तु गोवर्धनः— इति मुकुटः ॥

(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ क्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ ईर्यते स्म । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'प्रेरितस्य' ॥

परिक्षिप्तं तु निवृत्तम्

पेति ॥ परितः क्षिप्यते स्म । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निव्रियते स्म । 'वृञ् वरणे' (क्र्या० उ० से०) क्तिः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परिखादिना वेष्टितस्य' ॥

मूषितं मुषितार्थकम् ।

म्विति ॥ मूष्यते स्म । 'मुष स्तेये' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मुष्यते स्म । 'मुष स्तेये' (क्र्या० प० से०) । कः । (३१२।१३४) । 'मूषितं हतखण्डिते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चोरितस्य' ॥

प्रवृद्धप्रसृते

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरति स्म । 'स्र गतौ' (ख० प० अ०) । कः (३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसृतस्य' ॥

न्यस्तनिसृष्टे

न्येति ॥ न्यस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निसृज्यते स्म । 'सृज विसर्जने' (दि० आ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'त्यक्तस्य' ॥

गुणिताहते ॥ ८८ ॥

ग्विति ॥ गुण्यते स्म । 'गुण आमन्त्रणे' (तु० उ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ आहन्यते स्म । 'हन' (अ० प० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुणितस्य' ॥

निदिग्धोपचिते

नीति ॥ निदिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उपचीयते स्म । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । कः (३।३।१०२) । 'भवेदुपचितं दिग्धे समृद्धे वाच्यलिङ्गम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुष्टिं प्रापितस्य' ॥

गूढगुप्ते

ग्विति ॥ गुह्यते स्म । 'गूढ संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । कः (३१२।१०२) । 'गूढं रहसि गुह्ये च न द्वयोः संवृते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गुप्यते स्म । 'गुप गोप-

१—'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) इति तूचितम् । अन्यथा-त्रेदो दुर्बारत्वात् ॥

नादौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ 'गुप्तं गूढे
त्राते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृतगोपनस्य' ॥

गुण्डितरुषिते ।

ग्विति ॥ गुण्यते स्म । 'गुडि वेष्टने' (बु० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ 'गुण्डितम्' इति पाठे 'गुडि वेष्टने'
(बु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ रुष्यते
स्म । रुषिर्वेष्टनार्थोऽपठितोपि भ्वादौ द्रष्टव्यो भ्वादेरवृत्त-
त्वात् । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धूलिलितस्य'
'गुण्डालित' इति ख्यातस्य ॥

हुतावदीर्णे

हुतेति ॥ द्रव्यते स्म । 'हु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) । 'हुतं शीघ्रविलीनयोः' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ अवदीर्यते स्म । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । क्तः
(३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रापितद्रवीभावस्य' ॥

उद्गूणोद्यते

विति ॥ उद्गूयते स्म । 'गुरी उद्यमने' (दि० आ०
से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्यम्यते स्म ।
'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'उत्तोलितस्य' ॥

काचितशिक्षियते ॥ ८९ ॥

केति ॥ काचे धृतम् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' (बु० ग०)
इति णिच् । क्तः ॥ (१) ॥*॥ एवं शिक्षये धृतम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'शिक्षये स्थापितस्य' ॥

घ्राणघ्राते

घ्रेति ॥ घ्रायते स्म । 'घ्रा गन्धोपादाने' (भ्वा० प०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'उदविद-' (८।२।५५) इति वा
नत्वम् । 'घ्राणं तु घ्रातघोणयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
(२) ॥*॥ द्वे 'आघ्रातस्य' ॥

दिग्धलिप्ते

दीति ॥ दिह्यते स्म । 'दिह उपचये'—(अ० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'दिग्धो विषाक्तवाणे स्यात्पुंसि लिप्तेऽ-
न्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लिप्यते स्म । 'लिप
उपदेहे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'लिसं भु-
क्तविलिप्तयोः । विषाक्ते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लिसं'
इति ख्यातस्य ॥

समुदकोद्धृते

सेति ॥ समुदच्यते स्म 'अङ्गु गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्गिर्यते स्म । 'हन् हरणे'
(भ्वा० उ० से०) । 'वृन् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । क्तः
(३।२।१०२) । 'उद्धृतं स्यात्त्रिभूतक्षते परिमुक्तोऽज्झितेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कूपादेर्निष्काशितज-
लादेः' ॥

समे ।

सेति ॥ समे इति प्रवृद्धप्रसृते इत्यादिषु अन्वेति ॥

वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ९० ॥

वेष्टीति ॥ वेष्टयते स्म । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ०
से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वेष्टितं रुद्धे लासके करणा-
न्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वलयं जातमस्य । तार-
कादिः (५।२।३६) । यद्वा वलयवत्कृतम् । 'तत्करोति' (वा०
३।१।२६) इति णिच् । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ सं-
वीयते स्म । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।
१०२) ॥ (३) ॥*॥ रुध्यते स्म । 'रुधिर् आवरणे' (ह०
उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आन्वियते
स्म । 'वृञ् आवरणे' (क्या० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२)
॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नद्यादिवेष्टितस्य' ॥

रुग्णं भुञ्जे

र्विति ॥ रुज्यते स्म । 'रुजो भुञ्जे' (तु० प० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (१)
॥*॥ भुज्यते स्म । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वक्रस्य' ॥

अथ निशितक्षुण्णतशातानि तेजिते ।

अथेति ॥ निशायते स्म । 'शो तन्करणे' (दि० प०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'शाच्छोः—' (७।४।४१) इति
वेत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ क्षण्यते स्म । 'क्षुण्तेजने'
(अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ तेज्यते
स्म । 'तिज निशाने' चुरादिः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य' ॥

स्याद्विनाशोन्मुखं पक्वम्

स्यादिति ॥ विनाशनं विनाशः । भावे घञ् (३।३।
१८) । उद्गतं मुखमारम्भोऽस्य विनाशे उन्मुखम् ॥ (१)
॥*॥ पच्यते स्म । 'हुपचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) । 'पचो वः' (८।२।५२) । 'पक्वं परिणते नाशा-
भिमुखे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विनाशोन्मुखस्य' ॥

हीणहीनौ तु लज्जिते ॥ ९१ ॥

हीति ॥ अद्वैधीत् । 'ही लज्जायाम्' (बु० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'उदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम्
॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ लज्जा जातास्य । तारकादिः (५।२।
३६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'संजातलज्जस्य' ॥

वृत्ते तु वृत्तवाहृत्तौ

व्रिति ॥ व्रियते स्म । 'वृञ् वरणे' (क्या० उ० से०) क्तः
(३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ वृल्यते स्म । 'वृत्तं वर्तने' (भ्वा०
आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वृत्तं वृत्तौ दृढे मृते ।
चरित्रे वृत्ते छन्दः स्वतीताधीतयोर्वृते' इति हैमचन्द्रः ॥

(२) ॥*॥ केचित्तु 'वावृत्तु वर्तने' (दि० आ० से०) इति पठन्ति तन्मते वावृत्तुते स्म । कः (६१२।१०१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वयं वरादौ स्त्रीकृतस्य वरादेः' ॥

संयोजित उपाहितः ।

समिति ॥ संयोज्यते स्म । 'युजिर् योगे' (र० उ० अ०) । ण्यन्तः । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उपाधीयते । कः (३१२।१०२) । 'दधातेहिः' (७।४।४२) । उपाहितोऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मेलितस्य' ॥

प्राप्यं गम्यं समासाद्यम्

प्रेति ॥ प्राप्यते । 'आप्ल व्याप्तौ' (खा० प० अ०) । ण्यत् (३११।१२४) ॥ (१) ॥*॥ गम्यते । 'गम्ल् गतौ' (खा० प० अ०) । 'पोरदुपधात्' (३११।९८) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ समासाद्यते । 'षट् विशरणादौ' (तु० प० अ०) । ण्यत् (३११।१२४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आहुं शक्यस्य' ॥

स्यन्नं रीणं स्तुतं स्तुते ॥ ९२ ॥

स्येति ॥ स्यद्यते स्म । 'स्यन्दू प्रसवणे' (भ्वा० आ० से०) । कः (३१२।१०२) । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ रीयते स्म । 'रीड् प्रसवणे' (दि० आ० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'खादय ओदितः' (दि० ग० सू०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (२) ॥*॥ स्यते स्म । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ ल्युयते स्म । 'ष्णु प्रसवणे' (अ० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रस्रुतस्य' ॥

संगूढः स्यात्संकलितः

समिति ॥ संगुह्यते स्म । 'गुह् संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ संकल्यते स्म । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्कान्तरैणीकृतस्याङ्कादेः' ॥

अवगीतः ख्यातगर्हणः ।

अवेति ॥ अवगीयते स्म । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'धुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'अवगीतं तु निर्वादे दृष्टगर्हितयोरपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ख्याता गर्हणा यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसिद्धनिन्दस्य' ॥

विविधः स्वाद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥ ९३ ॥

वीति ॥ विचित्रा विधा यस्य ॥ (१) ॥*॥ बहवो विधा

१—'ततो वावृत्यमानासौ रामशालां न्यविक्षत' इति भट्टिः—इति स्वामिमुकुटौ ।—इत्यमरमुद्रा 'वृत्तव्यावृत्तौ' इति पेटुः—इति क्षीरस्वामी । २—'उपाहितां वक्षसि पीवरस्तने' इति भारविः—इति मुकुटः ।

यस्य ॥ (२) ॥*॥ नाना रूपमस्य ॥ (३) ॥*॥ पृथग् विधा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नानारूपस्य' ॥

अवरीणो धिक्कृतश्चापि

अवेति ॥ अव रीयते स्म । 'रीड् स्रवणे' (दि० आ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ धिगकारि । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ पर्यायान्तरं दर्शयितुमुक्तस्यैव धिक्कृतस्यानुवादः । यद्वा निर्भरसित उक्तः, अत्र तु निन्दितमात्रे ॥*॥ द्वे 'निन्दितमात्रस्य' ॥

अवध्वस्तोऽवचूर्णितः ।

अवेति ॥ अवध्वस्यते स्म । 'ध्वंसु गतौ च' (भ्वा० आ० से०) । कः (३१२।१०२) । 'अवध्वस्तं परित्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते' इति विश्वः ॥*॥—'अपध्वस्तः' इत्यपि पाठः ॥ (१) ॥*॥ अवचूर्ण्यते स्म । 'सत्याप-' (३११।२५) इति ण्यन्तात् कः (३१२।१०२) । यद्वा 'चूर्ण पेपे' चुरादिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षिप्तसुधादिचूर्णस्य' ॥

अनायासकृतं फण्टम्

अनेति ॥ (१) ॥*॥ फण्यते स्म । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'ध्रुव्यस्वान्त-' (७।२।१८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनायासेन कृतस्य' काथविशेषस्य' ॥

स्वनितं ध्वनितं समे ॥ ९४ ॥

स्येति ॥ स्वन्यते स्म 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ ध्वन्यते स्म । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृतशब्दस्य' ॥

बद्धे संदानितं भूतमुद्दितं संदितं सितम् ।

वेति ॥ बध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ संदान्यते स्म 'दान खण्डने' (भ्वा० उ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ मूयते स्म । 'मूड् बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ वैद्ध्यते स्म । संद्यते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'द्यतिस्यति-' (३।४।४०) इतीत्वम् ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ सीयते स्म । 'षिञ् बन्धने' (खा० उ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'बद्धस्य' ॥

१—'मूर्णम्' इति पाठे 'मुर्व बन्धने' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'राछोपः' (६।४।२१) इति वलोपः । 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । निष्ठानत्वम् (८।२।४२)—इति मुकुटः । २—उदीयते । संदीयते इति युक्तम् । यकि परे 'ओतः दयनि' (७।३।७१) इति लोपस्याप्तादेः ।

निष्पन्नं कथितम्

नीति ॥ निश्चयेन पक्वम् ॥ (१) ॥*॥ कथ्यते स्म ।
'कथ्ये निष्पाके' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'साकल्येन पक्वस्य' ॥

पाके क्षीराज्यपयसां शृतम् ॥ ९५ ॥

पेति ॥ श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ० प० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'शृतं पाके' (६।१।२७) इति साधुः ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'क्षीरादिषु कृतपाकस्य' ॥

निर्वाणो मुनिवह्यादौ

नीति ॥ निर्वाति स्म । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प०
अ०) । 'गल्यर्थी-' (३।४।७२) इति कः । 'निर्वाणोऽवाते'
(८।२।५०) इति साधुः । आदिना 'निर्वाणो हस्ती' । 'निम-
ग्नः' इत्यर्थः । 'निर्वाणमस्तंगमने निर्वृत्तौ गजमज्जने । संग-
मेऽप्यपवर्गे च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'मुनिवह्यादौ प्रयुक्तस्य' ॥

निर्वातस्तु गतानिले ।

निर्वेति ॥ गतश्चासावनिलश्च । तस्मिन् निवहने (?) ।
पृथक् पदं वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अनिले गते सति
निर्वातस्य' ॥

पक्वं परिणते

पेति ॥ परिणमति स्म । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०)
अकर्मकत्वात् । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परि-
णामं प्राप्तस्य' ॥

गूढं हन्ने

ग्विति ॥ गूयते स्म । 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'दुग्धोर्दधिश्च' (वा० ८।२।४४) इति
नलम् । 'ल्वादभिश्य' (८।२।४४) इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या ।
तौदादिकत्वेनास्य ल्वादित्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ हयते स्म ।
'हृद पुरीषोत्सर्गे' (भ्वा० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'गुदनिष्काशितपुरीषस्य' ॥

मीढं तु मूत्रिते ॥ ९६ ॥

मीति ॥ मिह्यते स्म । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मूत्र्यते स्म । 'मूत्र प्रक्षवे'
(तु० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उप-
स्थनिष्काशितमूत्रस्य' ॥

पुष्टे तु पुषितम्

प्विति ॥ पुष्यते स्म । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) कः ।
(३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ भौवादिकस्य लिट् ॥ (२) ॥-॥
द्वे 'यस्य पोषणं कृतं तस्य' ॥

सोढो क्षान्तम्

सविति ॥ सद्यते स्म । 'पह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) ।

कः (३।२।१०२) । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (६।३।११२) ॥
(१) ॥*॥ क्षम्यते स्म । 'क्षमूप् सहने' (दि० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षमां प्रापितस्य' ॥

उद्भान्तमुद्भते ।

उद्भेति ॥ उद्भ्यते स्म । 'द्वम उद्भिरणे' (भ्वा० प०
से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्भ्यते स्म । 'गमू
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'वमित्वा त्यक्तस्यान्नादेः' ॥

दान्तस्तु दमिते

देति ॥ दम्यते स्म । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०)
णिजन्तः । कः (३।२।१०२) । 'वा दान्तशान्त-' (७।२।
२७) इति साधुः । 'दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःक्लेशसहे
त्रिषु' (इति मेदिनी) । यत्तु मुकुटेन-अणिजन्तस्य निपातन-
मुक्तम्-तच्चिन्त्यम् । 'वा दान्त-' इत्यत्र 'णेः' इत्यनुवर्त-
नात् । अणिजन्तस्य 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नित्य-
निषेधात् निपातं विनापि सिद्धत्वात् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
द्वे 'कृतं दमनं यस्य वृषभादेस्तस्य' ॥

शान्तः शमिते

शेति ॥ शम्यते स्म । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०)
ण्यन्तः । कः (३।२।१०२) ।-शान्तो रोगः । निवृत्त इत्य-
र्थः-इति यत् केवलस्य निपातनं मुकुटेन स्वीकृतम् । तच्चि-
न्त्यम् । 'वा दान्त-' इत्यत्र 'णेः' इत्यनुवर्तनात् । 'शान्तोऽ
तिमुक्तरसयोः पुंसि त्रिषु शमान्विते । अव्ययं धारणे शा-
न्तम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शमनं
प्रापितस्य' ॥

प्रार्थितेऽर्दितः ॥ ९७ ॥

प्रेति ॥ प्रार्थ्यते स्म । 'अर्थ याच्यायाम्' (तु० आ० से०) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अर्द्यते स्म । 'अर्द गतौ
याचने च' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'अर्दि-
तं याचितेऽपि स्याद्वातव्याधौ च हिंसिते' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'याचितस्य' ॥

झप्तस्तु झपिते

झेति ॥ झप्यते स्म । मारणादौ ज्ञा सिट् । ण्यन्तः । कः
(३।२।१०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बोधं प्रापितस्य' ॥

छन्नश्छादिते

छेति ॥ छाद्यते स्म । 'छद अपवारणे' (तु० उ० से०) ।

१-आहः के 'उद्भान्तम्' इति 'ओ वै शोषणे' इत्यं
सात् के 'उद्भान्तम्' इति वा कचित्पाठः-इति मुकुटरहस्यम् ।
२-पूर्ववर्णिच । पक्षे इडभावः णिलोपः-इति पाठस्य मुकुट-
पुस्तकेषु स्पष्टमुपलभ्यमानत्वेन मुकुटखण्डनं प्रतारणापरमेव ॥

क्तः (३।२।१०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः ।
'छन्नं रहश्छादितयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
द्वे 'आच्छादितस्य' ॥

पूजितेऽश्रितः ।

प्विति ॥ पूज्यते स्म । 'पूज पूजायाम्' (बु० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अश्रयते स्म । 'अश्रु
पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) क्तः (३।२।१०२) । 'अश्रेः
पूजायाम्' (७।२।५३) इतीद् । 'नाश्रेः पूजायाम्' (६।४।३०)
इति नलोपाभावः ॥*॥ 'अर्चितः' इति पाठे 'अर्च पूजा-
याम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'पूजितस्य' ॥

पूर्णस्तु पूरिते

प्विति ॥ पूर्यते स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) ।
प्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति
साधुः । 'पूर्णः कृत्स्ने पूरिते च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२)
॥*॥ द्वे 'पूर्णस्य' ॥

क्लिष्टः क्लिशिते

क्लीति ॥ क्लियते स्म । 'क्लिश विवाधने' (भ्या० प०
से०) । क्तः २।२।१२२) । 'क्लिशः क्तवानिष्ठयोः' (७।२।५२)
इति वेद ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राप्तक्लेशस्य' ॥

अवसिते सितः ॥ ९८ ॥

अवेति ॥ अवस्यति स्म । अवसीयते स्म वा । 'षोऽन्त-
कर्मणि' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१२२) । 'यतिस्यति-'
(७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'सितस्त्वत्त्वसिते बद्धे
वर्णे सिता तु शर्करा' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समा-
प्तस्य' ॥

मुष्टुष्टुषिता दग्धे

प्विति ॥ मुष्यते स्म । मुष्ट्यते स्म । 'मुष्टु षुष्टु दाहे'
(भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०३) । 'यस्य-' (७।२।१५)
इति नेद ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ उष्यते स्म । 'उष
दाहे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'उषितं
व्युषिते षुष्टे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ दह्यते स्म । 'दह भ-
स्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'दग्धस्य' ॥

तष्टत्वष्टौ तनूकृते ।

तेति ॥ तक्ष्यते स्म । त्वक्ष्यते स्म । 'तक्षू त्वक्षू तनूक-
रणे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥
(२) ॥*॥ अतनुस्तनुरकारि । 'कृन्' (त० उ० से०) क्तः
(३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तनूकृतस्य' ॥

वेधितच्छिद्रितौ चिद्धे

वेधीति ॥ वेध्यते स्म । 'विध विधाने' (तु० प० से०)

प्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ छिद्यते स्म । 'छिद्र
वेधे' (बु० उ० से०) । अदन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ विध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ॥ क्तः
(३।२।१०२) । 'चिद्धं स्याद्वेधिते क्षिप्ते सदृशे बाधिते त्रिषु'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चिद्धस्य' ॥

विन्नविन्नौ विचारिते ॥ ९९ ॥

वीति ॥ विद्यते स्म । 'विद विचारणे' (ह० आ० अ०)
। क्तः (३।२।१०२) । नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम्
यत्तु—'विभाषा गमहन-' (७।२।६८) इतीडविकल्पात्
'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इतीडभावः—इत्युक्तं मुकुटेन ।
तत्र । अस्यानिट्त्वात् । 'विन्नं विचारिते लब्धे' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'विन्नं क्लीबं धने, वाच्यलिङ्गं ख्याते
विचारिते' इति (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विचार्यते स्म ।
'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) प्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'प्राप्तविचारस्य' ॥

निष्प्रभे विगतारोकौ

नीति ॥ निष्कान्ता प्रभासात् ॥ (१) ॥ विगच्छति स्म ।
'गम्ह गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२)
इति क्तः । 'विगतौ वीतनिष्प्रभौ' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥
रोचनम् । रोकः 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।
१८) । न रोकोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दीप्तिहीनस्य' ॥

विलीने विद्रुतद्रुतौ ।

वीति ॥ विलीयते स्म । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०)
। 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'खादय ओदितः' (दि०
ग० सू०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (१) ॥*॥ विद्रवति
स्म । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२)
इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ 'द्रुतं शीघ्रविलीनयोः' इति हैमः
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वतःप्राप्तद्रवीभावस्य' ॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ

सीति ॥ सिध्यति स्म । 'षिधु संराद्धौ' (दि० प० अ०) ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'सिद्धो व्यासादिके
देवयोनौ निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ निर्वर्तते स्म । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः
(३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥ निष्पद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि०
आ० अ०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'सिद्धस्य' ॥

दारिते भिन्नमेदितौ ॥ १०० ॥

देति ॥ दार्यते स्म । 'दृ विदारणे' (भ्या० प० से०)
प्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ भिद्यते स्म । 'भि-
दि विदारणे' (ह० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ चुरादिप्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'भेदं प्रापितम्' ॥

ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंतते ।

विति ॥ ऊय्यते स्म । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ सीव्यते स्म । 'षिषु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) 'च्छोः-' (६।४।१९) इति । यत्तु- 'षिषु तन्तुसंताने' दीर्घादिः । 'च्छोः-' इत्यूट् । बलि लोपः । स्यूतम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तदसंबद्धम् । दीर्घादिलस्य बाधात् । वस्योठि कृते बलिलोपासंभवाच्च । 'स्यूतिः सीघनसंतत्योः स्त्रियां स्यूतः प्रसेवके । (ना त्रिषूते)' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ऊयते स्म । 'वेज् तन्तुसंताने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ संतन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । तन्तुभिः संततम् । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३३) इति समासः ॥ (४) ॥ चत्वारि 'तन्तुसंततेः' ॥

स्यादहिते नमस्यित-

नमसितमपचायितार्चितापचितम् ॥ १०१ ॥

स्येति ॥ अर्हते स्म । 'अर्ह पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ नमः कृतम् । 'नमोवरि-' (३।१।१९) इति क्यच् । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ 'क्यस्य विभाषा' (६।४।५०) इति य लोपः ॥ (३) ॥ अपचायते स्म । 'चायृ पूजानिशामनयोः' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ अर्च्यते स्म । 'अर्च पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥ 'चायतेधिः' इति चिभावः ॥ (६) ॥ षट् 'नमस्कृतस्य' ॥

वरिवसिते वरिवस्यितमुपासितं चोपचरितं च ।

वेति ॥ वरिवः कृते । 'नमोवरिवः-' (३।१।१९) इति क्यच् । क्तः (३।२।१०२) । 'क्यस्य विभाषा' (६।४।५०) ॥ (१) ॥ (२) ॥ उपास्यते स्म । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ उपचर्यते स्म । चरेः क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ चत्वारि 'पूजितस्य' ॥

संतापितसंतप्तौ धूपितधूपयितौ च दूनश्च ॥ १०२ ॥

समिति ॥ संताप्यते स्म । 'तप दाहे' चुरादिः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ तप्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ धूपयते स्म । 'धूप संतापे' (भ्वा० प० से०) । 'आयादयः-' (३।१।३१) इति वा आयः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ (४) ॥ दूयते स्म । 'दु दु उपतापे' (स्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'दुगोदीर्घश्च' (वा० ८।४।४४) इति नट्त्वम्

१—इदं तु न वार्तिकम् । नापि सूत्रम् । किंतु 'अपचितश्च' (७।२।३०) इति निपातनलभ्यमिदम् ॥

॥ (५) ॥ एभ्योऽकर्मकेभ्यः कर्तरि क्तेऽन्येतान्येव रूपाणि ॥ पञ्च 'संतापितस्य' ॥

दृष्टे मत्तस्त्वृत्तः प्रहृष्टः प्रमुदितः प्रीतः ।

हिति ॥ हर्षति स्म । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) । हृष्यति वा । 'हृष तुष्टौ' (दि० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'हृषेलोमसु' (७।२।२९) इति विकल्पेऽकृत्वात् 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् । 'हृष्टो रोमाश्रितेऽपि च । जातहर्षे प्रतिहृते विस्मितेऽयमभिधेयवत्' (इति मेदिनी) (१) ॥ माद्यति स्म । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति नत्वं न ॥ (२) ॥ तृपयति स्म । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (३) ॥ प्रहृष्यते स्म । 'हृदा सुखे च' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नत्वम् । 'हृदा निष्ठायाम्' (६।४।९५) इति ह्रस्वः ॥ (४) ॥ प्रमोदते स्म । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (५) ॥ प्रीयते स्म । 'प्रीड प्रीणने' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (६) ॥ षट् 'प्रमुदितस्य' ॥

छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्कणम् १०३

छीति ॥ छिद्यते स्म । 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (ह० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'छिन्नं कृते त्रिलिङ्गं स्याद्बहुव्यामपि योपिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ छायते स्म । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' (७।४।४१) इतीत्वं वा ॥ (२) ॥ (७) ॥ लयते स्म । 'लृज् छेदने' (क्या० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'त्वादिभ्य' (८।२।४४) इति नत्वम् ॥ (३) ॥ कृत्यते स्म । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ दायते स्म । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥ दीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'यतिस्यति-' (७।४।४०) इतीलम् ॥ (६) ॥ वृश्च्यते स्म । 'ओ-वृश्च छेदने' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥ अष्टौ 'खण्डितस्य' ॥

स्वस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पक्षं च्युतं गलितम् ।

स्त्रेति ॥ स्वस्यते स्म । ध्वस्यते स्म । अश्रयते स्म । 'शंसु ध्वंसु शंसु अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ (२) ॥ (३) ॥ स्कन्धते स्म । 'स्कन्दिर् गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ पथते

१—प्रतिहृते यथा—'शीतहृष्टदनेः सवेपथुः' इत्यनेकार्थकैर-

वाकरकौमुदी ॥ २—छाद्यते इति विग्रहस्तु न कर्तरि भवति । भौवादिकत्वात् । किंतु छाद्यते इत्युचितम् ॥

स्स । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥
(५) ॥*॥ च्युयते स्स । 'च्युङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । कः
(३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ गत्यते स्स । 'गल अदने' (चु०
उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ एभ्यो 'गत्य-
र्थकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्ते एतान्येवरूपाणि
॥*॥ सप्त 'च्युतस्य' ॥

लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च १०४

लेति ॥ लभ्यते स्स । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ०
अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्राप्यते स्स । 'आप्
व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
विद्यते स्स । 'विद्ल लभे' (तु० उ० अ०) । कः (३।२।
१०२) ॥ (३) ॥*॥ भाव्यते स्स । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ०
से०) । 'आधृषाद्वा' (चु० ग० सू०) इति णिजन्तः । कः
(३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ (६) ॥*॥ आसाद्यते स्स । 'प-
द्ल विशरणादौ' (तु० प० अ०) ण्यन्तः । कः (३।२।
१०२) ॥ (५) ॥*॥ षट् 'प्राप्तस्य' ॥

अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ।

अन्वयिति ॥ अन्वेष्यते स्स । 'एषृ गतौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'इषिः' (दि० प० से०) । ण्यन्तो वा । कः (३।२।
१०२) ॥ (१) ॥*॥ गवेष्यते स्स । 'गवेष मार्गणे' (चु०
उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अन्विष्यते स्स ।
'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३)
॥*॥ मार्ग्यते स्स । 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) । कः
(३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ मृग्यते स्स । 'मृग अन्वेषणे'
(चु० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'गवेषितस्य' ॥

आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च
॥ १०५ ॥

आर्द्रमिति ॥ अर्द्यते स्स । 'अर्द गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'अर्देर्दीर्घश्च' (उ० २।१८) इति रक् । 'आर्द्रा नक्षत्रभेदे स्या-
त्त्रियां क्लिनेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ।—उपसर्गाद्वातेर्दः ।
पूर्वपदस्य नैरुक्तो रेफः । आङ्पूर्वादर्देः (आ अर्द्यते इति वि-
ग्रहे) 'स्फायितश्चि-' इति रक्कि वा आर्द्रम्—इति मुकुटस्तू-
कसूत्रादर्शनमूलकः ॥ (१) ॥*॥ सहार्दन्वेन ॥ (२) ॥*॥
क्लिप्यति स्स । 'क्लिद् आर्दीभावे' (दि० प० से०) । अकर्मक-
लात्कर्तरि क्तः (३।४।७२) ॥ (३) ॥*॥ तिम्यति स्स ।
स्तिम्यति स्स । 'तिम धीम आर्दीभावे' (दि० प० से०) । अ-
कर्मकलात्कर्तरि क्तः (३।४।७२) । 'स्तिमितस्तरले क्लिने'
इति रुद्रः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ समुनत्ति स्स । 'उन्दी

क्लेदने' (रु० प० से०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) ।
'उदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ॥ (६) ॥*॥ (७)
॥*॥ सप्त 'क्लिन्नस्य' ॥

त्राणं त्रातं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च ।

त्रेति ॥ त्रायते स्स । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'उदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ।
'त्राणं त्राते रक्षणे च त्रायमणौषधावपि' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ रक्ष्यते स्स । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प०
से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अव्यते स्स । 'अव
रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४)
॥*॥ गोपाय्यते स्स । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'आ-
यादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) । क्तः (३।२।१०२)
(५) ॥*॥ गुप्यते स्स । क्तः (३।२।१०२) । 'गुप्तं गूढे त्राते'
इति हैमः ॥ (६) षट् 'रक्षितस्य' ॥

अवगणितमवमतावज्ञाते अवमानितं च परिभूते
॥ १०६ ॥

अवेति ॥ अवगण्यते स्स । 'गण संख्याने' (चु० उ०
से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अवमन्यते स्स ।
'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ अवज्ञायते स्स । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अव-
मान्यते स्स । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । क्तः
(३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ परिभूयते स्स । क्तः (३।२।१०२)
॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अवमानितस्य' ॥

त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टम् ।

त्येति ॥ ल्यज्यते स्स । 'लज्ज हानौ' (भ्वा० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ हीयते स्स । 'ओहाक् लाने'
(जु० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'धुमास्था-' (६।४।६६)
इतीत्वम् ॥ (२) ॥*॥ विधूयते स्स । 'धूज् कम्पने' (स्वा०
उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ समुज्ज्यते स्स ।
'उज्ज उत्सर्गे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४)
॥*॥ धूयते स्स । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । क्तः (३।
२।१०२) । 'धूतौ कम्पितमर्त्सितौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (५)
॥*॥ उत्सृज्यते स्स । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'उत्सृष्टस्य' ॥

उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपि-
तम् ॥ १०७ ॥

उक्तमिति ॥ उच्यते स्स । 'वच परिभाषणे' (अ० प०
अ०) । ब्रूजो वचिः, वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥
भाष्यते स्स । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । क्तः
(३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ उद्यते स्स । 'वद व्यक्तायां
वाचि' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥

१—अस्यात्रोच्छेदोऽसंगतः । गत्यर्थकत्वासंभवात् । तस्मात्
'गल स्रवणे' (चु० आ० से०) इति लेखनीयम् ॥

जल्प्यते स्म । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिड आदेशो वा । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ अभिधीयते स्म । कः (३।२।१०) । 'दधातेहिः' (७।४।४२) ॥ (६) ॥*॥ लप्यते स्म, 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'उक्तस्य' ॥

बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ।

विविति ॥ बुध्यते स्म । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'बुद्धः पण्डिते बोधिते जिने' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भ्वादिः सेट्कः ॥ (२) ॥*॥ मन्यते स्म । 'मनु अवबोधने' (त० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति निषेधस्यानित्यत्वादित् । तदनित्यत्वे च 'कृती छेदने' (तु० प० से०) इती-दित्करणं लिङ्गम् । अन्यथा 'सेऽसिचि-' (७।२।५७) इति वेदकत्वात्सिद्धे किं तेन । यद्वा 'मन च' इति भ्वादिः 'मनिम्'—बोपदेवः पठति । स सेट् ॥ (३) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ प्रतिपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ अवसीयते स्म । 'षो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'यतिस्यति-' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (६) ॥*॥ अवगम्यते स्म । 'गम्लु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अवगतस्य' ॥

ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् १०८
संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ।

विविति ॥ ऊरी क्रियते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उररी क्रियते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अनङ्गमङ्गमकारि । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ आश्रूयते स्म । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ प्रतिज्ञायते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ संगीर्यते स्म । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) कः (३।२।१०२) । ('विदितं बुधिताश्रुतयोः' इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ संश्रूयते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ समाधीयते स्म । कः (३।२।१०२) । 'दधातेहिः' (७।४।४२) ॥ (९) ॥*॥ उपश्रूयते स्म । (३।२।१०२) ॥ (१०) ॥*॥ उपगम्यते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'अङ्गीकृतस्य' ॥

ईलितशस्तपणायितपणायितप्रणुतपणितपनितानि

॥ १०९ ॥

अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि ।

ईलीति ॥ ईज्यते स्म । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) ।

कः (३।२।१०२) । डलयोरैक्याद्वा लः ॥ (१) ॥*॥ (११) ॥*॥ शस्यते स्म । 'शंसु स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पणायते स्म । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा० आ० से०) । आयो वा (३।१।३१) । कः (२।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ (६) ॥*॥ पणायते स्म । 'पन च' (भ्वा० आ० से०) । आयो वा (३।१।३१) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ (७) ॥*॥ प्रणूयते स्म । 'णु स्तुतौ' (अ० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ गीर्यते स्म । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ वर्ण्यते स्म । 'वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु' (तु० उ० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (९) ॥*॥ अभिष्टूयते स्म । 'ष्टु स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१०) ॥*॥ स्तुत-मर्थो येषां तानि ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'स्तुतार्थानि ॥

भक्षितचर्वितलिप्तप्रत्यवसितगिलितखादितप्सा-
तम् ॥ ११० ॥

अभ्यवहृतान्नजगधग्रस्तग्लस्ताशितं भुके ।

मेति ॥ भक्ष्यते स्म । 'भक्ष अदने' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ चर्व्यते स्म । 'चर्व अदने' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० से०) कः (३।२।१०२) ॥*॥ क्वचित्तु 'लीढम्' इति पाठः । तत्र 'लिह आखादने' (अ० उ० अ०) धातुः ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यवसीयते स्म । 'षो अन्त-कर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ —गीर्यते स्म । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) कः (३।२।१०२) । 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति वा लत्वम्—इति खामी । तत्र 'श्रुकः किति' (७।२।११) इतीग्नियेधप्रसङ्गात् । गरणम् । गिलिः । 'इक्षूष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'अचि-' (८।२।२१) इति वा लत्वम् । गिलिर्जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (५) ॥*॥ खाद्यते स्म । 'खाह भक्षणे' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ प्सायते स्म 'प्सा भक्षणे' (अ० प० अ०) ॥ (७) ॥*॥ अभ्यवहियते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ अद्यते स्म । कः (३।२।१०२) । 'अदोऽनन्ने' (३।२।६८) इति ज्ञाप-काज्जिघर्षा ॥ (९) ॥*॥ (१०) ॥*॥ ग्रस्यते स्म । ग्लस्यते स्म । 'ग्रसु ग्लसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (११) ॥*॥ (१२) ॥*॥ अरयते स्म । 'अरा भोजने' (क्या० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१३) ॥*॥ भुज्यते स्म । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) कः (३।२।१०२) ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'खादितस्य' ॥

क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठवंहिष्ठाः ॥ १११ ॥

क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः ।

क्षेपीति ॥ अतिशयेन क्षिप्रः । इष्टन् (५।३।५५) ।

‘स्थूलदूर-’ (६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन ध्रुवः । पूर्ववत् (५।३।५५) (६।४।५६) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन प्रियः । ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन उरुः । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थूलः । ‘स्थूलदूर-’ (६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन बहुलः । ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ‘पीवर’ इति पाठस्त्वयुक्तः । छन्दोभङ्गात् । ‘पीव’ इति पाठे नान्तो युक्तः ॥*॥ क्षेपिष्ठादीनां क्षिप्रादिभिर्न्यासासंख्यं ज्ञेयम् ॥*॥ एकैकम् ‘क्षिप्रादीनाम्’ ॥

साधिष्ठद्राधिष्ठस्फेष्टगरिष्ठहसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥ ११२ ॥
बाढव्यायतवहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ।

सेति ॥ अतिशयेन बाढः इष्टन् (५।३।५५) । ‘अन्तिकबाढयोर्नन्दासौ’ (५।३।६३) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन दीर्घः । ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थिरः । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन गुरुः । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन ह्रस्वः । ‘स्थूल-’ (६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन वृन्दारकः । ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ साधिष्ठादीनां बाढादिभिर्न्यासासंख्यं बोध्यम् ॥*॥ एकैकम् ‘बाढादीनाम्’ ॥

॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्गविवरणम् ॥

प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थाद्यैः संकीर्णं लिङ्गमुच्येत ।

प्रेति ॥ संकीर्णाद्यैः संकीर्णलिङ्गैश्चारब्धत्वासंकीर्णं वर्गे प्रकृत्यर्थादिभिलिङ्गमुहेत । यथा ‘अपरस्परः’ । अयं हि लिङ्गविशेषाभिधायिप्रत्ययस्याविधानात्प्रकृतिः । अथ च ‘परवलिङ्गम्-’ (२।४।२६) इत्यतिदेशात्परशब्दस्येव लिङ्गं भवति । परशब्दस्य च सर्वनामत्वात्त्रिलिङ्गत्वम् । न च ‘द्वन्द्वे च’ (१।१।३१) इति निषेधः । तस्य समुदायविषयत्वेनावयवविषयत्वाभावात् । यत्तु—अयं हि विभक्तिप्रकृतिवात्प्रकृतिः—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । एवं सति सर्वत्र प्रकृत्यर्थेनैव लिङ्गनिर्णये प्रत्ययार्थेन लिङ्गनिर्णयामिधानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रत्ययार्थेन यथा—शान्तिः । स्त्रियां क्तिनो विधानात् । विधूयनम् । नपुंसके ल्युटो विहितत्वात् । आद्यशब्देन रूपभेदादिग्रहः । रूपभेदेन कर्मादेः क्लीवत्वादि । साहचर्येण लिङ्गान्तेः पुंस्त्वादि । यद्वा मित्रजातीयेन लिङ्गेन संसर्गे सति अत्र वर्गे वर्गान्तरे च प्रकृत्यर्थाद्यैर्लिङ्गं ज्ञेयम् । लिङ्गसंग्रहे वक्ष्यमाणमपि लिङ्गमुच्येत्त्वेनेहोक्तम् ॥

कर्म क्रिया

केति ॥ क्रियते । कृत्रो भावे कर्मणि च मनिन् (उ० ४।१४५) । ‘कर्म व्यप्ये क्रियायां च पुंनपुंसकयोर्मतम्’ इति

रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ ‘श च’ (३।३।१००) । ‘रिड् शयग्लिङ्क्षु’ (७।४।२८) । ‘अचि श्चु-’ (६।४।७७) इतीयङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘क्रियायाः’ ॥

तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्परः ॥ १ ॥

तेति ॥ तत्सातत्ये क्रियायाः क्रियावतां च नैरन्तर्यं ॥*॥ ‘अपरे च परे च’ इति द्वन्द्वः । ‘अपरस्परः क्रियासातत्ये’ (६।१।१४४) इति सुणिपाल्यते । क्रियासातत्ये ‘अपरस्परं गच्छन्ति’ । ‘निर्दिष्टं कर्मसातत्ये सुधीभिरपरस्परम्’ इति भागुरिः । क्रियावतां सातत्ये तु लिङ्गत्रयम् । ‘अपरस्परः सार्थाः स्त्रियश्चागच्छन्ति’ । ‘अपरस्परानि कुलानि’ ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘नैरन्तर्येण क्रियायाः क्रियावतश्च’ ॥

साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे ।

सेति ॥ साकल्यं च आसङ्गश्च । तौ वक्तुः वचेः कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) ॥*॥ पारस्य अयनम् । ‘पूर्वपदात्-’ (८।४।३) इति णत्वम् ।—क्रीवल्लिङ्गमेव—इत्येके ॥*॥ ‘परायणम्’ इति वा पाठः । परमयनम् । ‘आश्रये तत्पराभीष्टे परायणपदं विदुः’ इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ तोतोर्ति । ‘तुर त्वरणे’ (जु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । तुरस्यायनम् । यत्तु—त्वरणम् । तुरणं वा । तूः तुरा आसमन्तादयनम्—इति खामिमुकुटोवाहुतुः । तत्र । अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदान्तत्वेन ‘बोहपधायाः-’ (८।२।७६) इति दीर्घप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् ‘साकल्यासङ्गवचनयोः’ ॥

यदृच्छा स्वैरिता

येति ॥ ऋच्छनम् । ऋच्छा । ‘ऋच्छ गत्यादौ’ (तु० प० से०) । ‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०४) इत्यप्रत्ययः । या ऋच्छा । ‘विशेषणम्-’ (२।१।५७) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ त्वेनेरितुं शीलमस्य । ‘सुप्यजातौ-’ (३।२।७८) इति णिनिः । स्वैरिणो भावः । ‘तस्य भावः-’ (५।१।११९) इति तल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘स्वातन्त्र्यस्य’ ॥

हेतुशून्या त्वास्था विलक्षणम् ॥ २ ॥

हयिति ॥ हेतुना कारणेन शून्या आस्था स्थितिः ॥*॥ विगतं लक्षणमालोचनं यत्र । ‘विलक्षणं मतं स्थानं यद्भवेन्निष्प्रयोजनम्’ इति भागुरिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘हेतुशून्यास्थायाः’ ॥

१—‘रत्नपारायणं नाम लङ्केयं मम मैथिली’ इति भट्टिः—इति मुकुटः । २—यथाक्रमं साकल्यवचने पारायणम् । ‘आसङ्गवचने परायणम्’ इति मुकुटग्रन्थतः ‘तुरायणं’ शब्दस्य तत्रोल्लेखाभावध्वननेन तन्नामलेखनमसंगतमेव । अत एव पीयूषव्याख्यायामपि—क्वचित्परायणस्थाने तुरायणम् इतीच्छन्ति । अजहल्लिङ्गं । ‘अथ मोहपरायणा सती इति दर्शनात्त्रिपु, इति कश्चिद्—इत्युक्तम् ।

शमथस्तु शमः शान्तिः

शेति ॥ शमनम् । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'शमादिभ्योऽथच्' ॥ (१) ॥*॥ 'भावे' (३।३।१८) इति घञ् । 'नोदातोपदेश-' (७।४।३३) इति वृद्धभावाः ॥ (२) ॥*॥ 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।११५) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कामक्रोधाद्यभावस्य' ॥

दान्तिस्तु दमथो दमः ।

देति ॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । (पूर्ववत्प्रक्रिया) ॥ त्रीणि 'तपःक्लेशसहनस्य' ॥

अवदानं कर्मवृत्तम्

अवेति ॥ 'दैप शोधने' (भ्वा० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११४) ॥*॥ क्वचित् 'अपदानम्' इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ वर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । कर्मणः कर्मणि वा वृत्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रशस्तकर्मणः' ॥

काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

केति ॥ कामोऽस्ति यत्र । 'अन्यत्रापि-' (वा० ५।२।१२०) इति यप् ।—हिमादित्वाद्यप्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) काम्येनेच्छया, काम्यस्य वरस्त्रीहस्तश्चादेर्वा, दानम् ॥ (१) ॥*॥ प्रत्रियते । 'वृञ् वरणे' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) । 'प्रवारणं महादानम्' इति त्रिकाण्डशेषः । ('प्रवारणं निषेधे स्यात्काम्यदाने च न द्वयोः' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काम्यदानस्य' ॥

वशक्रिया संवैननम्

वेति ॥ वशस्य करणम् । 'कृञः श च' (३।३।१००) ॥ (१) ॥*॥ संपूर्णः 'वनु याचने' (त० आ० से०) इति वशीकरणार्थः ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वशीकरणस्य' ॥

मूलकर्म तु कार्मणम् ।

म्विति ॥ ओषध्यादिमूलेन कर्म ॥ (१) ॥*॥ कर्मैव । 'तद्युक्तात्कर्मणोऽण्' (५।४।३६) । ('कार्मणं मन्त्रतन्त्रादियोजने कर्मठेऽपि च' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ओषधीनां मूलैश्चाटनादिकर्मणः' 'कामेण' इति ख्यातस्य ॥

१—इदं तु सूत्रं नोपलभ्यते । सिद्धान्तकौमुद्यामपि 'शीङ्शपि-' (उ० ३।१।१३) इति सूत्रव्याख्यायाम्—बाहुलकाच्छमिदमिभ्याम्—इत्युक्तम् ॥ २—'प्रवारणम्' दन्तोष्ठयमध्यम् । 'प्रचारणम्' चवर्गायमध्यं वा—इति पीयूषाख्यव्याख्या । ३—'संवदनम्' तृतीयस्तवर्गपञ्चमः 'संवपनम्' पवर्गाच्च, इत्येके । 'संवदनम्' तवर्गतृतीयः, इत्यपरे । 'जयश्रियः संवक्त्रं यतस्तत्' इति मणो रघुवंशः—इति मुकुटपीयूषे ।

विधूननं विधुवनम्

वीति ॥ 'धूञ् कम्पने' चुरादिः । 'धूञ्प्रीयोः-' (वा० ७।३।३७) इति जुक् । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । 'गाङ्कुटादिभ्यः-' (१।२।११) इति क्तिवाहुणाभावात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कम्पनस्य' ॥

तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

तेति ॥ 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रीञ् तर्पणे' (क्या० उ० अ०) । स्वाश्रयन्तावुक् (वा० ७।३।३७) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रीणनस्य' ॥

पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तवारणमित्यपि ।

पेति ॥ पर्यापनं पर्याप्नोतिस्त्राणार्थः । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ हस्तेन हस्तस्य वा वारणम् ॥*॥ क्वचित् 'हस्त धारणम्' इति पाठः । प्रहारोद्यतस्य हस्तस्य धारणं रोधः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मारणोद्यतनिवारणस्य' ॥

सेवनं सीवनं स्यूतिः

सयिति ॥ 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) वा दीर्घः ।—छिविसिष्योर्वा दीर्घः—इति स्वामी ।—'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः—इति मुकुटः । तत्र । 'वचनाभावात् । पूर्वपदत्वाभावाच्च ॥ (२) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) । 'च्युः-' इति पाठस्तु न्याय्यः ॥*॥ त्रीणि 'सूचीक्रियायाः' ॥

विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥

वीति ॥ विदरणम् । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यत्तु—'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'दृङ् आदरे' (तु० आ० अ०) इति ह्रस्वस्यैव ग्रहणात् । 'दृ विदारणे' इत्यस्य स्वयमुपन्यस्तत्वात् ॥ (१) ॥*॥ 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) कुटादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'भिदिर् विदारणे' (ह० उ० अ०) भिदाद्यङ् (३।३।१०६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'द्विधाभावस्य' ॥

आक्रोशनमभीषङ्गः

आक्रविति ॥ 'कुश आह्वने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'वञ् सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शापस्य' ॥

१—इदमसंगतम् । गो परे तु विधानेन प्यन्तावुको विधानाभावात् ॥

संवेदो वेदना न ना ।

समिति ॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'विद चेतनाख्याननिवासेषु' चुरादिः । 'ण्यास-' (३।३।१०७) इति युच् । यद्वा 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'घट्टिवन्दिविदिभ्यश्च' (वा० ३।३।१०७) इति 'युच्' । 'ल्युट् च' (३।३।११५) इति ल्युटि क्लीबत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुभवस्य' ॥

संमूर्च्छनमभिव्याप्तिः

समिति ॥ 'मुर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ अभिव्यापनम् । 'आप्लु व्याप्ति' (खा० प० अ०) । 'क्तिन्नावादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) इति क्तिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतोव्याप्तेः' ॥

याज्ञा भिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥

येति ॥ याचनम् । 'डुयाच याच्नायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ भिक्षणम् । 'भिक्ष याचने' (भ्वा० उ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ 'अर्थयाच्नायाम्' (चुरादिः से०) 'ण्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ 'अर्द गतौ याचने च' (भ्वा० प० से०) स्वार्थण्यन्तः । युच् (३।३।१०७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'याज्ञायाः' ॥

वर्धनं छेदने

वेति ॥ 'वर्ध छेदनपूरणयोः' (चु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । 'वर्धनं छेदने वृद्धौ' इति दन्तोष्ठादावजयः ॥ (१) ॥*॥ 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्तनस्य' ॥

अथ द्वे आनन्दनसभाजने ।

आप्रच्छन्नम्

अथेति ॥ 'दुनदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ 'आमन्नणम्' इति कचित्पाठः । तत्र 'मन्नि गुप्तभाषणे' (चु० आ० से०) ॥ (१) ॥*॥ 'सभाज प्रीतिदर्शनयोः' (चु० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'प्रच्छ झीप्सायाम्' (तु० प० अ०) । आहपूर्वः प्रच्छिरानन्दनार्थः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आलिङ्गनकुशलप्रश्नादिनानन्दनस्य' ॥

अथान्नायः संप्रदायः

अथेति ॥ आप्रानम् । 'न्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'आतः-' (७।३।३३) इति युक् ॥ (१) ॥*॥ संप्रदानम् । 'दाञ्' (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।

१८) । युक् (७।३।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे गुरुपरम्परागतसदुपदेशस्य' ॥

क्षये क्षिया ॥ ७ ॥

क्षेति ॥ क्षयणम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'ए-रच्' (३।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ 'क्षीप् हिंसायाम्' (क्या० प० अ०) । 'षिद्धिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपचयस्य' ॥

ग्रहे ग्राहः

ग्रेति ॥ ग्रहणम् । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'ग्रहवृट्-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थण्यन्तादन् (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रहणस्य' ॥

वशः कान्तौ

वेति ॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) 'वशिरण्योः-' (वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'आयादयः-' (३।१।३१) इति णिङभावे क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इच्छायाः' ॥

रक्षणस्त्राणे

रेति ॥ 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्षणस्य' ॥

रणः कणे ।

रेति ॥ रणनम् । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'वशिरण्योः' (वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ कणनम् । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कणो वीणायाम्' (३।३।६५) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शब्दकरणस्य' ॥

व्यधो वेधे

व्येति ॥ व्यधनम् । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'व्यधजपोः-' (३।३।६१) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ वेधनम् । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेधनस्य' ॥

पचा पाके

पेति ॥ पचनम् । 'डु पचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । षित्वाद्ङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) द्वे ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पचनस्य' ॥

हवो हूतो

हेति ॥ ह्वानम् । 'ह्वेन् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावेऽनुपसर्गस्य' (३।३।७५) इत्यप्, संप्रसारणं च ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आह्वानस्य' ॥

१—मुकुटेन तु '—प्रीतिसेवनयोः' इति पाठो धृतः । स्वामिना तु—'प्रीतिदर्शने' इति पाठोऽङ्गीकृतः ।

वरो वृत्तौ ॥ ८ ॥

वेति ॥ वरणम् । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) । 'ग्रह-
वृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । 'तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स
वरो मतः' ॥ (१) ॥*॥ किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'वेष्टनसंभवक्त्योः' ॥

ओषः प्लोषे

ओष इति ॥ ओषणम् 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०)
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ ओषणम् । 'षष्ठ दाहे' ।
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'दाहस्य' ॥

नयो नाये

नेति ॥ नयनम् । 'णय गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । यद्वा 'णीञ्' (भ्वा०
उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'कचिदपवादविषयेऽन्यु-
त्सर्गोऽभिनिविशते' ॥ (१) ॥*॥ 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'धिणीमुवो-' (३।३।२४) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'नीतेः' ॥

ज्यानिर्जीणौ

ज्येति ॥ ज्यानम् । 'ज्या वयोहानौ' (ऋया० प० अ०) ।
'ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः' (वा० ३।३।९५) ॥ (१) ॥*॥
जरणम् । 'जृष् वयोहानौ' (दि० प० से०) । क्तिन् (३।३।
९४) । 'ऋत्वादिभ्यः क्तिनिष्ठावद्वाच्यः' (वा० ८।२।४४) ।
'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नलम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'जीर्णत्वस्य' ॥

भ्रमो भ्रमौ ।

भ्रेति ॥ भ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'नोदातोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति
वृद्धभावः ।—मिच्चाद्वस्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । णि-
च्यस्य प्रवृत्तेः ॥ (१) ॥*॥ 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भ्रमणस्य' ॥

स्फातिवृद्धौ

स्फेति ॥ 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । किन्
(३।३।९४) 'स्फातिवृद्धिः प्रसारो ना' इति बोपाहितः ॥
(१) ॥*॥ वर्धनम् । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । किन्
(३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्धेः' ॥

प्रथा ख्यातौ

प्रेति ॥ प्रथनम् । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) ।
मिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ ख्यानम् । 'ख्या प्रक-

थने' (अ० प० अ०) । चक्षिणदेशो वा । किन् (३।३।९४)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ख्यातेः' ॥

स्पृष्टिः पृक्तौ

स्पृति ॥ स्पर्शनम् । 'स्पृश संस्पृशे' (तु० प० अ०) ।
किन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ पर्वनम् । 'पृची संपके' ।
(तु० प० से०) । किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्प-
र्शनस्य' ॥

स्नवः स्नवे ॥ ९ ॥

स्नेति ॥ स्नवनम् । 'ष्णु प्रस्नवणे' (अ० प० से०) । 'ऋ-
दोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रस्नवणस्य' ॥

विधा समृद्धौ

वयिति ॥ विधानम् । 'धाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आ-
तश्च-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'विधा गजान्ने ऋद्धौ च'
(इति मेदिनी) ॥*॥ कचित् 'एधा' इति पाठः । 'एध वृद्धौ'
(भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यङ् ॥ (१)
॥*॥ समर्थनम् । 'ऋधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । किन्
(३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धनसंपत्तेः' ॥

स्फुरणे स्फुरणा

स्फिष्वति ॥ 'स्फुर स्फुरणे संचलने च' कुटादिः । ल्युट्
(३।३।११५) । 'धातुपाठे' अदुपधपाठे 'स्फुरणम्' अपि ॥
(१) ॥*॥ स्थाय्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) संज्ञापूर्वकत्वान्न
गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्फुरणस्य' ॥

प्रमितौ प्रमा ।

प्रेति ॥ प्रमाणम् । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (खा० उ० अ०)
किन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'माङ् माने' (दि० आ०
अ०) । 'आतश्चो-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रमाज्ञानस्य' ॥

प्रसूतिः प्रसवे

प्रेति ॥ प्रसवनम् । 'धूङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) ।
किन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥
(२) ॥*॥ 'धू प्रेरणे' (तु० प० से०) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रसवनस्य प्रेरणस्य वा' ॥

श्रयोते प्राधारः

श्रयिविति ॥ श्र्योतनम् । 'श्र्युतिर् क्षरणे' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रघरणम् । 'घृ
क्षरणदीप्त्योः' (जु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ।
'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'क्षरणस्य' ॥

ह्रमथः ह्रमे ॥ १० ॥

ह्रेति ॥ ह्रमनम् । 'ह्रमु ग्लानौ' (दि० प० से०) ।

१—इदमसंगतम् । मिदादिभ्येतत्पाठस्याभावात् । 'घटादयः
षितः' (भ्वा० ग० सू०) इति भित्वादेव सिद्धे तत्पाठकल्पनस्याप्य-
नुचितत्वात् ॥

‘शमादिभ्योऽथच्’ ॥ (१) ॥*॥ घञि (३।३।१८) ‘नोदात्तो-
पदेश-’ (७।३।३४) इति वृद्धिर्न ।—मिच्वाङ्गस्त्वम्—इति
मुकुटस्तु चिन्त्यः । मितां णौ ह्रस्वविधानात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘ग्लानेः’ ॥

उत्कर्षोऽतिशये

उत्कर्षणम् । ‘कृष विलेखने’ (भ्वा० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयनम् । शीङः ‘एरच्’ (३।
३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘उत्कर्षस्य’ ॥

संधिः श्लेषे

संधानम् । धावः ‘उपसर्गे घोः किः’ (३।३।९२) ॥ (१)
॥*॥ श्लेषणम् । ‘श्लिष आलिङ्गने’ (दि० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संधानस्य’ ॥

विषय आशये ।

विसयनम् । ‘षिञ् बन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । ‘एरच्’
(३।३।५६) ‘परिनिविभ्यः सेव-’ (८।३।७०) इति घः ।
यत्तु—वध्यन्तेऽत्र, इति ‘पुंसि-’ (३।३।११८) इति घः ।
वितीयते विसिनोति वात्र—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । भाव-
प्रत्ययानामेव पूर्वापरयोर्दर्शनेनाधिकरणार्थस्यानौचित्यात् ।
ल्युट्प्रसङ्गाच्च । वध्यन्तेऽत्र । ‘पुंसि-’ इति ‘घः’ इत्यस्यानुप-
योगाच्च ॥ (१) ॥*॥ शीङः ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥*॥
‘आश्रयः’ इति पाठे ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘आश्रयस्य’ ॥

क्षिपायां क्षेपणम्

क्षेपणम् । ‘क्षिप प्रेरणे’ (तु० उ० अ०) । भिदाद्यङ् (३।
३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘प्रेरणस्य’ ॥

गीर्णिर्गिरौ

गिलनम् । ‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) । क्तिन् (३।३।
९४) । ‘श्रुत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत्’ (वा० ८।२।४४) ॥ (१)
॥*॥ ‘इकृष्यादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) ।—साहचर्यात्स्त्री-
त्वम्—इति मुकुटचिन्त्यः । ‘त्रियाम्’ इत्यधिकारात् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘गिलनस्य’ ॥

गुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥

‘गुरी उद्यमे’ (तु० प० से०) कुटादिः । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (१) ॥*॥ उद्यमनम् । ‘यम उपरमे’ (भ्वा० प०
से०) घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘भाराद्युद्यमनस्य’ ॥

उन्नाय उन्नये

उन्नयनम् । ‘अवोदोनियः’ (३।३।२६) इति घञ् ॥ (१)
॥*॥ ‘क्वचिदपवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते’ इत्यच् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘उन्नयनस्य’ ॥

श्रायः श्रयणे

श्रयणम् । ‘श्रिञ् सेवयाम्’ (भ्वा० उ० से०) । ‘श्रिणी
भुवो-’ (३।३।२४) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥ द्वे ‘सेवायाः’ ॥

जयने जयः ।

‘जि जये’ (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(१) ॥*॥ ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘जयस्य’ ॥

निगादो निगदे

निगदनम् । ‘गद व्यक्तायां वाचि’ (भ्वा० प० से०) ।
नौ गद-’ (३।३।६४) इत्यप् वा ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।
१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गदनस्य’ ॥

मादो मदे

मदनम् । ‘मदी हर्षे’ (दि० प० से०) । ‘मदोऽनुप-’
(३।३।६७) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ ‘सध मादस्थयोः-’ (६।३।
९६) इति निर्देशात् ‘क्वचिदपवादः-’ इति न्यायाद्वा घञ्
(३।३।१८) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘हर्षस्य’ ॥

उद्वेग उद्वेगे ॥ १२ ॥

उद्वेजनम् । ‘ओविजी भयचलनयोः’ (तु० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उद्वमणम् । ‘भ्रमु अनवस्थाने’
(दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । ‘नोदात्तोप-’ (७।३।
३४) इति न वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘उद्वेजनस्य’ ॥

विमर्दनं परिमले

‘मृद क्षोदे’ (क्या० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(१) ॥*॥ परिमलनम् । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘कुङ्कुमादिमर्दनस्य’ ॥

अभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।

अभ्युपपदनम् । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । क्तिन्
(३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ अनुग्रहणम् । ‘ग्रह उपादाने’
(क्या० उ० से०) । ‘ग्रहवृद्ध-’ (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘हितसंपादनाहितनिवारणप्रवृत्तेः’ ॥

निग्रहस्तु निरोधः स्यात्

निग्रहणम् । अप् (२।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ निरोधनम् ।
‘रुधिर् आवरणे’ (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘निरोधस्य’ ॥

१—‘विग्रहस्तु विरोधः-’ इति पाठः—इति स्वामी ।

१—दैवादिकस्य दीर्घादि ‘गुरी’ धातोः ‘गूरणम्’ इति स्वामी—
इति मुकुटः ।—चुरादेः ‘गोरणम्’ अपि—इति स्वामी । पीयू-
षव्याख्यायामपि—गुरणं ह्रस्वादि । गूरणं दीर्घादीत्येके । गोरणमि-
त्यपरे—इति प्रकटितम् ॥

अभियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥

अभियोजनम् । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अभिग्रहणम् । अप् (३।३।५८) 'अनुग्रहोऽभिग्रहणेऽप्यभियोगे च गौरवे' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कलहाङ्गनस्य' ॥

मुष्टिबन्धस्तु संग्राहः

मुष्टेर्वन्धः ॥ (१) ॥*॥ संग्रहणम् । 'समि मुष्टौ' (३।३।३६) इति प्रहेर्घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुष्टिबन्धनस्य' ॥

डिम्बे डमरविप्लवौ ।

डिम्बनम् । 'डि विनोदे' () । घञ् (३।३।१८) । 'दीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ० अ०) । डयन् विद्रवः डिम्बम् । उणादिनिपातः—इति मुकुटस्तु निर्मूलः । 'भयध्वनौ पुष्कसेऽपि डिम्बः श्लिहनि विप्लवे' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ 'डम' इति शब्दस्य राणम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्वयर्थे कः ॥ (२) ॥*॥ विप्लवनम् 'मुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धाडकलुण्ठनादेः' । अशन्नकलहस्य—इति स्वामी ॥

वन्धनं प्रसितिश्चारः

'वन्ध वन्धने' । (क्र्या० प० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ प्रसयनम् । 'पिञ् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'किन्' (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ चरणम् । 'चंर गतौ' (भ्वा० प० से०) । अनेकार्थत्वाद्बन्धने । घञ् (३।३।१८) । 'बन्धापसर्पयोश्चारः' इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वन्धनस्य' । मुकुटस्तु—वन्धनसाधनरज्जुनिगडादेः—इत्याह । तन्न । भावप्रकरणात् । स्वामी तु 'चार' स्थाने 'स्वारम्' पठित्वा स्वारादीनां चतुर्णां पर्यायतामाह । खरति । 'सृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) प्रहायण् (५।४।३८) ॥

स्पर्शः स्पष्टोपतप्तरि ॥ १४ ॥

स्पृशति । 'स्पृश बाधनस्पर्शनयोः' (चु० आ० से०) । 'पदरुज्—' (३।३।१६) इत्यत्र 'स्पृश उपतापे' (वार्ति०) इति कर्तरि घञ् ॥*॥ ('स्पृश') इति रेफहीनपाठे तु स्यात् स्पर्श-बाधनयोः' (भ्वा० उ० से०) इति धातोरच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ स्पृशति । वृच् (३।३।१३३) । 'अनुदात्तस्य च—' (६।१।४९) इत्यमागमः ॥ (२) ॥*॥ उपतपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । वृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥*॥ यद्वा खरस्पर्शयोर्भावे घञ् । स्पष्टोपतप्त्रोर्भावे 'कृल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इति वृच् । भावप्रकरणानुरोधात् ॥*॥ त्रीणि 'संतप्तस्य' 'संतापस्य वा' ॥

निकारो विप्रकारः स्यात्

निकृष्टीकरणम् । कृजो घञ् (३।३।१८) । 'निकारः स्यात्प-

रिमवे धान्यस्योत्क्षेपणेऽपि च' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ विप्रकरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपकारस्य' ॥

आकारस्त्वङ्ग इङ्गितम् ।

आकरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ इङ्गनम् । 'इंगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ क्तः (३।३।११४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अभिप्रायानुरूपचेष्टायाः' ॥

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥

परिणमनम् । 'णम प्रह्ववे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विकरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ विकरणम् । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (३) ॥*॥ 'कृजः श च' (३।३।१००) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रकृतेरन्यथाभावस्य' । द्वयोः साम्यं स्त्रीत्वात् ॥

अपहारस्त्वपचयः

अपहरणम् । 'हृज् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अपचयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपहरणस्य' ॥

समाहारः समुचयः ।

समाहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ समुचयनम् । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राशीकरणस्य' ॥

प्रत्याहार उपादानम्

प्रत्याहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपादानो ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वविषयेभ्य इन्द्रियपरावर्तनस्य' ॥

विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥

विहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ परिक्रमणम् । 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् । 'नोदातोपदेश—' (७।३।३४) इति वृद्धिर्नि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रीडार्थसंचरणस्य' ॥

अभिहारोऽभिग्रहणम्

अभिहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अभिग्रहेत्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आमिमुख्येन ग्रहणस्य' ॥

निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् ।

निर्हरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अभ्यवकृषे-त्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शस्त्रादेर्युक्त्या निःसारणस्य' ॥

अनुहारोऽनुकारः स्यात्

अनुहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अनुकरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सदृशकरणस्य' ॥

अर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥

व्ययनम् । 'व्यय वित्तसमुत्सर्गं' (चु० उ० से०) अदन्तः । घञ् (३।३।१८) । 'एरच्' (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्रव्यापगमस्य' ॥

प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्

प्रवहणम् । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रवर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविच्छेदेन जलादिप्रवृत्तेः' ॥

प्रवहो गमनं वहिः ।

प्रकृष्टो वहः । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति साधुः । 'प्रवहस्तु वहिर्यात्रामातरिश्चप्रभेदयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वहिर्यात्रायाः' ॥

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥

वियमनम् । 'यमः समुपनिविष्टु च' (३।३।६३) इत्यव वा । चादनुपसर्गेऽप्यव वा । पक्षे घञ् । षट् संयमनस्य । स्वामी तु—द्वे विविधयमनस्य द्वे 'उपरतिमात्रस्य' । द्वे संयमनस्य—इत्याह ॥

हिंसाकर्माभिचारः स्यात्

हिंसाफलं कर्म । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ अभिचरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भारणादिक्रियायाः' ॥

जागर्या जागरा द्वयोः ।

जागरणम् । 'जागर्तोरकारो वा' (वा० ३।३।१०१) । पक्षे (शे) यक् (३।१।६६) । 'जाग्रोऽवि-' (७।३।८५) इति गुणः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ भावे घञि पुंस्ति ॥*॥ द्वे 'जागरणस्य' ॥

विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः

विहननम् 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ अन्तर्मध्ये, अन्तरस्य व्यवधानस्य वायनम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) वा । घञ् (३।३।५८) । अच् (३।२।५६) वा ॥ (२) ॥*॥ प्रत्यूहनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विघ्नस्य' ॥

स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

उपहन्यते । उपहननम्, वा । 'उपघ्न आश्रये' (३।३।८५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अन्तिके आश्रीयते, आश्रयणं वा । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संनिहिताश्रयस्य आश्रयणस्य वा' ॥

१—गुणात्परत्वाद्विडादेशे 'जाग्रिया' इति धातुपारायणम् ॥ क्तिनि (३।३।९४) 'जागर्ति' अपीति ध्रुमूतिः—इति मुकुटः ॥

निर्वेश उपभोगः स्यात्

निर्वेशनम् । विशतेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपभोजनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उपभोगस्य' ॥

परिसर्पः परिक्रिया ।

समन्तात्सर्पणम् । 'सृष्टु गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् ॥ (१) ॥*॥ परिकरणम् । 'कृजः श च' (३।३।१००) । 'रिङ् शयग्लिङ्शु' (७।४।२८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परिजनादिना वेष्टनस्य' ॥

विधुरं तु प्रविश्लेषः

विगता धूः कार्यभारः । 'ऋक्पूर्-' (५।४।७४) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ प्रविश्लेषणम् । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'वैकल्येऽपि च विश्लेषे विधुरं विकले त्रिषु' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विश्लेषस्य' ॥

अभिप्रायश्छन्द आशयः ॥ २० ॥

अभिप्रयणम् । 'प्रीच् तर्पणे' (क्या० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ छन्दनम् । 'छदि संवरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ आशयनम् । 'शीङ्' (अ० आ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अभिप्रायस्य' ॥

संक्षेपणं समसनम्

संक्षिपेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संक्षेपस्य' ॥

पर्यवस्था विरोधनम् ।

पर्यवस्थानम् । 'आतश्चो-' (३।३।१०६) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विरोधस्य' ॥

परिसर्या परीसारः

परिसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'परिचर्या-परिसर्या-' (वा० ३।३।१०१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतो गमनस्य' ॥

स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥

आसनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । ण्यत् (३।१।११३) ॥ (१) ॥*॥ 'ण्यस-' (३।३।१०६) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ स्थानम् । 'घ्रा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्थागा-' (३।३।९५) इति क्तिन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आसनस्य' ॥

विस्तारो विप्रहो व्यासः

विस्तारणम् । 'स्तृच् आच्छादने' (क्या० उ० से०) ।

‘प्रथने वावशब्दे’ (३।३।३३) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ विग्रहणम् । ‘ग्रहवृद्ध-’ (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ व्यसनम् । ‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘विस्तारस्य’ ॥

स च शब्दस्य विस्तरः ।

सः व्यासः । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘शब्दविस्तरस्य’ ॥

स्यान्मर्दनं संवहनम्

‘मृद क्षोदे’ (क्र्या० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ ‘वह प्रापणे’ (भ्वा० उ० अ०) । स्थाश्च्यन्ता-ल्युट् (३।३।११५) ।—‘वाहनमाहितात्’ (८।४।८) इति निपातनादीर्घः—इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पादमर्दनादेः’ ॥

विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥

विनशनम् । ‘णश अदर्शने’ (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ दर्शनस्य भावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘तिरोधानस्य’ ॥

संस्तवः स्यात्परिचयः

संस्तवनम् । ‘ष्टुञ् स्तुतौ’ (अ० उ० अ०) । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ सन्मताच्चयनम् । ‘चिञ् चयने’ (खा० उ० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘परिचयस्य’ ॥

प्रसरस्तु विसर्पणम् ।

प्रसरणम् । ‘स्रु गतौ’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादप् ॥ (१) ॥*॥ ‘स्रुप्लु गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘व्रणादिविसरणस्य’ ॥

नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्

निवचनम् । घञ् (३।३।१८) ‘उपसर्गस्य-’ (६।२।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ प्रयमणम् । यमेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘धान्यसंचयस्य, क्रयादरस्य वा’ ॥

संनिधिः संनिकर्षणम् ॥ २३ ॥

संनिधानम् । धात्वः ‘उपसर्गे घोः किः’ (३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ कृषेर्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संनिधानस्य’ ॥

लवोऽमिलावो लवने

लवनम् । ‘लञ् छेदने’ (क्र्या० उ० से०) । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ ‘निरभ्योः पूवोः’ (३।३।५८)

इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘छेदनस्य’ ॥

निष्पावः पवने पवः ।

निष्पवनम् । घञ् (३।३।२८) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ अप् (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘धान्यादीनां बहुलीकरणस्य’ ॥

प्रस्तावः स्यादवसरः

प्रस्तवनम् । ‘ष्टुञ् स्तुतौ’ (अ० प० अ०) । ‘प्रे द्रुस्तुसुवः’ (३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अवसरणम् । ‘स्रु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) बाहुलकादप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रसङ्गस्य’ ॥

वसनः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

वसनम् । ‘वसी उदेने’ (दि० प० से०) । अरन् बाहुलकादौणादिकः । वसेर्द्रादित्वाद् न—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ ‘तसरः’ इति पाठे ‘तन्युविभ्यां कसरन्’ (उ० ३।७५) ॥ (१) ॥*॥ द्वे ‘सूत्रस्य वेष्टनक्रियायाः’ ॥

प्रजनः स्यादुपसरः

प्रजननम् । ‘जनी’ (दि० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ‘जनिवध्योः-’ (७।३।३५) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ उपसरणम् । ‘स्रु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘प्रजने सतैः’ (३।३।७१) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रथमगर्भग्रहणस्य’ ॥

प्रथयप्रणयौ समौ ।

प्रथयणम् । ‘थिञ्’ (भ्वा० उ० से०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥*॥ ‘प्रसर’ इति पाठे सरतेर्बाहुलकादप् । ‘प्रसरः प्रणये वेगे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रणयनम् । ‘णीञ्’ (भ्वा० उ० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रीत्या प्रार्थनस्य’ ॥

धीशक्तिर्निष्क्रमः

धियः शक्तिः । साष्टधा—‘शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहौ च विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः’ ॥ (१) ॥*॥ निष्क्रमणम् । ‘क्रम पादविक्षेपे’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । ‘नोदातोप-’ (७।३।३४) इति वृद्धिर्न । ‘निष्क्रमो निर्गमे ख्यातो बुद्धिसंपदि निष्क्रमः’ इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘बुद्धिसामर्थ्यस्य’ ॥

अस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥

संक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । ‘नोदातोप-’ (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ संचरणम् । ‘चर गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘पुंसि-’ (३।३।११८) इति घः । दुर्गस्य संचरः ॥*॥ घञि तु ‘संचारः’ । ‘संचारो निर्गमो भ्रमाश्रुपथः’ इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘दुर्गप्रवेशनक्रियायाः’ ॥

१—‘संवहनम्’—इत्यपपाठः । ‘संभोगान्ते सममुपचितौ हस्तसंवाहनानाम्’ इति मेघदूतः—इति मुकुटपीयूषौ । २—संनिधिं च ‘संनिधिं समीपमुपकण्ठम्’ इति बोपालितः—इति मुकुटः ॥

प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः

प्रत्युत्क्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रयोजनम् । 'युजियोगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । प्रयोगोऽर्थो यस्य ॥*॥ 'प्रयुद्धार्थः' इति पाठे प्रकृष्टं युद्धमर्थोऽस्य । 'प्रत्युत्क्रमः प्रयुद्धार्थः' इति भागुरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्मारम्भे प्रथमप्रयोगस्य' ॥

प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ।**स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः**

प्रक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपक्रमणम् ॥ (२) ॥*॥ आभिमुख्येनादानम् ॥ (३) ॥*॥ उद्धननम् । 'हन्' (अ० प० अ०) घञ् (३।३।१८) । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२) ॥ (४) ॥*॥ आरम्भणम् । 'रभ रामस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'रधिजभोरचि' (७।२।६१) इति नुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'आरम्भस्य' । (आद्यौ प्रथमारम्भस्य । त्रीणि आरम्भमात्रस्य—इत्यन्ये) ॥

संभ्रमस्त्वरा ॥ २६ ॥

संभ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोप-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ त्वरणम् । 'जिल्लरा संभ्रमे' (भ्वा० आ० से०) । 'घटादयः पितः' (भ्वा० ग०) इति पित्वातिदेशादङ् (३।३।१०४) । 'आवेगस्तु त्वरा त्वरिः' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'त्वरायाः' ॥

प्रतिबन्धः प्रतिष्ठम्भः

प्रतिबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिष्ठम्भनम् । 'ष्ठम्भु रोधे' (सौत्रः) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ 'विष्कम्भः प्रतिबन्धो वियोगः' इति वोपालितः ॥*॥ द्वे 'रोधस्य' ॥

अवनायस्तु निपातनम् ।

अवनयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अवोदोनियः' (३।३।२६) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पतेः स्वार्थण्यन्ताल्लुट् (३।३।११५) ॥*॥ 'नियतनम्' इति पाठे 'यत निकारोपस्कारयोः' (चु० उ० से०) घातुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अघोनयनस्य' ॥

उपलम्भस्त्वनुभवः

उपलम्भनम् । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गात्खल्वजोः' (७।१।६७) इति नुम् ॥ (१) ॥*॥ अनुभवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुभवस्य' ॥

१ इदमसंगतम् । उक्तसूत्रे रभेरग्रहणात् ॥ तस्मात् 'रभेरञ्छलिटोः' (७।१।६४) इत्यनेन नुम् वक्तव्यः ॥

समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

समालम्भनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुङ्कुमादिनोपलेपस्य' ॥

विप्रलम्भो विप्रयोगः

विप्रलब्धिः । लभेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विप्रयोजनम् 'युजिर् योगे' (स्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रागिणोर्वियोजनस्य' ॥

विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ।

विलब्धिः । लभेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दानस्य' ॥

विश्रावस्तु प्रविख्यातिः

विश्रवणम् । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । 'वौ क्षुश्रुवः' इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ प्रविख्यानम् । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिप्रसिद्धेः' ॥

अवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

अवेक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्य् ॥ (१) ॥*॥ प्रतिजागरणम् । 'जागृ' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'जाग्रोऽचिण्ण-' (७।३।८५) इति गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अवेक्षणस्य' ॥

निपाठनिपटौ पाठे

निपठनम् । 'पाठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'नौ गदनद-' (३।३।६४) इत्य् वा पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (१-३) ॥*॥ त्रीणि 'पठनस्य' ॥

तेमस्तेमौ समुन्दने ।

तेमनम् । स्तेमनम् । 'तिम छिम आर्दीभावे' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आर्दीभावस्य' ॥

आदीनवास्त्वौ क्लेशे

आदानम् । 'दीङ् क्षये' (दि० आ० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । 'खादय ओदितः' (दि० ग०) । 'ओदितश्च' (८।२।४४) इति नलम् । आदीनस्य वानम् । 'घवर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इति बाहुलकाद्वातेः कः ॥ (१) ॥*॥ आस्रवणम् । 'लु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ क्लेशनम् । 'क्लिश्न विवाधने' (क्या० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्लेशस्य' ॥

मेलके सङ्गसंगमौ ॥ २९ ॥

मेलनम् । 'मिल संश्लेषे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।

१८) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ सज्जनम् ।
‘षञ्ज सङ्गे’ (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।५८) ॥ (२)
॥*॥ संगमनम् । ‘ग्रहंष्ट-’ (३।३।५८) इत्यप् । ‘ना मेलः
संगमो ना वा’ इत्यमरमाला ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘संगमस्य’ ॥
संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ।

सम्यक् विविधमीक्षणम् । ‘ईक्ष दर्शने’ (भ्वा० आ०
से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ ‘चिञ् चयने’
(स्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ ‘मार्ग
अन्वेषणे’ (तु० उ० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥
‘मृग अन्वेषणे’ (तु० आ० से०) अदन्तः । ‘ण्यास-’ (३।
३।१०७) इति युच् ॥ (४) ॥*॥ घञ् (३।३।५८) ॥ (५)
॥*॥ पञ्च ‘अन्वेषणस्य’ ॥

परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥

परिरम्भणम् । ‘रभ रामस्ये’ (भ्वा० आ० अ०) । घञ्
(३।३।५८) । ‘रभेरश्विलोः’ (७।१।६३) इति जुम् ॥ (१)
॥*॥ परिष्वज्जनम् । ‘ष्वज्ज परिष्वङ्गे’ (भ्वा० आ० अ०) ।
घञ् (३।३।५८) । ‘परिनिविभ्यः-’ (८।३।७०) इति षत्वम्
॥ (२) ॥*॥ संश्लेषणम् । ‘श्लिष आलिङ्गने’ (दि० प० अ०) ।
घञ् (३।३।५८) ॥ (३) ॥*॥ ‘गुहू संवरणे’ (भ्वा० उ०
से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘आलि-
ङ्गनस्य’ ॥

निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।

वर्णशब्दात् ‘सत्याप-’ (३।१।२५) इति णिच् । ल्युट्
(३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ ‘ध्यै चिन्तायाम्’ (भ्वा० प०
अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ ‘दृशिर् प्रेक्षणे’
(भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ ‘लोक दर्शने’ (भ्वा० आ०
से०) ॥ (४) ॥*॥ ‘ईक्ष दर्शने’ (भ्वा० आ० से०) ॥ (५)
॥*॥ पञ्च ‘वीक्षणस्य’ ॥

प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥

‘ख्या प्रकथने’ (अ० प० अ०) । चक्षिडादेशो वा ॥
(१) ॥*॥ ‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५)
॥ (२) ॥*॥ प्रत्यादेशनम् । ‘दिश अतिसर्जने’ (तु० प०
अ०) । घञ् (३।३।५८) ॥ (३) ॥*॥ निराकरणम् । कृञः
क्तिन् (३।३।९४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘निराकरणस्य’ ॥

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ।

उपशयनम् । विशयनम् । ‘व्युपयोः शेतेः पर्याये’ (३।
३।३९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ पर्यायेण शयनम् ।

१—‘अन्वीक्षणम्’ ‘अन्वेषणम्’ इत्येके पेटुः इति
स्वामी ॥ २—‘परिचर्यापरिसर्वामृगया’ (वा० ३।३।१०१)
इत्यादिना निपातनात् ‘मृगया’ इति मुकुटः ॥

पर्यायशयनमर्थो ययोस्तौ ॥*॥ द्वे ‘पर्यायेण प्रहरकादा-
वुपशयनस्य’ ॥

अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थके ॥ ३२ ॥

‘ऋतिः’ सौत्रः । ईयङ् (३।१।३१) अभावे ल्युट् (३।
३।११५) ॥ (१) ॥*॥ ईयङ्पक्षे ‘अप्रत्ययात्’ (३।३।१०२)
॥ (२) ॥*॥ ‘हृणीङ्’ कण्ठादिः । यक् (३।१।२७) । ‘अ
प्रत्ययात्’ (३।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ ‘मोहो धीज्या जु-
गुप्सा च हृणीया हृणीया घृणा’ इति वाचस्पतिः ॥*॥
चत्वारि ‘जुगुप्सनस्य’ ॥

स्याद्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ।

व्यत्यसनम् । ‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) घञ् (३।३।
५८) ॥ (१) ॥*॥ विपर्यसनम् । घञ् (३।३।५८) ॥ (२)
॥*॥ व्यत्ययनम् । ‘इण्’ (अ० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।
५६) ॥ (३) ॥*॥ विपर्यसनम् । ‘इण्’ (अ० प० अ०)
‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘व्यतिक्रमस्य’ ॥

पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥

पर्ययणम् । ‘इण्’ । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥
अतिक्रमणम् । घञ् (३।३।५८) ॥ (२) ॥*॥ अतिपतनम् ।
‘पल्ल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।५८) ॥ (३)
॥*॥ उपात्ययनम् । ‘इण्’ । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि ‘अतिक्रमस्य’ ॥

प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ।

‘शासु अनुशिष्टौ’ (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५)
॥ (१) ॥*॥ एकं ‘भृत्यादिप्रेषणस्य’ ॥

स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥

समेत्य स्तुवन्त्यत्र । ‘ष्टुञ् स्तुतौ’ (अ० उ० अ०) ।
‘यज्ञे समि स्तुवः’ (३।३।३१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं
‘यज्ञे स्तावकद्विजावस्थानभूमेः’ ॥

निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्भनः ।

ऊर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् । ‘उद्भनोऽस्याधानम्’ (३।३।८०)
इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

स्तम्बग्रस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥

स्तम्बो हन्यते येन । ‘स्तम्बे क च’ (३।३।८३) इति
कापौ घनादेशश्च ॥*॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘तृणादि-
गुच्छोन्मूलनसाधनस्य’ ।—नीवारादिग्रहणार्थं कृतवंश-
पात्रस्य—इत्यन्ये ॥

आविधो विध्यते येन

आविध्यते येन । ‘व्यध ताडने’ (दि० प० अ०) । ‘घ-
अर्थे कः’ (वा० ३।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘अमरसू-
च्यादेः’ ‘वर्मा’ इति ख्यातस्य ॥

तत्र विष्वक्समे निघः ।

निर्यतं हन्यते । 'निघो निमित्तम्' (३।३।८७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'तुल्यारोहपरिणाहवृक्षादेः' ॥

उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थको ॥३६॥

उत्करणम् । निकरणम् । 'क विक्षेपे' । (तु० प० से०) 'कृ धान्ये' (३।३।३०) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धान्यानामूर्ध्वक्षेपणस्य' ॥

निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहा निगरणादिषु ।

निगरणम् । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) 'उच्योर्ग्रः' (३।३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्गरणम् । 'गृ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । 'उच्योः' (३।३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ विक्षवणम् । 'दृ क्षु शब्दे' (अ० प० से०) । 'वौ क्षु-श्रुवः' (३।३।२५) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्ग्रहणम् । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) । 'उदि ग्रहः' (३।३।३५) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ आदिना उद्गरणम्, विक्षवणम्, उद्ग्रहणम् ॥*॥ क्रमेणैकैकम् ॥

आरत्यवरतिविरतय उपरामे

आर्येयम् ॥ आरमणम् । 'रसु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ एवमवविभ्याम् ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ उपरमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'उपरमणस्य' ॥

अथास्त्रियां तु निष्ठेवः ॥ ३७ ॥

निष्ठयूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ।

'छिबु निरसने' (दि० प० से०) घञ् (३।३।१८) । यत्तु—'निष्ठीव्यति'—इति—विगृह्य—'पचाद्यच्'—इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । निष्ठयूत्यादिभिरेकत्वासंभवात् ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) । 'छिवि-षिव्योर्ल्युटि दीर्घो वा' इति खामी । षृषोदरादित्वाद्वा दीर्घः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मुखेन श्लेष्मनिरसनस्य' ॥

जवने जूतिः

'जुः' सौत्रो वेगे । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) । 'जुतियूति'—(३।३।९७) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेगस्य' ॥

सातिस्त्ववसाने स्यात्

'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'जुतियूति'—(३।३।९७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समापनस्य' ॥

अथ ज्वरे जूर्तिः ॥ ३८ ॥

ज्वरणम् । 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।

१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्व्युद्भवभावः ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) । 'ज्वरत्वर'—(६।४।२१) इत्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ज्वरणस्य' ॥

उदजस्तु पशुप्रेरणम्

उदजनम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'समुदोरजः पशुषु' (३।३।६९) इत्यप् । 'अघनपोः' इति पर्युदासाद्वीभावो न ॥ (१) ॥*॥ पशूनां प्रेरणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पशुप्रेरणस्य' ॥

अकरणिरित्यादयः शापे ।

अकरणम् । 'आक्रोशे नन्यनिः' (३।३।११२) ॥ (१) ॥*॥ आदिना अजननिः, अवग्राहः, निग्राहः । 'आक्रो-शोऽन्योर्ग्रहः' (३।३।४५) इति घञ् ॥*॥ एकम् 'आक्रो-शनस्य' ॥

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ॥ ३९ ॥

अपप्रत्ययान्तेभ्यः 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यर्थे 'गो-त्रोक्षोष्ट्र'—(४।२।३९) इति वुञ् ॥ (१) ॥*॥ आदिना 'गा-र्गकम्' 'दाक्षकम्' ॥

आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ।

अचेतसां वृन्दम् ॥*॥ अपूपानां समूहः । शाष्कुलीनां समूहः । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक' (४।२।४७) । आदिना सा-कुलम् ॥

माणवानां तु माणव्यम्

माणवानां समूहः । 'ब्राह्मणमाणव'—(४।२।४२) इतीयत् ॥

सहायानां सहायता ॥ ४० ॥

सहायानां समूहः । 'गजसहायाभ्याम्'—(वा० ४।२।४३) इति तल् ॥

हल्या हलानाम्

हलानां समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥

ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ।

ब्राह्मणानां वाडवानां समूहः । 'ब्राह्मण'—(४।२।४२) इति यत् ॥

द्वे पशुकानां पृष्ठानां पार्श्वे पृष्ठयमिति क्रमात् ४१

पार्श्वानां समूहः । 'पार्श्वो णस्' (वा० ४।२।४३) । 'सिति च' (१।४।१६) इति पदलान्तराभावः ॥ (१) ॥*॥ पृ-ष्ठानां समूहः । 'पृष्ठायन्' (वा० ४।२।४२) । यज्ञविषय इदं स्मरन्ति ॥

खलानां खलिनी खल्यापि

खलानां समूहः । 'इतित्रकव्यचक्ष' । (४।२।५१) इ-

तीनिः ॥ (१) ॥*॥ 'खलगोरथात्' (४।२।५०) इति यः ॥ (२) ॥*॥

अथ मानुष्यकं नृणाम् ।

मनुष्याणां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति घञ् । 'प्रकृत्याके राजन्य-' (वा० ६।४।१६३) इति य-लोपो न ॥

ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक् ४२

ग्रामाणां समूहः जनानां समूहः । 'ग्रामजन-' (४।२।४२) इति तल् ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥*॥ धूम्यानां पाश्यानां गल्यानां च समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥ गलो वृहत्काशः ॥ (१) ॥*॥

अपिसाहस्रकारीषचार्मणाथर्वणादिकम् ।

सहस्राणाम्, करीषाणाम्, चर्मणाम्, अथर्वणाम्, च समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । आदिना 'वार्मणम्' 'आङ्गारम्' ॥

इति संकीर्णार्थवर्गः ॥

संकीर्णार्थत्वं च घनादीनां कर्तृभिन्ने कारके भावे च विधानात्, उणादीनां भावकारकेषु विधानात्, भावे प्रायेण विग्रहो दर्शितः' कारकेषु तु यथासंभवमूह्यः ॥

इति संकीर्णवर्गविवरणम् ॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ।

भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥

अनेकार्थाः केचिदत्रैव वर्गे कान्ता आद्यो येषां खान्त-गान्तादीनां तेषु वर्गेषु कथिताः । यथा 'क' शब्दः । ये कान्तादयो येषु पर्यायेषु प्रचुरप्रयोगाः, ते तेषु कथिताः । अपिशब्दादिहापि । यथा 'नाक'-शब्दः । अतः पुनरुक्तिर्नो-द्भाव्या, इति भावः ॥

आकाशे त्रिदिवे नाकः

न अकं दुःखमत्र ॥

लोकस्तु भुवने जने ।

लोक्यते । 'लोक दर्शने' (भ्वा० अ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥

पद्ये यशसि च श्लोकः

श्लोक्यते । 'श्लोक संघाते' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) ॥

शरे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥

स्यति । 'षोऽन्तर्कर्मणि' (दि० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । युक् (७।३।३३) ॥

जम्बुकौ क्रोष्ट्वरुणौ

जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'मितद्वादयश्च'

(वा० ३।२।१८०) इति साधुः । 'जम्बुकः फेरवे नीचे प-श्चिमाशापतावपि' (इति मेदिनी) ॥

पृथुकौ चिपिटार्भकौ ।

पृथुरेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । प्रथते । 'प्रथ प्र-ख्यते' (भ्वा० आ० अ०) । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (५।५३ उणा०) इति साधुर्वा । 'पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

आलोकौ दर्शनोद्योतौ

आलोकनम् । 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'आलोकस्तु पुमान्योते दर्शने वन्दि भाषणे' (इति मेदिनी) ॥

मेरीपटहमानकौ ॥ ३ ॥

अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'आनकः पटहे मेर्या मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे' (इति मेदिनी) ॥

उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः

अङ्क्यतेऽनेन । 'अङ्क लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'अङ्को रूपकभेदागन्धिहे रेखाजिभूषणे । रूपकाशान्तिकोत्सङ्गस्थानेऽकं पापदुःखयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलङ्कोऽङ्कापवादयोः ।

कलति । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । कल् चासावङ्कश्च । 'कलङ्कोऽङ्केऽपवादो च कालायसमलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

तक्षको नागवर्धकयोः

तक्षति । 'तक्ष तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥

अर्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥

अक्यते । 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) 'अर्च पूजा-याम्' (भ्वा० प० से०) वा । घञ् (३।३।१८) । 'अर्को-ऽर्कपणे स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥

मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः ।

कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कचति (ते) । 'कच दीप्तौ (वन्धने)' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'को ब्रह्मणि समीरात्मयमद-क्षेपु भास्करे । मयूरेऽग्नौ च पुंसि स्यात् सुखशीर्षजलेषु कम्' (इति मेदिनी) ॥

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि । 'अङ्क' शब्दार्थबोधकत्वात् ॥

२—इदमसंगतम् । अक्यते, इति विग्रहविरोधात् । निष्ठायां सेट्-त्वेन कुत्वाप्राप्तेश्च ।

स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके ॥ ५ ॥

पोलनम् । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पुलमकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कमेज्यण्' (३।२।१) पोलति वा । 'वलाकादयश्च' (उ० ४।१४) इति साधुः ॥

उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः ।

पचति । पच्यते वा दुःखेन । 'पचिमच्योरिचोपधायाः' (उ० ५।३७) इति वुन् ॥

कमण्डलौ च करकः

करोति । 'कृवादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) 'करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाडिभेऽपि च । द्वयोर्मेषोपले न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥

सुगते च विनायकः ॥ ६ ॥

विनयति । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ' (इति मेदिनी) ॥

किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च

कायतेऽनेन । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'मृगवादिः' (उ० १।३७) । 'किष्कुर्द्वयोर्वितस्तौ च सप्रकोष्ठकरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

शूककीटे च वृश्चिकः ।

वृश्चति । 'ओत्रश्चू छेदने' (तु० प० से०) । 'वृश्चिकृपोः किञ्चन्' (उ० २।४०) । 'वृश्चिकस्तु द्वौ राशौ शूककीटौषधीभिदोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥

प्रतिगता ई लक्ष्मीर्येन यं वा । 'नवृत्तश्च' (५।४।१५३) इति कप् । 'प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे कट्फले भूस्तृणेऽपि च ।

भवति । 'किच्कौ च संज्ञायाम्' (३।२।१७४) इति किच् । संज्ञायां कन् (५।३।७५) । 'स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे दीप्य-भूस्तृण-कट्फले' (इति मेदिनी) ॥

ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातकी

कोशमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) । गौरादिः (४।१।४१) । 'कोशातकः कचे पुंसि पटोल्यां घोषके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । 'ज्योत्स्ना चन्द्रयसो भासि स्फुरज्ज्योतिर्निशि स्मृता' इत्यजयः । ('ज्यौत्स्नी पटोलीज्योत्स्नाविशोः' इति हैमः) । -ज्यौत्स्निका-पटोलिका, घोषो-ऽपामार्गः-इति स्वामी ॥

अथ कट्फले ॥ ८ ॥

सिते च खदिरे सोमवलकः स्यात्

सोम इव वल्को वलमस्य ॥

अथ सिङ्गके ।

तिलकलके च पिण्याकः

पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकलके हिङ्गुवालीकसिङ्गके' (इति मेदिनी) ॥

वाह्नीकं रामठेऽपि च ॥ ९ ॥

उह्यते । वहति वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः । 'वाह्नीकं वाहिकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोः' इति रभसः ॥

महेन्द्रगुग्गुलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः ।

कुशिकस्यापलम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । 'कौशिको नकुले व्यालग्राहिगुग्गुलूकयोः । विश्वामित्रे च कोशज्ञोऽलूकयोरपि कौशिकः । कौशिकी चण्डिकायां च नदीभेदे च कौशिकी' (इति विश्वः) ॥

रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः

आतङ्कनम् । 'तकि कृञ्छजीवने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) 'हलश्च' । (३।३।१२१) इति करणे वा । 'आतङ्को रोगसंतापशङ्काषु मुरजध्वनौ' (इति मेदिनी) ॥

स्वल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु ॥ १० ॥

क्षोदनम् । 'विक्षिवा (क्षुदिर्) संचूर्णने' (रु० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । क्षुदं क्षुधं वा लाति । कुन् (उ० २।३२) । 'क्षुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे' (इति मेदिनी) ॥

जैवातृकः शशाङ्केऽपि

जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । 'आतृकन् वृद्धिश्च' (उ० १।७९) । 'जैवातृकः पुमान्सोमे दीर्घायुःकृशयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः ।

वर्तते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना

पुण्डयति । 'पुडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'फर्फरीकादयश्च' (उ० ४।२०) इति साधुः । 'पुण्डरीकः सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽभिदिङ्गागे कोशकारान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

यवान्यामपि दीपकः ॥ ११ ॥

दीपयति । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) । ण्यन्तः ।

ण्वल् (३।२।१३३) 'दीपकं वागलंकारे वाच्यवद्दीप्तिकारके । दीपकश्चाजमोदायां यवानीवर्हिचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥

शालावृकाः कपिक्रोष्ट्रध्वानः

शालां वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'सृष्टभूशु-विमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) ।—पृषोदरादिः—इति मुकु-टश्चिन्त्यः ॥

स्वर्णेऽपि नैरिकम् ।

गिरौ भवम् । अध्यात्मादित्वाद्वाक् (वा० ४।३।६०) । 'नैरिकं धातुरुक्मयोः' (इति मेदिनी) ॥

पीडाथेऽपि व्यलीकं स्यात्

अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अलीका-दयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः । विगतमलीकम् । 'व्य-लीको नागरे स्मृतः । व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येण्वपि पी-डने' इति विश्वः ॥

अलीकं त्वप्रियेऽनृते ॥ १२ ॥

'अलीकमप्रियेऽपि स्याद्व्य (स्याद्वा) सत्ये नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शीलान्वयावनूके

अनूच्यन्ति । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । 'इगुप-ध-' (३।१।१३५) इति कः । न्यङ्कादिः (७।३।५३) 'अ-नूकं तु कुले शीले पुंति स्याद्गतजन्मनि' (इति मेदिनी) । यद्वा अनु कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आत-श्चो-' (३।१।१३६) इति कः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥

द्वे शलके शकलचलके ।

शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'इण्मीका-' (उ० ३।४३) इति कन् ॥

साष्टे शते सुवर्णानां हेमयुरोभूषणे पले ॥ १३ ॥

दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री

निश्चयेन कायति । 'आतश्चोप-' (३।१।१३६) इति कः । 'इगुपध-' (८।३।४१) इति षः । यद्वा निषीदन्ति । 'पद' । 'नौ सदोर्द्धिच' (उ० ३।४५) इति कन् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति षः । 'निष्कमस्त्री साष्टहेमशते दीनारकर्षयोः । वक्षोऽलंकरणे हेममात्रे हेमपदेऽपि च' (इति मेदिनी) । दी-नारः सांव्यवहारिकं रूपकम् ॥

कल्कोऽस्त्री समलैनसोः ।

दम्भेऽपि

कल्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) 'कृदाधारा-' (उ० ३।४०) इति कः । 'त्रिषु पापाशये क-ल्कोऽस्त्री विदकिट्टेभदन्तयोः' '(कल्कः पापाशये तापे दम्भे विदकिट्टेयोरपि)' इति विश्वः । 'कल्कोऽस्त्री धृततैल-

दिशेषे दम्भे विभीतके । (विदकिट्टेयोश्च पापे च त्रिषु पापा-शये पुनः)' (इति मेदिनी) ॥

अथ पिनाकोऽस्त्री शूलशंकरधन्वनोः ॥ १४ ॥

पनायते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पिनाकाद-यश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिनाकेऽस्त्री रुद्रचापे पां-शुवर्षत्रिशूलयोः' (इति मेदिनी) ॥

धेनुका तु करेण्वां च

धेजुरेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'स्याद्धेनुका करिण्यां च धेनावपि ना तु दानवविशेषे' (इति मेदिनी) ॥

मेघजाले च कालिका ।

कालो वर्णोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।१।११५) । यद्वा काल्ये-व । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'धूसरीयोगिनीभेदोमा-नवाब्देषु कालिका । क्रमदेयवस्तुमूल्ये काष्ण्ये काक्यां घनेषु च' इति रमसः । कालिका चण्डिकाभेदे काष्ण्ये वृश्चिकपत्रयोः । क्रमदेयवस्तुमूल्ये धूसरीनवमेघयोः । पटो-लशाखारोमालीमांसीकाक्रीशिवासु च । मेघावलौ च' (इति मेदिनी) ॥

कारिका यातनाकृत्योः

करणम् 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वल्' (वा० ३।२।१०८) । 'का-रिका नटयोषिति । कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरपि । नपुंसकं तु कर्मादौ कारकं कर्तरि त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'वृत्त्योः' इति पाठे विवरणश्लोके ॥

कर्णिका कर्णभूषणे ॥ १५ ॥

करिहस्ताङ्गुलौ पद्मबीजकोश्याम्

कर्णस्यालंकारः 'कर्णललाटात्-' (४।३।६५) इति कन् । 'कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्याङ्गुलावपि । क्रमुकादिच्छटां-शेऽञ्जवराटे कर्णभूषणे । कर्णिका कथ्यतेऽत्यन्तसूक्ष्मवस्त्व-भिन्नमन्थयोः' (इति मेदिनी) ॥

त्रिपूतरे ।

खान्तेभ्यः प्राक् ॥

वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ

प्रशस्तं वृन्दमस्य । 'शृङ्गवृन्दभ्यामारकन्' (वा० ५।२।१२२) । 'वृन्दारकः सुरे पुंति मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

एके मुख्यान्त्यकेवलाः ॥ १६ ॥

एति ॥ 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'उ० इण्मीका-' (३।४३) इति कन् । 'एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्वाग्भिकः कौकुटिको यश्चादूरेरितेक्षणः ।

कुक्कुटौ पश्यति । 'संज्ञायां ललाटकुक्कुटयौ पश्यति' (४।४।४६) इति ठक् ॥

१—इति प्रारम्भ्य कणिकाशब्दार्थबोधकत्वान्न प्रकृतोपयोगि ।

लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥

ललाटं पश्यति । 'लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शिन्याश्लेषणा-
न्तरे । कार्याक्षमे' (इति मेदिनी) । 'भावदर्शी' इति वा
पाठः । 'लालाटिकः सदा लस्यप्रभुभावनदर्शिनः' इत्यजयः ॥

इति कान्तवर्गः ॥

मयूखस्त्वद्वक्त्रज्वालासु

मिमीते । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) । 'माङ् ऊखो
मयू च' (उ० ५।२५) । 'मयूखः किरणेऽपि च । ज्वाला-
यामपि शोभायाम्' (इति मेदिनी) ॥

अलिवाणौ शिलीमुखौ ।

शिली शल्यं मुखे यस्य ॥

शङ्खो निधौ ललाटास्थि कम्बौ न स्त्री

शाम्यत्यनेन । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'शमेः
खः' (उ० १।१०२) । 'शङ्खः कम्बौ न योषिन्ना भालास्थि
निधिमिन्नखे' (इति मेदिनी) ॥

इन्द्रियेऽपि खम् ॥ १८ ॥

खनति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्यो-
ऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । 'खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये
बिन्दौ विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥

घृणिज्वाले अपि शिखे

शेते । 'शीडो ह्रस्वश्च' (उ० ५।२४) । शिखा 'शाखाव-
हिंचूडालाङ्गलिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां
प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

इति खान्ताः ॥

शैलवृक्षौ नगावगौ ।

न गच्छति । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्ये-
ष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।
२।१०१) इति वा ङः । 'नगोऽप्राणिष्व-' (६।३।७७) इति
नञ् वा प्रकृत्या । 'नगो महीरुहे शैले भास्करे पवनाशने' ।
('अगः स्यान्नगवत्तरौ शैले सरीसृपे भानौ' । इति हैमः) ॥

आशुगौ वायुविशिखौ

आशु गच्छति । पूर्ववत् (वा० ३।२।४८) ॥

शरार्कविहगाः खगाः ॥ १९ ॥

खे गच्छति । पूर्ववत् (वा० ३।२।४८) । 'खगः सूर्ये
ग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥

पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च

पतति । 'पतृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पतेरङ्गच्
पक्षिणि' (उ० १।११९) । 'पतङ्गः शलभे शालीप्रभेदे पक्षि-
सूर्ययोः । क्लीबं सूते' (इति मेदिनी) ॥

पूगः क्रमुकवृन्दयोः ।

पुनाति । 'पूज् पवने' (क्र्या० उ० से०) । 'छापूखडिभ्यः
कित्' (उ० १।१२४) इति गन् ॥

पशवोऽपि मृगाः

मृग्यते । 'मृग अन्वेषणे' (जु० आ० से०) घञ् (३।३।
१९) । 'मृगः पशौ कुरङ्गे च करिणक्षत्रभेदयोः । अन्वेषणा-
यां याच्यायां मृगी तु वनितान्तरे' (इति मेदिनी) ॥

वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥

वेजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । ('वेगो रयप्रवाहयोः । रेतःकिंपाकयो-
ध्यापि' इति हैमः) ॥

परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि ।

परागच्छति । ङः (वा० ३।२।४८) । 'परागः कौसुमे
रेणौ धूलिस्नानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरगे च
चन्दने' (इति मेदिनी) ॥

गजेऽपि नागमातङ्गौ

न अगः । 'नागं नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे । नागः
पन्नगमातङ्गकूराचारिषु तोयदे । नागकेसरपुंनागनागदन्तक-
मस्तके । देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ मतङ्गस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् । ('मातङ्गः श्वपचे गजे' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥

अपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥ २१ ॥

अपगतोऽङ्गात् । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति
समासः । 'अपाङ्गो नयनस्यान्ते स्याच्चित्रकप्रधानयोः' इ-
त्यजयः । 'अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥

सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।

सृज्यते । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।
१९) । 'सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु' (इति
मेदिनी) । निर्मोक्षस्यागः, मोक्षाभावो वा ॥

योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

योजनम् । 'युज समाधौ' (दि० आ० अ०) । 'युजिर्
योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'योगोऽपूर्वार्ध-
संप्राप्तौ संगतिध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्यप्रयोगे च विष्कम्भा-
दिषु भेषजे । विश्रब्धघातके द्रव्योपायसंनहनेष्वपि । कर्म-
णेऽपि च' (इति मेदिनी) । संनहनं कवचम् । उपायः
सामादिः ॥

भोगः सुखे रूपादिभृतावहेश्च फणकाययोः ।

भोजनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) ।
'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) घञ् (३।२।१८) । 'भोगः

सुखे धने पुंसि (चाहेः) शरीरफणयोर्मतः । पालनेऽभ्यवहारे च योषिदादिभृतावपि' (इति मेदिनी) । भृतिर्भाडिः । आदिना हस्त्यश्वादिकर्मकाराणां च भृतिः । 'पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोषिताम्' इति विश्वः ॥

चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु ॥ २३ ॥

सारमङ्गं यस्य । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । सारं गच्छति, इति वा । खच् (वा० ३।२।३८) । सहारङ्गेण, इति वा । 'सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

कपौ च प्लवः

प्लवेन गच्छति, । डः (वा० ३।२।४८) । 'प्लवगो वानरे भेके सारथौ चोष्णदीधितेः' (इति मेदिनी) ॥

शापे त्वमिषङ्गः परामवे ।

अमिषञ्जनम् । 'षञ्ज संगे' (भ्वा० प० अ०) । 'उपसर्गात्-' (८।३।६५) इति षः । 'अमिषङ्गः पुंलिङ्गः परामवाक्रोशशपथेषु' (इति मेदिनी) ॥

यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥

योजनम् । युज्यते वा । 'युजिर् योगे' (ह० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । 'रथयुग-' (४।४।७६) इति निपातनाद्वा । 'युगो रथे हलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौषधेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिग्नेत्रघृणिभूजले ।

लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः

गच्छति । गम्यते वा, अनेन वा । 'गमेर्ङोः' (उ० २।६७) । 'गौर्नादित्ये वलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भारखां भूमौ च सुरभावपि । वृत्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्वाणलोमसु' इति केशवः । 'गौः स्वर्गे च वलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयीदृग्वाणदिग्वाग्भूष्वसु भूमि च' (इति मेदिनी) ॥

लिङ्गं चिह्नशेफसोः ॥ २५ ॥

लिङ्गयतेऽनेन । 'लिङ्गि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'लिङ्गं चिह्नेऽनुमाने च सांख्योक्तप्रकृतावपि । शिष्यमूर्तिविशेषे च मेहनेऽपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'शृणातेर्हलश्च' (उ० १।१२६) इति गन् नुद् च । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्कृष्णमौषधौ' (इति मेदिनी) ॥

वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ।

वरं च तदङ्गं च । 'वराङ्गं योनिमातङ्गमस्तकेषु गुडत्वचि' (इति मेदिनी) ॥

भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥

भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति धो वा । 'भगं श्रीयोनिवीर्यच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ' (इति मेदिनी) ॥

इति गान्ताः ॥

परिघः परिघातेऽस्त्रेऽपि

परिहननम् । 'परिहन्यतेऽनेन वा । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । 'परौ घः' (३।३।८४) इत्यप् घादे-शश्च । 'परिघो योगभेदेऽस्त्रविशेषेऽर्गलघातयोः' (इति मेदिनी) ॥

'परेश घाङ्गयोः' (८।२।२२) इति लत्वमपि । ('प-लिघः काचकलशे घटे प्राकारगोपुरे' इति हैममेदिन्यौ) ॥

ओघो वृन्देऽम्भसां रये ।

वहति 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । न्यङ्कादिलात् (७।३।५२) साधुः । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतनृत्योपदेशयोः' (इति मेदिनी) ॥

मूल्ये पूजाविधावर्घः

अर्ह्यतेऽनेन । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । न्यङ्कादिः (७।३।५२) । 'अर्धिर्धा-लन्तरं वा' ॥

अंहोदुःखव्यसनेष्वघम् ॥ २७ ॥

अघ्यतेऽनेन । 'अघि गत्याक्षेपे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९, १२९) 'अनिलमागमशासनम्' इति नुन्न ॥

त्रिष्विष्टे लघुः

लङ्घयते । 'लघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लङ्घिवं ह्योर्नलोपश्च' (उ० १२९) इत्युः । 'कृष्णागुरुणि शीघ्रे च लघुः क्लीवेऽगुरौ त्रिषु । निःसारे च मनोज्ञे च पृक्कायां च लघुः स्त्रियाम्' इति रभसः । 'लघुनिगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत् क्लीवम् । शीघ्रे कृष्णागुरुणि च पृक्कानामौषधौ तु स्त्री' (इति मेदिनी) ॥

इति घान्ताः ॥

काचाः शिष्यमृद्देददयुजः ।

कच्यते अनेन वा 'कच बन्धे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९, १२९) 'न कादेः' (७।३।५९) इति कुत्वं न । णिजन्तात् पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'काचः शिष्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे' (इति मेदिनी) ॥

विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः

प्रपञ्चते । 'पचि व्यक्तीकरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचा-
यच् (३।२।१३४) । 'प्रपञ्चः संचयेऽपि स्याद्विस्तरे च प्रता-
रणे' (इति मेदिनी) ॥

पावके शुचिः ॥ २८ ॥

मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिपु ।

शोचत्यनेन । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपधात्
कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'शुचिर्गोष्माग्निशृङ्गारेष्वापादे
शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिपु' (इति
मेदिनी) । उपधामुत्कोचमतिक्रान्तेऽमात्ये ॥

अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् २९

रोचते । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचिः स्त्री दीप्ति-
शोभायामभिष्वङ्गामिलाषयोः' (इति मेदिनी) ॥

रुति चान्ताः ॥

केकिताक्ष्यावहिभुजौ

अहिं भुङ्के । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (ह० उ० अ०) ।
क्रिप् (३।२।७८) ॥

दन्तविप्राण्डजा द्विजाः ।

द्विर्जायते । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः ।
'द्विजः स्याद्वाह्मणक्षत्रवैश्यदन्ताण्डजेषु ना । द्विजा भार्या
हरेणौ च' (इति मेदिनी) ॥

अजा विष्णुहरच्छागाः

न जायते । पूर्ववत् (३।२।१०२) डः । अजति वा । 'ब-
हुलं तणि' (वा० २।४।१४) इति जी न । पचायच् । (३।१।
१३४) । 'अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते'
इति विश्वः ॥

गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः ॥ ३० ॥

व्रजति । अस्मिन् वा । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
पचायच् । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति वा साधुः ॥

धर्मराजौ जिनयमौ

धर्मेण राजति । अच् (३।१।१३४) । धर्मस्य राजा ।
धर्मश्चासौ राजा च इति वा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।
९१) । 'धर्मराजो यमे बुद्धे युधिष्ठिरनृपे पुमान्' (इति मे-
दिनी) ॥

कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् ।

कौ जायते । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।१०७) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) । यत्तु—कुञ्जन्त्यत्र । 'कुजि अव्यक्ते शब्दे' ।
'हलश्च' (३।३।१२१) । इति घञ्—इत्याह । तत्र । 'कुजि'
धातोरप्रसिद्धत्वात् । 'गुजि' धातोर्दर्शनात् । 'कुञ्जोऽस्त्रियां
निकुञ्जेपि हनौ दन्तेऽपि दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥

बलजे क्षेत्रपूर्वारे बलजा बल्लुदर्शना ॥ ३१ ॥

बले जातम् । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।१०७) । 'बलजं
गोपुरे क्षेत्रे सस्यसंगरयोरपि । बलजा वरयोषायां यूथ्याम्'
(इति मेदिनी) ॥

समक्ष्मांशे रणेऽप्याजिः

अजन्यस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अज्य-
तिभ्यां च' (उ० ४।१३१) इतीण् । 'अथाजिः स्त्री समभूमौ
च सङ्ग्रामे' (इति मेदिनी) ॥

प्रजा स्यात्संततौ जने ।

प्रजायते । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।१९९) इति
जनेर्डः ॥

अब्जौ शङ्खशशाङ्कौ च

अप्सु जायते । 'सप्तम्याम्-' (३।२।१०७) इति डः ।
'अब्जोऽब्जी शङ्खे, ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमकिरणे ।
ह्रीयं पद्मे' (इति मेदिनी) ॥

स्वके नित्ये निजं त्रिपु ॥ ३२ ॥

नि जायते । 'उपसर्गे च-' (३।२।१९९) इति डः ॥

इति जान्ताः ।

पुंस्यात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः ।

क्षेत्रं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्या० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।१३) इति कः ॥

संज्ञा स्याच्चेतना नामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥

संज्ञानम् । 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'संज्ञा
नामनि गायत्र्यां चेतनारवियोषितोः । अर्थस्य सूचनायां च
हस्ताद्यैरपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥

इति जान्ताः ॥

काकेभगण्डौ करटौ

'क' इति रटति । 'रट शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचा-
यच् (३।१।१३४) । 'करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्मे निन्य-
जीवने । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुरुद्धेऽपि वायसे । 'करटो
वाद्यभेदे' (इति मेदिनी) ॥

गजगण्डकटी कटौ ।

कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाय-
च् (३।१।१३४) । 'कटः श्रोणौ क्रियाकारे कलिजेऽतिशये
शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां च कटी मता' इति
विश्वः । 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि कलिजेऽतिशये शवे' (इति
मेदिनी) ॥

शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥ ३४ ॥

शिपिषु रश्मिषु पशुषु वा विष्टः । 'शिपिविष्टः शिवः
शौरिर्दुश्चर्मो खलतिस्तथा' ॥

देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा

त्वक्षति । त्वक्ष्यते च । 'त्वक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।१५) इति साधुः । 'त्वष्टा पुमान्देवशिल्पितक्ष्णोरादित्यभिद्यपि' (इति मेदिनी) ॥

दिष्टं दैवेऽपि न द्वयोः ।

दिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) 'दिष्टं दैवे पुमान्काले' (इति मेदिनी) ॥

रसे कटुः कटुकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥ ३५ ॥

कटति । 'कटे' (भ्वा० प० से०) । मृगयादित्वात् (उ० १।३५) उः । 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिकयोरपि । नपुंसकमकार्ये स्यात्पुलिङ्गो रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

रिष्टं क्षेमाशुभाभावेषु

रेषणम् । रिष्यते स्म, ऋषति इति वा । 'रिष हिंसायाम्' (दि० प० से०) । क्तः (३।३।११४, ३।२।१०२) । 'रिष्टं स्यादशुभैर्नसोः' इत्यजयः । 'रिष्टं क्षेमाशुभाभावे पुंसि खङ्गे च फेनिले' (इति मेदिनी) ॥

अरिष्टे तु शुभाशुभे ।

न रिष्टम् । 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तक्के सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च' (इति मेदिनी) ॥

मायानिश्चल्यन्त्रेषु कैतवानुतराशिषु ॥ ३६ ॥

अयोधने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ।

माया विपरीतदर्शनम् । यन्त्रं मृगयन्धनविशेषः । सीराङ्गे फालादारे । कूट्यते । 'कूट आप्रदाने' (तु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥

सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्री स्यात्कालेल्पे संशयेपि सा ॥ ३७ ॥

त्रुट्यते । अनेन वा । 'त्रुट छेदने' (तु० आ० से०) । 'इषुपधात्-' (उ० ४।१२०) इतीन् 'त्रुटिः स्त्री संशये खल्पे सूक्ष्मैलाकालमानयोः' (इति मेदिनी) ॥

अत्युत्कर्षाश्रयः कोट्यः

कोट्यते । 'कूट प्रतापने' (तु० आ० से०) । 'अच इः (उ० ४।१३९) । 'कोटि स्त्री धनुषोऽप्रेऽप्रा संख्याभेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥

मूले लग्नकचे जटा ।

जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जटा लग्नकचे मूले मांसां पक्षे पुनर्जटी' (इति मेदिनी) ॥

व्युष्टिः फले समृद्धौ च

व्युच्छनम् । व्युच्छद्यते वा । 'उच्छी विवासे' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।१४) ॥

दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने ॥ ३८ ॥

दर्शनम् । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।१४) । करणे वा ॥

इष्टिर्योगच्छयोः

एषणम् । 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तिन् (३।३।१३) । इज्यतेऽनया वा, इति वा । यजेः क्तिन् (३।३।१३) । 'इष्टिर्मताभिलाषेऽपि संग्रहश्लोकयागयोः' (इति मेदिनी) ॥

सृष्टिर्निश्चिते बहुनि त्रिषु ।

सर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।१४) । 'अकारान्तपाठे भावे क्तः' (३।३।११४) । 'मुक्तनिर्भितयोः प्राज्ये त्रिषु सृष्टं तु निश्चिते' इति रुद्रः ॥

कष्टे तु कृच्छ्रगहने

कष्यते स्म । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः । (३।२।१०२) । 'कृच्छ्रगहनयोः कषः' (७।२।२२) इति नेट्

दक्षामन्दागदेषु तु ॥ ३९ ॥

पटुः

पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः पटादेशश्च । 'पटुस्तीक्ष्णे स्फुटे दक्षे निष्ठुरे निर्दयेऽपि च' इति रुद्रः । 'पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् क्लीबे छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ वाच्यलिङ्गौ च

इति टान्ताः ॥

नीलकण्ठः शिवेऽपि च ।

नीलः कण्ठो यस्य । 'कालकण्ठस्तु दात्यूहे कलविङ्गे च खञ्जने । सितापाङ्गे हरे पीतसारके नीलकण्ठवत्' इति विश्वः ॥

पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलेऽन्तर्गृहं तथा ॥ ४० ॥

कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्या० प० से०) । 'उपिकुषि-' (उ० २।४) इति थन् । 'कोष्ठः कुसूले चात्मीये मध्ये कुक्षे-र्गृहस्य च' (इति मेदिनी) ॥

निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः

निष्ठानम् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'आत-श्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'निष्ठा निष्पत्तिनाशान्तया-च्चा निर्वहणेषु च' (इति मेदिनी) ॥

१—बहुनि प्रचुरे—इति मुकुटः । २—द्वौ कष्टपटू—इति स्वामिपीयूषौ ।

काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ।

काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हृनिकुपि-' (उ० २।२) इति कथन् । 'काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमान-
प्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि

अतिशयेन प्रशस्तः । 'अतिशयने तमविष्ठनौ' (पा३।
५५) । 'ज्य च्य' (पा३।६१) इति प्रशस्यस्य ज्यदेशः ।
'ज्येष्ठः श्रेष्ठे च वृद्धे च त्रिषु, मासान्तरे पुमान् । ज्येष्ठा तु
गृहगोधाख्यजन्तुनक्षत्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः ॥ ४१ ॥

अतिशयेन युवा, अल्पो वा । इष्टन् (पा३।५५) । 'युवा-
ल्पयोः कन्नन्यतरस्याम्' (पा३।६४) । 'कनिष्ठोऽतियुवाल-
ल्पानुजे स्त्री दुर्बलाङ्गलौ' (इति मेदिनी) ॥

इति ढान्ताः ॥

दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्यात्

दण्ड्यति । अनेन वा । 'दण्ड निपातने' (त्रु० उ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) 'पुंसि-' (३।४।११८) इति षो वा ।
दमेः (दि० प० से०) डः (उ० १।११४) वा । 'दण्डो यमे
मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः । व्यूहभेदे प्रकाण्डेऽश्वे कोणम-
न्यानयोरपि । अभिमाने ग्रहे दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विके'
इति विश्वः ॥

गुडो गोलेक्षुपाकयोः ।

गुडति । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।
१।१३५) इति कः । 'गुडः स्याद्गोले हस्तिसंनाहेक्षुविका-
रयोः । गुडा लुब्धां च कथिता गुडिकायां च योषिति' (इति
मेदिनी) ॥

सर्पमांसात्पशू व्याडौ

व्याडति । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३५) । 'व्याडो व्याघ्रे खले सर्पे' इति रभसः ॥

गोभूवाचस्तिवडा इला ॥ ४२ ॥

इलति । इल 'उत्पेक्षे' (तु० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति कः । 'इला कलत्रे सौम्यस्य धरित्र्यां गवि
वाचि च' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ डलयोरेकलस्मरणा-
दिडा । 'इडा तु बुधयोषिति । सौरमेय्यां च वचने वसुम-
लामपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

क्ष्वेडा वंशशलाकापि

क्ष्वेलति । 'क्ष्वेल चलने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३५) । डलयोरेकलम् । 'क्ष्वेडो ध्वनौ कर्णामये
विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहि-
तार्कपणफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्य-
लिङ्गः प्रकीर्तितः' (इति मेदिनी) ॥

नाडी कालेऽपि षट्क्षणे ।

नालयति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।
१।१३४) डलयोरेकत्वम् । गौरादिः (४।१।१४१) । 'नाडी
नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डद्वयां चर्यायां कुहनस्य च ।
तथा षट्क्षणकालेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्धवर्गावसरवारिषु ॥ ४३ ॥

कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अमन्ताडुः
(उ० १।११४) । 'क्वादिभ्यः कित्' (उ० १।११५) । 'अनु-
नासिकस्य-' (६।४।११५) इति दीर्घः । 'काण्डं चावसरे
बाणे नाले स्कन्धे च शाखिनाम् । स्तम्भे रहसि वर्गे च' इति
धरणिः । ('काण्डः स्तम्भे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनीरयोः ।
कुत्सिते वृक्षभिन्नाडीवृन्दे रहसि न स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्भाण्डमश्वामरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने ।

भण्यते । 'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् पृषो-
दरादिः (६।३।१०९) । 'भाण्डं भूषणमात्रे स्यात्' इति
धरणिः । 'भाण्डं पात्रे वणिग्मूलधने भूषाश्वभूषयोः' (इति
मेदिनी) ॥

इति ढान्ताः ॥

भृशप्रतिज्ञयोर्वाढम्

उद्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'क्तः' (३।
१।१०२) । 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति साधुः ।

प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥ ४४ ॥

प्रगाह्यते स्म । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) ।
क्तः (३।१।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् ।
'प्रगाढं स्याद्वृद्धे कृच्छ्रे' इति धरणिः ॥

शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ

दहति, दंहति वा स्म । 'दह दहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'दढः स्थूलबलयोः' (७।
२।२०) इति साधुः । 'दढः स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बल-
वत्यपि' (इति मेदिनी) ॥

व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ ।

विशेषेणोद्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'व्यूढः संहतविन्यस्ते पृथुलेऽप्यभिधे-
यवत्' (इति मेदिनी) ॥

इति ढान्ताः ॥

भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भे

भ्रूण्यते । 'भ्रूण आशायाम्' (त्रु० आ० से०) । घञ्
(३।३।१८) । 'भ्रूणः स्त्रीगर्भडिम्भयोः' (इति मेदिनी) ।
स्त्रिया अयम् । 'स्त्रीपुंसाभ्याम्-' (४।१।८७) इति नञ् ।
स्त्रैणश्चासौ गर्भश्च । शात्यादिगर्भव्यावृत्त्यर्थं विशेषणम् ॥

१—अर्वा कुत्सितः—इति मुकुटः ॥

वाणो वलिसुते शरे ॥ ४५ ॥

वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) स्वार्थण्य-
न्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'वाणः स्याद्रोस्तने दै-
त्यभेदे केवलकाण्डयोः । वाणा तु वाणमूले स्त्री नीलझि-
ण्ड्यां पुनर्द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे

कणति । 'कण निमीलने' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु
च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे' (इति मेदिनी) ॥

संघाते प्रमथे गणः ।

गण्यते । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । घञ् (३।
३।१९) । अच् (३।३।५६) वा । 'गणः स्यात्प्रमथे सङ्घे
संख्यासैन्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

पणो द्यूतादिषूत्सुष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च ॥ ४६ ॥

पणनम् । अनेन वा । 'नित्यं पणः परिमाणे' (३।३।
६६) इत्यप् । 'पणो माने वराटानां मूल्ये कार्षापणे धने ।
द्यूते विक्रयशाकादेर्वद्धमुष्टौ ग्लहे भृतौ' इति धरणिः ॥

मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशुक्लसंध्यादिके गुणः ।

गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (चु० उ० से०) । घञ्
(३।३।१९) 'गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये ।
त्यागशौर्यादिसत्त्वादिसंध्याद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि बुध्यां
च' (इति मेदिनी) ॥

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ४७

क्षणोति । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । 'क्षणो व्यापारशून्यत्वमुद्गतोत्सवपर्व-
सु' इति रुद्रः ॥

वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु चाक्षरे ।

वर्ण्यते । 'वर्ण प्रेरणे' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।
१८) । 'वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ
ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेखने' (इति मेदिनी) ॥

अरुणो भास्करोऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु ४८

कृच्छति । 'कृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेश्व'
(उ० ३।६०) इत्युनन् । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारा-
गेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु ।
अरुणातिविषादयामामजिघ्रानिद्रतासु च' (इति मेदिनी) ॥

स्थाणुः शर्वेऽपि च

तिष्ठति । 'स्थो णुः' (उ० ३।३७) । 'स्थाणुः कीले हरे
पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' (इति मेदिनी) ॥

द्रोणः काकेऽपि च

द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कृवृजृसि-

(उ० ३।१०) इति नः । 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढ-
कादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तरे ।
स्त्रियां काष्ठाश्ववाहिन्यां गवादन्यामपीध्यते' (इति मे-
दिनी) ॥

रवे रणः ।

रणति । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥

ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ४९ ॥

ग्रामं नयति । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'सत्सू-'
(३।२।६१) इति क्तिप् । 'अग्रग्रामाभ्याम्-' इति णलम् ।
'ग्रामणीर्गौगिके पत्न्यौ प्रधाने नापितेऽपि च । ग्रामणी-
नीलिकायां च ग्रामेयीपण्ययोषितोः' इति विश्वः । 'ग्रा-
मीणा नीलिकायां स्त्री ग्रामोद्भूतेऽभिधेयवत्' (इति मे-
दिनी) ॥

ऊर्णा मेवादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवौ ।

ऊर्णाति । 'ऊर्णञ् आच्छादने' (अ० उ० से०) ।
'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । आदिना
शशोष्ट्रमृगादिग्रहः ॥

हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥ ५० ॥

हरिणस्य स्त्री । 'पुंयोगाद्-' (४।१।४८) इति ङीष् ।
(हरितवर्णविशिष्टा वा) । 'वर्णादनुदात्तात्-' (४।१।३९)
इति ङीष् । 'हरिणी हरितायां च नारीभिद्वत्तभेदयोः ।
सुवर्णप्रतिमायां च' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु पाण्डौ च हरिणः

हरति । 'हृज्यास्त्र्या-' (उ० २।४६) इतीनच् ।
'हरिणः पुंसि सारङ्गे शबले त्वभिधेयवत्' (इति मे-
दिनी) ॥

स्थूणा स्तम्भेऽपि वेदमनः ।

तिष्ठति । 'राज्ञासाम्ना-' (उ० २।१५) इति साधुः ।
'स्थूणा स्यात् सूर्म्यां स्तम्भेऽपि वेदमनः' (इति मेदिनी) ॥

तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे

तर्षणम् । 'जितृष पिपासायाम्' (दि० प० से०) ।
'तृषिशुषिरसिभ्यः कित्' (उ० ३।१२) इति नः ॥

जुगुप्साकरुणे घृणे ॥ ५१ ॥

घर्णनम् । 'घृण दीप्तौ' (त० उ० से०) । सिदाद्यङ्
(३।३।१०४) ॥

१ विश्वे नकारात्प्राक् रेफादर्शनेन ग्रामोऽस्त्यस्याः-इत्य-
नेकाथैकैवाकरकौमुदीदर्शनेन 'ग्रामिणी' इत्येव पाठोऽनुमी-
यते ॥ २-'भ्रुवौ' इत्यत्र 'अन्तरान्तरेण युक्ते' (२।३।४) इति
द्वितीया इति स्वामी ॥

वणिक्पथे च विपणिः

विपण्यते । अस्यां वा । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इत्' (उ० ४।११८) । 'आपणे पण्य-
वीथ्यां च पण्ये च विपणिः स्त्रियाम्' इति रुद्रः ॥

सुरा प्रत्यक् च वारुणी ।

वारुणस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'वा-
रुणी गण्डर्वायां प्रतीचीसुरयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे

करोति । 'कृहभ्यामेणुः' (उ० २।१) 'करेणुर्गजयो-
षायां स्त्रियां पुंस्ति मतङ्गजे' (इति मेदिनी) । के रेणुरस्येति
वा । 'करेणुश्च गरेणुश्च करिणीकर्णिकारयोः' इति
रन्तिधेवः ॥

द्रविणं तु बलं धनम् ॥ ५२ ॥

द्रव्यते, द्रवति वा । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'द्रुक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) । 'द्रविणं न द्रव्योर्विते
काश्चने च पराक्रमे' (इति मेदिनी) ॥

शरणं गृहरक्षित्रोः

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) ल्युट्
(३।३।११३) । भावे (३।३।१११) वा । 'शरणं गृहर-
क्षित्रोर्वधरक्षणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

श्रीपर्णे कमलेऽपि च ।

श्रीः पर्णेऽस्य । 'श्रीपर्णी कुम्भीगम्भायोः स्त्रीष्वे पद्मा-
धिमन्धयोः' इति रभसः ॥

विषाभिमरलोद्देशे तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु ॥ ५३ ॥

तैजयति । 'तिज निशान्ने' (भ्वा० आ० से०) । 'ति-
जेर्दाध्वश्च' (उ० ३।१८) इति क्लः । 'तीक्ष्णं सासुद्रल-
वणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीबं य (ज) वाग्रजे पुंस्ति तिग्मा-
त्मत्वागिनोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'भवेदभिमरो युद्धे वले
खवलसाध्वसे' (इति मेदिनी) ॥

प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु ।

प्रमीयते । प्रमिमीतेऽनेन वा । करणे (३।३।११७)
कर्तरि (३।३।११३) भावे (३।३।११५) च ल्युट् । 'प्र-
माणं नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि । इयत्तायां च हेतौ
च क्लीबैकत्वे प्रमातरि' (इति मेदिनी) ॥

करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥ ५४ ॥

'करणं कारणे काये साधनेन्द्रियकर्मसु । कायस्थे प्रत-
बन्धे च नाव्यगीतप्रभेदयोः । पुमाश्च शूद्राविशोः पुत्रे वा-
नरादौ च कीर्त्यते' इत्यजयः । कर्तृकर्मकरणभावेषु ल्युट्
(३।३।११३, ११५, ११७) ॥

प्राण्युत्पादे संसरणमसंबाधचमृगतौ ।**घण्टापथे**

सम्यक्सरन्त्यनेन । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । करणे
ल्युट् (३।३।११७) ॥

अथ वान्तान्ने समुद्धरणमुन्नये ॥ ५५ ॥

सम्यग् उद्ध्रियते । उद्धरतेर्ल्युट् (३।३।११३) । भावे
(३।३।११५) वा । 'भुक्तोज्झितोन्मूलितयोः स्यादुद्धरण-
मुन्नये' इति रभसः ॥

अतस्त्रिषु

आणान्तम् ॥

विषाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः ।

व्यस्ति । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । चानश्च (३।
२।१२९) । 'श्रसोरलोपः' (६।४।१११) । 'उपसर्ग-
प्रादुर-' (८।३।८७) इति षत्वम् । यत्तु-वेवेष्टि । विषाणम् ।
विषेः शानच्—इति मुकुटः । तत्र । शपः श्लौ सति 'श्लौ'
(६।१।१०) इति प्रसङ्गात् । 'विषाणी क्षीरकाकोल्यामज-
शृङ्गां च योषिति । कुष्ठनामौषधौ क्लीबं त्रिषु शृङ्गेभ-
दन्तयोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रवणः क्रमनिमोर्व्यां प्रहे ना तु चतुष्पथे ॥ ५६ ॥

प्रवन्तेऽनेन । अत्र वा । 'पुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११७) । 'प्रवणः क्रमनिमोर्व्यां प्रहे च स्याच्च-
तुष्पथे । आयत्ते च तथा क्षी(क्ष)णे प्रगुणे समुदाहृतः' इति
धरणिः । 'प्रवणो ना चतुष्पथे । क्रमनिम्रमवीभागोदारप्रहेषु
च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

संकीर्णौ निचिताशुद्धौ

संकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।
१०२) । 'संकीर्णं संकटे व्याप्ते कुत्रचिद्वर्णसंकरे' इत्यजयः ।
'संकीर्णं निचितेऽपि स्यादशुद्धे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

ईरिणं शून्यमूषरम् ।

ऋच्छन्ति यस्मिन् । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अतः
किदीच्च' (उ० २।५१) इतीनन् । 'ईरिणं तूषरे शून्ये' (इति
मेदिनी) ॥३॥ इदादिरपि । 'ईरिणं निराश्रये भूभागे कथि-
तमूषरे' इति ह्रस्वादवजयः ॥

इति णान्ताः ॥

देवसूर्या विवस्वन्तौ

विवस्तेजोऽस्यास्ति । मत्तुप् (५।२।९४) । 'विवस्वांस्तु
सुरे सूर्ये तन्नगर्या विवस्वती' (इति मेदिनी) ॥

१—स्वतो नतु वाच्यलिङ्गतया—इति स्वामिग्रन्थावलोकनेन
'स्वतः' इति पाठोऽनुमीयते । तथाच 'त्रिषु' इति विषाणशब्द-
स्यैव विशेषणम् । अत एव 'प्रवण' शब्दव्याख्यायां—त्रिविलेके
संकीर्णं यावत्—इत्युक्तं स्वामिना संगच्छते ॥

सरस्वन्तौ नदार्णवौ ॥ ५७ ॥

सरो गमनमस्यास्ति । मनुप् (५।२।९४) । 'सरस्वास्तु नदे चावधौ ना, न्यवद्रसिके, स्त्रियाम् । वाणीस्त्रीरत्नवाग्देवी-गोनदीषु नदीभिदि' (इति मेदिनी) ॥

पक्षिताक्ष्यौ गरुत्मन्तौ

गरुतः सन्त्यस्य । मनुप् (५।२।९४) ॥

शकुन्तौ भासपक्षिणौ ।

शक्नोति । 'शकेरुनोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इत्युन्तः । 'भासो भासि समाख्यातो गोष्ठकुट्टप्रयोः' इति विश्वः ।

अभ्युत्पातौ धूमकेतू

धूमः केतुश्चिह्नमस्य । 'धूमकेतुः स्मृतो बह्वावुत्पातग्रह-भेदयोः' इति विश्वः ॥

जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥ ५८ ॥

जीवनं मुञ्चति । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'जीमूतोऽद्रौ धृतिकरे देवताडे पयोधरे' (इति मेदिनी) ॥

हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे

हसति । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृगिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो ब्राते' (इति मेदिनी) ॥

मरुतौ पवनामरौ ।

प्रियतेऽनेन । 'मृद् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'मृग्रो-रुतिः' (उ० १।९४) । 'मरुदेवे समीरे ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' इति (मेदिनी) ॥

यन्ता हस्तिपके सूते

यच्छति । 'यमु उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । तृच (३।१।१३३) ॥

भर्ता धातरि पोष्टरि ॥ ५९ ॥

विभर्ति । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । भरति । 'भृञ् रणे' (भ्वा० उ० अ०) । तृच् (३।१।१३३) । 'भर्ता स्वामिनि पुंसि स्यात्रिषु धातरि पोष्टरि' (इति मेदिनी) ॥

यानपात्रे शिशौ पोतः

पुनाति । पूयते वा । 'पूञ् पवने' (क्या० उ० से०) । 'हसिमृगिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'पोतः शिशौ बहिर्ने च गृहस्थाने च वाससि' (इति मेदिनी) ॥

प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते ।

प्रकर्षेणेतः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

ग्रहभेदे ध्वजे केतुः

चाय्यते । अनेन वा । 'चायृ पूजानिशामनयोः' (भ्वा०

उ० से०) । 'चायः किः' (उ० १।७४) इति तुः 'केतुर्ना रु-कपताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि' (इति मेदिनी) ॥

पार्थिवे तनये सुतः ॥ ६० ॥

सूयते स्म । 'षुञ् अभिषवे' (वा० उ० अ०) । सौति स्म वा । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (अ० प० से०) । कः (३।२।१०२, ४।७२) । 'सुतः स्यात्पार्थिवे पुत्रे ह्यपत्ये तु सुता स्मृता' (इति मेदिनी) ॥

स्थपतिः कारुभेदेऽपि

तिष्ठन्त्यस्मिन् । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) स्थश्चासौ पतिश्च । 'स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

भूर्धूमिधरे नृपे ।

भुवं विभर्ति । 'डुभृञ्' (जु० उ० अ०) क्तिप् (३।२।७६) तुक् (६।१।७१) ॥

मूर्धाभिषिक्तो भूपेऽपि

मूर्धनि अभिषिच्यते स्म । 'षिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'मूर्धाभिषिक्तो भूपाले मन्त्रिणि क्ष-त्रियेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ॥ ६१ ॥

ऋच्छति । 'अर्तेश्च तुः' । (उ० १।७२) किञ्च । 'ऋतुर्मा-सि वसन्तादौ धीरे स्त्रीकुसुमेऽपि च' इति धरणिः ॥

विष्णावप्यजिताव्यक्तौ

न जीयते स्म । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'अजितो ना हरौ त्रिषु । अनिर्जिते च' इति विश्वः (मेदिनी) । न व्यज्यते स्म । 'अञ्ज व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'अव्यक्तः शंकरे विष्णावप्यक्तं महदादिके । आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे लभिधेयवत्' इति विश्वः ॥

सूतस्त्वष्टरि सारथौ ।

सुवति स्म, सूयते स्म वा 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारथौ तदिण क्षत्रियाब्राह्मणी-सुते । वन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिषु' (इति मे-दिनी) ॥

व्यक्तः प्राज्ञेऽपि

व्यज्यते स्म । 'अञ्ज' (रु० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'व्यक्तः स्फुटमनीषिणोः' (इति मेदिनी) ॥

दृष्टान्तावुभे शास्त्रनिदर्शने ॥ ६२ ॥

दृष्टोऽन्तोऽत्र । 'अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे' इति विश्वः । 'दृष्टान्त उदाहृतौ । शास्त्रे च मरणे' (इति मेदिनी) ॥

क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रे ।

क्षदति । 'क्षद' सौत्रः । 'वृन्वृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां

चानिष्टौ' (उ० २।९४) । 'क्षत्ता शूद्राक्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनये क्षत्ता नियुक्ते च प्रजासृजि' इति विश्वः ॥

वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कार्त्तवार्तयोः ॥ ६३ ॥

वृत्तोऽन्तोऽस्य । वृत्तस्यान्तः, इति वा । 'वृत्तान्तोऽवसरे भावे कार्त्तवार्तविशेषयोः । वृत्तान्तः प्रक्रियायां च' इति विश्वः ॥

आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्धिशेषयोः ।

आनृत्यन्त्यत्र । 'नृती गात्रविक्षेपे' (दि० प० से०) । 'ह-लश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'आनर्तो नृत्यशालायां जने जनपदान्तरे' इत्यजयः । 'आनर्तो देशभेदेऽपि नृत्यस्थाने जने रणे' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु ॥ ६४ ॥

कृतोऽन्तो येन, यस्य वा ॥

श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः ।

इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥ ६५ ॥

आदिना पित्तादिग्रहः । रसः प्रथम आहारस्य विकारः । आदिना वसामज्जशुक्रादिग्रहः । तद्गुणा गन्धादयः । गैरिकादिः । दधाति, धीयते वा 'धाञ्' (जु० उ० अ०) । 'सित-निगमि-' (उ० १।६९) इति तुन् ॥

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरे ।

शुद्धोऽन्तोऽस्य । 'असर्व-' इति पूर्वविशेषणम् । 'शुद्धान्तोऽन्तःपुरे गुह्यकक्षभेदे च भूपतेः' इत्यजयः ॥

कासू सामर्थ्ययोः शक्तिः

शक्यतेऽनया । 'शक्नु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । 'शक्तिरन्तरे गौर्यामुत्साहादौ बले स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥३॥ 'कासूर्विकलवाचि स्यात्कासूः शक्त्यायुधेऽपि च' (इति विश्वः) ॥

मूर्तिः काठिन्यकाययोः ॥ ६६ ॥

मूर्छयते । 'मूर्छा मोहादौ' (भ्वा० प० से०) । किन् (३।३।९४) ॥

विस्तारवह्योर्वततिः

व्रजन्ती ततिरस्याः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । श्रीभोजस्तु 'व्रज' धातुं स्वीकृतवान् । ततो बाहुलकादतिः ॥

वसती रात्रिवेश्मनोः ।

वसन्त्यस्याम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वह्-वसि-' (उ० ४।६०) इत्यतिः । 'वसतिः स्यात्स्त्रियां वासे यामिन्यां च निकेतने' (इति मेदिनी) ॥

क्षयार्चयोरपचितिः

अपचीयते । किन् (३।३।९४) । अपचाय्यते स्म वा ।

'चायू पूजादौ' (भ्वा० उ० से०) । 'चायः चिः क्तिनि' (वा० ७।२।३०) इति चिः । 'भवेदपचितिः पूजाव्ययनिष्कृतिहानिषु' (इति मेदिनी) ॥

सातिर्दानावसानयोः ॥ ६७ ॥

सननम् । 'षण् दाने' (त० उ० से०) । सानं वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । 'ऊतियूतिजृति-' (३।३।९७) इति साधुः । यत्तु—'सनः क्तिचि' (६।४।४५) इति नलोपादनयोः सातिः सन्तिश्च—इति मुकुटो व्याख्यत । तन्न । क्तिचः कर्तरि विधानाद्वा-वकर्मणोरसंभवात् ॥

अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः

अर्दनम् । 'अर्दं हिंसायाम्' (चु० उ० से०) । 'क्ति-त्रावादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) ॥३॥ आढ ऋच्छतेः क्तिनि 'उपसर्गादति—' (६।१।९९) इति वृद्धौ 'आर्तिः' इति कश्चित् ॥

जातिः सामान्यजन्मनोः ।

जननम् । अनया, इति वा । 'जनी' (दि० आ० से०) । किन् (३।३।९४) । 'जनसन—' (६।४।४२) इत्यालम् । 'जातिश्छन्दसि सामान्ये मालखां गोत्रजन्मनोः । जाति-जातीफले धात्र्यां चुल्लीकम्पिण्योरपि' इति विश्वः । 'जातिः स्त्री गोत्रजन्मनोः । अश्मन्तिकामलकयोश्च सामान्यच्छन्द-सोरपि । जातीफले च मालखाम्' (इति मेदिनी) ॥

प्रचारस्यन्दयो रीतिः

रीयते । 'रीङ् स्रवणे' (दि० आ० अ०) । रिणाति । 'री गतिरेषणयोः' (त्रया० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । रयणम् । किन् (३।३।९४) वा । 'रीतिः प्र-चारे स्यन्दे च लोहकिट्टारकूटयोः' इति विश्वः ॥

ईतिर्दिग्भवप्रवासयोः ॥ ६८ ॥

ईयतेऽनया । 'ईङ् गतौ' (दि० आ० अ०) । किन् (३।३।९४) । डिम्बो विह्वलः । 'ईतिर्दिग्भवे प्रवासेऽतिवृष्ट्यादिष-ट्सु च स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

उदयेऽधिगमे प्राप्तिः

प्रापणम् । 'आपृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । किन्नावा-दिभ्यः' (वा० ३।३।९४) । 'प्राप्तिर्महोदये । लाभेऽपि च स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

त्रेता त्वग्नित्रये युगे ।

त्रीन्भेदानिता । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥

१—'अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः पडेता ईतयः स्मृताः' इति स्वामिमुकुटौ ॥

वीणाभेदेऽपि महती

मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । 'महती वल्लकीभेदे रा- (प्रा)ज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे (वृद्धे) वा- च्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

भूतिर्भस्मनि संपदि ॥ ६९ ॥

भवति । अनया वा । भवनं वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'भूतिर्भस्मनि संपत्तिहस्तिशृङ्गारयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

नदीनगर्थोर्नागानां भोगवती

भोगोऽस्त्यस्याम् । मनुप् (५।२।९४) । 'अथ भोगवती नागपुरीनद्योरहौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

अथ संगरे ।

सङ्गे सभायां समितिः

समयनम् । समीयते वास्याम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । किन् (३।३।९४) ॥

क्षयवासावपि क्षितिः ॥ ७० ॥

क्षयणम् । क्षीयतेऽस्यां वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगल्थोः' (तु० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । 'क्षितिर्निवासे मेदिन्यां कालभेदे क्षये स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः ।

हन्ति हिनोति वा । हन्यतेऽनया वा । किन् (३।३।९४) । 'उत्तियूति-' (३।३।९७) इति साधुः ॥

जगती जगति छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ॥ ७१ ॥

गच्छति । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । यद्वा 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति क्तिप् । 'गमः कौ' (६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१। ७१) 'जगत्स्याद्विष्टपे क्लीवं ना वायौ जंगमे त्रिषु । जगती भुवने क्षमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' (इति मेदिनी) । द्वाद- शाक्षरपादे ॥

पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमम्

पञ्चनम् । 'पचि व्यक्तीकरणे' (भ्वा० आ० से०) । किन् (३।३।९४) । यद्वा पञ्चकद्वयम् 'पङ्क्तिर्विंशति-' (४।१।५९) इति साधुः । (दशमं छन्दः) दशाक्षरपादम् । 'पङ्क्तिर्दशाक्ष- रच्छन्दोदशसंख्यादिषु स्त्रियाम्' इति (मेदिनी) ॥

स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः ।

आयम्यतेऽनया । आयमनं वा । 'यमु उपरमे' (भ्वा०

प० अ०) । किन् (३।३।९४) । 'आयतिः संयमे दैर्घ्यं प्र- भावागामिकालयोः' (इति विश्वः) ॥

पत्तिर्गतौ च

पतति । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (७।३। १७४) । 'पत्तिर्ना पदगे स्त्रियाम् । गतावेकरथैकेभ्यश्चप- क्षपदात्तिके' (इति मेदिनी) ॥

मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः ॥ ७२ ॥

पक्षस्य मूलम् । 'पक्षातिः' (५।२।२५) । प्रतिपदि, गरु- न्मूले च ॥

प्रकृतिर्योनिलिङ्गे च

प्रकुरुते । क्तिच् (३।३।१७४) । किन् (३।३।९४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौ- रवर्गे' (इति मेदिनी) ॥

कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः ।

'भारती सालती चैव कैशिक्यारभटी तथा । चतस्रो वृ- त्तयश्चैता यासु नाट्यं प्रतिष्ठितम्' इति भरतः । 'वृत्ति- विवरणे जीव्ये कैशिक्यादिषु चैव्यते' इति विश्वः ॥

सिकताः स्युर्वालुकापि

सिच्यते । 'षिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । बाहुलकादत- च् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'सिकता स्त्री सिकतिले बालकायां तु भूमनि' (इति मेदिनी) ॥

वेदे श्रवसि च श्रुतिः ॥ ७३ ॥

श्रूयते । अनया वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । किन् । 'श्रुतिः श्रोत्रे तथान्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्वः ॥

वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति ।

वन्यते स्म । 'वनु याचने' (त० आ० से०) क्तः (३।२। १०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इत्यस्यानित्यत्वादित् । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) वा । 'वनिता जातराग- स्त्री स्त्रियोः स्त्री त्रिषु याचिते' (इति मेदिनी) ॥

गुप्तिः क्षितिव्युदासेऽपि

गुप्यते । गोपनं वा । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । किन् (३।३।९४) । 'गुप्तिः कारा रक्षा च दीर्णं च विवरं भुवः' इति शाश्वतः । 'गुप्तिस्त्रयवकरस्थाने कारागारे च र- क्षणे' (इति मेदिनी) ॥

धृतिर्धारणधैर्ययोः ॥ ७४ ॥

धरणम् । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । किन् (३।३।९४) । 'धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु' इति विश्वः ॥

१—पक्षभेदौ द्वौ । एको मासाधः । अपरः पक्ष्यवयवः । तयोर्मूले पक्षतिः इति पीयूषव्याख्या ॥

१—'उक्तात्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका । गायत्र्यु- णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च' इत्यनुक्रमोक्तेशु दशमं छन्दः पङ्क्तिः । 'पङ्क्तिश्छन्दो दशापि स्यात्' इति कचिष्पाठः—इति पीयूष- व्याख्या ॥

वृहती क्षुद्रवार्ताकीछन्दोभेदे महत्यपि ।

वर्हते । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । 'वृहती क्षुद्रवार्ताक्यां कष्ट-कार्या च वाचि च । वारिधान्यां महत्यां च छन्दोवसनभेद-योः' इति विश्वः ॥

वासिता स्त्रीकरिण्योश्च

वासयति । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ण्यन्तः । 'वास उपसेवायाम्' (जु० उ० से०) वा । क्तः (३।३। १७४) । 'वासिता करिणीनायौर्वासितं सुरभीकृते । ध्वानमात्रे खगारावे वासितं वल्लवेष्टिते' इति विश्वः ॥*॥ खामी तु (वासिता इति) तालव्यमध्यपाठमाह । तत्र 'वाश्च शब्दे' (दि० आ० से०) ॥

वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥ ७५ ॥

वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिषु

वृत्तिरस्त्वस्याम् । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति णः । 'वार्ता वातिङ्गणे वृत्तौ वार्ता कृष्याद्युदन्तयोः । (वृत्तिमन्त्री-रजोवार्ता वार्तमारोग्यफल्गुनोः)' इति विश्वः । 'वार्तं फल्गुन्यरोगे स्यादारोग्ये वृत्तिमत्यपि' इति धरणिः ॥

अप्सु च घृतामृते ।

प्रियते । जिघाति वा । 'वृ क्षरणदीप्तयोः' (जु० प० अ०) । 'अजिघृत्तिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । 'घृतमाज्ये जले क्लीवं प्रदीप्ते लभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ न मृतं मरणमत्र । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलधौतं रूप्यहस्त्रोः

कलो मलो धौतोऽस्य । 'कलधौतं सुवर्णे स्याद्रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥ ७६ ॥

निमेद्यति । 'जि मिदा ब्रहेहने' (दि० प० से०) । 'जीतः क्तः' (३।२।१९७) । संज्ञापूर्वकलान्न नलम् ।— 'अनात्मनेपदनिमित्ते' (७।२।३६) इति निर्देशाद्वा ॥

श्रुतं शास्त्रावधृतयोः

श्रूयते स्म । श्रवणं वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥

युगपर्याप्तयोः कृतम् ।

अकारि । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) । क्तः (३।२। १०२) । 'शकौ निवारणे वृत्तौ पर्याप्तं स्याद्यथेप्सिते' इति रुद्रः । 'कृतं युगोऽलमर्थं स्याद्विहिते हिंसिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥ ७७ ॥

अतीवाधीयते स्म मनसि । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'दधातोर्हिः' (७।४।४२) ॥

युक्ते क्षमादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु ।

'प्राण्यतीते' इति समाहारद्वन्द्वः । अभवत् । 'भू' । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) । 'भूतं क्षमादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीवं त्रिषूचिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्वन्तरे तु ना । कुमारेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले ॥ ७८ ॥

वर्तते स्म । वर्तनं वा । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । 'वरणे' (दि० आ० से०) वा । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । भावे (३।३।११४) वा । 'वृत्तोऽधीतेऽप्यतीतेऽपि वर्तुलेऽपि मृते वृते । वृत्तेऽन्यलिङ्गं वा क्लीवे छन्दश्चारित्रवृत्तिषु' (इति मेदिनी) ॥

महद्राज्यं च

मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । 'महती वल्लकीभेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमाञ्छ्रेष्ठे वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

अवगीतं जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु ।

अवगीयते स्म । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अवगीतस्तु निर्वादे दु(ह)ष्टगर्हितयोरपि' (इति मेदिनी) । जन्ये जनापवादे ॥

श्वेतं रूप्येऽपि

श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'श्वेतो द्वीपादिभेदयोः । श्वेता वराटिका-काष्ठपाटलाशङ्खिनीषु च । क्लीवं रूप्येऽन्यवच्छुक्ले' (इति मेदिनी) ॥

रजतं हेन्नि रूप्ये सिते त्रिषु ॥ ७९ ॥

रजति । रज्यतेऽनेन वा । 'रज्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) । 'पृषिरजिभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतच् । 'रजतं रज्जने रूप्ये शोणिते हृदहारयोः' इत्यजयः ॥

त्रिष्वितः

आतान्तम् ॥

जगदिङ्गेषु

गच्छति । 'द्युतिमभिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति क्तिप् । 'गमः कौ' (६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१) 'जगत्स्यात्पिष्टपे क्लीवं वायौ ना जंगमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

रक्तं नील्यादि रागि च ।

रजति । रज्यते वा । 'रज्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) ।

‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । ‘रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु । क्लीवं तु कुङ्कुमे ताप्त्रे प्राचीनामलकेऽष्टुजि’ (इति मेदिनी) ॥

अवदातः सिते पीते शुद्धे

अवदायते स्म । ‘दैप् शोधने’ (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥

वद्धार्जुनौ सितौ ॥ ८० ॥

सीयते स्म । ‘षिञ् वन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । ‘सितमवसिते च वद्धे धवले त्रिषु शर्करायां स्त्री’ (इति मेदिनी) ॥

युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतः

अभिनीयते स्म । ‘णीञ्’ (भ्वा० उ० अ०) क्तः (३।२।१०२) । मर्षिणि क्षन्तरि ॥

अथ संस्कृतम् ।

कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽपि

संस्कियते स्म । ‘संस्कृतः कृत्रिमे शस्ते भूपितेऽप्यन्य-
लिङ्गकः । क्लीवं तु लक्षणोपेते’ (इति मेदिनी) । लक्षणेन उ-
पेते पाणिन्यादिसूत्रव्युत्पादिते ॥

अनन्तोऽनवधावपि ॥ ८१ ॥

न अनन्तोऽस्य । ‘अनन्तः केशवे शेषे पुमान्विरवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवाद्धर्वयोरपि । कणादुरालभाप-
थ्यापावल्यामलकीषु च । विश्वंभरागुडूच्योः स्यादन्तं सुर-
वर्त्मनि’ (इति मेदिनी) ॥

ख्याते हृष्टे प्रतीतः

प्रतीयते स्म । ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । ‘प्रज्ञातज्ञातहृष्टेषु प्रतीतः सादरे त्रिषु’ इति रभसः ॥

अभिजातस्तु कुलजे बुधे ।

अभिजायते स्म । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । ‘अभिजातः कुलीने स्यान्व्याय्यपण्डितयोस्त्रिषु’ इति मेदि-
नी) । बुधे पण्डिते ॥

विविक्तौ पूतविजनौ

विविज्यते स्म । ‘विजिर् पृथग्भावे’ (जु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ‘विचिर् विरेचने (पृथग्भावे)’ (रु० उ० अ०) वा । ‘विविक्तं त्रिष्वसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु’ (इति मेदिनी) ॥

मूर्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ॥ ८२ ॥

मूर्छति स्म । ‘मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः’ (भ्वा० प० से०) ।

१—इदमसंगतम् । ‘आवितश्च’ (७।२।१६) इतीप्तिपेधस्य
दुर्बोरत्वात् । तस्मात्—मूर्छा संजातास्य । ‘तदस्य संजातम्-’
(५।२।३६) इतीतच्—इत्यनेकाधैकेरवाकरौमुदीलिखितमेव स-
म्यक् ॥

‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । ‘मूर्ते स्यात्रिषु मूर्च्छाले
कठिने मूर्तिमल्यपि’ (इति मेदिनी) । ‘मूर्छितमपि सोच्छ्रये
च मूढे च’ (इति मेदिनी) ॥

द्वौ चाम्लपरुषौ शुक्तौ

शुच्यते स्म । ‘ईशुचिर् पूतीभावे’ (दि० उ० से०) ।
(क्तः) (३।२।१०२) । ‘श्रीदितः-’ (७।२।१४) (इतीप्तिपे-
धः) । ‘शुक्तं पूताम्लनिष्ठुरे’ (इति मेदिनी) । ‘मृन्मयादि-
शुक्तौ भाण्डे सगुडं क्षौद्रकाञ्जिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं
शुक्तं युक्तं तदुच्यते’ इति वैयकम् ॥

शित्नी धवलमेचकौ ।

शीयते । शिनोति स्म वा । ‘शिञ् निशाने’ (स्वा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । क्तिच् (३।३।१७४) वा । ‘नि-
शितेऽपि, शित्तिभूजं ना सितासितयोस्त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥
सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् ॥ ८३ ॥

अस्ति । ‘अस भुवि’ (अ० प० से०) । ‘लटः शतृ-’
(३।२।१२४) । ‘श्रसोरलोपः’ (६।४।१११) । ‘सन् साधौ
धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्युमयोः स्त्रि-
याम्’ (इति मेदिनी) ॥

पुरस्कृतः पूजितोऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते ।

पुरोऽकारि । ‘डुकृञ्’ (त० उ० अ०) । क्तः (३।२।
१०२) । ‘पुरोऽव्ययम्’ (१।४।६७) इति गतिलम् । ‘नमस्यु-
रसोः-’ (८।३।४०) इति सत्वम् । ‘पुरस्कृतोऽभिषेकारिप्र-
स्ताप्रेकृतपूजिते’ (इति मेदिनी) ॥

निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ॥ ८४ ॥

निरुद्धो निवृत्तो वा वातोऽस्मात् । ‘निवातो दृढसंनान्ने
निवासे वातवर्जिते’ इत्यजयः ॥

जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिताः

उच्छ्रयति, उच्छ्रीयते स्म वा । ‘श्रिञ् सेवयाम्’ (भ्वा०
उ० से०) । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि (३।
२।१०२) वा । ‘उच्छ्रितं त्रिषु संजाते समुन्नद्धप्रवृद्धयोः’
(इति मेदिनी) ॥

उत्थितास्त्वमी ।

वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्नाः

उत्तिष्ठति स्म । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । ‘उत्थितं
स्यात्रिषूपत्ने प्रोद्यते वृद्धिमल्यपि’ (इति मेदिनी) ॥

आहतौ सादरार्चितौ ॥ ८५ ॥

आह्रियते स्म । ‘हृद् आदरे’ (तु० आ० अ०) । क्तः (३।
२।१०२) ॥

इति तान्ताः ॥

१—अस्यात्रोल्लेखः प्रामादिकः । अत्र मूर्तिशब्दोपादानाभावात् ॥

२—‘निशितेऽपि’ इत्युक्तिः शितशब्दार्थत्वात्प्रकृतानुपयुक्ता ॥

अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।

अर्थते । ऋच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उषिकुषिगातिभ्यस्थन्' (उ० २।४) । यद्वा अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्यायाम्' (जु० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ('अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां, निवृत्तौ च प्रयोजने') (इति मेदिनी) ॥

निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ ॥ ८६ ॥

तीर्थते । अनेन वा । 'तृ घ्नवतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'पातृतुदि-' (उ० २।७) इति थक् । 'तीर्थं शास्त्रा-
ध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च । अवतारविंशुष्टाम्बुपात्रोपाध्या-
यमन्त्रिषु' (इति मेदिनी) । निपानं जलावतारः ।-निदानमु-
पायः-इति मुकुटः ॥

समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संबद्धान् हितेऽपि च ।

समर्थ्यते । समर्थ्यते वा । 'अर्थ उपयाच्यायाम्' (जु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥

दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ

दशम्यां तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'दशमीस्थो नष्टबीजे स्थविरेऽप्यन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

वीथी पदव्यपि ॥ ८७ ॥

विध्यतेऽनया । 'विथृ याचने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१। ४१) । 'वीथी पङ्क्तौ गृहाङ्गे च रूपकान्तरवर्त्मनोः' (इति मेदिनी) ॥

आस्थानीयत्नयोरास्था

आतिष्ठन्त्यस्याम् । आस्थानं वा । 'घा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'आस्था लालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु योषिति' (इति मेदिनी) ॥

प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः ।

प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् । अनेन वा । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३। ५८) । 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानाबुन्मितवस्तुनि' (इति मेदिनी) ॥

इति थान्ताः ॥

अभिप्रायवशौ छन्दौ

छन्द्यते । 'छदि संवरणे' (जु० प० से०) । घञ् (३।३। १९) ॥

अब्दौ जीमूतवत्सरौ ॥ ८८ ॥

अपो ददाति । 'औतोऽनुप-' (३।३।३) इति कः । 'अब्दः संवत्सरे मेघे गिरिभेदे च मुस्तके' इति विश्वः ॥

अपवादौ तु निन्दाब्दे

अपोद्यते । अपवदनं वा । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) 'अपवादस्तु निन्दायामाज्ञा-

विश्रम्भयोरपि' (इति मेदिनी) ॥३॥ मुकुटस्तु 'अववादः' इति पठित्वा 'अववादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि' इति विश्वमुदाजहार ॥

दायादौ सुतवान्धावौ ।

दायमत्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) । यद्वा आदत्ते । 'डुदाय्' । 'आतश्चोप-' (३।१। १३६) इति कः । दायस्य-आदः । 'दायादस्तु भवेत्पुंसि सपिण्डे तनयेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्याशाः

पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'पदरुज-' (३। ३।१७) इति घञ् । 'पादो बुध्रे तुरीयांशे शैले प्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥

चन्द्राश्चर्कास्तमोनुदः ॥ ८९ ॥

तमो नुदति । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । क्तिप् (वा० ३।२।७६) ॥

निर्वादो जनवादेऽपि

निर्वदनम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) 'निर्वादः स्याल्लोकवादपरिनिष्ठितवादयोः' (इति मेदिनी) ॥

शादो जम्बालशष्पयोः ।

शद्यते । अनेन वा । 'शदू शातने' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति, भावे (३।३।१८) वा घञ् । जम्बालः पङ्कः शष्पः वालनृणम् ॥

सारावे रुदिते त्रातर्याक्रन्दो दारुणे रणे ॥ ९० ॥

आक्रन्दनम् । आक्रन्दति । आक्रन्द्यतेऽस्मिन् । आक्रन्दयति वा । 'क्रदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । 'आढः क्रन्द शब्दसातत्ये' (जु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्र-
दारुणयुद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्प्रसादोऽनुरोधेऽपि

प्रसदनम् । अनेन वा । 'पदू विशारणादौ' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) । 'प्रसादोऽनुग्रहे काव्यप्राण-
स्वास्थ्यप्रसत्तिषु' (इति मेदिनी) ॥

सूदः स्याद्वज्जने त्रिषु ।

सूद्यते । सूदयति वा । 'षूद क्षरणे' (जु० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । पचाद्यच् । (३।१।१३४) वा । 'सूदस्तु सूपवत्सूपकारे च व्यज्जनेऽपि च' इति विश्वः ॥

गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दः

गां विन्दति । 'विदू लाभे' (तु० उ० अ०) । 'गवादिषु

१- 'सारावे' इति रुदितविशेषणम् । त्रातरि पाष्णिग्राहाक्रान्तस्य विजिगीषो रक्षितरि-इति पीयूषव्याख्या ॥

विन्देः संज्ञायाम्' (३।१।१३८) इति शः । 'गोविन्दो वासु-
देवे स्याद्गवाभ्यक्षे बृहस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥

हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ॥ ९१ ॥

आमोदनम् । आमोदयति वा । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ०
से०) स्वार्थेऽप्यन्तः । घञ् (३।३।१८) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) वा । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ म-
दनम् । अनेन वा । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'मदोऽनु-
पसर्गे' (३।३।६७) इत्यप् । 'मदो रेतसि कस्तूर्यां गवे हर्षभ-
दानयोः' (इति विश्वः) ॥

प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ।

कं सुखं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । क्तिप् (३।
१।७६) । तुक् (६।१।७१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'क-
कुद्वत् ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्गे राजलक्ष्मणि' इति विश्वः । प्रा-
धान्ये स्वार्थे ण्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥

स्त्री संविज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥ ९२ ॥

संवेदनम् । संविद्यतेऽनया वा । 'विद ज्ञाने' (अ० प०
से०) । 'विद चेतनादौ च' (चु० आ० से०) । संपदादिक्तिप्
(वा० ३।३।१०८) । 'संविच्' स्त्रियां प्रतिज्ञायामाचारे ज्ञान-
संगरे । संभाषणे क्रियाकारे संकेते नास्ति तोषणे' (इति मेदि-
नी) । क्रियायाः कारो नियमः पणवन्धो वा आजिर्बुद्धम् ॥

धर्मे रहस्युपनिषत्

उपनिषदनम् । उपनिषीदति श्रेयोऽस्यां वा । 'पठ् विशर-
णादौ' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ।
'भवेदुपनिषद्धर्मे वेदान्ते विजने स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

स्यादतौ वत्सरे शरत् ।

श्रृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृद्धमसो-
ऽदिः' (उ० १।१।३०) । 'शरत् स्त्री वत्सरेऽप्युतौ' (इति
मेदिनी) ॥

पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्गिबस्तुषु ॥ ९३ ॥

पदति । 'पद स्थैर्ये' () । पयति वा । 'पद
गतौ' (दि० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । भावक-
र्मकरणेषु वा घञ् । संज्ञापूर्वकलाद्वयभावः । 'पदं शब्दे च
वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतन्त्रिहयोः स्थानत्राणयोर-
ङ्गवस्तुनोः' इति विश्वः । श्लोकपादेऽपि च क्लीबं पुल्लिङ्गः कि-
रणे पुनः' (इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

गोष्पदं सेविते माने

गोः पदम् । 'गोष्पदं सेवितासेवित-' (६।१।१४५) इति
साधुः । 'गोष्पदं गोपदे श्वप्रे गवां च गतिगोचरे' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥

प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् ।

आपद्यतेस्मिन् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' (६।१।१४६) इति
साधुः । 'आस्पदं पदकृतयोः' (इति मेदिनी)

त्रिषु

आदान्तात् ॥

इष्टमधुरौ स्वादु

स्वदते । 'ष्वद आस्वादने' (भ्वा० आ० से०) । 'कृवा-
पा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'स्वादु मिष्टमनोज्ञयोः' (इति
मेदिनी) ॥

मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥ ९४ ॥

म्रद्यते । 'म्रद मर्दने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथिमदि-'
(उ० १।२८) इति क्तुः संप्रसारणं च ॥

मूढाल्पापटुनिर्भग्या मन्दाः स्युः

मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च खैरे चाभाग्यरो-
गिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंति स्याद्वस्तिजालन्तरे शनौ' (इति
मेदिनी) ॥

द्वौ तु शारदौ ।

प्रत्यग्राप्रतिभौ

शरदि भवः । 'संधिवेला-' (४।३।१६) इत्युण् । 'शार-
दोऽन्दे स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपणयोः । शस्ये क्लीबं शरज्जा-
तनूतनाप्रतिभे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥ ९५ ॥

विशिष्टो विपरीतो वा शारदः । 'प्रादयो गता-' (वा०
२।२।१८) इति समासः । 'विशारदः पण्डिते च धृष्टे'
(इति मेदिनी) ॥

इति दान्ताः ॥

व्यामो वटश्च न्यग्रोधौ

न्यक् हणद्धि । 'हृधि आवरणे' (ह० उ० अ०) । 'क-
मंण्य' (३।२।१९) । 'न्यग्रोधो व्यामवटयोर्न्यग्रोधश्च शमी-
तरौ' (इति विश्वः) ॥

उत्सेधः काय उन्नतिः ।

उत्सेधनम् । अनेन वा । 'विधु गलाम्' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८, १९) ॥

पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥ ९६ ॥

विविधो वधो हननं गमनं वा । अनेन वा । 'प्रादिभ्यो
धातुजस्य-' (वा० २।२।२४) इति समासोत्तरपदलोपौ ।
'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति वा दीर्घः । 'विवधो
वीवधश्चापि पर्याहारेऽध्वमारयोः' इति विश्वः । परित आ-
ह्रियतेऽनेन । पर्याहार उभयतो बद्धनिकयं स्कन्धवाह्यं काष्ठं
'कावडी' इति ख्यातम् । यत्तु—'उपसर्गस्य-' (६।३।

१२२) इति दीर्घः—इति मुकुट आह । तत्र । वधशब्दस्या-
वन्तत्वेनाधवन्तत्वात् ॥

परिधिर्यश्चिद्यतरोः शाखायामुपसूर्यके ।

परिधीयते । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः
किः' (३।३।९२) ॥

बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥ ९७ ॥

आधानम् । अनेन, अस्मिन् वा । पूर्ववत् । 'आधिः
पुमांश्चित्तपीडाप्रत्याशाबन्धकेषु च । व्यसने चाप्यधिष्ठाने'
(इति मेदिनी) ॥

स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ।

नीवाको वचनाभावः, मूलोत्कर्षार्थं धान्यादिसंग्रहो वा ।
समाधानम् । अनेन वा पूर्ववत् । 'समाधिर्धाननीवाकनि-
यमेषु समर्थने' इति विश्वः (रभसः) । 'समाधिर्ना समर्थने
ध्याने वैरस्य (ध्याननीवाक)नियमे काव्यस्य च गुणान्तरे' ।
(इति मेदिनी) ॥

दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥ ९८ ॥

मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ।

अनुबध्यते । 'बन्ध वन्धने' (क्या० प० अ०) । घञ्
(३।३।१९) । 'अनुबन्धस्तु बन्धे स्यादोषोत्पादे विनश्वरे ।
मुख्यानुयायिवाले च प्रकृतस्यानिवर्तने । अनुबन्धी तु हिं-
कायां तृष्णायामपि' (इति मेदिनी) । मुख्यं पित्रादिकमनु-
याति यः शिशुः । प्रकृतस्य प्रारब्धस्यानुवर्तनेऽनिवर्तने ॥

विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि

विध्यति विरहिणम् । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ।
'पृसिदि-' (उ० १।२३) इति कुः । 'ग्रहिज्या-' (६।१।१६)
इति संप्रसारणम् । 'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्ष-
से' इति विश्वः ॥

परिच्छेदे विलेऽवधिः ॥ ९९ ॥

अवधानम् । 'उपसर्गे-' (३।३।९२) इति किः । 'अव-
धिस्त्ववधाने स्यात्सीमि काले विले पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

विधिर्विधाने दैवेऽपि

विधानम् । अनेन वा पूर्ववत् किः (३।३।९२) । 'वि-
धिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥

प्रणिधिः प्रार्थने चरे ।

प्रणिधानम् । प्रणिधीयते वा । किः (३।३।९२) 'प्रणि-
धिर्याचने चरे' (इति हैमः) । 'प्रणिधिरवधानेऽपि' ॥

बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि

बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । 'बुधः कवौ रौहिणेये' इति विश्वः ॥
वर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गल्यर्था-

(३।४।७२) इति कः । 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे ज्ञे त्रिषु क्लीवं तु
शैलजे' (इति मेदिनी) ॥

स्कन्धः समुदयेऽपि च ॥ १०० ॥

कं शिरो दधाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुट् । 'स्कन्धः स्यान्नृपता-
वंसे संपरायसमूहयोः । काये तरुप्रकाण्डे च भद्रादौ छन्दसो
भिदि' (इति मेदिनी) ॥

देशे नदविशेषेऽव्यौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ।

स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः
संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । 'सिन्धुः समुद्रे नद्यां
च नदे देशेभदानयोः' इति विश्वः । 'सिन्धुर्वमथुदेशाविध-
नदे ना सरिति स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

विधा विधौ प्रकारे च

विधानम् । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोप-'
(३।३।१०६) इत्यङ् । 'विधा गजान्ने ऋद्धौ च प्रकारे वेतने
विधौ' इति विश्वः । विधौ विधाने ॥

साधू रम्येऽपि च त्रिषु ॥ १०१ ॥

साध्नोति । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० से०) 'कृवापा-'
(उ० १।१) इत्युण् । 'साधुर्वाधुषिके चारौ सज्जने चाभिधेय-
वत्' इति विश्वः ॥

वधूर्जाया स्त्रुषा स्त्री च

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'वहो धश्च'
(उ० १।८३) इत्युः । 'वधूः स्त्रुषा नवोढा स्त्री भार्यापृक्काङ्ग-
नासु च । शक्यां च शारिवायां च' इति विश्वः ॥

सुधा लेपोऽमृतं स्नुही ।

सुष्ठु धीयते । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'धेद्' (भ्वा०
प० अ०) । 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'सुधा
गङ्गेष्टकाचूर्णं स्नुही चामृतमूर्वयोः' इत्यजयः ॥

संधा प्रतिज्ञा मर्यादा

संधानम् । अत्र वा । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'आ-
तश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥

श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥ १०२ ॥

श्रद्धानम् पूर्ववत् । 'श्रद्धादरे च काङ्क्षायाम्' (इति मे-
दिनी) । संप्रत्यय आदरः ॥

मधु मये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलिपाटि-'
(उ० १।१८) इत्युः, धश्च । 'मधु क्षौद्रे जले क्षीरे मये पु-
ष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवशोके मधुर्द्धमे' इति
विश्वः ॥

अन्धं तमस्यपि ।

अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (जु० उ० से०) । पचा-
यन् (३।१।१३४) । 'अन्धं तु तिमिरे क्लीवं चक्षुर्हानेऽभि-
धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

अतस्त्रिषु

आधान्तात् ॥

समुच्चद्वौ पण्डितमन्यगर्वितौ ॥ १०३ ॥

समुन्नहते स्म । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । कः
(३।२।१०२) । 'समुच्चद्वः समुद्धूते पण्डितमन्यदत्तयोः'
इति विश्वः ॥

ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशे

ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिः बन्धुरस्म । 'ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्दे-
शे च द्विजन्मनाम्' इति विश्वः ॥

अथावलम्बितः ।

अविदूरोऽप्यवष्टब्धः

अवलम्बित आश्रितः, वत्सादिरुद्धो वा । अवष्टब्धते स्म ।
'ष्टमि स्तम्भे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः)
वा । 'स्तम्भेः' (८।३।६७) 'अवाच्चा-' (८।३।६८) इति षः ।
'अवष्टब्धोऽविदूरे स्यादाक्रान्ते चावलम्बिते' (इति मे-
दिनी) ॥

प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ १०४ ॥

प्रसिध्यति, प्रसिध्यते स्म वा । 'पिथु संराद्धौ' (दि० प०
से०) 'गल्याम्' (भ्वा० प० से०) । कर्तरि (३।४।७२) क-
र्मणि (३।२।१०२) वा क्तः ॥

इति धान्ताः ॥

सूर्यवह्नी चित्रभानू

चित्रा भानवो रश्मयोऽस्य ॥

भानू रश्मिदिवाकरौ ।

भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'दामाभ्यां जुः'
(उ० ३।३२) ॥

भूतात्मानौ धातुदेहौ

भूतानामात्मा । भूतानि आत्मा स्वभावो यस्य, इति च ॥

मूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥ १०५ ॥

पृथक्कार्यौ जनः शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥

प्रावाणौ शैलपाषाणौ

प्रसते । 'प्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽ
पि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । आवनति । 'वन संभक्तौ'
(भ्वा० प० से०) 'शब्दे' (भ्वा० प० से०) वा । विच् (३।
२।७६) । प्रश्नासावावा च ॥

पत्रिणौ शरपक्षिणौ ।

पत्राणि सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥
'पत्री श्येने रथे काण्डे खगद्वरयिकाद्रिषु' इति विश्वः ॥

तरुशैलौ शिखरिणौ

शिखरमस्ति ययोः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥

शिखिनौ वह्निवर्हिणौ ॥ १०६ ॥

शिखाः सन्त्यस्य । 'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीनिः ।
ब्रीह्यादिः (५।२।११६) वा । 'शिखी वह्नौ बलीवर्दे शरे
केतुग्रहे द्वमे । मयूरे कुकुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः' (इति
मेदिनी) ॥

प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहौ

प्रतियतनम् । प्रतियत्यते वा । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा०
आ० से०) । 'यत निकारादौ' (जु० उ० से०) वा । 'य-
जयाच-' (३।३।९०) इति नङ् । 'प्रतियत्नश्च संस्कार-
लिप्सोपग्रहणेषु च' (इति मेदिनी) । उपग्रहे वन्दी-
ग्रहणादिः ॥

अथ सादिनैः ।

द्वौ सारथिहयारोहौ

अवश्यं सीदति । सादयति वा । 'षट् विशारणादौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति
णिनिः । प्रह्लादिः (३।१।१३४) वा । 'सादी सुरंगमातङ्गर-
थारोहेषु दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥

वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥ १०७ ॥

वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५)
इतीनिः ॥

कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामपि

अभि जायतेऽस्मिन् । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'हलश्च'
(३।३।१२१) इति घञ् । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३३) इति
वृद्धिर्न । 'अभिजनः कुले ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलव्रजे' इति
विश्वः ॥

अथ हायनाः ।

वर्षार्चिर्वाहिभेदाश्च

जहाति, जिहीते, वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) ।
'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) वा । 'हृश्च व्रीहिकालयोः'
(३।१।१४८) इति ण्युट् । 'हायनो न स्त्रियां वर्षे पुंस्याचिर्वा-
हिभेदयोः' (इति मेदिनी) । वर्षोऽब्दम् । अर्चा रश्मिः ।
व्रीहिभेदो नीवारादिः, इति मुकुटः । षष्ठिकः, इति स्वामी ॥

चन्द्राग्र्यर्का विरोचनाः ॥ १०८ ॥

विरोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्ते-
तश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच् । 'विरोचनः प्रह्लादस्य
तनयेर्केऽभिचन्द्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

केशोऽपि वृजिनः

वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेः क्लिब'

(उ० २।४७) इतीनन् । 'वृजिनं कल्मषे क्लीवं केशे ना कुटिले त्रिषु' इति रभसः ॥

विश्वकर्माकसुरशिल्पिनोः ।

विश्वं कर्मास्मात्, अस्य, वा । 'विश्वकर्मा सहस्रांशौ मुनिभिर्देवशिल्पिनोः' (इति मेदिनी) ॥

आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च १०९

अतति 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ० ४।१५३) । 'आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि । चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि च' इति धरणिः ॥

शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः ।

हन्ति । 'हन हिंसाग्लोः' (अ० प० अ०) 'हन्तेर्घश्च' (वा० ६।१।१२) इति पचाद्यचि द्विलम्, आक् चाभ्यासस्य । 'अन्योन्यघटने चैव घातुके च घनाघनः' इति धरणिः ॥

अभिमानोऽर्थादिदपैऽज्ञाने प्रणयर्हिसयोः ॥ ११० ॥

अभिमानम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'मील् हिंसायाम्' (झ्या० उ० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'मीनाति-' (६।१।५०) इत्यात्मम् । आदिना कुलपशुगुणादिप्रहः ॥

घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे ।

हननम् हन्यते वा । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् । 'घनं सान्द्रं घनं वायं घनो मुखो घनोऽम्बुदः । घनः काठिन्यसंघातो विस्तारो लोहमुद्गरौ' इति धरणिः । मूर्तिगुणे काठिन्ये ॥

इनः सूर्ये प्रभौ

एति । ईयते वा । 'इण्सिजि-' (उ० ३।२) इति नक् ॥

राजा मृगाङ्गे क्षत्रिये नृपे ॥ १११ ॥

राजति । 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) 'कनिन् युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

वाणिन्यौ नर्तकीदृत्यौ

अवश्यं वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'आवश्यक-' (३।३।७०) इति, प्रह्लादिलात् (३।१।१३४) वा णिनिः । ववयोरैक्यम् । 'वाणिनिर्नर्तकीमत्ताविदग्धवनितासु च' (इति मेदिनी) ॥

स्वन्त्यामपि वाहिनी ।

वहति । प्रह्लादि (३।१।१३४) णिनिः । 'वाहिनी स्यात्तरङ्गिण्यां सेनासैन्यप्रभेदयोः' इति विश्वः ॥

१—वाणिनीशब्दो मेदिन्यां प्रवर्गीयादौ पठितः । हेमे तु अन्तस्यादौ पठितः ॥ एवं वाहिनीशब्दोऽपि ॥

हादिन्यौ वज्रतडितौ

हादतेऽवश्यम् । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) 'आवश्यक-' (३।३।७०) इति णिनिः ॥

वन्दायामपि कामिनी ॥ ११२ ॥

अवश्यं काम्यते । 'कसु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । पूर्ववत् (३।३।७०) णिनिः । 'कामिनी भीरुवन्दयोः । कामी तु कामुके चक्रवाके पारावतेऽपि च' (इति मेदिनी) वन्दा वृक्षे विजातीयप्ररोहः ॥

त्वग्देहयोरपि तनुः

तनोति, तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'मृशुशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुः काये त्वचि स्त्री स्यान्निष्पत्ये विरले कृशे' (इति मेदिनी) ॥

सूनाधोजिह्विकापि च ।

सवनम् । सूयते वा । 'घूङ् प्राणिगर्भविमोचने' (अ० आ० से०) । भावे (३।३।११४) कर्मणि (३।३।१०२। वा०) क्तः । 'खादय ओदितः' (दि० ग०) इति (ओदित्वात् 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्) । 'सूनाख्या पुष्पिते पुष्पे जिह्वातले वधालये' इत्यजयः । '(सूनें प्रसवपुष्पयोः) । सूना पुत्र्यां वधस्थानगलशुण्डिकयोरपि' (इति विश्वः) ॥

क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ॥ ११३ ॥ मन्दे

वितननम् । वितन्यते वा । घञ् (३।३।१८, १९) । 'वितानो यज्ञविस्तारोल्लोचेषु क्रतुकर्मणि । वृत्तभेदावसरयोर्वितानं तुच्छमन्दयोः' इति विश्वः । 'वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुनपुंसकम् । क्लीवं वृत्तविशेषे स्यान्निलिङ्गो मन्दतुच्छयोः' (इति मेदिनी) मन्दे मूढे ॥

अथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे ।

'कित निवासादौ' (भ्वा० प० से०) । भावकर्मकरणाधिकरणेषु ल्युट् । 'केतनं तु ध्वजे कार्ये निमन्त्रणनिवासयोः' इत्यजयः ॥

वेदस्तरुवं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ ११४ ॥

वृंहति । 'वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'वृहेर्नोऽच्च' (उ० ४।१।४६) इति मनिन् । 'ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगभिदोर्वित्रे' (इति मेदिनी) ॥

उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम् ।

'गन्ध मर्दने' (उ० आ० से०) । भावादौ ल्युट् । 'गन्धनं सूचनोत्साहहिंसनेषु प्रकाशने' इति विश्वः ॥

आतञ्चनं प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम् ॥ ११५ ॥

'तच्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११४) । प्रतीवापो दुग्धादौ दध्यादिभावार्थे तक्कादिप्रक्षेपः, निक्षेपो वा । जवनं वेगः । आप्यायनं तर्पणम् ॥

व्यञ्जनं लाञ्छनश्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि ।

व्यज्यते । अनेन वा । ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'व्य-
ञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुष्वयवेष्वपि च' (इति मेदिनी) । नि-
ष्ठानं तेमनम् ॥

स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ॥११६॥

कुलीनस्य कर्म भावो वा । युवाद्यण् (५।१।१३०) ।
'कौलीनं पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयोः' इति धरणिः ॥

स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ।

उद्यात्यनेन । अस्मिन् वा । 'या प्रापणे' (अ० प०
अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'उद्यानं
वनभेदे स्यान्निःसृतौ च प्रयोजने' इति धरणिः ॥

अवकाशे स्थितौ स्थानम्

स्थीयतेऽत्र । अधिकरणे (३।३।११७) भावे (३।३।११५)
च ल्युट् । 'स्थानं सादृश्येऽवकाशे स्थितौ वृद्धिक्षयेतरे' (इति
मेदिनी) ॥

क्रीडादावपि देवनम् ॥ ११७ ॥

दीव्यतेऽनेन । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) । भावक-
रणादौ ल्युट् । 'देवनं व्यवहारे स्यान्निगीषाक्रीडयोरपि ।
अक्षेषु देवनः प्रोक्तः' इति विश्वः ॥

उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्गमेऽपि च ।

'उत्थानमुद्यते तन्त्रे पौरुषे पुस्तके रणे । ('प्राज्ञणो-
द्गमहर्षेषु मलवेगेऽपि न द्वयोः') (इति मेदिनी) । 'तन्त्रं
कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाने च
शास्त्रभेदे परिच्छेदे । श्रुतिशास्त्रान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके'
(इति मेदिनी) ॥

व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ॥११८॥

विरुद्धमुत्थानम् । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति
समासः । 'स्वतन्त्रता च व्युत्थानम्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्योपपादने ।

निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् ॥ ११९ ॥

'पाथ संसिद्धौ' (स्वा० प० से०) । भावकर्मकरणादौ ल्युट् ।
'साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौषधे गतौ । निर्वर्तनोपायमे-
व्दापनेऽनुगमे धने' (इति मेदिनी) । उपकरणं साधनसामग्री ॥
निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च ।

'यत निकारादौ' (चु० उ० से०) स्वार्थण्यन्तः । भावादौ
ल्युट् ॥

व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे ॥ १२० ॥

व्यस्तिः । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । भावादौ ल्युट् ।
'व्यसनं त्वशुभे सक्तौ पानस्त्रीमृगयादिषु । दैवानिष्टफले

पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे' इति विश्वः (मेदिनी) । कामजे
दोषे मृगयाक्षपानादौ । कोपजे वाक्पारुष्यदण्डपारुष्याथ-
दूषणादौ ॥

पक्षमाक्षिलोन्नि किंजल्के तन्त्वाद्यंशेऽप्यणीयसि ।

पक्ष्यते । अनेन वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०)
कर्मकरणादौ मनिन् (उ० ४।१।४५) । 'पक्ष्म सूत्रादिसू-
क्ष्मांशे किंजल्के नेत्रलोमनि' इति विश्वः ॥

तिथिभेदे क्षणे पर्व

पर्वति पर्वते वा । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकात्कनिन् । 'पर्व स्यादुत्सवे ग्रन्थौ प्रस्तावे विषुवा-
दिषु । दर्शप्रतिपदोः संधौ स्यात्तिथेः पञ्चकान्तरे' इति
धरणिः ॥

वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनि ॥१२१॥

वर्तते । अनेन । अस्मिन् वा । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ०
से०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥

अकार्यगुह्ये कौपीनम्

कूपपतनमर्हति । 'शालीनकौपीने अष्टृष्टाकार्ययोः' (५।२।
२०) इति साधुः । 'कौपीनं स्यादकार्येऽपि चौरगुह्यप्रदेशयोः'
इति विश्वः ॥

मैथुनं संगतौ रते ।

मिथुनमेव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । मिथुनस्येदं वा ।
'संबन्धे सुरते युग्मे राशौ मिथुनमिष्यते' इति व्याडिः ॥

प्रधानं परमात्मा धीः

प्र धत्ते, धीयतेऽनेन । अस्मिन् वा । 'डुधान्' कर्तृकर-
णादौ ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे
प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तूतमे सदा'
(इति मेदिनी) ॥

प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥ १२२ ॥

प्रज्ञायते । अनेन वादौ ल्युट् (३।३।११३, ११५, ११७) ॥
प्रसूनं पुष्पफलयोः

प्रसूयते । 'षुन् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'सुजो
दीर्घश्च' (उ० ३।१३) इति नः ॥

निधनं कुलनाशयोः ।

निधानम् । निधीयतेऽत्र वा । 'कृपृवृजि-' (उ० २।८१)
इति क्युः ॥

क्रन्दने रोदनाह्वाने

'क्रदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । भावे (३।
३।११५) ल्युट् ॥

वर्ष्म देहप्रमाणयोः ॥ १२३ ॥

वर्षति । वृष्यते वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
मनिन् (उ० ४।१।४५) । 'वर्ष्म देहप्रमाणातिमुन्दराकृतिषु
स्मृतम्' (इति मेदिनी) ॥

गृहदेहत्विद्रुप्रभावा धामानि

दधाति । धीयते वा । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) । 'धाम' शक्तौ प्रभावे च तेजोमन्दिरजन्मस्यु' इति विश्वः ॥

अथ चतुष्पथे ।**संनिवेशे च संस्थानम्**

संस्थीयतेऽत्र अनेन वा । संस्थितिर्वा । भावाधिकरणादौ ल्युट् (३।३।११५, ११७) । 'संस्थानमाकृतौ सृत्यौ संनिवेशे चतुष्पथे' (इति मेदिनी) ॥

लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥ १२४ ॥

लक्ष्यते । अनेन वा । 'लक्ष दर्शने' (जु० आ० से०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥

आच्छादनं संपिधानमपवारणमित्युभे ।

आच्छाद्यतेऽनेन । 'छद् अपवारणे' चुरादिः । करणे (३।३।११७) भावे (३।३।११५) वा ल्युट् । 'आच्छादनं संपिधाने वस्त्रेऽपवृत्तिमात्रके' इति धरणिः ॥

आराधनं साधने स्याद्वाप्तौ तोषणेऽपि च ॥ १२५ ॥

आराध्यतेऽनेन । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । भावादौ ल्युट् (३।३।११५, ११७) ॥

अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेऽपि ।

अधिष्ठायते । अनन वा । भावादौ ल्युट् (३।३।११५, ११७) । 'अधिष्ठानं रथस्याङ्गे प्रभावेऽध्यासने पुरे' इत्यजयः ॥

रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि

रमयति । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) ण्यन्तः । अन्तर्भावितण्यर्थो वा, रमन्तेऽस्मिन् वा । 'रमेस्त च' (उ० ३।१४) इति नः । 'नेङ् वशि-' (७।२।८) इति नेट् । 'णेर-निटि-' (६।४।५१) । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

वने सलिलकानने ॥ १२६ ॥

वन्यते । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'वु याचने' (त० उ० से०) वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । कर्तरि पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'ह्रीं स्यात् कानने नीरे निवासे निलये वनम्' इति रभसः ॥

तलिनं विरले स्तोके

तलति । तल्यते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'तलिपुलिभ्यामिन्' (उ० २।५३) । 'तलिनं विरले स्तोके खच्छेऽपि वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥

१—अस्य सूत्रस्य 'करणाधिकरणयोः' इत्यधिकारस्त्वत्वेनात्रोपन्यासो निष्फलः कर्मणि विगृहीतत्वात् ॥ तस्मात् 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इत्येव न्याय्यम् ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'तलिपुलिभ्यां च' इत्यत्र पाठ उग्र्यते ॥

वाच्यलिङ्गास्तथोत्तरे ।

तथा तलिनवत् । उत्तरे आनान्तात् ॥

समानाः सत्समैके स्युः

समति । 'षम वैकृत्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' (३।२।१२९) । 'आगमशासनमनित्यम्' इति मुग् न । सह मानेन वर्तते, इति वा । 'समानं सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमास्ते' इति मेदिनी ॥

पिशुनौ खलसूचकौ ॥ १२७ ॥

पिंशति । 'पिश अवयवे' (जु० प० से०) । 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन् । 'पिशुनं कुक्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोस्त्रिषु । पृक्षायां पिशुना स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

हीनन्यूनावूनगह्यौ

जहाति । हीयते स्म वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'आदिकर्मणि क्तः' (३।४।७१) । कर्मणि (३।२।१०२) वा । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । 'हीनं गह्यौनयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

न्यूनयति । न्यून्यते स्म वा । 'ऊन परिहाणे' (जु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । यत्तु—'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटोक्तम् । तत्र । चुरादिण्यन्तत्वेन अदन्तत्वेन चेगुपधत्वाभावात् । 'न्यूनं गह्यौनयोः' (इति मेदिनी) ॥

वेगिशूरौ तरस्विनौ ।

तरो वलं जवो वास्यास्ति । 'अस्माया-' (५।२।१२१) इति विनिः ॥

अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्रता अपि ॥ १२८ ॥

अभिपद्यते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि (३।२।१०२) वा । 'अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिद्रुते ग्रस्ते विपद्रुते' इति विश्वः ॥

इति नान्ताः ॥

कलापो भूषणे बह्वे तूणीरे संहतेऽपि च ।

कलामाप्नोति । 'आपू व्यसौ' (स्वा० प० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) कला आप्यतेऽनेन वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'कलापः संहतौ बह्वे काष्ठ्या भूषणतूणयोः' इत्यजयः । ('चन्द्रे विदग्धे व्याकरणभेदेऽपि कथ्यते बुधैः' इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

परिच्छदे परीवापः पर्युसौ सलिलस्थितौ ॥ १२९ ॥

परिवपनम् । अनेन । अत्र वा 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावे घञ्' (३।३।१८) । 'हलश्च'

१—अत्र 'स्' इत्युपन्यासोऽसंगतः । घञो भूताधिकारे विधानाभावात् ॥

(३।३।१२९) इति वा । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । परिच्छदः परिवारः ॥

गोधुम गोष्ठपतिगोपौ

गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गोपो ग्रामौघगोष्ठाधिकृतयोर्वल्लवे' इति विश्वः ॥

हरो विष्णुवृषाकपिः ।

वृषं धर्मं न कम्पयति । 'कपि किञ्चिच्चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'अंहिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४।१४४) इतीः । वृषा-द्धर्मादाकम्पयति दुष्टान्, इति वा । यद्वा वर्षति कामान् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । आकम्पयति पापानि । पूर्ववदिः (उ० ४।१४४) । वृष-श्चासावाकपिश्च । यद्वा वृषा इन्द्रोऽनेन । कम्पते आकम्पते वा अस्मात् । यद्वा वृषो धर्मो वृषा इन्द्रो वा कपिरिव वशे यस्य । यद्वा वृषरक्षकः कपिर्वराहः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३९) इति दीर्घः । यद्वा वृष्ण इन्द्रस्याकं वृषाकं पियति । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । अन्तर्भावितव्यर्थो वा । इन्द्रदुःखं प्राप्नोति प्रापयति वा दैत्यान् । रक्षकत्वात् । विचि (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः । किपि (३।२।७६) तु आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् तुक् । परशन्दस्येष्ट-वाचिलादियङं वाचिला पूर्वसवर्णदीर्घः (६।१।१०२) पूर्वरूपे (६।१।१०७) स्तः । 'वृषाकपिः पुमान्कृष्णे शंकरे जातवे-दसि' (इति मेदिनी) ॥

बाष्पमूष्माश्रु

वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० से०) । वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'खष्पशिल्पशष्प' (उ० ३।२८) इति साधुः ॥

कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ॥ १३० ॥

कशति दुःखम् । कश्यते वा । 'कश गतिशासनयोः' (अ० आ० अ०) मृगयादित्वात् (उ० १।३७) साधुः । 'एकोक्त्या कशिपुर्माच्छादने च द्वयोः पृथक्' इति विश्वः ॥

तल्पं शय्याद्वारेषु

तल्पतेऽस्मिन् । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'खष्पशिल्प-' (उ० ३।२८) इति साधुः । वक्ष्यमाणम्,

१—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'कुण्ठिकम्प्योः' इति पाठ उपल-भ्यते ॥ २—त्रार्थं मेदिन्यामन्तस्यादौ पठ्यते । अत एव गोवर्ध-नाचार्यैरपि 'बाष्पाकुलम्' (५२८) इत्याद्यान्तस्यादित्रयायां लिखिता । हैमे तु स्पर्शादि पठ्यते ॥ ३—इदं त्वसंगतम् 'कशिपुर्माच्छादनयोरेकोक्त्या पृथक्तयोः पुंसि' इति मेदिनीतः कशिपोः पुंस्त्वस्य, 'तल्पमद्वे कलत्रे च शयनीये च न द्वयोः' इति मेदिनीतस्तत्त्वस्य छीवतायाः प्रतीतिः ॥

'अस्त्रियाम्' इति कशिपुतल्पाभ्यामपि संबध्यते । अष्टो-ऽष्टालिका ॥

स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् ।

वेडति । विध्यते वा । 'विट आक्रोशे शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'विटपपिष्टपविशिपोलपाः' (उ० ३।१४५) । 'विटपः पल्लवे पिष्टे विस्तारे स्तम्बशाखयोः' इति विश्वः ॥

प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥ १३१ ॥

मेघलिङ्गा अमी

प्राप्तो रूपम् । 'प्राप्तापन्ने च-' (२।२।४) इति समासः । प्राप्तं रूपं येन । 'प्राप्तरूपो ज्ञरम्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ स्वमेव रूपं यस्य ॥

अभिलक्ष्यं रूपमस्य । 'अभिरूपो बुधे रम्ये' (इति मेदिनी) ॥

कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी ।

कच्छे कच्छं वा पिबति । कच्छेन पाति वा । 'डुपि-' (३।२।४) इति कः । 'गापोष्टक्' (३।२।८) तु न । 'पिबतेः सुरासीध्वोः' (वार्तिक) इति वचनात् । 'गति कारकोपपदा-' इति सुबुत्पत्तेः प्राक् समासः । 'जातेः-' (४।१।६३) इति ङीष् । 'कच्छपी वल्लकीभेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे' इति विश्वः ॥

इति पान्ताः ॥

रवर्णे पुंसि रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः १३२

'रादिफः' (वा० ३।३।१०८) । रिफ्यते । रिफति वा । 'रिफ हिंसायाम्' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । पचा-द्यञ् (३।१।१३४) वा ॥

इति फान्तः ॥

अन्तराभवसत्त्वेऽश्वेगन्धर्वो दिव्यगायनेः ।

अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये भवं सत्त्वं यातनाशरीरम् । यदाहुः—'अन्तराभवदेहो हि नेष्यते विन्ध्यवासिनां' । तत्र । लक्ष्यविरोधात् । तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वाख्या भूताः । यद्यासः 'अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम्'—इति स्वामी । तच्चिन्त्यम् । 'गन्धर्वः पशुभेदे स्यात्पुंस्कोकि-लतुरंगयोः । अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' (मेदि-नी) इत्यादौ द्वयोः पृथक् पाठात् । दृष्टान्तोऽपि विषमः । दिव्यगायनानां विश्वावस्वादीनामेव तत्र ग्रहणात् । गन्धमर्षति । 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) शक-न्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥

कम्बुर्ना वलये शङ्खे

कम्बति । 'कम्ब गतौ' () मृगयादिः (उ० १।३७) 'कम्बुः शङ्खे स्त्रियां पुंसि शम्बूके वलये गजे' (इति मेदिनी) ॥

द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ॥ १३३ ॥

द्वे जिह्वे यस्य ॥

पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुं बहुत्वेऽपि पूर्वजान् ।

पूर्वयति । 'पूर्व निकेतने' (उ० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पूर्वे तु पूर्वजेषु स्युः पूर्वप्रागाद्ययोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'प्राक् पूर्वमग्रतः' इति धरणिः ॥

इति भान्ताः ॥

कुम्भौ घटेभमूर्धाशौ

कुं भूमिं कुत्सितं वा उम्भति । 'उम्भ पूरणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । शकन्वादिः (वा० ६।१।१९४) । 'कुम्भः स्यात्कुम्भकर्णस्य सुते वेश्यापतौ घटे । राशिभेदे द्विपान्ने च कुम्भं त्रिवृत्ति गुग्गुले' इति विश्वः ।

डिम्भौ तु शिशुबालिशौ ॥ १३४ ॥

डिम्भयति । 'डिभि संघाते' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥

स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ

स्तम्भाति । 'स्तम्भुरोधने' (सौत्रः) पचाद्यच् (३।१।१३४) । भावे घञ् (३।३।१८) वा ॥

शंभू ब्रह्मत्रिलोचनौ ।

शं भवति । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा० प० से०) 'प्राप्तौ' (उ० आ० से०) वा । अन्तर्भावितण्यर्थः । मितद्वयादिनात् (वा० ३।२।१७८) डः । 'शंभुः पुंस्मि महादेवे परमेश्वरि चार्हति' (इति मेदिनी) विष्णौ च ॥

कुक्षिभ्रूणाभका गर्भौः

गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । गृणाति । गीर्यते वा । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) । 'अतिगृभ्यां भन्' (उ० ३।१।५२) । 'गर्भौ भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ संधौ पनसकण्टके' (इति मेदिनी) ॥

विस्त्रम्भः प्रणयेऽपि च ॥ १३५ ॥

विस्त्रम्भणम् । विस्त्रभ्यतेऽनेन वा । 'स्त्रम्भु विश्वासे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'विस्त्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणये वधे' इति विश्वः । 'परिचयप्रार्थनयोः प्रणयः परिकीर्तितः' इत्यमरमाला ॥

स्याद्भेर्यो दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम् ।

'दुन्द' इति शब्देन उभति । 'उभ पूरणे' (तु० प० से०) । 'इयुपधात् क्ति' (उ० ४।१।२०) इतीन् । शकन्वादिः (वा० ६।१।१९४) । यद्वा 'दुन्द' इति हलन्तस्यैवानुकरणम् । 'दुन्दुभिः पुमान् । वरुणे दैत्यभेयोश्च क्षयक्षे विन्दुत्रिकद्वये' (इति मेदिनी) ॥

१—पूर्वगन्धर्वशब्दौ विश्वमेदिन्योरपि स्पर्शान्तेष्वेवोपलभ्यते । हेमे तु दन्तोष्ठयान्तेष्वेव । २—अक्षे विन्दुत्रिकद्वये यथा 'दुन्दुभ्या किल तत्कृतं पतितया यद्गोपदी हारिता' इति स्वामिमुकुटानेकार्थकै-
रवाकरौमुधः ॥

स्यान्महारजने क्लीवं कुसुम्भं करके पुमान् ॥ १३६ ॥

कुषुम्भयति । अनेन । वा 'कुसुम्भ क्षेपे' (कण्डादिः) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥

क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना

नभ्यते । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इस-जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । यद्वा नाभयति । स्वार्थण्य-न्तात् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'नाभिर्मुख्यनृपे चक्रम-ध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्त्रिणां कस्तूरि-कामहे' (इति मेदिनी) ॥

सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ।

सुष्ठु रभते, रभ्यते वा । 'रभ रामस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'सुरभिः शलकीमातृभि-त्सुरगोषु योषिति । चम्पके च वसन्ते च तथा जातीफले पुमान् । खर्णे गन्धोत्पले क्लीवं सुगन्धिकान्तयोस्त्रिषु । (वि-ख्याते सचिवे धीरे चैत्रेऽपि च पुमानयम्)' (इति मेदिनी) ॥

सभा संसदि सभ्ये च

सह भान्ति ये । यस्यां वा । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०२) इति डो वा । 'त्रियां सामाजिके गोष्ठां द्यूतमन्दिरयोः सभा' इति रभसः ॥

त्रिष्वध्यक्षेऽपि वल्लभः ॥ १३७ ॥

वल्लते । वल्लयते वा । 'वल्ल संवरणे संचरणे च' (भ्वा० आ० से०) । 'रासिबल्लिभ्यां च' (उ० ३।१।२५) इत्यमच् । 'वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सल्लक्षणतुरंगमे' (इति मेदिनी) ॥
इति भान्ताः ॥

किरणप्रग्रहौ रश्मि

अश्रुते । अनेन वा । 'अश्र व्यप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अश्रोते रश् च' (उ० ४।४।६) इति मिः । 'रश्मिः पुमान् दीधितौ स्यात्पक्षमग्रग्रहयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

कपिभेकौ प्लवंगमौ ।

प्लवेन प्लुया गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥
इच्छामनोभवौ कामौ

कमनम् । कम्यते वा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८, १२९) । 'कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यात्पुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शौर्योद्योगौ पराक्रमौ ॥ १३८ ॥

पराक्रमणम् । अनेन वा । 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८, १२९) । 'नोदात्तोपदेशस्य—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'पराक्रमः स्यात्सामर्थ्ये विक्रमोद्यम-योरपि' (इति मेदिनी) ॥

धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ।

धरति । ध्रियते वा । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् । 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः कर्तौ । अहिंसोपनिषद्भाष्ये ना धनु-र्यमसोमपे' (इति मेदिनी) ॥

उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ॥ १३९ ॥

उपधा उत्कोचः । उपक्रमणम् । अनेन वा । पूर्ववत् (३।३।१८, १२१, ७।३।१३४) 'उपक्रमः स्यादुपधाचिक्रि-त्सारम्भविक्रमे' इति विश्वः ॥

वणिकपथः पुरं वेदो निगमाः

निगम्यते । अनेन वा । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति साधुः । 'निगमो वाणिजे पुर्यां कटे वेदे वणिकपथे' इति विश्वः ॥

नागरो वणिकः ।

नैगमौ द्वौ

निगमे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नैगमः स्यादुपनिषद्वाणिजोर्नागरेऽपि च' इति विश्वः ॥

बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ॥ १४० ॥

रमते । अनेन वा । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा । 'रामः पशुविशेषे स्याज्जामदभ्ये हलायुधे । राघवे च सितध्वेतमनोऽपि च वाच्यवत्' इति विश्वः ॥

शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः

ग्रसते । ग्रस्यते वा । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) 'ग्रसेरा च' (उ० १।१४३) इति मः । 'ग्रामः खरे संवसथे वृन्दे शब्दादिपूर्वकः' इति विश्वः ॥

क्रान्तौ च विक्रमः ।

विक्रमणम् । अनेन वा । घञ् (३।३।१८, १२१) । 'वि-क्रमः शक्तिसंपत्तिः क्रान्तिमात्रं च विक्रमः' इति धरणिः ॥

स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे

स्तूयते । अनेन वा । 'स्तुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥

जिह्वास्तु कुटिलेऽलसे ॥ १४१ ॥

'जहाति । हीयते वा । 'ओहाक् लागे' (जु० प० अ०) । 'जहातेः सन्वदालोपश्च' (उ० १।१४१) इति मन् ॥

गुल्मा रुक्स्तम्भसेनाश्च

गुह्यते । 'गुड वेष्टने' रक्षणे (तु० प० से०) बाहुलका-

न्मक् । डलयोरेकलम् । 'गुल्मः स्तम्भे ग्रीहि घटसैन्ययोः सैन्यरक्षणे' इति विश्वः । रुग् उदररोगः । स्तम्भोऽप्रकाण्डः ॥

जामिः स्वसकुलस्त्रियोः ।

जायति । जायते वा । 'जै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकान्तिः । यद्वा 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । बा-हुलकादिण् दीर्घश्च । कर्मणि 'इजजादिभ्यः' (वा० ३।३। १०८) इतीच् वा-इति स्वामी । 'जिह्वास्तु कुटिले मन्दे जामिः स्वसकुलस्त्रियोः' इति चवर्गादावजयः ॥

मुकुटस्तु—'प्रहरे समये यामो यामिः स्वसकुलस्त्रियोः' इति रभसादन्तस्थादितामाह । 'यामिः कुलस्त्रीसप्तोः स्त्री' (इति मेदिनी) । तत्र 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) धातु-बोध्यः ॥

क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु ॥ १४२

क्षमणम् । 'क्षमूष् सहने' (भ्वा० आ० से०) । पित्वाद् (३।३।१०४) अङ् । क्षमते । क्षम्यते वा । पचायच् (३।१। १३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'नोदातोपदेशस्य-' (७।३। ३४) इति न वृद्धिः । 'क्षमा तितिक्षा पृथ्वी च योग्ये शक्ते हिते क्षमम्' इति धरणिः ॥

त्रिषु श्यामौ हरितकृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवानिशा

श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इषुयुधीन्धि-' (उ० १।१४५) इति मक् । 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरिते पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरि-चे सिन्धुलवणे क्लीवं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि चोच्यते । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौ-षधौ । नीलिकायाम्—'अथ श्यामो मासे मण्डपकालयोः' (इति मेदिनी) ॥

ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥ १४३ ॥

लडनम् । 'लड बाल्ये (विलासे)' (भ्वा० प० से०) । संपदादिक्किप् (वा० ३।३।१०८) । डलयोरेकलम् । ललम-मति । 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२। १) ॥*॥ बाहुलकात्कानिनि नान्तोऽपि । 'प्रधानध्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रबालधिलक्ष्मसु । भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम च' इति रुद्रः । पुण्ड्रमश्वदीनां ललाटचित्रम् । अधो वाजी । भूषा सामीप्यादश्वस्यैव ॥

सूक्ष्ममध्यात्ममपि

सूच्यते । 'सूच पैश्रन्ये' (जु० उ० से०) । 'सूचेः सन्' (उ० ४।१७७) । 'सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुंस्यमौ त्रिषु

१—युक्ते मान्तमव्ययम् इत्येके शक्तहितयोस्त्रिषु । क्षमः,

क्षमा । इति पीयूषव्याख्या ॥ २—इत उत्तरं ग्रामशब्दार्थकथनेन प्रकृतानुपशुक्तम् ॥ ३—यथा 'कन्याललाम कमनीयमञ्जस्य लिप्तोः' इति रुद्रः—इति स्वामिमुकुटौ ॥

१—दाविति ब्राह्मणस्य नैगमत्वे निषेधः—इति स्वामी ॥
—'द्वौ' इत्युक्तेरुपनिषद्ब्राह्मणयोर्नौयम्, इत्येके—इति पीयूष-
व्याख्या ॥

चाल्पके' (इति मेदिनी) । यत्तु-सुष्ठु उक्ष्यते इति स्वामी,
सुष्ठु उष्मयते-इति मुकुटश्च व्याचष्टे । तदुक्तसूत्रादर्शनमूल-
कम् ॥

आदौ प्रधाने प्रथमः

प्रथते । 'प्रथ विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथेरमच्'
(उ० ५।६८) । 'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्य-
वत्' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु ।

आमान्तम् ॥

वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वौ

वमति वम्यते वा । 'वुवम उद्भिरणे' (भ्वा० प० से०) ।
'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । घञ् (३।३।१९) वा ।
'वामं' सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे । पयोधरे हरे
कामे विद्याद्वामामपि स्त्रियाम् । वामी शृगालीवडवारास-
भीकरभीषु च' इति विश्वः ॥

अधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥

अमति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अवद्या
वमाधमा-' (उ० ५।५४) इति साधुः । यद्वा न धम्यते,
धमति वा । 'धम ध्वाने' सौत्रः । घञ् (३।३।१८) पचा-
यच् (३।१।१३४) वा ।—अधोभवः । 'अवोधसोः सलो-
पश्च' ()—इति स्वामी ॥

जीर्णे च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ।

यातो गतो याम उपभोगकाले यस्य । 'यातयामोऽन्यव-
जीर्णे परिभुक्तोऽज्झितेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

इति मान्ताः ॥

तुरंगगरुडौ ताक्ष्यौ

ताक्ष्यस्य कश्यपस्यापत्यम् । 'ऋष्यन्धक-' (४।१।११४)
इत्यण् । 'ताक्ष्योऽश्वसर्पयोः । गरुडाग्रजे सुपर्णे च पुंसि
ह्रीबं रसाज्जने' (इति मेदिनी) ॥

निलयापचयौ क्षयौ ॥ १४५ ॥

क्षयणम्, क्षीयतेऽत्र वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) ।
'क्षि निवासगलोः' (तु० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ।
'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'क्षयो रोगान्तरे वेद-
कल्पान्तापचयेषु च' (इति मेदिनी) ॥

भ्रशुर्यौ देवरक्ष्यालौ

भ्रशुरस्यापत्यम् । 'राजश्वशुराद्यत्' (४।१।१३७) ॥

भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ ।

भ्रातुरपत्यम् । 'भ्रातृर्व्यच्च' (४।१।१४४) । 'व्यन्सपत्ने' (४।
१।१४५) ॥

पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ

पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । पर्वति ।

'पृष्ठु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'पर्जन्यः' (उ० ३।१०३
इति साधुः । 'पर्जन्यो मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुदशक्रयोः'
इति विश्वः ॥

स्यादर्थः स्वामिवैश्ययोः ॥ १४६ ॥

अर्थते 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्थः स्वामिवै-
श्ययोः' (३।१।१०३) इति साधुः ॥

तिष्यः पुष्ये कलियुगे

त्वेषति । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० अ०) । अघ्नयादिः
(उ० ४।११२) । 'तिष्यः कलियुगे ऋक्षे तिष्या धात्री च
कीर्त्यते' इति धरणिः ॥

पर्यायोऽवसरे क्रमे ।

पर्ययणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'परावनुपा-
त्ये—' (३।३।३८) इति घञ् । 'पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्नि-
र्माणेऽवसरे क्रमे' इति विश्वः ॥

प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १४७ ॥

रन्ध्रे शब्दे

प्रत्ययनम् । प्रतीयतेऽनेन वा । प्रत्येति, इति वा । 'एरच्'
(३।३।५६) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा । पचायच्
(३।१।१३४) वा । 'प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु ।
प्रथितत्वे च सन्नादावधीनज्ञानयोरपि' इति विश्वः ॥

अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ।

अनुशयनम् । अनेन वा । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) ।
'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा ।
'भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः' इति विश्वः ॥

स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गजानां मध्यमे गते ॥ १४८ ॥

उच्चयनम् । 'चिञ् चयने' (खा० उ० अ०) । 'एरच्'
(३।३।५६) । स्थूलोच्चयः । 'स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये ग-
ण्डोपलकरण्डयोः' इति विश्वः ॥

समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।

समयनम् । समीयतेऽत्र, अनेन वा । समेति वा 'इण्
गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) वा ।
'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा ।
पचायच् (३।१।१३४) वा । 'समयः शपथाचारसिद्धान्तेषु
तथा धियि । क्रियाकारे च निर्देशे संकेते कालभाषयोः'
(इति मेदिनी) ॥

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥ १४९ ॥

व्यसनं स्त्रीघृतपानादि । अशुभं दैवविशेषणम् । न नय-
नम् । अनेन वा । अत्र वा । 'णीच् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । विरोधे नञ् । अयाच्छुभावहवि-
धेरन्यः । 'अनयस्तु विपदैवाशुभयोर्व्यसनेषु च' (इति मे-
दिनी) ॥

अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽपि

अत्ययनम् । अनेन वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । 'अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रेऽत्युत्पाते नाशदण्डयोः' इति धरणिः ॥

अथापदि ।

गुह्यायत्योः संपरायः

संपरायणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । पूर्ववत् (३।३।५६) । 'संपरायः समीके स्यादापदुत्तरकालयोः' (इति मेदिनी) ॥

पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च ॥ १५० ॥

पूजयितुमर्हः । 'पूज पूजायाम्' (जु० प० से०) । 'अहं कृत्यत्तृचश्च' (३।३।१६९) इति यत् । 'पूज्यौ श्वशुरपूजाहौ' इति धरणिः ॥

पश्चादवस्थायिवलं समवायश्च संनयौ ।

संनयनम् । संनीयते वा । संनयति वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) पचाद्यच् (३।१।१३४) वा ॥

संघाते संनिवेशे च संस्त्यायः

संस्त्यानम् । 'ष्ठयै स्तै शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० अ०) । धञ् (३।३।१८) । 'आतो युक्-' (अ० ३।३।३३) । 'संस्त्ययः संनिवेशे च संघाते विस्तृतावपि' (इति मेदिनी) ॥

प्रणयास्तनमी ॥ १५१ ॥

विश्रम्भयाच्चाप्रेमाणः

प्रणयनम् । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'प्रणयः प्रसरे प्रेम्णि (याच्चाविश्रम्भयोरपि । निर्वाणेऽपि' (इति मेदिनी) । 'विश्रम्भः स्यात्परिचये विश्वास-विप्रलम्भयोः' इत्यजयः ॥

विरोधेऽपि समुच्छ्रयः ।

सुष्ठु ऊर्ध्वं श्रयणम् । 'थिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'वैरोन्नलोः समुच्छ्रयः' इति रभसः ॥
विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥ १५२ ॥

विसयनम् । अत्र वा । विसिनोति वा । 'थिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति चो वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'परिनि-विभ्यः सेवसितसय-' (८।३।७०) इति थः । 'विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च । प्रबन्धाद्यस्य यो ज्ञातस्तत्र रूपादिके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री

निर्यासः क्वाथः । कषति कण्ठम् । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादयः । 'कषायो रसभेदे स्यादङ्गरागे विलेपने । निर्यासे च कषायोऽथ सुरभौ लोहिते-ऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

सभायां च प्रतिश्रयः ।

प्रतिश्रयणम् । अत्र वा । 'थिञ्' (भ्वा० उ० से०) 'एर-च्' (३।३।५६) । थः (३।३।११८) वा । 'प्रतिश्रयः सभायां चाश्रयेऽभ्युपगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

प्रायो भूयन्तगमने

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'इण् गतौ' (अ० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) वा । 'प्रायश्चानशने मृत्यौ प्रायो बाहुल्यतुल्ययोः' इति विश्वः ॥

मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि ॥ १५३ ॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । मृगय्वादिः (उ० १।३।७) । 'मन्युः पुमान् क्रुधि । दैन्ये शोके च यज्ञे च' (इति मेदिनी) ॥

रहस्योपस्थयोर्गुह्यम्

गूहनम् । गुह्यते वा । 'गूह् संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'शंसिदुहि-' इति क्यप् । 'गुह्यं रहस्युपस्थे च गुह्यः कम-ठदम्भयोः' इति विश्वः ॥

सत्यं शपथतथ्ययोः ।

सति साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' (इति मेदिनी) ॥
वीर्यं बले प्रभावे च

वीर्यतेऽनेन । 'वीर विक्रान्तौ' (जु० उ० से०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) वीरे साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'वीर्यं प्रभावे शुक्रे च तेजःसामर्थ्ययोरपि' (इति मेदिनी) ॥

द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥ १५४ ॥

द्रोरिदम् । 'द्रव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साधुः । 'द्रव्यं स्याद्रविणे भव्ये पृथिव्यादौ च पित्तले । भेषजे च विलेपे च जतुद्रुमविशेषयोः' इति विश्वः ॥

धिष्ण्यं स्थाने गृहे मेऽशौ

धिष्यते । 'धिष शब्दे' (जु० प० से०) धृष्णोति वा । 'नि धृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'सानसिवर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति साधुः । यत्तु-'संध्यादयश्च' इति यः-इत्युक्तं मुकुटेन । तदेतत्सूत्रास्मरणमूलकम्, निर्मूलं च । 'धिष्ण्यं स्थानामिसद्वत् । शक्तावृक्षेपि' (इति मेदिनी) ॥

भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ।

भज्यतेऽनेन । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । 'कृ-
१—'शंसिदुहिगुह्ययो वा' इति काशिका । तत्र 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) 'इडवन्द्वशंसदुहां प्यतः' (६।१।२१४) इति सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम्—इति कौमुदी । तस्माण्यति संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणामावः ॥

हलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'चजोः—' (७।३।५३) इति कुल-
म् । 'भाग्यं शुभात्मकविधौ स्याच्छुभाशु भकर्मणि' इति
विश्वः ॥

कशेरुहेम्नोर्गोङ्गयम्

गङ्गाया अपत्यम् । 'शुभ्रादिभ्यश्च' (४।१।१२३) इति
ठक् । 'गाङ्गेयः स्यात्पुमान्भीष्मे क्लीबं खर्गकशेरुणोः' (इति
मेदिनी) ॥

विशल्या दन्तिकापि च ॥ १५५ ॥

विगता शल्यात् । विगतं शल्यं यस्या वा । 'विशल्या-
मिशिखादन्तीगृह्णीत्रिपुटासु च' (इति मेदिनी) ॥

वृषाकपायी श्रीगौर्योः

वृषाकपेः स्त्री । 'वृषाकप्यमि—' (४।१।३७) इति ङीप्,
ऐ च । 'वृषाकपायी श्रीगौरीवरीजीवन्तिकासु च' (इति
मेदिनी) ॥

अभिल्या नामशोभयोः ।

अभिल्यानम् । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षि-
डादेशो वा । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'अभि-
ख्या लभिधाने स्याच्छोभायां च यशस्यपि' (इति मेदिनी) ॥

**आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् १५६
उपायः कर्मचेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ।**

निष्कृतिः प्रायश्चित्तम् । संप्रधारणं विचारः । उपायः सा-
मादिः । चेष्टा परिस्पन्दः करणम् । भावादौ 'कृञः श च'
(३।३।१००) । 'क्रिया कर्मणि चेष्टायां करणे संप्रधारणे ।
(आरम्भोपायशिक्षार्थचिकित्सानिष्कृतिष्वपि)' इति विश्वः ॥

छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ॥ १५७ ॥

छयति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'श्याब्धधा—'
(३।१।१४१) इति णः । 'आतो युक्—' (७।३।३३) । यद्वा
'माछाशसिभ्यो यः' (उ० ४।१०९) । 'छाया स्यादातपा-
भावे प्रतिबिम्बार्कयोषितोः' (इति मेदिनी) ॥

कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभवन्धने ।

कक्षे — 'शरीरावयवात्—' (४।३।५५) इति यत् ।
'कक्ष्यां बृंहितिकायां स्यात् (काञ्च्यां मध्येभवन्धने । हर्म्या-
दीनां प्रकोष्ठे च)' (इति यान्तेषु मेदिनी) ॥

कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेदे धनादिभिः ॥ १५८ ॥

करणम् । 'कृञः श च' (३।३।११०) इति चात् क्यप् ।
कृत्यते । 'कृती छेदने' (रु० प० से०) । 'ऋदुपधात्—' (३।
१।११०) इति क्यप् । 'कृत्यो विद्विषि कार्ये च कृत्या क्रिया-
दिबौकसोः' इति रमसः ॥

जन्यः स्याज्जनवादेऽपि

जनानां वादः । 'मतज्जहलात्—' (४।४।९७) इति यत् ।

यद्वा जायते । जनयति वा । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ।
'जनिवध्योश्च' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'अचो यत्'
(३।१।९७) वा । जनीं वहति । 'संज्ञायां जन्या' (४।४।८२)
इति वा साधुः । 'जन्या मातृवयस्या स्याज्जन्या जनीवर-
प्रिया । जननीजनयित्रोश्च जन्यं निर्वादयुद्धयोः' इति धरणिः ॥

जघन्योऽन्तेऽधमेऽपि च ।

जघने भवः । 'शरीरावयवात्—' (४।३।५५) इति यत् ।
यद्वा कुटिलं हन्यते । हन्तेर्यङन्तात् 'अचो यत्' (३।१।
९७) । 'अनित्यमागमशासनम्' इति 'जुगतः—' (७।४।८५)
इति न जुक् । 'जघन्यं चरमे शिक्षे जघन्यं गृहितेऽन्यवत्'
इति विश्वः ॥

गर्हाधीनौ च वक्तव्यौ

वचनार्हः । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । ब्रूज
आदेशो वा । तव्यः (३।१।९६) । 'वक्तव्यं कुत्सिते हीने
वचनार्हे च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

कल्यौ सज्जनिरामयौ ॥ १५९ ॥

कलासु साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यद्वा
कल्यते । 'कल गतौ संख्याने च' चुरादिरदन्तः । 'अचो यत्'
(३।१।९७) । 'कल्यं प्रभाते क्लीबं स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिव-
र्जिते । सज्जनीरोगदक्षेण कल्याणवचनेऽपि च । उपायवचने-
ऽपि स्यात् (त्रिषु, मध्ये तु योषिति)' (इति मेदिनी) ॥ सज्जो
वद्धसंनाहादिः ॥

आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यौ

आत्मवान् ज्ञानी । अर्थे साधुः 'तत्र साधुः' । (४।४।
९८) इति यत् । आर्थादनपेतः । 'धर्मपथ्य—' (४।४।९२)
इति यत् । 'अर्थ्यौ विज्ञार्थशालिनोः' इत्यजयः । 'अर्थ्यं
शिलाजतुन्यर्थ्यौ बुधे न्याय्ये च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

पुण्यं तु चार्चपि ।

पुनाति । 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०) । 'पूजो यण्णु
ह्रस्वश्च' (उ० ५।१५) । यद्वा पुणति । 'पुण कर्मणि शुभे'
(तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।२।१३५) इति कः । पुणे
साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'पुण्यस्त्रिषु
मनोज्ञे स्यात्क्लीबं सुकृतधर्मयोः' इति विश्वः ॥

रूप्यं प्रशस्ते रूपेऽपि

आहतं प्रशस्तं वा रूपमस्यास्ति । 'रूपादाहतप्रशंसयोः—'
(५।२।१२०) इति यप् 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आयत-
खर्णरजते रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

१—कर्तरि ण्यदादयस्तु 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३)
इत्युक्तेरुभेयाः ॥

वदान्यो वल्गुवागपि ॥ १६० ॥

वदति । 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४) । 'वदान्यो दातृ-
वागिमनोः' इत्यजयः ॥

न्याय्येऽपि मध्यम्

मां ध्यायति । 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
'आतोऽनुप-' (३।१।३) इति कः । यद्वा मद्यते । 'मह
पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । अग्र्यादिः (उ० ४।११२) ।
'न्याय्यावलभयोर्मध्यमन्तरे चाधमे त्रिषु' इति रभसः ॥

सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते ।

सोमो देवतास्य । 'सोमाद् व्यण्' (४।२।३०) । यद्वा सोम
इव सोमः । ततश्चतुर्वर्णादिलात् (वा० ५।१।१२४) ष्यञ् ।
यत्तु—शाखादिलात् (५।३।१०३) यः—इति मुकुटः ।
तत्र । वृद्धप्रसङ्गात् । 'सौम्यो बुधे मनोज्ञे स्यादनुग्ने सोम-
दैवते' ('इल्वलासु च सौम्याः स्युः-') इति विश्वः ॥

इति यान्ताः ॥

निवहावसरौ वारौ

वारयति । त्रियते वा । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा । 'वारः
सूर्यादिवसे वारोऽवसरश्चन्द्रयोः । कुञ्जवृक्षे हरे द्वारे, वारं
मद्यस्य भाजने' इति विश्वः ॥

संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ॥ १६१ ॥

संस्तीर्यते । 'स्तृज् आच्छादने' (क्या० उ० से०) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'संस्तर-प्रस्तरावेतौ प्रस्तराध्वर-
योरपि । मणिपाषाणयोश्चापि (यथाक्रममुदीरितौ)' इति विश्वः ।
प्रस्तरः शय्या ॥

गुरु गीर्पतिपित्राद्यौ

शृणाति । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) । 'कृप्रोरुच्च' (उ०
१।२४) इत्युः । 'गुरुत्रिलिङ्गां महति दुर्जराधुनोरपि ।
पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि' (इति मेदिनी) ॥

द्वापरौ युगसंशयौ ।

द्वाभ्यां परः । द्वौ परावन्न वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥

प्रकारौ भेदसादृश्ये

प्रकरणम् । कृणो घञ् (३।३।१८) 'प्रकारस्तुल्यभेदयोः'
(इति मेदिनी) ॥

आकाराविक्रिताकृती ॥ १६२ ॥

आकरणम् । घञ् (३।३।१८) । इङ्गितं चेष्टा । आकृतिर-
वयवसंस्थानम् ॥

किंशारु धान्यशूकेषु

किञ्चित् कुत्सितं वा शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प०
से०) । 'किंजरयोः भ्रिणः' (उ० १।४) इति जुण् । 'किंशा-
रुर्ना शस्यशूके विशिखे कङ्कपत्रिणि' (इति मेदिनी) ॥

मरु धन्वधराधरौ ।

भ्रियन्तेऽत्र जन्तवः । 'मृद् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) ।
'मृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'मरुर्ना गिरिधन्वनोः' (इति
मेदिनी) ॥

अद्रयो द्रुमशैलार्काः

अति । अद्यते वा । 'अद् भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
'अदिशदि-' (उ० ४।६५) इति किन् ॥

स्त्रीस्तनावदौ पयोधरौ ॥ १६३ ॥

धरति । 'धृज् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।
१।१३४) । पयसो धरः । 'पयोधरः कोषकारे नारिकेले
स्तनेऽपि च । कशेरुमेधयोः पुंसि' (इति मेदिनी) ॥

ध्वान्तारिदानवा वृत्राः

वृणोति । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकात् कः ।
'वृत्रो रिपौ घने ध्वान्ते शैलभेदे च दानवे' (इति मेदिनी) ॥

बलिहस्तांशवः कराः ।

बली राजग्राह्यो भागः । अंशुर्मयूखः । कीर्यते । 'कृ वि-
क्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । करोति वा
अच् (३।१।१३४) । 'करो वर्षोपले रश्मौ पाणौ प्रत्यायशु-
ण्डयोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रदरा भङ्गनारीरुग्वाणाः

प्रदीर्यते । प्रदरणम् । अनेन वा । 'दृ विदारणे' (क्या०
प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रदरो रोगभेदे स्या-
द्विकारे शरभङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥

अस्त्राः कचा अपि ॥ १६४ ॥

अस्यन्ते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । बाहुलकात् रः ।
'अस्त्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥

अजातशत्रो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च तूवरौ ।

'काले' इत्युभाभ्यां संबध्यते । तौति । 'तु' सौत्रो गत्या-
दौ । बाहुलकाद्द्वरः दीर्घश्च । यद्वा तनोति बाहुलकाद्द्वः तूथा-
सौ वरश्चाच्छादकः । 'तूवरौऽश्मश्रुपुरुषे प्रौढाशृङ्गवेऽपि
च । पुरुषे व्यञ्जनत्यक्ते स्यात्कषायरसेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्णेऽपि राः

राति सुखम् । रायते वा 'रातेडैः' (उ० २।६६) । 'राः
पुंसि स्वर्णवित्तयोः' (इति मेदिनी) ॥

परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः ॥ १६५ ॥

परिकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।
३।५७) । यद्वा परिकीर्यतेऽनेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति

१—तूवरो दन्तोष्ठयमध्यो ग्रन्थकृता पठितः । वस्तुवस्तु प-
वर्गाधमध्यः । वेदे तथा दर्शनाद् 'अश्वस्तूपरो गोमृगः' इति—पी-
यूषव्याख्या ।

घः । 'भवेत्परिकरो व्रते पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रगाढगान्त्रिका-
बन्धे विवेकारम्भयोरपि' इति विश्वः । 'यन्नारम्भौ परिकरौ'
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यात्

तारयति । अच् । यद्वा तार्यते । अनेन वा । घञ् (३।
३।१९) । घः (३।३।१९८) वा । 'तारो मुक्तादिसंशुद्धौ
तरणे शुद्धमौक्तिके । तारं च रजतेऽत्युच्चखरेऽप्यन्यवदीरि-
तम् । ऋक्षाक्षिमध्योस्तारा सुग्रीवगुर्योपितोः । बुद्धदेव्यां
मता तारा' इति विश्वः ॥

शारो वायौ स तु त्रिषु ।

कर्तुरे

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणातेर्वा-
युवर्णनिवृत्तेषु' (वा० ३।३।२१) इति घञ् । 'शारः स्याच्छ-
बले वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे' (इति तालव्यादौ मेदिनी) ॥

अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥ १६६ ॥

संगरणम् । संगीर्यते वा । अनेन वा । 'गु शब्दे' (क्या०
प० से०) । 'ऋदोरप्' । 'पुंसि' (३।१।१।८) इति घो वा ।
'संगरो युधि चापदि । क्रियाकारे विषे चपत्नीकारे क्लीबं
शमीफले' (इति मेदिनी) ॥

वेदभेदे गृह्यवादे मन्त्रः

मन्त्रयते । मन्त्रणं वा । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (जु० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९९, १८) । 'मन्त्रो वेदविशेषे स्याद्देवादीनां च
साधने । गृह्यवादेऽपि च पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

मित्रो रवावपि ।

मेयति । 'त्रि मिदा ब्रहेने' (दि० प० से०) । 'अमित्रि-
मिदिशसिभ्यः ऋः' (उ० ४।१६४) । 'मित्रं सुहृदि न द्वयोः ।
(सूर्ये पुंसि)' (इति मेदिनी) ॥

मखेषुयूपखण्डेऽपि स्वरः

इषुर्वाणः । स्वरति । स्वर्यते वा । 'स्व शब्दोपतापयोः'
(भ्वा० प० अ०) । 'शृस्त्विति' (उ० १।१०) इत्युः ।
'स्वरः पुमान्यूपखण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे' (इति मेदिनी) ।
यूपखण्डे यूपे तक्ष्यमाणे प्रथमपतिते शकले ॥

गुह्येऽप्यवस्करः ॥ १६७ ॥

अवोऽघः कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) 'ऋदोरप्'
(३।३।५७) । कस्कादिः (८।३।४८) । 'वर्चस्केऽवस्करः'
(६।१।४८) इति वा साधुः । 'अवस्कारोऽपि वर्चस्के गुह्ये'
(इति मेदिनी) । गुह्य उपस्थे ॥

आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ।

आडम्ब्यते । 'डवि क्षेपे' तुरादिः । घञ् (३।३।१९) ।

१—माथे तु 'शृ' इत्यविभक्तिक एव निर्देशः सिद्धान्तकौमुद्या-
मपि तथैव व्याख्यातम् ।

भावे (३।३।१८) वा । आडम्बं राति । 'आतोनुप-' (३।२।
३) इति कः । आडम्बयति वा । 'बाहुलकादरन्' । 'आड-
म्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः' इति विश्वः ॥

अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये संनहनेऽपि च ॥ १६८ ॥

अभिहरणम् । घञ् (३।३।१८) । अभिगम्याक्रमणमभि-
योगः संनहनं कवचादिधारणम् ॥

स्याज्जंगमे परीवारः खङ्गकोशे परिच्छदे ।

जंगमे परिजने । परिवार्यतेऽनेन । परिवारणं वा । घञ्
(३।३।१८, १९) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२३) इति दीर्घः ।
'परीवारः परिजने खङ्गकोशे परिच्छदे' (इति मेदिनी) ।
परिच्छद उपकरणम् ॥

विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥ १६९ ॥

विस्तीर्यते । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्या० उ० से०) । 'वृ-
क्षासनयोर्विष्टरः' इति साधुः ॥

द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यभ्यनन्तरे ।

प्रतिहियतेऽनेन । अत्र । 'हृञ्' (भ्वा० उ० अ०) ।
घञ् (३।३।१९) 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ।
गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थि-
तायां तु योषिति' (इति मेदिनी) । अनन्तरे द्वाःस्थे ॥

विपुले नकुले विष्णौ वधुः स्यात्पिङ्गले त्रिषु ॥ १७० ॥

विभर्ति । भरति वा । 'डुभृञ्' (जु० उ० अ०) । 'भृञ्'
(भ्वा० उ० अ०) वा । 'कुर्ध्रञ्' (उ० १।२२) इति कुर्ध्रत्वं
च । यत्तु—भृञः शङ्कादिस्त्वात् कुर्ध्रवचनं च—इति मु-
कुटः । तदुक्तसूत्रादर्शनमूलकम् । निर्मूलं च । 'वधुर्नो नकुले
विष्णौ विपुले पिङ्गले त्रिषु' इति बलशर्मा । 'वधुर्विशाले न-
कुले कृशानावजे मुनौ शूलिनि पिङ्गले च' इति विश्वः ॥

सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु ।

सरति । 'स स्थिरे' (३।३।१७) इति घञ् । 'सारो बले
स्थिरांशे च मज्जि पुंसि जले धने । न्याय्ये क्लीबं त्रिषु वरे'
(इति मेदिनी) ॥

दुरोदरो द्यूतकारे पणे, द्यूते दुरोदरम् ॥ १७१ ॥

दुष्टमासमन्तादुरदरमस्य 'दुरोदरो द्यूतकारे द्यूताक्षपण-
योः पुमान्' । पणो ग्लहः ॥

महारण्ये दुर्गपथे कान्तारः पुनपुंसकम् ।

कान्ता अरा अस्य । यद्वा कान्तं मनोज्ञमृच्छति, इयति
वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कान्तारोऽस्त्री महारण्ये विले
दुर्गमवर्त्मनि । पुंसि स्याद्विधुभेदे' (इति मेदिनी) ॥

१—'आश्रित्य दुर्गं गिरिकंदरोदरं क्रीडन्त्यमुष्मिन् सततं दरो-
दरम्' इति यमकाश्रितकारोऽपि, इति गोवर्धनः—इति मुकुटपीयूषो ।

२—आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'दुरोदरं द्यूतभेदे द्यूतकृत्पणयोः
पुमान्' इति पाठो लभ्यते ।

मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥ १७२ ॥

माद्यति परकृच्छ्रे । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'कृभू-
मदिभ्यः कित्' (उ० ३।७३) इति सरः । 'मत्सरा मक्षि-
कायां स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान् । असह्यपरसंपत्तौ कृपणे
चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) । तद्वानन्यशुभद्वेषवान् ॥

देवाद्भूते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्षिप्रये ।

त्रियते । वरणं वा । 'वृत् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । यद्वा वृणोति, वरति वा ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'वरो जामातरि वृतौ देवतादेरभी-
प्सिते । पित्रे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कुमे तु नपुंसकम् । वरी
प्रोक्ता शतावर्या वरा च स्यात्फलत्रिके । मनागिष्टे वरं क्लीबं
केचिदाहुस्तदव्ययम्' (इति मेदिनी) ॥

वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥ १७३ ॥

कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) किरति ।
कीर्यते वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) वा । 'कृशृपूकटि-'
(उ० ४।३०) इतीरन् । करिणनीरयति । 'इर गतौ' (अ०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री
वृक्षभिद्वयोः पुमान् । करीरा चीरिकायां च दन्तमूले च
दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥

ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् ।

प्रतिसरति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । प्रतिस्रियते । अनेन
वा । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'भवेत्प्रतिसरो म-
न्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे पुंसि न स्त्री तु
मण्डले । आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गकः' (इति
मेदिनी) ॥

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥ १७४ ॥

शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ।

हरति । 'हृच्' (भ्वा० उ० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।
१३९) । 'हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु । सिंहाश्वक-
पिभेकाहिशुकलोकान्तरेषु च । हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरि-
त्कपिलवर्णयोः' इति विश्वः ॥

शर्करा कर्परांशेऽपि

शृणाति । शीर्यते वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) ।
'श्रः करन्' (उ० ४।३) । 'शर्करा खण्डविकृतावुपलकर्प-
रांशयोः । शर्करान्वितदेशेऽपि रुग्भेदे शकलेऽपि च' (इति
मेदिनी) ॥

धात्रा स्याद्यापने गतौ ॥ १७५ ॥

यानम् । अनेन वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
'हुयामा-' (उ० ४।१६८) इति त्रन् । 'धात्रा तु यापनो-
पाये गतौ देवार्चनोत्सवे' इति विश्वः ॥

इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्

एति । ईयते वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'ऋज्रे-
न्दात्र-' (उ० २।१८) इति साधुः ॥

तन्द्रा निद्राप्रमीलयोः ।

तत् राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३।) इति कः । स्त्रियां
टाप् (४।१।४) । केचिद् गौरादिवाद् (४।१।४१) ङीष्माहुः
तद् द्राति वा । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) ।
'-निद्रातन्द्रा-' (३।२।१५८) इति तदो नान्तत्वं निपात्यते ।
प्रमीला अत्यन्तश्रमादिना मोहप्राया ॥

धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥ १७६ ॥

धीयते । 'धेद् पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'धः कर्मणि
द्रा' (३।२।१८१) । षिच्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'धात्री
जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' (इति मेदिनी) ॥

शुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका ।

त्रिषु क्रूरेऽधनेऽल्पेऽपि शुद्रः

शृण्वति । श्रुयते वा । 'शुद्रिर् संचूर्णने' (ह० उ० अ०) ।
'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'शुद्रः स्यादधम-
कूरकृपणाल्पेषु वाच्यवत् । शुद्रा व्यङ्गानटीकण्टकारिकासरघासु
च । चाङ्गरीवेश्ययोर्हिंसामक्षिकामात्रयोरपि' इति विश्वः ।
व्यङ्गाङ्गहीना । सरघा मधुमक्षिका ॥

मात्रा परिच्छेदे ॥ १७७ ॥

अल्पे च परिमाणे स्यान्मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे ।

मीयते । अनया वा । माति सिमीते वा । 'मा माने' (अ०
प० अ०) । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) वा । 'हुयामा-'
(उ० ४।१६८) इति त्रन् । 'मात्रा कर्णविभूषायां विते माने
परिच्छेदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कात्स्न्येऽवधारणे' (इति
मेदिनी) ॥

आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्

चिनोति । चीयते वा । 'अमिचि-' (उ० ४।१६४) इति
कः । 'चित्राखण्डपण्णोद्भवाशुभद्रादन्तिकासु च । मायायां
सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम् । तिलकालेखयोः क्लीबं कर्तु-
राद्भुतयोरपि । तद्युक्तयोर्वाच्यलिङ्गं चित्री क्षिप्त्यां नपुंसकम् ।
गोस्त्रने वल्लभेदे च रेखालिखनभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥ १७८ ॥

गडति । गज्यते वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'गडेरादेश्च कः' (उ० ३।१०६) इत्यत्रन् । डलयोरेकत्वम् ।
कलं त्रायते वा । 'त्रैड् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । कः
(३।२।१) । कडति कज्यते वा । 'कड शासने (मदे)'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकादत्रन् । 'दुर्गस्थाने नृपादीनां
कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इति रभसः ।

योग्यसाजनयोः पात्रम्

पाति । पायते वा । पीयतेऽनेन वा 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) वा । घृन् (उ० ४। १५९) । 'पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे । पात्रं सुवादौ पर्णे च राजमन्त्रिणि चेप्यते' इति विश्वः ॥

पत्रं वाहनपक्षयोः ।

पतन्त्यनेन । 'दात्री—' (३।२।१८२) इति घृन् । 'पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः' इति विश्वः ॥

निदेशग्रन्थयोः शास्त्रम्

निदेश आज्ञा । शासनम् । निष्यते अनेन, इति वा । 'स-वैधातुभ्यः घृन्' (उ० ४।१५९) ॥

शस्त्रमायुधलोहयोः ॥१७९॥

शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'दात्री—' (३।२।१८२) इति घृन् । 'शस्त्रं लोहास्त्रयोः कीवं छुरिकायां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥

स्याजटांशुकयोर्नेत्रम्

नयति नीयते । अनेन वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'दात्री—' (३।२।१८२) इति घृन् । 'नेत्रं मथिगुणे वस्त्रे तरुमूले विलोचने । नेत्रं रथे च नाड्यां च नेत्रो नेतरि भेद्यवत्' इति विश्वः । 'नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां च नेत्री नाड्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥

क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ।

क्षयति । क्षीयते । अनेन वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) वा । घृन् (उ० ४।१५९) । 'क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रम्

पूयतेऽनेन । 'पूज् पवने' (भ्या० उ० से०) । 'हलसूकरयोः पुवः' (३।२।१८३) इति घृन् । 'पौत्रं वस्त्रे मुखाग्रे च सूकरस्य हलस्य च' इति विश्वः ॥

गोत्रं च नान्नि च ॥ १८० ॥

गूयतेऽनेन । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । घृन् (उ० ४।१५९) । गां प्रायते वा । 'त्रैङ्' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।१३) इति कः । 'गोत्रा भूगव्ययोगोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' (इति मेदिनी) ॥

सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ।

सीदन्यत्र । अनेन वा 'षट् विशारणादौ' (भ्वा० प० अ०) । घृन् (उ० ४।१५९) । 'सत्रं यज्ञे सदादानच्छादना-रण्यकैतवे' (इति मेदिनी) ॥

अजिरं विषये कायेऽपि

अजन्यत्र । अनेन वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर—' (उ० १।५३) इति साधुः । 'अजिरं प्रा-ङ्गणे वाते विषये दुर्दुरे तनौ । (स्त्री चण्ड्याम्)' (इति मेदिनी) ॥

अम्बरं व्योम्नि वाससि ॥ १८१ ॥

अम्बते । अम्ब्यते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । 'अम्बरं वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगन्धके' इति विश्वः ॥

चक्रं राष्ट्रेऽपि

क्रीयतेऽनेन । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) 'केकवादी-नाम्' (वा० ६।१।१२) इति द्विलम् । 'चक्रः कोके पुमान् क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकर-णास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

अक्षरं तु मोक्षेऽपि

न क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'पचाद्यच्' (३।१।१३४) । यद्वा अक्षुते । 'अक्ष् व्यप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशेः सरः' (उ० ३।७०) । 'मोक्षेऽपवर्गे और्वहण्य-च्युतेऽक्षरम्' इत्यनेकार्थकोषः ॥

क्षीरमप्सु च ।

घस्यते । 'घस्ल अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'घसेः क्विच्' (उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहन—' (६।४।९८) । इत्यल्लोपः । 'शासिबसि—' (८।३।६०) इति (षल्म्) । 'क्षीरं दुग्धे जले' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ

भवति । भूयते वा । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'भू प्राप्तौ' (तु० आ० से०) । 'अदिशदि—' (ऊ० ४।६५) इति किन् । 'भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यल्लङ्कः' (इति मेदिनी) ॥

चन्दति । 'चदि आह्लादने' (भ्वा० प० से०) । 'स्फा-यित्श्चि—' (उ० २।१३) इति रक् । 'चन्द्रः कर्पूरकाम्पि-ल्लसुधांशुस्वर्णचारुषु' (इति मेदिनी) ॥

द्वारमात्रे तु गोपुरम् ॥ १८२ ॥

पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । गवां पुरम् । 'गोपुरं द्वारि पृथ्वीरि कैवर्तामुत्सकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

गुहादम्भौ गह्वरे द्वे

गाह्यते । 'गाह् विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'छिलर-च्छलर—' (उ० ३।१) इति साधुः । 'गह्वरस्तु गुहादम्भनि-कुञ्जगहनेष्वपि' इति विश्वः ॥

रहोऽन्तिकमुपह्वरे ।

उपह्वरन्त्यत्र । 'ह्र कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । 'पुंसि—'

(३।३।११८) इति घः । यत्तु—गह्वरवदुपह्वरम्—इति मुकुट-
टेनाभाणि । तन्न । छिल्लरादावस्य पाठाभावात् । ‘उपह्वरं
समीपे स्यादेकान्ते च नपुंसकम्’ इति मेदिनी ॥

पुरोऽधिकमुपर्यग्राणि

अग्यते अगति वा । ‘अग कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० प०
से०) । ‘ऋज्रेन्द्राग्र-’ (उ० २।१८) इति साधुः । ‘अग्रं पुर-
स्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च
स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्’
(इति मेदिनी) ॥

अगारे नगरे पुरम् ॥ १८३ ॥

मन्दिरं च

पिपति । ‘पृ पालनपूर्णयोः’ (जु० प० से०) । मूलवि-
भुजादिलात्, (वा० ३।२।५) कः । यद्वा पुरति ‘पुर अग्र-
गमने’ (तु० प० से०) । ‘इयुपध-’ (३।१३५) इति कः ।
‘पुरं शरीरमिलाहुर्यहोपरिगृहे पुरं । पुरो गुग्गुलराख्यातो
नगरेऽपि पुरं पुरी’ इति धरणिः ॥

मन्दतेऽत्र । ‘मदि स्त्रुलादौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘इषि-
मदिमुदि-’ (उ० १।५१) इति किरच् । ‘मन्दिरं नगरेऽगारे
क्लीवं ना मकरालये’ (इति मेदिनी) ॥

अथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ।

राजति । ‘राजृ दीप्तौ’ (भ्वा० उ० से०) । घृन् (उ०
४।१५९) । ‘राष्ट्रं स्यादुपवर्तने । उपद्रवे क्लीवपुंसोः’ (इति
मेदिनी) ॥

दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे

दरणम् । दीर्यते वा । ‘दृ भये’ (भ्वा० प० से०) । ‘दृ
विदारणे’ (क्या० प० से०) वा । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७)
‘दरोऽस्त्री साध्वसे गतं कन्दरे तु दरी स्मृता । दराव्ययं
मनागर्थे’ (इति मेदिनी) ॥

वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ ॥ १८४ ॥

वजति । ‘वज गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘ऋज्रेन्द्र-’
(उ० २।१८) इति साधुः । ‘वज्रं स्याद्वाधके धात्र्यां क्लीवं
योगान्तरे पुमान् । वज्रा लुब्धां गुह्यां च वज्री लुब्धन्तरे
स्मृता । दम्भोलौ हीरकेऽप्यस्त्री वज्रं त्रपुवरत्रयोः’ (इति
दन्तोष्वादौ मेदिनी) ॥

तन्नं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ।

तननम् । तन्वते । अनेन वा । ‘तनु विस्तारे’ (त० उ०
से०) । घृन् (उ० ४।१५९) । यद्वा तन्नणम् । तन्नयते वा ।
‘तन्नि धारणे’ (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । यत्तु—
‘स्फायितञ्चि-’ (उ० २।१३) इति रक् इति मुकुट आह ।
तन्न । उक्तधातोस्तत्र पाठाभावात् । तनोते रक् नलोपप्रस-
ङ्गात् । तन्नयतेर्धन्वाच्चा वा सिद्धत्वाच्च । ‘तन्नं कुटुम्बकृत्ये
स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्नुवाये च शास्त्रभेदे

परिच्छदे । श्रुतिशाखान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके । इतिकर्त-
व्यतायां च (तन्नी वीणागुणे मता । अमृतादेहशिरयोः)
(इति मेदिनी) ॥

औशीरं चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने ॥ १८५ ॥

उदयते ‘वश कान्तौ’ (अ० प० से०) । ‘वशेः कित्’
(उ० ४।३१) इतीरन् । प्रज्ञावण् (५।४।३८) । यद्वा उशीर-
स्येदम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । ‘औशीरं चा-
मरे दण्डे औशीरं स्वापपीठयोः’ इत्यजयः ॥

पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यमाण्डमुखे जले ।

व्योम्नि खङ्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः ॥ १८६ ॥

पुष्णाति पुष्यते । अनेन वा । ‘पुष पुष्टौ’ (क्या० प०
से०) । ‘पुषः कित्’ (उ० ४।४) इति करन् । ‘पुष्करं
पङ्कजे व्योम्नि पयः करिकराग्रयोः । औषधिद्वीपविहगतीर्थरा-
गोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवक्त्रे च काण्डे खङ्गफलेऽपि च’
(इति विश्वः) ॥

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ।

छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च १८७

अन्तं राति । ‘रा दाने’ (अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’
(३।२।३) इति कः ॥

मुस्तेऽपि पिठरम्

पेठति । पिठ्यते वा । ‘पीठ हिंसासंक्षेपनयोः’ (भ्वा०
प० से०) ब्राह्मलकादरो गुणाभावश्च । ‘पिठरः स्थाल्यां ना
क्लीवं मुस्तामन्धानदण्डयोः’ (इति मेदिनी) ॥

राजकशेरुण्यपि नागरम् ।

नगरे भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । यद्वा न
अगं राति । नकारेण ‘सुप्सुपा’ इति समासः । ‘नागरं मु-
स्ताके शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्भवे’ (इति मेदिनी) । राजकशेरुः
कन्दविशेषः ॥

शार्वरं त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकम् ॥ १८८ ॥

शर्वर्या भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । स्वामी
तु ‘घातुकेभे नृलिङ्गकम्’ इति पठित्वा ‘घातुकश्चासाविभञ्च ।
नृलिङ्गं पुंलिङ्गम्’ इति व्याख्ययत् ॥

गौरोऽरुणे सिते पीते

गोरति । ‘गुरी उद्यमने’ (तु० आ० से०) । गवते वा
मनोऽत्र । ‘गुह गतौ’ (भ्वा० आ० अ०) वा । ‘ऋज्रेन्द्र-’
(उ० २।१८) इति साधुः । यद्वा गुर्यतेऽनेन । ‘गुरी’ (तु०
आ० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । गोर एव ।

१—शयनासनयोः समुदितयोः संज्ञेयम्—इति स्वामी ॥—

शयनं चासनं च शयनासनम् । तत्र युगपद्वर्तते । तत्र यथा
राजाभिधानाक्षरमुद्रितं तदौशीरमालोक्य न करय भीतिः—इत्य-
नेकाधिकैरवाकरकौमुदी ।—सुभूतिस्तु पृथगेवाह—इति मुकुटः ॥

प्रज्ञाद्यन् (५।४।३८) । 'गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धे चाभि-
धेयवत् । ना श्वेतसर्पे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे । (गौरी
त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्गु-
बधुधाम् च । आपगया विशेषे च यादसांपतियोषिति)'
(इति मेदिनी) ॥

व्रणकार्यप्यरुक्करः ।

अरुः करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इति टः । 'अ-
रुक्करो व्रणकृति त्रिषु भल्लातके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

जठरः कठिनेऽपि स्यात्

जायते । अस्मिन् वा । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'ज-
नेररष्ठ च' (उ० ५।३८) इत्यरः । 'जठरो न स्त्रियां कुक्षौ
बद्धकक्खटयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

अधस्तादपि चाधरः ॥ १८९ ॥

न धरति । 'धृज् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । यद्वा धरादुच्चात्कठिनाद्वाऽन्यः । 'अधरस्तु
पुमानोष्ठे हीनेऽनूर्ध्वेऽपि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

अनाकुलेऽपि चैकाग्रः

एकमेकत्र वाग्रमस्य । 'एकाग्रमन्यलिङ्गं स्यादेकतानेऽप्य-
नाकुले' (इति मेदिनी) ॥

व्यग्रो व्यासक्त आकुले ।

विविधं विविधे वाग्रमस्य । विरुद्धमगति वा । 'अग कुटि-
लायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' उ० २।१८)
इति साधुः ॥

उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यात्

उत्तरति । 'तृ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । यद्वा अतिशयेनोद्गतः । तरप् (५।३।
५७) । इत्यप्रकर्षलान्नामु (५।४।११) । 'उत्तरं प्रतिवाक्ये
स्यादूर्ध्वोदीच्योत्तमेऽन्यवत् । उत्तरस्तु विराटस्य तनये दिशि
चोत्तरा' इति विश्वः ॥

अनुत्तरः ॥ १९० ॥

एषां विपर्यये श्रेष्ठे

उत्तरस्याभावः । उत्तरस्य विरुद्धो वा । श्रेष्ठे न उत्तरो य-
स्यात् ॥

दूरानात्मोत्तमाः पराः ।

पिपति । पूर्यते । अनेन वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा ।
'परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीबं तु केवले' (इति मेदिनी) ॥

खादुप्रियौ च मधुरौ

मधु माधुर्यं राति । अस्त्यत्र वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः । 'ऊषशुषि-' (५।२।१०७) इति रो वा । 'म-
धुरौ खादुशोभनौ' इति व्याडिः । 'मधुरस्तु रसे विषे ।
मधुरं रसवत्खादुप्रियेषु मधुरोऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

कूरौ कठिननिर्दयौ ॥ १९१ ॥

कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेऽरुः कू-
च' (२।२१) इति रक् । 'कूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभि-
धेयवत्' इति विश्वः ॥

उदारो दातृमहतोः

उच्चैरासमन्तादृच्छति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'उदा-
रो दातृमहतोर्दक्षिणे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

इतरस्त्वन्यनीचयोः ।

इना कामेन तरति । 'तृ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) ॥

मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः

स्वेन स्वातन्त्र्येण ईतं । ईरति वा । 'ईर गतौ कम्पने च'
(अ० आ० से०) । 'ईर प्रेरणे' (तु० उ० से०) वा ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'खादीरेरिणोः' (वा० ६।१।९९)
इति वृद्धिः । यत्तु मुकुटः—स्वेन स्वयमेव न तत्संगस्यान्य
इयति । अच् (३।१।१३४)—इति व्याख्ययत् । तत्र । अचिं
गुणे च 'स्वारः' इति प्रसङ्गात् ॥

शुभ्रमुदीतशुक्लयोः ॥ १९२ ॥

शोभते । 'शुभ्र दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायित-
स्त्रि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'शुभ्रं स्यादध्रके क्लीबमुदीत-
शुक्लयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

इति रान्ताः ॥

चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौल्यस्त्रयः ।

मूलस्यादूरे भवः । 'सुतंगमादिलात्' (४।२।८०) इन् ।
यद्वा मूलस्यापत्यम् । 'अत इन्' (४।१।९५) । 'किरीटे
मौलिरक्लीवे चूडासंयतकेशयोः' इति रभसः । 'मौलिः
किरीटे धम्मिल्ले चूडायामनपुंसकम् । अशोकपादपे पुंसि' (इति
मेदिनी) ॥

दुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥ १९३ ॥

मातङ्गो हस्ती । काण्डो बाणः । पीलति । 'पील प्रतिष्ठ-
म्भे' (भ्वा० प० से०) । मृगय्वादिलात् (उ० १।३७) उः ।
'पीलुः पुमान् प्रसूने स्यात्परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे
च तालस्य काण्डपादप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्तानेहसोः कालः

कृतान्तो यमः । कालयति । 'कल शब्दसंख्यानयोः'
(भ्वा० प० से०) । 'कल प्रेरणे' (तु० प० से०) वा । ण्य-
न्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा कल्यते संख्यायते ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । यत्तु—कलयति भूतान्यायुर्वा—
इति स्वामी व्याख्ययत् । तत्र । अदन्तत्वेन वृद्धप्रसङ्गात् । यद्वा

१—आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'नाऽशोकद्वौ स्त्रियां भूमौ'
इति पाठ उपलभ्यते ॥

कल्यते । 'कल उपदेशे' () । घञ् (३।३।१९) । 'कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः' (इति मेदिनी) ॥

चतुर्थेऽपि युगे कलिः ।

कलयति । कल्यते वा 'कल गतौ संख्याने च' (जु० उ० से०) अदन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कलिः स्त्री कलिकायां ना शूराजिकलहे युगे' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः

काम्यते । काम्यते वा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङभावे वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलः । 'कमलं सलिले ताम्रे जलजे व्योम्नि भेषजे । मृगभेदे तु कमलः' (इति मेदिनी) ॥

प्रावारेऽपि च कम्बलः ॥ १९४ ॥

काम्यते । 'कमेर्बुक्च (उ० १।१०७) इति कलः । कं कुत्सितं शिरोऽम्बु वा वलते वा । 'षल संवरणे संचरणे च' (भ्वा० आ० से०) । 'कम्बलो नागराजे स्यात्साम्राज्यावारयो-रपि । कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

करोपहारयोः पुंसि वलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ।

करो राजग्राह्यः । उपहारः पूजासामग्री । प्राण्यङ्गजस्त्वक्सं-कोचः । वलते । वल्यते वा । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'वलिदैत्यप्रभेदे च कर्चामरदण्डयोः । उपहारे पुमान् स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि । गृहदारुप्रभेदे च जठराव-यवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः १९५

वलते । वलति । वल्यते वा । अनेन वा 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । संज्ञापूर्वकलाद्व्यभवः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'बलं गन्धरसे रूपे स्थापनि स्थौल्यसैन्ययोः । बलो हला-युधे दैत्यभेदे बलिनि वायसे' इति विश्वः ॥

वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ।

वातानां समूहः । वातं न सहते । 'वातात्समूहे च' (वा० ५।२।१२२) इत्यूलः । चात्तदसहने । 'वातूलो वातुलोऽपि स्यात्' इति द्विरूपकोषाद्व्यस्वमध्योऽपि । 'वात सुखसेवनयोः' (जु० उ० से०) अदन्तः । बाहुलकादुलच् ॥

भेदालिङ्गः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः १९६

विरुद्धमा समन्तादलति । अडति वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) । डल-

योरेकलम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'व्यालो दुष्टगजे सर्पे शठे श्वापदसिंहयोः' (इति हैमः) ॥

मलोऽस्त्री पापविट्किट्टानि

मलयति । 'मल तत्कृतौ' अदन्तः । मलते वा । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'म-लोऽस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे त्वमिधेयवत्' (इति मेदिनी) । विट् विष्टा । किट्टं तैलाद्यधोभागस्थं शिङ्गाणादि च । 'वसा शुक्रमसृग् मज्जा मूत्रं विट्कर्णलमखाः । श्लेष्माश्च दूषिका स्वेदो द्वादशैते मला नृणाम्' ॥

अस्त्री शूलं रुगायुधम् ।

शलति । 'शूल रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'शूलोऽस्त्री रोग आयुधे । मृत्युके-तनयोगेषु (शूला स्यात्पण्ययोषिति)' (इति मेदिनी) ॥

शङ्कावपि द्वयोः कीलः

कीलति । कील्यते । अत्र । अनेन वा । 'कील वन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'कीलः कफोणिकाघाते स्थाणौ च ज्वलनार्चिषि' इति धरणिः । 'कीलो लेशे द्वयोः स्तम्भज्वालाकफोणिशङ्कुषु' इति विश्वः (मेदिनी) । 'कीलोऽमितेजसि । कफोणिस्तम्भयोः शङ्कौ कीला रतहतावपि' (इति हैमः) ॥

पालिः रुयूरुयङ्कपङ्क्तिषु ॥ १९७ ॥

पालयति । पाल्यते वा । अत्र । अनया वा । 'पाल रक्षणे' (जु० प० से०) ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पङ्क्तिचिह्नयोः' इत्यजयः । 'सदमश्रुयुवती पालिः प्रस्थः (पङ्क्तिः) कर्णलतापि च' इति त्रिकाण्डशेषः । 'पालिः कर्णलताग्रेऽस्त्री पङ्कावङ्कप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री पाली यूकासदमश्रुयोपितोः' (इति मेदिनी) ॥

कला शिल्पे कालभेदेऽपि

कलयति । कल्यते वा 'कल शब्दसंख्यानयोः' (जु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा कं लति । 'कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः' (इति मेदिनी) । 'तालेषु च गुरुः कला' ॥

आली सख्यावली अपि ।

आ अलति । अल्यते वा । अनया वा 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'कृदिकारात्' (वा० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'आलिर्वि-शदाशये । त्रिषु स्त्रियां वयस्यायां सेतौ पङ्क्तौ च कीर्तिता' (इति मेदिनी) ॥

अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ॥ १९८ ॥

वेलति । 'वेल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।

१—'आद्य औष्ठ्यादिः, अन्त्यो दन्तोष्ठ्यादिः, इति विशेषो न गणितः'—इति क्षीरस्वामी ॥ २—वातलवातुलो च वृश्यते—इति क्षीरस्वामी ॥

१३४) । वेल्यते । अनया वा । 'वेल कालोपदेशे' (बु० उ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०४) इत्यङ् । 'वेला काले च सीमायामन्धेः कूलविकारयोः । अक्लिष्टमरणे रोगे ईश्वरस्य च भोजने' (इति मेदिनी) ॥

बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिषु ।

बहति । 'बह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । बाहुलकादुलच् । बहु लाति वा । 'बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूमि विहायसि नपुंसकम् । पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' (इति मेदिनी) शितौ कृष्णे ॥

लीला विलासक्रिययोः

'लेलायनम् । 'लेला दीप्तौ' कण्ठादिः । मिदाद्यङ् (३।३।१०४) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा लयनम् । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । बाहुलकाद्धो गुणाभावश्च । 'लीलां विदुः केलिविलासखेलशङ्कारभावप्रभवक्रियासु' इति विश्वः ॥

उपला शर्करापि च ॥ १९९ ॥

उप लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । उं शंसुं पलति । औ शंसौ वा पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३६) 'शर्कराशकले ज्ञेया सितोपला रजःस्वपि' इत्यजयः । ('उपलः प्रस्तरे रत्ने शर्करायां तु योषिति') (इति मेदिनी) ॥

शोणितेऽम्भसि कीलालम्

कीलेन प्रतिबन्धेनात्यते वार्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) । कीलं प्रतिबन्धमलति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥

मूलमाद्ये शिफाभयोः ।

मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'मूल रोहणे' (बु० प० से०) वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । आद्ये प्रथमे । शिफा जटा । भं नक्षत्रम् । 'मूलं शिफाद्ययोः । मूलवित्तेऽन्तिके ना भे' (इति मेदिनी) ॥

जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ॥ २०० ॥

जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादिणः (३।१।१४०) । जालयति वा । 'जल संवरणे' जुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जालं गवाक्ष आनाये क्षारके जम्भवृन्दयोः । जालो नीपट्टमे' (इति मेदिनी) ॥

शीलं स्वभावे सहृत्ते

शीलनम् । शील्यतेऽनेन वा । 'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९८) । शो (३।३।१९८) वा ॥

सस्ये हेतुकृते फलम् ।

फलनम् । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्

(३।१।१३४) । 'फलं हेतुसमुद्ये स्यात्फलके व्युष्टिलभयोः । जातीफलेऽपि ककौले सस्यबाणाग्रयोरपि' इति विश्वः ॥

छदिर्नैत्ररुजोः क्लीवं समूहे पटलं न ना ॥ २०१ ॥

पटं विस्तारं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अथ पटलं पिटके च परिच्छदे । छदिर्द्विभोगतिलके क्लीवं, वृन्दे पुनर्न ना' (इति मेदिनी) । स्त्रियां गौरादिः (४।१।४१) । छदिर्द्विहाच्छादनम् 'छानी' इति ख्यातम् ॥

अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम् ।

तलति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तलं स्वरूपेऽनूर्ध्वेऽस्त्री क्लीवं ज्याघातवारणे । कानने कार्यवीजे च पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे च त्सरौ तन्त्रीघाते सव्येन पाणिना' (इति मेदिनी) ॥

स्याच्चाभिषे पलम् ।

पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पलमुन्मानमांसयोः' इति रुद्रः ॥

और्वानलेऽपि पातालम्

पतति, अत्र वा । 'पतल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चङि-पतिभ्यामालञ्' (उ० १।१७) । पातमलति वा । पातमालाति वा । 'पातालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले' (इति मेदिनी) ॥

चेलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु ॥ २०२ ॥

चिलति । चिल्यते वा । 'चिल वसने' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९९) वा चेलति, चेल्यते वा । 'चेल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । गौरादिङीष् (४।१।४१) वा ॥

कुक्कूलं शङ्कुभिः कीर्णं श्वमे ना तु तुषानले ।

कोर्भूमेः कुलम् । कुत्सितं वा कुलम् ॥

निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०३ ॥

केवते । 'केवृ सेचने' (भ्वा० आ० से०) । वृषादिलात् (उ० १।१०६) कलः । के शिरसि वलयति वा । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) स्त्रियां टाप् । संज्ञाछन्दसोस्तु 'केवलमामक-' (४।१।३०) इति ङीप् ॥

पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ।

पर्याप्तिः सामर्थ्यम् । पुण्यं सुकृतम् । कौ भूमौ शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा कुर्यति । 'कुश संश्लेषणे' () । कलः (उ० १।१०६) । कुशांल्लाति वा ॥

प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री

अङ्कुरे किसलये । प्रबलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलति-' (३।१।२४०) इति णः । यद्वा ण्यन्ता-

त्पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'प्रवालोल्ली किलसले वीणादण्डे च विट्टमे' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च ॥ २०४ ॥

स्थूलयति । 'स्थूल परिवृहणे' चुराद्यदन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्थूलं कूटे च निष्प्रज्ञे पीवरेऽप्यन्यलिङ्ग-कम्' (इति मेदिनी) ॥

करालो दन्तुरे तुङ्गे

करेणालाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः । यद्वा करमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'करालं दन्तुरे तुङ्गे भीषणे चाभिधेयवत् । (स सर्जरसतैले ना क्लीवं कृष्णकुठेरके)' (इति मेदिनी) । 'दन्तुरस्तूत्रतरदे त-थोन्नतनते त्रिषु' (इति रान्तेषु मेदिनी) ॥

चारौ दक्षे च पेशलः ।

'पिश अनयवे' (तु० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) पेशं लाति । बाहुलकात् पिशेरलज्वा ॥

मूर्खेऽर्भकेऽपि वालः स्यात्

बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । यद्वा वाडते । 'बाट् आग्राव्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा बल्यते । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'वालः कचे शिशौ मूर्खे हीवरेऽश्वेभपुच्छयोः' इति विश्वः । 'वालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे हीवरे पुंनपुंसकम् । अलंकारान्तरे मेधौ वाली वाला त्रुटिस्त्रियोः' (इति मेदिनी) ॥

लोलश्चलसत्तृणयोः ॥ २०५ ॥

लोडति । 'लोड् उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'लोलश्चले सत्तृणे च लोला तु रसना-श्रियोः' (इति हैमः) ॥

इति लान्ताः ॥

दवदावौ वनारण्यवह्नी

दुनोति, दवति वा । 'दुडु उपतापे' (स्वा० प० अ०) । 'दुं गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'दुन्योरनुपसर्गे' (३।१।१४२) इति वा णः । पक्षे अच् । यत्तु—द्व्यन्तेऽनेनेति । 'दुजो विभाषा' इति घञ्—इत्युक्तं स्वामिना । तत्र । उक्तवचना-भावात् ॥

जन्महरौ भवौ ।

भवति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अन्तर्भावितपथर्थो वा । जन्मनि तु भावे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'भवः क्षेमेशं-सारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः' (इति मेदिनी) ॥

मन्त्री सहायः सचिवौ

सह अयते, अयति वा । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इं गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । सचनम् । 'पच समवाये' (भ्वा० उ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । सचि वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥

पतिशाखिनरा धवाः ॥ २०६ ॥

धवति, धुवति, धूनोति, धुनाति वा । 'धूञ् कम्पने' (तु० उ० से०, स्वा० उ० से०, क्वा० उ० से०) । 'धू विधूने' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा धूयते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'धवः पुमान्नरे धूते पलौ वृक्षा-न्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ।

अवयः शैलमेघार्काः

अवति, अव्यते वा । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'अविर्नाथे रवौ मेघे शैले मूषिकक-म्बले' (इति मेदिनी) । ('अविर्भूषणबलोः स्त्री वायुप्राकार-भःसु ना' इति वैजयन्ती) ॥

आज्ञाहानाध्वरा हवाः ।

'ह्वेञ् सध्यायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावेऽनुप-सर्गस्य' (३।३।७५) इति ह्रः संप्रसारणमप च । ह्वयतेऽ-त्रेति वा ॥

भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०७ ॥

भावयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । भवनं वा । 'श्रिणी-भुवोऽनुपसर्गे' (३।३।२४) इति घञ् । 'भावः सत्तास्वभावा-भिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबन्धुज-न्तुषु । रत्यादौ च' (इति मेदिनी) ॥

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ।

प्रसवनम्, प्रसूयते वा । 'पूड् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'प्रसवो गर्भमोचने' । उत्पादे स्यादपत्येऽपि फलेऽपि कुसु-मेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

अविश्वासेऽपह्नवेऽपि निकृतावपि निहवः ॥ २०८ ॥

निहवनम् । 'हुड् अपनयने' (अ० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'निहवः पुंसि निकृतावविश्वासाप-लापयोः' (इति मेदिनी) ॥

उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सवः ।

उत्सेक उद्रेकः । इच्छायाः प्रसव उत्पत्तिः । मह उद्ववः । उत्सवनम् । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उत्सवो मह उत्सेक इच्छाप्रसवकोपयोः' (इति मेदिनी) ॥

१—'पुंसि' इति न प्रकृतोपयोगि । अत्रे 'पुमाच्' इत्युक्तेः ॥

अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २०९ ॥

भवंनम् । 'प्रिणीभुवो-' (३।३।२४) इति घञ् । अनुगतो भावः । 'प्रादयो गताद्यर्थे-' (वा० २।२।१८) इति समासः । यद्वा अनुभावयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचके' इति विश्वः ॥

स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ।

जन्मनो हेतुः । प्रभवत्यस्यात् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रभवो जलमूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिमस्थाने' (इति मेदिनी) । आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानार्थम् ॥

शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मतः ॥ २१० ॥

पराञ्जुणाति । 'शू हिंसायाम्' (त्र्या० प० से०) । 'आ-इपरयोः खनिशृभ्यां ङिच्' (उ० १।३।३) इत्युः । परशुरेव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । परत्रिया अपत्यं वा । 'परस्त्री परशुं च' (ग० ४।१।१०४) इत्यञ् । 'पुंस्ति पारशवः पुमान् । परस्त्रीतनये शस्त्रे द्विजाच्छूद्राद्युतेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

ध्रुवो भमेदे क्लीबे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ।

ध्रुवति । 'ध्रुव गतौ' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ध्रुवः क्रीले शिवे शङ्कौ वसौ योगे वटे मुनौ । ध्रुवा मूर्वाशालिपर्ण्या गीतिसुग्मेदयोरपि । ध्रुवं तु निश्चिते तर्के निश्चले शाश्वतेऽन्यवत्' इति विश्वः । भमेदे नक्षत्रविशेषे ॥

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोस्त्रियां धने ॥ २११ ॥

खनति । खन्यते वा । 'खन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । 'स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने' इति हेमचन्द्रः । 'स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने' (इति मेदिनी) ॥

स्त्रीकटीवस्त्रवन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च ।

स्त्रियाः कट्यां वस्त्रस्य बन्धने । परिपणे राजपुत्रादेर्वन्धके ।—वणिजां मूलधने—इति मुकुटः । तत्र । मेदिन्यां (हैमे) तयोः पृथक्पाठात् । निव्ययति, निवीयते वा । 'व्येन् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः' (उ० ४।१।३६) इतीण् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । 'नीवी स्त्रीकटीवस्त्रवन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे' (इति हैमः) ॥

शिवा गौरीफेरवयोः

शिवमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'पुण्डरीकद्वये चापि शिवा ह्याटामलौषधौ । अभयामलकीगौरीक्रोद्रीसंक्षफलासु च' इति विश्वः ॥

१—इदं तु पूर्वान्वयि 'पुण्डरीकद्वये पुमान्' इति मेदिन्युक्तेः ॥

२—क्रोष्टी शृगाली । 'पुंशृगालेऽपि शिवा' इति मुकुटः ॥

द्वंद्वं कलहयुग्मयोः ॥ २१२ ॥

द्वौ द्वौ । 'द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु' (८।१।१५) इति साधुः । 'चार्ये द्वन्द्वः' (२।२।२९) इति निर्देशात्पुंस्यपि । 'द्वंद्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः' (इति मेदिनी) ॥

द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।

द्रव्यं वित्तम् । असुः प्राणः । व्यवसायो निश्चयः । सीदन्त्यस्मिन्गुणाद्याः । 'षट् ल विशारणादौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (उ० ४।१०५) इति लन् । 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मलव्यवसायासु वितेष्वस्त्री तु जन्तुषु' (इति मेदिनी) ॥

क्लीबं नपुंसके षण्डे वाच्यलिङ्गमविक्रमे ॥ २१३ ॥

षण्डे तृतीयाप्रकृतौ । क्लीबते । 'क्लीवृ अधाष्ट्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'अस्त्री नपुंसके क्लीबं वाच्यलिङ्गमविक्रमे' इति रुद्रः । अयमोष्ठयोऽत्र भ्रमात्पठितः । पूर्वगन्धर्वजिह्वत्त्वोष्ठ्येषु ॥

इति वान्ताः ॥

द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ

विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । 'विद्र स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिः' इति विश्वः ॥

द्वौ चराभिमरौ स्पशौ ।

अभिमरो युद्धम् । स्पशति । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्पशः स्यात्संपराये च प्रणिधावपि पुंस्ययम्' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ राशी पुञ्जमेषाद्यौ

रैश्यते, रशति वा । 'रश' इति सौत्रो धातुः खनार्थः । बाहुलकादिण् । णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) वा ॥

द्वौ वंशौ कुलमस्करौ ॥ २१४ ॥

वमति, वम्यते वा । 'वृम उद्धरणे' (भ्वा० प० से०) । 'वृमृवभिभ्यः शर्क्' । मस्करो वेणुः । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठावयववेऽपि च' (इति विश्वः) ॥

रहःप्रकाशौ वीकाशौ

विकाशनम् । अस्मिन् वा । 'काश्च दीप्तौ' (भ्वा० आ०

१—विश्वहैममेदिनीष्वपि यणन्तेष्वपि पठितः इति सर्वेषां भ्रमकल्पनं तु न सम्यक् ॥ २—'रश' धातुः कस्मिन् 'अशे रश' सूत्रे पठितोऽस्ति यतः सौत्रत्वं संभाव्यते । किं च 'अशिपणाव्यो रुडायलुक्चौ च' (उ० ४।१।३३) इति 'सूत्रे रुडिधानम् च' (उ० २।७।५) इति सूत्रे आदेशविधानं च व्यर्थमेव स्यात् ॥ ३—अस्य सत्रस्यो-ज्ज्वलदत्तादिग्रन्थेऽनुपलम्भात् 'अनुनासिकस्य क्षिप्तलोः' (६।४।१५) इति दीर्घापक्षे चिन्त्यमेतत् । तस्मात्प्रागुक्तेमेव सम्यक् ॥

से०) । 'भावे' (३।३।१८) 'हलश्च' (३।३।१२०) इत्यधि-
करणे वा घञ् । 'इकः काशे' (६।३।१२३) इति दीर्घः । यद्वा
विकशनम् । अत्र वा । 'कश शब्दे' (अ० आ० से०) ।
पूर्ववत् । 'वीकाशो विजने व्यक्ते' इति विश्वः । 'विकाशः
पुंसि विजने प्रकाशे सैदृशं समे । उचिते च' (इति मेदिनी) ॥

निर्वेशो भृतिभोगयोः ।

निर्विश्यते । निर्वेशनं च । घञ् (३।३।१८, १९) । भृति-
वर्तनम् । 'निर्वेशस्तु पुमान्भोगे वेतने मूर्च्छनेऽपि च' (इति
मेदिनी) ॥

कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २१५ ॥

'की' इत्यव्ययं कुत्सायाम् । की कुत्सितं नाशयति । पचा-
द्यच् (३।३।१३४) । यद्वा क्लिश्नाति । क्लिश्यते वा । 'क्लिश्
विबाधने' (क्र्या० प० से०) । 'क्लिश् बन्धे (उपतापे)' (दि०
आ० से०) वा । 'क्लिशेरीचोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च'
(उ० ५।५६) । 'कीनाशः कर्षकक्षुद्रोपांशुघातिषु वाच्यवत् ।
(यमे ना)' (इति मेदिनी) ॥

पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्

अपदेशनम् । अपदिश्यते वा । 'दिश अतिसर्जने' (तु०
उ० अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) । पदे स्थाने । 'अपदेशः
पुमाँल्लक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि' इति विश्वः ॥

कुशमप्सु च ।

कौ शेते तिष्ठति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति ङः । कुश्यति । 'कुश श्लेषणे' (दि० प० से०) । 'इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । कु पापं इत्यति । 'शो तनूकरणे'
(दि० प० अ०) । 'सुपि' (३।३।४) इति योगविभागात्कः ।
'कुशो रामसुते दर्भे योके द्वीपे कुशं जले' इति विश्वः ॥

दशावस्थानेकविधापि

दशति । 'दश दशने' (भ्वा० प० अ०) । मूलविभुजा-
दिकः (वा० ३।२।५) । यद्वा पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जप-
जमदहदश-' (७।४।८६) इति निर्देशादङित्यपि नलोपः ।
यद्वा दश्यते । 'गुरोश्च-' (३।३।१०४) इत्यङ् । अनेकविधा
वाल्यादिरूपा । 'दशावस्थादीपवर्त्योर्विधान्ते भूम्नि, योषिति'
(इति मेदिनी) ॥

आशा तृष्णापि चायता ॥ २१६ ॥

आ समन्तादश्रुते । 'अश्रू व्याप्तौ' (खा० आ० से०) ।

१—'विकाशो रहसि व्यक्ते' इति हेममूलस्य 'विकाशते
विकाशः । एकदेशस्याविकृतत्वाद्दीकाशोऽपि । व्यक्ते वाच्यलिङ्गः
द्वयोर्थथा—'उपविश्यविकाशेषु रहस्यानि प्रकाशयेत्' इत्यनेकार्थकै-
रवाकरकौमुदीव्याख्यायाश्च संवादाङ्गस्वेकारवान् ॥ २—इत्यादि
मेदिनीवाक्यं तु प्रकृतोपयोगि । अत्रोल्लेखस्तु 'सदृशागमे' इति
काचित्कलेखकप्रमादजपाठानुसारेण ॥

पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'आशा ककुभि तृष्णायाम्' (इति
हैमः) ॥

वशा स्त्री करिणी च स्यात्

वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । स्त्री योषिति । 'वशा वन्ध्यासुतायोपास्त्रीगवीक-
रिणीषु च' इति विश्वः ॥

दृग् ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ।

पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिप् (३।
२।१७८) । यद्वा दर्शनम् । अनया वा । संपदादिः (वा० ३।
३।१०८) । 'दृक् त्रियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षके'
(इति मेदिनी) ॥

स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि ॥ २१७ ॥

कृणाति । 'कृञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०) । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (३।२।७५) इति विच् । कश्यते । 'कश शब्दे'
(अ० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कर् चासौ
कशश्च । 'कर्कशः परुषे क्रूरे कृपणे निर्दये दृढे । इक्षौ साह-
सिके कासमर्दकाम्पिहयोरपि' इति विश्वः । अमसृणो दुस्पर्शः ॥

प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि

प्रकाशते । प्रकाशनं वा । 'काश्च दीप्तौ' (भ्वा० आ०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा ।
'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे' इति विश्वः ।

शिशवज्ञे च बालिशः ।

बाडनम् । 'बाड् आल्लव्ये' (भ्वा० आ० से०) । इन्
(उ० ४।११८) । बालि इति । 'शो तनूकरणे' (दि० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥

इति शान्ताः ॥

सुरमत्स्यावनिमिषौ

न निमिषति । 'मिष श्लेषणे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । नञ्समासः (२।२।६) ॥

पुरुषावात्ममानवौ ॥ २१८ ॥

पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'पुरः कुषन्'
(उ० ४।७४) । 'पुरुषः पूरुषे सांख्यज्ञे च पुंनागपादये'
(इति मेदिनी) ॥

काकमत्स्यात्खगौ ध्वाङ्क्षौ

मत्स्यानति । मत्स्याच्चासौ खगश्च । ध्वाङ्क्षति । 'ध्वाक्षि
घोरवाशिते च' (भ्वा० प० से०) । चात्काङ्क्षायाम् । पचाद्यच्
(३।१।१३४) 'ध्वाङ्क्षौ मत्स्यात्खगे काके भिक्षुके तक्षकेऽपि
च' (इति मेदिनी) ॥

कक्षौ तु तृणवीरुधौ ।

कषति । कष्यते । वा । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'वृत्तृवदिङनिकषिभ्यः सः' (उ० ३।६३) । 'कक्षः

स्मृतो भुजामूले कक्षोऽरण्ये च वीरुधि । कक्षः शुष्कतृणे
प्रोक्तः कक्षः कच्छ उदाहृतः । कक्षा स्पर्धापदे काक्ष्यां रथ-
गेहप्रकोष्ठयोः । गजरज्जौ परीधानपश्चादक्षलपल्लवे' इति श-
रणिः । वीरुलता ॥

अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ

ईषते । ईष्यते वा । 'ईष गतिर्हिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ० से०) । 'ईषेः किञ्च' (उ० १।१३) इत्युः । आदेरिच्च । अभिगत इषुः । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः । प्रग्रहेऽश्वादिरज्जौ । रश्मौ किरणे ॥

प्रेषः प्रेषणमर्दने ॥ २१९ ॥

प्रेषणम् । ईषेर्भावे घञ् (३।३।१८) । 'प्राद्धो—' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः । 'प्रेषः प्रेषणपीडयोः' इत्यजयः 'प्रेषः-
स्यात्प्रेषणे क्लेशे मर्दनोन्मादयोरपि' इति विश्वः ॥

पक्षः सहायेऽपि

पक्षति । पक्ष्यते वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् । (३।३।१९९) वा । 'पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्याविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे वले सखिसहाययोः । जुल्लोरन्ध्रे पतत्रे च वाजिकुञ्जरपार्श्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

उष्णीषं शिरोवेष्टकिरीटयोः ।

उष्णमीषते हिनस्ति । 'ईष गत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'उष्णीषं तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणान्तरे' इति विश्वः । शिरसो वेष्टने वस्त्रादिरूपे । किरीटे मुकुटे ॥

शुक्ले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ॥ २२० ॥

वर्षति । 'वृषु श्रेष्ठे सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगु-
पध-' (३।१।१३४) इति कः । 'वृषो धर्मे बलीवर्दे शृङ्गां पुरादिभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमूषिकशुक्ले' । (इति मेदिनी) । शुक्ले बाहुवीर्यवति वृष्यप्रयोगे वा ॥

कोषोऽस्त्री कुब्जले खङ्गपिधानेऽथौघदिव्ययोः ।

कुष्यते । 'कुप निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) । 'कोपोऽस्त्री कुब्जले पात्रे दिव्ये खङ्गपिधानके । जातिकोशेऽर्थसंग्रहात् पेद्यां शब्दादिसंग्रहे' (इति मेदिनी) । दिव्ये शपथे । शब्दादिसंग्रहेऽमरादौ । तालव्यान्तोऽपि । 'विश्वक्सेनोऽप्रेषः कोषविपा- च' इत्युष्मविवेकात् । 'कोशो-
ऽस्त्री कुब्जले पात्रे दिव्ये खङ्गपिधानके—' इति श्लोकस्य (मे-
दिन्याम्) तालव्यादौ (न्ते) अपि पाठः ॥

द्यूतेऽक्षे शारिफलकेऽप्यार्कः

अक्षे पाशके । शारिफलकमक्षपीठिका । आर्कणम् ।

आकृष्यते वा । आकृषन्त्यस्मिन्वा । 'कृष विलेखने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८।१९) । 'नाकर्षो द्यूत इन्द्रिये । पाशके शारिफलके कोदण्डाभ्यासवस्तुनि । आकर्षणेऽपि पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

अथाक्षमिन्द्रिये ॥ २२१ ॥

ना द्यूताङ्गे कर्षे चक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ।

अक्ष्णोति, अक्ष्यते वा, अनेन, अत्र वा । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९९) । 'हलश्च' (३।३।१२०) इत्यन्ययोर्घञ् । 'अक्षः कर्षे तुषे चक्रे शकटव्यवहारयोः । आत्मज्ञे पाशके चाक्षं तुत्थे सौवर्चलेन्द्रिये' इति विश्वः । व्यवहारे आयव्ययचिन्तायाम् । कर्षे मानभेदे । चक्रे रथावयवे ॥

कर्षूर्वाता करीषाग्निः कर्षूः कुल्याभिधायिनी ॥ २२२ ॥

कर्षणम् । कृष्यते । कर्षति वा । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । 'कृषिचमितनि-' (उ० १।८०) इत्युः । 'करी-
षाग्निः पुमान्कर्षूः कुल्यायामपि च स्त्रियाम्' इति रभसः । वार्ता जीविका ॥

पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुषम्

पुरुषस्य कर्म भावो वा । 'प्राणशृज्जाति-' (५।१।१२९) इत्यञ् । 'पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्ववि-
स्तृतदोः पाणिनृमाने लमिधेयवत्' इति विश्वः ॥

विषमस्तु च ।

वेवेष्टि । 'विष्ट व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३२) इति कः । 'विषं तु गरले तोये' इति विश्वः ॥

उपादानेऽप्यामिषं स्यात्

आमिष्यते भुज्यते । 'मिष श्लेषे' (तु० प० से०) । घञ् । (३।३।१९९) संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः ।—'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—इति तु परिगणनादयुक्तम् । 'आमिषं पुनपुंस-
कम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युत्कोचे पललेऽपि च' (इति मेदिनी) । उपादानमुत्कोचः ॥

अपराधेऽपि किल्बिषम् ॥ २२३ ॥

केलनम् । किल्यते वा । 'किल क्षेपे' (तु० प० से०) । 'किलेर्बुक्च' (उ० १।५०) इति टिप्च । 'किल्बिषं पापरो-
गयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्दृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ।

लोकधातुर्जम्बुद्वीपादिः । तदंशे भारतादौ । वर्षणम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'अज्विधौ भयादीनामु-
पसंख्यानम्' (३।३।५६) इत्यञ् । वर्षयति । वर्षति वा पचा-

१—'अभीषुस्तालव्यान्तोऽपि' इति मुकुटपीयूषे ॥

२—'प्रेषयडादिरपि' इति पीयूषग्रन्थाख्या ॥

१—कुल्या नदीमात्रं च । 'कुल्या धुनी द्वीपवती तटिनी हदिनी सरित् । रोधोवक्रापगा कर्षूः सवन्ती निम्नगा नदी' इति रत्नकोषः—इति मुकुटः ॥

द्यच् (३।१।१३४) । 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बुद्वीपाब्द-
वृष्टिषु । प्रावृद्धकाले स्त्रियां भूम्नि' (इति मेदिनी) ॥

प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा

प्रेक्षणम् । अनया वा । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) ।
'गुरोध्व-' (३।३।१०३) इत्यः । 'प्रेक्षा धीनृत्यदर्शयोः' इत्य-
जयः । 'प्रेक्षा नृत्येक्षणे बुद्धौ' (इति मेदिनी) ॥

मिक्षा सेवार्थना भृतिः ॥ २२४ ॥

मिक्षणम् । मिक्ष्यते वा । 'मिक्ष याच्यादौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'गुरोध्व-' (३।३।१०३) इत्यः । 'मिक्षा भृतौ च
याच्यायां सेवाभिक्षितवस्तुनोः' इति विश्वः । भृतिर्वेतनम् ॥

त्विद् शोभापि

त्वेषणम् । अनया वा । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० अ०) ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'कान्तौ वाचि रचौ त्विद्
स्त्री' इति रभसः ॥

त्रिषु परे

वक्ष्यमाणान्नयो वाच्यलिङ्गाः ॥

न्यक्षं कार्त्तर्यनिकृष्टयोः ।

नियतानि निकृतानि वा अक्षाणि यस्मिन् यस्य वा ।
'न्यक्षः परशुरामे स्यान्न्यक्षः कार्त्तर्यनिकृष्टयोः' इति विश्वः ॥
प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षः

अधिगतोऽक्षम् । अधिगतोऽक्षेण वा अक्षेषु व्यवहारेषु
अधिकृतः । अधिकृतान्यक्षाण्यस्य । अध्यक्षोति वा । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) ॥

रूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्कणे ॥ २२५ ॥

रूक्षयति । 'रूक्ष पारुष्ये' (चु० उ० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । अप्रेम्णि निःस्नेहे । अचिक्कणे मसृणे ॥

इति पान्ताः ॥

रविश्वेतच्छदौ हंसौ

हन्ति गच्छति । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'भवेद्वर्णागमादसः' इति सक् ।
यद्वा 'वृत्तुवदिवचिवसिहानिकमिकपिभ्यः' (उ० ३।६२) इति
सप्रत्ययः । 'हंसो विहंगमेदे स्यादकं विष्णौ हयान्तरे । यो-
गिमन्त्रादिभेदेषु परमात्मन्यमत्सरे । निर्लोभनृपतौ हंसः
शारीरमरुदन्तरे' इति विश्वः ॥

सूर्यवह्नी विभावसु ।

विभा प्रभा वसु धनमस्य । 'विभावसुः पुमान्सूर्ये हार-
भेदे च पावके' (इति मेदिनी) ॥

वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ

वसति । अस्मिन्वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ।
'वृत्तुवदि-' (उ० ३।६२) इति सः । 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः ।

तर्णके नोरसि क्लीबम्' (इति मेदिनी) । तर्णको गोः पुत्रः ।
वर्षो वत्सरः ॥

सारङ्गाश्च दिवौकसः ॥ २२६ ॥

सारङ्गमस्य । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । सारंगार्थति
वा । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'गापोष्टक्' (३।२।८)
मृगचातकहरिणाः । द्यौरोको यस्य । 'दिवौकाश्च दिवौ-
काश्च पुंसि देवे च चातके' (इति मेदिनी) ॥

शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ।

रस्यते । 'रस आस्वादने' अदन्तः । घञ् (३।३।१९) ।
'रसो गन्धरसे स्वादे तित्कादौ विपरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे
वीर्ये देहधालम्बुपारदे । रसा तु शल्लकीपाठाजिह्वाधरणि-
कङ्कुषु' इति विश्वः ॥

पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥ २२७ ॥

उत्तंस्यति । उत्तंस्यते । अनेन वा । तसिः सौत्रो भूषार्थः ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२०) । इति घञ्वा ।
'उत्तंसः कर्णपूरेऽपि शेखरे चावतंसवत्' इति विश्वः ।
कर्णपूरः कर्णाभरणम्, शेखरः भूषणम् ॥

देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु ।

वसति सर्वत्र । उप्यतेऽनेन वा । 'वस निवासे' (भ्वा०
प० अ०) । 'वृष्ट्यन्निहि-' (उ० १।१०) इत्युः । 'वसुर्ना
देवभेदाग्निभायोक्तवकराजसु । क्लीवं वृद्धौपधे श्याले रैरत्ने
मधुरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

विष्णौ च वेधाः

विधति । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । असुन् (उ०
४।१८९) । विदधाति वा । 'विधानो वेध च' (उ० ४।
२२५) । इत्यसुन् । 'वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि'
(इति मेदिनी) ॥

स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥ २२८ ॥

आशास्ते । 'आडः शासु इच्छायाम्' (अ० आ० से०) ।
क्लिप् (३।२।७६) । यद्वा आशासनम् । अनया वा । संपदादिः
(वा० ३।३।१०८) । 'आशासः कौ—' (वा० ६।४।३४) इ-
तीत्वम् । 'आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तथा विद्वो न जीवति' ।
हितस्याशंसा अहेर्दंष्ट्रा ॥

लालसे प्रार्थनौ त्सुक्ये

लालसनम् । 'लस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) यङन्तः ।
'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । 'लालसौ त्सुक्यतृष्णातिरेक्या-
च्चासु च द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

१—एवं 'सारंगः' इति रूपापर्या चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'सारं

गच्छति' इति विग्रहे 'गमेः सुपि-' (वा० ३।२।३८) इति 'खच्च
दिद्वा' (३।२।३८) इति वार्तिकाभ्यां खचि ङिति बोध्यः ॥

हिंसा चौर्यादिकर्म च ।

हिंसनम् । 'हिंसि हिंसायाम्' (६० प० से०) । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः । 'हिंसाचौर्यादिघातयोः' (इति मेदिनी) । चोरस्य कर्म । ब्राह्मणादित्वात्प्यन् (५।१।१२४) आदिना बन्धनत्रासनताडनादि । चाद्वधोऽपि ॥

प्रसूरश्वापि

प्रसूते । 'बृह् प्रसवे' (अ० आ० से०) । 'सत्सू—' (३।२।६०) इति क्तिप् । 'प्रसूरश्वाजनन्योश्च कदलीवीरुधोरपि' इति विश्वः ॥

भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २२९ ॥

रोदिति सर्वमस्मिन् । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । पक्षे गौरादित्वात् (४।१।४१) ङोष् 'रोदसी' इत्यव्ययमप्यस्ति । 'द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसौ रोदसीति च' । विगृहीतयोरप्येते नामनी । 'रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगेऽप्यनयो रोदः स्यादपि रोदसी' इति विश्वः ॥

ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः

अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अर्चि-शुचि—' (उ० २।१०८) इतीतिः । 'अर्चार्चिर्मयूखशिखयोर्न ना' (इति मेदिनी) ॥

ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ।

द्योतते । द्योतनं वा । अनेन वा 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'द्युतेरितिनादेश्च जः' (ङु० २।११०) । ज्योतिरमौ दिवाकरे । पुमान्, नपुंसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः' (इति मेदिनी) ॥

पापापराधयोरगः

एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इण् आग् अपराधे च' (उ० ४।२१२) इत्यसुन् ।—आगच्छतीत्यागः—इति खाम्युक्तिस्तु चिन्त्या ॥

खगबाल्यादिनोर्वयः ॥ २३० ॥

वयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । वेति । 'वी गत्यादौ' (अ० प० अ०) । अजति वा । 'अज गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) वा असुन् (उ० ४।१८९) ॥—वाति—इति खाम्यमुक्तयोक्तिस्तु चिन्त्या । असुन्युक्तरूपासिद्धेः 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ तेजः पुरीषयोर्वचः

वर्चते । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'वर्चो नपुंसकं रूपे विद्यायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये' (इति मेदिनी) ॥

महस्तूत्सवतेजसोः ।

महनम् । मद्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥

रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे

रजनम् । रज्यतेनेन वा । 'रज्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'असि अके—' (वा० ६।४।२४) इति नलोपः । 'रजः क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेऽपि दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥३॥ अदन्तोऽपि । 'रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु' इत्यजयः ॥

राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥ २३१ ॥

तम्यतेऽनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुंतुदे' (इति मेदिनी) ॥

छन्दः पद्येऽभिलाषे च

चन्दनम् । चन्द्यतेऽनेन वा । 'चदि आह्लादने दीप्तौ च' (भ्वा० प० से०) । 'चन्देरादेश्च छः' (उ० ४।२१९) इत्यसुन् ॥—छन्दति—इति खाम्यमुक्तयोक्तौ विग्रहश्चिन्त्यः । 'छन्दः पद्ये च वेदे च स्वैराचारामिलाषयोः' (इति मेदिनी) । पद्येऽनुष्टुपादौ ॥

तपैः कृच्छ्रादिकर्म च ।

तपनम् । तप्यते । अनेन वा । 'तप संतापे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ घने च पुमाञ्छिशिरमाषयोः' (इति मेदिनी) ॥

सहो बलं सहा मार्गः

सहते । सहते, अनेन, अत्र वा । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'सहो बले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः' (इति मेदिनी) । लिङ्गभेदाथौ द्विः पाठः । एवमग्रेऽपि ॥

नभः खं श्रावणो नभाः ॥ २३२ ॥

नभनम् । नभ्यते, अनेन, अत्र वा । 'गभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'नमो व्योम्नि नभा मेघे श्रावणे च पतद्गहे । घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभाः स्मृतः' इति विश्वः ॥

१—'महः अदन्तोऽपि'—इति मुकुटः । 'मही नद्यन्तरे भूमौ मह उत्तवतेजसोः' इति मेदिनी । २—इत्थं पाठस्तु जनकाङ्करोधेन । भाष्ये तु 'रजकरजनरजःसु—' इति पाठ उपलभ्यते । ३—अदन्तोऽपि ग्रीष्मार्थः । यथा 'तपेन वर्षाः शरदा हिमागमः'—इति स्वामी । ४—एवं सति 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यग्रे समानलिङ्गस्य द्विः पाठो व्यर्थ एव स्यात् । छन्दोऽनुरोधादेवान्य-कोशेष्विव बोध्यः ।

ओकः सन्नाश्रयश्रौकाः

उच्यति समवैत्यत्र । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातनाददन्तोऽपि । 'ओका आश्रयमात्रे च मन्दिरे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ।

पीयते । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । पयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । वा असुन् (उ० ४।१८९) ॥

ओजो दीप्तौ बले

उज्जति । अनेन वा । 'उज्ज आर्जवे' (तु० प० से०) । 'उज्जैर्वले बलोपश्च' (उ० ४।१९२) इत्यसुन् । 'ओजनोजः समः पादो-' ओजो दीप्ताववष्टम्भे प्रकाशबलयोरपि' (इति मेदिनी) । पृषोदरादित्वं सुकुटोक्तं चिन्त्यम् ॥

स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥२३३॥

स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्रुरीभ्यां तुद्र च' (उ० ४।२०२) इत्यसुन् । 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' (इति मेदिनी) ॥

तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुकेऽपि

तेजयति । तेज्यतेऽनेन वा । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तेजो धाम्नि पराक्रमे । 'प्रभावेतसोश्च' इति विश्वः । 'तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्यात्पराक्रमरेतसोः' (इति मेदिनी) । चादसहने । 'अधिक्षे-पावमानादेः प्रत्युक्तस्य परेण यत् । प्राणालयेऽप्यसहनं त-तेजः समुदाहृतम्' इति भरतः ॥

अतस्त्रिषु ।

वक्ष्यमाणाः सान्तास्त्रिलिङ्गाः ॥

विद्वान् विदंश्च

वेति । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'विदेः शतुर्वसुः' (७।१।३६) वा । 'विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चामिधेय-वत्' इति विश्वः । विदन् पण्डितः ॥

वीमत्सो हिंस्रोऽपि

वीमत्सते । वीमत्सते, अनेन वा । 'वध बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । 'मान्वध-' (३।१।६) इति सन्नभ्यासदीर्घश्च । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) । घः (३।३।१९८) वा । 'वीमत्सो विकृते पार्थे क्रूरे पापघृणात्मनोः' इत्यजयः ॥

अतिशये त्वमी ॥ २३४ ॥

वक्ष्यमाणाश्चत्वारः ॥

वृद्धप्रशस्ययोज्यायान्

अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा । 'द्विवचन-' (५।३।५७)

१—विषमसंख्यावाची त्वोजोऽदन्तोऽपि—इति स्वामीसुकुटपी-ग्रंथेषु व्यक्तम् । तत्रोदाहरणमिदम् ।

इतीयसुनि 'ज्य च' (५।३।६१) इति 'वृद्धस्य च' (५।३।६२) इति वृद्धप्रशस्ययोज्यादेशः । 'ज्यादादीयसः' (६।४।१६०) इत्यात्वम् । 'ज्यायान्वृद्धे प्रशस्ये च' (इति हैमः) ॥

कनीयांस्तु युवाल्पयोः ।

अतिशयितो युवाल्पो वा । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इतीयसुनि कन्नादेशः । 'कनीयानतियूनि स्याद-ल्यल्पाजुजयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

वरीयांस्तूरुवरयोः

अतिशयित ऊरुर्वरो वा । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इती-यसुनि 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इत्यूरोर्वरादेशः 'वरीया-न् योगभिच्छ्रेष्ठवरिष्ठेष्वतियूनि च' (इति मेदिनी) ॥

साधीयान्साधुवाढयोः ॥ २३५ ॥

अतिशयितः साधुवाढो वा । ईयसुनि 'अन्तिकवाढयोः-' इति वाढशब्दस्य साधादेशः ॥

इति सान्ताः ॥

दलेऽपि बर्हम्

दले पत्रे । बर्हति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । प-चाद्यच् (३।१।१३४) । बर्हते वा । 'बर्ह हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'बर्हं पिच्छे दलेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

निर्वन्धोपरागाकादयो ग्रहाः ।

ग्रहणम् । गृह्णाति वा । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० प० से०) । 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति पक्षे अच् । 'ग्रहोऽनुग्रहनिर्वन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सू-र्यादौ पूतनादौ च सैहिकेयोपरागायोः-' इति विश्वः ॥

द्वार्यापीडे काथरसे निर्यूहो नागदन्तके ॥ २३६ ॥

आपीडे शिरोभूषणे । काथरसे कथितद्रव्यरसे । नागद-न्तके भित्तिस्थकीलके । निर्यूहति 'यूहि' लौकिको साधुः । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । निरूहति वा । पृषोदरा-दित्वात् (६।३।१०९) धातोर्बडागमः । 'निर्यूहः शेखरे द्वारे नियोसे नागदन्तके' इति विश्वः ॥

तुलासूत्रेऽश्वादिरस्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च ।

प्रगृह्यते । 'प्रेवणिजाम्' (३।३।५२) 'रस्मौ च' (३।३।५३) इति वा घञ् । ('प्रग्राहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च बन्धने' इति हैमः) । पक्षे 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे बन्धां नियमने भुजे । हयादिरस्मौ रस्मौ च सुवर्णहलिपादपे' इति विश्वः ॥

पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३७ ॥

परिगृह्यते । परिग्रहणम्, परिगृह्णाति वा । 'ग्रह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इत्य-

वा । 'परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि । शपथे परिवारे च राहुवक्रस्थभास्करे' इत्यजयः ॥

दारेषु च गृहाः

गृहाति धान्यादिकमिति । 'नेहे कः' (३।१।१४४) । यद्वा 'गृह् ग्रहणे' (भ्वा० आ० से०) । गर्हते । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तात्स्थ्यादारेषु । 'गृहं गृहाश्च पुंभूञ्चि कलत्रेऽपि च सञ्चनि' (इति मेदिनी) ॥

श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ।

आरुह्यते । आरोहणम् । आरोहति वा । 'रुह प्राडुर्भावे' (भ्वा० प० से० अ०) । घञ् (३।३।१९, १८) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'आरोहस्त्वरोहे च वरारोहकटावपि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छये' (इति मेदिनी) ॥

व्यूहो वृन्देऽपि

व्यूहते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । व्यूहते वा । घञ् (३।३।१९) । 'व्यूहः स्याद्गुलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' इति विश्वः । यत्तु—निर्माणे कायव्यूहे—इति मुकुटेन व्याख्यातम् । तत्रा 'अकृतव्यूहाः' इत्यादावभावात् । 'रचनामात्रे' इति प्रयुक्तत्वात् ॥

अहिर्वृत्रेऽपि

आहन्ति । 'हन हिंसागलोः' (अ० प० अ०) । 'आङि त्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (उ० ४।१३८) इतीण् ङित् आङो ह्रस्वः । यत्तु 'अंहति' इति स्वामिना 'अन्यति' इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । नलोपासंभवात् । 'अहिर्वृत्रासुरे सर्पे' इति विश्वः ॥

अग्नीन्द्रकास्तमोपहाः ॥ २३८ ॥

तमोऽपहन्ति । 'अपे क्लेशतमसोः' (३।२।५०) इति ङः ।

'तमोपहः सहस्रांशुमृगाङ्गजिनवहिषु' इति विश्वः ॥

परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे परिवर्हः

परिवर्हते । परिवर्हते वा । 'वर्ह प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'परिवर्हस्तु राजार्हवस्तुन्यपि परिच्छदे' इति विश्वः ॥

इति हान्ताः ॥

अव्ययाः परे ।

इतः परेऽनेकार्था अव्यया उच्यन्ते ॥

आडीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥ २३९ ॥

अतति । बाहुलकाद् डाङ् प्रत्ययः । तेन सहेत्यभिविधिः । तेन विना सीमा=मर्यादा । धातुना योगे सति योऽर्थो जायते तस्मिन् ॥

आ प्रगृह्य स्मृतौ वाक्येऽपि

आग्रेति । क्रिप् (३।२।१७८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) पलोपः । प्रगृह्यसंज्ञाकत्वात् 'इतप्रगृह्या अचि' (६।

१।१२५) इति संधिं न याति । स्मरणे । वाक्यारम्भे च । 'आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुच्चये' (इति मेदिनी) ॥

आस्तु स्यात्कोपपीडयोः ।

आस्ते । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । क्रिप् (३।२।१७८) । आङ्पूर्वादसतेर्वा । 'आः स्मरणेऽप्यकारणे कोपसंतापयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

पापकुत्सेषदर्थे कु

कवते । कूयते वा । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) ङुः । 'कु (पापे चेषदर्थे च) कुत्सायां च निवारणे' इति विश्वः ॥

धिग्भिर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ २४० ॥

धक्कयति । 'धक्क नाशने' (चु० प० से०) । बाहुलकाङ्कि प्रत्ययः । दधातेर्वा । अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं भर्त्सनम् । निन्दा दोषकीर्तनम् ॥

चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये ।

चन्दति । 'चदि आह्लादे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्ये-भ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । 'चः पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ

खसति । खस्यति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) वा । क्तिच (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा । 'खस्ति मङ्गलाशीर्वादपापनिर्णेजनादिषु' इति भागुरिः ॥

प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥ २४१ ॥

अतति । इन् (उ० ४।११८) प्रत्ययः । 'अतिशब्दः प्रशंसायां प्रकर्षे लङ्घनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥

स्वित्प्रश्ने च वितर्के च

सुष्ठु एति अयति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा क्रिप् (३।२।७६) । 'स्वित् प्रश्ने च वितर्के च तथैव पादपूरणे' (इति मेदिनी) ॥

तु स्याद्भेदेऽवधारणे ।

तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) ङुः । 'तु पादपूरणे भेदे समुच्चयेऽवधारणे । पक्षान्तरे वियोगे च प्रशंसायां विनिग्रहे' (इति मेदिनी) ॥

सकृत् सहैकवारं चापि

एकवारम् । 'एकस्य सकृच्च' (५।४।१९) इति मुच् । 'सकृत् सहैकवारयोः' इत्यजयः ॥

आराद्भूरसमीपयोः ॥ २४२ ॥

आ राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकादाति-
प्रत्ययः ॥

प्रतीच्यां चरमे पश्चात्

अवरस्मिन् । 'पश्चात्' (५।३।३२) इत्यनेनावरस्य सप्तमी-
पञ्चमीप्रथमान्तस्य निपातितः ॥

उताप्यर्थविकल्पयोः ।

ऊयते स्म । 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।
३।१७४) । अप्यर्थः समुच्चयः प्रश्नश्च । 'उतापी द्वौ च
बाढार्थौ' इत्यजयः ॥

पुनःसहार्थयोः शश्वत्

शशति । 'शश ह्रतगतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका-
द्वत् । 'शश्वत् सहसहार्थयोः' इत्यजयः ॥

साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४३ ॥

सहाक्षेण साक्षः । तमतति । क्तिप् (३।२।१७८) ।
'साक्षात्तुल्यसमक्षयोः' इत्यजयः ॥

खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे वत ।

वयते स्म । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गलर्थी-'
(३।४।७२) इति क्तः । नेट् () । वन्यते स्म 'वनु
याचने' (त० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वत खेदे-
ऽनुकम्पायां हर्षे संबोधनेऽद्भुते' इति दन्तोष्वादावजयः ॥

हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥ २४४ ॥

हन्ति । बाहुलकात् । 'हन्त वाक्यारम्भखेदविषादहर्षसं-
भ्रमे' (इति मेदिनी) ॥

प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ।

प्राति । 'प्रा पूरणे' (अ० प० अ०) । प्रथते वा । 'प्रथ
प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्वृत्तिः । इत्थंभूता-
ख्यानः मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । व्याप्तुमिच्छा वीप्सा ।
आदिना इत्थंभूताख्यानभागप्रतिदानस्तोकेषु ॥

इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु ॥ २४५ ॥

एति । अयति वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'इति प्रकरणे
हेतौ प्रकाशादिसमाप्तिषु । निदर्शने प्रकारे स्यादनुकर्षे च
संमतम्' इति विश्वः ॥

प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि ।

पूर्वेस्मिन् । 'सप्तमी-' (५।३।२७) इत्यस्तातिः । 'अस्ता-
ति च' (५।३।४०) इति पुरादेशः । 'प्राच्यां पुरः पुरस्ता-
दग्रप्रथमव्यतीतेषु' इति बोधालितः । 'अग्रे' इति अग्रतः ।
आयादितसिः (वा० ५।४।४४) ॥

यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ॥ २४६ ॥

यत्, तत्, परिमाणमस्य । 'तद्विताः' (४।१।७६) इति बहु-
वचनेनान्येऽनुक्ता अपि तद्विता ज्ञापिताः । तेन डावतुः ।
'यावत् कात्क्षयेऽवधारणे । प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकार-
संभ्रमे । पक्षान्तरे च' (इति मेदिनी) ॥

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्क्षयेऽवधौ अथ ।

अर्थयते । 'अर्थ याच्यायाम्' (तु० आ० से०) । बाहुलकात्
डोः । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरा-
दित्वाद्रलोपः । 'अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले ।
विकल्पानन्तरप्रश्नकात्क्षयारम्भसमुच्चये' (इति मेदिनी) ॥

वृथा निरर्थकाविध्योः

वृणोति, वृणीते वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'वृञ्
संभक्तौ' (क्या० आ० से०) वा बाहुलकात्थाक् । 'वृथा
निष्कारणे वन्ध्ये वृथा स्याद्विधिवर्जिते' इति विश्वः ॥

नानानेकोभयार्थयोः ॥ २४७ ॥

नेति नाना । 'विनञ्भ्यां नानावौ न सह' (५।२।२७)
इति नञो नाक् । 'नानाशब्दो विनार्थेऽपि तथानेकोभयार्थयोः'
(इति मेदिनी) ॥

नु पृच्छायां विकल्पे च

नुदति । नौति वा । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'णु
स्तुतौ' (अ० प० से०) वा । मितट्वादिवात् (वा० ३।२।१८०)
डुः । 'नु स्यात्प्रश्ने विकल्पार्थेऽप्यतीतानुनयार्थयोः' इति विश्वः ॥

पश्चात्सादृश्ययोरनु ।

अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । बाहुलकादुः ।
'अनु हीने सहार्थे च पश्चात्सादृश्ययोरपि । आयामे च
समीपे च लक्षणादावनुक्रमे' इति विश्वः ॥

प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४८ ॥

न नुदति । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) डुः (वा० ३।२।
१८०) । 'ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे । आमन्त्रणे
(चापि) ननु' इति विश्वः ॥

गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनाखपि ।

न पियति । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।
१७८) । आगमशास्त्रस्यानित्वात् तुक् । 'अपि संभावनाप्रश्न-
शङ्कागर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थे च कामचारक्रियासु च'
इति विश्वः ॥

१—व्यर्थोऽयं प्रयासोऽपाणिनीयः । तथा चोक्तं (५।२।३९)
सूत्रे कैयटेन 'इह तु वतुपं (५।२।३९) विधाय 'आ सर्वनाम्नः'
(६।२।९१) इत्यात्वं विहितम् । पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विदधिर' इति ।
अव्ययत्वं तु विभक्तिप्रतिरूपकत्वेनैवोभयत्रापि तुल्यम् ।

उपमायां विकल्पे वा

वाति 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) ।
'वा स्याद्विकल्पोपमयोर्वितर्कं पादपूरणे । समुच्चये च' (इति मेदिनी) । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये' इति विश्वः ॥

सामि त्वर्थे जुगुप्सिते ॥ २४९ ॥

सामयति । 'षाम सान्त्वप्रयोगे' (जु० उ० से०) । 'अच इः' (उ० ४।१३८) ॥

अमा सह समीपे च

न माति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । किप् (३।२।७६) । सहार्थे ॥

कं वारिणि च मूर्धनि ।

कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङ्भावे विच् (३।३।७५) । 'कम् शिरःसुखवारिषु' इति विश्वः । 'कम् पादपूरणे तोये-' (इति मेदिनी) ॥

इवेत्थमर्थयोरेवम्

'ए' एत्थं वमति । 'हु वम उद्विरणे' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) । 'एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे' इति धरणिः ॥

नूनं तर्केऽर्थनिश्चये ॥ २५० ॥

नुवा स्तुत्या नमति । विच् (३।२।७५) ॥

तूष्णीमर्थे सुखे जोषम्

जुष्यते । 'जुष तृप्तौ' (जु० उ० से०) । बाहुलकादम् । 'जोषं सुखे प्रशंसायां तूष्णीलङ्घनयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

किं पृच्छायां जुगुप्सने ।

कूयते कवनम्, वा । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्विम् । कायतेः (भ्वा० प० अ०) ङिमिः (उ० ४।१५८) वा । 'किम् कुत्सायां वितर्कं च निषेधप्रश्नयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५१ ॥

नामयति । नाम्यते वा । 'णम् प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'नाम कामे (कोपे)ऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । संभाव्यकुत्सा-प्राकाश्यविकल्पेष्वपि दृश्यते' (इति मेदिनी) । संभाव्यं संभावना ॥

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।

अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादम् । 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु निरर्थके । अलं शक्तौ च निर्दिष्टम्' इति विश्वः ॥

हुं वितर्के परिप्रश्ने

हूयते । 'हु दानादौ' (जु० प० अ०) । 'बाहुलकान्मः' ॥

समयान्तिकमध्ययोः ॥ २५२ ॥

समेति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'आः समिण्-नि-कषिभ्याम्' (उ० ४।१७५) ॥

पुनरप्रथमे भेदे

पनते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः, अ(कार)स्योकारः । 'पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारे च भेदे च तथा पक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

निर्निश्चयनिषेधयोः ।

नृणाति 'नृ नये' (क्या० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । 'ऋत इत्-' (७।३।५०) । 'निर्निश्चये कान्ताद्यर्थे निर्निःशेषनिषेधयोः' इति विश्वः ॥

स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥ २५३ ॥

प्रबन्धे अविच्छेदने क्रियाकरणे । पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । बाहुलकात् का । 'पुरा पुराणे निकटे प्रबन्धातीतभाविषु' (इति मेदिनी) ॥

ऊर्यूरी चोरी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् ।

ऊयते । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्वरीक्, रीक् च । वयतेः (भ्वा० उ० अ०) ररीक् । संप्रसारणम् (६।४।१५) । 'ऊररी चोरी चोरी विस्तारेऽङ्गीकृते त्रयम्' इत्यजयः ॥

स्वर्गे परे च लोके स्वर्

'परे' इति लोकविशेषणम् । स्वरति । 'स्व् शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) ॥

वार्तासंभाव्ययोः किल ॥ २५४ ॥

किलति । 'कील श्वेत्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।२।१३५) इति कः । 'किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोः' इति विश्वः । 'वार्तायामरुचौ किल' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निषेधवाक्यालंकारे जिज्ञासानुनये खलु ।

खलति । 'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने । वीप्सामाननिषेधेषु पूरणे पादवाक्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

समीपोभयतःशीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः ॥ २५५ ॥

'पर्यभिभ्यां च' (५।३।१९) इत्यभिशब्दात्तसिल् ॥

नामप्राकाश्ययोः प्रादुः

प्रान्दति । 'अदि बन्धने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुस् । आगमशान्नस्यानित्यत्वात् नुम् प्राप्ति वा । 'अद भक्षण' (अ० प० अ०) । नामशब्दार्थे ॥

१ अत्र ह्रस्वादौ पाठात् 'उरी ह्रस्वादिरपि'—इति मुकुटपी-यूपव्याख्ये ॥

मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ।

मेथति । 'मेथृ संगमे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः । बाहुलकादोः । तन्त्रेणोभयमिह निर्दिष्टम् । अन्योन्यार्थे ॥

तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे

तरति । 'तृ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इति गुणविषये इह ॥

हा विषादशुगतिषु ॥ २५६ ॥

जहाति । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) । 'हा विषादे च शोके च कुत्सादुःखार्थयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

अहहेत्यद्भुते खेदे

अहं जहाति, जिहीते वा । 'हाक्' (जु० प० अ०) । 'हाङ्' (जु० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति ङः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मलोपः । '—अहहा दीर्घान्तमपि'—इति मुकुटः । तत्र क्तिप् (३।२।१७६) बोध्यः । 'अहहेत्यद्भुते खेदे परिक्रेशप्रहर्षयोः । संबोधनेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

हि हेतावधारणे ॥ २५७ ॥

हिनोति । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । क्तिपि (३।२।१७८) तुगभावो वा । 'हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे । प्रश्ने हेत्वपदेशे च संभ्रमासूययोरपि । ही दुःखहेतावाख्यातो विषादे विस्मयेऽपि च' (इति मेदिनी) । तत्र पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः । एषु सर्वत्र भावे वा प्रत्यया बोध्याः ॥

इत्यनेकार्थवर्गविवरणम् ॥

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ।

चिरमयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) ॥ (१) ॥*॥ चिरा रात्रयः । 'अच्प्रत्यन्वव-' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । चिररात्रानयते । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) ॥ (२) ॥*॥ चिरमस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुध्यभावः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (३) ॥*॥ आद्यपदेन 'चिरम्' 'चिरेण' 'चिरात्' 'चिरे' इति गृह्यन्ते । चिरोऽर्थो येषाम् ॥*॥ त्रीणि 'दीर्घकालस्य' ॥

मुहुः पुनःपुनः शश्वद्भीक्ष्णमसकृत्समाः ॥ १ ॥

मोहनम् । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । बाहुलका-

दुस् ॥ (१) ॥*॥ 'निलयवीप्सयोः' (८।१।४) इति पुनःशब्दस्य द्वित्वम् ॥ (२) ॥*॥ शशति । 'शश झुतगतौ' (भ्वा० प० से०) बाहुलकाद्वृत्तिः ॥ (३) ॥*॥ अमि क्षणौति । 'क्षु ते-जने' (अ० प० से०) । बाहुलकाद्भुः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (४) ॥*॥ न सकृत् ॥ (५) ॥*॥ समास्तुत्यार्थाः । अजयस्तु अभीक्ष्णशब्दमनव्ययमप्याह—'अभीक्ष्णं तु पौनःपुन्ये सर्वदर्थे च दृश्यते' इत्यनव्ययप्रकरणे पाठात् । 'वारंवारं शश्वदर्थे वारंवारेण चेष्यते' इति त्रिकाण्डशेषः । पञ्च 'पौनःपुन्यस्यार्थस्य' ॥

स्नाग्झटित्यञ्जसाहायद्राङ्मङ्शुसपदि द्रुते ।

'क्षे पाके' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । स्नामकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) क्तिप् (३।२।७५) ॥*॥ 'झट संघाते' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) झटमेति । 'इण्' (अ० प० अ०) । क्तिच् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ अञ्जनम् 'अञ्ज व्यत्तयादौ' (रु० प० से०) । 'कृत्त्युटो (कृतो) बहुलम्' (वा० ३।३।११३) इति पचाद्यच् (३।१।१३४) अञ्जं स्यति, सायति वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'वै क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । क्तिप् (३।२।७६) वा ॥ (३) ॥*॥ हवनम् । 'हुङ् अपनयने' (अ० आ० अ०) । बाहुलकाद्भावे घञ् (३।३।१८) । पृषोदरादित्वात्स्य यः । ततो नञ्समासः ॥ (४) ॥*॥ संपद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । इन् (उ० ४।१।१८) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) समोऽन्त्यलोपः ॥ (५) ॥*॥ द्राति । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'बाहुलकात् कः' ॥ (६) ॥*॥ मज्जति । 'टु मञ्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । बाहुलकात्सुः । 'मस्जिनशोः-' (७।१।६०) इति जुम् । 'स्कोः-' (८।२।२९) इति सलोपः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'तत्क्षणावार्थस्य' ॥

वलवत्सुष्टु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

बलमस्यास्ति । मत्पु (५।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ सुतिष्ठति । 'अपदुःसुष्ठु स्थः' (उ० १।२।५) इति कुः ॥ (२) ॥*॥ किं च तद् उत च ॥ (३) ॥*॥ सूयते । 'षु गतौ' ('प्रसवै-श्वर्ययोः') (भ्वा० प० अ०) । क्तिपि (३।२।१७८) तुगभावः । डुः (वा० ३।२।१८०) वा ॥ (४) ॥*॥ अतति । इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (५) ॥*॥ अति च इव च ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अतिशयस्य' ॥

१—'त्रै पाके' इत्यस्य दन्त्यादेरभावाच्चालव्यादित्वापत्तिभिया चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'सु गतौ' इत्यस्माद्बाहुलकाद्भाक् । यद्वा 'संपदादिक्रियन्तं स्रुतमा समन्तादकति' इति शकन्धादित्वमङ्गीकार्यम् ॥

पृथग्विनान्तरेणैते हिरुङ् नाना च वर्जने ।

पर्ययति । 'पृथ प्रक्षेपे' (उ० प० से०) । बाहुलकात् कक् ॥ (१) ॥*॥ 'विनञ्भ्यां नानाञौ न सह' (५।२।२७) इति निषेधार्थाद्विशब्दान्ना ॥ (२) ॥*॥ अन्तरेति । इणो णः ॥ (३) ॥*॥ ऋतीयते । 'ऋतिः' सौत्रः । ततः केप्रत्ययः ॥ (४) ॥*॥ हिनोति । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । रुक् प्रत्ययः ॥ (५) ॥*॥ नञो 'विनञ्भ्याम्' (५।२।२७) इति नाञ् प्रत्ययः ॥ (६) ॥*॥ पठ् 'वर्जने' ॥

यत्तद्यतस्ततो हेतौ

यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) । 'गमादीनां कौ' (वा० ६।४।४०) इत्यनुनासिकलोपः । तुक् (६।१।७५) ॥ (१) ॥*॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । किप् (३।२।१७८) । अनुनासिकलोपः (वा० ६।४।४०) । तुक् (६।१।७५) ॥ (२) ॥*॥ यस्मात् तस्मात् यत्तञ्चाम् 'पञ्चम्यास्तसिल्' (५।३।७) । लृदाद्यल्म (७।२।१०२) ॥ (३) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'हेतौ' ॥

असाकल्ये तु चिञ्चन ॥ ३ ॥

चेतति । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । किप् (३।२।१७८) ॥ (१) ॥*॥ चनति 'चन शब्दे' () । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ 'असकलार्थस्य' ॥

कदाचिज्जातु

कदा च चिञ्च, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ जायति । 'जै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकात्तुन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कस्मिंश्चित्काले' ॥

सार्धं तु साकं सत्रा समं सह ।

ऋध्यति । 'ऋधु वृद्धौ' (दि० प० से०) । बाहुलकात्कैम् । सह ऋधं वर्धनम् । 'सहस्य सः' (६।३।१८) इति सः ॥ (१) ॥*॥ सह अकनम् । अम् प्रत्ययः । 'सहस्य-' (६।३।७८) इति सादेशः । 'आमीक्ष्ये णमुल्' (३।४।२२) वा ॥ (२) ॥*॥ सह त्रायते । किप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥*॥ समति 'षम वैकल्ये' (भ्वा० प० से०) अम् ॥ (४) ॥*॥ सहते । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ 'सजुष' शब्दोऽप्यत्र ॥*॥ पञ्च 'सहेत्यर्थे' ॥

१—इदं च 'प्रथेः कित्संप्रसारणं च' (उ० १।११७) इति सूत्राज्ञानमूलकम् । तत्राप्ययं विशेषः 'उक्तसूत्रमते जान्तत्वम् । भवन्मते कान्तत्वम् इति ॥ २—येनेतेनादि च । यथा 'वितर गिरमुदारां येन मूकाः पिकाः स्युः'—इति स्वामी ॥ ३—ऋम्प्रत्ययस्य कित्वेन 'ऋधम्' इति प्रयोगस्यैवापाद्यमानत्वेन 'सार्धम्' इति प्रयोगानिष्पत्त्या चित्तमेतत् । तस्मात् 'आमीक्ष्ये णमुल्' इति वक्ष्यमाणस्योभयशेषत्वमेव बोध्यम् ॥ ४—तथा च 'सजुः सहायै' इति त्रिकाण्डशेषः ।

आनुकूल्यार्थकं प्राध्वम्

प्राध्वनति । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) डम्प्रत्ययः । 'प्राध्वं तु प्रणते चातिदूरे वर्तमाने वन्धने' ॥ (१) ॥*॥

व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥ ४ ॥

त्रियते । 'वृङ्' (त्रया० आ० से०) । 'वृञ्' (स्वा० उ० से०) वा । थाक् 'वृथा वन्ध्ये निष्कारणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुद्यति । का प्रत्ययः । 'पृषोदरादिलात्' (६।३।१०९) हस्य षः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यर्थके' ॥

आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च ।

आहन्ति । डोप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ उत च आहो च, अनयोः समाहारः ॥ (२) ॥*॥ किम् च उत च, अनयोः समाहारः । ('किमुतातिशते प्रश्ने विकल्पे च प्रयुज्यते' इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ कानम् । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'कायतेर्ङिभिः' (उ० ४।२।५८) ॥ (४) ॥*॥ किम् च उ च । 'किमु संभावनायां स्याद्विमर्शे चापि दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ ('उत प्रश्ने वितर्के च उता-प्यर्थविकल्पयोः' इति विश्वः) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'वितर्क-नस्य' ॥

तु हि च स ह वै पादपूरणे

तुदति । डुः (वा० ३।२।१८०) ॥ (१) ॥*॥ हिनोति । क्तिप् तुगभावः ॥ (२) ॥*॥ चनति । चिनोति वा । 'अन्ये-भ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (३) ॥*॥ स्यते । 'स्मिङ् ईषद्धसने' (भ्वा० आ० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (४) ॥*॥ हन्ति । डः (वा० ३।२।१०१) । ('ह स्यात्संबोधने पादपूरणे च विनिग्रहे । नियोगे च क्षिपायां स्यात्कुत्सायामपि दृश्यते' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ वाति । डैः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'श्लोकचरणपूर्णतायाम्' ॥ पूजने स्वती ॥ ५ ॥

सवति । 'षु गतो (प्रसवैश्वर्ययोः)' (भ्वा० प० अ०) । डुः (वा० ३।२।१८०) । ('सु पूजायां शृङ्गार्थेऽनुमतिकृच्छ्र-समृद्धिषु' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतति । इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूजने' ॥

दिवाहीति

दीव्यन्त्यत्र । काप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ अहि दिवसे । इतिना अधिकरणार्थप्रधानतां दर्शयति ॥

अथ दोषा च नक्त चै रजनाविति ।

दुष्यन्त्यत्र । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । आ प्रत्ययः ।

१—अहो हस्तादिरपि । 'विकल्पे विस्मयेऽप्यहो' इति रुद्रवचनात्—इति मुकुटः ॥ २—चकारादुपापि—इति स्वामिमुकुटौ । 'उषा रात्रौ तदन्ते च' इति मेदिनी ॥

(‘दोषा रात्रिमुखे रात्रावत्रानव्ययमप्यसौ’ इति विश्वः ॥)
(१) ॥३॥ नञ्जति । ‘ओ नस्जी व्रीडे’ (तु० प० से०) ।
तमु प्रत्ययः ॥ (२) ॥३॥ रजनौ रात्रौ इत्यर्थे ॥

तिर्यगर्थे साचि तिरोऽपि

सचनम् । ‘पच समवाये’ (भ्वा० प० से०) । ‘इज्जा-
दिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥३॥ तरणम् । ‘तृ’
(भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । ‘क्वचिदपवाद-
विषयेऽपि—’ इतीद् ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘तिर्यगर्थे’ ॥

अथ संबोधनार्थकाः ॥ ६ ॥

स्युः पाट् प्याडङ्ग हे है भोः

पाटयति । ‘पट गतौ’ (भ्वा० प० से०) णिजन्तः ।
क्रिप् (३।२।१७८) ॥ (१) ॥३॥ प्यायते । ‘प्यैङ् वृद्धौ’
(भ्वा० प० अ०) । ट् प्रत्ययः ॥ (२) ॥३॥ अङ्गति । ‘अणि
गतौ’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३)
॥३॥ ‘हि गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।३।७५) ॥
(४) ॥३॥ हन्ति । डे प्रत्ययः ॥ (५) ॥३॥ भाति । ‘भा
दीप्तौ’ (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्गोस् ॥ (६) ॥३॥ षट्
‘संबोधनार्थकाः’ ॥

समया निकषा हिरूक् ।

समयनम् । ‘आ समिण् निकषिभ्याम्’ (उ० ४।१७५) ।
‘समयान्तिकमध्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ निकष-
णम् । पूर्ववत् । ‘निकषान्तिकमध्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥३॥ हिनोति । रुक् प्रत्ययः । ‘हिरूक् मध्ये विनाथे
च’ इति रुद्रः । ‘हिरुगुक्तं च सामीप्ये’ इत्यमरमाला ॥
(३) ॥३॥ त्रीणि ‘सामीप्ये’ ॥

अतर्किते तु सहसा

सहते । ‘सह मर्षणे’ (भ्वा० आ० अ०) । असा प्रत्ययः
॥ (१) ॥३॥ अतर्कितेऽविचारिते ॥

स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः ॥ ७ ॥

पूर्वस्मिन् । ‘पूर्वाधरावराणामसिपुर्धवश्चैषाम्’ (५।३।
३९) ॥ (१) ॥३॥ पुरति ‘पुर अग्रगमने’ (तु० प० से०) ।
बाहुलकादतसुक् ॥ (२) ॥३॥ अग्रे । आयादित्वात् (वा०
५।४।४४) तसिः ॥ (३) ॥३॥ त्रयः ‘अग्रार्थाः’ ॥

स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषड्वौषड्वषट् स्वधा ।

स्वादतेऽनेन । ‘स्वाद आस्वादने’ (भ्वा० आ० से०) ।
आ प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दस्य हः । सुष्ठु
आ ह्रयतेऽनेन वा । डा प्रत्ययः ॥ (१) ॥३॥ श्रूयते । अ-

नेन वा ‘श्रु श्रवणे’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्गोषट् ॥
(२) ॥३॥ उह्यतेऽनेन । ‘वह प्रापणे’ (भ्वा० उ० अ०) ।
डोषट् ॥ (३) ॥३॥ डषट् च ॥ (४) ॥३॥ स्वयतेऽनेन ।
‘ष्वद आस्वादने’ (भ्वा० प० से०) । आ प्रत्ययः । पृषोद-
रादित्वात् (६।३।१०९) दस्य धः ॥ (५) ॥३॥ षट् ‘देवह-
विर्दाने’ ॥

किञ्चिदीषन्मनागल्पे

किम् च चित् च अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥३॥ ईष-
णम् । ‘ईष गत्यादौ’ (भ्वा० प० से०) । अत् प्रत्ययः ॥
(१) ॥३॥ मननम् । ‘मन ज्ञाने’ (दि० आ० अ०) । आक्
प्रत्ययः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि ‘अल्पे’ ॥

प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥ ८ ॥

प्रकर्षेण इत्वा । इण् (अ० प० अ०) । क्त्वा प्रत्ययः
(३।४।२२) । ‘समासे—’ (७।१।३७) इति ल्यवादेशः । तुक्
(६।१।७५) ॥ (१) ॥३॥ अमुष्मिन् । अदसः ‘सप्तम्यान्त्रल्’
(५।३।१०) ॥ (२) ॥३॥ भवान्तरे जन्मान्तरे ॥

व वा यथा तैथैवैवं साम्ये

व्राति । वानं वा । डः (वा० ३।२।१०१) । क्वचित् ‘वत्’
इति पाठः । स तु न युक्तः । वति (५।१।११५) प्रत्ययेन
गतार्थत्वात् । न च वतिरेवात्र पठितः । सादृश्यपर्याये प्रत्य-
यपाठस्यायुक्तत्वात् । अपत्यसमूहादिपर्यायेष्वण्वुवादीनाम-
पाठात् । ‘वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे तु तदव्ययम्’ इति
मेदिन्यादिसंमतेऽर्थः ॥ (१) ॥३॥ किपि (३।२।१७८) तु वा
॥ (२) ॥३॥ येन तेन प्रकारेण । ‘प्रकारवचने थाल्’ (५।
३।२३) विभक्तित्वात् (५।३।१) लदाद्यत्वम् (७।२।१०२)
॥ (३) ॥३॥ (४) ॥३॥ अयनम् । ‘इण्शीभ्यां वन्’ (उ०
१।१५२) । ‘एवौपम्ये परिभवे ईषदर्थेऽवधारणे’ इति
हैमः ॥ (५) ॥३॥ ‘इण्’ (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्गम् ॥
(६) ॥३॥ षट् ‘साम्ये’ ॥

अहो ही च विस्सये ।

अहानम् । ‘ओ हाङ् गतौ’ (तु० आ० अ०) । डो प्र-
त्ययः ॥ (१) ॥३॥ हननम् । बाहुलकाद्गो ॥ (२) ॥३॥
अद्भुते । द्वे ‘विस्सये’ ॥

मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम्

तोषणम् । ‘तुष तुष्टौ’ (दि० प० अ०) । बाहुलकात्मीम् ।
उपधाया ऊत् ॥ (१) ॥३॥ ‘अकृप्रकरणे’ ‘तूष्णीमः काम्
वक्तव्यः’ (वा० ५।३।७१) । ‘मिदचोन्त्यात्परः’ (१।१।४६)
॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘मौने’ ॥

१—साचिः झोलिङ्गापि प्रकृत्यन्तरमस्ति । ‘मिचौ साचौ
परिणतमुखी’ इति सप्तकुमारिका ॥ ‘तिर्थे साचिरपि स्त्रियाम्’
इति रत्नकोपः—इति मुकुटः ॥

१—स्वामिमुकुटाभ्यां तु इवशब्दो गृहीतः ॥ २—‘ही’
शब्दो दीर्घान्तः । ‘ही विचित्रो विपाकः’ इति माघः—इति स्वा-
मिमुकुटौ ॥

सद्यः संपदि तत्क्षणे ॥ ९ ॥

समानेऽहनि । 'सद्यःपरुत्-' (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ संपद्यतेऽस्मिन् । इन् (उ० ४।१।१८) पृषोदरादि-त्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥ (२) ॥*॥ स चासौ क्षणश्च ॥ 'तत्काले' द्वे ॥

दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे

देशनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । दिशं स्थायति । 'स्त्यै शब्दादौ' (भ्वा० प० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । ष-त्वम् (८।२।३६) । ह्रुत्वम् (८।४।४१) । संज्ञापूर्वकत्वाज्ज्ञत्वं न । यद्वा दिशति । अष्टयादिः (उ० ४।१।१२) ॥ (१) ॥*॥ समुपजोषणम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' (तु० आ० से०) । अम्प्रत्ययः ॥*॥ मुकुटस्तु—'शम्' 'उपजोषं' च—इति पठति । तत्र 'शम् उपशमे' (दि० प० अ०) धातुर्णिजन्तः । विच् (३।२।७५) । कल्याणार्थे त्रीणि ॥

अथान्तरेऽन्तरा ।

अन्तरेण च मध्ये स्युः

अन्तरेति । 'इण्' (अ० प० अ०) । विच् (३।२।७५) ॥ (१) ॥*॥ डाच् ॥ (२) ॥*॥ णश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मध्यस्य' ॥

प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥ १० ॥

प्रकर्षेण सोढ्वा । 'पह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । क्त्वा—(३।४।२२) । ल्यप् (७।१।३७) ॥ (१) ॥*॥ हठोऽर्थो यस्य ॥

युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने

संप्रतनम् । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । डम् । पृषो-दरादित्वात् (६।३।१०९) समो दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ स्थानस्य करणम् । स्थानशब्दात् 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६) इति णिजन्तादेप्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ युक्ते उचितार्थे । 'स्थाने तु कारणार्थे स्याद्युक्तसादृश्ययोरपि' (इति मेदिनी) द्वे 'युक्ते' ॥

अमीक्ष्णं शश्वदनारते ।

अमीक्ष्णवनम् । 'क्ष्णु तेजने' (अ० प० से०) डम् । पृ-षोदरादित्वात् (६।३।१०९) अमेर्दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शश-नम् । शश इतगतौ' (भ्वा० प० से०) । वत् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनारते निरन्तरे' ॥

अभावे नह्यनो नापि

नह्यति । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । इन् (उ०

१—कुत्वस्याभ्युपलक्षणम् । पृषोदरादित्वात्सलोपः ॥ २—'उप-जोषम् चवर्गतृतीयतृतीयम्' । 'अन्तस्थाद्यतृतीयम्' इत्येके—इति षीयूषव्याख्या ॥

४।१।१८) ॥ (१) ॥*॥ नैजोऽयमकारः ॥ (२) ॥*॥ नह्यति । डो ॥*॥ (३) डश्च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अभावे' ॥

मास मालं च वारणे ॥ ११ ॥

मा च स च, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ मानम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ अलनम् । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वारणे' ॥

पक्षान्तरे चेद्यदि च

चेतति । 'चिती' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) ॥ (१) ॥*॥ यतनम् । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तस्य दः । यद्वा 'यद्' शब्दाणिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'प्रकृत्यैकाच्' (६।४।१६३) इति टिलोपो न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षान्तरे' ॥

तत्त्वे त्वद्धाञ्जसा द्वयम् ।

'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । अतं सततगमनं धयति, दधाति वा । विच् (३।२।१५) ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनम् । 'अञ्ज व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । 'कृत्वल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इति भावे पचाद्यच् (३।१।१३४) अञ्जं स्यति, सायति वा । 'पोऽन्तक-र्मणि' (दि० प० अ०) । 'वै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । क्तिप् (३।२।७६) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तत्त्वार्थे' ॥

प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यात्

प्राप्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । उस् ॥ (१) ॥*॥ अवते । 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । इस् (इस्) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्फुटार्थे' ॥

ओमेवं परमं मते ॥ १२ ॥

अवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अवतेष्टि-

१—एवं' सति स्थानिनैव सिद्धेऽस्योपादानं व्यर्थं स्यात् । तस्मादकार एवाभावबोधकः । अत एव 'अ स्वल्पार्थेऽप्यमा-वेऽपि' इति हैमे 'अ' शब्दः स्यादभावेऽपि स्वल्पार्थप्रतिषेधयोः । अनुकम्पायां च तथा वासुदेवे त्वनव्ययः' इति मेदिन्यां च पृथगुपादानं संगच्छते । अत एव स्वामिनापि 'अ विप्र इव भाषेत्' इति वाक्यस्य 'विप्रवन्न ब्रूषे' इत्यर्थ उक्तः । भवन्मते तु समस्तस्य क्रियायामन्वयायोगात् । समासानुपपत्तेश्च ॥—'अन-शब्दोऽपि निषिद्धः । अनोपमा ते बुद्धिः' इति—मुकुटपीयूषव्याख्ये ॥ २—'रवावद्धाः' इति कप्फिणाभ्युदये भाषासमावेशः । तत्र प्रकृतपक्षे 'रवाः शब्दाः वद्धाः संयताः । 'बन्ध बन्धने' क्तः । संस्कृते तु रवौ सूर्ये अद्धा तत्त्वम्' इत्यर्थः—इति मुकुटः ॥

लोपश्च' (उ० १।१४२) इति मन् मन एव विलोपः । 'ज्वर-
त्वर-' (६।४।२०) इत्युटौ । गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥
इणो बाहुलकाद्वम् ॥ (२) ॥*॥ परं सिमीते, सिनोति, सी-
नाति वा । डम् । 'ओमेवं परमं भवेत्' इत्यव्ययकाण्डे व्या-
डिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अनुमतौ' ॥

समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ।

समन्तात् । आद्यादिवात् (वा० ५।४।४४) तसिः ॥ (१)
॥*॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इति परिशब्दात्तसिल् ॥
(२) ॥*॥ सर्वस्मात् । 'पञ्चम्यास्तसिल्' (५।३।८) ॥ (३)
॥*॥ विष्णु अञ्चति । किन् (३।२।५९) ॥ (४) ॥*॥ 'अभि-
तः' 'विश्वतः' 'समन्तात्' इत्याद्यपि ॥*॥ चत्वारि 'स-
र्वत इत्यर्थे' ॥

अकामानुमतौ कामम्

काम्यते । कमेर्णिङन्तादम् । 'अकामानुमतौ काममसू-
योपगमेऽपि च' इति रुद्रः । 'आकामानुमतौ कामम्' इति
क्वचित्पाठः । तत्राङ् बोध्यः । 'निकामानुमतौ कामम्' इत्यर्थः ।
'कामं कामाभ्यनुज्ञयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असूयोपगमेऽस्तु च ॥ १३ ॥

असति । अस्यति वा । तुन् । 'अस्तु स्यादभ्यनुज्ञाने-
ऽप्यसूयापीडयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चान्नामश-
ब्देऽप्यत्र ॥*॥ एकम् ॥

ननु च स्याद्विरोधोक्तौ

'ननु' 'च' निपातद्वयस्य समहारद्वन्द्वः ॥

कञ्चित्कामप्रवेदने ।

'कत्' इति कुशब्दादेशः । 'कत्' 'चित्' अनयोरप्येवम् ॥
(१) ॥*॥ इष्टप्रश्ने एकम् ॥

निःषमं दुःषमं गह्वं

निर्गतं सममत्र । 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' (२।१।१७) इत्य-
व्ययीभावत्वम् । 'सुविनिर्दुर्भ्यः-' (८।३।८८) इति षत्वम् ॥
(१) ॥*॥ दुष्टं सममत्र ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निन्दितेऽर्थे' ॥

यथास्वं तु यथायथम् ॥ १४ ॥

'यथास्वम्' इति वीप्सायामव्ययीभावः (२।१।६) । यो य
आत्मा, यद्यच्चात्मीयम्, तद्यथास्वम् । तस्मिन् यथाशब्दस्य
द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते 'यथास्वे यथायथम्' (८।१।१४) इति
सूत्रेण ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'यथायोग्ये' ॥

मृषा मिथ्या च वितथे

मृष्यते । 'मृषु सहने' (भ्वा० प० से०) । का प्रत्ययः ॥
(१) ॥*॥ मथते । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) ।
अभ्यादिवात् (उ० ४।१।१२) साधुः ॥ (२) ॥*॥ विगतं
तथा=सत्यमस्मात्तत्र ॥*॥ द्वे 'असत्ये' ॥

यथार्थं तु यथातथम् ।

अर्थमनतिक्रम्य । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः (२।१।
६) ॥*॥ (सत्यमनतिक्रम्य) । 'तथा' शब्दः 'तथ शब्दो वा
सत्यार्थः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सत्ये' ॥

स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ १५ ॥

सुभूतिस्तु 'स्युरेवं तु पुनर्वा च' इति पठति । 'चान्वाचये
समाहारे अन्योन्यार्थे समुच्चये । पक्षान्तरे तथा पादपूरणे-
ऽप्यवधारणे' इति रुद्रः ॥ पञ्च 'निश्चयार्थकाः' ॥

प्रागतीतार्थकं

प्राचि देशे । प्राचो देशात् । प्राङ् देशो वा । 'सप्तमी-
पञ्चमी-' (५।३।२७) इत्यस्तातिः 'अञ्चेलुक्' (५।३।३०) । एवं
दिशि काले च ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् ।

नु ऊनयति । 'ऊन परिहाणे' (बु० प० से०) । अम् ॥
(१) ॥*॥ अव श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ॥
डम् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चिते' ॥

संवद्वर्षे

संवयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । किप् (३।२।
७६) । यलोपः (६।१।६६) । तुक् (६।१।७५) । यद्वा संव-
दति विच् (३।२।७५) ॥

अवरे त्वर्वाग्

अवरे अञ्चति । अस्तातिः (५।३।२७) । 'अञ्चेलुक्' (५।
३।३०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । अवरे पूर्वकालतः प-
श्चात् । अर्वन्तमञ्चति वा ॥

आमेवं

आमयति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः ।
किप् (३।२।१७८) । 'आम् ज्ञानविनिश्चये' इति बोपालितः ॥
(१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चये' ॥

स्वयमात्मना ॥ १६ ॥

सुष्ठु अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अम् ॥
(१) ॥*॥ 'आत्मना' इत्यत्रार्थे ॥

अल्पे नीचैः

नि' चीयते । 'चिन् चयते' (स्वा० उ० अ०) । 'नौ
दीर्घश्च' (उ० ५।१।३) इति डैसिः ॥ (१) ॥*॥

महत्युच्चैः

उच्चीयते । 'उदि चेडैसिः' (उ० ५।१।२) ॥ (१) ॥*॥

१—कुत्रचित् 'उच्चीयते' इत्यादिकः पूर्वः पाठः ॥—२त्रिका-
ण्डशेषपुस्तके तु 'शब्दौ' इति नास्ति, अत एव न छन्दोमङ्गः
कश्मीरलिखितसुधापुस्तके केनचित् 'काल' इति न लिखितम् ॥

प्रायो भून्नि

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥*

अदुते शनैः ।

शणति । 'शण दाने' (भ्वा० प० से०) । शानयति वा । 'शान तेजने' (भ्वा० उ० से०) । ऐस् प्रत्ययः । पृषोदरादि-त्वात् (६।३।१०९) ण्य नः, ह्रस्वो वा ॥ (१) ॥*॥ अदु-तेऽग्रीप्राथे ॥

सना नित्ये

सनति । 'षण संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । आ प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ 'सनात्' 'सनत्' ॥

वहिर्बाह्ये

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । इस् । ववयो-रभेदः ॥

स्मातीते

स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) ड् प्रत्ययः । 'स्मिञ्जे डः' (वा० ३।२।१०९) वा ॥ (१) ॥*॥

अस्तमदर्शने ॥ १७ ॥

असनम् । 'अस क्षेपणे' (दि० प० से०) तम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥

अस्ति सत्त्वे

असनम् । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । तिर्वा । 'अस्त्याह (शब्दौ) कालसामान्ये तिङन्तप्रतिरूपकौ' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रुषोक्तावु

रुषा कोपेनोक्तौ वचने ॥*॥ अवनम् । 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । तुग् (६।१।७५) न । डुः (वा० ३।२।१८०) वा ॥

ऊं प्रश्ने

ऊय्यते । 'ऊयी तन्नुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । मुक्प्रत्ययः ॥*॥ ('उम्' इति) ह्रस्वपाठे डुम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ 'रुषा प्रश्ने' इति स्वामी ॥

अनुनये त्वयि ।

ईयते । अय्यते वा । इः (उ० ४।१३९) । इन् (उ० ४।१९८) वा ॥ (१) ॥*॥ अनुनये सान्त्वने ॥

हुं तर्के स्यात्

ह्वनम् । 'हु दानादौ' (जु० प० अ०) । डुम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥

उषा रात्रेरवसाने

ओषिति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । का प्रत्ययः ।

'उषा स्याद्रजनीशेषे 'उषः' इत्यपि दृश्यते' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥

नमो नतौ ॥ १८ ॥

नमनम् । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥*॥

पुनरर्थेऽङ्ग

अङ्गनम् । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥

निन्दायां दुष्ट

दुःस्थानम् । 'अपदुःसुष्ठु स्थः' (उ० १।२५) । इति कुः । सुषामादित्वात् (८।३।९८) षः ॥ (१) ॥*॥

सुष्टु प्रशंसने ।

सुस्थानम् । पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥

सायं साये

सानम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । णम् । युगा-गमः (७।३।३३) ॥ (१) ॥*॥ साये दिनान्ते ॥

प्रगे प्रातः प्रभाते

प्रगीयते, अत्र वा । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । के प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ प्रातृति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । अरन्प्रत्ययः (उ० ५।५९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे प्रभाते । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति सूत्रेऽनव्ययस्य प्र-गशब्दस्यैत्वं निपात्यते । अव्ययेभ्यः पृथक्करणात् ॥ द्वे 'प्र-भाते' ॥

निकषान्तिके ॥ १९ ॥

(निकषणम्) । 'आ समिण्णिकविभ्याम्' (उ० ४।१७५) ॥ (१) ॥*॥

परुत्परार्यैषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।

पूर्वं वर्षे परुत् । 'सद्यःपरुत्-' (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ (एवं) पूर्वतरे वर्षे, यति गच्छति (वर्तमाने) वर्षे 'परारि' (१) 'ऐषमस्' (१) शब्दौ (क्रमेण) ॥*॥

अद्यात्राहि

अत्रास्मिन् अहनि । 'सद्यःपरुत्-' (५।३।२२) इति 'अद्य' शब्दः साधुः ॥ (१) ॥*॥

अथ पूर्वेऽहीत्यादौ पूर्वोत्तरापरत् ॥ २० ॥

तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ।

पूर्वोत्तरापरेभ्योऽधरान्यान्यतरेभ्यश्च 'पूर्वेऽहि' इत्यादावर्थे पूर्वद्युरादयः शब्दा भवन्तीत्यन्वयः । आदिना 'उत्तरेऽहि अपरेहि, अन्यस्मिन्नहि, अन्यतरस्मिन्नहि, इतरस्मिन्नहि । द्वितीयेनादिशब्देन 'उत्तरेद्युः' 'अपरेद्युः' 'अधरेद्युः' 'अन्येद्युः' 'अन्यतरेद्युः' 'इतरेद्युः' । 'सद्यःपरुत्-' (५।३।

२२) इत्यादिना निपातितः । 'पूर्वेद्युरिष्यते प्रातः पूर्वेद्युः पूर्ववासरे' इति छदः । (क्रमेणैकैकम्) ॥

उभयद्युश्चोभयेद्युः

उभयस्मिन्नहनि । 'द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः' (वा० ५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ('सयः पठत्-') (५।३।२२) इति निपातितः ॥ (२) ॥*॥

परे त्वहि परेद्यवि ॥ २१ ॥

परस्मिन्नहनि । ('सयः पठत्-') (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥

ह्योऽतीते

यातमहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'एषमो ह्यःश्व-सोऽन्यतरस्याम्' (४।२।१०५) इति निर्देशश्चात्रानुकूलः ॥ (१) ॥*॥

अनागतेऽहि श्वः

आगामि अहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥

परश्वश्च परेऽहनि ।

परं च तच्च श्वश्च ॥ श्वः परं वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (१) ॥*॥

तदा तदानीम्

तस्मिन् काले । 'तदो दा च' (५।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ ('चात्') दानीं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तस्मिन्काल इत्यर्थे' ॥

युगपदेकदा

युग्वन्यस्मिन्काले । 'यु मिश्रणादौ' (अ० प० से०) । गैपतक् प्रत्ययः । युगं पयतेऽस्मिन् । 'पय गतौ' (भ्रा० अ० से०) । ङत् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ एकस्मिन् काले । 'सर्वैकान्य-' (५।३।१५) इति दा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ॥

सर्वदा सदा ॥ २२ ॥

सर्वस्मिन्काले । 'सर्वैका-' (५।३।१५) इति दा ॥ (१) ॥*॥ 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' (५।३।१६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वस्मिन्काले' ॥

एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ।

अस्मिन्काले । 'इदमोर्हि' (५।३।१६) । 'एतेतौ रथोः' (५।३।४) ॥ (१) ॥*॥ 'सम्' 'प्रति' एतयोः समाहारद्वन्द्वः

१—'द्युस्' इति केवलमप्यव्ययम् । अत एव क्षीरस्वामिना—'द्युर्दिनम्' इति श्रीभोजः यथा 'द्युश्चन्द्रो द्योतते कथम्'—इति लिखितम् ॥ अस्याव्ययत्वं च 'द्युश्चो दिवसेऽपि स्यात्' इति विश्व-द्युक्तस्य युगणद्युपिण्डादिशब्देषु भास्कराङ्गीकृतस्य प्रथमान्तस्य प्रति-रूपकत्वेन ॥ २—इदं तु 'यौगपथ-' (२।१।६) निर्देशे दकारश्रवणानुपपत्त्या चिन्त्यम् । तस्मात् प्रत्यये तवर्गतृतीयो-पान्तत्वमङ्गीकरणीयम् ।

॥ (२) ॥*॥ तस्मात् प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । गणे णठान्मा-न्तत्वम् ॥ (२) ॥*॥ अस्मिन्काले । 'दानीं च' (५।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ 'अधुना' (५।३।१७) इति निपातितः ॥ (४) ॥*॥ पञ्च 'अस्मिन्काले' ॥

दिदेशकाले पूर्वार्धे प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥

प्राच्यां दिशि, प्राच्या दिशः, प्राची दिग्, वा । प्राचि देशे काले च, प्राचो देशात् कालाच्च, प्राङ् देशः कालो वा । 'सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः-' (५।३।२७) इत्यस्तातिः । 'अध्वे-लुक्' (५।३।३०) एवम् अवाच्यां दिशि, अवाचो देशात्, अवाङ् देशः । अवाक् । यत्तु मुकुटः—'तस्यास्तातेः'—'लुक्' (५।३।३०) इति लुक् इत्याह । तत्र । उक्तसूत्रादर्श-नात् । 'अध्वेलुक्' (५।३।३०) इति दर्शनाच्च । 'पूर्वार्धे' इत्यादिपदेनोत्तरदक्षिणाधरादीनां ग्रहः । 'प्रत्यगादयः' इत्या-दिशब्देन 'उत्तरात्' 'अधरात्' 'दक्षिणात्' (इत्यत्र) 'उत्तराधर-' (५।३।३४) इत्यातिः । 'उत्तरेण' 'अधरेण' 'दक्षिणेन' (इत्यत्र) 'एनवन्यतर-' (५।३।३५) इत्येनप्, 'दक्षिणा' (इत्यत्र) 'दक्षिणादाच्' (५।३।३६), 'दक्षिणा-हि' (इत्यत्र) 'आहिच दूरे' (५।३।३७), 'दक्षिणतः' 'उ-त्तरतः' (इत्यत्र) 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' (५।३।२८), इत्यादयो बोध्याः ॥

॥ इत्यव्ययवर्गः ॥

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः ।

अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोच्येत् ॥ १ ॥

लिङ्गविधानसहितानि यानि सूत्राणि (शास्त्राणि) 'त्रियां चिन्' (३।३।९४) 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (३।३।११८) 'न-पुंसके भावे कः' (३।३।११४) 'स नपुंसकम्' (२।४।१७) 'अद-न्तोत्तरपदो द्विगुः त्रियाम्' (वा० २।४।३०) इत्यादीनि, सन्ना-दिर्घेषां क्यजादीनां ते सन्नादयश्च कृतश्च तद्धिताश्च समासाश्च जायन्ते येभ्यो यैर्वा, तानि शास्त्राणि तैरिहास्मिन्वर्गे 'संगृह्यन्ते लिङ्गान्यस्मिन् ।' बाहुलकात् 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यधि-करणेऽपि । 'तस्मिन्' लिङ्गसंग्रहवर्गे संकीर्णवर्ग इव लिङ्गमुच्ये-दूहेत् । कीदृशैः शास्त्रैः, प्रागनुक्तैः । क्वचित् 'अनुक्तौ' इति पाठः । तत्रेहानुक्तमपि सलिङ्गशास्त्रैर्ब्रह्मम् । यद्वा सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासेभ्यो जातैः शब्दैश्चेति प्रत्येकमूहे करणत्वं बोध्यम् । पक्षद्वये 'सन्नादि' इति चिन्त्यम् । कृदादिजभिन्न-सन्नादिजानामलाभात् । 'सन्नादिभ्यो विहितकृजैः' इति व्या-

१—सूत्रैकदेशलेखनेऽपि सकलसूत्रलेखनेनैव यदि प्रत्याख्ये-यत्वं तर्हि भवतोऽपि 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्दे-शकालेष्वस्तातिः' (५।३।२७) इति सूत्रस्थाने केवलं 'सप्तमीपञ्चमी-प्रथमाभ्यः' इत्येतावन्लेखने प्रत्याख्येयत्वं कुतो न स्यात् । सूत्रप्रार-म्भांशत्यागोऽप्युभयोः समान एव ॥

ख्यानेऽपि व्यर्थविशेषणत्वात् । संकीर्णवर्गे यथा प्रकृतिप्रत्य-
यार्थाद्यैर्लिङ्गोहनमनुकल्लिङ्गशब्दविषयम्, तथात्रापि सल्लिङ्गशा-
ब्दादिभिर्लिङ्गोहनमनुकल्लिङ्गशब्दविषयं बोध्यम् ॥

लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः ।

लिङ्गस्य शेषोऽवशेषः । तस्य विधिः, व्याप्नोति पूर्वोक्तं
काण्डत्रयस्य व्यापकः । उत्सर्गत्वात् । विशेषैरत्रोक्तैः प्रायुक्तैश्च
यदि न बाध्यते । 'अपवादविषयं विहाय सर्वत्र प्रवर्तते'
इत्यर्थः ॥

स्त्रियामीदृद्धिरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च ॥ २ ॥

'स्त्रियाम्' इत्यधिकारः । ईच्च ऊच्च तौ विरामे विरामावन्तौ
वा यस्य तच्च तदेकाच्च । श्रीः, धीः, ह्रीः, 'भूः', 'भूः',
'द्वैः', 'जुः', लवनं लूः, भवनं भूः, नयति नीः, । 'लुनाति
लूः' इत्यादौ तु परत्वात् 'कृतः कर्तरि' () इति त्रिलि-
ङ्गत्वम् । योनिर्भगम् तत्सहितानां प्राणिनां नाम स्त्रियां स्यात् ।
माता, दुहिता, याता, स्त्री । 'दाराः पुंभूभि' इति विशेषः ॥

नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिग्भूनदीह्रियाम् ।

विद्युदादीनामष्टानां स्त्रियाम् । विद्युत् । तडित् । रात्रिः,
रजनिः । वल्लिः, वीरुत् । वीणा, विपञ्ची' इत्यादौ 'ड्यावूड-
न्तम्' इति सिद्धे वीणाग्रहणं चिन्त्यम् । केचित्तु वीणास्थाने
वाणीं पठन्ति । वाक्, गौः, गीः । दिक्, हरित् । भूः, भूमिः,
कुः । सरित्, त्रिलोताः, विपाद् । ह्रीग्रहणं चिन्त्यम् । 'ईदृ-
द्धिरामैकाच्' इति, त्रपादौ 'ड्यावूडन्तम्' इति च, सिद्ध-
त्वात् । केचित्तु 'ध्रियाम्' इति पठन्ति । संवित्, चित्,
प्रतिपत् ॥

अदन्तैर्द्विगुरेकार्थः

अदन्तेनोत्तरपदेन सह यो द्विगुः स स्त्रियाम् । कीदृशः
सः । एकोऽर्थो यस्य सः । 'द्विगुरेकवचनम्' (२।४।१) इत्यनेन
समाहारे एकत्वविधानात् । दशमूली, त्रिलोकी, पञ्चाक्षरी ।
अदन्तैः किम् । पञ्चकुमारि, दशधेनु । एकार्थः किम् । पञ्च-
कपालः, पञ्चकपालौ, पञ्चकपालाः ॥

न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

पात्रयुगादिभिरदन्तैर्यो द्विगुः स स्त्रियां न स्यात् । पञ्च-
पात्रम्, चतुर्थ्युगम्, त्रिभुवनम्, त्रिपुरम् । भाष्ये (५।४।६८
सूत्रे) तु 'त्रिपुरि' इति दृश्यते ॥

१—'भूः स्त्रियां निङ्गरे लुवे' इति मेदिनी । लुवो यज्ञपात्र-
म् ॥ २—'किञ्चिच्चि' (उ० २।५७) इत्यादिना किञ्चीर्षा ।
'द्विर्ह्रिण्यरक्षसोर्द्वः कामचारः, जुः पिशाची पिशाचाश्च पुंसि' इति
रूपमञ्जरी—इति मुकुटः ॥ ३—'जूस्वरगमने प्रोक्ता सामा-
न्यगमने स्त्रियाम् । जूराकाशसरस्वलां पिशाच्यां, जवने त्रिपु' इति
मेदिनी ॥

तल्वृन्दे येनिकथ्यत्रा वैरमैथुनिकादिवुन ।

स्त्री भावादावनिकिण्वुलण्चण्वुक्चय्युजिञ्ङ-
निशाः ॥ ४ ॥

उणादिषु निरूरीश्च ड्यावूडन्तं चलं स्थिरम् ।

तलन्तं स्त्रियाम् । ग्रामता, गोता, ब्राह्मणता । वृन्दे समूहे
यश्च इनिकथ्यत्राश्च, तदन्तं स्त्रियाम् । पाश्या, खलिनी,
शाकिनी, गोत्रा, रथकथ्या । वृन्दे किम् । मुखे भवो 'मुख्यः',
दण्डोऽस्यास्तीति 'दण्डी' 'द्वन्द्वाद्द्वैरमैथुनिकयोः' (४।३।
१२५) अश्वमहिषिका, काकोल्लिका, अत्रिमर्द्वाजिका, कु-
त्सकुशिका । आदिना 'पादशतस्य' (५।४।१) 'दण्डव्यव-
सर्गयोश्च' (५।४।२) इति युनो ग्रहणम् । द्विपदिकां ददाति,
द्वौ द्वौ दण्डितो द्विपदिकाम् । वैरेत्यादि किम् । 'वासुदेवार्जु-
नाभ्यां युन्' (४।३।९८) । वासुदेवे भक्तिरस्य वासुदेवकः ।
युनो ग्रहणं वुञ् उपलक्षणम् । क्वचित् 'वुः' इति पाठः ।
'गोत्रचरणाच्छृङ्खलाकारतद्वेषेषु (५।१।१३४) वुञ् । गा-
मिकया श्लाघते, काठिकया । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' (५।१।
१३३) वुञ् । शैष्योपाध्यायिका । 'स्त्रियाम्' (३।३।९४) इ-
त्यधिकारे भावे, आदिना अकर्तरि कारके च ये अन्यादयः
प्रत्ययास्तदन्तं स्त्रियां स्यात् । 'आक्रोशे नञ्यनिः' (३।३।
११२) । अकरणिः, अजननिः । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) ।
कृतिः, भूतिः, । 'ण्वु' इति ण्वुल्ण्वुचोः सामान्यग्रहणम् ।
'रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम्' (३।३।२०८) । प्रच्छर्दिका, प्रवा-
हिका । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः' (वा० ३।३।१०८) ।
आसिका, शायिका । 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्' (३।३।१११) ।
भवतःशायिका, इक्षुभक्षिका । 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्'
(३।३।४३) । 'णचः स्त्रियामच्' (५।४।१४) स्वार्थिकः ।
व्यावक्रोशी, व्यात्युक्षी । 'त्रयज्योर्भावे क्यप्' (३।३।९८) ।
त्रय्या, इज्या । 'समजनपद०' (३।३।९९) इति क्यप् ।
समज्या, निषद्या । स्त्रीभावादौ किम् । 'वदः सुपि क्यप्'
(३।१।१०६) । मृषोद्यम् । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) ब्रह्म-
भूयम् । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । कारणा, कामना ।
'प्रश्नाख्यानयोरिच्च' (३।३।११०) । कां त्वं कारिं गणिं वा-
कार्पाः । 'पिङ्गिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४) । पचा, त्रपा,
भिदा, छिदा, । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । चिकीर्षां,
पुत्रीयां । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) । ईहा, ऊहा । 'ग्ला-
म्लाज्याहाभ्यो निः' (वा० ३।३।९५) । ग्लानिः । 'कृजः श
च' (३।३।१००) । क्रिया । 'इच्छा' (३।३।१०१) । उणादौ
न्यन्तम्, ऊदन्तम्, ईदन्तं च । 'वीज्याज्वरिभ्यो निः' (उ०
४।४८) । 'सृष्टृभिर्भ्यां कित्' (उ० ४।४९) । श्रेणिः, श्रोणिः,
द्रोणिः । 'अनिः' इति पाठान्तरम् । 'अर्तिसृष्टृभ्यश्चयवितृ-

१—'विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिच्च' इत्यानुपूर्वीकस्य सूत्रस्यानुप-
र्वीव्यलासेन लेखः प्रामादिकः' ॥

भ्योऽनिः' (उ० २।१०२) धरणिः, धमनिः, सरणिः । 'कृवि-
चमितनिधनसजिखजिभ्य ऊः-' (उ० १।८०) । कर्षुः, चमूः ।
'अवितृस्तृत्त्रिभ्य ईः' (उ० ३।१५८) । अवीः, तरीः । डी
च आप् च ऊङ् च अन्ते यस्य तत् । कदली, कन्दली, रमा,
गङ्गा, वामोरुः, करभोरुः, चलं जंगमम् । स्थिरं स्थावरम्-
नाडी, खट्वा, अलावूः । चरस्थिरग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अ-
न्यस्य व्यवच्छेदस्याभावात् ॥

तत्कीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्लवानदिक् ॥ ५ ॥

'तदस्यां प्रहरणमिति कीडायां णः' () । मुष्टिः
प्रहरणमस्याम् । 'पल्लवाः प्रहरणमस्याम् । णस्य दिशुदाहरणम् ।
न तु परिगणनम् । तेन 'मौसला, दाण्डा' इत्यादि बोध्यम् ॥
घञो जः सा क्रियास्यां चेद्दाण्डपाता हि फाल्गुनी ।
इयैनपाता च मृगया तैलपाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥

'घञः सास्यां क्रियेति जः' () । घञन्तात्
क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे जः स्यात्, तदन्तं स्त्रि-
याम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते । इयैनपातोऽस्याम् तिल-
पातोऽस्याम् । 'इयैनतिलस्य पाते जे' (६।३।७१) इति मुम् ।
'पितृदाने खधा मतम्' इत्यमरमाला । वररुचिना तु 'खधा
क्रिया प्रवेणी' इति स्त्रीलिङ्गोक्ता इति दिक् । उदाहरणम्, तेन
मौसलपाता भूमिरित्यादि ज्ञेयम् ॥

स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिविचक्षापचये यदि ।

अल्पं मृणालम् । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीप् । आदि-
ना कुम्भी, प्रणाली, मुसली, छत्री, पटी, तटी, मठी । का-
चिदिति किम् । अल्पो वृक्षो वृक्षकः ॥

लङ्का शेफालिका टीका धातकी पञ्जिकाढकी ॥ ७ ॥

'ढयावूढन्तम्' इति सिद्धे नामानुशासनार्थो लङ्कादीनां
पाठः । भङ्गायादीनामुभयानुशासनार्थः । शेफालिकादीनां तु
व्यर्थः, स्वपर्यायपठितत्वात् । लक्ष्यते सुखमस्याम् । 'लक
आस्वादने' चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१९)
वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुम् । नुम्यनुपधात्वाच्च
वृद्धिः । यद्वा रमन्तेऽस्याम् । बाहुलकात्कः, लत्वं च ॥ (१)
॥३॥ शेफालिका पुष्पविशेषः । 'शेते' इति शे । शीढः (अ०
प० अ०) विच् (३।२।७५) । शयं फालयति । 'बिफला
विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । स्वार्थे कन्
(५।४।५) । कुन् (उ० २।३२) वा ॥ (१) ॥३॥ टीक्यते-
ऽर्थो यया । 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः'
(३।३।१०३) इत्यः । विवैमपदव्याख्या ॥ (१) ॥३॥ धातकी
'धव' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः । धातुं करोति । 'तत्करोति-'

(वा० ३।३।२६) इति णिच् । टिलोपः (६।४।१५५) । कुन्
(उ० २।३२) । पिप्पल्यादित्वात् (४।१।४१) डीप् ॥ (१)
॥३॥ पिञ्जयतेऽर्थोऽस्याम् । 'पिञ्जि भाषार्थः' (उ० उ० से०) ।
'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । पृषोदरादित्वादिकारस्याकारः ।
स्वार्थे कन् (५।४।५) । पिञ्जयति वा । कुन् (उ० २।३२) ।
सकलपदव्याख्या ॥ (१) ॥३॥ आढकी तुवरिका । आ सम-
न्ताद्वाक्यते, ढौक्यते, वा । 'ढौकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥३॥

सिधका सारिका हिक्रा प्राचिकोल्का पिपीलिका ।
तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमाढयः ॥ ८ ॥

सेधति । सिध्यते वा । 'पिधु गत्याम्' (भ्वा० प० से०) ।
'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् । ततः स्वार्थे कन् (५।४।५) ।
क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।५०) इत्वाभावः । 'शृङ्गादयः'
इति रग्' इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादितृत्तिपूक्तसू-
त्रादर्शनात् । 'सीध' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः ॥ (१) ॥३॥
सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्वल् (३।१।१३३)
॥३॥ 'शारिका' इति तालव्यादिपाठे 'शृ हिंसायाम्'
(क्र्या० प० से०) धातुः । शृणाति दुःखं विरहिणीनाम् । प-
क्षिभेदः ॥ (१) ॥३॥ हिकनम् । 'हिक्र अव्यक्ते शब्दे'
(भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः । यद्वा
हिक्यते । 'हिक हिंसायाम्' (उ० आ० से०) पचाद्यच्
(३।१।१३४) । ऊर्ध्वे वातप्रवृत्तौ शब्दविशेषः ॥ (१) ॥३॥
प्राचति । 'अचु गतौ' (भ्वा० उ० से०) ण्वल् (३।१।१३३) ।
'वनमक्षिका' इति मुकुटः । 'पक्षिभेदः' इति स्वामी ॥ (१)
॥३॥ ऋच्छति । अर्थते वा 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति साधुः । तेजःपुञ्जः ।
यत्तु—'मूकादयः'—इति सूत्रमुपन्यस्तं मुकुटेन तच्चिन्त्यम् ।
उज्ज्वलदत्तादिषु तस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥३॥ अपि पील्यते
'पील प्रतिष्ठम्मे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ।
'वष्टि भागुरिरल्लोपम्—' इत्येपरल्लोपः । स्वार्थे कन् (५।४।
५) । 'शनैर्याति पिपीलकः' इति पुंस्त्वमपि— इति स्वामी ॥
(१) ॥३॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रभावे' (दि० प० से०) ।
बाहुलकादुक् गुणाभावश्च ॥ (१) ॥३॥ कणति । 'कण
गतौ' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्वार्थे

१—हेमचन्द्रस्तु 'पञ्जिका पदभञ्जिका' इति मूलं 'पच्यन्ते
व्यक्तीक्रियन्ते पदार्था अनया 'पञ्जिका' । पृषोदरादित्वाज्जत्वे
'पञ्जिका' ॥ 'अर्थादिप्रमाण्येव पदानि भनन्ति पदभञ्जिका' इत्येवं-
रीत्या व्याख्यातवान् । प्रयुज्यते सा 'च 'पञ्जिका' शब्दोऽपि
वक्रोक्तिपञ्चाशिकाव्याख्यायां बल्लभदेवं 'वञ्जिका क्रियते लघुः' इति ॥
'आयव्यलिखनार्था च' इति मुकुटः ॥ २—इदं च 'स्फाथि-'
(उ० २।१३) इति सूत्रस्य सिधिकाज्ञानमूलकमिति चिन्त्यम् ॥

१—'लङ्का रक्षःपुरीशाखाशकिनीकुलटामु च' इति मेदिनी ॥

२—हेमस्तु 'टीका निरन्तरव्याख्या' इति मूलं 'सुगमानां विप-
माणां च निरन्तरं व्याख्या यस्यां सा' इत्येवंरीत्या व्याख्यातवान् ॥

कन् (५।४।५) । अतिसूक्ष्मम् ॥ (१) ॥॥ भङ्गस्य करणम् ।
‘तत्करोति-’ (वा० ३।१३६) इति ण्यन्तात् । ‘अच इ-’
(उ० ४।१३९) । विच्छित्तिः, कौटिल्यभेदो वा । ‘व्याज-
च्छलनिभे भङ्गिवैदर्भातनीलीका’ इति रभसः ॥ (१) ॥॥
सु बहु रज्यतेऽस्यां रजसा । ‘रज्ज रागे’ (भा० प० अ०) ।
‘हलश्च’ (३।३।१२०) इति घञ् ‘चजोः-’ (७।३।५२) इति
कुलम् । तिर्यग्भूखातः ॥ (१) ॥॥ सूच्यतेऽनया । ‘सूच
पैशुन्ये’ चुरादिः । अच इः (उ० ४।१३९) ‘स्त्री सूचिर्द्वय-
भेदे च व्यधनीशिवयोरपि’ इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥॥
महनम् । अनया वा । ‘मह पूजायाम्’ (भा० प० से०) ।
क्तिन् (३।३।९१) । ढल (८।१।३१) घत्व (८।२।४०) हुत्व
(८।४।४२) ढलोप (८।३।१३) दीर्घाः (६।३।१११) ।
‘माढिः पत्रशिरा’ इति रत्नकोषः । ‘माढिः स्त्री पत्रभङ्गौ च
दैव्यस्यापि प्रकाशने’ (इति मेदिनी) ॥

पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्चूर्णिः शाणी द्रुणी द्रवत् ।
सातिः कन्था तथासन्दी नामी राजसभापि च ९

पिच्छयते । ‘पिच्छ बाधे’ (तु० प० से०) । ‘गुरोश्च-’
(३।३।१०३) इत्यः । शाल्मलिनिर्यासः, भक्तादिमण्डश्च ॥
(१) ॥॥ वितण्ड्यते परपक्षोऽनया । ‘तडि आघाते’ (भा०
आ० से०) । ‘गुरोश्च-’ (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥॥
ककनम् ‘कक लौल्ये-’ (भा० आ० से०) । घञ् (३।३।
१९) । काकमणति । ‘अण शब्दे’ (भा० प० से०) ।
उण् (३।२।११) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ‘पणगण्डकयो-
स्तुर्य उदमानस्य काकिणी’ इति रुद्रः ॥॥ रभसस्तु नान्ते-
ष्वप्याह-‘पणोदमानगण्डानां तुर्यशेऽपि च काकिनी’ इति ।
तत्र ‘अन प्राणने’ (अ० प० से०) धातुर्वोधः । आढकस्य
पञ्चाशत्तमो भाग उदमानः । उक्तं च गणितावल्याम्—
‘कुल्या स्यादष्टभिर्द्रोणैर्द्रोणपादेन चाढकः । अतोऽर्धशतिको
भाग उदमानमुदाहृतम्’ इति ॥ (१) ॥॥ ‘चूर्णो धूलौ
क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु’ (इति मेदिनी) । चूर्णस्य
करणम् । ‘तत्करोति-’ (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ‘अच
इः’ (उ० ४।१३९) । यद्वा चरणं चोरणं वा । ‘घृणिघृणि-
पाणिचूर्णिभूयः’ (उ० ४।५२) इति साधुः ॥ (१) ॥॥
शणस्य विकारः । ‘तस्य विकारः’ (४।३।१२०) इत्यण् ।
‘दिङ्गण-’ (४।१।१५) इति स्वामी । ‘शाणः’ इत्यन्ये ॥ (१)
॥॥ द्रुणति । ‘द्रुण जैह्वे बधे गतौ’ (तु० प० से०) । ‘इगु-
पध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘जातेः-’ (४।१।६३) इति
दीप् । ‘द्रुण्यमुद्रोणीकच्छप्योः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥
दरणम् । दीर्यते वा ‘दृ विदारणे’ (क्रया० प० से०) ‘भये’
(भा० प० से०) । वा ‘शृदृमसोऽदिः’ (उ० १।१३०) । ‘दरत्
क्रिया प्रपातेऽपि भयपवैतयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥
सननम् । सानं वा । ‘षणु दाने’ (त० उ० से०) । ‘षोऽन्त-

कर्मणि’ (दि० प० अ०) इति वा । ‘ऊतियूति-’ (३।३।९७)
इति साधुः । ‘सातिर्दानावसानयोः’ (इति हैमः) ॥ (१)
कम्यते । ‘कमु कान्तौ’ (भा० आ० से०) । बाहुलकात्थन् ।
‘कन्था मृन्मयभित्तौ स्यात्तथा प्रावरणान्तरे’ (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥॥ आस्यतेऽस्याम् ‘आस उपवेशने’ (अ० प०
से०) । ‘श(अ)व्वादयश्च’ (उ० ४।९८) इति साधुः ।
‘कुन्दादयश्च’ इति मुकुटश्चिन्त्यः । एतत्पाठादर्शनात् । ‘वे-
त्रासनमासन्दी स्त्री वृषी च त्रतिकासनम्’ ॥ (१) ॥॥ न-
भ्यतेऽनया । अस्यां वा । ‘णभ हिंसायाम्’ (भा० आ०
से०) । ‘इजजादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) । ‘नाभिर्मुख्य-
नृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्था-
त्स्त्रियां कस्तूरिकामदे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ राज्ञः
सभा ॥ (१) ॥॥

झलरी चर्चरी पारी होरा लद्धा च सिधमला ।

लाक्षा लिक्षा च गण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी १०

झर्झते । ‘झर्झ भर्त्सोक्त्योः’ (तु० प० से०) । बाहुल-
कादरन् पृषोदरादिः (६।३।१०९) गौरादिः (४।१।४१) ।
‘झलरी झलरी च द्वे हुडुके बालचक्रके’ (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥॥ चर्चयते । ‘चर्च उत्तौ’ (भा० प० से०) ।
बाहुलकादरन् । गौरादिः (४।१।४१) । ‘चर्चरी गीतभेदे
च केशभित्तरशब्दयोः’ ॥ (१) ॥॥ पारयति । पार्यते
वा । ‘पृ पूर्तौ’ चुरादिः । पचायच् (३।१।१३४) । घञ्
(३।३।१९) वा । गौरादिः (४।१।४१) । ‘कर्क(गर्ग) रीपूरयोः
पारी पादरज्ज्वां च हस्तिनः’ (इति विश्वः) ॥ (१) ॥॥
होलति । हुल्यते वा । ‘हुल हिंसासंवरणयोः’ (भा० प० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) घञ् वा । रलयोरैकलम् । ‘होरा तु
लम्ने राश्यर्थे रेखाशास्त्रभिदोरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥
लटति । ‘लट वाल्ये’ (भा० प० से०) । ‘अश्लुषिलटि-’
(उ० १।१।५१) इति कुन् । ‘लद्धा करज्जभेदे फलेऽवधे
खगान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ सिधमस्तस्याः ।
सिध्मादिभ्यश्च (५।२।९७) इति लच् । ‘सिधमला मन्त्र-
विकृतौ वाच्यवन्तु किलासिनि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥
लाभ्यते । ‘लष शिल्पयोगे’ चुरादिः । बाहुलकात्सः । यद्वा
लक्ष्यते । ‘लक्ष आलोचने’ (तु० उ० से०) घञ् (३।३।१९) ।
पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ‘लाक्षारोचना-’ (४।२।२) इति
निर्देशाद्वा दीर्घः ॥ (१) ॥॥ लक्ष्यते । ‘लक्ष आलोचने’
(तु० उ० से०) घञ् (३।३।१९) पृषोदरादित्वात् (६।३।
१०९) अस्य इः । यूकाण्डम् ॥ (१) ॥॥ गण्ड्यते । ‘गडि
वदनैकदेशे’ (भा० प० से०) । ‘गण्डेश्च’ (उ० ४।७८)
इत्यूपन् । पुंस्यपि । ‘गण्डूषो मुखपूर्तीभपुष्कप्रसृताञ्जलिः’
(इति रुद्रः) । ‘उन्नतनाभिस्तु गण्डूषा नापि मुखपूर्तिः’ इति
वोपालितः ॥ (१) ॥॥ गृध्रमपि सति । ‘षोऽन्तकर्मणि’ (दि०

प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४। १।४१) ङीष् । ऊरुसंधौ वातरोगः । (१) ॥*॥ चम्यते । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) 'अल्यविचमितमि-' (उ० ३।११७) इत्यसच् । गौरादिवात् (४।१।४१) ङीष् । 'च-मस्यो यज्ञपात्रस्य भेदोऽस्त्री पिष्टके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । पंचायच् (३।१।१३४) । 'मेलो मसीजलं पत्राञ्जनं च स्यान्मसिर्द्वयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इति स्त्रीलिङ्गशेषः ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।

स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरायः ॥ ११ ॥

'पुंस्त्वे' इत्यधिकारः । सह भेदैरनुचरैश्च वर्तमानाः, सह पर्यायैर्वर्तमानाः, सुरासुराश्च देवदैत्याः । अमरा निर्जरा देवाः । सुरभेदाः—तुषिताः, साध्या, आभास्वराः, इन्द्रः, शक्रः, सूर्य आदित्यः । देवानुचराः—हाहाः, द्रुहः, तुम्बुरुः, नारदः, मातलिः । असुरपर्यायाः दैत्याः, दैतेयाः, दानवाः । दैत्यभेदाः—बलिः, नमुचिः, जम्भः । दैत्यानुचराः—कूष्माण्डमुण्डकुम्भाण्डादयः । 'दैवतानि' देवताः इत्यादौ बापोऽस्य । स्वर्गादय एकोनविंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च पुंसि स्युः । स्वर्गः, नाकः, त्रिदिवः । 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियां ह्येवे त्रिविष्टपम्' इति । विशेषैर्वाधितः । यज्ञः, मखः, क्रतुः । तद्भेदाः—उक्थातिरात्रामिष्टोमाश्वमेधाः । अद्रिः, गिरिः, पर्वतः । भेदाः—मेरुः, हिमवान्, सन्नः । 'गन्धमादनम्' इति बाधः । मेघः, घनः, जलदः । भेदाः—पुष्करावर्तकादयः । 'अन्नम्' इति तु बाधः । अन्धिः, समुद्रः सागरः भेदाः—क्षीरोदः, लवणोदः । द्रुः, वृक्षः, शाखी । भेदाः—लक्षः, वटः, आम्रः । पाटलाशिंशपादेर्वाधः । कालः, दिष्टः, समयः, भेदाः—मासः । पक्षः, ऋतुः । दिनतिथ्यादौ बाधः । असिः, खड्गः, मण्डलाग्रः । भेदाः—नन्दकः, चन्द्रहासः । 'कटित्रम्' इत्यादौ बाधः । शरः, बाणः, विशिखः । भेदाः—नाराचः, काण्डः, भल्लः । 'इषुर्द्वयोः' इति बाधः । अरिः, शत्रुः, अरातिः । भेदाः—आततायी ॥

करणण्डौष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः ।

अह्लाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः ॥ १२ ॥

करो राजग्राह्यो भागः रश्मिः, पाणिश्च । मरीच्यादीनां

१—एवभिकारान्तत्वानुपपत्त्या चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'सर्व-धातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) इति बोध्यम् । ततः 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । अत एव 'अथ स्त्रीपुंसयोः केलिर्मणिर्नोनिर्मसिर्मुनिः' इति त्रिकाण्डशेषः संगच्छते । २—मूर्धन्योपधोऽपि—'मलिनान्मु मणी मसी' इति हैमात् । तत्र मपति हिनस्ति औज्ज्वल्यम् । 'मप हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) इति धातुबोधः ।

तु बाधः । गण्डः, कपोलः । ओष्ठः, दन्तच्छदः, अधरः । दोः, प्रवेष्टः । भुजादेः 'द्वयोः' इति बाधः । दन्तः, दशनः, रदः । भेदः—जम्भः । कण्ठः, गलः । 'समीप-गलशब्देषु कण्ठं त्रिषु विदुर्वधाः' इति शाश्वतः । केशः, कचः । नखः, पुनर्मवः । 'नखरोऽस्त्रियाम्' इति बाधः । स्तनः, कुचः, पयोधरः । अहश्च अहश्च अन्ते येषां ते पुंसि स्युः । परबलिङ्गापवादोऽयम् । अहः पूर्वम्—पूर्वाहः, अपराहः । द्वयोरहोः समाहारो बहः, त्र्यहः । अत्र 'स न-पुंसकम्' (२।४।१) इत्यस्यापवादः । क्ष्वेडो विषम् । तद्भेदाः पुंसि स्युः । सौराष्ट्रिकः, शौक्लिकेयः, ब्रह्मपुत्रः । रात्रोऽन्तो येषां ते । प्राक् पूर्वपदं न संख्या येषां ते पुंसि स्युः । परब-लिङ्गापवादोऽयम् । परत्वात्समाहारनपुंसकतामपि बाधते । तेन अहोरात्रः, सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः । 'प्रागसंख्यकाः' इति किम् । पञ्चरात्रम् ॥

श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अवाधिताः ।

कशेरुजनुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥

श्रीवेष्ट आद्यो येषां ते निर्यासा वृक्षद्रवाः पुंसि स्युः । श्री-वेष्टः, सरलः, द्रवः । 'श्रीपिष्टः' इति कचित्पाठः । आद्येन श्रीवासः, वृक्षधूपः, गुग्गुलुः, सिल्हकः इत्यादयः पुंसि बोध्याः । असन्ता अन्नन्ताश्च पुंसि स्युः । अङ्गिराः, वेधाः । चन्द्रमाः । कृष्णवर्त्मा, प्रतिदिवा, मधवा, । अवाधिताः किम् । अप्सर-सः, जलैकसः, सुमनसः, लोम, साम, वर्म । तुश्च रुश्च तुरु। तौ विरामौ विरामे वा येषां ते पुंसि स्युः । कशेरुवादीनि वि-हाय । हेतुः, सेतुः, धातुः । कुरुः, मेरुः, त्सरुः । 'कशेरुज-नुवस्तूनि हित्वा' इति व्यर्थम् । 'अवाधिताः' इत्यस्यान्वयसं-भवात् । वस्तुतस्तु 'अवाधिताः' इत्यपि व्यर्थम् । 'विशे-पैर्यथवाधितः, इत्यनेन निर्वाहात् । अत एव दावेष्वादिषु निर्वाहः ॥

कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ।

पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥ १४ ॥

ककारादिद्वादशवर्णोपधा अदन्ताः पुंसि स्युः । अङ्कः, लो-कः, अर्कः । माषः, तुषः, रोषः । पाषाणः, गुणः, घुणः । दर्भसरभगर्दभाः । होमः, ग्रामः, धूसः । झङ्गैरः, शीकरः, समीरः । यूपः, कूपः, सूपः । कलापः । सार्थः, नाथः, श-पथः । इनः, अपघनः, जनः । अपनयविनयप्रणयाः रसहा-सपनसाः पटस(र)ट-करटाः । मुकुटस्तु—पोपान्तादिषु 'अ-दन्ताः' इति न संबध्यते, अथादित्वात्—इत्याह । गोमायु-पाय्वादीनुदाहरति च । गोत्रं वंशं आख्यायते व्यपदिश्यते यै-स्ते । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । गोत्र-स्यादिपुरुषाः प्रवराश्च पुंसि स्युः । स्वामी तु 'अपत्यप्रत्ययान्ताः' इति व्याख्यत् । तदसत् । 'अपत्यप्रत्ययान्तः' इत्यनेन पुनरु-क्तिप्रसङ्गात् । गौतमः, भरद्वाजः, वसिष्ठः । चरणानां वेदशा-खानामाह्वया नामानि । कठः, कलापः, बह्वृचः ॥

नाद्वयकर्तरि भावे च घञजन्मङ्गणघाथुचः ।

ल्युः कर्तरि मनिज्भावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः

॥ १५ ॥

घवाद्यः सप्त प्रत्ययाः संज्ञायां विषये, कर्तृभिन्ने कारके, भावे च ये विहिताः तदन्ताः पुंसि स्युः । प्रासीदन्त्यस्मिन्मनांसि प्रासादः । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । प्रास्यते प्रासः विदन्त्यनेन वेदः, प्रपतन्त्यस्मात्प्रपातः । भावे पाकः, त्यागः, रोगः । चकारात् 'पदरुज-' (३।३।१६) इति घञ्, दायो धा-यः, इत्यादयोऽसंज्ञायां विहिता अपि गृह्यन्ते । चयः, जयः । 'एरच्' (३।३।५६) । करः, गरः, लवः, स्तवः 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'यजयाचयत-' (३।३।९०) इति नङ् । य-ज्ञः, यत्नः । 'नङ्' इत्युपलक्षणम् । 'खपो नन्' (३।३।९१) अपि गृह्यते । 'स्वप्नः संवेश इत्यपि' इति वा पुंस्त्वसिद्धिर्वो-ध्या । न्यादनम्—न्यादः । 'नौ ण च' (३।३।६०) इति णः । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । उरदृढः, प्रच्छ-दः । 'द्वितोऽधुच्' (३।३।८९) । श्रयथुः, वेपथुः । 'पंचिन-न्दि-' (३।१।१३४) इति नन्धादिभ्यो विहितो ल्युः पुंसि स्या-त् । नन्दनः, रमणः, मधुसूदनः । संज्ञायामिदम् । असंज्ञायां तु 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इति सिद्धम् । इमनिजन्ताः पुंसि । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' (५।१।१२२) । प्रथिमा, महिमा । इह 'भावे' इति न संबध्यते । कर्मार्थस्येमनिचोऽसंग्रहापत्तेः । च-ण्डस्य ऊर्मि भावो वा चण्डिमा, महतः कर्म भावो वा महि-मा । स्वामिसुकटौ तु 'वरिमा' 'तरिमा' इत्याद्यौणादिकेमनि-ज्वारणाय 'भावे' इति संबन्धतुः । तत्र । 'कृतः कर्तर्यसंज्ञा-याम्' इत्यनेन तत्र सिद्धत्वात्, प्रीधातोरौणादिकमनिनन्तः प्रेमशब्दः । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति योगविभागाद्भावे कः, 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इति च । आखूतः, प्रस्थः । उपसर्गादन्यस्माच्च सुबन्तात् परो यो घुस्तस्माद्विहितो यः किं-प्रत्ययस्तदन्तः पुंसि स्यात् । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९४) । निधिः, आधिः, विधिः, उदधिः, जलधिः । अत्र 'प्रादितोऽन्यतः' इति व्यर्थम् । 'घोः किः' इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः ॥

इन्द्रेऽश्वघडवावश्वघडवानसमाहृते ।

कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयः पूर्वकोऽपि च ॥ १६ ॥

अश्वश्च वडवा च । 'पूर्ववदश्ववडवौ' (३।४।२७) इति परवलिङ्गतापवादः । द्वित्वमविवक्षितम् । तेन 'अश्ववडवान्' । असमाहृते किम् । अश्ववडवम् । 'विभाषा वृक्षमृग-' (२।४।१२) इति चैकवद्भावः । सूर्येन्दुनामपूर्वः कान्तशब्दः पुं-सि । सूर्यकान्तः । चन्द्रकान्तः । अयस्कान्तः ॥

१—'नन्दिग्रहिपचाविभ्यः-' (३।१।१३४) इत्येवं सूत्रसत्त्वे-नोक्तोपन्यासो मनःकल्पित एव ॥

वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडङ्गकः ।

पुह्लो न्युह्लः समुद्रश्च विटपट्टघटाः खटः ॥ १७ ॥

वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । माषपिष्टविकारः ॥ (१) ॥*॥ अनु उच्यते । 'वच माषणे' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'चजोः-' (७।३।५३) इति कुत्वम् । ऋग्यजुःसमूहः ॥ (१) ॥*॥ लत्यते । 'लल ईप्सायाम्' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । रलयोरेकत्वम् । लव्यते । 'लक आस्वादने' () 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । रल् चासौ लकश्च । 'पक्षमकम्बलम्-' ॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । कुट् अङ्गमस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् । 'कुड-ङ्गको ना छदिः पिटम्' इति वोपालितः । 'वृक्षलतागृहम्' इति स्वामी । 'कुटङ्गकः' इति क्वचित् पाठः । तत्र कुटेः 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति के शकन्धादित्वं (वा० ६।१।९४) बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ पुमांसं खनति । पुंसां खन्यते वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) । पुह्लः काण्डमूलम् ॥ (१) ॥*॥ न्युह्ल्य-ते । 'उखि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । 'न्युह्लः सम्यङ्ग्रहो ज्ञे च साम्नः षट्प्रण-वेषु च' (इति मेदिनी) ॥*॥ ('न्युह्ल' इति) दीर्घपाठे तु पृ-षोदरादिवात् (६।३।१०९) यज्ञकर्मण्यजपन्युह्लसामसु' (१।२।३४) इति निर्देशाद्वा, दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ समुद्रम्यते । 'गम्लु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । संपुटकः ॥ (१) ॥*॥ वेटति । 'विट आक्रोशे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विटोऽदौ धवले पिङ्गे मूषिके खदिरेऽपि च' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ पटति । पट्यते वा । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् । 'पट्टः पेषणपापाणे व्रणादीनां च बन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ तट्यते । 'तट उच्छ्राये' (भ्वा० प० से०) । धन्यते वा । 'धन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'पुं-सि-' (३।३।११८) इति घः । तस्य धः । नस्य टो वा । 'प-रीक्षार्थतुलायां च घटः सूरिभिरिष्यते' इति विश्वः । 'घटो दिव्यतुलायां स्याद् घटी चीरे च वाससः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खट्यते । 'खट काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'खटोऽन्धकूपखपयोः प्र-हारान्तरटङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥

कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत् ।

गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥

कुट्यते । 'कुट छेदने' (तु० प० से०) । 'प्रतापने' (तु०

आ० से०) वा । 'बाहुलकादारन् गुणश्च । 'कोट्टारो नागरे
कूपे पुष्करिण्याश्च पाटके' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ घटयते-
स्मिन् । 'घट चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति 'घच्' । 'घाट' इति प्रसिद्धः ॥ (१) ॥*॥ के-
चित्तु 'कोट' 'अरघट्ट' इति छित्वा 'कोट्टो दुर्गपुरम् । अर-
घटः कूपभेदः' इति व्याख्युः । तत्र कुट्टधातोर्धे बाहुलका-
द्गुणः । अरेश्चकावयवसदृशैः काष्ठविशेषैर्वट्टयते रच्यते—अर-
घटः कूपाज्जलनिःसारणार्थं घटीयन्त्रमित्यन्ये ॥ (१) ॥*॥
हटन्त्यत्र । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तः ।
हट आपणः ॥ (१) ॥*॥ पिण्ड्यते, पिण्डते वा । 'पिडि संघाते'
(भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ्
(३।३।१९) वा । 'पिण्डो बोले बले सान्ने देहागारै-
कदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिद्धकयोरपि ।
ओण्ड्रपुष्पे च पुंसि स्यात्क्रीडमाजीवनायसोः । पिण्डी तु
पिण्डतगरेऽलावृखर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
गोरण्ड इव । 'गोण्डः पामरजातौ च वृद्धनाभौ च तद्वति'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अपि चण्डते, अनेन, अत्र वा । 'चडि
कोपे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ।
'वष्टि भागुरि-' इत्यपेरल्लोपः । 'शस्ते, पिचण्ड उदरे पशो-
रवयवे पुमान्' (इति मेदिनी) शस्ते देहे ॥ (१) ॥*॥ '-पि-
चण्डवत् कोट्टारादयः पुंसि' इत्यन्वयः ॥*॥ गडति । गज्यते
वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्गुः । 'गडुः
पृष्ठगुडे कुब्जे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ क्रियते । 'डुकृञ्'
(त० उ० अ०) 'अण्डन् कृसृष्टृञः' (उ० १।१२९) 'कर-
ण्डो मधुकोषासिकारण्डवदलाढके' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ लगति । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्गुञ् ।
लगुडो यष्टिः ॥ (१) ॥*॥ वृणोति, त्रियते वा । 'वृन् वरणे'
(स्वा० उ० से०) । अण्डन् (उ- १।१२९) । 'वरण्डोऽप्य-
न्तरावेदौ समूहमुखरोगयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कणति ।
'कण गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृ-
षोदरादित्वात् (६।३।१०९) अत इः । किणो मांसग्रन्थिः
त्रणजं चिह्नं च ॥ (१) ॥*॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' । (भ्वा०
आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।२।१३५) इति कः । 'घुणः
स्यात्काष्ठवेधके' इति रत्नकोषः ॥

१—'कोट्टः पुंडीवल्लिङ्गः—' इत्यभिधानचिन्तामणौ हैमः ।

२—'प्रकाण्डो विट्ये शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' 'पिच-
ण्डमुदरे विद्यात्पशोरवयवेऽपि च' इति विश्वस्य 'प्रकाण्डः
स्तम्बशस्तयोः । स्कन्धमूलान्तरे तरोः' 'पिचण्डोऽवयवे-
पशोः । उदरे च' इति हैमस्य च संवादात् 'नानार्थः प्रथमान्तोऽत्र
सर्वत्रादौ प्रकीर्तितः' इति मेदिनीकारप्रतिज्ञामङ्गभयाच्च 'शस्ते'
इत्यस्य प्रकाण्डशब्दार्थत्वेनात्र तस्य व्याख्यानमज्ञानमूलम् ॥

वृत्तिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्रीयबुद्धदाः ।

कासमर्दोऽर्बुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सपूपकौ ॥ १९ ॥

द्वियते । 'हृन् आदरे' (तु० आ० अ०) । क्तिच् (३।३।
१७४) 'वृत्तिश्चर्मपुटे मत्स्ये ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
सीमोऽन्तः । शकन्धादिः (वा० ६।१।१९४) केशविन्यासः ॥
(१) ॥*॥ हरति, ह्रियते वा । 'हृन् हरणे' (भ्वा० उ०
अ०) 'हृस्वरुहि-' (उ० १।१९७) इतीतिः 'हरिद्विशि क्षियां
पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अक्षियां स्यात्तृणे च' (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥*॥ रोमस्य मन्थो रोमन्थः । पृषोदरादिः । (६।३।
१०९) । पशूनां चर्वितस्य चर्वणम् ॥ (१) ॥*॥ उद्रीयते ।
'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'गश्चोदि' (उ० २।१०) इति
थक् । यत्तु-न्युदोः शीङ्गाभ्याम्' इति सूत्रं मुकुटेनोपन्यस्तम् ।
तदुज्ज्वलदत्ताद्युणादिवृत्तिषु न पश्यामः । 'उद्रीथः प्रणवः
सामवेदध्वनिः' इत्यरणः ॥ (१) ॥*॥ 'बुद्' इत्यव्यक्तध्वनिं
बुन्दति करोति 'उ बुन्दिर् निशामने' (भ्वा० उ० से०) ।
मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । बुद्धदो जलविकारः ॥
(१) ॥*॥ कासं मृदाति । 'मृद क्षोदे' (त्र्या० प० से०) ।
'कर्मष्यण्' (३।२।१) वेसवारेभेदः ॥ (१) ॥*॥ अरं बुन्द-
ति । 'उबुन्दिर्' (भ्वा० प० से०) मूलविभुजादिः (वा० ३।२।
५) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'अर्बुदो मांसकीलेऽस्त्री
पुरुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥*॥
'अर्दनिः' इति पठित्वा 'अग्निः' इति व्याख्ययत् मुकुटः ।
तत्र 'अर्द गतौ' (भ्वा० प० से०) । अनिप्रत्ययः ॥ (१)
॥*॥ स्कुन्दते । 'स्कुदि आप्रवणे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कु-
न्दो माघ्येऽस्त्री, मुकुन्दभ्रमिनिधन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'फेनमीनौ' (उ० ३।३) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ स्तूयते ।
'हृन् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'स्तुवो दीर्घश्च' (उ० ३।२।५)
इति पः । स्तूयते वा । 'हृप समुच्छ्राये' (उ० प० से०) ।
घञ् ॥—घृतादिकृतकूटः—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ पु-
नाति, पूयते वा । बाहुलकात्पक् ॥*॥ स्वामी तु 'यूप'
शब्दं पठति । यौति, यूयते वा । 'यु मिश्रणे च' (अ० प०
से०) 'क्युभ्यां च' (उ० ३।२७) इति दीर्घः किञ्च । स्वार्थे
कन् (ज्ञा० ५।४।५) ॥

आतपः क्षत्रिये नाभिः कणपक्षुरकेदराः ।

पूरक्षुरप्रचुकाश्च गोलहिङ्गलपुद्गलाः ॥ २० ॥

आतपति । 'तप संतापे' भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कणं पाति पिबति वा । 'आतो
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । (प्रासविशेषः) ॥*॥ कचित्

१—'अर्बुदो मांसपरुषि दशकोटिषु न क्षियाम्' इति बहुत्र
पाठ आसीत् ॥ २—'घातुपाठदिषु तु हस्वोपध एवोपलभ्यते ॥

‘कुणपः’ इति पाठः । ‘कुणपः पूतिगन्धौ शवेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ धुरति । ‘धुर विलेखने’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३१११३५) इति कः । ‘धुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोधुरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ के णाति । ‘दृ विदारणे’ (त्र्या० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । यद्वा के दीर्यते । ‘ऋदोरप्’ (३१३१५७) । केकरः । संव्यवहारपदार्थश्च । ‘तरुभेदः’ इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ पूरयति । ‘पूर पूरणे’ (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । ‘पूरो जलप्रवाहे स्याद्गणसंशुद्धिस्त्राययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ धुरं प्राति । धुर इव प्राति वा । ‘प्रा पुनौ’ (अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३१२१३) इति ‘सुपि’ (३१२१४) इति योगविभागाद्वा कः । मुकुटस्तु ‘खुरप्रः’ इति कवर्गद्वितीयादि पठति । वाणभेदः ॥ (१) ॥*॥ च क्यतेऽनेन । ‘चक तृप्तौ प्रतिघाते च’ (भ्वा० प० से०) । ‘चकिचम्योरुचोपधायाः’ (उ० २११४) इति रक् । ‘चुकं वृक्षाम्ले, चाङ्गेर्यां स्त्री, पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गुञ्जते । ‘गुड रक्षायाम्’ (तु० प० से०) । घञ् (३१३११९) । रलयोरेकत्वम् । ‘गोला गोदावरीसम्योः कुनटीदुर्गयोः स्त्रियाम् । पत्राजने मण्डले चालिञ्जरे वालखिलने । द्रुयोर्लक्ष्म्यां, पुमान् कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हिङ् लु लति ‘आतोऽनुप-’ ३१२१३ इति कः । ‘हिङ्गुलो वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्गुली’ (इति मेदिनी) ॥*॥ (हिङ्गुल इति) उदन्तपाठे तु मितद्वादित्वात् (वा० ३१२१९८०) ङः । ‘मुकुटस्तु हिङ्गुलु स्यात्तु हिङ्गुलम्’ इति पठति ॥ (१) ॥*॥ ‘पुत्’ इति कुत्सायामव्ययम् । पुट्रिलति गीर्यते वा । ‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) पचाद्यच् (३१११३४) । ‘ऋदोरप्’ (३१३१५७) वा । ‘अचि विभाषा’ (८१२१२१) इति वा लः । पुत् गलति वा । ‘गल अदने’ (भ्वा० प० से०) । ‘स्त्रावे’ (चु० आ० से०) वा । अच् (३१११३४) । ‘पुद्रलः सुन्दराकारे त्रिषु पुंस्यात्मदेहयोः’ (इति मेदिनी) ॥

१—यथा ‘दशाननक्षिप्तसुरप्रखण्डितः कचिद्रताधो हिमदीधितिर्यथा’ इति हरविलासः—इति च लिखति ॥ २—‘चलः कम्पे चला श्रियि’ इति विश्वसंवादात्, मेदिनीपुस्तकेऽपि ‘चला लक्ष्म्यां पुमान् कम्पे’ इति पाठस्थैवोपलभ्यमानत्वाच्च हैमविश्वयोरपि गोलशब्दस्य कम्पाद्यर्थकताया अनुपलम्भेनात्र ‘द्वयोः’ इति पाठकल्पनं स्वोत्प्रेक्षितत्वेन हेयमेव । तस्मात् ‘गोलः स्यात्सर्ववर्तुले’—इति हैम एव प्रकृतोपयोगी ॥ ३—‘वैश्यवर्गे ङीबलिङ्गमुदन्तमदन्तं च पठ्यते’ इत्यादिकम् । हैमचन्द्रेऽपि स्वोपज्ञानमालायाख्यायाम्—वाचस्पतिस्तु ‘हिङ्गुलस्त्वस्त्रियाम्’ इति ङीवेऽप्याह—इत्यभिहितवान्-॥

वेतालमल्लभल्लाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः ।

कुल्माषो रभसश्चैव सकटाहः पतङ्गहः ॥ २१ ॥

वो वायुरितो गतो यस्मात् स वेतः । वेतमलति । ‘अल भूषणादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३१२१९) यद्वा वे वायौ तालः प्रतिष्ठा यस्य । भूताविष्टः शवः ॥ (१) ॥*॥ मल्लते । ‘मल्ल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । मल्यते । घञ् (३१३११९) । ‘मल्लः । पात्रे कपोले च मत्स्यभेदे बलीयसि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भल्लते, भल्यते, वा । ‘भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु’ (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३१११३३) । घञ् (३१३११९) वा । ‘भल्लः स्यात्पुंसि भल्लके शस्त्रभेदे पुनर्द्वयोः । भल्लातक्यां स्त्रियां भल्ली’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुरः प्रथमं दाशन्त्येनम् । ‘दाश दाने’ (भ्वा० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३१३११९) । पृषोदरादित्वात् (३१३११०९) । ‘त्रीहेश्च पुरोडाशे’ (४१३११४८) इति निर्देशाद्वा दस्य ङः । ‘पुरोडाशो हविर्भेदे च मस्यां पिष्टकस्य च । रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्तितः’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ ‘पट्टीः स्त्री पट्टभेदे स्याल्ललाटे कुम्भिकाद्रुमे’ (इति मेदिनी) । पट्टि इयति । ‘शो तनूकरणे’ (दि० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३१२१३) इति कः ॥*॥ ‘पट्टिसः’ रति) दैन्यसान्त इति मुकुटः । तत्र ‘षोऽन्त-कर्मणि’ (दि० प० अ०) धातुबोधः । शस्त्रभेदः ॥ (१) ॥*॥ कोलनम् । ‘कुल संस्थाने वन्धुषु च’ (भ्वा० प० से०) । संपदादिक्लिप् (वा० ३१३११०८) । कुलं मषति । ‘मष हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३१२१९) । ‘कुल्माषो यावके प्रोक्तः कुल्माषं काञ्जिकेऽपि च’ इति (मूर्धन्यान्ते) विश्वः । ‘कुल्माषं काञ्जिके यावके पुमान्’ (इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥*॥—धातुपारायणे ‘कुल्मासः’ इति दन्त्यान्तः । तत्र मसेः । (दैवादिकात्) घञ् (३१३११९) । कुल्मासो माषादिमिश्रमर्धस्त्विन्नमोदनं ‘खिचुडम्’ इति ख्यातम्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ रभणम् । रभते अनेन वा । ‘रभ राभस्ये’ (भ्वा० आ० अ०) । ‘अल्यविचमितमि-’ (उ० ३१११७ इत्यसच् । ‘रभसो वेगहृषयोः’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ कटेनातिशयेनाहन्ते गम्यते । ‘हन हिंसागल्योः’ (अ० प० अ०) । ‘अन्येभ्योपि-’ (वा० ३१२११०९) इति ङः । ‘कटाहो घृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे । स्तूपे कटाहः कूर्मपृष्ठे च महिषीशिशौ’ इति विश्वः । ‘कटाहः कूर्मकर्परे । द्वीपस्य च प्रभेदे च तथा स्यान्महिषीशिशौ । तैलादिपाकपात्रे च’ ॥ (१) ॥*॥ गृह्णाति । ‘ग्रह उपादाने’ (त्र्या० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । पततस्ताम्बूलदेर्ग्रहः । ‘पीकदान’ इति ख्यातः ॥ (१) ॥*॥

इति पुंलिङ्गसंग्रहः ॥

२—‘असितोमरकुन्तमहापट्टिस-’ इति भट्टिभाषासमावेशात्—इति च ॥

द्विहीनेऽन्यच्च खारण्यपर्णभ्रमहिमोदकम् ।

शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम् ॥ २२ ॥

आभ्यां हीने क्लीबे । अधिकारोऽयम् । अन्यदवशिष्टम् ।
रुक्तात्संग्रहाच्छेषः क्लीबे स्यात्, वाधकविषयादन्यः । तत्र
कांश्चिद्दर्शयति—खमिति । खनति, खन्यते वा । 'खनु अव-
द्वारणे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।
१०१) इति डः । 'खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये विन्दौ विहा-
सि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेर्मिच्च'
(उ० ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (१) ॥*॥ पर्णयति । 'पर्ण हरि-
तभावे' (जु०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'पर्ण
पत्रे पलाशे ना' ॥ (१) ॥*॥ श्वभ्रयति । 'श्वभ्र विलेपे गतौ
तङ्के' (?) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ हन्ति ।
'हन्तेर्हि च' (उ० १।१४७) इति मन् । 'हिमं तुषारमल-
योद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (ह० प० से०) । कुन्
(उ० २।३२) । नलोपः (६।४।२४) ॥ (१) ॥*॥ श्यायते
स्म । 'श्रैङ्ग गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।
८७) । 'द्रवमूर्तिसंशयोः श्यः' (६।१।३३) इति संप्रसारणम् ।
'शीतं हिमगुणे क्लीवं शीतलालसयोज्जिषु । वानीरे बहुवारे
ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ओषति । 'उष दाहे'
(भ्वा० प० से०) । 'इणसिज् जिदीङुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३।
२) । 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
'मनेर्दार्धश्च' (तु० ३।६४) इति सः । 'मांसं स्यादामिषे क्लीवं
कक्कोलीजटयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रुणद्धि,
रुध्यते वा । 'रुधिर आवरणे' (ह० उ० अ०) । 'इषिमदि-
मुदि—' (उ० १।५१) इति किरच् । 'रुधिरौऽङ्गारके पुंसि
क्लीवं तु कुङ्कुमाद्यजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खन्यते,
खनति, वा । 'डिखनेर्मुद् चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यजलौ ।
'मुखं निःकरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि । संध्यन्तरे नाटकादेः
शब्देऽपि च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अश्रुते ।
'अश्रु व्याप्तौ, संघाते च' (खा० आ० से०) । 'अश्रोर्निव'
(उ० ३।१५६) इति क्तिस् ॥ (१) ॥*॥ 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्'
(उ० २।५०) । 'द्रविणं न द्वयोर्वृत्ते (वित्ते) काश्चने च पराक्र-
मे' इति (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वलते । 'बल संवरणे' (भ्वा०
आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'बलं गन्धरसे रूपे
स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसे-
ऽपि च । बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाच्यलके तु योषिति' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

१—मुकुटस्तु पर्वीयपरत्वेन व्याचष्टे । क्षीरस्वाम्यपि—खादि-
सपर्यायविशेषं तृतीये—इत्येव व्याचष्ट ॥ २—अस्यान्तस्था-
दिवाक् 'बल प्राणने' इत्यस्थोपन्यासो योग्यः ॥

फलहेमशुल्वलोहं सुखदुःखशुभाशुभम् ।

जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच्
(३।१।१३४) । 'फलं हेतुवृत्ते जातीफले फलकसंशयोः ।
त्रिफलायां कक्कोले शक्वात्रे व्युष्टिलाभयोः' (इति हैमः) ॥*॥
क्वचित्तु 'हलम्' इति पाठः । हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा०
प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ हिनोति । 'ही
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।
१४५) ॥ (१) ॥*॥ शलति, शल्यते वा । 'शल गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः ।
'शुल्वं तात्रे यज्ञकर्मण्याधारे जलसंनिधौ' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ लोहयति, लुह्यते वा । 'लुह गार्धे' () पचायच्
(३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके
लौहे जोहके सर्वतैजसे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सुख-
यति । दुःखयति 'सुख दुःख तत्क्रियायाम्' (जु० उ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ शोभते । 'शुभ दीप्तौ'
(भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥
(१) ॥*॥ न शुभम् ॥ १ ॥*॥ जलभवानि पुष्पाणि कुमुद-
कमलकल्हारोत्पलानि ॥ (१) ॥*॥ लुनाति । 'लृञ् छेदने'
(क्र्या० प० से०) । नन्यादित्युः (३।१।१३४) । 'लवणाद्भुक्'
(४।४।२४) इति निर्देशाणत्वम् । 'लवणं सैन्धवादौ ना
सिन्धुरक्षोभिदो रसे । तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्यान्नदीभिदद्विषोः
स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ व्यज्यतेऽनेन 'अञ्जु
व्यक्त्यादौ' (ह० प० से०) । 'करणाधि—' (३।३।११७) इति
ल्युट् । 'व्यञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुष्वयवेऽहनि' (मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ अनुलिप्यते अनेन वा । 'लिप उपदेहे' (तु० प०
अ०) कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥
(१) ॥*॥ (दुः)खादि सपर्यायं सविशेषं च क्लीबे भवति, इति
मुकुटः ॥

कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तत् ।

द्यच्चकमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥

कोटिर्भिन्ना शतादिका संख्या क्लीबे । शतम् । सहस्रम् ।
अयुतम् । अर्बुदम् । लक्ष्यते । 'लक्ष दर्शने' (जु० आ० से०) ।
'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः । 'लक्षा न पुंसि संख्यायां
क्लीबे व्याजशरव्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नियूयते
स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ 'शतं सहस्रमयुतं
नियुतं प्रयुतं मतम् । स्त्री कोटिर्बुदमिति क्रमाद्दशगुणो-
त्तरम्' इति रत्नकोषः ॥*॥ असन्तमिसन्तमुसन्तमन्नन्तं य-
द्यच्चकं तत्क्लीबे । यशः, पयः, तेजः । 'तमो ध्वान्ते' गुणे
शोके क्लीवं वा ना विधुतुदे' (इति मेदिनी) । सर्पिः, हविः,

१—'तत् लक्षं नियुतशब्दवाच्यमपि' इति मुकुटः ।

शोचिः । वपुः, यजुः, घनुः । चर्म, वर्म । कर्तुर्वर्जितेऽर्थे य-
दनान्त नाम तत् क्लीबे स्यात् । गमनम्, रमणं दानम् ।
अकर्तरीति किम् । नन्दनः, रमणः ॥

त्रान्तं सलोपधं शिष्टं, रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् ।
पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुल्लक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥

त्रशब्दान्तं सकारलकारोपधं च क्लीबं स्यात् । दात्रम्, पात्रम्,
वल्त्रम्, विसम्, वुसम्, अन्धतमसम्, कूलम्, मूलम्, शूलम्,
तूलम् । शिष्टमवशिष्टम् । 'अवाधितम्' इति यावत् । शिष्टं
किम् । पुत्रः, वृत्रः, मन्त्रः । हंसः, कंसः । शालः, कालः,
॥३॥ संख्यापूर्वपदं रात्रान्तं क्लीबम् । त्रिरात्रम्, पञ्चरात्रम् ।
संख्ययेति किम् । अर्धरात्रः, पूर्वरात्रः ॥३॥ पात्रादिमिरद-
न्तैरेकार्थो द्विगुः क्लीबे स्यात्, शिष्टप्रयोगात् पञ्चपात्रम्, त्रि-
भुवनम् । एकार्थः किम् । पञ्चकपालः पुरोडाशः । तद्धितार्थे
द्विगुरयम् । लक्ष्यानुसारत इति किम् । त्रिपुरी, पञ्चपूली,
त्रिवली ॥

द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ।

षष्ठ्याश्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा ॥ २६ ॥

एकत्वे द्वन्द्वो द्वन्द्वैकलम् । राजदन्तादिः (२।२।३१) ।
षष्ठीतत्पुरुषे तु, एकलस्य प्राधान्यात्तस्यैव लिङ्गान्वयः स्यात्, न
तु द्वन्द्वस्य । एकार्थको द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वः, अव्ययीभावश्च
क्लीबे स्यात् । पाणिपादम् । अधिहरि ॥३॥ कृतसमासान्तः
'पथिन्'शब्दः क्लीबे ॥ द्विपथम्, त्रिपथम्, विपथम्, कापथम् ।
संख्याव्ययात्परः किम् । धर्मपथः । कृतसमासान्तः किम् । अ-
तिपन्थाः, सुपन्थाः ॥३॥ षष्ठ्यन्तात्परा तत्पुरुषे छाया । क्लीबे,
सा चेद्बहूनां संबन्धिनी स्यात् । वीनां छाया । 'छाया बाहुल्ये'
(२।४।२२) इति क्लीबलम् । बहूनां किम् । कुञ्जच्छाया, कु-
ञ्जच्छायम् । 'विभाषा सेना-' (२।४।३५) इति क्लीबलम्
॥३॥ समूहे वर्तमानो यः सभाशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे,
षष्ठ्यन्तात्परा चेत् ॥ स्त्रीसमम् । स्त्रीसंघातः 'अशाला च'
(२।४।२४) इति क्लीबलम् । संहतौ किम् । धर्मसभा
धर्मशाला ॥

१—'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इत्यनान्तानां त्रिलिङ्गत्वं
स्वरन्ति । राजभोजनी क्षेत्री, राजभोजनः शालिः, राजभोजनं
मक्तम्, इत्यादि—क्षीरस्वामी । २—अव्ययीभावशब्दस्य पुं-
लिङ्गत्वेन द्वन्द्वैकत्वस्य नपुंसकत्वेऽपि द्वन्द्वे परवालिङ्गत्वस्यैव जाय-
मानत्वेन प्रयोगानुपपत्त्यभावस्य, लक्ष्येषु 'स नपुंसकम्' (२।४।१७)
इति नपुंसकत्वस्यैवैष्टत्वेन लक्ष्यासिद्धिभावस्य च सत्वेन को दोषः ॥
३—अत्र नपुंसकत्वफलस्य स्वरभिन्नस्य वक्तुमशक्यत्वेन स्वरभेदस्य
त्वयानङ्गीकृतत्वेन चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'अधिशि' इत्यादिष्वपि
'गोविषोः' (१।२।२४) इत्यनेन ह्रस्वस्य सिद्धौ 'अधिगोपम्'
इत्याधेव फलं वक्तव्यम् ॥

शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात् ।

दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥ २७ ॥

शाला गृहमर्थो यस्याः सा सभा राजशब्दवर्जितराजपर्या-
यात्, अमनुष्यात्—रक्षःपिशाचादिवाचकाच्च षष्ठ्यन्तात्परा
तत्पुरुषे क्लीबे स्यात् । अपिना संहत्यर्था सभा गृह्यते । इनस-
भम्, प्रभुसभम्, पिशाचसभम् । इमा दिश उदाहरणानि ।
अराजकात् किम् । राजसभा । राजपर्यायग्रहणात्नेह । चन्द्र-
गुप्तसभा । राजविशेषोऽयं । षष्ठ्यन्तात् किम् । ईश्वरा सभा=
ईश्वरसभा । न सभा—असभा । तत्पुरुषे, इति किम् । ईश्वरस्य
समेव सभा यस्य स ईश्वरसभा । 'सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तर-
पदलोपश्च' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥

उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ।

कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

उपज्ञा, उपक्रमश्चान्ते यस्य स तत्पुरुषः क्लीबे स्यात्, उ-
पज्ञोपक्रमयोः प्राथम्ये द्योत्ये । उपज्ञायते । 'आतश्चोपसर्गे'
(३।३।१०६) इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यते, इति । कर्मणि
घञ् (३।३।१९) । कस्य प्रजापतेः, उपज्ञा, उपक्रमश्च । सु-
ष्टिस्तेनादौ ज्ञाता प्रकान्ता च ॥३॥ षष्ठ्यन्तात्परा या कन्था
तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात्, उशीनरदेशस्थसंज्ञासु चेद्वर्तते ।
सौशमीनां कन्था सौशमिकन्थम्, बाहिकन्थम् । 'उशीनर-'
इति किम् । दाक्षिकन्था । बाहिकेष्विन्यं संज्ञा । नामसु कि-
म् । वीरणकन्था । कुत्रापि नेयं संज्ञा ॥

भावे नणकचिद्भयोऽन्ये समूहे भावकर्मणोः ।

अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २९ ॥

नश्च णश्च कश्च चितः (च इयेषां ते) च । एभ्योऽन्येऽद-
न्तप्रत्ययाः कृतो ये भावे विहिताः, तथा समूहेऽर्थे भावकर्म-
णोर्विहिता येऽकारान्तप्रत्ययास्तद्धिताः, तदन्तं नाम क्लीबे
स्यात् । भूतम्, 'नपुंसके भावे कः' (३।३।११४) । भवित-
व्यम्, भवनीयम्, (भव्यम्) । 'तयोरेव-' (३।४।७०) इति
भावे तव्यादयः । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) क्यप्, ब्रह्म-
भूयम् । 'अभिविधौ भाव इनुण्' (३।३।४४) । 'अणिनुणः'
(५।४।१५) । साराविणम्, सांकूटिनं वर्तते । नणकेति किन् ।
'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् । यज्ञः, यज्ञः, । स्वपो
नन्' (३।३।९१) । खप् । 'नौ ण च' (३।३।६०) न्यादः ।
'सुपि' (३।२।४) इति 'घञर्थे-' (वा० ३।३।५८) इति च
कः । आबृत्थः, विघ्नः । चित् 'एरच्' (३।३।५६) । चयः
जयः । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । कारणा । यत्तु
—'द्वितोऽधुच्' (३।३।८९) । श्वयधुः—इति मुकुट उदाह-
रत् । तन्न । अदन्तत्वाभावात् ॥३॥ समूहे तद्धिताः । 'भि-
क्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । भैक्षम् । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।
३९) इति चुञ् । औपगवकम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) ।

काकम् । 'कैदारयध्व' (४।२।४०) । कैदार्यम्, कैदारकम् ॥३॥ भावे—गोलम् । 'इगन्ताच्च' (५।१।१३१) । मौनम्, मार्दवम् । मनोज्ञादियुज् (५।१।१३३) । मानोज्ञकम् । 'स्तेनाद्यत्रलोपश्च' (५।१।१२५) स्तेयम् । 'गुणवचन' (५।१।१२४) इति ष्यञ् । शौक्ल्यम् ॥३॥ कृतसमासान्तोऽहशब्दः क्लीवे स्यात् । पुण्यं च तदहश्च । 'राजाहःसखिभ्यष्टृ' (५।४।९१) । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । सुदिनं च तदहश्च । पुण्याहम्, सुदिनाहम् । कृतसमासान्त इति किम् । पुण्यानि अहानि यस्मिन् स पुण्याहा मासः ॥

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्त्यतोऽटके ।

चोचं पिच्छं गृहस्थूलं तिरीटं मर्मयोजने ॥३०॥

अपिशब्दात् क्लीवे । मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥३॥ उच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । 'पातृनुदि' (उ० २।७) इति थक् । 'वसिकाशि' इत्यादिना थक्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । तादृशसूत्राभावात् । उक्तं सामविशेषः ॥३॥ तुटति । 'तुट कलहकर्मणि' (तु० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । यत्तु 'कृचादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । तुटः कुटादित्वेन 'गाङ्कुटादिभ्यः' (१।२।१) इति ङित्वाद्गुणाभावप्रसङ्गात् ॥३॥ चोप्यते 'उप मन्दयां गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । घञ् (३।३।१९) यद्वा चञ्चति, चच्यते वा । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'फलावशिष्टं तालफलं च चोचं कदल्याः फलं भवेत्' इत्यार्षकोषः ॥३॥ पिच्छयते । 'पिच्छ खण्डने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'पिच्छा पूगच्छटाकोपमोचाशाल्मलिवेष्टके । भक्तसंभूतमण्डे च पङ्कावश्वपदामये । स्त्रियां, पुंस्ति तु लाङ्गूले न द्वयोर्वर्हचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥३॥ 'मुक्तम्' इति पाठे 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । मुच्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥३॥ गृहस्थस्थणा ॥ (१) ॥३॥ तरति, तीर्यते वा । 'कृतृकृषिभ्यः कीटन्' (उ० ४।१८५) । तिरीटं वेष्टनम् । 'शिरोभूषणम्' इत्यन्ये ॥ (१) ॥३॥ त्रियतेऽनेन 'मृद् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) अत्रन्तलादेव सिद्धे पुनर्मर्मग्रहणमन्नन्तस्य क्लीबलानित्यलङ्घनार्थम् इति मुकुटः ॥ (१) ॥३॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । कर्मणि 'कृल्युटो' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'योजनं परमात्मनि । चतुष्कोश्यां च योगे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥

राजसूर्यं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः ।

माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम् ॥३१॥

राज्ञा सोतव्योऽमिषेकद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा राजा लतात्मकः सोमः सूर्यतेऽत्र । 'पुञ् अमिषवे' (स्वा० उ०

अ०) । 'राजसूर्यसूर्य' (३।१।११४) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ वाजमन्त्रं पैथी सुरा । पेयमन्त्र ॥३॥ एतावर्धर्चादी (२।४।३१) ॥ (१) ॥३॥ गद्यते । 'गद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'गदमद' (३।१।१००) इति साधु ॥ (१) ॥३॥ पादाः सन्त्यस्य । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ५।२।१२०) इति यप् । 'पङ्गो' (६।१।६३) इति पद् । पदः सन्त्यस्येति वा । 'पद्यं श्लोके पुमाञ्छूदे पद्या वर्तमाने कीर्तिता' (इति मेदिनी) । कवेः कृतौ किम् । गद्या वार्ता । पद्यः पङ्कः, पद्यं रजः ॥ (१) ॥३॥ मणिशब्देन कायति जनो यम् । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'मूलविभुजा' (वा० ३।२।५) इति को वा । मणिके मणिपुराख्ये नगरे भवम् । 'शण्डिकादिभ्यो व्यः' (४।३।९२) । चतुर्वर्णादिष्यञ् (वा० ५।१।१२४) वा ॥ (१) ॥३॥ भाष्यते सूत्रार्थो येन । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) 'कृल्युटो' (३।३।११३) इति करणे ण्यत् । 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः' ॥ (१) ॥३॥ स्यन्दते । 'स्यन्द प्रसवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः संप्रसारणं च' (उ० १।६८) इत्युर्न् । 'सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तवर्णके । सिन्दूरी रोचनीरक्तवेल्लिकाधातकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ चीयते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति रक् । 'चीरी क्षिप्रयां नपुंसकम् । गोस्तने वल्लभेदे च रेखालिखनभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ चीयते । 'छिल्लरच्छल्लर' (उ० ३।१) इति साधु । चीवरं मुनिवासः । 'शाक्यमिक्षुप्रावरणम्' इति सुभूतिः ॥ (१) ॥३॥ पिङ्गयते । 'पिञ्जि संपर्के' (अ० आ० से०) । बाहुलकादरः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥३॥ क्विचु 'पिञ्जरम्' इति पाठः । 'पिञ्जरोऽश्वान्तरे, क्लीबं खर्णे, पीते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) । कायास्थिवृन्दं पक्षादिवन्धनगृहं च ॥ (१) ॥३॥

लोकायतं हरितालं विदलं स्थालबाह्वम् ।

लोके आयतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । चार्वाकाः । तेषामिदं शास्त्रम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । संज्ञापूर्वकलान्न वृद्धिः ॥ (१) ॥३॥ हरितेनालति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'हरितालं धातुभेदे स्त्री दूर्वाकाशरेखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ विदलं वंशकृतपात्रभेदः । विदलति 'दल विदारणे' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ स्थलस्यत्र । 'ष्ठल स्थितौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२०) इति घ-

१—'यावन्मध्यं बहुधापाञ्जरन्नावागते' इतिदमयन्तीरुषादकारवान् ॥

ञ् । णिजन्तादच् (३।१।१३४) वा । 'स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थालीं स्यात्पाटलोखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बह्वदेशे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥

॥ इति ह्रीवसंग्रहः ॥

पुनपुंसकयोः शेषोऽर्धचर्चपिण्याककण्टकाः ॥ ३२ ॥

'पुनपुंसकयोः' इत्यधिकारः । शेष उक्तादन्यः, ऋचोऽर्धम् । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२) इति समासः । 'ऋक्पूरु' (५।४।७४) इत्यः समासान्तः ॥ (१) ॥*॥ पण्यते । 'पण व्य-वहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१।५) इति साधुः । 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिङ्गुवाहीकसिहके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्टति । 'कटि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानकदोषयोः । रोमाश्चैव द्रुमाश्चैव कण्टको मस्क-रेऽपि च' इति विश्वः । 'कण्टको न स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ म-त्स्यादीकसे । नैयोगिकादिदोषोक्तौ स्याद्रोमाश्चद्रुमाश्चयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

मोदकस्तण्डकपटङ्कः शाटकः खर्वटोऽर्बुदः ।

पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥

मोदयते । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'मोदकः खाद्यभेदेऽस्त्री हर्षके पुनरन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तण्डते । 'तडि आघाते' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'तण्डकः खड्गेने फेने समा-सप्रायवाचि च । गृहदारुतरस्कन्धमायावहुलकेष्वपि' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'दण्डकः' इत्यपि । दण्ड एव । स्वार्थे कन् (५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ टङ्कयति । 'टकि बन्धे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । 'टङ्को नीलकपित्थे च खनित्रे टङ्कने-ऽस्त्रियाम् । जङ्गायां स्त्री पुमान् कोपे कोषासिन्नावदारणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शटति 'शट गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ खर्वति । 'खर्व दपे' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८।१) । 'यत्रैकतो भवेद्भ्रामो नगरं चैकतः स्पृष्टम् । मिश्रं तु खर्वटं नाम नदी-गिरिसमाश्रयम्' ॥ (१) ॥*॥ अर्वति । 'अर्व हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुदच् । 'अर्बुदो मांसकीले-ऽस्त्री परुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पातयति 'पटल् गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ उद्योजनम् 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्नु । (उ० २।३।२) । चरकं वैद्यकशास्त्रभेदः ॥*॥ 'वरकम्' इति पाठे स्यूतवज्रम् ॥ (१) ॥*॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'त-

मिविशि' (उ० १।१।१८) इति कालन् । 'तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरणद्रुमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आम-लक्याः फलम् । 'नित्यं वृद्ध-' (४।३।१४४) इति मयट् । तस्य 'फले लुक्' (४।३।१६३) ॥ (१) ॥*॥ नडति । 'नड भ्रंशे' 'चुरादीनां वा णिच्' इति पक्षाश्रये पचाद्यच् (३।१।१३४) । नडोऽन्तरविवरं तृणभेदश्च ॥

कुष्ठं मुण्डं शीधु बुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् ।

संगमं शतमानार्मशम्बलव्ययताण्डवम् ॥ ३४ ॥

कुष्णाति । 'कुष निष्कर्षे' (क्या० प० से०) । 'हनिक्व-षि-' (उ० २।२) इति कथन् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुण्ड्यते 'मुडि खण्डने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९९) । मुण्डं शिरः ॥ (१) ॥*॥ शेतेऽनेन । 'शिडो धुग्लक्-' (४।३।८) इति धुक् ॥ (१) ॥*॥ 'बुस उत्सर्गं' (दि० प० से०) । बुस्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । बुस्तं मांसशङ्कुली, शृष्टमांसम् पनसादिफ-लासारभागश्च ॥*॥ क्वचित् 'पुस्तम्' इति पाठः ॥*॥ क्व-चित् 'बुस्तम्' इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ क्ष्वेडनम् । क्ष्वेड्य-ते वा । 'विक्ष्वेडा स्नेहनमोक्षणयोः' (दि० प० से०) । 'जीतः क्तः' (३।२।१९७) ॥ (१) ॥*॥ क्षियति, क्षयति वा । 'क्षि निवासगल्योः' (तु० प० अ०) । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तिस्तुषु-' (उ० १।१।४१) इति मन् । 'जा-नीयान्मङ्गलं क्षेमं क्षेमं लब्धार्थरक्षणम्' ॥ (१) ॥*॥ कुट्टनम् । 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८८) । कुट्टेन निर्वृत्तम् । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।४।२०) । 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः' ॥ (१) ॥*॥ संगमनम् । 'ग्रह-वृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ शतं मानमस्य । रूप्यपलम् ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिस्तुषु-' (उ० १।१।४१) इति मन् । अर्ममक्षि-रोगः ॥ (१) ॥*॥ शम्बल्यनेन । 'शम्ब गतौ' (चु० प० से०) । बाहुलकादलच् । शम्बलं पाथेयम् ॥*॥ ('सम्बल' इति) दन्त्यादिपाठे 'षम्ब सर्पणे' (चु० प० से०) । इति बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ न व्येति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । 'अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे ना विष्णौ निर्व्यये त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तण्डुना प्रोक्तम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥

१—दुर्गोक्तलिङ्गानुशासने त्रयं पठ्यते—'पुस्तं बुस्तं वास्तु बुस्तं व्रतं रजतम्' इति—मुकुटः । पुस्तः पवर्गवृत्तीयादिः । 'बुस्तं दन्तोष्ठयादि' इत्येके । 'बुस्तं चवर्गादि' इत्यपरे 'पुस्तं पवर्गादि' इति केचित्—इति पीयूषव्याख्या ॥

१—'तङ्कः' इत्येके । तङ्कः भयम्—इति पीयूषव्याख्या ॥

कवियं कन्दकर्पासं पारावारं युगंधरम् ।

यूपं प्रग्रीवपात्रीवे यूपं चमसचिक्कसौ ॥ ३५ ॥

कवते । 'कृद् शब्दे' (भा० प० अ०) । बाहुलकादियः । 'नार्या कवी खलीनं कवियं वा ना तुरंगमुखभाण्डम्' इति बोधालितः ॥ (१) ॥॥॥ कन्दिति । 'कदि आह्वाने' (भा० प० से०) । पचायच् (३१११३४) । 'कन्दोऽस्त्री सूरणे सस्यमूले जलधरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥॥॥ कचित् 'कर्म' इति पाठः ॥ (१) ॥॥॥ करोति । क्रियते वा । 'कृञः पासः' (उ० ५४४५) ॥ (१) ॥॥॥ पारयति । 'पार कर्मसमाप्तौ' (उ० प० से०) । पचायच् (३१११३४) । यद्वा पार्यते समाप्यते कर्मानेन । 'पुंसि-' (३१३११८) इति घः ॥ (१) ॥॥॥ न वारयति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । पचायच् (३१११३४) ॥ (१) ॥॥॥ युगं धारयति । 'वृञ् धारणे' चुरादिः । 'संज्ञायां शृट्-' (३१२४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६४४९४) 'अर्द्धिषट्-' (६३१६७) इति मुम् । कृवरः ॥ (१) ॥॥॥ युवन्यस्मिन् । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०) । 'कुयुभ्यां च' (उ० ३१२७) इति पो दीर्घश्च ॥ (१) ॥॥॥ प्रगता ग्रीवा यस्मिन् । वातायनम्, मुखशाला वा, द्रुमशीर्षं वा ॥ (१) ॥॥॥ पात्रीं वाति । कः (३१२१३) । यज्ञोपकरणपात्रभेदः ॥ (१) ॥॥॥ यूपति । 'यूप बन्धे' (भा० प० से०) । 'इगुपथ-' (३१११३५) इति कः । 'मुद्रामलकयूपस्तु ग्राही पित्तकफे हितः' ॥ (१) ॥॥॥ चमन्यनेन । 'चमु अदने' (भा० प० से०) । 'अत्यविचमि-' (उ० ३१११७) इत्यसच् । चमसं सोमपानपात्रम् । यस्तु- 'अतिचमिरभियुभ्योऽसः-' इति पाठो मुकुटोपन्यस्तः । स तृज्ज्वलदत्तादिशृत्तिषु नास्ति ॥ (१) ॥॥॥ चेतत्यनेन । 'चित्ती संज्ञाने' (भा० प० से०) । चित्तेः कादेशो बाहुलकात्कसप्रत्ययः । चिक्कनम् । चिक्कयति वा । 'चिक्क गतौ' (चुरादि अच्) (३१११३४) । चिक्कं स्यति । 'षोऽन्त-कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः ॥ (१) ॥॥॥

अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ।

तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥

अर्धर्चादाविति सुगमम् ॥

इति पुंनपुंसकसंग्रहः ॥

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता, द्विचतुःषट्पदोऽरगाः ।

जातिभेदाः, पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥ ३७ ॥

'स्त्रीपुंसयोः' इत्यधिकारः अपत्यार्थे विहिता येऽणादयस्तदन्ताः सर्वे स्त्रीपुंसयोः स्युः । औपगवः, औपगनी । गार्ग्यः, गार्गी ॥॥॥ द्विपदचतुष्पदषट्पदवाचिनः उरगवाचिनश्च जातिविशेषाः स्त्रीपुंसयोः । मानुषः, मानुषी ।

विप्रः, विप्रा । शूद्रः शूद्रा । अजादित्वाद्याप् (४११४) । वक्, वकी । हंसः, हंसी । सिंहः, सिंही । भ्रमरः, भ्रमरी । उरगः, उरगी । 'जातेरस्त्रीविषयात्-' (४११६३) इति ङीष् । अबाधिता इत्येव । मक्षिका, शिवा, लता ॥॥॥ जातिवाचिनः स्त्रीपुंसयोः स्युः । वृणः, वृणी । मत्स्यः, मत्सी । केचित्तु 'षट्पदादिभिरस्यैकवाक्यतां वदन्ति ॥॥॥ पुरुषाख्याः स्त्रीयोगैः सह वर्तमानाः स्त्रीपुंसयोः स्युः । ब्राह्मणः, ब्राह्मणी । शूद्रा ॥॥॥ मल्लते । 'मल्ल धारणे' (भा० आ० से०) । प्णुल् (३१११३३) । 'मल्लिका तृणशून्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥

मुनिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको झाटलिर्मनुः ।

मूषा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटि कटी कुटी ॥ ३८ ॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेरुच्च' (उ० ४१२३) इतीन् । 'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वक्त्रसेनतरौ जिने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ वरमटति; 'अट गतौ' (भा० प० से०) । हुन् (उ० २१३२) ॥ (१) ॥॥॥ शोभनमतति । 'अत सातत्यगमने' (भा० प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४१३१) इतीन् । नक्षत्रभेदः ॥ (१) ॥॥॥ वर्णयति । 'वर्णं वर्णक्रियादौ' (उ० उ० से०) । 'विलेपने चन्दने च वर्णकं पुंनपुंसकम्' इति रभसः । 'वर्णकश्चारणेऽस्त्री तु चन्दने च विलेपने । द्वयोर्नीत्यादिषु स्त्री स्यादुत्कर्षे काश्चनस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ झटनम् । 'झट संघाते' (भा० प० से०) । घञ् (३१३१९) घञ् (३१३१८) । झाटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् ङिः । वृक्षभेदः ॥ (१) ॥॥॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'शृष्टृस्त्रिहि-' (उ० १११०) इत्युः ॥ (१) ॥॥॥ मूषति । 'मूष लुण्ठने' (भा० प० से०) । पचायच् (३१११३४) खर्णादिविलेपनभाण्डम् ॥ (१) ॥॥॥ सर्पति । 'सृन्ल गतौ' (भा० प० से०) । बाहुलकात् पाटः । परिमाणभेदः । जातित्वात् (४११६३) गौरादित्वात् (४११४१) वा ङीष् ॥ (१) ॥॥॥ कर्कं दधाति । 'अन्दृष्टम्भू-' (उ० ११९३) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ यक्षते । 'यक्ष पूजायाम्' (उ० आ० से०) । फिच् (३१३१७४) । 'स्कोः संयोगाद्योः' (८१२१२९) इति कलोपः । पुलम् (८१४४१) । यद्वा यजतेर्बाहुलकातिः । 'व्रथभ्रस्ज-' (८१२१३६) इति षः ॥ (१) ॥॥॥ शाख्यते । 'शट श्लाघायाम्' चुरादिः । घञ् (३१३१९) ॥ (१) ॥॥॥ कटति । कटे वर्षादौ' (भा० प० से०) । पचायच् (३१११३४) । जातिलक्षणो (४११६३) ङीष् ॥॥॥ यद्वा 'सर्वधातुभ्यः-' (उ० ४१११८) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (वा० ४११४५) ङीष् ॥ (१) ॥॥॥ कुटति 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । इन् (उ० ४१११८) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४११४५) इति

१—'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' (वा० ४११४) इत्यनेन दाब् बोध्यः ॥

डीप् ॥३॥ यद्वा 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।
'जातेः-' (४।१।६३) इति गौरादित्वात् (४।१।४१) वा
डीप् ॥ (१) ॥३॥

इति स्त्रीपुंससंग्रहः ॥

स्त्रीपुंसकयोर्भावक्रिययोः प्यञ् कचिच्च वुञ् ।

औचित्यमौचितौ मैत्री मैत्र्यं वुञ् प्रागुदाहृतः ॥३९॥

'स्त्रीपुंसकयोः' इत्यधिकारः । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः
कर्मणि च' (५।१।१२४) इति चकाराद्भावे च विहितः प्यञ्
स्त्रीपुंसकयोः स्यात् । वुञ् च । 'कचित्' इति प्यञ्बुञ्भ्यां
संबध्यते । उचितस्य कर्म भावो, वा । 'षिद्गौरा-' (४।१।
४१) इति डीप् । 'हलस्तद्धितस्य-' (६।४।१५०) इति य-
लोपः ॥ (१) ॥३॥ एवम्—सामग्र्यम्, सामग्री । आर्ह-
न्त्यम्, आर्हन्ती । 'अर्हंतो नुम् च' (ग० ५।१।१२४) इति
नुम् ॥३॥ प्राग् द्वितीयकाण्डे । आहोपुरुषिका, शैष्योपाध्या-
यिका, गार्गिका ॥३॥ कचिन्न । मानोज्ञकम्, रामणीयकम् ।
'भाव-' इति किम् । चातुर्वर्ण्यम् । स्वार्थे प्यञ् (वा० ५।१।
१२४) न स्त्री ॥

षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः ।

स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ॥४०॥

षष्ठ्यन्तात्पराः सेनादयस्तत्पुरुषे स्त्रीपुंसकयोः स्युः ।
नृणां सेना=नृसेना । शुनां निशा=श्वनिशम् । गवां शाला=
गोशालम् । वृक्षस्य छाया=वृक्षच्छाया । यवानां सुरा=यव-
सुरा । पक्षे—'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्'
(२।४।२५) इति क्लीबता । एवमितरेऽपि बोध्याः । दिक्
उदाहरणमिदम् ॥

आबन्तन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ।

त्रिखट्वं च त्रिखट्टी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥४१॥

आबन्तोत्तरपदोऽबन्तोत्तरपदश्च द्विगुरपुंसि स्त्रीपुंसकयोः
स्यात् । अनो नकारस्य च लुप् लोपः । संपदादित्वात् (वा०
३।३।१०८) भावे किप् । यत्तु मुकुटः—'लुक्' इति छन्दो-
नुरोधात् लोपस्यार्थेऽदर्शने वर्तते—इत्याह । तच्चिन्त्यम्
'लुप्' इति पाठात् । यदपि प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्संज्ञाविधा-
नात्—इति । तदपि न । अत्र यौगिकस्य प्रयोगात्, संज्ञायां
ग्रहणे प्रमाणाभावात् । 'लुग्' इति पाठेऽपि नात्र संज्ञाग्रह-
णम् । 'लुञ्च अपनयने' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य संपदादि
(वा० ३।३।१०८) क्तिवन्तस्य ग्रहणात् । तिसृणां खट्वानां
समाहारः । 'गोबिद्योः' (२।२।४८) इति ह्रस्वे कृते 'द्विगोः'
(४।१।२१) इति डीप् ॥ (१) ॥३॥ त्रयाणां तक्ष्णां समा-
हारः । 'अनो नलोपश्च' (वा० २।४।३०) इति नलोपः ॥
(१) ॥३॥

इति स्त्रीपुंसकसंग्रहः ॥

१—यवं च 'उतो वृद्धिलुकि-' (७।३।८७) इति सूत्रे ककार-
श्रवणानुपपत्त्या चिन्त्यमेतत् ॥

त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ ।

'त्रिषु' इत्यधिकारः । पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) ।
घृत् (उ० ४।१।८९) । 'पात्र्यमत्रे त्रिषु क्लीबं सुवादौ राज-
मन्त्रिणि । नीरद्वयान्तरे योग्ये' ॥ (१) ॥३॥ पुटति । 'पुट
संश्लेषणे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति
कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥३॥ वाच्यते । 'वट वे-
ष्टने' (भ्वा० प० से०) प्यन्तः । कर्मणि (३।३।१९) घञ् ।
'वाटः पथि वृत्तौ वाटं वरण्डेऽङ्गान्नभेदयोः । वाटी वास्तौ
गृहोद्यानेत्कट्योः' इति हैमः । 'वाटो मार्गवृत्तिस्थानेष्वित्क-
टीवास्तुनोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ पिच्यते ।
'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९)
जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा डीप् ।
स्त्रीलिङ्गप्रदर्शनं तु दध्यन्ततासूचनार्थम् । चेत्रादिरचिता ॥
(१) ॥३॥ कौ वलति । 'वल विस्तृतौ' () । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले'
(इति मेदिनी) । 'कुड्मलो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ दलनम् । 'दल विदारणे'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । दालेन निर्वृत्तः ।
'भावप्रत्ययान्तादिमप' (वा० ४।३।२०) । डलयोरेकत्वम् ॥
इति त्रिलिङ्गसंग्रहः ॥

परलिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे, तत्पुरुषेऽपि तत् ॥४२॥

स्वे समस्यमानाः पदार्थाः प्रधानं यत्र तस्मिन्नितरेतरयो-
गद्वन्द्वे परपदस्य लिङ्गम् । कुकुटमयूयौ, मयूरीकुकुटौ ॥३॥
तत् परलिङ्गम् । कुलब्राह्मणः, ब्राह्मणकुलम् । अर्धपिप्पली ।
'परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' (२।४।२६) ॥

अस्यापवादमाह—

अर्थान्ताः प्राद्यलं प्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।

तद्धितार्थे द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥४३॥

अर्थोऽन्ते येषां ते । प्राद्यादि पूर्वं येषां ते परं विशेष्य-
मुपगच्छन्ति विशेष्यलिङ्गाः । द्विजार्था माला, द्विजार्थः सूपः ।
द्विजार्थं पयः । 'अर्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च' (वा०
२।१।३६) ॥३॥ आचार्यं प्रगतः=प्रचार्यः । 'अस्यादयः
क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः ।
खट्वामतिक्रान्ता । पूर्ववत् । यत्तु मुकुटेन 'प्रगत आचार्यो-
ऽस्याः' इति विग्रहप्रदर्शनं कृतम् । यच्च 'अतिखट्वः' इत्यत्र
'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' (वा० २।२।
२४) इति वार्तिकमुपन्यस्तम् । तच्चिन्त्यम्, उभयोरपि बहु-
व्रीहिविषयत्वात् । अत्र च तत्पुरुषत्वात् । बहुव्रीहौ तु 'बहु-
व्रीहिरदिग्राम्नाम्' इत्यनेन गतार्थत्वाच्च ॥३॥ एवम् प्राप्तजी-
विकः, आपन्नजीविकः । अलं जीविकायै=अलंजीविकः, अस्मा-
देव ज्ञापकात्समासः ॥३॥ तद्धितार्थे यो द्विगुः स वाच्यलिङ्गः ।

१—इदं च प्रसङ्गत उपात्तं न तु प्रकृतोपयोगि ॥

पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, पञ्चकपाला । 'संख्या-पूर्वो द्विगुः' (२।१।५२) । 'संस्कृतं भक्षाः' (४।२।१६) इत्यण् । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (४।१।८८) इत्यणो लुक् ॥*॥ संख्या सर्वनामानि च संख्यासर्वनामान्ताश्च शब्दा वाच्यलिङ्गाः । एकः, एका, एकम् । द्वौ, द्वे २। त्रयः, तिस्रः, त्रीणि । चत्वारः, चतस्रः, चत्वारि । बहवः, बह्व्यः, बहूनि । सर्वः, सर्वा, सर्वम् इत्यादि । ऊनत्रयः, ऊनतिस्रः, ऊनत्रीणि । परमसर्वः, परमसर्वा, परमसर्वम् ॥*॥

बहुव्रीहिरदिशान्नामुच्येयं तदुदाहृतम् ।

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥ ४४ ॥

बहुव्रीहिसमासो वाच्यलिङ्गः स्यात् । बहुधनः, बहुधना, बहुधनम् । 'अदिशान्नाम्' इति किम् । उत्तरपूर्वा । 'दिशान्मान्यन्तराले' (२।२।२६) इति बहुव्रीहिः ॥*॥ गुणद्रव्यक्रियाणां योग उपाधिनिमित्तं येषां ते । शुक्ला शाटी शुक्लः पटः, शुक्लं वस्त्रम् । दण्डी, दण्डिनी, दण्डि । पाचिका, पाचकः, पाचकम् ॥

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ।

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥

'कर्तरि कृत' (३।४।३७) इत्यादिना विहिताः । असंज्ञायां किम् । 'संज्ञायां भृत्-' (३।२।४६) इति विहिता वाच्यलिङ्गान् । कर्ता, कर्त्री, कर्तृ । कुम्भकारः, कुम्भकारी, कुम्भकारम् । संज्ञायां धनंजयः ॥*॥ कृत्याः कर्तरि भव्यः, भव्या, भव्यम् । 'भव्यगेय-' (३।४।६८) इति कर्तरि यत् । कर्मणि ण्यत् । कार्यः, कार्या, कार्यम् । कर्तरीत्यादि किम् । भवितव्यम् । असंज्ञायामित्येव । मिथो नदः, उध्यः ॥*॥ 'तेन रक्तं रागात्' (४।२।१) इत्याद्यर्थे विहिता ये अणादयस्तुदन्ताः शब्दा नानार्थानां भेदका विशेषणानि । नानार्था वा भेदका विशेष्या येषां ते वाच्यलिङ्गाः स्युः । कौङ्कुमं वस्त्रम्, कौङ्कुमी शाटी, कौङ्कुमः पटः । लाक्षिकी शाटी, लाक्षिकं वस्त्रम् । कृत्तिकाभिर्मुक्ता कार्तिकी । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम, वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रः वासिष्ठः, वासिष्ठी ऋक् । प्रजापतिना प्रोक्तः प्राजापत्यः ॥

षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् ।

परं विरोधे, शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

'ष्णान्ता षट्' (१।१।२४) 'ढति च' (१।१।२५) इति सूत्राभ्यां कृतषट्संज्ञाः, युष्मदस्मदी, तिङन्तम्, अव्ययानि च त्रिषु लिङ्गेषु समा लिङ्गकृतविशेषाभावात् । 'त्रिषु' इत्यधिकारे 'त्रिषु समाः' इति वचनं लिङ्गसंबन्धाभावेन समानत्व-

प्रतिपादनार्थम् । पूर्वं हि लिङ्गवत्त्वं प्रतिपादितम् । पञ्च नराः, पञ्च नार्यः, पञ्च फलानि । षट् स्त्रियः, षट् नराः, षट् कुलालानि । कति घटाः, कति स्त्रियः, कति गृहाणि । त्वं स्त्री, त्वं पुरुषः, त्वं फलम् । एवम् अहं स्त्री, अहं पुरुषः, अहं फलम् । पुरुषः पचति, स्त्री पचति, कुलं पचति । उच्चैः प्रासादः, उच्चैः शाला, उच्चैर्यहम् । यत्तु मुकुटः—षट्संज्ञकस्यापि संख्यान्तर्गतत्वादेव त्रिलिङ्गत्वे लब्धे 'संख्यासर्वनामतदन्तकाः' इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः—इत्याह । तत्र । डल्यन्तानां संख्यान्तर्गतत्वाभावात् । तेषां संख्याकार्यनिर्वाहाय पाणिनिना स्वशाब्दे संख्यासंज्ञा विहिता, न तु सकलसाधारण्येन । किं च संख्यासर्वनामां लिङ्गत्रययोगः प्रतिपाद्यते, षट्संज्ञानां तु लिङ्गत्रयराहित्यमतः कथं तेनास्य गतार्थता । 'लिङ्गकृतविशेषरहिताः' इत्यर्थः—इति स्वयमेव व्याख्यातम् । नहीदं संख्यादिषु संभवति, इति कथं गतार्थता ॥*॥ लिङ्गविधायकवचनविरोधे सति परं वचनं ग्राह्यम् । यद्वा 'त्रियामीदृष्टिरामैकाच्' इत्यस्यावकाशः—धीः, भूः । 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इत्यस्यावकाशः—कर्ता, पाचक, । नीः, लः, इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वात्रिलिङ्गता भवति । मुकुटस्तु—'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इत्यस्य विषयः—नैर्ऋतः, राक्षसः । 'द्यक्कमसिमुसन्नन्तं क्लीवे' इत्यस्य विषयः—ओजः, यशः । इहोभयं प्राप्नोति—रक्षः । परत्वात्तु क्लीवम्—इत्युदाजहार । तत्र । 'विशेषैर्यद्यवाधितः' इत्यनेन गतार्थत्वात् । 'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इत्यस्य 'यातुरक्षसी' इति निर्देशस्यैवापवादत्वात् । उत्सर्गापवादमिन्ने विरोधप्रदर्शनस्यौचित्यात् ॥*॥ शेषमिहाहुक्तं शिष्टानां प्रयोगाज्ज्ञातव्यम् यथा—'चालनी तिततः पुमान्' इत्युक्तम् । इह तितत परिपवनं भवति' इति (पस्पशा) भाष्यप्रयोगान्नपुंसकमपि बोध्यम् । तथा 'ताटङ्गस्ते' इत्याचार्यप्रयोगात्ताटङ्गशब्दस्य पुंस्त्वम् । यथा वा 'कलिका कोरकः पुमान्' इतीहोक्तम् । 'कोरकाणि' इति माधप्रयोगान्नपुंसकत्वमपि । यत्तु 'गोधापोटा' इत्युदाहृतवान्मुकुटः, तत्र । 'ढ्यावृडन्तम्' इत्युक्तत्वेन शेषत्वाभावात् ॥

इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥

इति श्रीवघ्नेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीकीर्तिसिंहदेवाज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदीक्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधाख्यायां तृतीयः काण्डः समाप्तिमगात् ॥

॥ समाप्तश्चायममरकोषः ॥

॥ श्रीः ॥

अमरभूलस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका ।

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अ	४४६	११	अक्षौहिणी	२९०	८१	अग्रीय	३६८	५८	अङ्घ्रिपणिका	१६०	९२
अंश	३३१	८९	अखण्ड	३७१	६५	अग्रेदिधिषू	२१०	२३	अचण्डी	३२५	७०
अंशु	४२	३३	अखात	१०३	२७	अग्रेसर	२८८	७२	अचल	१२३	१
अंशुक	२४२	११५	अखिल	३७१	६५	अग्र्य	३६८	५८	अचला	११०	२
अंशुमती	१६७	११५	अग	४००	१९	अघ	{ ५१ ४०१	{ २३ २७	अचिक्कण	४३७	२२५
अंशुमत्फला	१६६	११३	अगद	२१८	५०	अघमर्षण	२६४	४७	अच्युत	९	१९
अंस	२२९	७८	अगदंकार	२२१	५७	अघया	३२४	६७	अच्युताग्रज	११	२३
अंसल	२१६	४४	अगम	१२८	५	अघ्न	{ ३५ ३९७	{ १७ ४	अच्छ	९८	१५
अंहति	२५९	३०	अगह	२४८	१३३	अङ्कुर	१२८	४	अच्छमल्ल	१८७	४
अंहस्	{ ५१ ४०१	{ २३ २७	अगस्त्य	३७	२०	अङ्कुश	२७९	४१	अज	{ ३२७ ४०२	{ ७६ ३०
अंहि	२२६	७१	अगाध	९८	१५	अङ्कोट	१३८	२९	अजगन्धिका	१७५	१३९
अकरणि	३९६	३९	अगार	११७	५	अङ्ग	{ २२६ ४४५ ४४८	{ ७० ७ १९	अजगर	८८	५
अकूपार	९२	१	अगुरु	२४६	१२६	अङ्गद	२३९	१०७	अजगव	१५	३५
अकृष्णकर्मन्	३६४	४६	अगुरुशिक्षापा	१४९	६२	अङ्गन	१२०	१३	अजडा	१५८	८६
	{ १४७ ३१७ ३३० ४३६ ३५२	{ ५८ ४३ ८६ २२२ ४५	अमायी	२५६	२१	अङ्गना	{ ३१ २०४	{ ५ ३	अजन्य	२९९	१०९
अक्ष			अमि	२२	५३	अङ्गविक्षेप	७७	१६	अजमोदा	१७७	१४५
			अमिकण	२४	५७	अङ्गसंस्कार	२४४	१२१	अजशृङ्गी	१६९	११९
			अमिचित्	२५४	१२	अङ्गहार	७७	१६	अजस	२७	६६
			अमिज्वाला	१७०	१२४	अङ्गार	३११	३०	अजा	३२७	७६
			अमित्रय	२५६	२०	अङ्गारक	३९	२५	अजाजी	३१४	३६
अक्षत	३१८	४७	अमिभू	१७	३९	अङ्गारधानिका	३११	२९	अजाजीव	३४२	११
अक्षदर्शक	२६८	५	अमिमन्थ	१५०	६६	अङ्गारवल्ली	१४५	४८	अजित	४०७	६२
अक्षदेविन्	३५१	४३	अमिमुखी	१४३	४२	अङ्गारवल्ली	१५९	९०	अजिन	२६४	४७
अक्षधूर्त	३५१	४३	अमिशिख	२४५	१२४	अङ्गारशकटी	३११	२९	अजिनपत्रा	१९६	२६
अक्षर	४२८	१८२	अमिशिखा	{ १६९ १७४	{ ११८ १३६	अङ्गीकार	५७	५	अजिनयोनि	१८९	८
अक्षरचुञ्चु	२७९	१५	अम्युत्पात	{ ४६ ४०८	{ १० ५८	अङ्गीकृत	३८५	१०८	अजिर	{ १२० ४२८	{ १३ १८१
अक्षरचण	२७०	१५	अग्र	{ १३ ३६८ ४२९	{ १२ ५८ १८३	अङ्गुली	२३१	८२	अजिह्वा	३७३	७२
अक्षरविन्यास	२७०	१६	अग्रज	२१६	४३	अङ्गुलीयक	२३९	१०७	अजिह्वाग	२९२	८६
अक्षवती	३५२	४४	अग्रजन्मन्	२५१	४	अङ्गुष्ठ	२३१	८२	अज्जुका	७५	११
अक्षाम्पकीलक	२८४	५६	अग्रतःसर	२८८	१७२				अज्जटा	१७१	१२७
अक्षान्ति	८०	२४	अग्रतस्	{ ४४१ ४४५	{ २४६ ७				अज्ञ	{ ३६२ ३६५	{ ३८ ४८
अक्षि	{ २३५ ४५७	{ ९३ २२	अग्रमांस	२२३	६४				अज्ञान	५७	७
अक्षिकूटक	२७७	३८	अग्रिय	{ २१६ ३६८	{ ४३ ५८				अक्षित	३८२	९८
अक्षिगत	३६४	४५							अज्ञान	३१	३
अक्षीव	{ १३८ ३१६	{ ३१ ४१									
अक्षोट	१३७	२९									

अमरमूलस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अञ्जनकेशी	१७२	१३०	अतिमात्र	२७	६६	अद्भ्य	३५८	२०	अध्वनीन	२७१	१७
अञ्जनावती	३१	५	अतिमुक्त	१४५	७२	अद्य	४४८	२०	अध्वन्	११४	१६
अञ्जलि	२३२	८५	अतिमुक्तक	१३७	२६	अद्रि	{ १२३ ४२५	१	अध्वन्य	२७१	१७
अञ्जसा	{ ४४६ ४४३	१२	अतिरिक्त	३७४	७५	अद्वयवादिन्	७	१४	अध्वर	२५४	१३
अटनी	२९१	८४	अतिवक्तृ	३६२	३५	अधम	{ ४२२ ३६७	१४४	अध्वर्यु	२५५	१७
अटरूप	१६३	१०३	अतिवाद	६८	१४	अधमर्ण	३०३	५	अनक्षर	७०	२१
अटवी	१२७	१	अतिविषा	१६२	९९	अधर	{ २३३ ४३०	९०	अनङ्ग	१२	२५
अटा	२६०	३५	अतिवेल	२७	६६	अधर	{ २३३ ४३०	९०	अनच्छ	९८	१४
अतिशक्तिता	२९८	१०२	अतिशय	{ २७ ३९०	६६ ११	अधर	{ २३३ ४३०	९०	अनङ्गुह	३२२	६०
अट्ट	{ १२० ४१९	१२	अतिशस्त	४०४	२१	अधस्	८६	१	अनन्त	{ २९ ८८	१ ४
अट्ट्या	२६०	३५	अतिशोभन	३६९	५८	अधिकर्धि	३५६	११	अनन्त	{ ४११ ८१	८१
अणक	३६७	५४	अतिसंस्कृत	४११	८१	अधिकाङ्ग	२८६	६३	अनन्त	{ ११० १५९	२ ९२
अणव्य	३०४	८	अतिसर्जन	३९४	२८	अधिकार	२७५	३१	अनन्ता	{ १६६ १७४	११२ १३६
अणि	२८४	५६	अतिसारकिन्	२२१	५९	अधिकृत	२६८	६	अनन्ता	{ १६६ १७४	११२ १३६
अणिमन्	१६	३६	अतिसौरभ	१३९	३३	अधिक्षिप्त	३६३	४२	अनन्ता	{ १८२ १५८	१५८
अणीयस्	३७०	६२	अतीक्ष्ण	४१३	९४	अधिलका	१२७	७	अनन्यज	१२	२६
अणु	{ ३०८ ३६९	२०	अतीत	४४८	१७	अधिप	३५५	११	अनन्यवृत्ति	३७५	६९
अण्ड	२००	३७	अतीतनौक	९८	१४	अधिभू	३५५	११	अनय	४२२	१४९
अण्डकोश	२२८	७६	अतीन्द्रिय	३७५	७९	अधिरोहिणी	१२३	१८	अनर्थक	६९	२०
अण्डज	{ ९९ ९८ ३६६	१७	अतीव	४४२	२	अधिवासन	२४८	१३४	अनल	२२	५४
अतट	१२५	४	अतिका	७६	१५	अधिविन्ना	२०५	७	अनवधानता	८२	३०
अतर्कित	४४५	७	अत्यन्तकोपन	३६१	३२	अधिभ्रयणी	३११	२९	अनवरत	२७	६६
अतलरूपश	९८	१५	अत्यन्तीन	२८९	७६	अधिष्ठान	४१८	१२६	अनवस्कर	३६८	५६
अतसी	३०८	२०	अलय	{ ३०० ४२३	११६ १५०	अधीन	३५७	१६	अनवरार्थ्य	३६८	५७
अति	{ ४४४ ४४०	५	अल्यर्थ	२७	६६	अधीश्वर	३५९	२६	अनस्	२८३	५२
अतिक्रम	{ ३९५ ४२३	३३	अल्प	३७०	६२	अधुना	४४९	२३	अनागतार्तवा	२०६	८
अतिचरा	१७७	१४६	अल्पाहित	४१०	७७	अधृष्ट	३५९	२६	अनातप	४२४	१५७
अतिच्छत्र	१८५	१६७	अत्रि	४०	२७	अधोशुक्र	२४३	११७	अनादर	७९	२२
अतिच्छत्रा	१७९	१५२	अथ	४४१	२४७	अधोक्षज	९	२१	अनामय	२१८	५०
अतिजव	२८८	७३	अथो	४४१	२४७	अधोभुवन	८६	१	अनामिका	२३१	८२
अतिथि	२६०	३४	अदध्र	३७०	६३	अधोमुख	३६१	३३	अनायासकृत	३८०	९४
अतिनिर्हारिन्	५८	१०	अदर्शन	३९३	२२	अध्यक्ष	{ २६८ ४३७	६ २२५	अनारत	२७	६५
अतिनु	९८	१४	अदितिनन्दन	५	८	अध्यवसाय	८२	२९	अनार्यत्तिक	१७६	१४३
अतिपथिन्	११५	१६	अदृग्	२२२	६१	अध्यात्म	४२१	१४४	अनाहत	२४१	११२
अतिपात	{ २६१ ३९५	३७	अदृष्ट	२७५	३०	अध्यापक	२५२	७	अनिमिष	४३५	२१८
अतिप्रसिद्ध	४३५	२१८	अदृष्टि	८६	३७	अध्याहार	५६	३	अनिरुद्ध	१२	२७
			अद्धा	४४६	१२	अध्यूढा	२०५	७	अनिल	{ ६ २५	१० ६२
			अद्भुत	{ ७८ ७७	१७ १९	अध्येषणा	२६०	३२	अनिश	२७	६५
						अध्वग	२७१	१७	अनीक	{ २८९ २९८	७८ १०४

शब्दानुक्रमणिका ।

३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अनीकस्थ	२६८	६	अनूक	३९९	१३	अन्दुक	२७८	४१	अपरक्त	३६४	४३
अनीकिनी	{ २८९ ७८ २९० ८१		अनूचान	२५३	१०	अन्ध	{ २२२ ६१ ४१५ १०३		अपरस्पर	३८६	१
अनु	४४१	२४८	अनूनक	३७१	६५	अन्धकरिपु	१३	३४	अपराजिता	{ १६३ १०४ १७८ १४९	
अनुक	३५९	२३	अनूप	११३	१०	अन्धकार	८७	३	अपराद्धपृष्ठक	२८७	६८
अनुकम्पा	७८	१८	अनूरु	४२	३२	अन्धतमस	८७	३	अपराध	२४०	२६
अनुकर्ष	२८४	५७	अनृजु	३६५	४६	अन्धस्	३१९	४८	अपराह	४४	३
अनुकल्प	२६२	४०	अनृत	{ ७० २१ ३०३ २		अन्धु	१०३	२६	अपर्णा	१६	३७
अनुकामीन	२८९	७६	अनेकप	२७६	३४	अन्न	{ ३१९ ४८ ३८५ १११		अपलाप	६८	१७
अनुकार	३९१	१७	अनेहस्	४३	१	अन्य	३७६	८२	अपवर्ग	५७	७
अनुक्रम	२६१	३६	अनोकह	१२८	५	अन्यतर	३७६	८२	अपवर्जन	२५९	३०
अनुक्रोश	७८	१८	अन्त	{ ३०१ ११६ ३७६ ८१		अन्वक्ष	३७५	७८	अपवाद	{ ६७ १३ ४१२ ८९	
अनुग	३७५	७८	अन्तःपुर	१२०	११	अन्वक	३७५	७८	अपवारण	{ ३४ १२ ४१८ १२५	
अनुग्रह	३९०	१३	अन्तक	२४	५९	अन्वय	२५०	१	अपशब्द	६३	२
अनुचर	२८८	७१	अन्तर	४२९	१८७	अन्ववाय	२५०	१	अपशु	३७७	८४
अनुज	२१६	४३	अन्तरा	४४६	१०	अन्वाहार्य	२५९	३१	अपसद	३४३	१६
अनुजीविन्	२६९	९	अन्तराभवसत्त्व	४१९	१३३	अन्विष्ट	३८४	१०५	अपसर्प	२७०	१३
अनुतर्पण	३५१	४३	अन्तराय	३९२	१९	अन्वेष्ट	२६०	३२	अपसव्य	३७७	८४
अनुताप	८०	२५	अन्तराल	३१	६	अन्वेष्टित	३८४	१०५	अपस्कर	२८३	५५
अनुत्तम	३६८	५७	अन्तरिक्ष	२९	१	अप् (आप)	९३	३	अपस्नात	३५८	१९
अनुत्तर	४३०	१९०	अन्तरीप	९६	८	अपकारगी	६८	१४	अपहार	३९१	१६
अनुनय	४४८	१८	अन्तरीय	२४३	११७	अपक्रम	३००	१११	अपांपति	९२	२
अनुपद	३७५	७८	अन्तरे	४४६	१०	अपघन	२२६	७०	अपाङ्ग	{ २३५ ९४ ४०० २१	
अनुपदीना	३४७	३०	अन्तरेण	{ ४४६ १० ४४४ ३		अपचय	३९१	१६	अपाची	३०	१
अनुपमा	३१	४	अन्तर्गत	३७८	८६	अपचायित	३८३	१०१	अपान	{ २६ ६३ २२७ ७३	
अनुपलव	२८८	७१	अन्तर्गता	३७८	८६	अपचित	३८३	१०१	अपामार्ग	१५८	८८
अनुबन्ध	४१४	९८	अन्तर्धा	३४	१२	अपचिति	{ २६० ३५ ४०८ ६७		अपावृत	३५७	१५
अनुबोध	२४४	१२२	अन्तर्धि	३४	१२	अपचिन्त	३७२	६८	अपासन	३००	११३
अनुभव	३९४	२७	अन्तर्द्वार	१२१	१४	अपचिन्त	२२१	५८	अपि	४४१	२४९
अनुभाव	{ ७९ २१ ४३४ २०९		अन्तर्मनस्	३५४	८	अपचिन्त	२११	२८	अपिधान	३४	१३
अनुमति	४६	८	अन्तर्वनी	२१०	२२	अपचिन्त	७९	२३	अपिन्द	२८६	६५
अनुयोग	६७	१०	अन्तर्वणि	३५४	६	अपचिन्त	३६०	२८	अपूप	३१९	४८
अनुरोध	२७०	१२	अन्तर्वैशिक	२६८	८	अपचिन्त	११५	१७	अप्पति	२५	६१
अनुलाप	६८	१६	अन्तावसायिन्	३४०	१०	अपचिन्त	११५	१७	अप्पित	२२	५६
अनुलेपन	४५७	२३	अन्तिक	३७१	६७	अपदान्तर	३७२	६८	अप्रकाण्ड	१३०	९
अनुवर्तन	२७०	१२	अन्तिकतम	३७२	६८	अपदिश	३१	५	अप्रगुण	३७३	७२
अनुवाक	४५४	१७	अन्तिका	३११	२९	अपदेश	{ ८४ ३३ ४३५ २१६		अप्रलक्ष	३७५	७९
अनुशय	४२२	१४८	अन्तेवासिन्	{ २५३ २० ३४४ २०		अपध्वस्त	३६३	३९	अप्रधान	३६९	६०
अनुष्ण	३४४	१८	अन्त्य	३७६	८१	अपभ्रंश	६३	२	अप्रहत	११२	५
अनुहार	३९१	१७	अन्त्र	२२४	६६	अपयान	३००	१११			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अप्राप्य	३६९	६०	अभिनिर्माण	२९६	९५	अभ्यन्तर	३१	६	अमावस्या	४६	८
अप्सरस्	{ ६ २२	११ ५२	अभिनीत	{ २७३ ४११	२४ ८१	अभ्यमित	२२१	५८	अमावास्या	४६	८
अफल	१२९	७	असिपन्न	४१८	१२८	अभ्यमित्रिण	२८९	७५	अमित्र	२६९	११
अवद्ध	६९	२०	अभिप्राय	३९२	२०	अभ्यमित्रिय	२८९	७५	अमुत्र	४४५	८
अवद्धमुख	३६२	३६	अभिभूत	३६३	४०	अभ्यमित्र्य	२८९	७५	अमृणाल	१८४	१६४
अवन्ध्य	१२९	६	अभिमर	४३४	२१४	अभ्यर्ण	३७१	५७	अमृत	२१	४८
अवला	२०३	२	अभिमान	{ ७९ ४१६	२२ ११०	अभ्यर्हित	४११	८३		५७	६
अबाध	३७७	८३		{ ७९ ४१६	२२ ११०	अभ्यवकर्षण	३९१	१७		९३	३
अब्ज	{ ३४ ४०२	१४ ३२	अभियोग	३९१	१३	अभ्यवस्कन्दन	३००	११०		२५९	२८
	{ ४०२	३२	अभिरूप	४१९	१३१	अभ्यवहत	३८५	१११		७०	२२
अब्जयोनि	८	१७	अभिलाव	३९३	२४	अभ्याख्यान	६७	१०		३०३	३
अब्द	{ ५० ४१२	२० ८८	अभिलाष	८१	२८	अभ्यागम	२९८	१०५	अमृता	४१०	७६
	{ ४२२	१४६	अमिलाषुक	३५८	२२	अभ्यागारिक	३५६	१२		{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अब्धि	{ ९२ ४१४	१ १०१	अमिवादक	३६०	२८	अभ्यादान	३९४	२६	अमृतान्धस्	५	८
	{ ४१४	१०१	अमिवादन	२६२	४१	अभ्यान्त	२२१	५८	अमोघा	{ १४६ १६४	{ ५४ १०६
अब्धिकफ	३३७	१०५	अभिव्याप्ति	३८८	६	अभ्यामर्द	२९८	१०५	अम्वर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अब्ध्रमु	३१	४	अभिशास्त्र	३६४	४३	अभ्याश	३७१	६७		{ २९ ४८१	{ १ १८१
अत्रह्ण्य	७६	१४	अभिशास्त्रि	२६०	३२	अभ्यासादन	३००	११०	अम्वरीष	३१२	३०
अभय	१८४	१६४	अभिशाप	६७	११	अभ्युदित	२६६	५५	अम्वष्ट	३३९	२
अभया	१४८	५९	अभिषङ्ग	४०१	२४	अभ्युपगम	५७	५	अम्वष्टा	{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ १४०
अभाषण	२६१	३६	अभिषव	{ २६४ ३५१	{ ४७ ४२	अभ्युपपत्ति	३९०	१३		{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ १४०
अभिक	३५९	२४	अभिषेणन	२९५	९५	अभ्युप	३१८	४७	अम्वा	७६	१४
अभिक्रम	२९६	९६	अभिष्टुत	३८५	११०	अभ्र	{ २९ ३२	{ १ ६	अम्बिका	१६	३७
अभिख्या	४२४	१५६	अभिसंपात	२९८	१०५	अभ्रक	३३५	१००	अम्बु	९३	४
अभिग्रह	३९१	१३	अभिसर	२८८	७१	अभ्रपुष्प	१३८	३०	अम्बुकण	३३	११
अभिग्रहण	३९१	१७	अभिसारिका	२०५	१०	अभ्रमातङ्ग	२०	४६	अम्बुज	१४९	६१
अभिघातिन्	२६९	११	अभिहार	{ ३९१ ४२६	{ १७ १६८	अभ्रसु	३१	४	अम्बुभृत्	३२	७
अभिचार	३९२	१९	अभिहित	३८४	१०७	अभ्रसुवद्भ	२०	४६	अम्बुवेतस	१३८	३०
अभिजन	{ २५० ४१५	१ १०८	अभीक	३५९	२४	अभि	९७	१३	अम्बुसरण	९७	११
	{ ४१५	१०८	अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अभिष	३२	८	अम्बूकृत	६९	२०
अभिजात	४११	८२	अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अभिषेप	२७३	२४	अम्भस्	९३	४
अभिज्ञ	३५३	४		{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अमत्र	३१३	३३	अम्भोरुह	१०७	४९
अमितस्	{ ३७१ ४४२	{ ६७ २५५	अभीप्सित	{ ३६७ ३८५	{ ५३ ११२	अमर	५	७	अम्मय	९४	५
	{ ४४२	२५५	अभीष्ट	३६७	११२	अमरावती	१९	४५	अम्बल	५८	९
अभिधान	६६	८	अभीष्ट	३६७	११२	अमर्त्य	५	८	अम्बल्लोणिक	१७५	१४०
अभिध्या	८०	२४	अभीष्ट	३६७	११२	अमर्ष	८०	२६	अम्बल्लेवतस	१७६	१४१
अभिनय	७७	१६	अभीष्ट	३६७	११२	अमर्षण	३६१	३२	अम्बल्लान	१५३	७३
अभिनव	३७५	७७	अभीष्ट	३६७	११२	अमल	३३५	१००	अम्बल्लिका	१४३	४३
अभिनवोद्भिद	१२८	४	अभीष्ट	३६७	११२	अमा	४४२	२५०	अय	५३	२७
अभिनिर्मुक्त	२६६	५५	अभ्यग्र	३७१	६७	अमांस	२१६	४४	अयन	{ ४८ ११५	{ १३ १५

शब्दानुक्रमिका ।

५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अयस्	३३४	९८	अर्गल	१२२	१७	अयं	{ ३०२ १	अलु	३१२	३१	
अयःप्रतिमा	३४९	३५	अर्घ	४०१	२७	{ ४२२ १४६	अल्प	३६९	६२		
अयि	४४८	१८	अर्घ्य	२६०	३३	४०	२८	अल्पतनु	२१७	४८	
अयोध्र	३१०	२५	अर्चा	{ २६० ३४	अर्थमन्	२०८	१४	अल्पमारिष	१७४	१३६	
अयोधन	४०३	३७	{ ३४९ ३६	अर्थानी	२०८	१४	अल्पसरस्	१०३	२८		
अर	२७	६४	अर्चित	{ ३८३ १०१	अर्थी	२०८	१५	अलिपष्ट	३७०	६२	
अरघट्ट	४५४	१८	{ ४११ ८५	अर्व	३६७	५४	अल्पीयस्	३७०	६२		
अरणि	२५६	१९	अर्विस्	{ २४ ५७	अर्वन्	२८०	४१	अवकर	१२३	१८	
अरण्य	{ १२७ १		{ ४३८ २३०	अर्वाक्	{ ९५ ८		अवकीर्णिन्	२६६	५४		
अरण्यानी	{ ४५७ २२		अर्जक	१५६	८०	{ ४४७ १६	अवकृष्ट	३६३	३९		
अरलि	१२७	१		{ ५९ १३	अर्शस	२२१	५९	अवकेशिन्	१२९	७	
अरर	२३२	८६	अर्जुन	{ १४४ ४५	अर्शस्	२२०	५४	अवकय	३२८	७९	
अरलु	१२२	१७	{ १८५ १६७	अर्शोघ्न	१८४	१५७	अवगणित	३८४	१०६		
अरविन्द	१४७	५७	अर्जुनी	३२४	६७	२२१	५९	अवगत	३८५	१०८	
अराति	१०७	३९		{ ९२ १	अर्हणा	२६०	३४				
अराल	२६९	११	अर्णव	{ ४०७ ५७	अर्हित	३८३	१०१	अवगीत	{ ३८० ९३		
अरि	३७२	७१	अर्णस्	९३	४				{ ४१० ७९		
अरित्र	२६९	१०	अर्तन	३९५	३२	अलम्	{ ४४२ २५२	अवग्रह	३३	११	
अरिमेद	९७	१३	अर्ति	४०८	६८		११	२७७	३८		
	१४५	५०	अर्थ	{ ३३१ ९०	अलक	२३६	९६	अवग्राह	३३	११	
	{ ११९ ८		{ ४१२ ८६	अलका	२९	७०	अवचूर्णित	३८०	९४		
	१३८	३१		{ २६० ३२	अलक्त	२४५	१२५	अवज्ञा	७९	२३	
	१४९	६२	अर्थना	{ ३८८ ६	अलक्ष्मी	९१	२	अवज्ञात	३८४	१०६	
अरिष्ट	{ १७८ १४८		अर्थप्रयोग	३०३	४	अलगर्द	८८	५	अवट	८७	२
	१९४	२०	अर्थशास्त्र	६५	५	अलंकरिष्णु	{ ३८ १००	अवटीट	२१६	४५	
	४०३	३६	अर्थिन्	{ २६९ ९	अलंकार्त्तु	२३८	१००	अवटु	२३३	८८	
	३२१	५३		{ ३६६ ४९	अलंकर्माण	३५७	१८	अवतंस	४३७	२२७	
	४०३	३६	अर्थ्य	{ ३३६ १०४	अलंकार	२३८	१०१	अवतमस	८७	३	
अरिष्टदुष्टधी	३६४	४४	अर्थना	{ ४२४ १६१	अलंकृत	२३८	१००	अवतोका	३२५	६९	
	४०	२९	अर्थना	३८८	६	अलंकृत	२३८	१००	अवदंश	३५०	४०
अरुण	{ ४२ ३२		अर्थना	३८८	६	अलंकृत	२३८	१०१	अवदात	{ ५९ १३	
	६१ १५		अर्थना	३८१	९७	अलंकृत	२३८	१०१	अवदान	३८७	३
	४०५	४८	अर्थ	{ ३५ १६	अलंस	३४४	१८	अवदाह	१८४	१६५	
अरुणा	१६२	९९	अर्थचन्द्रा	१६५	१०९	अलात	३१२	३	अवदारण	३०५	१२
अरुतुद	३७७	८३	अर्थनाव	९८	१४	अलावू	१८०	१५६	अवदीर्ण	३७९	८९
अरुक्कर	{ १४३ ४२		अर्थरात्र	४५	६	अलि	{ १९२ १९	१९	अवद्य	३६७	५४
	४३०	१८९	अर्थर्च	४६०	३२		{ १९८ १९	१९	अवधारण	४२७	१७८
अरुस्	२२०	५४	अर्थहार	२३९	१०६	अलिक	२३४	९२	अवधि	४१४	९९
अरोक	३८२	१००	अर्थोरुक	२४३	११९	अलिन्	१९८	२९	अवध्वस्त	३८०	९४
अर्क	{ ४० २९		अर्थुद	४५५	१९	अलिज्जर	३१२	३१	अवन	३८७	४
	३९७	४	अर्मक	२००	३८	अलिन्द	१२०	१२	अवनत	३७२	७०
अर्कपर्ण	१५६	८१	अर्म		३४	अलीक	३९९	१२	अवनाट	२१६	४५
अर्कबन्धु	८	१५									
अर्काह	१५६	८०									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अवनाब	३९४	२७	अवाकपुष्पी	१७९	१५२	अश्रि	२९५	९३	अस्त	{ १२४	२
अवनि	११०	३	अवाग्र	३७२	७०	अश्रु	२३५	९३		{ ३७८	८७
अवन्तिसोम	३१५	३९	अवाच्य	७०	२१	अश्लील	६९	१९	अस्तम	४४८	१७
अवन्ध्य	१२९	६	अवार	९५	८	अश्व	२८०	४३	अस्ति	४४८	१८
अवश्वथ	२५८	२७	अवासस्	३६३	३९	अश्वकर्णक	१४३	४४	अस्तु	४४७	१३
अवभ्रट् (ट)	२१६	४५	अवि	{ २०९	२०	अश्वत्थ	१३५	२१	अल	२९१	८२
अवम	३६७	५४		{ ४३३	२०७	अश्वयुज्	३८	२१	अस्थि	२२५	६८
अवमत	३८४	१०६	अविग्र	१५१	६७	अश्ववडव	४५४	१६	अस्थिर	३६४	४३
अवमर्द	३००	१०९	अवित	३८४	१०६	अश्वा	२८१	४६	अस्फुटवाच्	३६२	३७
अवमानना	७९	२३	अविद्या	५७	७	अश्वाभरण	४०४	४४			
अवमानित	३८४	१०६	अविनीत	३५८	२३	अश्वारोह	२८५	६०	अल	{ २२३	६४
अवयव	२२६	७०	अविरत	२७	६५	अश्विन्	२१	५१		{ २३५	९३
अवर	२७८	४०	अविलम्बित	{ २७	६५	अश्विनी	३८	२१	अलप	२५	५९
अवरज	२१६	४३		{ ३७६	८३	अश्विनीसुत	२१	५१	अलु	२३५	९३
अवरति	३९६	३७	अविस्पष्ट	७०	२१	अश्वीय	२८२	४८	अस्वच्छन्द	३५७	१६
अवरवर्ण	३३९	१	अवीचि	९१	१	अषडक्षीण	२७३	२२	अस्वप्न	५	८
अवरीण	३८०	९४	अवीरा	२०७	११	अष्टापद	{ ३३३	९५	अस्वर	३६२	३७
अवरोध	१२०	१२	अवेक्षा	३९४	२८		{ ३५२	४६	अस्वाध्याय	२६६	५४
अवरोधन	१२०	११	अव्यक्त	४०७	६२	अष्टीवत्	२२७	७२	अहंयु	३६६	५०
अवरोह	१३१	११	अव्यक्तराग	६१	११	असंराव	७०	२३	अहंकार	७९	२२
अवर्ण	६७	१३	अव्यण्डा	१५८	८६	असकृत्	४४३	१	अहंकारवान्	३६६	५०
अवलक्ष	५९	१३	अव्यथा	{ १४८	५९	असती	२०७	१	अहन	४४	२
अवलम्न	२३०	७९		{ १७७	१४६	असतीसुत	२११	२६	अहमहमिका	२९७	१०१
अवलम्बित	४१५	१०४	अव्यय	४६०	३४	असन	१४३	४४	अहंपूर्विका	२९७	१००
अवल्युज	१६१	९५	अव्यवहित	३७२	६८	असमीक्ष्यकारिन्	३५७	१७	अहंमति	५७	७
अववाद	२७३	२५	अशनाया	३२१	५४	असार	३६८	५६	अहर्पति	४०	३०
अवदयम्	४४७	१६	अशनायित	३५८	२०	असि	२९३	८९	अहर्मुख	४४	२
अवदयाय	३६	१८	अशनि	२०	४७	असिक्ली	२०९	१८	अहस्कर	४०	२८
अवष्टब्ध	४१५	१०४	अशित	३८५	१११	असित	६०	१४	अहह	४४३	२५७
अवसर	३९३	२४	अशिश्वी	२०७	११	असिधावक	३४१	७	अहार्य	१२३	१
अवसान	३९६	३८	अशुभ	४१७	२३	असिधेनुका	२९५	९२			
	{ ११७	४	अशेष	३७१	६५	असिपुत्री	२९५	९२	अहि	{ ८९	६
अवसित	{ ३८२	९८	अशोक	१५०	६४	असिहेति	२८८	७०		{ ४४०	२३८
	{ ३८५	१०८	अशोकरोहिणी	१५७	८५	असु	३०२	११९	अहित	२६९	११
अवस्कर	{ २२५	६७	अश्मगर्भ	३३२	९२	असुधारण	३०२	११९	अहितुण्डिक	९०	११
	{ ४२६	१६७	अश्मज	३३६	१०४	असुर	७	१२	अहिभय	२७५	३०
अवस्था	५४	२९	अश्मन्	१२४	४	असूर्क्षण	७९	२३	अहिभुज्	४०२	३०
अवहार	१०१	२१	अश्मन्त	३११	२९	असूया	८०	२४	अहेरु	१६२	१०१
अवहित्या	८४	३४	अश्मपुष्प	१७०	११२	असृग्धरा	२२३	६२	अहो	४४५	९
अवहेलन	७९	२३	अश्मरी	२२०	५६	असृज्	२२३	६४	अहोरात्र	४७	१२
	{ ३६१	३३	अश्मसार	३३४	९८	असेचनक	३६७	५३	अहाय	४४३	२
अवाक्	{ ३५६	१३	अश्रान्त	२७	६५	असौम्यस्वर	३६२	३८	आ (आः)	४४०	२४०

शब्दानुक्रमणिका ।

७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आम्	४४७	१६	आचार्यानी	२०८	१५	आत्मभरि	३५८	२१	आप्तप्राप्त	३६३	४२
आकम्पित	३७८	८७	आचित	३३१	८७	आत्रेयी	२०९	२०	आपद्	२९१	८२
आकर	१२६	७	आच्छादन	{ ३४ २४२	१३ ११५	आथर्वण	३९७	४३	आपन्न	३६३	४२
आकर्ष	४३६	२२१	आच्छुरितक	८५	३४	आदर्श	२५०	४०	आपन्नसत्त्वा	२१०	२२
आकल्प	२३७	९९	आच्छोदन	३४५	२३	आदि	३७५	८०	आपमित्यक	३०३	४
आकार	{ ३९१ ४२५	१५ १६२	आजक	३२७	७७	आदिकारण	५४	२८	आपान	३५१	४२
आकारगुप्ति	८४	३४	आजानेय	२८०	४४	आदितेय	५	८	आपीड	२४८	१३६
आकारणा	६६	८	आजि	{ २९८ ४०२	१०६ ३२	आदित्य	{ ५ ४०	१० २८	आपीन	३२६	७३
आकाश	२९	२	आजीव	३०२	१	आदीनव	३९४	२९	आपूपिक	{ ३११ ३९६	२८ ३७
आकीर्ण	३७७	८५	आजू	९१	३	आदृत	४११	८५	आप्त	२७०	१३
आकुल	३७३	७२	आज्ञा	२७३	२६	आद्य	३७५	८०	आप्य	९४	५
आकृति	४२५	१६२	आज्य	३२०	५२	आद्यमाषक	३३०	८५	आप्यायन	४१६	११५
आक्रन्द	४१२	९०	आटि	१९६	२५	आद्यून	३५८	२१	आप्रच्छन्न	३८८	७
आक्रीड	१२८	३	आडम्बर	{ २९९ ४२६	१०८ १६८	आधार	१०४	२१	आप्रपद	२४४	११९
आक्रोश	६८	१५	आडि	१९६	२५	आधि	{ ८१ ४१४	२८ ९७	आप्रपदीन	२४३	११९
आक्रोशन	३८७	६	आडक	३३१	८८	आधूत	३७८	८७	आलव	२४४	१२१
आक्षारणा	६८	१५	आडकिक	३०४	१०	आधोरण	२८५	५९	आलवव्रतितनू	२६३	४३
आक्षारित	३६४	४३	आडकी	१७२	१३०	आध्यान	{ ८१ ७३	२९ ६	आलव	२४४	१२१
आक्षेप	६७	१३	आढ्य	३५५	१०	आनक	{ ७३ ३९७	६ ३	आबन्ध	३०५	१३
आखण्डल	१७	४४	आणवीनम्	३०४	८	आनक	{ ७३ ३९७	६ ३	आवुत्त	७५	१२
आखु	१९१	१२	आतङ्क	३९८	१०	आनकदुन्दुभि	११	२२	आभरण	२३८	१०१
आखुभुज्	१८८	६	आतङ्गन	४१६	११५	आनत	३७३	७०	आभाषण	६८	१५
आखेट	३४५	२३	आततायिन्	३६४	४४	आनद्व	७२	४	आभास्वर	६	१०
आख्या	६६	८	आतप	{ ४३ ४५५	३४ २०	आनन	२३३	८९	आभीर	३२२	५७
आख्यात	३८४	१०७	आतपत्र	२७५	३२	आनन्द	५२	२५	आभीरपत्नी	१२३	२०
आख्यायिका	६५	५	आतर	९७	११	आनन्दधु	५२	२५	आभीरी	२०८	१३
आगन्तु	२६०	३४	आततायिन्	१९४	२१	आनन्दन	३८८	७	आभील	९२	४
आगस्	{ २७४ ४३८	२६ २३०	आतिथेय	२६०	३३	आनर्त	४०८	६४	आभोग	२४९	१३७
आगार	११७	५	आतिथ्य	२६०	३३	आनाय	९८	१६	आमगन्धिन्	५९	१२
आगू	५७	५	आतुर	२२१	५८	आनाय्य	२५६	२१	आमनस्य	९२	३
आग्नीध्र	२५५	१७	आतोद्य	७३	५	आनाह	{ २०० २४२	५५ ११४	आमय	२१८	५१
आग्रहायणिक	४८	१४	आतोग्य	३६३	४०	आनुपूर्वी	२६१	३७	आमयाविन्	२२१	५८
आग्रहायणी	३८	२३	आत्मगर्व	१५८	८६	आन्धसिक	३११	२८	आमलक	४६०	३३
आड	४४०	२३९	आत्मगुप्ता	१९४	२०	आन्वीक्षिकी	६५	५	आमलकी	१४७	५७
आङ्गिक	७७	१६	आत्मघोष	२११	२७	आपक्क	३१८	४७	आमिक्षा	२५७	२३
आङ्गिरस	३९	२४	आत्मज	२११	२७	आपगा	१०४	३०	आमिष	{ २२३ ४३६	६३ २२३
आचमन	२६१	३६	आत्मन्	{ ५४ ४१६	२९ १०९	आपण	११६	२	आमिषाशिन्	३५८	१९
आचाम	३२०	४९	आत्मभू	{ ८ १२	१६ २६	आपणिक	३२८	७८	आमुक्त	२८६	६५
आचार्य	२५३	७									
आचार्या	२०८	१४									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आमोद	{ ५२ ५९ ४१३	२४ १० ९१	आर्यावर्त	११३	८	आशिस्	४३७	२२८	आस्पद	४१३	९४
आमोदिन्	५९	११	आर्षभ्य	३२३	६२	आशीविष	८९	७	आस्फोटनी	३४८	३३
आम्राय	{ ६४ ३८८	३ ७	आल	३३६	१०३	आशु	{ २७ ३०६	६५ १५	आस्फोट्टा	१६३	१०४
आम्	४४७	१६	आलम्बि	३४७	३०	आशुग	{ २५ २९२ ४००	६२ ८६ १९	आस्फोत	१५६	८०
आम्न	१३९	३३	आलम्भ	३००	११५	आशुगुक्षणि	२२	५५	आस्फोता	१५२	७०
आम्नातक	१३७	२७	आलय	११७	५	आश्वर्य	७८	१९	आस्य	२३३	८९
आम्नेडित	६७	१२	आलवाल	१०४	२९	आश्रम	२५१	४	आस्या	३९२	२१
आयत	३७३	६९	आलस्य	३४४	१८	आश्रय	{ २७१ ३९०	१८ ११	आसव	३९४	२९
आयतन	११९	७	आलान	२७८	४१	आश्रयाश	२२	५४	आहत	{ ७० ३७८ ३३२	२१ ८८ ८८
आयति	{ २७५ ४०९	२९ ७२	आलाप	६८	१५	आश्रव	{ ५७ ३५९	५ २४	आहतलक्षण	३५५	१०
आयत्त	३५७	१६	आलि	{ ११४ ४३१ १२८ २०७	१४ १९८ ४ १२	आश्रुत	३८५	१०८	आहव	२९८	१०५
आयाम	२४२	११४	आलिङ्ग्य	७३	५	आश्व	२८२	४८	आहवनीय	२५६	१९
आयुध	२९१	८२	आलीढ	२९२	८५	आश्वत्थ	१३४	१८	आहार	३२२	५६
आयुधिक	२८७	६७	आलु	३१२	३१	आश्वयुज	४९	१७	आहाव	१०३	२६
आयुधीय	२८७	६७	आलोक	१२४	३	आश्विन	४९	१७	आहेय	९०	९
आयुष्मत्	३५४	६	आलोकन	३९५	३१	आश्विनेय	२१	५१	आहो	४४४	५
आयुस्	३०२	१२०	आवपन	३१३	३३	आश्वीन	२८१	४७	आहोपुरुषिका	२९७	१०१
आयोधन	२९८	१०३	आवर्त	९५	६	आषाढ	{ ४९ २६३	१६ ४५	आह्वय	६६	७
आरकूट	३३३	९७	आवलि	१२८	४	आसक्त	३५५	९	आह्वा	६६	८
आरग्वध	१३६	२३	आवसित	३०९	२३	आसन	{ २४९ २७१ २७८	१३८ १८ ३९	आह्वान	६६	८
आरनालक	३१५	३९	आवाप	१०४	२९	आसना	३९२	२१	इक्षु	१८३	१६३
आरति	३९६	३७	आवापक	२३९	१०७	आसन्दी	४५२	९	इक्षुगन्धा	{ १६१ १६३ १६५ १८३	९८ १०४ ११० १६३
आरम्भ	३९४	२६	आवाल	१०४	२९	आसन्न	३७१	६६	इक्षुर	१६३	१०४
आरव	७०	२३	आविद्ध	{ ३७२ ३७८	७१ ८७	आसव	३५१	४१	इक्षुवाकु	१८०	१५६
आरा	३४९	३४	आविध	३९५	३६	आसादित	३८४	१०४	इक्ष्वा	{ ३७३ ३९१	७४ १५
आरात्	४४२	२४२	आविल	९८	१४	आसार	{ ३३ २९६	११ ९६	इक्ष्वती	२०६	९
आराधन	४१८	१२५	आविस्	४४६	१२	आसुरी	३०८	१९	इक्ष्वादी	१४४	४६
आराम	१२७	२	आवुक	७५	१२	आस्कन्दन	२९८	१०४	इच्छा	८१	२७
आरालिक	३११	२८	आवृत्	२६१	३६	आस्कन्दित	२८२	४८	इच्छावती	२५३	८
आराव	७०	२३	आवृत्त	३७९	९०	आस्तरण	२७९	४२	इन्द्रचर	३२३	६२
आरेवत	१३६	२४	आवेगी	१७४	१३७	आस्था	४१२	८८	इडा	४०४	४२
आरोग्य	२१८	५०	आवेशन	११९	७	आस्थान	२५५	१५	इतर	{ ३४३ ३७६ ४३०	१६ ८२ १९२
आरोह	४४०	२३८	आवेशिक	२६०	३४	आस्थानी	२५५	१५	इति	४४१	२४५
आरोहण	१२२	१८	आशंसितृ	३६०	२७	आसेचनक	२६७	५३			
आर्तगल	१५४	७४	आशंसु	३६०	२७						
आर्तव	२१०	२१	आशय	३९०	२०						
आर्द्र	३८४	१०५	आशर	२५	५९						
आर्द्रक	३१५	३७	आशा	{ ३० ४३५	१ २१६						
अग्र्य	{ ३५१ ७६	३ १४	आशितंगवीन	३२८	५९						

शब्दानुक्रमणिका ।

९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
इतिह	२५४	१२	इष्वास	२९१	८३	उच्चावच	३७६	८३	उत्तानशया	२१५	४१
इतिहास	६५	४	ईक्षण	{ ३९५	३१	उच्चैःश्रवस्	१९	४५	उत्थान	४१७	११८
इत्थरी	२०७	१०	{ २३५	९३	उच्चैर्घृष्ट	६७	१२	उत्थित	४११	८५	
इदानीम्	४४९	२३	ईक्षणिका	२०९	२०	उच्चैस्	४४७	१७	उत्पतितृ	३६०	२९
इध्म	१३२	१३	ईडित	३८५	११०	उच्छ्रय	१३०	१०	उत्पत्ति	५४	३०
इन	४१६	१११	ईति	४०८	६८	उच्छ्राय	१३०	१०	उत्पतिष्णु	३६०	२९
इन्वका	३९	२३	ईरिण	४०६	५७	उच्छ्रूत	{ ३७२	७०	उत्पन्न	४११	८५
इन्दीवर	१०६	३७	ईरित	३७८	८७	{ ४११	८५	उत्पल	{ १०६	३७	
इन्दु	३४	१३	ईर्म	२२०	५४	उज्जासन	३००	११५	{ १७१	१२६	
इन्दीवरी	१६२	१००	ईर्वाह	१८०	१५५	उज्ज्वल	७७	१७	उत्पलशारिवा	१६६	११२
इन्द्र	{ १७	४१	ईर्ष्या	८०	२४	उज्ज	३०३	२	उत्पात	२९९	१०९
	{ ३१	२	ईलित	३८५	१०९	उज्जशिल	३०३	२	उत्फुल्ल	१२९	७
इन्द्रद्व	१४४	४५	ईली	२९४	९१	उज्ज	११८	६	उत्स	१२६	५
इन्द्रयव	१५१	६७	ईश	{ ३१	३	उड्ड	३७	२१	उत्सर्जन	२५९	२९
इन्द्रवारुणी	१८१	१५६	{ ३१	३०	उड्डप	९७	११	उत्सव	{ ८६	३८	
इन्द्रसुरस	१५१	६८	ईशा	३०६	१४	उड्डिन	२००	३७	{ ४३३	२०९	
इन्द्राणिका	१५१	६८	ईशान	१३	३०				उत्सादन	२४४	१२१
इन्द्राणी	१९	४५	ईशितृ	३५५	१०	उत	{ ३८३	१०१	उत्साह	{ ८२	२९
इन्द्रायुध	३३	१०	ईश्वर	{ १३	३०	उताहो	{ ४४४	५	{ २७२	१९	
इन्द्रारि	७	१२	{ ३५५	१०	उताहो	४४४	५	उत्साहन	४१६	११५	
इन्द्रावरज	९	२०	ईश्वरी	१६	३६	उत्क	३५४	८	उत्साहवर्धन	७७	१८
			ईषत्	४४५	८	उत्कट	{ १७४	१३४	उत्सुक	३५५	९
इन्द्रिय	{ ५८	८	ईषत्पाण्डु	६०	१३	{ ३०९	२३	उत्सृष्ट	३८४	१०७	
	{ २२२	६२				उत्कण्ठा	८१	२९	उत्सेध	{ १३०	१०
इन्द्रियार्थ	५७	८	ईहा	८१	२७	उत्कर	२०२	४२	{ ४१३	९६	
इन्धन	१३२	१३	ईहामृग	१८९	७	उत्कर्ष	३९०	११	उदक्	४४९	२३
इभ	२७६	३५	उ.			उत्कलिका	८१	२९	उदक	{ ९३	४
इभ्य	३५५	१०	उ	४४८	१८	उत्कार	३९६	३६	{ ४५७	२२	
इरमद	३३	१०	उक्त	३८४	१०७	उत्क्रोश	१९५	२३	उदक्या	२०९	२१
इरा	{ ३५०	३९	उक्ति	६३	१	उत्तंस	४३७	२२७	उदग्र	३७२	७०
	{ ४२७	१७६	उक्थ	४५९	३०	उत्त	३८४	१०५	उदज	३९६	३९
इला	४०४	४२	उक्षन्	३२२	५९	उत्तप्त	२२३	६३	उदधि	९२	१
इव	४६५	९	उखा	३१२	३१	उत्तम	३६८	५७	उदन्त	६६	७
इष	४९	१७	उख्य	३१८	४५	उत्तमर्ण	३०३	५	उदन्या	३२१	५५
इषीका	२७७	३८				उत्तमा	२०४	४	उदन्वत्	९२	१
इषु	२९२	८७	उग्र	{ १३	३२	उत्तमा	२०४	४	उदपान	१०३	२६
इषुषि	२९३	८८	{ ७८	२०	उत्तमाङ्ग	२३६	९५	उदय	१२४	२	
			{ ३३९	२	उत्तर	{ ६७	१०	उदर	२२९	७७	
इष्ट	{ २५९	२८	उग्रगन्धा	{ १६२	१०२	{ ४३०	१९०	उदर्क	२७५	२९	
	{ ३२२	५७		{ १७७	१४५			उदवसित	११७	४	
इष्टकापथ	१८४	१६५	उच्च	३७२	७०	उत्तरा	३०	२	उदधितृ	३२१	५३
इष्टगन्ध	५९	११	उच्चटा	१८२	१६०	उत्तरासङ्ग	२४३	११७	उदात्त	६५	४
इष्टार्थोद्युक्त	३५५	९	उच्चण्ड	३७६	८३	उत्तरीय	२४३	११८			
इष्टि	४०३	३९	उच्चार	२२५	६७	उत्तान	९८	१५			

१०

अमरमूलस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उदान	२६	६३	उद्योग	४६०	३३	उपजाप	२७२	२१	उपशाय	३९५	३२
उदार	{ ३५५ ४३०	८ १९२	उद्य	१००	२०	उपज्ञा	२५४	१३	उपश्रुत	३८५	१०९
उदासीन	२६९	१०	उद्यर्तन	२४३	१२१	उपतप्त	३९१	१४	उपसंख्यान	२४३	११७
उदाहार	६६	९	उद्धान्त	{ २७७ ३८१	३६ ९७	उपताप	२१८	५१	उपसंपन्न	{ २५८ ३१८	२६ ४५
उदित	३८४	१०७	उद्वासन	३००	११५	उपत्यका	१२७	७	उपसर	३९३	२५
उदीची	३०	२	उद्वाह	२६६	५६	उपदा	२७४	२८	उपसर्ग	२९९	१०९
उदीच्य	{ ११२ १७०	७ १२२	उद्देश	{ १८६ ३९१	१६९ १२	उपधा	{ २७२ ४२१	२१ १३९	उपसर्जन	३६९	६०
उदुम्बर	{ १३५ ३३४	२२ ९७	उद्देश	१९१	१२	उपधान	२४९	१३७	उपसर्ग	३२५	७०
उदुम्बरपर्णी	१७६	१४४	उन्नत	३७२	७०	उपधि	८२	३०	उपसूर्यक	४२	३२
उदूखल	३१०	२५	उन्नतानत	३७२	६९	उपनाह	७४	७	उपस्कर	३१४	३५
उद्रुत	३८१	९७	उन्नद्ध	४११	८५	उपनिधि	३२९	८१	उपस्थ	२२८	७५
उद्रुमनीय	२४१	११२	उन्नय	३९०	१२	उपनिषद्	४१३	९३	उपस्पर्श	२६१	३६
उद्गाढ	२७	६६	उन्नाय	३९०	१२	उपनिष्कर	११६	१८	उपहार	{ २७४ ४३१	२८ १९५
उद्गाह	२५५	१७	उन्मत्त	{ १५५ २२२	७७ ६०	उपन्यास	६६	९	उपहार	४२८	१८३
उद्गार	३९६	३७	उन्मद	३५८	२३	उपपति	२१४	३५	उपांशु	२७३	२३
उद्गीथ	४५५	१९	उन्मदिष्णु	३५८	२३	उपप्लव	४६	१०	उपाकरण	२६२	४१
उद्गूण	३७९	८९	उन्मनस्	३५४	८	उपबर्ह	२४९	१३७	उपाकृत	२५८	२५
उद्गाह	३९६	३७	उन्माथ	{ ३०० ३४६	११५ २६	उपभोग	३९२	२०	उपात्य	{ २६१ ३९५	३७ ३३
उद्ग	५३	२७	उन्माद	{ ८० ३५८	२६ २३	उपमा	{ ३४९ ३५०	३६ ३७	उपादान	३९१	१६
उद्गन	३९५	३५	उन्मादवत्	२२२	६०	उपमातृ	४२७	१७६	उपाधि	{ ८१ ३५६	२८ १२
उद्गाटन	३४६	२७	उपकण्ठ	३७१	६७	उपमान	३४९	३६	उपाध्याय	२५२	७
उद्गात	३९४	२६	उपकारिका	१२०	१०	उपयम	२६६	५६	उपाध्याया	२०८	१४
उद्गान	२७४	२६	उपकार्या	१२०	१०	उपयाम	२६६	५६	उपाध्यायानी	२०८	१५
उद्गाल	१४०	३४	उपकुम्भिका	{ १७१ ३१४	१२५ ३७	उपरक्त	{ ४६ ३६४	१० ४३	उपाध्यायी	{ २०८ २०८	१४ १५
उद्गित	३८०	९५	उपकुल्या	१६१	९६	उपरक्षण	२७६	३३	उपानह	३४७	३०
उद्गाव	३००	१११	उपक्रम	{ २५४ ३९४ ४२१	१३ २६ १३९	उपराग	४६	९	उपाय(चतुष्ट)	२७२	२०
उद्गर्ष	८६	३८	उपक्रोश	६७	१३	उपराम	३९६	३७	उपायन	२७४	२८
उद्गव	८६	३८	उपगत	३८५	१०९	उपरि	४२९	१८३	उपालम्भ	६८	१४
उद्गान	३११	२९	उपगूहन	३९५	३०	उपल	१२४	४	उपावृत्त	२८२	५०
उद्गार	३०३	४	उपग्रह	३०२	११९	उपलब्धि	५५	१	उपासङ्ग	२९३	८८
उद्गत	३७९	९०	उपग्राह्य	२७४	२८	उपला	४३२	१९९	उपासन	२९२	८६
उद्गव	५४	३०	उपघ्न	३९२	१९	उपवन	१२७	२	उपासना	२६०	३५
उद्भिज्ज	३६६	५१	उपचरित	३८३	१०२	उपवर्तन	११३	८	उपासित	३८६	१०२
उद्भिद्	३६६	५१	उपचाथ्य	२५६	२०	उपवर्ह	२४९	१३७	उपाहित	{ ४६ ३८०	१० ९२
उद्भिद	३६६	५१	उपचित	३७८	८९	उपवास	२६१	३८	उपेन्द्र	९	२०
उद्भ्रम	३९०	१२	उपचित्रा	१५८	८७	उपविषा	१६२	९९	उपोदका	१८१	१५७
उद्यत	३७९	८९				उपवीत	२६५	४९			
उद्यम	३९०	११				उपशल्य	१२३	२०			
उद्यान	{ १२८ ४१७	३ ११७									

शब्दानुक्रमणिका ।

११

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उपोद्घात	६६	९	उषा	४४८	१८	ऊष्मक	५०	१८	एकधुरावह	३२४	६५
उप्तकृष्ट	३०४	८	उषापति	१२	२७	ऊष्मागम	५०	१९	एकधुरीण	३२४	६५
उभयद्युस्	४४९	२१	उषित	३८२	९९	ऊह	५६	३	एकपदी	११४	१५
उभयेद्युस्	४४९	२१	उष्ट्र	३२७	७५				एकपिङ्ग	२८	६९
उमा	{ १६ ३०८	{ ३६ २०	उष्ण	{ ५० ३४४ ४५७	{ १९ १९ २२	ऊक्थ	३३१	९०	एकयष्टिका	२३९	१०६
उमापति	१३	३४	उष्णरदिम	४०	२९	ऊक्ष	{ ३७ १४७ १८७	{ २१ ५७ ४	एकसर्ग	३७५	८०
उरःसूत्रिका	२३९	१०४	उष्णरदिम	४०	२९	ऊक्षगन्धा	{ १६५ १७४	{ ११० १३७	एकहायनी	३२५	६८
उरग	८९	८	उष्णिक्का	३२०	५०	ऊक्ष	६४	३	एकाकिन्	३७६	८२
उरण	३२७	७६	उष्णीष	४३६	२२०	ऊक्ष	३१३	३२	एकाम्र	{ ३७५ ४३०	{ ७९ १९०
उरणाख्य	१७७	१४७	उष्णोपगम	५०	१९	ऊक्ष	३७३	७२	एकाम्य	३७५	८०
उरभ्र	३२७	७६	उष्ण	४२	३३	ऊक्ष	३०३	३	एकान्त	२७	६७
उररी	४४२	२५४	उष्ण	३२४	६६	ऊक्ष	३०३	३	एकान्दा	३२५	६८
उररीकृत	३८५	१०८	ऊत	३८३	१०१	ऊक्ष	३०३	२	एकायन	३७५	७९
उरश्छद	२८६	६४	ऊधस्	३२६	७३	ऊक्ष	३०३	२	एकायनगत	३७५	८०
उरस्	२२९	७८	ऊन	४१८	१२८	ऊक्ष	३०३	२	एकावली	२३९	१०६
उरसिल	२८९	७६	ऊम्	४४८	१८	ऊक्ष	३०३	२	एकाष्टील	१५६	८१
उरस्य	२११	२८	ऊररी	४४२	२५४	ऊक्ष	३०३	२	एकाष्टीला	१५७	८५
उरस्वत्	२८९	७६	ऊरव्य	३०२	१	ऊक्ष	३०३	२	एड	२१७	४८
उरवृक	१४५	५१	ऊरी	४४२	२५४	ऊक्ष	३०३	२	एडक	३२७	७६
उर्वरा	१११	४	ऊरीकृत	३८५	१०८	ऊक्ष	३०३	२	एडगज	१७७	१४८
उर्वशी	२२	५२	ऊर	२२७	७३	ऊक्ष	३०३	२	एडमूक	३६२	३८
उर्वी	११०	३	ऊरज	३०२	१	ऊक्ष	३०३	२	एडक	११७	४
उलप	१३०	९	ऊरुपर्वन्	२२७	७२	ऊक्ष	३०३	२	एण	१९०	१०
उल्लक	१८५	१५	ऊर्ज	४९	१८	ऊक्ष	३०३	२	एत	६२	१७
उल्लखल	३१०	२५	ऊर्जखल	२८९	७५	ऊक्ष	३०३	२	एतर्हि	४४९	२३
उल्लखलक	१४०	३४	ऊर्जस्विन्	२८९	७५	ऊक्ष	३०३	२	एध	१३२	१३
उल्लपिन्	९९	१८	ऊर्णनाभ	१९१	१३	ऊक्ष	३०३	२	एधस्	१३२	१३
उल्का	४५१	८	ऊर्णा	४०५	५०	ऊक्ष	३०३	२	एधित	३७४	७६
उल्मुक	३१२	३०	ऊर्णायु	{ ३२७ ३३७	{ ७६ १०७	ऊक्ष	३०३	२	एनस्	५१	२३
उल्लाघ	२२१	५७	ऊर्ध्वक	७३	५	ऊक्ष	३०३	२	एण्ड	१४५	५१
उल्लोच	२४३	१२०	ऊर्ध्वजातु	२१७	४७	ऊक्ष	३०३	२	एला	१६९	१२७
उल्लोल	९५	६	ऊर्ध्वजु	२१७	४७	ऊक्ष	३०३	२	एलापर्णा	१७५	१४०
उल्व	२१४	३८	ऊर्मि	९४	५	ऊक्ष	३०३	२	एलावाञ्छुक	१६९	१२१
उल्वण	३७६	८१	ऊर्मिका	२३९	१०७	ऊक्ष	३०३	२	एवम्	{ ४४२ ४४५ ४४६ ४४७	{ २५० ९ १२ १५
उशनस्	३९	२५	ऊर्मिमत्	३७२	७१	ऊक्ष	३०३	२	एषणिका	३४८	३२
उशीर	१८४	१६४	ऊष	१११	४	ऊक्ष	३०३	२	एषिका	३४८	३२
उषणा	१६१	९७	ऊषण	३१४	३६	ऊक्ष	३०३	२	ऐ		
उषर्बुध	२२	५४	ऊषर	१११	५	ऊक्ष	३०३	२	ऐकागारिक	३४५	२४
उषस्	४४	२	ऊषवत्	१११	५	ऊक्ष	३०३	२	ऐङ्गद	१३४	१८
						ऊक्ष	३०३	२	ऐङ्गविड	२८	६९
						ऊक्ष	३०३	२	ऐण	१८९	८

१२

अमरमूलस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ऐणेय	१८९	८	औष्टक	३२७	७७	कटाक्ष	२३५	९४	कदर	१४५	५०
ऐतिह्य	२५४	१२	क			कटाह	४५६	२१	कदर्य	३६५	४८
ऐन्द्रियक	३७५	७९	क	३९७	५	कटि	२२७	७४	कदली	{ १६६ ११३	९
ऐरावण	२०	३६	कंस	३१३	३२	कटिप्रोथ	२२८	७५		{ १८९ ९	
ऐरावत	{ २० ४६	कंसाराति	९	२१	कटी	४६१	३८	कदाचित्	४४४	४	
	{ ३१ ३	ककुद	४१३	९२	कटु	{ ५८ ९	कदुष्ण	४३	३५		
	{ १४१ ३८	ककुद्वती	२२७	७४		{ १५७ ८५	कट्ट	६१	१६		
ऐरावती	३२	९	ककुम्	३०	१	{ ४०३ ३५	कट्टद	३६२	३७		
ऐलेय	१६९	१२१	ककुभ	{ ७३ ७	७	कटुतुम्बी	१८०	१५६	कनक	३३३	९४
ऐश्वर्य	१६	३६	ककुभ	{ १४४ ४५	४५	कटुरोहिणी	१५७	८५	कनकाध्यक्ष	२६८	७
ऐषमस्	४४८	२०	ककालक	२४७	१३०	कदफल	१४२	४०	कनकालुका	२७६	३२
ओ			ककखट	३७४	७६	कद्वज	१४७	५६	कनकाह्वय	१५५	७७
	४३९	२३३	कक्ष	{ २२९ ७९	७९	कठिञ्जर	१५५	७९	कनिष्ठ	{ २१६ ४३	४१
ओघ	{ ७४ ९			{ ४३५ २१९	२१९	कठिन	३७४	७६	{ ४०४ ४१		
	{ २०१ ३९	कक्ष्या	{ २७९ ४२	४२	कठिलक	१८०	१५४	कनिष्ठा	२३१	८२	
	{ ४०१ २७		{ ४२४ १५८	१५८	कठोर	३७४	७६	कनीनिका	२३५	९२	
ओङ्कार	६५	४	कङ्क	१९२	१६	कडङ्गर	३०९	२२	कनीयस्	{ ३७० ६२	२३५
ओजस्	४३९	२३३	कङ्कटक	२८६	६४	कडम्ब	३१४	३५	{ ४३९ २३५		
ओङ्पुष्प	१५४	७६	कङ्कण	२४०	१०८	कडार	६१	१६	कन्था	४५२	९
ओतु	१८८	६	कङ्कतिका	२४९	१३९	कण	{ ३६९ ६२	६२	{ १८१ १५७		
ओदन	३१९	४८	कङ्काल	२२५	६९		{ ४०५ ४६	४६	{ ४६१ ३५		
ओम्	४४६	१२	कङ्कु	३०८	२०	कणप	४५५	२०	कन्दर	१२६	६
ओष	३८९	९	कच	२३६	९५	कणा	{ १६१ ९६	९६	कन्दराल	१४३	४३
ओषधी	१२९	६	कचर	३६८	५५		{ ३१४ ३६	३६	कन्दर्प	१२	२५
ओषधीश	३४	१४	कचित्	४४७	१४	कणिका	{ १५० ६६	६६	कन्दली	१८९	९
ओष्ठ	२३३	९०	कच्छ	{ ११३ १०	१०		{ ४५१ ८	८	कन्दु	३१२	३०
औ				{ १७१ १२८	१२८	कणिश	३०८	२१	कन्दुक	२४९	१३८
			कच्छप	१००	२१	कण्टक	४६०	३२	कंधरा	२३३	८८
औक्षक	३२३	६०	कच्छपी	४१९	१३२	कण्टकारिका	१६०	९३	कन्यकाजात	२११	२४
औचिती	४६२	३९	कच्छु	२१९	५३	कण्टकिफल	१४८	६१	कन्या	२०५	८
औचिल्य	४६२	३९	कच्छुर	२२१	५८	कण्ठ	२३२	८८	कपट	८२	३०
औत्तानपादि	३७	२०	कच्छुरा	१५९	९२	कण्ठभूषा	२३८	१०४	कपर्द	१५	३५
औदनिक	३११	२८	कशुक	{ ९० ९	९	कण्डू	२१९	५३	कपर्दिन्	१३	३२
औदरिक	३५८	२१		{ २८५ ६३	६३	कण्डूया	२१९	५३	कपाट	१२२	१७
औपगवक	३९६	३९		२६८	८	कण्डूरा	१५८	८६	कपाल	२२५	६८
औपयिक	२७३	२४	कशुकिन्			कण्डोल	३१०	२६	कपालभृत्	१३	३२
औपवस्त	२६१	३८	कट	{ २२७ ७४	७४	कण्डोलवीणा	३४८	३१	कपि	१८७	३
औरभ्रक	३२७	७७		{ २७७ ३७	३७	कटूण	१८४	१६६	कपिकच्छु	१५८	८७
औरस	२११	२८		{ ३१० २६	२६	कथा	६५	६	कपित्थ	१३५	२१
और्ध्वदेहिक	२५९	३०	कटक	{ १२५ ५	५	कदध्वन्	११५	१६	कपिल	६१	१६
और्व	२४	५६	कटभी	{ २३९ १०७	१०७	कदम्ब	१४३	४२	कपिला	{ ३१ ४	
औशीर	४२९	१८५		{ १७८ १५०	१५०	कदम्बक	{ २०१ ४०	४०		{ १४९ ६३	
औषध	{ १७४ १३५	कटम्भरा	१५७	८५		{ ३०७ १७	१७	{ १६९ १२०			
	{ २१८ ५०		१७९	१५३							

शब्दानुक्रमणिका ।

१३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कपिवल्ली	१६१	९७	करज	{ १४४	४७	कर्करेडु	१९३	१९	कर्षू	४३६	२२२
कपिश	६१	१६	{ १७२	१२९	कर्कश	{ १७७	१४६	कल	७२	८	
कपीतन	{ १३७	२७	करजक	१४४	४७	{ ४३५	२१७	कलकल	७१	२५	
	{ १४३	४३	करट	{ १९४	२०	कर्कार	१८०	१५५	{ ३५	१७	
	{ १४९	६३	{ ४०२	३४	कर्चूर	१८०	१५४	कलङ्क	{ ३९७	४	
कपोत	१९२	१४	करण	{ ३३९	२	कर्चूरक	१७४	१३५	कलत्र	४२७	१७८
कपोतपालिका	१२२	१५	{ ४०६	५४	कर्ण	२३५	९४	कलधौत	४१०	७६	
कपोताक्षि	१७२	१२९	करण्ड	४५२	१८	कर्णजलौकस्	१९१	१३	कलम्ब	{ २९२	८७
कपोल	२३४	९०	करतोया	१०५	३३	कर्णधार	९७	१२	{ ३१४	३५	
कफ	२२३	६२	करपत्र	३४९	३४	कर्णवेष्टन	२३८	१०३	कलभ	२७६	३५
कफिन्	२२२	६०	करपाल	२९३	८९	कर्णिका	{ २३८	१०३	कलम	३०९	२४
कफोणि	२३०	८०	करपालिका	२९४	९१	{ ३९९	१५	कलम्बी	१८१	१५७	
कबन्ध	{ ९३	४	करभ	{ २३१	८१	कर्णिकार	१४८	६०	कलरव	१९२	१४
	{ ३००	११८	{ ३२७	७५	कर्णारथ	२८३	५२	कलल	२१४	३८	
			करभूषण	२४०	१०८	कर्णजप	३६५	४७	कलविङ्क	१९३	१८
कम्	४४२	२५०	करमर्दक	१५१	६७	कर्तरी	३४९	३३	कलशि	१६०	९३
कमठ	१००	२१	करम्भ	३१९	४८	कर्दम	९६	९	कलस	३१२	३१
कमठी	१०२	२४	कररुह	२३१	८३	कर्पट	२४२	१११	कलहंस	१९५	२३
कमण्डलु	२६४	४६	करवालि	२९४	९१	कर्पर	२२५	६८	कलह	२९८	१०४
कमन	३५९	२४	करवीर	१५४	७७	कर्पराल	१३७	२९	कला	{ ३५	१५
कमल	{ ९३	३	करशाखा	२३१	८२	कर्परी	३३५	१०१		{ ४७	११
	{ १०७	४०	करशीकर	२७७	३७	कर्पास	४६१	३५		{ ४३१	१९८
	{ ४३१	१९४	करहाट	१०८	४३	कर्पूर	२४८	१३०	कलाद	३४१	८
कमला	१२	२७	करहाटक	१४६	५२	कर्पुर	{ २५	६०	कलानिधि	३४	१४
कमलासन	८	१७	कराल	४३३	२०५	कर्पुर	{ ६२	१७	कलाप	४१८	१२९
कमलोत्तर	३३७	१०६	करिगर्जित	२९९	१०७	कर्मु	{ ३३३	९४	कलाय	३०६	१६
कमितृ	३५९	२३	करिणी	२७६	३६	कर्म	३८६	१	कलि	{ २९८	१०५
कम्प	८६	३८	करिन्	२७६	३४	कर्मकर	{ ३४३	१५	{ ४३१	१९४	
कम्पन	३७४	७४	करिपिप्पली	१६१	९७	कर्मकार	{ ३५७	१९	कलिका	१३३	१६
कम्प्र	३७४	७४	करिशावक	२७६	३५	कर्मकार	३५७	१९	कलिङ्ग	{ १५१	६७
कम्बल	{ २४३	११६	करीर	{ १५४	७७	कर्मक्षम	३५७	१८	{ १९३	१६	
	{ ४३१	१९४	{ ४२७	१७३	कर्मठ	३५७	१८	कलिङ्ग	{ १५१	६७	
			करीष	३२०	५१	कर्मठ	३५७	१८	कलिङ्ग	{ १९३	१६
कम्बलिवाहक	२८३	५२	करीष	३२०	५१	कर्मठ	३५७	१८	कलिङ्ग	{ १५१	६७
कम्बि	३१३	३४	करुणा	{ ७७	१७	कर्मठ	३५७	१८	कलिङ्ग	{ १९३	१६
कम्बु	{ १०१	२३	करेडु	१९३	१९	कर्मठ	३५७	१८	कलिङ्ग	{ १५१	६७
	{ ४१९	१३३	करेणु	४०६	५२	कर्मठ	३५७	१८	कलिङ्ग	{ १९३	१६
			करोटि	२२६	६९	कर्मठ	३५७	१८	कलिङ्ग	{ १५१	६७
कम्बुग्रीवा	२३३	८८	कर्क	२८०	४६	कर्मठ	३५७	१८	कलिङ्ग	{ १९३	१६
कम्प्र	३५९	२४	कर्क	२८०	४६	कर्मठ	३५७	१८	कलिङ्ग	{ १९३	१६
कर	{ ४२	३३	कर्कटक	१००	२१	कर्मीर	१८२	१६०	कल्प	{ ५१	२१
	{ २७४	२७	कर्कटी	१८०	१५५	कर्मेन्द्रिय	५८	८		{ ५१	२२
	{ ४२५	१६४	कर्कन्धु	{ १४०	३६	कर्ष	३३०	८६		{ २६२	४०
करक	{ ३४	१२	कर्कन्धु	{ ४६१	३८	कर्षक	३०३	६	{ २७३	२४	
	{ १५०	६४	कर्करी	३१२	३१	कर्षफल	१४७	५८	कल्पना	२७९	४२
	{ ३९८	६	कर्करी	३१२	३१	कर्षफल	१४७	५८	कल्पना	२७९	४२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कल्पवृक्ष	२१	५०	काननासिका	१६९	११८	कान्तार	११५	१७	कारा	३०२	११९
कल्पान्त	५१	२२	काकपक्ष	२३६	९६	कान्तारक	४२६	१७२	कारिका	३९९	१५
कल्मष	५१	२३	काकपीलुक	१४१	३९	कान्ति	१८३	१६३	कारीष	३९७	४३
कल्माष	६२	१७	काकमाची	१७९	१५१	कान्दविक	३९१	२८	कारु	३४०	५
कल्य	४४	२	काकमुद्रा	१६७	११३	कान्दशीक	३६३	४२	कारुणिक	३५६	१५
	२२१	५७	काकली	७२	२	कापथ	११५	१६	कारुण्य	७८	१८
कल्या	६९	१८	काकाङ्गी	१६९	११८	कापोत	२०२	४३	कारोत्तर	३५१	४२
	५२	२५	काकिणी	४५२	९	कापोत	३३८	१०९	कार्तस्वर	३३३	९५
कल्लोल	९५	६	काकु	६७	१२	कापोताञ्जन	३३५	१००	कार्तान्तिक	२७०	१४
कवच	२८६	६४	काकुद	२३४	९१	काम	१२	५२	कार्तिक	४९	१७
कवरी	१७५	१३९	काकेन्दु	१४१	३९		८२	२८	कार्तिकिक	४९	१८
	२३६	९७	काकोदुम्बरिका	१४९	६१	काम	३२२	५७	कार्तिकेय	११	३९
	३१६	४०	काकोदर	८९	७		४२०	१३८	कार्पास	२४१	१११
कवल	३२१	५४	काकोल	९०	१०	कामंगामिन्	२८९	७६	कार्पासी	१६८	११६
	३९	२५	काक्षी	१७२	१३१	कामन	३५९	२४	कार्म	३५७	१८
कवि	२५०	५	काक्षी	१७२	१३१	कामपाल	११	२३	कार्मण	३८७	४
	२८२	४९	काच	३३४	९९	कामम्	४४७	१३	कार्मुक	२९१	८३
कविका	२८२	४९	काच	३४७	३०	कामयितृ	३५९	२४	कार्षापण	३३१	८८
कविय	४६१	३५	काच	४०१	२८	कामिनी	२०४	३	कार्षिक	३३१	८८
कवोष्ण	४३	३५	काचस्थाली	१४६	५४	कामिनी	४१६	११२	कार्ष्य	१४३	४४
कव्य	२५७	२४	काचित	३७९	८९	कासुक	३५९	२३	काल	२४	५९
कशा	३४९	३१	काञ्चन	३३३	९५	कासुका	२०६	९		४३	१
कशार्ह	३६४	४४	काञ्चनी	३१६	४१	कासुकी	२०७	९		६०	१४
कशिपु	४१९	१३०	काक्षी	२४०	१०८	काम्पित्य	१७७	१४६	४३०	१९४	
कशेरु	४५३	१३	काञ्जिक	३१५	३९	काम्बल	२८३	५४	कालक	२१८	४९
कशेरुका	२२५	६९	काण्ड	४०४	४३	काम्बविक	३४१	८	कालकण्ठक	१९४	२१
कश्मल	३००	१०९	काण्डपृष्ठ	२८७	६७	काम्बोज	२८०	४५	कालकूट	९०	१०
करय	२८१	४७	काण्डवत्	२८७	६९	काम्बोजी	१७५	१३८	कालखण्ड	२२४	६६
	३५०	४०	काण्डीर	२८७	६९	काम्यदान	३८७	३	कालधर्म	३००	११६
	३६४	४४	काण्डेक्षु	१६३	१०४	काय	२२६	७१	कालपृष्ठ	२९१	८३
कष	३४८	३२	कातर	३५९	२६	काय (तीर्थ)	२६५	५०	कालमेशिका	१५९	९०
कषाय	५८	९	कात्यायनी	१६	३६	कायस्था	१४८	५९	कालमेषिका	१६५	१०९
	४२२	१५३	कादम्ब	१९५	२३	कारण	५४	२८	कालमेषी	१६१	९६
कष्ट	९२	४	कादम्बरी	३५०	३९	कारणा	९२	३	कालशेय	३२१	५३
	४०३	३९	कादम्बिनी	३२	८	कारणिक	३५४	७	कालसूत्र	९१	२
कस्तूरी	२४७	१२९	कादम्बिनी	३२	८	कारण्डव	१९९	३४	कालस्कन्ध	१४१	३८
कहार	१०६	३६	काद्वेय	८७	४	कारम्भा	१४७	५६		१५१	६८
कह	१९५	२२	कानन	१२७	१	कारवी	१६६	१११	१६०	९४	
काह्वा	८१	२७	कानीन	२११	२४		१७९	१५२	१६५	१०९	
कांसताल	७३	४	कान्त	३६७	५२		३१४	३७	३१४	३७	
काक	१९४	२०	कान्तलक	१७१	१२८		३१६	४०	कालागुरु	२४६	१२७
काकचिन्हा	१६१	९८	कान्ता	२०४	३	कास्वेष्ठ	१८०	१५४	कालानुसार्य	१७०	१२३
काकतिन्दुक	१४१	३९								२४५	१२६

शब्दानुक्रमणिका ।

१५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कालायस	३३४	९८	किण	४५४	१८	कीश	१८७	३	कुडङ्गक	४५४	१७
कालिका	३९९	१५	किणिही	१५८	८९	कीशपर्णा	१५८	८९	कुड्य	११७	४
कालिन्दी	१०५	३२	किण्व	३५१	४२	कु	{ ११०	३	कुणप	३०१	११८
कालिन्दीभेदन	१११	२४	कितव	{ १५५	७७	{ ४४०	२४०	कुणि	{ १७१	१२८	
काली	१६	३६	{ ३५१	४४	कुकर	२१७	४८	{ २१७	४८		
कालीयक	२४५	१२६	किनर	{ ६	११	कुकुन्दर	२२८	७५	कुण्ठ	३५७	१७
कालेयक	१६२	१०१	{ २९	७१	कुकूल	४३२	२३०	कुण्ड	{ २१४	३६	
काल्पक	१७४	१३५	किनरेश	२८	६९	कुकुट	१९३	१७	{ ३१२	३१	
काल्या	३२५	७०	किम्	{ ४४२	२५१	कुकुभ	१९९	३५	कुण्डल	२३८	१०३
कावचिक	२८७	६६	{ ४४४	५	कुकुर	{ १७३	१३२	कुण्डलिन्	८९	७	
कावेरी	१०५	३५	किमु	४४४	५	{ ३४५	२१	कुण्डी	२६४	४६	
काव्य	३९	२५	किमुत	{ ४४३	२	कुक्षि	२२९	७७	कुतप	२५९	३१
काश	१८३	१६२	{ ४४४	५	कुक्षिभरि	३५८	२१	कुतुक	८२	३१	
काश्मरी	१४०	३५	किपचान	३६५	४८	कुङ्कुम	१४५	१२३	कुतुप	३१३	३३
काश्मर्य	१४०	३६	किपुरुष	२९	७१	कुच	२२९	७७	कुतू	३१३	३३
काश्मीर	१७७	१४५	किवदन्ती	६६	७	कुचन्दन	२४७	१३२	कुतूहल	८२	३१
काश्मीरजन्मन्	१४५	१२४	किर	१८७	२	कुचर	३६२	३७	कुत्सा	६७	१३
काश्यपि	४२	३२	किरण	४२	३३	कुचाग्र	२२९	७७	कुत्सित	३६७	५४
काश्यपी	११०	२	किरात	३४४	२०	कुज	३९	२५	कुथ	{ १८४	१६६
काष्ठ	१३१	१३	किराततिक्क	१७६	१४३	कुञ्ज	{ १२७	८	{ २७९	४२	
काष्ठकुहाल	९७	१३	किरीट	२३८	१०२	{ ४०२	३१	कुहाल	{ ९७	२२	
काष्ठतक्ष	३४१	९	किर्मार	६२	१७	कुञ्जर	{ २७६	३४	{ १३५	२२	
काष्ठा	{ ३०	१	किल	४४२	२५४	{ ३६९	५९	कुनटी	३३८	१०८	
	{ ४७	११	किलास	२१९	५३	कुञ्जराशन	१३५	२०	कुनाशक	१५९	११
	{ ४०४	४१	किलासिन्	२२२	६१	कुञ्जल	३१५	३९	कुन्त	२९५	९३
काष्ठाभुवाहिनी	९७	११	किलिञ्जक	३१०	२६	कुट	{ १२८	५	कुन्तल	२३६	९५
काष्ठीला	१६६	११३	{ ५१	२२	कुटक	{ ३१२	३२	कुन्द	{ १५३	७३	
कास	२१९	५२	कितिवष	{ ४३६	२२३	कुटज	३०५	१३	{ १७०	१२१	
कासमर्द	४५५	१९	किशोर	२८१	४६	कुटज	१५०	६६	{ ४५५	१९	
कासर	१८८	४	किष्कु	३९८	७	कुटग्रट	{ १४७	५७	कुन्दुर	१७०	१२१
कासार	१०३	२८	किसलय	१३२	१४	कुटिल	{ १७३	१३१	कुन्दुरकी	१७०	१२४
किंशार	{ ३०८	२१	कीकस	२२५	६८	कुटिल	{ ११८	६	कुपूय	३६७	५४
	{ ४२५	१६३	कीचक	१८३	१६१	कुटी	{ ४६१	३८	कुप्य	३३२	९१
किंशुक	१३८	२९	कीनाश	४३५	२१५	कुटुम्बव्यापृत	३५६	११	कुबेर	{ २८	६८
किंकीदिवि	१९२	१६	कीर	१९५	२१	कुटुम्बिनी	२०५	६	{ ३१	३	
किंकर	३४३	१७	कीर्ति	६७	११	कुट्टनी	२०९	१९	कुबेरक	१७१	१२७
किंकिणी	२४१	११०	कील	{ २४	५७	कुट्टिम	४६०	३४	कुबेराक्षी	१४६	५५
किंचित्	४४५	८	{ ४३१	१९७	कुदमल	१३४	१६	कुब्ज	२१७	४८	
किंचुलक	१०१	२२	कीलक	३२६	७३	कुठर	३२६	७४	कुमार	{ १७	४०
किंजल्क	१०८	४३	कीलाल	{ ९३	३	कुठार	२९४	९२	{ ७५	१२	
किटि	१८७	२	{ ४३२	२००	कुठेरक	१५५	७९	कुमारक	१३६	२५	
किट्ट	२२४	६५	कीलित	३६३	४२	कुडव	३३१	८९	कुमारी	{ १५३	७३
									{ २०५	८	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कुमुद	{ ३१ १०६	३ ३७	कुलीर	१००	२१	कूपक	{ ९६ ९७ २२८	१० १२ ७५	कृपीटयोनि	२२	५३
कुमुदबान्धव	३४	१३	कुल्माष	{ ३०७ ४५६	१८ २१	कूबर	२८४	५७	कृमिकोशोत्थ	२४१	१११
कुमुदिका	१४२	४०	कुल्माषामिषु	३१५	३९	कूर्च	२३५	९२	कृमिज	२४६	१२६
कुमुदिनी	१०७	३९	कुल्य	२२५	६८	कूर्चशीर्ष	१७६	११२	कृश	३६९	६१
कुमुद्वत्	११३	९	कुल्या	१०५	३४	कूर्चिका	३१७	४४	कृशानु	२२	५४
कुमुद्वती	११३	३८	कुवल	{ १४१ ४६२	३६ ४२	कूर्दन	८४	३३	कृशानुरेतस्	१३	३३
कुम्बा	२५६	१८	कुवलय	१०६	३७	कूर्पर	२३०	८०	कृशाश्विन्	३४२	१२
कुम्भ	{ १४० २७७ ४२०	३४ ३७ १३४	कुवाद	३६२	३७	कूर्पासक	२४३	११८	कृषि	३०३	२
कुम्भकार	३४०	६	कुविन्द	३४०	६	कूर्म	१००	२१	कृषिक	{ ३०३ ३०५	६ १३
कुम्भसंभव	३७	२०	कुवेणी	९८	१६	कूल	९५	७	कृषीवल	३०३	६
कुम्भिका	१०७	३८	कुश	{ १८४ ४३५	१६६ २१६	कूष्माण्डक	१८०	१५५	कृष्ट	३०४	८
कुम्भी	१४२	४०	कुशल	{ ५२ ३५३ ४३२	२६ ४ २०४	कृकण	१९४	१९	कृष्टि	२५१	६
कुम्भीर	१०१	२१	कुशी	३३४	९९	कृकलास	१९१	१२	कृष्ण	{ ९ ४७ ६० ३१४	१८ १४ १४ ३६
कुरङ्ग	१८९	८	कुशीलव	३४२	१२	कृकाटिका	२३३	८८	कृष्णपाकफल	१५१	६७
कुरङ्गक	३४५	२४	कुशेशय	१०७	४०	कृच्छ्र	{ ९२ २६५	४ ५२	कृष्णफला	१६१	९६
कुरण्टक	१५४	७५	कुशेय	१०७	४०	कृत	४१०	७७	कृष्णमेदी	१५७	८६
कुरुवक	१५३	७५	कुष्ठ	{ १७१ २२० ४६०	१२६ ५४ ३४	कृतपुङ्ख	२८७	६८	कृष्णला	१६१	९८
कुरर	१९५	२३	कुसीद	३०३	४	कृतमाल	१३६	२४	कृष्णलोहित	६१	१६
कुरुण्टक	१५४	७४	कुसीदिक	३०३	५	कृतमुख	३५३	४	कृष्णवर्मन्	२२	५४
कुरुवक	१५४	७४	कुसुम	१३४	१७	कृतलक्षण	३५५	१०	कृष्णवृन्ता	१४६	५५
कुरुविन्द	१८२	१५९	कुसुमाञ्जन	३३६	१०३	कृतसापलिक	२०५	७	कृष्णसार	१९०	१०
कुरुविस्त	३३०	८६	कुसुमेषु	१२	२६	कृतहस्त	२८७	६८	कृष्णा	१६१	९६
कुल	{ २०२ २५०	४१ १	कुसुम्भ	{ ३३७ ४२०	१०६ १३६	कृतान्त	{ २४ ४०८	५८ ६४	कृष्णिका	३०७	१९
कुलक	{ १४१ १८० ३४०	३९ १५५ ५	कुसुम्भ	{ ३३७ ४२०	१०६ १३६	कृताभिषेका	२०४	५	केकर	२१८	४९
कुलटा	२०७	१०	कुसुम्भ	८२	३०	कृतिन्	{ २५० ३५३	६ ४	केका	१९८	३१
कुलत्थिका	३३६	१०२	कुसुम्भ	३१५	३८	कृति	३८३	१०३	केकिन्	१९८	३०
कुलपालिका	२०५	७	कुहना	२६६	५३	कृति	२६४	४७	केतकी	१८६	१७०
कुलप्रेष्ठिन्	३४०	५	कुहर	८६	१	कृति	२६४	४७	केतन	{ २९७ ४१६	९९ ११४
कुलसंभव	२५१	२	कुहू	४६	९	कृतिवासर्	१३	३१	केतु	४०७	६०
कुलस्त्री	२०५	७	कूकुद	३५६	१४	कृत्या	४२४	१५८	केदर	४५५	२०
कुलाय	२००	३७	कूट	{ १२५ २०३ २०२	४ ४२ ३७	कृत्रिमधूपक	२४६	१२८	केदार	३०४	११
कुलाल	३४०	६	कूट	२०२	३७	कृत्स्न	३७१	६५	केनिपातक	९७	१३
कुलाली	३३६	१०२	कूटयश्च	३४६	२६	कृपण	३६५	४८	केयूर	२३९	१०७
कुलिश	२०	४७	कूटशात्मलि	१४४	४७	कृपा	७८	१८	केलि	८४	३२
कुली	१६०	९४	कूटस्थ	३७३	७३	कृपाण	२९३	८९	केवल	४३२	२०३
कुलीन	२५१	३	कूप	१०३	२६	कृपाणी	३४९	३३	केश	२३६	९५
						कृपाल	३५६	१५	केशाम्बुनामन्	१७०	१२२

शब्दानुक्रमिका ।

१७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
केशपाशी	२३६	९७	कोदण्ड	२९१	८३	कौमोदकी	१३	२८		३६५	४७
केशव	{ ९ २१६	{ १८ ४५	कोद्रव	३०७	१६	कौलटिनेय	२११	२७	कूर	{ ३७४ ४३०	{ ७६ १९१
केशवेश	२३६	९७	कोप	८०	२६	कौलटेय	{ २११ २११	{ २६ २७	केतव्य	३२९	८१
केशिक	२१६	४५	कोपना	२०४	४	कौलटेर	२११	२६	केय	३२९	८१
केशिन्	२१६	४५	कोपिन्	३६१	३२	कौलीन	४१७	११६	क्रोड	{ १८७ २२९	{ २ ७७
केशिनी	१७१	१२६	कोमल	३७५	७८	कौलेयक	३४५	२१	क्रोध	८०	२६
	{ १०८ १३६ १५०	{ ४३ २५ ६५	कोयष्टिक	१९९	३५	कौशिक	{ १४० ३९८	{ ३४ १०	क्रोधन	३६१	३२
केसर	{ १०८ १३६ १५०	{ ४३ २५ ६५	कोरक	१३३	१६	कौशेय	२४१	१११	क्रोशयुग	११५	१८
केसरिन्	१८६	१	कोरङ्गी	१७१	१२५	कौस्तुभ	१३	२८	क्रोशु	१८८	५
कैटभजित्	९	२२	कोरदूषक	३०७	१६	ककच	३४९	३४	क्रोशुविज्ञा	१६०	९३
कैटय	१४२	४०	कोल	{ ९७ १४१ १८७	{ ११ ३६ २	ककर	{ १५४ १९४	{ ७७ १९	क्रोशी	१६५	११०
कैतव	{ ८२ ३५२	{ ३० ४४	कोलक	{ २४७ ३१४	{ १२९ ३६	ककु	२५४	१३	क्रौञ्च	१९५	२२
कैदारक	३०५	११	कोलदल	१७२	१३०	ककुध्वंसिन्	१३	३४	क्रौञ्चदारण	१७	४०
कैदारिक	३०५	११	कोलम्बक	७४	७	ककुभुज	५	९	क्रम	३८९	१०
कैदार्य	३०५	११	कोलवल्ली	१६१	९७	कथन	३००	११५	क्रमथ	३८९	१०
कैरव	१०६	३७	कोला	१६१	९७	कन्दन	{ २९९ ४१७	{ १०७ १२३	क्रिन्न	३८४	१०५
कैलास	२९	७०	कोलाहल	७१	२५	कन्दित	८५	३५	क्रिन्नाक्ष	२२१	६०
कैवर्त	९८	१५	कोली	१४०	३६	क्रम	२६२	४०	क्रिशित	३८२	९८
कैवर्तामुस्तक	१७३	१३२	कोविद	२५१	५	क्रमुक	{ १४२ १४२ १८५	{ ४१ ४१ १६९	क्रिष्ट	{ ६९ ३८२	{ १९ ९८
कैवल्य	५७	६	कोविदार	१३५	२२	क्रमेलक	३२७	७५	क्रीतक	१६५	१०९
कैशिक	२३६	९६	कोशफल	२४७	१३०	कयविक्रयिक	३२८	७८	क्रीतकिक्का	१६०	९४
कैश्य	२३६	९६	कोशातकी	३९८	८	कयिक	३२८	७९	क्रीव(ब)	{ २१५ ४३४	{ ३९ २१३
कोक	{ १८९ १९५	{ ७ २२	कोष	{ २०० ३३२ ४३६	{ ३७ ९१ २२१	कथ्य	३२९	८१	क्रेष	३९४	२९
कोकनद	{ ६१ १०८	{ १२ ४२	कोष्ठ	४०३	४०	कव्य	२२३	६३	क्रोम	२१७	६५
कोकनदच्छवि	६१	१५	कोष्ण	४३	३५	कव्याद	२५	५९	कण	{ ७१ ३८८	{ २४ ८
कोकिल	१९४	१९	कौकुटिक	३९९	१७	कव्याद्	२५	५९	कणन	७१	२४
कोकिलाक्ष	१६३	१०४	कौक्षेयक	२९३	८९	कायिक	३२८	७९	कथित	३८१	९५
कोटर	१३२	१३	क्रौटतक्ष	३४१	९	क्रिमि	१९१	१३	काण	७१	२४
कोटवी	२०८	१७	कौटिक	३४३	१४	क्रिया	{ ६३ ४२४	{ २ १५७	क्षण	{ ४७ ८६ ४०५	{ ११ ३८ ४७
कोटि	{ २९१ २९५ ४०३	{ ८४ ९३ ३८	कौणप	२५	५९	क्रियावत्	३५७	१८	क्षणदा	४४	४
कोटिवर्षा	१७३	१३३	कौतूहल	८२	३१	कीडा	{ ८४ ८४	{ ३२ ३३	क्षणन	३००	११४
कोटिश	३०५	१२	कौद्रवीण	३०४	८	कुध	१९५	२२	क्षणप्रभा	३२	९
कोट्टार	४५४	१८	कौन्तिक	२८८	७०	कुध	८०	२६	क्षतज	२२३	६४
कोठ	२२०	५४	कौन्ती	१६९	१२०	कुष्ठ	८५	३५	क्षतव्रत	२६६	५४
कोण	{ ७३ २९५	{ ६ ९३	कौपीन	४१७	१२२				क्षत्	{ २८५ ३३९ ४०७	{ ५९ ३ ६३
			कौमुदी	३५	१६						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
क्षत्रिय	२६७	१	क्षुद्र	{ ३६५ ४८	क्ष्वेडा	{ २९९ १०७	खल	३६५	४७		
क्षत्रिया	२०८	१४	{ ४२७ १७७		{ ४०४ ४३		खलपू	३५७	१७		
क्षत्रियी	२०८	१५	क्षुद्रघण्टिका	२४१	११०	क्ष्वेडित	४६०	३४	खलिनी	३९६	४२
क्षत्रियाणी	२०८	१४	क्षुद्रशङ्ख	१०१	२३	ख			खलीन	२८२	४९
क्षपा	४४	४	क्षुद्रा	{ १६० ९४		{ २९ १	खलु	४४२	२५५		
क्षपाकर	३४	१५	{ ४२७ १७७		ख	{ ४०० १८	खल्या	३९६	४२		
क्षम	४२१	१४२	क्षुद्राण्डमत्स्य-			{ ४५७ २२	खात	१०३	२७		
क्षमा	४२१	१४२	संघात	१००	१९	{ १९८ ३२	खादित	३८५	११०		
क्षमितृ	३६१	३१	क्षुध्	३२१	५४	{ २९२ ८६	खारी	३३१	८८		
क्षमिन्	३६१	३१	क्षुधाभिजनन	३०७	१९	४००	१९	खारीक	३०४	१०	
क्षन्तृ	३६१	३१	क्षुधित	३५८	२०	खग	{ २९२ ८६	खारीवाप	३०४	१०	
	५१	२२	क्षुप	१३०	८	खगेश्वर	१३	२९	खिल	११२	५
क्षय	{ २१९ ५१	५१	क्षुमा	३०८	२०	खजाका	३१३	३४	खुर	{ १७२ १३०	
	{ ३८८ ७	७	क्षुर	{ १६३ १०४	१०४	खज्ज	२१८	४९	{ २८२ ४९		
	४२२	१४५	{ ४५५ २०		खज्जरीट	१९२	१५	खुरणस्	२१७	४७	
क्षव	{ २१९ ५२	५२	क्षुरक	१४२	४०	खट	४५४	१७	खुरणस	२१७	४७
	{ ३०७ १९	१९	क्षुरप्र	४५५	२०	खट्वा	२४९	१३८	खेट	३६७	५४
क्षवधु	२१९	५२	क्षुरिन्	३४१	१०	खङ्ग	{ १८८ ४	४	खेय	१०४	२९
क्षान्त	३८१	९७				{ २९३ ८९	८९	खेला	८४	३३	
क्षान्ति	८०	२४				खङ्गिन्	१८८	४	खोड	२१८	४९
क्षार	३३४	९९	क्षुलक	{ ३४३ १६	१६	खण्ड	३५	१६	ख्यात	३८९	९
क्षारक	१३३	१६		{ ३६९ ६१	६१	खण्डपरशु	१३	३१	ख्यातगर्हण	३८०	९३
क्षारमृत्तिका	१११	४		{ ३९८ १०	१०	खण्डविकार	३१७	४३	ख्याति	३८९	९
क्षारित	३६४	४३	क्षेत्र	{ ३०४ ११	११	खण्डिक	३०६	१६			
क्षिति	{ ११० ४०९	२ ७०	क्षेत्रज्ञ	{ ४२८ १८०	१८०	खदिर	१४५	४९			
क्षिपणी	९७	१३	क्षेत्राजीव	{ ५४ २९	२९	खदिरा	१७६	१४१	ग.		
क्षिपा	३९०	११	क्षेत्राजीव	{ ४०८ ३३	३३	खद्योत	१९७	२८	गगन	२९	१
क्षिप्त	३७८	८७	क्षेत्राजीव	{ ५४ २९	२९	खनि	१२६	७	गङ्गा	१०४	३१
क्षिप्र	३६०	३०	क्षेत्राजीव	{ ४०८ ३३	३३	खनित्र	३०५	१२	गङ्गाधर	१३	३४
क्षिप्र	२७	६४	क्षेत्राजीव	{ ५४ २९	२९	खपुर	१८५	१६९	गज	२७६	३४
क्षिया	३८८	७	क्षेत्राजीव	{ ५४ २९	२९	खर	{ ४३ ३५	३५	गजता	२७६	३६
	९३	४	क्षेत्राजीव	{ ५४ २९	२९	खरणस्	३२७	७७	गजबन्धनी	२७९	४३
क्षीर	{ ३२० ४२८	५१ १८२	क्षेत्राजीव	{ ५४ २९	२९	खरणस	२१७	४६	गजभक्ष्या	१७०	१२३
क्षीरविकृति	३१७	४४	क्षेत्राजीव	{ ५४ २९	२९	खरणस	२१७	४६	गजानन	१६	३८
क्षीरविदारी	१६५	११०	क्षेत्राजीव	{ ५४ २९	२९	खरणस	२१७	४६	गज्जा	११९	८
क्षीरशुक्ला	१६५	११०	क्षेत्राजीव	{ ५४ २९	२९	खरणस	२१७	४६	गडक	९९	१७
क्षीरावी	२६२	१००	क्षेत्राजीव	{ ५४ २९	२९	खरणस	२१७	४६	गड्ड	४५४	१८
क्षीरिका	१४४	४५	क्षेत्राजीव	{ ५४ २९	२९	खरणस	२१७	४६	गड्डल	२१७	४८
क्षीरोद	९३	२	क्षेत्राजीव	{ ५४ २९	२९	खरणस	२१७	४६	गण	{ २०१ २९०	४० ८१
क्षीव	३५९	२३	क्षेत्राजीव	{ ५४ २९	२९	खरणस	२१७	४६	गणक	२७०	१४
क्षुत्	३२१	५२	क्षेत्राजीव	{ ५४ २९	२९	खरणस	२१७	४६	गणदेवता	६	१०
क्षुत्	२१९	५२	क्षेत्राजीव	{ ५४ २९	२९	खरणस	२१७	४६	गणनीय	३७०	६४

शब्दानुक्रमिका ।

१९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गणरात्र	४५	६	गन्धसार	२४७	१३१	गलकम्बल	३२३	६३	गिरिका	१९१	१२
गणरूप	१५६	८०	गन्धाश्मन्	३३६	१०२	गलन्तिका	३१२	३२	गिरिज	३३५	१००
गणहासक	१७२	१२८	गन्धिनी	१७०	१२३	गलित	३८३	१०४	गिरिमल्लिका	३३६	१०४
गणाधिप	१६	३८	गन्धोत्तमा	३५०	३९	गलोद्देश	२८१	४८	गिरिश	१५०	६५
गणिका	{ १५२ २०९	{ ७१ १९	गन्धोली	१९७	२७	गल्या	३९७	४२	गिरिश	१३	३१
गणिकारिका	१५०	६६	गभस्ति	४२	३३	गवय	१९०	११	गिरीश	१३	३१
गणित	३७१	६४	गभीर	९८	१५	गवल	३३५	१००	गिलित	३८५	११०
गणेश	३७०	६४	गम	२९६	९५	गवाक्ष	११९	९	गीत	७१	२६
गण्ड	{ २३४ २७७	{ ९० ३७	गमन	२९६	९५	गवाक्षी	१८१	१५६	गीर्	६२	१
गण्डक	१८८	४	गम्भारी	१४०	३५	गवीश्वर	३२२	५८	गीर्ण	३८५	११०
गण्डकारी	१७६	१४१	गम्भीर	९८	१५	गवेधु	३९०	२५	गीर्णि	३९०	११
गण्डशैल	१२६	६	गम्य	३८०	९२	गवेधुका	३९०	२५	गीर्पति	३९	२४
गण्डाली	१८२	१५९	गरल	९०	९	गवेधुणा	२६०	३२	गीर्वाण	५	९
गण्डीर	१८१	१५७	गरिष्ठ	३८६	११२	गवेपित	३८४	१०५	गुग्गुल	१४०	३४
गण्डपद	१०१	२२	गरी	१५१	६९	गव्य	३२०	५०	गुच्छ	३०८	२१
गण्डपदी	१०२	२४	गरुड	१३	२९	गव्या	३२३	६०	गुजा	१६१	१८
गण्डूषा	४५२	१०	गरुडध्वज	९	१९	गव्युति	११५	१८	गुड	४०४	४२
गतनासिक	२१७	४६	गरुत्	२००	३६	गहन	{ १२७ ३७७	{ ६ ८५	गुडपुष्प	१३७	२७
गद	२१८	५१	गरुत्मत्	{ १३ १९८ ४०७	{ २९ ३४ ५८	गह्वर	{ १२६ ४२८	{ ६ १८३	गुडफल	१३७	२८
गद्य	४५९	३१	गर्गरी	३२७	७४	गाङ्गेय	{ ३३३ ४२४	{ ९४ १५५	गुडा	१६४	१०५
गङ्गी	२८३	५२	गर्जित	{ ३२ २७६	{ ८ ३६	गाङ्गेरुकी	१६८	११७	गुहची	१५६	८२
गन्ध	५७	७	गर्त	८७	२	गाढ	२७	६८	गुण	{ ५४ २९२ ३११ ३४६ ४०५	{ २९ १९ २८ २७ ४७
गन्धक	३३६	१०२	गर्भ	३२७	७७	गाणिक्य	२१०	२२	गुणवृक्षक	९७	१२
गन्धकुटी	१७०	१२३	गर्भभाण्ड	१४३	४३	गाण्डव	२९०	८४	गुणित	३७८	८८
गन्धन	४१६	११५	गर्धन	३५८	२२	गाण्डीव	२९०	८४	गुण्डित	३७९	८९
गन्धनाकुली	१६७	११४	गर्भ	{ २१४ ४२०	{ ३९ १३५	गात्र	{ २२६ २७८	{ ७० ४०	गुत्स	२३९	१०५
गन्धफली	{ १४७ १५०	{ ५६ ६४	गर्भक	२४८	१३५	गात्रानुलेपन	२४८	१३३	गुत्सक	१३३	१६
मन्धमादन	१२४	३	गर्भगार	११९	८	गान	७१	२६	गुत्सार्ध	२३९	१०५
गन्धमूली	१८०	१५४	गर्भाशय	२१४	३८	गान्धार	७१	१	गुद	२२७	७३
गन्धरस	३३६	१०४	गर्भिणी	२१०	२२	गायत्री	{ १४५ २५६	{ ४९ २२	गुन्द्र	१८३	१६२
गन्धर्व	{ १९० २८० ४१९	{ ११ ५२ ११ ४४ १३३	गर्भोपधातिनी	३२५	६९	गारुत्मत	३३२	९२	गुन्द्रा	{ ३४७ १८२	{ ५५ १६०
गन्धर्वहस्तक	१४५	५०	गर्भुत्	१८४	१६५	गार्भिण	२१०	२२	गुप्त	{ ३७८ ३८४	{ ८९ १०६
गन्धवह	२५	६२	गर्व	७९	२२	गार्हपत्य	२५६	२९	गुप्ति	४०९	७४
गन्धवहा	२३३	८९	गर्हण	३८०	१३	गालव	१३९	३३	गुरण	३९०	११
गन्धवाह	२५	६२	गर्ह्य	३६७	५४	गिरि	३९०	१	गुरु	{ ३९ २५२ ४२५	{ २४ ७ १६२
			गर्ह्यवादिन्	३६२	३७	गिरिकर्णी	१६३	१०४	गुर्विणी	२१०	२२
			गल	२३२	८८						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गुल्फ	२२७	७२	गो	३२२	६०	गोमत	३२२	५८	ग्रस्त	६९	२०
गुल्म	१३०	९	गोकण्टक	३२४	६६	गोमय	३२०	५८		३८५	१११
	२२४	६६		४०१	२५	गोमायु	१८८	५		४६	९
	२९०	८१	गोकर्ण	१६१	९९	गोमिन्	३२२	५८	ग्रह	३८८	८
	४२१	१४२		१९०	१०	गोरस	३२१	८३		४३९	२३६
गुल्मिनी	१३०	९	गोकर्णी	२३१	८३	गोर्द	२२४	६५	ग्रहणीरुज्	२२०	५५
गुवाक	१८५	१६९	गोकुल	१५७	८४	गोल	४२५	२०	ग्रहपति	४०	३०
गुह	१७	३९	गोक्षुरक	३२२	५८	गोलक	२१४	३६			
गुहा	१२६	६	गोचर	१६१	९९	गोला	३३८	१०८	ग्राम	१२३	१९
	१६०	९३	गोजिह्वा	५७	८	गोलीढ	३३८	१०८		४२१	१४१
गुहा	४२३	१५४	गोडुम्बा	१६९	११९		१४२	३९	ग्रामणी	४०५	४९
गुह्यक	६	११	गोण्ड	१८१	१५६	गोलोमी	१६२	१०२	ग्रामतक्ष	३४१	९
गुह्यकेश्वर	२८	६८	गोत्र	४५४	१८		१८२	१५९	ग्रामता	३९७	४२
गूढ	३७८	८९		१२३	१	गोत्रन्दनी	३३९	१११	ग्रामार्धान	३४१	९
गूढपाद्	८९	७	गोत्रभिद्	४२८	१८०	गोत्रिन्द	१४७	५५	ग्रामान्त	१२३	२०
गूढपुरुष	२७०	१३		११०	३	गोविष	४१२	९१	ग्रामीणा	१६०	९४
गूथ	२२५	६८	गोत्रा	१७	४२	गोशाल	३२०	५०	ग्राम्य	६९	१९
गून	३८१	९६	गोदारण	४६२	४०	गोशीर्ष	४६२	४०	ग्राम्यधर्म	२६६	५७
गुञ्जन	१७८	१४८	गोदुह	२४७	१३१	गोष्ट	२४७	१३१		१२३	१
गुम्भ	३५८	२२	गोधन	११४	१३	गोष्टी	११४	१३	ग्रावन्	१२४	४
गुम्भ	१९५	२१	गोधा	२५५	१५	गोष्पद	२५५	१५		४१५	१०६
गुम्भसी	४५२	१०	गोधापदी	४१३	९४	गोस्तन	४१३	९४	ग्रास	३२१	५४
गुष्टि	१७८	१५१	गोधि	३२२	५८	गोस्तनी	३२२	५८	ग्राह	१०१	२१
गृह	११७	४	गोधिका	२३४	९२	गोस्थानक	२३९	१०५		३८८	८
	११७	५	गोधिकात्मज	१६९	११९	गौतम	१६४	१०७	ग्राहिन्	१३५	२१
गृहगोधिका	१९१	१२	गोधूम	१०१	२२	गौधार	११४	१३	ग्रीवा	२३३	८८
गृहपति	२७०	१५	गोनर्द	१८९	६	गौधैर	८	१५	ग्रीष्म	५०	१८
गृहयालु	३६०	२७	गोनस	३०७	१८	गौधैर	१८९	६	ग्रीव्यक	२३८	१०४
गृहस्थूण	४५९	२०	गोप	१७३	१३२	गौधैर	१८९	६	ग्लस्त	३८५	१११
गृहा	४४०	२३८	गोपति	८८	४	गौरी	१८९	६	ग्लह	३५२	४५
गृहागम	२६०	३४	गोपरस	२६८	७	गौरी	५९	१३	ग्लान	२२१	५८
गृहाराम	१२७	१	गोपानसी	३२२	५७	गौरी	६१	१४	ग्लालु	२२१	५८
गृहावग्रहणी	१२०	१३	गोपायित	४१९	१३०	गौरी	४२९	१८९	ग्लौ	३४	१४
गृहिन्	२५१	३	गोपाल	३२३	६२	गौरी	१६	३६	घ		
गृहीवृ	३६०	२७	गोपी	३३६	१०४	गौरी	२०६	८	घट	३१२	३२
गृह्यक	२०३	४३	गोपुर	१२१	१५	गौरी	११४	१३		२९९	३२
	३५७	१६	गोप्यक	३८४	१०६	गौरी	३७७	८६	घटना	२९९	१०७
गेन्दुक	२४९	१३८		३२२	५७	गौरी	१८३	१६२	घटा	२९९	१०७
गेह	११७	४		१६६	११२	गौरी	३३८	११०	घटीयन्त्र	३४६	२८
गैरिक	१२७	४		१२२	१६	गौरी	३७७	८६	घट	४५४	१८
	३९९	१२		१७३	१३२	गौरी	१७३	१३२	घण्टापाटलि	१४२	३९
गैरेय	३३६	१०४		४२८	१८२	गौरी	१४१	३७	घण्टापथ	११६	१८
				३४३	१७	गौरी	१५४	७७	घण्टारबा	१६४	१०७

शब्दानुक्रमणिका ।

२१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
घन	३२	७	चकोरक	१९९	३५	चतुरानन	८	१६	चराचर	३७३	७४
	७३	४	चक्र	१९५	२२	चतुर्भद्र	२६६	५८	चरिष्णु	३७३	७४
	७५	९		२८४	५६	चतुर्भुज	९	२०	चरु	२५७	२३
	२९४	९१		२८९	७८	चतुर्वर्ग	२६६	५७	चर्चरी	४५२	१०
	३७१	६६		४२८	१८२	चतुष्पथ	११५	१७	चर्चा	५६	२
घनरस	९३	५	चक्रकारक	१७२	१२९	चतुर्हायणी	३२५	६८	चर्मकषा	१७६	१४३
घनसार	२४७	१३१	चक्रपाणि	९	२०	चत्वर	१२०	१३	चर्मकार	३४१	७
घनाघन	४१६	११०	चक्रमर्दक	१७७	१४७	चन	४४४	३	चर्मन्	२८८	४६
घर्म	८४	३३	चक्रयान	२८३	५१	चन्दन	२४७	१३१	चर्मप्रभेदिका	३४९	३४
घस्मर	३५८	२०	चक्रला	१८२	१६०	चन्द्र	३४	१३	चर्मप्रसेविका	३४८	३३
घस्र	४४	२	चक्रवर्तिन्	२६७	२		१७७	१४६	चर्मिन्	१४४	४६
घाटा	२३३	८८	चक्रवर्तिनी	१७९	१५३	चन्द्रक	१९८	३१	चर्या	२६०	३५
घाण्टिक	२९६	९७	चक्रवाक	१९५	२२	चन्द्रभागा	१०५	३४	चर्वित	३८५	११०
घात	३००	११५	चक्रवाल	३१	६	चन्द्रमस्	३४	१३	चर्षणी	२०७	१०
घातुक	३६५	४७	चक्राङ्ग	१९६	२३	चन्द्रवाला	१७०	१३५	चल	३७४	७४
घास	१८५	१६७		१५७	८६	चन्द्रशेखर	१३	३०	चलदल	१३५	२०
घुटिका	२२७	७२	चक्रान्	८९	७	(चन्द्रसंज्ञ-)	२४७	१३०	चलन	३७४	७४
घुण	४५४	१८	चक्रीवत्	३२७	७७	चन्द्रहास	२९३	८९	चलाचल	३७४	७४
घूर्णित	३६१	३२	चक्षुःश्रवस्	८९	७	चन्द्रिका	३५	१६	चलित	२९६	९६
घृणा	३९५	३२	चक्षुप्	२३५	९३	चपल	२७	६५	चविक	१६१	९८
	४०५	५१	चक्षुष्या	३३६	१०२		३३५	९९		३७८	८७
घृणि	४२	३३	चक्षुल	३७४	७६	चपला	३२	९	चव्य	१६१	९८
घृत	३२१	५२	चक्षला	३२	९	चपेट	१६१	९६	चषक	३५१	५३
	४९०	७६	चक्ष	१४५	५१	चमर	२३२	८४	चषाल	२५६	१८
घृष्टि	१८७	२	चटक	१९३	१८	चमरि	१९०	१०	चाक्रिक	२९६	९७
घोटक	२८०	४३		१९३	१८	चमस	४६१	३५	चाङ्गेरी	१७५	१४०
घोणा	२३३	८९	चटका	१९३	१८	चमसी	४५२	१०	चाटकैर	१९३	१८
घोणिन्	१८७	२	चटकाशिरस्	३३८	११०	चमू	२८९	७८	चाण्डाल	३४४	२०
घोण्टा	१४१	३७	चणक	३०७	१८	चमूर	२९०	८१	चाण्डालिका	३४८	३१
	१८५	१६९	चण्ड	३६१	३२		१८९	९	चातक	१९३	१७
घोर	७८	२०	चण्डा	१७२	१२८	चम्पक	१४९	६३	चातुर्वर्ण्य	२५०	२
घोष	१२३	२०	चण्डात	१५४	७६	चय	११७	३	चाप	२९१	८३
घोषक	१६८	११७	चण्डातक	२४३	११९		२०१	४०	चामर	२७५	३१
घोषणा	६७	१२	चण्डाल	३४०	४	चर	२७०	१३	चामीकर	३३३	१५
घ्राण	२३३	८९		३४४	१९	चरक	३७३	७४	चाम्पेय	१४९	६३
	३७९	९०	चण्डालवल्लकी	३४८	३१	चरण	४६०	३३	चार	१५०	६५
घ्राणतर्पण	५९	११	चण्डिका	१६	३७	चरणायुध	२२६	७१		२७०	१३
घ्रात	३७९	९०	चतुःशाल	११८	६	चरम	३७६	८१		३९१	१४
च	४४०	२४१	चतुर	३४४	१९	चरमक्षमाश्रुत	१२४	२			
	४४४	५	चतुरङ्गल	१३६	२३						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
चारटी		१४६	चिरक्रिय	३५७	९७	चैत्र	४८	१५	छिद्रित	३८२	९९
चारण	३४२	१२	चिरण्टी	२०६	१	चैत्ररथ	२८	७०	छिन्न	३८३	१०३
चारु	३६७	५२	चिरंतन	३७४	७७	चैत्रिक	४८	१५	छिन्नरुहा	१५६	८२
चार्विक्य	२४३	१२२	चिरप्रसूता	३२५	७१	चोच	{ १७४ ४५९	{ १३४ ३०	छुरिका	२९५	९२
चार्मण	३९७	४३	चिररात्राय	४४३	१	चोरपुष्पी	१७१	१२६	छेक	२०३	४३
चालनी	३१०	२६	चिरस्य	४४३	१	चोर	२४३	११८	छेदन	३८८	८
चाव	१९२	१६	चिराय	४४३	१	चौर	३४५	२४	ज.		
चिकित्सक	२२१	५७	चिरबिल्व	१४४	४७	चौरिका	३४६	२४	जगत्	{ ११२ ४१०	{ ६ ८०
चिकित्सा	२१८	५०	चिलिचिम	९९	१८	चौध	३४६	२५	जगती	११२	६
चिकुर	{ २३६ ३६४	{ ९५ ४६	चिल्ल	{ १९४ २२१	{ २१ ६०	च्युत	३८३	१०४	जगती	४०९	७१
चिकण	३१८	४६	चिह्न	३५	१७	छ			जगत्प्राण	२५	६२
चिकस	४६१	३५	चीन	१८९	९	छगलक	३२७	७६	जगर	२८६	६४
चिश्वा	१४३	४३	चीर	४५९	३१	छगलान्त्री	१७४	१३७	जगल	३५१	४१
चित्	{ ५५ ४४४	{ १ ३	चीरी	१९७	२८	छत्र	२७५	३२	जग्ध	३८५	१११
चिता	३०१	११७	चीरुका	१९७	२८	छत्रा	{ १६३ १८५ ३१५	{ १०५ १६७ ३७	जग्धि	३२२	५५
चिति	३०१	११७	चीवर	४५९	३१	छत्राकी	१६७	११५	जघन	२२८	७४
चित्त	५५	३१	चुक	{ १७६ ३१४ ४५५	{ १४१ ३५ २०	छद	{ १३२ २००	{ १४ ३६	जघनेफला	१४९	६१
चित्तविभ्रम	८०	२६	चुक्रिका	१७५	१४०	छदन	१३२	१४	जघन्य	{ ३७६ ४२४	{ ८१ १५९
चित्तसमुन्नति	७९	२२	चुल्ल	२२१	६०	छदिस्	१२१	१४	जघन्यज	{ २१६ ३३९	{ ४३ १
चित्ताभोग	५६	२	चुल्ली	३११	२९	छद्यन्	८२	३०	जङ्गम	३७३	७४
चित्या	३०१	११७	चूचुक	२२९	७७	छन्द	{ ३९२ ४१२	{ २० ८८	जङ्गमेतर	३७३	७३
चित्र	{ ६२ ७८ १५८ ४२७	{ १७ १९ ८७ १७८	चूडा	{ १९८ २३६	{ ३१ ९७	छन्दस्	{ २५६ ४३८	{ २२ २३२	जङ्गा	२२७	७२
चित्रक	{ १४५ १५६ १४५	{ ५१ ८० १२३	चूडामणि	२३८	१०२	छन्दस्	{ २५६ ४३८	{ २२ २३२	जङ्गाकरिक	२८८	७३
चित्रकर	३४१	७	चूडाला	१८२	१६०	छन्न	{ २३७ ३८१	{ २२ ९७	जङ्गाल	२८८	७३
चित्रकृत	१३७	२७	चूत	१३९	३३	छल	२९९	१०८	जटा	{ १३१ २३७ ४०३	{ ११ ९७ ४८
चित्रतण्डुल	१६४	१०६	चूर्ण	{ २४८ २९७	{ १३४ ९९	छवि	{ ३६ ४३	{ १७ ३४	जटामांसी	१७४	१३४
चित्रपर्णा	१६०	९२	चूर्णकुन्तल	२३६	९६	छाग	३२७	७६	जटिन्	१३९	३२
चित्रभाजु	{ २२ ४० ४१५	{ ५६ ३० १०५	चूर्णि	४५२	९	छागी	३२७	७६	जटिला	१७४	१३४
चित्रशिखण्डिज	३९	२४	चूलिका	२७७	३८	छात	{ २१६ ३८३	{ ४४ १०३	जठर	{ २२९ ४३०	{ ७७ १८९
चित्रशिखण्डिन्	४०	२७	चेटक	३४३	१७	छात्र	२५३	११	जड	{ ३६ ३६२	{ १९ ३८
चित्रा	{ १५८ १८१	{ ८७ १५६	चेत्	४४६	१२	छादित	३८१	९८	जडा	१५८	८६
चिन्ता	८१	२९	चेतकी	१४८	५९	छान्दस	२५२	६	जडुल	२१८	४९
चिपिटक	३१९	४७	चेतन	५५	३०	छाया	४२४	१५७	जतु	२४५	१२५
चिबुक	२३४	९०	चेतना	५५	३१	छित	३८३	१०३	जतुक	३१६	४०
			चेतस्	५५	३१	छिद्र	८६	२	जतुका	१९६	२६
			चेल	{ २४२ ४३२	{ ११५ २०२				जतुकृत	१७९	१५३
			चैत्य	११९	७						

शब्दानुक्रमणिका ।

२३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
जतूका	१७९	१५३	जयन्ती	१५०	६५	जातरूप	३३३	९५	जीर्ण	३८९	९
जनु	२२९	७८	जया	१५०	६५	जातवेदस्	२२	५३	जीर्णवस्त्र	२१६	४२
जनक	२१२	२८	जय्य	२२८	७४	जातापत्या	२०८	१६	जीव	२४२	११५
जनंगम	३४४	१९	जरठ	३७४	७६	जाति	५५	३१	जीवक	३९	२४
जनता	३९७	४२	जरण	३१४	३६	जाति	१५३	७२	जीवक	३०२	११९
जनन	{ ५४ २५०	३० १	जरत्	२१६	४२	जातीकोश	४०८	६८	जीवक	१४३	४४
जननी	२१२	२९	जरद्भव	३२३	६१	जातीफल	२४७	१३२	जीवक	१७६	१४२
जनपद	११३	८	जरा	२१५	४१	जातु	४४४	४	जीवजीव	१९९	३५
जनयित्री	२१२	२९	जरायु	२१४	३८	जातु	३२३	६१	जीवन	{ ९३ ३०२	३ १
जनश्रुति	६६	७	जरायुज	३६६	५०	जातु	२२७	७२	जीवनी	१७६	१४२
जनार्दन	९	१९	जल	९३	३	जाबाल	३४२	११	जीवनीया	१७६	१४२
जनाश्रय	११९	९	जलजन्तु	१००	२०	जामातृ	२१३	३२	जीवनौषध	३०२	१२०
जनि	५४	३०	जलधर	३२	७	जामि	४२१	१४२	जीवन्तिका	{ १५६ १५६	८२ ८३
जनी	{ १७९ २०६	१५२ ९	जलनिधि	९२	२	जाम्बव	१३४	१९	जीवन्ती	१७६	१४१
जनुस्	५४	३०	जलनिर्गम	९५	७	जाम्बूनद	३३३	९५	जीवा	१७६	१४२
जन्तु	५५	३०	जलनीली	१०७	३८	जायक	२४५	१२५	जीवातु	३०२	१२०
जन्तुफल	१३५	२२	जलप्राय	११३	१०	जाया	२०४	६	जीवान्तक	३४२	१४
जन्मन्	५४	३०	जलमुच्	३२	७	जायाजीव	३४२	१२	जीविका	३०२	१
जन्मिन्	५५	३०	जलव्याल	८८	५	जायापती	२१४	३८	जीवितकाल	३०२	१२०
जन्य	{ २६६ २९८ ४२४	५८ १०३ १५९	जलशुक्ति	१०२	२३	जायु	२१८	५०	जुगुप्सा	६७	१३
जन्यु	५५	३०	जलाधार	१०३	२५	जार	२१४	३५	जुह	१७४	१३७
जप	२६४	४८	जलाशय	{ १०३ १८४	२५ १६४	जाल	{ ९८ ४३२	१६ २००	जुह्व	२५८	२५
जम्पती	२१४	२८	जलोच्छ्वास	९६	१०	जालक	१३३	१६	जृति	३९६	३८
जम्बाल	९६	९	जलौकस्	१०१	२२	जालिक	३४३	१४	जृति	३९६	३८
जम्बीर	{ १३६ १५५	२४ ७९	जलौका	१०१	२२	जाली	१६८	११८	जृम्भ	८५	३५
जम्बु	१३४	१९	जल्पाक	३६२	३६	जाल्म	{ ३४३ ३५७	१६ १७	जृम्भण	८५	३५
जम्बुक	{ १८८ ३९७	५ ३	जल्पित	३८४	१०७	जिघत्सु	३५८	२०	जेतृ	{ २८९ २८९	७४ ७७
जम्बू	१३४	१९	जव	{ २६ २८८	६४ ७३	जिह्वा	१५९	९०	जेमन	३२२	५६
जम्बव	१३४	१९	जवन	{ २८१ २८८ ३९६	४५ ७३ ३०	जित्वर	२८९	७७	जेय	२८८	७४
जम्भ	१३६	२४	जवनिका	२४४	१२०	जिन	७	१३	जैत्र	२८९	७४
जम्भेदिन्	१७	४३	जवा	१५४	७६	जिष्णु	{ १७ २८९	४२ ७७	जैवातुक	{ ३४ ३५४ ३९८	१४ ६ ११
जम्भल	१३६	२४	जह्नुतनया	१०४	३१	जिह्वा	{ ३७२ ४२१	७१ १४१	जोहक	२४६	१२६
जम्भीर	१३६	२४	जागरा	३९२	१९	जिह्वाग	८९	८	जोषम्	४४२	२५१
जय	{ १५० ३०० ३९०	६६ ११० १२	जागरितृ	३६१	३२	जिह्वा	२३४	९१	ज्ञ	२५१	५
जयन	३९०	१२	जागारुक	३६१	३२	जीन	२१६	४२	ज्ञपित	३८१	९८
जयन्त	१९	४६	जागर्या	३९२	१९	जीमूत	{ ३२ १५१ ४१७	७ ६९ ५८	ज्ञप्त	३८१	९८
			जाह्नलिक	९०	११	जीरक	३१४	३६	ज्ञप्ति	५५	१
			जाह्निक	२८८	७३				ज्ञातसिद्धान्त	२७०	१५
			जात	५५	३१				ज्ञाति	२१३	३४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ज्ञातृ	३६०	३०	ड			तनुत्र	२८६	६४	तरणि	४०	३०
ज्ञातेय	२१३	३५	डमर	३९१	१४	तनू	२२६	७१	तरण्य	९६	१०
ज्ञान	५७	६	डमरु	७४	८	तनूकृत	३८२	९९	तरपण्य	१५३	७३
ज्ञानिन्	२७०	१४	डयन	२८३	५२	तनूनपात्	२२	५३	तरल	९७	११
ज्या	{ ११०	२	डहु	१४८	६०	तनूरुह	{ २००	३६	तरला	{ २३८	१०२
	{ २९२	८५	डिण्डिम	७४	८		{ २३७	९९		{ ३७४	७५
ज्याघातवारण	२९१	८४	डिम्ब	३९१	१४	तन्नु	३४७	२८	तरस	३२०	५०
ज्यानि	३८९	९	डिम्भ	{ २००	३८	तन्नुभ	३०७	१७	तरस्	{ २६	४
ज्यायस्	{ २१६	४३	डिम्भा	{ ४२०	१३४	तन्नुवाय	{ १९१	१३	तरस	{ २९६	१०२
	{ ४३९	२३५	डण्डुभ	२१५	४१		{ ३४०	६	तरस्	२२३	७३
ज्येष्ठ	४०४	४१		८८	५	तन्नुसंतत	३८३	१०१	तरस्	{ २८८	७३
ज्यैष्ठ	४९	१६	ढ			तन्न	४२९	१८५	तरस्	{ ४१८	१२८
ज्योतिरिक्कण	१९७	२८	ढका	७३	६	तन्त्रक	२४१	११२	तरि	९६	१०
ज्योतिष्मती	१७८	१५०	त			तन्त्रिका	१५६	८२	तरु	१२८	५
ज्योतिस्	४३८	२३०	तक	३२१	५३	तन्द्रा	४२७	१७६	तरुण	२१६	४२
ज्योत्स्ना	३५	१६	तक्षक	३९७	४	तन्द्री	८५	३७	तरुणी	२०६	८
ज्यौतिषिक	२७०	१४	तक्षन्	३४१	९	तप	५०	१९	तर्क	५६	३
ज्यौत्स्नी	{ ४५	५	तट	९५	७	तपःक्लेशसह	२६२	४२	तर्कविद्या	६५	५
	{ १६८	११८	तटिनी	१०४	३०	तपन	{ ४०	३१	तर्कारी	१५०	६५
ज्वर	२२०	५६	तडाग	१०३	२८	तपनीय	{ ९१	१	तर्जनी	२३१	८१
ज्वलन	२२	५३	तडित्	३२	९	तपनीय	३३३	९४	तर्णक	३२३	६१
ज्वाल	२४	५७	तडित्त्वत्	३२	७	तपस्	{ ४८	१५	तर्दू	३१३	३४
			तण्डक	४६०	३३		{ ४३८	२३२	तर्पण	{ २५४	१४
झ			तण्डुल	१६४	१०६	तपस्य	४८	१५	तर्पण	{ ३२२	५६
झटामला	१७१	१२७	तण्डुलीय	१७४	१३६	तपस्विन्	२६२	४२	तर्पण	{ ३०७	४
झटिति	४४३	२	तत	{ ७२	४	तपस्विनी	१७४	१३४	तर्मन्	२५६	१९
झर	१२६	५	ततस्	{ ३७७	८६	तम	४०	२६	तर्ष	{ ८१	२८
झर्झर	७४	८	तत्काल	४४४	३	तमस्	{ ५४	२९	तल	{ ३२१	५५
झलरी	४५२	१०	तत्त्व	२७५	२९	तमस्	{ ८७	३	तल	{ २९१	८४
झष	९९	१७	तत्पर	७४	९	तमस्विनी	{ ४३८	२३१	तल	{ ४३२	२०२
झषा	१६८	१७	तथा	३५५	९	तमाल	४४	४	तलिन	४१८	१२७
झाटल	१४२	३९	तथागत	{ ४४५	९	तमालपत्र	{ १५१	६०	तल्प	४१९	१३१
झाटलि	४६१	३८	तथ्य	{ ४५७	२३	तमिस्त्र	{ ४६०	३३	तल्लज	५३	२७
झाबुक	१४२	४०	तद्	७	१३	तमिस्त्रा	८७	३	तष्ट	३८२	९९
झिण्टी	१५४	७५	तदा	४४४	३	तमी	४४	४	तस्कर	३४५	२४
झिल्लिका	१९७	२८	तदात्व	४४९	३२	तमोबुद्	४१२	८९	ताण्डव	{ ७५	१०
			तदानीम्	२७५	२९	तमोपह	४४०	२२८	तात	{ ४६०	३४
ट			तनय	४४९	२२	तरक्षु	१८६	१	तात्रिक	२१२	२८
टङ्क	{ ३४९	३४	तनु	२११	२७	तरङ्ग	९४	५	तापस	२७०	१५
	{ ४६०	३३		{ २२६	७१	तरङ्गिणी	१०४	३०	तापस	२६२	४२
टिडिमक	१९९	३५		{ ३६९	६१				तापसतर्	१४४	४६
टीका	४५१	७		{ ३७१	६६				तापिच्छ	१५१	६८
टण्डक	१४७	५३		{ ४१६	११३				तामरस	१०७	४०
									तामलकी	१७१	१२७
									तामसी	४५	५
									ताम्बूलवल्ली	१६९	१२०

शब्दानुक्रमिका ।

२५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ताम्बूली	१६९	१२०	तिमित	३८४	१०५	तुण्डिल	२२२	६१	तूष्णीम्	४४५	९
ताम्रक	३३४	९७	तिमिर	८७	३	तुत्था	{ १६०	९५	तृण	१८५	१६७
ताम्रकर्णी	३१	५	तिरस्	{ ४४३	२५६	{ १७१	१२५	तृणद्वय	१८६	१७०	
ताम्रकुट्टक	३४१	८	{ ४४५	६	तृत्थाञ्जन	३३५	१०१	तृणधान्य	३१०	२५	
ताम्रचूड	१९३	१७	तिरस्करीणि	२४४	१२०	तुन्द	२२९	७७	तृणध्वज	१८२	१६०
तार	{ ७२	२	तिरस्किया	७९	२२	तुन्दपरिमृज	३४४	१८	तृणराज	१८५	१६८
तारकजित्	{ ४२६	१६६	तिरीट	{ १३९	३३	तुन्दि	२१६	४४	तृणशून्य	१५२	६९
तारकजित्	१७	४०	{ ४५९	३०	तुन्दिक	२१६	४४	तृष्या	१८५	१६८	
तारका	३७	२१	तिरोधान	३४	१३	तुन्दिल	२१६	४४	तृतीयाकृत	३०४	९
तारा	३७	२१	तिरोहित	३००	११२	तुन्न	१७१	१२७	तृतीयाप्रकृति	२१५	३९
तारुण्य	२१५	४०	तिर्यच्	३६१	३४	तुन्नवाय	३४०	६	तृप्त	३८३	१०३
तार्क्ष्य	{ १३	२९	{ १४२	४०	तुवरिका	१७२	१३१	तृप्ति	३२२	५६	
तार्क्ष्यशैल	{ ४२२	१४५	२१८	४९	तुमुल	२९९	१०६	तृप्	{ ८१	२९	
	३३५	१०२	२२४	६५	तुम्बी	१८०	१५८		{ ३२१	५५	
			२४५	१२३	तुरग	२८०	४३	तृष्णक्	३५८	२२	
			३१७	४३	तुरङ्ग	२८०	४३	तृष्णा	४०५	५१	
ताल	{ ७४	९	तिलकालक	२१८	४९	तुरङ्गम	२८०	४३	तेजन	१८२	१६१
	१८५	१६८	तिलपर्णी	२४७	१३२	तुरङ्गवदन	२९	७१	तेजनक	१८३	१६२
	२३१	८३	तिलपिञ्ज	३०७	१९	तुरायण	३८६	२	तेजनी	१५७	८३
	३३६	१०३	तिलपेज	३०७	१९	तुरासाह्	१७	४४	तेजस्	{ २२२	६२
तालपत्र	२३८	१०३	तिलित्स	८८	५	तुरीय	२४५	१२३	{ ४३९	२३४	
तालपर्णी	१७०	१२३	तिल्य	३०४	७	तुरीय	२४५	१२३	तेजित	३७९	९१
तालमूलिका	१६९	११९	तिल्व	१३९	३३	तुरुष्क	२४६	१२८	तेम	३९४	२९
तालवृन्तक	२५०	१४०	तिष्य	{ ३८	२२	तुला	३३०	८७	तेमन	३१७	४४
तालाङ्क	११	२४	{ ४२२	१४७	५७	तुलाकोटि	२४०	१०९	तैजस	३३४	९९
ताली	{ १७१	१२७	तिष्यफला	१४७	५७	तुल्य	३४९	३६	तैजसावर्तिनी	३४८	३३
	१८६	१७०				तुल्यपान	३२१	५५	तैत्तिर	२०२	४३
तालु	२३४	९१	तीक्ष्ण	{ ४३	३५	तुवर	५८	९	तैलपाता	४५१	६
तावत्	४४१	२४६	{ ३३४	९८	७	तुष	{ १४७	५८	तैलपर्णिक	२४७	१३१
तिक्त	५८	९	{ ४०६	५३	३१	तुषार	{ ३६	१८	तैलपायिक	१९६	२६
तिक्तक	१८०	१५५	तीक्ष्णगन्धक	१३८	३१	तुषित	{ ३६	१९	तैलीन	३०४	७
तिक्तशक	१३६	२५	तीर	९५	७	तुहिन	३६	१८	तैष	४८	१५
तिग्म	४३	३५	तीर्थ	४१२	८६	तूण	२९३	८८	तोक	२११	२८
तितउ	३१०	२६	तीव्र	२७	६७	तूणी	२९३	८९	तोक्म	३०६	१६
तितिक्षा	८०	२४	तीव्रवेदना	९२	३	तूणीर	२९३	८८	तोटक	४५९	३०
तितिष्ठ	३६१	३१	तु	{ ४४०	२४२	तूर्ण	२७	६५	तोत्र	{ २७८	४१
तित्तिरि	१९९	३५	{ ४४४	५	१५	तूल	{ १४२	४२	{ ३०५	१२	
तिथि	४३	१	{ ४४७	१५	१५	तूलिका	{ ३३७	१०६	तोदन	३०५	१२
तिनिश	१३७	२६	तुङ्ग	{ १३६	२५	तुवर	४२५	१६५	तोमर	२९५	९३
तिन्तिडी	१४३	४३	{ ३७२	७०	७०	तूष्णीक	३६२	३९	तोय	९३	४
तिन्तिडीक	३१४	३५	तुङ्गी	१७५	१३९	तूष्णीशील	३६२	३९	तोयपिप्पली	१६५	१११
तिन्दुक	१४१	३८	तुच्छ	३६८	५६	तूष्णीक	३६२	३९	तोरण	१२२	१६
तिन्दुकी	४५१	८	तुण्ड	२३३	८९	तूष्णीकाम्	४४५	९	तौर्यत्रिक	७५	१०
तिमि	१००	१९	तुण्डिकेरी	{ १६८	११६				त्यक्त	३८४	१०७
तिमिङ्गिल	१००	२०	{ १७५	१३९	१३९						
			तुण्डिभ	२२२	६१						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
त्याग	२५९	२९	त्रिसीत्य	३०४	९	दक्षिणार्ह	३५४	५	दरिद्र	३६६	४९
त्रपा	७९	२३	त्रिस्रोतस्	१०४	३१	दक्षिणेय	३५४	५	दरी	१२६	६
त्रपु	३३७	१०५	त्रिहल्य	३०४	९	दक्षिणेर्मन्	३४५	२४	दर्दुर	१०२	२४
त्रयी	{ ६४ ६४	३	त्रिहायणी	३२५	६८	दक्षिण्य	३५४	५	दर्शुघ्न	१७७	१४७
त्रस	३७३	७४	त्रुटि	{ १७१ ३६९ ४०३	{ १२५ ६२ ३७	दग्ध	३८२	९९	दर्शुण	२२१	५९
त्रसर	३९३	२४	त्रेता	{ २५६ ४०८	{ २० ६९	दग्धिका	३१९	४९	दर्शुरोगिन्	२२१	५९
त्रस्तु	३५९	२६	त्रोटि	२००	३६	दण्ड	{ ४१ २७२ ४०४	{ ३१ २१ ४२	दर्पक	१२	२५
त्राण	{ ३८४ ३८८	{ १०६ ८	त्र्यम्बक	१३	३३	दण्डधर	२४	५९	दर्पण	२५०	१४०
त्रात	३८४	१०६	त्र्यम्बकसख	२८	६८	दण्डनीति	६५	५	दर्भ	१८४	१६६
त्रायन्ती	१७८	१५०	त्र्यम्बक	१३	३३	दण्डविष्कम्भ	३२६	७४	दर्बि	३१३	३४
त्रायमाणा	१७८	१५०	त्र्यम्बक	२८	६८	दण्डाहत	३२१	५३	दर्बिका	१६९	११९
त्रास	७९	२१	त्र्यम्बक	३३९	१११	दधि	३२०	५१	दर्वाकर	८९	८
त्रिक	२२८	७६	लक्ष्मीरी	३३८	१०९	दधित्थ	१३५	२१	दर्श	{ ४६ २६४	{ ८ ४८
त्रिककुब्ज	१२४	२	लक्ष्मण	१७४	१३४	दधिफल	१३५	२१	दर्शक	३६८	६
त्रिकटु	३३९	१११	लक्ष्मी	१८२	१६०	दधिसक्तु	३१९	४८	दर्शन	३९५	३१
त्रिका	१०३	२७	ल	३७६	८२	दनुज	७	१२	दल	१३२	१४
त्रिकूट	१२४	२	त्वच्	{ १३१ २२३	{ १२ ६२	दन्त	२३४	९१	दव	४३३	२०६
त्रिखट्ट	४६२	४१	त्वच	१७४	१३४	दन्तधावन	१४५	४९	दवसित	११७	४
त्रिखट्टी	४६२	४१	त्वचिसार	१८२	१६०	दन्तभाग	२७८	४०	दविष्ट	३७२	६९
त्रिगुणाकृत	३०४	९	त्वरा	३९४	२६	दन्तशठ	{ १३५ १३६	{ २१ २४	दवीयस्	३७२	६९
त्रितक्ष	४६२	४१	त्वरित	{ २७ २८८	{ ६४ ७३	दन्तशठा	१७५	१४०	दशन	२३४	९१
त्रितक्षी	४६२	४१	त्वरितोदित	६९	२०	दन्तावल	२७६	३४	दशनवासस्	२३३	९०
त्रिदश	५	७	त्वष्ट	३८२	९९	दन्तिका	१७६	१४४	दशवल	७	१४
त्रिदशालय	४	६	त्वष्ट	३८२	९९	दन्तिन्	२७६	३४	दशमिन्	२१६	४३
त्रिदिव	४	६	त्वष्ट	{ ३४१ ४०३	{ ९ ३५	दन्तशूक	८९	८	दशमीस्थ	४१२	८७
त्रिदिवेश	५	७	त्वष्ट	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दभ्र	३६९	६१	दशा	{ २४२ ४३५	{ ११४ २१६
त्रिपथगा	१०४	३१	त्वष्ट	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दम	{ २७२ ३८७	{ २१ ३	दस्यु	{ २६९ ३४५	{ ११ २४
त्रिपुटा	{ १६४ १७१	{ १०८ १२५	त्वष्ट	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दमथ	३८७	९७	दक्ष	२१	५१
त्रिपुरान्तक	१३	३३	त्वष्ट	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दमित	३८७	९७	दहन	२२	५५
त्रिफला	३३९	१११	त्वष्ट	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दमुनस्	२२	५६	दाक्षायणी	३८	२१
त्रिमण्डी	१६४	१०८	त्वष्ट	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दम्पती	२१४	३८	दाक्षाय्य	१९५	२१
त्रियामा	४४	४	त्वष्ट	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दम्भ	८२	३०	दाडिम	{ १५० ४६२	{ ६४ ४२
त्रिलोचन	१३	३२	त्वष्ट	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दम्भोलि	२०	४७	दाडिमपुष्पक	१४५	४९
त्रिवर्ग	{ २६६ २७२	{ ५८ १९	त्वष्ट	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दम्य	३२३	६२	दाण्डपाता	४५१	६
त्रिविक्रम	९	२०	त्वष्ट	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दया	७८	१८	दात	३८३	१०३
त्रिविष्टप	४	६	त्वष्ट	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दयालु	३५६	१५	दात्यूह	१९४	२०
त्रिवृत्	१६४	१०८	त्वष्ट	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दयित	३६७	५३	दात्र	३०५	१३
त्रिवृता	१६४	१०८	त्वष्ट	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दर	{ ७९ ४२९	{ २१ १८४			
त्रिसंध्य	४४	३	त्वष्ट	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दरत्	४५२	९			

शब्दानुक्रमणिका ।

२७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दान	{ २५९ २७२ २७७	२९ २० ३७	दिन	४४	२	दुकूल	२४१	११३	दूष्या	२७९	४२
दानव	७	१२	दिनान्त	४४	३	दुग्ध	३२०	५१	दृढ	{ २७ ३७४ ४०४	६७ ७६ ४६
दानवारि	५	९	दिव्	{ ४ २९	६ १	दुग्धिका	१६२	१००	दृढसंधि	३७४	७५
दानशौण्ड	३५४	६	दिवस	४४	२	दुद्धमं	१७८	१४८	दृढि	४५५	१९
दान्त	{ २६२ ३८१	४२ ९७	दिवस्पति	१७	४२	दुन्दुभि	{ ७३ ४२०	६ १३६	दृढ्य	३७७	८६
दान्ति	३८७	३	दिवा	४४४	६	दुरध्व	११५	१६	दृष्ट	{ ४३५ २३५	२१७ ९३
दापित	३६३	४०	दिवाकर	४०	२८	दुरालभा	१५९	९२	दृष्ट	१२४	४
दान	३२६	७३	दिवाकीर्ति	{ ३४१ ३४४	१० १९	दुरित	१३	२३	दृष्ट	२७५	३०
दामिनी	३२६	७३	दिविषद्	५	८	दुरोदर	४२६	१७१	दृष्ट	२०६	८
दामोदर	९	१८	दिविषद्	{ ४३७ ५	२६६ ७	दुर्ग	२७१	१७	दृष्टान्त	४०७	४२
दायाद	४१२	८९	दिवौकस्	{ ४३७ ५	२६६ ७	दुर्गत	३६६	४९	दृष्टि	{ २३५ ४०३	९३ ३८
दार	२०४	६	दिव्योपपादुक	३६६	५०	दुर्गति	९१	१	दृष्टि	४६	९
दारद	९०	११	दिश	३०	१	दुर्गन्ध	५९	१२	दृष्टि	{ ५ ७६	७ १३
दारित	३८२	१००	दिशांपति	३१	३	दुर्गम	११५	१७	दृष्टेन्दु	२१	९
दारु	{ १३१ १४६	१३ ५३	दिश्य	३१	२	दुर्गसंचर	३९३	२५	देव	१	२१
दारुण	७८	२०	दिष्ट	{ ४३ ५३ ४०३	१ २८ ३५	दुर्गा	१६	३७	देवकीनन्दन	२४५	१२५
दारुहरिद्रा	१६२	१०२	दिष्टान्त	३०१	११६	दुर्जन	३६५	४७	देवकुसुम	१०३	२७
दारुहस्तक	३१३	३४	दिष्टथा	४४६	१०	दुर्जिन	३४	१२	देवखातक	१२६	६
दार्वाघाट	१९३	१७	दीक्षित	२५३	८	दुर्जिन	३४	१२	देवखातविल	२३९	१०५
दार्विका	३३५	१०१	दीक्षित	३१९	४८	दुर्जिन	३६५	४७	देवच्छन्द	१८४	१६६
दार्वा	१६२	१०२	दीधिति	४२	३३	दुर्मुख	३६२	३६	देवजगधक	२१	५०
दाव	४३३	२०६	दीधिति	४२	३३	दुर्वर्ण	३६६	४९	देवतरु	५	९
दाविक	१०६	३६	दीन	३६६	४९	दुर्विध	२६९	१०	देवता	१५१	७९
दाश	९८	१५	दीप	२४९	१३८	दुहृद्	१०२	३२	देवताड	१४६	५४
दाशपुर	१७३	१३१	दीपक	३९८	११	दुलि	१७	४४	देवदाह	३६१	३४
दास	३४३	१७	दीप्ति	४३	३४	दुष्कृत	५१	२३	देवद्वय	{ ३५२ ४१७	४५ ११७
दासी	१५४	७४	दीप्य	१६६	१११	दुष्ट	४४८	१९	देवन	१३६	२५
दासीसभ	४५८	२७	दीर्घ	३७२	६९	दुष्पत्र	१७२	१२८	देवभूय	२६५	५२
दासेय	३४३	१७	दीर्घकोशिका	१०२	२५	दुष्प्रधर्षणी	१६७	११४	देवमातृक	११४	१२
दासेर	३४३	१७	दीर्घदर्शिन	२५१	६	दुःषमः	४४७	१४	देवयोनि	६	११
दिगम्बर	३६३	३९	दीर्घपृष्ठ	८९	८	दुहितृ	२११	२८	देवर	२१३	३२
दिग्गज	३१	४	दीर्घवृन्त	१४७	५७	दूत	२७१	१६	देवल	३४२	११
दिग्ध	{ २९३ ३७९	८८ ९०	दीर्घसूत्र	३५७	१७	दूत्य	२७१	१६	देवसभा	२१	४८
दित	३८३	१०३	दीर्घिका	१०४	२८	दूत	३८३	१०२	देवाजीव	३४२	११
दितिसुत	७	१२	दुःख	{ ९२ ४५७	३ २३	दूर	३७२	६८	देवी	{ ७६ १५७ १७३	१३ ८३ १३३
दिधिषु	२१०	२३	दुःषमम्	४४७	१४	दूरदर्शिन	२५१	६	देव	२१३	३२
दिधिषू	२१०	२३	दुःस्पर्श	१५९	९१	दूर्वा	१८२	१५८	देश	११३	८
			दुःस्पर्शा	१६०	९४	दूषिका	२२५	६७			
						दूष्य	२४४	१२०			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
देशरूप	२७३	२४	द्राक्	४४३	२	द्विजा	१६९	१२०	धम्मिल्ल	२३६	९७
देह	२२६	७१	द्राक्षा	१६४	१०७	द्विजाति	२५१	४	धर	१२३	१
देहली	१२०	१३	द्राधिष्ठ	३८६	११२	द्विजिह्व	४१९	१३३	धरणि	११०	२
दैतेय	७	१२	द्राविडक	१७४	१३५	द्वितीया	२०४	५	धरा	११०	२
दैत्य	७	१२	द्रु	१२८	५	द्विप	२७६	३४	धरित्री	११०	२
दैत्यगुरु	३९	२५	द्रुकिलेम	१४६	५३	द्विपाय	२७४	२७	धर्म	५२	२४
दैत्या	१७०	१२३	द्रुषण	२९४	९१	द्विरद	२७६	३४	धर्म	६४	३
दैत्यारि	९	१९	द्रुण	१९२	१४	द्विरेफ	१९८	२९	धर्मचिन्ता	४२१	१३९
दैर्घ्य	२४२	११४	द्रुणी	४५२	९	द्विष	२६९	११	धर्मचिन्ता	८१	२८
दैव	५३	२८				द्विषत्	२६९	११	धर्मध्वजिन्	२६६	५४
दैव(तीर्थ)	२६५	५०		२७	६४	द्विहायनी	३२५	६८	धर्मपत्तन	३१४	३६
दैवज्ञ	२७०	१४	द्रुत	१७९	८९	द्वीप	९६	८	धर्मराज	७	१३
दैवज्ञा	२०९	२०		३८२	१००	द्वीपवती	१०४	३०	धर्मराज	२४	५८
दैवत	{ ५	९	द्रुम	१२८	५	द्वीपिन्	१८६	१	धर्मसंहिता	४०२	३१
	{ ५१	२१	द्रुमामय	२४५	१२५	द्वेषण	२६९	१०	धर्मसंहिता	६५	६
दोला	{ १६०	९५	द्रुमोत्पल	१४८	६०	द्वेष्य	३६४	४५	धव	२१३	१३५
	{ २८३	५३	द्रुवय	३३०	८५	द्वैध	२७१	१८	धव	४३३	२०६
दोषा	४४४	६	द्रुहिण	८	१७	द्वैप	२८३	५३	धवल	५९	१३
दोषज्ञ	२५१	५	द्रोण	{ ३३१	८८	द्वैमातुर	१६	३८	धवला	३२५	६७
दोषैकदृश्	३६५	४६		{ ४०५	४९	द्वैमातुर	१६	३८	धवित्र	२५७	२३
दोस्	२३०	८०	द्रोणकाक	१९४	२१	द्वैष्ट	३३४	९७	धातकी	{ १७०	१२४
दोहद	८१	२७	द्रोणक्षीरा	३२६	७२	ध.			धातकी	{ ४५१	७
दोहदवती	२२०	२१	द्रोणदुग्धा	३२६	७२	धत्तूर	१५५	७७	धातु	{ १२७	८
द्युति	{ ३६	१७	द्रोणी	{ ९७	११	धन	३३१	९०	धातु	{ ४०८	६५
	{ ४३	३४		{ १६०	१५	धनजय	२२	५३	धातुपुष्पिका	१७०	१२४
द्युमणि	४०	३०	द्रोहचिन्तन	५६	४	धनद	२८	६८	धातु	८	१७
द्युम्न	३३१	९०	द्रौणिक	३०४	१०	धनहरी	१७२	१२८	धात्री	४२७	१७६
द्युत	३५२	४४	द्रन्ध्र	{ २०१	३८	धनाधिप	२८	६८	धाना	३१९	४७
द्युतकारक	३५२	४४		{ ४३४	२१२	धनिन्	३५५	१०	धानुष्क	२८७	६९
द्युतकृत्	३५१	४३	द्रयातिग	२६३	४५	धनिष्ठा	३८	२२	धान्य	३०८	२१
द्यो	{ ४	६	द्रादशाङ्गुल	२३१	८४	धनुर्धर	२८७	६९	धान्यत्वच्	३०९	२२
	{ २९	१	द्रादशात्मन्	४०	२८	धनुष्पट	१४०	३५	धान्याक	३१५	३८
द्योत	४३	३४	द्रापर	{ ५६	३	धनुष्मत्	२८७	६९	धान्याम्ल	३१५	३९
द्रप्स	३२०	५१		{ ४२५	१६२	धनुस्	२९१	८३	धामन्	४१८	१२४
द्रव	{ ८४	३२	द्रार्	१२२	१६	धन्य	३५३	३	धामार्गव	{ १५८	८८
	{ ३००	१११	द्रार	१२२	१६	धन्वन्	{ ११२	५	धामार्गव	{ १६८	११७
द्रवन्ती	१५८	८७	द्रारपाल	२६८	६		{ २९१	८३	धाया	२५६	२२
	{ २९७	१०२	द्राःस्थ	२६८	६	धन्वयास	१५९	९१	धारणा	२७४	२६
द्रविण	{ ३३१	९०	द्रास्थित	२६८	६	धन्विन्	२८७	६९	धारा	२८२	४९
	{ ४०६	५२	द्रिगुणाकृत	३०४	९	धमन	१८३	१६२	धारासंपात	३३	११
	{ ४५७	२२	द्विज	{ १९८	३२	धमनि	२२४	६५	धार्तराष्ट्र	१९६	२४
द्रव्यं	{ ३३१	९०	द्विजराज	{ ४०२	३०	धमनी	१७२	१३०	धावनी	१६०	९३
	{ ४२३	१५४		३४	१५						

शब्दानुक्रमणिका ।

२९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
धिक्	४४०	२४०	धेनुष्या	३२६	७२	नटन	७५	१०	नर्तन	७५	१०
धिकृत	{ ३६३ ३८०	{ ३९ ९४	धेनुक	३२३	६०	नटी	१७२	१२९	नर्मदा	१०५	३२
धिषण	३९	२४	धैवत	७१	१	नड	{ १८३ ४६०	{ १६२ ३३	नर्मन्	८४	३२
धिषणा	५५	१	धोरण	२८४	५८	नडप्राय	११३	९	नलकूबर	२९	७०
धिषण्य	४३३	१५५	धौतकौशेय	२४१	११३	नडसंहति	१८५	१६८	नलद	१८४	१६४
धी	५५	१	धौरितक	२८२	४८	नड्या	१८५	१६८	नलमीन	९९	१८
धी	५६	१	धौरेय	३२४	६५	नड्वत्	११३	९	नलिन	१०७	३९
धीन्द्रिय	५८	८	ध्याम	१८४	१६६	नड्वल	११३	९	नलिनी	१०७	३९
धीमत्	२५१	६	ध्रुव	{ ३७ १२९ ३७३ ४३४	{ २० ८ ७२ २११	नत	३७२	७१	नली	१७२	१२९
धीमती	२०८	१२	ध्रुवा	{ १६७ २५८	{ ११५ २५	नतनासिक	२१६	४५	नल्व	११६	१८
धीर	{ २४५ २५१	{ १२४ ५	ध्वज	२९७	९९	नदी	१०४	२९	नव	३७५	७७
धीवर	९८	१५	ध्वजिनी	२८९	७८	नदीमातृक	११४	१२	नवदल	१०९	४३
धीशक्ति	३९३	२५	ध्वनि	७०	२२	नदीसर्ज	१४४	४५	नवनीत	३२१	५२
धीसन्निव	२६७	४	ध्वनित	३८०	९४	नष्ट्री	३४८	३१	नवमालिका	१५३	७२
धुत	३७८	८७	ध्वस्त	३८३	१०४	ननान्द	२१२	२२	नवसूतिका	३२६	७१
धुनी	१०४	३०	ध्वान्त	८७	३	ननु	४४१	२४८	नवाम्बर	२४१	११२
धुर	२८३	५५	न.			ननुच	४४७	१४	नवीन	३७५	७७
धुरंधर	३२४	६५	न	४४६	११	नन्दक	१३	२८	नवोद्धत	३२१	५२
धुरीण	३२४	६५	नकुलेष्टा	१६७	११५	नन्दन	१९	४५	नव्य	३७५	७७
धुर्य	३२४	६५	नक्तक	२४२	११५	नन्दिबृक्ष	१७१	१२८	नष्ट	३००	११२
धूर्वह	३२४	६५	नक्तम्	४४४	६	नन्धावर्त	१२०	१०	नष्टचेष्टता	८४	३३
धूत	३८४	१०७	नक्तमाला	१४४	४७	नपुंसक	२१५	३९	नष्टाग्नि	२६६	५३
धूपायित	३८३	१०२	नक्र	१०१	२१	नपत्री	२१२	२९	नष्टेन्दुकला	४६	९
धूपित	३८३	१०२	नक्षत्र	३७	२१	नभस्	{ २९ ४९ ४३८	{ १ १६ २३२	नस्तित	३२४	६३
धूमकेतु	४००	५८	नक्षत्रमाला	२३९	१०६	नभसंगम	१९८	३४	नस्योत	३२४	६३
धूमयोनि	३२	७	नक्षत्रेश	३४	१५	नभस्य	४९	१७	नहि	४४६	११
धूमल	६१	१६	नख	{ १७२ २३१	{ १३० ८३	नभस्त	२५	६३	नाक	{ ४ ३९७	{ ६ २
धूम्या	३९७	४२	नखर	२३१	८३	नभस्	४४८	१८	नाकु	११४	१४
धूम्याट	१९३	१६	नग	४००	१९	नमसित	३८३	१०१	नाकुली	१३७	११४
धूम्र	६१	१६	नगरी	११६	१	नमस्कारी	१७६	१४१	नाग	{ ८७ २७६ ३३७ ३६९ ४००	{ ४ ३४ १०५ ५९ २१
धूर्जटि	१३	३३	नगौकस्	१९८	३३	नमस्या	२६०	३५	नागकेसर	१५०	६५
धूर्त	{ १५५ ३५१ ३६५	{ ७७ ४३ ४७	नग	४००	१९	नमस्थित	३८३	१०१	नागजिह्वा	३३८	१०८
धूलि	२९६	९८	नगर	११६	१	नमुचिसूदन	१७	४३	नागबला	१६८	११७
धूसर	६०	१३	नगौकस्	१९८	३३	नय	३८९	९	नागर	{ ३१५ ४२९	{ ३८ १८८
धृति	४०९	७४	नग	३६३	३९	नयन	२३५	९३	नागरञ्ज	१४१	३८
धृष्ट	३५९	२५	नग	३५१	४२	नर	२०३	१	नागलोक	८६	१
धृष्टज्	३५९	२५	नग	३५१	४२	नरक	९१	१	नागवल्ली	६९	१२०
धृष्णि	४२	३३	नग	३५१	४२	नरवाहन	२८	६९			
धेनु	३२६	७१	नग	३५१	४२	नर्तक	७५	११			
धेनुका	{ २७७ ३९९	{ ३६ १५	नग	३५१	४२	नर्तकी	७४	८			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नामसंभव	३३७	१०५	नाश	३०१	११६	निगम	{ ११६ १	१	निभ	३५०	३७
नागान्तक	१३	२९	नासत्य	२१	५१		{ ४२१	१४०	निभृत	३५९	२५
नाट्य	७५	१०	नासा	{ १२१ १३	१३	निराकरण	३९६	३७	निमय	३२८	८०
नास्त्रिन्धम	३४१	८	नासिका	२३३	८९	निगाद	३९०	१२	निमित्त	४१०	७६
	{ २२४ ६५		नास्तिकता	५६	४	निगार	३९६	३७	निमेष	४७	११
नाडी	{ ३०८ २२		निःशलाक	२७३	२२	निगाल	२८१	४८	निम्र	९८	१४
	{ ४०४ ४३		निःशेष	३७१	६५	निग्रह	३९०	१३	निम्रगा	१०४	३०
नाडीत्रण	२२०	५४	निःशोष	३७१	६५	निघ	३९६	३६	निम्ब	१४९	६२
नाथवत्	३५७	१६	निःशोध्य	३६८	५६	निघस	३२२	५६	निम्बतरु	१३७	२६
नाद	७०	२३	निःश्रेणि	१२३	१८	निघ्न	३५७	१६	नियति	५३	२८
	{ १३८ ३०		निःश्रेयस	५७	६	निचुल	१४९	६१	नियन्तृ	२८५	५९
नादेयी	{ १४१ ३८		निःषमम्	४४७	१४	निचोल	२४३	११६	नियम	{ २६१ ३७	
	{ १५० ६५		निःसरण	१२३	१९	निज	४०२	३२		{ २६५ ४९	
	{ १६८ ११८		निःख	३६६	४९	नितम्ब	२२८	७४	नियामक	९७	१२
नाना	{ ४४१ २४७		निकट	३७१	६६	नितम्बिनी	२०४	३	नियुत	४५७	२४
	{ ४४४ ३		निकर	२०१	३९	नितान्त	२७	६७	नियुद्ध	२९९	१०६
नानारूप	३८०	९३	निकर्षण	१२३	१९	नित्य	{ २७ ६६		नियोज्य	३४३	१७
नान्दीकर	३६२	३८	निकष	३४८	३२		{ ३७३ ७२		निर्	४४२	२५३
नान्दीवादिन्	३६२	३८	निकषा	{ ४४५ ७		निदाघ	{ ५० ८४		निरन्तर	३७१	६६
नापित	३४१	१०		{ ४४८ १९			{ ८४ ३३		निरय	९१	१
	{ २८४ ५६		निकषात्मज	२५	६०	निदान	५४	२८	निरर्गल	३७७	८३
नाभि	{ ४२० १३७		निकाम	३२२	५७	निदिग्ध	३७८	८९	निरर्थक	३७६	८१
	{ ४५२ ९		निकाय	२०२	४२	निदिग्धिका	१६०	९३	निरवग्रह	३५७	१५
नाम	४४२	२५१	निकाय्य	११७	५	निदेश	२७३	२५	निरसन	३९५	३१
नामधेय	६६	८	निकार	{ ३९१ १५		निद्रा	८५	३६		{ ६९ २०	
नामन्	६६	८		{ ३९६ ३६		निद्राण	३६१	३३	निरस्त	{ २९३ ८८	
नाय	३८९	९	निकारण	३००	११२	निद्रालु	३६१	३३		{ ३६३ ४०	
नायक	३५५	११	निकुञ्चक	३३१	८८	निधन	{ ३०१ ११६		निराकरिष्णु	३६०	३०
नारक	९०	१	निकुञ्ज	१२७	८		{ ४१७ १२३		निराकृत	३६३	४०
नारद	२०	४८	निकुम्भ	१७६	१४४	निधि	२९	७१	निराकृति	{ २६६ ५३	
नाराच	२९३	८७	निकुरम्ब	२०१	४०	निधुवन	२६६	५७		{ ३९५ ३१	
नाराची	३४८	३२	निकृत	{ ३६३ ४१		निधुवन	३९५	३१	निरामय	२२१	५७
नारायण	९	१८		{ ३६५ ४६		निनद	७०	२२	निरीश	३०५	१३
नारायणी	१६२	१०१	निकृति	८२	३०	निनाद	७०	२२	निरोध	३९०	१३
नारी	२०३	२	निकृष्ट	३६७	५४	निन्दा	६७	१३	निकृति	९१	१२
नाल	{ १०८ ४२		निकेतन	११७	४	निप	३१२	३२	निर्गुण्डी	{ १४५ ६८	
	{ ३०८ २२		निकोचक	१३८	२९	निपठ	३९४	२९		{ १५१ ७०	
नाला	१०८	४२	निकृण	७१	२४	निपाठ	३९४	२९	निर्ग्रन्थक	३००	११३
नालिका	३१४	३४	निकृण	७१	२४	निपातन	३९४	२७	निर्घोष	७०	२३
नालिकेर	१८५	१६८	निखिल	३७१	६५	निपान	१०३	२६	निर्जर	५	७
नाविक	९७	१२	निगड	२७८	४१	निपुण	३५३	४	निर्जितेन्द्रियः		
नाव्य	९६	१०	निगद	३९०	१२	निबन्धन	७४	७	ग्राम	२६३	४३
									निर्झर	१२६	५

शब्दानुक्रमणिका ।

३१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
निर्णय	५६	३	निशित	३७९	९१	निखाव	३२०	४९	ननम्	{ ४४२ २५०	
निर्णिक	३६८	५६	निशीथ	४५	६	निखन	७०	२३	{ ४४७ १६		
निर्णेजक	३४२	१०	निशीथिनी	४४	४	निखान	७०	२३	नूपुर	२४०	१०९
निर्देश	२७३	२५	निश्चय	५६	३	निहनन	३००	११४	नृ	२०३	१
निर्भर	२७	६६	निश्चेणी	१२३	१८	निहाका	१०१	२२	नृत्य	७५	१०
निर्मद	२७७	३६	निश्चेयस	५७	६	निर्हिसन	३००	११३	नृप	२००	१
निर्मुक्त	८९	६	निषङ्ग	२९३	८८	निहीन	३४३	१६	नृपलक्ष्मन्	२७५	३२
निर्माक	९०	९	निषङ्गिन्	२८७	६९	निहव	{ ६८ १७	१७	नृपसभ	४५८	२७
निर्याण	२७७	३८	निषद्या	११६	२	{ ४३३ २०८	२०८	२७	नृपासन	२७५	३१
निर्यातन	४१७	१२०	निषद्वर	९६	९	नीकाश	३५०	३७	नृशंस	३६५	४७
निर्यूह	४३९	२३६	निषध	१२४	३	नीच	३४३	१६	नृसेन	४६२	४०
निर्वपन(ण)	२५९	३०	निषाद	{ ७१ १	१	नीचैस्	४४७	१७	नेतृ	३५५	११
निर्वर्णन	३९५	३१	{ ३४४ २०	२०	नीड	२००	३७	नेत्र	{ २३५ ९३		
निर्वहण	{ ७६ १५	१५	निषादिन्	२८५	५९	नीडोद्भव	१९८	३४	{ ४२८ १८०		
{ ३०० ११२	११२		निषूदन	३००	११३	नीघ्र	१२१	१४	नेत्राम्बु	२३५	९३
निर्वाण	{ ५७ ६	६	निष्क	३९९	१४	नीप	१४३	४२	नेदिष्ठ	३७२	६८
{ ३८१ ९६	९६		निष्कला	२१०	२१	नीर	९३	४	नेपथ्य	२३७	९९
निर्वात	३८१	९६	निष्कासित	३६३	३९	नील	६०	१४	नेमि	{ १०३ २७	
{ ६७ १३	१३		निष्कुट	१२७	१	नीलकण्ठ	{ १९८ ३०	३०	{ २८४ ५६		
{ ४१२ ९०	९०		निष्कुटि	१७०	१२५	{ ४०३ ४०	४०	४०	नेमी	१३७	२६
निर्वापण	३००	११४	निष्कुह	१३२	१३	नीलङ्गु	१९१	१३	नैकभेद	३७६	८३
निर्वार्य	३५६	१३	निष्क्रम	३९३	२५	नीललोहित	१३	३३	नैगम	{ ३२८ ७८	
निर्वासन	३००	११३	निष्ठा	{ ७६ १५	१५	नीला	१९७	२६	{ ४२१ १४०		
{ ३७८ १००	१००		{ ४०३ ४१	४१	नीलाम्बर	११	२४	नैचिकी	३२४	६७	
{ ३८२ १००	१००		निष्ठान	३१७	४४	नीलाम्बुजन्मन्	१०६	३७	नैपाली	३३८	१०८
निर्वेश	{ ३५० ३८	३८	निष्ठीवन	३९६	३८	नीलिका	१४५	७०	नैमेय	३२८	८०
{ ३९२ २०	२०		निष्ठुर	{ ६९ १९	१९	नीलिनी	१६०	९५	नैयप्रोध	१३४	१८
{ ४३५ २१५	२१५		{ ३७४ ७६	७६	नीली	१६०	९४	नैर्ऋत	{ २५ ६०		
निर्व्यथन	८६	२	निष्ठेव	३९६	३८	नीवाक	३९३	२३	{ ३१ ५		
निर्हार	३९१	१७	निष्ठेवन	३९६	३८	नीवार	३१०	२५	नैष्किक	२६८	७
निर्हारिन्	५९	११	निष्ठ्यूत	३७८	८७	नीवी	{ ३२८ ८०	८०	नैस्त्रिशिक	२८८	७०
निर्हाद	७०	२३	निष्ठ्यूति	३९६	३८	{ ४३४ २१२	२१२	८	नौ	४४६	११
निलय	११७	५	निष्णात	३५३	४	नीवृत्त	११३	८	नौ	९६	१०
निवह	२०१	३९	निष्पक्व	३८१	९५	नीशार	२४३	११८	नौकादण्ड	९७	१३
निवात	४११	८४	निष्पन्न	३८२	१००	नीहार	३६	१८	नौतार्य	९६	१०
निवाप	२५९	३१	निष्पाव	३९३	२४	नु	४४३	२४८	न्यक्ष	४३७	२२५
निवीत	{ २४२ ११३	११३	निष्प्रभ	३८२	१००	नुति	६७	११	न्यप्रोध	{ १३९ ३२	
{ २६५ ५०	५०		निष्प्रवाणि	२४१	११२	नुत	३७८	८७	{ ४१३ ९६		
निवृत्त	३७८	८८	निसर्ग	८६	३८	नुन्न	३७८	८७	न्यप्रोधी	१५८	८७
निवेश	२७६	३३	निसृष्ट	३७८	८८	नूतन	३७५	७७	न्यच्	३७२	७०
निशा	४४	४	निस्तल	३७२	६९	नूल	३७५	७८	न्यङ्कु	१९०	१०
निशान्त	११७	५	निस्तर्हण	३००	११४	नूद	१४२	४१	न्यस्त	३७८	८८
निशापति	३४	१४	निस्त्रिश	२९३	८९				न्याद	३२२	५६
निशाह्वा	३१६	४१									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
न्याय	२७३	२४	पञ्चास्य	१८६	१	पतङ्गह	{ २४९ ४५६	{ १३९ २१	पद्धति	११४	१५
न्याय्य	२७३	२५	पञ्जर	४५९	३१	पतयालु	३६०	२७	पद्म	{ २९ १०७	{ ७१ ३९
न्याम	३२९	८१	पञ्जिका	४५१	७	पताका	२९७	९९	पद्मक	२७८	३९
न्युह	४५४	१७	पट	२४२	११६	पताकिन्	२८८	७१	पद्मचारिणी	१७७	१४६
न्युञ्ज	२२२	६१	पटच्चर	२४२	११५	पति	{ २१३ ३५५	{ ३५ १०	पद्मनाभ	९	२०
न्यून	४१८	१२८	पटल	{ १२१ ४३२	{ १४ २०१	पतिवरा	२०५	७	पद्मपत्र	१७७	१४५
प.			पटलप्रान्त	१२१	१४	पतिवली	२०७	१२	पद्मराग	३३२	९२
पक्षण	१२३	२०	पटवासक	२५०	१३९	पतिव्रता	२०५	६	पद्मा	{ १२ १५९ १७७	{ ३७ ८९ १४६
पक्र	{ ३७९ ३८१	{ ९१ ९६	पटह	{ ७३ २९९	{ ६ १०८	पत्तन	११६	१	पद्माकर	१०३	२८
पक्ष	{ ४७ २०० २३७ २९३ ४३६	{ १२ ३६ ९८ ८७ २२०	पटु	{ १८० ३४४ ३६२ ४०३	{ १५५ १९ ३५ ४०	पत्ति	{ २८७ २९० ४०९	{ ६६ ८० ७२	पद्माष्ट	१७७	१४७
पक्षक	१२१	१४	पटुपर्णा	१७५	१३८	पत्तिसंहति	२८७	६७	पद्मालया	१२	२७
पक्षति	{ ४३ २०० ४०९	{ १ ३६ ७२	पटोल	१८०	१५५	पत्नी	२०४	५	पद्मिन्	२७६	३५
पक्षद्वार	१२१	१४	पटोलिका	१६८	११८	पत्र	{ १३२ २०० २८४ ४२८	{ १४ ३६ ५८ १७९	पद्मिनी	१०७	३९
पक्षभाग	२७८	४०	पट्ट	४५४	१७	पत्रपरशु	३४८	३२	पद्य	४५९	३१
पक्षमूल	२००	३६	पट्टिका	१८२	४१	पत्रपादया	२३८	१०३	पद्या	११४	१५
पक्षान्त	४६	७	पट्टिन्	१४२	४१	पत्ररथ	१९८	३३	पनस	१४८	६१
पक्षिन्	१९८	३२	पट्टिश	४५६	२१	पत्रलेखा	२४४	१२२	पनायित	३८५	१०९
पक्षिणी	४५	५	पण	{ ३३१ ३५० ३५२ ४०५	{ ८८ ३८ ४४ ४६	पत्राङ्ग	{ २४७ ३३९	{ १३२ १११	पनित	३८५	१०९
पक्षमन्	४१७	१२१	पणव	७४	८	पत्राङ्गलि	२४४	१२२	पन्न	३८३	१०४
पङ्क	{ ५१ ९६	{ २३ ९	पणायित	३८५	१०९	पत्रिन्	{ १९२ १९८ २९२ ४१५	{ १५ ३३ ८७ १०६	पन्नग	८९	८
पङ्किल	११३	१०	पणित	३८५	१०९	पत्रोर्ण	{ १४७ २४१	{ ११३ ११३	पन्नगाशन	१३	२९
पङ्कैरुह	१०७	४०	पणितव्य	३२९	८२	पथिक	२७१	१७	पथस्	{ ९३ ३२० ४३९	{ ३ ५१ २३३
पङ्क्ति	{ १२८ ४०९	{ ४ ७२	पण्ड	२१५	३९	पथिन्	११४	१५	पथस्य	३२०	५१
पङ्क्तु	२१८	४८	पण्डित	२५१	५	पथ्या	१४८	५९	पथोधर	४२५	१६३
पञ्चपचा	१६२	१०२	पण्य	३२९	८२	पद्	२२६	७१	पर	{ २६९ ४३०	{ ११ १९१
पचा	३८८	८	पण्यवीथिका	११७	२	पद	४१३	९३	परजात	३४३	१८
पञ्चजन	२०३	१	पण्या	१७८	१५०	पदग	२८७	६६	परतन्त्र	३५७	१६
पञ्चता	३०१	११६	पण्याजीव	३२८	७८	पदवी	११४	१५	परपिण्डाद	३५८	२०
पञ्चदशी	४६	७	पतग	१९८	३३	पदाजि	२८७	६६	परश्रुत	१९४	२०
पञ्चम	७१	१	पतङ्ग	{ १९७ ४००	{ २८ २०	पदाति	२८७	६६	परश्रुत	१९४	१९
पञ्चलक्षण	६५	५	पतङ्गिका	१९७	२७	पदिक	२८७	६७	परमम्	४४६	१२
पञ्चशर	१२	२५	पतत्	१९८	३३	पद्म	२८७	६७	परमा	३५	१७
पञ्चशाख	२३१	८१	पतत्र	२००	३६				परमान्न	२५७	२४
पञ्चाङ्गुल	१४५	५१	पतत्रिन्	१९८	३३				परमेष्ठिन्	८	१६
ञ्चालिका	३४७	२९							परम्पराक	२५८	२६
									परवत्	३५७	१६
									परशु	२९४	९२

शब्दानुक्रमणिका ।

३३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
परश्वध	२९४	९२	परिदान	३२८	८०	परीभाव	७९	२२	पल	{ ३३८	८६
परश्वसू	४४९	२२	परिदेवन	६८	१६	परीवर्त	३२८	८०		{ ४३२	२०२
परश्वशत	३७०	६४	परिधान	२४३	११७	परीवाद	६७	१३	पलगण्ड	३४०	६
पराक्रम	{ २९७	१०२	परिधि	{ ४२	३२	परीवाप	४१८	१२९	पलंकषा	१६१	९८
	{ ४२०	१३८		{ ४१४	९७	परीवार	४२६	१६९	पलल	२२३	६३
पराग	{ १३४	१७	परिधिस्थ	२८६	६२	परीवाह	९६	१०	पलाण्डु	१७८	१४७
	{ ४२०	२१	परिपण	३२८	८०	परीष्टि	२६०	३२	पलाल	३०९	२२
पराबुद्ध	३६१	३३	परिपन्थिन्	२६९	११	परीसार	३९२	२१	पलाश	{ १३२	१४
पराचित	३४३	१८	परिपाटी	२६१	३६	परीहार	४२६	१६९		{ १३८	२९
पराचीन	३६१	३३	परिपूर्णता	२४९	१३७	परीहास	८४	३२		{ १८०	१५४
पराजय	३००	१११	परिपेलव	१७३	१३१	परुत्	४४८	२०	पलाशिन	१२८	५
पराजित	३००	११२	परिल्लव	३७४	७५	परुष	६९	१९	पलिकी	२०७	१२
पराधीन	३५७	१६	परिवर्ह	४४०	२३९	परुस्	१८३	१६२	पलित	२१५	४१
परान्न	३५८	२०	परिभव	७९	२२	परेत	३०१	११७	पल्यङ्क	२४९	१३८
पराभूत	३००	११२	परिभाषण	६८	१४	परेतराज	२४	५८	पल्लव	१३२	१४
परारि	४४८	२०	परिभूत	३८४	१०६	परेद्यवि	४४९	२१	पल्वल	१०३	२८
परार्थ	३६८	५८				परेष्टुका	३२५	७०	पव	३९३	२४
परासन	३००	११३	परिमल	{ ५९	१०	परैधित	३४३	१८	पवन	{ २५	६३
				{ ३९०	१३	परोष्णी	१९६	२६		{ ३९३	२४
परासु	३०१	११७	परिरम्भ	३९५	३०	पर्कटी	१३९	३२	पवनाशन	८९	८
परास्कन्दिन्	३४५	२५	परिवर्जन	३००	११४	पर्जनी	१६२	१०२	पवमान	२५	६३
परिकर	४२५	१६५	परिवादिनी	७२	३	पर्जन्य	४२२	१४६	पवि	२०	४७
परिकर्मन्	२४४	१२१	परिवापित	३७७	८५						
परिक्रम	३९१	१६	परिविति	२६६	५६	पर्ण	{ १३२	१४	पवित्र	{ १८४	१६५
परिक्रिया	३९२	२०	परिवृढ	३५५	११		{ १३८	२९		{ २६३	४५
परिक्षिप्त	३७८	८८	परिवेतु	२६६	५६	पर्णशाला	{ ४५७	२२		{ ३६८	५५
परिखा	१०४	२९	परिवेष	४२	२३	पर्णास	११८	६	पवित्रक	९८	१६
परिग्रह	४३९	३३७				पर्यङ्क	१५५	७९	पशुपति	१३	३०
परिध	{ २९४	९१	परिव्याध	{ १३८	३०	पर्यटन	२४९	१३८	पशुप्रेरण	३९६	३९
	{ ४०१	२७		{ १४८	६०	पर्यन्तभू	२६०	३५	पशुरज्जु	३२६	७३
परिधातिन्	२९४	९१	परिव्राज	२६२	४१	पर्यय	११४	१४	पश्चात्	४४१	२४३
परिचय	३९३	२३	परिषद्	२५५	१५		{ २६१	३७	पश्चात्ताप	८०	२५
परिचर	२८६	६२	परिष्कार	२३८	१०१	पर्यय	{ ३९५	३३	पश्चिम	३७६	८१
परिचर्या	२६०	३५	परिष्कृत	२३८	१००	पर्यवस्था	३९२	२१	पश्चिमा	३०	१
परिचाय्य	२५६	२०	परिष्वङ्ग	३९५	३०	पर्याप्त	३२२	५७	पश्चिमोत्तर	११२	७
परिचारक	३४३	१७	परिसर	११४	१४	पर्याप्ति	३८७	५	पांशु	२९६	९८
परिणत	३८१	९६	परिसर्प	३९२	२०	पर्याय	{ २६१	३७	पांशुला	२०७	११
परिणय	२६६	५६	परिसर्या	३९२	२१	पर्युदञ्चन	{ ४२२	१४७	पाक	{ २००	३८
परिणाम	३९१	१५	परिस्कन्द	३४३	१८	पर्येषणा	३०३	३		{ ३८८	८
परिणाय	३५२	४५	परिस्तोम	२७९	४२	पर्वत	२६०	३२	पाकल	१७१	१२६
परिणाह	२४२	११४	परिस्पन्द	२४९	१३७	पर्वन्	१२३	१	पाकशासन	१७	४१
परितप्त	४४७	१३	परिस्तुत	३५०	३९		{ १८३	१६२	पाकशासनि	१९	४६
परित्राण	३८७	५	परिस्तुता	३५०	३९	पर्वसंधि	{ ४१७	१२१	पाकस्थान	३१०	२७
			परीक्षक	३५४	७	पशुका	४५	७	पाक्य	{ ३१७	४२
							२२६	६९		{ ६३८	१०९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पान्धजन्य	१३	२८	पादाङ्गद	२४०	१०९	पारिल्लव	३७४	७५	पिचिण्डिल	२१६	४४
पाट्	४४५	७	पादात	२८७	६७	पारिभद्र	१३७	२६	पिचु	३३७	१०६
पाटश्चर	३४५	२५	पादातिक	२८७	६६	पारिभद्रक	१४६	५३	पिचुमन्द	१४९	६२
पाटल	{ ६१ ३०६	१५ १५	पादुका	३४७	३०	पारिभाव्य	१७१	१२६	पिचुल	१४२	४०
पाटला	१४६	५४	पादू	३४७	३०	पारियात्रक	१२४	३	पिचुट	३३७	१०५
पाटलि	{ १४२ १४६	३९ ५४	पादूकृत	३४१	७	पारिषद	१५	३५	पिच्छ	{ १९८ ४५९	३१ ३०
पाठ	{ २५४ ३९४	१४ २९	पाद्य	२६०	३३	पारिहार्य	२३९	१०७	पिच्छा	{ १४४ ४५२	४७ ९
पाठा	१५७	८४	पानगोष्ठिका	३५१	४२	पारी	४५२	१०	पिच्छल	३१८	४६
पाठिन्	१५६	८०	पानपात्र	३५१	४३	पारुष्य	६८	१४	पिच्छिला	{ १४४ १४९	४६ ६२
पाठीन	९९	१८	पानभाजन	३१३	३२	पार्थिव	२६७	१	पिञ्ज	३००	११५
पाणि	२३१	८१	पानीय	९३	४	पार्वती	१६	३७	पिञ्जर	३३६	१०३
पाणिगृहीती	२०४	५	पानीयशालिका	११९	७	पार्वतीनन्दन	१७	३९	पिञ्जल	२९७	९९
पाणिघ	३४२	१३	पान्य	२७१	१७	पार्श्व	{ २३० ३९६	७९ ४१	पिट	३१०	२६
पाणिपीडन	२६६	५६	पाप	{ ५१ ३६५	२३ ४७	पार्श्वभाग	२७८	४०	पिटक	{ २२० ३४७	५३ २९
पाणिवाद	३४२	१३	पापचेली	१५७	८५	पार्श्वस्थि	२२६	६९	पिठर	{ ३१२ ४२९	३१ १८८
पाण्डर	५९	१२	पाप्मन्	५१	२३	पार्णि	२२७	७२	पिण्ड	{ ३३४ ३३६ ४५४	९८ १०४ १८
पाण्डु	६०	१३	पाप्मन्	२१९	५३	पार्णिग्राह	२६९	१०	पिण्डक	२४६	१२८
पाण्डुकम्बलिन्	२८३	५४	पामन	२२१	५८	पालघ्न	१८५	१६७	पिण्डिका	२८४	५६
पाण्डुर	६०	१३	पामर	३४३	१६	पालङ्की	१७०	१२१	पिण्डीतक	१४६	५२
पातक	४६०	३३	पामा	२१९	५३	पालाश	६१	१४	पिण्याक	{ ३९८ ४६०	९ ३२
पाताल	{ ८६ ४३२	१ २०२	पायस	{ २४६ २५७	१२८ २४	पालि	{ २९५ ४३१	९३ १९७	पितामह	{ ८ २१३	१६ ३३
पातुक	३६०	२७	पायु	२२७	७३	पालिन्दी	१६५	१०८	पितृ	{ २१२ २१४	२८ ३७
पात्र	{ ९६ २५७ ३१३ ४२८	८ २४ ३३ १७९	पाय्य	३३०	८५	पाल्वा	४५१	५	पितृदान	२५९	६१
पात्री	४६२	४२	पार	९५	८	पावक	२२	५४	पितृपति	{ २४ ३१	५८ २
पात्रीव	४६१	३५	पारद	३३५	९९	पाश	२३७	९८	पितृपितृ	२१३	३३
पाथस्	९३	४	पारम्पर्योपदेश	२५४	१२	पाशक	३५२	४५	पितृप्रसू	४४	३
पाद	{ १२६ २२६ ३३१ ४१२	७ ७१ ८९ ८९	पारशव	४३४	२१०	पाशिन्	२५	६१	पितृवन	३०१	११८
पादकटक	२४१	११०	पारश्वधिक	२८८	७०	पाशुपत	१५६	८१	पितृव्य	२१२	३१
पादग्रहण	२६२	४१	पारसीक	२८०	४५	पाशुपाल्य	३०२	२	पितृसंनिभ	३५६	१३
पादप	१२८	५	पारश्वेण्य	२११	२४	पाश्या	३९७	४२	पित	२२२	६२
पादबन्धन	३२२	५८	पारत्रायेय	२११	२४	पाश्या	३७६	८१	पित्त्य(तीर्थ)	२६५	५१
पादस्कोट	२१९	५२	पारायण	३८६	२	पाषण्ड	२६३	४५	पित्सत्	१९८	३४
पादाग्र	२२६	७१	पारावत	१९२	१४	पाषाण	१२४	४			
			परावताङ्गि	१७८	१५०	पाषाणदारण	३४९	३४			
			पारावार	{ ९२ ४६१	१ ३५	पिक	१९४	१९			
			पाराशरिन्	२६२	४१	पिङ्ग	६१	१६			
			पारिकाङ्क्षिन्	२६२	४२	पिङ्गल	{ ४१ ६१	३१ १६			
			पारिजातक	{ २१ १३७	५० २६	पिङ्गला	३१	४			
			पारित्त्या	२३८	१०३	पिचण्ड	{ २२९ ४५४	७७ १८			

शब्दानुक्रमणिका ।

३५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पिधान	३४	१३	पिलुपर्णी	{ १५७ १७५	{ ८४ १३९	पुर	{ १४० ४२९	{ ३४ १८३	पुष्कराह	१९५	२२
पिनद्ध	२८६	६५	पीवन्	३६९	६१	पुरःसर	२८८	७२	पुष्करिणी	१०३	२७
पिनाक	{ १५ ३९९	{ ३५ १४	पीवर	३६९	६१	पुरतस्	४४५	७	पुष्कल	३६९	५८
पिनाकिन्	१३	३१	पीवरस्तनी	३२६	७१	पुरद्वार	१२२	१६	पुष्ट	३८१	९७
पिपासा	३२१	५५	पुंश्चली	२०७	१०	पुरंदर	१७	४१	पुष्प	{ १३४ २१०	{ १७ २१
पिपीलिका	४५१	८	पुंस्	२०३	१	पुरंध्री	२०५	६	पुष्पक	२९	७०
पिप्पल	१३५	२०	पुक्कस	३४४	२०	पुरस्	४४५	७	पुष्पकेतु	३३६	१०३
पिप्पली	१६१	९७	पुक्क	४५४	१७	पुरस्कृत	४११	८४	पुष्पदन्त	३१	४
पिप्पलीमूल	३३८	११०	पुक्कव	३६९	५९	पुरस्तात्	४४१	२४६	पुष्पधन्वन्	१२	२६
पिष्ठ	२१८	४९	पुच्छ	२८२	५०	पुरा	४४२	२५३	पुष्पफल	१३५	२१
पियाल	१४०	३५	पुञ्ज	२०२	४२	पुराण	{ ६५ ३७४	{ ५ ७७	पुष्परस	१३४	१७
पिष्ठ	२२१	६०	पुटमेद	९५	७	पुरातन	३७४	७७	पुष्पलिह	१९८	२९
पिशङ्ग	६१	१६	पुटमेदन	११६	१	पुरावृत्त	६५	४	पुष्पवती	२०९	२०
पिशाच	६	११	पुटी	४६२	४२	पुरी	११६	१	पुष्पवत्	४७	१०
पिशित	२२३	६३	पुण्डरीक	{ ३१ १०८ ३९८	{ ३ ४१ ११	पुरीष	२२५	६८	पुष्पसमय	५०	१८
पिष्टुन	{ २४५ ३६५ ४१८	{ १२४ ४७ १२७	पुण्डरीकाक्ष	९	१९	पुरु	३७०	६३	पुष्प	३८	२२
पिष्टुना	१७३	१३३	पुण्डरीक	१७१	१२७	पुरुष	{ ५४ १३६ २०३ ४३५	{ २९ २५ १ २१८	पुस्त	३४७	२८
पिष्टक	३१९	४८	पुण्डर्य	१८३	१६३	पुरुषोत्तम	९	२१	पूः	११६	१
पिष्टपचन	३१३	३२	पुण्ड्र	१५२	७२	पुरुहू	३७०	६३	पूग	{ १८५ ४००	{ १६९ २०
पिष्टात	२५०	१३९	पुण्य	{ ५२ ४२४	{ २४ १६०	पुरुहूत	१७	४१	पूजा	२६०	३४
पीठ	२४९	१३८	पुण्यक	२६१	३७	पुरोग	२८८	७२	पूजित	३८२	९८
पीडन	३००	१०९	पुण्यजन	२५	६०	पुरोगम	२८८	७२	पूज्य	{ ३५४ ४२३	{ ५ १५०
पीडा	९२	३	पुण्यजनेश्वर	२८	६९	पुरोगा	२८८	७२	पूत	{ २६३ ३०९ ३६८	{ ४५ २३ ५५
पीत	६१	१४	पुण्यभूमि	११३	८	पुरोगासिन्	२८८	७२	पूतना	१४८	५९
पीतदारु	१४६	५३	पुण्यवत्	६५३	३	पुरोडाश	४५६	२१	पूतिकरज	१४५	४८
पीतड्ड	{ १४८ १६२	{ ६० १०१	पुत्तिका	१९७	२७	पुरोधस्	२६८	५	पूतिकाष्ठ	{ १४६ १४८	{ ५४ ६०
पीतन	{ १३७ २४५ ३३६	{ २७ १२४ १०३	पुत्र	२११	२७	पुरोभागिन्	३६५	४६	पूतिगन्धि	५९	१२
पीतसालक	१४३	४३	पुत्रिका	३४७	२९	पुरोहित	२६८	५	पूतिफली	१६१	९६
पीता	३१६	४१	पुत्रौ	२१४	३७	पुलाक	३९८	५	पूतीक	१४५	४८
पीति	२८०	४३	पुद्गल	४५५	२०	पुलिन	९६	९	पूप	३०३	४८
पीताम्बर	९	१९	पुनःपुनर्	४४३	१	पुलिन्द	३४४	२०	पूर	४५५	२०
पीन	३६९	६१	पुनर्	{ ४४२ ४४७	{ २५३ १५	पुलोमजा	२९	४५	पूरणी	१७४	४६
पीनस	२१९	५१	पुनर्नवा	१७८	१४९	पुषित	३८१	९७	पूरित	३८२	९८
पीनोष्ठी	३२६	७१	पुनर्भव	२३१	८३	पुष्कर	{ २९ ९३ १०७ १७७ ४२९	{ १ ४ ४१ १४५ १८६	पूरुष	२०३	१
पीयूष	{ २१ ३२१	{ ४८ ५४	पुनर्भू	२१०	२३	पुष्कर	{ १०७ १७७ ४२९	{ ४१ १४५ १८६	पूर्ण	{ ३७१ ३८२	{ ६५ ९८
पीलु	{ १३७ ४३०	{ २८ १९३	पुन्राग	१३६	२५	पुष्कर	{ १०७ १७७ ४२९	{ ४१ १४५ १८६	पूर्णकुम्भ	२७६	३२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पूर्णमा	४६	७	पृष्ठ	२२९	७८	प्रकाम	३२२	५७	प्रज्ञा	{ ५५ १	
पूर्त	२५९	२८	पृष्ठवंशाधर	२२८	७६	प्रकार	४२५	१६२	{ २०८ १२		
पूर्व	{ ३७५ ४२०	८० १३४	पृष्ठास्थि	२२५	६९	प्रकाश	{ ४३ ४३५	३४ २१८	प्रज्ञान	४१७	१२२
पूर्वज	२१६	४३	पृष्ठ्य	{ २८१ ३९६	४६ ४१	प्रकीर्णक	२७५	३१	प्रबु	२१७	४७
पूर्वदेव	७	१२	पेचक	{ १९२ ३९८	१५ ६	प्रकीर्य	१४५	४८	प्रडीन	२००	३७
पूर्वपर्वत	१२४	२	पेटक	३४७	३०	प्रकृति	{ ५४ ८५	२९ ३७	प्रणय	{ ३९३ ४२३	२५ १५१
पूर्वा	३०	१	पेटा	३४७	३०		२७१	१८	प्रणव	६५	४
पूर्वेद्युस्	४४८	२१	पेटी	४६२	४२		४०९	७३	प्रणाद	६७	११
प्रपन्	४०	२९	पेलव	३७१	६६	प्रकोष्ठ	२३२	८०	प्रणाली	१०६	३५
प्रुक्ति	३८९	९	पेशल	{ ३४४ ४३३	१९ २०५	प्रक्रम	३९४	२६	प्रणिभि	{ २७० ४१४	१३ १००
प्रुच्छा	६७	१०	पेशी	२००	३७	प्रक्रिया	२७५	३१	प्रणिहित	३७८	८६
प्रुतना	{ २८९ २९०	७८ ८१	पैठर	३१८	४५	प्रक्षण	७१	२५	प्रणीत	{ २५६ ३१८	२० ४५
प्रुथक्	४४४	३	पैतृध्वसेय	२११	२५	प्रकाण	७१	२५	प्रणुत	३८५	१०९
प्रुथकपर्णी	१६०	९२	पैतृध्वस्त्रीय	२११	२५	प्रक्ष्वेडन	२९३	८७	प्रणय	३५९	२५
प्रुथगात्मता	{ ५५ २६१	३१ ३८	पैत्र(अहोरात्र)	५१	२१	प्रगण्ड	२३०	८०	प्रतन	३७४	७७
प्रुथग्जन	{ ३४३ ४१५	१६ १०५	पोगण्ड	२१७	४६	प्रगतजानुक	२१७	४७	प्रतल	{ २३२ २३२	८४ ८५
प्रुथग्विध	३८०	९३	पोटगल	{ १८३ १८३	१६२ १६३	प्रगल्भ	३५९	२५	प्रतानिनी	१३०	९
प्रुथिवी	११०	३	पोटा	२०५	१५	प्रगाढ	४०४	४४	प्रताप	२७२	२०
प्रुथु	{ ३१४ ३१६ ३६९	३७ ४० ६०	पोत	{ २०० ४०७	३८ ६०	प्रगुण	३७३	७२	प्रतापस	१५६	८१
प्रुथुक	{ २०० ३१९ ३९७	३८ ४७ ३	पोतवणिज्	९७	१२	प्रगे	४४८	१९	प्रति	४४१	२४५
प्रुथुरोमन्	९९	१७	पोतवाह	९७	१२	प्रग्रह	{ ३०२ ४३९	११९ २३७	प्रतिकर्मन्	२३७	९९
प्रुथुल	३६९	६०	पोताधान	१००	१९	प्रग्रह	४३९	२३७	प्रतिकूल	३७७	८४
प्रुथ्वी	{ ११० ३१४ ३१६	३ ३७ ४०	पोत्र	४२८	१८०	प्रग्रीव	४६१	३५	प्रतिकृति	३४९	३६
प्रुथ्वीका	१७०	१२५	पोत्रिन्	१८७	२	प्रघण	१२०	१२	प्रतिकृष्ट	३६७	५४
प्रुदाकु	८९	६	पौत्री	२१६	२९	प्रघाण	१२०	१२	प्रतिक्षिप्त	३६३	४२
प्रुश्रि	२१७	४८	पौर	१८४	१६६	प्रचक्र	२९६	९६	प्रतिग्रह	२९०	७९
प्रुश्रिपर्णी	१६०	९२	पौरस्त्य	३७५	८०	प्रचलायित	३६१	३२	प्रतिग्राह	२४९	१३९
प्रुषत्	९५	६	पौरुष	{ २३२ ४३६	८७ २२३	प्रचुर	३७०	६३	प्रतिधा	८०	२६
प्रुषत	{ ९५ ११०	६ १०	पौरोगव	३११	२७	प्रचेतस्	२५	६१	प्रतिघातन	३००	११४
प्रुषत्क	२९२	८६	पौर्णमास	२६४	४८	प्रचोदनी	१६०	९४	प्रतिच्छाया	३४९	३५
प्रुषदश्च	२५	६२	पौर्णमासी	४६	७	प्रच्छदपट	२४३	११६	प्रतिजागर	३९४	२८
प्रुषदाज्य	२५७	२४	पौलस्त्य	२८	६९	प्रच्छन्न	१२१	१४	प्रतिज्ञात	३८५	१०८
			पौलि	३१८	४७	प्रच्छदिंका	२२०	५५	प्रतिज्ञान	५७	५
			पौष	४८	१५	प्रजन	३९२	२५	प्रतिदान	३२९	८१
			पौषपक	३३६	१०३	प्रजविन्	२८८	७३	प्रतिध्वान	७१	२५
			प्याद	४४५	७	प्रजा	४०२	३२	प्रतिनिधि	३४९	३६
			प्रकाण्ड	{ ५३ १३०	२७ १०	प्रजाता	२०८	१६	प्रतिपत्	{ ४३ ५५	१ १
						प्रजापति	८	१७	प्रतिपन्न	३८५	१०८
						प्रजावती	२१२	३०	प्रतिपादन	२५९	२९

शब्दानुक्रमणिका ।

३७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रतिबद्ध	३६३	४१	प्रत्यक्षेणी	१५८	८८	प्रपितामह	२१३	३३	प्रवण	४०६	५६
प्रतिबन्ध	३९४	२७	प्रत्यक्ष	१७६	१४४	प्रपुत्राड	१७७	१४७	प्रवयस्	२१६	४२
प्रतिबिम्ब	३४९	३५	प्रत्यग्र	३७५	७९	प्रपौण्डरिक	१७१	१२७	प्रवर्ह	३६८	५७
प्रतिभय	७८	२०	प्रत्यन्त	३७५	७७	प्रफुल्ल	१२९	७	प्रवह	३९२	१८
प्रतिभान्वित	३५९	२५	प्रत्यन्तपर्वत	११२	७	प्रबन्धकल्पना	६५	६	प्रवहण	२८३	५२
प्रतिभू	३५२	४४	प्रत्यय	१२६	७	प्रबोधन	२४४	१२२	प्रवहिका	६५	६
प्रतिमा	३४९	३५	प्रत्ययित	४२२	१४७	प्रभञ्जन	२५	६३	प्रवारण	३८७	३
प्रतिमान	{ २७८ ३९	३९	प्रत्यर्थिन्	२७०	१३	प्रभव	४३४	२१०	प्रवाल	{ ७३ ३३२ ४३२	{ ७ ९३ २०४
प्रतिमुक्त	२८६	६५	प्रत्यवसित	२६९	११	प्रभा	४३	३४	प्रवाह	३९२	१८
प्रतियज्ञ	४१५	१०७	प्रत्यवसित	३८५	११०	प्रभाकर	४०	२८	प्रवासन	३००	११३
प्रतियातना	३४९	३५	प्रत्याख्यात	३६३	४०	प्रभात	४४	३	प्रवाहिका	२२०	५५
प्रतिरोधिन्	३४५	२५	प्रत्याख्यात	३९५	३१	प्रभाव	२७२	१९	प्रविख्याति	३९४	२८
प्रतिवाक्य	६७	१०	प्रत्यादिष्ट	३६३	४०	प्रभिन्न	२७६	३६	प्रविदारण	२९८	१०३
प्रतिविषा	१६२	९९	प्रत्यादेश	३९५	३१	प्रभु	३५५	११	प्रविश्लेष	३९२	२०
प्रतिशासन	३९५	३४	प्रत्यालीढ	२९२	८५	प्रभूत	३७०	६३	प्रवीण	३५३	४
प्रतिश्याय	२१९	५१	प्रत्यासार	२९०	७९	प्रभ्रष्टक	२४८	१३५	प्रवृत्ति	{ ६६ ३९२	{ ७ १८
प्रतिश्रय	४२३	१५३	प्रत्याहार	३९१	१६	प्रमथ	१५	३५	प्रवृद्ध	{ ३७४ ३७८	{ ७६ ८८
प्रतिश्रव	५७	५	प्रत्युत्क्रम	३९४	२६	प्रमथन	३००	११५	प्रवेक	३६८	५७
प्रतिश्रुत्	७१	२५	प्रत्युषस्	४४	२	प्रमथाधिप	१३	३१	प्रवेणी	{ २३७ २७८	{ ९८ ४२
प्रतिष्टम्भ	३९४	२७	प्रत्यूष	४४	२	प्रमद	५२	२४	प्रवेष्ट	२३०	८०
प्रतिसर	४२७	१७४	प्रत्यूह	३९२	१९	प्रमदवन	१२८	३	प्रव्यक्त	३७६	८१
प्रतिसीरा	२४४	१२०	प्रथम	{ ३७५ ४२२	{ ८० १४४	प्रमदा	२०४	३	प्रश्न	६७	१०
प्रतिहत	३६३	४१	प्रथा	३८९	९	प्रमनस्	३५४	७	प्रश्रय	३९३	२५
प्रतिहास	१५४	७६	प्रथित	३५५	९	प्रमा	३८९	१०	प्रश्रित	३५९	२५
प्रतीक	{ २२६ ३९८	{ ७० ७	प्रदर	४२५	१६४	प्रमाण	४०६	५४	प्रष्ट	२८८	७२
प्रतीकार	३००	११०	प्रदीप	२४९	१३८	प्रमाद	८२	३०	प्रष्टवाह	३२४	६३
प्रतीकाश	३५०	३७	प्रदीपन	९०	१०	प्रमापण	३००	११२	प्रष्टौही	३२५	७०
प्रतीक्ष्य	३५४	५	प्रदेशन	२७४	२७	प्रमिति	३८९	१०	प्रसन्न	९८	१४
प्रतीची	३०	१	प्रदेशिनी	२३१	८१	प्रमीत	{ २५८ ३०१	{ २६ ११७	प्रसन्नता	३५	१६
प्रतीत	{ ३५५ ४११	{ ९ ८२	प्रदोष	४५	६	प्रमीला	८५	३७	प्रसन्ना	३५०	३९
प्रतीपदर्शिनी	२०३	२	प्रद्युम्न	१२	२५	प्रमुख	३६८	५७	प्रसभ	२९९	१०८
प्रतीर	९५	७	प्रद्राव	३००	१११	प्रमुदित	३८३	१०३	प्रसर	३९३	२३
प्रतीहार	{ १२२ २६८ ४२६	{ १६ ६ १७०	प्रधन	२९८	१०३	प्रमोद	५३	२४	प्रसरण	२९६	९६
प्रतीहारी	४२६	१७०	प्रधान	{ ५४ २६७ ३६८ ४१७	{ २९ ५ १२२	प्रयत	२६३	४५	प्रसव	{ ३८९ ४३३	{ १० २०८
प्रतोली	११७	३	प्रधि	२८४	५६	प्रयस्त	३१८	४५	प्रसवबन्धन	१३३	१५
प्रल	३७४	७७	प्रपञ्च	४०२	२८	प्रयाम	३९३	२३	प्रसव्य	३७७	८४
प्रत्यक्	४४९	२३	प्रपद	२२६	७१	प्रयोगार्थ	३९४	२६	प्रसव्य	४४६	१०
प्रत्यकपर्णी	१५८	८९	प्रपा	११९	७	प्रलम्बघ्न	११	२३			
			प्रपात		४	प्रलय	{ ५१ ८४ ३०१	{ २२ ३३ ११७			
						प्रलाप	६८	१५			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रसाद	{ ३५ ४१२	१६ ९१	प्राग्वंश	२५५	१६	प्रार्थित	३८१	९७	प्रोष्ठपदा	३८	२२
प्रसाधन	२३७	९९	प्राग्रहर	३६८	५८	प्रालम्ब	२४८	१३६	प्रोष्ठी	९९	१८
प्रसाधनी	२४९	१३९	प्राग्र्य	३६८	५८	प्रालम्बिव	२३९	१०४	प्रौष्ठपद	४९	१७
प्रसाधित	२३८	१००	प्राधार	३८९	१०	प्रालेय	३६	१८	प्रौढ	३७४	७६
प्रसारिणी	१७९	१५२	प्राच्	{ ४४७ ४४९	१६ २३	प्रावार	२४३	११७	लक्ष	{ १३९ १४३	३२ ४३
प्रसार	३६१	३१	प्राचिका	४५१	८	प्रावृष	५०	१९		{ ९७ १०२	११ २४
प्रसित	३५५	९	प्राची	३०	१	प्रावृषायणी	१५८	८६	लव	{ १७३ १९९	१३२ ३४
प्रसिति	३९१	१४	प्राचीन	११७	३	प्रास	२९५	९३		{ १९९ ३४४	३४ १९
प्रसिद्ध	४१५	१०४	प्राचीना	१५७	८५	प्रासङ्ग	२८४	५७		{ १८७ ४०१	३ २४
प्रसू	{ २१२ ४३८	२९ २२९	प्राचीनावीत	२६५	५०	प्रासङ्ग्य	३२४	६४	लवग	{ १८७ ४०१	३ २४
प्रसूता	२०८	१६	प्राच्य	११२	७	प्रासाद	११९	९	लवङ्ग	१८७	३
प्रसूति	३८९	१०	प्राजन	३०५	१२	प्रासिक	२८८	७०	लवङ्ग	४२०	१३८
प्रसूतिका	२०८	१६	प्राजितृ	२८५	५९	प्राङ्	४४	३	लवङ्गम	१३४	१८
प्रसूतिज	९२	३	प्राङ्ग	२५१	५	प्रिय	{ २१३ ३६७	३५ ५३	लक्ष	१३४	१८
प्रसून	{ १०७ ४१७	१७ १२३	प्राङ्गा	२०८	१२		{ १४३ १४३ १४७ १८९	४२ ४४ ५६ ९	लीहन्	२२४	६६
प्रसूजनयितारौ	२१४	३७	प्राङ्गी	२०८	१२	प्रियक			लीहशत्रु	१४५	४९
प्रसृत	३७८	८८	प्राज्य	३७०	६३				सुत	२८२	४८
प्रसृता	२२७	७२	प्राङ्गिवाक	२६८	५				सुष्ट	३८२	९९
प्रसृती	२३२	८५		{ २६ २९७ ३०२ ३३६	६३ १०२ ११९ १०४	प्रियङ्गु	{ १४७ ३०८	५५ २०	लीष	३८९	९
प्रसेव	३१०	२६	प्राण			प्रियता	८०	२७	प्सात	३८५	११०
प्रसेवक	७३	७	प्राणिद्युत	३५२	४६	प्रियंवद	३६२	३६	फ.		
प्रस्तर	१२४	४	प्राणिन्	५५	३०	प्रीणन	३८७	४	फणा	९०	९
प्रस्ताव	३९३	२४	प्रातर्	४४८	१९	प्रीति	५२	२४	फणिज्जक	१५५	८९
प्रस्थ	{ १२५ ३२१ ४१२	५ ८९ ७८	प्रातिहारिक	३४२	११	प्रुष्ट	३८२	९९	फणिन्	८९	७
प्रस्थपुष्प	१५५	७९	प्राथमकल्पिक	२५३	११	प्रेक्षा	{ ५५ ४३७	१ २२४	फल	{ २९४ ३०५ ४३२ ४५७	९० १३ २०१ २३
प्रस्थान	२९६	९५	प्रादुस्	{ ४४२ ४४६	२५६ १२	प्रेक्षा	२८३	५३	फलक	२९४	९०
प्रस्फोटन	३१०	२६	प्रादेश	२३१	८३	प्रेक्षित	३७८	८७	फलकपाणि	२८८	७१
प्रस्रवण	१२६	५	प्रादेशन	२५९	३०	प्रेत	{ ३०१ ४०७	११७ ६०	फलत्रिक	३३९	१११
प्रस्त्राव	२२५	६७	प्राध्वम्	४४४	४	प्रेता	९१	२	फलपाकान्त	१२९	६
प्रहर	४५	६	प्रान्तर	११५	१७	प्रेत्य	४४५	८	फलपूर	{ १४९ १५५	७८ ७८
प्रहरण	२९१	८२	प्राप्त	{ ३७८ ३८४	८६ १०४	प्रेमन्	{ ८० ८०	२७ २७	फलवत्	१२९	७
प्रहस्त	२३२	८४	प्राप्तपञ्चरव	३०१	११७	प्रेष्ठ	३८५	१११	फलाध्यक्ष	१४४	४५
प्रहि	१०३	२६	प्राप्तरूप	४१९	१३१	प्रेष	४३६	२१९	फलिन्	१२९	७
प्रहेलिका	६५	६	प्राप्ति	४०८	६९	प्रेषण	३९५	३४	फलिन	१२९	७
प्रहृन्न	३८३	१०३	प्राप्य	३८०	९२	प्रेष्य	३४३	१७	फलिनी	{ १४७ १७४	५५ १३६
प्रांश्च	३७२	७०	प्राशृत	२७४	२७	प्रोक्षण	२५८	२६	फली	१४७	५५
प्राकार	११७	३	प्राय	{ २६५ ४२३	५२ १५३	प्रोक्षित	२५८	२६	फलेग्रहि	१२९	६
प्राकृत	३४३	१६	प्रायस्	४४८	१७	प्रोथ	२८२	४९			

शब्दानुक्रमणिका ।

३९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
फलरुहा	१४६	५४	बभ्रु	४२६	१७०	वस्ति	२२७	७३	वात्य	२१५	४०
फल्गु	{ १४९ ३६८	६१ ५६	बर्बर	१५९	९०	बहिर्द्वार	१२२	१६	वाष्प	४१९	१३०
फाणित	३१७	४३	बर्ह	{ १९८ ४३९	३१ २३६	बंहिष्ठ	३८५	१११	वाष्पिका	३१६	४०
फाण्ट	३८०	९४	बर्हिण	१९८	३०	बहिस्	४४८	१७	वाहु	२३०	८०
फाल	{ २४१ ३०५	१११ १३	बर्हिण	१९८	३०	बहु	३७०	६३	वाहुज	२६७	१
फाल्गुन	४८	१५	बर्हिपुष्प	१७३	१३२	बहुकर	३५७	१७	वाहुदा	१०५	३३
फाल्गुनिक	४८	१५	बर्हिमुख	५	९	बहुगर्हवाच्	३६२	३६	वाहुमूल	२३०	७९
फाल्गुनी	४५	५	बर्हिस्	२२	५४	बहुपाद्	१३९	३२	वाहुयुद्ध	२९९	१०६
फुल्ल	१२९	८	बर्हिष्ठ	१७०	१२२	बहुप्रद	३५४	६	वाहुल	४९	१८
फेन	{ ३३७ ४५५	१०५ १९	बल	{ ११ २८९ २९७ ४३१ ४५७	२४ ७८ १०२ १९५ २२	बहुमूल्य	२४१	११३	वाहुलेय	१७	४०
फेनिल	{ १३८ १४१	३१ ३६	बलदेव	११	२३	बहुरूप	२४६	१२८	वाहिक	{ २८० ३९८	४५ ९
फेरव	१८८	५	बलभद्र	११	२३	बहुल	{ ३७० ४३२	६३ १९९	वाहिक	{ २४५ ३९८ ३१६	१२४ ९ ४०
फेरु	१८८	५	बलभद्रिका	१७८	१५०	बहुला	{ १७० ४३२	१२५ १९९	विन्दु	९५	६
फेला	३२२	५६	बलवत्	{ २१६ ४४३	४४ २	बहुलीकृत	३०९	२३	विन्दुजालक	२७८	३९
ब			बलविन्यास	२९०	७९	बहुवारक	१४०	३४	विल	१२६	६
बक	१९५	२२	बला	१६४	१०७	बहुविध	३८०	९३	विम्ब	३५	१५
बडवानल	२४	५६	बलाका	१९६	२५	बहुसुता	१६२	१००	विम्बिका	१७५	१३९
बत	४४१	२४४	बलात्कार	२९९	१०८	बहुसूति	३२५	७०	विल्व	१३९	३२
बदर	१४१	३७	बलाराति	१७	४३	बाकुची	१६१	९६	विस्त	३३०	८६
बदरा	{ १६८ १७८	११६ १५१	बलाहक	३२	६	बाडव	२४	५६	बीज	{ ५४ २२२	२८ ६२
बदरी	१४०	३६	बलि	{ २५४ २७४ ४३१	१४ २७ १९५	बाढ	{ २७ ४०४	६७ ४४	बीजकोश	१०९	४३
बन्दिन्	२९६	९७	बलिध्वंसिन्	९	२१	वाण	{ २९२ ४०५	८६ ४५	बीजपूर	१५५	७८
बद्ध	{ ३६३ ३८०	४२ ९५	बलिन	२१६	४५	बादर	२४१	१११	बीजाकृत	३०४	८
बधिर	२१७	४८	बलिपुष्ट	१९४	२०	बाधा	९२	३	बीज्य	२५१	२
बन्धकी	२०७	१०	बलिभ	२१६	४५	वान्धकिनेय	२११	२६	बीमत्स	{ ७७ ७८ ४३९	१७ १९ २३४
बन्धन	{ २७४ ३९१	२६ १४	बलिभुज्	१९४	२०	वान्धव	२१३	३४	बुका	२२३	६४
बन्धनालय	३०२	११९	बलिवर्द	३२२	५९	बाहृत	१३१	१९	बुद्ध	{ ७ ३८५	१३ १०८
बन्धस्तम्भ	२७८	४१	बलिवज	{ ३११ ३२२	२७ ५७	बाल	{ १७० २१५ ४३३	१२२ ४२ २०५	बुद्धि	५५	१
बन्धु	२१३	३४	बलिवज	१८३	१६३	बालगर्भिणी	३२५	७०	बुद्धि	४५५	१९
बन्धुजीवक	१५३	७३	बलिवज	३२५	७१	बालतनय	१४५	४९	बुध	{ ४० २५१ ४१४	२६ ५ १००
बन्धुता	२१३	३५	बलिवज	३२५	७१	बालतृण	१८५	१६७	बुधित	३८५	१०८
बन्धुर	३७२	६९	बलिवज	३२५	७१	बालमूषिका	१९१	१२	बुध	१३१	१२
बन्धुल	२११	२६	बलिवज	३२५	७१	बाला	७६	१४	बुध	३२१	५४
बन्धूक	१५३	७३	बलिवज	३२५	७१	बालिश	{ ३६५ ४३५	४८ २१८	बुध	३५८	२०
बन्धूकपुष्प	१४३	४४	बलिवज	३२५	७१	बालेय	३२७	७७	बुध	३०९	२२
बन्धु	१२९	७	बलिवज	३२७	७६	बालेयशाक	१५९	९०	बुध	४६०	३४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वृहती	{ १६० ४१०	९३ ७५	मक्षित	३८५	११०	मर्तु	{ २१३ ४०७	३६ ५९	भारद्वाजी	१६८	११६
वृंहित	२९९	१०७	मक्ष्यकार	३११	२८	मर्तुदारक	७५	१२	भारयष्टि	३४७	३०
वृहत्	३६९	६०	भग	{ ४०१ २२८	२६ ७६	मर्तुदारका	७६	१३	भारवाह	३४३	१५
वृहतिका	२४३	११७	भगन्दर	२२०	५६	मर्त्सन	६९	१४	भारिक	३४३	१५
वृहत्कुक्षि	२१६	४४	भगवत्	७	१३	मर्मन्	{ ३३३ ३५०	९४ ३८	भार्गव	३९	२५
वृहद्भानु	२२	५४	भगिनी	२१२	२९	मल्ल	{ १८७ ४५६	३८ २१	भार्गवी	१८२	१५८
वृहस्यति	३९	२४	भङ्ग	९४	५	मल्लातकी	१४३	४२	भार्या	२०४	६
बोधकर	९६	९७	भङ्गा	३०८	२०	मल्लुक	१८५	३	भार्यापति	२१४	८३
बोधिद्रुम	१३५	२०	भङ्गि	४५१	८	भव	{ १३ ४३३	३४ २०६	भाल्लुक	१८७	४
बोल	३३६	१०४	भजमान	२७३	२४	भवन	११७	५	भाव	{ ७५ ७९ ४३३	११ २१ २०७
ब्रध्न	४०	२८	भट	२८५	६१	भवानी	१६	३७	भावबोधक	७९	२१
ब्रह्मचारिन्	{ २५१ २६३	३ ४२	भट्टित्र	३१८	४५	भविक	५२	२६	भावित	{ २४८ ३१८ ३८४	१३४ ४६ १०४
ब्रह्मण्य	१४२	४१	भट्टारक	७६	१३	भवितृ	३६०	२९	भावुक	५२	२६
ब्रह्मल	२६५	५२	भट्टिनी	७६	१३	भविष्णु	३६०	२९	भाषा	६२	१
ब्रह्मदर्भा	१७७	१४५	भण्टाकी	१६७	११४	भव्य	५२	२६	भाषित	{ ६३ ३८४	१ १०७
ब्रह्मदार	१४२	४१	भण्डिल	१४९	६३	भषक	३४५	२२	भाष्य	४५९	३१
ब्रह्मन्	{ ८ ४१६	१६ ११४	भण्डी	१५९	९१	भषा	४३	३४	भास	४३	३४
ब्रह्मपुत्र	९०	१०	भण्डीरी	१५९	९१	भषा	४३	३४	भास्कर	४०	२८
ब्रह्मबन्धु	४१५	१०४	भद्र	{ ५२ ३२२	२५ ५९	भषा	४३	३४	भास्वत्	४०	२९
ब्रह्मभूय	२६५	५१	भद्रकुम्भ	२७६	३२	भषा	४३	३४	भास्वर	४०	२९
ब्रह्मयज्ञ	२५४	१४	भद्रदार	१४६	५३	भागधेय	{ ५३ २७४	२८ २७	भिक्षा	{ ३८८ ४३७	६ २२४
ब्रह्मवर्चस	२६१	३८	भद्रपर्णा	१४०	३६	भागिनेय	२१३	३२	भिक्षु	{ २५१ २६२	३ ४१
ब्रह्मविन्दु	२६२	३९	भद्रवला	१७९	१५३	भागीरथी	१०४	३१	भित्त	३४	१६
ब्रह्मसायुज्य	२६५	५१	भद्रमुस्तक	१८२	१६०	भाग्य	{ ५३ ४२३	२८ १५५	भित्ती	११७	४
ब्रह्मसू	१२	२७	भद्रयव	१५१	६७	भाजन	३१३	३३	भिदा	३८७	५
ब्रह्माञ्जलि	२६१	३९	भद्रथ्री	२४७	१३१	भाण्ड	{ ३१३ ४०४	३३ ४४	भिदुर	२०	४७
ब्रह्मासन	२६२	४०	भद्रासन	२७५	२१	भाद्र	४९	१७	भिन्दपाल	२९४	९१
ब्राह्म	{ ५१ २६५	२१ ५१	भय	७९	२१	भाद्रपद	४९	१७	भिन्न	{ ३७६ ३८२	८२ १००
ब्राह्मण	२५१	४	भयंकर	७८	२०	भाद्रपदा	३८	२२	भिषज्	२२१	५७
ब्राह्मणयष्टिका	१५९	८९	भयङ्कृत	३६३	४२	भानु	{ ४० ४२ ४१५	३१ ३३ १०५	भिस्सटा	३४९	४९
ब्राह्मणी	१५९	८९	भयानक	{ ७७ ७८	१७ २०	भामिनी	२०४	४	भिस्सा	३४९	४८
ब्राह्मण्य	३९६	४१	भर	२७	६६	भार	३३०	८७	भी	७९	२१
ब्राह्मी	{ १५ ६२ १७५	३५ १ १३७	भरण	३५०	३८	भारत	११२	६	भीति	७९	२१
भ	३७	२१	भरण्य	३५०	३८	भारती	६३	१	भीम	{ १३ ७८	३४ २०
भक्त	३१९	४८	भरण्यभुज्	३५७	१९						
भक्षक	३५८	२०	भरत	३४२	१२						
			भरद्वाज	९२	१५						
			भर्ग	१३	६३						

शब्दानुक्रमणिका ।

४१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
भीर	{ २०४ ३५९	३ २६	भूमिजम्बुक	{ १४१ १६८	३८ ११८	भोस्	४४५	७	महु	४४३	२
भीरुक	३५९	२६	भूमिस्पृश	३०२	१	भौम	३९	२५	मङ्गल	५२	२५
भीलुक	३५९	२६	भूयस्	३७०	६३	भौरिक	२६८	७	मङ्गल्यक	३०७	१७
भीषण	७८	२०	भूयिष्ठ	३७०	६३	भ्रंश	२७३	३३	मङ्गल्या	२४६	१२७
भीष्म	७८	२०	भूरि	{ ३७० ४२८	६३ १८२	भ्रकुंस	७५	११	मचर्चिका	५३	२७
भीष्मसू	१०४	३१	भूरिफेना	१७६	१४३	भ्रकुटि	८६	३७	मज्जन	१३१	१२
भुक्त	३८५	१११	भूरिमाय	१८८	५	भ्रम	{ ५६ ९५ ३८९	४ ७ ९	मञ्च	२४९	१३८
भुक्तसमुज्जित	३२२	५६	भूरुण्डी	१५२	६९	भ्रमर	१९८	२९	मञ्जरि	१३२	१३
भुम	{ ३७२ ३७९	७१ ९१	भूर्ज	१४४	४६	भ्रमरक	२३६	९६	मञ्जिष्टा	१५९	९०
भुज	२३०	८०	भूषा	२३८	१०१	भ्रमि	३८९	९	मञ्जीर	२४०	१०९
भुजग	८९	६	भूषित	२३८	१००	भ्रष्ट	३८३	१०४	मञ्जु	३६७	५२
भुजङ्ग	८९	६	भूष्ण	१६०	२९	भ्राजिष्णु	२३८	१०१	मञ्जुल	३६७	५२
भुजङ्गभुज	१९८	३०	भूस्तृण	१८५	१६७	भ्रातृ	२१४	३६	मञ्जुषा	३४७	२९
भुजङ्गम	८९	६	भृगु	१२५	४	भ्रातृज	२१४	३६	मठ	११९	८
भुजङ्गाक्षी	१६७	११५	भृङ्ग	{ १७४ १९३ १९८	१३४ १६ २९	भ्रातृजाया	२१२	३०	मड्ड	७४	८
भुजशिरस्	२२९	७८	भृङ्गराज	१७९	१५१	भ्रातृभगिनी	२१४	३६	मणिक	३१२	३१
भुजान्तर	२२९	७७	भृङ्गार	२७६	३२	भ्रातृव्य	४२२	१४६	मणिवन्ध	२३१	८१
भुजिष्य	३४३	१७	भृङ्गारी	१९७	२८	भ्रात्रीय	२१४	३६	मण्ड	{ १४५ ३१९	५१ ४९
भुवन	{ ८६ ९३ ११२	१ ३ ६	भृङ्गतक	३४३	१५	भ्रान्ति	५६	४	मण्डन	{ २३८ ३६०	१०२ २९
भू	११०	२	भृति	३५०	३८	भ्राष्ट्र	३१२	३०	मण्डप	११९	९
भूत	{ ६ ३८४ ४१०	११ १०४ ७८	भृतिभुज	३४३	१५	भ्रुकुंस	७५	११	मण्डल	{ ३१ ३५ ४२	६ १५ ३२
भूतकेश	३३९	१११	भृत्य	३४३	१७	भ्रुकुंस	७५	११	मण्डलक	२२०	५४
भूतवेशी	१५२	७१	भृत्या	३५०	३८	भ्रुकुटि	८६	३७	मण्डलाग्र	२९३	८९
भूतात्मन्	४१५	१०५	भृश	२७	६६	भ्रूण	{ २१४ ४०४	३९ ४५	मण्डलेश्वर	२६७	२
भूतावास	१४७	५८	भृष्टयव	३१९	४७	भ्रेष	२७३	२३	मण्डहारक	३४२	१०
भूति	{ १६ ४०९	३६ ६९	भेक	१०३	२४	म.			मण्डित	२३८	१००
भूतिक	३९८	८	भेकी	१०३	२४	मकर	१००	२०	मण्डक	१०२	२४
भूतेश	१३	३१	भेद	२७२	२१	मकरध्वज	१२	३६	मण्डकपर्ण	१४७	५६
भूदार	१८७	२	भेदित	३८२	१००	मकरन्द	१३४	१७	मण्डकपर्णी	१५९	९१
भूदेव	२५१	४	भेरी	७३	६	मकुट	२३८	१०२	मण्डूर	३३४	९८
भूनिम्ब	१७६	१४३	भेषज	२९८	५०	मकुर	२५०	१४०	मतङ्गज	२७६	३४
भूप	२६७	१	भैक्ष	२६४	४६	मकुष्टक	३०७	१७	मतल्लिका	५३	२७
भूपदी	१५२	७०	भैरव	७८	१९	मकूलक	१७६	१४४	मति	५५	१
भूभृत्	४०७	६१	भैषज्य	२१८	५०	मक्षिका	१९७	२६	नत्त	{ २७६ ३५९ ३८३	३६ २३ १०३
भूमि	११०	२	भोग	४००	२३	मख	२५४	१३	मत्तकाशिनी	२०४	४
			भोगवती	४०९	७०	मगध	२९६	९७	मत्सर	४३७	१७२
			भोगिन्	८९	८	मघवत्	१७	४१			
			भोगिनी	२०४	५						
			भोजन	३२२	५५						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मत्स्य	९९	१७	मधुरिपु	९	२०	मन्त्रिन्	२६७	४	मरुत्वत्	१७	४१
मत्स्यण्डी	३१७	४३	मधुलिह	१९८	२९	मन्थ	३२६	७४	मरुन्माला	१७३	१३३
मत्स्यपित्ता	१५७	८६	मधुवार	३५१	४०	मन्थदण्डक	३२६	७४	मरुवक	{ १४६ १५५	{ ५२ ७९
मत्स्यवेधन	९९	१६	मधुव्रत	१९८	२९	मन्थनी	३२७	७४	मर्कट	१८७	३
मत्स्याक्षी	१७५	१३७	मधुशिमु	१३८	३१	मन्थर	२८८	७२	मर्कटक	१९१	१३
मत्स्याधानी	९८	१६	मधुप्रेणी	१५७	८४	मन्थान	३२६	७४	मर्कटी	{ १४५ १५८	{ ४८ ८७
मथित	३२१	५३	मधुघ्नील	१३७	२८	मन्द	{ ३४४ ४१३	{ १८ ९५	मर्त्य	२०३	१
मथिन्	३२६	७४	मधूक	१३७	२७	मन्दगामिन्	२८८	७२	मर्दन	३९३	२२
मद्	{ २७७ ३९० ४१३	{ ३७ १२ ९१	मधूच्छिष्ट	३३८	१०७	मन्दाकिनी	२१	४९	मर्दल	७४	
मदकल	२७६	३५	मधूलक	१३७	२८	मन्दाक्ष	७९	२३	मर्मन्	४५९	३०
मदन	{ १२ १४६ १५५	{ २५ ५३ ७८	मधूलिका	१५७	८४	मन्दार	{ २१ १३७ १५६	{ ५० २६ ८१	मर्मर	७०	२३
मदस्थान	३५१	४०	मध्य	{ २३० ४२५	{ ७९ १६१	मन्दिर	११७	५	मर्मस्पृश	३७७	८३
मदिरा	३५०	४०	मध्यदेश	११२	७	मन्दुरा	११९	७	मर्यादा	२७४	२६
मदिरागृह	११९	८	मध्यम	{ ७१ ११२ २३०	{ १ ७ ७९	मन्दोष्ण	४३	३५	मल	{ २२४ ४३१	{ ६५ १९७
मदोत्कट	२७६	३५	मध्यमा	{ २०६ २३१	{ ८ ८२	मन्द्र	७२	२	मलदूषित	३६८	५५
मद्गु	१९९	३४	मध्याह्न	४४	३	मन्मथ	{ १२ १३५	{ २५ २१	मलपू	१४९	६१
मद्गुर	१००	१९	मध्वासव	३५१	४१	मन्या	२२४	६५	मलयज	२४७	१३१
मद्य	३५०	४०	मनःशिला	३३८	१०८	मन्यु	{ ८० ४२३	{ २५ १५३	मलिन	३६८	५५
मधु	{ ४८ १७६ ३५१ ३३८ ४१४	{ १५ १४२ ४१ १०७ १०३	मनस्	५५	३१	मन्वन्तर	५१	२२	मलिनी	२०९	२०
मधुक	१६५	१०९	मनसिज	१२	२६	मय	३२७	७५	मलिमस	३६८	५५
मधुकर	१९८	२९	मनस्कार	५६	२	मयु	२९	७१	मल्ल	४५६	२१
मधुकम	३५१	४०	मनाक्	४४५	८	मयुष्टक	३०७	१७	मल्लक	४६१	३७
मधुद्रुम	३३७	२७	मनित	३८५	१०८	मयूख	{ ४२ ४००	{ ३३ १८	मल्लिका	१५२	६९
मधुप	१९८	२९	मनीषा	५५	१	मयूर	{ १६६ १९८	{ १११ ३०	मल्लिकाख्य	१९६	२४
मधुपर्णिका	{ १४० १६०	{ ३५ ९४	मनीषिन्	२५१	५	मयूरक	{ १५८ ३३५	{ ८८ १०१	मल्लिगन्धिन्	२४६	१२७
मधुपर्णी	१५६	८३	मनु	४६१	३८	मरकत	३३२	९२	मसी	४५२	१०
मधुमक्षिका	१९७	२६	मनुज	२०३	१	मरण	३०१	११६	मसूर	३०७	१७
मधुयष्टिका	१६५	१०९	मनुष्य	२०३	१	मरीच	३१४	३६	मसूरविदला	१६५	१०९
मधुर	{ ५८ ४३०	{ ९ १९१	मनुष्यधर्मन्	२८	६८	मरीचि	{ ४० ४२	{ २७ ३३	मसृण	३१८	४६
मधुरक	१७६	१४२	मनोगुप्ता	३३८	१०८	मरीचिका	४३	३५	मस्कर	१८२	१६१
मधुरसा	{ १५७ १६४	{ ८३ १०७	मनोजवस	३५६	१३	मरु	{ ११२ ४२५	{ ५ १६३	मस्करिन्	२६२	४१
मधुरा	१७९	१५२	मनोह	३६७	५२	मरुत	{ २५ ३१	{ ६२ २	मस्तक	२३६	९५
मधुरिका	१६३	१०५	मनोहता	३६३	४१	मरुत	{ ४०७ ५९	{ ५९ २	मस्तिष्क	२२४	६५
			मनोहा	३३८	१०८				मस्तु	३२१	५४
			मन्तु	२७४	२६				मह	८६	३८
			मन्त्र	४२६	१६७				महत	३६९	६०
			मन्त्राख्याकृत	२५३	७				महती	४०९	६९
									महस्	४३८	२३१
									महाकन्द	१७८	१४८

शब्दानुक्रमणिका ।

४३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः		
महाकुल	२५१	३	मांसल	२१६	४४	मान	{ ७९ २२	माल्यवत्	१२४	३			
महाङ्ग	३२७	७५	मांसिक	३४३	१४	{ ३३० ८५	माषपर्णी	१७५	१३८				
महाजाली	१६८	११७	माक्षिक	३३८	१०७	मानव	२०३	१	मास	४७	१२		
महादेव	१३	३२	मागध	{ २९६ ९७		मानस	५५	३१	मासर	३२०	४९		
महाधन	२४१	११३	{ ३३९ २		मानसौकस्	१९६	२३	मासिक	२५८	३१			
महानस	३१०	२७	मागधी	{ १५२ ७१		मानिनी	२०४	३	मास्स	४४६	११		
महामात्र	२६७	५	{ १६१ ९६		मानुष	२०३	१	माहिष्य	३३९	३			
महायज्ञ	२५४	१४	माघ	४८	१५	मानुष्यक	३९७	४२	माहेयी	३२४	६६		
महारजत	३३३	९५	माध्य	१५३	७३	माया	३४२	११	मितंपच	३६५	४८		
महारजन	३३७	१०६	माठर	४१	३१	मायाकार	३४२	११	{ ४० ३०	{ २६९ ९	{ २७० १२		
महारण्य	१२७	१	माढि	४५१	८	मायादेवीसुत	८	१५				मित्र	४२६
महारारजिक	६	१०	माणवक	{ २१५ ४२		मायु	२२२	६२	{ ४३ ४३	{ २५६ २५६	{ २०१ ३८		
महारौरव	९१	१	{ २३९ १०६		मायूर	२०२	४३	मिथस्				४४३	२५६
महाशय	३५३	३	माणव्य	३९६	४०	मार	१२	२५	मिथुन	२०१	३८		
महाशस्त्री	२०८	१३	माणिक्य	४५९	३१	मारजित्	७	१३	मिथ्या	४४७	१५		
महाश्वेता	१६५	११०	माणिमन्थ	३१५	४२	मारण	३००	११४	मिथ्यादृष्टि	५६	४		
महासहा	{ १५३ ७३		मातङ्ग	{ ४०० १९		मारिष	७६	१४	मिथ्यामिश्रयोग	६७	१०		
	{ १७५ १३८		{ ४०० २१		मारुत	२५	६२	मिथ्यामिश्रसन	६७	१०			
महासेन	१७	३९	मातरपितृ	२१४	३७	मार्कव	१७९	१५१	मिथ्यामति	५६	४		
महिका	३६	१८	मातरिश्चन्	२५	६१	मार्ग	{ ४८ ११४	१५	मिश्रेय	१६३	१०५		
महिला	२०३	२	मातलि	१९	४५	{ २९२ ८७	{ ३६६ ४९	{ ३९५ ३०	मिसि	{ १६३ १०५			
महिलाह्वया	१४७	५५	मातापितृ	२१४	३७				{ ३६६ ४९	{ ३९५ ३०	मिसी	{ १७९ १५२	
महिष	१८८	४	मातामह	२१३	३३						मिहिका	१७४	१३४
महिषी	२०४	५	मातुल	{ १५५ ७८		मार्गशीर्ष	४८	१४	मिहिर	३६	१८		
मही	११०	३	{ २१२ ३१		मार्गित	३८४	१०५	मीढ	४०	२९			
महीक्षित्	२६७	१	मातुलपुत्रक	१५५	७८	मार्जन	१३९	३३	मीन	३८१	९६		
महीध्र	१२३	१	मातुलानी	{ २१२ ३०		मार्जना	२४४	१२१	मीनकेतन	९९	१७		
महीरुह	१२८	५	{ ३०८ २०		मार्जोर	१८८	६	मुकुट	१२	२५			
महीलता	१०१	२१	मातुलाहि	८९	६	मार्जिता	१८८	४४	मुकुन्द	२३८	१०२		
महीसुत	३९	२५	मातुली	२१२	३०	मार्तण्ड	३१७	४४	मुकुन्द	१७०	१२१		
महेच्छ	३५३	३	मातुल्लक	१५५	७८	मार्तण्ड	४०	२९	मुकुर	२५०	१४०		
महेरणा	१७०	१२४	मातृ	{ १५ ३५		मार्दङ्गिक	४०	२९	मुकुल	१३४	१६		
महेश्वर	१३	३०		{ ७६ १४		मार्दङ्गिक	३४२	१३	मुक्कञ्चुक	८९	६		
महोक्ष	३२३	६१		{ २१२ २९		मार्दङ्गिक	३५१	४१	मुक्ता	३३२	९३		
महोत्पल	१०७	३९	{ ३२४ ६६		मालक	२४४	१२१	मुक्तावली	२३९	१०५			
महोत्साह	३५३	३	मात्र	४२७	१७८	मालती	१४९	६२	मुक्तास्फोट	१०१	२३		
महोद्यम	३५३	३	मात्रा	{ ३६९ ६२		माला	१५३	७२	मुक्ति	५७	६		
महौषध	{ १६२ १००		मात्रा	{ ४२७ १७७		मालाकार	२४८	१३५	मुख	{ १२३ १९			
	{ १७८ १४८		माद	३९०	१२	मालातृणक	३४०	५		{ २३३ ८९			
	{ ३१५ ३८		माधव	{ ९ १८		मालातृणक	१८५	१६७		{ ४५७ २२			
मा	४४६	११	माधव	{ ४८ १६		मालिक	३४०	५	मुखर	३६२	३६		
मांस	{ २२३ ६३		माधवक	{ ४८ १६		मालुधान	८९	६	मुखवासन	५९	११		
	{ ४५७ २२		माधवी	३५१	४१	मालूर	१३९	३२	मुख्य	{ २६२ ४०			
				१५२	७२	माल्य	२४८	१३५		{ ३६८ ५७			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मुण्ड	{ २१८ ४६०	४८ ३४	मूर्ति	{ २२६ ४०८	७१ ६६	मृत्	१११	४	मेरु	२१	४९
मुण्डित	{ २१८ ३७७	४८ ८५	मूर्तिमत	३७४	७६	मृत	{ ३०१ ३०३	११७ ३	मेलक	३९४	२९
मुण्डिन्	३४१	१०	मूर्धन्	२३६	९५	मृतस्नात	३५८	१९	मेष	३२७	७६
मुद्	५२	२४	मूर्धाभिषिक्त	{ २६७ ४०७	१ ६१	मृत्तालक	१७२	१३१	मेषकम्बल	३३७	१०७
मुदिर	३२	७	मूर्वा	१५७	८३	मृत्तिका	१११	४	मेह	२२०	५६
मुद्रपणी	१६७	११३	मूल	{ १३१ ४३२	१२ १९९	मृत्यु	३०१	११६	मेहन	२२८	७६
मुद्गर	२९४	९१	मूलक	१८१	१५७	मृत्युञ्जय	१३	३१	मैत्रावरुणि	३७	२०
मुधा	४४४	४	मूलकर्मन्	३८७	४	मृत्सा	१११	४	मैत्री	४६२	३९
मुनिः	{ ७ २६२ ४६१	१४ ४२ ३८	मूलधन	३२८	८०	मृत्स्ना	{ १११ १७२	४ १३१	मैत्र्य	४६२	३९
मुनीन्द्र	७	१४	मूल्य	{ ३२८ ३५०	७९ ३८	मृदङ्ग	७३	५	मैथुन	{ २६६ ४१७	५७ १२२
मुरज	७३	५	मूषा	{ ३४८ ४६१	३३ ३८	मृदु	{ ३७५ ४१३	७८ ९४	मैरेय	३५१	४१
मुरा	१७०	१२३	मूषिक	१९१	१२	मृदुलच्	१४४	४६	मोक्ष	{ ५७ १४२	७ ३९
मुषित	३७८	८८	मूषिकपणी	१५८	८८	मृदुल	३७५	७८	मोघ	३७६	८१
मुष्क	२२८	७६	मुषित	३७८	८८	मृद्वीका	१६४	१०७	मोघा	१४६	५४
मुष्कक	१४२	३९	मृग	{ १८९ ३९५	८ ३०	मृध	२९८	१०४	मोचक	१३८	३१
मुष्टिबन्ध	३९१	१४	मृगणा	३९५	३०	मृषा	४४७	१५	मोचा	{ १४४ १६६	४६ ११३
मुसल	३१०	२५	मृगतृष्णा	४३	३५	मृषार्थक	७०	२१	मोदक	४६०	३३
मुसलिन्	११	२४	मृगदंशक	३४५	२१	मृष्ट	३६८	५६	मोरट	३३८	११०
मुसली	{ १६९ १९१	११९ १२	मृगधूर्तक	१८८	५	मेकलकन्यका	१०५	३२	मोरटा	१५७	८३
मुसल्य	३६४	४५	मृगनाभि	२४७	१२९	मेखला	{ २४० २९४	१०८ ९०	मोषक	३४५	२४
मुस्तक	१८२	१५९	मृगवधाजीव	३४५	२१	मेघ	३२	६	मोह	३००	१०९
मुस्ता	१८२	१५९	मृगबन्धिनी	३४६	२६	मेघज्योतिस्	३३	१०	मौक्तिक	३३२	९२
मुहुस्	४४३	१	मृगमद	२४७	१२९	मेघनादानुलासी	१९८	३०	मौद्रीन	३०४	८
मुहुर्भाषा	६८	१६	मृगया	३४५	२३	मेघनामन्	१८२	१५९	मौन	२६१	३६
मुहूर्त	४७	११	मृगयु	३४५	२१	मेघनिर्घोष	३२	८	मौरजिक	३४२	१३
मूक	३५६	१३	मृगरामज	२४१	१११	मेघपुष्प	९३	५	मौर्वी	२९२	८५
मूढ	३६५	४८	मृगव्य	३४५	२३	मेघमाला	३२	८	मौलि	४३०	१९३
मूत	३८०	९५	मृगशिरस्	३८	२३	मेघवाहन	१७	४४	मौष्टा	४५१	५
मूत्र	२२५	६७	मृगशीर्ष	३८	२३	मेचक	{ ६० ३१७	१४ ३१	मौहूर्त	२७०	१४
मूत्रकृच्छ्र	२२०	५६	मृगाङ्ग	३४	१४	मेढू	{ २२८ ३२७	७६ ७६	मौहूर्तिक	२७०	१४
मूत्रित	३८१	९६	मृगादन	१८६	१	मेदक	३५१	४१	म्लिष्ट	७०	२१
मूर्ख	३६५	४८	मृगित	३८४	१०५	मेदस्	२२४	६४	म्लेच्छदेश	११२	७
मूर्च्छा	३००	१०९	मृगेन्द्र	१८६	१	मेदिनी	११०	३	म्लेच्छमुख	३३४	९७
मूर्च्छाल	२२२	६१	मृजा	२४४	१२१	मेदुर	३६०	३०	य.		
मूर्च्छित	{ २२२ ४११	६१ ८२	मृड	१३	३१	मेधा	५६	२	यकृत	२२४	६६
मूर्त	{ २२२ ३७४	६१ ७६	मृडानी	१६	३७	मेधि	३०६	१५	यक्ष	{ ६ २८	११ ६९
			मृणाल	१०८	४२	मेघ्य	३६८	५५	यक्षकर्म	२४८	१३३
									यक्षधूप	२४६	१२७
									यक्षराज	२८	६८

शब्दानुक्रमणिका ।

४५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
यक्ष्मन्	२१९	५१	यशःपटह	७३	६	युक्तरसा	१७५	१४०	यौवत	२१०	२२
यजमान	२५३	८	यशस्	६७	११	युग	{ २०१ ४०१	{ ३८ २४	यौवन	२१५	४०
यजुस्	६४	३	यष्टि	४६१	३८	युगकीलक	३०६	१४	र.		
यज्ञ	२५४	१३	यष्टीमधुक	१६५	१०९	युगन्धर	{ २८४ ४६१	{ ५७ ३५	रंहस्	२६	६४
यज्ञसूत्र	२६५	४९	यष्टृ	२५३	८	युगपद्	४४९	२२	रक्त	{ ६१ २२३ २४५ ४१०	{ १५ ६४ १२४ ८०
यज्ञाङ्ग	१३५	२२	याग	२५४	१३	युगपत्रक	१३५	२२	रक्तक	१५३	७३
यज्ञिय	२५८	२७	याचक	३६६	४९	युगपाश्वर्ग	३२४	६३	रक्तचन्दन	{ २४७ ३३९	{ १३२ १११
यज्वन्	२५३	८	याचनक	३६६	४९	युगल	२०१	३८	रक्तपा	१०१	२२
यत्	४४४	३	याचना	२६०	३२	युगम्	२०१	३८	रक्तफला	१७५	१३९
यतस्	४४४	३	याचित	३०३	३	युग्म	२०१	३८	रक्तसंध्यक	१०६	३६
यति	२६३	४३	याचितक	३०३	४	युग्य	{ २८४ ३२४	{ ५८ ६४	रक्तसरोरुह	१०८	४१
यतिन्	२६३	४३	याज्जा	{ २६० ३८८	{ ३२ ६	युद्ध	२९८	१०३	रक्ताङ्ग	१७७	१४६
यथा	४४५	९	याजक	२५५	१७	युध्	२९८	१०६	रक्तोत्पल	१०८	४२
यथाजात	३६५	४८	यातना	९२	३	युवति	२०६	८	रक्षःसभ	४५८	२७
यथातथम्	४४७	१५	यातयाम	४२२	१४५	युवन्	२१६	४२	रक्षस्	{ ६ २५	{ ११ ६०
यथायथम्	४४७	१५	यातु	२५	६०	युवराज	७५	१२	रक्षित	३८४	१०६
यथार्थम्	४४७	१५	यातुधान	२५	६०	यूथ	२०२	४१	रक्षिवर्ग	२६८	६
यथार्हवर्ण	२७०	१३	यातृ	२१२	३०	यूथनाथ	२७६	३५	रक्षण	३८८	८
यथास्वम्	४४७	१४	यात्रा	{ २९६ ४२७	{ ९५ १७५	यूथप	२७६	३५	रङ्ग	१९०	१०
यथेप्सित	३२२	५७	यादःपति	९१	२	यूथिका	१५२	७१	रङ्गाजीव	३४१	७
यदि	४४६	१२	यादस्	१०१	२०	यूप	{ १४२ ४६१	{ ४१ ३५	रचना	३४९	१३७
यदृच्छा	३८६	२	यादसांपति	२५	६१	यूपकटक	२५६	१८	रजक	३४२	१०
यन्तृ	{ २८५ ४०७	{ ५९ ५९	यान	{ २७१ २८३	{ १८ ५८	यूष	४६१	३५	रजत	{ ३३३ ४१०	{ ९६ ७९
यम	{ २४ २६४ ३९२	{ ५८ ४८ १८	यानमुख	२८३	५५	यूष	४६१	३५	रजनी	{ ४४ १७९	{ ४ १५३
यमराज्	२४	५८	याप्य	३६७	५४	यूष	४६१	३५	रजनीमुख	४५	६
यमुना	१०५	३२	याप्ययान	२८३	५३	यूष	४६१	३५	रजस्	{ ५४ २१० २९६ ४३८	{ २९ २१ ९८ २३१
यमुनाभ्रातृ	२४	५८	याम	{ ४५ २९२	{ ६ १८	यूष	४६१	३५	रजस्वला	२०९	२०
ययु	२८१	४५	यामिनी	४४	४	यूष	४६१	३५	रज्जु	३४६	२७
यव	३०६	१५	यामुन	३३५	१००	यूष	४६१	३५	रजन	२४७	१३२
यवक्य	३०४	७	यायजूक	२५३	८	यूष	४६१	३५	रजनी	१६०	९५
यवक्षार	३३८	१०८	याव	२४५	१२५	यूष	४६१	३५	रण	{ २९८ ३८८ ४०५	{ १०४ ८ ४९
यवफल	१८२	१६१	याव	२४५	१२५	यूष	४६१	३५			
यवस	१८५	१६७	यावक	३०७	१८	यूष	४६१	३५			
यवागू	३२०	५०	यावत्	३४१	२४६	यूष	४६१	३५			
यवाग्रज	३३८	१०८	यावन	२४६	१२८	यूष	४६१	३५			
यवानिका	१७७	१४५	याष्टीक	२८८	७०	यूष	४६१	३५			
यवास	१५९	९१	यास	१५९	९१	यूष	४६१	३५			
यवीयस	२१६	४३	यासिता	१६५	११०	यूष	४६१	३५			
यव्य	३०४	७	युक्त	२७३	२४	यूष	४६१	३५			

४६

अमरमूलस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रण्डा	१५८	८८	रसगर्भ	३३५	१०२	रात्रि	४५	५	रचिर	३६७	५२
रत	२६६	५७	रसज्ञा	२३४	९१	रात्रिचर	२५	६०	रुच्य	३६७	५२
रतिपति	१२	२६	रसना	२३४	९१	रात्रिचर	२५	६०	रुज्	२१८	५१
रत्न	{ ३३२ ४१८	{ ९३ १२६	रसा	{ १७० ११० १५७	{ १२३ २ ८४	रादान्त	५६	४	रुजा	२१८	५१
रत्नसागु	२१	४९	रसाग्र	३१९	४९	राध	४८	१६	रुत	७१	२५
रत्नाकर	९२	२	रसाञ्जन	३३५	१०१	राधा	३८	२२	रुदित	८५	३५
रत्नि	२३२	८६	रसातल	८६	१	राम	{ ११ १९० ४४१	{ २३ ११ १४३	रुद्ध	३७९	९०
रथ	{ १३८ २८२	{ ३० ५१	रसाल	{ १३९ १८३ ३१७	{ ३३ १६३ ४४	रामठ	३१६	४०	रुद्र	{ ६ १३	{ १० ३४
रथकट्या	२८३	५५	रसित	३२	८	रामा	२०४	४	रुद्राणी	१६	३७
रथकार	{ ३४१ ३४०	{ ९ ४	रसोनक	१७८	१४८	राम्भ	२६४	४५	रुधिर	{ २२३ ४५७	{ ६४ २२
रथगुप्ति	२८४	५७	रहस्	{ २७३ २७३	{ २२ २३	राल	२४६	१२७	रुह	१९०	१०
रथडु	१३७	२६	रहस्य	२७३	२३	राशि	{ २०२ ४३४	{ ४२ २१४	रुशती	६८	२०
रथाङ्ग	{ २८३ २८४	{ ५५ ५६	राका	४६	८	राष्ट्र	४२९	१८४	रुष्	८०	२६
रथाङ्गाह्वय	१९५	२२	राक्षस	२५	५९	राष्ट्रिका	१६०	९४	रुहा	१८२	१५८
रथिक	२८९	७६	राक्षसी	१७२	१२८	राष्ट्रिय	७६	१४	रुक्ष	४३७	२२५
रथिन्	{ २८५ २८९	{ ६० ७६	राक्षा	२४५	१२५	रासभ	३२७	७७	रूप	५७	७
रथिन	२८९	७६	राङ्गव	२४१	१११	रास	{ १६७ १७५	{ ११४ १४०	रुपाजीव	२०९	१९
रथ्य	२८१	४६	राज्	२६७	१	रास्त्रा	{ १६७ १७५	{ ११४ १४०	रूप्य	{ ३३२ ३३३ ४२४	{ ९१ ९६ १६०
रथ्या	{ ११७ २८३	{ ३ ५५	राजक	२६७	३	राहु	४०	२६	रूप्याध्यक्ष	२६८	७
रद	२३४	९१	राजन्य	२६७	१	रिक्तक	३६८	५६	रुषित	३७९	८९
रदन	२३४	९१	राजन्यक	२६७	४	रिक्थ	३३१	९०	रुषित	३७९	८९
रदनच्छद	२२३	९०	राजन्वत्	११४	१३	रिक्थण	८५	३६	रुषित	२८२	४८
रन्ध्र	८६	२	राजवला	१७९	१५३	रिपु	२६९	१०	रेणु	२९६	९८
रभस	४५६	२१	राजबीजिन्	२५१	२	रिष्ट	४०३	३६	रेणुका	१६९	१२०
रभणी	२०४	४	राजराज	२८	६८	रिष्टि	२९३	८९	रेतस्	२२२	६२
रम्भा	१६६	११३	राजवंश्य	२५१	२	रीढा	७९	२३	रेफ	{ ३६७ ४१९	{ ५४ १३२
रय	२६	६४	राजवत्	११४	१३	रीण	३८०	९२	रेव	१०५	३२
रल्लक	{ २४३ ४५४	{ ११६ १७	राजवृक्ष	१३६	२३	रीति	{ ३३३ ४०८	{ ९७ ६८	रेवतीरमण	११	२३
रव	७०	२२	राजसदन	११९	१०	रीतिपुष्प	३३६	१०३	रेवा	१०५	३२
रवण	३६२	३८	राजसभा	४५२	९	रुक्प्रतिक्रिया	२१८	५०	रै	{ ३३१ ४३५	{ ९० १६५
रवि	४०	३१	राजसूय	४५९	३१	रुक्म	३३३	९५	रोक	८६	२
रशना	२४०	१०८	राजहंस	१९६	२४	रुक्मकारक	३४१	८	रोग	२१८	५१
रश्मि	४२०	१३८	राजादन	{ १४० १४४	{ ३५ ४५	रुग्ण	३७९	९१	रोगहारिन्	२२१	५७
रस	{ ५७ ५९ ३३५ ४३७	{ ७ ९ ९९ २२७	राजार्ह	२४६	१२६	रुच	४३	३४	रोचन	१४४	४७
			राजि	१२८	४	रुचक	{ १४५ १५५ ३३८ ३१७	{ ५१ ७८ १०९ ४३	रोचनी	{ १६४ १७७	{ १०८ १४६
			राजिका	३०७	१९	रुचि	{ ४३ ४०२	{ ३४ २९	रोचिष्णु	२३८	१०१
			राजिल	८८	५				रोचिस्	४३	३४
			राजीव	{ १०० १०७	{ १९ ४१				रोदन	२३५	९३
			राज्याङ्ग	२७१	१८						

शब्दानुक्रमणिका ।

४७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रोदनी	१५९	९२	लघु	२७	६४	लस्तक	२९२	८५	लेखक	२७०	१५
रोदस्	४३८	२२९	लघुल्य	१७३	१३३	लाक्षा	२४५	१२५	लेखर्वम	१७	४२
रोदसी	४३८	२२९	लङ्का	४०१	२८	लाक्षाप्रसादन	४५२	१०	लेखा	१२१	४
रोधस्	९५	७	लङ्कापिका	१८४	१६५	लाङ्गल	१४२	४१	लेपक	३४०	६
रोप	२९२	८७	लङ्काशील	४५१	७	लाङ्गलदण्ड	३०५	१३	लेश	३६९	६२
रोमन्	२३७	९९	लज्जित	१७३	१३३	लाङ्गलपद्धति	३०६	१४	लेष्ट	३०५	१२
रोमन्थ	४५५	१९	लङ्का	३६०	२३	लाङ्गलिकी	३०६	१४	लेह	३२२	५६
रोमहर्षण	८५	३५	लङ्काशील	३७९	९१	लाङ्गली	१६९	११८	लोक	११२	६
रोमाञ्च	८५	३५	लङ्का	४५२	१०	लाङ्गली	१६५	१११	लोक	३९७	२
रोष	८०	२६	लङ्का	४५२	१०	लाङ्गली	१८५	१६९	लोक	१२४	२
रोहिणी	३२४	६७	लङ्का	१३०	९	लाङ्गल	२८२	५०	लोकजित्	७	१३
रोहित	३३	१०	लङ्का	१३१	११	लाङ्गल	३१८	४७	लोकायत	४५९	३२
रोहित	६१	१५	लङ्का	१४७	५५	लाङ्गल	३४	१७	लोकालोक	१२४	२
रोहित	१००	१९	लङ्का	१५२	७२	लाङ्गल	३२८	८०	लोकेश	८	१६
रोहित	१९०	१०	लङ्का	१७३	१३३	लाङ्गल	१८४	१६५	लोचन	२३५	९३
रोहितक	१४५	४९	लङ्का	१७८	१४८	लाङ्गल	८१	२८	लोचमस्तक	१६६	१११
रोहिन्	१४५	४९	लङ्का	२३३	८९	लाङ्गल	४३७	२२८	लोप्त्र	३४६	३५
रौद्र	७७	१७	लङ्का	६३	१	लाङ्गल	२२५	६७	लोघ्र	१३९	३३
रौमक	३१७	४२	लङ्का	३८४	१०७	लाङ्गल	४००	१७	लोपामुद्रा	३७	२०
रौरव	९१	१	लङ्का	२५१	६	लाङ्गल	१९९	३५	लोमन्	२३७	९९
रौहिणेय	११	२४	लङ्का	२५३	१०	लाङ्गल	७४	८	लोमशा	१७४	१३४
रौहिण्य	४०	२६	लङ्का	२७३	२४	लाङ्गल	७५	१०	लोल	३७४	७४
रौहिष	१८४	१६६	लङ्का	२७३	२४	लाङ्गल	१४८	६०	लोल	४३३	२०५
रौहिष	१९०	१०	लङ्का	२३९	१०४	लाङ्गल	४५२	१०	लोलुप	३५८	२२
ल.			लङ्का	१६	३८	लाङ्गल	२७०	१६	लोलुम	३५८	२२
लकुच	१४८	६०	लङ्का	७५	९	लाङ्गल	४०१	२५	लोष्ट	३०५	१२
लक्ष	२९२	८६	लङ्का	२०४	३	लाङ्गल	२६६	५४	लोष्टभेदन	३०५	१२
लक्षण	३४	१७	लङ्का	२३९	१०४	लाङ्गल	२७०	१६	लोष्ट	२४६	१२६
लक्ष्मण	३५६	१४	लङ्का	२३४	९२	लाङ्गल	२७०	१५	लोष्ट	३३४	९८
लक्ष्मणा	१९६	२५	लङ्का	२३८	१०३	लाङ्गल	३७९	९०	लोष्ट	३३४	९९
लक्ष्मण	३५६	१४	लङ्का	४२१	१४३	लाङ्गल	३८५	११०	लोष्ट	४५७	२३
लक्ष्मणा	१९६	२५	लङ्का	२४८	१३५	लाङ्गल	२९३	८८	लोहकारक	३४१	७
लक्ष्मन्	३४	१७	लङ्का	२२	३१	लाङ्गल	८१	२७	लोहपृष्ठ	१९२	१६
लक्ष्मी	४१८	१२४	लङ्का	३६९	६२	लाङ्गल	२७०	१६	लोहल	३६२	३७
लक्ष्मी	१२	२७	लङ्का	३९३	२४	लाङ्गल	८२	३२	लोहामिसार	२९५	९४
लक्ष्मी	१६६	११२	लङ्का	२४५	१२५	लाङ्गल	४३२	१९९	लोहित	६१	१५
लक्ष्मीवत्	२९१	८२	लङ्का	५८	९	लाङ्गल	२८२	५०	लोहित	२२३	६४
लक्ष्मीवत्	३५६	१४	लङ्का	३९३	२४	लाङ्गल	३५८	२२	लोहितक	३३२	९२
लक्ष्मी	८४	३३	लङ्का	३९३	२४	लाङ्गल	३४५	२१	लोहितचन्दन	२४५	१२४
लक्ष्मी	२९२	८६	लङ्का	९३	२	लाङ्गल	१८८	४	लोहिताङ्ग	३९	२५
लक्ष्मी	४३४	१८	लङ्का	३९३	२४	लाङ्गल	१९१	१३	लोहिताश्व	३२	५५
लक्ष्मी	४०	२७	लङ्का	३०५	१३	लाङ्गल	३८३	१०३	व.		
लक्ष्मी	३५२	४४	लङ्का	१७८	१४८	लाङ्गल	२८२	५०	व.	४४५	९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वंश	{ २८२ २५० ४३४	{ १६० १ २१४	वत्सर	{ ४८ ५०	{ १३ २०	वमि	२२०	५५	वर्ग	२०२	४१
वंशक	२४६	१२६	वत्सल	३५६	१४	वयस्	४३८	२३०	वर्चस्	४३८	२३०
वंशरोचना	३३८	१०९	वत्सादिनी	१५६	८२	वयस्थ	२१६	४२	वर्चस्क	२२५	६८
वकुल	१५०	६४	वद	३६१	३५	वयस्था	{ १४७ १७५ १७६	{ ५८ १३७ १४४	वर्ण	{ २५० २७९ ४०५	{ १ ४२ ४८
वक्तव्य	४२४	१५९	वदन	२३३	८९	वयस्य	२७०	१२	वर्णक	{ २४८ ४६१	{ १३३ ३८
वक्तृ	३६१	३५	वदान्य	{ ३५४ ४२५	{ ६ १६०	वयस्या	२०४	१२	वर्णित	३८५	११०
वक्त्र	२३३	८९	वदावद	३६१	३५	वर	{ २४५ ३८९ ४२७	{ १२४ ८ १७३	वर्णिन्	२६३	४३
वक्त्र	३७२	७१	वध	३००	११५	वरटा	{ १९६ १९७	{ २५ २७	वर्तक	{ १९९ ३९८	{ ३५ ११
वक्षस्	२२९	७८	वधू	{ १७३ २०३ २०६	{ १३३ २ ९	वरटा	{ १९६ १९७	{ २५ २७	वर्तन	{ ३०२ ३६०	{ १ २९
वक्षुण	२२७	७३	वध्य	३६४	४५	वरण	{ ११७ १३६	{ ३ २५	वर्तनी	११४	१५
वक्ष	३३७	१०६	वन	{ ९३ १२७ ४१८	{ ३ १ १२६	वरण्ड	४५४	१८	वर्ति	२४८	१३३
वचन	६३	१	वनतिकका	२३२	८५	वरत्रा	{ २७९ ३४८	{ ४२ ३१	वर्तिक	१९९	३५
वचनेस्थित	३५९	२४	वनप्रिय	१९४	१९	वरद	३५४	७	वर्तिष्णु	३६०	२९
वचस्	६३	१	वनमक्षिका	१९७	२७	वरवर्णिनी	{ २०४ ३१६	{ ४ ४१	वर्तुल	३७२	६९
वचा	१६२	१०२	वनमालिन्	९	२१	वराङ्ग	४०१	२६	वर्तुन्	{ ११४ ४१७	{ १५ १२१
वज्र	४२९	४७	वनमुद्ग	३०७	१७	वराङ्गक	१७४	१३४	वर्धक	१५९	९०
वज्रद्व	१६४	१०५	वनशृङ्गाट	१६१	९९	वराटक	{ १०९ ३४६ ४६१	{ ४३ २७ ३८	वर्धकि	३४१	९
वज्रनिर्घोष	३३	१०	वनसमूह	१२८	४	वरारोहा	२०४	४	वर्धन	{ ३६० ३८८	{ २८ ७
वज्रपुष्प	१५४	७६	वनस्पति	१२९	६	वराशि	२४३	११६	वर्धमान	१४५	५१
वज्रिन्	१७	४२	वनायुज	२८०	४५	वराह	१८७	२	वर्धमानक	३१३	३२
वक्षक	{ ३६५ १८८	{ ४७ ५	वनिता	{ २०३ ४०९	{ २ ७४	वरिवसित	३८३	१०२	वर्धिष्णु	३६०	२८
वञ्चित	३६३	४१	वनीयक	३६६	४९	वरिवस्या	२६०	३५	वर्ध्वा	३४८	३१
वञ्जुल	{ १३७ १३८ १५०	{ २७ ३० ६४	वनोद्भवा	१५७	७०	वरिवस्यित	३८३	१०२	वर्मन्	२८६	६४
वट	१३९	३२	वनौकस्	१८७	३	वरिष्ठ	३३४	९७	वर्मित	२८६	६५
वटक	४५४	१७	वन्दा	१५६	८२	वरिष्ठ	३८५	१११	वर्ग	३६८	५७
वटी	३४६	२७	वन्दारु	३६०	२८	वरी	१६२	१००	वर्णा	२०५	७
वडवा	२८१	४६	वन्ध्या	३२५	६९	वरीयस्	४३९	२३५	वर्वणा	१९७	२६
वड्	३६९	६१	वन्या	१२१	४	वरुण	{ २५ ३१	{ ६१ २	वर्वर	१५९	९०
वणिज्	३२८	७८	वपा	{ ८६ २२४	{ २ ६४	वरुणात्मजा	३५०	३९	वर्वरा	१७५	१३९
वणिज्या	३२८	७९	वपुस्	२२६	७०	वरुथ	२८४	५७	वर्ष	{ ३३ ११२	{ ११ ६
वण्टक	३३१	८९	वप्र	{ ११७ ३०४ ३३७	{ ३ ११ १०५	वरुथिनी	२८९	७८	वर्षवर	{ ४३६ २६९	{ २२४ ९
वत्स	{ २२९ ३२३ ४३७	{ ७८ ६२ २२६	वमथु	{ २२० २७७	{ ५५ ३७	वरेण्य	३६८	५७	वर्षाभू	१०२	२४
वत्सक	१५०	६६				वर्कर	३४५	२३	वर्षायस्	२१६	४३
वत्सतर	३२३	६२									
वत्सनाभ	९०	११									

शब्दानुक्रमणिका ।

४९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वर्षोपल	३४	१२	वसुंधरा	११०	३	वाडव	{ २५१	४	वायसाराति	१९२	१५
वर्ष्मन्	{ २२६	७०	वसुमती	११०	३	वाडव्य	{ २८१	४६	वायसी	१७९	१५१
	{ ४१७	१२३	वस्तु	४५३	१३		३९६	४१	वायसोली	१७६	१४४
वलक्ष	५९	१२	वस्त्य	११७	५	वाणा	{ १५४	७४	वायु	२५	६१
वलज	४०२	३१	वस्त्र	२४२	११५		{ ४०४	४५	वायुसख	२२	५५
वलजा	४०२	३१	वस्त्रयोनि	२४१	११०	वाणि	३४७	२८	वाइ	९३	३
वलभी	१२१	१५	वस्त्रवेदमन्	२४४	१२०	वाणिज	३२८	७८	वार	{ २०१	३९
वलय	२३९	१०७	वस्त्र	३२८	७९	वाणिज्य	{ ३०२	२		{ ४२५	१६१
वलयित	३७९	९०	वस्त्रसा	२२४	६६		{ ३२८	७९	वारण	२७६	३४
वलिर	२१८	४९	वह	३२३	६३	वाणिनी	४१६	११२	वारणमुसा	१६६	११३
वलिक	१२१	१४	वहि	{ २२	५३	वाणी	६२	१	वारबाण	२८६	६३
वलीमुख	१८७	३		{ ३१	२	वात	२५	६३	वारमुह्या	२०९	१९
वल्क	१३१	१२	वहिशिख	३३७	१०६	वातक	१७८	१४९	वारन्नी	२०९	१९
वल्कल	१३१	१२	वहिसंज्ञक	१५६	८०	वातकिन्	२२१	५९	वाराही	१७८	१५१
वल्गित	२८२	४८		{ ४४२	२४९	वातपोथ	१३८	२९	वारि	९३	३
वल्मीक	११४	१४	वा	{ ४४५	९	वातप्रमी	१८९	७	वारिद	३२	७
वल्मी	७२	३		{ ४४७	१५	वातमृग	१८९	७	वारिपर्णा	१०७	३८
वल्मी	{ ३६७	५३	वाकुची	१६१	९६	वातरोगिन्	२२१	५९	वारिप्रवाह	१२६	५
वल्मी	{ ४२०	१३७	वाक्पति	३६२	३५	वातायन	११९	९	वारिवाह	३२	६
वल्मी	१३२	१३	वाक्य	६३	२	वातायु	१८९	८	वारी	२७९	४३
वल्मी	१३०	९	वागीश	३६२	३५	वातूल	४३१	१९६	वारुणी	४०६	५२
वल्मी	२२३	६३	वागुरा	३४६	२६	वात्सक	३२३	६०	वार्त	{ २२१	५७
वल्मी	३८८	८	वागुरिक	३४३	१४	वादित्र	७३	५		{ ४१०	७६
वल्मी	३८७	४	वागिमन्	३६२	३५	वाद्य	७३	५		{ ६६	७
वल्मी	{ २७७	३६	वाङ्मुख	६६	९	वान	१३३	१५	वार्ता	{ ३०२	१
वल्मी	{ ३०५	६९	वाङ्मुख	६२	१	वानप्रस्थ	{ १३७	२८		{ ४१०	७५
वल्मी	{ ४३५	२१७	वाङ्मुख	६२	१		{ २५१	३	वार्ताकी	१६७	११४
वल्मी	३६८	५६	वाङ्मुख	२६२	४२	वानर	१८७	३	वार्तावह	३४३	१५
वल्मी	१६१	९७	वाङ्मुख	५६	२	वानस्य	१२९	६	वार्धक	२१५	४०
वल्मी	३५९	२५	वाङ्मुख	३९	२४	वानस्य	१२९	३०	वार्धक	३०३	५
वल्मी	४४५	८	वाङ्मुख	३६२	३६	वानरी	१३८	१३१	वार्धक	३०३	५
वल्मी	२५८	२७	वाङ्मुख	३६२	३६	वानेय	१७३	२८	वार्धक	१७८	१५०
वल्मी	४०८	६७	वाङ्मुख	६८	१७	वापण्ड	३४६	२८	वाल	२३६	९५
वल्मी	२४२	११५	वाङ्मुख	३६२	३५	वापी	१०४	२८	वालधि	२८२	५०
वल्मी	५०	१८	वाङ्मुख	२९३	८७	वाम	४२२	१४४	वालपाद्या	२३८	१०३
वल्मी	२२४	६४	वाङ्मुख	१६३	१०३	वामदेव	१३	३२	वालहस्त	२८२	५०
वल्मी	{ १६१	९७	वाङ्मुख	४५९	३१		{ ३१	३	वालक	१६९	१२१
वल्मी	{ ३१६	४१	वाङ्मुख	१६३	१०३	वामन	{ २१७	४६	वालक	२४१	१११
वल्मी	{ १५६	८१	वाङ्मुख	१९८	३३		{ ३७२	७०	वालक	३६२	३५
वल्मी	{ ३३१	९०	वाङ्मुख	२८०	४४	वामन	{ ३८६	११३	वालक	३७९	९२
वल्मी	{ ४३७	२२८	वाङ्मुख	४१५	१०७	वामन	{ ११४	१४	वालक	१६३	१०३
वल्मी	{ १५६	८०	वाङ्मुख	११९	७	वामन	{ २०४	३	वालक	७१	२५
वल्मी	{ ३१७	४२	वाङ्मुख	११९	२७	वामन	{ २८१	४६	वालक	११८	६
वल्मी	११	२२	वाङ्मुख	४६२	४२	वामन	{ १९४	२०	वालक		
वल्मी	११०	३	वाङ्मुख	१६४	१०७	वामन	{ १९४	२०	वालक		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वासक	१६३	१०३	विकृति	३९१	१५	विडङ्ग	१६४	१०६	विधा	३५०	३८
वासश्ह	११९	८	विक्रम	{ २९८	१०२	विडौजस्	१७	४१		{ ३८९	१०
वासन्ती	१५२	७२		{ ४२१	१४१	विडाल	१८८	६		{ ४१४	१०१
वासयोग	२४८	१३४	विक्रय	३२९	८३	वितण्डा	४५२	९	विधातृ	८	१७
वासर	४४	०	विक्रयिक	३२८	७९	वितथ	७०	२१		{ ८	१७
वासव	१७	४२	विक्रान्त	२८९	७७	वितरण	२५९	२९	विधि	{ ५३	२८
वासस्	२४२	११५	विक्रिया	३९१	१५	वितर्दि	१२२	१६		{ २६२	४०
वासित	{ २४८	१३४	विक्रेतृ	३२८	७९	वितस्ति	२३१	१४	विधिदर्शिन	{ ४१४	१००
	{ ३१८	४६	विक्रेय	३२९	८२	वितान	{ २४४	१२०		{ २५५	१६
वासिता	४१०	७५	विक्रव	३६४	४४		{ ४१६	११३	विधु	{ ९	२२
वासुकि	८८	४	विक्षाव	३९६	३७	वितुन्न	१७८	१४९		{ ३४	१४
वासुदेव	९	२०	विगत	३८२	१००					{ ४१४	९९
ासू	७६	१४	विगतार्तवा	२१०	२१	वितुन्नक	{ १७१	१२६	विधुत	३८४	१०७
वास्तु	१२३	१९	विग्र	२१७	४६		{ ३१५	३७	विधुतुद	४०	२६
वास्तूक	१८१	१५८		२२६	७०		{ ३३५	१०१	विधुर	३९२	२०
वास्तोष्पति	१७	४३	विग्रह	{ २७१	१८	वित्त	{ ३३१	९०	विधुवन	३८७	४
वास्त्र	२८३	५४		{ २९८	१०४		{ ३५५	९	विधूनन	३८७	४
				{ ३९२	२२	विदर	{ ३८२	९९	विधेय	३५९	२४
वाह	{ २८०	४४	विघस	२५९	२८	विदल	३८७	५	विनयग्राहिन्	३५९	२४
	{ ३३१	८८	विघ्न	३९२	१९	विदारक	४५९	३२	विना	४४४	३
वाहद्विषत्	१८८	४	विघ्नराज	१६	३८	विदारी	९६	१०			
वाहन	२८३	५८	विचक्षण	२५१	६	विदारि	१६५	११०	विनायक	{ ७	१४
वाहस	८८	५	विचयन	३९५	३०	विदारिगन्धा	१६७	११५		{ १६	३८
वाहित्य	२७८	३९	विचर्चिका	२१९	५३	विदित	{ ३८५	१०८		{ ३९८	६
							{ ३८५	१०९	विनाश	३९३	२२
वाहिनी	{ २८९	७८	विचारणा	५६	२	विदिश	३१	५	विनाशोन्मुख	३७९	९१
	{ २९०	८१	विचारित	३८२	९९	विदु	२७७	३७	विनीत	{ २८०	४४
	{ ४१६	११२	विचिकित्सा	५६	३	विदुर	{ ३६०	३०		{ ३५९	२५
वाहिनीपति	२८६	६२	विच्छन्दक	१२०	११		{ १३८	३०	विन्दु	३६०	३०
वि	१९८	३३	विच्छाय	४५८	२६	विदुल	१३८	३०	विन्ध्य	१२४	३
विंशति	३२९	८३	विजन	२७३	२२	विद्ध	३८२	९९	विन्न	{ ३८२	९९
विकङ्कत	१४१	३७	विजय	३००	११०	विद्धकर्णी	१५७	८४		{ ३८४	१०४
विकच	१२९	७	विजिल	३१८	४६	विद्याधर	६	११	विपक्ष	२६९	११
विकर्तन	४०	२९	विज्ञ	३५३	४	विद्युत्	३२	९	विपक्षी	७२	३
विकलाङ्ग	२१७	४६	विज्ञात	३५५	९	विद्रधि	२२०	५६	विपण	३२९	८३
विकसा	१५९	९०	विज्ञान	५७	६	विद्रव	३००	१११	विपणि	{ ११७	२
विकसित	१२९	८	विट	४५४	१७	विद्रुत	३८२	१००		{ ४०६	५२
विकस्वर	३६०	३०	किटङ्क	१३२	१५	विद्रुम	३३२	९३	त्रिपत्ति	२९१	८२
विकार	३९१	१५	विटप	{ १३३	१४				विपथ	११५	१६
विकासिन्	३६०	३०		{ ४१९	१३१	विद्रुमलता	१७२	१२९	विपद्	२९१	८२
विकिर	१९८	३३	विटपिन्	१२८	५	विद्रुस्	{ २५१	५	विपर्यय	३९५	३३
विकिरण	१५६	८०	विटखदिर	१४५	५०		{ ४३९	२३४	विपर्यास	३९५	३३
विकूर्वाण	३५४	७	विट्चर	३४५	२३	विद्वेष	८०	२५	विपश्चित्	२५१	५
विन	{ ७८	१९	विट्	३१७	४२	विधवा	२०७	११	विपाट्	१०५	३३
	{ २२१	५८							विपादिका	२१९	५२

शब्दानुक्रमणिका ।

५१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विपाशा	१०५	३३	विरल	३७१	६६	विशल्या	१५६	८३	विषाणी	१६९	११९
विपिन	१२७	१	विराज्	२६७	१	विशल्या	१७४	१३६	विषुव	४८	१४
विपुल	३६९	६१	विराव	७०	२३	विशसन	४२४	१५५	विषुवत्	४८	१४
विप्र	२५०	२	विरिधि	८	१७	विशसन	३००	११४	विष्किर	१९८	३३
	२५१	४	विरूपाक्ष	१३	३२	विशाख	१७	४०	विष्कम्भ	१२२	१७
विप्रकार	३९१	१५	विरोचन	४०	३०	विशाखा	३८	२२	विष्टप	११२	६
विप्रकृत	३६३	४१		४१५	१०८	विशाय	३९५	३२	विष्टर	४२६	१६९
विप्रकृष्टक	३७२	६८	विरोध	८०	२५	विशारण	३००	११२	विष्टरश्रवस्	९	१८
विप्रतीसार	८०	२५	विरोधन	३९२	२१	विशारद	४१२	९५	विष्टि	९१	३
विप्रयोग	३९४	२८	विरोधोक्ति	६८	१६	विशाल	३६९	६०	विष्टा	२२५	६८
विप्रलब्ध	३६३	४१	विल	८६	१	विशालता	२४२	११४	विष्णु	९	१८
विप्रलम्भ	८५	३६		१२६	६	विशालत्वच्	१३६	२३	विष्णुकान्ता	१६३	१०४
	३९४	२८	विलक्ष	३५९	२६	विशाला	१८१	१५६	विष्णुपद	२९	२
विप्रलाप	६८	१६	विलक्षण	३८६	२	विशिख	२९२	८६	विष्णुपदी	१०४	३१
विप्रशिक्षा	२०९	२०	विलम्बित	७४	९	विशिखा	११७	३	विष्णुरथ	१३	२९
विमुष्	९५	६	विलम्भ	३९४	२८	विशेषक	२४५	१२३	विष्य	३६४	४५
विम्व	३९१	१४	विलाप	६८	१६	विश्राणन	२५९	२९	विष्वच्	४४७	१३
विबन्ध	२२०	५५	विलास	८२	३१	विश्राव	३९४	२८	विष्वक्सेन	९	१९
विबुध	५	७	विलीन	३८२	१००	विश्रुत	३५५	९	विष्वक्सेनप्रिया	१७८	१५१
विभव	३३१	९०	विलेपन	३४८	१३३	विश्व	३१५	३८	विष्वक्सेना	१४७	५६
विभाकर	४०	२८		३९४	२७		३७१	६५	विष्वद्यच्	३६१	३४
विभावरी	४४	४	विलेपी	३२०	५०	विश्वकड्ड	३४५	२२	विस	१०७	४
			विलेशय	८९	८	विश्वकेतु	१२	२७		१०८	४२
विभावस्तु	२२	५६	विवध	४१३	९६	विश्वकर्मन्	४१६	१०९	विसकण्डिका	१०६	२५
	४०	३०	विवर	८६	१	विश्वभेषज	३१५	३८	विसप्रसून	१०८	४१
	४३७	२२६	विवर्ण	३४३	१६	विश्वंभर	९	२२	विसर	२०१	३९
विभीतक	१४७	५८	विवश	३६४	४४	विश्वंभरा	११०	२	विसर्जन	२५९	२९
विभूति	१६	३६	विवस्वत्	४०	२९	विश्वसृज्	८	१७	विसर्पण	३९३	२३
विभूषण	२३८	१०१		४०६	५७	विश्वस्ता	२०७	११	विसंवाद	८५	३६
विभ्रम	८२	३१	विवाद	६६	९	विश्वा	१६२	९९	विसार	९९	१७
विभ्राज्	२३८	१०१	विवाह	२६६	५६	विश्वास	२७३	२३	विसारिन्	३६१	३१
विमनस्	३५४	८	विविध	२७३	२२	विष	२२५	६८	विसिनी	१०७	३९
विमर्दन	३९०	१३		४११	८२	विष्	९०	९	विसृत	३७७	८६
विमला	१७६	१४३	विविक्त	३८०	९३		४३६	२२३	विसृत्वर	३६१	३१
विमलात्मक	३६८	५५	विविध	१९८	३३	विषधर	८९	७	विसृमर	३६१	३१
विमातृज	२११	२५	विविक्किर	२६१	३८	विषमच्छद	१३६	२३	विस्तर	३९३	२२
विमान	२०	४८	विवेक	८२	३१		५७	७	विस्तार	१३३	१४
वियत्	२९	२	विबोको	२५०	२	विषय	११३	८		३९२	२२
वियद्भक्षा	२१	४९	विश	२३४	१		४२३	१५२	विस्तृत	३७७	८६
वियम	३९२	१८		४३२	२१४	विषयिन्	५८	८	विस्फार	२९९	१०८
वियात	३५९	२५	विशङ्कट	३६९	६०	विषवैद्य	९०	११	विस्फोट	२२०	५३
वियाम	३९२	१८	विशद	५९	१२	विषा	१६२	९९	विस्मय	७८	१९
विरजस्तमस्	२६३	४५	विशर	३००	११५	विषाण	४०६	५६	विस्मयान्वित	३५९	२६
विरति	३९६	३७									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विस्मृत	३७८	८६	वीरध्व	१३०	९	वृद्धिजीविका	३०३	४	वेदि	२५५	१८
विस्र	५९	१२		८२	२९	वृद्धोक्ष	३२३	६१	वेदिका	१२२	१६
विस्रम्भ	{ २७३ ४२०	२३ १३५	वीर्य	{ २२२ ४२१	६२ १५४	वृद्ध्याजीव	३०३	५	वेध	३८८	८
विस्रसा	२१५	४१	वीवध	४१३	९६	वृन्द	१३३	१५	वेधनिका	३४८	३३
विहग	१९८	३२	वुक	१५६	८१	वृन्द	२०१	४०	वेधमुख्यक	१७५	१३५
विहङ्ग	१९८	३२	वृक	१८९	७	वृन्दारक	{ ५ ३९९	९ १६	वेधस्	{ ८ ४३७	१७ २२८
विहङ्गम	१९८	३२	वृकधूप	{ २४६ २४६	१२८ १२९	वृन्दिष्ठ	३८६	११२	वेधित	३८२	९९
विहङ्गिका	३४७	२९	वृक्कण	३८३	१०३	वृश्चन	३४८	३२	वेपथु	८६	३८
विहसित	८५	३५	वृक्ष	१२८	५	वृश्चिक	{ १९२ १९१	१४ १४	वेमन्	३४६	२८
विहस्त	३६४	४३	वृक्षभेदिन्	३४९	३४		{ ३९८	७	वेला	४३१	१९८
विहायस्	{ २९ १९८	२ ३२	वृक्षरुहा	१५६	८२		{ ५२ १६३	२४ १०३	वेला	१६४	१०६
विहायित	२५९	२९	वृक्षवाटिका	१२७	२	वृष	{ १६८ ३२२	११६ ५९	वेल्लज	३१४	३५
विहार	३९१	१६	वृक्षादन	३४९	३४		{ ४३६	२२०	वेल्लित	{ ३७२ ३७८	७१ ८७
विहल	३६४	४४	वृक्षादनी	१५६	८२				वेश	११६	२
वीकार	४३४	२१५	वृक्षाम्ल	३१४	३५	वृषण	२२८	७६	वेशान्त	१०३	२८
वीचि	९४	५	वृजिन	{ ५१ ३७२	२३ ७१	वृषदंशक	१८८	६	वेदमन्	११७	४
वीणा	७२	३		{ ४१५	१०९	वृषध्वज	१३	३४	वेदमभू	१२३	१९
वीणादण्ड	७३	७	वृत्	३८९	९२	वृषन्	{ १७ १५८	४२ ८७	वेदया	११६	१९
वीणावाद	३४२	१३	वृत्ति	३८९	८				वेदयाजनस०	११६	२
वीत	२७९	४३		{ ३७२ ३७९	६९ ९२	वृषभ	३२२	५९	वेष	२२७	९९
वीतस	३४६	२६	वृत्त	{ ४१०	७८	वृषल	३३९	१	वेष्टित	३७९	९०
वीतिहोत्र	२२	५३		{ ६६	७	वृषस्यन्ती	२०७	९	वेसवार	३१४	३५
वीथि	{ १२१ ४१२	४ ८७	वृत्तान्त	{ ४०८	६३	वृषा	१५८	८७	वेहत्	३२५	६९
वीघ्न	३६८	५५	वृत्ति	{ ३०२ ३०२	१ २	वृषाकपायी	४२४	१५६	वै	{ ४४४ ४४७	५ १५
वीनाह	१०४	२७		{ ४०९	७३	वृषाकपि	४१९	१३०	वैकक्षक	२४८	१३६
वीर	{ ७७ ७७ २८९	१७ १८ ७७	वृत्र	४२५	१६४	वृषी	२६४	४६	वैकुण्ठ	९	१८
			वृत्रहन्	१७	४२	वृष्टि	३३	११	वैजनन	२१४	३९
			वृथा	{ ४४१ ४४४	२४७ ४	वृष्टिण	३२७	७६	वैजयन्त	१९	४६
वीरण	१८४	१६४		{ १७०	१२२	वेग	४००	२०	वैजयन्तिक	२८८	७१
वीरतर	१८४	१६४		{ २१६	४२	वेगिन्	२८८	७३	वैजयन्तिका	१५०	६५
वीरतरु	१४४	४५	वृद्ध	{ ३८९	९	वेणि	२३७	९८	वैजयन्ती	२९७	९९
वीरपत्नी	२०८	१६		{ ४१४	१००	वेणी	१५१	६९	वैज्ञानिक	३५३	४
वीरपान	२९८	१०३	वृद्धत्व	२१५	४०	वेणू	१८३	१६१	वैणव	{ १३४ २६४	१८ ४५
वीरभार्या	२०८	१६	वृद्धदारक	१७४	१३७	वेणुधम	३४२	१३	वैणविक	३४२	१३
वीरमातृ	२०८	१६	वृद्धनाभि	२२२	६१	वेतन	३५०	३८	वैणिक	३४२	१३
वीरवृक्ष	१४३	४२	वृद्धश्रवस्	१७	४१	वेतस	१३८	२९	वैणुक	२७८	४१
वीराशंसन	२९७	१००	वृद्धसंघ	२१५	४०	वेतस्वत्	११३	९	वैतंसिक	३४३	१४
वीरसू	२०८	१६	वृद्धा	२०४	१२	वेताल	४५६	२१	वैतनिक	३४३	१५
वीरहन्	२६६	५२	वृद्धि	३८९	९	वेतवती	१०५	३४	वैतरणी	९१	२
						वेद	६४	३			
						वेदना	३८८	६			

शब्दानुक्रमणिका ।

५३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वैतालिक	२९६	९७	व्यवाय	२६६	५७	व्योमयान	२०	४८	शक्रपुष्पी	१७४	१३६
वैदेहक	{ ३४० ३२८	३ ७८	व्यसन	४१७	१२०	व्योष	३३९	१११	शक्र	३६२	३६
वैदेही	१६१	९६	व्यसनार्त	३६४	४३	व्रज	{ २०१ ४०२	३९ ३०	शङ्कर	१३	३०
वैद्य	२२१	५७	व्यस्त	३७३	७२	व्रज्या	{ २६० २९६	३६ ९५	शङ्कु	{ १०० १२९ २९५	२० ८ ९३
वैद्यमातृ	१६३	१०३	व्याकुल	३६४	४३	व्रग	२२०	५४	शङ्ख	{ २९ १०१ १७२ ४००	७१ २३ १३० १८
वैधात्र	२१	५१	व्याक्रोश	१२९	७	व्रत	२६१	३८	शङ्खनक	१०१	२३
वैधेय	३६५	४८	व्याघ्र	{ १८६ ३६९	१ ५९	व्रतति	{ १३० ४०८	९ ६७	शङ्खिनी	१७१	१२६
वैनतेय	१३	२९	व्याघ्रनख	१७२	१२९	व्रतिन्	२५३	७	शची	१९	४५
वैनीतक	२८५	५८	व्याघ्रपाद्	१४१	३७	व्रात	२०१	३९	शचीपति	१७	४३
वैमात्रेय	२११	२५	व्याघ्रपुच्छ	१४५	५०	व्रात्य	२६६	५३	शटी	१८०	१५४
वैयाघ्र	२८३	५३	व्याघ्राट	१९२	१५	व्रीडा	७९	२३	शठ	३६५	४६
वैर	८०	२५	व्याघ्री	१६०	९३	व्रीहि	{ ३०६ ३०८	१५ २१	शणपर्णी	१७८	१४९
वैरनिर्यातन	३००	११०	व्याज	{ ८२ ८४	३० ३३	व्रीहिभेद	३०८	२०	शणपुष्पिका	१६४	१०७
वैरशुद्धि	३००	११०	व्याड	४०४	४२	व्रहेय	३०३	६	शणसूत्र	९८	१६
वैरिन्	२६९	१०	व्याडायुध	१७२	१२९	श.			शण्ड	२६९	९
वैवधिक	३४३	१५	व्याध	३४५	१२	शकट	२८३	५२	शतकोटि	२०	४७
वैवस्वत	२४	५९	व्याधि	{ १७१ २१८	१२६ ५१	शकल	३५	१६	शतद्व	१०५	३३
वैशाख	{ ४८ ३२६	१६ ७४	व्याधिघात	१३६	२४	शकलिन्	९९	१७	शतपत्र	१०७	४०
वैश्य	३०२	१	व्याधित	२२१	५८	शकुन	१९८	३२	शतपत्रक	१९३	१६
वैश्रवण	२८	६९	व्यान	२६	६३	शकुनि	१९८	३२	शतपदी	१९१	१३
वैश्वानर	२२	५३	व्यापाद	५६	४	शकुन्त	{ १९८ ४०७	३२ ५८	शतपर्वन्	१८२	१६१
वैसारिण	९९	१७	व्याप्य	१७१	१२६	शकुन्ति	१९८	३२	शतपर्विका	{ १६२ १८२	१०२ १५८
वौषट्	४४५	८	व्याम	२३२	८७	शकुल	१००	१९	शतपुष्पा	१७९	१५२
व्यक्त	४०७	६२	व्याल	{ ८९ ४३१	७ १९६	शकुलाक्षक	१८२	१५९	शतप्रास	१५४	७६
व्यक्ति	५५	३१	व्यालमाहिन्	९०	११	शकुलादनी	{ १५७ १६५	८६ १११	शतमन्यु	१७	४२
व्यग्र	४३०	१९०	व्यास	३९२	२२	शकुलार्मक	९९	१७	शतमान	४६०	३४
व्यजन	२५०	१४०	व्याहार	६३	१	शकुत्	२२५	६७	शतमूली	१६२	१००
व्यञ्जक	७७	१६	व्युत्थान	४१७	११८	शकुत्करि	३२३	६२	शतवीर्या	१८२	१५९
व्यञ्जन	{ ४१७ ४५७	११६ २३	व्युष्टि	४०३	३८	शक्ति	{ २७२ २९७ ४०८	१९ १०२ ६६	शतवेधिन्	१७६	१४१
व्यडम्बक	१४५	५१	व्यूढ	४०४	४५	शक्तिधर	१७	४०	शतहृदा	२५	९
व्यलय	३९५	३३	व्यूढकङ्कट	२८६	६५	शक्तिहेतिक	२८७	६९	शताज्ञ	२८२	५१
व्यल्यास	३९५	३३	व्यूति	३४७	२८	शक्र	{ १७ १५०	४२ ६६	शतावरी	१६२	१०१
व्यथा	९२	३	व्यूह	{ २०१ २९० ४४०	३९ ७९ २३८	शक्रधनुस्	३३	१०	शपथ	६६	९
व्यध	३८८	८	व्यूहपाणि	२९०	७९	शक्रपादप	१४६	५३			
व्यध्व	११५	१६	व्योकार	३४१	७						
व्यय	३९२	१७	व्योमकेश	१३	३४						
व्यलीक	३९९	१२	व्योमन्	२९	१						
व्यवधा	३४	१२									
व्यवहार	६६	९									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शपन	६६	९	शर	{ १८३ २९२	१६२ ८७	शश्वत्	{ ४४१ ४४३ ४४६	२४३ १ ११	शाम्बरी	३४२	११
शफ	२८२	४९	शरजन्मन्	१७	३९	शष्प	१८५	१६८	शार	४२६	१६६
शफरी	९९	१८	शरण	४०६	५३	शस्त	{ ५२ ३८५	२६ १०९	शारङ्ग	१९३	१६
शबर	३४४	२०	शरद्	{ ५० ५० ४१३	१९ २० ९३	शस्त्र	{ २९१ ४२८	८२ १७९	शारदा	{ १३६ ४१३	२३ ९५
शबरालय	१२३	२०	शरभ	१९०	११	शस्त्रक	३३४	९८	शारदी	१६५	१११
शबल	६२	१७	शरव्य	२९२	८६	शस्त्रमार्ज	३४१	७	शारिफल	३५२	४६
शबली	३२५	६७	शराभ्यास	२९२	८६	शस्त्राजीव	२८७	६७	शारिवा	१६६	११२
शब्द	{ ५७ ६३ ७०	७ २ २२	शरारि	१९६	२५	शस्त्री	२९५	९२	शार्कर	११३	११
शब्दग्रह	२३५	९४	शराव	३१३	३२	शस्यमञ्जरी	३०८	२१	शार्ङ्गिन्	९	१९
शब्दन	३६२	३८	शरावती	१०५	८३	शस्यशूक	३०८	२१	शार्दूल	{ १८६ ३६९	१ ५९
शम	३८७	२	शरासन	२९१	७०	शाक	{ १७४ ३१३	१३६ ३४	शार्वर	४२९	१८८
शमथ	३८७	३	शरीर	२२६	६९	शाकट	३३१	६४	शाल	१००	१९
शमन	{ २४ २५८	५८ २६	शरीरास्थि	२२५	३०	शाकुनिक	३४२	१४	शाला	{ ११८ १३१	६ ११
शमनस्वष्ट	१०५	३२	शरीरिन्	५५	११	शाक्तीक	२८७	६९	शालावृक	३९९	१२
शमल	२२५	६७	शर्करा	{ ११३ ३१७ ४२७	११ ४३ १७५	शाक्यमुनि	८	१४	शालि	३०९	२४
शमित	३८१	९७	शर्करावत्	११३	११	शाक्यसिंह	८	१५	शालीन	३५९	२६
शमी	{ १४६ ३०९	५२ २३	शर्करारिल	११३	११	शाखा	१३१	११	शालूक	१०७	३८
शमीधान्य	३०९	२४	शर्मन्	५२	२५	शाखानगर	११६	२	शालूर	१०२	२४
शमीर	१४६	५२	शर्व	१३	३०	शाखामृग	१८७	३	शालेय	{ १६३ ३०३	१०५ ६
शम्पा	३२	९	शर्वरा	२९५	९३	शाखिन्	१२८	५	शाल्मलि	१४४	४६
शम्ब	२०	४७	शर्वरी	४४	३	शास्त्रिक	३४१	८	शाल्मलीवेष्ट	१४४	४७
शम्बर	{ ९३ १९०	४ १०	शर्वणी	१६	३७	शाटक	४६०	३३	शावक	२००	३८
शम्बरी	१५८	८७	शल	१८९	७	शाटी	४६१	३८	शावर	१३९	३३
शम्बल	४६०	३४	शलभ	१९७	२८	शाम्य	८२	३०	शाश्वत	३७३	७२
शम्बाकृत	३०४	९	शलल	१८९	७	शाण	३४८	३२	शाष्कुलिक	३९६	४०
शम्बूक	१०२	२३	शलली	१८९	७	शाणी	४५२	९	शासन	२७३	२५
शम्भली	२०९	१९	शलाढु	१३३	१५	शाण्डिल्य	१३९	३२	शास्तृ	७	१४
शम्भु	{ १३ ४२०	३० १३५	शलक	३९९	१३	शात	{ ५२ ३७९	२५ ९१	शास्त्र	४२८	१७९
शम्या	३०६	१४	शल्य	{ १४६ १८९ २९५	५३ ७ ९३	शातकुम्भ	३३३	९४	शास्त्रविद्	३५४	६
शय	२३१	८१	शव	३०१	११८	शात्रव	२६९	११	शिक्य	३४७	३०
शयन	{ ८५ २४९	३६ १३८	शश	१९०	११	शाद	{ ९६ ४१२	९ ९०	शिक्यित	३७९	८९
शयनीय	२४९	१३७	शशधर	३४	१५	शादहरित	११३	१०	शिक्षा	६४	४
शयालु	३६१	३३	शशलोमन्	३३८	१०७	शाद्वल	११३	१०	शिक्षित	३५३	४
शयित	३६१	३३	शशादन	१९२	१४	शान्त	३८१	९७	शिखण्ड	१९८	३१
शयु	८८	५	शशोर्ण	३३८	१०७	शान्ति	३८७	३	शिखण्डक	३३६	९६
शय्या	२४९	१३७				शाबर	१३९	३३	शिखर	{ १२५ १३१	४ १२
									शिखरिन्	{ १२३ ४१५	१ १०६

शब्दानुक्रमिका ।

५५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शिखा	{ २४ १९८ २३६ ४००	{ ५७ ३१ ९७ १९	शिल्पिशाला	११९	७	शुक	{ १७३ १९५	{ १३२ २१	शुष्मन्	२२	५४
शिखावत्	२२	५५	शिव	{ १३ ५२	{ ३० २५	शुकनास	१४७	५७	शुक	३०९	२३
शिखावल	१९८	३०	शिवक	३२६	७३	शुक्ल	४११	८३	शुकक्रीट	१९१	१४
शिखिग्रीव	३३५	१०१	शिवमल्ली	१५६	८१	शुक्ति	{ १०१ १७२	{ २३ १३०	शुकधान्य	३०९	२४
शिखिन्	{ १९८ ४१५	{ ३० १०६	शिवा	{ १६ १४६ १४८ १७१ १८८ ४३४	{ ३७ ५२ ५९ १२७ ५ २१२	शुक	{ २२ ३९ ४९ २२२	{ ५६ २५ १६ ६२	शुकविम्ब	१५८	८७
शिखिवाहन	१७	४०	शिशिर	{ ३६ ५०	{ १९ १८	शुकशिष्य	७	१२	शुद्र	३३९	१
शिशु	{ १३८ ३१३	{ ३१ ३४	शिशु	२००	३८	शुक्र	५९	१२	शुद्रा	२०८	१३
शिशुज	३३८	११०	शिशुक	९९	१८	शुक्ल	८०	२५	शुद्धी	२०८	१३
शिङ्गाण	३३४	९८	शिशुत्व	२१५	४०	शुचि	{ २२ ४९ ५९ ७७ ४०२	{ ५६ १६ १२ १७ २६	शुन्य	३६८	५६
शिञ्जित	७१	२४	शिशुमार	१००	२०	शुचि	३१४	३८	शूर	२८९	७७
शिञ्जिनी	२९२	८५	शिश्व	३६४	४६	शुण्ठी	३५१	४०	शूरण	१८१	१५७
शिति	४११	८३	शिश्व	२७३	२६	शुण्डा	१०५	३३	शूर्प	३१०	२६
शितिकण्ठ	१३	३२	शीकर	३३	११	शुतुद्रि	{ १२० ४०८	{ १२ ६६	शूल	४३१	१९७
शितसारक	१४१	३८	शीघ्र	२७	६४	शुदान्त	३४५	२२	शूलकृत	३१८	४५
शिपिविष्ट	४०२	३४	शीघ्र	{ ३६ ३६ १३८ १४० ४५७	{ १९ १९ ३० ३४ २२	शुनक	३४५	२२	शूलिन्	१३	३०
शिफा	१३१	११	शीत	३४४	१८	शुनी	३४५	२२	शूल्य	३१८	४५
शिफाकन्द	१०८	४३	शीतक	१५२	७०	शुभ	{ ५२ ४५७	{ २५ २३	शृङ्खल	२४०	१०९
शिविका	२८३	५३	शीतभीरु	{ ३६ १७८	{ १९ १४९	शुभ	३४५	२२	शृङ्खलक	३२७	७५
शिविर	२७६	३३	शीतल	{ १६३ १७० ३१६	{ १०५ १२२ ४२	शुभ	३४५	२२	शृङ्खला	२७८	४१
शिरस्	२३६	९५	शीतशिव	{ ३५१ ४६०	{ ४१ ३४	शुभंशु	३६६	५०	शृङ्खल	१२५	४
शिरस्त्र	२८६	६४	शीतल	२३६	९५	शुभान्वित	३६६	५०	शृङ्खल	{ १७६ ४०१	{ १४२ २६
शिरस्य	२३७	९८	शीतल	२८६	६३	शुभ	{ ५९ ४३०	{ १२ १९२	शृङ्खल	३१४	३७
शिरा	२२४	६५	शीतल	२८६	६३	शुभ	३४५	२२	शृङ्खल	११५	१७
शिरीष	१४९	६३	शीतल	२८६	६३	शुभ	३४५	२२	शृङ्खल	७७	१७
शिरोम्र	१३१	१२	शीतल	२८६	६३	शुभ	३४५	२२	शृङ्खल	३२४	६६
शिरोधि	२३३	८८	शीतल	२८६	६३	शुभ	३४५	२२	शृङ्खल	{ १०२ १६२ १६८	{ २५ १०० ११६
शिरोरत्न	२३८	१०२	शीतल	२८६	६३	शुभ	३४५	२२	शृङ्खल	३३३	९६
शिरोरुह	२२८	९५	शीतल	२८६	६३	शुभ	३४५	२२	शृङ्खल	३८१	९५
शिरोस्थि	२२६	६९	शीतल	२८६	६३	शुभ	३४५	२२	शृङ्खल	२४८	१३६
शिल	३०३	२	शीतल	२८६	६३	शुभ	३४५	२२	शृङ्खल	२२८	७६
शिला	{ १२१ १२४	{ १३ ४	शीतल	२८६	६३	शुभ	३४५	२२	शृङ्खल	{ १५२ ४५१	{ ७० ७
शिलाजतु	३३६	१०४	शीतल	२८६	६३	शुभ	३४५	२२	शृङ्खल	१५	१
शिली	१०२	२४	शीतल	२८६	६३	शुभ	३४५	२२	शृङ्खल	१४०	३४
शिलीमुख	४००	१८	शीतल	२८६	६३	शुभ	३४५	२२	शृङ्खल	२९	७१
शिलोच्चय	१२३	१	शीतल	२८६	६३	शुभ	३४५	२२	शृङ्खल	१०७	३८
शिल्प	३४९	३५	शीतल	२८६	६३	शुभ	३४५	२२	शृङ्खल	८८	४
शिल्पिन्	३४९	५	शीतल	२८६	६३	शुभ	३४५	२२	शृङ्खल	२५३	११

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शैलालिन्	३४२	१२		१४७	५५	श्रुत	४१०	७७	श्राविष्	१८९	७
शैलध	{ १३९ ३४२	{ ३२ १२	श्यामा	{ १६५ १६६ ४२१	{ १०८ ११२ १४३	श्रुति	{ ६४ २३५ ४०९	{ ३ ९४ ७३	श्वित्र	२२०	५४
शैलेय	१७०	१२३	श्यामाक	१८४	१६५				श्वेत	{ ५९ ३३३ ४१०	{ १२ ९६ ७९
शैवल	१०७	३८	श्याल	२१२	३२	श्रेणी	{ १२८ ३४०	{ ४ ५	श्वेतगरुत्	१९६	२३
शैवलिनी	१०४	३०	श्याव	६१	१६		{ ५२ ५७	{ २४ ६	श्वेतमरिच	३३८	११०
शैशव	२१५	४०	श्येत	५९	१२	श्रेयस्	{ ३६९	{ ५८	श्वेतरक्त	६१	१५
शोक	८०	२५	श्येन	१९२	१५				श्वेतसुरसा	१५२	७१
शोचिष्केश	२२	५४	श्यैनंपाता	४५१	६		{ १४८	{ ५९	ष.		
शोचिस्	४३	३४	श्रद्धा	४१४	१०२	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ८४ ९७	षट्कर्मन्	२५१	४
शोण	{ ६१ १०५	{ १५ ३४	श्रद्धालु	{ २१० ३६०	{ २१ २७	श्रेष्ठ	३६९	५८	षट्पद	१९८	२९
शोणक	१४७	५७	श्रयण	३९०	१२	श्रोण	२१८	४८	षडभिज्ञ	७	१४
शोणरत्न	३३२	९२	श्रवण	२३५	९४	श्रोणि	२३७	७४	षडानन	१७	३९
शोणित	२२३	६४	श्रवस्	२३५	९४	श्रोणिफलक	२२७	७४	षडग्रन्थ	१४५	४८
शोथ	२१९	५२	श्रविष्ठा	३८	२२	श्रोत्र	२३५	९४	षडग्रन्था	१६२	१०२
शोथघ्नी	१७८	१४९	श्राणा	३२०	५०	श्रोत्रिय	२५२	६	षडग्रन्थिका	१८०	१५४
शोधनी	१२३	१८	श्राद्ध	२५९	३१	श्रौषट्	४४५	८	षड्ज	७१	१
शोधित	{ ३१८ ३६८	{ ४६ ५६	श्राद्धदेव	२४	५९	श्लक्ष्ण	३६९	६१	षण्ड	{ १०८ ३३३	{ ४२ ६२
शोफ	२१९	५२	श्राय	३९०	१२	श्लेष	३९०	११	षष्टिकय	३०४	७
शोभन	३६७	५२	श्रावण	४९	१६	श्लेषमण	२२२	६०	षाण्मातुर	१७	४०
शोभा	३५	१७	श्रावणिक	४९	१६	श्लेषमन्	२२३	६२	स.		
शोभाजन	१३८	३१	श्री	{ १२ २९१	{ २७ ८२	श्लेषमल	२२२	६०	संयत्	२९८	१०६
शोष	२१९	५१	श्रीकण्ठ	१३	३२	श्लेषमातक	१४०	३४	संयत्	३६३	४२
शौक	२०२	४३	श्रीघन	७	१४	श्लोक	३९७	२	संयम	३९२	१८
शौक्लिकेय	९०	१०	श्रीद	२८	६९	श्वःश्रेयस	५२	२५	संयाम	३९२	१८
शौण्ड	३५९	२३	श्रीपति	९	२१	श्वदंष्ट्रा	१६१	९८	संयुग	२९८	१०५
शौण्डिक	३४२	१०	श्रीपर्ण	{ १५० ४०६	{ ६६ ५३	श्वन्	३४५	२२	संयोजित	३८०	९२
शौण्डी	१६१	९७	श्रीपर्णिका	१४२	४०	श्वनिश	२६२	४०	संराव	७०	२३
शौद्धोदनि	८	५५	श्रीपर्णी	१४०	३६	श्वपच	३४४	२०	संलाप	६८	१६
शौरि	९	२१	श्रीफल	१३९	३२	श्वभ्र	{ ८६ ४५७	{ २ २२	संवत्सर	५०	२०
शौर्य	२९७	१०२	श्रीफली	१६०	९५	श्वद्यु	२१९	५२	संवत्	४४७	१६
शौत्त्विक	३४१	८				श्ववृत्ति	३०३	२	संववनन	३८७	४
शौष्कल	३५८	१९	श्रीमत्	{ १४२ ३५६	{ ४० १४	श्वशुर	{ २१२ २१४	{ ३१ ३७	संवर्त	५१	२२
क्षयोत	३८९	१०	श्रील	३५६	१४	श्वशूर्य	४२२	१४६	संवर्तिका	१०९	४३
श्मशान	३०१	११८	श्रीवत्सलाञ्छन	९	२२	श्वश्रू	२१२	३१	संवसथ	१२३	१९
श्मश्रु	२३७	९९	श्रीवास	२४६	१२९	श्वश्रूश्वशुर	२१४	३७	संवहन	३९३	२२
श्याम	{ ६० ४२१	{ १४ १४३	श्रीसंज्ञ	२४५	१२५	श्वस्	४४९	२२	संविद्	{ ५५ ५७ ४१३	{ १ ५ ९२
श्यामल	६०	१४	श्रीहस्तिनी	१५२	६९	श्वसन	{ २५ १४६	{ ६१ ५२	संवीक्षण	३९५	३०

शब्दानुक्रमणिका ।

५७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
संवीत	३७९	९७	सगिध	३२१	५५	संजवन	११८	६	सनत्कुमार	२१	५१
संवेग	८४	३४	संकट	३७७	८५	संज्वर	२४	५७	सना	४४८	१७
संवेद	३८८	६	संकर	१२३	१८	संज्ञपन	३००	११३	सनातन	३७३	७३
संवेश	८५	३६	संकर्षण	११	२४	संज्ञा	४०२	३३	सनाभि	२१३	३३
संव्यान	२४३	११८	संकलित	३८०	९३	संज्ञु	२१७	४७	सनि	२६०	३२
संशप्तक	२९६	९८	संकल्प	५६	२	सटा	२३७	९७	सनीड	३७१	६७
संशय	५६	३	संकसुक	३६४	४३	संडीन	२००	३७	संतत	२७	६५
संशयापन्नमानस	३५४	५	संकाश	३५०	३७	सत्	{ २५१ ४११	{ ५ ८३	संतति	२५०	१
संश्रव	५७	५	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सतत	२७	६५	संतप्त	३८३	१०२
संश्रुत	३८५	१०९	संकुल	{ ६९ ३७७	{ १९ ८५	सती	२०५	६	संतमस	८७	४
संश्लेष	३९५	३०	संकोच	२४५	१२४	सतीनक	३०६	१६	संतान	{ २१ २५०	{ ५० १
संसक्त	३७२	६८	संक्रन्दन	१७	४४	सतीर्थ	२५४	१२	संताप	२४	५७
संसद्	२५५	१५	संक्रम	३९३	२५	सत्तम	३६९	५८	संतापित	३८३	१०२
संसरण	{ ११६ ४०६	{ १८ ५५	संक्षेपण	३९२	२१	सत्त्व	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	सदान	३२६	७३
संसिद्धि	८६	३७	संख्य	२९८	१०४	सत्पथ	११५	६६	संदानित	३८०	९५
संस्कारहीन	२६६	५३	संख्या	५६	२	सत्य	{ ७० ४२३	{ २२ १५४	संदाव	३००	१११
संस्कृत	४११	८१	संख्यात	३७१	६४	सत्यकार	३२९	८२	संदित	{ ३७७ ३८०	{ ८६ ९५
संस्तर	४२५	१६१	संख्यावत्	२५१	५	सत्यवचस्	२६३	४३	संदेशवाच्	६८	१७
संस्तव	३९३	२३	संख्येय	३२९	८३	सत्याकृति	३२९	८२	संदेशहर	२७१	१६
संस्ताव	३९५	३४	सङ्ग	३९४	२९	सत्यानृत	३०३	३	संदेह	५६	३
संस्त्याय	४२३	१५१	संगत	६९	१८	सत्यापन	३२९	८२	संदोह	२०१	३९
संस्था	२७४	२६	संगम	{ ३९४ ४६०	{ २९ ३४	सत्त्व	४२८	१८१	संद्राव	३००	१११
संस्थान	४१८	१२४	संगर	४२६	१६६	सत्त्रा	४४४	४	संधा	४१४	१०२
संस्थित	३०१	११७	संगीर्ण	३८५	१०९	सत्रिन्	२७०	१५	संधान	३५१	४२
संस्पृशी	१७९	१५४	संगूढ	३८०	९३	सत्वर	२७	६५	संधि	{ २७१ ३९०	{ १८ ११
संस्फोट	२९८	१०५	संग्रह	६६	६	सदन	११७	५	संधिनी	३२५	६९
संहत	३७४	७५	संग्राम	२९८	१०५	सदस्	२५५	१५	संध्या	४४	३
संहतजाजुक	२१७	४७	संग्राह	{ २९४ ३९१	{ ९० १४	सदस्य	२५५	१६	सन्नकट्ट	१४०	३५
संहति	२०१	४०	संघ	२०२	४१	सदा	४४९	२२	संनद्ध	२८६	६५
संहनन	२२६	७०	संघात	२०१	३९	सदागति	२५	६१	संनय	४२३	१५१
संहार	९१	२	सचिव	४३३	२०६	सदातन	३७३	७२	संनिकर्षण	३९३	२३
संहृति	६६	८	सजम्बाल	११३	१०	सदानीरा	१०५	३३	संनिकृष्ट	३७१	६६
सकल	३७१	६५	सज्ज	२८६	६५	सदृक्ष	३४९	३६	संनिधि	३९३	२३
सकृत्	४४०	२४२	सज्जन	{ २५१ २७६	{ ३ ३३	सदृश	३४९	३६	संनिवेश	१२३	१९
सकृत्प्रज	१९४	२०	सज्जना	२७९	४२	सदेश	३७१	६७	सपन्न	२६९	१०
सकुफला	१४६	५२	संचय	२०१	३९	सद्वन्	११७	४	सपदि	{ ४४३ ४४६	{ ३ ९
सक्थि	२२७	७३	संचारिका	२०९	१७	सद्यस्	४४६	९	सपर्या	{ २५४ २६०	{ १४ ३४
सखि	२७०	१२				सध्र्यच्	३६१	३४	सपिण्ड	२१३	३३
सखी	२०७	१२									
सख्य	२७०	१२									
सगर्भ्य	२१३	३४									
सगोत्र	२१३	३४									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सपीति	३२१	५५	समर्धक	३५४	७	समुदाय	{ २०१ ४०	१०६	सरधा	१९७	२६
सप्तकी	२४०	१०८	समर्थोद	३७१	६७		{ २९८	१०६	सरठ	१९१	१२
सप्ततन्तु	२५४	१३	समवर्तिन्	२४	५८	समुद्र	४५४	१७	सरणा	१७९	१५२
सप्तपर्ण	१३६	२३	समवाय	२०१	४०	समुद्रक	२४९	१३९	सरणि	११४	१५
सप्तपि	४०	२७	समाष्टिला	१८१	१५७	समुद्धत	३५८	२३	सरमा	३४५	२२
सप्तला	{ १५३ ७२	१४३	समसन	३९२	२१	समुद्धरण	४०६	५५	सरल	{ १४८ ६०	८
सप्ताचिस्	२२	५६	समस्त	३७१	६५	समुद्र	९२	१		{ ३५५	
सप्ताश्व	४०	२९	समस्या	६६	७	समुद्रान्त	{ १५९ ९२	११६	सरलद्रव	२४६	१२९
सप्ति	२८०	४४	समा	५०	२०		{ १६८ ११६	१३३	सरला	१६४	१०८
सप्तद्व्यचारिन्	२५४	११	समांसमीना	३२६	७२	समुन्दन	३९४	२९	सरस्	१०३	२८
सभर्तृका	२०७	१२	समाकर्षिन्	५९	११	समुन्	३८४	१०५	सरसी	१०३	२८
सभा	{ ११८ ६	१५	समाधात	२९८	१०५	समुन्नद्ध	४१५	१०३	सरसीरुह	१०७	४०
	{ २५५ १५	१३७	समाज	२०५	४२	समुपजोषम्	४४६	१०	सरस्वत्	{ ९२ १	५७
	{ ४२०		समाधि	{ ५७ ५		समूरु	१८९	९		{ ४०७	
सभाजन	३८८	७		{ २६ ६३		समूरुह	२०१	३९	सरस्वती	{ ६२ १	३४
सभासद्	२५५	१६	समान	{ ३४९ ३७		समूष्य	२५६	२०	सरित्	१०४	२९
सभास्तार	२५५	१६		{ ४१८ १२७		समृद्ध	३८९	११	सरित्पति	९२	१
सभिक	३५२	४४	समानोदर्थ	२१३	३४	समृद्धि	३८९	१०	सरीसृप	८९	७
सभ्य	{ २५१ ३		समालम्भ	३९४	२७	संमृष्ट	३१८	४६	सर्ग	४००	२२
	{ २५५ १६		समावृत्त	२५३	१०	संपत्ति	२९१	८२	सर्ज	१४३	४४
सम	{ ३४९ ३६		समासाद्य	३८०	९२	संपद्	२९१	८१	सर्जक	१४३	४४
	{ ३७१ ६४		समासार्था	६६	७	संपराय	४२१	१५०	सर्जरस	२४६	१२७
समग्र	३७१	६५	समाहार	३९१	१६	संपरायक	२९८	१०४	सर्प	८९	६
समङ्गा	{ १५९ ९०		समाहित	३८५	१०९	संपाक	१३६	२३	सर्पराज	८८	४
	{ १७६ १४१		समाहति	६६	६	संपुटक	२४९	१३९	सर्पिस्	३२०	५२
समज	२०२	४२	समाह्वय	३५२	४६	संप्रति	४४९	२३	सर्व	३७१	६४
समज्ञा	६७	११	समित्	२९८	१०६	संप्रदाय	३८८	७	सर्वसहा	११०	३
समज्या	२५५	१५		{ २५५ १५		संप्रधारणा	२७३	२५		{ ७ १३	
समञ्जस	२७३	२४	समिति	{ २९८ १०६		संप्रहार	२९८	१०५	सर्वज्ञ	{ १३ ३३	
समाधिक	३७४	७५		{ ४०९ ७०		संपुल्ल	१२९	७	सर्वतस्	४४७	१३
समंततस्	४४७	१३	समिध्	१३२	१३	संवराणि	१२	२६	सर्वतोभद्र	{ १२० १०	
समन्तदुग्धा	१६४	१०६	समीक	२९८	१०४	संवाध	३७७	८५		{ १४९ ६२	
समन्तभद्र	७	१३	समीप	३७१	६६	संभेद	१०६	३५	सर्वतोभद्रा	१४०	३५
समन्वितलय	७२	३	समीर	२५	६२	संभ्रम	{ ८४ ३४	२६	सर्वतोमुख	९३	४
समम्	४४४	४	समीरण	{ २५ ६२		संभ्रम	{ ३९४ २६	२४	सर्वदा	४४९	२२
	{ ४३ १		समुच्चय	३९१	१६	संभ्रम	५२	२४	सर्वधुरावह	३२४	६६
समय	{ ४२२ १४९		समुच्छ्रय	४२३	१५२	संभ्रम	१२३	१८	सर्वधुरीण	३२४	६६
समया	{ ४४२ २५२		समुज्झित	३८४	१०७	संभ्रम	३८८	६	सर्वमङ्गला	१६	३७
	{ ४४५ ७		समुत्पिञ्ज	२९७	९९	संभ्रम	७०	२२	सर्वरस	२४६	१२७
समर	२९८	१०४	समुदक्त	३७९	९०	संभ्रम	२६७	३	सर्वलिङ्गिन्	२६३	४५
समर्थ	४१२	८७	समुदय	२०१	४०	सरक	३५१	४३	सर्ववेदस्	२५३	९
समर्थन	२७३	२५									

शब्दानुक्रमिका ।

५९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सर्वसंनहन	२९५	९४	सहाय	२८८	७१	सामान्य	{ ५५ ३१		सिंही	{ १६३ १०३	
सर्वानुभूति	१६४	१०८	सहायता	३९६	४०		{ ३७६ ८२			{ १६७ ११४	
सर्वान्नभोजि	३५८	२२	सहिष्णु	३६१	३१	सामि	४४२	२४९	सिकता	४०९	७३
सर्वान्नीन	३५८	२२	सांयात्रिक	९७	१२	सामिधेनी	२५६	२२	सिकतामय	९६	९
सर्वाभिसार	२९५	९४	सांयुगीन	२८९	७७	सामुद्र	३१७	४१	सिकतावत्	११४	११
सर्वार्थसिद्ध	८	१५	सांवत्सर	२७०	१४	सांप्रतम्	{ ४४६ ११		सिक्थक	३३८	१०७
सर्वौघ	२९५	९४	सांशयिक	३५४	५		{ ४४९ २३				
सर्वप	३०७	१७	साकम्	४४४	४	साय	४४	३	सित	{ ५९ १३	
सलिल	९३	३	साक्षात्	४४१	२४३	सायक	३९७	२		{ ३८० ९५	
सल्लकी	१७०	१२४	सागर	९२	१	सायम्	४४८	१९		{ ३८२ ९८	
सव	२५४	१३	साचि	४४५	६	सार	{ १३१ १२		सितच्छत्रा	१७९	१५२
सवन	२६४	४७	सातला	१७६	१४३		{ ४२६ १७१		सितशक	३०६	१५
सवयस्	२७०	१२	साति	{ ३९६ ४०८	{ ३८ ६७	सारङ्ग	४०१	२३	सिता	{ १८२ १५८	
सवितृ	४०	३१	सातिसार	२२१	५९	सारथि	२८५	५९		{ ३१७ ४३	
सविध	३७१	६७	सात्त्विक	७७	१६	सारमेय	३४५	२१	सिताभ्र	२४७	१३०
सवेश	३७१	६७	सादिन्	{ २८५ ४१५	{ ६० १०७	सारव	१०६	३६	सिताम्भोज	१०८	४१
सव्य	३७७	८४	साधन	४१७	११९	सारस	{ १०७ १९५	{ ४० २२	सिद्ध	{ ६ ३८२	{ ११ १००
सव्येष्टृ	२८५	६०	साधारण	{ ३४९ ३७६	{ ३७ ८२	सारसन	{ २४० २८६	{ १०९ ६३	सिद्धान्त	५६	४
सस्य	१३३	१५	साधित	३६२	४०	सारिका	४५१	८	सिद्धार्थ	३०७	१८
सस्यसंवर	१४३	४४	साधिष्ठ	३८६	११२	सार्थ	२०२	४१	सिद्धि	१६६	११२
सह	४४४	४	साधीयस्	४३९	२३५	सार्थवाह	३२८	७८	सिद्धम	२१९	५३
सहकार	१३९	३३	साधु	{ २५१ ३६७	{ ३ ५२	सार्थम्	४४४	४	सिद्धमल	२२२	६१
सहचरी	१५४	७५	साधुवाहिन्	२८०	४४	सार्द्र	३८४	१०५	सिद्धमला	४५२	१०
सहज	२१३	३४	साध्य	६	१०	साध्वैभौम	{ ३१ २६७	{ ४ २	सिध्य	३८	२२
सहधर्म्णिणी	२०४	५	साध्वस	७९	२१	साल	{ १४३ ११७	{ ४४ ३	सिध्रका	४५१	८
सहन	३६१	३१	साध्वी	२०५	६	सालपर्णी	१६७	११५	सिनीवाली	४६	९
सहभोजन	३२१	५५	साधु	१२५	५	सालवर्णा	३२३	६३	सिन्दुक	१५१	६८
	{ ४८ २९७	{ १४ १०२	सांतपन	२६५	५२	साला	{ ११७ १२८	{ ३ ५	सिन्दुवार	१५१	६८
सहस	{ ४३८ २३२	{ २३२ २३२	सान्त्व	{ ६९ २७२	{ १८ २१	साहस	२७२	२१	सिन्दूर	{ ३३७ ४५९	{ १०५ ३१
सहसा	४४५	७	सांष्टिक	२७५	२९	साहस	२७२	२१	सिन्धु	{ ९१ ९२	{ २ १
सहस्य	४८	१५	सान्द्र	३७१	६६	साहस	२७२	२१	सिन्धुज	३१७	४२
सहस्रदंष्ट्र	९९	१८	सान्द्रलिग्ध	३६०	३०	साहस	२७२	२१	सिम्बा	३०९	२३
सहस्रपत्र	१०७	४०	सान्नाय्य	२५८	२७	साहस	{ २८६ ३९७	{ ६२ ४३	सिरा	२२४	६५
सहस्रवीर्या	१८२	१५८	साप्तपदीन	२७०	१२	साहस	{ १८६ ३६९	{ १ ५९	सिह	{ २४६ ३९८	{ १२८ ९
सहस्रवेधि	३१६	४०	सामन्	{ ६४ २७२	{ ३ २१	साहस	{ १८६ ३६९	{ १ ५९	सीता	३०६	१४
सहस्रवेधिन्	१७६	१४१	सामाजिक	२५५	१६	साहस	{ १८६ ३६९	{ १ ५९	सीत्य	३०४	८
सहस्रांशु	४०	३१				साहस	{ १८६ ३६९	{ १ ५९	सीमन्	१२३	२०
सहस्राक्ष	१७	४४				साहस	{ १८६ ३६९	{ १ ५९	सीमन्त	४५५	१९
सहस्रिन्	२८६	६२				साहस	{ १८६ ३६९	{ १ ५९	सीमन्तिनी	२०३	२
सहा	{ १५३ १६७	{ ७३ ११३				साहस	{ १८६ ३६९	{ १ ५९	सीमा	१२३	२०
						साहस	{ १८६ ३६९	{ १ ५९	सीर	३०५	१४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सीरपाणि	११	२४	सुपर्ण	१३	२९	सुवासिनी	२०६	९	सृग	२९४	९१
सीवन	३८७	५	सुपर्वन्	५	७	सुव्रता	३२६	७१	सृगाल	१८८	५
सीसक	४३७	१०५	सुपार्श्वक	१४३	४३	सुषम	३६७	५२	सृणि	२७९	४१
सीहुण्ड	१६४	१०५	सुप्रतीक	३१	४	सुषमा	३५	१७	सृणिका	२२५	६७
सु	{ ४४३	२	सुप्रयोगविशिख	२८७	६८	सुषवी	{ १८०	१५५	सृति	११४	१५
	{ ४४४	५	सुप्रलाप	६८	१७		{ ३१४	३७	सृपाटी	४६१	३८
सुकन्दक	१७८	१४७	सुभगासुत	२१४	२४	सुषीम	३६	१९	सृमर	१९०	११
सुकरा	३२५	७०	सुभिक्षा	१७०	१२४	सुषेण	१५१	६७	सृष्टि	४०३	३९
सुकल	३५५	८	सुम	१३४	१७	सुषेणिका	१६५	१०८	सैकपात्र	९८	१३
सुकुमार	३७५	७८	सुमन	३०७	१८	सुष्टु	{ ४४३	२	सैचन	९८	१३
सुकृत	५२	२४		५	७		{ ४४८	१९	सैरु	{ ११४	१४
सुकृतिन्	३५३	३	सुमनस्	{ १३४	१७	सुसंस्कृत	३१८	४५		{ १३६	२५
	{ ५२	२५		{ १५३	७२	सुहृद्	२७१	१७	सेना	२८९	७८
सुख	{ ४५७	२३	सुमनोरजस्	१३४	१७	सुहृदय	३५३	३	सेनाङ्ग	२७६	३३
सुखवर्चक	३३८	१०९	सुमेरु	२१	४९	सूकर	१८७	२	सेनानी	{ १७	३९
सुखसंदोहा	३२६	७१	सुर	५	७					{ २८६	६२
सुगत	७	१३	सुरङ्गा	४५१	८	सूक्ष्म	{ ३६९	६१	सेनामुख	२९०	८१
सुगन्धा	१६७	११४	सुरज्येष्ठ	८	१६		{ ४२१	१४४	सेनारक्ष	२८५	६१
सुगन्धि	{ ५९	११	सुरदीर्घिका	२१	४९	सूचक	३६५	४७	सेवक	२६९	९
	{ १६९	१२१	सुरद्विष्	७	१२	सूचि	४५१	८	सेवन	३८७	५
सुचरित्रा	२०५	६	सुरनिम्नगा	१०४	३१		{ २८५	५९	सेवा	३०३	२
सुचेलक	२४२	११६	सुरपति	१७	४३	सूत	{ ३३५	९९	सेव्य	१८४	१६४
				{ ५०	१८		{ ३४०	३	सैहिकेय	४०	२६
सुत	{ २११	२७	सुरभि	{ ५३	११		{ ४०७	६२	सैकत	९६	९
	{ ४०७	६०		{ ४२०	१३७	सूतिकागृह	११९	८	सैतवाहिनी	१०५	३३
सुतश्रेणी	१५८	८८	सुरभी	१७०	१२३	सूतिमास	२१४	३९	सैनिक	२८५	६१
सुतात्मजा	२१२	२९	सुरर्षि	२०	४८	सूथान	३४४	१९	सैन्धव	{ २८०	४४
सुत्रामन्	१७	४२	सुरलोक	४	६	सूत्र	३४७	२८		{ ३१६	४२
सुत्या	२६४	४७	सुरवर्त्मन्	२९	१	सूत्रवेष्टन	३९३	२४	सैन्य	{ २८५	६१
सुत्वन्	२५३	१०	सुरसा	१६७	११४	सूद	{ ३११	२८		{ २८९	७८
सुदर्शन	१३	२८		{ ३५०	३९		{ ४१२	९१	सैरन्ध्री	२०९	१८
सुदाय	२७४	२८	सुरा	{ ४०६	५२	सूना	४१६	११३	सैरिक	३२४	६४
सुदूर	३७२	६९	सुराचार्य	३९	२४	सूनु	२११	२७	सैरिभ	१९०	४
सुधर्मन्	२१	४८	सुरामण्ड	३५१	४२	सूनुत	६९	१९	सैरीयक	१५४	७५
			सुरालय	२१	४९	सूपकार	३११	२७	सोढ	३८१	९७
सुधा	{ २१	४८	सुराष्ट्रज	१७२	१३१	सूर	४०	२८	सोत्प्रास	७०	२१
	{ ४१४	१०२	सुवचन	६८	१७				सोदर्य	२१३	३४
सुधांशु	३४	१४	सुवर्ण	{ ३३३	९४	सूरत	३५६	१५	सोपलव	४७	१०
सुधी	२५१	५		{ ३३०	८६	सूर्यसुत	४२	३२	सोपान	१२२	१८
सुनासीर	१७	४१	सुवर्णक	१३६	२४	सूरि	२५१	६	सोम	३४	१४
			सुवह्नि	१६१	९५	सूर्मा	३४९	३५	सोमप	२५३	९
सुनिषण्णक	१७८	१४९		{ १५२	७०	सूर्य	४०	२८	सोमपीथिन्	२५३	९
सुन्दर	३६७	५२		{ १६७	११५	सूर्यतनया	१०५	३२	सोमराजी	१६१	९५
सुन्दरी	२०४	४	सुवहा	{ १६९	११९	सूर्येन्दुसंगम	४६	८			
				{ १७०	१२३						
सुपथिन्	११५	१६		{ १७५	१४०	सृक्कन्	२३४	९१			

शब्दानुक्रमिका ।

६१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सोमवल्क	{ १४५ ३९८	{ ५० ९	सोमवल्ली	१७५	१३७	सोमवल्कि	१६१	९५	सोमवल्ली	१५६	८३
सोमोद्भवा	१०५	३२	सोमवल्ग	१०५	३२	सोमवल्ग	१०५	३२	सोमवल्ग	१०५	३२
सोमवल्ग	७०	२१	सोमवल्ग	७०	२१	सोमवल्ग	७०	२१	सोमवल्ग	७०	२१
सौगन्धिक	{ १०६ १८४ ३३६	{ ३६ १६६ १०२	सौचिक	३४०	६	सौदामनी	३२	९	सौध	११९	१०
सौभागिनेय	२११	२४	सौम्य	{ ४० ४२५	{ २६ १६१	सौमेयर	३२२	६०	सौमेयीर	३२४	६६
सौम्य	{ ४० ४२५	{ २६ १६१	सौमेयर	३२२	६०	सौमेयीर	३२४	६६	सौराष्ट्रिक	९०	१०
सौमेयर	३२२	६०	सौमेयीर	३२४	६६	सौराष्ट्रिक	९०	१०	सौरि	४०	२६
सौमेयीर	३२४	६६	सौराष्ट्रिक	९०	१०	सौरि	४०	२६	सौवर्चल	{ ३१७ ३३८	{ ४३ १०९
सौराष्ट्रिक	९०	१०	सौरि	४०	२६	सौवर्चल	{ ३१७ ३३८	{ ४३ १०९	सौविद	२६८	८
सौरि	४०	२६	सौवर्चल	{ ३१७ ३३८	{ ४३ १०९	सौविद	२६८	८	सौविदल	२६८	८
सौवर्चल	{ ३१७ ३३८	{ ४३ १०९	सौविद	२६८	८	सौविदल	२६८	८	सौवीर	{ १४१ ३१५ ३३५	{ ९३ ३७ १००
सौविद	२६८	८	सौविदल	२६८	८	सौवीर	{ १४१ ३१५ ३३५	{ ९३ ३७ १००	सौहिल्य	३२२	५६
सौविदल	२६८	८	सौवीर	{ १४१ ३१५ ३३५	{ ९३ ३७ १००	सौहिल्य	३२२	५६	स्कन्द	१७	३९
सौवीर	{ १४१ ३१५ ३३५	{ ९३ ३७ १००	सौहिल्य	३२२	५६	स्कन्द	१७	३९	स्कन्ध	{ १३० १४१ २२९ ४१४	{ १० ३८ ७८ १०३
सौहिल्य	३२२	५६	स्कन्द	१७	३९	स्कन्ध	{ १३० १४१ २२९ ४१४	{ १० ३८ ७८ १०३	स्कन्धशाखा	१३१	११
स्कन्द	१७	३९	स्कन्ध	{ १३० १४१ २२९ ४१४	{ १० ३८ ७८ १०३	स्कन्धशाखा	१३१	११	स्कन्ध	३८३	१०४
स्कन्ध	{ १३० १४१ २२९ ४१४	{ १० ३८ ७८ १०३	स्कन्धशाखा	१३१	११	स्कन्ध	३८३	१०४	स्कलन	८५	३६
स्कन्धशाखा	१३१	११	स्कन्ध	३८३	१०४	स्कलन	८५	३६	स्कलित	२९९	१०८
स्कन्ध	३८३	१०४	स्कलन	८५	३६	स्कलित	२९९	१०८	स्तन	२२९	७७
स्कलन	८५	३६	स्कलित	२९९	१०८	स्तन	२२९	७७	स्तनधयी	२१५	४१
स्कलित	२९९	१०८	स्तन	२२९	७७	स्तनधयी	२१५	४१	स्तनपा	२१५	४१
स्तन	२२९	७७	स्तनधयी	२१५	४१	स्तनपा	२१५	४१	स्तनयितु	३२	६
स्तनधयी	२१५	४१	स्तनपा	२१५	४१	स्तनयितु	३२	६	स्तनित	३२	८
स्तनपा	२१५	४१	स्तनयितु	३२	६	स्तनित	३२	८	स्तवक	१३३	१६
स्तनयितु	३२	६	स्तनित	३२	८	स्तवक	१३३	१६	स्तवरोमन्	१८७	२
स्तनित	३२	८	स्तवक	१३३	१६	स्तवरोमन्	१८७	२	स्तम्भ	३२७	७६
स्तवक	१३३	१६	स्तवरोमन्	१८७	२	स्तम्भ	३२७	७६			
स्तवरोमन्	१८७	२	स्तम्भ	३२७	७६						
स्तम्भ	३२७	७६									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सष्ट	८	१७	स्ववैद्य	२१	५१	हन्त	४४१	२४४	हलिप्रिय	१४३	४२
सस्त	३८३	१०४	स्वसृ	२१२	२९	हन्न	३८१	९६	हलिप्रिया	३५०	३९
साक्	४४३	२	स्वस्ति	४४०	२४१	हय	२८०	४४	हल्यं	३०४	८
सुत	३८०	९२	स्वस्तिक	१२०	१०	हयपुच्छी	१७५	१३८	हल्या	३९६	४१
सुव	२५७	२५	स्वस्त्रीय	२१३	३२	हयमारक	१५४	७६	हल्लक	१०६	३६
सुवावृक्ष	१४१	३७	स्वाति	४६१	३८	हर	१३	३३	हव	{ ३८९ ४३३	८ २०७
स्रोतस्	{ ९७ ४३९	११ २३३	खादु	४१३	९४	हरण	२७४	२८	हविस	{ २५८ ३२०	२७ ५२
स्रोतस्वती	१०४	३०	खादुकण्टक	{ १४१ १६१	३७ ९८	हरि	{ १८६ ४२७	१ १७५	हव्य	२५७	२४
स्रोतोञ्जन	३३५	१००	खादुरसा	१७६	१४४	हरिचन्दन	{ २१ २४७	५० १३१	हव्यपाक	२५७	२२
ख	{ २१३ ४३४	३४ २११	खाद्वी	१६४	१०७	हरिण	{ ६० १८९ ४०५	१३ ८ ५०	हव्यवाहन	२२	५५
खच्छन्द	{ ३५७ ३५७	१५ १६	खाध्याय	२६४	४७	हरिणी	४०५	५१	हस	७८	१८
खजन	२१३	३४	खान	७०	२३	हरिणी	४०५	५१	हसनी	३११	३०
खतन्त्र	३५७	१५	खान्त	५५	३१	हरित	{ ३० ६१ ४५५	१ १४ १९	हसन्ती	३११	२९
खधा	४४५	८	खापतेय	३३१	९०	हरित	६१	१४	हस्त	{ २३२ २३७ ४०७	८६ ९८ ५९
खधिति	२९४	९२	खामिन्	{ २७१ ३५५	१७ १०	हरितक	३१३	३४	हस्तवारण	३८७	५
खन	७०	२२	खाराज्	१७	४३	हरिताल	४५९	३२	हस्तिन्	२७६	३४
खनित	३८०	९४	खाहा	{ २५६ ४४५	२१ ८	हरितालक	३३६	१०३	हस्तिनख	१२२	१७
खप्र	८५	३६	खित्	४४०	२४२	हरिदश्व	४०	२९	हस्तिपक	२४५	५९
खप्रज्	३६१	३३	स्वेद	८४	३३	हरिद्रा	३१६	४१	हस्त्यारोह	१४५	५९
खभाव	८६	३८	स्वेदज	३६६	५१	हरिद्राभ	६१	१४	हा	४४३	२५६
खभू	९	१८	स्वैर	४२८	१९२	हरिद्रु	१६२	१०१	हाटक	३३३	९४
खयंवरा	२०५	७	स्वैरिणी	२०७	११	हरिन्मणि	३३२	९२	हायन	{ ५० ४१५	२० १०८
खयम्	४४७	१६	स्वैरिता	३८६	२	हरिप्रिया	११२	२७	हार	२३९	१०५
खयम्भू	८	१६	स्वैरिन्	३५७	१५	हरिमन्थक	३०७	१८	हारीत	१९९	३४
खर्	{ ४ ४४२	६ २५४	ह.			हरिवाळुक	१६९	१२१	हार्द	८०	२७
खर	{ ६५ ७१	४ १	ह	४४४	५	हरिहय	१७	४३	हाला	३५०	३९
खरु	{ २० ४२६	४७ १६७	हंस	{ ४० १९६ ४३७	३१ २३ २२६	हरीतकी	१४८	५९	हालिक	३२४	६४
खरूप	{ ८६ ४१९	३८ १३१	हंसक	२४१	११०	हरेणु	{ १६९ ३०६	१२० १६	हाव	८२	३२
खर्ग	४	६	हजिका	१५९	८९	हर्म्य	११९	९	हास	७८	१९
खर्जिकाक्षार	३३८	१०९	हजे	७७	१५	हर्यक्ष	१८६	१	हास्तिक	२७७	३६
खर्ण	३३३	९४	हट्ट	४५४	१८	हर्ष	५२	२४	हास्य	{ ७७ ७८	१७ १९
खर्णकार	३४१	८	हट्टविलासिनी	१७२	१३०	हर्षमाण	३५४	७	हाहा	२२	५२
खर्णक्षीरी	१७५	१३८	हठ	२९९	१०८	हल	३०५	१३	हि	{ ४४३ ४४४	२५७ ५
खर्णदी	२१	४९	हण्डे	७७	१५	हला	७७	१५	हिंसा	४३८	२२९
खर्णानु	४०	२६	हत	३६३	४१	हलायुध	११	२३	हिंसाकर्मन्	३९२	१९
खर्वेया	२२	५२	हनु	{ १७२ २३४	१३० ९०	हलाहल	९०	१०	हिंस	३६०	२८

शब्दानुक्रमणिका ।

६३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
हिक्का	४५१	८	हिरण्यरेतसु	२२	५५	हृष्ट	३८३	१०३	हैयङ्गवीन	३२१	५२
हिङ्गु	३१६	४०	हिरण्य	{ ४४४	३	हृष्टमानस	३५४	७	होतृ	२५५	१७
हिङ्गुनिर्यास	१४९	६२	हिरण्य	{ ४४५	७	हे	४४५	७	होम	२५४	१४
हिङ्गुल	४५५	२०	हिलमोचिका	१८१	१५७	हेति	{ २४	५७	होरा	४५२	१०
हिङ्गुली	१६७	११४	ही	४४५	९	हेम	{ ४०९	७१	ह्यस्	४४९	२२
हिज्जल	१४९	६१	हीन	{ ३८४	१०७	हेमकूट	१२४	३	हृद	१०३	२५
हिण्डीर	३३७	१०५	हुतमुक्प्रिया	२५६	२१	हेतु	५४	२८	हृदिनी	१०४	३०
हिन्ताल	१८६	१६९	हुतमुज्	२२	५५	हेमदुग्धक	१३५	२२	हसिष्ठ	३८६	११२
हिम	{ ३६	१८	हुम्	{ ४४२	२५२	हेमन्	{ ३३३	९४	हस्	{ २१७	४६
	{ ३६	१९		{ ४४८	१८	हेमन्त	४९	१८	हस्त्र	{ ३७२	७०
	{ ४५७	२२				हेमपुष्पक	१४९	६३	हस्त्रगवेधुक	१६८	११७
हिमवत्	१२४	३	हृति	{ ६६	८	हेमपुष्पिका	१५२	७१	हस्त्राङ्ग	१७६	१४२
हिमवाञ्छका	२४७	१३०	हृष्ट	२२	५२	हेमाद्रि	२१	४९	हादिनी	{ २०	४७
हिमसंहति	३६	१८	हृणीया	३९५	३२	हेरम्ब	१६	३८		{ ३२	९
हिमांशु	३४	१३	हृद्	{ ५५	३१	हेला	८२	३२	ही	{ ४१६	११२
हिमानी	३६	१८	हृदय	२२३	६४	हेषा	२८१	४७	हीण	३७९	९१
हिमावती	१७५	१३८	हृदयंगम	६९	१८	है	४४५	७	हीत	३७९	९१
हिरण्य	{ ३३२	९१	हृदयाञ्छ	३५३	३	हैमवती	{ १६	३६	हीवेर	१७०	१२२
	{ ३३३	९४	हृद्य	३६७	५३		{ १४८	५९	हेषा	२८१	४७
	{ ३३१	९०	हृषीक	५८	८		{ १६३	१०३	हृदिनी	१७०	१२४
हिरण्यगर्भ	८	१६	हृषीकेश	९	१८		{ १७५	१३८			
हिरण्यबाहु	१०५	३४									

इति मूलशब्दानुक्रमणिका ।

॥ श्रीः ॥

अथ टीकाटिप्पणीस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका ।

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अक्षीव	१३८	३१	अतिरस	१८४	१६३	अपर	२७८	४०	अचिं	२३	५७
अगरु	२४६	१२६	अतिरुज	१८८	५	अपरेद्युस्	४४८	२०	अचिंत	३६३	९८
अगस्ति	३७	२०	अधरात्	४४९	२३	अपांपति	२५	६१	अर्जुनी	१८५	१६८
अगुरुशिष्या	१४९	६२	अधरेण	४४९	२३	अपांपित्त	२३	५६	अर्तन	७९	२१
अभिज्वाला	१६९	११८	अधरेद्युस्	४४८	२०	अपोगण्ड	२१७	४६	अर्थागम	२७४	२७
अग्रिम	२१६	४३	अघस्	८६	१	अपोदका	१८१	१५७	अर्दनि	४५५	१९
अग्रीय	२१६	४३	अधामार्गव	१५८	८८	अपोदिका	१८२	१५८	अर्धचोलक	२४४	११८
अग्नेदिधिषू	२१०	२३	अधिपाङ्ग	२८६	६३	अभितस्	४४७	१३	अर्बुद	४५७	२४
अग्न्य	२१६	४३	अधोलोक	८६	१	अभिपतित	३७१	६७	अल	३३६	१०३
अच्छ	१८७	४	अध्यण्डा	१५८	८६	अभियाति	२६९	११	अलगर्ध	८८	५
अच्छा	९८	१४	अन	४४६	११	अभिशास्ति	२६०	३२	अलवाल	१०४	२९
अजकव	१५	३५	अनघ	२	१	अमीक्षणम्	४४३	६६	अलाम्बु	१८१	१५६
अजकाव	१५	३५	अनध्यक्ष	३७५	७९	अमीषु	४३६	२१९	अलिन्	१९२	१४
अजननि	३९६	३९	अनम	२५१	४	अभ्यसूया	८०	२४	अलिप्रिया	१४६	५४
अजस्रम्	२७	६६	अनमितपञ्च	३६६	४८	अभ्यास	३७१	६७	अलीक	२३४	९२
अजहा	१५८	८६	अनार्यज	२४६	१२६	अभ्यूष	३१८	४७	अवग्राह	३६६	३९
अजिता	१७३	१३१	अनिमिष	३१२	३०	अभ्योष	३१८	४७	अवटि	८७	२
अजीजक	१५	३५	अनिरुद्धगृहिणी	१२	२७	अमण्ड	१४६	५१	अवदान	१८४	१६५
अकुर	१२८	४	अनुकर्षन्	२८४	५७	अमा			अवदाहेष्ट	१८४	१६५
अकूल	१३८	२९	अनुतर्ष	३५१	४३	अमामसी			अवरोह	१३१	११
अक्षण	१२०	१३	अनुत्तर	९७	११	अमामासी			अववाद	६७	१४
अक्षदा	२३९	१०७	अनुदात्त	६५	४	अमावसी				४१३	८९
अक्षरागक	२४८	१३३	अनुपम	३१८	४	अमावासी			अवलम्बन	३७६	८३
अक्षहारि	७७	१६	अनुबन्धी	४१४	९८	अमानस्य	९२	३	अवि	३७७	२०
अक्षारिका	३९	२५	अनुष्टुम्	२५७	२२	अमृतासङ्ग	३३५	१०१	अविम्र	१५१	६७
अक्षिरस	३९	२४	अनेकमूक	३६२	३८	अमोघ	१६४	१०६	अव्यय	४	६
अक्षुरि	२३१	८२	अन्तरिक्ष	२९	१	अमोघा	१४६	५४	अशन	१४३	४४
अक्षुरीयक	२३९	१०७	अन्तिका	७६	१५	अम्बक	१५	३३	अशनपर्णी	१७८	१४९
अक्षल	२३१	८२	अन्ध	४१५	४	अम्बुनामन् (मूले)			अशोक	१५७	८५
अक्षस्	५२	२३	अन्यतरेद्युस्	४४८	२०	अम्बिका	१४३	४३	अश्र	२९५	९३
अक्षिचलिका	१६०	९२	अन्येद्युस्	४४८	२०	अयस्कर			अश्रप	२५	५९
अटरुषक	१६३	१०३	अन्वीक्षण	३९५	३०	अयस्कार	३४१	७	अश्रुप्रलय	७७	१६
अटा	२६०	३५	अन्वेषण	३९५	३०	अयुत	४५७	२४	अश्वत्थ	१३५	२१
अडहु	१४८	६०	अपगा	१०४	३०	अरघट्ट	४५४	१८	अश्वत्था	१३५	२१
अणव्य	३०४	७	अपतिनी	२०७	११	अरम्	२७	६४	अश्वयुज्	४९	१७
अणी	२८४	५६	अपदान	३८७	३	अररि	१२२	१७	अषाढक	४९	१६
अतिजगती	२५७	२३	अपध्वस्त	३६३	९४	अरिष्टा	१५८	८५	अष्टवर्ग	२७२	१९
						अर्ग्वध	१३६	२३	अष्टापदी	३५२	४६

शब्दानुक्रमणिका ।

६५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
असंहत	२९०	७९	आय	२७४	२७	उट	११८	६	उष्णिह	२५७	२२
असिक्त्रिका	२०९	१८	आरभटी	४०९	७३	उत्तरातस्	४४९	२३	ऊर्ध्वकर्मन्	९	१८
असुक्षण	७९	२३	आरोह	{ २४२	११४	उत्तरात्	४४९	२३	ऊर्ध्वज्ञ	२१७	४७
असुरा	७	१२		{ ४४०	१०	उत्तरेण	४४९	२३	ऊर्ध्वलोक	५	६
असूक्षण	७९	२३	आर्ति	४०८	६८	उत्तरेद्युस्	४४८	२०	ऊर्वरा	१११	४
असृग्वरा	२२३	६२	आर्द्रा	३८४	१०५	उत्तेजित	२८२	४८	ऊपणा	१६१	९७
असकण्टक	२९२	८७	आलि	१९२	१४	उत्तेरित	२८२	४८	ऊषा	१२	२७
अस्र	{ २२३	९३	आलिन्द	१२०	१२	उन्नास	७९	२१	ऊषापति	१२	२७
	{ २३३	९३	आलु	३१२	३१	उत्पल	१०७	३९	ऊष्म	५०	१८
अस्रपा	२५	५९	आवर्तनी	३४८	३३	उत्पला	१७१	१२६	ऊष्मन्	५०	१८
अखन्त	३११	२९	आवा(वा)धा	९२	३	उत्पिञ्जल	२९७	९९	ऊष्मा	५०	१८
अहहा	४४३	२५७	आवेग	३९४	२६	उद	९३	४	ऊचीप	३१२	३२
अहितुण्डिक	९०	११	आशयाश	२३	५४	उदमान	४५२	९	ऊति	९१	२
अहो	४४५	९	आशङ्का	७९	२१	उदात्त	६५	४	ऊतीया	७९	२१
आक्रोश	६८	१५	आशिर	२५	५९	उद्धरण	४०६	५५	ऊभुक्ष	१९	४४
आक्षारण	६८	१५	आशिस	८९	७	उद्धर्पण	८५	३५	ऊदय	१२	२७
आखुपर्णिका	१५८	८८	आशी	८९	७	उद्धान	३८१	९७	ऊदयकेतन	१२	२७
आगार	११८	५	आश्रय	३९०	११	उद्धमा	३११	२९	ऊदयकेतु	१२	२७
आगुर	५७	५	आसन	२७८	४४	उद्धान	३८१	९७	ऊष्टि	२९३	८९
आमिमारुत	३७	२०	आसन्दिन्	१९१	१२	उन्दुरु	१९१	१२	ऊष्य	१९०	१०
आम्रहायण	४८	१४	आसुर	७	१२	उन्मन्थ	३०१	११५	ऊष्यगन्धा	१७५	१३७
आघाट	१२३	२०	आसेचनक	३६७	५३	उन्मादन	१२	२५	एकतर	३७६	८२
आजगव	१५	३५	आह	४४८	१८	उपकण्ठ	{ १२३	२०	एकपद	११५	१५
आञ्जूर	९१	३	इक्षुरसोद	९३	२		{ २८२	४८	एकल	३७६	८२
आणवीन	३०४	७	इज्जल	१४९	६१	उपकारी	१२०	१०	एडुक	११७	४
आणि	२८४	५६	इतरेद्युस्	४४८	२१	उपजोषम्	४४६	१०	एडोक	११७	४
आणी	२८४	५६	इलर	३२३	६२	उपयोषम्	४४६	१०	एधा	३८९	१०
आतङ्क	७९	२१	इन्दीवार	१०६	३७	उपासन	२६०	३५	एर्वाह	१८०	१५५
आतापिन्	१९४	२१	इन्द्रगुप्त	१८४	१६५	उपोषण	२६१	३८	एलवालुक	१६९	१२१
आतार	९७	११	इन्द्रसरिस	१५१	६८	उपोषित	२६१	३८	ऐकाग्र्य	३७५	८०
आतृगन्ध	३६३	४०	इमाख्य	१५०	६५	उम्य	३०४	७	ऐन्द्री	१६	३५
आत्रेय	२१०	२०	इरिण	४०६	५७	उरणाक्ष	१७७	१४७	ऐलविल	२८	६९
आदण्ड	१४६	५१	इर्वाह	१८०	१५५	उररी	४४२	२५४	ओष	२०१	३९
आनुपूर्व्य	२६१	३६	इला	३२४	६६	उरुवुक	१४५	५१	ओदनपाकी	१५४	७५
आपत्ति	२९१	८२	इलावृत	११२	६	उर्वाह	१८०	१५५	ओषधि	१२९	६
आपस्	९३	३	इली	२९४	९०	उल्लखल	१४०	३४	औदुबर	३३४	९७
आपीनस	२१९	५१	इल्वल	३९	२३	उल्लसन	८५	३५	औपवन्न	२६१	३८
आप्य	१७१	१२६	इल्वला	३९	२३	उषण	३१४	३६	औमीन	३०४	७
आहृतव्रतिन्	२६३	४३	ईशिता	१६	३६	उषती	६८	१८	और्विशेय	३७	२०
आमण्ड	१४६	५१	ईश्वरी	१६	३६				क	९३	४
आमन्त्रण	३८८	७	ईषिका	{ २७७	३८	उषा	{ १२	२७	ककुद्	४१३	९२
आमर्ष	८०	२६	उ	{ ३४८	३२		{ ३१२	३१	कङ्कट	२८६	६४
				{ ३४८	३२		{ ४४४	६	कङ्कणी	२४१	११०

६६

अमरटीकाटिप्पणीस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कङ्कत	२५०	१३९	करम्ब	३१९	४८	कामावशायित	१६	३६	कुचानन	२२९	७७
कङ्कती	२५०	१३९	करवालीका	२९४	९१	काम्पिष्ठ	१७७	१४६	कुजा	३९	२५
कङ्कुर	१९५	२२	कराली	२३	५६	कायस्था	१४७	५८	कुञ्जरपिप्पली	१६१	९८
कच(ठ)	२५१	४	कर्कट	४०	२७	कार	२७४	२७	कुञ्जरा	२७६	३४
कच्छप	२९	७१	कर्कटि	१८०	१५५	कारोत्तम	३५१	४२	कुटप	३३१	८९
कच्छपी	४१९	२१	कर्कराटुक	१९४	१९	कार्षिक	३०३	६	कुटर	३२६	७४
कच्छा	११३	१०	कर्काख्य	२८१	४५	कालकण्ठ	४०३	४०	कुटस्नेह	३०७	१७
कज्जलध्वज	२४९	१३८	कर्ण	९७	१२	कालकृत	४१	२९	कुटङ्गक	४५४	१७
कट(ण्ट)किनी	१६२	१०१	कर्णजलौकस्	१९१	१३	कालमेधी	१५९	९०	कुटाटङ्क	२९५	९२
कटप्र	१३३	१४	कर्मण्यभुज्	३५७	१९	कालंजर	१४	३०	कुटिला	१७३	१३३
कटभरा	१५७	८५	कर्वर	२५	६०	कालंजरी	१६	३६	कुटीर	२४४	१२०
कटि	२२८	७४	कर्वरी	३१६	४०	कालंजरी	१६	३६	कुटिमित	८३	३२
कटुस्नेह	३०७	१७	कर्चुर	१८०	१५४	काला	१६	३६	कुड्मल	१३३	१६
कटोलवीणा	३४८	३१	कर्चुरा	२५	६०	कालायनी	३०४	८	कुज्यमतस्या	१९१	१२
कठिलिक	१८०	१५४	कर्चुर	३३६	१०३	काली	१६	३६	कुणप	४५६	२०
कडंकर	३०९	२२	कल	३५	१५	कालीयक	१६२	१०१	कुणपी	२६०	३१
कणिका	३९९	१६	कलम्बी	{ १८२ ३१४ }	१५८ ३५	कालेय	{ २२४ २४६ }	६६ १२६	कुण्डी	२१४	३६
कण्टक	४६०	३५	कलश	३१२	३१	कालेय	{ २४६ २९३ }	१२६ ८९	कुय	११७	४
कण्टकिन्	१४५	४९	कलशीसुत	३७	२०	कालेयक	{ २४६ २९३ }	१२६ ८९	कुन्ती	२९५	९३
कण्डुरा	१५८	८६	कलहनाशन	१४५	४८	काल्य	४४	२	कुन्द	२९	७१
कदल	१६६	११३	कलाकल	९३	३	काल्य	४४	२	कुन्दुर	१९१	१२
कदला	१६६	११३	कलिकारक	१४५	४८	काल्यक	१७४	१३५	कुपथ	११५	१६
कदम्बक	१४३	४१	कल्प	{ ६४ २५४ }	४ ११	काव्या	३९	२५	कुमुद	१०६	३७
कनीयस्	२१६	४३	कवाट	१२२	१७	काश	२१९	५२	कुमोदक	१३	२८
कन्दराल	१३८	२९	कवित्थ	१३५	१२	काशी	२१९	५२	कुम्भ	{ ४० ४२० }	२७ ३४
कन्दु	१९१	१२	कविय	४६१	३५	कश्मीर	२४५	१२४	कुम्भकारी	{ ३३६ ३४० }	१०२ ६
कंधर	२३३	८८	कवी	४६१	३५	काश्यप	१११	२	कुम्भयोनि	३७	२०
कन्यका	४०	२७	कश्मीरज	२४५	१२४	काष्ठ	४७	११	कुम्भीरक	१०१	२१
कपिप्रिया	१४३	४३	कषाय	{ १४४ २४८ }	४७ १३३	काष्ठकुट	१९३	१७	कुम्भोल	१४०	३४
कपिल	३४५	२२	काकलि	७२	२	कासू	४०८	६६	कुम्भोद्धखल	१४०	३४
कपिला	१४९	६३	काकिनी	४५२	९	काहल	७३	४	कुरंगम	१२	१०
कपिलिका	३५६	१४	काक्ष	२३५	९४	किकि	१९३	१६	कुर	११२	६
कफणि	२३०	८०	काक्षीर	१३८	३१	किन्नर	७२	४	कुरण्टक	१५४	७४
कपित्थ	१३५	२१	काधिक	३१५	३९	किंपच	३६६	४८	कुरण्टी	१५४	७४
कम्	३९७	४	काण्ड	{ १९१ ४४० }	१२ ५	किंपुरुष	११२	६	कुरुवक	१५४	७४
कमन्ध	९३	४	काण्डस्पृष्ट	२८७	६७	किरात	३४४	२०	कुल	११८	५
कमलिनी	१०७	३९	कात्यायन	२०९	३६	किरि	१८७	२	कुलक	१४१	३९
कम्भारी	१४०	३५	कादम्बर	३५०	४०	किलकिञ्चित	८३	३२	कुलि	२०	७
करक	३९८	१२	कादम्बरी	६५	६	किलाटी	३१७	४४	कुलिक	३४०	५
करट्ट	१९४	१९	कान्तिदायक	२४६	१२६	कीला	२४	५७	कुल्माष	३०७	१८
करण्डा	२२४	६६	काम्य	१८४	१६५	कुङ्कुटी	१९३	११७	कुल्माषाभिषुत	३१५	३९
करवाल	२९३	८९							कुल्मास	४६६	२१
									कुल्या	२३३	८९
									कुन	१०६	३७

शब्दानुक्रमणिका ।

६७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कुवर	५८	९	कुश	९४	५	खनी	१२६	७	गीःपति	३९	२४
कुवल	१०६	३७	कुशल	३५४	२६	खरागरी	१५१	६९	गीःपति	३९	२४
कुवली	१४१	३६	कुष्ठनाशिनी	१६८	११६	खर्व	३७२	७१	गीथ	१३	२९
कुवेर	१७१	१२७	कुष्ठला	१६८	११६	खर्वाखु	१९१	१२	गीर्वाण	६	९
कुश	९४	५	कुहु	४६	९	खल	३६५	१७	गुच्छ	१३४	१६
कुशल	३५४	२६	कूटक	३०५	१३	खलक	१४०	३४	गुच्छार्ध	२३९	१०५
कुष्ठनाशिनी	१६८	११६	कूणि	२१७	४८	खलाधारा	१९७	२६	गुड	१६४	१०५
कुष्ठला	१६८	११६	कूपिका	९६	१०	खलीन	४६१	३५	गुणिन्	२९१	८३
कुहु	४६	९	कूर्पास	२४३	११८	खानि	१२६	७	गुणित	३७९	८९
कूटक	३०५	१३	कूल्माष	३१५	३९	खुरप्र	४५३	२०	गुत्स	१३४	१६
कूणि	२१७	४८	कृतसापलका	२०५	७	खुल्लक	३४३	१६	गुन्थित	३७७	८६
कूपिका	९६	१०	कृतसापलिका	२०५	७	खोर	२१८	४९	गुप्ता	१५८	८६
कूर्पास	२४३	११८	कृप	७८	१८	गजभक्षा	१७०	१२३	गुम्फित	३७७	८६
कूल्माष	३१५	३९	कृपी	७८	१८	गज	११९	८	गुरु	४२५	२२
कृतसापलका	२०५	७	कृपीट	२३	५३	गड	९९	१७	गुहारूप	१८८	५
कृतसापलिका	२०५	७	कृमि	१९१	१३	गडु	२१७	४८	गूरण	३९०	११
कृप	७८	१८	कृषक	३०५	१३	गण	४०४	१२८	गूवाक	१८६	१६९
कृपी	७८	१८	कृषिका	३०५	१३	गण्डकी	१०६	३५	गृहगोधा	१९१	१२
कृपीट	२३	५३	कृष्णकर्मन्	३६४	४६	गद	१३	२८	गृहगोलिका	१९१	१२
कृमि	१९१	१३	कृष्णभेदा	१५८	८६	गदा	१३	२८	गृहमणि	२४९	१३८
कृषक	३०५	१३	कृष्णसार	१९०	१०	गदाह्वय	१७१	१२६	गृहाका	१९१	१२
कृषिका	३०५	१३	केतु	४०	२६	गदित	६२	१	गृह्य	२०३	४३
कृष्णकर्मन्	३६४	४६	केतुमाल	११२	६	गन्ध	३६३	४७	गो	४	६
कृष्णभेदा	१५८	८६	केली	८४	३२	गन्धकान्त	१०६	३७	गोकर्ण	८९	७
कृष्णसार	१९०	१०	केशपर्णी	१५९	८९	गन्धिक	३३६	१०२	गोकिल	३२२	५७
केतु	४०	२६	केशर	१०९	४३	गरागरी	१५१	६९	गोदन्त	३३६	१०३
केतुमाल	११२	६	केशरिन्	१८६	१	गरेणु	४०६	५२	गोदावरी	१०६	३५
केली	८४	३२	केशिन्	१७१	१२६	गर्दभ	१०६	३७	गोदुह	३२२	५७
केशपर्णी	१५९	८९	केसराम्ल	१५५	७८	गर्व	७६	१५	गोधा	१०१	२२
केशर	१०९	४३	केसरिन्	१५५	७८	गर्हा	७९	२१	गोनसिन्	८८	५
केशरिन्	१८६	१	कैशिकी	१४०	७३	गवलध्वज	३३५	१००	गोनास	८८	४
केशिन्	१७१	१२६	कोटि	४०३	२४	गवाक्षी	११९	७०	गोप	३३७	१०४
केसराम्ल	१५५	७८	कोटिन्	१५१	६६	गवेडु	३१०	२५	गोपघोष्टा	१४१	३७
केसरिन्	१५५	७८	कोटीर	२३७	९७	गव्यूत	११६	१८	गोपरस	३३७	१०४
कैशिकी	१४०	७३	कोटीवर्षा	१७३	१३३	गातु	२२	५२	गोपवल्ली	१६६	११२
कोटि	४०३	२४	कोट्ट	४५५	१८	गान्धर्व	२२	५२	गोपा	१६६	११२
कोटिन्	१५१	६६	कोट्टवी	२०९	१७	गायत्रिन्	१४५	४९	गोपालिका	१६६	११२
कोटीर	२३७	९७	कोरक	२४७	१२९	गिरा	६२	१	गोमत	११६	१८
कोटीवर्षा	१७३	१३३	कोला	१६१	९८	गिरिज	३३५	१००	गोमुख	७४	८
कोट्ट	४५५	१८	कोलि	१४१	३६	गिरिजाबीज	३३५	१००	गोरण	३९०	११
कोट्टवी	२०९	१७				गिरिजामल	३३५	१००	गोरुत	११६	१८
कोरक	२४७	१२९									
कोला	१६१	९८									
कोलि	१४१	३६									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गोष्ठी	११४	१३	चमरी	२७५	३१	चिलीचिमि	९९	१८	जाति	४०८	१३२
गोस	३३७	१०४	चमस	{ २५७	२४	चिल्लिका	१८२	१५८	जातुधान	२५	६०
गौधूमीन	३०४	८		{ ४५२	१०	चिवु	२३४	९०	जानपद	११३	८
गौरा	१६	३६	चरण्डी	२०६	९	चिहुर	२३६	९५	जारी	२१४	३५
अथित	३७७	८६	चरिण्डी	२०६	९	चुस्त	४६०	३४	जिह्वा	४२१	१४२
अस्थित	३७७	८६	चरित	८०	२६	चूर्ण	४५२	९	जिह्वाशल्य	१४५	४९
आमिणी	४०६	४९	चरित्र	८०	२६	चूषा	२७९	४२	जीवना	{ ९३	३
आमीणा	४०५	४९	चर्चिका	{ १६	३५	चोच	२२३	६२		{ १७६	१४२
आह	१००	२०		{ २४४	१२२	चोदनी	१५९	९२	जीवनी	९३	३
अवेय	२३९	१०४	चर्पट	२३२	८४	च्यवना	१६१	९८	जीवनीय	९४	५
घटिक	२९६	९७	चर्मपत्ती	१०६	३५	छगला	१७४	१३७	जीविताह्वय	१७३	१३२
घण्टा	{ ७३	४	चविका	१६१	९८	छदन	३४	१३	जुगुप्सा	३९५	३२
	{ १४२	३९	चव्या	१६१	९८	छन्दस्	६५	४	जू	४५०	२
घर्घर	{ ७८	१९	चाङ्ग	१७५	१४०	छेद्य	१९२	१४	जोषा	२०३	२
	{ १९२	१५	चाङ्गेरी	१८२	१५८	जगत्	२६	६२	ज्येष्ठ	४०४	१५
शुसृण	२४५	१२४	चाणकीन	३०४	८	जगती	४०९	२२	ज्येष्ठा	{ ४९	१६
शृत	{ ९४	५	चान्द्रभागा	१०५	३४	जगल	३५१	४१		{ ४०४	१२
	{ २४६	१२९	चान्द्रायण	२६५	५२	जघन्य	३७६	१	ज्योतिस्	६४	४
शृताची	२२	५२	चामरा	२७५	३१	जङ्घिल	२८८	७३	ज्योत्स्ना	३९८	८
शृतोद	९३	२	चामुण्डा	१६	३५	जटा	१४	३३	ज्योत्स्नावृक्ष	२४९	१३८
शृष्टि	१७९	१५१	चारित्र	८०	२६	जटि	१४	३३	ज्योत्स्नी	१६८	११८
घोट	२८०	४३	चारु	३६७	१२४	जटुल	२१८	४९	ज्यौत्स्नी	३९८	८
चक्रलक	१४१	३९	चारुधारा	१९	४५	जतुक	१९६	२६	झरा	१२६	५
चक्र	९५	७	चारुलोचन	१२	२७	जतुका	१७९	१५३	झरि	१२६	५
चक्रवाड	१२४	२	चार्वी	{ ३५	१६	जतूका	१९६	२६	झरी	१२६	५
चक्रिका	२९६	९७		{ १७९	१५२	जनित्री	२१२	२९	झर्झ(ल)री	७४	८
चञ्चू	२००	३६	चाल	१२१	१४	जपा	१५४	७६	झलरी	७४	८
चण्डरुहा	१५८	८६	चालन	३१०	२६	जम्	२१४	३८	झषा	९९	१७
चण्डा	३६१	३२	चास	१९२	१६	जम्बु	१३४	१९	झिलरी	४५२	१०
चण्डांशु	४१	३१	चित्रकूट	१२४	३	जम्बूक	१८८	५	झिल्ली	१९७	२८
चण्डी	३६१	३२	चित्रपुङ्ख	२९२	८७	जयन्ती	२०	४६	झीरुका	१९७	२८
चन्द्र	३४	१३	चित्ररथ	२२	५२	जर्तिल	३०७	१९	टङ्कपति	२६८	७
चन्द्रनवीजिका	१६८	११६	चिन्तिया	८१	२९	जलजन्तुका	१०१	२२	टेर	२१८	४९
चन्द्रकान्त	१०६	३७	चिरजीवक	१७६	१४२	जलद	३२	७	डिण्डीर	३३७	१०५
चन्द्रभस्म	२४७	१३०	चिरजीविन्	१२४	३	जल्लुका	१०१	२२	तक्रकूर्चिका	३१७	४४
चन्द्रभागा	१०५	३४	चिरम्	४४३	१	जलोका	१०१	२२	तक्रवासना	१४१	३८
चन्द्रभागी	१०५	३४	चिरात्	४४३	१	जलोरगी	१०१	२२	तङ्क	४६०	३३
चन्द्रविहंगम	१९६	२२	चिरात्तिक्क	१७६	१४३	जलौकस्	१०१	२२	तटाक	१०३	२८
चन्द्रशाला	१२१	१५	चिरिण्डी	२०६	९	जल्पित	६२	१	तटाग	१०३	२८
चन्द्रिका	१०५	३४	चिरिबिल्व	१४४	४७	जागति	३९२	१९	तडाक	१०३	२८
चन्द्रिमन्	३५	१६	चिरे	४४३	१	जाग्रिया	३९२	१९	तनूनपाद्	२३	५३
चमर	२७५	३१	चिरेण	४४३	१	जाङ्गलिका	१५८	८६	तन्तुल	१६४	१०६

शब्दानुक्रमिका ।

६९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तन्त्र	४१७	११८	तिलक	१४२	४०	त्रिणता	२९१	८३	दारुनिशा	१६९	१०१
तन्त्रवाप	३४०	६	तिलोत्तमा	२२	५२	त्रिपुटी	१६४	१०८	दारुबलिभुज्	१९५	२२
तन्त्रवाय	१९१	१३	तुका	३३८	१०९	त्रिफला	१६९	११९	दारुविका	१६९	११९
	३४०	६	तुकाशुभा	३३८	१०९	त्रिष्टुम्	२५७	२२	दावी	१६९	११९
तन्द्रा	८५	३७	तुकाक्षीरी	३३८	१०९	त्वक्पत्री	३१६	४०	दाश	३४३	१७
तन्दि	८५	३७	तुक्ती	४४	४	त्वक्पुष्प	२१९	५३	दाशपूर	१७३	१३२
तन्द्नी	४२७	१७६	तुणि	१७२	१२८	त्वक्पुष्पी	२१९	५३	दास	९८	१५
तपती	१०५	३४	तुण्डकेरी	१७५	१३९	त्वच्	१७४	१३४	दिधिषु	२१०	२३
तम	५४	२९	तुत्थ	३३५	१०१	लच	१७४	१३४	दिव	४	६
तमस	८७	३	तुत्थरसाञ्जन	३३५	१०१		२२३	६२	दिवान्ध	१९२	१५
तमसा	८७	३	तुन्दिभ	२१६	४४		३१६	४०	दिवाभीत	१९२	१५
तमा	४५	४	तुन्दिल	२२२	६१	त्वरि	३९४	२६	दिवि	१९२	१५
तमाल	२४५	१२३	तुम्न	३३५	१०१	दक	९४	५	दिवोकस्	५	७
तमि	४४	४	तुम्भ	३२७	७६	दक्षिणतस्	४४९	२३		४३७	२२६
तर	२३८	१०२	तुम्बक	१८१	१५६	दक्षिणा	४४९	२३	दिव्यगायन	२२	५२
तरणी	९६	१०	तुम्बा	१८१	१५६	दक्षिणात्	४४९	२३	दिशा	३०	१
तरवारी	२९३	८९	तुम्बि	१८१	१५६	दक्षिणाहि	४४९	२३	दीपक	१६६	१११
तरी	९६	१०	तुम्बुरु	{ २१ २२	४८	दक्षिणेन	४४९	२३	दीपवृक्ष	२४९	१३८
तल	४३२	१६८				दग्धकाक	४०४	२१	दीर्घकोषिका	१०२	२५
	२३२	८४	तुरङ्गमुखभाण्ड	४६१	३५	दण्ड	२९०	७९	दीर्घजङ्घ	१९५	२२
तलमीन	९९	१८	तुला	४०	२७	दण्डक	४६०	३३	दुण्डुभ	८८	५
तलित्	३३	९	तुवरी	१७३	१३१	दण्डधार	२५	५९	दुर्जय	२९०	७९
तलुन	२०६	८	तुषोदक	३१६	३९	दण्डुभ	८८	५	दुष्कलीना	१७२	१२८
तलुनी	२०६	८	तूणा	२९३	८८	दधि	२४६	१२९	दुष्प्रधर्षिणी	१६७	११४
तसर	३९३	२४	तूणी	{ १६० २९३	{ ९५ ८८	दधिकूर्चिका	३१७	४४	दूरदर्शिन	२५२	६
ताटङ्क	२३८	१०३	तूद	१४२	४१	दधिमण्डोद	९३	२	दूषी	२२५	६७
तापन	{ ४१ ४१	{ २५ ३१	तूपर	४२५	१६५	दन्तुर	४३३	२०५	दृष्टिक्त	१७१	१२७
	{ ४१ ४१	{ २५ ३१	तूपर	४२५	१६५	दम्	२१४	३८	देवकी	१०	२१
तापी	१०५	३४	तूवर	{ ५८ ४२५	{ ९ १६५	दमूनस्	२३	५६	देवखात	१२६	६
तामर	१०७	४०	तूवरी	१७३	१३१	दरा	{ १२६ ४२९	{ ६ १८४	देवत्व	२६५	५२
तामस	४५	५	तृणता	२९१	८३	दरोदर	४२६	१७१	देवन्	२१३	३२
तार	३७	२१	तृणशूल्य	१५२	६९	दर्दर	१०२	२४	देवभूय	२६५	५२
तारक	३७	२१	तृतीयप्रकृति	२१५	३९	ददुर	१२४	३	देवल	२१	४८
तारव	१८८	५	तृफला	३३९	१११	ददुर	१२४	३	देववधू	३०	१
तालक	१७२	१३१	तृषा	{ ८१ ३२१	२७	दर्वी	३१३	३४	देवाजीव	३४२	११
तालवर्णक	३३६	१०३				दर्शक	२६८	६	देवित्	१५५	७७
तिक्तकरोहिण	१५७	८५	तृष्णक	३५८	२२	दशपुर	१७३	१३१	दैवकी	१०	२१
तित्तिर	१९९	३५	तृष्णा	३२१	५५	दशपूर	१७३	१३१	दोषा	{ ४५ ४४५	{ ६ २०
तिन्तिडीका	१४३	४३	तेन	४४४	३	दशेन्धन	२४९	१३८	दोषातिलक	२४९	१३८
तिन्तिला	१४३	४३	तैलाभ्यक्ता	१९७	२६	दान्ती	३०	१	दौल्य	२७१	१६
तिमिगिलगिल	१००	२०	तोयद	३२	७	दायित	३६३	४०	द्युती	३६	१७
तिरस्करणी	२२४	१४०	तोयधर	३२	७	दारा	२०४	६	द्युति	३६	१७
			त्रप्य	३२०	५१						

अमरटीकाटिप्पणीस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दुषण	८	१७	धूपक	२४६	१२७	निकषा	३४८	३२	पण्डा	{ ५५	१
दुधन	२९४	९१	धूसमहिषी	३६	१८	निकाय	११८	५		{ २५२	५
दुणि	९७	११	धूमिका	३६	१८	निग्राह	३९६	३९	पताका	२९०	७९
दुणी	९७	११	धूसरी	६०	१३	निचुल	२४३	११६	पत्रवाह	२९२	८७
दुत	३८२	९	धूस्तूर	१५५	७७	नित्यम्	२७	६५	पत्रशवर	३४५	२०
दू	४५०	२	धृतराष्ट्र	१९६	२४	निमेष	४७	११	पथ	११५	१५
द्रोण	१९२	१४	धृतराष्ट्री	१९६	२४	नियतन	३९४	२७	पद	४२	३३
द्रोणि	९७	११	धृष्णु	३५९	२५	नियुत	४५७	२४	पद्मपाणि	४१	२९
द्वाःस्थित	२६८	६	धोरण	२८२	४८	निरीष	३०५	१३	पद्मवर्ण	१७७	१४५
द्वाःस्थितदर्शिक	२६८	६	धोरित	२८२	४८	निरुक्त	६४	४	परमद	२४६	१२६
द्वाःस्थितादर्शिन	२६८	६	धौरित	२८२	४८	निर्गन्धन	३०१	११३	परस्वध	२९५	९२
द्वारप	२६८	६	धौरितक	२८२	४८	निर्धार्य	३५६	१३	पराक	२६५	५२
द्विज	४०२	४	धौर्य	२८२	४८	निर्यास	१४४	४७	पराजित	३४४	१८
द्वितीयाकृत	३०४	९	ध्वनित	३२	८	निर्युष	१४४	४७	पराभव	७९	२२
द्विसम्बाकृत	३०४	९	न	२६	६३	निर्वहण	७७	१५	परायण	३८६	२
द्विसील	३०४	९	नक्तचारिन्	१९२	१५	निवृत्त	२४२	११३	परिदेवना	६८	१६
द्विहृत्य	३०४	९	नखाशिन्	१९२	१५	निश्	४४	४	परिभाषा	६८	१४
द्वेष्य	२६९	११	नगौका	१९९	३३	निशाव(च)र्मन्	८७	३	परिवेश	४२	३२
धटी	४५४	१७	नघट	२६	६३	निशैड(त)	१९५	२१	परिस्यन्द	२४९	१३७
धनदावास	१७	४०	नटभूषण	३३६	१०३	निषद्वरी	९६	९	परु	१८३	१६२
धनीयक	३१५	३८	नटसंज्ञक	३३६	१०३	निष्कुटी	१७१	१२५	पर्वत	२१	४८
धनु	{ १४०	३५	नत	२४६	१२६	निष्ठा	२०३	२६	पर्वन्	४५	७
	{ २९१	८३	ननान्द	२१२	२९	नीचिकी	३२५	६७	पशु	{ २२६	७०
धनुस्	{ ११६	१८	नन्दक	२९३	८९	नील	२९	७१		{ २९४	९२
	{ १४०	३५	नन्दिनी	२१२	२९	नीलकण्ठ	४०३	२१	पश्वध	२९४	९२
धनू	२९१	८३	नन्दीवर्त	१००	२०	नीलाङ्ग	१९१	१३	पश्वद्	२५५	१५
धन्याक	३१५	३८	नभस्	४	६	नृत	७५	१०	पल	४३२	८९
धन्विन्	४०	२७	नभस	१९९	३४	नेत्रमल	२२५	६७	पलंकष	१६१	९८
धमन	१७२	१३०	नरायण	९	१८	न्यूङ्ग	४५४	१७	पलाशिन्	९	१८
धरण	११०	२	नर्तक	७४	८	पक्षती	४३	१	पलिष	४०१	२७
धरा	११०	१	नर्मद	१०५	३२	पक्षस्	२००	३६	पल्लि	१२३	२०
धर्षण	२०७	११	नल	१०७	३९	पङ्क्ति	२५७	२२	पवन	१३५	२०
धर्षणी	२०७	११	नवपत्रिका	१०९	४३	पञ्चमी	७२	१	पवि	३०	१
धर्षिणी	२०७	११	नसा	२३३	८९	पट	१२१	१४	पशु	१४	३०
धानाभूर्ण	३१९	४८	नस्तोत	३२४	६३	पटकुटी	२४४	१२०	पशुहरीतकी	१३७	२७
धान्य	३१५	३८	नस्या	२३३	८९	पटचर	३४६	२५	पष्ठवाह	३२४	६३
धान्यक	३१५	३८	नागसुगन्धा	१६७	११४	पटवास	२४४	१२०	पष्ठौही	३२५	७०
धार्त	३५१	४३	नाभि	४२०	१२९	पटह	७२	४	पस्त्य	११८	५
धिपाङ्ग	२८६	६३	नाम	४४२	१३	पटन	११६	१	पांसु	२९६	९८
धुवित्र	२५७	२३	नार	९३	४	पटिस	४५६	२१	पाखण्ड	२६३	४५
धुस्तर	{ १५५	७७	नारङ्ग	१४१	३८	पणस	१४८	६१	पाञ्चालिका	३४७	२९
	{ १८०	१५५	नारिकेल	१८५	१६८	पण्ड	२५२	५	पाटलि	१४२	३९
			नार्यङ्ग	१४१	३८						
			नाली	१०८	४२						

शब्दानुक्रमणिका ।

७१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पाणिमूल	२३१	८१	पुत्री	२११	२८	सा	२३७	९७	प्राचीनवर्हिस्	२३	५६
पादपा	१२८	५	पुनर्जन्मन्	२५१	४	प्रकुञ्चक	३३१	८९	प्राचीर	११७	३
पादात	२८७	६७	पुनर्नव	२३१	८३	प्रचारण	३८७	३	प्राजापत्य	२६५	५२
पादाविक	२८७	६७	पुनर्भू	२१०	२३	प्रचित	६५	४	प्राज्ञ	२५२	५
पारत	३३५	९९	पुनर्वसु	९	१८	प्रजाहित	३३२	२७	प्राण	२६	६२
पारापत	१९२	१४	पुर	४४१	५	प्रज्ञ	२१७	४७	प्राप्ति	१६	३६
पारापार	९२	१	पुरंधि	२०५	६	प्रणय	४२०	१३५	प्रावृषा	५०	१९
पारिषद्य	१५	३५	पुलक	८५	३५	प्रतति	१३०	९	प्रास्थिक	३०४	१०
पार्थ	१४४	४५	पुलस्त्य	४०	२७	प्रतिकर्मन्	२४४	१२१	प्रिया	३२४	६६
पार्षद	१५	३५	पुलह	४०	२७	प्रतिग्रह	२४९	१३९	प्रियाल	१४०	३५
पार्षद्य	१५	३५	पुष्कस	३४४	२०	प्रतिदान	३२८	८०	प्रेष	४३६	२१९
पार्णि	{ २६९ २९०	{ १० ७९	पुष्कसी	३४४	२०	प्रतिमा	३४९	२५	प्रैयङ्गवीण	३०४	८
पालङ्क्या	१८२	१५८	पुष्पदन्त	४७	१०	प्रतिमुख	७६	१५	प्रोत	२४२	११५
पिचिण्ड	४६६	७७	पुष्पधनुस्	१२	२६	प्रतिश्या	२१९	५१	प्रोथ	२२८	७५
पिचु	१४२	४०	पुष्परथ	२८३	५१	प्रतिसर	२४०	१०८	प्रोत्त	३७८	८६
पिचुतूल	३३७	१०६	पुष्पवन्त	४७	१०	प्रत्यय	२७०	१३	ल्वंगम	१८७	३
पिचुमन्द	१४९	६२	पुस्त	४६०	३४	प्रथम	३७५	२२	ल्वन	१७३	१३१
पिचोण्डक	२२५	६७	पूतिक	१४५	४८	प्रदिश	३१	५	लीहा	२२४	६६
पिञ्जर	४५९	३१	पूतीकरज	१४५	४८	प्रदेशिनी	२३१	८१	फजिका	१५९	८९
पिट	४५५	१७	पुरुष	५४	२९	प्रभा	२९	७०	फटा	९०	९
पिटक	३१०	२६	पूर्व	३७१	६५	प्रमदावन	१२८	३	फणिभुवन	८६	१
पिण्ड	{ ३१० ३५८	{ २६ २६	पूलक	२२८	७५	प्रमातामह	२१३	३३	फल	२४८	१३२
पिण्डफला	१८१	१५६	पूष	१४२	४१	प्रमुख	३६८	२२	फलोदय	५	६
पिण्डीर	१५०	६४	पृक्का	१७३	१३३	प्रमृत	३०३	२	फल्गुन	४८	१५
पितृसधर्मन्	३५६	१३	पृथज्	४४४	३	प्रयुत	४५७	२४	फल्गुनी	४८	१५
पिप्पल	१६१	५	पृथवी	१११	३	प्रयुद्धार्थ	३९४	२६	फालवह	३०५	१४
पिप्पलिका	१९७	२६	पृश्नि	{ ५ ४२	{ ६ ३३	प्रवर	२४६	१२६	फाल्गुनी	४८	१५
पियालक	१४०	३५	पृषत्	{ ९५ १९०	{ ६ १०	प्रवर्त	३३१	८९	वडिश	९९	१६
पिशिता	२२३	६३	पृषत	१९०	६	प्रवर्ण	३६९	५८	बन्ध	३९१	७
पिशुना	३६५	४०	पृषन्ति	१९०	६	प्रवल्ही	६५	६	बन्धनी	३२६	७३
पिष्टप	{ ५ ११२	{ ६ ६	पृषातक	२५७	२३	प्रश्रद्धती	६५	६	बन्धूर	३७२	६९
पीडा	३४७	२९	पृष्ठवह	२८१	४६	प्रसन्ना	३५०	१४	वर्ह	१७३	१३२
पीतचन्दन	१६२	१०१	पेडा	३४७	२९	प्रसर	३९३	२५	वर्हिरुक्	२३	५४
पीतदारु	१६२	१०२	पेयूष	{ २१ ३२१	{ ४८ ५४	प्रसरक	१४०	३५	वर्हि	२३	५४
पीयु	१९२	१५	पेशीकोष(श)	२००	३७	प्रसरणी	२९६	९६	वर्हिःशुष्मन्	२३	५४
पुञ्ज	२०२	४१	पौण्ड्र	१८४	१६३	प्रसार	३८९	९	वलज	४०२	३१
पुटकिनी	१०७	३९	पौण्ड्रक	१८४	१६३	प्रसृत	३७८	८५	बहुकरि	१२३	१८
पुण्डरीकक	१७१	१२७	पौर्णमास	४६	७	प्रसृता	३७८	८५	बाणपुत्री	१२	२७
पुण्डरीश	१५५	७७	पौलोमी	१९	४५	प्रसेव	७३	७	बाणाख्य	१८३	१६२
पुण्ड्रक	१८४	१६३				प्रस्ता	४२५	१६१	वादल	३४	१२
पुण्ड्रेक्षु	१८४	१६३				प्राकाम्य	१६	३६	वालपत्र	१४५	४९
पुत्रश्रेणी	१५८	८८				प्राक्षुण	२६०	३४	वालुका	१६९	१२१
									वाली	२३६	९५
									बिल	१२६	६
									बाल्हिक	३१६	४०
									बुध	४१४	१३

७२

अमरटीकाटिप्पणीस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वृहती	२४३	११७	भृत्या	३४२	१७	मर्मरी	७०	२३	मालय	२४७	१३१
वृहतांपति	४१०	२२	भेरि	७३	६	मर्या	२७४	२६	माला	१७३	१३३
वोधि	३९	२४	भोग	२९०	७९	मलय	१२४	३	माछधानी	८९	६
ब्रह्माणी	१३५	२०	भ्रम	२६०	३५	मलयू	१४९	६१	माल्यवती	१७३	१३३
ब्राह्मणी	१६	३५	भ्रातृ	२१३	३४	मलिनाम्बु	४५३	१०	माण्य	३०४	७
ब्राह्मी	६२	१	म	५३	२७	मवित	३७७	८६	माषीण	३०४	७
भगवत्	१७३	१३३	मकर	२९	७१	मषी	४५३	१०	मास्	३४	१३
भङ्ग्य	१६	३५	मकर	४०	२७	मसि	४५३	१०	माहाराजिक	६	१०
भण्डर	१४	३०	मकुष्ठ	२९०	७९	मसी	४५३	१०	माहेश्वरी	१६	३५
भण्डर	३०४	७	मकुष्ठ	३०७	१७	मसीजल	४५३	१०	सिथुन	४१७	२७
भण्डर	१४९	६३	मङ्कुर	२५०	१४०	मसुर	३०७	१७	मिशि	१६३	१०५
भद्र	१८२	१६०	मङ्कुर	१६	३७	मसुरा	३०७	१७	मिशी	१६३	१०५
भद्रमल्लिका	२६६	५८	मङ्कुर	१३१	१२	मसूरा	३०७	१७	मिहिका	३६	१८
भद्रमूषिक	१५२	७०	मङ्कुर	२३१	८१	महती	४०९	१०८	मीन	४०	२७
भद्राश्व	१९१	१२	मङ्कुर	२३१	८१	महाकुल	२५१	३	मुकुट	२३८	१०२
भद्र	११२	६	मङ्कुर	३४५	२	महाकुलक	१४१	३९	मुकुन्द	२९	७१
भद्र	५३	२५	मङ्कुर	२९०	७९	महादान	३८७	३	मुकुर	२५०	१४०
भर	३३०	८७	मङ्कुर	२९२	८५	महापद्म	२९	७१	मुकुष्टक	३०७	५
भरत	२१	४८	मण्डलहित	१८८	५	महावला	१७९	१५२	मुकूलक	१७७	५
भर्ग्य	१५	३३	मण्डलिन्	८८	५	महारस	३१५	३९	मुक्त	४५९	१३
भल्ल	१८७	४	मण्डकपर्णी	१५९	१५८	महावीर्या	१६८	११६	मुक्तक	१४१	३९
भल्लुक	१८७	४	मत्तकासिनी	२०४	४	महाशङ्ख	२३५	९२	मुख	७६	१५
भविका	३३१	८९	मद	३६८	१२९	महाशङ्खा	२०८	१३	मुज	१८३	१६२
भाग	५३	२८	मदायन्ती	१५२	७०	महाशङ्खायु	२२५	६६	मुनि	४६१	१३३
भाङ्गीन	३०४	७	मद्र	७२	२	महिमन्	१६	३६	मुशली	१९१	१२
भाण्डरी	१५९	९१	मधु	४१४	१६३	महिर	४१	२९	मुषलिन्	११	२४
भानुफला	१६७	११३	मधुक	२९६	९७	महिला	१७३	१३३	मुषली	१९१	१२
भाम	८०	२६	मधुयष्टि	१६५	१०९	मही	४३८	६६	मुषा	३४८	३३
भारत	३४२	१२	मधुर	१७६	१४२	महेन्द्राणी	१९	४५	मुष्टि	२३२	८६
भारती	४०९	७३	मधुस्रवा	१७६	१४२	महेला	२०४	२	मुष्टि	३३१	८९
भाल	२३५	९२	मध्य	७४	९	माणिवन्ध	३१६	४२	मूत्रपुट	२२७	७०
भालुक	१८७	३	मनोज	१२	२६	मातृष्वसेय	२११	२५	मूत्राशय	२२७	७०
भालुक	१८७	३	मनोजवस्	३५६	१३	मातृष्वलीय	२११	२५	मूर्ण	३८१	९
भाखर	१७१	१२६	मनोजवस	३५६	१३	मात्रा	३७०	५	मूर्त	३७४	८२
भिदिर	२०	४७	मनोजवा	३५६	५६	माध्वीक	३५१	४१	मूर्धज	२३६	९५
भिया	७९	२१	मन्द	४०	२६	मान	२०४	३	मूषक	१९१	१०
भुजादय	२०	४७	मन्दर	४	६	माय	३४२	११	मूषी	१९१	१०
भूतनाशन	३०७	१८	मयष्टक	३०७	१७	मारिष	१७४	१३६	मूषी	३४८	३३
भृकुटि	८६	३७	मरिच	३१४	३५	मारी	१२	२५	मृग	४८	१४
भृकुंस	७५	११	मरुत्	१७३	१३२	मार्तीण्ड	४०	२९	मृग	४००	१२९
भृत्तरज	१७९	१५१	मरुत	२५	६२	मार्ष	७६	१४	मृगया	३९५	३०
भृत्तरजस्	१५९	१५१	मर्दित	३७७	८६	मार्षक	७६	१४	मृणाल	१८४	१६४

शब्दानुक्रमिका ।

७३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मृणालिनी	१०७	३९	रञ्जावतारिन्	३४२	१२	रौहिष्	१९०	१०	वज्रनिष्पेष	३३	१०
मृत्तालक	१७३	१३१	रघु	२७	६४	रौद्री	७८	२०	वज्रा	२०	४७
मृद्	१७३	१३१	रज	४३८	२९	लफक	२४२	११५	वज्राशानि	२०	४७
मेखलकन्यका	१०५	३२	रजताभ्यक्ष	२६८	७	लक्ष	८४	३३	वज्री	२०	४७
मेनका	२२	५२	रजनि	४५	४	लक्षण	१९६	२५	वज्री	२०	४७
मेल	३९५	२९	रथ	१३	२९	लक्षणा	१९६	२५	वज्री	१६४	१०५
मैत्र	२५२	४	रथिर	२८९	७६	लक्ष्मणा	३६६	१७	वज्री	३४६	२७
मैत्रावरुण	३७	२०	रम्भा	२२	५२	लक्ष्मिन्	१६	३६	वज्री	३०२	२
मैनाक	१२४	३	रम्भ	११२	६	लघु	१८४	१६५	वनकर्पासिका	१६८	११६
मोषा	१६४	१०६	रशना	२३४	९१	लच्छन	३५	१७	वनदम	२४६	१२६
मोद्यायित	८३	३२	रसगन्ध	३३६	१०४	लय	१८४	१६५	व. मालिनी	११	२१
मोहना	१७३	१३३	रसना	२४०	१०८	ललामन्	४२१	१४३	वनाश्रय	१९४	२१
यमनिका	२४४	१२०	रसेन्द्र	३३५	९९	लव	३६३	४०	वनी	१२७	१
मल	२०१	३८	राजन्	२८	६८	लवणोद	९३	२	वनीपक	३३६	४९
मलानिका	१७७	१४५	राजातन	१४०	३५	लावुका	१८१	१५६	वन्य	१२८	४
म्री	१६५	१०९	रामा	२०३	२	लासक	७४	८	वर	१३९	३४
यादःपति	२५	६१	रात्री	४४	४	लास्फोटनी	३४८	३३	वरक	४६०	३३
यादव	३२२	५८	राल	२४६	१२७	लिकोचक	१३८	२९	वरटी	१९७	२७
याम	४२१	१४२	रावणहस्त	७२	४	लिबिकर	२७०	१५	वरण	२६	६१
यामल	२०१	३८	रास	३२	८	लीढ	३८५	१९१	वरासि	२४३	११६
यामि	४२१	१४२	रिक्कण	८५	३६	लुलाय	१८८	४	वर्णक	४६१	१२६
युक्त	३६९	५८	रिद्ध	३०९	२३	लुतका	१९१	१३	वर्णज्येष्ठ	२५१	४
युग	१४१	३९	रिश्य	१२	२७	लोचक	२४९	१३८	वर्तिका	३९८	११
युत	२७३	२४	रिषि	२६३	४३	लोचमकट	१६६	१११	वर्तमनि	११५	१५
युतक	२७५	२८	रिष्ट	१३९	३१	लोचमकट	१६६	१११	वर्धनी	१२३	१८
युवती	२०६	८	रिष्य	१९०	१०	लोत्र	३४६	२५	वर्धमान	१२०	११
यथ	२०२	४१	रुचक	१२०	११	लोहकार	३४१	७	वर्ध	३३७	१०५
यूर	४५९	१९	रुषा	८०	२६	लोहामिसार	२९५	९४	वर्धण	३३	११
येन	४४४	३	रूप्य	४२४	७	लोहित	२४५	१२४	वलभि	१२१	१५
योष	२८६	६४	रेखा	१२८	४	लोह	३३४	९८	वलि	१३०	९
योषिता	२०३	२	रेचनी	१६४	१०८	वंशक्षीरी	३३८	१०९	वल्गरा	२२३	६४
यौतुक	२७५	२८	रेफ	३६७	५४	वंशजा	३३८	१०९	वशिता	१६	३६
रफमाल	१४४	४७	रोध	१५	७	वशिक	२४६	१२६	वशिर	१६१	९७
रफलोचन	१९२	१४	रोध्र	१३९	३३	वक	१५६	८१	वशिर	३१६	४१
रफसार	१४५	४९	रोमगुच्छक	२७५	३१	वकोट	१९५	२२	वशिर	३२४	७१
रफा	१५९	९०	रोमविक्रया	८५	३५	वकज	२५१	४	वशिर	३२४	७१
रक्षा	२४५	१२५	रोमहर्षण	८५	३५	वकनासिक	१९२	१५	वशिर	४०	२७
रक्षोघ्न	३०७	१८	रोमाश्व	८५	३५	वच	१६२	१०२	वशिर	४३७	४२
			रोमोद्गम	८५	३५	वचन	६२	१	वशिर	३१७	४२
			रोहिताश्व	२३	५५	वज्र	१६४	१०५	वशिर	२६	६३
			रोहिर्ग	१५७	८५	वज्रदशन	१९१	१२	वशिर	२४५	१२५
						वज्रहुम	१६४	१०५	वशिर	३३८	१०९

७४

अमरटीकाटिप्पणीस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वाक्पनि	३९	२४	विकर्ष	२९२	८७	विश्वरूप	९	१८	वेर	१७०	१२२
वायुजी	१६१	६१	विकषा	१५९	९०	विशावसु	२२	५२	वेल्लि	१३०	९
वाचा	६२	१	विकाश	४३५	२१५	विषुग	४८	१४	वेश	२०९	१९
वाच्य	६४	२	विकास	३६०	३०	विष्कम्भ	३९४	२७	वेश	२३७	९९
वाट	११५	१५	विख	२१७	४६	विष्टप	४	६	वेश्य	२०९	१९
बाभि	६३	१	विखु	२१७	४६	विष्टर	२४९	१३८	वेष्टक	१४४	४७
वातकुम्भ	२७८	३९	विहय	२१७	४६	विस्फोटा	२२०	५३	वेव्या	२०९	१९
वातल	४३१	१९६	विगन्धि	२४८	१३३	विस्त्राव	३२०	४९	वैकृत	७८	१९
वाति	२६	६३	विग्रह	३९०	१३	विहंगमा	३४७	३०	वैजयन्ती	१९	४६
वातिङ्गण	१६७	११४	विच्छर्दक	१२०	११	विहायस	१५८	३४	वैणवी	३३८	१०९
वातुल	४३१	१९६	विच्छित्ति	८३	३२	विहार	११३	८	वैवर्ण्य	७७	१६
वानायु	१८९	८	{ २४८	१३३	वीजक	१५५	७८	वैशेषिक	१४१	३९	
वापि	१०४	२८	विज्ञानिक	३५४	४	वीजपूरक	१५५	७८	वैष्णवी	१६	३५
वाप्य	१७१	१२६	विटिका	२२०	५३	वीज्या	३९६	३२	बोड	८८	४
वाम	१४	३२	विडोजस्	१८	४१	वीति	२८०	४३	व्यडम्भन	१४६	५१
वायदण्ड	३४६	२८	विदा	५५	१	वीथि	१२८	४	व्याकरण	६४	४
वायुसखि	२३	५५	{ २५२	५	वीर	३१५	३९	व्याकोष	१२९	७	
वारणलुषा	१६६	११३	विन्ध्या	१२४	३	वीरा	७७	११	व्याघ्रदल	१४५	५१
वारंवारम्	४४३	१	विनसिक	२१७	४६	युक्	३२३	६४	व्याड	८९	७
वारंवारण	४४३	१	विपाद्	२९२	८७	युक्कस	३४४	२०	व्याष्टत	३५६	११
वाराही	१६	३५	विपादिका	६५	६	युक्कसी	३४४	२०	व्यालप्राह	९०	११
वारि	२७९	४३	विप्रतिसार	८०	२५	युष	३०९	२२	व्रतती	१३०	९
वारुणी	{ ३७	२०	विमर्श	७६	१५	युक्	२४७	१२९	व्रीड	७९	२३
वार्ता	१६७	११४	वियोग	३९४	२७	युक्का	२२३	६४	शकट	२९०	७९
वार्ताक	१६७	११४	विरिञ्च	८	१७	वृद्धकाक	१९४	२१	शक्रभवन	४	६
वार्ताकु	१६७	११४	विरोक	१७२	१२८	वृन्तकोश	१५१	६९	शक्राह्वय	१९२	१५
वार्ताङ्ग	१६७	११४	विरोध	३९०	१३	वृश्चिक	४०	२७	शङ्कु	२५	५९
वार्दल	३४	१२	विलग्न	२३०	७९	वृष	५	६	शङ्कनक	१०१	२३
वार्धक्य	२१५	४०	विलेशय	१९१	१२	वृषणश्च	२२	५२	शठ	१५५	७७
वार्धुषिन्	३०३	५	विवस्वती	४०६	५७	वृषदंशिका	३४९	३३	शण्ड	१०८	४२
वामेण	३९६	४३	विश्	२२५	६८	वृषभी	१५८	८६	शण्ड	३२३	६२
वालव्यजन	२७५	३१	विश	१०८	४२	वृषभेरु	१८८	५	शत	४५७	२४
वाशिता	७१	२५	विशस्ता	२०७	११	वृष्णि	४२	३३	शतच्छद	१९३	१७
वाष्पीका	३१६	४०	विशाख	२९२	८५	वृसी	२६४	४६	शतभीरु	१५२	७०
वासित	७१	२५	विशालाग्रा	१४६	५४	वेणुक	३७८	४१	शतावरी	१९	४५
वासिता	{ ७१	२५	विश्रम्भ	{ २७३	२३	वेत्रधारक	२६८	६	शनि	४०	२६
वासु	९	१८	{ ४२३	१५२	वेदना	९२	३	शम्	४४६	१०	
वास्तुक	१८१	१५८	विश्वक्सेन	१०	१९	वेदाना	६५	४	शम	२३१	८१
वाह	२३०	८०	विश्वक्सेनात्म	१२	२७	वेदाङ्ग	२४७	१३०	शमिर	१५	३३
वाहिक	{ २४५	१२४	विश्वतस्	४४७	१३	वेधक	३४९	३३	शंपाक	१३६	२३
	{ ३१६	४०	विश्वदासा	२३	५६	वेधनी	७७	१६	शंबराणि	१२	२६
						वेधनी	७७	१६	शम्बा	३२	५
									शक्राणी	१९	४९

शब्दानुक्रमणिका ।

७५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शम्भु	१०२	२३	शिरा	२२४	६५	श्यामक	१८४	१६५	सधा	४४	३
शम्भुक	१०२	२३	शिजी	१२१	१३	श्यामा	४४	४	संधि	{ ४५ ७	
शम्याक	१३६	२३	शिल्पिशाल	११९	७	श्यानाक	१४७	५७	{ २७१ १८		
शरणि	११५	१५	शिवी	१६	३७	श्रद्धा	४१४	१	सप्तार्चि	२३	५६
शरदा	५०	१९	शीत	१३५	२०	श्राम	४२१	१४३	सभा	३५२	४४
शरारि	१९६	२५	शीतलवातक	१७८	१४९	श्रीखण्ड	२४७	१३१	समज्या	६७	११
शरालि	१९६	२५	शुकवर्ह	१७३	१३२	श्रीपिष्ट	{ २४६ २५३	१२९ १३	समन्तात्	४४७	१३
शरावाप	२९१	८३	शुकवल्लभ	१५०	६४	श्रीवस्स	११	२३	समपद	२९२	८५
शालकी	१७०	१२४	शुक्र	३१६	३९	श्रील	३५६	१४	समाज्ञा	६७	११
शशिन्	३४	१३	शुक्रवायस	१९५	२२	श्वपाक	३४४	२०	समीरमृग	१८९	७
शश्वत्	२७	६६	शुण्ठि	३१५	३८	श्वमीर	१८८	५	समूहनी	१२३	१८
शस्य	१३३	१५	शुण्ड	३५१	४०	श्वान	३४५	२२	सम्ब	२०	४७
शाक्य	८	१५	शुण्डा	३४२	१०	श्वेतद्विप	३३	९	सम्बल	४६०	३४
शांकरि	१३९	३३	शुद्ध	३५३	१३	श्वोवसीय	५२	२५	संभली	२०९	१९
शाट	२४२	११५	शुन	३४५	२२	श्वोवसीय	५२	२५	संमोहन	१२	२५
शाणी	३४८	३२	शुनाशीर	१८	४१	षट्पदप्रिय	१५०	६५		{ १८३ २९२ ३२०	१६५ ८७ ५१
शात	२१६	४४	शुनासीर	१८	४१	षण्ड	{ २१५ २६९	३९ ९	सर		
शातकौम्भ	३३३	९४	शुनि	३४५	२२	संमुखण	७९	२३	सरणा	{ १३० १६४	९ १०८
शारद	५०	२०	शुभ	३२७	७६	संस्थ	२७४	२६	सरणी	१७९	१५२
शारदा	१०५	३४	शुभदन्ती	३१	५	संस्फोट	२९८	१०५	सरस्	९२	२
शारदी	१३६	२२	शुभा	३३८	१०९	संहतल	२३२	८५	सरसिद्ध	१०८	४१
शारिका	४५१	८	शुभ्रा	३३८	१०९	संहार	७७	१५	सरस्वती	१०५	३४
शाल	११७	३	शुम्भा	३६	१७	सक्तु	३१९	४८	सरा	१६४	१०८
शालपर्णी	१६७	११५	शुषिण	२६	६३	संकार	१२३	१८	सराव	३१३	३२
शाश्वतिक	३७३	७२	शुष्कल	३५८	१९	संकारी	१२३	१८	सरिल	३५५	३
शाष्कल	३५८	१९	शुष्कली	३५८	१९	संघात	{ ९१ १०७ २०१	२ २ ४०	सरिषप	३०७	१७
शास्ति	२७४	२६	शुष्म	२३	५४	सची	१९	४५	सर्पाख्य	१५०	६५
शिक्षा	६४	४	शुकशिम्बा	१५८	८७	सचुष	४४४	४	सर्व	१४	३०
शिखरिणी	३१७	४४	शूर	४०	२८	संचार	३९३	२५	सर्वसह	१११	३
शिखाण्डक	२३६	९६	शूर्मा	३४९	३५	संज्ञ	२१७	४७	सर्वतोभद्र	३६१	७९
शिखातरु	२४९	१३८	शुक्ति	३३३	९६	सततम्	२७	६६	सर्वला	२९५	९३
शिखिन्	{ २३ ४० १९५	{ ५५ २६ २२	शुक्ली	३३३	९६	सत्यानृत	३०२	२	सलिर	९३	३
शिख	८	१७	शुक्ल	१८८	५	सत्यापना	३२९	८२	संवदन	३८७	४
शिखा	७१	२४	शुष्म	२७९	४१	सत्र	२७०	१५	संवपन	३८७	४
शित	२१६	४४	शोपस्	२२८	७६	सदा	२७	६६	संवर	९४	४
शितशूक	३०६	१५	शोफ	२२८	७६	सदृश	४३५	२१५	संवर्ति	१०९	४३
शिमि	३०९	२३	शोफाली	१५२	७०	सनत्	२१	५१	संवेदन	५५	१
शिम्बा	३०९	२३	शेवल	१०७	३८	सनातकुमार	२१	५१	ससन	२५८	२६
शिम्बि	३०९	२३	शेष	२२८	७६	सनिष्ठीव	६९	२०	सह	{ ४८ २९७	१४ १०१
शिर	{ २३६ ३३८	{ ९५ १११	शेषा	८८	४	संनाह	२८६	६४	सहचर	१५४	७५
			शोनक	१४७	५७	संनिध	३९३	२३	सहस्र	४५७	२४
			शोपण	१२	२५						
			शोभाजन	१३८	३१						

७६

अमरटीकाटीप्पणीस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सहा	{ २९७	१०१	सुदामन्	३३	९	सोमन्	३४	१४	स्वेद	७७	१६
	{ १६८	११६	सुधा	११९	१०	सोमपा	२५३	९	ह	१७	३८
सहाचर	१५४	७५	सुधूषवर्णा	२३	५६	सौभाजन	१३८	३१	हस	२२	५२
सहृदय	३५३	३	सुनाल	१८४	१६५	सौम्या	४०	२६	हंसग	२१	५१
सहोदर	२१३	३४	सुपर्ण(क)	१३६	२४	सौर	४०	२६	हंसपदी	१६९	११९
सह्य	१२४	३	सुप्ति	८५	३६	सौरन्ध्री	७२	४	हंछिका	२१९	५२
सावि	४४५	६	सुम	१३४	१७	सौरि	११	२१	हज्जी	१५९	८९
साची	४४५	६	सुमनस्	१५३	७२	साम्भ	७७	१६	हनुष	२५	५९
सात	५२	२५	सुमना	१४५	४८	साम्भन	१२	२५	हयन	२८३	५२
सातीनक	३०६	१६	सुम्य	३४६	२७	स्तुत्या	१७३	१३१	हरिताल	३३६	१०३
सादन	११८	५	सुरस	२२३	६४	स्थलपद्म	१७१	१२७	हरिवर्ष	११२	६
साधुपुष्प	१७१	१२७	सुरोद	९३	२	स्थाल	३१२	३१	हरिनेत्र	१९२	१५
सांपरायिक	२९८	१०४	सुलोहिता	२३	५६	स्थाली	{ ३१२	३१	हल	४५७	२३
सार	१५०	६४	सुवास	१८४	१६५		{ १४६	५४	हसन्ती	३११	२९
सारङ्ग	४०१	१७	सुवीराम्ल	३१५	३९	स्थावर	२९१	८३	हस्तधारण	३८७	५
सारणी	१७९	१५२	सुधीम	३६	१९	स्थिर	९	१८	हहा	२२	५२
सारवाही	१६१	९५	सुषि	८७	२	स्थूलक्ष्वेड	२९२	८७	हार	२३९	१०६
सारिका	७३	६	सुषिर	७२	४	स्थूललक्ष	३५४	६	हारा	२३९	१०५
सारोष्ठिक	९०	१०	सूत्रकण्ठ	२५१	४	सुहा	१६४	१०५	हारि	१९९	३४
साल	१००	१९	सूत्रतन्तु	३४७	२८	मेहाश	२४९	१३८	हाल	३०५	१४
सालूर	१०२	२४	सूत्रामन्	१८	४२	स्यश	४३४	१४	हालहल	१०	१०
सावर	९०९	३३	सून्माद	३५८	२३	स्फरण	३८९	१०	हालाल	९०	१०
सिंह	४०	२७	सूप	४१२	११	स्फार	३७०	६३	हासिका	७८	१९
सिंहान	३३४	९८	सूरण	१८१	१५७	स्फुलिङ्गिनी	२४	५६	हाहस्	२२	५२
सिकता	४०९	११	सूरिन्	२५२	६	स्फोटिनी	३४९	३३	हिङ्गुल	४५६	२०
सिकतिल	४०९	११	सूर्य	{ ३१०	२६	स्फय	२५७	२४	हिमक	१७६	१४३
सिचय	२४२	११५		{ ३३१	८९	स्मरण	८१	२९	हिमद्युति	३४	१३
सितशिव	३१६	४२	सृक्क	२३४	९१	स्याल	२९३	३२	हिरण्मय	११२	६
सिताभ	२४७	१३०	सृक्कणी	२३४	९१	स्यूति	३८३	१०१	हिरण्यवाह	१०५	३४
सिद्धार्थ	८	१५	सृक्कि	२३४	९१	स्योन	{ १४७	५७	हिलमोचा	१८२	१५८
सिध्मन्	२१९	५३	सृक्कन्	२३४	९१		{ ३१०	२६	ही	४१३	२५७
सिध्मला	४५२	६१	सृणीका	२२५	६७	सुवा	१५७	८३	हीर	१५	३३
सिध्मली	२१९	५३	सृष्ट	४०३	३९	सू	४५०	२	हीरा	{ १५	३३
सिरा	२२४	६५	सेव	३८७	५	स्रोतखिनी	१०४	३०		{ १९७	२६
सिहुण्ड	१६४	१०५	सेव्य	१८४	१६४	खभ्र	८७	२	हुड	७४	८
सिह्नी	१७०	१२४	सैकत	११४	११	खरभङ्ग	७७	१६	हुडु	२२	५२
सीकर	३३	११	सैत्या	१०५	३४	खरित	६५	४	हुणिया	३९५	३२
सीर	१८८	४	सैरन्ध्री	{ ७२	४	खरस्	२०	४७	हुणीया	३९५	३२
सुकुमारा	१६७	११३		{ २०९	१८	खर्णाख्य	१५०	६५	हेठ	२९९	१०८
सुखा	५२	२५	सैरिभ	४	६	खवासिनी	२०६	९	हेमन्	४९	१८
सुगन्ध	३३६	१०२	सैरेय	१५४	७५	खादूद	९३	२	हेमपुष्प	१५०	६३
सुगन्धक	३३६	१०२	सैरेयक	१५४	७५	खाद्वल	१५७	६४	हेमपुष्पी	१५९	९१
सुजागर	१७९	१५१	सोदर	२१३	३४	खार	१९१	१४	हाद	३२	९
सुता	४०७	२८	सोन्माद	३५८	२३	खाशा	१६४	१०८	हादा	१७०	१२४
									हादिनी	१०४	३०

इति टीकाटीप्पणीस्थशब्दानुक्रमणिका ।

- ❖ **रामायणमञ्जरी ।** भिमेश्वरविरचिता । म.म. सम्पिद्ध शिवदत्तशर्मन्तनुजसम्पिद्धभक्तदत्तशर्मन्तु, मुम्बापुरवासिप्रकाश-
होभापुस्तकालयाज कारागोपधरम्भो संशोधित ।
- ❖ **आचन्दरामायणम् ।** श्रीमद्भारतमीकिमुनिकृतशतकोटि रामचरितान्तर्गत । 'ज्योत्स्ना' हिन्दी टीका सहित ।
पं. रामतेज पाण्डेय
- ❖ **भागवतभाष्येकः (१-२ भाग) ।** मौनमोक श्रीनीलकण्ठभट्टविरचित ।
प्रथम खण्ड- (संस्कार-आचार-समय-श्राद्ध-नीति-व्यवहार-मयुखात्मक)
द्वितीय खण्ड- (रान-रुत्सर्ग-प्रतिष्ठा-प्रायश्चित्त-शुद्धि-शान्ति-मयुखात्मक)
- ❖ **श्रीमद्भागवतम् ।** श्रीरामतेजपाण्डेयविरचित 'सामायिकी' हिन्दी टीका सहित
- ❖ **श्रीमद्देवीभागवतम् ।** भाषाटीका सहित । टीकाकार- पं. रामतेज पाण्डेय
- ❖ **मार्गसंहिता ।** श्रीरामतेज पाण्डेय कृत 'प्रियन्ववा' भाषाटीका सहित
- ❖ **श्रीमद्भागवतम् ।** 'अन्वितार्थप्रकाशिका' टीका सहित । सम्पादक-पं. रामतेज पाण्डेय
- ❖ **श्रीमद्भागवतम् ।** 'श्रीधरी' टीका सहित । सम्पादक- पं. रामतेज पाण्डेय
- ❖ **हरिवंशपुराणम् ।** 'नारायणी' भाषाटीका सहित । टीकाकार- पं. रामतेज पाण्डेय
- ❖ **योगवासिष्ठ्यनारायणम् ।** आदिकविश्रीबालमीकिमुनिप्रणीत । हिन्दी टीका सहित ।
टीकाकार-पं. ठाकुरजसद्विबेरी
- ❖ **श्रीमद्भारतमीकीयरामायणम् ।** पं. रामतेज पाण्डेय कृत 'रामाभिनन्दिनी' भाषाटीका सहित
- ❖ **भारतीय चित्रकला ।** वाचस्पति गैरोला
- ❖ **सांख्यकारिका ।** ईश्वरकृष्ण । माठराचार्य कृत 'माठरवृत्ति' तथा थानेशचन्द्र उग्रतो कृत 'प्रबोधिनी' हिन्दी टीका सहित
- ❖ **पुराणतत्त्वमीमांसा ।** डॉ. श्रीकृष्णमीण त्रिपाठी । भूमिका लेखक- डॉ. राजबली पाण्डेय
- ❖ **संस्कृत नाट्यकोश (१-२ भाग) ।** रामसागर त्रिपाठी । प्रथमखण्ड- नाटककोश; द्वितीय खण्ड- शास्त्रोपधारिभाषिक
शाब्दावली कोश
- ❖ **श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ।** 'श्रीधरी' 'वंशीधरी' टीकाद्वयोपेतम् । प्रस्तावना लेखक- डॉ. ब्रह्मानन्द त्रिपाठी
- ❖ **ब्रह्मसूत्रनिष्कार्कभाष्यम् (1-4) ।** वेदान्तकौस्तुभ-वेदान्तकौस्तुभप्रभा-भावरोपिकाव्याख्यात्रयोपेतम् ।
(With Introduction, Notes and Various Appendices etc. Edited and Annotated by M.M. Agrawal
- ❖ **नैष्कर्म्यसिद्धिः ।** हिन्दी अनुवाद सहित। पं. प्रेमवन्तभट्टत्रिपाठी शास्त्री । भूमिका - हरेश जे. झवेरी
- ❖ **उपदेशसाहस्रो ।** गद्यमद्योभयभागात्मिका । पदयोजनिकाख्या श्रीमद्भारतमीकिविरचितव्याख्या सर्वालिता ।
वासुदेवशर्मा संस्कृतः
- ❖ **कारिकावली-सूत्रावली (1-2 भाग) ।** प्रभा-मञ्जुषा-दिनकारी-रामरुद्रो-गङ्गारामोव्याख्यापञ्चकसम्पन्नितम् ।
- ❖ **सम्पादक-सौ. अंकराम शास्त्री**
- ❖ **शिक्षाटिपेण्डुलुनि ।** पाणिनीयशिक्षा, लघुधस्य ज्यौतिष, सिंगलनामस्य छन्दः, वास्कस्य नियण्टुः, वास्कस्य निरुक्तः,
आश्वलायनीयं श्रौतसूत्रम्, आश्वलायनीयं गृह्यसूत्रम् एवं पाणिनीय अष्टाध्यायी-सूत्रपाठ । सम्पादक-वासुदेवशर्मा

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
दिल्ली